Orlando Figes

Historia

VORBIND ÎN ȘOAPTĂ

VIAȚA PRIVATĂ ÎN RUSIA LUI STALIN

POLIROM

Orlando Figes

VORBIND ÎN ȘOAPTĂ

VIAȚA PRIVATĂ ÎN RUSIA LUI STALIN

Traducere de Justina Bandol şi Mihaela Negrilă

POLIROM
2019

Orlando Figes, *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*
Copyright © Orlando Figes, 2007
All rights reserved
© 2019 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53

ISBN ePub: 978-973-46-8128-0
ISBN PDF: 978-973-46-8129-7
ISBN print: 978-973-46-6128-2

Coperta: Radu Răileanu
Foto copertă: © IgorGolovniov/Shutterstock.com (detaliu)

Contribuţia traducătoarelor: Justina Bandol: Introducere, Capitolele 1-4
Mihaela Negrilă: Capitolele 5-9, Postfaţă şi mulţumiri

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura eco - un supererou al lumii moderne!

Versiune digitală realizată în colaborare cu Libris.ro

ORLANDO FIGES este profesor de istorie la Colegiul Birkbeck, Universitatea din Londra. Este autorul a numeroase cărți despre istoria Rusiei, dintre care la Editura Polirom au apărut: *Revoluția Rusă, 1891-1924. Tragedia unui popor* (2016), *Dansul Nataşei. O istorie culturală a Rusiei* (2018) și *Crimeea. Ultima cruciadă* (2019).

Pentru mama, Eva Figes (născută Unger, Berlin, 1932),
și în amintirea familiei pe care am pierdut-o

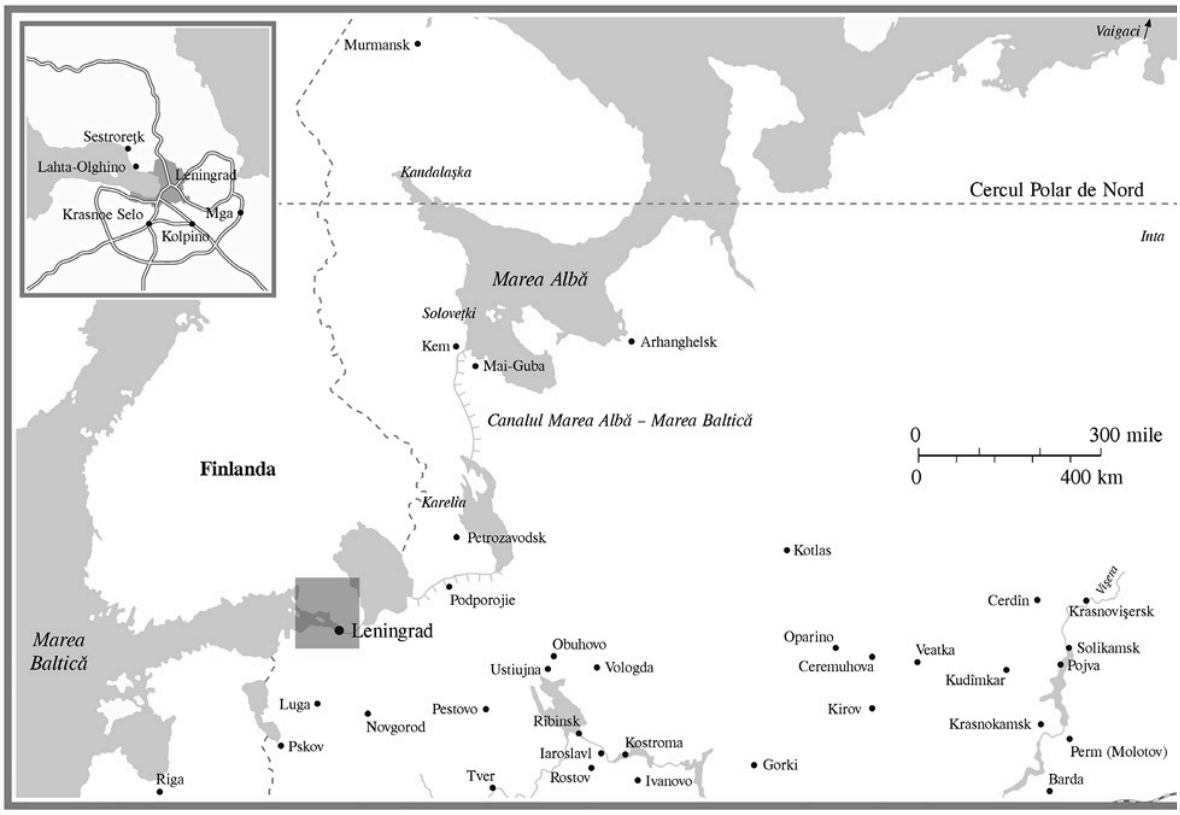

URSS – Harta teritoriilor din Nordul european

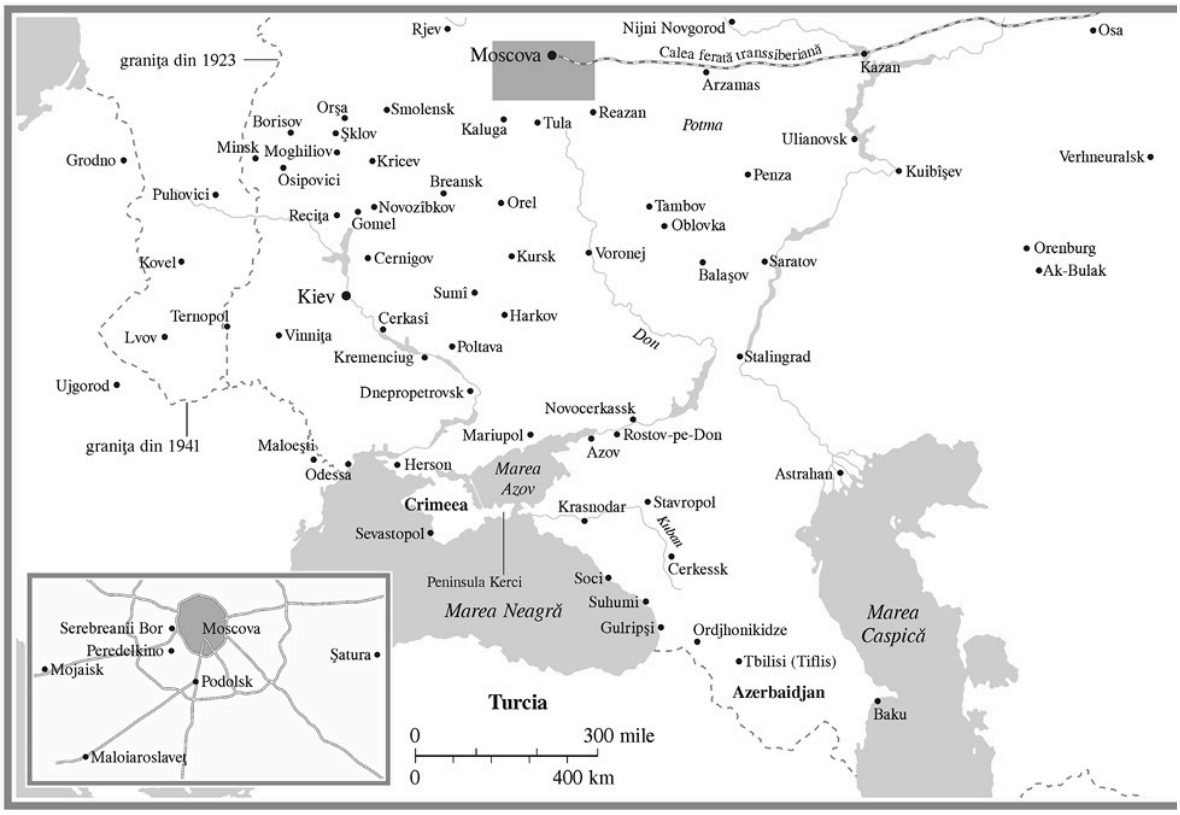

URSS – Harta teritoriilor din Sudul european

Siberia Centrală și de Vest

Siberia de Est

Uniunea Sovietică în vremea lui Stalin

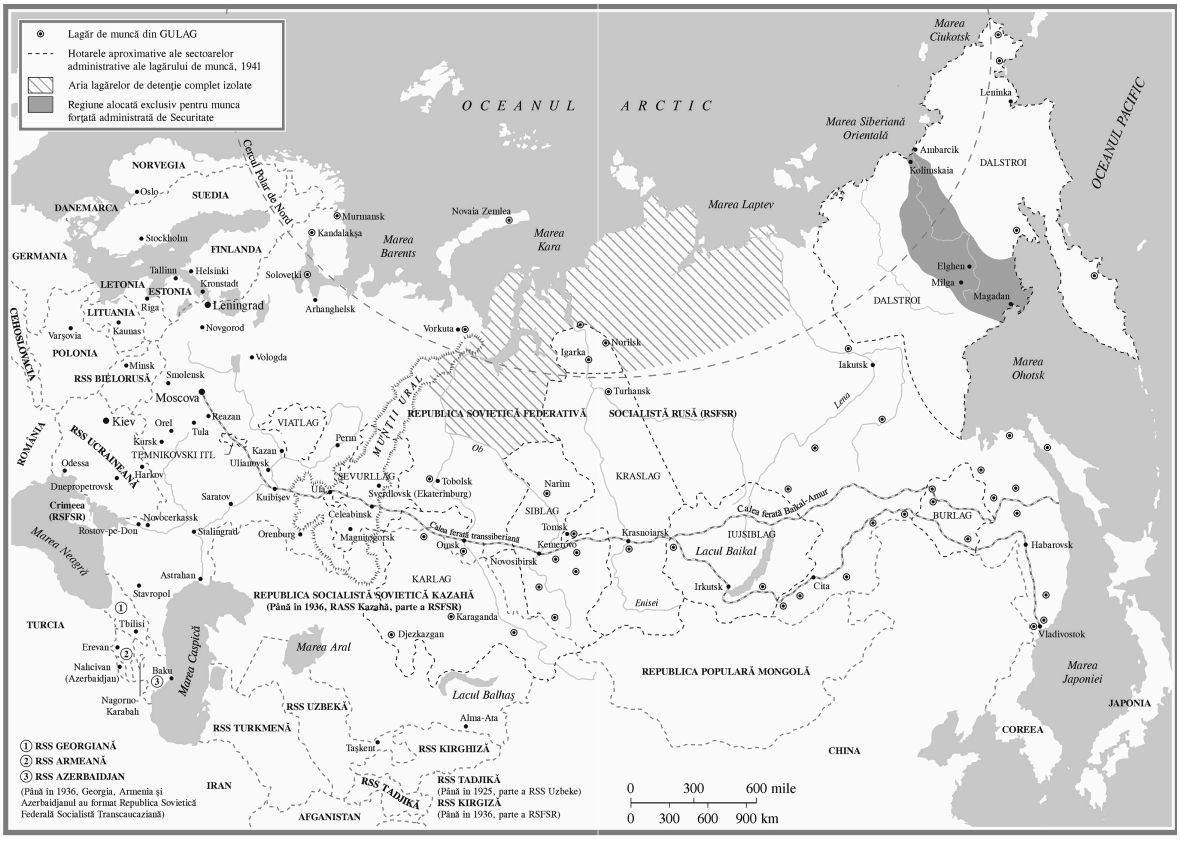

Familiile Simonov şi Laskin

Mihail Simonov (1890- ?) — Aleksandra Obolenskaia (1892-1974) — Aleksandr Ivanişev (1883-1974)

Aleksandra Obolenskaia (1892-1974):
Daria (soră)
Sofia (soră)
Liudmila (soră)
Nikolai (frate)

Samuil Laskin (1879-1971) — Berta Anşina (1885-1976)

Natalia Tipot — KONSTANTIN SIMONOV (1915-1979) — Jenia Laskina (1914-1992)

KONSTANTIN SIMONOV (1915-1979):
Valentina Serova
căs. Anatoli Serov
(1938-2009)
fiu: Anatoli

Maşa Simonova (1950-)

Aleksei Simonov (1939-)

Sonia Laskina (1911-1991)
căs. Ernst Zaidler (1935-2007)

Fania Laskina (1909-)
căs. Mihail Voşcinski (1932-1941)

Larisa Jadova (1926-1998)
căs. Semion Gudzenko
fiică: Katia

Aleksandra Simonova (1957-2002)

Familia Buşuev

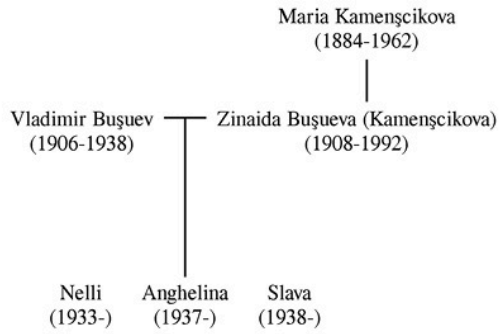

Familia Golovin

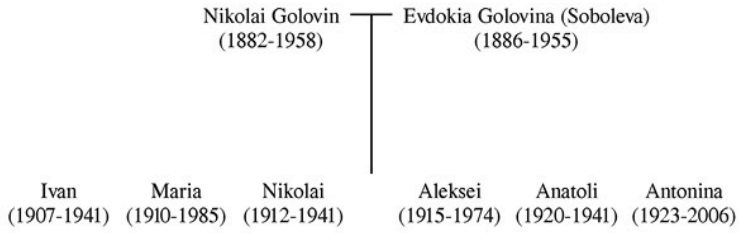

Familia Fursei-Gherman

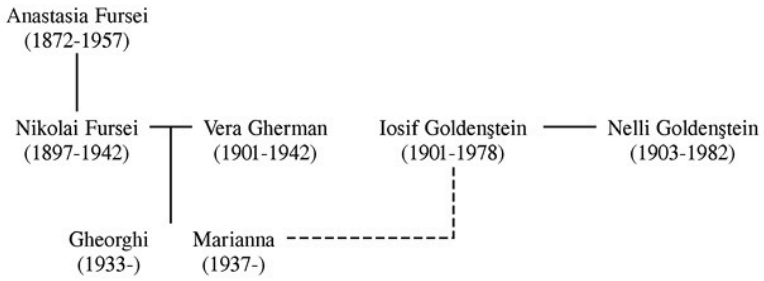

Familia Golovnea-Babiţki

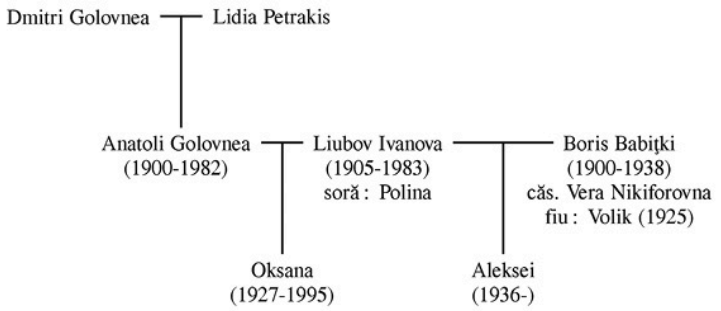

Familia Konstantinov

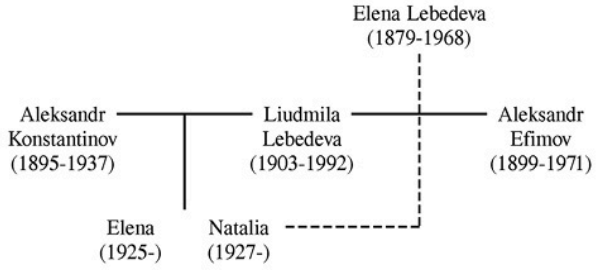

Familia Nizovţev-Karpiţkaia

Familia Slavin

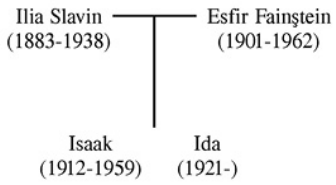

Familia Delibaş-Liberman

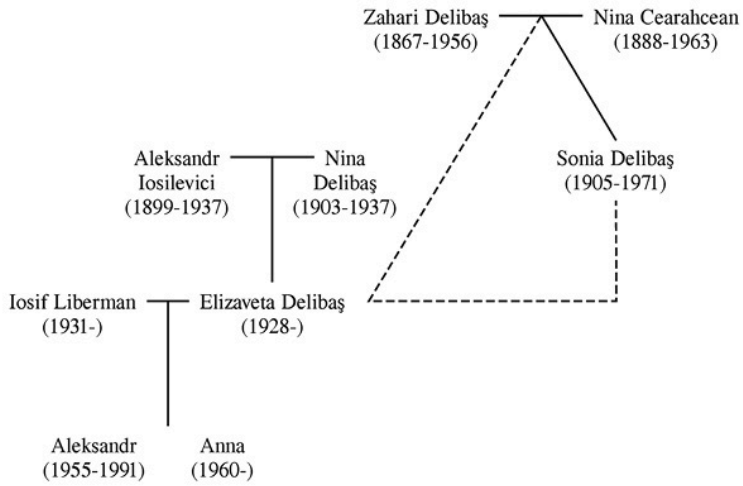

Introducere

Antonina Golovina a fost exilată, împreună cu mama ei și cei doi frați mai mici, în îndepărtata regiune Altai din Siberia pe când avea opt ani. În timpul colectivizării satului lor din nordul Rusiei, tatăl ei fusese arestat și condamnat la trei ani de muncă în lagăr pentru că era „culac” – țăran „bogat” –, iar familia își pierduse gospodăria, uneltele și animalele, cedate toate colhozului. Mama Antoninei avusese doar o oră la dispoziție ca să împacheteze câteva haine pentru lunga călătorie. Casa de generații a Golovinilor a fost apoi dărâmată, iar ceilalți membri ai familiei s-au risipit: frații și surorile mai mari ale Antoninei, bunicii ei, unchii, mătușile și verii au fugit care încotro ca să nu fie arestați, dar majoritatea au fost prinși de poliție și exilați în Siberia sau trimiși în lagărele de muncă ale Gulagului, de unde mulți nu s-au mai întors.

Antonina a petrecut trei ani într-o „colonie specială”, o tabără de muncitori forestieri de pe malul unui râu, formată din cinci barăci de lemn în care locuiau o mie de „culaci” cu familiile lor. În prima iarnă, după ce două dintre ele s-au prăbușit sub stratul de omăt, o parte dintre exilați au fost siliți să se adăpostească în gropi săpate în pământul înghețat. Oamenii din tabără n-au primit hrană, pentru că așezarea lor

a fost complet izolată din pricina zăpezii, așa că au trebuit să trăiască din proviziile pe care le aduseseră cu ei. Numărul celor care au murit de foame, frig și tifos a fost atât de mare, încât nu toți au putut fi îngropați; cadavrele au fost lăsate să înghețe în grămezi până în primăvară, când au fost aruncate în râu.

Antonina și familia ei s-au întors din exil în decembrie 1934 și, împreună cu tatăl său, s-au mutat într-o casă cu o singură cameră în Pestovo, un orășel plin de foști „culaci” și de rubedeniile acestora. Dar trauma suferită i-a lăsat urme adânci în suflet și rana cea mai profundă a fost stigmatul provenienței dintr-o familie de „culaci”. Într-o societate în care apartenența la o clasă socială sau alta era decisivă, Antonina a fost etichetată „dușman de clasă”, i s-a interzis accesul la educația superioară și la numeroase categorii de slujbe și a rămas permanent pasibilă de persecuții și arest în perioada valurilor de teroare care au măturat țara sub Stalin. Acest sentiment de inferioritate socială i-a insuflat ceea ce ea numește „un fel de frică”, impresia că, „fiindcă eram culaci, regimul putea să ne facă orice, noi nu aveam nici un drept, trebuia să suferim în tăcere”. Antonina era prea speriată ca să se apere de copiii care o necăjeau la școală. Odată a fost scoasă în fața clasei și pedepsită de una dintre profesoare, care i-a spus în fața tuturor colegilor că „ăștia de-alde voi” sunt „dușmani ai poporului, culaci nenorociți! Ați meritat cu vârf și îndesat să fiți deportați, și sper să crăpați cu toții aici!”. Antonina a simțit atunci că i se face o mare nedreptate și, în furia care a năpădit-o, i-a venit să protesteze zgomotos. Dar o frică și mai puternică a amuțit-o[1].

Frica aceasta a urmărit-o toată viața. Singurul mod de a o stăpâni era să se integreze complet în societatea sovietică. Antonina era o tânără inteligentă, cu un puternic sentiment al propriei individualități. Ferm hotărâtă să scape de stigmatul originii „nesănătoase", și-a dat silința să fie o elevă eminentă pentru ca într-o zi să poată fi acceptată de colegii ei de la egal la egal. În pofida discriminării la care a fost supusă, a obținut rezultate bune la învățătură și, treptat, a căpătat încredere în sine. A devenit chiar membră a Comsomolului, Uniunea Tineretului Comunist, ai cărei lideri închideau ochii când venea vorba de tatăl ei „culac" pentru că îi prețuiau inițiativa și energia. La vârsta de optsprezece ani, Antonina a luat o decizie îndrăzneață, care avea să-i modeleze destinul: a hotărât să-și ascundă trecutul de autorități – o strategie foarte riscantă – și și-a falsificat documentele ca să poată intra la medicină. N-a vorbit niciodată despre familia ei cu prietenii sau cu colegii de la Institutul de Fiziologie din Leningrad, unde a lucrat timp de patruzeci de ani. A intrat în Partidul Comunist (și a rămas membră până în 1991, când acesta a fost interzis) nu pentru că ar fi crezut în ideologia lui – cel puțin așa susține acum –, ci pentru că voia să înlăture posibilele suspiciuni și să-și protejeze familia. Poate a simțit și că statutul de membră de partid avea s-o ajute să avanseze în carieră și să obțină recunoașterea profesională.

Nu i-a dezvăluit adevărul despre trecutul ei nici unuia dintre cei doi soți pe care i-a avut, deși a trăit mai bine de douăzeci de ani cu fiecare dintre ei. Cu primul soț, Gheorghi Znamenski, a rămas în relații de prietenie toată viața, dar despre trecutul familiilor din care se trăgeau au discutat doar rareori. În 1987 a venit în vizită la Antonina una dintre

mătușile lui Gheorghi, care a lăsat să-i scape că el era fiul unui ofițer din marina militară țaristă executat de bolșevici. Fără să știe, Antonina fusese măritată ani de zile cu un bărbat care, ca și ea, își petrecuse copilăria în lagăre de muncă și „așezări speciale”.

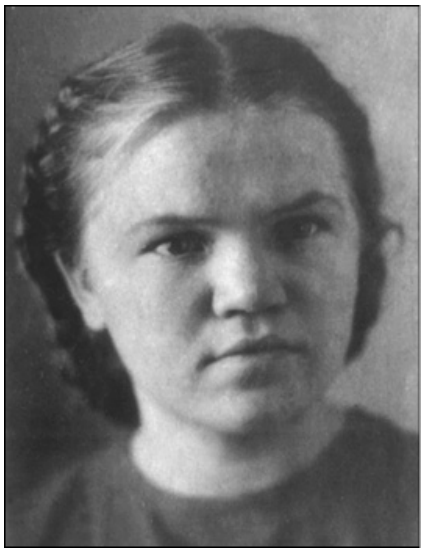

Antonina Golovina, 1943

Cel de-al doilea soț, un estonian pe nume Boris Ioganson, provenea și el dintr-o familie de „dușmani ai poporului”. Tatăl și bunicul lui fuseseră arestați în 1937, deși Antonina nu a aflat asta și nici nu i-a povestit lui Boris despre propriul ei trecut decât abia la începutul anilor 1990, când, încurajați de politica de glasnost a lui Mihail Gorbaciov și de critica fățișă a represiunilor staliniste în mass-media, cei doi soți au ajuns în sfârșit să deschidă subiectul. Antonina a profitat de ocazie pentru a discuta și cu Gheorghi despre trecutul pe care fiecare din ei îl ascunsese de celălalt timp de peste patruzeci de ani.

Fiicei lor Olga, profesoară de gimnaziu, nu i-au spus însă nimic, de teama unei reveniri a comuniștilor și pentru că s-au gândit că ignoranța ar fi protejat-o în caz că staliniștii preluau din nou puterea. Abia treptat, la mijlocul anilor 1990, Antonina și-a depășit în cele din urmă frica și și-a făcut curaj să-i mărturisească fiicei sale că se născuse într-o familie de „culaci".

Vorbind în șoaptă dezvăluie istoriile ascunse ale multor familii precum Golovinii, istorii care scot la lumină, ca niciodată până acum, universul lăuntric al cetățenilor sovietici obișnuiți din perioada tiraniei staliniste. Numeroase cărți descriu aspectele exterioare ale Marii Terori – arestările și procesele, viața de sclavie și crimele din Gulag –, dar *Vorbind în șoaptă* este prima care explorează în detaliu influența acesteia asupra vieții personale și de familie. Cum era viața privată în anii lui Stalin? Ce credeau și simțeau de fapt oamenii? Ce fel de viață privată era posibilă în apartamentele în folosință comună, atât de înghesuite, în care locuia marea majoritate a populației urbane, unde o singură cameră putea adăposti o familie întreagă – uneori chiar mai multe – și unde orice conversație se auzea prin perete în odaia vecină? Ce însemna, la urma urmei, viața privată în condițiile în care statul se amesteca în aproape orice aspect al ei, prin intermediul legilor, al supravegherii și al controlului ideologic?

Milioane de oameni au trăit, precum Antonina, cu o frică permanentă în suflet pentru că rudele lor fuseseră victime ale represiunii. Cum au făcut ei față acestei nesiguranțe? Ce fel de echilibru puteau să stabilească între sentimentul firesc al nedreptății și al alienării de sistemul sovietic, pe de o parte, și

nevoia de a se integra în el, pe de alta? Ce fel de „ajustări” au trebuit să facă pentru a scăpa de stigmatul biografiei lor „compromise” și a fi acceptați ca membri cu drepturi egale ai societății? Privindu-și viața retrospectiv, Antonina afirmă că nu a crezut niciodată cu adevărat în partid și în ideologia lui, deși în mod cert a fost mândră de statutul ei de specialist sovietic, ceea ce înseamnă că a acceptat scopurile și principiile fundamentale ale sistemului în activitatea ei de medic. Poate că a dus o viață dublă, conformându-se normelor sovietice în sfera publică, dar continuând să resimtă atracția de sens contrar a valorilor familiei sale țărănești și creștine în viața privată. Mulți cetățeni sovietici au trăit cu o asemenea dualitate. Au existat însă și copii de „culaci” – ca să nu mai vorbim de cei născuți în familii nobile sau „burgheze” – care au renunțat complet la trecutul lor și s-au atașat cu totul, ideologic și emoțional, de sistemul sovietic.

Universul moral al familiei este principalul spațiu de desfășurare a dramelor din *Vorbind în șoaptă*. Cartea investighează modul în care familiile au reacționat la diferitele presiuni exercitate de regimul sovietic. Cum și-au păstrat tradițiile și convingerile, cum le-au transmis mai departe copiilor, dacă aceste valori intrau în conflict cu obiectivele proclamate public și cu moravurile sistemului sovietic popularizate în rândul tinerei generații prin școli și prin instituții precum Comsomolul? În ce fel erau afectate relațiile intime de traiul într-o societate guvernată de teroare? Ce gândeau oamenii atunci când soțul sau soția, mama sau tatăl erau arestați pe neașteptate ca „dușmani ai poporului”? Cum rezolvau, din postura lor de cetățeni sovietici loiali, conflictul lăuntric dintre încrederea în cei dragi și credința

într-un sistem temut? Cum au putut sentimentele și emoțiile omenești să rămână vii în vidul moral al regimului stalinist? Care au fost strategiile de supraviețuire, tăcerile, minciunile, prieteniile și trădările, compromisurile morale și „aranjamentele” ce au modelat milioane de vieți?

Căci prea puține familii au rămas neatinse de Teroarea stalinistă. Potrivit unor estimări rezervate, aproximativ 25 de milioane de oameni au fost victimele represiunii între 1928, când Stalin a preluat controlul asupra conducerii partidului, și 1953, anul morții lui, când tiranica sa domnie – deși nu neapărat și sistemul pe care îl construise vreme de un sfert de secol – a luat sfârșit. Aceste 25 de milioane – oameni împușcați de plutoanele de execuție, deținuți din Gulag, „culaci” trimiși în așezări speciale, condamnați de toate felurile puși să muncească în condiții de sclavie și membri ai naționalităților deportate – reprezintă cam o optime din populația sovietică (aproximativ 200 de milioane de oameni în 1941) sau, în medie, o persoană la fiecare 1,5 familii. Aceste cifre nu includ victimele foametei sau ale războiului[2]. Pe lângă milioanele de oameni care au murit sau au ajuns asemenea unor sclavi, au existat zeci de milioane, rude ale victimelor lui Stalin, a căror viață a fost profund schimbată, cu urmări sociale profunde care se simt până în ziua de azi. După ani de separare, familiile nu se puteau reface ușor; legăturile dintre membrii lor se destrămaseră și nu exista propriu-zis o „viață normală” la care să se poată întoarce.

Una dintre consecințele durabile ale regimului stalinist este o populație tăcută și conformistă. Familii precum Golovinii s-au deprins să nu vorbească despre trecutul lor, iar unii oameni – Antonina, de pildă – și l-au ascuns până și de

prietenii și rudele cele mai apropiate. Copiii erau învățați să-și țină gura, să nu discute cu nimeni despre familia lor, să nu judece și să nu critice nimic din ceea ce vedeau în afara casei. „Existau anumite reguli cu privire la ceea ce puteam asculta și ceea ce puteam spune pe care noi, copiii, trebuia să ni le însușim”, își amintește fiica unui oficial bolșevic de rang mijlociu care a copilărit în anii 1930:

> Știam că ceea ce-i auzeam pe cei mari spunând în șoaptă sau pe la spatele nostru nu trebuia să repetăm nimănui. Am fi avut necazuri chiar și dacă le dădeam de înțeles că auziserăm. Uneori spuneau câte ceva și pe urmă ne avertizau: „Pereții au urechi” sau „Ai grijă ce pălăvrăgești!” sau foloseau vreo altă expresie din care ne dădeam seama că n-ar fi trebuit să auzim ceea ce spuseseră[3].

O altă femeie, al cărei tată a fost arestat în 1936, își amintește:

> Am fost crescuți cu îndemnul să ne ținem gura. „Ai să dai de belea dacă trăncănești”, asta auzeam tot timpul noi, copiii. Am trecut prin viață temându-ne să vorbim. Mama obișnuia să spună că, dintre cei din jur, jumătate sunt informatori. Ne temeam de vecini și mai ales de milițieni… Chiar și astăzi, dacă văd un milițian, mă trece un fior de spaimă[4].

Într-o astfel de societate, unde se credea că vorbitul în plus îi putea arunca pe oameni în închisoare, familiile supraviețuiau ținând totul pentru ele. Învățau să ducă vieți duble, ascunzând de ochii și urechile vecinilor primejdioși și uneori de ale propriilor copii informații și opinii, credințe religioase, valori și tradiții de familie și moduri de existență privată care erau în contradicție cu normele publice. Învățau să vorbească în șoaptă.

Limba rusă are două cuvinte pentru a denumi o „persoană care vorbește în șoaptă” – *șepciușcii* este cel care șoptește de teama de a fi auzit, în vreme ce *șeptun* este cel care denunță sau șoptește pe la spatele oamenilor. Această distincție își are originea în perioada stalinistă, când toată societatea sovietică era formată din asemenea „șoptitori” – de un soi sau altul.

Vorbind în șoaptă nu este o carte despre Stalin – deși prezența lui se face simțită pe fiecare pagină – și nici, în mod direct, despre politica regimului său; ea cercetează modul în care stalinismul a pătruns în mințile și sufletul oamenilor, afectând valorile în care credeau și relațiile dintre ei. Nu-și propune să dezlege enigma originilor Marii Terori sau să traseze evoluția și decăderea Gulagului, ci să explice cum statul polițienesc a putut să prindă rădăcini în societatea sovietică și să atragă în sistemul său terorist milioane de oameni obișnuiți, ca martori tăcuți și colaboratori. Adevărata forță și moștenirea durabilă a sistemului stalinist nu sunt reprezentate nici de structurile statului, nici de cultul conducătorului, ci, așa cum remarca la un moment dat istoricul rus Mihail Ghefter, „de stalinismul care a pătruns în noi toți”[5].

Istoricii au pătruns cu întârziere în universul lăuntric al Rusiei staliniste. Până de curând, cercetările lor priveau în primul rând domeniul public, politica și ideologia și experiența colectivă a „maselor sovietice”. Individul – în măsura în care apărea în asemenea studii – juca în general rolul expeditorului de scrisori către autorități (cu alte cuvinte, un rol mai degrabă public decât privat sau de membru al familiei). Viața privată a oamenilor obișnuiți rămânea în mare

parte ascunsă vederii. Problema evidentă au fost sursele de documentare. Majoritatea colecțiilor personale (*licinîe fondî*) din fostele arhive sovietice și de partid aparțineau unor personaje bine-cunoscute din lumea politicii, științei și culturii. Documentele din aceste colecții erau alese cu grijă de către proprietari înainte de a fi donate statului și se referă cu precădere la viața publică a personajelor respective. Dintre cele câteva mii de colecții personale examinate în primele etapele de documentare pentru această carte, cele care dezvăluie detalii despre familie sau viața personală pot fi numărate pe degete[*1.].

Memoriile publicate în Uniunea Sovietică sau accesibile în arhivele sovietice înainte de 1991 sunt de asemenea, în mare, lipsite de interes pentru cei curioși să afle experiențele private ale autorilor, deși există excepții, îndeosebi printre cele tipărite în perioada de glasnost de după 1985[6]. Memoriile intelectualilor emigrați din Uniunea Sovietică și ale cetățenilor sovietici supraviețuitori ai represiunilor staliniste care au fost publicate în Occident nu sunt mai puțin problematice, deși au fost primite, la vremea lor, cu mare entuziasm ca „vocile autentice” ale „celor reduși la tăcere”, cei care ne puteau spune „cum anume” fusese viața cetățeanului de rând în timpul Marii Terori staliniste[7]. La apogeul Războiului Rece, în primii ani ai deceniului al nouălea, imaginea pe care Occidentul o avea despre regimul stalinist era dominată de aceste relatări despre supraviețuire ale unor intelectuali, în particular de ale Evgheniei Ghinzburg și Nadejdei Mandelștam, care furnizau dovezi indiscutabile ale ideii liberale despre spiritul uman individual ca forță de opoziție internă față de tirania sovietică[8]. Această viziune morală –

întruchipată și simbolizată de victoria „democrației” în 1991 – a avut o puternică influență asupra memoriilor scrise în cantități uriașe după prăbușirea regimului sovietic[9]. Un anumit impact a avut și asupra istoricilor, care, după 1990, au fost tentați mai mult decât înainte să sublinieze forțele de rezistență populară la dictatura stalinistă[10]. Dar, deși exprimă un adevăr propriu multora dintre cei care au supraviețuit Terorii, îndeosebi intelectualilor devotați idealurilor de libertate și individualism, memoriile acestea nu vorbesc în numele milioanelor de oameni obișnuiți – inclusiv al multor victime ale regimului stalinist – care nu au împărtășit această libertate interioară sau acest sentiment al disidenței, ci, dimpotrivă, au acceptat și au asimilat fără să crâcnească valorile fundamentale ale sistemului, s-au conformat normelor lui publice și, poate, au participat chiar la săvârșirea fărădelegilor lui.

Jurnalele care au ieșit la iveală din arhive au părut inițial ceva mai promițătoare. Ele sunt documente de toate tipurile (jurnale ținute de scriitori, agende de lucru, almanahuri literare, caiete cu decupaje din ziare, însemnări cotidiene etc.), dar relativ puține dintre cele compuse în perioada stalinistă furnizează informații de încredere – fără vreun cadru interpretativ impus textului – despre sentimentele și părerile autorilor. În anii 1930 și 1940, nu mulți își asumau riscul de a scrie jurnale personale. Atunci când cineva era arestat – și aproape oricine putea fi arestat în orice moment –, primul lucru care i se confisca era jurnalul, și acesta avea toate șansele să fie folosit ca dovadă incriminatorie dacă înregistrase gânduri sau sentimente ce puteau fi interpretate drept „antisovietice” (scriitorul Mihail Prișvin și-a scris

jurnalul cu litere minuscule, abia lizibile cu lupa, pentru ca gândurile lui să rămână indescifrabile în caz că ar fi fost arestat, iar caietul i-ar fi fost confiscat). În general, jurnalele publicate în perioada sovietică au fost scrise de intelectuali care își cântăreau foarte atent cuvintele[11]. După 1991, au început să iasă la iveală, din fostele arhivele sovietice sau prin efortul unor voluntari, precum Arhiva Populară din Moscova (APM), mai multe jurnale – inclusiv unele scrise de oameni din eșalonanele mijlociu și inferior ale societății sovietice[12]. Dar, per total, corpusul jurnalelor din epoca stalinistă rămâne mic (deși arhivele fostului KGB ar mai putea furniza surprize), mult prea mic pentru a permite concluzii ample despre viața lăuntrică a cetățenilor de rând. O problemă în plus pentru istoricul vieții private o constituie „limbajul de lemn” în care sunt scrise multe dintre aceste jurnale și ideile conformiste pe care ele le exprimă; fără cunoașterea motivelor (frică, credință ori modă) care-i făceau pe oameni să-și scrie astfel jurnalele, ele sunt greu de interpretat[13].

În anii din urmă, o serie de istorici și-au concentrat atenția asupra „subiectivității sovietice”, subliniind, după lectura unor documente private și texte literare (mai ales jurnale), măsura în care viața interioară a individului era dominată de ideologia regimului[14]. Potrivit unora dintre ei, era practic imposibil pentru cetățeanul sovietic să gândească și să simtă în afara termenilor definiți de discursul public al politicii sovietice și orice alte gânduri sau emoții erau cel mai probabil resimțite ca o „criză a sinelui”, din care personalitatea trebuia să iasă[15]. Asimilarea valorilor și ideilor sovietice a fost, într-adevăr, o trăsătură caracteristică a multora dintre eroii cărții de față, deși doar puțini dintre ei s-au identificat cu sistemul

stalinist în modul autoperfecționist care, potrivit acestor istorici, ar fi fost reprezentativ pentru „subiectivitatea sovietică”. Mentalitatea sovietică despre care se vorbește în cartea de față ocupa, de cele mai multe ori, o zonă a conștiinței în care vechile valori fuseseră suspendate sau suprimate; ea era adoptată nu atât din dorința arzătoare de „a deveni un om sovietic”, cât dintr-un sentiment de rușine și de teamă. Acesta a fost motivul care a făcut-o pe Antonina să ia hotărârea de a învăța bine și de a deveni o membră cu drepturi egale a societății – astfel încât să poată depăși sentimentul de inferioritate (resimțit ca „un soi de teamă”) pe care i-l dădea faptul că se născuse într-o familie de „culaci”. Integrarea în sistemul sovietic reprezenta, pentru majoritatea oamenilor, inclusiv pentru multe dintre victimele regimului stalinist, o manieră de supraviețuire, o metodă necesară de a-și înăbuși îndoielile și temerile, care, exprimate, le-ar fi făcut viața un calvar. Credința și implicarea în proiectul sovietic erau un mod de a da sens propriilor suferințe, care, fără acest înțeles mai înalt, i-ar fi putut duce la disperare. Așa cum spunea un alt „pui de culac”, un bărbat exilat mulți ani ca „dușman al poporului”, dar care, cu toate acestea, a rămas întreaga viață un stalinist convins, „credința în dreptatea lui Stalin… ne-a făcut să-i acceptăm mai ușor pedepsele și ne-a risipit temerile”[16].

O asemenea atitudine se întâlnește mai rar în jurnalele și scrisorile epocii staliniste – al căror conținut era în general dictat de regulile sovietice privind scrierea textelor și comportamentul adecvat, care nu permiteau recunoașterea fricii – și mai des în istoria orală[17]. Istoricii regimului stalinist s-au orientat tot mai mult către tehnicile istoriei orale[18]. Ca

orice altă disciplină dependentă de festele pe care le joacă memoria umană, istoria orală are dificultățile ei metodologice, iar în Rusia, națiune deprinsă să vorbească în șoaptă, unde peste memoria istoriei sovietice s-au suprapus varii mituri și ideologii, aceste probleme sunt deosebit de acute. Fiindcă au trăit într-o societate unde milioane de oameni au fost arestați pentru că spuseseră ce nu trebuia unor informatori, mulți oameni mai în vârstă se feresc să discute cu cercetători care scot microfoanele (asociate cu KGB-ul). De teamă, de rușine sau din stoicism, acești supraviețuitori și-au suprimat amintirile dureroase. Mulți sunt incapabili să reflecteze la viața lor, într-atât s-au deprins să evite problemele spinoase, inclusiv propriile alegeri morale în momente cruciale ale carierei lor în sistemul sovietic. Alții sunt reticenți să recunoască fapte de care le e rușine, justificându-și adesea comportamentul prin motive și credințe pe care le impun propriului trecut. În ciuda acestor probleme, ba chiar, în multe privințe, datorită lor, istoria orală oferă avantaje extraordinare oricărui istoric al vieții private, cu condiția să fie utilizată în mod corespunzător, adică prin examinarea încrucișată a mărturiilor din interviuri și prin confruntarea lor, ori de câte ori e posibil, cu documente scrise din arhive publice și familiale.

Vorbind în șoaptă se bazează pe sute de arhive de familie (scrisori, jurnale, documente personale, memorii, fotografii și artefacte) ascunse până nu demult de supraviețuitori ai Marii Terori de pe tot teritoriul Rusiei în sertare secrete și sub saltele. În fiecare familie au fost luate interviuri ample rudelor celor mai în vârstă, capabile să explice contextul acestor documente private și să le plaseze în istoria în mare

parte nespusă a familiei. Proiectul de istorie orală asociat documentării pentru cartea de față, care are în vedere în primul rând universul interior al familiilor și persoanelor, se deosebește pregnant de istoriile orale anterioare ale perioadei sovietice, care erau predominant sociologice sau preocupate de detaliile exterioare ale Terorii și ale experienței Gulagului[19]. Materialele strânse au fost reunite într-o arhivă specială – una dintre cele mai mari colecții de documente despre viața privată din epoca lui Stalin[*2.].

Familiile a căror poveste este relatată în carte reprezintă în bună măsură societatea sovietică. Sunt familii cu origini sociale diverse, din orașe mari, orășele sau sate din toată Rusia, inclusiv familii care au avut de suferit de pe urma represiunii staliniste și familii ai căror membri au fost implicați în sistemul de represiune ca agenți NKVD sau ca funcționari în Gulag. Sunt și familii care au rămas neatinse de Teroarea lui Stalin, deși, statistic vorbind, acestea au fost foarte puține.

Din aceste materiale, *Vorbind în șoaptă* reconstituie povestea generației născute în primii ani ai revoluției, în general între 1917 și 1925, și a cărei viață a urmat așadar traiectoria sistemului sovietic. În capitolele finale, cartea dă cuvântul și urmașilor acestei generații, căci o abordare multigenerațională este importantă pentru a înțelege moștenirea regimului. Timp de trei sferturi de veac, sistemul sovietic și-a exercitat înrâurirea asupra vieții morale a familiei; nici un alt stat totalitar nu a avut un impact atât de profund asupra vieții private a cetățenilor săi – nici măcar China comunistă (dictatura nazistă, deseori comparată cu regimul stalinist, a durat numai doisprezece ani). Cartea de

față se deosebește totodată prin încercarea de a înțelege fenomenul stalinist din perspectiva duratei lungi. Istoriile de până acum care tratau teme similare au vizat preponderent deceniul al patrulea – ca și cum o explicație a Marii Terori din 1937-1938 ar fi de ajuns pentru a surprinde esența regimului stalinist. Marea Teroare a fost de departe episodul cel mai nelegiuit al domniei lui Stalin (însumând 85% din execuțiile politice dintre 1917 și 1955), dar ea n-a fost decât unul dintre numeroasele valuri de represiune (1918-1921, 1928-1931, 1934-1935, 1937-1938, 1943-1946, 1948-1953) care au curmat de fiecare dată numeroase de vieți omenești; populația lagărelor de muncă și a „coloniilor speciale" din Gulag a ajuns la maximum nu în 1938, ci în 1953, iar impactul acestui lung regim al terorii a continuat să fie resimțit de milioane de oameni vreme de zeci de ani după moartea lui Stalin.

Istoriile de familie înglobate în narațiunea despre viața publică a societății sovietice sunt probabil prea numeroase pentru a putea fi urmărite de cititor ca relatări individuale, deși indexul de la finalul lucrării poate fi folosit pentru a le conferi coeziune. Ele pot fi citite mai degrabă ca niște variații pe o temă comună – a stalinismului care a marcat viața fiecărei familii. Sunt însă câteva familii, inclusiv Golovinii, ale căror povești de viață străbat toată cartea, și pentru acestea au fost trasați arborii genealogici. *Vorbind în șoaptă* urmărește în primul rând soarta familiilor Laskin și Simonov, legate prin căsătorie, ale căror destine contrastante din timpul Terorii staliniste s-au împletit în mod tragic.

Konstantin Simonov (1915-1979) este personajul central și, poate (în funcție de perspectiva fiecărui cititor), eroul tragic al

cărții. Născut într-o familie nobilă care a suferit de pe urma represiunilor, Simonov s-a remodelat în anii 1930 ca „scriitor proletar”. Deși aproape uitat astăzi, pe vremuri a fost o figură marcantă a lumii literare sovietice – laureat a șase premii Stalin, al unui premiu Lenin și onorat cu titlul de Erou al Muncii Socialiste. A fost un poet liric talentat; romanele sale despre război au avut un succes extraordinar la public; deși este autorul unor piese de teatru slabe, propagandistice, a fost un jurnalist de primă mână, unul dintre cei mai buni reporteri ruși de război; iar în a doua parte a vieții a scris niște memorii remarcabile, analizându-și cu sinceritate păcatele și compromisurile morale cu regimul stalinist. În 1939 s-a căsătorit cu Evghenia Laskina, mezina unei familii evreiești cu trei fete, care se mutase la Moscova din Zona de Rezidență, dar în scurt timp și-a părăsit soția și fiul nou-născut de dragul frumoasei actrițe Valentina Serova, și această intensă poveste de dragoste i-a inspirat poezia cea mai vestită, „Să m-aștepți” (1941), învățată pe de rost de aproape fiecare soldat sovietic care lupta pe front sperând să-și revadă într-o zi soția sau iubita. Între 1945 și 1953 Simonov a devenit un personaj important în Uniunea Scriitorilor, într-o perioadă când mai-marii lumii literare sovietice erau somați de ideologii lui Stalin să ia parte la persecutarea colegilor de breaslă considerați prea liberali și să-și alăture glasul campaniei împotriva evreilor din domeniile științei și artei. Una dintre victimele acestui antisemitism oficial a fost familia Laskin, dar la vremea respectivă Simonov era prea angrenat în funcționarea regimului stalinist ca să-i poată ajuta; poate că oricum n-ar fi avut ce face.

Simonov a fost o fire complexă. De la părinți, moștenise nevoia de a se pune în serviciul societății – tipică aristocrației ruse – și, în particular, etosul datoriei militare și al supunerii, iar în mintea sa acestea s-au confundat cu virtuțile sovietice ale activismului public și sacrificiului pentru patrie, facilitându-i accesul la vârful ierarhiei staliniste. Simonov avea numeroase calități demne de toată admirația. Dacă se poate concepe o categorie de „staliniști buni la suflet", el cu siguranță ar face parte din ea. Era sincer și cinstit, ordonat și extrem de disciplinat, deși nici pe departe lipsit de farmec și de căldură. Activist prin educație și prin temperament, a devenit prizonierul sistemului sovietic la o vârstă timpurie și i-au lipsit mijloacele de a se elibera de sub presiunea și cerințele lui morale. În acest sens, Simonov a întruchipat toate conflictele și dilemele morale ale generației sale – oameni a căror viață a fost afectată de regimul stalinist –, și a-i înțelege modul de a gândi și a acționa înseamnă, poate, a înțelege vremurile în care a trăit.

*1. Colecțiile personale aflate în arhivele de știință, artă și literatură (de pildă, SPbF ARAN, RGALI, IRL RAN) sunt uneori mai revelatorii, deși în cele mai multe documentele cu adevărat private se află în secțiuni închise publicului. După 1991, o parte dintre fostele arhive sovietice au primit colecții personale donate de familii de rând – bunăoară, ȚMAMLS, care deține o serie întreagă de documente private aparținând unor locuitori ai Moscovei.

*2. Majoritatea arhivelor au fost adunate de autor în colaborare cu Societatea Memorial, o asociație pentru studierea istoriei și pentru drepturile omului înființată la

sfârșitul anilor 1980 pentru a reprezenta și a comemora victimele represiunii sovietice. Aflate în arhivele societății din Sankt-Petersburg (MSP), Moscova (MM) și Perm (MP), cele mai multe sunt de asemenea disponibile online (http://www.orlandofiges.com), alături de transcrierile lor și de fragmente audio din interviuri. Unele materiale sunt disponibile și în limba engleză. Pentru mai multe detalii despre proiectul de cercetare asociat acestei cărți, vezi postfața și mulțumirile de la sfârșit.

1

Copiii Revoluției din Octombrie (1917-1928)

1

În octombrie 1917, Elizaveta Drabkina și-a regăsit tatăl la Institutul Smolnîi, pe atunci cartierul general al bolșevicilor, dar nu l-a recunoscut. Îl văzuse ultima oară la vârsta de cinci ani, chiar înainte ca el să dispară în ilegalitatea revoluționară. Doisprezece ani mai târziu, Elizaveta uitase cum arăta. Îl cunoștea doar după pseudonimul din partid. Ca secretară la Institutul Smolnîi, îl știa bine pe „Serghei Gusev” din zecile de decrete pe care le semnase ca președinte al Comitetului Militar Revoluționar al Sovietului din Petrograd, organul însărcinat cu instaurarea legii și ordinii în capitală. Alergând pe nesfârșitele coridoare boltite ale institutului, unde soldații și Gărzile Roșii aflate în pauză rânjeau și fluierau după ea, Elizaveta împărțise aceste decrete prin birourile improvizate ale noului guvern sovietic, aciuat în sălile de clasă ca niște barăci ale acestei foste școli pentru fetele de familie bună. Și

totuși, atunci când le-a spus celorlalte secretare că semnătura lui „Gusev” aparținea tatălui ei plecat de multă vreme de acasă, nici una dintre ele nu a reacționat în vreun fel, nu a îndemnat-o să ia legătura cu el. În aceste cercuri, în care datoria fiecărui bolșevic era să-și subordoneze interesele personale cauzei comune, a da atenție vieții private în timp ce partidul era angajat în lupta hotărâtoare pentru eliberarea omenirii ar fi părut un gest de „filistinism”[1].

În cele din urmă, foamea a fost cea care a împins-o pe Elizaveta să se apropie de tatăl ei. Tocmai își terminase prânzul în cantina plină de fum de la subsol, când un bărbat mic de statură, dar chipeș și vânjos, purtând uniformă militară și pince-nez, a intrat în încăpere, urmat de un alai de lucrători ai partidului și de Gărzi Roșii, și s-a așezat la masa lungă din mijloc, unde doi soldați serveau proletarilor flămânzi supă de varză și pilaf de hrișcă. Elizavetei îi era încă foame. De la masa ei mai mică din colț, l-a urmărit pe nou-venit cum își mânca supa cu lingura pe care o ținea într-o mână, în timp ce cu creionul din cealaltă mână semna hârtiile pe care cei din suita lui i le puneau în față.

Deodată am auzit pe cineva spunându-i „tovarășe Gusev”.

„Deci el trebuie să fie tata”, mi-am dat seama. M-am ridicat și mi-am croit drum printre mesele aglomerate către el.

— Tovarășe Gusev, am nevoie de ajutorul dumneavoastră, am spus.

El s-a răsucit către mine. Părea foarte obosit. Avea ochii roșii de nesomn.

Cele patru secretare ale lui Iakov Sverdlov, principalul organizator al bolșevicilor, la Institutul Smolnîi, octombrie 1917. Drabkina este a doua din dreapta.

— Vă ascult, tovarășă!

— Tovarășe Gusev, sunt fiica dumneavoastră. Dați-mi trei ruble pentru masă!

Poate că era atât de sleit, încât n-a auzit decât că-i cerusem trei ruble.

— Desigur, tovarășă, a spus, băgând mâna în buzunar și scoțând o bancnotă verde de trei ruble.

Am luat banii, i-am mulțumit și mi-am mai cumpărat o porție[2].

Lui Lenin îi plăcea foarte mult povestea asta. O ruga deseori pe Drabkina să i-o spună în ultimii lui ani de viață, când ea îi devenise apropiată. Istorioara a căpătat o rezonanță legendară în cercurile de partid, ilustrând idealul bolșevic al

sacrificiului personal și devotamentului altruist față de cauza revoluționară. Așa cum avea să spună Stalin, „un adevărat bolșevic n-ar trebui și n-ar putea să aibă familie, deoarece ar trebui să se dedice întru totul partidului”[3].

Membrii familiei Drabkin erau un bun exemplu al acestui principiu revoluționar. Tatăl Elizavetei (pe adevăratul său nume Iakov Drabkin) se înscrisese în Partidul Social-Democrat al lui Lenin încă din 1895, ca elev de liceu. Mama ei, Feodosia, fusese un agent important („Natașa”) în perioada de ilegalitate a partidului, care, pentru a fi mai credibilă, își lua deseori copila cu ea în frecventele călătorii pe care le făcea la Helsingfors (Helsinki) ca să cumpere muniție pentru revoluționarii din Sankt-Petersburg (dinamita și cartușele erau ascunse într-o geantă cu jucăriile Elizavetei). După eșecul Revoluției din 1905, părinții fetiței se ascunseseră pentru a scăpa de urmărirea poliției țariste. Elizaveta, în vârstă de cinci ani, se mutase la bunicul ei din Rostov, unde rămăsese până la Revoluția din Februarie 1917, când toți revoluționarii fuseseră amnistiați de nou-instalatul guvern provizoriu[*1.]. Elizaveta și-a regăsit mama la Petrograd (cum se numea atunci Sankt-Petersburgul). S-a înscris în Partidul Bolșevic, a devenit mitralior în Gărzile Roșii, a participat la asaltul asupra Palatului de Iarnă când bolșevicii au preluat puterea pe 25 octombrie și a fost angajată ca secretară a lui Iakov Sverdlov, principal organizator al partidului. Slujba aceasta o adusese la Smolnîi, unde lucra tatăl ei[4].

Bolșevicii ajunși la putere își îndemnau membrii de rând să urmeze exemplul revoluționarilor din Rusia țaristă, care „își sacrificaseră fericirea personală și renunțaseră la familie pentru a sluji clasa muncitoare”[*2.]. Au instituit cultul

„revoluționarului altruist”, instaurând o nouă moralitate, în care toate vechile comandamente erau înlocuite de unicul principiu al servirii partidului și cauzei. În viziunea lor utopică, activistul revoluționar era prototipul unui om nou – o „personalitate colectivă” care trăia doar pentru binele comun –, ce avea să populeze viitoarea societate comunistă. Mulți socialiști vedeau în crearea acestui nou tip uman scopul fundamental al revoluției. „Noua structură a vieții politice cere de la noi o nouă structură a sufletului”, scria Maxim Gorki în primăvara lui 1917[5].

Pentru bolșevici, exprimarea deplină a „personalității colective” presupunea „sfărâmarea cochiliei pe care o reprezintă viața privată”. A permite „delimitarea dintre viața privată și cea publică”, susținea Nadejda Krupskaia, soția lui Lenin, „va duce mai devreme sau mai târziu la trădarea comunismului”[6]. În opinia bolșevicilor, „viața privată” separată de domeniul politicului era un nonsens, căci politica influența totul; nu exista nimic în așa-numita „viață privată” a unei persoane care să nu se afle sub imperiul politicului. Universul personal trebuia, prin urmare, supus controlului și supravegherii publice. Spațiile private care nu intrau sub controlul statului erau considerate terenuri periculoase, propice activității contrarevoluționare, care trebuia demascată și stârpită.

Elizaveta și-a văzut rareori tatăl după această întâlnire. Amândoi erau absorbiți de munca revoluționară. După 1917, Elizaveta a continuat să lucreze în biroul lui Sverdlov; în timpul Războiului Civil (1918-1920) s-a înscris în Armata Roșie, mai întâi ca asistentă medicală, apoi ca mitralior, luptând împotriva Armatei Albe contrarevoluționare și a

puterilor occidentale care o sprijineau în Siberia, în țările baltice și în sudul Rusiei. În campania de pe Frontul de Est împotriva Armatei Albe a amiralului Kolceak, a luptat chiar sub comanda tatălui ei, care la vremea aceea ajunsese să dețină o poziție importantă în Consiliul Militar Revoluționar, organul central de comandă al forțelor sovietice, condus de Lev Troțki. L-a auzit adesea adresându-se soldaților, dar nu i-a vorbit niciodată, pentru că, așa cum spunea mai târziu, nu credea că bolșevicii ar trebui „să fie preocupați de chestiuni personale”. Pe tot parcursul Războiului Civil s-au întâlnit numai de două ori, la funeraliile lui Sverdlov, în martie 1919, și apoi, în același an, la o ședință la Kremlin. În anii 1920, când amândoi au făcut muncă de partid la Moscova, s-au văzut ceva mai des și chiar au locuit împreună o vreme, dar n-au devenit niciodată apropiați. Petrecuseră atât de mult timp separați unul de celălalt, încât nu mai puteau construi o relație de familie. „Tata nu mi-a vorbit niciodată despre el”, își amintea Elizaveta, „și acum îmi dau seama că am ajuns să-l cunosc abia după ce a murit [în 1933], când oamenii mi-au relatat tot felul de istorii despre el”[7].

Războiul Civil n-a fost doar o bătălie militară împotriva Albilor, ci și un război revoluționar cu interesele private ale vechii societăți. Pentru a lupta cu Albii, bolșevicii au elaborat prima lor versiune de economie planificată (comunismul de război), care avea să devină un model pentru primul plan cincinal al lui Stalin. Au încercat să elimine comerțul și proprietatea privată (au existat chiar planuri de a înlocui circulația banilor cu raționalizarea tuturor mărfurilor), au luat cu de-a sila grânele de la țărani pentru a hrăni trupele și populația urbană, au înrolat milioane de oameni în așa-

numitele „armate proletare”, folosite pe „frontul economic” pentru exploatarea lemnului, construirea de drumuri și repararea căilor ferate, au impus forme experimentale de muncă în colectiv și de trai în cămine și în barăci pe lângă fabrici, au declanșat un război contra religiei, persecutându-i pe preoți și pe credincioși și punând lacătul pe ușa a sute de biserici, și au înăbușit orice disidență și orice opoziție la dictatura proletariatului. Pe „frontul intern” al Războiului Civil, au dezlănțuit o campanie de teroare („Teroarea Roșie”) împotriva „burgheziei”: foști slujbași țariști, moșieri, comercianți, culaci, mici negustori, vechea intelectualitate – oameni care, din cauza valorilor lor individualiste, riscau să devină potențiali susținători ai Albilor și ai altor „contrarevoluționari”. Această epurare violentă a societății, credeau bolșevicii, croia o scurtătură către înfăptuirea utopiei comuniste.

Până în primăvara lui 1921, politicile comunismului de război ruinaseră economia și aduseseră mare parte din țărănimea rusă în pragul foametei. Un sfert suferea deja din cauza penuriei de alimente. Pe tot teritoriul țării, țăranii se revoltau împotriva guvernului bolșevic și a rechizițiilor de grâne. A izbucnit o serie de rebeliuni despre care Lenin însuși spunea că sunt „mult mai periculoase decât toți Albii la un loc”. În multe sate, puterea sovietică încetase practic să mai existe, căci țăranii preluaseră controlul și opriseră livrările de cereale către orașe. Muncitorii flămânzi intrau în grevă. Marinarii de la baza navală Kronstadt din apropiere de Petrograd, care în octombrie 1917 îi ajutaseră pe bolșevici să ajungă la putere, s-au întors acum împotriva lor, organizând o revoltă pe ale cărei pancarte – de inspirație anarhistă – cereau

alegeri libere pentru soviete, „libertatea presei, libertatea de expresie și de adunare pentru toți cei ce muncesc”, precum și „libertatea țăranului de a munci pământul așa cum crede de cuviință”. Era limpede că bolșevicii se confruntau cu o situație revoluționară. „Abia mai rezistăm”, recunoștea Lenin la începutul lui martie. Atacul împotriva bazei navale a fost condus de Troțki, cel care îi numise pe marinarii de la Kronstadt „mândria și bucuria Revoluției”. Forța militară și teroarea fără scrupule au fost folosite în egală măsură împotriva răscoalelor țărănești. Se estimează că, în timpul înăbușirii acestora, în jur de 100.000 de oameni au fost închiși ori deportați și 15.000 împușcați. Dar Lenin și-a dat totodată seama că, pentru a ține în frâu rebeliunea populară și a-i determina pe țărani să reia livrările de alimente către orașe, bolșevicii trebuiau să renunțe la politicile detestate ale comunismului de război și să revină la comerțul liber. După ce învinseseră Armata Albă, au cedat în fața țărănimii[8].

Noua politică economică (NEP), pe care Lenin a prezentat-o la Congresul al X-lea al partidului din martie 1921, înlocuia rechizițiile de alimente cu o taxă relativ lejeră în natură și legaliza revenirea la comerțul și manufactura private la scară mică, favorizând agricultura și producția de bunuri de consum în dauna dezvoltării industriei grele. În viziunea lui Lenin, NEP-ul era o concesie trecătoare, dar necesară, făcută țăranilor care dețineau loturi mici – și pentru care fundamentală era producția privată realizată prin munca în familie – pentru a salva Revoluția și a pune țara din nou pe picioare. Liderul sovietic considera că NEP-ul va dura „cel puțin un deceniu, după toate probabilitățile mai mult”. Reinstaurarea mecanismelor pieței a revigorat economia

sovietică. Comerțul privat a reacționat rapid la deficitele cronice acumulate în anii Revoluției și ai Războiului Civil. În 1921, populația Uniunii Sovietice purta haine și încălțări ponosite, gătea în vase vechi și crăpate și bea din căni ciobite. Toată lumea avea nevoie de ceva nou. Negustorii și-au instalat dughene și tarabe, piețele de vechituri au explodat, iar țăranii și-au adus alimentele la oraș. Autorizate de noile legi, cafenele, magazine și restaurante private, cluburi de noapte și bordeluri, spitale și clinici, case de credit și de economii, chiar și mici manufacturi au apărut ca ciupercile după ploaie. Moscova și Petrogradul, pustiite în timpul Războiului Civil, au prins dintr-odată viață, căci negustorii gălăgioși, taxiurile aglomerate și magazinele cu vitrine strălucitoare înviorau acum străzile exact cum o făcuseră înainte de 1917.

Pentru mulți bolșevici, revenirea la piața liberă a părut o trădare a Revoluției. Punerea în practică a NEP-ului a fost primită cu foarte multă suspiciune de membrii de rând ai partidului (chiar și „favoritul" lui Lenin, Nikolai Buharin, care ulterior avea să devină principalul susținător al acestei politici, a acceptat-o cu greu la început, între anii 1921 și 1923), iar Lenin a trebuit să-și folosească toată puterea de convingere și toată autoritatea pentru a forța aprobarea ei de către congres. În special printre muncitorii de la oraș domnea sentimentul că NEP-ul sacrifica interesele lor de clasă pe altarul nevoilor țărănimii, care se îmbogățea pe seama lor crescând prețurile la alimente. Ei simțeau că avântul pe care îl lua comerțul privat avea să ducă la o discrepanță tot mai mare între bogați și săraci și la reinstituirea capitalismului. Ca atare, NEP-ul a fost supranumit „noua exploatare a proletariatului". Mare parte din furia clasei muncitoare se

îndrepta împotriva „nepmenilor”, comercianții care prosperaseră în deceniul al treilea. În imaginarul popular, modelat de propaganda și caricaturile sovietice, „nepmenii” își îmbrăcau soțiile și metresele în blănuri și diamante, umblau în limuzine luxoase de import, sforăiau la operă, cântau, beți, în restaurante și se lăudau în barurile hotelurilor, în auzul tuturor, cu averile în dolari pe care le pierduseră la nou-înființatele cazinouri și curse de cai. Pe fundalul șomajului masiv și al sărăciei urbane a anilor 1920, cheltuielile fabuloase ale acestei clase recent îmbogățite le-au provocat resentimente profunde celor care credeau că Revoluția ar fi trebuit să pună capăt inegalităților.

Pe „frontul intern”, NEP-ul a reactivat vestigiile „culturii burgheze” pe care comunismul promisese să le elimine, dar fără de care încă nu se putea descurca. A făcut pace cu vechea clasă de mijloc și cu intelectualii, ale căror cunoștințe erau necesare economiei sovietice. Între 1924 și 1928 s-a produs de asemenea o relaxare a politicilor belicoase împotriva religiei: bisericile n-au mai fost închise și nici clericii persecutați în ritmul de până atunci (și de după aceea); cu toate că propaganda contra Bisericii a continuat neobosită, oamenii au putut să-și urmeze credința aproape așa cum o făcuseră întotdeauna. În fine, NEP-ul a îngăduit din nou vechile obiceiuri domestice și tradiții de familie, sursă de reală îngrijorare pentru mulți bolșevici care se temeau că deprinderile și mentalitățile „micii burghezii” ruse – milioanele de mici producători și comercianți al căror număr a crescut în perioada NEP-ului – aveau să le dea înapoi și chiar să le submineze campania revoluționară. „Înrobind mințile a milioane de muncitori”, declara Stalin în 1924, „purtările și

obiceiurile pe care le-am moștenit de la vechea societate sunt cel mai periculos dușman al socialismului”[9].

Bolșevicii își imaginau construirea utopiei lor comuniste ca pe o luptă permanentă cu obiceiurile și deprinderile. După încheierea Războiului Civil, s-au pregătit pentru o nouă bătălie, mai îndelungată, pe „frontul intern”: un război revoluționar menit să scoată la lumină personalitatea comunistă prin eradicarea comportamentelor individualiste („burgheze”) și deviante (prostituție, alcoolism, huliganism, religie) moștenite de la vechea societate. Majoritatea bolșevicilor erau convinși că bătălia pentru transformarea naturii umane avea să dureze zeci de ani. Divergențele priveau numai momentul în care ea trebuia inițiată. Marx își învățase discipolii că schimbările în conștiința maselor depindeau de modificările esenței materiale, iar Lenin, introducând NEP-ul, afirmase că, până când vor fi create condițiile materiale ale unei societăți comuniste – proces care urma să dureze o întreagă epocă istorică –, nu avea nici un sens să impui un sistem moral comunist în viața privată. Dar cei mai mulți bolșevici nu se împăcau cu faptul că NEP-ul însemna o retragere din sfera privată. Dimpotrivă, după cum erau tot mai mult înclinați să creadă, implicarea activă era esențială în fiecare moment și pe fiecare câmp de bătălie al vieții de zi cu zi – în familie, acasă și în universul interior al individului, acolo unde persistența vechilor mentalități reprezenta o amenințare majoră la adresa scopurilor ideologice fundamentale ale partidului. Iar pentru că instinctul individualist al maselor „mic-burgheze” se întărea în cultura NEP-ului sub ochii lor, își intensificau eforturile. După cum scria Anatoli Lunacearski în 1927: „Așa-numita

sferă a vieții private nu are voie să ne scape, fiindcă exact aici trebuie atins scopul final al revoluției”[10].

Familia a fost primul teren pe care bolșevicii au declanșat lupta. În anii 1920, ideea că „familia burgheză” este dăunătoare din punct de vedere social a fost pentru ei o adevărată dogmă: orientată spre interior și conservatoare, ea reprezenta o citadelă a religiei, a superstițiilor, a ignoranței și prejudecăților, alimenta egoismul și lăcomia pentru bunuri materiale și oprima femeile și copiii. Bolșevicii se așteptau ca familia să dispară pe măsură ce Rusia sovietică avansa către un sistem complet socialist, în care statul își asuma îndeplinirea funcțiilor casnice de bază, oferind creșe, spălătorii și cantine în centre publice și blocuri de apartamente. Eliberate de munca de acasă, femeile ar fi fost libere și puteau fi incluse în forța de muncă la egalitate cu bărbații. Mariajul patriarhal, cu morala lui sexuală aferentă, urma să moară – fiind înlocuit, credeau radicalii, de „uniuni libere întemeiate pe iubire”.

În ochii bolșevicilor, familia era principalul obstacol în calea socializării copiilor. „Iubind un copil, familia îl transformă într-o ființă egoistă, încurajându-l să se creadă centrul universului”, scria Zlata Lilina, teoretician sovietic al pedagogiei[11]. Gânditorii bolșevici socoteau necesar să înlocuiască această „iubire egoistă” cu „iubirea rațională” a „familiei sociale” mai largi. *Abecedarul comunismului* (1919) prefigura o societate în care părinții nu mai foloseau cuvântul „al meu / a mea” despre copiii lor, ci aveau grijă de toți copiii comunității din care făceau parte. Părerile erau însă împărțite în privința duratei unei asemenea schimbări. Radicalii susțineau că partidul trebuia să ia măsuri imediate pentru

subminarea familiei, dar majoritatea era de acord cu Buharin și teoreticienii NEP-ului că, într-o țară rurală cum era Rusia sovietică, familia avea să rămână o vreme unitatea fundamentală de producție și consum și că avea să se erodeze treptat, pe măsură ce țara se va transforma într-o societate socialistă urbană.

Între timp, bolșevicii au adoptat diverse strategii – precum modificarea spațiului domestic – menite să accelereze dezintegrarea familiei. Pentru a face față deficitului de locuințe din orașele suprapopulate, au silit familiile bogate să-și împartă apartamentele cu sărăcimea urbană – politică cunoscută sub numele de „concentrare” (*uplotnenie*). În deceniul al treilea, cel mai răspândit tip de apartament la comun (*kommunalka*) era cel în care proprietarii inițiali ocupau camerele principale de pe latura „din fața” casei, în timp ce camerele din spate erau alocate altor familii. La vremea aceea, foștii proprietari puteau încă să-și aleagă colocatarii dacă îndeplineau „norma sanitară” (cota de spațiu locativ *per capita*, care a scăzut de la 13,5 metri pătrați în 1926 la numai 9 metri pătrați în 1931). Multe familii și-au adus în casă servitori sau cunoștințe, pentru ca spațiul locativ suplimentar să nu le fie repartizat unor străini. Această politică avea un puternic substrat ideologic, nefiind numai un atac la adresa celor privilegiați – cum era prezentată în propaganda noului regim („Război palatelor!”) –, ci și parte a cruciadei organizate pentru făurirea unui mod de trai colectiv. Obligându-i pe oameni să împartă un apartament, bolșevicii credeau că îi puteau face mai comuniști în modul lor fundamental de a gândi și de a se comporta. Spațiul și proprietatea privată urmau să dispară, familia individuală

(„burgheză”) să fie înlocuită de fraternitatea și organizarea comunistă, iar viața persoanei să se integreze în cea a comunității. De la mijlocul anilor 1920, această idee de schimbare a inspirat tipuri noi de locuințe. Arhitecții sovietici radicali, precum constructiviștii din Uniunea Arhitecților Contemporani, au propus eliminarea totală a spațiului privat prin construirea de „case comunale” (*doma kommunî*) unde locatarii urmau să împartă toate posesiunile, chiar și hainele sau lenjeria de corp, sarcinile domestice precum gătitul și îngrijirea copiilor ar fi fost atribuite unor echipe, prin rotație, și toată lumea, împărțită după sex, urma să doarmă într-un singur dormitor mare, cu câteva camere separate rezervate pentru întreținerea relațiilor sexuale. Nu au fost construite decât foarte puține asemenea case, deși ele au dominat imaginația utopică și universul unor romane futuriste precum *Noi* (1920) de Evgheni Zamiatin. Majoritatea proiectelor care s-au materializat, precum clădirea Narkomfin (Comisariatul pentru Finanțe) din Moscova (1930), conceput de constructivistul Moisei Ghinzburg, au abandonat extremele modelului locuinței colective și au inclus atât spații locative private, cât și aripi pentru spălătorii, camere de baie, sufragerii și bucătării comune, grădinițe și școli. Și totuși, scopul a rămas manipularea arhitecturii într-un fel care să-i insufle individului dorința de a renunța la formele private („burgheze”) de viață casnică și de a adopta un mod de trai colectiv[12].

Bolșevicii au intervenit în viața domestică și într-un mod mai direct. Noul Cod al Căsătoriei și Familiei (1918) stabilea un cadru legislativ menit să faciliteze indubitabil dispariția familiei tradiționale. Elimina amestecul Bisericii în cununie și

divorț, transformându-le pe amândouă în simple procese de înregistrare de către stat. Acorda mariajelor *de facto* (cuplurilor care trăiau în concubinaj) aceleași drepturi legale ca și căsniciilor încheiate după lege. Dintr-un lux pe care și-l permiteau numai cei bogați, divorțul a devenit o acțiune lesnicioasă și accesibilă oricui. Rezultatul a fost o creștere uriașă a numărului căsniciilor întâmplătoare și cea mai mare rată a divorțurilor din lume – de trei ori mai mare, în 1926, decât în Franța sau Germania și de 26 de ori mai mare decât în Anglia –, întrucât prăbușirea ordinii creștin-patriarhale și haosul anilor revoluționari au liberalizat moravurile sexuale și legăturile de familie și din interiorul comunităților[13].

În primii ani ai puterii sovietice, familiile destrămate erau un fenomen atât de des întâlnit printre activiști, încât reprezenta aproape un pericol la locul de muncă. Relațiile întâmplătoare fuseseră practic regula în cercurile bolșevice în timpul Războiului Civil, când orice membru de partid putea fi trimis de la o oră la alta în cine știe ce sector îndepărtat al frontului. O asemenea atitudine relaxată a rămas larg răspândită pe tot parcursul deceniului al treilea, căci activiștii de partid și tinerii lor urmași din Comsomol (Uniunea Tineretului Comunist) erau instruiți să pună devotamentul față de proletariat mai presus de dragostea romantică sau de familie. Promiscuitatea sexuală era mai pronunțată în rândurile tineretului partinic decât printre tinerii sovietici în general. Mulți bolșevici considerau libertinajul sexual o formă de eliberare de convențiile moralei burgheze și un semn al „modernității sovietice”. Unii promovau chiar promiscuitatea ca mijloc de a împiedica formarea unor relații de cuplu care i-

ar fi separat pe îndrăgostiți de colectiv și le-ar fi diminuat loialitatea față de partid[14].

De obicei, bolșevicii nu erau soți și tați buni, pentru că solicitările partidului îi țineau departe de casă. „Noi, comuniștii, nu ne cunoaștem propriile familii”, remarca un bolșevic moscovit. „Plecăm devreme și ne întoarcem târziu. Arareori ne vedem nevestele și aproape niciodată copiii.” Congresele partidului, la care chestiunea a fost discutată pe tot parcursul anilor 1920, recunoșteau că probabilitatea de a-și abandona soțiile și familiile era mult mai mare în cazul bolșevicilor decât al celor care nu erau membri de partid și că lucrul acesta avea în bună măsură de-a face cu primatul loialității față de partid asupra fidelității sexuale. Dar problema soțiilor și mamelor absente era cel puțin la fel de acută în cercurile de partid cum era, la drept vorbind, în cercurile mai largi ale intelectualității sovietice, unde majoritatea femeilor activau în sfera publică[15].

Troțki afirma că eșecul familial era mai răspândit în rândurile bolșevicilor pentru că ei erau „cei mai expuși la influența noilor condiții”. Ca inițiatoare a unui mod de viață modern, scria el în 1923, „avangarda comunistă trece pur și simplu mai devreme și mai violent prin ceea ce este inevitabil” pentru întreaga populație[16]. Numeroase cupluri de membri de partid încercau în mod cert sentimentul de pionierat al celor care întemeiază un nou tip de familie, în care ambii părinți sunt liberi să desfășoare activități publice, deși asta însemna să piardă legătura intimă cu copiii lor.

Anna Karpițkaia și soțul ei, Piotr Nizovțev, erau activiști de marcă în organizația de partid din Leningrad (cum a fost botezat Petrogradul după moartea lui Lenin). Locuiau într-un

apartament privat lângă Institutul Smolnîi, împreună cu cei trei copii ai lor, între care și Marksena[*3.], fiica Annei din prima căsătorie, născută în 1923. Marksena își vedea rareori părinții, care plecau la muncă înainte ca ea să se trezească dimineața și se întorceau acasă foarte târziu noaptea. „Simțeam lipsa grijii materne”, își amintește Marksena, „și eram totdeauna geloasă pe copiii ale căror mame nu lucrau”. În absența părinților, copiii rămâneau în grija a două servitoare, menajera și bucătăreasa, amândouă țărănci sosite recent de la sat. Cu toate acestea, încă de la vârsta de patru ani, Marksena, fiind sora cea mai mare, avea „autoritate și responsabilitate completă în gospodărie”. Bucătăreasa o întreba ce să pregătească pentru cină și îi cerea bani pentru mâncarea pe care o cumpăra de la un magazin special, rezervat oficialilor de partid. Marksena îi raporta mamei sale dacă servitoarele încălcau regulile casei „sau dacă făceau ceva ce mie nu mi se părea în regulă”, dar mai adesea, își amintește ea, „le mustram eu însămi dacă făceau ceva ce nu-mi plăcea”. Copila se simțea răspunzătoare – își dădea seama că mamei ei îi convenea s-o lase „șefă” acasă – și accepta starea de lucruri ca pe ceva de la sine înțeles: „Mama spunea limpede că ceea ce se petrece acasă nu e treaba ei, iar eu nu i-am pus niciodată cuvintele la îndoială”.

Crescută în spiritul valorilor noii societăți, Marksena a fost un copil al Revoluției, privit de părinți ca „un mic tovarăș”. Nu avea jucării și nici vreun spațiu al ei în care să se poată juca liniștită. „Părinții mă tratau ca pe o egală și-mi vorbeau ca unui adult”, își amintește ea. „De la o vârstă timpurie am fost învățată să fiu independentă și să mă ocup singură de toate”. În prima zi de școală, la numai șapte ani, mama ei a dus-o pe

jos până acolo și i-a spus să țină minte drumul – o rută încâlcită de aproape trei kilometri – ca să se poată întoarce singură acasă după-amiază. „Din ziua aceea, am mers întotdeauna pe jos la școală”, povestește Marksena. „Nici măcar nu mi-a trecut prin cap că ar fi putut să mă însoțească vreodată cineva.” Își cumpăra singură toate cărțile și rechizitele de la un magazin din centrul orașului, până la care avea cam o oră de mers. De la opt ani a început să meargă la teatru tot de una singură, folosind permisul special al părinților ei, cu care se putea așeza într-una din lojile de pe laturile sălii. „Nimeni nu-mi spunea vreodată ce să fac”, își amintește Marksena. „M-am crescut de capul meu.”

Părinții erau personaje abia schițate în viața ei. Chiar și în concediu plecau în vreo stațiune pentru oficialii de partid din Crimeea, lăsându-i pe copii la Leningrad. Tot ei le impuneau, pe de altă parte, propriile opțiuni ideologice, care Marksenei – după cum își amintește azi – i se păreau agasante. Mama o certa dacă citea Pușkin sau Tolstoi în locul cărților didactice pentru copii preferate de partid, precum volumul de aventuri științifice *Țara lui Sannikov* (1926) de Vladimir Obrucev sau *Republica Șkid* (1927) de Grigori Belîh și Aleksei Panteleev, despre niște copii orfani trimiși la școală la Leningrad – cărți pe care Anna le aducea acasă și pe care Marksena le citea cu conștiinciozitate, dar care rămâneau apoi uitate într-un dulap. Mama nu-i dădea voie Marksenei să aducă acasă prietene de la școală, pentru că, spunea ea, era mai bine ca alți copii să nu vadă cât de confortabil – chiar dacă modest și spartan – trăiau conducătorii de partid în comparație cu familiile lor. Marksena era foarte rar lăudată sau complimentată de părinții ei și aproape niciodată sărutată sau luată în brațe.

Singura care-i oferea afecțiune era bunica, și tot ea o îngrijea când era bolnavă. „Îmi plăcea să merg acasă la bunica”, relatează Marksena. „Îmi dădea foarte multă atenție. Mă învăța să cos, să fac coliere de mărgele. Avea jucării pentru mine și mi-a cumpărat chiar o bucătărioară de lemn, pe care a pus-o într-un colț al dormitorului ei și unde îmi plăcea să mă joc.”[17]

Mulți copii născuți după 1917 în familii formate din membri de partid vorbesc despre lipsa afecțiunii părintești. În această privință, modul cum își creștea urmașii elita sovietică nu diferea foarte mult de obiceiurile aristocraților ruși din secolul al XIX-lea, care se interesau prea puțin de activitățile copiilor, lăsați, încă de la vârste fragede, în seama doicilor, a cameristelor și a altor servitori ai casei[18].

Anghelina Evseeva s-a născut în 1922 într-o familie de bolșevici. Părinții ei se cunoscuseră în timp ce luptau în Armata Roșie în Războiul Civil. Întors la Petrograd în 1920, tatăl Anghelinei a ajuns să comande una dintre diviziile care au înăbușit revolta marinarilor din Kronstadt. În 1925 s-a înscris la Academia Medicală Militară, unde își petrecea serile studiind. Mama ei era funcționar de rang înalt în Comisariatul pentru Comerț. La scurt timp după nașterea Anghelinei, a început să frecventeze cursurile Institutului de Comerț Exterior, pentru care studia tot seara. Anghelina își amintește de copilăria petrecută în cea mai mare parte în grija servitoarei:

> Mama mă iubea, era răbdătoare și grijulie, dar nu afectuoasă, nu mă răsfăța niciodată și nici nu venea să se joace cu mine. Se aștepta să mă port ca un adult și mă trata

ca atare [...] Tata era cu totul absorbit de munca lui, simțeam că-l încurc. Probabil am fost o pacoste pentru părinții mei. Nu-mi plăcea să stau acasă. Am crescut în curte și pe stradă și eram un copil neascultător. Când aveam opt ani, tata a adus dintr-o delegație la Moscova un acvariu. Pentru că nu mă lăsa să merg afară să mă joc, am răsturnat acvariul și toți peștii s-au împrăștiat pe jos. El m-a bătut cu furtunul, și atunci i-am strigat: „Nu ești tatăl meu, ești o mamă vitregă, o mașteră!”[19]

Maria Budkevici s-a născut în 1923 la Moscova, în familia unui funcționar de partid de la Enciclopedia Militară, principala editură a forțelor armate sovietice. Tatăl ei locuia într-un alt apartament decât restul familiei, nu pentru că s-ar fi despărțit de mama Mariei, cercetător al istoriei partidului din perioada Războiului Civil, ci pentru că-i era mai comod, pentru munca lui, să locuiască singur. Maria îl vedea atât de rar, încât, la vârsta de cinci sau șase ani, a început să pună la îndoială faptul că avea un tată. „Nu înțelegeam ce e un tată”, susține ea. „Știam că alte fete aveau pe cineva pe care-l numeau «tată», dar eu abia dacă-l vedeam pe al meu. Apărea uneori pe neașteptate, pentru câte-o zi, din vreo călătorie peste hotare. Atunci era mare sărbătoare, erau cadouri pentru toată lumea, după care dispărea din nou.”[20]

Părinții Elenei Bonner erau activiști de partid din Leningrad. Lucrau de dimineața devreme până seara târziu și își vedeau arareori copiii, lăsați în grija bunicii. Elena tânjea după afecțiunea mamei. Era „un copil intenționat plângăcios” și deseori se prefăcea bolnavă ca să-și silească mama să stea acasă. Îi invidia pe alți copii ale căror mame nu lucrau și care,

prin comparație, păreau „întotdeauna foarte veseli”. Chiar și când erau acasă, părinții ei erau atât de preocupați de munca de partid, încât le acordau prea puțină atenție copiilor. De când avea nouă sau zece ani, Elena își amintește că „părinții mei își petreceau serile și nopțile compunând broșuri care, spuneau ei, priveau «probleme ale construcției de partid». Multă vreme am crezut că partidul construia case”[21].

Familia Bonner locuia într-un fel de pensiune pentru funcționarii de partid care se înființase în fostul Hotel Astoria din Leningrad. Tot ce se găsea în camerele sărăcăcios mobilate era subordonat muncii. Până în anii 1930, când Stalin a început să-și răsplătească activiștii loiali cu apartamente și bunuri de consum de lux, majoritatea membrilor de partid trăiau în locuințe dotate minimalist. Chiar și oficialii de la vârf duceau o viață modestă. Familia lui Nikolai Semașko, comisarul pentru Sănătate din perioada 1923-1930, locuia într-un apartament mic și nepretențios mobilat în clădirea Narkomfin din Moscova. „N-au fost niciodată interesați de vreun fel de *bît* [confort burghez] sau de decorarea casei”, povestește o vecină[22].

Idealiștii bolșevici din anii 1920 au avut un cult pentru modul de viață spartan. Moșteniseră o vână puternică de ascetism din perioada ilegalismului revoluționar, care a fost, în primii ani ai regimului sovietic, sursa valorilor și a principiilor lor. Refuzul posesiunilor materiale era fundamental în cultura și ideologia intelectualității ruse socialiste, care se străduia să elimine orice marcă a vieții domestice „mic-burgheze” – bibeloul de porțelan de pe șemineu, canarii, plantele, mobila comodă, portretele de familie și alte obiecte banale ale unui cămin – și să se

orienteze către o existență mai înaltă, mai spiritualizată. Îndemnul revoluționar de a institui un mod comunist de viață era centrat pe lupta cu „*bît*-ul filistin” [„traiul burtăverzit”]. Așa cum scria Maiakovski în 1921:

> Marx se uita, se uita cu-ochii vii…
> Din toate puterile,
> deodată,
> răcni:
> „Mai rău e ca Vranghel traiul burtăverzit.
> Hai, capul canarilor
> răsuciți-l degrabă –
> nu le dăm comunismul
> la ciugulit!”[23].

În estetica bolșevică, era o dovadă de filistinism să dai prea mare atenție împodobirii casei. „Spațiul locativ” (denumirea locuinței în limbajul oficial sovietic) ideal era decorat și mobilat minimal, pur funcțional, cu mobilă eficientă, de pildă canapele-pat. În imaginarul bolșevic, acest trai simplu era o formă de eliberare din mrejele societății burgheze, care înrobise oamenii cu cultul posesiunilor materiale. În *Cimentul* (1925), vestitul roman al lui Fiodor Gladkov, un bărbat și soția lui, amândoi activiști de partid, își sacrifică fericirea personală și își părăsesc casa și copilul pentru a contribui la reconstrucția unei fabrici de ciment distruse de Războiul Civil. Când soțul, Glab, începe să ducă dorul confortului din vechea lor casă, consoarta lui se grăbește să-i amintească scopul mai înalt căruia i s-au hărăzit: „Vrei flori frumoase care să-ți înflorească pe pervaz și un pat plin de perne? Nu, Gleb, iarna

eu stau într-o odaie neîncălzită și mănânc în bucătăria comunală. Vezi tu, sunt un cetățean sovietic liber”[24].

Bolșevicii adoptaseră o atitudine la fel de austeră față de ținuta personală – hainele la modă, coafurile complicate, bijuteriile, parfumurile și produsele cosmetice erau toate respinse ca însemne ale *bît*-ului vulgar. „Oamenii noi” din avangarda partidului se îmbrăcau în haine simple și fără pretenții – uniforme pseudoproletare sau cvasimilitare – și nu simțeau nevoia să poarte podoabe. În perioada NEP-ului, când liderii bolșevici se temeau că membrii de rând ai partidului ar putea fi corupți de confortul și tentațiile culturii „burgheze” care le deveniseră brusc accesibile, această atitudine spartană a fost promovată ca simbol al purității ideologice. În 1922, Aron Solț, principalul purtător de cuvânt al partidului în chestiunea eticii comuniste, avertiza că NEP-ul îi poate face pe bolșevici să creadă că „există un fel de viață personală în care sunt complet liberi să-și satisfacă gusturile și chiar să imite ceea ce e considerat elegant în societatea burgheză”. Solț îi îndemna să stârpească acest instinct burghez schimbându-și viziunea estetică. Era „urât să porți inele, brățări, dinți de aur” și, în opinia sa, asemenea apucături „trebuie să trezească indignarea estetică” a membrilor de partid[25].

Valentina Tihanova s-a născut la Moscova în 1922 și a crescut în casa liderului bolșevic Vladimir Antonov-Ovseenko, cel care a condus asaltul asupra Palatului de Iarnă în octombrie 1917. Mama ei îl cunoscuse pe faimosul bolșevic la Praga, unde Vladimir era ambasador sovietic, și îl părăsise pe tatăl Valentinei, redactor la o editură, ca să se căsătorească cu el în 1927. Valentina își amintește că micul apartament din Moscova în care locuia familia ei în anii 1920 era „mobilat

simplu, cu mobilă ordinară și paturi din fier forjat”. Singurul obiect de oarecare valoare era o cutie mare de malahit a mamei sale. În apartament nu existau obiecte decorative, iar părinții ei nu manifestau nici un fel de interes față de așa ceva. Nici măcar după ce a devenit soție de ambasador mama Valentinei n-a purtat bijuterii. Ascetismul era cuvântul de ordine și în casă. Apartamentul lor din al doilea corp de clădiri al Sovnarkom, un bloc mare destinat oficialilor de seamă de la Moscova, avea patru cămăruțe. În dormitorul Valentinei, asemănător cu o celulă de închisoare, singurele obiecte de mobilier erau un pat pliant, un birou și o mică bibliotecă. Amintindu-și de atmosfera aceasta austeră, Valentina o descrie ca pe o ilustrare conștientă a principiilor intelectuale (*intellighentnost*) ale familiei sale și ale ideologiei sovietice. „Eram oameni sovietici (*sovki*)”, comentează ea. „Trăiam pentru credința în fericirea viitoare a societății, nu pentru satisfacerea propriilor nevoi. Stilul nostru de viață avea o anumită puritate morală.”[26]

Liudmila Eliașova a crescut în familia unui bolșevic leton. Tatăl ei, Leonid, fugise din Riga pe când era adolescent și în 1917 li se alăturase bolșevicilor la Petrograd. Îi era rușine și le purta ranchiună părinților săi, evrei înstăriți, care fuseseră aspri și nemiloși, și atracția sa față de mișcarea muncitorească se datora în parte modului de viață spartan, pe care, așa cum mărturisea într-o scrisoare trimisă soției în 1920, îl adoptase „ca pe o formă de respingere a originii mele burgheze”. Potrivit Liudmilei, Leonid dădea un sens personal cuvintelor *Internaționalei* „Să-nceap-al lumii vechi apus! Sfârșiți odată cu trecutul negru!”. „Tata avea nevoie să sfârșească odată nu numai cu clasa sa”, spune ea, „ci și cu familia și stilul de viață

cu care se obișnuise, cu apartamentele și casele de vacanță confortabile, cu felurile de mâncare sofisticate, hainele la modă, meciurile de tenis și multe altele". Și-a învățat fiicele, pe Liudmila (născută în 1921) și pe Marksena (născută în 1923), să se rușineze de orice avere sau confort care le-ar fi pus mai presus de clasa muncitoare. Obișnuia să le spună că ar trebui să se simtă vinovate dacă luau un mic dejun generos când alți copii, mai săraci, nu aveau ce mânca. La masă le repeta: „E păcat să mâncăm pește sau cârnați când toți ceilalți mănâncă numai pâine și ouă. Cu ce suntem noi mai buni decât ei?". Credea cu tărie în „Partmaximum" – un sistem de limitare a salariilor membrilor de partid care a funcționat în anii 1920 – și își dăscălea familia să trăiască după posibilități. Fetele nu aveau voie să-și cumpere încălțări noi până când cele vechi nu se uzau de-a binelea. Primeau dulciuri numai la marile sărbători oficiale. „Trăiam foarte modest", își amintește Liudmila.

> Aveam mobilă ieftină – cumpărată toată de la stat. Mâncam frugal, purtam haine simple. Nu l-am văzut niciodată pe tata decât în uniforma lui militară, cu veston și ghete. Mama avea o „ținută specială" pentru teatru și una sau două rochii, dar atât. [...] Ieșirile la teatru erau singurul nostru lux – plus o mulțime de cărți.

Ca mulți alți copii ai Revoluției, Liudmila și sora ei au fost educate să creadă că negarea de sine este echivalentă cu puritatea morală și cu lupta revoluționară pentru fericirea viitoare a tuturor. În 1936, Liudmila scria pe coperta

jurnalului ei: „Suferința îl distruge pe cel slab și îl întărește pe cel puternic”[27].

Leonid Eliașov, 1932

Pentru unele familii, ascetismul activiștilor de partid era o povară prea grea. Acesta a fost cazul familiei Voitinski. Iosif Voitinski se născuse la Sankt-Petersburg în 1884, într-o familie liberală de evrei rusificați. Tatăl său era profesor de matematică, fratele său, Nikolai, devenise inginer, iar Iosif, asemenea celuilalt frate, Vladimir, a absolvit Facultatea de Drept din cadrul Universității din Petersburg. Familia s-a destrămat după Revoluția din Octombrie. Părinții lui Iosif au fugit în Finlanda, iar Vladimir, fost menșevic și figură importantă în guvernul provizoriu din 1917, a emigrat la Berlin, unde a devenit un critic bătăios al bolșevicilor. Numai Iosif și sora sa Nadejda au rămas la Petrograd. Ca și Vladimir, Iosif fusese menșevic, dar a sperat să aibă succes înscriindu-se

în partidul bolșevicilor și luptând în Războiul Civil. Pentru a-și demonstra loialitatea, i-a scris fratelui său la Berlin – știind, fără îndoială, că scrisoarea avea să-i fie citită de superiori –, încercând să-l convingă „să-ți revezi principiile politice și să te întorci în Rusia sovietică pentru munca noastră comună”. Îngrozit de perspectiva că ar putea fi pedepsit pentru activitatea contrarevoluționară a fratelui său, Iosif s-a dedicat complet cauzei bolșevice. „Din cauza păcatelor mele în viața anterioară, am fost primit membru numai de probă”, îi scria el lui Nikolai, „dar iau asupra mea o mulțime de îndatoriri și, ca un bun comunist, sunt gata să mă las trimis și în iad”[28].

De fapt, a fost trimis la Ekaterinoslav, unde a lucrat în serviciul juridic al sindicatului local. Locuia împreună cu soția sa Aleksandra într-o cameră la subsol, umedă și foarte sărăcăcios mobilată. „Nu găsim nimic mai bun”, îi scria Aleksandra Nadejdei în 1922. „Peste tot e foarte scump și numai nepmenii își pot permite chiria. Cât despre viața noastră de acasă, ne lipsesc până și lucrurile de bază – cearșafuri, haine, ac și ață. Într-un cuvânt, n-avem mai nimic.” Iosif era prea ocupat ca să se intereseze de asemenea „detalii casnice”. Era „nepractic și dezordonat în toate, mai puțin în munca lui”, după spusele soției. N-aveau bani, pentru că „Partmaximum” nu le permitea decât salarii mici, din care cea mai mare parte îi trimiteau mamei lui Iosif în Finlanda. Aleksandra se străduia din răsputeri să completeze veniturile insuficiente ale familiei făcând munci ocazionale, dar nu-i plăcea faptul că trebuie să muncească și învinuia partidul că-i distrusese „visul de a avea o familie”. În 1922 a făcut un avort. După cum îi explica Nadejdei într-o scrisoare, voise să păstreze copilul, dar întrerupsese sarcina pentru că era

„istovită de boli” și „nu vreau să pun pe umerii lui Iosif încă o povară” într-o perioadă când el era „copleșit de munca de partid”. Căsnicia lor șchiopăta. Se certau mereu pe tema banilor. Iosif avea o relație cu o altă femeie, care în 1924 i-a născut un fiu și pe care o sprijinea financiar. Relațiile cu Aleksandra erau încordate la maxim. El pleca deseori în delegații, fie la Moscova, unde preda un curs despre legislația muncii, fie în Kuban, unde lucra pentru sindicate. „Îl văd rar pe Iosif”, îi scria Aleksandra Nadejdei în 1925. „Mă amărăște că lucrurile au ajuns aici, dar ăsta este traiul nostru în ultima vreme. Nu avem timp de viață personală și trebuie să îngropăm iubirea ca pe o rămășiță a trecutului.”[29]

Iosif și Aleksandra, Ekaterinoslav, 1924

2

Bolșevicii considerau că educația este instrumentul esențial în crearea unei noi societăți. Prin școli și prin organizațiile comuniste pentru copii și tineret (pionierii și Comsomolul), își propuneau să îndoctrineze generația următoare în spiritul noului mod de viață colectiv. Așa cum declara în 1918 unul dintre teoreticienii pedagogiei școlare sovietice:

> Trebuie să-i transformăm pe tineri într-o generație de comuniști. Copiii sunt ca o ceară moale, foarte maleabili, și trebuie modelați în așa fel încât să devină buni comuniști. [...] Trebuie să-i salvăm de influența dăunătoare a familiei. [...] Trebuie să-i naționalizăm. Din primele zile ale fragedei lor vieți, ei trebuie să se afle sub influența binefăcătoare a școlilor comuniste [...]. Misiunea noastră este să obligăm mamele să-și încredințeze copiii statului sovietic[30].

Sarcina principală a școlii sovietice era să-i desprindă pe copii de familia „mic-burgheză", unde vechile mentalități cu privire la viața privată împiedicau cultivarea instinctelor sociale, și să le inculce valorile civice ale societății comuniste. „Individul tânăr trebuie să fie educat să gândească în termeni de «noi»", scria Anatoli Lunacearski, comisarul pentru Educație, în 1918, „și toate interesele private trebuie să rămână pe plan secund"[31].

Diseminarea valorilor comuniste era principiul călăuzitor al programei din școlile sovietice. În ele, așa cum recunoșteau

și teoreticienii educației din URSS, rolul marxismului era similar cu rolul pe care îl jucase religia în școlile țariste. În școlile cu caracter experimental se punea un accent deosebit pe învățarea prin intermediul activităților practice și mai puțin al teoriei. Chiar și în Școlile de Muncă Unitare, care își propuneau să ofere un cadru educativ național și coerent pentru toții copiii de vârstă școlară din Uniunea Sovietică, de la clasele primare până la universitate, programa era de regulă centrată pe anumite ateliere (în locul orelor desfășurate în săli de clasă), unde copiii deprindeau abilități tehnice și meșteșugărești ca introducere în materiile principale de studiu, îndeosebi în cazul științelor și al economiei[32].

Îndoctrinarea politică era menită să producă activiști. Imaginea copilului ideal promovată de propagandă era aceea a unui orator politic precoce care făcea agitație. Comunismul nu putea fi predat din cărți, susțineau teoreticienii pedagogiei. Trebuia instilat prin întreaga activitate a școlii, care, la rândul ei, se integra în lumea mai largă a politicii prin diverse evenimente extrașcolare, precum celebrarea sărbătorilor sovietice, participarea la marșuri publice, lectura ziarelor și organizarea de dezbateri și procese în școli. Ideea era de a-i iniția pe elevi în practicile, cultura și ritualurile sistemului, astfel încât, crescând, să devină comuniști loiali și activi.

Copiii erau îndoctrinați în cultul „Tătucului Lenin” de la o vârstă fragedă. Din clipa când se dovedeau în stare să arate cu degetul spre portretul conducătorului sovietic, erau numiți, în grădinițe, „vlăstarele lui Octombrie” (*okteabreata*). După moartea lui Lenin, când a apărut temerea că noile generații de

copii vor crește fără să știe cine fusese el, școlile au primit indicații să organizeze „colțuri leniniste”, altare politice care etalau materiale propagandistice despre fondatorul statului sovietic, înconjurat de o aură cvasidivină. Povestirile legendare despre el și alți eroi ai Revoluției erau un mijloc important

Colț leninist, anii 1920

de educație politică. Majoritatea copiilor nu înțelegeau ideologia statului sovietic – vedeau în Revoluție o simplă luptă între „bine” și „rău” –, dar puteau să se identifice cu faptele eroice ale revoluționarilor.

Școlile progresive erau organizate ca niște versiuni miniaturale ale statului sovietic: planurile de activități și

realizările se etalau sub formă de grafice și diagrame sectoriale pe pereți, clasele erau structurate ca niște regimente, iar funcționarea de zi cu zi a școlii era guvernată de o ierarhie birocratică de consilii și comitete care îi familiarizau pe copii cu lumea adultă a politicii sovietice. Existau școli unde elevii erau încurajați să-și creeze propriile organe de miliție și să-i denunțe în scris pe cei care nu respectau regulamentul școlar; chiar se țineau procese în sălile de clasă. Pentru a le insufla etosul supunerii colective, unele unități de învățământ au introdus un sistem de instruire cu caracter politic, cu marșuri, cântece și jurăminte de fidelitate față de conducătorii sovietici. „La sărbătorile oficiale ieșea toată clasa", își amintește Ida Slavina despre perioada cât a fost elevă la Leningrad. „Eram mândri să defilăm ca reprezentanți ai școlii noastre. Când treceam pe lângă o clădire la geamurile căreia stătea lumea să se uite, încetineam pasul și intonam la unison: «Gură-cască la fereastră – ce rușine-n urbea noastră!»"[33].

Aleksei Radcenko s-a născut în 1910 într-o familie de revoluționari cunoscuți. Unchiul său Stepan era un veteran al mișcării ilegaliste marxiste din perioada ei preleninistă, în timp ce tatăl său, Ivan, fusese membru fondator al Partidului Bolșevic și, după 1917, fusese însărcinat cu dezvoltarea exploatărilor de turbă din URSS (turba fiind considerată o sursă vitală de energie). Familia locuia în Șatura, un orășel la est de Moscova, într-o casă mare și confortabilă de lângă termocentrala care transforma turba în energie electrică pentru capitală. Alisia, mama lui Aleksei, provenea dintr-o familie mic-burgheză de naționalitate germano-suedeză din Tallinn și în gusturile ei, în dorința de respectabilitate și în

preocuparea față de tihna domestică se simțeau ecourile educației tipice pentru o odraslă a clasei mijlocii. Dar, ideologic vorbind, Alisia era devotată obiectivului comunist de a distruge vechea cultură burgheză și a crea un nou tip de om. Pionieră a teoriilor pedagogice sovietice și colaboratoare apropiată a Nadejdei Krupskaia în munca ei educațională, Alisia considera că, pentru fiul său, școala era un laborator de educație comunistă. Concepția ei se baza în bună măsură pe ideile lui Piotr Lesgaft, fondatorul teoriei ruse a educației fizice, căruia îi ascultase prelegerile la Sankt-Petersburg în 1903-1904, și pe scrierile lui Maxim Gorki, după care își și numise fiul (numele adevărat al lui Gorki era Aleksei Peșkov). Îl învăța pe Aleksei limbi străine, îl punea să studieze pianul și vioara, îi stabilea sarcini de îndeplinit în casă și în grădina de pe lotul lor de pământ pentru a-i sădi în suflet respectul față de munca fizică și mergea cu el în vizită în casele săracilor pentru a-i trezi conștiința socială. Din octombrie 1917, în calitate de directoare a Școlii de Muncă Unitare din Șatura, Alisia a condus școala ca pe o comună, îmbinând orele de clasă cu munca agricolă la o fermă, pentru ca elevii să înțeleagă de la bun început ce însemna o viață de comunist[34].

Aleksei a fost învățat să-i venereze pe tatăl său și pe alți revoluționari. Bolnăvicios, suferind de o afecțiune a șirei spinării care îi îngreuna mult mersul, Aleksei trăia într-o lume de fantezii desprinse din cărți. Îl idolatriza pe Lenin și a pus la inimă îndemnul tatălui său de „a fi ca el”. Aflând, în decembrie 1923, despre boala fatală a conducătorului sovietic, mărturisea în jurnal: „Aș fugi de acasă și i-aș da tot sângele meu dacă asta i-ar salva viața”. După moartea acestuia, Aleksei a înființat un colț leninist în camera lui, acoperind

pereții cu fotografii și cu texte ale cuvântărilor liderului, pe care le învăța pe de rost. Alisia ținea un jurnal al evoluției politice a lui Aleksei, în care copia des fragmente din însemnările lui, mostre ale temelor făcute pentru școală și desene, însoțite de propriile ei comentarii referitoare la educația copilului. După cum îl descria chiar ea, era un „jurnal științific” care putea servi drept „călăuză în chestiunea educației comuniste în familii și școli”. Își îndemna băiatul să socializeze cu alți copii din Șatura – dintre care majoritatea proveneau din familiile lucrătorilor la termocentrală, foști țărani veniți la oraș – și încerca să-l facă să se simtă liderul acestor prieteni mai puțin favorizați organizând pentru ei jocuri și diferite activități în casa lor încăpătoare. „Urmează exemplul tatălui tău!”, scria ea pe marginile jurnalului pe care-l ținea Aleksei. „Învață să fii un lider al micilor tăi prieteni așa cum el este un lider al clasei muncitoare!” Încurajat de mama sa, Aleksei a înființat împreună cu câțiva colegi de școală o organizație „secretă”: Biroul Central al Comitetului Rus al Asociației Copiilor Lumii. Aveau propriile însemne, propriul cântec revoluționar („Începutul”), compus pentru copii de Alisia, și propriile drapele roșii făcute manual, cu care defilau prin Șatura la sărbătorile oficiale[35].

Aleksei și Ivan Radcenko, 1927

Copiii Revoluției erau încurajați să se joace de-a revoluționarii. Pedagogii sovietici au fost influențați de ideile „învățării prin joc” propuse de teoreticieni europeni precum Friedrich Fröbel și Maria Montessori. Vedeau în jocul bine organizat o experiență educativă prin care copiii puteau să asimileze valorile colectivismului, ale activismului civic și ale responsabilității sociale. Scopul general al școlii sovietice, cu gazetele sale de perete, cu colțul leninist, cu consiliile și comitetele sale, era să le insufle elevilor ideea că și ei sunt potențiali revoluționari și că ar trebui să fie gata să se revolte – la nevoie, împotriva propriilor părinți – dacă partidul le-ar cere-o. Raisa Berg, care a crescut într-o familie de intelectuali leningrădeni în anii 1920, își amintește de camaraderia și spiritul bătăios al colegilor de clasă:

> Elevii din clasa noastră erau uniți de un sentiment extraordinar al prieteniei, încrederii și solidarității. Între noi și minunații noștri profesori, pe care îi iubeam cu toții, fără excepție, se purta cu toate acestea o bătălie neostoită, o adevărată luptă de clasă. N-aveam nevoie de strategii sau scheme premeditate, trăiam după un cod nescris: singurul lucru care conta era loialitatea față de tovarășii noștri. Nu le puteam spune nimic părinților, care ne-ar fi putut trăda către profesori[36].

Unul dintre jocurile cele mai populare în anii 1920 era „Roșiii și Albii”, o variantă sovietică a hoților și vardiștilor în care copiii reconstituiau evenimentele Războiului Civil folosind deseori pușți cu aer comprimat (*pugaci*) confecționate special și disponibile în comerț. „Roșiii și Albii” se sfârșea deseori cu încăierări, căci toți băieții voiau să fie Lenin, după cum își amintește unul dintre ei:

> Ne băteam pentru rolul liderului. Toți voiau să fie Roșii, bolșevici, și nimeni nu voia să fie Alb, menșevic. Numai adulții erau în stare să ne despartă – propunându-ne să ne luptăm fără să stabilim rolurile de la început și ca tabăra câștigătoare la final să fie proclamată bolșevică.

Un alt joc era „Căutați și Rechiziționați”, în care un grup (de regulă, băieții) juca rolul unei brigăzi de rechiziție a Armatei Roșii, iar un altul (fetele) era „burghezii speculanți” sau „culacii” care ascundeau grâul[37].

Jocuri precum „Roșiii și Albii” sau „Căutați și Rechiziționați” îi încurajau pe copii să accepte împărțirea

sovietică a lumii în „buni” și „răi”. Studii efectuate în anii 1920 în școlile sovietice arătau că, în general, elevii nu cunoșteau faptele esențiale ale istoriei recente (mulți nu știau, de pildă, ce era un țar), dar că fuseseră influențați de imaginea întunecată, amenințătoare pe care propaganda, cărțile și filmele sovietice le-o fabricaseră adepților vechiului regim. Aceasta îi făcea pe mulți copii să creadă că „dușmanii ascunși” continuau să existe – convingere care avea toate șansele să genereze spaime iraționale, isterie și un comportament agresiv față de orice ar fi putut reprezenta vechiul regim. O școlăriță de vârstă mică și-a întrebat învățătoarea: „Burghezii mănâncă copii?”. O alta, care-și văzuse un coleg de clasă purtând o cămașă veche cu o coroană brodată pe manșeta apretată, țipase pe neașteptate în clasă: „Uitați, îl susține pe țar!”[38].

Mulți dintre copiii Revoluției au avut primele lor experiențe politice ca membri ai organizației de pionieri. Înființată în 1922, aceasta avusese ca model organizațiile de cercetași, printre ultimele organisme publice independente din Rusia comunistă, scoasă în afara legii în 1920. Etosul cercetașilor, care cultiva sentimentul datoriei civice prin activități practice, a continuat să domine numeroase organizații pionierești (și atmosfera dintr-o serie de școli sovietice de elită) pe parcursul anilor 1920. În 1925, aproximativ o cincime dintre copiii sovietici cu vârsta între zece și paisprezece ani erau pionieri, și procentul a crescut în anii următori. Ca și cercetașii, pionierii aveau propriul cod moral și propriile ritualuri. Exista un jurământ pe care fiecare membru trebuia să-l învețe pe de rost (mulți și-l amintesc după trei sferturi de veac): „Eu, tânăr pionier al Uniunii

Sovietice, jur solemn în fața tovarășilor mei să rămân fidel principiilor leniniste, să apăr cu hotărâre cauza partidului nostru comunist și a comunismului”. Pionierii organizau deseori defilări, cântau, făceau sport. Foloseau o formulă („Pionieri, fiți gata!” Răspuns: „Întotdeauna gata!”) împrumutată de la Armata Roșie și erau organizați în brigăzi. Aveau propriul drapel, propria emblemă și propriile cântece, precum și propria uniformă (cămașă albă și cravată roșie), motiv de mândrie extraordinară și, pentru mulți, se pare, principala atracție a organizației. „Nu înțelegeam obligațiile mișcării. Ca toți ceilalți, voiam doar cravata roșie”, își amintește o pionieră. Vera Minusova, care a intrat în rândurile organizației din Perm în 1928, își amintește: „Îmi plăcea uniforma, mai ales cravata, pe care o călcam în fiecare zi și o purtam la școală. Erau singurele haine bune pe care le aveam. Mă simțeam mândră, mă simțeam om mare când le îmbrăcam”. Valeri Frid, elev la Moscova în anii 1920, era atât de încântat de cravata sa de pionier, încât a dormit cu ea câteva nopți după ce a primit-o[39].

Vera Minusova, începutul anilor 1930

În organizația de pionieri sovietici, copiii căpătau un sentiment intens de incluziune socială. Toți voiau să devină membri. A fi pionier era prilej de entuziasm și de mândrie, iar cravata roșie semnala că purtătorul ei fusese acceptat ca un egal în comunitate. Copiii excluși din organizație – și asta se întâmpla cu mulți dintre ei, din pricina originii lor sociale – erau copleșiți de rușine și de un sentiment de inferioritate. Maria Drozdova a fost dată afară din rândul pionierilor pentru că provenea dintr-o familie de „culaci". Dorința ei de a fi reprimită era atât de puternică, încât mulți ani a purtat cravata roșie ascunsă sub bluză. Sofia Ozemblovskaia, fiica unui nobil polonez, a fost exclusă după ce fusese văzută la biserică. Și azi își amintește cu emoție:

La gazeta de perete de pe coridor a fost postat un „anunț-fulger": „Alinierea imediat în curtea școlii!". Copiii au ieșit

în fugă din toate clasele și s-au organizat în careu. Am fost scoasă în fața tuturor ca să fiu făcută de rușine. Copiii strigau: „Ne-a făcut de râs ducându-se la biserică!”. „Nu merită cravata roșie!” „Nu are nici un drept s-o poarte!” Au aruncat cu țărână spre mine, apoi au încercat să-mi smulgă cravata. Eu am izbucnit în plâns și am strigat: „Nu vă dau cravata! Nu v-o dau!”. Am căzut în genunchi și i-am implorat să nu mi-o ia, dar mi-au luat-o oricum. Din ziua aceea n-am mai fost pionieră[40].

Scopul organizației pionierești era îndoctrinarea copiilor în spiritul valorilor și disciplinei comuniste. Ca membri, ei acționau pe baza acelorași „planuri de activități” și „rapoarte” care se făceau în partid și în Comsomol. Potrivit psihologului și teoreticianului educației A.B. Zalkind, principalul purtător de cuvânt al partidului în chestiunea condiționării sociale a personalității, obiectivul mișcării de pionieri era să pregătească „luptători comunist-revoluționari complet lipsiți de toxinele de clasă ale ideologiei burgheze”. Krupskaia credea cu tărie că pionierii aveau să înlocuiască familia ca influență principală asupra copiilor. Pionierii erau învățați să fie conștiincioși și ascultători, curați la suflet și în fapte. „Acolo m-am deprins să fiu ordonată și îngrijită, să-mi termin toate treburile la timp, să fiu disciplinată în tot ce fac”, povestește Minusova. „Acestea au devenit principiile mele de conduită pentru toată viața.”[41]

Pionierii erau activiști. O mare varietate de activități se desfășurau în cluburi – organizarea de demonstrații, editarea gazetei de perete, munca patriotică (*subbotniki*)[*4.], punerea în scenă a unor piese de teatru și concerte – și erau menite să

inculce membrilor activismul social și o mentalitate de lider. Vasili Romașkin s-a născut în 1914 într-o familie de țărani din regiunea Moscova. Privind retrospectiv la anii de școală și la statutul de pionier în anii 1920, își amintește această atenție deosebită acordată activităților publice:

> Ce însemna să fii „cetățean sovietic”? Însemna să-ți iubești țara, să muncești din greu și să fii un exemplu, așa cum eram învățați la școală și în organizația de pionieri. Eu am luat lucrurile acestea foarte în serios. În clasa a treia [în 1924] eram deja președintele comitetului pe școală. Ulterior am devenit președintele tribunalului școlii, procuror în procesele școlare și vicepreședintele sindicatului din școală. Eram un pionier activ. Acolo am învățat să-mi iubesc școala și țara mai mult decât familia. O iubeam pe directoarea școlii noastre din sat ca pe o mamă[42].

Nu toți pionierii erau la fel de activi ca Romașkin. Pentru mulți copii, activitățile pionierești erau, în esență, doar o formă de joacă. Ida Slavina, fiica unui important jurist sovietic, își amintește cum își crease propriul club în blocul din Leningrad unde locuia:

> Îmi plăcea să citesc revista pentru copii *Murzilka*, pe coperta căreia era scris: „Mamă! Tată! O să vă răsturnăm de la putere!”. Îi îndemna pe copii să adopte un nou mod de viață punându-și toate jucăriile la comun și organizându-se într-un club asemănător cu organizația de pionieri. Eu eram șefa copiilor de pe scara noastră. Le

> citeam membrilor clubului meu cu voce tare din revistă și le explicam înțelesul articolelor. Administrația clădirii ne dădea voie să folosim pentru întâlnirile noastre o încăpere de la subsol. Acoperiserăm pereții cu imagini ale eroilor noștri revoluționari și ne țineam acolo toate jucăriile[43].

Alți pionieri își luau mai în serios activitatea politică. Încurajați de elevii mai mari ca ei, imitau practicile comuniștilor și își asumau rolul de funcționar sau de milițian. Acești mici entuziaști veneau la „ședințe” cu genți-diplomat, vorbeau în sloganuri de partid, redactau procese-verbale și îi denunțau pe profesorii care li se părea că au convingeri contrarevoluționare. Existau chiar și pionieri care ajutau miliția să vâneze „spioni” și „dușmani” făcând pe informatorii pe străzi[44].

La vârsta de cincisprezece ani, copiii sovietici aveau ocazia să avanseze de la pionieri la comsomoliști. Nu toți făceau însă această tranziție. În 1925, Comsomolul avea un milion de membri – cam 4% din totalul tinerilor cu vârstă corespunzătoare (de la cincisprezece la douăzeci și trei de ani), procent de cinci ori mai mic decât al pionierilor[45]. Să intri în rândurile organizației însemna să pășești deja pe drumul către calitatea de membru de partid. Existau numeroase slujbe și cursuri universitare accesibile numai comsomoliștilor sau la care aceștia aveau prioritate în fața chiar a unor candidați mai bine pregătiți. Nina Vișneakova își amintește că primirea ei în organizația de tineret a fost „un eveniment major”:

> Până în ziua de azi [scria ea în 1990] îmi amintesc fiecare cuvânt al statutului – pentru că îmi stârnea o mulțime de sentimente: îmi amintesc cum mi se părea că devenisem dintr-odată un adult responsabil. [...] Aveam impresia că sunt deja capabilă să fac mult mai multe decât fusesem în stare înainte să fiu comsomolistă. Întotdeauna visasem să intru în elita sovietică, să realizez ceva important, și acum visul acesta începea să se adeverească[46].

Poetul Evgheni Dolmatovski, născut în 1915 într-o familie de avocați moscoviți, își amintește cum a trecut de la pionieri la Comsomol în 1930. Pentru că întârziase la ședința la care trebuia să fie primit în organizația de tineret, Dolmatovski a fost criticat aspru de secretara de Comsomol, care i-a spus că „în mod evident, nu ești suficient de matur să devii membru” și că „vrei doar să faci carieră”. Când i-a povestit întâmplarea tatălui său, a fost criticat pentru că lua lucrurile prea ușor. „Vor fi cu ochii pe tine”, l-a avertizat tatăl, „și trebuie să dovedești că ești gata să te dăruiești trup și suflet”. La următoarea ședință, Dolmatovski a fost interogat de o fată, care l-a întrebat dacă era „gata să-și dea viața pentru puterea sovietică”[47].

Apartenența la Comsomol însemna acceptarea ordinelor, regulilor și eticii Partidului Comunist. Comsomoliștii trebuiau să-și pună loialitatea față de Revoluție mai presus de cea față de familie. Nu mai erau copii, ci tineri comuniști, care, asemenea membrilor de partid, se cuvenea să-și trăiască viața în sfera publică. Comsomolul funcționa ca o armată de rezervă formată din tineri activiști și entuziaști devotați partidului, căruia îi furniza voluntari pentru diferite sarcini,

dar și spioni și informatori gata să denunțe corupția și abuzurile. Asemenea misiuni erau, în deceniile al treilea și al patrulea, foarte atrăgătoare pentru tineretul sovietic, modelat de idealurile Revoluției și ale Războiului Civil, când cuvintele de ordine fuseseră acțiunea și energia. Mulți tineri se înscriau în Comsomol nu pentru că erau comuniști, ci pentru că erau activiști: voiau să facă ceva și nu găseau alt mod de a-și canaliza energia socială[48]. Comsomoliștii aveau datoria să-i demaște pe „dușmanii de clasă” din rândul părinților și al profesorilor și luau parte, în licee și facultăți, la simulacre de procese intentate „contrarevoluționarilor”.

Născuți prea târziu (între 1905 și 1915) ca să mai fie crescuți conform valorilor vechii societăți și prea tineri ca să fi luat parte la luptele sângeroase ale Războiului Civil, acești tineri activiști aveau o viziune foarte romantică a „vremurilor eroice” ale Revoluției. „Tânjeam să fim asociați cu revoluționarii, cu tații și cu frații noștri mai mari”, își amintește Romașkin. „Ne identificam cu lupta lor. Ne îmbrăcam ca ei, în stil militar, și vorbeam un soi de jargon soldățesc împrumutat de la băieții mai mari din sat, care îl aduseseră acasă din Armata Roșie.” Activiștii adoptau cu asupra de măsură cultura spartană a bolșevicilor. Întrucât crescuseră în peisajul economic sterp al Primul Război Mondial, al Revoluției și al Războiului Civil, erau deprinși cu austeritatea. Chiar și așa, se dovedeau cu deosebire militanți în respingerea ascetică a oricărei averi și plăceri personale („burgheze”) care i-ar fi putut distrage de la lupta revoluționară. Unii formau comune, punându-și toți banii și posesiunile laolaltă pentru „a aboli individualismul”. Erau

absolutiști și în privința moralei, străduindu-se să se dezbare de vechile convenții[49].

Idealiștii Comsomolului din anii 1920 erau o categorie specială, care avea să joace un rol major în timpul regimului stalinist. Etosul lor călăuzitor a fost descris de Mihail Baitalski, activist de Comsomol din regiunea Odessa care a înființat un club împreună cu prietenii săi. „Toți aveau cugetul curat, erau gata să-și dea viața, la nevoie, pentru apărarea comunismului”, scrie Baitalski în memoriile sale. „Cei care se dădeau mari sau se plângeau erau numiți «intelectuali putrezi». «Intelectual putred» era pe atunci una dintre cele mai insultătoare etichete. Numai «oportunist» era mai rău.” În aceste cercuri, devotamentul față de cauza partidului era total. Nimeni n-a fost surprins, de exemplu, să afle că un agent Ceka (poliția politică) confiscase magazinul propriului tată pentru nevoile Revoluției. A te gândi la fericirea personală era ceva rușinos și care trebuia interzis. Revoluția pretindea sacrificarea plăcerilor de azi de dragul vieții mai mai bune de mâine. În cuvintele lui Baitalski:

> Cu speranțele îndreptate spre viitor, cu sentimentul că participăm la revoluția mondială iminentă și gata să ne asumăm întreaga răspundere pentru ea, ne simțeam înălțați și întăriți în orice lucru, chiar și în cele mai obișnuite. Era ca și cum am fi așteptat un tren care urma să ne ducă să realizăm ceva minunat și stăteam cu urechea ciulită să-i auzim șuieratul în depărtare…[50]

În această viziune, raporturile intime îi distrăgeau pe oameni de la pasiunea colectivă pentru revoluție. Căsătoria

era disprețuită ca o convenție „burgheză”. „Este inadmisibil să te gândești la relații personale”, declara o activistă de Comsomol de la Fabrica Roșie Putilov din Leningrad în 1926. „Asemenea idei aparțin unei epoci – dinainte de Revoluția din Octombrie – de mult trecute.”[51] Baitalski a curtat-o multă vreme pe o tânără evreică pe nume Eva, secretara celulei locale de Comsomol. Dar prilejurile romantice apăreau rar, pentru că Eva era profund devotată muncii ei, și Baitalski nu putea spera decât s-o țină de mână și să-i fure câte un sărut când o conducea acasă după ședințele de Comsomol. După mult timp s-au căsătorit și Eva a născut un băiat, pe care l-au numit Vi, în onoarea lui Lenin (cu inițialele numelui și patronimului lui Lenin, Vladimir Ilici). În 1927, după excluderea lui Troțki din partid, Baitalski a fost dat afară pentru vina de a fi fost un „contrarevoluționar troțkist”, iar Eva a dat întâietate loialității față de partid. Presupunând că soțul ei era vinovat, l-a renegat și l-a silit să plece de acasă. Baitalski a fost arestat în 1929.

În anii 1970, privind înapoi la aceste evenimente, Baitalski considera că Eva fusese un om bun, dar că bunătatea ei cedase în fața sentimentului datoriei față de partid, ale cărui precepte îi definiseră reacțiile la „binele” și „răul” din lume. Eva își subordonase personalitatea și rațiunea „autorității inviolabile”, colective, a partidului. Printre bolșevici existau „zeci de mii” de Eve, iar faptul că ele acceptau fără să crâcnească judecata partinică a rămas valabil chiar și după ce perioada Revoluției a lăsat loc dictaturii staliniste:

> Oamenii aceștia nu au degenerat. Dimpotrivă, s-au schimbat prea puțin. Universul lor interior a rămas același,

și asta i-a împiedicat să vadă ce începuse să se schimbe în lumea din afară. Ghinionul lor a fost conservatorismul (eu l-aș numi „conservatorism revoluționar”), exprimat în devotamentul neclintit [...] față de standardele și definițiile adoptate în primii ani ai Revoluției. Acești oameni puteau fi chiar convinși că, pentru binele Revoluției, trebuiau să se recunoască spioni. Și mulți au și fost convinși și au murit cu credința că o făcuseră dintr-o necesitate revoluționară[52].

3

„Noi, comuniștii, suntem oameni dintr-un soi deosebit”, spunea Stalin în 1924. „Suntem făcuți dintr-un material mai bun. [...] Nu există nimic mai înălțător decât cinstea de a face parte din această armată.” Bolșevicii se considerau purtătorii unor virtuți și responsabilități care îi deosebeau de restul societății. În influenta sa lucrare *Despre etica de partid* (1925), Aron Solț îi compara pe bolșevici cu aristocrația vremurilor țariste. „Astăzi”, scria el, „noi suntem cei care formăm clasa conducătoare... Obiceiurile din țara noastră se vor stabili în funcție de cum trăim și ne îmbrăcăm noi, de cum apreciem o relație sau alta, în funcție de comportamentul nostru”. În calitatea lor de castă proletară conducătoare, bolșevicii nu aveau voie să se amestece prea mult cu oameni dintr-o altă clasă socială. Pentru un bolșevic era, de exemplu, deplasat, susținea Solț, să-și ia o soție din altă clasă decât proletariatul,

și asemenea mariaje trebuiau condamnate la fel cum „ar fi fost condamnată în secolul trecut căsătoria dintre un conte și o cameristă”[53].

Etosul partidului a ajuns repede să domine toate aspectele vieții publice din Rusia sovietică, la fel cum etosul aristocrației dominase viața publică în Rusia țaristă. Lenin însuși îi compara pe bolșevici cu nobilimea și, într-adevăr, a fi primit în partid după 1917 era ca și cum ai fi trecut într-o clasă superioară. Calitatea de membru de partid însemna întâietate în obținerea unor slujbe birocratice, statut și privilegii de elită și o cotă-parte individuală din partidul-stat. La sfârșitul Războiului Civil, bolșevicii ocupaseră toate pozițiile-cheie din guvern, a cărui birocrație se lărgise nemăsurat pe măsură ce statul ajunsese să preia controlul asupra mai tuturor aspectelor vieții în Rusia sovietică. În 1921, birocrația sovietică era de zece ori mai mare decât fusese vreodată cea din Imperiul Țarist. Existau 2,4 milioane de funcționari ai statului, de peste două ori mai mulți decât muncitorii în industrie, și ei formau principala bază socială a regimului.

Atitudinile elitiste s-au înrădăcinat foarte repede în familiile de bolșevici și erau transmise mai departe copiilor. Majoritatea elevilor sovietici considerau de la sine înțeles că membrii de partid aveau un statut social mai înalt, potrivit unui studiu efectuat în 1925 într-o serie de școli și care folosise jocuri controlate. Lăsați să tranșeze singuri o dispută între doi băieți, copiii decideau de regulă în favoarea celui care pretindea că are dreptate pentru că părinții lui erau bolșevici. Studiul semnala faptul că școlile sovietice produseseră o mutație importantă în sistemul de valori al copiilor, înlocuind vechiul simț al dreptății și egalității

prevalent cândva în rândurile clasei muncitoare cu un nou sistem ierarhic. Odraslele membrilor de partid căpătaseră convingerea fermă că aveau drepturi suplimentare. Un grup de copii supuși experimentului s-au jucat, de pildă, de-a trenul. Băieții doreau ca trenul să plece și n-au vrut s-o aștepte pe o fetiță să urce, dar, în clipa când ea a spus: „Trenul trebuie să mai stea. Soțul meu lucrează la GPU [poliția politică] și eu la fel", a fost lăsată să urce și apoi să ceară un permis de călătorie gratuit[54].

Calitatea definitorie a acestei elite autoproclamate era „moralitatea comunistă". Partidul Bolșevic se considera o avangardă politică și totodată morală, al cărei spirit mesianic de conducere cerea ca membrii săi să se dovedească demni de apartenența la această elită. Făcând parte dintre cei aleși, fiecare membru era obligat să demonstreze că purtările sale în privat și convingerile sale se conformau intereselor partidului. Trebuia să arate că crede cu adevărat în comunism; că posedă o conștiință morală și politică mai înaltă decât masele largi; că este cinstit, disciplinat, muncitor și devotat cu abnegație cauzei. Nu era vorba de un sistem de valori morale în sensul convențional al termenului. Bolșevicii respingeau ideea unei moralități abstracte sau creștine ca pe o formă de „opresiune burgheză". Era mai degrabă un sistem în care toate chestiunile morale se subordonau nevoilor revoluției. „Moral", scria un teoretician al partidului în 1924, „este ceea ce ajută proletariatul în lupta de clasă. Imoral este tot ceea ce o împiedică"[55].

Credința era calitatea morală decisivă a oricărui bolșevic „conștient", cea care deosebea comunistul adevărat de „carieristul" care se înscria în partid urmărind scopuri

personale. Iar credința era sinonimă cu o conștiință curată. Epurările și procesele exemplare ale partidului erau concepute ca o investigație în sufletul acuzatului, pentru a scoate la iveală adevăratele lui convingeri (de aici și importanța acordată mărturisirilor, considerate niște revelații ale eului interior). Mai mult, credința era o chestiune publică, nu privată. Poate că acest fapt are legătură cu tradiția ortodoxă a spovedaniei și pocăinței publice, atât de diferite de confesiunea privată a Occidentului creștin. În orice caz, moralitatea comunistă nu lăsa loc noțiunii occidentale de conștiință ca dialog privat cu sinele. Cuvântul rusesc pentru „conștiință" în acest sens (*sovest*) aproape a dispărut din vorbirea oficială după 1917, fiind înlocuit de *soznatelnost*, care reflectă ideea de conștiență, ideea capacității de a ajunge la o înțelegere și o judecată morală superioare ale lumii. În discursul bolșevic, *soznatelnost* semnifica dobândirea unei logici moral-revoluționare superioare, adică a ideologiei marxist-leniniste[56].

Evident, nu toți bolșevicii trebuiau să posede o cunoaștere amănunțită a ideologiei de partid. Era suficient ca membrii de rând să practice zilnic riturile specifice – cântece și jurăminte, ceremonii, culte și coduri de comportament –, la fel cum, într-o religie organizată, adepții își profesează credința mergând la biserică. Dar doctrinele partidului trebuiau luate drept literă de lege. Judecata sa colectivă trebuia acceptată ca justiție supremă. Acuzat de anumite greșeli, comunistul trebuia să se căiască, să îngenuncheze înaintea partidului și să primească bucuros verdictul pronunțat împotriva lui. Dacă se apăra, se făcea vinovat un nou delict: nesupunerea față de voința partidului. Așa se explică de ce atât de mulți bolșevici și-au

acceptat soarta în timpul epurărilor, chiar și atunci când nu erau vinovați de fărădelegile de care fuseseră acuzați. Atitudinea lor se vede limpede într-o conversație descrisă de un prieten al liderului bolșevic Iuri Peatakov la scurt timp după ce acesta fusese dat afară din partid, în 1927, ca troțkist. Pentru a putea fi primit înapoi, Peatakov își revizuise cele mai vechi convingeri politice, dar asta nu-l făcea un laș, așa cum pretindea prietenul său. Mai degrabă, după cum susținea Peatakov însuși, demonstra că

> un adevărat bolșevic este gata să renunțe la idei în care a crezut ani de zile. Un adevărat bolșevic și-a integrat personalitatea în colectiv, în „partid", în asemenea măsură, încât este capabil de efortul necesar pentru a se distanța de propriile păreri și convingeri [...]. El este gata să creadă că albul e negru, iar negrul, alb, dacă așa îi cere partidul[57].

Și totuși, pentru că își schimbase atât de radical opiniile, Peatakov, ca și alți „renegați", n-a mai obținut niciodată încrederea deplină a lui Stalin, care a ordonat să fie arestat în 1936.

Epurările au început cu mult timp înainte ca Stalin să ajungă la putere. Originile lor sunt de găsit în timpul Războiului Civil, când rândurile partidului au crescut vertiginos, iar conducătorii lui au început să se teamă că vor fi covârșiți de „carieriști" și „oportuniști". Țintele primelor epurări au fost întregi grupuri sociale: „elemente burgheze regenerate", „culaci" și așa mai departe. Bolșevicii proveniți din clasa muncitoare nu erau luați în vizor decât dacă fuseseră denunțați în mod expres la vreo ședință dedicată

procesului de epurare. Dar apoi, în decursul anilor 1920, practica epurărilor a suferit o modificare progresivă: accentul a început să fie tot mai mult pus pe comportamentul în privat și pe convingerile membrilor.

Această schimbare a mers în paralel cu impunerea unor metode tot mai elaborate de investigație și control ale vieții private. Cei care voiau să se înscrie în partid trebuiau să-și dovedească loialitatea ideologică. O atenție deosebită era acordată momentului când se convertiseră la cauza bolșevică. Se considera că numai cei care luptaseră în Armata Roșie în Războiul Civil se arătaseră devotați partidului. Pe tot parcursul vieții, la intervale regulate, membrii de partid erau obligați să scrie scurte autobiografii sau să completeze câte un chestionar (*anketa*) cu detalii despre originea socială, educație, carieră și evoluția conștiinței lor politice. Asemenea documente erau, în mod esențial, o formă de spovedanie publică în care adepții reafirmau că sunt demni de a face parte dintre cei aleși. Esențial era ca ei să arate că formarea conștiinței lor politice se datora în întregime Revoluției și partidului[58].

Un incident tragic produs la Institutul de Mine din Leningrad a părut să confirme insistența partidului de a supraveghea viața privată a membrilor săi. În 1926, o studentă s-a sinucis în căminul universitar. S-a dovedit că fata fusese împinsă la acest gest disperat de comportamentul nemilos al partenerului ei. Konstantin Korenkov nu a fost deferit justiției, deși a fost exclus din Comsomol pe motiv că era „responsabil din punct de vedere moral de sinuciderea unei tovarășe”. Comisia de Control a organizației regionale de partid – un fel de tribunal partinic regional – a respins această decizie, pe

care a considerat-o prea aspră, înlocuind-o cu verdictul de „mustrare cu avertisment”. Câteva săptămâni mai târziu, Korenkov și fratele său mai mic au jefuit casieria Institutului de Mine, înjunghiindu-l mortal pe casier și rănindu-i soția. Cazul a intrat în atenția Sofiei Smidovici, membru important al Comisiei Centrale de Control, organismul însărcinat cu supravegherea modului în care erau respectate etica și regulile de partid, care a descris „korenkovismul” drept o „boală” al cărei simptom fundamental era indiferența față de principiile morale și purtările tovarășilor:

> Viața privată a tovarășului meu nu mă privește. Colectivul de studenți observă cum Korenkov își încuie în casă soția bolnavă, care pierde sânge, dar nu-i nimic, e viața lui personală. El îi adresează vorbe grele și remarci umilitoare, dar nimeni nu se amestecă. Mai mult: în camera lui Korenkov se aude o împușcătură, dar studentul aflat un etaj mai jos nu consideră necesar nici măcar să verifice ce se petrece. E o chestiune personală, crede el.

Smidovici susținea că era de datoria colectivului să-și silească membrii să respecte standardele morale prin intermediul supravegherii și al intervenției reciproce în viața privată. Numai astfel, afirma ea, vor fi încurajate un colectivism autentic și o „conștiință comunistă”[59].

Sistemul de supraveghere și denunțuri reciproce pe care îl prevedea Smidovici nu a fost întru totul o invenție a Revoluției de la 1917. Denunțurile făceau parte de sute de ani din modul de guvernare a Rusiei. Petițiile adresate țarului împotriva slujbașilor de stat care abuzau de puterea lor

jucaseră un rol fundamental în Imperiul Țarist, întărind mitul „tătucului țar” care (în absența tribunalelor sau a altor instituții publice) își proteja poporul de „servitorii cei răi”. În dicționarele rusești, actul „denunțării” (*donos*) era definit ca o virtute civică („dezvăluirea de acte ilegale”), nu ca un act egoist sau rău intenționat, și această definiție a rămas valabilă pe tot parcursul anilor 1920 și 1930[60]. Dar în regimul sovietic cultura denunțului a căpătat un sens și o amploare deosebite. Cetățenii sovietici erau încurajați să-și pârască vecinii, colegii, prietenii, ba chiar și rudele. Vigilența era prima îndatorire a fiecărui bolșevic. „Lenin ne-a învățat că fiecare membru de partid trebuie să devină un agent al Ceka, adică ar trebui să privească atent în jur și să scrie rapoarte”, afirma Serghei Gusev, care făcuse carieră în partid, ajungând un membru marcant al Comisiei Centrale de Control[61]. Membrii de partid erau instruiți să scrie informări despre tovarășii lor, dacă suspectau că ideile sau conduita acestora în privat amenințau unitatea partidului. În uzine și fabrici, la intrarea în sediul organizației locale de partid se afișa lista celor care cereau să fie primiți. Membrii colectivului erau apoi invitați să scrie denunțuri împotriva lor, în care să atragă atenția asupra defectelor personale (de pildă, alcoolismul sau comportamentul necivilizat), și acestea urmau să fie discutate la o ședință de partid. Rapoartele despre conversațiile particulare au devenit o componentă tot mai frecventă a practicii denunțului, deși unii lideri de partid erau rezervați în legătură cu moralitatea unor astfel de acțiuni. La Congresul al XIV-lea al partidului din 1925 s-a decis că raportarea unei discuții private era în general condamnabilă, mai puțin dacă

discuția respectivă putea fi considerată „o amenințare la adresa unității partidului”[62].

Îndemnul la denunț a fost un element central în cultura epurărilor care s-a cristalizat în anii 1920. Celulele de partid și sovietele organizau ședințe regulate de epurare, în care membrii obișnuiți și oficialii trebuiau să răspundă la criticile solicitate de la bolșevicii de rând sub forma denunțurilor scrise și orale. Aceste ședințe puteau să devină extrem de personale, așa cum a descoperit tânăra Elena Bonner asistând la una dintre ele în căminul Cominternului:

> Se puneau întrebări despre soțiile membrilor și uneori despre copiii lor. S-a dovedit că unii își băteau nevestele și erau mari băutori de votcă. Batania [bunica Elenei Bonner] ar fi spus că oamenii decenți nu pun asemenea întrebări. Uneori, cei care erau epurați promiteau că nu aveau să-și mai bată soția sau să mai bea. Și o mulțime spuneau că, în privința serviciului, „n-o să mai fac” și „am înțeles totul”. Era ca și cum ar fi fost chemați în cancelarie, la școală: profesorul stă jos, tu stai în picioare, el te ceartă, ceilalți profesori zâmbesc malițios, tu spui repede „am înțeles”, „n-o să mai fac”, „am greșit”, dar nu cu convingere, nu vrei decât să ieși mai repede de acolo ca să te duci în recreație cu ceilalți copii. Doar că oamenii aceștia erau mai nervoși decât ar fi fost un elev în fața profesorului. Unii aproape plângeau. Era neplăcut să te uiți la ei. Fiecare epurare dura mult; erau seri când anchetau câte trei oameni și altele când discutau numai cu unul[63].

Treptat, aproape nici un aspect al vieții private a membrilor n-a mai putut scăpa privirii și cenzurii partidului. Această cultură publică, în care fiecare membru de partid trebuia să-și dezvăluie eul interior în fața colectivului, a fost unică și caracteristică bolșevismului – în mișcarea nazistă sau în cea fascistă nu a existat nimic asemănător, acolo adepții aveau dreptul la viața lor privată câtă vreme se raliau la ideologia și regulile partidului – până la Revoluția Culturală din China. Bolșevicii respingeau în mod explicit orice distincție între viața publică și cea privată. „Când un tovarăș spune: «Ceea ce fac acum ține de viața mea privată și nu este treaba societății», noi afirmăm că părerea lui este greșită”, scria un bolșevic în 1924[64]. Întreaga viață personală a membrilor de partid era socială și politică; tot ce făceau ei avea urmări directe asupra intereselor partidului. Acesta era înțelesul expresiei „unitatea de partid” – fuziunea completă a individului cu viața publică a partidului.

În cartea sa *Despre etica de partid*, Solț prezenta partidul ca pe un colectiv care se disciplina singur, în care fiecare bolșevic era obligat să observe cu atenție și să critice motivările și purtările în privat ale tovarășilor săi. În acest mod, își închipuia el, individul ajungea să se cunoască pe sine prin ochii partidului. Și totuși, în realitate, această supraveghere mutuală a dat rezultatul contrar: i-a încurajat pe oameni să arate în public că se conformează idealurilor sovietice, dar să-și ascundă eul autentic într-o sferă privată secretă. O asemenea disimulare avea să devină monedă curentă în societatea sovietică, fiindcă aceasta pretindea *etalarea* loialității și pedepsea *exprimarea* revoltei. În timpul terorii din anii 1930, când secretomania și înșelătoria au devenit strategii

de supraviețuire indispensabile pentru aproape toată populația Uniunii Sovietice, a apărut un tip complet nou de personalitate și de societate. Viața dublă era însă o realitate pentru o bună parte din cetățenii sovietici încă din anii 1920, îndeosebi pentru familiile de activiști, care trăiau în văzul tuturor, și pentru cei care erau, prin origine sau convingeri, pasibili de represiune. Oamenii învățau să poarte o mască și să joace rolul de cetățeni loiali, chiar și atunci când își duceau viața după alte principii în spațiul privat al căminului.

Să vorbești era primejdios în această societate. Discuțiile din familie repetate în afara casei puteau atrage după sine arestul și închisoarea. Copiii reprezentau principalul pericol, pentru că, în mod natural, erau predispuși să vorbească și prea mici ca să înțeleagă semnificația politică a ceea ce auziseră din întâmplare. Locurile de joacă, mai ales, erau înțesate de informatori. „Ni se spunea să ne ținem gura și să nu vorbim cu nimeni despre familia noastră”, își amintește fiica unui oficial de partid de rang mijlociu din Saratov:

> Existau anumite reguli referitoare la cum și ce să asculți și să vorbești pe care copiii trebuiau să le învețe. Știam că ceea ce-i auzeam pe cei mari spunând în șoaptă sau pe la spatele nostru nu trebuia să repetăm nimănui. Am fi avut necazuri chiar și dacă le dădeam de înțeles că auziserăm. Uneori spuneau câte ceva și pe urmă ne avertizau: „Pereții au urechi” sau „Ai grijă ce pălăvrăgești!” sau foloseau vreo altă expresie [...]. Dar, în cea mai mare parte, învățam aceste reguli în mod instinctiv. Nimeni nu ne spunea că ceea ce auzim putea fi periculos din punct de vedere politic, dar noi, cine știe cum, ne dădeam seama de asta[65].

Nina Iakovleva a crescut într-o atmosferă de opoziție tăcută față de regimul sovietic. Mama ei se trăgea dintr-o familie nobilă din Kostroma, care fugise de bolșevici în timpul Războiului Civil; tatăl ei era un socialist revoluționar[*5.] care făcuse închisoare după ce luase parte la o amplă revoltă țărănească împotriva bolșevicilor în regiunea Tambov, în 1921 (evadase și fugise la Leningrad, unde fusese arestat din nou în 1926 și condamnat la cinci ani de detenție în lagărul special din Suzdal). În anii 1920, copil fiind, Nina știa instinctiv că nu avea voie să vorbească despre tatăl ei în fața prietenilor de la școală. „Mama tăcea în mod ostentativ când venea vorba de politică”, își amintește ea. „Își declara foarte limpede lipsa de interes.” Din această tăcere, Nina a învățat să-și țină gura. „Nimeni nu ne trasase vreo regulă despre ce se putea spune și ce nu, dar exista un sentiment general, o anumită atmosferă în familie care ne dădea foarte clar de înțeles că nu trebuia să vorbim despre tata.” Copila s-a deprins de asemenea să nu aibă încredere în nimeni afară de membrii imediați ai familiei. „Nu țin la nimeni, îi iubesc numai pe mami, pe tati și pe tanti Liuba”, îi scria ea tatălui său în 1926. „Țin numai la cei din familia noastră, la nimeni altcineva.”[66]

Galina Adasinskaia s-a născut în 1921 într-o familie de opozanți activi ai regimului. Tatăl ei era eser, mama și bunica – menșevice (toți trei au fost arestați în 1929). În deceniul al treilea, când foștii eseri și menșevici puteau încă să lucreze în guvernul sovietic, părinții Galinei au dus o viață dublă. Tatăl ei lucra în administrația cooperativelor, un tip de organizație economică promovat de NEP, iar mama ei, la Ministerul Comerțului. Dar, în privat, amândoi își

păstraseră vechile convingeri. Galina era protejată și exclusă din sfera secretă a opiniilor politice și a fost crescută să devină „un copil sovietic” (a fost pionieră și apoi comsomolistă). „Politica era un lucru pe care părinții mei îl făceau la serviciu sau despre care scriau. Dar acasă nu discutau niciodată despre asta [...]. O considerau o afacere murdară.”[67]

Căminele în care au crescut Nina și Galina sunt poate exemple extreme, dar regulile tăcerii pe care cele două fete le-au învățat instinctiv se aplicau în multe altor familii. Sofia Ozemblovskaia, fiica unui nobil polonez care a fost exclusă din organizația de pionieri după ce fusese văzută la biserică, locuia cu familia sa în jumătatea de la stradă a unei case de lemn dintr-un sat de lângă Minsk. „Acasă nu se discuta niciodată despre politică sau lucruri de genul ăsta”, își amintește ea. „Tata spunea tot timpul: «Pereții au urechi». Odată chiar ne-a arătat cum putem asculta conversațiile vecinilor punând un pahar la perete. De atunci ne-am temut și noi de vecini.”[68]

Liubov (Liuba) Tetiueva s-a născut în 1923 la Cerdîn, un orășel din Urali. Tatăl ei, Aleksandr, preot ortodox, fusese arestat în 1922 și închis timp de aproape un an de zile. După eliberare, OGPU (poliția politică) a făcut presiuni asupra lui să devină informator și să scrie rapoarte despre propriii enoriași, dar a refuzat. Sovietul din Cerdîn i-a decăzut pe Tetiuevi din drepturile civile și a refuzat să le dea o cartelă atunci când, în 1929, s-a introdus raționalizarea alimentelor[*6.]. Biserica lui Aleksandr a fost preluată de *obnovlenți* („înnoitori”), reformatori religioși care căutau să simplifice liturghia ortodoxă și erau sprijiniți de regimul sovietic. La scurt timp după aceea, Aleksandr a fost arestat pentru a doua

oară în urma unui denunț al „înnoitorilor”, care îl acuzau că semăna „discordie printre credincioși” (pentru că refuza să li se alăture). Mama Liubei a fost dată afară din postul pe care-l deținea la Muzeul din Cerdîn, unde lucra la catalogarea cărților din bibliotecă, iar fratele cel mare a fost exmatriculat din școală și exclus din Comsomol. Familia depindea acum de salariul surorii mai mari a Liubei, care era profesoară. Liubov povestește astfel despre copilăria ei din anii 1920:

> Dacă părinții mei trebuiau să discute despre ceva important, ieșeau întotdeauna din casă și vorbeau în șoaptă. Uneori discutau cu bunica în curte. Nu purtau niciodată asemenea conversații în prezența copiilor – niciodată [...]. Nici măcar o dată nu s-au contrazis sau n-au criticat puterea sovietică, deși aveau multe de criticat – cel puțin noi nu i-am auzit. Lucrul pe care mama ni-l repeta întruna era: „Nu vă duceți să pălăvrăgiți, copii, nu vă duceți! Cu cât auziți mai puține, cu atât mai bine”. Am crescut într-o casă în care oamenii vorbeau în șoaptă[69].

Familia Tetiuev (Liubov, în vârstă de patru ani, stă jos în mijloc), Cerdîn, 1927

4

În multe familii, anii 1920 au produs o falie tot mai mare între generații: obiceiurile și deprinderile vechii societăți rămâneau dominante în sfera privată a căminului, unde membrii mai în vârstă ai familiei aveau un cuvânt greu de spus, în vreme ce tinerii erau tot mai expuși influenței exercitate de propaganda sovietică prin intermediul școlii, al organizației de pionieri și al Comsomolului. Pentru cei mai în vârstă, situația aceasta reprezenta o dilemă morală: pe de o parte, ei voiau să transmită copiilor propriile tradiții și credințe, pe de alta, erau siliți să-i crească în spirit sovietic.

În majoritatea familiilor, bunicii erau principalii transmițători de valori tradiționale. În particular bunica juca un rol aparte, pentru că își asuma deseori principala responsabilitate pentru creșterea copiilor și conducerea gospodăriei dacă amândoi părinții munceau sau juca un rol auxiliar foarte important dacă mama lucra numai cu jumătate de normă. În cuvintele poetului Vladimir Kornilov: „S-ar fi zis că în vremea noastră n-au existat mame. Au existat doar bunici”[70]. Influența bunicii se simțea în diferite moduri. Conducând gospodăria, bunica avea o înrâurire directă asupra manierelor și deprinderilor însușite de copii. Ea le povestea „despre vremurile dinainte” (de 1917), care, la

rândul lor, puteau servi drept reper sau contragreutate la istoria sovietică, făcându-i capabili să pună sub semnul îndoielii informațiile pe care propaganda le servea în școli. Ea păstra vii valorile culturale ale secolului al XIX-lea citindu-le copiilor din literatura rusă prerevoluționară, prea puțin prezentă în școlile sovietice, sau ducându-i la teatru, în galerii sau în sălile de concerte[71].

Elena Bonner a fost crescută de bunica ei. „Batania, nu mama era centrul vieții mele", a scris ea ulterior. Ca activiști de partid, părinții Elenei lipseau deseori de acasă. În relația ei cu bunica, Elena a găsit dragostea și afecțiunea după care tânjea, dar pe care nu le primea de la părinți. Batania îi furniza un contrapunct moral la influența sovietică a părinților. În copilărie, Elena își dădea seama că bunica – o femeie solidă, dar „uimitor de frumoasă", cu „o înfățișare calmă și impunătoare" – trăia în altă lume decât părinții ei, oameni sovietici.

> Prietenii și cunoscuții Bataniei veneau rareori în clădirea unde locuiam, unde numai ea și copiii nu erau membri de partid. Dar mergeam adesea cu ea să-i vizităm. Vedeam că duceau alt fel de viață – aveau altă veselă, altă mobilă. (Acasă la noi, Batania era singura care avea mobilă normală în cameră și câteva lucruri frumoase…) Vorbeau despre orice în alt fel. Simțeam (impresia aceasta în mod cert îmi venea de la mama și tata) că erau un alt soi de oameni – dar nu puteam spune dacă mai buni sau mai răi.

Batania Bonner cu nepoții (de la stânga la dreapta: Zoria, Elena, Egorka),
Moscova, 1929

Concepția morală conservatoare a Bataniei își avea rădăcinile în lumea burgheziei ruso-evreiești. Era o femeie harnică, severă, dar afectuoasă, dedicată cu totul familiei. În deceniul al treilea, Batania a lucrat ca *speț* („specialist”) – o categorie deseori luată în râs, dar încă necesară, de experți și tehnicieni „burghezi” – în birourile vămii din Leningrad, pe post de contabilă. Câștiga mai mult decât părinții Elenei, care erau limitați de „Partmaximum”. Batania avea păreri tradiționale, austere, despre bani și despre gospodărie, care intrau permanent în conflict cu „regimul sovietic” pe care părinții Elenei îl impuneau căminului. Citea foarte mult, dar „refuza cu încăpățânare să citească literatură contemporană”, și nu mergea „din principiu” la cinematograf, într-atât desconsidera lumea modernă. Nu simțea „decât dispreț față de noua ordine”, vorbea fără nici un respect despre

conducătorii partidului și o admonesta pe fiica ei pentru excesele dictaturii bolșevice. Când se supăra tare, își începea reproșurile cu fraza: „Dă-mi voie să-ți amintesc că înainte de revoluția aia a voastră…”. După ce guvernul sovietic a interzis sărbătoarea de Lăsata Secului, cea mai plină de culoare din calendarul ortodox, Batania, care era adepta tuturor rânduielilor vechi, i-a spus nepoatei sale: „Poți să le mulțumești mamei și tatei pentru asta”. Cum era de așteptat, Elena era dezorientată de ciocnirea valorilor din familia ei. „Era un conflict major în privința educației noastre”, își amintește ea.

> Bunica îmi aducea acasă cărți din Biblioteca de Aur a Copilăriei, tot felul de prostioare, și mama strângea dezaprobator din buze, deși nu îndrăznea niciodată să-i facă vreo observație. Ea aducea altfel de cărți, pe Pavel Korceaghin[*7.], de pildă, pe care mi l-a adus acasă în manuscris, și le citeam și pe acelea. Nici nu știam care îmi plăceau mai mult.

Elena își iubea bunica și o respecta „mai mult decât pe oricine altcineva pe lume”, dar, cum era de așteptat, voia să se identifice cu părinții și cu lumea în care trăiau ei: „Întotdeauna prietenii mamei și ai tatei mi-au fost aproape, iar prietenii Bataniei mi s-au părut niște străini. În esență, aparțineam deja partidului”[72].

În căminul moscovit al lui Anatoli Golovnea, cameramanul majorității filmelor lui Vsevolod Pudovkin din anii 1920 și 1930, mama lui Anatoli, Lidia Ivanovna, exercita o influență covârșitoare. Născută în familia unui negustor grec din

Odessa, fusese educată la Institutul Smolnîi, unde căpătase atitudinea și manierele rafinate ale aristocrației ruse. Lidia a transmis aceste obiceiuri și căminului Golovnilor, pe care îl conducea cu mână de fier, în maniera „rusească victoriană". Disprețuia purtările „vulgare" ale soției lui Anatoli, o actriță extraordinar de frumoasă pe nume Liuba, venită la Moscova dintr-o familie săracă de țărani din Celeabinsk. I se părea că pasiunea acesteia pentru haine și mobilă scumpe reflecta dorința de căpătuire a „noii burghezii sovietice", clasa țăranilor și a muncitorilor care avansau social devenind birocrați. Într-o discuție aprinsă, într-o zi când Liuba venise acasă după o raită fructuoasă la cumpărături, Lidia i-a spus că reprezenta „fața urâtă a Revoluției". Ea avea gusturi simple. Se îmbrăca întotdeauna în aceeași rochie neagră lungă până la glezne, cu buzunare adânci în care ținea o pudrieră și un lornion. Supraviețuitoare a foametei care devastase sud-estul Rusiei și Ucraina la sfârșitul Războiului Civil, trăia cu teama că într-o zi nu va mai avea ce să mănânce, deși ceea ce câștiga Anatoli era mai mult decât suficient pentru întreținerea gospodăriei, care le includea de asemenea pe sora Liubei și pe fiica ei Oksana. Lidia planifica fiecare masă de prânz într-un carnețel, cu cantități exacte din ceea ce trebuia cumpărat. Avea magazinele ei preferate – brutăria elitistă Filippovski și magazinul Eliseev de pe strada Tverskaia, unde „își permitea luxul de a bea un pahar de suc de roșii cu gheață". Privindu-și retrospectiv copilăria, Oksana scria în 1985:

> Bunica era o persoană foarte modestă și disciplinată. Avea ceva de moralist în ea, poate de pedagog. Încerca întotdeauna să facă „ceea ce trebuie". Îmi amintesc cum îi

plăcea să-i spună fiului ei, bolșevic convins: „Dacă ați munci așa cum muncesc eu, ați fi construit de mult comunismul ăsta al vostru”. Vorbea fără nici o teamă și nu ascundea nimic din ceea ce gândea sau făcea. Credea cu putere că ideile trebuie rostite tare și clar, fără prefăcătorie, fără teamă și fără aere. Îmi spunea adesea: „Nu vorbi în șoaptă, e urât!”[*8.]. Acum îmi dau seama că se purta astfel pentru a da un exemplu moral nepoatei sale – pentru a-mi arăta cum se cuvine să te porți. Mulțumesc, bunico![73].

Bunicile erau totodată principalele practicante și păzitoare ale credinței religioase. Aproape întotdeauna bunica era cea care aranja botezul unui copil sovietic, uneori chiar fără știrea sau acordul părinților, cea care ducea copiii la biserică și le insufla convingerile și obiceiurile religioase. Chiar dacă își păstrau credința, părinții o transmiteau rareori mai departe, în parte de teamă că dezvăluirea ei, la școală, bunăoară, ar fi putut avea consecințe dezastruoase pentru soarta familiei. „Bunica m-a dus să fiu botezat, deși mama și tata s-au opus violent”, își amintește Vladimir Fomin, născut într-o familie de muncitori din fabrica de la Kolpino, lângă Leningrad. „Totul s-a făcut în secret într-o biserică de țară. Părinții mei se temeau să nu-și piardă slujbele la fabrică dacă lumea afla că fusesem botezat.”[74]

Credința religioasă a bunicii putea să-l pună pe copil în conflict cu ideologia propovăduită în școlile sovietice. Născută în 1918 într-o familie avută de ingineri din Tiflis, Evghenia Evangulova și-a petrecut mare parte din copilărie cu bunicii de la Rîbinsk, pentru că tatăl ei Pavel, director în Consiliul

Minelor Sovietice, pleca deseori în delegații în Siberia, iar mama, Nina, studentă la Moscova, nu putea să aibă grijă de ea. Soție de negustor, profund credincioasă și tradiționalistă, bunica Evgheniei a exercitat o puternică influență asupra copilei. În prima zi de școală i-a dat o cruciuliță pe care s-o poarte pe sub cămașă. Un grup de băieți a descoperit-o însă și a luat-o pe Evghenia în zeflemea. „Crede în Dumnezeu!", râdeau ei și o arătau cu degetul. Evghenia a fost traumatizată de această întâmplare și a devenit o introvertită. Când i s-a propus să intre în organizația de pionieri, a refuzat – un gest rar de protest printre copiii de vârsta ei. Ulterior a refuzat să se înscrie și în Comsomol[75].

Boris Gavrilov s-a născut în 1921. Tatăl lui era director de fabrică și membru marcant al partidului într-una dintre suburbiile industriale ale Leningradului. Mama era învățătoare. Boris a fost crescut de bunica maternă, văduva unui negustor bogat de fildeș, a cărei credință religioasă a avut asupra lui o înrâurire durabilă:

> Bunica avea propria cameră – aveam cinci camere cu totul –, unde pereții erau acoperiți cu imagini religioase și icoane mari, fiecare cu candela ei. Era singura odaie din casă unde tata accepta icoane. Bunica mergea la biserică și mă lua cu ea fără să-i spună tatei. Îmi plăcea foarte mult slujba de Paște, deși era foarte lungă [...]. Biserica aceasta era singura ei bucurie. Nu se ducea la teatru sau la cinematograf și nu citea decât cărți religioase – de altfel, primele cărți după care am învățat să citesc. Mama era și ea credincioasă, dar nu mergea la biserică. Nu avea timp, iar tata nu i-ar fi dat oricum voie. La școală am fost învățat

să fiu ateu. Eu mă simțeam însă mai aproape de frumusețea slujbelor de la biserică. Când bunica a murit, iar părinții mei au divorțat [în 1934], mama m-a încurajat să merg în continuare la biserică. Uneori primeam chiar împărtășania și mă duceam să mă spovedesc. Am purtat întotdeauna o cruce, deși nu mă consider deosebit de religios. Evident, n-am scos niciodată o vorbă despre religie la școală sau când am intrat în armată [în 1941]. Lucrurile de genul ăsta trebuiau ținute ascunse[76].

Diferențele dintre casă și școală creau tensiuni în multe familii. Copiii erau de multe ori derutați de contradicția dintre ceea ce le spuneau părinții și ce îi învățau învățătorii și profesorii. „Acasă auzi una, la școală, alta. Nu știu ce e mai bine”, scria un elev în 1926. Chestiunea religiei era în mod special bulversantă. O școlăriță scria că se simte „trasă din două părți”: la școală i se repeta că „nu există Dumnezeu, dar acasă bunica spune că Dumnezeu există”. Problema religiei separa generația tânără de generația mai în vârstă, cu precădere la țară, unde profesorii îi încurajau pe copii să se opună credințelor și autorității rudelor mai în vârstă. „La masă m-am contrazis cu mama în privința existenței lui Dumnezeu”, scria un elev de la țară în 1926. „Ea a zis că puterea sovietică greșește că luptă împotriva religiei și îi persecută pe preoți. Dar eu i-am spus: «Nu, mamă, tu greșești. Puterea sovietică are dreptate. Preotul e un mincinos».” Odată primiți în rândul pionierilor, copiii deveneau mai siguri pe ei. Erau conștienți că sunt membri ai unei mișcări menite să elimine rânduielile învechite ale trecutului. „Într-o zi din Postul Mare, când m-am întors de la școală, bunica mi-a dat la

masă numai cartofi”, scria un pionier. „Eu m-am plâns și bunica mi-a zis: «N-ai de ce să te superi, postul nu s-a terminat încă». Eu i-am răspuns: «Pentru matale poate așa e, fiindcă ești bătrână. Dar noi suntem pionieri și nu suntem obligați să acceptăm asemenea tradiții».” Această siguranță de sine devenea și mai pronunțată în Comsomol, unde ateismul militant era considerat semnul unei conștiințe politice „progresiste” și era o condiție aproape necesară aderării[77].

Părinții trebuiau să fie foarte atenți ce alegeau să le spună copiilor despre Dumnezeu. Deseori hotărau cu bună știință să nu le dea o educație religioasă, chiar dacă ei înclinau să fie credincioși. Își dădeau seama că, dacă era să aibă succes în viața adultă, copiii trebuiau să se adapteze la cultura sovietică. Acest compromis era foarte des întâlnit în familiile de specialiști, care înțelegeau că, pentru a-și realiza ambițiile, copilul urma să aibă nevoie de acordul statului. Un inginer, fiul unui arhitect, își amintește că părinții lui fuseseră crescuți, înainte de Revoluție, să creadă în Dumnezeu și să respecte principiile trasate de bunici. Dar el a fost învățat să urmeze alte precepte, „să fie decent”, în cuvintele lui, „și să răspundă la toate cerințele societății”. Cu o situație similară s-au confruntat Piotr și Maria Skacikova, amândoi bibliotecari la Moscova. Deși erau oameni religioși și mergeau întotdeauna la biserică, nu și-au educat cele trei fete să creadă în Dumnezeu. După cum își amintește una dintre ele:

> Părinții mei gândeau astfel: odată ce religia era interzisă, ei nu aveau să discute cu copiii despre ea, pentru că noi urma să trăim într-o societate diferită de cea în care

crescuseră ei. Nu voiau să ne oblige să ducem o viață dublă dacă deveneam pioniere sau comsomoliste[78].

Multe familii duceau însă o viață dublă. Țineau sărbătorile oficiale sovietice precum 1 Mai și 7 Noiembrie (Ziua Revoluției) și se conformau ideologiei ateiste a regimului, dar, în intimitatea căminului, își practicau în continuare credința religioasă. Ekaterina Olițkaia fusese membră a Partidului Socialist-Revoluționar. În anii 1920 a fost exilată la Reazan, unde s-a mutat în casa unei bătrâne, văduva unui fost muncitor feroviar, și a fiicei ei, o comsomolistă care lucra într-o fabrică de hârtie. Bătrâna era foarte religioasă, dar, la insistențele fetei, își ținea icoanele într-un dulap secret ascuns de o draperie, în camera din spate. Fiica ei se temea că ar fi fost concediată dacă organizația de Comsomol ar fi descoperit că ținea icoane în casă. „Duminica și la sărbătorile mari trăgeau seara draperiile și aprindeau candelele”, scrie Olițkaia. „De obicei aveau grijă să încuie ușa.” Antonina Kostikova a crescut într-o casă la fel de secretoasă. Tatăl ei era țăran și între 1922 și 1928 a fost președintele unui soviet de țară din provincia Saratov, dar în viața privată și-a păstrat credința ortodoxă. „Părinții noștri erau foarte evlavioși”, își amintește Antonina. „Știau pe de rost toate rugăciunile. Tata mai cu seamă era cucernic, dar rareori vorbea despre religie – numai acasă, noaptea. Nu ne lăsa niciodată [pe cei trei copii] să-l vedem cum se roagă. Ne spunea că noi trebuia să învățăm ce ni se explica despre Dumnezeu la școală.” Mama, o țărancă simplă, ținea o icoană ascunsă într-un compartiment dintr-un sertar al mesei, pe care Antonina l-a descoperit abia la moartea ei în anii 1970[79].

Ritualurile religioase erau săvârșite în secret chiar și în familii ale unor membri de partid. Era chiar un fenomen destul de frecvent, dacă ne luăm după un raport al Comisiei Centrale de Control, care dezvăluia că aproape jumătate dintre membrii excluși în 1925 fuseseră epurați din cauza practicilor religioase. Existau numeroase cămine de bolșevici unde idealurile ortodoxe se împleteau cu cele comuniste și unde portretul lui Lenin era expus alături de icoanele familiei în colțul „roșu” sau „sfânt” al sufrageriei[80].

Doica, o altă purtătoare a valorilor tradiționale rusești în cadrul familiei sovietice, era în mod firesc aliata bunicii. Numeroase familii de la oraș angajau doici și dădace, în special dacă amândoi părinții lucrau. Oferta era aproape nelimitată dintre femeile venite din sate, îndeosebi după 1928, când milioane de țărani au fugit la oraș ca să scape de colectivizare, aducând cu ei obiceiurile și credințele rurale.

Aproape toți bolșevicii angajau doici care să aibă grijă de copiii lor. Era o necesitate practică pentru majoritatea activistelor, cel puțin până când statul a reușit să asigure îngrijirea copiilor în creșe, pentru că ele nu puteau lucra de acasă. În multe familii de bolșevici, doica de la țară contrabalansa, din punct de vedere moral, învățăturile sovietice ale părinților. În mod ironic, bolșevicii cei mai proeminenți tindeau să angajeze dădacele cele mai scumpe, care aveau în general opinii reacționare. Familia Bonner, de exemplu, a angajat mai multe dădace, inclusiv una care lucrase în gospodăria contelui Șeremetiev din Sankt-Petersburg, o nemțoaică din țările baltice (cunoștință a unor vechi moșieri prieteni cu Batania) care îi învăța pe copii

„bunele maniere”, și chiar una care lucrase cândva pentru familia imperială[81].

Doicile puteau să exercite o influență profundă asupra vieții de familie. În casa activiștilor leningrădeni Anna Karpițkaia și Piotr Nizovțev, bunăoară, era doică o țărancă pe nume Mașa, o credincioasă de rit vechi[*9.], foarte evlavioasă, care continua să-și practice religia. Mânca singură, având propriile farfurii și tacâmuri, se ruga în fiecare seară și dimineață în camera ei și îi atrăgea pe copii în ritualurile elaborate ale credinței sale. În plus, era doftoroaie, așa cum fusese și în satul ei natal din nordul Rusiei, și prepara leacuri din ierburi cu care îi trata pe copii de diferite boli. Blândă și afectuoasă, Mașa a câștigat respectul angajatorilor săi, care o apărau de persecuțiile autorităților sovietice. Prezența ei a făcut ca în acest cămin să fie o atmosferă liberală rar întâlnită la vremea respectivă. „Nouă nu ni se părea ciudat să avem o credincioasă de rit vechi în familie”, își amintește fiica Annei, Marksena. „În casa noastră nu exista nici urmă din ateismul acela militant care domnea în alte cămine de bolșevici ale timpului. Am fost crescuți să fim toleranți față de toate religiile și credințele, deși noi eram atei.”[82]

Doică țărancă, familia Fursei (Leningrad)

Inna Gaister era un alt copil cu părinți bolșevici care a fost profund influențat de mentalitatea tradițională a doicii sale. Tatăl ei, Aron Gaister, era economist principal în Gosplan (Comisia de Stat pentru Planificare); mama, Rahil Kaplan, lucra ca economistă la Comisariatul Poporului pentru Industria Grea. Amândoi proveneau din familii de muncitori din Zona de Rezidență, colțul sud-vestic al Imperiului Rus unde fuseseră siliți să trăiască majoritatea evreilor pe vremea țarului. Se cunoscuseră la Gomel, un orășel din Belarus, se înscriseseră în partid în timpul Războiului Civil și în 1920 se mutaseră la Moscova, într-un apartament la comun. Aron studia la Institutul Profesorilor Roșii, iar Rahil lucra la Sindicatul Lucrătorilor din Industria Textilă. Ca mulți alți evrei sovietici, își puseseră speranțele în programul de industrializare, care, credeau ei, avea să pună capăt

înapoierii, inegalităților și exploatării din Uniunea Sovietică. În 1925, la două luni după nașterea Innei, primul lor copil, au angajat o doică pe nume Natașa, care s-a mutat împreună cu ei în casă nouă. Natașa Ovcinnikova provenea dintr-o familie țărănească din provincia Reazan, de la sud de Moscova, a cărei gospodărie fusese ruinată de rechizițiile de alimente făcute de bolșevici în Războiul Civil. În timpul foametei din 1921 venise în capitală. Cu Gaisterii vorbea rar despre familia ei. Dar, chiar și la vârsta de opt sau nouă ani, Inna simțea că lumea în care crescuse dădaca era cu totul altfel decât cea în care trăiau părinții ei. Observa cum Natașa se ruga la biserică; o auzea plângând în camera ei. Vedea cât de sărace erau rudele ei din Reazan – care ajunseseră și ele în capitală și trăiau ilegal într-o clădire înțesată de imigranți asemenea lor – atunci când se ducea să le viziteze. Nepoata Natașei, o fetiță cu care Innei îi plăcea să se joace, nu avea încălțări, așa că Inna i-a dus o pereche de pantofi de-a ei și apoi, când părinții au întrebat-o unde erau, a mințit că îi pierduse. Deși încă prea mică pentru a percepe lucrurile în sens politic, Inna făcuse deja o alianță tacită cu Natașa și familia ei[83].

Natașa Ovcinnikova

Universul rural din care proveneau aceste doici și dădace era dominat de tradițiile familiei patriarhale. În 1926, țărănimea reprezenta 82% din populația sovietică – 120 de milioane de oameni (dintr-un total de 147 de milioane) care locuiau în 613.000 de sate și cătune pe tot teritoriul Uniunii Sovietice[84]. Insistența țăranilor de a munci în familie pentru propria gospodărie făcea din clasa rurală ultimul bastion al individualismului în Rusia sovietică și, în concepția bolșevicilor, principalul obstacol social în calea lor către utopia comunistă.

În anumite zone, mai ales în Rusia centrală, mentalitățile urbane începeau să-și croiască drum și în sate, și fiii școliți ai țăranilor își înlocuiau tații în fruntea gospodăriilor individuale sau se desprindeau din familia lărgită pentru a-și

înființa propria gospodărie. Dar, în restul situațiilor, tradiția familiei patriarhale rămânea dominantă.

Antonina Golovina s-a născut în 1923 într-o familie de țărani și era cea mai mică dintre cei șase copii. Satul lor, Obuhovo, aflat la 800 de kilometri nord-est de Moscova, era o așezare veche în mijlocul pădurii, cu case din bușteni; în mijlocul satului se aflau un iaz și o biserică mare de lemn, construită în secolul al XVIII-lea. Golovinii locuiseră dintotdeauna la Obuhovo (20 din cele 59 de gospodării ale satului aparțineau în 1929 unor membri ai familiei)[85]. Tatăl Antoninei, Nikolai, se născuse în sat în 1882 și, în afara celor trei ani petrecuți în armată în timpul Primului Război Mondial, își trăise toată viața acolo. Ca multe alte sate, Obuhovo era o comunitate cu o densă țesătură socială, în care relațiile de familie și de rudenie jucau un rol esențial. Țăranii se considerau o singură „familie” și își învățau copiii să se adreseze altor adulți cu termeni de rudenie („mătușă”, „unchi” și așa mai departe). Încercările bolșevicilor din timpul Războiului Civil de a-i împărți pe săteni în clase sociale distincte, antagoniste – „culacii” (sau „chiaburime”) și țăranii săraci (așa-numitul „proletariat rural”) – au eșuat jalnic la Obuhovo, așa cum s-a întâmplat, de altfel, în mare parte din Rusia.

Harnic, cumpătat și prosper, membru al celui mai mare neam din sat, Nikolai era un om respectat. „Era un bărbat tăcut – nu vorbea ca să se audă vorbind –, dar muncea cinstit și își vedea de treaba lui, iar oamenii prețuiau asta”, își amintește unul dintre consăteni. După întoarcerea din Primul Război Mondial, Nikolai a devenit unul dintre conducătorii obștii din Obuhovo. Condusă de un grup format din cei mai

buni gospodari, obștea era o instituție foarte veche, înființată încă în vremurile iobăgiei, care reglementa practic toate aspectele vieții sătești. Capacitatea ei de autoguvernare fusese semnificativ lărgită prin proclamația de emancipare a șerbilor din 1861, când preluase cea mai mare parte a funcțiilor administrative, polițienești și judecătorești ale moșierilor și devenise unitatea de bază a administrației rurale. Ea controla pământul țăranilor, care, în cea mai mare parte a Rusiei, era deținut în comun, dar lucrat individual; ea stabilea modelul general de culturi agricole și de pășunat impus de existența loturilor deschise (în care nu erau hotare între parcelele oamenilor); ea făcea reîmpărțirea periodică a terenului arabil între gospodăriile satului în funcție de mărimea acestora – principiu egalitarist care ajuta de asemenea obștea să-și plătească dările către stat prin faptul că tot pământul era lucrat de familiile ce dispuneau de mână de lucru. În 1917 obștea a devenit centrul organizator al revoltelor țărănești pentru pământ. După prăbușirea vechii ordini rurale și fuga din sate a celor mai mulți dintre reprezentanții ei de frunte – moșierii și clerul –, țăranii din toată Rusia au preluat controlul asupra pământului și, fără să mai aștepte vreo instrucțiune de la guvernul central sau de la partidele revoluționare urbane, l-au redistribuit prin intermediul obștilor țărănești și al variilor consilii (soviete) și comitete sătești pe care le înființaseră în 1917 pentru a se guverna singuri[86].

Înainte de Revoluție, Nikolai lua în arendă teren arabil de la preotul satului. La fel ca majoritatea țăranilor din Rusia, unde, din pricina suprapopulării și a folosirii unor metode agricole ineficiente, cultivarea pământului propriu nu era suficientă pentru subzistență, Nikolai depinsese de terenul

arendat pentru a-și hrăni familia. În 1917, obștea preluase controlul asupra pământului deținut până atunci de Biserică și îl împărțise sătenilor la un loc cu cel aflat în proprietatea lor comună. Nikolai primise patru hectare de teren arabil și pășune, proporțional cu numărul de „guri” ale familiei sale (adică cu mărimea gospodăriei). Avea acum de aproape două ori mai mult pământ decât înainte de 1917, dar fără să mai ia ceva în arendă. Patru hectare nu erau însă de ajuns pentru a trăi la Obuhovo – și, de fapt, nicăieri în nordul Rusiei, unde pământul nu dădea recolte bogate, iar terenul era separat în loturi disparate de porțiuni de pădure și apoi (pentru ca toți țăranii să primească părți egale din aceste mici porțiuni arabile) era din nou împărțit de obște în fâșii înguste de numai câțiva metri, nepotrivite pentru plugurile moderne. Terenul arabil al Golovinilor consta în aproximativ 80 de fâșii, aflate în 18 locuri diferite – situație relativ frecventă în satele din regiunea Vologda. Pentru a-și spori veniturile, țăranii se îndeletniceau cu diferite meșteșuguri și cu comerțul, care jucaseră întotdeauna un rol esențial – aproape la fel de important ca și agricultura – în economia satelor din nord și care înfloriseră în perioada NEP-ului, când guvernul încurajase meșteșugurile rurale și chiar le subvenționase prin intermediul cooperativelor. Nikolai avea un atelier de pielărie în fundul curții. „În casa noastră”, își amintește Antonina,

> aveam destul cât să trăim, dar numai pentru că munceam din greu și eram cumpătați. Toți cei șase copii lucrau pământul, chiar și cel mai mic, iar tata petrecea ore întregi în atelierul lui ca să facă încălțăminte și alte articole de pielărie. Când cumpăra o vacă de la târg, avea grijă să

> folosească de la ea tot ce se putea. O tăia, vindea carnea, tăbăcea pielea (fiecare țăran din regiunea noastră știa meșteșugul ăsta) și din ea făcea ghete, pe care le vindea de asemenea la târg[87].

Această etică a muncii a fost „principala filosofie a educației noastre în copilărie”, își amintește Antonina. În familiile cele mai harnice era o practică obișnuită ca toți copiii să fie puși la muncă de la vârste fragede. Țăranii se mândreau cu munca lor, după cum ne povestește Antonina:

> Tatei îi plăcea să spună că tot ce facem trebuie făcut bine – ca și cum ar fi fost lucrat de un meșter. Asta numea el „felul Golovinilor” – cuvintele lui de cea mai mare laudă [...]. Când mergeam la școală ne îndemna să nu ne lăsăm pe tânjală și să învățăm o meserie bună. În ochii lui, meserii bune erau medicina, profesoratul, agronomia și ingineria. Nu voia ca noi, copiii lui, să învățăm cizmăria, căci i se părea o viață grea, deși el era un adevărat artist în munca lui, iar noi și oricine altcineva ne venea în casă eram impresionați de frumusețea obiectelor care-i ieșeau din mână[88].

Nikolai și-a construit propria casă, o clădire lungă, văruită în alb, cu un singur nivel, în apropierea pietrei de moară din mijlocul satului. Era singura casă de cărămidă din sat și avea o sufragerie și un dormitor mobilat sumar cu mobilă de fabrică, achiziționată de la Vologda, și cu două paturi de fier, unul pentru Nikolai și soția sa, Evdokia, celălalt pentru cele două fete (băieții dormeau în sufragerie, pe podea). În afară de

bucătărie, singurul loc pe unde se putea intra în casă, gospodăria mai includea o curte îngrădită pentru animale, cu un staul pentru vite, o cocină de porci, un grajd pentru cai și două șoproane. În curte se aflau de asemenea o baie rusească, o privată, o magazie de scule și un atelier, iar dincolo de ea se întindea o livadă plină de meri.

Nikolai era un tată sever. „Tuturor copiilor ne era frică de el”, își amintește fiica lui Antonina, „dar era o frică bazată pe respect. Mamei îi plăcea să spună: «În cer e Dumnezeu, în casă e tata». Orice spunea el era literă de lege. Chiar și pentru cei patru băieți”. În acest cămin de tip patriarhal, între adulți și copii exista prea puțină tandrețe sau intimitate. „Noi nu ne sărutam și nu ne îmbrățișam niciodată părinții”, spune Antonina. „Nu așa îi iubeam. Am fost învățați să-i respectăm și să-i cinstim. Îi ascultam întotdeauna.” Dar asta nu însemna că în familie nu exista dragoste. Nikolai își iubea nespus fiica mezină, care își amintește un moment de afecțiune din copilăria ei, de pe când avea numai patru ani. Îmbrăcat în cea mai bună cămașă de bumbac, tatăl a purtat-o în brațele lui puternice până la biserică.

> Pe neașteptate, mi-a luat mâinile și și le-a lipit de buze. A închis ochii și mi le-a sărutat cu emoție profundă. Acum înțeleg cât de mult însemna pentru el gestul acesta, cât de mult simțea nevoia să-și exprime iubirea. Era atât de curat și mirosea atât de frumos în cămașa aceea nouă brodată cu fir maroniu![89]

5

Pentru elita vechii societăți, transmiterea tradițiilor și valorilor de familie către tânăra generație era deosebit de complicată; dacă voiau să reușească în noua societate, reprezentanții ei nu puteau să rămână pur și simplu fideli vechilor obiceiuri, trebuiau să se adapteze la condițiile sovietice de trai. Familiile puteau să adopte diferite strategii pentru a menține un echilibru între vechi și nou. Puteau, bunăoară, să ducă o viață dublă, retrăgându-se într-un univers privat (așa-numita „emigrație internă”) în care își păstrau convingerile de dinainte, ascunzându-le, eventual, chiar și de propriii copii, pe care îi educau în spirit sovietic.

Familia Preobrajenski este un bun exemplu de foști aristocrați care au păstrat în secret anumite elemente ale vieții de dinainte de Revoluție chiar și când s-au adaptat, în mare, la sistemul sovietic. Înainte de 1917, Piotr Preobrajenski fusese preot la Spitalul de Psihiatrie Preajka din Sankt-Petersburg și unul dintre „spiritualiștii” cărora împărăteasa Aleksandra le ceruse ajutorul pentru a-l vindeca pe țarevici de hemofilie înainte de sosirea lui Rasputin la curte. Soția lui absolvise Institutul Smolnîi și fusese confidentă a împărătesei-mamă Maria Fiodorovna. După 1917, Piotr și fiul său mai mare au lucrat ca portari la același spital. Fiul mai mic, care fusese dirijor de cor la Mănăstirea Aleksandr Nevski, s-a înrolat în Armata Roșie și a murit în luptă în Războiul Civil. Fiica mai mare a lui Piotr a ajuns secretară la Sovietul din Petrograd, în timp ce Maria, mezina, și-a abandonat cariera de pianistă de concert pentru a deveni inspector de colhozuri în regiunea Luga. Soțul Mariei, cântăreț, lucra acum ca om de

serviciu la spitalul Preajka. În anii 1920, familia a locuit la un loc într-un birou din incinta spitalului. Nu se plângeau niciodată de sărăcia cumplită în care trăiau, ci își duceau viața în liniște, acceptând rolurile care le fuseseră repartizate de noul regim – cu o singură excepție. În fiecare seară, icoanele erau scoase din ascunzătoare, se aprindeau candelele și toți se rugau. Mergeau la biserică, sărbătoreau Paștele și făceau întotdeauna bradul de Crăciun, chiar și după ce brazii au fost interziși, în 1929, ca „rămășiță a stilului de viață burghez”. Maria și soțul ei i-au dat fiicei lor Tatiana o cruce de aur pe un lănțișor, pe care i-au cerut să-l poarte ascuns. „Am fost crescută să cred în Dumnezeu și în același timp să învăț din școala și din viața sovietică”, își amintește Tatiana. Familia Preobrajenski trăia la granița dintre cele două lumi. Piotr a continuat să lucreze pe ascuns ca preot pentru oamenii care preferau să-și îngroape rudele după ritualul ortodox – majoritatea tăcută a populației sovietice[*10.]. „Nu câștigam niciodată suficient ca să ne ducem zilele”, explică Tatiana, „așa că bunicul umbla prin cimitirele din Leningrad oficiind pentru un mic tarif”.[90]

Vechile elite profesionale puteau opta pentru un alt mod de a se adapta la societatea sovietică păstrându-și în timp stilul tradițional de viață domestică. Medicii, avocații, profesorii, oamenii de știință, inginerii și economiștii își puteau pune talentul la dispoziția noului regim, cu speranța că astfel își vor păstra măcar în parte existența privilegiată de dinainte. Puteau chiar să trăiască destul de bine, cel puțin în deceniul al treilea, când cunoștințele acestor „specialiști burghezi” au fost imperios necesare noului regim.

Pavel Vittenburg a fost un reprezentant de frunte al geologiei sovietice și a jucat un rol important în înființarea Gulagului din zonele arctice, a lagărelor de muncă forțată la Kolîma și Vaigaci. S-a născut în 1884, al optulea din cei nouă copii ai unei familii de nemți care locuiau la Vladivostok, în Siberia, dar se trăgeau din regiunile baltice. Tatăl lui Pavel era din Riga, dar fusese exilat în Siberia după ce luase parte la revolta poloneză din 1862-1864 împotriva țarului. După eliberare, lucrase la telegraful din Vladivostok. Pavel a făcut școala la Vladivostok, la Odessa și la Riga, apoi s-a mutat la Tübingen, în Germania, înainte de a se stabili la Sankt-Petersburg, în 1908, ca tânăr și foarte serios doctor în științe. S-a căsătorit cu Zina Razumihina, fiica unui inginer feroviar, rudă îndepărtată, studentă, la vremea aceea, la medicină la Petersburg. Cuplul a cumpărat o casă de lemn mare și confortabilă în stațiunea de lux Olghino de pe malul Golfului Finlandei, nu departe de Sankt-Petersburg, și a avut trei fete: Veronika, născută în 1912, Valentina, în 1915, și Evghenia, în 1922. Erau o familie strâns unită. Ca tată, își amintește Evghenia, Pavel era „atent, răbdător și iubitor”, iar la Olghino „duceam o viață fericită, cu muzică, pictură și seri de lectură în familie”. Făceau plimbări lungi în zilele de vară și luau mese îmbelșugate, preparate cu pricepere de Annușka, doica Zinei. Primeau deseori vizite ale unor artiști plastici și scriitori, precum faimosul autor pentru copii Kornei Ciukovski, care și-a petrecut câteva veri în casa lor de vacanță. Această existență cehoviană a continuat pe tot parcursul anilor 1920.

Membrii familiei erau însuflețiți de un puternic etos civic, una dintre trăsăturile definitorii ale intelectualității ruse din

secolul al XIX-lea. După 1917, Zina și-a pus în valoare educația medicală lucrând într-un spital din orașul vecin Lahta, unde își trata pacienții gratis. Pavel, ales în 1917 președinte al Consiliului Orășenesc din Lahta, a înființat o școală unde preda tehnologie copiilor proveniți din familiile sărace de muncitori. „Tata era tot timpul ocupat cu ceva”, își amintește Evghenia. „Dacă nu scria, plănuia expediții de explorare pentru Comisia Polară sau ordona documente pentru Muzeul de Geologie. Mereu făcea câte ceva și rareori se putea relaxa.” Pavel era devotat cauzei explorării geologice a regiunilor polare, aflată pe atunci la începuturile ei, dar în care URSS era lider mondial. În cărțile și filmele sovietice, exploratorii polari erau descriși ca niște eroi, iar în deceniul al treilea guvernul a investit o mare parte din bugetul său pentru știință în explorarea geologică a zonelor cu potențial de exploatare din regiunile arctice. Pavel nu era interesat de politică, dar era bucuros de atenția pe care i-o acorda regimul sovietic și de prilejul de a se ocupa de studiile sale preferate într-un mediu organizat și disciplinat. „Ultimii zece ani au fost o perioadă eroică în domeniul explorărilor polare”, scria el în 1927, cu puțin timp înainte de a pleca din Olghino într-o expediție de cercetare a zăcămintelor aurifere din Kolîma. „Iar viitorul promite succese și mai mari.”[91]

Un alt cuplu aparținând vechii elite intelectuale care s-a adaptat la noile condiții de viață au fost părinții scriitorului Konstantin Simonov, eroul principal al acestei cărți. Simonov era tot un copil al Revoluției. Mama lui, Aleksandra, se trăgea din neamul Obolenski, o veche și nobilă familie de funcționari și moșieri cu rang de prinți, care ocupau o poziție importantă în Imperiul Țarist, cu toate că tatăl ei, Leonid, ca mulți alți

reprezentanți ai nobilimii, începuse în anii 1870 să se ocupe de comerț. Născută în 1890, absolventă a Institutului Smolnîi, Aleksandra era o femeie „după vechea rânduială”, ale cărei maniere aristocratice intrau deseori în conflict cu moravurile sovietice. Înaltă și impunătoare, Alinka, așa cum i se spunea în familie, avea idei de modă veche despre ce însemna „să te porți cum se cuvine” – reguli de conduită pe care i le-a transmis fiului său. Konstantin Simonov avea să fie bine cunoscut pentru manierele sale nobile pe tot parcursul vieții (chiar și la apogeul carierei sale în slujba regimului stalinist). Alinka era de părere că oamenii trebuie să fie curtenitori, în special cu femeile, fideli prietenilor și consecvenți în principii. Avea o fire de „pedagog”, își amintește nepotul ei, și „nu obosea niciodată să le spună altora cum ar trebui să se poarte”[92].

Familia Vittenburg la Olghino, 1925

În 1914 Aleksandra s-a căsătorit cu Mihail Simonov, colonel al Marelui Stat-Major, bărbat de aproape două ori mai în vârstă ca ea, iar un an mai târziu l-a născut pe Konstantin[*11.]. Expert în fortificații militare, Mihail luptase în timpul Primului Război Mondial în Polonia, ajungând general-maior în Armata a Cincea și șef de stat-major al Corpului al 4-lea de Armată. În 1917 a dispărut. În următorii patru ani, Aleksandra n-a mai primit nici o veste de la el. Se afla, se pare, în Polonia, într-o misiune secretă care-l împiedica să ia legătura cu familia sa, rămasă în Rusia sovietică. Poate se înrolase în armata poloneză sau poate se alăturase Albilor, cărora polonezii le-au fost aliați în timpul Războiului Civil. În orice caz, se temea să se întoarcă în Rusia bolșevică, unde statutul său de general țarist, dacă nu chiar de contrarevoluționar, ar fi putut, în cel mai bun caz, să-l trimită la închisoare. Nu e limpede cât știa Aleksandra despre activitatea soțului ei. Oricum ar fi fost, i-a ascuns totul lui Konstantin, fără îndoială ca să-l protejeze. În 1921 Mihail i-a scris din Polonia, implorând-o să se mute împreună cu fiul lor la Varșovia, unde el devenise cetățean polonez. Aleksandra a șovăit multă vreme. Lua în serios jurămintele de căsătorie, iar Mihail era grav bolnav. Dar, până la urmă, s-a dovedit prea patriotă ca s-o poată părăsi. „Mama a reacționat cu o lipsă deprimantă de înțelegere la fenomenul emigrației postrevoluționare, deși avea prieteni și rude care fugiseră în străinătate”, povestea Konstantin mai târziu. „Pur și simplu nu înțelegea cum putea cineva să plece din Rusia.”[93]

Aleksandra s-a alăturat mulțimii de tinere de origine nobilă sau burgheză care lucrau pe post de dactilografe, contabile și traducătoare în birourile noului guvern sovietic.

În toamna lui 1918 a fost dată afară din apartamentul ei din Petrograd. Era apogeul Terorii Roșii, campania bolșevicilor împotriva vechilor elite, când „oamenii de dinainte”, precum membrii familiei Obolenski, nobili și „burghezi” ruinați, erau alungați din casele lor, li se confisca orice proprietate, erau puși la muncă în echipe sau arestați și închiși de Ceka pe post de „ostatici” în Războiul Civil împotriva Albilor. După multe luni în care a trimis fără succes petiții sovietului orășenesc, Aleksandra și fiul ei au plecat din Petrograd la Reazan, la 200 de kilometri sud-est de capitală, unde au locuit la sora ei mai mare, Liudmila, văduva unui căpitan de artilerie ucis în Primul Război Mondial, al cărui regiment era staționat în garnizoana din Reazan. Erau și ei printre milioanele de orășeni care au fugit din orașele devastate de foamete în timpul Războiului Civil pentru a se afla cât mai aproape de sursele de hrană[94].

La începutul deceniului al treilea, Reazan era un oraș de aproximativ 40.000 de locuitori. Una dintre principalele sale instituții era Școala Militară, înființată de bolșevici pentru a forma comandanți pentru Armata Roșie în Războiul Civil. Printre membrii personalului didactic se număra și Aleksandr Ivanișev, fost colonel în armata țaristă, rănit de două ori (și victimă în trei rânduri a unor atacuri cu gaz) în Primul Război Mondial și apoi înrolat de Troțki pe post de comandant în Armata Roșie. Aleksandra s-a căsătorit cu Ivanișev în 1921. Pentru o fiică din neamul aristocratic al Obolenskilor, făcea fără îndoială o partidă proastă: Aleksandr era fiul unui umil muncitor feroviar. Dar erau vremuri grele și în etosul militar al soțului ei tânăra femeie a găsit o reflectare a principiilor propriei clase, în particular a idealului ei de a se pune în

slujba comunității, ideal în care, se pare, și-a găsit o oarecare alinare în împrejurările nesigure din acele vremuri[95].

Aleksandr era militarul desăvârșit – punctual, conștiincios, ordonat și extrem de disciplinat, deși blând din fire și bun la suflet. Conducea gospodăria din Reazan ca pe un regiment, își amintește Konstantin:

> Familia noastră locuia în cazarma ofițerilor. Eram înconjurați de personal militar și stilul cazon de viață ne guverna existența. Apelurile de dimineața și seara se desfășurau în careul din fața casei noastre. Mama făcea parte din diverse comitete ale armatei împreună cu celelalte soții de ofițeri. Când aveam musafiri, se vorbea întotdeauna despre armată. Seara, tatăl meu vitreg făcea planuri pentru exerciții militare. Uneori îl ajutam. Disciplina în familie era strictă, pur ostășească. Totul era planificat la oră, prin ordine care priveau până și cel mai mic amănunt. Nu aveai voie să întârzii. Nu puteai să refuzi o sarcină. Trebuia să înveți să-ți ții gura. Chiar și cea mai mică minciună era de neacceptat. În spiritul eticii serviciului public de care erau animați, mama și tatăl meu au introdus în casă o diviziune strictă a muncii. De la șase sau șapte ani, am fost împovărat cu tot mai multe responsabilități. Ștergeam praful, spălam pe jos, ajutam la spălatul vaselor, curățam cartofii, aveam grijă de gazul lampant și aduceam pâinea și laptele[96].

Această educație a avut o influență hotărâtoare asupra lui Simonov. Valorile militare pe care le-a asimilat în copilărie („supunere și conștiinciozitate, dorința de a depăși orice

obstacol, imperativul de a spune «da» sau «nu», de a iubi intens și de a urî la fel", după cum le definea el însuși) l-au pregătit să accepte sistemul cvasimilitar de comandă politică din URSS din anii 1930 și 1940.

La treisprezece ani știam
Că tot ce se spune e serios.
Da este da. Nu este nu.
E în zadar să te opui.
Știam ce-nseamnă datoria.
Știam ce sacrificii s-au făcut.
Știam și ce curaj pot dobândi,
Căci pentru lașitate nu există milă!
(*Tatăl*, 1956)[97]

Konstantin (la margine, în stânga), Aleksandra și Aleksandr Ivanișev (dreapta),
Reazan, 1927

Simonov își venera tatăl vitreg („un bărbat pe care nu l-am văzut niciodată decât în uniformă militară”) și de la o vârstă fragedă l-a considerat tatăl lui adevărat. Principiile militare ale datoriei și supunerii pe care le-a împrumutat de la Aleksandr s-au îmbinat în mintea lui cu ideile activismului civic moștenite de la mama sa și din anturajul ei aristocratic. Aceste principii au fost întărite de cărțile pe care le-a citit în copilărie, îmbibate de cultul sovietic al vieții militare. Konstantin s-a simțit inspirat de istoriile legendare ale Războiului Civil, precum cele din romanul *Ceapaev* (1925) de Dmitri Furmanov, text „clasic”, cunoscut de fiecare elev din Uniunea Sovietică. Eroii lui din copilărie erau cu toții ostași. Caietele de școală îi erau pline de schițe ale soldatului care-și dorea să fie[98]. Tot de timpuriu, Simonov a fost conștient de nevoia de a ocupa un loc într-o ierarhie de comandă. A fost educat să se considere nu un simplu soldat, ci un ofițer răspunzător de cei aflați în subordinea lui. Simțul hipertrofiat al datoriei civice și al ascultării îi cerea în același timp să se supună el însuși superiorilor. Așa cum avea să scrie, „a fi bun” însemna pentru el a fi „cinstit” și „conștiincios” (*poreadocinost*) – concept care mai târziu va sta la baza sprijinului pe care îl va da regimului stalinist. Toate relațiile lui formatoare au fost dominate de personaje cu autoritate. Fiind singur la părinți, Konstantin își petrecea cea mai mare parte a timpului în tovărășia adulților și se pricepea să le intre în grații. Neavând prieteni apropiați la școală, nu a învățat niciodată cu adevărat lecția morală a prieteniei, a loialității față de colegi, care ar fi putut să-i contracareze tendința tot mai pronunțată de a-și mulțumi superiorii, deși camaraderia a

fost una dintre temele dominante ale poeziei lui (și o realitate după care tânjea) în anii 1930 și 1940. A fost un copil inteligent și precoce. Citea mult și învăța cu sârguință. S-a înscris într-o mulțime de cluburi, a jucat în spectacole de teatru și a fost pionier. Pe lângă numeroasele schițe și desene, caietele lui de școală dezvăluie un băiat serios care petrecea ore întregi trasând hărți și grafice, făcând liste și scheme și organizându-și sarcinile ca un birocrat[99].

Pagină din caietul de școală al lui Simonov (1923)

În memoriile scrise în ultimul său an de viață Simonov susține că părinții lui acceptaseră regimul sovietic. Nu-și amintea nici o conversație în care ei să-și fi manifestat dezaprobarea față de guvern sau regretul că nu emigraseră după 1917. În viziunea lui, Aleksandra și Aleksandr Ivanișev

considerau că, în calitate de membri ai intelectualității, erau datori să rămână în țară și să lucreze pentru Rusia sovietică și, chiar dacă propriile lor valori nu erau sovietice, să-l crească pe Konstantin în spirit sovietic. Dar aceasta e numai o față a adevărului. În spatele aparentei loialități politice, Aleksandra ascundea o atitudine critică la adresa regimului sovietic, care făcuse atâta rău familiei Obolenski. Fratele ei Nikolai fusese silit să fugă la Paris după 1917 (ca fost guvernator al provinciei Harkov, ar fi fost arestat de bolșevici). Aleksandra nu l-a mai văzut niciodată. Restul familiei – ea însăși, mama și cele trei surori ale ei – trăise în sărăcie și frică, mai întâi la Petrograd, apoi la Reazan. După Războiul Civil, surorile Sonia și Daria se întorseseră la Petrograd, iar la moartea mamei lor, în 1923, venise și Liudmila. Rămasă singură la Reazan, Aleksandra se luptase să se adapteze la mediul sovietic. („M-am născut într-o altă lume”, îi scria fiului său în 1944. „Primii douăzeci și cinci de ani i-am trăit în confort [...]. Apoi viața mea a fost distrusă [...]. Spălam, găteam, mergeam la cumpărături și munceam toată ziua.”) Pe lângă faptul că încerca să transmită mai departe valorile clasei aristocratice în care se născuse, Aleksandra își dădea silința să nu-și piardă nici deprinderile religioase. L-a dus pe fiul ei la biserică până la doisprezece ani (în scrisorile lui de mai târziu către mătuși, Konstantin continuă să le salute, la sărbătorile ortodoxe, cu formulele religioase specifice). Pe de altă parte, l-a învățat că originea lui socială este periculoasă și că trebuie ascunsă dacă el își dorește să-și facă o carieră[100]. În ciuda climatului relativ liberal al NEP-ului, lupta de clasă dezlănțuită de Revoluție fusese întreruptă numai temporar, iar sub aparența unei vieți pașnice se acumulau tensiuni. Mulți simțeau nevoia unor noi

epurări în rândul elitelor de altădată, epurări care sunau amenințător pentru familii precum a Simonovilor.

În 1927, Konstantin a fost dus de mama lui la niște rude ale tatălui său vitreg la țară, lângă Kremenciug. „Tușa Jenia” locuia cu soțul ei, Evgheni Lebedev, un general bătrân din armata țaristă care se pensionase de multă vreme din cauza unei răni la picior, rămânând paralizat și dependent de soția lui mai tânără. Generalul era un ins cu idei liberale, vesel și optimist, care nu cârtea și nu se plângea de guvernul sovietic. Băiatului îi plăcea compania lui, pentru că era un om interesant și un bun povestitor. Într-o zi, Konstantin se întorcea la casa mătușii după ce se plimbase prin pădure. Deodată, a văzut ușa deschizându-se și în prag a apărut un bărbat necunoscut, care s-a dovedit a fi unul dintre cei câțiva agenți ai OGPU trimiși să caute prin casă dovezi incriminatorii de activitate contrarevoluționară pentru a-l aresta pe general. În memoriile sale, Simonov își amintește întâmplarea:

> În clipa când am intrat, unul dintre cei de la OGPU ridica salteaua pe care se odihnea bătrânul și căuta sub ea [...] „Stai jos, băiete, și așteaptă!”, mi-a spus, arătând către un taburet. Nu era tocmai grosolan, mai degrabă imperios, și mi-am dat seama că trebuia să mă așez și să-l ascult. [...] Percheziția era condusă de doi bărbați în uniformă, dar care nu arătaseră nici un mandat, și bătrânul general îi înjura, înfuriat, și amenința să-i reclame pentru intervenție ilegală. Tușa Jenia, din câte mi s-a părut, era destul de calmă; mai mult ca orice se temea ca soțul ei să nu facă un atac de cord și încerca fără succes să-l liniștească. Agenții au căutat mai departe, răsfoind fiecare carte, uitându-se pe

> sub toate mușamalele și broderiile așezate în teancuri pe rafturi. Bătrânul, stând în capul oaselor pe pat, rezemat de perete, suduia mai departe. [...] În fine, căutarea a luat sfârșit și, fără să ia nimic, agenții au plecat. S-au purtat cu reținere, n-au înjurat și n-au ținut nici o predică, pentru că aveau de-a face cu un bătrân paralizat. [...] În conștiința mea, întâmplarea aceasta n-a căpătat o aură înfricoșătoare, tragică sau neliniștitoare; mi s-a părut ceva mai mult sau mai puțin normal.

Interesant în legătură cu acest episod este modul cum a fost perceput de Simonov. Fusese martorul unui act ilegal de represiune a unor membri ai familiei sale, dar nu s-a simțit înspăimântat – sau, cel puțin, așa a pretins mai târziu; cumva, l-a văzut chiar ca pe o procedură de rutină („normală"). Avea să reacționeze similar în anii 1930, când i-au fost arestate alte rubedenii, inclusiv tatăl vitreg și trei mătuși, interpretând evenimentele ca pe niște acte „necesare" – greșeli, poate, pentru că rudele sale erau fără îndoială nevinovate, dar acceptabile în contextul mai larg al nevoii statului de a elimina orice potențial contrarevoluționar[101].

În 1928, Simonov s-a mutat împreună cu părinții la Saratov, un mare oraș industrial pe Volga, unde Aleksandr a devenit instructor la școala militară. Locuiau în garnizoană, ocupând două camere alăturate, și împărțeau bucătăria cu alte câteva familii. Konstantin a început să meargă la liceu, dar în 1929, la vârsta de numai paisprezece ani, l-a abandonat, hotărând să nu urmeze calea academică pe care i-o plănuiseră părinții, ci să se înscrie la o școală de ucenici a unei fabrici (FZU), unde educația generală era asociată cu practica în

domeniul tehnic. Asemenea multor copii ai vechii intelectualități, era nerăbdător să-și facă o nouă identitate „proletară”, ca să se disocieze de originea sa socială, care cu siguranță ar fi fost ca un bolovan legat de picior în societatea sovietică. Asemenea FZU și instituțiile tehnice superioare de la sfârșitul anilor 1920 erau pline de tineri din familii de intelectuali care, neavând dreptul să urmeze o facultate (căci universitățile îi favorizau acum pe cei proveniți din rândurile clasei muncitoare), se înscriau la școlile de pe lângă fabrici sau la școlile de maiștri pentru a deveni „proletari”, calificativ care le-ar fi înlesnit obținerea unor slujbe și a unei educații mai bune. Ca și Simonov, care a declarat-o pe mama lui „lucrătoare la birou”, mulți copii proveniți din familiile fostelor elite își ascundeau originea socială sau selectau din biografia lor numai aspectele potrivite pentru a fi primiți în școlile și colegiile tehnice. Majoritatea își continuau studiile, devenind ingineri sau tehnicieni în revoluția industrială declanșată de primul plan cincinal (1928-1932), creându-și o nouă identitate profesională care îi elibera de marea dilemă a proveniență sociale – pentru că tot ce conta era devotamentul față de cauza industriei sovietice. Faptul că Simonov a refuzat educația academică pe care i-o aleseseră părinții a fost semnificativ: acesta este momentul când el a întors spatele vechii civilizații, în care se născuse, și a adoptat o identitate sovietică.

La școala de ucenici, Simonov a învățat să lucreze la strung. Seara muncea într-o fabrică de muniții din Saratov. Nu avea „talent autentic pentru munca industrială”, așa cum a ajuns să recunoască mai târziu, și a perseverat numai „din orgoliu”. În scrisorile către mătușa Sonia din Leningrad,

adolescentul își prezenta activismul social și entuziasmul față de cauza sovietică:

> 1929
> Dragă tușă Sonia!
> Iartă-mă că răspund atât de târziu la frumoasa dumitale scrisoare. Sunt mai ocupat ca niciodată. M-am înscris în patru cluburi: sunt membru în comitetul de conducere a două dintre ele și președintele unuia (clubul tinerilor naturaliști). Pe lângă asta, sunt membru al comisiei pentru întreceri [socialiste], al grupului de lectură, al redacției gazetei școlare și al brigăzii chimice [împotriva atacurilor cu gaz]. Sunt de asemenea instructor de ajutor colectiv, membru al comitetului de conducere [care raporta administrației școlii activitatea politică și opiniile elevilor din FZU] și membru al MOPR [Societatea Internațională a Ajutorului Proletar]. La ora actuală, organizez de asemenea propagandă antireligioasă prin subcomitetul de conducere și conduc comitetul pe clasă. De curând am fost făcut responsabil de organizarea unui club de șah în școală. Cred că asta e tot[102].

E greu de spus ce se ascunde în spatele acestei activități febrile – energia unui adolescent crescut în spiritul serviciului public, gândul că, prin asemenea dovezi de dăruire, putea să-și ascundă originea socială și să-și asigure o poziție în cadrul societății sovietice sau credința pasionată în idealul comunist. Dar acesta a fost începutul implicării lui Simonov în funcționarea regimului stalinist.

6

Clasa comercianților a găsit și ea metode de a se adapta la noul regim, mai ales după introducerea NEP-ului. În 1922, Samuil Laskin a plecat din orașul Orșa cu soția și cele trei fete și s-a stabilit la Moscova. Familia s-a instalat într-o cameră la subsol lângă piața Suharevka, piață care la vremea aceea era simbolul comerțului privat ce înflorise în perioada NEP-ului. Samuil Laskin era un negustor mărunt de scrumbii și alte specii de pește afumat. Ca mulți alți evrei, venise la Moscova pentru a profita de noua șansă oferită comercianților. Avea tot felul de visuri pentru fiicele lui; își dorea ca ele să beneficieze de educația superioară sovietică ca să aibă o meserie intelectuală, lucru care pentru el, ca evreu, fusese imposibil înainte de 1917.

Născut în 1879, Samuil provenea dintr-un neam numeros de negustori din Orșa, un târg cu case modeste de lemn, lipsit de canalizare sau apă curentă, din Zona de Rezidență. Tatăl lui, Moisei, negustor de pește uscat cu ridicata, locuia într-o casă dărăpănată între biserica ortodoxă și cea catolică, pe marginea drumului circulat către Șklov. Orșa era un orășel multicultural unde ruși, polonezi, belaruși, lituanieni și letoni locuiau la un loc cu evreii (în 1905 a avut loc un mic pogrom). Laskinii vorbeau idiș și rusă. Țineau ritualurile mozaice, se duceau la sinagogă și își trimiteau copiii la școala evreiască, dar puneau mare preț pe educația lor și pe potențiala lor ascensiune pe scara socială în societatea rusă. Moisei avea șase copii. Cei trei mai mari (Sima, Saul și Samuil) au învățat cu toții acasă, dar cei mai mici (Fania, Iakov și Jenia) au intrat la universitate și au devenit medici, reușind să ocolească

restricțiile țariste care-i țineau pe evrei departe de universitățile Rusiei și de profesiunile liberale[*12.]. Era o realizare extraordinară pentru vremurile acelea, mai ales pentru cele două fete, Fania și Jenia[103].

Samuil a pășit pe urmele tatălui, devenind comerciant. În 1907 s-a căsătorit cu Berta, fiica unui negustor evreu din orașul vecin Șklov, unde cei doi au locuit până la Revoluția din 1917 cu cele trei fete – Fania (născută în 1909), Sonia (1911) și Evghenia (1914). Om blând și amabil, practic și înțelept, foarte interesat de literatură și de politica internațională, Samuil a întâmpinat cu bucurie Revoluția ca pe declarația de eliberare a evreilor. Visase întotdeauna să le ofere o bună educație celor trei fiice și, odată cu declararea NEP-ului, care îi permitea să-și exercite meseria la Moscova, se gândea că visurile lui vor deveni în sfârșit realitate.

NEP-ul a transformat Moscova într-un bazar uriaș. După 1921, populația orașului s-a dublat în cinci ani. După greutățile Războiului Civil, când comerțul privat fusese scos în afara legii, exista acum o cerere enormă pentru orice putea fi furnizat pe piață. Mulțimile se îngrămădeau pe străzile comerciale, precum Suharevka, unde negustorii vindeau de toate, de la fier vechi la haine, oale și tigăi sau opere de artă. Samuil avea o tarabă pentru comerțul său cu scrumbii în piața Bolotnaia, o piață de alimente situată pe malul sudic al râului Moscova, nu departe de Kremlin, care aproviziona restaurantele și cafenelele aglomerate ale orașului. Nimeni nu știa mai multe decât el despre comerțul cu pește afumat. Era de ajuns să deschidă o conservă ca să-ți spună imediat de unde provenea peștele din ea – din Volga sau din Marea Aral, de lângă Astrahan sau Nijni-Novgorod.

Pentru Laskini, viața la Moscova n-a fost ușoară la început. Odaia de la subsol unde se înghesuiau cu toții, pe strada Pervaia Meșceanskaia, era aproape goală. Dormeau pe jos, pe saltele, și atârnaseră o draperie din tavan ca să despartă zona copiilor de a părinților. Toaleta și bucătăria le împărțeau, la etaj, cu alți rezidenți. Dar, până în 1923, comerțul cu scrumbii al lui Samuil luase avânt și familia s-a mutat cu chirie la etajul al doilea al unei vile cândva impunătoare de pe strada Sretenskaia. Era un apartament confortabil cu trei camere spațioase, o baie mare și propria toaletă și bucătărie, un lux rar la Moscova în vremurile acelea. Lui Samuil îi mergea atât de bine, încât reușea să le trimită în fiecare lună bani părinților săi din Orșa și să-l ajute pe Mark, nepotul lui, care venise și el în capitală cu familia. Laskinii mergeau regulat la Teatrul Bolșoi, unde Samuil cumpăra întotdeauna bilete la lojă[104].

Dar apoi, în 1923-1924, penuria de mărfuri și inflația au provocat invidia proletară față de nepmeni și avuția lor nou-dobândită și, pentru a potoli spiritele, sovietul orășenesc a închis 300.000 de afaceri particulare[105]. Laskinii au devenit victime ale acestei măsuri. Afacerea lui Samuil a supraviețuit, dar el a fost silit să plătească o taxă specială sovietului moscovit și, asemenea multor mici comercianți, a fost reclasificat drept *lișeneț* – persoană lipsită de drepturi electorale și de alte drepturi civile. Samuil a îndurat aceste încercări cu calm. Timp de câțiva ani și-a plătit „chiria de afacerist” pe dugheana lui din tablă ondulată – una dintre numeroasele taxe speciale impuse de Sovietul din Moscova negustorilor particulari pentru a domoli resentimentele clasei muncitoare față de NEP. În 1925, Samuil a refuzat o invitație

de a se muta în Iran, unde industria peștelui depindea în mod fundamental de ruși. Voia ca fiicele lui să crească în Uniunea Sovietică, să profite de numeroasele oportunități care credea el – în mod greșit, după cum avea să se demonstreze – că li se deschideau în față. Fania era cea mai mare și cea mai pragmatică dintre cele trei surori. În 1926 și-a dat examenele de la liceu cu brio, dar, din cauza statutului de *lișeneț* al tatălui ei, a fost respinsă când și-a depus dosarul la o facultate de medicină, așa că s-a angajat muncitoare într-o fabrică și a început să studieze economia la seral. Sonia era o fată serioasă, inteligentă și bună vorbitoare, de o frumusețe remarcabilă, care suferise de poliomielită în copilărie și rămăsese parțial paralizată. Neputând, la fel ca sora ei, să urmeze o facultate, a studiat statistica la seral la Școala Industrială Sokolniki din Moscova, după care, în 1928, s-a înscris la Institutul Oțelului. Ca mulți alți evrei, inclusiv vărul ei Mark, ajuns inginer, Sonia a primit cu entuziasm programul de industrializare al primului plan cincinal, care promitea să modernizeze Rusia rurală înapoiată, Rusia pogromurilor, de unde Laskinii fugiseră la oraș. Evghenia (Jenia), sora mezină, avea o fire mai artistică și a studiat literatura – pasiune împărtășită, de altfel, de toată familia. Căminul Laskinilor era „tot timpul în toiul câte unei dezbateri literare”, își amintește Fania. Când, în 1927, cererea Soniei de a intra în Comsomol a fost respinsă, fiindcă era fiică de *lișeneț*, cele trei fete au format ele singure un cerc de lectură împreună cu Mark și cu copiii prietenilor de familie ai părinților care locuiau în apropiere. În această formulă discutau politică și organizau „procese-spectacol” ale unor personaje literare. Odată au ținut un proces al Vechiului Testament: au găsit un exemplar din

Biblie și, împreună, l-au citit cu atenție timp de o lună[106]. Procesele publice ale unor opere literare, ideologii și obiceiuri religioase erau metode de agitație și propagandă larg răspândite în anii 1920 și 1930.

Laskinii au fost o familie tipică pentru prima generație de evrei sovietici. S-au simțit atrași de internaționalismul revoluției, care promitea să eradicheze toate prejudecățile și inegalitățile naționale, și de viziunea ei eliberatoare asupra orașului modern, care le oferea evreilor, pentru prima oară, acces neîngrădit la școli și universități, științe și arte, profesiuni liberale și comerciale. În decurs de o generație după 1917, evreii Rusiei deveniseră o populație urbană, căci locuitorii fostelor târgușoare (*ștetl*) rurale din fosta Zonă de Rezidență fie emigraseră, fie muriseră în mare parte (la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, 86% dintre evreii sovietici locuiau în zone urbane, jumătate în cele unsprezece cele mai mari orașe din URSS). Populația evreiască a Moscovei crescuse de la 15.000 de oameni în 1914 la un sfert de milion în 1937, reprezentând al doilea cel mai mare grup etnic din oraș[107]. Evreii prosperau în Uniunea Sovietică. Formau o proporție considerabilă din elita partidului, a birocrației, comandamentului militar și miliției. Judecând după memoriile din acea perioadă, sentimentele antisemite și discriminarea erau relativ reduse, deși numeroși evrei, precum Samuil Laskin, fuseseră privați de

Familia Laskin (de la stânga la dreapta): Berta, Sonia, Evghenia (Jenia), Fania,
Moscova, 1930. Samuil era în exil în acel moment.

drepturi civile din cauza apartenenței lor sociale și a practicării comerțului particular. E adevărat că multe sinagogi au fost închise în această perioadă, dar era doar urmarea campaniei generale a bolșevicilor, din anii 1920 și 1930, împotriva religiei. Familia a rămas adevăratul centru al vieții religioase evreiești. Generația mai în vârstă săvârșea rugăciunile și ritualurile tradiționale, care în cele mai multe cămine coexistau cu celebrarea sărbătorilor oficiale și cu adoptarea ideologiei sovietice, în particular de către cei tineri. Exista o cultură seculară evreiască înfloritoare, promovată în mod activ de guvernul sovietic, care înființase școli în idiș, cinematografe și teatre evreiești, inclusiv Teatrul Idiș de Stat din Moscova, condus de Solomon Mihoels și devenit un centru de întâlnire a numeroși bolșevici și intelectuali evrei de stânga. În majoritatea familiilor evreiești din marile orașe,

atașamentul față de cultura tradițională evreiască se îmbina cu devotamentul intelectual față de literatura și arta sovietică rusă ca poartă de acces spre cultura mai largă a lumii[108].

Această identitate multiplă și complexă (evreiască-ruso-sovietică) a fost adoptată și de Samuil și Berta. Nici unul din ei nu era religios. Nu mergeau niciodată la sinagogă și nu țineau ritualurile și sărbătorile evreiești, deși Berta gătea întotdeauna mâncare evreiască la sărbătorile sovietice. Amândoi știau idiș, dar acasă vorbeau în rusă. Fiicele lor înțelegeau idiș, dar nu vorbeau corect și nu făceau nici un efort să învețe limba, pe care o considerau o „rămășiță exotică" a trecutului. Pentru ele, problema identității era mai simplă. „Nu voiam să ne considerăm evreice", își amintește Fania. „Nu voiam nici să fim rusoaice, deși locuiam în Rusia și ne împărtășeam din cultura ei. Ne consideram cetățeni sovietici." Toți membrii familiei credeau că libertatea individuală și egalitatea socială se puteau obține prin educație, industrie și cultură. Samuil era foarte interesat de politica sovietică și se simțea extraordinar de mândru de realizările unor bolșevici evrei de primă mărime precum Troțki. Deși nu era un om școlit, și-a umplut casa cu cărți și ziare și îi plăcea să discute evenimentele politice, mai ales pe cele din străinătate, asupra cărora era foarte bine informat. Ținea „parlamentul din bucătărie" cu prietenii și rudele care veneau duminica la faimoasele „cine ale Laskinilor"; iar despre talentul de bucătăreasă al Bertei se spunea că nu avea egal în Moscova[109].

În unele familii de evrei, dorința de a fi „sovietic" se reflecta în suprimarea oricărei identificări cu religia sau cultura evreiască. În căminul familiei Gaister, de pildă,

obiceiurile evreiești erau atât de puține – din când în când, câte un fel de mâncare tradițional, o expresie în idiș sau vreo legendă de familie despre pogromurile perioadei țariste –, încât, chiar și în adolescență, Inna n-a fost cu adevărat conștientă de faptul că era evreică. Rebekka Kogan, născută în 1923 într-o familie evreiască din regiunea Gomel, unde se cunoscuseră părinții Innei, își amintește cum copilăria ei la Leningrad a fost „întru totul sovietică". Părinții ei respectau principalele datini evreiești și vorbeau uneori idiș, mai ales atunci când nu voiau ca Rebekka să-i înțeleagă, dar altfel au crescut-o „în stil modern", spune ea, „fără religie și fără influența bunicilor, care se cramponau încă de obiceiurile evreiești"[110].

Ida Slavina a avut o copilărie similară. S-a născut la Moscova în 1921, în familia unui jurist sovietic de frunte, Ilia Slavin, care jucase un rol important în emanciparea evreilor din Bielorusia. Ilia venise pe lume în 1883 într-un orășel de lângă Moghiliov, fiind fiul mai mare al unei familii sărace de simpli muncitori evrei. De la vârsta de doisprezece ani, muncise și învățase într-o farmacie locală. Devenind farmacist, avea dreptul legal de a trăi în afara Zonei de Rezidență[*13.]. În 1905 s-a înscris ca student extern la Facultatea de Drept din cadrul Universității din Harkov. În pofida faptului că nu mai primise o educație formală de la vârsta de doisprezece ani, a trecut cel dintâi examenele de la sfârșitul primului an de studiu, înscriindu-se oficial în cele trei procente de studenți evrei pe care cota guvernamentală îi permitea în universitate. După absolvire, i s-a propus să rămână la facultate pe post de cadru didactic, cu condiția să se convertească la creștinism. A refuzat însă oferta și s-a întors în

Zona de Rezidență, unde a lucrat ca asistent al unui avocat din Moghiliov. În timpul Primului Război Mondial, când nemții au ocupat teritoriile de la marginea de vest a Imperiului Țarist, s-a mutat la Petrograd, unde a lucrat în sediul Uniunii Orașelor de Provincie, ajutându-i pe evreii din Zona de Rezidență să se mute în Rusia. După 1917, a fost ales judecător și a lucrat la Tribunalele Poporului din Moghiliov, Gomel și Vitebsk. S-a mutat la Moscova în 1921 și a continuat să avanseze în carieră în cadrul sistemului sovietic. Bărbat frumos și cu o inteligență sclipitoare, blând și amabil, era călăuzit de idealuri nobile, pe care le-a investit în experimentul sovietic, chiar cu prețul negării identității sale evreiești.

Începând din 1903, Ilia fusese un sionist activ, membru bine-cunoscut al Partidului Proletarilor Sionului, care își dorea să înființeze o societate socialistă în Palestina. Sionismul lui se datora traiului în Zona de Rezidență unde se afla grosul membrilor partidului. Ajuns însă la Petrograd, unde a intrat în contact cu evrei europenizați și asimilaționiști, Slavin a început să se depărteze de sionism și să se apropie de social-democrație. Considerând revoluția o cauză internațională, a acceptat necesitatea de a subordona interesele naționale evreiești luptei de clasă. Ca președinte al Tribunalului din Vitebsk, i-a apărat chiar pe muncitorii care, în 1919, săvârșiseră un pogrom contra evreilor, pe motiv că acesta ar fi fost o expresie a urii lor de clasă față de directorii evrei ai fabricii[111]. În 1920 a părăsit mișcarea sionistă, alăturându-se pentru scurt timp bundiștilor (marxiști evrei), înainte de a deveni bolșevic. În autobiografia pe care a redactat-o când s-a înscris în Partidul Bolșevic și-a recunoscut „erorile politice” (sionismul și naționalismul evreu) și din acel

moment a interzis orice referire la cultura evreiască în familia sa. A învățat-o pe soția lui, Esfir, să citească și să scrie în rusă, i-a interzis să mai vorbească idiș și i-a crescut pe cei doi copii, Isaak (născut în 1912) și Ida, în spirit sovietic, ignorând complet tradițiile evreiești. Ida își amintește:

> Tata se străduia din greu să fie corect, să ducă viața ideală a unui bolșevic. Acasă nu aveam nici un fel de obiceiuri evreiești și nu vorbeam niciodată idiș – noi, copiii, nici măcar nu știam limba. Odată ce devenise bolșevic, tata și-a dat silința să elimine din căminul nostru orice i-ar fi putut aminti de ghetou și de Zona de Rezidență. Ca internaționalist, credea în egalitatea dintre națiuni și în URSS și a umplut casa cu obiecte sovietice. Era foarte mândru de miniatura în marmură a mausoleului lui Lenin pe care o ținea pe birou[112].

Familia Slavin, 1927. Ida este cu tatăl ei Ilia (centru), iar mama, Esfir, e în dreapta.

Perspectivele noilor evrei urbani au început să pălească însă ușor pe măsură ce NEP-ul era tot mai des atacat. În 1928, Sovietul din Moscova a impus din nou o taxă specială pe afacerile micilor negustori. Pentru Samuil Laskin, ea a venit într-un moment dificil. NEP-ul restabilise dreptul de proprietate privată și colectivă asupra imobilelor locative și, în același an, el investise bani într-un proiect de construcții din piața Zubov, într-un cartier la modă: o casă cu două niveluri în curtea unui bloc mare, unde urma să intre în posesia unui apartament cu trei camere la etaj. Samuil visa să fie proprietar – voia să le asigure traiul celor trei fiice cât timp încă studiau –, așa că a refuzat să plătească integral taxa. A fost arestat, închis scurtă vreme la Moscova, apoi trimis în exil la Nijni-Novgorod[113]. Arestarea lui a făcut parte dintr-un asalt concertat la nivel național asupra comerțului privat, care începuse în 1927 și a dus în cele din urmă la anularea NEP-ului. Campania era inextricabil legată de ascensiunea lui Stalin și de înfrângerea lui Troțki și Buharin, principalii lui rivali la conducerea partidului, care continuau să susțină politica economiei mixte introduse de Lenin în 1921.

Bolșevicii avuseseră dintotdeauna o atitudine ambivalentă față de NEP, dar mulți dintre susținătorii lor proletari, care nu-și puteau permite prețurile practicate de magazinele particulare, i se opuneau ferm. Neîncrederea clasei muncitoare a fost întărită de marile fluctuații ale pieței, care urca prețurile de îndată ce deficitul de alimente la sate îi făcea

pe țărani să nu-și mai trimită surplusul la oraș. Primul colaps avusese loc în 1923-1924, când sovietele lansaseră primul atac împotriva nepmenilor, în mare parte ca să tempereze nemulțumirile proletare față de creșterea prețurilor. La mijlocul anilor 1920 piața s-a stabilizat, dar o a doua cădere majoră s-a produs în 1927-1928, când o recoltă slabă a coincis cu un deficit de bunuri de larg consum. Pe măsură ce prețurile produselor industriale creșteau, țăranii și-au redus livrările de cereale către silozurile de stat și cooperatiste; prețurile fixe de achiziție erau mult prea mici ca să-și permită să cumpere din ele produsele casnice de care aveau nevoie. Au început în schimb să-și mănânce grânele, să hrănească animalele cu ele, să le depoziteze în hambare și să le vândă pe piața particulară în loc să le furnizeze statului. Susținătorii NEP-ului aveau păreri diferite despre reacția potrivită la o asemenea criză. Buharin susținea creșterea prețurilor de achiziție, în primul rând pentru a păstra funcționale mecanismul pieței și uniunea cu țăranii, care se afla, în opinia lui Lenin, la temelia NEP-ului, deși recunoștea că, pe de altă parte, cheltuielile mai mari ale statului aveau să micșoreze rata investițiilor în industrie. Troțki, Kamenev și Zinoviev (Opoziția Unită) erau circumspecți în privința unor potențiale noi concesii făcute țăranilor, care, se temeau ei, n-ar fi făcut decât să amâne îndeplinirea obiectivului sovietic al industrializării socialiste. În concepția lor, statul trebuia să recurgă la rechiziționarea temporară a produselor agricole pentru a-și asigura stocurile de alimente și de capital necesare pentru impulsionarea producției de bunuri de consum și abia apoi să refacă mecanismul pieței în sprijinul țărănimii. Stalin s-a aliat cu Buharin – dar numai până la înfrângerea lui Troțki și Zinoviev

la Congresul al XV-lea al partidului din decembrie 1927. Apoi s-a întors împotriva lui Buharin și a NEP-ului. Denunțând criza alimentelor ca pe o „grevă a culacilor”, a propus revenirea la rechizițiile din timpul Războiului Civil pentru a susține un plan cincinal de industrializare a Uniunii Sovietice. A vorbit în termeni violenți despre eradicarea ultimelor rămășițe ale economiei capitaliste (micul comerț și gospodăriile țărănești), care, pretindea el, împiedicaseră progresul țării către industrializarea socialistă.

Retorica violentă a lui Stalin – îndemnul la reluarea luptei de clasă specifice Revoluției și Războiului Civil – a avut un larg ecou printre susținătorii proletari ai partidului, tot mai temători că burghezia revenea treptat sub masca nepmenilor, a specialiștilor burghezi și a culacilor. Mulți aveau impresia că NEP-ul era un pas înapoi de la idealul de justiție socială al bolșevicilor și se temeau că ar putea duce la reinstaurarea unei economii capitaliste. „Noi, tinerii comuniști, crescuserăm toți cu credința că banii aveau să dispară odată pentru totdeauna”, își amintește un bolșevic. „Dacă banii își făceau din nou apariția, nu aveau să se ivească iar și bogătașii? Nu eram cumva pe o pantă alunecoasă înapoi spre capitalism? Ne puneam aceste întrebări cu un sentiment de neliniște.” Chemarea lui Stalin de a reveni la metodele Războiului Civil a fost foarte bine primită îndeosebi de comuniștii mai tineri – cei născuți în primele două decenii ale secolului –, care fuseseră prea fragezi pentru a participa la luptele revoluționare din 1917-1921, dar fuseseră educați în „cultul luptei”, bazat pe istorii din Războiul Civil. Un bolșevic (născut în 1909) afirma în memoriile sale că viziunea militantă despre lume a contemporanilor săi îi pregătise să accepte

argumentele lui Stalin despre nevoia „reînnoirii luptei de clasă” împotriva specialiștilor burghezi, a nepmenilor, „culacilor” și altor „mercenari ai burgheziei”. După cum explică un stalinist, la vremea aceea tinerii comuniști erau descurajați:

> Comsomoliștii din generația mea – cei care trăiseră Revoluția din Octombrie la vârsta de zece ani sau mai puțin – erau profund iritați de soarta noastră. În Comsomol, în fabrici, ne plângeam că nu ne mai rămăsese nimic de făcut: Revoluția se încheiase, anii aspri, dar romantici ai Războiului Civil nu aveau să se mai întoarcă, iar generația mai în vârstă ne lăsase moștenire numai o viață plicticoasă și prozaică, lipsită de luptă și de entuziasm.

Aleksei Radcenko scria în 1927 în jurnalul său:

> Tineretul progresist de azi nu are nici un interes real și nu se concentrează asupra acțiunii – nu mai sunt anii Războiului Civil, ci doar NEP-ul, un stadiu necesar, dar anost al Revoluției. Oamenii sunt distrași de chestiuni personale, de familie [...]. Avem nevoie de ceva care să ne scuture și să limpezească atmosfera (unii visează chiar la un război)[114].

Stalin a mizat pe această viziune romantică a Războiului Civil ca „perioadă eroică” și a Uniunii Sovietice ca stat angajat într-o luptă permanentă cu dușmanii capitaliști de acasă și de peste hotare. A fabricat „amenințarea războiului” din 1927, umplând presa sovietică cu povești inventate despre „spioni”

britanici și „planuri de invadare” a țării, și a profitat de spaimele stârnite astfel pentru a îndemna la arestarea în masă a potențialilor „dușmani” („monarhiști” și „oameni de dinainte”). S-a folosit de asemenea de amenințarea războiului pentru a-și promova argumentele în favoarea unui plan cincinal și a consolidării forțelor armate. NEP-ul, pretindea el, era un instrument prea lent de echipare industrială a țării și nu îndeajuns de sigur ca metodă de procurare a alimentelor în caz de război. Concepția lui Stalin despre planul cincinal era bazată exclusiv pe ideea luptei neîncetate cu dușmanul. În bătăliile sale politice din 1928-1929 cu Buharin pentru controlul asupra partidului, Stalin l-a acuzat că susține opinia primejdioasă potrivit căreia lupta de clasă se va atenua cu timpul, iar „elementele capitaliste” ar putea să se împace la un moment dat cu sistemul socialist (de fapt, Buharin afirma că lupta avea să continue în domeniul economic). Această concepție, argumenta Stalin, ar fi determinat partidul să lase garda jos în fața inamicilor capitaliști și să le permită să se infiltreze în sistemul socialist și să-l submineze din interior. Într-o prefigurare a tezelor prin care avea să justifice valurile tot mai mari de represiune ale Marii Terori, Stalin insista, dimpotrivă, că rezistența burgheziei avea fără îndoială să se intensifice pe măsură ce țara va avansa către socialism, așa încât era nevoie de o vigilență sporită și constantă pentru a „stârpi și zdrobi opoziția exploatatorilor”[115]. Acesta a fost raționamentul care a unit forțele fidele lui Stalin și i-a asigurat victoria împotriva lui Buharin. Teroarea a fost sursa de inspirație, nu efectul planului cincinal.

Atacul împotriva comercianților particulari a fost bătălia de început a unui nou război revoluționar. Mii de nepmeni au

fost aruncați în închisoare sau alungați din casele lor. Până la sfârșitul lui 1928, mai mult de jumătate din cele 400.000 de firme private înregistrate în 1926 fuseseră falimentate de impozitele uriașe sau închise de miliție; până la sfârșitul lui 1929, numai una din zece rămăsese activă. Noile restricții impuse categoriei de *lișenții* au îngreunat și mai tare viața nepmenilor. *Lișenții* nu aveau dreptul la cartele pentru alimente (introduse în 1928) și erau astfel siliți să-și cumpere mâncarea din puținele magazine particulare rămase deschise, unde prețurile au crescut vertiginos. Mai des ca înainte, familiile lor erau alungate din locuințele de stat, iar copiii nu puteau frecventa școlile și universitățile sovietice[116].

Samuil Laskin s-a întors la Moscova din exilul de la Nijni-Novgorod la apogeul acestei lupte de clasă. În primăvara lui 1929, familia s-a mutat în noua locuință din piața Zubov. Samuil și Berta aveau o cameră, Sonia o alta, iar Fania și Jenia împărțeau sufrageria. Dar visul lui Samuil de a deține o casă a fost curând zdrobit definitiv de abolirea proprietății private, care a urmat anulării NEP-ului. Casa Laskinilor a fost naționalizată de Sovietul din Moscova, care a transformat-o în apartament la comun și a mutat în cele două camere mai mari un cuplu în vârstă (ambii soți erau informatori bine cunoscuți ai miliției), lăsând întreaga familie Laskin să stea într-o singură cameră cu chirie. În noiembrie 1929, afacerea cu scrumbii a lui Samuil a fost expropriată de stat, iar el a fost arestat pentru a doua oară, ținut câteva săptămâni în închisoarea Butîrki, apoi exilat la Voronej, de unde s-a întors în 1930 pentru a începe o nouă viață ca angajat sovietic în comerțul cu pește[117].

Samuil pierduse totul. Dar a îndurat viața aceasta grea, așa cum răbdase totul, fără să se plângă măcar o dată de regimul sovietic. Nadejda Mandelștam, prietenă cu Jenia în anii 1950, scria despre această latură a firii lui în memoriile ei despre perioada stalinistă:

> Tatăl Jeniei, un mic negustor, poate cel mai mic, își creștea cele trei fiice și vindea scrumbii. Revoluția a fost pentru el o adevărată fericire: evreii au obținut egalitatea în drepturi și el a început să viseze studii pentru fetele lui inteligente. S-a decretat NEP-ul, și el a crezut în acesta. Pentru a-și hrăni cât mai bine fetele, a început să reia comerțul cu scrumbii, dar a devenit falit fiindcă n-a putut să-și plătească impozitele. De bună seamă că și el a calculat pe abac cum să-și salveze familia. Mi se pare că l-au deportat la Narîm. Nici închisoarea (era în perioada când, „confiscând valorile", au început să aplice „metode noi", adică tortura fără bătaia primitivă), nici surghiunul nu l-au frânt. Din primul exil, i-a trimis soției o scrisoare de o duioșie atât de sfâșietoare, încât mama și cele trei fiice au hotărât să n-o arate nimănui. Viața a trecut între exiluri și întoarceri, apoi au început nenorocirile cu fiicele și cu ginerii. Istoria acestei familii oferă un tablou complet al biografiilor sovietice tipice, dar în centru se află tatăl, care a îmbătrânit, dar nu s-a schimbat. În el se întrupaseră înalta sfințenie evreiască, spiritualitatea misterioasă și bunătatea – toate calitățile care l-au consacrat pe Iov[118].

*1. Guvernul provizoriu fusese format de liberali și socialiști moderați pentru a conduce țara până la sfârșitul Primului

Război Mondial și până la alegerea democratică a unei Adunări Constituante. Autoritatea lui politică s-a prăbușit însă curând, pe măsură ce muncitorii, țăranii și soldații formau comitete revoluționare locale proprii, în particular soviete, pornite să înfăptuiască o revoluție socială radicală. În numele sovietelor, bolșevicii lui Lenin au acaparat puterea în octombrie 1917. Partidul lor, care număra aproximativ 350.000 de membri în ajunul insurecției, reprezenta aripa revoluționară a Partidului Social-Democrat (Marxist), a cărui aripă moderată, menșevică, susținea guvernul provizoriu. În martie 1918, bolșevicii s-au rebotezat Partidul Comunist Rus.

*2. Existau o mulțime de exemple de acest fel, precum Aleksandr Fadeev (tatăl viitorului scriitor), care în 1905 își părăsise soția și cei trei copii pentru a se devota „cauzei poporului”, sau Liuba Radcenko, care-și abandonase soțul și cele două fetițe fiindcă, așa cum nota în jurnalul ei, „este de datoria adevăratului revoluționar să nu se lase legat cu lanțurile familiei” (RGAE, fond 9455, vol. 3, dosar 14, f. 56).

*3. După Marx și Engels; unul dintre numeroasele prenume sovietice create după 1917 în onoarea Revoluției bolșevice. Alte nume „sovietice” frecvent întâlnite erau Vladlen (Vladimir Lenin), Enghelina, Ninel, Marlen (de la Marx și Lenin) și Melor (de la Marx, Engels, Lenin și Revoluția din Octombrie).

*4. *Subbotniki*, campaniile de muncă patriotică de sâmbătă, au fost introduse în timpul Războiului Civil. Elevi, muncitori și alți cetățeni erau chemați ca „voluntari” să execute munci precum strângerea gunoaielor de pe străzi. Curând, aceasta a devenit o latură obișnuită a vieții în URSS: uneori se

stabileau nu doar zile, ci chiar și săptămâni întregi când populația trebuia să iasă să presteze muncă neplătită.

*5. În 1917, socialiștii revoluționari (eserii) erau cel mai mare partid din Rusia. Aveau o bază electorală puternică în rândul țărănimii și dețineau majoritatea locurilor în Adunarea Constituantă, dizolvată de bolșevici în ianuarie 1918.

*6. Tetiuevii făceau parte dintre așa-numiții *lișenți* (literal, „lipsiți") – o categorie de oameni, în special reprezentanți ai vechii intelectualități, ai micii burghezii și ai clerului, care fuseseră lipsiți de drepturi civile și electorale. În anii 1920 bolșevicii i-au supus tot mai mult discriminării: numeroase familii n-au mai avut acces în școli și la locuințe de stat ori au fost lăsate fără cartele de alimente.

*7. *Așa s-a călit oțelul* (1932-1934), romanul lui Nikolai Ostrovski despre instalarea puterii sovietice și despre viața eroică a unui activist de Comsomol, Pavel Korceaghin, a fost o sursă de inspirație pentru numeroși copii sovietici în deceniile al patrulea și al cincilea.

*8. Crescută la Roma, unde s-a născut în 1924, Elena Volkonskaia își amintește că mama ei folosea aceeași expresie. Născută în 1893, mama Elenei era fiica lui Piotr Stolîpin, prim-ministru al Rusiei în perioada 1906-1911, și a unei alte tinere care absolvise Institutul Smolnîi (interviu cu Elena Volkonskaia, Cetona, iulie 2006).

*9. Ortodocșii de rit vechi erau adepții ritualurilor religioase ortodoxe de dinainte de reforma din 1650, care modificase liturghia ca s-o facă mai asemănătoare cu slujba grecească a vremii.

*10. Guvernul își încuraja cetățenii să-și incinereze morții în cadrul unor ceremonii seculare oferind servicii de cremare gratuite, însă, după cum afirma un lucrător de la morgă la începutul anilor 1920, „rușii sunt încă prea religioși sau prea superstițioși ca să renunțe la ritualurile ortodoxe de înmormântare” (GARF, fond 4390, vol. 12, dosar 40, f. 24).

*11. A fost botezat Kirill și numit astfel de familie toată viața, dar, atunci când s-a lansat în cariera literară, Simonov a adoptat prenumele Konstantin, pentru că îi venea greu să pronunțe „r”-ul. Pentru deplină claritate, în această carte îl vom numi Konstantin.

*12. Fania și Iakov au absolvit Universitatea Iurev (Tartu) din Estonia, una dintre puținele universități de dinainte de 1917 care primea evrei.

*13. Evreilor li se permitea să locuiască în afara Zonei de Rezidență dacă erau comercianți dintr-o „primă breaslă”, meșteșugari foarte talentați, studenți sau farmaciști.

2

Marea Cotitură
(1928-1932)

1

Pe 2 august 1930, sătenii din Obuhovo au ținut Ziua Sfântului Ilie, o veche sărbătoare religioasă care marca sfârșitului muncilor agricole de vară și la care țăranii ruși făceau masă mare și se rugau pentru o recoltă bogată. După slujba de la biserică, oamenii s-au strâns acasă la Golovini, familia cea mai mare din Obuhovo, unde adulții, înăuntru, au fost serviți cu plăcinte de casă și cu bere, în timp ce copiii se jucau pe afară. Aproape de căderea serii a început petrecerea sătească (*guleanie*). Două rânduri de adolescenți, fete și băieți îmbrăcați în haine de sărbătoare, având în frunte un grup de cântăreți la balalaică și la acordeon, au pornit din curtea Golovinilor cântând și jucând pe ulița satului[1].

Anul acela, sărbătoarea a fost umbrită de dispute violente. Sătenii erau împărțiți în două tabere înverșunate când venea vorba de a forma o gospodărie colectivă (un colhoz), așa cum

le cerea guvernul sovietic. Majoritatea țăranilor primiseră cu reticență ideea de a renunța la pământul lor, pe care-l lucrau de generații, și de a împărți cu alții în colhoz terenul, caii, vitele și uneltele agricole. În gospodăria colectivă, tot pământul, toate animalele și uneltele lor aveau să fie colectivizate, loturile individuale aveau să fie reunite în câmpuri largi care puteau fi lucrate cu tractoare, iar țăranii urmau să devină salariați, putând să-și păstreze numai câte o grădină nu prea mare pe lângă casă, unde să cultive câteva legume. Locuitorii din Obuhovo erau profund atașați de principiile muncii și averii în familie și erau înspăimântați de istoriile despre colectivizarea în alte sate din nord. Circulau povești înfricoșătoare despre soldați care-i siliseră pe oameni să se înscrie în colhoz, despre arestări și deportări în masă, despre case arse și oameni uciși, despre țărani care fugiseră din satele lor și-și măcelăriseră vitele ca să scape de colectivizare. „În gospodăriile noastre putem să muncim pentru noi înșine”, avertizase Nikolai Golovin la un sfat al obștii în iulie, „dar la colhoz vom deveni iar șerbi”[2]. Mulți dintre țăranii mai bătrâni din Obuhovo se născuseră înainte de desființarea iobăgiei în 1861.

În 1917, Nikolai condusese revoluția țărănească pentru pământ din sat. Organizase confiscarea terenului bisericii (în zonă nu existau moșii ale nobilimii) și, cu ajutorul obștii și al sovietului, coordonase reîmpărțirea pământului din sat, alocând fâșii de teren arabil gospodăriilor familiale în funcție de dimensiunea lor. Era respectat de ceilalți săteni – ale căror gospodării mici, unde oamenii își lucrau ei înșiși pământul deținut în comun, se înmulțiseră după Revoluție –, care deseori veneau la el să-i ceară sfatul în privința muncilor

agricole. Locuitorii satului îi prețuiau inteligența și cinstea, hărnicia, seriozitatea și modestia tăcută și aveau încredere în opiniile lui, pentru că Nikolai înțelegea și era în stare să explice în termeni simpli politicile guvernului sovietic. Vechea piatră de moară de lângă casa lui era locul neoficial de întâlnire unde sătenii se strângeau în serile de vară pentru ca Nikolai să le prezinte părerea lui despre evenimentele locale[3].

Golovinii erau apărători ai tradițiilor țărănești. Gospodăria lor funcționa după principii patriarhale, toți copiii lucrau sub comanda tatălui și fuseseră învățați să-l asculte ca pe o autoritate aproape divină („În cer e Dumnezeu, în casă e tata"). Asemenea tuturor țăranilor, membrii neamului Golovinilor credeau în dreptul lor de a-și lucra pământul în familie; aceasta fusese ideea de căpetenie a revoluției agrare din 1917-1918. În Războiul Civil, când ajutase la organizarea Armatei Roșii în nord, Nikolai sprijinise regimul sovietic întrucât crezuse că acesta va apăra drepturile țăranilor (pe tot parcursul anilor 1920 a ținut un portret al lui Kliment Voroșilov, comisarul sovietic pentru Afaceri Militare, lângă icoanele din odaia principală a casei). Dar aceste drepturi erau acum tot mai des atacate de bolșevici, ai căror tineri activiști militanți din Comsomol conduceau campania pentru colectivizarea satului. Comsomoliștii țineau ședințe în clădirea școlii, rostind discursuri violente împotriva celor mai bogați țărani din Obuhovo – în primul rând împotriva Golovinilor. Sătenii nu auziseră niciodată o asemenea propagandă până atunci și mulți erau impresionați de cuvintele lungi și complicate folosite de liderii organizației de tineret. La aceste ședințe li se spunea că erau împărțiți în trei clase sociale antagoniste: țăranii săraci, aliații proletariatului, mijlocașii,

care erau neutri, și țăranii bogați sau culacii, care reprezentau dușmanii muncitorimii[*1.]. Numele tuturor sătenilor care aparțineau fiecărei clase erau afișate pe o pancartă lângă școală. Împărțirile acestea fuseseră întru totul opera Comsomolului. Oamenii nu gândiseră niciodată până atunci în termeni de clase sociale. Se socotiseră întotdeauna o mare „familie a satului”, iar țăranii cei mai săraci manifestau de regulă respect, ba chiar deferență față de cei mai avuți, precum Golovinii. Dar, la ședințele ținute în clădirea școlii, unde limbile le erau dezlegate de alcool, săracii își uneau acum glasul cu al celor care-i denunțau pe „culacii Golovini”[4].

Celula de Comsomol din Obuhovo era formată din zece-doisprezece adolescenți care umblau prin sat în uniforme semimilitare, echipați cu arme. Liderul lor era Kolea Kuzmin, fiul de optsprezece ani al unui țăran sărac și bețiv a cărui casă dărăpănată, cu acoperișul spart, se afla la capătul satului, unde locuiau familiile cele mai amărâte. În copilărie, Kolea fusese trimis de familia sa să cerșească de la alți săteni. Venea deseori la poarta Golovinilor „pentru a cere, ca între vecini, chibrituri, sare, gaz lampant sau făină, care, în casa Kuzminilor, nu ajungeau niciodată până la Anul Nou”, își amintește Antonina, fata lui Nikolai. Tatălui ei i se făcuse milă de flăcău, căruia îi dăduse o slujbă în atelierul lui de pielărie din curtea casei; Kolea a lucrat acolo câțiva ani, până în 1927, când s-a înscris în Comsomol și a devenit dușmanul Golovinilor[5].

Evdokia și Nikolai cu fiul lor Aleksei Golovin (anii 1940)

În multe sate, mai ales în cele relativ izolate, cum era Obuhovo, bolșevicii, în absența unei celule de partid, lăsau sarcina propagandei în seama comsomoliștilor. La mijlocul anilor 1920, la fiecare membru de partid de la țară existau patru membri de Comsomol. Sediul partidului cel mai apropiat de Obuhovo se afla la șapte kilometri depărtare, în orașul Ustiujna. Întrucât sovietul din sat era dominat de Golovini, în fruntea campaniei pentru colhoz au fost puși tinerii mai turbulenți din sat care deveniseră comsomoliști. Din toamna lui 1928, când conducerea partidului a început să îndemne la colectivizarea în masă, Kuzmin și tovarășii săi au pornit să cutreiere satul, întărâtându-i pe țăranii săraci să li se alăture în lupta împotriva influenței „contrarevoluționare” a culacilor și a Bisericii și trimițând denunțuri anonime la oraș. În primăvara lui 1929, Nikolai a fost exclus din sovietul sătesc și deposedat de drepturile sale civile ca „proprietar capitalist

al unei întreprinderi de prelucrare a pieilor”. Apoi, în noiembrie, casa i-a fost percheziționată de comsomoliștii din sat și de câțiva oficiali din oraș, care au impus asupra gospodăriei sale de culac un impozit greu de plătit, de 800 de ruble. Această taxă, parte a unei politici la nivel național menite să-i „izgonească” pe culaci și să le confișteproprietățile, a dus la ruinarea a aproape 4.000 de gospodării țărănești numai în regiunea Vologda[6].

Pentru a plăti taxa, Nikolai a fost silit să vândă două vaci de lapte, uneltele sale de pielărie, un pat de fier și un cufăr de haine. Împreună cu doi dintre cei patru frați ai săi, a lucrat în iarna aceea pe un șantier din Leningrad pentru a câștiga bani în plus. Se gândeau să plece din Obuhovo, unde colectivizarea agriculturii părea acum inevitabilă, și voiau să afle cum era viața la oraș. Au dormit pe niște bănci într-un dormitor comun, au mâncat la cantină și au economisit suficienți bani ca să trimită acasă câteva sute de ruble, dar, după câteva luni, au hotărât să se întoarcă în satul lor. „Asta nu e viață de om”, explica Nikolai într-o scrisoare adresată familiei, „să trebuiască să cumperi totul – pâine, cartofi și varză – de la magazin”[7].

Întoarcerea lui Nikolai, în primăvara lui 1930, a înrăutățit relațiile sale cu Comsomolul. Într-o seară, lua cina acasă împreună cu fratele său Ivan Golovin, care locuia în satul învecinat. Stăteau la masa din bucătărie, lângă geam, și siluetele lor, luminate de o lampă cu gaz, puteau fi clar văzute de Kuzmin și adepții săi, care se adunaseră afară în întuneric, vizibil băuți. Le-au strigat „culacilor” să „iasă din bârlog” și apoi au tras câteva focuri către fereastră. Ivan a fost împușcat în cap și a căzut mort într-o baltă de sânge.

Câteva săptămâni mai târziu, Kuzmin a venit din nou în curtea lui Nikolai, de data aceasta împreună cu doi oficiali de partid de la oraș. În seara aceea, acasă la Nikolai avea loc o reuniune, iar odaia mare era plină de rude și de prieteni. Kuzmin i-a acuzat că țin o întrunire ilegală. „Vorbiți pe față, culacilor, nu mai uneltiți împotriva puterii sovietice!”, le-a strigat el, bătând cu pumnul în ușă. Avea o armă și a tras în aer. Nikolai a ieșit pe prispă să-i înfrunte pe intruși și nu i-a lăsat să intre în casă. Kuzmin l-a amenințat că-l omoară („Am să te împușc, așa cum l-am împușcat pe frate-tău, și n-o să mă pedepsească nimeni”, a fost auzit spunând), după care a izbucnit o încăierare, și Nikolai l-a trântit pe Kuzmin la pământ. Tânărul și tovarășii săi au plecat. Câteva zile mai târziu, Kuzmin i-a scris șefului poliției politice (OGPU) din Ustiujna, denunțându-l pe Nikolai drept

> culac exploatator care răspândește în satul nostru propagandă antisovietică, împreună cu vreo alți zece culaci. Toți spun că guvernul sovietic îi jefuiește pe oameni. Scopul lor este să saboteze colectivizarea ridicându-i pe săteni împotriva ei.

Kuzmin trebuie să fi știut că asemenea vorbe erau suficiente pentru a duce la arestarea fostului său patron, mai ales fiindcă denunțul lui era susținut de cei doi bolșevici, care adăugaseră, pentru ca totul să fie perfect, că Nikolai era „întotdeauna beat” când „înjura sovietele”[8].

Și, într-adevăr, pe 2 august, în momentul când oaspeții se pregăteau să plece din casa Golovinilor la sfârșitul sărbătorii de Sfântul Ilie, doi oficiali au venit să-l aresteze pe Nikolai.

Închis la Ustiujna, Nikolai a fost găsit vinovat de „intenții teroriste” (pentru că-l trântise pe Kuzmin la pământ) de un tribunal OGPU format din trei persoane și condamnat la trei ani în complexul penitenciar Solovețki, aflat pe o insulă din Marea Albă. Ultima oară Antonina și-a văzut tatăl printre gratiile închisorii din Ustiujna. Venise la oraș, pe jos, împreună cu mama, frații și surorile ei ca să-l poată zări pe Nikolai înainte să fie trimis la Solovețki. În următorii trei ani, imaginea tatălui ei în spatele gratiilor a bântuit-o în somn[9].

La câteva săptămâni după arestarea lui Nikolai, locuitorii din Obuhovo au fost aduși cu de-a sila la o adunare a satului, unde au adoptat hotărârea de a-și desființa gospodăriile individuale pentru a forma un colhoz căruia să-i cedeze pământul, uneltele și vitele pe care le aveau.

Colectivizarea a fost marea placă turnantă a istoriei sovietice. Ea a distrus un mod de viață care evoluase de-a lungul secolelor – legat în mod fundamental de gospodăriile de familie, de obștea sătească, de satul independent și de biserica lui și de piața rurală, toate considerate de bolșevici piedici în calea industrializării socialiste. Milioane de oameni au fost dezrădăcinați, scoși cu forța din casele lor și risipiți prin toată Uniunea Sovietică: cei care fugeau de gospodăriile colective; victimele foametei ce a urmat rechizițiilor exagerate ale producției colhozurilor; copii rămași orfani; culaci și familiile lor. Această populație nomadă a devenit principala mână de lucru a revoluției industriale a lui Stalin, umplând orașele și șantierele industriale, lagărele de muncă și „coloniile speciale” ale Gulagului (Administrația Centrală a Lagărelor). Primul plan cincinal, care a dat tonul acestei dezvoltări accelerate forțat, a lansat un nou tip de revoluție

socială (o „revoluție de sus în jos”), care a consolidat regimul stalinist: vechile legături și loialități au fost distruse, moralitatea a fost diluată, iar populației i-au fost impuse valori și identități noi („sovietice”), în timp ce toți cetățenii erau subordonați statului și siliți să depindă de el în aproape orice privință – pentru locuință, educație, serviciu și hrană – controlată de economia planificată.

Punctul de plecare al acestei „revoluții de sus” a fost distrugerea gospodăriei țărănești individuale. Bolșevicii aveau o neîncredere fundamentală în țărănime. În 1917, lipsiți de mijloace de influență la sate, fuseseră obligați să tolereze revoluția țăranilor pentru pământ, de care se folosiseră pentru a submina vechiul regim; dar scopul lor pe termen lung a fost dintotdeauna, în mod declarat, eradicarea sistemului micii proprietăți funciare și înlocuirea lui cu gospodării colective mecanizate, de mari dimensiuni, în care țăranii să fie transformați în „proletariat rural”. Ideologia marxistă îi învățase să considere țărănimea o rămășiță „mic-burgheză” a vechii societăți, care era, în ultimă instanță, incompatibilă cu dezvoltarea unei societăți comuniste. Era prea strâns legată de obiceiurile și tradițiile patriarhale ale Vechii Rusii, prea pătrunsă de principiile și obieiurile comerțului liber și ale proprietății private și prea îndatorată „egocentrismului” familiei pentru a putea fi complet socializată.

Bolșevicii credeau că, atâta vreme cât controlau principala sursă de hrană, țăranii reprezentau o potențială amenințare la adresa Revoluției. Așa cum dovedise Războiul Civil, țărănimea putea aduce regimul sovietic în pragul colapsului refuzând să scoată produsele alimentare pe piață. Criza

grânelor din 1927-1928 a reînnoit teama unei „greve a culacilor” în cercurile staliniste. În replică, Stalin a reinstituit rechiziționarea resurselor de hrană și a creat o atmosferă de „război civil” împotriva „amenințării culacilor” pentru a justifica această politică. În ianuarie 1928 a făcut o călătorie în Siberia, un grânar foarte important al țării, și i-a îndemnat pe activiștii locali să se arate neîndurători față de „culacii” suspectați că ascundeau recolta. Strigătul lui de luptă a fost dublat de o serie de măsuri de urgență care cereau organelor locale să aplice prevederile Codului Penal pentru a aresta orice țăran care refuza să-și doneze produsele brigăzilor de rechiziție și a-i confisca proprietatea (o interpretare radicală a Codului Penal, care a întâmpinat oarecare rezistență în interiorul guvernului). Sute de mii de „culaci răuvoitori” (țărani obișnuiți precum Nikolai Golovin) au fost arestați și trimiși în lagăre de muncă, iar proprietățile le-au fost distruse ori confiscate, căci regimul căuta să spargă „greva culacilor” și își transforma închisorile suprapopulate într-o rețea de lagăre de muncă (care aveau să fie cunoscute curând sub denumirea de Gulag)[10].

Pe măsură ce bătălia pentru grâne devenea mai aprigă, Stalin și adepții săi au înclinat spre o politică de colectivizare în masă pentru a putea întări controlul statului asupra producției alimentare și a elimina o dată pentru totdeauna „amenințarea culacilor”. „Trebuie să concepem o metodă prin care gospodăriile colective să-și predea întreaga producție agricolă comercializabilă către stat și organizațiile de cooperație sub amenințarea retragerii subvențiilor și a creditelor de stat”, afirma Stalin în 1928[11]. Tot el vorbea cu tot mai mult optimism despre potențialul marilor gospodării

colective mecanizate. Statisticile arătau că puținele asemenea colhozuri care fuseseră deja înființate obțineau un surplus comercializabil mult mai mare decât suma surplusurilor mărunte produse de vasta majoritate a gospodăriilor țărănești.

Entuziasmul stârnit de ideea colhozurilor era relativ nou. Anterior, partidul nu acordase mare atenție colectivizării. În perioada NEP-ului, formarea gospodăriilor colective fusese încurajată de stat prin ajutoare financiare și agronomice, dar în cercurile de partid domina ideea că procesul de colectivizare trebuia să fie progresiv și voluntar. În acest interval, țăranii n-au dat nici un semn că ar fi atrași de principiile colectivismului, iar creșterea numărului de colhozuri a fost nesemnificativă. După 1927, când statul a exercitat presiuni mai mari prin politicile sale de impozitare – oferind credite gospodăriilor colective și impunând taxe împovărătoare culacilor –, sectorul colhoznic a cunoscut o creștere mai accentuată. Dar nu așa-numitele *kommunî* (în care pământul și proprietățile erau deținute în comun) au fost cele care au atras interesul majoritar al populației rurale, ci asociațiile mai mici, mai puțin birocratice și mai „țărănești" numite *TOZ*-uri (întovărășiri) (unde terenul era cultivat în comun, dar uneltele și animalele rămâneau în proprietatea individuală a țăranilor). Planul cincinal n-a dat cu adevărat de înțeles că partidul avea de gând să-și schimbe politica; el prevedea o creștere moderată a suprafețelor cultivate de gospodăriile colective și nu făcea nici o mențiune că principiul înscrierii de bunăvoie urma să fie abrogat.

Schimbarea bruscă a politicii agrare a fost făcută cu forța de Stalin în 1929. Această *volte-face* era o lovitură decisivă

dată lui Buharin, care încerca cu disperare să includă mecanismul de piață al NEP-ului în structura cincinalului. În versiunea sa originară (adoptată în primăvara lui 1929, dar datată retroactiv 1928), planul stabilise pentru procesul industrializării socialiste obiective optimiste care erau totuși realizabile. Stalin a solicitat însă viteze și mai mari de creștere industrială și, până în toamna lui 1929, cifrele planului cincinal se măriseră dramatic. Investițiile urmau să se tripleze, producția de cărbune, să crească de două ori, iar producția de fontă (care ar fi trebuit să sporească de două ori și jumătate în varianta inițială a planului) trebuia acum să ajungă de patru ori mai mare în 1932. Într-un val de optimism dezlănțuit, împărtășit în masă de membrii de rând ai partidului, presa sovietică a promovat sloganul „Cincinalul în patru ani!”[12]. Aceste rate utopice de creștere au fost cele care au silit partidul să accepte politica stalinistă a colectivizării în masă ca singurul – după cum părea – mijloc de a obține resurse alimentare ieftine și sigure pentru forța de muncă industrială tot mai numeroasă (și pentru a fi vândute în străinătate ca sursă de capital).

În centrul acestor politici se afla războiul partidului împotriva țărănimii. Colectivizarea agriculturii a fost un atac direct la loialitatea tradițională a țăranilor față de sat și Biserică, față de gospodăria individuală, față de comerțul și proprietatea private, care legau Rusia de trecut. Pe 7 noiembrie 1929, Stalin a publicat în *Pravda* articolul „Anul Marii Cotituri”, proclamând că planul cincinal era începutul ultimei mari lupte revoluționare contra „elementelor capitaliste” din URSS, care avea să ducă la întemeierea unei societăți comuniste construite de industria socialistă. Ceea ce

el înțelegea prin „Marea Cotitură”, după cum i-a explicat lui Gorki, era „distrugerea completă a vechii societăți și construirea cu însuflețire a celei noi”[13].

Din vara lui 1929, mii de activiști de partid au fost trimiși în sate să facă agitație în favoarea gospodăriilor colective. Asemenea sătenilor din Obuhovo, majoritatea țăranilor se temeau să abandoneze un mod de viață consacrat de secole pentru a face un salt în necunoscut. Exemplele de colhozuri de succes care să-i convingă erau prea puține. Un specialist german în agricultură care lucra în Siberia în 1929 descria gospodăriile colective drept „candidate la dispariție”. Doar câteva aveau tractoare sau echipamente moderne. Erau conduse prost de oameni care nu știau mare lucru despre agricultură și care făceau „greșeli grosolane”, ce „discreditau întregul proces al colectivizării”. Potrivit OGPU, țăranii considerau că, intrând în colhoz, „pierdeau totul” – pământul și vacile, caii și uneltele, casa și familia. În cuvintele unui țăran bătrân: „Vorbitor după vorbitor vine să ne spună nouă că trebuie să uităm de averea noastră și să punem totul la comun. De ce atunci avem în sânge dorința de a fi proprietari?”[14].

Nereușind să-i convingă pe țărani, activiștii au început să folosească măsuri coercitive. Din decembrie 1929, când Stalin a îndemnat la „lichidarea clasei culacilor”, campania de orientare a țăranilor spre gospodăriile colective a luat forma unui război. Membri de partid și de Comsomol – asistați de miliții locale, de unități speciale ale armatei și ale OGPU, de muncitori de la oraș și de studenți voluntari – au fost înarmați, mobilizați și trimiși în sate cu instrucțiuni stricte să nu se întoarcă fără să fi înființat un colhoz. „Mai bine să depășiți

obiectivul decât să nu-l îndepliniți”, li s-a spus. „Nu uitați că nu veți fi pedepsiți pentru excese, dar, dacă dați greș, aveți grijă!” Un activist își amintea discursul liderului bolșevic Mendel Hataevici, care, la o ședință, le spunea celor optzeci de organizatori de partid din regiunea Volga:

> Trebuie să vă asumați misiunea cu sentimentul celei mai stricte responsabilități de partid, fără să cârtiți, fără să dați vreo dovadă de liberalism deșănțat. Lăsați la o parte orice urmă de umanism burghez și acționați ca niște bolșevici demni de tovarășul Stalin! Striviți culacul oriunde scoate capul! Suntem în război – ori el, ori noi. Ultima rămășiță a agriculturii capitaliste trebuie eradicată cu orice preț[15].

Jumătate din țărănimea sovietică (aproximativ 60 de milioane de oameni din mai bine de 100.000 de sate) a fost silită să intre în gospodăriile colective doar în primele două luni ale lui 1930. Activiștii foloseau tactici diverse de intimidare la adunările sătești unde se dădea votul decisiv în favoarea colhozului. Într-un sat siberian, de pildă, țăranii nu voiau să accepte să se înscrie. În ziua când urma să voteze, activiștii au adus soldați înarmați și i-au îndemnat pe cei care se opuneau colhozului să-și spună tare părerea: nimeni n-a îndrăznit să facă vreo obiecție, așa că hotărârea de formare a colhozului a fost adoptată „cu unanimitate de voturi”. Într-un alt sat, după ce țăranii votaseră împotriva înființării gospodăriei colective, activiștii au cerut să știe care locuitori anume se opuneau puterii sovietice, explicând că guvernul dăduse ordin ca țăranii să se înscrie în colhoz. Cum nimeni n-a vrut să se declare împotrivă, activiștii au înregistrat în scris

că satul votase „în unanimitate” pentru colectivizare. În alte localități, numai o mică parte a sătenilor (aleși cu grijă de activiști) avea voie să participe la adunările de vot, deși rezultatul devenea obligatoriu pentru tot satul. La Ceriomuhova, de pildă, în regiunea Komi, erau 437 de gospodării, însă numai 52 au avut reprezentanți la adunarea sătească: 18 au votat în favoarea colectivizării și 16 împotrivă, dar rezultatul fost suficient pentru ca tot satul să fie obligat să se înscrie în colhoz[16].

Țăranii care se exprimau împotriva colectivizării erau bătuți, torturați, amenințați și hărțuiți până când se învoiau să intre în gospodăria colectivă. Mulți au fost alungați din casele lor pentru că erau considerați „culaci” și siliți să plece din sat. Înscrierea forțată în masă în colhozuri a fost însoțită de un atac violent împotriva Bisericii, epicentrul vieții tradiționale a satului, considerată de bolșevici o sursă de potențială opoziție la colectivizare. Mii de preoți au fost arestați și numeroase biserici au fost jefuite și distruse, silind milioane de credincioși să-și continue viața religioasă pe ascuns, în intimitatea căminului. Comuniștii de la sate și oficialii sovietici care se împotriveau colectivizării forțate au fost dați afară din partid și arestați.

În viziunea lui Stalin, războiul împotriva culacilor era inseparabil de campania de colectivizare. Nu avea nici un rost ca partidul să încerce să-i neutralizeze pe „culaci” sau să-i implice în viața colhozului ca muncitori agricoli salariați, așa cum sugerau unii bolșevici. „Când capul e tăiat”, afirma Stalin, „nu mai plângi după păr”[17]. Persecutarea culacilor servea, după el, îndeplinirii a două obiective: să-i elimine pe potențialii adversari ai colectivizării și să dea un exemplu

altor săteni, încurajându-i să se înscrie în colhozuri pentru a nu avea și ei soarta culacilor.

În ciuda vehiculării constante a acestui termen, el nu denumea, de fapt, o realitate obiectivă. Era folosit cu un sens atât de larg și aplicat atât de nediscriminat, încât practic orice țăran putea fi proclamat „culac”, iar această ambiguitate nu făcea decât să sporească teroarea pe care războiul contra „culacilor” era menit să o inspire. Potrivit ideologiei leniniste, „culacii” erau țărani capitaliști care angajau mână de lucru, dar numai o foarte mică parte dintre cei care au fost victimele represiunii de după 1929 se încadrau în această categorie. NEP-ul le permisese țăranilor să se îmbogățească prin munca lor, iar unii, precum Golovinii, izbutiseră, cu multă trudă, să adune o avuție modestă în gospodăriile lor familiale[*2.]. Dar NEP-ul menținuse un control foarte strict asupra angajării de forță de muncă și, în orice caz, după 1927, când taxele impuse țăranilor crescuseră, majoritatea țăranilor bogați, precum Golovinii, își pierduseră bună parte din avere. Ideea „clasei” capitaliste a „culacilor” era pură fantezie. Marea majoritate a așa-numiților „culaci” erau țărani harnici și muncitori precum Golovinii – cei mai cuminți, chibzuiți și luminați locuitori din satul lor –, a căror avere modestă era deseori urmarea faptului că aveau o familie mai numeroasă. Hărnicia „culacilor” era recunoscută de majoritatea consătenilor. Așa cum spunea un angajat de colhoz în 1931, campania împotriva lor nu însemna decât că „cei mai buni și mai serioși muncitori ai pământului” erau eliminați din colhozuri[18].

Decimarea „culacilor” a fost o catastrofă economică pentru Uniunea Sovietică. A lipsit gospodăriile colective de etica muncii și de experiența celor mai harnici țărani, ducând, în

cele din urmă, la declinul definitiv al sectorului agricol sovietic. Dar războiul lui Stalin împotriva „culacilor” avea prea puține justificări economice, căci era menit să-i înlăture pe potențialii inamici ai colectivizării. „Culacii” erau țărani individualiști, cei mai putenici lideri și susținători ai vechiului mod de viață de la sat, și de aceea trebuiau să dispară.

„Lichidarea culacilor” a urmat același model peste tot în țară. În ianuarie 1930, o comisie a Biroului Politic a stabilit că un număr de 60.000 de „culaci răuvoitori” trebuiau trimiși în lagăre de muncă și că membrii altor 150.000 de gospodării de „culaci” urmau să fie exilați în nord, în Siberia, în munții Ural și Kazahstan. Cifrele acestea făceau parte dintr-un plan general care prevedea că un milion de gospodării de „culaci” (aproximativ 6 milioane de persoane) trebuiau să fie deposedate de toată averea lor, iar membrii lor să fie trimiși în lagăre de muncă sau „așezări speciale”. Punerea în practică a acestor prevederi a fost lăsată în seama OGPU (care a crescut cota gospodăriilor de „culaci” ce urmau să fie lichidate de la 3 la 5% din totalul gospodăriilor țărănești din URSS) și apoi a organelor locale de partid și ale OGPU (care, în multe regiuni, au depășit în mod intenționat acest procent, crezând că astfel își vor demonstra vigilența cerută de superiori)[19]. Fiecare sat avea propria sa cotă, stabilită de autoritățile regionale. Activiștii de partid și de Comsomol alcătuiau liste cu țăranii din fiecare sat care urmau să fie arestați și exilați, iar atunci când „culacii” erau alungați din localitate, tot ei făceau inventarul obiectelor și animalelor confiscate.

Persecutarea „culacilor” a întâmpinat surprinzător de puțină opoziție – îndeosebi dacă avem în vedere viguroasa tradiție istorică a solidarității din satele rusești (campaniile

anterioare împotriva „culacilor” – din Războiul Civil, de pildă – nu reușiseră să dividă țărănimea). Au existat cu siguranță localități unde sătenii s-au împotrivit cotelor stabilite, insistând că printre ei nu exista nici un „culac” și că toți erau la fel de săraci, precum și locuri unde consătenii au refuzat să-și cedeze „culacii” sau chiar au încercat să-i apere împotriva activiștilor veniți să-i aresteze. Dar majoritatea țărănimii a reacționat la dispariția bruscă a consătenilor cu o resemnare pasivă născută din teamă. În unele sate, țăranii i-au ales ei înșiși pe „culaci” din rândurile lor. Au ținut pur și simplu o adunare și au decis cine trebuia să fie socotit „culac” și să plece (țăranii care trăiau mai izolați, văduvele și bătrânii erau mai vulnerabili). În alte părți, „culacii” au fost aleși prin tragere la sorți[20].

Dmitri Strelețki s-a născut în 1917 într-o familie țărănească numeroasă din regiunea Kurgan, Siberia. Își amintește cum părinții săi au fost aleși să fie deportați din satul lor pe post de „culaci”:

> N-a existat nici un control și nici un calcul. Au venit pur și simplu la noi și ne-au spus: „Trebuie să plecați”. Serkov, președintele sovietului sătesc care ne-a deportat, ne-a explicat: „Am primit ordin [de la comitetul de partid superior] să găsesc 17 familii de culaci pentru deportare. Am format un Comitet al Săracilor și am stat toată noaptea să alegem familiile. Nu există nimeni suficient de bogat în satul nostru ca să poată fi considerat «culac» și n-avem prea mulți bătrâni, așa că am ales pur și simplu 17 familii. Voi ați fost aleși. Vă rog să nu mi-o luați în nume de rău! Ce altceva aș fi putut să fac?”[21].

E foarte dificil să oferi statistici cât de cât corecte ale numărului celor care au avut de suferit pentru că ar fi fost „culaci”. La apogeul campaniei împotriva lor (în iarna 1929-1930, primele luni ale anului 1931 și toamna lui 1932), drumurile de țară erau pline cu convoaie lungi de deportați care-și duceau în spate sau în căruțe ultimele lucruri rămase – boccele și legături jalnice cu haine și așternuturi. Un martor ocular din regiunea Sumî din Ucraina relata despre coloane „care se întindeau cât vedeai cu ochii în ambele direcții și în care intrau tot timpul alți și alți oameni din satele de pe drum” în timp ce procesiunea înainta spre centrele de adunare de pe linia ferată. Aici, „culacii” erau înghesuiți în vagoane pentru vite și duși în „așezări speciale”. Cum căile ferate nu făceau față numărului uriaș de deportați, mulți „culaci”, în așteptarea mijloacelor de transport, erau ținuți cu lunile în lagăre de detenție încropite în grabă, unde copiii și bătrânii mureau ca muștele din cauza condițiilor îngrozitoare de trai. În 1932, în „coloniile speciale” sovietice trăiau 1.400.000 de „culaci”, majoritatea în Urali și în Siberia, și mai mulți ajunseseră în lagărele de muncă de pe lângă fabricile și șantierele Gulagului sau erau pur și simplu fugari. Per total, cel puțin 10 milioane de „culaci” au fost izgoniți din casele și satele lor între 1929 și 1932[22].

În spatele acestor statistici se ascund nenumărate tragedii.

În ianuarie 1930, familia lui Dmitri Streleț ki a fost alungată din casa ei din localitatea Baraba, regiunea Kurgan, unde locuia de cincizeci de ani. Casa bunicului a fost distrusă, uneltele agricole și căruțele, caii și vacile au fost transferate colhozului, iar obiectele mai mici – îmbrăcămintea și

așternuturile, cratițele și vasele de bucătărie – au fost împărțite celorlalți săteni. Icoanele familiei au fost toate sfărâmate și arse. Bunicii lui Dmitri, trei dintre cei patru fii ai lor și familiile acestora (în total, paisprezece persoane) au fost relocați într-un grajd de vite și li s-a interzis să ia legătura cu restul satului până când ordinul de deportare a sosit de la oraș. Șase săptămâni mai târziu, au fost exilați într-un lagăr de exploatare a lemnului din Ural (unde bunicii au murit în mai puțin de un an). Tatăl lui Dmitri, Nikolai, a rămas cu familia în Baraba. Veteran al Armatei Roșii din Războiul Civil, Nikolai organizase prima întovărășire (*TOZ*) din sat și cunoștințele lui în materie de agricultură erau imperios necesare colhozului. I s-a permis să-și păstreze casa, unde locuia împreună cu soția sa Anna și cei șase copii. Dar apoi, într-o zi de la începutul primăverii lui 1931, au fost informați și ei că fuseseră „aleși” drept „culaci” pentru al doilea val de deportări din Baraba. Au avut la dispoziție numai o oră ca să-și împacheteze câteva lucruri, după care au fost escortați sub pază afară din sat și lăsați singuri în stepă și li s-a spus să nu se mai întoarcă niciodată. „Am pierdut totul”, povestește Dmitri.

„Culaci” exilați din satul Udacinîe, Hrisine (Ucraina), începutul anilor 1930

> Ce puteam spera să împachetăm într-o oră? Tata a vrut să-și ia bastoanele (unul dintre ele avea măciulie de argint), dar paznicii nu l-au lăsat. Au luat de asemenea lanțul și inelul de aur ale mamei. Era jaf în văzul lumii. Am lăsat totul – casa, șurile, vitele, hainele și vesela fină. Nu mai aveam decât niște haine jerpelite și, bineînțeles, pe noi înșine – părinții noștri, copiii, frații și surorile – adevărata avuție a familiei noastre[23].

Valentina Kropotina s-a născut în 1930 într-o familie de țărani săraci din Bielorusia, care au fost considerați „culaci” și exilați în 1932. Primele ei amintiri se leagă de noaptea când a fugit cu părinții din casa lor, care fusese incendiată la ordinul comuniștilor din sat. Aceștia au pus focul în toiul nopții, când familia dormea. Părinții Valentinei abia dacă au apucat să-și salveze cele două fiice și au ieșit din casa cuprinsă de flăcări

cu arsuri grave. Tatăl a fost arestat în aceeași noapte. A fost închis și apoi exilat în regiunea Amur din Siberia, unde și-a petrecut următorii șase ani de viață în diferite lagăre de muncă. Casa și hambarul familiei au ars din temelii; vacile și porcii le-au fost confiscați și cedați gospodăriei colective; pomii fructiferi din livadă au fost tăiați, iar recolta le-a fost distrusă. Nu le-a rămas decât un sac cu mazăre. Mama Valentinei, o țărancă neștiutoare de carte pe nume Efimia, n-a avut voie să se înscrie în colhoz. A fost lăsată să trăiască împreună cu cele două fiice printre ruinele casei sale. Efimia și-a construit la marginea satului o cocioabă din molozul rămas și-și ducea existența făcând curățenie prin casele altora. Valentina și surorile ei nu au mers la școală – ca „fiice de culac", n-au avut acces la educație timp de câțiva ani. Au crescut pe străzi, însoțindu-și mama la muncile pe care le făcea. „Toate amintirile mele din copilărie sunt triste", reflectează Valentina. „Ce-mi amintesc cel mai bine e senzația de foame, care nu dispărea niciodată."[24]

Valentina Kropotina (a doua din stânga) și sora ei (a doua din dreapta)
cu trei dintre verii lor, 1939

Klavdia Rubliova s-a născut în 1913 și a fost al treilea dintre cei unsprezece copii ai unei familii țărănești din regiunea Irbei, Krasnoiarsk, Siberia. Mama ei a murit în 1924, la naștere, lăsându-l pe tată, Ilia, să-și crească odraslele de unul singur. Bărbat întreprinzător, Ilia a profitat de perioada NEP-ului pentru a se apuca și de grădinărit, pe lângă cultivarea pământului, cu scopul de a vinde din produse. Creștea maci și castraveți, care puteau fi îngrijiți mai ușor de copii. Din acest motiv a fost etichetat „culac”, arestat și închis, iar mai târziu trimis într-un lagăr de muncă; copiii au rămas în grija Klavdiei, care pe atunci nu avea decât șaptesprezece ani. Toată averea tatălui a fost confiscată: casa, pe care și-o construise singur, a devenit sediul sovietului sătesc, iar caii, vacile, oile și uneltele agricole au fost transferate colhozului. Timp de câteva săptămâni, copiii au locuit în baia rusească din curtea fostei lor case, până când au fost luați și duși la un orfelinat. Klavdia a fugit cu fratele cel mai mic la Kansk, lângă Krasnoiarsk, unde locuia sora ei mai mare, Raisa. Înainte să plece și-au vândut ultimele obiecte altor săteni. „Nu mai aveam mare lucru de vândut, eram copii”, își amintește Klavdia. „Ne rămăseseră o pătură căptușită cu blană și o piele veche de oaie, o saltea de pene și o oglindă, pe care cine știe cum o salvaserăm din casă. Asta era tot ce-am mai putut să vindem.”[25]

Ce-i motiva pe oamenii care purtau acest război crâncen împotriva țărănimii? Majoritatea activiștilor colectivizării erau soldați și muncitori – indivizi care se grăbeau să îndeplinească ordinele primite de sus (și, în unele cazuri, să se căpătuiască). Ura față de „culaci” le fusese insuflată insistent de comandanți și de propagandă, care vorbea despre acești „paraziți” și „lipitori” ca despre niște „dușmani” periculoși „ai poporului”. „Am fost învățați să-i considerăm pe culaci nu ființe umane, ci vermină, păduchi, care trebuiau distruși”, relatează un tânăr activist, șeful unei brigăzi de Comsomol din regiunea Kuban. „Fără colhoz”, scria un altul în anii 1980, „culacii ne-ar fi luat pe toți de gât și ne-ar fi jupuit de vii!”[26].

Alții erau mânați de entuziasmul comunist. Inspirați de pasiunea revoluționară romantică pe care o ațâțase propaganda planului cincinal, credeau, laolaltă cu bolșevicii, că orice miracol poate fi înfăptuit doar prin simpla voință a omului. După cum își amintește un student din vremea respectivă: „Eram convinși că întemeiem o societate comunistă, pe care aveam s-o construim cu ajutorul planurilor cincinale, și eram gata de orice sacrificiu pentru asta”[27]. Astăzi suntem tentați să subestimăm forța emoțională a acestor speranțe mesianice și a fanatismului pe care l-au generat, în special în rândul tinerei generații, crescută în „cultul luptei” și cu amintirile romantice ale Războiului Civil. Tinerii voiau să creadă că misiunea lor era să continue, în cuvintele *Internaționalei*, „lupta cea mare”, pentru o viață mai bună. Iată ce spunea unul dintre „cei 25.000” – armata orășenilor entuziaști care a fost trimisă la sate pentru a da o mână de ajutor campaniei de colectivizare: „Luptă continuă, luptă și iar

luptă! Așa eram învățați să gândim – că nimic nu se poate obține fără luptă, care e o normă a vieții sociale”[28].

Potrivit acestei viziuni de viață militante, crearea unei noi societăți însemna – presupunea, de fapt – o luptă acerbă cu forțele vechii societăți (logică întărită de propaganda planului cincinal, care întrebuința întruna cuvinte precum „campanie”, „bătălie” și „ofensivă” pe „frontul” social, economic, intern și internațional). În felul acesta, idealiștii comuniști împăcau teroarea împotriva „culacilor” cu propriile convingeri utopice. Unii erau îngroziți de violența și brutalitatea folosite, poate chiar dezgustați de rolul pe care ei înșiși îl jucau în această dramă. Dar toți știau bine ce fac (nu puteau pretinde că sunt ignoranți sau că „urmau” pur și simplu „ordinele”). Și toți credeau că scopul scuză mijloacele.

Lev Kopelev, un tânăr comunist care a luat parte la câteva dintre cele mai mari atrocități comise împotriva țăranilor ucraineni, explica la un moment dat modul în care își justifica acțiunile. Kopelev se înscrisese voluntar într-o brigadă de Comsomol care, în 1932, a rechiziționat cereale de la „culaci”. Le luau totul, până la ultimul codru de pâine. Privind înapoi, în anii 1970, la evenimentele de atunci, Kopelev își amintea țipetele copiilor și chipurile țăranilor – „speriați, rugători, plini de ură, placizi, impasibili, vlăguiți de disperare sau explodând cu o furie temerară, aproape smintită”:

> Era cumplit să auzi și să vezi toate astea. Și încă mai rău să iei parte la așa ceva [...]. Iar eu mă convingeam singur, îmi explicam singur: nu trebuie să cedezi în fața milei, care te slăbește. Înfăptuiam o necesitate istorică. Ne îndeplineam

datoria revoluționară. Obțineam grâne pentru patria socialistă. Pentru planul cincinal[29].

Colectivizarea a întâmpinat o largă rezistență printre țărani, deși majoritatea satelor s-au conformat măsurilor de represiune împotriva „culacilor”. În 1929-1930, poliția a înregistrat 44.779 de „tulburări grave” în mediul rural. Comuniștii și activiștii de la țară erau uciși cu sutele, și mii dintre ei au fost atacați. Au avut loc demonstrații și revolte țărănești, asalturi contra instituțiilor sovietice, incendieri și atacuri asupra proprietății colhozurilor, proteste împotriva închiderii bisericilor. Era aproape o revenire la situația de la sfârșitul Războiului Civil, când războaiele țărănești din întreaga țară îi siliseră pe bolșevici să abandoneze rechizițiile și să introducă NEP-ul, numai că, de data aceasta, regimul sovietic a fost îndeajuns de puternic ca să înăbușe rezistența de la sate (de altfel, multe dintre revoltele țărănești din 1929-1930 au fost provocate de poliție pentru a-i putea expulza sau suprima pe „rebelii culaci”). Dându-și seama de propria neputință, țărănimea a luat în mâini „arma” tradițională a „celui slab” pentru a sabota colectivizarea: oamenii și-au măcelărit animalele ca să nu le predea colhozurilor. Numărul vitelor din Uniunea Sovietică a scăzut cu 30% în 1929-1930 și cu 50% din 1928 până în 1933[30].

Confruntat cu dezastrul universului rural, Stalin a cerut o întrerupere a campaniei de colectivizare. Într-un articol („Amețeala de pe urma succesului”) publicat în *Pravda* pe 2 martie 1930, i-a acuzat pe oficialii locali de exces de zel pentru că folosiseră forța împotriva țăranilor și înființaseră gospodării colective prin decret. Milioane de țărani au văzut

în aceste afirmații permisiunea de a părăsi colhozurile, din care s-au grăbit să iasă. Între martie și iunie 1930, proporția gospodăriilor țărănești înscrise în colective s-a micșorat de la 58% la 24% (în regiunea centrală a cernoziomului, de la 83% la numai 18%). Dar ieșirea din colhozuri s-a dovedit a fi complicată. Pentru țărani era deja aproape imposibil să-și recupereze loturile, uneltele și animalele. Timp de șase luni a domnit un armistițiu tulbure. Apoi, în septembrie 1930, Stalin a lansat un al doilea val al colectivizării, cu scopul declarat de a înscrie în colhozuri cel puțin 80% dintre gospodăriile țărănești – față de 50% la prima încercare – și a scăpa de toți „culacii" până la sfârșitul lui 1931. Politburo-ul a dat instrucțiuni către OGPU să pregătească o mie de „așezări speciale", capabilă fiecare să adăpostească până la trei sute de familii de „culaci", în regiuni îndepărtate din nord, Siberia, Ural și Kazahstan. Două milioane de oameni au fost exilați în aceste locuri în 1930-1931[31].

În septembrie 1930, chiar la începutul celui de al doilea val, s-a înființat și colhozul din Obuhovo. După „Viață nouă" (*Novîi bît*), numele lui, a fost rebotezat și satul, care păstrase vechea sa denumire din 1522. La intrare au fost atârnate steaguri roșii, semn că localitatea fusese colectivizată. Vechea biserică din centru a fost dărâmată și transformată în lemn de foc, iar clopotele au fost luate și duse din sat la topit, în vreme ce un grup de țărănci le bocea.

Țăranii și-au pierdut loturile de pământ, care au fost comasate în câmpuri largi, aflate în proprietatea colhozului. Noua gospodărie colectivă a confiscat caii de tracțiune ai oamenilor și a închis toate vacile în staule; dar echipamentele agricole promise n-au mai sosit, așa încât vitele le-au fost

returnate foștilor proprietari ca să fie mulse și fiecărei gospodării i-a fost impusă o cotă de lapte. Kolea Kuzmin, liderul de Comsomol, a devenit președintele colhozului. Și-a luat nevastă dintr-un sat vecin și s-a mutat în casa cea mai mare din centru, confiscată de la „culacul” surghiunit Vasili Golovin. Avea în sarcină administrarea zilnică a colhozului, deși, dintre toți sătenii, se pricepea probabil cel mai puțin la agricultură. Deseori se îmbăta și devenea violent. Prima iarnă a fost un dezastru. Gospodăria colectivă a furnizat statului o cantitate mare de cereale și lapte, dar jumătate dintre cai au murit și fiecare colhoznic a primit ca salariu numai 50 de grame de pâine pe zi.

Unii săteni au continuat să se împotrivească. Au avut loc scene violente, căci Kolea Kuzmin venea să le confișteze bunurile cu o brigadă înarmată. Mulți țărani au fugit din sat ca să nu fie siliți să se înscrie în colhoz. Neamul Golovinilor a fost împrăștiat. Din 120 de membri care locuiau în 1929 la Obuhovo, la mijlocul lui 1930 mai erau doar 71 (20 fugiseră în diferite orașe; 13 fuseseră exilați drept „culaci”, iar 16 fuseseră mutați în locuințe izolate după ce fuseseră excluși din gospodăria colectivă).

Cât despre familia restrânsă a lui Nikolai, ea s-a destrămat complet. Doi dintre frații săi au fost exilați. Mama a fugit în orașul cel mai apropiat. Fiul cel mare a fost arestat și trimis să lucreze, ca muncitor în Gulag, la Canalul Marea Albă – Marea Baltică. Alți doi copii, Maria și Ivan, au fugit din sat ca să scape de arest. Evdokia, soția lui Nikolai, și cei trei copii mai mici au încercat să se înscrie în colhoz, dar au fost respinși pentru că proveneau dintr-o familie de „culaci” și ostracizați în propriul sat. Doar familia Pujinin, prietenii lor cei mai vechi, mai

îndrăznea să le vorbească. „Atmosfera era groaznică”, își amintește Antonina. „Mama plângea des. Noi, copiii, am încetat să ne mai jucăm pe-afară. Vecinii nu mai veneau pe la noi. Ne-am maturizat peste noapte.” Evdokiei și copiilor ei li s-a dat voie să rămână în casa familiei și să țină o vacă și o bucățică de pământ, de pe urma cărora au reușit să supraviețuiască vreme de câteva luni, în parte pentru că erau ajutați pe ascuns de rude. Dar viața lor a devenit de neîndurat când Kuzmin le-a luat vita din bătătură (laptele fusese principalul lor aliment). În ianuarie 1931, Kuzmin a inițiat o politică de „expulzare a ultimilor culaci Golovin” și sovietul din sat i-a impus Evdokiei o taxă uriașă (de 1.000 de kilograme de cereale). „Kuzmin și banda lui nu voiau să ne lase în pace”, își amintește Antonina; „veneau întruna, luându-ne tot ce aveam și cerând în plus. Când am rămas fără cereale, ne-au confiscat ultimele lucruri din casă, uneltele agricole și căruțele, mobila și vesela, și nu ne-au lăsat decât un pat de fier, niște cearșafuri vechi și niște haine”.

Apoi a sosit ordinul de deportare. Pe 4 mai, într-o zi rece de primăvară, Evdokia și copiii ei au fost alungați din casă și surghiuniți în Siberia. Li s-a dat numai o oră ca să-și împacheteze lucrurile pentru călătorie. Pujininii au luat patul de fier, ca să nu le fie confiscat. Era ultima avere a Golovinilor, locul unde veniseră pe lume toți copiii familiei și ultimul simbol care-i lega de Obuhovo, satul unde neamul lor trăise de sute de ani. Antonina își amintește momentul plecării:

> Mama a rămas calmă. Ne-a îmbrăcat în hainele cele mai groase pe care le aveam. Eram patru: ea, Aleksei, care avea pe atunci cincisprezece ani, Tolea, care avea zece, și eu,

care aveam opt [...]. Mama m-a înfășurat într-un șal de lână, dar Kolea Kuzmin, care venise să supravegheze izgonirea noastră, a ordonat să mi se ia șalul, spunând că fusese confiscat. N-a vrut să asculte rugămințile mamei, că era încă frig și aveam de făcut o călătorie lungă. Tolea mi-a dat una din căciulile lui cu clape pentru urechi, pe care o aruncase fiindcă era veche și ruptă, și mi-am pus-o pe cap. Mi-era rușine că port o căciulă bărbătească în locul șalului [apanajul tradițional al fetelor tinere]. Mama s-a plecat și s-a închinat în fața icoanelor și ne-a scos din casă [...]. Îmi amintesc zidul cenușiu de oameni tăcuți care ne priveau în timp ce ne îndreptam spre căruță. Nimeni nu s-a clintit, nimeni n-a scos un cuvânt [...]. Nimeni nu ne-a îmbrățișat, nu ne-a spus o vorbă de bun-rămas; se temeau de soldații care ne-au însoțit până la căruță. Era interzis să manifești simpatie față de culaci, așa că oamenii stăteau acolo și ne priveau în tăcere [...]. Mama și-a luat rămas-bun de la sătence. „Iertați-mă, suratelor, dacă v-am supărat cu ceva", a spus, înclinându-se și făcând semnul crucii. Apoi s-a întors și s-a plecat și s-a închinat din nou. S-a întors și s-a plecat de patru ori ca să-și ia rămas-bun de la toată lumea. Apoi, după ce s-a așezat în căruță, am plecat. Îmi amintesc fețele oamenilor veniți să se uite. Erau prietenii și vecinii noștri – oamenii cu care crescusem. Nimeni n-a venit la noi. Nici unul nu ne-a spus vreo vorbă la plecare. Stăteau acolo muți, aliniați ca niște soldați. Le era frică[32].

2

Întorcându-se în iunie 1931 în satul său natal din Bielorusia, scriitorul Maurice Hindus, care emigrase în SUA de aproape un sfert de secol, nota ceea ce el numea „recenta neglijență care îi cuprinsese pe oameni” în urma colectivizării. „O mulțime de case, curți și garduri erau într-o stare jalnică”. Se apropia sărbătoarea Sfintei Treimi,

> și totuși nu vedeam nici urmă de vopsea nouă la ferestre, sau de obloane noi, sau de reparații la acoperișurile de paie. Oare neglijența asta era o simplă întâmplare? Nu puteam crede asta. Nesiguranța pe care viața în colhoz o instaurase în sat îi făcea, fără îndoială, pe oameni să nu mai aducă îmbunătățiri caselor[33].

Hindus ar fi putut spune același lucru despre aproape toate satele care fuseseră colectivizate. Deposedați de pământ și de animale, țăranii își pierduseră atașamentul față de gospodăriile lor, care înainte fuseseră pentru ei principalul motiv de mândrie și de independență; reduși la statutul de angajați ai colhozului, nu mai aveau mijloacele și nici măcar nu se mai simțeau îndemnați să-și țină casele în bună stare.

Sătenii lucrau acum în brigăzile gospodăriei colective și erau plătiți sub forma unei rații neîndestulătoare în produse agricole (pe care ar fi trebuit s-o suplimenteze cultivând legume și crescând porci și păsări în curtea casei) și printr-o sumă de bani o dată sau de două ori pe an (suficientă, în medie, pentru o pereche de pantofi). Cea mai mare parte a producției colhozului era cumpărată de stat printr-un sistem

de „contracte” obligatorii care menținеau prețurile foarte mici, încât administratorii colhozurilor erau siliți să-i stoarcă pe țărani de bani ca să poată avea fonduri curente. Sătenii considerau colectivizarea „o a doua șerbie”. Erau legați de pământ și exploatați de stat exact la fel cum strămoșii lor fuseseră transformați în iobagi și exploatați de moșieri.

Din punct de vedere economic, colhozurile au fost un eșec deplorabil. Prea puține aveau tractoare care să poată înlocui caii uciși de țărani (în primii ani, o bună parte din pământ a fost arat cu pluguri trase de oameni). Erau prost administrate. Președinții erau, precum Kuzmin, oameni care fuseseră aleși în virtutea loialității lor față de partid, nu a cunoștințelor de agricultură. Nimic nu putea înlocui energia și inițiativa așa-numiților „culaci”, țăranii cei mai harnici din satele precolectiviste. Noii salariați ai colhozurilor nu erau cu adevărat interesați să muncească. Își concentrau eforturile asupra propriilor grădini și furau din gospodăria colectivă. Multora le venea foarte greu să se împace cu pierderea avuției lor private. Știau care cai le aparținuseră până nu demult și încercau să-i folosească pe aceștia ca să are pământul sau să-și mulgă fostele vaci[34].

Olga Zapregaeva s-a născut în 1918 și era a patra dintre cei șase copii ai unei familii de țărani din Krivoșeino, un sătuc din regiunea Tomsk din Siberia. Când, în 1931, Krivoșeino a fost colectivizat, colhozul le-a confiscat averea (trei vaci și trei cai, uneltele agricole, căruțele și două șuri de fân), lăsându-le numai păsările și caprele. „La colhoz nu ne plăteau nimic”, își amintește Olga, care a renunțat la școală ca să muncească la câmp la vârsta de numai treisprezece ani. „A trebuit să trăim din ce cultivam în grădină și de pe urma păsărilor și a

caprelor.” Colhozul nu avea tractoare, așa că oamenii arau câmpul cu propriii cai, care erau ținuți într-un grajd special în apropierea sediului gospodăriei colective, deși mama Olgăi, ca mulți alți săteni, temându-se că animalele ei n-o duceau prea bine acolo, venea deseori cu ei acasă ca să fie sigură că sunt bine hrăniți și îngrijiți. În încercarea de a anula această legătură dintre țărani și animalele lor, președinții de colhoz din zonă au adoptat strategia de a-i trimite pe oameni să lucreze în alte sate. Tatălui Olgăi i s-a dat voie să rămână să lucreze la Krivoșeino, dar Olga, mama ei și ceilalți copii au fost trimiși la un alt colhoz, aflat la opt kilometri depărtare, lângă satul Sokolovka, unde au închiriat o cameră. „Am lucrat acolo doi ani”, își amintește Olga. „Nu l-am văzut pe tata decât o dată sau de două ori, pentru că aveam numai o zi liberă, care rareori se nimerea să coincidă cu a lui.” În 1935, familia s-a reunit la Tomsk, unde tatăl Olgăi lucra în grajdul unui șantier. Mama ei a căpătat o slujbă la un abator și familia s-a mutat împreună într-un cămin, alături de alte zece-douăsprezece – foști țărani care-și părăsiseră gospodăriile din sate[35].

După o recoltă bună în 1930, cele din 1931 și 1932 au fost dezastruoase. Și totuși, cantitățile cumpărate de stat au fost în 1932-1933 de două ori mai mari decât în anii fertili 1929 și 1930. Partidul și-a bazat cotele excesive de produse alimentare pe rezultatele bune din 1930 și pe cifrele umflate pentru 1931 și 1932 furnizate de oficialii locali, dornici să-și demonstreze reușitele politice. Producția reală din 1932 a fost cu cel puțin o treime mai mică decât cea declarată oficial (a fost, de fapt, cea mai slabă de după 1921, anul foametei provocate de Războiul Civil). Rezultatul inevitabil a fost o foamete extinsă, care a început în 1932 și a culminat în anul următor, când în

regiunile afectate trăiau 70 de milioane de oameni (aproape jumătate din populația URSS). Numărul victimelor este imposibil de calculat, nu în ultimul rând pentru că foarte multe dintre ele nu au fost înregistrate, dar cele mai veridice estimări arată că între 4,6 și 8,5 milioane de oameni au murit de foame sau de boli între 1930 și 1933. Zonele cele mai grav afectate au fost Ucraina și Kazahstanul, unde rezistența țăranilor la colectivizare era deosebit de puternică, iar cotele de produse alimentare datorate statului au fost foarte mari. Această convergență de împrejurări i-a făcut pe unii istorici să afirme că foametea a fost „provocată intenționat”, în cuvintele lui Robert Conquest, că a reprezentat „un masacru al bărbaților, femeilor și copiilor” motivat de ideologia comunistă. O asemenea afirmație nu este întru totul corectă. Regimul s-a făcut fără îndoială vinovat de declanșarea foametei. Dar politicile sale nu au constituit o campanie de „teroare prin înfometare”, cu atât mai puțin de genocid, cum au sugerat Conquest și alții[36]. Guvernul a fost luat prin surprindere de amploarea fenomenului și nu a avut rezerve pe care să le ofere victimelor. A continuat politica de rechiziție a cerealelor din zonele cele mai grav afectate și nu a redus cantitățile decât în toamna anului 1932, cu prea puțin și când era deja prea târziu. Odată ce foametea s-a dezlănțuit, regimul a încercat să-i ascundă amploarea împiedicându-i pe locuitori să fugă din regiunile devastate spre orașele din nord[37].

Și totuși, milioane de oameni au fugit. Din fiecare treizeci de țărani care s-au înscris în colhozuri, zece au abandonat agricultura cu totul, de regulă ca să devină muncitori salariați în industrie. În primele luni ale lui 1932, câteva milioane de oameni își părăsiseră căminele, umplând gările în încercarea

disperată de a scăpa din zonele afectate de foamete[38]. Orașele n-au putut face față acestui aflux uriaș. Au izbucnit epidemii. Deficitul de locuințe, mâncare și combustibil a crescut, determinându-i pe oameni să se mute dintr-un oraș în altul în căutarea unor condiții mai bune de trai. Înspăimântat că citadelele sale industriale aveau să fie inundate de țărani înfometați și răzvrătiți, Politburo-ul a introdus un sistem de pașapoarte interne pentru a limita imigrația în orașe. Noua lege prevedea că toți adulții trebuiau să aibă un pașaport înregistrat la poliție pentru a obține permisul de ședere (*propiska*) necesar la angajarea în oraș. Sistemul a devenit operațional în șapte orașe mari în noiembrie 1932, iar în anul următor a fost extins și în alte orașe. A fost folosit de poliție nu numai pentru a controla deplasările de populație, ci și pentru a curăța orașele de „elementele periculoase din punct de vedere social” („culaci”, comercianți, țărani nemulțumiți) care ar fi putut deveni focare de opoziție față de regim. După cum s-a dovedit, legea n-a reușit decât să oblige milioane de țărani dezrădăcinați să se mute continuu dintr-un oraș în altul, lucrând ilegal în fabrici și pe șantiere, până când erau ajunși din urmă de sistemul pașapoartelor interne[39].

Familiile se dezintegrau, căci țăranii tineri își părăseau căminele și plecau la oraș. Milioane de copii au fost abandonați în acești ani. Mulți țărani își părăseau copiii când fugeau din colective. „Culacii” îi lăsau în grija altor familii în loc să-i ia pe drumurile lungi până la „coloniile speciale” sau alte locuri de surghiun, unde se spunea că mulți copii mureau. „N-au decât să mă exileze”, explica un „culac” siberian, „dar eu nu-mi iau copiii cu mine. Nu vreau să-i distrug”. Printre cei care sufereau de foamete, abandonul propriilor copii era un

fenomen extins. Mamele îi lăsau pe treptele altor case, îi aduceau la ușa instituțiilor de stat sau îi părăseau în orașele cele mai apropiate. Mulți orfani locuiau pe șantiere, rătăceau pe străzi, scormonind prin gunoaie după resturi de mâncare, și-și câștigau traiul mizer cerșind, pungășind și prostituându-se. Mulți se alăturau bandelor de cartier care controlau aceste activități în gări, în localuri și pe străzile comerciale aglomerate. Unii erau luați de poliție în timpul raziilor și duși la „centre de plasament”, de unde erau trimiși în case și lagăre de copii. Potrivit datelor poliției, un număr incredibil de 842.144 de copii fără adăpost au fost aduși în centrele de plasament în anii 1934-1935. La sfârșitul lui 1934, 329.663 erau înregistrați în orfelinate numai în Rusia, Ucraina și Bielorusia și mult mai mulți se aflau în case de copii și în lagăre de muncă speciale („colonii de muncă și reeducare”) controlate de forțele polițienești. Din aprilie 1935, când a fost adoptată o lege care reducea la doisprezece ani vârsta răspunderii penale, numărul copiilor din Gulag a început să crească sistematic, încât, în următorii cinci ani, mai bine de 100.000 de adolescenți cu vârste între doisprezece și șaisprezece ani au fost condamnați de curți și tribunale pentru diferite infracțiuni[40].

După ce au plecat din Obuhovo, Evdokia Golovina și cei trei copii mai mici au fost duși la Pestovo, gara cea mai apropiată, aflată la 56 de kilometri distanță, unde au intrat într-un lagăr de detenție. Trei zile mai târziu, au fost înghesuiți în vagoane pentru vite și și-au început călătoria de șase săptămâni spre Kemerovo, în Siberia. Vagoanele erau pline de familii – bărbați, femei și copii de toate vârstele. În fiecare vagon, o găleată servea drept tinetă și era golită o dată

pe zi, când ușile se deschideau și gardienii împărțeau fiecăruia câte o bucată de pâine. La Kemerovo, Golovinii au fost duși la un centru de plasament, unde mai multe sute de familii erau ținute sub pază în câmp deschis, înconjurate de un gard înalt de sârmă ghimpată, dormind pe propriile bagaje. O lună mai târziu, au fost transferați la Șaltîr, o „așezare specială” pentru „culaci” din îndepărtata regiune Altai din Siberia.

„Așezările speciale” erau tabere primitive și izolate. Majoritatea constau în câteva construcții ridicate de exilați la sosire, în care mai multe sute de oameni dormeau pe podelele de lemn, deși în multe colonii „culacii” locuiau în bordeie săpate în pământ ori erau repartizați în clădiri și biserici abandonate, în foste staule sau șuri. Suprapopularea era înspăimântătoare. Pe teritoriul Mănăstirii Priluțki de lângă Vologda fuseseră aduse 7.000 de persoane, care aveau la dispoziție o singură bucătărie, dar nici o latrină sau baie amenajate. În orașul Vologda, 2.000 de oameni locuiau într-o biserică. Un martor ocular descrie condițiile de trai ale celor 25.000 de exilați din Kotlas:

> În barăci, unde încap cam 250 de oameni, e aproape întuneric; cele câteva ferestruici lasă să intre o lumină slabă numai în paturile de jos. Locatarii pregătesc mâncarea afară, la focuri de tabără. Umblătoarea nu e decât o porțiune de teren despărțită printr-un gard. Apa – este un râu mai jos, dar încă înghețat. Locuitorii orașului încuie fântâna („O să ne infectați; copiii voștri mor”) și le vând apă la sticlă.

„Așezările speciale” nu erau, tehnic vorbind, o formă de privare de libertate (deportările în masă erau dispuse prin directive administrative care nu aveau legătură cu tribunalele), dar, din primăvara lui 1931, au fost controlate de organele OGPU, care erau însărcinate cu exploatarea forței de muncă a rezidenților. Exilații din „așezările speciale” trebuiau să se prezinte o dată pe lună la poliție. Condițiile de trai, spunea Matvei Berman, șeful Gulagului, erau mai rele decât în taberele de muncă. Bărbații erau folosiți la munci extrem de grele în exploatări forestiere și mine, femeile și copiii primeau sarcini ceva mai ușoare. Se împărțea foarte puțină mâncare (câteva pâini de persoană pentru o lună întreagă). Când se îmbolnăveau, oamenii erau pur și simplu lăsați să moară, cum s-a întâmplat cu sute de mii de persoane în iarna din 1931-1932[41].

Șaltîr consta în cinci clădiri de lemn cu etaj construite pe malul unui râu. Populația (cam o mie de țărani) fusese trimisă din toată Uniunea Sovietică, deși predominau rușii, ucrainenii, nemții de pe Volga și siberienii. Bărbații erau trimiși să taie copaci într-o tabără de exploatări forestiere din apropiere și se întorceau duminica. Fiul Evdokiei, Aleksei Golovin, era unul dintre ei, deși nu avea decât cincisprezece ani. Pe 1 septembrie, băiatul mezin, Tolea, și Antonina, fata cea mai mică, s-au dus la școală. Exista o singură sală de clasă pentru toți copiii din colonie, amenajată într-una dintre clădiri. Elevele au fost obligate să-și taie cosițele (purtate tradițional de fetele de la sat până la măritiș), ca un simbol al repudierii culturii țărănești în care se născuseră. Pentru a marca începutul anului școlar, comandantul coloniei a ținut un discurs în care le-a spus copiilor că trebuie să fie

recunoscători puterii sovietice care era „atât de bună și de îngăduitoare încât ne permite până și nouă, copiilor de culaci, să învățăm și să devenim buni cetățeni sovietici”. „Reeducarea” (*perekovka*) ființelor umane care nu corespundeau tiparului „personalității sovietice” a fost un principiu ideologic important în anii de început ai Gulagului, chiar și în colonii retrase și îndepărtate precum Șaltîr.

Exilați dintr-o „așezare specială” din vestul Siberiei, 1933

Prima iarnă la Șaltîr a fost foarte friguroasă. A nins atât de mult, încât două clădiri s-au prăbușit și mulți băieți, inclusiv Tolea, în vârstă de zece ani pe atunci, au fost siliți să locuiască în adăposturi săpate în pământ. În tabără nu erau bărbați apți de muncă – toți și-au petrecut iarna în locul unde tăiau lemne –, așa încât la curățarea zăpezii erau chemați,

dimineața, școlarii. Timp de câteva săptămâni, rezidenții au rămas izolați în nămeți. Nu s-au putut face livrări de alimente, așa că oamenii au trăit din rezervele sărăcăcioase pe care le aduseseră de acasă. Câteva sute s-au îmbolnvit de tifos; au fost izolați într-una dintre clădiri și lăsați să lupte singuri cu boala, pentru că nu existau medicamente. Evdokia a fost una dintre victimele tifosului exantematic. Antonina scrie în memoriile ei:

> În fiecare zi ne duceam s-o vedem pe mama. Stăteam la geam, prin care o vedeam întinsă pe scândura ei. Era rasă în cap, avea ochii larg deschiși și privirea rătăcită. Își pierduse memoria și nu ne recunoștea. Tolea bătea în geam, cu lacrimile șiroindu-i pe obraji, și striga: „Mami, mami, nu fi bolnavă, scoală-te!”.

Evdokia a supraviețuit. Dar atât de mulți exilați au murit în iarna aceea, încât comandantul lagărului a decis că nu era timp să fie îngropați cu toții. Cadavrele le-au rămas congelate în zăpadă până la dezghețul din primăvară, când au fost aruncate în râu.

A doua iarnă a fost și mai rea. Rezidenții n-au primit nici un pic de mâncare, din cauza, se pare, a unei decizii deliberate de a reduce populația așezărilor cu 75%. Oamenii mâncau scoarță de copac și rădăcinile putrede ale plantelor de cartof, pe care le zdrobeau, făcând din ele un soi de plăcinte. Stomacul li se umfla și mulți mureau. În primăvară, toată lumea suferea deja de dizenterie. Golovinii s-au salvat printr-un noroc. Într-o zi, în timp ce inspecta barăcile, comandantul a observat că Evdokia citea Evanghelia. Avea nevoie de cineva

care să știe carte ca să expedieze și să aducă poșta de la Țentralnîi Rudnik, o colonie minieră a Gulagului aflată la 12 kilometri distanță, și a ales-o pe ea. Când pleca după corespondență, Evdokia lua o găleată de fructe de pădure, adunate de copiii ei din împrejurimile coloniei, și le vindea la piața din Țentralnîi Rudnik, cumpărând apoi mâncare și îmbrăcăminte. „Comandantul știa, bineînțeles, dar se făcea că nu vede”, își amintește Antonina, „pentru că nu avea pe cine să trimită după corespondență”. O dată, a sosit cu poșta un pachet de semințe de cartofi. Evdokia a fost pusă șefă peste o echipă care trebuia să sădească semințele. Antonina își amintește bucuria din ziua aceea:

> A fost ca o sărbătoare! Eram toți atât de fericiți să plantăm cartofi! Și adulți, și copii – toți am muncit din greu. Eram țărani adevărați, strămoșii noștri munciseră veacuri la rând pământul, iar acum puteam și noi să-l lucrăm din nou. Mama era șefă de brigadă și siberianul, Sneghiriov, fusese făcut președintele colectivului. Nu ni s-a dat voie să înființăm un colhoz, pentru că eram culaci. Mama se temea că vlăstarele de cartofi n-o să crească fără îngrășăminte – căci nimeni dintre noi nu cultivase vreodată cartofi. Dar în toamnă am scos din pământ o recoltă uriașă și nimeni n-a mai murit de foame în iarna aceea. Cartofii ne salvaseră[42].

Dmitri Streleț ki și familia sa au mers câteva zile prin troiene până la primul lor loc de exil, o pivniță mare de vinuri, abandonată, din Kurgan, unde mai multe sute de familii de „culaci”, mulți rude îndepărtate ale lor, au fost pur și simplu lăsate fără apă și alimente, să se descurce singure.

Streleţkii ar fi murit de foame fără ajutorul unor rude şi al altor oameni din Kurgan care le-au adus mâncare. Exilaţii au fost lăsaţi în pivniţă preţ de o săptămână, timp în care au dormit cum au putut pe bagaje sau direct pe podea, apoi au fost urcaţi în vagoane pentru vite, care i-au dus departe, până la Usole, la nord de Perm, de unde au fost siliţi să mărşăluiască, sub pază armată, până în oraşul industrial Pojva, cale de 150 de kilometri. Aici au fost cazaţi într-un atelier, unde toată lumea a dormit pe podeaua de ciment. „Tata suferea teribil", îşi aminteşte Dmitri. „A îmbătrânit peste noapte. Spunea că viaţa lui era distrusă [...] Toată lumea simţea la fel. Dar, chiar dacă nu puteau decât să se supună ordinelor, oamenii încercau să-şi păstreze demnitatea. Refuzau să fie sclavii autorităţilor." Tatăl lui Dmitri a fost trimis la tăiat lemne pentru construirea unei „aşezări speciale" lângă Cermoz. Restul familiei a fost înghesuit într-o cameră deasupra unui atelier de tâmplărie, împreună cu alte trei familii. După şase luni, au ajuns şi ei în „aşezarea specială" la construirea căreia participase tatăl lor. Aici erau zece clădiri, fiecare menită să adăpostească 500 de oameni în paturi de scânduri. Înconjurată de un gard înalt de sârmă ghimpată, colonia era amplasată în mijlocul unei păduri mari de pin, unde bărbaţii erau trimişi la tăiat lemne şi de unde se întorceau o dată pe săptămână. Cum raţia individuală era de numai 200 de grame de pâine pe zi, rata mortalităţii în colonie era extrem de ridicată. Dar Streleţkii au reuşit să supravieţuiască mulţumită sârguinţei lor ţărăneşti: copiii adunau ciuperci şi le vindeau la Cermoz; mama se ducea noaptea să fure cartofi de pe câmpurile unui colhoz; iar tatăl făcuse o înţelegere cu muncitorii de la un abator din

apropiere, ajutându-i să-și ridice case de lemn în schimbul sângelui de vită (care, spre deosebire de carne și oase, nu era luat în calcul de autorități). În 1933, an de foamete, când rația de pâine a fost redusă la 50 de grame pe zi, jumătate din populația „așezării speciale” a murit din cauza foamei și a bolilor, dar Streleț kii au supraviețuit bând sânge de vită[43].

Familia lor a avut noroc să rămână împreună. Pentru mulți alții, experiența exilului a însemnat destrămarea familiei. Klavdia Rubliova a pierdut legătura cu șapte dintre frații și surorile ei după ce tatăl lor a fost arestat în 1930. Copiii au fost trimiși în diferite orfelinate și ea n-a mai aflat nimic despre ei. Klavdia și sora ei mai mică, Natalia, s-au dus la Kansk, lângă Krasnoiarsk, în Siberia, să locuiască împreună cu sora lor mai mare, Raisa. Klavdia a lucrat ca dădacă în casa unui medic, dar apoi sistemul de pașapoarte interne a ajuns și la Kansk, iar ea a fost silită să fugă, pentru că era fiică de „culac”. Lăsând-o pe Natalia în grija Raisei, Klavdia a plecat la unchiul ei, inspector forestier în Ceremhovo, lângă Irkutsk, și s-a înregistrat la sovietul local pe numele lui. În noiembrie 1933, unchiul a primit o scrisoare de la Ilia, tatăl Klavdiei, care fusese eliberat din închisoare și locuia acum într-o „așezare specială” undeva în regiunea Taștîp, la 2.000 de kilometri depărtare, nu departe de granița cu China. Klavdia a luat trenul și apoi a făcut autostopul până la Taștîp, care, la sosirea ei, în ianuarie 1934, era îngropat în zăpadă. Multă vreme, fata nu și-a putut găsi de lucru. Nimeni n-o angaja pentru că nu era înregistrată pe numele tatălui ei, dar, fiind, fiică de „culac”, Klavdia se temea să-și dezvăluie identitatea. Până la urmă a fost luată în casă de președintele sovietului din Taștîp, care a angajat-o ca dădacă și i-a asigurat câte ceva de lucru într-o

fabrică de îmbrăcăminte. Într-o zi, stând de vorbă cu cumnata președintelui, Klavdia i-a arătat două fotografii, una cu doi dintre frații ei, Leonid și Aleksandr, cealaltă cu ea însăși și două surori.

> Ea [cumnata] a spus imediat: „Pe Lenka [Leonid] îl cunosc!”. Am rămas uluită că-l cunoștea pe fratele meu. „Unde e? Unde e?”, am întrebat-o, încercând să mă stăpânesc. [...] Pe vremea aceea mă temeam de orice vorbă care mi-ar fi scăpat, ca nu cumva să mă dau de gol că tata era în exil.

Klavdia și-a regăsit fratele la Taștîp. Prin el, a aflat că tatăl ei locuia într-o „colonie specială” pe lângă mina Kirov din Hakasin. Începuse o viață nouă alături de a doua sa soție, după cum își amintește Klavdia:

Fotografiile pe care le-a arătat Klavdia. Stânga: Leonid (fratele mai mare)
și Aleksandr, 1930. Dreapta: Klavdia stă în picioare în dreapta, Natalia în mijloc și Raisa în stânga cu soțul ei; Kansk, 1930.

> M-am dus la ei. Seara, când am ajuns, ei tocmai se întorceau din mină, de la muncă. Își aduceau și vaca. Nu s-au speriat și n-au fost uimiți să mă vadă. Tata m-a salutat de parcă abia mă văzuse cu o zi în urmă. Am stat cu ei câteva minute lângă clădirea în care locuiau, apoi am plecat[44].

A fost ultima oară când Klavdia și-a văzut tatăl. Ilia a fost arestat din nou și apoi împușcat în august 1938.

Multe familii de „culaci” evadau din „coloniile speciale” și își încercau norocul trăind ca fugari. Potrivit surselor OGPU, în vara lui 1930 aceste evadări deveniseră „un fenomen de masă”, în care erau implicați zeci de mii de „culaci”. Evadările au atins apogeul în timpul foametei. În 1932-1933, OGPU a numărat 422.866 de „culaci” fugiți din „coloniile speciale”, un număr stupefiant de mare, din care numai 92.189 au fost ulterior prinși[45].

Ozemblovskii erau o familie de mici nobili de origine poloneză. După 1917, și-au pierdut moșia din Bielorusia, dar au rămas în satul lor, Oreșkovici, din regiunea Puhovici, provincia Minsk, unde au continuat să cultive pământul ca niște țărani. Aleksandr și Serafima aveau patru copii, doi băieți și două fete, cel mai mare născut în 1917, cel mai mic, în 1928, anul când a fost înființat colhozul din Oreșkovici. Aleksandr și-a cedat toate vitele și uneltele, păstrând doar o

vacă pentru a-și hrăni familia, dar a refuzat să se înscrie în gospodăria colectivă. Voia să emigreze în SUA sau în Franța, așa cum făcuseră mulți polonezi din regiune, dar Serafima îl contrazicea: „Cine o să se atingă de noi? Ce rău am făcut? Am dat tot ce aveam!”. Aleksandr a fost arestat în primăvara lui 1930. Câteva zile mai târziu, a venit și rândul restului familiei. „Strângeți-vă lucrurile! Tu și copiii tăi plecați în exil”, i-a spus Serafimei agentul OGPU. Mama a înfășurat câteva haine în pături și a reușit să ascundă și să ia câteva obiecte de aur, după care a fost urcată cu copiii în căruțe și dusă până la o biserică, unde așteptau deja câteva sute de familii de „culaci”. Câteva zile mai târziu, femeile cu copii s-au reîntâlnit cu soții lor și au fost cu toții urcați în vagoane. A urmat o călătorie de 3.000 de kilometri până într-o colonie îndepărtată din regiunea Komi, în nord. Aici li s-a spus „să-și înjghebe un cămin” într-un hambar gol. „N-aveam de nici unele – nici scânduri pentru paturi, nici cuțite sau linguri”, își amintește Sofia. „Ne-am făcut saltele din crengi adunate din pădure.”

Treptat, exilații și-au construit o colonie de căsuțe din lemn, câte una de familie, așa cum trăiseră cândva în satele lor. Cu aurul pe care mama îl luase cu ea, Ozemblovskii și-au cumpărat o vacă. Și-au reluat treptat viața de familie. Dar apoi a venit foametea, și existența lor a ajuns de neîndurat. Familia a făcut un plan de evadare. Pentru că fiul cel mic era bolnav, au decis că trebuiau să fugă mai întâi femeile, lăsându-l pe Aleksandr să aibă grijă de băieți și să-și asume riscul de a fi arestat încă o dată. Serafima și cele două fete – Sofia, pe atunci de nouă ani, și Elena, de cinci – au plecat, mergând noaptea și dormind ziua în pădure. Se hrăneau în general cu fructe de pădure. Serafima avea câțiva dinți de aur și își scotea câte

unul ca să fie luată cu căruța de vreun țăran sau ca să mituiască vreo oficialitate. Până la urmă, ea și fetele ei au reușit să se întoarcă în Bielorusia. S-au ascuns timp de o săptămână în casa din Puhovici a părinților Serafimei, care se temeau atât de tare să nu fie arestați că o adăpostiseră, încât și-au sfătuit fiica să meargă singură să se denunțe la poliție. Serafima s-a dus la postul din Puhovici, unde milițienii i-au ascultat povestea și le-a fost atât de milă de ea, încât i-au spus să fugă din nou și i-au dat un avans de 24 de ore înainte să pornească pe urmele ei. Serafima a lăsat-o pe Elena la părinții ei și s-a dus în orașul învecinat Osipovici, unde ea și Sofia au închiriat o cameră de la un cuplu în vârstă și unde Sofia a intrat la școală. Apoi Serafima s-a întors în regiunea Komi ca să încerce să-și găsească soțul și fiii. „A plecat fără o vorbă – fără să-și ia rămas-bun, fără să-mi dea vreun sfat despre cum să supraviețuiesc”, își amintește Sofia.

În anul care a urmat, Sofia a locuit cu cei doi bătrâni, care s-au dovedit niște oameni foarte cruzi. „Mă înjurau, mă numeau fiică de dușman al poporului și mă amenințau că mă aruncă în stradă dacă nu făceam ce voiau ei. Plângeam tot timpul, dar nu aveam bani și nici unde să mă duc.” Copila era atât de nefericită, încât a fugit la bunici, care au ținut-o la ei împreună cu Elena, deși fuseseră dați afară din casa din Puhovici și locuiau acum într-o veche baie rusească.

Familia Ozemblovski. Stânga: Aleksandr și Serafima în ziua nunții, 1914. Dreapta: Serafima cu Sașa (stânga) și Anton (dreapta) la întoarcerea din exil, 1937.

Între timp, Serafima sosise la „așezarea specială” din Komi, dar aflase că Aleksandr nu mai era acolo: fusese arestat în ziua de după fuga ei și condamnat la trei ani în lagărele de muncă din orașul Kotlas, aflat în apropiere. Fiul lor mai mare, Anton, fusese recrutat ca informator de către poliție (a fost învățat cum să tragă cu urechea și să relateze apoi despre conversațiile coloniștilor și era plătit cu pâine pentru fiecare raport). Fiul mezin, Sașa, încă foarte bolnav, era îngrijit de învățătoare. La câteva zile după ce sosise, Serafima a fost arestată și dusă la Kotlas. A izbutit însă din nou să evadeze, fugind din convoi pe drumul de întoarcere de la locul unde munceau și s-a adăpostit în adâncul pădurii. A făcut din nou

drumul de 3.000 de kilometri până la Puhovici, unde și-a regăsit cele două fete. S-au instalat într-o căsuță din Osipovici, pe care le-au cumpărat-o niște rude, și au început să trăiască din ceea ce cultivau în mica grădină din curte, unde țineau și o capră și câțiva porci. În 1937 s-au întors Sașa și Anton (care a continuat să lucreze pentru poliția din Bielorusia). Doi ani mai târziu, familia s-a reîntregit prin revenirea lui Aleksandr, eliberat recent din lagărele de la Kotlas. Sofia își amintește momentul întoarcerii lui:

> Mama a ieșit în fugă să-l întâmpine și i s-a aruncat în brațe. Tata a întrebat-o: „Mamă, unde sunt copiii?”, și mama i-a răspuns: „Nu-ți face griji; copiii sunt bine sănătoși, toți patru”. Tata a căzut atunci în genunchi și a început să-i sărute mâinile și picioarele, mulțumindu-i că ne salvase[46].

Povestea familiei Okorokov este și mai neverosimilă. În mai 1931, Aleksei Okorokov a fost deportat din satul său, Ilinka, din regiunea Kuznețk din sud-vestul Siberiei pentru că era „culac”. Exilat în nord, a evadat din convoiul de deținuți și a mers pe jos înapoi cale de 900 de kilometri, timp de o lună, până în satul său. Ajuns acolo, a aflat că soția sa Evdokia și cele două fiice, Maria, pe atunci în vârstă de șapte ani, și Tamara, de nouă ani, fuseseră exilate împreună cu părinții lui într-o „așezare specială” de lângă Narîm, la 800 de kilometri spre nord-vest. Făcându-și rost de documente false, Aleksei a călătorit zi și noapte până la așezare, de unde, câteva zile mai târziu, toată familia a plecat împreună cu o brigadă întreagă de „culaci” fugari, inclusiv bunici și nepoți, organizată de Aleksei. Mergeau noaptea – Maria în cârca mamei, iar Tamara, cărată de tatăl ei –, ca să nu fie văzuți de patrulele care căutau

fugari în taiga. Au mers așa timp de zece nopți, întorcându-se uneori de unde plecaseră, căci le era greu să se orienteze, până când au rămas fără apă și mâncare, iar cei mai în vârstă, epuizați, n-au mai putut umbla. În a unsprezecea noapte, au fost înconjurați de o patrulă, care a tras în ei, rănindu-l pe Aleksei în stomac. Soldații i-au dus cu o căruță mare, împreună cu alți fugari, până într-un sat din apropiere, unde au fost ținuți într-o baie rusească. Evadații au fost trimiși înapoi la Narîm, deși bătrânii au rămas acolo – inclusiv părinții lui Aleksei, care nu și-au mai văzut niciodată familia.

Okorokovii au reușit încă o dată să fugă. În timp ce convoiul către Narîm se pregătea de plecare, Evdokia a mituit un sătean să-i îmbete pe soldați, astfel încât ea să fugă cu Aleksei și cele două fiice. S-au îndreptat spre Tomsk, ascunzându-se în timpul zilei (când îi puteau vedea pe gardieni cu câinii lor de departe pe drum) și călătorind noaptea (când cel mai mare pericol erau urșii și lupii). După câteva nopți de mers fără pâine sau orice alt fel de mâncare, au dat peste o așezare a tribului kerjaki care fusese lovită de vărsat-de-vânt: toți copiii muriseră. Căpetenia s-a oferit să le dea pâine, un borcan de miere și o barcă în schimbul Tamarei, care era suficient de mare ca să poată munci pentru trib, amenințându-i că altfel îi denunță poliției. Aleksei, șovăitor, a acceptat. Evdokia a reacționat violent, dar el nu a cedat. „Am rămas la kerjaki timp de o săptămână să ne recăpătăm puterile”, își amintește Maria.

> Mama nu se oprea din plâns și sora mea a început să-și dea seama că urma să se întâmple ceva rău. În ziua plecării noastre, tata a dus-o pe sora mea într-o cameră separată și

a încuiat-o acolo. Apoi a luat-o pe mama, pe jumătate paralizată de durere, și ne-a pus pe amândouă în barca încărcată cu provizii. Și am plecat.

După câțiva kilometri, Aleksei a tras barca la mal, și-a ascuns soția și fiica în tufișuri și s-a întors pe jos în așezarea kerjakilor ca s-o salveze pe Tamara. A venit cu ea în spate după patru zile.

Dar necazurile familiei nu se încheiaseră. În timp ce se îndreptau spre nord, au fost prinși de o patrulă. Au ajuns într-un alt lagăr, o clădire înconjurată de un gard înalt de sârmă ghimpată, la 8 kilometri de Tomsk, unde și-au petrecut următoarele șase luni. Aleksei transporta legume la Tomsk cu o căruță trasă de cai, în timp ce Evdokia și copiii erau puși să muncească împreună cu alți deținuți într-un colhoz. La Tomsk, Aleksei a cunoscut un oficial al orașului căruia i s-a făcut milă de familia lui și care, într-o pornire de conștiință, a acceptat să-i ajute să evadeze. Într-o zi, Aleksei și-a acoperit fiicele cu saci de cartofi și le-a dus cu căruța la Tomsk, unde s-au ascuns în casa oficialului. Evdokia a sosit și ea, după ce sărise într-un tren care trecea pe câmpul unde lucra brigada ei. Îmbrăcați în haine noi, cumpărate pentru ei de gazdă, Okorokovii s-au întors cu trenul la Kuzneț̦k (redenumit între timp Stalinsk). Aleksei și-a găsit de lucru într-o mină de cărbune, iar Evdokia, într-o cantină. Familia și-a reluat viața în comun. „Tata s-a apucat imediat să construiască o casă de lemn cu o fereastră și o sobă de lut. Locuiam în colțișorul nostru, fără să facem rău nimănui și fără să depindem de nimeni.”

După câteva luni, în Stalinsk a fost instituit sistemul de pașapoarte interne. Aleksei s-a hotărât să se întoarcă în satul natal, Ilinka, sperând să fie înregistrat acolo, dar, de îndată ce a ajuns, a fost arestat și închis într-un lagăr de muncă. Evdokia, care-l aștepta la Stalinsk, a primit în sfârșit o scrisoare de la el. Cum scrisoarea risca să pună poliția pe urmele lor, Evdokia și fiicele ei au fugit în orășelul cel mai apropiat, Taștagol, unde pașapoartele interne nu fuseseră încă introduse. Aleksei s-a întors la scurt timp după aceea, căci reușise să evadeze din lagărul de muncă, și a construit o baracă în care să locuiască toți. Evdokia muncea pe apucate. La un moment dat, și-a dat seama că e însărcinată și și-a provocat singură un avort, lovindu-se cu toată puterea în burtă cu pumnii și smulgându-și fetusul din măruntaie. A fost la un pas de moarte și a zăcut câteva luni la pat. Nici unul dintre medicii din oraș n-a vrut nici măcar să vină s-o consulte, pentru că avorturile fuseseră declarate ilegale. S-a vindecat singură cu ierburi.

În 1934, sistemul pașapoartelor interne a ajuns și la Taștagol. Aleksei a fost din nou arestat și trimis la uzina metalurgică din Stalinsk ca muncitor-deținut. Evdokia și cele două fete au fost și ele arestate și, printr-o pură coincidență, au ajuns să lucreze în aceeași uzină. Locuiau toți la un loc – ca alte câteva sute de familii – într-un adăpost săpat în pământ pe malul râului, lângă zidul exterior al uzinei. „Acoperișul” era făcut din crengi și ace de pin amestecate cu clisă; pe „pereți” se scurgea ploaia. Aleksei a meșterit câteva piese grosolane de mobilier și a cioplit din lemn căni și linguri. Okorokovii au început încă o dată să-și înjghebe o viață domestică. Reușiseră în mod aproape miraculos să

supraviețuiască și să rămână împreună, dar încercările ultimilor trei ani își puseseră amprenta asupra lor, îndeosebi asupra celor două fete. Maria și Tamara aveau coșmaruri, erau speriate și retrase. „După trei ani în care duseserăm o viață de fugari”, reflectează Maria, „eu și sora mea ne obișnuiserăm să nu vorbim. Învățaserăm să comunicăm mai mult în șoaptă”[47].

3

Primul plan cincinal promitea să creeze o societate industrială modernă. „Megem cu toată viteza înainte pe calea industrializării și a socialismului, lăsând în urmă vechea înapoiere rusească”, spunea Stalin în 1929. „Devenim o națiune a metalului, motoarelor și tractoarelor, iar când îl vom pune pe omul sovietic într-o mașină și pe țăran într-un tractor, atunci să-i vedem pe capitaliștii din Occident, care își laudă cu atâta trufie civilizația, cum vor încerca să ne prindă din urmă”[48].

Simbolurile acestui progres erau grandioasele proiecte de construcții ale primului cincinal: orașe industriale precum Magnitogorsk, un vast complex de uzine metalurgice și siderurgice construite de la zero pe coastele golașe ale Uralilor; căi ferate și canale, precum Canalul Moscova – Volga și Canalul Marea Albă, ce deschideau accesul spre noi zone de exploatări și care furnizau orașelor în creștere explozivă principalele bunuri de consum; și baraje enorme precum

Dneprostroi, cea mai mare hidrocentrală din lume, ale cărei turbine au fost puse în funcțiune în 1932. Aceste „succese” aveau o valoare propagandistică importantă pentru regimul stalinist, într-o vreme când atât în interiorul, cât și în afara partidului existau încă mulți care se opuneau politicilor de colectivizare forțată și obiectivelor exagerat de ambițioase ale planului cincinal. Ele i-au dat posibilitatea să promoveze credința în „progresul socialismului”, în înfăptuirea iminentă a utopiei sovietice, credință care a devenit justificarea ideologică a sacrificiilor cerute poporului pentru a putea îndeplini planul cincinal. În memoriile sale, scrise în anii 1980, Anatoli Mesunov, fiu de țăran devenit gardian OGPU la Canalul Marea Albă, rezumă astfel efectul acestei propagande asupra milioanelor de „staliniști obișnuiți”, cum se descrie și pe el însuși:

> Aveam îndoielile mele despre planul cincinal. Nu înțelegeam de ce trebuia să terminăm canalul cu prețul vieții atâtor deținuți. De ce trebuia terminat atât de repede? Uneori asta mă tulbura. Dar găseam justificare în convingerea că noi construiam ceva măreț, nu doar un canal, ci o societate nouă, care n-ar fi putut fi construită prin muncă voluntară. Cine s-ar fi oferit să muncească la canalul acesta? Azi îmi dau seama că a fost un mod foarte dur și poate chiar nemilos de a înfăptui socialismul, dar tot cred că a fost justificat[49].

Revoluția industrială a lui Stalin s-a deosebit radical de procesul de industrializare a societăților occidentale. După cum sugerează Mesunov, ratele de creștere pe care Stalin le-a

cerut în planul cincinal nu ar fi putut fi atinse dacă nu s-ar fi folosit munca silnică, mai ales în regiunile friguroase și izolate din Nordul Îndepărtat și din Siberia, unde fuseseră descoperite principalele zăcăminte de minerale și combustibili fosili ale țării. Motivația economică a înființării Gulagului a fost faptul că furniza forță de muncă, începând cu arestările în masă și deportările „culacilor" din 1929. Deși conceput inițial ca o rețea de închisori pentru dușmanii regimului, Gulagul a devenit curând o formă de colonizare economică – un mod ieftin și rapid de populare a teritoriilor și de exploatare a resurselor industriale din regiunile îndepărtate ale Uniunii Sovietice, unde nimeni nu și-ar fi dorit să locuiască –, și această rațiune era recunoscută deschis de oficialii Gulagului între ei[50]. Istoricii au viziuni diferite despre originile Gulagului – unii îl consideră un produs colateral al consolidării puterii politice deținute de Stalin, alții subliniază rolul lui ca instrument de izolare și pedepsire a unor „clase" fictive precum „burghezia" și „culacii" sau a unor grupuri etnice și naționale socotite periculoase pentru stat[51]. Toți acești factori au jucat un rol, dar motivația economică a fost decisivă, devenind tot mai importantă pe măsură ce regimul a început să caute metode de a-și determina penitenciarele să se finanțeze singure.

În anii 1920, lagărele de muncă erau practic închisori în care deținuții trebuiau să muncească pentru a se întreține. Cel mai important era lagărul cu destinație specială (SLON) Solovețki, înființat în 1923 de OGPU într-o fostă mănăstire de pe insula cu același nume din Marea Albă, care avea să devină prototipul Gulagului în materie de utilizare a muncii forțate. Folosită în perioada țaristă pentru încarcerarea disidenților

politici, mănăstirea a fost transformată de bolșevici într-o închisoare generală pentru toți adversarii lor – membri ai partidelor de opoziție scoase în afara legii, intelectuali, foști Albi –, ca și pentru „speculanți” și infractori de drept comun. Unul dintre deținuții de aici a fost Naftali Frenkel, om de afaceri evreu din Palestina care făcuse contrabandă în Rusia sovietică și fusese arestat de poliția sovietică în 1923. Uluit de modul ineficient în care era administrat lagărul, Frenkel a scris o scrisoare în care își etala ideile despre cum ar fi trebuit gestionată activitatea închisorii și a pus-o în cutia cu „reclamații” ale prizonierilor. Hârtia a ajuns cumva la Ghenrih Iagoda, șeful OGPU care făcuse o carieră fulminantă. Frenkel a fost trimis la Moscova, unde i-a explicat lui Stalin ideile sale despre folosirea muncii deținuților, iar acesta s-a dovedit foarte receptiv. Frenkel a fost eliberat în 1927 și pus să transforme Solovețki într-o întreprindere profitabilă. Populația închisorii a crescut rapid, de la 10.000 de persoane în 1927 la 71.000 în 1931, iar SLON a câștigat contracte de exploatare a lemnului și de construcții de drumuri și a preluat fabrici în Karelia, la granița cu Finlanda. Majoritatea deținuților nou-sosiți erau „culaci” precum Nikolai Golovin, care a ajuns în lagăr în decembrie 1930. Prizonierii erau organizați după abilitățile lor fizice și primeau rații de mâncare în funcție de munca pe care o prestau. Cei puternici rezistau, cei slabi piereau[52].

În 1928, când arestările în masă ale „culacilor”, preoților, comercianților, „specialiștilor burghezi” și inginerilor, ale „elementelor dăunătoare”, „sabotorilor” și altor „dușmani” ai industrializării forțate staliniste amenințau să destabilizeze sistemul închisorilor sovietice, Politburo-ul a înființat o

comisie care să analizeze posibilele întrebuințări ale numărului tot mai mare de deținuți. Din acest organism, prezidat de comisarul poporului pentru Justiție, N.M. Ianson, făceau parte comisarul pentru Afaceri Interne V.N. Tolmaciov și Iagoda, șeful OGPU. Cei trei se luptau pentru controlul asupra populației închisorilor, dar Stalin îl favoriza în mod vizibil pe Iagoda, care a propus ca deținuții să fie folosiți pentru a coloniza și exploata resursele industriale din Nordul Îndepărtat și din Siberia printr-o nouă rețea de lagăre de muncă. În aceste zone existau resurse aproape inepuizabile de lemne, iar geologi precum Pavel Vittenburg cartau zăcăminte bogate de aur, cositor, nichel, cărbune, petrol și gaze naturale, care puteau fi extrase ieftin cu ajutorul deținuților. În aprilie 1929, comisia a propus crearea unui nou sistem de lagăre „experimentale", fiecare cu câte 50.000 de prizonieri, controlat de OGPU, și a subliniat faptul că, dacă va fi concentrat un număr mai mare de oameni în aceste închisori, costurile de întreținere ale forței de muncă puteau fi reduse de la 250 la numai 100 de ruble pe an pentru fiecare individ. Două luni mai târziu, în Politburo s-a adoptat o rezoluție („Despre folosirea muncii deținuților") care cerea OGPU să înființeze o rețea de „lagăre corecționale de muncă" pentru „colonizarea regiunilor [îndepărtate] și exploatarea bogățiilor lor naturale prin munca arestaților". Din acest moment, poliția politică a devenit una dintre principalele forțe motrice ale industrializării sovietice. Ea controla un imperiu în expansiune rapidă de lagăre penale de muncă, a căror populație a crescut de la 20.000 de persoane în 1928 la 1 milion în 1934, când OGPU s-a unit cu NKVD (Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne); noua autoritate a preluat

controlul asupra poliției politice și a administrat toate aceste lagăre prin intermediul Gulagului[53].

Cel mai mare lagăr penal de muncă din perioada de început, Belbaltlag, care avea în 1932 mai bine de 100.000 de deținuți, a furnizat mână de lucru pentru construirea Canalului Marea Albă, lung de 227 de kilometri. Ideea acestuia fusese avansată încă din secolul al XVIII-lea, dar depășise posibilitățile tehnice ale vechiului regim, așa încât construcția lui era acum o parte esențială a misiunii propagandistice a primului plan cincinal de a demonstra superioritatea sistemului sovietic. Era un proiect extraordinar de ambițios, dat fiind că inițiatorii lui plănuiau să construiască fără echipamente mecanizate, ba chiar fără un studiu prealabil temeinic al terenului. Criticii lui (care și-l imaginau construit cu mână de lucru liberă) afirmaseră că uriașele costuri de construcție nu puteau fi justificate, deoarece pe Marea Albă traficul naval era relativ redus. Dar Stalin a insistat că acel canal putea fi construit cu costuri minime și în timp record – ca un simbol al puterii și voinței partidului – atâta timp cât OGPU furniza suficientă mână de lucru din Gulag. Frenkel a fost însărcinat cu construirea canalului. Metodele pe care le folosise în SLON au fost aplicate și aici, și chiar mulți dintre deținuți au fost aceiași, transferați de la Solovețki. Pentru a economisi timp și bani, adâncimea canalului a fost în scurt timp redusă de la 60 la numai 35 de metri, potrivită practic numai pentru barje ușoare și pentru vase de pasageri (în unele secțiuni sudice, construite în grabă la sfârșit, în 1932-1933, canalul nu avea decât 18 metri adâncime). În loc de dinamită și mașini, deținuții au primit unelte primitive de mână – topoare, fierăstraie și ciocane meșterite la repezeală.

Totul s-a făcut manual: așa a fost săpat pământul, cărat apoi cu roabele, așa au fost târâți bolovanii, așa au fost construite macaralele și schelele de lemn, ca să nu mai vorbim de taberele muncitorilor, ridicate de deținuți de-a lungul liniei canalului. Siliți să trudească până la epuizare în frigul nemilos, o mulțime de prizonieri – nu știm numărul exact, probabil în jur de 25.000 – au murit numai în prima iarnă, cea din 1931-1932, deși printre supraviețuitori se zvonea că fuseseră mult mai mulți. Dmitri Vitkovski, fost prizonier în lagărul de muncă Solovețki, care a lucrat ca șef de șantier la construcția canalului, își amintește scena:

> La sfârșitul zilei de muncă, pe șantier rămân morții. Zăpada le acoperă, încetul cu încetul, chipurile. Unul – chircit sub o roabă răsturnată, cu mâinile vârâte în mâneci și înghețat în această poziție. Altul – cu capul între genunchi. Alți doi – degerați, cu spinările lipite una de alta. Flăcăi de la țară, cei mai buni lucrători pe care ți i-ai putea imagina. Sunt expediați la canal cu zecile de mii și autoritățile au grijă ca nimeni să nu nimerească în aceeași zonă de lucru cu vreo rudă: îi despart. Din capul locului li se dă o asemenea normă de găleți și blocuri eratice, încât n-ar putea-o scoate la capăt nici vara. Nimeni nu-i povățuiește, nimeni nu-i îndrumă, și, în simplitatea lor de țărani, ei trag din răsputeri, se topesc pe picioare și iată-i înghețând îmbrățișați, doi câte doi. Noaptea vin cu săniile să-i ridice. Când cărăușii aruncă leșurile în sanie, se aude un trosnet ca de lemn. Până vara, din cadavrele neridicate la timp rămân doar oasele, care sunt aruncate în betoniere odată cu pietrișul. Și astfel ajung în betonul ultimei ecluze,

de lângă orașul Belomorsk, unde vor rămâne pentru vecie[54].

Dincolo de pierderile de vieți omenești, Canalul Marea Albă a provocat suferințe inimaginabile multor familii.

Ignati și Maria Maksimov proveneau amândoi din satul Dubrovo din regiunea Valdai, provincia Novgorod, și se iubeau din copilărie. S-au căsătorit în 1924, când Maria a împlinit șaisprezece ani, și au lucrat în gospodăria lui Ignati până în 1927, când s-au mutat la Leningrad, unde Ignati s-a angajat ca dulgher. În octombrie 1929, la cinci luni după nașterea fiicei lor Nadejda, Ignati a a fost arestat (în 1919 luase parte la o revoltă țărănească împotriva bolșevicilor) și a fost trimis mai întâi în lagărul Solovețki și apoi în sectorul nordic al Canalului Marea Albă. Între timp, Maria a fost dată afară din camera în care locuiau la Leningrad. S-a întors cu Nadejda la Dubrovo, dar aici a descoperit că și casa părinților ei, și cea a socrilor fuseseră dărâmate, iar familiile fuseseră trimise în exil. Din familia ei nu mai rămăsese nimeni la Dubrovo. Maria a fost sfătuită de o vecină bătrână să fugă din sat ca să nu fie arestată și ea. A plecat cu copilul în provincia învecinată Tver (sperând că așa nu va putea fi ajunsă de poliția din Novgorod) și a bătut la ușa primei case din primul sat care i-a ieșit în cale. I-au deschis doi oameni în vârstă. Maria a căzut în genunchi și i-a implorat să-i ia fetița, pentru ca ea să poată fugi: nimeni nu i-ar fi dat de lucru dacă ar fi avut copilul cu ea. Cei doi bătrâni erau oameni buni la suflet. Au avut grijă de Nadejda timp de doi ani, vreme în care Maria și-a găsit de lucru ca bucătăreasă în trenurile care circulau pe calea ferată Leningrad-Murmansk. Traseul lor trecea pe

lângă sectorul nordic al Canalului Marea Albă, unde lucra Ignati, deși Maria nu știa asta la vremea aceea. N-a mai aflat nimic despre soțul ei până în 1932, când a auzit de la un cunoscut că s-ar fi aflat într-un lagăr de muncă undeva în regiunea Belomorsk, unde canalul se vărsa în Marea Albă. Maria a încercat să ia legătura cu soțul ei scriindu-i bilete pe bucățele de hârtie și aruncându-le de la fereastra vagonului-bucătărie în timp ce trenul trecea pe lângă șantierul de la Belomorsk. În cele de urmă, minunea s-a întâmplat: a primit o scrisoare de la Ignati, care se afla de fapt într-un lagăr de lângă Kem, la 55 de kilometri mai la nord pe linia ferată către Murmansk. La sfârșitul lui 1932, Ignati a fost eliberat și exilat la Arhanghelsk, unde s-a întâlnit cu Maria și Nadejda[55].

Maria, Nadejda și Ignati Maksimov cu Anton,
fratele lui Ignati (în picioare), Arhanghelsk, 1934

Gulagul a fost mai mult decât o sursă de mână de lucru pentru proiecte de construcții precum Canalul Marea Albă. A fost el însuși o formă de industrializare. Primul complex industrial al sistemului a fost combinatul integrat de celuloză și hârtie de la Vișlag, un complex OGPU de lagăre de muncă pe râul Vișera din Urali. Complexul a luat naștere în 1926 ca o vastă rețea de joagăre administrate de SLON, dar abia în vara lui 1929, când Eduard Berzin, bolșevic leton, a fost numit administrator al șantierului, lagărul și-a început activitatea industrială. Puritatea apelor Vișerei i-a făcut pe membrii Politburo-ului să decidă amplasarea în zonă a unui combinat de hârtie de foarte bună calitate, ale cărui produse au început să apară pe piață la începutul anilor 1930, când publicații prestigioase precum *Marea enciclopedie sovietică* au fost tipărite pe hârtie produsă la Vișlag. În 1930, în lagărele de la Vișlag trăiau 20.000 de deținuți (printre care și scriitorul Varlam Șalamov): 12.000 lucrau la joagăre; 2.000 în fabricile mai mici (de cărămizi și celuloză), iar restul lucrau la construirea combinatului de celuloză și hârtie și a coloniilor de la Krasnovișersk și Gorod Sveta („Orașul luminii”), care au devenit apoi orașe civile[56]. Berzin a conceput aceste colonii ale Gulagului ca pe o „formă experimentală de dezvoltare industrială”, ale cărei instituții culturale aveau să-i remodeleze pe deținuți în „muncitori sovietici”. În Gorod Sveta existau cluburi de film și de radio, biblioteci și cantine, centre medicale, parcuri cu fântâni, zone de natură nealterată,

teatre în aer liber, spații de dezbatere și „principalul club din lagăr”, amplasat într-o clădire cu coloane, care îi amintea lui Șalamov de Partenon, „doar că era mai înspăimântătoare”[57].

Vișlag era tipic pentru Gulagul sovietic de la începuturi, când ideea de a folosi munca silnică pentru a-i „reeduca” pe oameni după tiparul sovietic nu era doar propagandă, ci o profesiune de credință pentru mulți bolșevici. Cu toate acestea, lagărul de la Vișlag, cu combinatul său de celuloză și hârtie, era în primul rând o unitate economică. Metoda de administrare a lui Berzin se baza exclusiv pe veniturile obținute de pe urma investițiilor sale și includea stimulente morale și materiale pentru ca deținuții să îndeplinească planurile de producție. În noiembrie 1931, Berzin a avansat în carieră, devenind primul conducător al Dalstroi (Trustul de Construcții din Nordul Îndepărtat), un uriaș conglomerat de lagăre de muncă (între care și cele de tristă amintire din peninsula Kolîma) din partea de nord-est a Siberiei – o regiune de mărimea Europei Occidentale, amplasată între Oceanul Pacific și Oceanul Arctic –, unde, sub solul înghețat, se găseau cele mai mari rezerve de aur din lume. Berzin a condus lagărele de la Dalstroi după aceleași principii economice ca și la Vișlag: misiunea sa era să-i facă pe deținuți să extragă cât mai mult aur (la mijlocul deceniului al patrulea, producția de aur a lagărelor din Dalstroi o depășea pe cea a întregii Uniuni Sovietice din 1928)[58]. În timpul conducerii lui Berzin (1931-1937), condițiile din lagărele Dalstroi au fost mult mai bune decât urmau să fie mai târziu, când mulți deținuți aveau să privească înapoi cu nostalgie la perioada Berzin, așa cum a făcut Șalamov în *Povestiri din Kolîma*:

> Berzin [...] a încercat și a reușit să rezolve cu succes deplin problema colonizării acelui ținut aspru și, totodată, pe cea a „reforjării” și izolării. Un sistem de calculare a zilelor de detenție care permitea celor condamnați la zece ani să-și ispășească pedeapsa în doi-trei ani. O hrană excelentă, îmbrăcăminte, ziua de lucru de 4-6 ore iarna și de 10 ore vara, lefuri fabuloase care le permiteau deținuților să-și ajute familiile și să se întoarcă pe Continent după ispășirea pedepsei, ca oameni înstăriți. [...] Cimitirele pentru deținuți erau atât de puține pe atunci, încât se putea crede că locuitorii Kolîmei erau nemuritori[59].

Vișlag a fost desființat în 1934, dar, la vremea aceea, combinatul de celuloză și hârtie din Krasnovișersk devenise un centru industrial, o putere economică majoră în nordul Uralilor, care atrăgea numeroși țărani în industrie.

Avansul industriei n-ar fi fost posibil fără ingineri și alți specialiști. Ivan Ugliţkih s-a născut în 1920 într-o familie de țărani din Fiodorțovo, în regiunea Cerdîn din Ural. Neputând să se înscrie în colhozul din sat pentru că fusese etichetat „culac”, tatăl lui a fugit la Cerdîn, lucrând pe barjele care transportau lemn pe râu până la combinatul de celuloză și hârtie de la Krasnovișersk, unde fratele și unchiul lui erau închiși în lagărul de muncă. Ivan a crescut dorindu-și din toate puterile să-și facă o situație în viață. Tatăl lui îi spunea deseori să învețe o meserie. „Acolo unde locuiam noi nu exista nimic, nici un fel de industrie”, își amintește Ivan. „Visul meu era să ajung la Perm, dar se afla departe – nu-mi puteam permite să cumpăr bilet până acolo [...] Cel mai important era să învăț o meserie. Fără asta n-aveam nici un viitor.” Singurul

loc unde a putut să-și continue studiile după vârsta de paisprezece ani a fost școala de ucenici de pe lângă combinatul de celuloză și hârtie. Toți profesorii erau foști prizonieri la Vișlag, după cum își aduce aminte Ivan:

> Erau ingineri, specialiști în meseriile lor, aduși din lagăr să ne învețe despre procesul de producție a hârtiei și munca de electrician. Eu m-am specializat ca electrician, apoi am lucrat în combinat. Mi-aș fi putut găsi de muncă în orice oraș și în orice fabrică, pentru că în anii aceia cererea de muncitori calificați ca mine era uriașă. M-am dus chiar și la Perm și am lucrat acolo la docuri. [...] Eram mândru de succesul meu. Părinții se mândreau și ei cu mine[60].

Familia Ugliţkih (Ivan în picioare în spate), Cerdîn, 1938

Milioane de fii de țărani veneau la oraș să-și creeze o nouă identitate. Între 1928 și 1932, populația urbană a URSS a crescut cu incredibila rată de 50.000 de persoane pe săptămână. Populația orașelor s-a mărit mult prea repede pentru ca statul să facă față cererii crescânde de bunuri de consum, care nu reprezentau o prioritate pentru planul cincinal, așa că, după 1928, au fost introduse cartele pentru alimente, combustibili și diverse obiecte casnice. Cum comerțul privat dispăruse, străzile au redevenit cenușii, restaurantele și cafenelele s-au închis, vitrinele magazinelor s-au golit, iar oamenii au început să se îmbrace cu haine mai ponosite. Alexandre Barmine, un diplomat sovietic care s-a întors la Moscova în vara lui 1930, după patru ani petrecuți în străinătate, își amintea că a fost șocat de dificultățile economice cu care se confrunta capitala:

> După perioada mai bună din 1922-1928, Moscova se schimbase teribil. Toate fețele oamenilor și toate fațadele clădirilor vădeau sărăcie, istovire și apatie. Abia dacă existau magazine, și puținele vitrine care rămăseseră aveau un aer dezolant. Nu vedeai nimic în ele, doar cutii de carton și conserve de alimente, peste care proprietarii, mai degrabă disperați decât brutali, lipiseră eticheta „gol”. Hainele tuturor trecătorilor arătau uzate, iar calitatea mărfurilor era de nedescris. Costumul meu parizian mă făcea să mă simt stânjenit. Totul era pe sponci – mai ales săpunul, încălțările, legumele, carnea, untul și orice alimente mai grase[61].

Situația locativă era disperată. În 1928, orășeanul sovietic dispunea în medie de 5,8 metri pătrați de spațiu, dar o mare parte dintre muncitorii cei mai săraci nu aveau mai mult de doi metri pătrați pe care să-i poată considera ai lor. Un american descria condițiile în care locuiau mulți muncitori moscoviți:

> Kuznețov locuia împreună cu alte aproximativ 550 de persoane, bărbați și femei, într-o construcție de lemn lungă cam de 300 de metri și lată de vreo 5. În hala aceasta erau vreo 500 de paturi înguste, cu saltele umplute cu paie sau cu frunze uscate. Nu existau perne sau pături. [...] Unii nu aveau pat și dormeau pe jos sau în cutii de lemn. Alteori, paturile erau folosite de un schimb ziua și de altul noaptea. Nu existau paravane sau pereți care să ofere puțină intimitate. [...] Nu existau dulapuri sau șifoniere, pentru că nimeni nu avea altceva decât hainele de pe el[62].

Mulți muncitori de origine țărănească nu aveau mari pretenții în ceea ce privește intimitatea. În sate, familiile mâncau în mod tradițional laolaltă, din același vas, și dormeau la grămadă pe lavițele de lângă sobă. Și totuși, pentru mulți era probabil un șoc când, odată ajunși la oraș, trebuiau să împartă locuința cu alte familii.

Nadejda Puhova s-a născut în 1912 într-o familie țărănească numeroasă din provincia Pskov. În 1929 a fugit din colhoz și a ajuns la Kolpino, o mare suburbie industrială a Leningradului, unde și-a găsit de lucru la fabrica de mașini Ijora. A închiriat un colț într-o cameră de la parterul unei case

de lemn, nu departe de locul de muncă. Era o cameră mare, în care curentul trăgea din toate părțile, încălzită cu un primus; avea o bucătărie și o toaletă și intrare separată din curte. În această casă Nadejda l-a cunoscut pe Aleksandr, viitorul ei soț, fiul cel mai mare al unei familii de țărani din regiunea Rîbinsk, provincia Iaroslavl, care sosise nu demult la Kolpino ca să intre ucenic la un mecanic auto. Propietarul casei îi era rudă de departe și i-a permis să închirieze un colț într-o cameră la etaj. După ce s-au căsătorit, Aleksandr s-a mutat jos, ca să locuiască împreună cu Nadejda la parter. Cei doi au atârnat o draperie în jurul patului ca să se separe întru câtva de celelalte familii. În camera lor locuiau cu totul șaisprezece persoane, inclusiv o prostituată care-și aducea clienți noaptea și un pompier care se trezea la 4 dimineața ca să meargă la muncă. „Dormeam prost", își amintește Nadejda. „Pompierul care ocupa patul de lângă noi se trezea noaptea și aprindea un chibrit ca să vadă cât e ceasul. La Olga [prostituata] veneau și plecau tot timpul bărbați. Ea ne spunea că ne omoară dacă o denunțăm. Oamenii erau tot timpul cu nervii întinși la maximum." În timpul iernii, rudele lui Aleksandr din Iaroslavl veneau să stea la ei deoarece își căutau de lucru la uzină sau voiau să vândă încălțări de pâslă pe care le făceau ei înșiși ca să-și suplimenteze veniturile din munca la colhoz. „Veneau toți – mătuși, unchi, surori, frați cu soțiile lor", își amintește Nadejda.

> Eram șocată de felul cum trăiau – atât de murdar și de primitiv. Nu ca la Pskov, unde casa părinților mei fusese întotdeauna foarte curată. Rudele lui Aleksandr dormeau

pe podea – femeile în pături, bărbații numai în haină ca să le țină cald. Toată camera mirosea a cai după ei[63].

Golovinii au urmat și ei ruta migrației către oraș. În februarie 1933, Nikolai a fost în fine eliberat din lagărul Solovețki. Avertizat să nu se ducă după soție și copii la Șaltîr, unde putea fi arestat din nou, a plecat la Pestovo, un orășel de lângă Vologda, unde a reușit să se angajeze dulgher pe un șantier. Ca multe orașe de provincie de la începutul anilor 1930, Pestovo era plin de „culaci" fugari, printre care și Ivan Sobolev, cumnatul lui Nikolai, un fost preot care-și schimbase numele și care, după ce bolșevicii îi închiseseră biserica din sat, începuse să lucreze pe post de contabil în industria lemnului. Nikolai a ajuns șef de brigadă pe șantier și s-a mutat într-o baracă de lemn care fusese abandonată de un pădurar. Treptat, familia s-a reunit. Nikolai fiul a venit la Pestovo de la Canalul Marea Albă – era unul dintre cei 12.000 de deținuți eliberați la terminarea canalului, în august 1933, ca răsplată pentru munca lor stăruitoare – și a intrat în brigada tatălui său. Celălalt fiu, Ivan, care fugise din Obuhovo când milițienii veniseră să-i aresteze pe Golovini, a ajuns și el la Pestovo după ani de peregrinări prin Siberia și s-a înscris de asemenea în brigada tatălui. Maria, una din fiice, care fugise și ea din Obuhovo, a sosit următoarea, în 1934. Suferise atât de mult în cei trei ani petrecuți pe drumuri ca fiică de „culac", încât își schimbase numele și se căsătorise cu un muncitor bolșevic, care o bătea și care a părăsit-o când i-a aflat adevărata identitate. În cele din urmă, în decembrie 1934, după câteva luni în care a scris petiții NKVD-ului din Ustiuj, Nikolai s-a reîntâlnit cu soția sa, Evdokia, și cu ceilalți trei copii,

Antonina, Tolea și Aleksei, care s-au întors teferi din „colonia specială”. Căsuța pădurarului pe care Nikolai o alesese drept cămin era foarte mică, dar Antoninei, care petrecuse trei în baraca din Șaltîr, i se părea un paradis:

> Nu era decât o cămăruță. Înăuntru aveam un pat de fier – același pe care vecinul nostru Pujinin îl păstrase pentru noi când fuseserăm deportați – unde dormeau părinții noștri și unde ne născuserăm noi, copiii. Era patul nostru, fără îndoială, avea aceleași sfere nichelate în vârful stâlpilor și aceeași saltea. Era singurul lucru care ne rămăsese din vechea noastră viață[64].

Patul din casa Golovinilor din Obuhovo (fotografiat la Pestovo în 2005). Este mai puțin impresionant decât patul legendar pe care Antonina și-l amintește din copilărie.

4

Pe 3 septembrie 1932, doi băieți au fost găsiți morți într-o pădure de lângă satul Gherasimovka din Siberia occidentală. Fuseseră înjunghiați de propriile rude, s-a spus în presă, pentru că Pavlik, cel mai mare, care avea cincisprezece ani și era membru activ al organizației de pionieri, îl denunțase pe tatăl său, Trofim Morozov, poliției sovietice că ar fi fost „culac”. Ceilalți membri ai familiei se răzbunaseră. Ceea ce s-a întâmplat cu adevărat e greu de deslușit din încâlceala de minciuni și intrigi politice. Încă de la începutul anchetei, crima a fost considerată politică de ziarele sovietice și de poliție, Pavlik a fost transformat în pionierul-model, iar ucigașii săi au fost descriși drept „culaci contrarevoluționari”.

Gherasimovka era un sat izolat din pădurea de lângă orașul Tavda, la 350 de kilometri nord-est de Sverdlovsk, în Urali, și era înconjurat de lagăre de muncă și „așezări speciale”. Noaptea, sătenii auzeau lătratul câinilor de pază. În Gherasimovka domnea sărăcia. Țăranii cei mai săraci nu aveau decât o vacă, cei mai bogați – două. Numai nouă dintre ei aveau un samovar. Nu exista decât o singură învățătoare, într-o școală rudimentară, înființată abia în 1931, care nu avea decât treisprezece manuale. Ca mulți alți țărani din Siberia de Vest, sătenii din Gherasimovka aveau un spirit foarte pronunțat de independență. Se mutaseră spre est din Rusia centrală în secolul al XIX-lea ca să-și câștige pământul și libertatea și nu aveau de gând să renunțe la ele intrând în colectiv. Nici una dintre gospodăriile din sat nu se înscrisese până în august 1931; nu e de mirare că presa sovietică a descris localitatea ca pe un „cuib de culaci”[65].

Trofim Morozov era un țăran harnic, nebăutor, cu avere medie, care fusese rănit de două ori în Războiul Civil, luptând de partea Armatei Roșii. Era respectat de consăteni și în toamna lui 1931, când organelor OGPU li s-a semnalat că vindea documente false „culacilor” exilați în „coloniile speciale” din vecinătatea satului, ocupa pentru a treia oară funcția de președinte al sovietului local. E posibil ca informatorul să fi fost chiar fiul lui. Contrar propagandei din presa sovietică, Pavlik nu era de fapt pionier (în Gherasimovka nu exista organizație de pionieri), dar în mod cert voia să devină și, după înființarea școlii, se apucase stăruitor să facă agitație, lucru care-l pusese în legătură cu poliția. În Gherasimovka, Pavlik avea reputația unui tânăr care-și denunța vecinii când făceau ceva rău (după ani, sătenii și-l aminteau ca pe un „copil afurisit”). Avea un dinte împotriva tatălui său, care își abandonase familia pentru o altă femeie, lăsându-i-o în grijă lui Pavlik, fiul cel mai mare, pe mamă, Tatiana, o țărancă analfabetă care pare să fi fost zguduită de plecarea lui Trofim și care e posibil ca, într-un acces de gelozie, să-l fi încurajat pe Pavlik să-și denunțe tatăl. Potrivit reporterilor de la procesul lui Trofim, care a avut loc în școala din sat în noiembrie 1931, Pavlik a dezvăluit infracțiunile tatălui și, când acesta a strigat: „Sunt eu, părintele tău!”, băiatul i-a spus judecătorului: „Da, a fost părintele meu, dar eu nu-l mai consider astfel. Nu acționez aici ca fiu, ci ca pionier”. Trofim a fost condamnat la muncă forțată într-un lagăr din Nordul Îndepărtat și ulterior împușcat[66].

Încurajat de succesul mărturiei depuse la proces, Pavlik a început să-i demaște pe sătenii care ascundeau grâne sau se

împotriveau colhozului. Era ajutat de fratele său mai mic, Fiodor, pe atunci în vârstă de nouă ani. Țăranii din Gherasimovka s-au înfuriat. Serghei Morozov, bunicul lui Pavlik, le-a interzis să-i mai calce pragul, iar alți membri ai familiei au încercat să-i împiedice să informeze poliția despre ei. Dar nu există nici o dovadă că familia a fost implicată în uciderea celor doi băieți, omorâți probabil de un grup de adolescenți, din care făcea parte și un văr al lor, Danila, în urma unei dispute pentru un ham și o pușcă[67].

După ce crima a fost prezentată în presa locală, ancheta a fost imediat politizată. Danila a fost pus să-l denunțe pe propriul său bunic, Serghei Morozov, drept ucigașul lui Pavlik. Mărturia lui a fost susținută de alți doi membri ai familiei: Tatiana, care era gata să învinuiască pe oricine de moartea celor doi fii ai săi, și un alt văr al băieților, Ivan Potupcik, stalinist înflăcărat și colaborator al poliției, care a fost răsplătit pentru implicarea în această poveste cu cooptarea în partid. La final, cinci membri ai „clanului de culaci” Morozov au fost trimiși în judecată în noiembrie 1932: unchiul și nașul lui Pavlik, acuzați că puseseră crima la cale, bunicul lui și vărul Danila, care, se spunea, o săvârșiseră, și bunica lui, care se presupune că i-ar fi atras pe cei doi băieți în pădure. Vina acuzaților a fost considerată dovedită de la bun început (procurorii au citat din discursurile lui Stalin despre intensificarea luptei de clasă la sate pentru a dovedi motivația politică a făptuitorilor). Patru din cei cinci – excepție a făcut unchiul lui Pavlik, din motive greu de deslușit – au fost condamnați la „cea mai drastică pedeapsă”, execuția prin împușcare[68].

La acest stadiu, presa națională trăsese deja propriile concluzii. În versiunea ei, Gherasimovka era un simbol al Rusiei rurale înapoiate, iar neamul Morozov, un arhetip al familiei patriarhale de „culaci”, pe care colectivizarea avea s-o anihileze. Pavlik a devenit curând eroul unui uriaș cult propagandistic, inițiat în toamna lui 1933, când Gorki a cerut ridicarea unui monument în cinstea tânărului martir, care, spunea scriitorul, înțelesese „că o rudă de sânge poate fi totodată un dușman în spirit și că o astfel de persoană nu trebuie cruțată”[69]. Era un cult atotprezent: povestiri, filme, poezii, biografii și cântece, toate îl potretizau pe Pavlik drept pionierul perfect, devotat partidului și vigilent în propriul cămin. Curajul plin de abnegație de care dăduse dovadă denunțându-și tatăl a fost propovăduit drept exemplu tuturor școlarilor sovietici. Cultul lui Pavlik Morozov a avut un impact uriaș asupra normelor și sensibilităților morale ale unei întregi generații de copii, care au învățat din el că fidelitatea față de stat era o virtute mai prețioasă decât dragostea față de membrii familiei și decât alte legături personale. Prin intermediul lui, în mintea a milioane de minți fragede a fost sădită ideea că a-ți denunța prietenii și rudele nu era un act rușinos, ci o datorie civică. Și, într-adevăr, asta era considerată datoria oricărui cetățean sovietic[70].

Asupra cui a avut cea mai mare înrâurire lecția lui Pavlik Morozov? Din câte ne putem da seama din interviuri, a influențat puțini copii proveniți din familii stabile, unde principiile morale erau clar stabilite de părinți, deși în privința acestui subiect, care astăzi este înțeles în contextul mai larg al Terorii staliniste, amintirile celor intervievați sunt rareori demne de încredere. Dar Pavlik a fost, se pare, un

exemplu pozitiv pentru mulți dintre cei care crescuseră în familii fragile sau opresive, în care influența celor mai în vârstă era prea slabă ca să contracareze ideile regimului. Propagandiștii cultului au fost tipici în acest sens. Pavel Solomein, de pildă, jurnalistul din Sverdlovsk care a adus povestea lui Pavlik în atenția publicului sovietic, fugise de acasă în copilărie din cauza brutalității tatălui său vitreg și crescuse într-un șir de orfelinate. Gorki însuși rămăsese singur pe lume de la vârsta de nouă ani, când fusese izgonit din casa bunicului său – un cămin violent și înapoiat, unde bărbații își găseau alinarea în alcool, iar femeile, în Dumnezeu – și își câștigase traiul în orașele industriale de pe Volga. Pentru mulți oameni cu asemenea istorii nefericite de familie, Pavlik era un erou, deoarece se smulsese din „întunericul" traiului în căminul părinților săi și, căpătând o conștiință politică și devenind activ în viața publică, descoperise o formă superioară de „familie" în organizația de pionieri care mărșăluiau alături de partid și de poporul sovietic către „un viitor luminos". Povestea lui Pavlik s-a dovedit foarte atrăgătoare în special pentru orfani. Necunoscători ai vieții de familie, ei nu puteau înțelege în ce fel greșise acesta denunțându-și tatăl. Crescuți și educați de stat, erau îndoctrinați să-i fie loiali și recunoscători că-i salvase de la viața mizerabilă despre care li se spunea că-i așteaptă pe cei asemenea lor ce nu avuseseră norocul să se nască în Uniunea Sovietică, cea mai măreață țară din lume.

Mihail Nikolaev avea trei ani în 1932, când părinții săi au fost arestați, iar el a fost trimis la o casă de copii și a primit un alt nume. N-a aflat niciodată cum îl chema de fapt și nici cum se numeau părinții lui, cine fuseseră, de ce fuseseră arestați

sau ce s-a întâmplat cu ei după aceea. Orfelinatele aveau obiceiul să-i transforme pe copiii ca el în „cetățeni sovietici” ștergându-le identitatea anterioară. În copilărie, Mihail a fost profund influențat de povestea lui Pavlik Morozov, care celor din casele de copii le era repetată de la vârste fragede. Îl socotea pe Pavlik un „adevărat erou” și visa să fie ca el „descoperind un spion”. Privind înapoi, Mihail consideră că, dacă ar fi crescut într-o familie, și-ar fi făcut o altă părere despre eroul său din copilărie:

> Noi, orfanii, aveam o viziune mai săracă asupra vieții în comparație cu copiii obișnuiți. Nu cunoșteam lucrurile care se întâmplă în familie, conversațiile din jurul mesei din bucătărie – toate acele informații neoficiale și, după părerea mea, extrem de importante care modelează viziunea despre viață a unei persoane și relațiile ei cu lumea. „Fereastra noastră către lume” erau sala de clasă, pionierii, aparatul de radio din colțul roșu și [ziarul] *Adevărul pionieresc* (*Pionerskaia pravda*). Informațiile din toate aceste surse erau aceleași și nu exista decât un singur mod de a le interpreta[71].

Popularitatea poveștii lui Pavlik, îndeosebi printre cei tineri, a lărgit prăpastia culturală dintre generații – dintre lumea veche a satului patriarhal și noul univers urban al regimului sovietic – care diviza multe familii. Populația rurală era tot mai tânără și mai alfabetizată. Potrivit recensământului din 1926, 39% dintre locuitorii satelor aveau sub cincisprezece ani (și mai bine de jumătate, sub douăzeci), în timp ce, printre fiii de țăran cu vârste cuprinse între

douăzeci și douăzeci și cinci de ani, numărul celor știutori de carte era de peste două ori mai mare decât în rândul taților lor (printre fiicele de țăran de aceeași vârstă, proporția celor știutoare de carte era de cinci ori mai mare decât în rândul mamele lor). Educați în școlile sovietice, acești țărani tineri nu mai împărtășeau ideile și credințele părinților. Intrând în organizațiile de pionieri și de Comsomol, mulți căpătau încrederea de sine necesară pentru a scăpa de sub controlul lor. Refuzau să meargă la biserică, să poarte cruce sau să respecte ritualurile religioase, citând adesea puterea sovietică drept noua autoritate în aceste chestiuni și intrând uneori în dispute cu părinții. Informațiile și valorile lor proveneau tot mai des din mediul urban și, pe măsură ce cultura urbană se răspândea, în anii 1920 și 1930, chiar și în satele cele mai izolate, tot mai mulți ajungeau să prefere orașul satului natal. Ca urmare a acestei schimbări, tinerii de la țară au început să considere traiul la oraș mai bun și mai cultivat decât viața la sat. O analiză făcută de Comsomol la mijlocul anilor 1920 în una dintre cele mai importante zone agricole din provincia Voronej a scos la iveală faptul că 85% dintre membrii organizației proveneau din familii de țărani; și totuși, numai 3% dintre ei spuneau că vor să lucreze în agricultură. Majoritatea copiilor de la țară voiau să plece din sat și să ajungă la oraș ca să lucreze într-un magazin sau într-un birou, să facă o facultate și să lucreze în industrie sau să intre în armată[72].

Familia Medvedev era sfâșiată de această ruptură dintre cei tineri și cei mai în vârstă. Andrei Medvedev se născuse în 1880 în satul Oblovka, pe calea ferată dintre Tambov și Balașov, la 570 de kilometri sud-est de Moscova. Fierar de

meserie, își câștiga traiul pe timpul iernii punând acoperișuri metalice pe casele țăranilor mai înstăriți, dar vara lucra împreună cu cei cinci frați pământul tatălui lor, Fiodor, în casa căruia locuia întreaga familie, șaptesprezece suflete. Fiodor era un bătrân țăran venerabil, un evlavios ortodox, cu părul alb căzându-i pe umeri, care își conducea gospodăria în stil tradițional. „Trăiam după reguli strămoșești", își amintește una dintre nepoatele sale. „Toată lumea mânca din aceeași strachină, iar bunicul dădea semnalul începerii mesei ciocănind cu lingura în marginea farfuriei. Nimeni nu scotea o vorbă până nu vorbea el."

În 1923, Andrei s-a căsătorit cu Aliona, o femeie de două ori mai tânără decât el, care în 1917 se refugiase cu rudele ei din Petrogradul afectat de foamete în regiunea rurală Tambov. Aliona provenea dintr-o familie săracă de muncitori. Tatăl ei fusese hamal în gară și, la moartea soției, rămăsese cu șapte copii pe cap; în Tambov își ducea zilele făcând tot felul de munci în gospodăriile țărănești. Andrei și-a adus tânăra soție în casa lui Fiodor și în 1924 li s-a născut o fetiță, Nina. Alionei i-a venit greu încă de la început să se adapteze obiceiurilor patriarhale ale casei. Deși nu făcuse decât trei ani de școală, a devenit secretara sovietului local. A înființat o școală unde îi învăța să citească pe copiii din sat – și pe mulți dintre adulți. Andrei nu era interesat de cărți – în căminul Medvedevilor nu exista așa ceva –, așa că ea a adus acasă cărți și reviste din târgul cel mai apropiat, ca să-i învețe pe copii să citească. În 1928, școala Alionei a devenit un „centru de lichidare" (*likpunkt*) în campania de lichidare a analfabetismului (*likbez*) inițiată de Comsomol, parte din campania mai largă a regimului împotriva religiei și culturii patriarhale a satelor

sovietice. Aliona a devenit activistă în Jenotdel, Secția pentru Femei din cadrul partidului, plecând deseori la conferințe în orașul capitală de provincie. Îngrozit de independența ei, Fiodor o amenința că o alungă din casă și se certa frecvent cu fiul său, unul dintre liderii sovietului din sat, care sprijinea activismul soției, deși era și el gelos și nu-i plăcea să-și lase femeia să meargă singură la oraș.

În septembrie 1929, în Oblovka s-a format un colhoz. Numai douăzeci și nouă dintre cele șaizeci și șapte de gospodării din sat fuseseră de acord să se înscrie, dar numărul lor a fost considerat suficient pentru a impune înființarea colectivului. Andrei a fost ales președinte, dar Fiodor a refuzat să se înscrie. Vaca lui născuse un vițel, pe care el nu voia să-l cedeze. Tată și fiu s-au certat violent. „S-ar fi omorât dacă n-ar fi intervenit mama", își amintește Nina. „S-au blestemat unul pe altul și au jurat să-și vadă fiecare de drumul lui." Averea familiei a fost împărțită. Andrei s-a mutat cu partea lui la colhoz, iar Fiodor, la optzeci și unu de ani, a continuat să-și lucreze pământul singur. Patru luni mai târziu, bătrânul a fost arestat împreună cu alți unsprezece „culaci" din sat, pe baza unui raport al sovietului din Oblovka. Casa lui Fiodor a fost făcută fărâme, iar el a fost exilat în Siberia. Dar drama familiei nu s-a încheiat aici. Ca președinte al colhozului, Andrei își legase viitorul de mediul rural, însă Aliona era atrasă de oraș, în mare măsură pentru că voia să găsească vreun tratament pentru fiica ei Nina, care orbise din cauza unei boli și avea nevoie de îngrijiri speciale. În aprilie 1930, Aliona și-a părăsit soțul și s-a întors cu Nina la familia ei, la Leningrad, unde au închiriat un colțișor într-o cameră deținută de prietenii unor rude. „Nu aveam decât patru metri

pătrați”, își amintește Nina, „cât să ne încapă un pat îngust, o măsuță și două scăunele pe care dormeam eu, în timp ce mama ocupa patul”. Timp de doi ani, familia a rămas despărțită, dar apoi, în octombrie 1932, Andrei a venit și el la Leningrad. Atașamentul față de familie se dovedise mai puternic decât devotamentul față de gospodăria colectivă. Medvedevii s-au mutat într-o cameră mai mare în centrul orașului, Aliona a început să predea la școala Ninei, iar Andrei să lucreze ca meșter de acoperișuri în secția de producție a OGPU[73].

Multe familii s-au destrămat, la fel ca a Medvedevilor, sub presiunea concomitentă a colectivizării și urbanizării. Colectivizarea a fost numai ultimul dintr-o serie întreagă de cataclisme care au devastat țărănimea rusă – între ele Primul Război Mondial, Revoluția, Războiul Civil și foametea care i-a urmat, toate răpind milioane de vieți –, dar, într-un fel, a fost cel mai traumatizant, pentru că a despărțit familii, ațâțând copiii împotriva părinților în disputa dintre cei care voiau să adopte noul mod de viață sovietic și cei care i se opuneau. Câți copii și-au denunțat în realitate părinții e greu de spus. Cu siguranță au fost, chiar dacă nu atât de mulți cât s-ar crede citind presa sovietică a vremii, care lasă impresia că, în anii 1930, satele erau pline de versiuni ale lui Pavlik Morozov. Ziarele scriau, bunăoară, că un pionier pe nume Sorokin își surprinsese tatăl furând cereale de la colhoz și îl dăduse pe mâna poliției; că un elev pe nume Serioja Fadeev îi spusese directorului școlii unde ascunsese tatăl lui o provizie de cartofi; sau că un băiat de treisprezece ani pe nume Pronea Kolibin își denunțase propria mamă că fura grâne de pe câmpurile colhozului (a fost recompensat cu o excursie la

Artek, faimoasa tabără de pionieri din Crimeea, în timp ce mama lui a fost trimisă într-un lagăr de muncă)[74].

Organizațiile de pionieri îi încurajau pe copii să-l imite pe Pavel Morozov denunțându-și părinții. Adeseori, brigăzile de pionieri erau însărcinate să păzească terenurile gospodăriilor colective și să raporteze dacă țăranii furau din recoltă. *Pionerskaia pravda* tipărea numele tinerilor informatori și le enumera realizările. La apogeul cultului lui Pavlik Morozov în anii 1930, adevăratul pionier era aproape obligat să-și dovedească meritele denunțându-și propriile rude. O revistă de provincie avertiza că pionierii care nu oferă informații despre familiile lor trebuie tratați cu suspiciune și, dacă se descoperă că nu sunt suficient de vigilenți, trebuie ei înșiși denunțați. În acest climat, nu e de mirare că părinții se temeau să vorbească în prezența copiilor. După cum își amintește un medic:

> Nu i-am vorbit niciodată băiatului meu despre Stalin în termeni negativi. După povestea lui Pavlik Morozov, te temeai să nu-ți scape vreo vorbă, chiar și în fața propriului copil, pentru că ar fi putut s-o repete fără să-și dea seama la școală, conducerea ar fi transmis-o mai departe, iar băiatul ar fi fost luat la întrebări: „De unde ai auzit așa ceva?”, iar el ar fi răspuns: „Tata zice așa, și tata are întotdeauna dreptate”. Și, până să te dezmeticești, ai fi dat de necaz[75].

Unul dintre cei care a dat de necaz a fost tatăl lui Aleksandr Marian. Aleksandr era lider de Comsomol în satul său natal Mălăiești, de lângă Tiraspol, în sud-vestul Ucrainei.

În 1932, la vârsta de șaptesprezece ani, l-a denunțat pe tatăl său Timofei într-o scrisoare trimisă miliției. Aleksandr era un susținător fanatic al colectivizării, care întâmpinase cu entuziasm războiul împotriva „culacilor”, descriși în jurnalul lui, pe 8 iunie 1931, drept „ultima, dar cea mai numeroasă clasă de exploatatori din URSS”. Timofei era de altă părere. Critica procesul de colectivizare, inclusiv în fața fiului, care l-a denunțat imediat. Timofei a fost arestat și trimis într-un lagăr de muncă. În jurnalul său, Aleksandr redă un schimb de replici avut în octombrie 1933 cu un tovarăș de Comsomol care îi spunea că ar trebui îndepărtat din funcția deținută în organizație din cauza opiniilor „contrarevoluționare” ale tatălui său.

> A trebuit să-i explic că tata a fost arestat la cererea mea. Motivul pentru care a adoptat o atitudine antisovietică a fost experiența lui ca prizonier de război în Austria [în Primul Război Mondial] [...] S-a întors de acolo îndrăgostit de ordinea austriacă, convins că gospodăriile mici pe care le văzuse în Austria erau cheia propășirii agriculturii [...]. Greșelile din prima perioadă a colectivizării le considera pur și simplu o debandadă, nu doar niște complicații temporare. Dacă ar fi știut legile dialecticii, dacă ar fi avut cunoștințe politice, și-ar fi dat seama de erorile sale și și-ar fi revizuit opiniile[76].

Asemenea denunțuri întemeiate pe fanatism ideologic au fost probabil destul de rare. Mai des, tinerii se comportau reactiv, dezicându-se de anumiți membri ai familiei, în loc să-i denunțe, și chiar și atunci numai după ce rudele fuseseră

demascate ca „dușmani ai poporului”. Îndoctrinați de școală și de organizația de pionieri, considerau poate inutil să-și compromită propriile perspective nedistanțându-se de membri ai familiei care fuseseră oricum deja arestați. De multe ori, comportamentul lor era influențat de presiuni și considerații complexe. Unii erau amenințați că vor fi excluși din organizațiile de pionieri sau de Comsomol, că nu vor fi primiți în facultăți sau nu vor avea acces la anumite profesii dacă nu-și demonstrau loialitatea față de regim și vigilența lepădându-se de rudele arestate. Așa se explică anunțurile standard întâlnite cu miile în presa sovietică a vremii:

> Eu, Nikolai Ivanov, mă dezic de tatăl meu, fost preot, pentru că mulți ani a înșelat oamenii spunându-le că Dumnezeu există, și din acest motiv încetez orice relație cu el[77].

O parte din aceste deziceri au fost poate încurajate chiar de părinți, care recunoșteau nevoia copiilor de a se desprinde de ei dacă voiau să-și croiască un drum în societatea sovietică. În 1932, de exemplu, un băiat de șaisprezece ani dintr-o familie evreiască tradițională de lângă Kremenciug a scris ziarului local de limbă idiș, dezicându-se de modul de viață înapoiat al familiei sale:

> Refuz să mai fac parte din această familie. Simt că tatăl meu adevărat este Comsomolul, care m-a învățat ce e important în viață. Adevărata mea mamă este patria, Uniunea Republicilor Sovietice Socialiste, iar poporul URSS este de acum familia mea.

Potrivit surorii lui mai mici, care a fost intervievată mai târziu, băiatul a scris această declarație la insistența tatălui. „Când aveam paisprezece ani”, își amintește fata,

> tata ne-a chemat pe mine și pe fratele meu într-o odaie și ne-a explicat că modul lui de viață nu se potrivește cu timpurile moderne. Nu voia ca noi să-i repetăm greșelile, de pildă să urmăm tradițiile religioase evreiești. Ne-a spus că trebuie să mergem la redactorul gazetei de perete a școlii și să anunțăm acolo că acum duceam o viață nouă și că nu voiam să avem nimic în comun cu trecutul religios al tatălui nostru. Tata ne-a pus să facem asta. A spus că pentru el nu însemna nimic, dar că gestul acesta, credea el, nouă ne va deschide un viitor luminos[78].

Erau și alți factori – între ei, nu în ultimul rând, ambiția – care îi făceau pe tineri să se delimiteze de rude. Multe scrisori publice de dezicere erau scrise înainte ca autorii lor să plece de acasă la facultate sau să înceapă o carieră la oraș; erau o declarație a unei noi identități, a devotamentului față de idealurile și obiectivele sovietice. Primii ani 1930 au fost o perioadă de uriașe oportunități și de extraordinară mobilitate socială: fii și fiice de muncitori aspirau la profesii intelectuale; copii de țărani visau să ajungă la oraș. Toate aceste ambiții erau întreținute cu bună știință de propaganda regimului, care plasa cultul succesului individual în centrul planului cincinal. Filme, cărți și cântece vorbeau despre realizările „eroilor obișnuiți” din rândul proletariatului – ingineri și oameni de știință, muncitori exemplari, aviatori și exploratori, balerine, sportivi și femei, toți făcând cinste și aducând faimă

Uniunii Sovietice. Tinerii erau îndemnați să creadă că le puteau copia reușitele dacă vor munci din greu și se vor dovedi cetățeni sovietici demni de încredere.

Asemenea ambiții erau de multe ori nutrite cel mai intens de copiii „culacilor” sau ai altor „dușmani” ai regimului – un paradox care a marcat în mod hotărâtor conflictul dintre tații „culaci” și fiii lor. Crescând cu stigmatul originii lor sociale, tinerii aceștia își doreau să fie considerați membri ai societății cu aceleași drepturi ca și ceilalți, lucru pe care nu-l puteau obține decât dacă rupeau cu trecutul lor. Unii se lepădau de „culacii” pe care-i aveau printre rude, alții și-i ștergeau din biografie sau pretindeau că muriseră ori fugiseră. Asemenea acte de negare erau de multe ori necesare pentru ca autorii lor să poată supraviețui. Și totuși amintirea lor încă poate stârni sentimente de remușcare și de rușine, nu pentru că acești tineri ar fi denunțat, de fapt, pe cineva, ci pentru că, în timp ce ei au dus o viață relativ „normală” și și-au construit o carieră, părinții lor au dispărut în Gulag. Ei s-au împăcat cu sistemul sovietic și și-au găsit locul în el, deși știau că le distrusese familia.

Nimeni n-a exprimat poate cu mai multă forță aceste sentimente de remușcare decât poetul Aleksandr Tvardovski. S-a născut în 1910 în satul Zagore din provincia Smolensk, unde tatăl lui, Trifon, fierar, le asigura nevestei sale și celor șapte copii o viață modestă, dar îndestulată. Aleksandr a devenit comunist din adolescență. S-a înscris în Comsomol în 1924 și a început să facă propagandă în sat. Se certa adesea pe teme politice cu tatăl lui și a fugit de două ori de acasă, neputând să se împace cu traiul țărănesc tradițional al familiei. În 1927 s-a înscris în Asociația Rusă a Scriitorilor

Proletari (RAPP), s-a mutat la Smolensk și a publicat în ziarul comsomolist *Tânărul tovarăș* prima sa poezie, „Tatălui bogătaș” („Otțu-bogateiu”):

> În casa ta nimic nu-i lipsă,
> Tu ești bogat – și eu o știu,
> Din toate izbele din sat,
> A ta e cea mai bună[79].

În primăvara lui 1930, autoritățile au impus o taxă împovărătoare gospodăriei lui Trifon. Temându-se să nu fie arestat, capul familiei a fugit în Donbass să caute de lucru, urmat în toamnă de fiii săi Ivan (în vârstă de șaptesprezece ani pe atunci) și Konstantin (de douăzeci și doi de ani), care au socotit că ușurau povara traiului mamei lor dacă plecau în căutarea tatălui. Ivan s-a întors în iarna următoare, dar a descoperit că fusese dat afară din școala din sat fiindcă era fiu de „culac”. În martie 1931, familia Tvardovski – cu excepția lui Aleksandr – a fost deportată din Zagore. Konstantin (care fusese închis la Smolensk) și Trifon (arestat la întoarcerea din Donbass) s-au alăturat convoiului în drum spre Urali. Familia a petrecut următorii doi ani mai mult în lagăre de muncă și „așezări speciale”, trăind pe fugă și lucrând intermitent în fabrici și mine oriunde găsea câte o portiță de scăpare de sistemul pașapoartelor interne, despărțindu-se și iar unindu-se până în toamna lui 1932, când Trifon și-a găsit de lucru ca fierar într-o fabrică din orașul Nijni Taghil din Ural.

În tot acest timp, Aleksandr învăța la Institutul Pedagogic din Smolensk, unde și-a făcut reputație de poet. În primul său poem mai lung, *Calea către socialism* (1931), a schițat un

tablou strălucitor al vieții în gospodăriile colective, iar la ședințele studenților se pronunța în favoarea campaniei împotriva „culacilor”. Dar în mod cert se simțea vinovat pentru modul cum erau tratați ai lui, deoarece, în primăvara lui 1931, s-a dus la secretarul regional de partid I.P. Rumeanțev în speranța că ar putea interveni să le ușureze soarta. Rumeanțev i-a spus – își amintea ulterior Tvardovski în 1954 – că „în viață sunt momente în care omul trebuie să aleagă între familie și Revoluție”. După această întrevedere, Tvardovski a fost considerat „șovăielnic” și loialitatea i-a fost pusă la încercare de autorități. În ședințele scriitorilor a fost atacat ca fiu de „culac”. A scăpat de excluderea din RAPP numai după ce a fost apărat cu vigoare de scriitorul local Adrian Makedonov (arestat ulterior)[80].

Temându-se pentru cariera lui, Tvardovski s-a distanțat de familie. În primăvara lui 1931, părinții i-au scris din „așezarea specială” Lealea din Ural. Nu se așteptau să primească vreun ajutor bănesc – știau că Aleksandr nu avea de unde să le dea, își amintea Ivan în 1988: „Sperau pur și simplu că-și dorea să țină legătura cu părinții, cu frații și surorile lui”. Ivan continuă:

> Aleksandr ne-a scris de două ori. În prima scrisoare a promis că va face ceva. Dar curând a sosit a doua, și în ea erau scrise aceste rânduri, pe care nu le pot uita: „Dragii mei! Nu sunt nici barbar, nici animal. Vă cer să vă întăriți sufletele, să aveți răbdare și să munciți. Lichidarea clasei culacilor nu înseamnă lichidarea oamenilor și cu atât mai puțin lichidarea copiilor…”. Iar mai încolo spunea așa: „… nu vă pot scrie […] nu-mi scrieți nici voi”.

Când scrisoarea i-a fost citită mamei lui Ivan, ea

> a plecat capul și s-a așezat pe o bancă, unde a rămas adâncită în gânduri, pe care le exprima cu voce tare, cu toate că ceea ce spunea nu ne era adresat nouă, ci sieși, căci încerca să se convingă singură de dragostea și devotamentul lui Aleksandr.
>
> — Știu, simt, cred… că i-a fost greu, a spus. Fără îndoială, n-a avut de ales. Viața e o loterie, ce poți face?[81].

Două luni mai târziu, în august 1931, Trifon l-a luat pe fiul său mezin, Pavlik, și a fugit din Lealea, lăsând în urmă restul familiei. După o lună au ajuns la Smolensk și l-au căutat pe Aleksandr la Casa Sovietelor, unde știau că lucrează în biroul de presă. Trifon i-a cerut pazniculuisă-i cheme fiul:

> Știam ce ne scrisese la Lealea, dar m-am gândit: „E fiul meu! Ar putea măcar să aibă grijă de Pavluṣka. Ce rău i-a făcut propriul lui frate?”. Aleksandr a ieșit. Doamne iartă-mă, cum se poate ca întâlnirea cu copilul tău să fie atât de înspăimântătoare? M-am uitat la el cu un sentiment aproape de groază: crescuse, era slab și chipeș! Fiul tatălui său! A stat și s-a uitat la noi în tăcere. Și apoi a spus nu: „Bună ziua, tată!”, ci: „Cum ați ajuns aici?”.
>
> — Șura! Fiule! am zis. Murim acolo! Murim de foame, de boli, din cauza pedepselor date la întâmplare!
>
> — Deci ați evadat? a întrebat el brusc, cu o voce parcă străină. Și privirea îi era altfel, ai fi zis că mă pironește în pământ.

Am tăcut – ce-aș fi putut să spun? N-are decât – îmi părea rău doar de Pavlușka. Era doar un copil care venise cu speranța să fie primit cu dragoste de fratele său, dar iată că lucrurile luaseră altă întorsătură.

— Nu pot să vă ajut decât trimițându-vă înapoi de unde ați venit pe gratis – acestea au fost vorbele exacte ale lui Aleksandr.

Mi-am dat seama că n-avea rost să-l mai rog, să-l mai implor ceva. I-am cerut doar să aștepte să mă duc la un prieten din Stolpovo, care îmi datora bani, și apoi, când mă întorceam, putea să facă ce voia cu mine. A fost vizibil impresionat.

— Bine, du-te! mi-a spus.

La Stolpovo, Trifon și-a vizitat prietenul. Au băut împreună în timp ce Pavlik dormea. Apoi, la miezul nopții, poliția a venit să-l aresteze. Aleksandr îl trădase[82].

S-au scurs patru ani înainte ca Aleksandr să mai primească vreo veste de la familia sa. În acest timp, crede Ivan, fratele lui a dat glas sentimentului său de vinovăție în poezii rămase nepublicate:

Cine ești, frate?
Ce mai faci, frate?
Unde ești, frate?
Pe ce canal Belomor?
(„Frații”, 1933)

În 1935, Ivan a venit la Aleksandr la Smolensk. Fugise din „așezarea specială” și trăise timp de trei ani ca fugar, din slujbe întâmplătoare, la Moscova și în alte orașe industriale,

dar tânjea să-și revadă orașul natal și simțea că venise timpul să-i dea fratelui său de știre ce se întâmplase cu restul familiei. S-au întâlnit de două ori pe fugă și Aleksandr și-a avertizat fratele să plece din Smolensk: „Pentru tine nu există nimic aici”, i-a spus el lui Ivan. „N-o să ai decât neplăceri. Pentru mine, dimpotrivă, e important să trăiesc aici, unde oamenii mă cunosc bine!”[83].

Aleksandr Tvardovski, 1940

La vremea aceea, Ivan a fost plin de resentimente față de fratele său. Dar mai târziu a ajuns să înțeleagă presiunile exercitate asupra lui Aleksandr, nevoia lui de a rămâne într-un loc unde era cunoscut și respectat și unde succesul îi oferea

oarecare protecție. Reflectând la alegerile fratelui său, Ivan scria cu compasiune:

> Îndrăznesc să spun că vizita mea i-a stârnit un sentiment de vină și de remușcare. N-avea cum să fi uitat scrisorile pe care ni le scrisese în exil, nici întâlnirea cu tata de la Casa Sovietelor. Mi-a părut rău pentru fratele meu. Că-mi plăcea sau nu, a trebuit să recunosc că era un membru sincer al Comsomolului și că fusese așa încă din anii 1920. Cred acum că Aleksandr a considerat violența revoluționară care i-a măturat pe părinții noștri, pe frații și surorile noastre, ca pe un fel de test, chiar dacă nedrept și greșit, care să-i arate dacă se putea dovedi un comsomolist autentic. Poate că nu avea, de fapt, cui să-i dovedească asta – poate nu trebuia să și-o dovedească decât sieși. Fără îndoială, s-a justificat astfel: „Fiecare culac e tatăl cuiva, iar copiii lui sunt frații și surorile cuiva. De ce ar fi familia mea deosebită de altele? Fii curajos și puternic, nu ceda în fața omeniei abstracte și a altor sentimente care depășesc interesele de clasă!”. Logica lui trebuie să fi fost aceasta: dacă susții colectivizarea, înseamnă că susții lichidarea clasei culacilor și atunci nu ai dreptul moral să ceri ca pentru propriul tău tată să se facă o excepție. Poate că, în inima lui, Aleksandr și-a jelit familia, dar ea nu era decât una dintre nenumăratele familii de culaci[84].

5

„Marea Cotitură” din 1928-1932 a distrus legături și loialități vechi care uneau familiile și comunitățile și a dat naștere unui nou tip de societate, în care oamenii erau definiți de relația lor cu statul. În acest sistem, clasa socială era totul; statul îi promova pe „proletari” și îi reprima pe „burghezi”. Dar clasa nu era o categorie fixă ori rigidă. Odată ce își părăseau căminele, își schimbau slujba sau se deplasau pe tot cuprinsul țării, pentru milioane de oameni era relativ lesne să-și schimbe sau să-și reinventeze clasa socială. Învățau să-și modeleze o identitate de clasă care îi ajuta să avanseze în societate. Ajungeau să-și ascundă sau să-și mascheze cu pricepere originile „nesănătoase” și să-și înfrumusețeze biografia ca să pară mai „proletară”.

Noțiunea „muncii cu sine însuși” era monedă curentă printre bolșevici și un ingredient fundamental al concepției bolșevice despre crearea unui tip superior de personalitate umană (omul nou sovietic) prin eliminarea impulsurilor „mic-burgheze” și individualiste moștenite de la vechea societate. Așa cum scria un lider de partid în 1929, „noi suntem toți oameni ai trecutului, cu toate defectele trecutului, și toți avem mult de lucru cu noi înșine. Toți trebuie să ne perfecționăm”[85]. În același timp, capacitatea oamenilor de a-și schimba și manipula identitatea de clasă era un motiv de mare îngrijorare pentru conducerea partidului[86]. Bolșevicii se temeau că „proletariatul” – baza socială a dictaturii, în opinia lor – ar putea să se „dilueze” prin influxul masiv de țărani sărăciți și de alte elemente „mic-burgheze” („culaci”,

negustori, preoți etc.) venite la oraș; că partidul are să fie inundat de „oportuniști” și aventurieri care reușeau să-și ascundă originea socială impură.

Presa sovietică era plină de relatări despre asemenea impostori. Cel mai cunoscut a fost Vladimir Gromov, care, în 1935, a fost condamnat la zece ani de muncă penală la Canalul Marea Albă pentru că își asumase identitatea unui inginer specialist și arhitect câștigător de premii. Gromov folosise documente falsificate pentru a obține slujbe bine plătite și un apartament confortabil la Moscova. Reușise chiar să-l convingă pe comisarul poporului pentru Aprovizionare, Anastas Mikoian, să-i dea un avans de un milion de ruble[87]. Îngrijorarea legată de impostori trăda o neliniște profundă a conducerii de partid și ea a influențat cultura epurărilor, a cărei retorică violentă de denunțare avea la bază nevoia de a dezvălui adevărata identitate a „dușmanilor ascunși”. Pe tot parcursul anilor 1930, conducerea partidului a încurajat credința larg răspândită că vecinii, colegii de serviciu, chiar și prietenii și rudele puteau fi altceva decât ceea ce păreau – credință care a otrăvit relațiile dintre oameni și a ațâțat teroarea în masă din 1937-1938. „Uitați-vă cum arată dușmanii poporului!”, a spus fratele mai mic al Elenei Bonner când tatăl lor a fost arestat. „Unii se prefac chiar a fi tați.”[88]

Ca și în cazul colectivizării, lansarea planului cincinal a fost însoțită de o epurare socială masivă a „dușmanilor de clasă” și a altor „elemente străine”, pentru a elimina orice potențială opoziție și disidență. Odată cu introducerea sistemului de pașapoarte interne, poliția a primit instrucțiuni să-și intensifice campania de izgonire din orașe a „elementelor sociale nesănătoase” – „culaci”, preoți, negustori, infractori,

„paraziți” și prostituate, țigani și alte grupuri etnice (finlandezi, coreeni, nemți de pe Volga etc.)[89]. Teama de excluziune socială a îndemnat milioane de oameni să-și ascundă originea. Căci, în vreme ce ideologia, teoretic, permitea transformarea de sine, procesul putea să fie lung și nesigur. Disimularea putea să pară calea mai certă – și cu siguranță mai scurtă – către incluziunea socială. În haosul de la începutul anilor 1930, era relativ ușor să-ți schimbi identitatea mutându-te pur și simplu în alt oraș sau obținând acte noi. Documente falsificate puteau fi obținute cu ușurință dând mită sau puteau fi cumpărate de la falsificatori, care existau în fiecare târg. Dar nu era necesar nici măcar să plătești pentru o biografie „curată”. Mulți își aruncau pur și simplu actele vechi și cereau altele noi de la un alt soviet, dând informații diferite despre originea lor și uneori schimbându-și chiar numele și locul nașterii[90]. În provincie, funcționarii și poliția erau recunoscuți pentru ineficiență și corupție.

Pentru femei, un alt mod de a-și masca originea socială era căsătoria. Anna Dubova s-a născut în 1916 într-o familie țărănească numeroasă din provincia Smolensk. Tatăl ei a fost arestat drept „culac” în 1929 și ulterior a fost trimis să muncească pe un șantier la Podolsk, la sud de Moscova, iar soția și copiii s-au mutat cu el. Mama Annei a căpătat o slujbă la o crescătorie de iepuri, iar Anna s-a înscris la o școală profesională de pe lângă o fabrică de pâine. Tocmai când credeau că erau pe cale să devină încă o dată oameni „normali”, membrii familiei au fost denunțați de o prietenă comsomolistă a surorii Annei că-și tăinuiau statutul de „culac”. Au fost deportați, și-au pierdut toată averea și

permisul de rezidență. Părinții Annei au plecat cu copiii cei mai mici la Rjev, la 200 de kilometri est de Moscova, unde s-au instalat într-„un fel de hambar” care aparținea unor rude ale tatălui. Anna a fugit la Moscova, unde o altă soră, căsătorită cu un localnic, i-a oferit un loc de dormit pe podeaua cămăruței lor. Fără permis de rezidență, trăind în ilegalitate, Anna a reușit totuși să-și urmeze visul. După ce a absolvit școala profesională, a devenit cofetar la Fabrica Bolșevică de Dulciuri, unde s-a specializat în decorarea prăjiturilor. Viitorul ei începea să arate luminos. O amenința însă în permanență pericolul de a pierde totul dacă s-ar fi descoperit că era fiică de „culac” și trăia în afara legii. „În tot acest timp”, spunea ea în interviurile care i-au fost luate în anii 1990,

> mă temeam de fiecare dată când vedeam un polițist, pentru că mi se părea că își va da seama că e ceva în neregulă cu mine. Și m-am căsătorit tocmai ca să-mi pot ascunde originea. […] Soțul meu făcea parte din *bednota* [țărănimea săracă]. Era comsomolist și secretar al unui soviet sătesc nu departe de Moscova. Ca membru al Comsomolului, una dintre sarcinile lui era să-i identifice și să-i deposedeze pe culaci de averea lor. […] Căsătoria mea a fost un fel de camuflaj. Nu aveam unde să locuiesc, dar, după ce m-am măritat, am avut o cămăruță numai pentru noi. Iar când mergeam la culcare, mă gândeam în sinea mea: „Dumnezeule atotputernic, chiar sunt în patul meu!”.

Soțul Annei era un om bun, dar bea mult. „Îmi spuneam întruna: «Doamne, dacă m-aș putea mărita cu un om serios!».

Trăiam cu el, dar visam să am un soț serios, chiar dacă fiica noastră se născuse deja.”[91]

Oamenii siliți să ducă o astfel de viață dublă erau urmăriți de amenințarea demascării. „Mă temeam tot timpul”, își amintește un fost colonel de poliție secretă, comunist exemplar, care și-a ascuns toată viața originea aristocratică. „Mă gândeam întruna: «Dacă s-ar descoperi dintr-odată cine sunt?». Atunci tot ce obținusem prin munca mea, tot ce construisem pentru mine și pentru familie, viața mea, cariera s-ar fi dus pe apa sâmbetei.” Dar teama era numai unul dintre impulsurile și emoțiile contradictorii – pasivitate, dorința de a se retrage în sine, rușinea, sentimentul de inferioritate – care puteau da naștere într-un individ atât unei uri secrete față de regim, cât și unei dorințe de a-și depăși stigmatul dând dovadă de devotament față de cauza sovietică. Oamenii se pierdeau în această dualitate. Eul interior era înghițit de personalitatea publică. După cum își amintea cineva, „am început să simt că eram omul care mă prefăcusem că sunt”[92].

Tânărul Simonov a trăit o experiență similară. Ascunzându-și originea nobilă, s-a înscris ca „proletar” la școala de ucenici (FZU) din Saratov, de unde urma să iasă strungar. Făcuse asta împotriva dorinței tatălui său, care visase să-l vadă la facultate – traiectoria educațională tipică pentru un reprezentant al vechii clase intelectuale din care provenea. Dar adolescentul Simonov era fascinat de viziunea noii societăți industriale. Vedea în proletariat noua clasă conducătoare și voia să facă parte din ea. „Era începutul primului plan cincinal”, își amintește el, „și am fost copleșit de spiritul lui romantic. M-am înscris într-un club în care se discutau planul și variantele lui și care mă interesa mult mai

mult decât învățătura. Tatăl meu vitreg a fost atât de supărat, încât abia dacă mi-a vorbit în timpul primului an petrecut la școala de ucenici”[93].

Simonov „proletarul”, 1933

Atmosfera la școală era militant-proletară. Jumătate dintre elevi proveneau din familii de muncitori, iar cealaltă jumătate, din case de copii. Ca fiu al unei prințese, era evident că Simonov nu aparținea acestei lumi și risca mult încercând să se integreze în ea, dar și-a dat silința, renunțând la pantalonii scurți și sandalele din adolescența timpurie și purtând o bluză de muncitor și o șapcă în speranța de a fi ca toți ceilalți. La baza atracției lui față de proletariat se afla ideea independenței muncitorului: „Viața unui adult autentic, așa cum o înțelegeam eu, începea abia în ziua în care

se apuca să muncească și să aducă bani în casă. Eu voiam să fiu independent și să-mi câștig traiul cât mai repede”[94]. Firește, intrând în armata muncitorilor industriali, Simonov avea să ajungă în același timp independent de familia sa, a cărei origine nobilă l-ar fi tras cu siguranță înapoi.

Pentru a-și plăti studiile la școala din Saratov, Simonov lucra seara ca ucenic la Universal, asamblând cartușe pentru puștile de asalt produse de uriașa fabrică de armament. În primăvara lui 1931 câștiga 15 ruble pe lună, un salariu modest, dar o contribuție importantă la bugetul domestic, îndeosebi începând din aprilie, când tatăl său vitreg Aleksandr a fost arestat, iar Simonov a devenit, la vârsta de cincisprezece ani, singurul întreținător al familiei.

Arestul a fost civilizat. Le-au bătut la ușă la ora zece seara, când familia se dusese deja la culcare, pentru că Aleksandra se simțise rău. Aleksandr nu i-a lăsat să intre în apartamentul lor din baracă până când nu s-a îmbrăcat. Konstantin s-a trezit și și-a găsit tatăl vitreg citind ordinul de percheziție cu o lupă:

> Percheziția a durat mult timp. Au făcut-o temeinic, luând metodic toate lucrurile din amândouă camerele, uitându-se chiar și în caietul meu de școală pentru tehnologia metalelor, în caietele mele din clasa a șaptea, și răsfoind enormul tezaur de scrisori al mamei – îi plăcea să scrie mult și îi plăcea de asemenea ca toate rudele și prietenii să-i scrie mult [...]. Când au terminat căutările, după ce puseseră hârtiile și scrisorile în ordine la loc și, mi s-a părut mie – deși e posibil să mă înșel –, făcuseră o listă cu lucrurile confiscate, am crezut că asta era tot. Dar apoi unul dintre ei a scos o hârtie din buzunar și i-a arătat-o

> tatei. Era ordinul de arestare. În clipa aceea nu m-am gândit – deși mai târziu mi-am dat seama – că arestarea fusese plănuită de la bun început, indiferent de rezultatul percheziției. Nu mă puteam uita la mama. Deși avea o fire puternică, era limpede că era bolnavă, stătuse toată noaptea în pat, cu febră, și tremura din toate încheieturile. Tata a rămas calm. După ce a citit hârtia – cercetând-o din nou cu lupa, pe care a scos-o din buzunarul vestei – și s-a convins că era într-adevăr un ordin de arestare, a sărutat-o scurt pe mama și i-a spus că se va întoarce când neînțelegerea se va fi lămurit. Fără o vorbă, mi-a scuturat mâna cu fermitate și a plecat cu cei veniți să-l aresteze[95].

Asemenea lui Aleksandr, Simonov credea că era vorba de o neînțelegere. Trebuie să fi știut că mulți specialiști fuseseră arestați la Saratov, inclusiv câțiva ofițeri din școala militară unde preda tatăl său. Dar, ca majoritatea celor care își pierduseră rude în felul acesta, Simonov presupunea că tatăl său vitreg fusese arestat din greșeală. „Credeam că ceilalți erau vinovați de ceva, că erau dușmani, dar nu-i asociam cu tatăl meu vitreg.”[96] Această distincție l-a ajutat să-și păstreze încrederea în sistemul justiției sovietice, încredere care i-a fost întărită de comportamentul civilizat al ofițerilor OGPU, nu numai în timpul arestării lui Aleksandr, ci și în timpul arestării lui Evgheni Lebedev din Kremenciug, ruda tatălui său vitreg, la care Simonov fusese martor cu patru ani în urmă.

La ordinul Aleksandrei, tânărul și-a informat profesorii de la școala de ucenici despre arestare. Să nu le spună ar fi fost un act de lașitate, credea ea. Simonov n-a fost exmatriculat,

dar a fost sfătuit să-și amânce cererea de intrare în Comsomol până la eliberarea tatălui său vitreg. Aleksandra și fiul ei au fost dați afară din micul apartament pe care îl ocupau în clădirea ofițerilor. Toate lucrurile le-au fost aruncate în stradă – o masă cu câteva taburete, două biblioteci, un șifonier, un pat și un cufăr ofițeresc din Primul Război Mondial unde țineau un hamac în care dormise Simonov. Ploua cu găleata. Niște vecini au adăpostit-o pe Aleksandra, care avea febră, în timp ce fiul ei umbla pe la periferiile Saratovului în căutarea unui loc unde ar fi putut să se mute cu mama lui. A găsit o cameră de închiriat și apoi un camionagiu care să-i ajute să transporte lucrurile. Își va aminti toată viața această zi – cea în care a devenit capul familiei – ca pe momentul maturizării sale.

> Mi-o amintesc fără resentimente, chiar cu o anumită satisfacție de sine, pentru că am dovedit că mă pot descurca în orice situație. Aveam sentimentul unei nedreptățiri, al unui rău care fusese făcut, dar mai ales în legătură cu mama [...] Ea nu-i putea ierta pe cei care ordonaseră să fim evacuați și, fără îndoială pentru că i-am simțit rana, atunci, pe când eram doar un copil, îmi amintesc încă numele lor [...][97].

Simonov a reacționat la arestarea tatălui său vitreg nu învinuind sau punând la îndoială regimul sovietic, ci muncind și mai mult ca să-și întrețină familia. Poate că arestarea tatălui său vitreg i-a întărit de asemenea convingerea că trebuie să se protejeze consolidându-și identitatea proletară. Toată vara aceea, Simonov a continuat să învețe ziua și să lucreze

noaptea la fabrică. A fost promovat la al doilea nivel de ucenicie și i s-a dublat salariul, care îi ajungea acum ca să-și întrețină mama și să-i trimită câte două pachete pe săptămână tatălui său vitreg la închisoare. Aleksandra câștiga și ea dând lecții de franceză și germană la un liceu. În toamnă, Aleksandr a fost eliberat din detenție. „A îmbrățișat-o și a sărutat-o pe mama. M-a sărutat chiar și pe mine, ceea ce nu se întâmpla în mod obișnuit", își amintește Simonov. „Ceva se schimbase la el. La început n-am observat, dar apoi am înțeles: avea chipul alb și palid, nu mai arăta ars de soare, ca de obicei."[98]

Aleksandr n-a vorbit despre torturile la care fusese supus în închisoare. Singurul lucru pe care îl spunea era că toate acuzațiile împotriva lui fuseseră retrase pentru că refuzase să mărturisească, chiar și „sub extremă presiune". După cum își amintește Simonov, lecția pe care a învățat-o din această întâmplare a fost că trebuia să rămână ferm:

> Astăzi [în 1978] mă întreb: oare evenimentele din vara aceea de la Saratov au lăsat vreo urmă asupra concepției mele generale despre viață, asupra psihologiei mele de adolescent de cincisprezece-șaisprezece ani? Da și nu. În privința tatălui meu vitreg, lucrurile au evoluat așa cum ar fi trebuit. El a rămas ceea ce fusese întotdeauna – un model de limpezime și conștiinciozitate –, iar oamenii care îl cunoșteau erau convinși că fusese nevinovat. Iar în lunile acelea îngrozitoare, aproape toți cei cu care am avut de-a face s-au purtat frumos cu noi – și asta era de asemenea drept, era exact ceea ce ne așteptam să se întâmple. Și totuși, istoria anchetării tatălui meu vitreg, care se sfârșise cu bine, pentru că el era o persoană foarte puternică și

integră, mi-a lăsat un sentiment neplăcut, sentimentul că, în cazul unei persoane mai slabe, lucrurile ar fi evoluat altfel, pentru că ea n-ar fi fost în stare să îndure ceea ce îndurase el. Gândul acesta neliniștitor mi-a rămas în minte [...]. Dar, mai presus de toate, am simțit, poate inconștient, că mă maturizasem, căci și eu dovedisem că puteam face față unei situații de criză[99].

Asemenea tinerilor proveniți din familii burgheze sau nobile, copiii de „culaci" se simțeau presați să-și ascundă originea socială. Majoritatea lor nu aveau acces la școlile și universitățile sovietice, nu puteau intra în organizațiile de pionieri și în Comsomol sau în Armata Roșie și nu se puteau angaja pe o serie întreagă de posturi. Teama lor de excluziune socială se reflecta deseori într-o nevoie disperată de a se dovedi buni „cetățeni sovietici" dezicându-se de familie. În 1942, Wolfgang Leonhard, fiul de douăzeci de ani al unui comunist german care venise la Moscova în 1935, a fost deportat în regiunea Karaganda din Kazahstan. A învățat la un institut de învățători, unde majoritatea elevilor erau copii de „culaci" exilați în această regiune semideșertică la începutul anilor 1930. Suferiseră cumplit în copilărie, dar li se permisese în cele din urmă să meargă la școală și acum se pregăteau să devină învățători. După cum notează Leonhard, asta le-a schimbat radical identitatea politică:

Majoritatea colegilor mei se duceau acasă la sfârșit de săptămână – acasă, adică într-una dintre așezările [speciale] din împrejurimile Karagandei. Când se întorceau, vorbeau deseori cu indignare despre părinții lor.

„Ei tot nu înțeleg nimic!”, îi auzeam spunând frecvent. „Atâta am încercat să le explic de ce e importantă colectivizarea, dar bătrânii pur și simplu n-o să priceapă niciodată!”

Acești fii și aceste fiice de culaci care fuseseră exilați aici de la o vârstă fragedă deveniseră, de fapt, cu timpul, staliniști autentici[100].

Mulți copii de „culaci” au sfârșit prin a fi staliniști fervenți (și chiar și-au croit drum în viață angajându-se în organele represive ale statului). Pentru unii dintre ei, această transformare a presupus un proces îndelungat și conștient de „muncă cu sine” care nu a rămas fără urmări pentru structura lor psihică. Un exemplu este Stepan Podlubnîi. Născut în 1914 într-o familie de țărani din regiunea Vinnița din Ucraina de Vest, Stepan a fugit împreună cu mama lui la Moscova în 1929, după ce tatăl lui fusese exilat drept „culac” la Arhanghelsk. Stepan și-a găsit de lucru ca ucenic la școala de pe lângă tipografia *Pravda*. S-a înscris în Comsomol, a devenit lider al unei brigăzi muncitorești de șoc, a redactat o gazetă de perete (o formă de agitprop), a ajuns membru al conducerii fabricii și, la un moment dat, se pare că a fost recrutat ca informator de către poliție. În tot acest timp, el și-a ascuns cu mare grijă originea „nesănătoasă”. A ținut un jurnal în care și-a consemnat strădaniile de a scăpa de „psihologia bolnavă” a strămoșilor săi țărani și de a se remodela pe sine ca cetățean sovietic. Încerca să aibă lecturi potrivite, să adopte atitudinile corecte, să se civilizeze îmbrăcându-se îngrijit și învățând să danseze și să cultive în sine virtuțile sovietice ale activismului și vigilenței publice. La sfârșitul fiecărui an schița un „bilanț”

al „progresului cultural” pe care îl făcuse (la fel cum agențiile de planificare ale statului încheiau la sfârșitul fiecărui an bilanțuri ale progresului economic înregistrat în cadrul cincinalului). Originea sa de „culac” era o sursă constantă de ură și îndoială de sine. Stepan vedea în ea o explicație a defectelor sale și se întreba dacă avea să fie vreodată capabil să devină membru deplin al societății:

> 13.09.1932: M-am gândit deja de câteva ori la munca mea în producție. De ce nu pot să-i fac față fără probleme? Și, în general, de ce mi-e atât de greu? [...] Un gând de care pare că nu mă pot dezbăra, care mă scurge de sânge așa cum se scurge seva dintr-un trunchi de mesteacăn, este problema psihologiei mele. Să fie oare adevărat că sunt altfel decât alții? Întrebarea aceasta îmi ridică părul pe mine și mă face să tremur ca o frunză. În clipa asta sunt un om de mijloc, care nu a aderat la nici una din tabere, dar care poate ușor să alunece într-o parte sau alta.

Podlubnîi se temea întruna că originea sa socială va ieși la iveală, că avea să fie denunțat la lucru (un „cuib de viespi” plin de „dușmani”) și din această cauză avea să fie dat afară și arestat. Până la urmă, rădăcinile sale de „culac” au fost într-adevăr descoperite de OGPU, care i-a spus că îl lasă în pace dacă „face în continuare treabă bună pentru ei”. Probabil că Podlubnîi a acceptat să devină informator despre colegii lui. În jurnal mărturisește că se simte prins în capcană – era scârbit de personalitatea lui publică și în mod cert tânjea să fie „el însuși”.

> 08.12.1932: Secretoșenia mea de zi cu zi, secretul dinăuntrul meu nu mă lasă să devin o persoană independentă. Nu pot să mă manifest deschis sau prea abrupt, să-mi exprim liber gândurile, ci trebuie să spun numai ceea ce spune toată lumea. Sunt silit să pășesc pe o suprafață neregulată, pe calea minimei rezistențe, ceea ce e foarte rău. Fără să vreau, capăt o fire de lingușitor, de câine perfid: moale, laș și care cedează întotdeauna.

Vestea că un coleg nu fusese pedepsit după ce fusese demascat ca fiu de „culac” a fost întâmpinată de Podlubnîi ca un „moment istoric”, pentru că îi sugera că nu are de ce să se mai simtă atât de stigmatizat de originea sa socială. A primit această eliberare personală cu bucurie și cu gratitudine față de guvernul sovietic.

> 02.03.1935: Gândul că pot și eu să fiu cetățean al marii familii care este URSS mă obligă să răspund cu dragoste celor care au făcut asta. Nu mă mai aflu printre dușmani de care să mă tem tot timpul, în fiecare clipă, oriunde aș fi. Nu mă mai tem de mediul meu. Sunt la fel ca toată lumea, liber să mă intereseze tot felul de lucruri, un stăpân interesat de moșiile sale, nu o slugă care se gudură pe lângă stăpân.

Șase luni mai târziu, Podlubnîi a fost acceptat ca student la Al Doilea Institut Medical din Moscova. Visase întotdeauna să intre la facultate, dar știa că originea lui de „culac” avea să-i pună bețe în roate. Faptul că organizația de Comsomol de la

tipografia *Pravda* îi susținuse dosarul de înscriere a fost pentru el afirmarea finală a noii sale identități sovietice[101].

Pentru mulți copii de „culaci”, nevoia imperioasă de a fi recunoscuți ca buni cetățeni sovietici, de a deveni membri respectați ai societății era motivată nu atât politic sau de identitatea personală, cât de calități precum hotărârea și hărnicia.

Antonina Golovina era o fată inteligentă, plină de energie și de inițiativă, cu un simț pronunțat al individualității pe care îl moștenise de la tatăl ei Nikolai. La Șaltîr a fost liderul brigăzii școlare; îi învăța pe alți copii să citească. Pe drumul de întoarcere la Pestovo, unde s-a reîntâlnit cu tatăl ei în 1934, fata de unsprezece ani a luat decizia fermă „să învăț foarte bine și să mă afirm”[102]. La școala cea nouă era tachinată și luată în râs de băieții mai mari ca „fiică de culac” (erau mulți copii de „culaci” în școala din Pestovo) și șicanată de profesori. Într-o zi, când elevii au fost mustrați pentru rele purtări, Antonina a fost chemată în fața clasei pentru a fi mustruluită mai tare de una dintre profesoarele mai în vârstă, care i-a strigat că ea și „cei de-alde voi” sunt „dușmanii poporului, culaci nenorociți! Cu siguranță ați meritat să fiți deportați, sper să crăpați cu toții aici!”. În *Memorii* (2001), Antonina își amintește incidentul ca pe un moment definitoriu în viața ei. A simțit atunci că i se face o mare nedreptate și, de furie, a vrut să strige și ea la profesoară. Dar o teamă încă mai puternică, teama celui cu origini „nesănătoase”, a amuțit-o.

> Brusc, am avut undeva în adâncul meu sentimentul că noi [culacii] suntem altfel decât restul, niște răufăcători, și că multe lucruri nu ne sunt permise. În esență, după cum îmi

dau seama acum, sufeream de un complex de inferioritate, care mă copleșea ca un fel de spaimă că regimul putea face orice cu noi, pentru că eram culaci, că nu aveam nici un drept și că trebuia să suferim în tăcere.

După incidentul cu profesoara, o colegă de clasă pe nume Maria, al cărei tată fusese arestat tot pentru că ar fi fost „culac”, i-a șoptit Antoninei: „Hai să scriem o reclamație despre vrăjitoarea asta bătrână că a vorbit așa cu noi!”. Antoninei i-a fost frică, așa că Maria a întocmit scrisoarea pentru amândouă. A spus acolo că ele, copii find, nu erau de vină că părinții lor fuseseră „culaci” și a rugat să li se dea șansa să se afirme prin învățătură. Cele două fete au decorat scrisoarea desenând un pom de Anul Nou[*3.]. Antonina a ascuns scrisoarea într-un morman de rufe (mama ei spăla și făcea curățenie în școală) și a lăsat-o la ușa directorului. Directorului i-a părut rău pentru cele două fete. Le-a chemat în cabinetul lui și le-a spus că, „în secret, sunt de acord cu voi, dar nu trebuie să spunem o vorbă nimănui”. Evident, a stat de vorbă cu profesoara care se purtase atât de brutal, pentru că s-a mai îmblânzit. Le-a dat fetelor chiar și câte un rol în piesa pe care o puneau în scenă la școală, despre suferințele unei dădace de la țară (jucată de Antonina) în casa unui „culac” (interpretat de Maria). Antonina scrie în memoriile ei:

La sfârșitul monologului final trebuia să spun: „M-ai stors de vlagă, îmi dau seama acum, și nu mai vreau să stau în casa ta. Mă duc să mă înscriu la școală!” – și cu aceste cuvinte ieșeam de pe scenă. Aplauzele au fost furtunoase.

Intrasem atât de bine în rol, încât indignarea mea păruse autentică[103].

Otliciniki (elevi fruntași) din clasa B, școala din Pestovo (1936). Antonina, în vârstă de treisprezece ani (singura fără uniformă de pionier), stă în picioare în stânga.

Antonina s-a pus cu burta pe carte. Îi plăcea școala și se descurca foarte bine, încât a fost de mai multe ori inclusă pe lista elevilor fruntași (*otliciniki*) afișată pe coridor. Asta însemna că era aleasă să participe la paradele școlare la sărbătorile sovietice oficiale. Antoninei îi plăceau foarte mult aceste defilări – nu pentru că ar fi fost interesată de politică (i se părea înjositor să care o pancartă), ci pentru că se mândrea să-și reprezinte școala. Tânjea să intre în organizația de pionieri și a fost atât de deprimată când a fost exclusă din cauza originii ei, încât a început să poarte o cravată făcută de

ea acasă și s-a dus la clubul unde se adunau pionierii cu speranța disperată că ar fi putut fi și ea cooptată în jocurile lor[104]. Treptat, s-a afirmat. În 1939 a fost primită în Comsomol, în ciuda trecutului ei (e posibil ca organizația să fi închis ochii la faptul că era fiică de „culac” pentru că îi prețuia inițiativa și energia). Încurajată de acest succes, Antonina și-a făcut curaj și, în vara lui 1939, a pornit incognito către satul ei natal – cunoscut la vremea aceea după denumirea colhozului „Viață nouă” –, unde a descoperit că fosta ei casă fusese transformată în sediul gospodăriei colective[105].

Pe măsură ce a căpătat mai multă încredere în ea și a devenit mai ambițioasă, Antonina a decis să nu se mai străduiască să fie acceptată așa cum era, ci pur și simplu să adopte o nouă identitate. A început să mintă despre originea ei de fiecare dată când i se cerea să completeze chestionare. „Știam ce fac”, își amintește ea. „Hotărâsem să-mi compun o nouă biografie.” De la sfârșitul adolescenței, Antonina a dus o viață secretă. Nu i-a vorbit despre familia ei nici uneia dintre prietene. Nu i-a spus nici primului ei prieten serios, pe care l-a cunoscut în 1940, fiindcă se temea că ar putea s-o părăsească. Timp de cincizeci de ani, și-a ascuns identitatea de alți membri ai familiei, fiindcă îi era frică – pentru ei și pentru ea. Privind retrospectiv, își amintește:

> Trebuia să fiu tot timpul în gardă, să nu-mi scape vreun cuvânt și să mă dau de gol. Când vorbeam, trebuia să mă gândesc: am uitat ceva? Am spus oare ceva care i-ar putea face pe alții să mă suspecteze? Așa era tot timpul [...]. Mă temeam și atunci rămâneam tăcută. Frica aceasta mi-a rămas toată viața. N-a dispărut niciodată [...]. Mama îmi

spunea întotdeauna: „Când trăiești cu lupii, trebuie să înveți să trăiești ca ei”[106].

*1. Cuvântul „culac”, derivat în limba rusă din cel care înseamnă „pumn”, a fost folosit inițial de țărani pentru a-i deosebi pe cei care-i exploatau (cămătari, arendași, traficanți ș.a.m.d.) de țărănimea care presta muncile agricole. Un țăran cu spirit întreprinzător, în viziunea lor, nu putea fi „culac”, chiar dacă angaja mână de lucru. Bolșevicii au răstălmăcit termenul în sens marxist, denumind prin el orice țăran bogat și echivalând „culacul” cu un „capitalist” pe baza presupunerii greșite că utilizarea mâinii de lucru angajate în muncile agricole (extrem de rară în cea mai mare parte a Rusiei) era o formă de „capitalism” (și nu un mod de a suplini deficitul de forță de muncă al unei gospodării). În timpul Războiului Civil, bolșevicii au încercat să atâțe lupta de clasă la sate și să rechiziționeze grâne organizându-i pe țăranii lipsiți de pământ (majoritatea urbanizați) în Comitete ale Săracilor (*kombedî*) împotriva culacilor, acuzați că ascundeau recoltele. În perioada colectivizării, termenul „culac” a fost aplicat oricărui țăran – bogat sau sărac – care se opunea înscrierii în gospodăriile colective.

*2. Golovinii aveau două șuri, câteva unelte mecanizate, trei cai, șapte vaci, câteva zeci de oi și de porci, două căruțe și diverse bunuri casnice, între care niște paturi de fier și un samovar – însemne ale bogăției în universul Rusiei rurale.

*3. Bradul de Crăciun a fost interzis în URSS în 1929, dar în 1935 a fost reintrodus ca pom de Anul Nou. Sărbătoarea Revelionului avea multe dintre atributele vechiului

Crăciun (reuniunile de familie, împărțirea de daruri, Moș Gerilă care îl înlocuia pe Moș Crăciun etc.).

3

În căutarea fericirii (1932-1936)

1

În 1932, Fania Laskina s-a căsătorit cu Mihail Voșcinski, lucrător de partid și șef de șantier la firma de arhitectură a fraților Vesnin, una dintre principalele antreprize de construcții din Moscova. Fania a părăsit casa Laskinilor din piața Zubov și, după câteva luni petrecute în camere închiriate, s-a mutat cu soțul ei într-un apartament de trei camere din zona centrală Arbat. Era un apartament foarte mic, de numai 58 de metri pătrați în total, dar, în comparație cu condițiile de viață ale marii majorități a moscoviților, era modern și luxos, cu bucătărie proprie, baie și toaletă de serviciu, ba chiar și cu propriul post telefonic[1].

Fania Laskina și Mihail Voșcinski (fotografie de nuntă), Moscova, 1932

La începutul anilor 1930, Moscova s-a dezvoltat într-un ritm frenetic. Din 1928 până în 1933, populația capitalei a crescut de la 2 la 3,4 milioane de locuitori, în principal datorită influxului de țărani veniți să lucreze în industrie. Sosirea lor a exercitat o presiune enormă asupra spațiului locativ. După 1933, expansiunea orașului a fost controlată prin sistemul pașapoartelor interne și prin expulzarea în masă a „elementelor străine”[2]. Milioane de oameni visau să trăiască la Moscova. Orașul era centrul puterii, bogăției și progresului în Uniunea Sovietică. Propaganda îl înfățișa ca pe o dovadă vie a vieții mai bune pe care oamenii aveau s-o ducă în socialism.

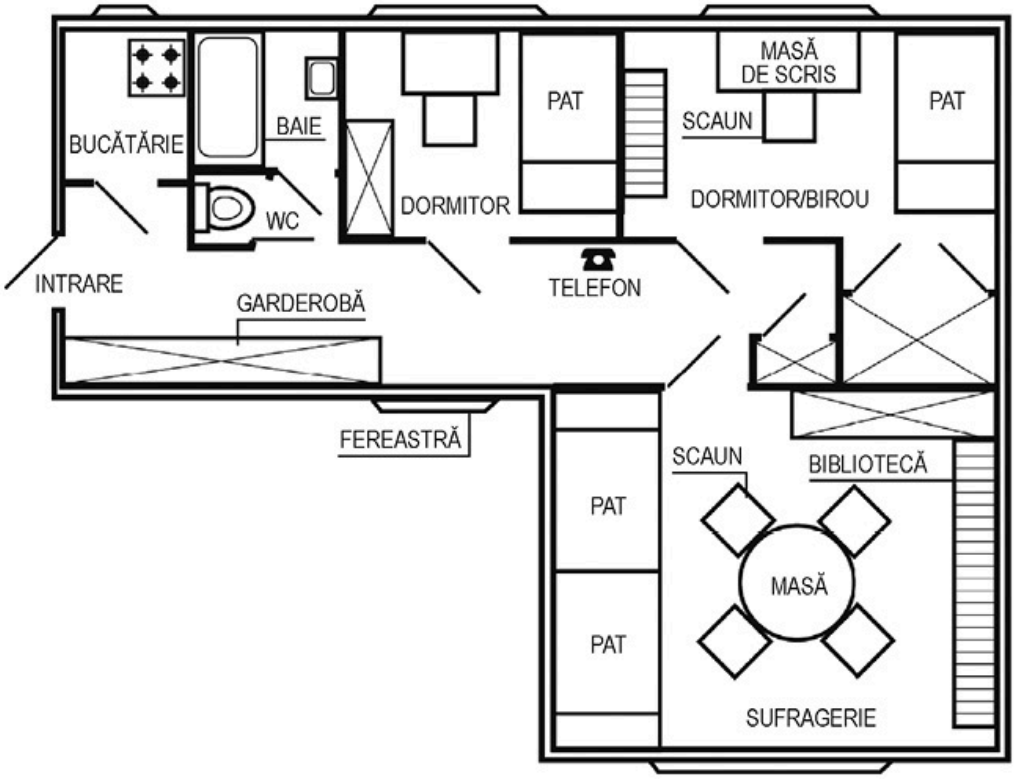

Casa Laskinilor din cartierul Arbat: strada Sivțev Vrajek nr. 14, ap. 59

Stalin s-a interesat personal de „construirea socialistă” a capitalei. În 1935, a semnat un plan ambițios de reconfigurare urbanistică a Moscovei. Frații Vesnin, Leonid, Viktor și Aleksandr, s-au aflat printre arhitecții însărcinați să elaboreze planul sub cârmuirea sovietului moscovit. Se prefigura o capitală cu cinci milioane de locuitori, cu vaste suburbii noi legate prin șosele, centuri, parcuri, sisteme de canalizare, rețele de comunicație și cel mai avansat sistem de metrou din lumea industrializată. Totul a fost conceput la scară monumentală. Centrul medieval al orașului, cu străzile înguste și bisericile sale, a fost în cea mai mare parte demolat

pentru a face loc unor bulevarde și piețe mai largi. Un enorm traseu pentru defilări trecea chiar prin centrul capitalei. Strada Tverskaia (rebotezată Gorki) a atins o lățime de 40 de metri prin dărâmarea clădirilor vechi (multe dintre monumentele arhitectonice care o mărgineau, inclusiv sediul din secolul al XVIII-lea unde se afla sovietul din Moscova, au fost reamplasate în locuri aflate la oarece distanță de strada principală). Tarabele comercianților din Piața Roșie au fost îndepărtate pentru a permite maselor de oameni să mărșăluiască pe lângă Mausoleul lui Lenin, altarul sacru al Revoluției, de 1 Mai și de 7 Noiembrie. Au existat chiar planuri de a demola Catedrala Sfântul Vasile Blajinul, așa încât manifestanții să poată defila pe lângă mausoleu în linie dreaptă. Moscova stalinistă a fost redesenată ca o capitală imperială, un Sankt-Petersburg sovietic. Mai mare, mai înaltă, mai dezvoltată decât orice alt oraș din Uniunea Sovietică, a devenit un simbol al viitoarei societăți socialiste (Buharin spunea că planul de reconstrucție era „aproape magic” pentru că avea să transforme Moscova „într-o nouă Mecca, unde aveau să se adune luptători pentru fericirea omenirii din toate colțurile lumii”)[3].

Frații Vesnin au jucat un rol principal în această transformare a capitalei. Munca depusă pentru proiect a necesitat o schimbare dramatică a filosofiei lor arhitecturale. În anii 1920, frații Vesnin se aflaseră în avangarda mișcării constructiviste, care căuta să integreze idealurile moderniste ale lui Le Corbusier în arhitectura sovietică. Adoptarea stilului neoclasic și monumental în care urma să fie reconstruită Moscova lui Stalin a reprezentat pentru ei un compromis moral și artistic. Dar, ca arhitecți, depindeau de clienți, și

singurul care mai rămăsese era statul. Frații făcuseră parte din comitetul de proiectare a grandiosului Palat al Sovietelor, care ar fi trebuit construit pe locul fostei Catedrale a lui Hristos Mântuitorul, demolată în 1932. Palatul urma să fie cea mai înaltă clădire din lume (la cei 416 metri ai săi ar fi fost cu 8 metri mai înalt decât Empire State Building, care fusese inaugurată la New York în 1931) și să aibă în vârf o statuie colosală a lui Lenin (de trei ori mai mare decât Statuia Libertății)[4]. N-a fost construit niciodată[*1.], dar, ani de zile, locul unde ar fi trebuit să se afle a reprezentat un simbol al promisiunii pe care o reprezenta Moscova.

Frații Vesnin au participat de asemenea la proiectarea construcției metroului moscovit, o altă efigie a progresului comunist. Săpatul tunelurilor a început în 1932. În primăvara lui 1934, 75.000 de muncitori și ingineri erau angrenați în această uriașă întreprindere, mulți dintre ei țărani veniți din diverse sate sau deținuți din Gulag. Săpatul era o muncă extrem de periculoasă. Din cauza solului moale, se produceau numeroase incendii și prăbușiri de tavan, și peste o sută de oameni au murit în timpul construcției primei magistrale – 12 kilometri de traseu între stațiile Sokolniki și Parcul Gorki. În toate proiectele majore de construcții din Moscova anilor 1930 a fost folosită munca deținuților din Gulag (existau câteva lagăre de muncă în apropierea capitalei). Un sfert de milion de oameni au luat parte la construirea canalului Moscova-Volga, care furniza apă populației tot mai numeroase a capitalei. Mulți au murit de epuizare, iar trupurile le-au fost îngropate în fundațiile canalului. Asemenea capitalei lui Petru cel Mare, Sankt-Petersburg, care i-a fost în bună măsură

model, Moscova lui Stalin era o civilizație utopică ridicată peste oasele sclavilor care au construit-o.

Când prima magistrală de metrou a fost inaugurată în 1935, Lazar Kaganovici, șeful organizației moscovite de partid, a proclamat-o un palat al proletariatului: „Când muncitorul nostru ia metroul, el trebuie să fie vesel și optimist. Trebuie să se creadă într-un palat în care strălucește lumina socialismului atotbiruitor”[5]. Stațiile de metrou au fost construite într-adevăr ca niște palate, cu candelabre, vitralii, corpuri de iluminat din bronz și crom, pereți de marmură (din douăzeci de feluri diferite), porfir, onix și malahit. Stația Maiakovski (1938) concura, prin frumusețe, cu o biserică, cu cupolele ei ovale din tavan, cu mozaic, podeaua din marmură cu model și arcele din oțel inoxidabil, care creau o atmosferă luminoasă și înălțătoare în holul central. Desenând planurile stației Uzina Stalin (Avtozavod) la sfârșitul anilor 1930, frații Vesnin au asemănat efectul pe care voiau să-l obțină cu atmosfera dinăuntrul unei catedrale. Așa cum arată, cu coloanele sale înalte, aproape gotice, folosirea simplă a spațiului și a luminii și basoreliefurile de marmură albă reprezentând „realizările” planului cincinal (Magnitogorsk, Uzina Stalin, Palatul Sovietelor, Canalul Moscova-Volga), stația terminată (în 1943) întruchipează în mod desăvârșit acest ideal[6]. Splendoarea acestor palate proletare, care contrasta atât de puternic cu locuințele sordide și înghesuite în care își ducea traiul majoritatea populației, a jucat un rol psihologic important (asemănător întru câtva cu rolul jucat de grandoarea construcțiilor bisericești din vremuri mai vechi). Inspirând mândrie și respect, frumusețea metroului a susținut

credința generală în obiectivele și valorile publice ale ordinii sovietice.

Stația Maiakovski, 1940 Stația Avtozavod, anii 1940

Frații Vesnin s-au ocupat de asemenea cu construirea de locuințe. Au primit comandă să proiecteze apartamente cu două sau trei camere, precum cel în care s-au mutat Mihail Voșcinski și Fania Laskina după căsătorie. „Am fost foarte fericiți acolo”, își amintește Fania. „Era pentru prima oară când locuiam într-un apartament care avea baie și bucătărie. Mișa [Mihail] avea propriul birou. Și se găsea întotdeauna loc pentru musafiri.”[7]

Noua orientare spre construirea de apartamente individuale a reprezentat o schimbare fundamentală în politica locativă sovietică. În deceniul al treilea, când aceasta fusese dominată de visul utopic al unor noi forme colective, bolșevicii dăduseră prioritate „blocurilor comunale” (*doma kommunî*) – construcții uriașe, cu șiruri de camere ce puteau adăposti câteva mii de muncitori și familiile lor, cu bucătării, băi și spălătorii comune, care ar fi trebuit să le scutească pe femei de corvezile casnice și să-i învețe pe rezidenți să-și organizeze viețile în colectiv. În avangarda acestei campanii sovietice menite să estompeze sfera privată prin încercarea de a-i face pe oameni să ducă un trai în comun se aflaseră constructiviștii din Uniunea Arhitecților Contemporani. Dar prioritățile locative ale Moscovei s-au schimbat radical în 1931: în pofida deficitului cronic de locuințe – situație exacerbată de sosirea a mai bine de un milion de noi locuitori în oraș –, s-a stabilit că principalul tip de clădire rezidențială care avea să fie construit în capitală era blocul luxos amenajat, cu apartamente individuale pentru familii.

Schimbarea era în mod vizibil legată de apariția unei noi elite politice și industriale, a cărei loialitate față de regimul stalinist a fost întărită prin recompense materiale. Planul cincinal crease o cerere uriașă de tehnicieni, funcționari și administratori în toate ramurile economiei. Potrivit datelor furnizate de președintele Comitetului de Stat pentru Planificare, industria avea nevoie în 1930 de 435.000 de ingineri și specialiști. Vechile elite industriale („burgheze”) nu se bucurau de încrederea conducerii staliniste (în 1928, numai 2% dintre inginerii sovietici erau membri de partid). Mulți dintre acești specialiști se opuseseră obiectivelor cu totul

nerealiste pe care primul plan cincinal le stabilise pentru industrie. Bună parte au fost epurați (ca „sabotori” și „diversioniști”) în timpul terorii industriale din 1928-1932, când haosul provocat de planul cincinal și de întreruperile constante în livrările de carburanți și de materii prime i-a îndemnat pe mulți muncitori să-și denunțe șefii atunci când fabricile se închideau și ei își pierdeau pâinea. Eliminarea treptată a „specialiștilor burghezi” din eșalonul superior al administrației industriale, din comisariatele economice, din agențiile de planificare, din academii și institute de învățământ a dat ocazia „intelectualității proletare” să se afirme în locul lor. Primul plan cincinal a fost perioada de apogeu a școlilor de ucenici aparținând fabricilor (FZU), care pregăteau muncitori – mulți dintre ei țărani recent sosiți din sate – pentru spectrul tot mai larg de profesii industriale și de posturi administrative din economie. Din 1928 până în 1932, numărul de elevi din FZU a crescut de la 1,8 la 3,3 milioane (din care aproape jumătate erau la origine țărani); 140.000 de muncitori au fost promovați de pe treapta cea mai de jos în poziții de conducere (mulți s-au calificat din mers, la locul de muncă), iar alte 1,5 milioane au părăsit halele fabricilor pentru a ocupa posturi administrative sau pentru a deveni studenți. Între timp, un milion de muncitori au devenit membri de partid. Controlul candidaților a fost slăbit pentru a le permite să obțină carnetul roșu (în multe fabrici, întregul colectiv muncitoresc era înscris în partid în masă), căci conducerea partidului încerca să creeze o bază socială proletară care să-i susțină și să-i aplice politicile[8].

Stalin avea nevoie de un sprijin statornic. Marea Cotitură crease un adevărat haos social și stârnise nemulțumiri în

pături largi ale populației, zdruncinând astfel autoritatea conducerii. Arhivele partidului și ale sovietelor sunt pline de scrisori și petiții trimise de muncitori și țărani exasperați de dificultățile primului plan cincinal. Oamenii scriau guvernului, îi scriau lui Mihail Kalinin, președintele Prezidiului Sovietic Suprem, sau direct lui Stalin, plângându-se de nedreptățile colectivizării și de rechizițiile exagerate de produse alimentare, de problemele cu care se confruntau în fabrici, de corupția administratorilor și oficialilor sovietici, de lipsa de locuințe și de mâncarea din magazine[9]. Poporul nu se resemna cu soarta ce-i fusese hărăzită. Pretutindeni în țară aveau loc revolte și greve[10]. Pe multe străzi de la oraș, inscripțiile antisovietice de tip graffiti erau aproape la fel de vizibile ca propaganda sovietică[11]. În zonele rurale, împotrivirea larg răspândită față de regimul sovietic se vădea în strigături (*ceastușki*):

Planul cincinal l-om face
Nu în patru ani, ci-n zece.
La colhoz n-am să mă duc
Că nici pâine nu-mi aduc![12]

În interiorul partidului nu exista o opoziție declarată față de politica stalinistă, dar dăinuiau nemulțumiri și revolte ascunse în legătură cu uriașele costuri umane ale perioadei 1928-1932. În 1932, acestea au început să se coaguleze în două grupuri neoficiale. Unul era format din foștii susținători ai lui Troțki din opoziția de stânga a anilor 1920 (I.N. Smirnov, V.N. Tolmaciov, N.B. Eismont), care au ținut varii întâlniri unde s-a vorbit și despre îndepărtarea lui Stalin de la putere. Celălalt consta în rămășițele opoziției de dreapta, mai moderate,

conduse de partizani ai NEP-ului, precum Rîkov și Buharin și în particular N.N. Riutin, fost secretar de sector în organizația de partid moscovită. În martie 1932, Riutin a organizat o ședință secretă restrânsă cu mai mulți vechi tovarăși, din care a rezultat un document de 194 de pagini dactilografiate, intitulat „Stalin și criza dictaturii proletariatului". Era o critică detaliată a politicilor, metodelor de conducere și personalității lui Stalin, care a circulat printre membrii de partid până când a fost interceptată de OGPU. În toamna lui 1932, toți membrii marcanți ai așa-numitei „Platforme Riutin" au fost arestați, excluși din partid și întemnițați. Majoritatea aveau să fie împușcați ulterior, în timpul Marii Epurări din 1937, când mult mai mulți bolșevici din „vechea gardă", veterani din 1917, aveau să fie învinuiți de legături de un fel sau altul cu grupul lui Riutin[13].

Demascarea acestei grupări a accentuat frica paranoică a lui Stalin de opoziție în sânul propriului partid. Ea a coincis cu sinuciderea Nadejdei Allilueva, soția liderului sovietic, în noiembrie 1932, care l-a descumpănit serios pe Stalin, făcându-l să nu se mai încreadă în nici unul dintre membrii anturajului său. În ianuarie 1933, Politburo a anunțat o epurare completă în rândurile partidului. Instrucțiunile privind punerea ei în aplicare nu menționau membrii suspectați de apartenență la grupuri de opoziție, dar apelul la excluderea „oricăror elemente duplicitare care trăiesc înșelând partidul, care își ascund adevăratele aspirații și care, sub pretextul unui fals jurământ de «loialitate» față de partid, caută în realitate să submineze politica acestuia" dădea clar de înțeles că expulzarea disidenților era o misiune urgentă

pentru partid, care trebuia să strângă rândurile în jurul conducerii[14].

În anii 1930, odată cu epurarea membrilor vechi și recrutarea altora noi, natura partidului s-a schimbat treptat. În timp ce bolșevicii din „garda veche” pierdeau teren, o nouă clasă de birocrați de partid se forma dintre comuniștii de rând din industrie, majoritatea muncitori promovați în posturi administrative (*vîdvijenții*). *Vîdvijenții* erau fii (și, foarte rar, fiice) de țărani și de proletari, educați în școlile de ucenici și în alte institute tehnice în timpul primului plan cincinal. Această cohortă de funcționari a devenit pilonul de susținere al sistemului stalinist. La sfârșitul regimului, ei reprezentau o bună parte din conducerea superioară de partid (57 dintre principalii 115 miniștri ai guvernului sovietic din 1952, inclusiv Leonid Brejnev, Andrei Gromîko și Aleksei Kosîghin erau *vîdvijenții* ai primului plan cincinal)[15]. Elita emergentă a deceniului al patrulea era în general conformistă și supusă conducerii care o promovase. După numai șapte ani de școală, în medie, prea puțini dintre noii funcționari erau capabili de o gândire politică independentă. Ideile lor proveneau din declarațiile liderilor de partid publicate în presă și ei înșiși imitau papagalicește sloganurile propagandei și jargonul politic oficial[*2.]. Cunoștințele lor din ideologia marxist-leninistă erau sărăcăcioase și spicuite din *Cursul scurt* (1938), istoria stalinistă a partidului, pe care toți îl știau pe de rost. Se identificau complet cu regimul stalinist, valorile lor personale erau legate de interesele acestuia, și toți erau dornici să avanseze în carieră prin îndeplinirea ordinelor primite de sus.

Caracterul acestei noi elite a fost descris cu sarcasm de Arkadi Mankov, contabil la fabrica Triunghiul Roșu din

Leningrad. Fiu de avocat, Mankov lucra în fabrică pentru a se putea da drept „proletar” și a avea acces la Institutul de Biblioteconomie. Într-o însemnare în jurnal din 1933, el își descrie șeful – un tânăr de douăzeci și cinci de ani, care își începuse cariera asemenea altor zeci de mii de tineri:

> A apărut la Leningrad cine știe de unde și, prin oficiul forțelor de muncă, a primit un post la fabrică. După ce a lucrat vreo două luni aici, s-a înscris în Comsomol, a devenit activist – adică a făcut tot ce i se cerea să facă – și a început să ia cuvântul la ședințe, făcând caz de articolele lui Stalin și Molotov, drept care a fost brusc promovat în administrația fabricii ca economist [...]. Toată izbânda lui constă în funcția importantă pe care o are și în salariul frumușel pe care îl primește (300 de ruble pe lună). Dă impresia unei persoane de succes, mulțumită de sine și de poziția pe care o ocupă. Zâmbește mieros, poartă cămașă albă și cravată englezești impecabile și o haină nouă închisă la culoare, iar manierele lui vădesc încredere în sine și chiar aroganță. Deși deține un post însemnat, nu are niște responsabilități anume. Face tot felul de treburi mărunte: îi supraveghează pe alții cum muncesc, controlează conturile, stabilește normele de muncă. Consideră de datoria lui să-și vâre nasul în toate – să exprime „punctul de vedere al fabricii” –, să insiste, să strige, să amenințe. Adună cu grijă informații și completează formulare și tabele inutile, pe care nu le consultă nimeni niciodată. Este deosebit de interesat să investigheze legalitatea tuturor inovațiilor introduse în atelier și verifică întotdeauna regulamentele[16].

Concurând pentru recompense materiale și politice, acest tip de funcționar se întorcea cu ușurință împotriva rivalilor săi din ierarhia sovietică. În 1932, un director de la Transmașteh, un vast conglomerat industrial, îi scria președintelui sovietic Mihail Kalinin:

> Problema puterii sovietice este că dă naștere celui mai josnic tip de oficial – cel care îndeplinește cu scrupulozitate planurile generale ale autorității supreme [...]. Acest om nu spune niciodată adevărul, pentru că nu vrea să-i supere pe superiori. Pălăvrăgește despre foamete sau molime în regiunea sau secția controlată de rivalul său. Nu ridică un deget ca să-și ajute vecinul [...]. Nu văd în jurul meu decât politizarea detestabilă a oricărei chestiuni, șmecherii murdare și oameni nenorociți din cauza câtorva vorbe scăpate la momentul nepotrivit. Denunțurile nu contenesc. Nici să scuipi nu poți fără să stropești pe vreun denunțător sau vreun mincinos ordinar. Unde am ajuns? E o atmosferă de nerespirat. Cu cât un ticălos e mai puțin talentat, cu atât bârfește mai veninos. Bineînțeles că epurarea partidului nu e treaba mea, dar cred că ea va face ca oamenii decenți care au mai rămas să fie eliminați definitiv[17].

În *Revoluția trădată* (1936), în care își prezintă teoria „termidorului[*3.] sovietic", Trotki vorbea despre uriașa „piramidă administrativă" de birocrați, pe care el o estima la cinci sau șase milioane de oameni și de care depindea puterea lui Stalin[18]. Această nouă castă conducătoare nu împărtășea instinctele democratice sau cultul vieții spartane specifice

bolșevicilor din vechea gardă, care se temuseră că membrii de rând ai partidului aveau să fie corupți de influențele burgheze ale NEP-ului. Din contra, ei sperau să devină burghezia sovietică. Erau interesați în primul rând de confortul domestic, de posesiunile materiale, de preocupările și manierele „cultivate”. Socialmente, erau niște reacționari care țineau cu dinții de normele familiei patriarhale și manifestau gusturi conservatoare în materie de cultură, chiar dacă, politic vorbind, credeau în idealul comunist. Scopul lor principal era să apere sistemul sovietic, din care își trăgeau prosperitatea materială și poziția în societate.

La rândul său, sistemul avea grijă ca acești oameni să fie mulțumiți. În timpul celui de al doilea plan cincinal (1933-1937), guvernul și-a sporit investițiile în industriile producătoare de bunuri de consum, care fuseseră văduvite de capital în furia construcției de noi orașe și uzine. La mijlocul deceniului al patrulea, livrările de alimente, articole de îmbrăcăminte și bunuri casnice se îmbunătățiseră simțitor (milioane de copii care au crescut în această perioadă își vor aduce aminte de mijlocul anilor 1930 ca de perioada când au primit prima lor pereche de încălțări). Începând cu toamna lui 1935, raționalizarea mărfurilor a fost redusă treptat, dând naștere în propaganda sovietică unui spirit de optimism printre consumatori, pe măsură ce vitrinele magazinelor se umpleau cu produse. Aparate de fotografiat, gramofoane și radiouri erau fabricate în cantități uriașe pentru aspiranții la clasa mijlocie urbană. Producția de bunuri de lux (parfumuri, ciocolată, coniac și șampanie) a crescut constant, destinată în principal noii elite, deși prețurile la asemenea produse erau reduse cu ocazia sărbătorilor oficiale. Pentru a perpetua mitul

sovietic al „vieții prospere” din URSS era important să se creeze impresia că bunuri de lux accesibile înainte numai celor bogați se aflau acum și la îndemâna maselor, care și le puteau permite și ele dacă munceau cu stăruință. Noi reviste pentru consumatori informau cumpărătorul sovietic despre diversitatea tot mai mare de mode vestimentare și de stiluri de mobilier. Deschiderea magazinelor universale și a celor alimentare de lux – precum fostul Eliseev, redenumit Alimentara Nr. 1 și reinaugurat pe Strada Gorki din Moscova în octombrie 1934 – era însoțită de o publicitate stridentă. „În noul magazin veți găsi peste 1.200 de tipuri de produse alimentare”, anunța ziarul *Vecerneaia Moskva* (*Moscova de seară*):

> În raionul alimentar există 38 de feluri de cârnați, inclusiv 20 care nu s-au mai comercializat niciodată până acum. Acest raion vinde de asemenea trei soiuri de brânză – Camembert, Brie și Limburger – fabricate pentru magazin prin comandă specială. În raionul de dulciuri se găsesc 200 de feluri de bomboane și produse de patiserie [...]. Raionul de brutărie oferă aproape 50 de tipuri de pâine [...].

A doua zi, magazinul a fost vizitat de 75.000 de oameni (majoritatea, e de presupus, n-au făcut decât să se uite)[19].

Promovarea unei culturi consumeriste sovietice a fost un pas dramatic înapoi, din punct de vedere ideologic, față de ascetismul revoluționar al bolșevicilor din primul deceniu de după Revoluție și chiar din perioada primului plan cincinal, când comuniștii erau chemați să-și sacrifice fericirea pe altarul cauzei partinice. Conducerea sovietică transmitea

acum mesajul contrar: societatea de consum și comunismul erau compatibile. Socialismul, afirma Stalin în 1934, „nu înseamnă mizerie și lipsuri, ci suprimarea mizeriei și a lipsurilor și crearea unei vieți îmbelșugate și civilizate pentru toți membrii societății”. Liderul sovietic a dezvoltat această idee la o conferință a colhoznicilor din 1935. Criticând gospodăriile colective pentru că încercaseră să elimine orice fel de proprietate privată, Stalin a insistat ca muncitorii din colhozuri să aibă voie să crească păsări și vite și să primească loturi mai mari pentru grădină, pentru că astfel le va spori interesul față de gospodăriile colective. „Omul e om. El vrea să dețină ceva pentru sine”, le-a spus Stalin delegaților. Nu era „nimic ilegal în asta” – era un instinct firesc ca oamenii să-și dorească să aibă ceva al lor, propriu, și avea „să treacă multă vreme până când psihologia oamenilor să poată fi transformată, până când ei să poată fi educați să trăiască în colectiv”[20].Un indiciu și mai limpede al acestui regres față de cultura ascetică a Revoluției a fost noua importanță pe care partidul o acorda acum aspectului exterior și etichetei. Bolșevicii timpurii consideraseră că preocuparea față de asemenea mărunțișuri era antisocialistă. Dar, începând cu anii 1930, partidul a început să declare că manierele cultivate și o ținută îngrijită erau obligatorii pentru tinerii comuniști. „Sprijinim frumusețea, hainele elegante, coafurile șic și manichiura”, anunța *Pravda* în 1934. „Fetele trebuie să fie atrăgătoare. Parfumul și machiajul nu trebuie să lipsească unei bune comsomoliste. O tunsoare îngrijită e absolut necesară unui bun comsomolist.” În anii 1930, parfumurile și produsele cosmetice s-au vândut în cantități tot mai mari și

într-o gamă tot mai largă. Se organizau chiar conferințe pentru a dezbate chestiuni de modă și de igienă personală[21].

Un accent nou se punea și pe ideea de divertisment. „Viața a devenit mai bună, tovarăși. Viața a devenit mai veselă”, anunța Stalin în 1935. „Iar când viața e veselă, munca merge bine.” Dansul, condamnat de bolșevicii timpurii ca o îndeletnicire frivolă, era acum încurajat oficial. S-a transformat curând într-o adevărată modă, și peste tot în țară s-au deschis școli de dans. În parcurile Moscovei se organizau carnavaluri, parade uriașe marcau sărbătorile oficiale. Cinematograful sovietic producea pe bandă rulantă musicaluri optimiste și comedii romantice. Oamenii nu aveau prea multă pâine, dar circ era destul.

Consolidarea regimului stalinist a fost strâns legată de crearea unei ierarhii sociale structurate prin acordarea de recompense materiale. Pentru cei situați în vârful piramidei, aceste recompense erau oferite imediat dacă se dovedeau harnici și loiali; pentru cei de la baza ei, răsplata era promisă în viitor, când comunismul avea să fie atins. Regimul se întemeia astfel pe constituirea unei societăți care tindea mereu spre altceva și în centrul căreia exista o clasă mijlocie nouă, formată din elitele industriale și de partid, din intelectualitatea tehnică și din reprezentanții profesiilor liberale, din ofițerii din armată și poliție și din muncitorii industriali loiali care-și dovediseră valoarea muncind din răsputeri (așa-numiții „stahanoviști”[*4.]). Principiul definitoriu al acestei noi ierarhii sociale era slujirea statului. În fiecare instituție, sloganul celui de-al doilea plan cincinal („Cadrele decid totul!”) era menit să-i sprijine pe cei care serveau statul cu credință, iar loialitatea lor era răsplătită cu prisosință prin

intermediul unor sporuri salariale, al accesului privilegiat la bunuri de consum, al acordării de titluri și onoruri sovietice.

Apariția unei clase de mijloc a fost susținută de asemenea, de la mijlocul deceniului al patrulea, de cultivarea de către regim a valorilor familiei tradiționale („burgheze”). Era, practic, o răsturnare a politicilor în esență antifamiliale promovate de partid încă din 1917 și reprezenta, în parte, o reacție la impactul demografic al Marii Cotituri: natalitatea scăzuse dramatic, amenințând serios viitorul forței de muncă și al armatei țării; rata divorțurilor sporise, iar abandonul copiilor devenise un fenomen de masă pe măsură ce familiile se despărțeau, lăsând regimul să se confrunte cu urmările. Dar întoarcerea la valorile familiei tradiționale era și o consecință a spiritului conservator al noilor elite politice și industriale, ai căror membri se ridicaseră, în majoritate, abia recent din țărănime și din clasa muncitoare. După cum scria Troțki în 1936, schimbarea aceasta de politică era o recunoaștere fățișă din partea regimului sovietic că încercarea sa utopică de „a lua cu asalt vechea familie” – de a anihila obiceiurile și datinile vieții private și de a implanta în loc instincte colective – fusese un eșec[22].

Începând cu mijlocul anilor 1930, partidul a adoptat o atitudine mai liberală față de familie și de cămin. Noțiunea de „viață privată” (*ceastnaia jizn*) – o sferă închisă, aparte, aflată în afara controlului și supravegherii statului – era încă respinsă din rațiuni ideologice. Dar ideea de „viață personală” (*licinaia jizn*) – teritoriu al individului sau al familiei care rămânea deschis inspecției publice – a fost promovată activ de către stat. În această configurare a distincției privat-public, domeniul privat și cel personal erau definite în termeni de

individ, dar dominația sferei publice cerea ca fiecare aspect al vieții individului să rămână vizibil. Efectul practic al acestei situații a fost delimitarea unui spațiu din interiorul locuinței unde viața casnică (preferințele de consum, modul de trai, obiceiurile casnice ș.a.m.d.) se puteau exprima liber, deși controlul politic asupra comportamentului privat al indivizilor, îndeosebi al comuniștilor, rămânea valabil. Partidul nu se amestecă în mărunțișurile vieții de zi cu zi a comuniștilor și nu stabilește standarde pentru ele, anunța *Rabotnița*, principala gazetă pentru femei a partidului, în 1936. „Nu insistă asupra unor reguli de comportament pentru fiecare membru în parte, în fiecare domeniu al vieții acestuia. Dar cere ca fiecare membru să se poarte în viața sa privată într-un fel care servește interesele partidului și ale clasei muncitoare.”[23]

Noul accent pus pe construcția de clădiri private a fost unul din semnele acestei schimbări de politică. Toate ministerele principale aveau propriile blocuri de apartamente în Moscova, în care repartizau locuințe membrilor din conducerea lor superioară. Familii de bolșevici care duseseră în anii 1920 o existență relativ austeră aveau acum o viață de lux, fiind recompensate cu apartamente noi, acces privilegiat la magazine alimentare, mașini cu șofer, case de vacanță (*daci*) sau concedii în stațiuni și sanatorii special rezervate. Pentru multe astfel de familii, anii 1930 au fost perioada când și-au căpătat pentru prima dată autonomia și propriul spațiu casnic. Atribuirea unor *daci* elitei sovietice – practicată pe scară largă începând cu deceniul al patrulea – a jucat un rol special în încurajarea vieții private de familie. În aceste *daci*, departe de ochii și urechile autorităților, membrii unei familii

puteau să stea și să discute într-un fel cu totul imposibil în spațiile publice; mai mult, activitățile zilnice ale vieții simple de la țară – înotul, excursiile în împrejurimi, culesul ciupercilor, cititul, leneveala în curte – ofereau familiilor momente de răgaz dincolo de constrângerile societății sovietice.

În viața casnică, regimul stalinist a promovat o întoarcere la relațiile tradiționale de familie. Căsnicia și-a recăpătat farmecul. Casele de căsătorii au dobândit prestigiu și eleganță, iar certificatele de căsătorie au început să fie emise pe hârtie de bună calitate (produsă la Vișlag) în locul hârtiei de împachetat folosite până atunci. Verighetele, care fuseseră interzise în 1928 ca rămășițe ale ritualurilor creștine, au reapărut după 1936 în magazine. Au fost promulgate o serie de decrete menite să întărească familia sovietică: condițiile în care se permitea divorțul s-au înăsprit; taxele de divorț au crescut substanțial, ceea ce a dus la o scădere drastică a ratei divorțurilor; cuantumul pensiei alimentare s-a mărit; homosexualitatea și avortul au fost scoase în afara legii. În rândul elitei sovietice era vizibilă o întoarcere la comportamentele sexuale convenționale și chiar pudice. Un bun stalinist trebuia să fie monogam și devotat familiei sale, așa cum era Stalin însuși, potrivit cultului creat de mașinăria propagandistică a statului[*5.]. Comportamentul bolșevicilor în relațiile intime era atent controlat. Se întâmpla relativ frecvent ca unii să fie excluși din partid pentru că erau considerați părinți sau soți nedemni. Soțiile membrilor de partid au trebuit de asemenea să revină la funcția tradițională a mamelor care-și cresc copiii acasă.

Această restaurație ideologică a familiei era strâns legată de promovarea ei ca unitate fundamentală a statului. „Familia este celula de bază a societății noastre”, scria un specialist în educație în 1935, „și îndatoririle sale în privința creșterii copiilor derivă din obligația ei de a produce buni cetățeni”. Începând de la jumătatea anilor 1930, regimul stalinist s-a descris tot mai mult pe sine prin metafore și simboluri ale familiei – un sistem de valori important pentru populație într-o vreme când milioane de oameni se trezeau dintr-odată într-un mediu nou și necunoscut. Cultul lui Stalin, care a luat o amploare deosebită în acești ani, îl proclama „tătucul popoarelor sovietice”, exact la fel cum Nicolae al II-lea fusese „tătucul țar” (*țar-batiușca*) al poporului rus înainte de 1917. Instituții sociale precum Armata Roșie, partidul și Comsomolul, ba chiar și „proletariatul” erau reformulate ca niște „mari familii” care ofereau posibilitatea unei forme superioare de apartenență bazate pe tovărășie. În acest partid-stat patriarhal, părintele juca acum un rol mai consolidat, ca figură de autoritate care promova în familie principiile regimului sovietic. „Tinerii trebuie să-i respecte pe cei mai în vârstă, în special pe părinții lor”, declara *Komsomolskaia pravda* în 1935. „Trebuie să ne respectăm și să ne iubim părinții, chiar dacă sunt de modă veche și nu le place Comsomolul.” Era o îndepărtare dramatică de lecțiile morale izvorâte din cultul lui Pavlik Morozov, care îi încurajase pe copiii sovietici să-și denunțe părinții dacă se opuneau politicilor guvernamentale. În 1935, regimul reinterpreta deja cultul lui Morozov, trecând în planul al doilea povestea denunțului făcut de Pavlik și subliniind elemente noi, precum hărnicia și conștiinciozitatea acestuia la școală[24].

Copiii elitei sovietice care au crescut în acești ani și-i amintesc cu nostalgie, în special datorită faptului că au avut „o viață normală de familie”. Marina Ivanova s-a născut în 1928 într-o familie de cunoscuți activiști de partid. Tatăl ei era secretar de partid în orașul Mga, la 50 de kilometri sud-est de Leningrad, unde familia avea o casă de vacanță spațioasă (*dacea*), deși în cea mai mare parte a timpului locuia în apartamentul din Leningrad al bunicului Marinei, un fost aristocrat. „Apartamentul era luxos”, își amintește Marina,

> cu zece camere mari unde puteam să alerg în voie. Camerele aveau tavane înalte și ferestre uriașe care dădeau spre grădină [...]. Pe pereți atârnau tablouri în ulei [cópii] de Repin și Levitan. În cele două saloane erau o pianină și o masă de biliard [...]. Apartamentul acesta este locul celor mai frumoase amintiri din copilăria mea. Îmi amintesc de petreceri cu mulți invitați, cu prieteni de familie, cu rude și cu toți copiii lor, adunați în casa noastră de Revelion. Copiii purtau costume de carnaval, iar tata se îmbrăca în Moș Gerilă și își făcea apariția cu ciocolate și cadouri pentru toată lumea, pe care le punea în jurul pomului[25].

Familia Innei Gaister s-a mutat în 1932 în renumitul bloc de apartamente rezervat funcționarilor sovietici superiori (Casa de pe Chei), construit la Moscova vizavi de Kremlin, după ce tatăl ei, Aron, a fost numit șeful Secției agricole a Comitetului de Stat pentru Planificare, Gosplan. Locuiau aici într-un apartament spațios, dotat cu mobilă sovietică de ultimă generație oferită de guvern, și aveau o bibliotecă cu

câteva mii de volume. Duceau o viață cultivată, în spirit rusesc, îmbinând idealurile comuniste cu privilegiile elitei sovietice. Aveau permis pentru loja imperială de la Teatrul Bolșoi, mergeau deseori în vacanțe în stațiuni rezervate membrilor de partid din Crimeea și la Ostafievo, lângă Moscova. Dar amintirile cele mai scumpe ale Innei sunt legate de verile petrecute la *dacea* din Nikolina Gora:

> Era într-o minunată pădure de pini, pe un deal înalt deasupra unui cot al râului Moscova. Un loc superb, unul dintre cele mai frumoase din împrejurimile Moscovei… Lotul nostru se afla chiar deasupra râului, pe o porțiune de mal înalt. *Dacea* era o clădire mare, cu două caturi: fratele mamei, Veniamin, o numea, cu invidie abia ascunsă, „vilă”. Erau trei camere mari la parter și încă trei la etaj. Plus o verandă uriașă. Camerele erau de obicei pline de oameni. Întotdeauna stăteau la noi câteva dintre numeroasele rubedenii ale părinților – de regulă, veri de-ai mei. La sfârșit de săptămână veneau prieteni ai mamei și tatei de la Moscova […], iar eu aveam propriii mei prieteni din unele *daci* învecinate. Noi, copiii, ne petreceam cea mai mare parte a timpului la râu. Tata construise o scară de la casa noastră până jos la albie, pentru ca bunica să ajungă mai ușor la apă. Era sinuoasă, căci povârnișul cobora abrupt, și avea cel puțin o sută de trepte. Multă vreme după ce am plecat de acolo, oamenii au numit-o „scara lui Gaister”. La capăt era un mic debarcader de lemn de pe care ne duceam să înotăm. Cum apa din jurul lui era foarte adâncă, eu nu aveam voie să merg la scăldat decât împreună cu tata. Eu și prietenii mei preferam

debarcaderul din josul *dacei* familiei Kerjențev, unde apa era puțin adâncă și bună de scăldat[26].

Dar asemenea amintiri fericite nu erau apanajul oricui. Pentru multe familii, anii 1930 au fost o perioadă de dificultăți crescânde. Reinstaurarea relațiilor tradiționale în familie a creat deseori tensiuni între soți. Potrivit lui Troțki, care a scris pe larg despre familia sovietică, regimul stalinist trădase promisiunea revoluționarilor bolșevici de a elibera femeile din sclavia domestică. Afirmațiile sale sunt susținute de statistici, care dezvăluie cum erau împărțite sarcinile casnice în interiorul familiilor muncitorești. În 1923-1934, femeile care munceau petreceau de trei ori mai mult timp decât soții lor făcând treburile casnice, dar, în 1936, rata era deja de cinci la unu. Nimic nu s-a schimbat pentru ele în deceniul al patrulea – lucrau cu normă întreagă la fabrică și apoi intrau într-un al doilea schimb acasă, unde găteau, făceau curățenie și aveau grijă de copii timp de cinci ore pe seară, în medie –, în timp ce bărbații erau scutiți de majoritatea sarcinilor casnice tradiționale (tăiatul lemnelor, căratul apei, pregătirea cuptorului) datorită modernizării spațiilor locative, care a însemnat furnizarea pe scară tot mai largă de apă potabilă, gaze și electricitate și le-a lăsat mai mult timp pentru preocupări culturale și politice[27].

Dar Troțki a avut în vedere și politicile sexuale ale familiei:

> Unul dintre capitolele dramatice din marea carte a sovietelor va fi povestea dezintegrării și dezagregării acelor familii sovietice în care soțul, ca membru de partid, sindicalist, comandant militar sau administrator, a evoluat,

și-a lărgit orizontul și a dobândit preferințe noi, în timp ce soția, strivită de obligațiile familiale, a rămas la nivelul inițial. Calea vieții a două generații de birocrați sovietici este presărată cu tragediile soțiilor respinse și înapoiate. Același fenomen se poate observa astăzi în rândul tinerei generații. Poate cele mai mari cruzimi și grosolănii se întâlnesc chiar în vârful birocrației, unde foarte mulți indivizi sunt niște parveniți lipsiți de cultură, care consideră că totul le este permis. Arhivele și memoriile vor dezvălui într-o zi adevărate crime la adresa soțiilor – și a femeilor în general – săvârșite chiar de propovăduitorii moralei de familie și ai „bucuriilor" obligatorii „ale maternității", propovăduitori care, în virtutea poziției lor, se bucură de imunitate și nu pot fi urmăriți penal[28].

Vladimir Mahnaci s-a născut în 1903 într-o familie de țărani săraci din Uzda, o localitate la șaizeci de kilometri sud de Minsk, în Bielorusia. Mama lui a murit la naștere, iar tatăl a emigrat în 1906 în SUA, lăsându-l pe Vladimir în grija mătușii sale. La vârsta de paisprezece ani, el a fugit de acasă pentru a se înscrie în Gărzile Roșii, alături de care a participat la preluarea prin forță a puterii la Minsk, în octombrie 1917. Următorii patru ani i-a petrecut în Armata Roșie, unde a luptat împotriva polonezilor, care au invadat Rusia sovietică în timpul Războiului Civil. În 1921, Vladimir s-a înscris în Partidul Bolșevic și și-a început studiile la Academia de Agricultură din Moghiliov, unde a cunoscut-o pe Maria Ceausova, de care s-a îndrăgostit. Născută în 1904, Maria era fiica unui negustor țăran din orășelul Kricev, aflat la o sută de kilometri est de Moghiliov. Cea mai mică dintre șase surori și

prima intrată la facultate, Maria a absolvit în 1925 Academia de Agricultură cu diplomă în agronomie și economie. Cei doi au trăit împreună la Moghiliov ca un cuplu căsătorit, dar, ca mulți tineri sovietici din anii 1920, au refuzat să-și înregistreze căsnicia în semn de protest față de convențiile burgheze. După încheierea studiilor la academie, Vladimir a urmat o carieră în cercetare. În 1928 s-a dus la Moscova, unde s-a angajat la Institutul pentru Turbă (considerată pe atunci de bolșevici o importantă sursă de energie) și a elaborat o teză de doctorat sub conducerea lui Ivan Radcenko, vechi bolșevic și prieten al lui Lenin, care era pe atunci șeful institutului. Curând, cariera impecabilă a lui Vladimir, originile lui proletare și entuziasmul față de planurile de industrializare ale lui Stalin au atras atenția organizației de partid din Moscova, care, în 1932, l-a chemat să lucreze alături de Radcenko la elaborarea unor planuri de noi surse energetice pentru alimentarea Moscovei. Vladimir a devenit primul director al trustului Mosgaz – un complex industrial nou înființat care a primit sarcina de a furniza gaz capitalei în expansiune[29].

Maria l-a urmat pe Vladimir la Moscova, unde a lucrat ca economistă la Comisariatul pentru Agricultură până în 1933, când s-a născut fiul lor Leonid. Odată cu numirea lui Vladimir la Mosgaz, s-au mutat din cămăruța pe care o ocupau într-un apartament la comun într-un altul, mare, numai al lor, pe Colinele Vrăbiilor (redenumite, în 1935, Colinele Lenin). Aici familia s-a bucurat de toate privilegiile noii elite a lui Stalin: limuzină cu șofer plătită de guvern, casă de vacanță privată în localitatea Serebreanîi Bor, dedicată protipendadei de parid, și acces la magazine secrete rezervate lucrătorilor de partid, unde se găseau din belșug bunuri de consum altfel greu de

procurat pe piață. Leonid își descrie amintirile cele mai vechi drept

> niște frânturi de memorie marcate de o senzație de abundență și o atmosferă de basm: sunt pe umerii puternici ai tatei, privind în jur la o mare de lumini și de splendoare în marmură (probabil în nou inauguratul metrou moscovit) [...]. Sunt lângă mausoleul lui Lenin din Piața Roșie, de 1 Mai[30].

Maria a angajat o doică, o femeie care locuia în cămara apartamentului, căci mama spera să-și reia munca la comisariat. Vladimir s-a opus însă cu îndârjire acestei idei (i-a spus Mariei că „soția unui membru al conducerii superioare de partid trebuie să stea acasă") și și-a pierdut cumpătul când ea a încercat să-i schimbe părerea. Asemenea multor activiști de partid, Vladimir considera că viața sa de familie trebuia să se subordoneze obligațiilor de partid: întrucât munca lui era mai importantă pentru partid decât cea a soției sale, datoria ei era să-l susțină creând un „cămin comunist perfect organizat". În noiembrie 1935 îi scria Mariei dintr-o delegație la Leningrad:

> Draga mea! Am să lipsesc câteva săptămâni. Am să-ți trimit vești și indicații. Deocamdată nu-mi trebuie decât câteva cărți [urmează o listă] [...] Ar fi o idee bună să împodobești holul, e puțin cam întunecat. Asta-i tot. Ai grijă ca micuțul nostru să fie bine sănătos! Și ai grijă de tine! Îmbracă-te bine când ieși din casă! [...] Renunță la iluzia de a te întoarce la muncă! Locul tău este acum acasă[31].

Vladimir Mahnaci, 1934 Maria și Leonid, anii 1940

Întoarcerea la valorile materiale „burgheze” era o altă sursă de tensiune în unele familii. Anatoli Golovnea era o figură dominantă în cinematograful sovietic: operatorul și colaboratorul apropiat al lui Vsevolod Pudovkin, regizorul mai multor filme sovietice clasice, *Mama* (1926), *Furtună deasupra Asiei* (1930) și *Dezertorul* (1933), care a primit nu mai puțin de cinci Premii Stalin. Golovnea se născuse în 1900 în orașul Simferopol din Crimeea. Tatăl lui, un aristocrat mărunt, murise pe vremea când copilul avea abia doi ani, lăsând-o pe mama lor să-i crească pe Anatoli și pe fratele lui, Piotr, dintr-o pensie neîndestulătoare. Familia s-a mutat la Herson, unde băieții au primit o bursă de la Adunarea Nobilimii pentru a învăța la Primul Gimnaziu, un fel de liceu cu profil umanist. După Revoluția din Octombrie, Anatoli s-a angajat la Ceka, iar Piotr s-a alăturat Albilor. În 1920, Anatoli a fost numit șef al

unei mici unități Ceka trimise să prindă în ambuscadă o brigadă de Albi care-și făcuse tabăra nu departe. Brigada era condusă de prietenul său cel mai apropiat din școală, fiul președintelui Adunării Nobilimii din Herson. Anatoli nu s-a simțit în stare să ducă ordinul la îndeplinire, așa că și-a îmbătat oamenii cu votcă și a trecut la Albi, pe care i-a avertizat de atacul iminent. Acest episod din viața lui – descris în jurnalele lui Anatoli – a fost pur și simplu șters din biografia viitorului operator. În următorii trei ani, Anatoli a fugit de Roșii. S-a stabilit mai întâi la Tașkent, unde a încercat să devină agronom, dar, după ce a fost respins la școala de agricultură, a fugit la Moscova, unde a intrat, în septembrie 1923, la Institutul Tehnic de Stat pentru Cinematografie (GTK), o școală de film nou înființată din capitala sovietică, pentru a studia imaginea de film. Aici a cunoscut-o pe Liuba Ivanova, o tânără actriță extraordinar de frumoasă, care tocmai sosise la Moscova de la Celeabinsk, un oraș din Ural, unde se născuse în 1905 și era cea mai mică dintre cei paisprezece copii ai unei familii de țărani. Anatoli s-a îndrăgostit de ea și, curând, cei doi s-au căsătorit. Petreceau însă mult timp departe unul de altul, căci lucrau pe teren, fiecare la filmul lui. Oksana, fiica lor, era deseori trimisă să stea la mătușile ei din Herson sau la Celeabinsk, la bunica din partea mamei.

În 1933, Anatoli și Liuba au primit prima lor locuință – două camere mici într-un apartament la comun amplasat în anexa din curte a unui bloc mare din centrul Moscovei. Fiica lor Oksana, care avea pe atunci șapte ani, își amintește în memoriile ei (1981):

> Podelele erau vopsite în roșu [pentru că nu exista covor]… Dacă ar fi intrat acolo, tinerii de azi, care trăiesc de dragul posesiunilor materiale, ar fi crezut, probabil, că au nimerit într-un magazin cu mobilier la mâna a doua sau chiar într-un „cimitir” de mobilă. Cel mai valoros articol din apartamentul nostru era o comodă „slavonă”. Toate ustensilele de bucătărie le țineam într-un bufet vopsit în alb. Aveam două saltele cu arcuri, biroul tatei și trei rafturi pentru cărți, de producție finlandeză, cu vitrine de sticlă – mobila mea preferată, căci conținea cărțile noastre […]. Eu dormeam pe un pat pliant în spatele vitrinei cu porțelanuri, într-un colț al sufrageriei. Patul acela era singurul lucru care îmi „aparținea”. Noaptea aș fi vorbit cu el. A fost o vreme când credeam că îmi inspiră visele[32].

Era o locuință modestă pentru două figuri importante ale cinematografului sovietic. La vremea aceasta, Liuba era deja o actriță de frunte a studiourilor Mejrabpomfilm, care jucase roluri principale în mai multe filme mute. Anatoli dădea prea puțină importanță posesiunilor personale. Li se opunea „din principiu”, după cum spunea de multe ori, și nu era de acord cu luxul și opulența. „Cămășile albe și cravatele erau singurele lucruri pe care le deținea în cantități exagerate”, își amintește Oksana. Austeritatea lui Anatoli își avea izvorul în valorile clasei sale sociale (nobilimea sărăcită din care ieșiseră atâția dintre principalii scriitori, pictori, gânditori și revoluționari ai Rusiei) și în obiceiurile frugale ale mamei sale, care își crescuse cei doi fii dintr-o pensie mică de văduvă, făcând sacrificii pentru ca ei să poată merge la școală. Exact acest etos al disciplinei și muncii fără preget îl atrăsese pe Anatoli la

bolșevici în 1917. După spusele nepoatei lui, „a avut întotdeauna ceva de cekist în firea sa. Ca bunic, era sever și strict și niciodată nu m-a răsfățat în copilărie”[33].

Liuba era altfel. Caldă și afectuoasă, excesivă în pasiunile ei, era obișnuită să fie răsfățată, așa cum fusese întotdeauna în familie, unde era cea mai mică și mai frumoasă, și îi plăcea să profite de viața din înalta societate a Moscovei. Se îmbrăca în haine scumpe și avea o mulțime de bijuterii. În 1934, Liuba s-a îndrăgostit de Boris Babițki, șeful studiourilor Mejrabpomfilm, un bărbat chipeș și plin de farmec. L-a părăsit pe Anatoli și s-a mutat împreună cu Babițki în *dacea* lui din Kratovo, chiar la marginea capitalei, unde acesta locuia împreună cu fiul său, Volik, provenit dintr-o căsătorie anterioară. În toamnă, Liuba și Boris s-au întors la Moscova. S-au instalat într-un apartament spațios, chiar sub birourile Mejrabpomfilm, în hotelul Cominternului (Hotelul Lux) din centrul orașului. Apartamentul era luxos – patru camere mari care dădeau într-un hol, cu parchet pe jos și o bucătărie mare unde dormeau o menajeră și o dădacă. „Era un palat, un muzeu, un basm”, își amintește Oksana, care s-a dus să locuiască și ea acolo în 1935. Interiorul fusese conceput și creat de un lucrător francez din Comintern. Mobilierul – obiecte vechi valoroase, vase de bronz, scaune de piele și covoare persane – fusese cumpărat la prețuri derizorii din depozitele NKVD-ului din Leningrad. Erau piese confiscate de la vechi familii aristocrate și burgheze, ai căror membri fuseseră arestați și izgoniți din casele lor la ordinele lui Stalin, după asasinarea, în decembrie 1934, a lui Serghei Kirov, șeful organizației de partid leningrădene. „Mama era foarte mândră de achizițiile ei”, își

amintește Oksana, „și îi plăcea să ne povestească despre fiecare în parte”[34].

De la stânga: Anatoli Golovnea cekist, 1919; Liuba Golovnea, 1925;
Boris Babițki, 1932

Mama lui Anatoli, dominatoarea Lidia Ivanovna, reprezentantă a valorilor vechii nobilimi, era de părere că Liuba are „pretenții burgheze”. Îi ridiculiza „gusturile vulgare” în materie de haine și mobilă, pentru că reflectau „dorința de căpătuială a noii elite sovietice”. Considera că fiul ei se căsătorise sub nivelul lui și odată, în cursul unei certe aprinse, a spus că Oksana era „cea mai mare greșeală a Revoluției”, pentru că era produsul uniunii lor nefericite. Convinsă că Liuba îi părăsise fiul pentru Babițki fiindcă acesta îi putea satisface mai ușor gusturile scumpe, Lidia a încercat să-l convingă pe Anatoli, profund deprimat după plecarea soției, că ar putea s-o atragă cu un apartament mai spațios. Dar Anatoli nu era dispus la compromisuri în principiile sale.

Privind retrospectiv la aceste evenimente, Oksana reflecta la cele trei viziuni divergente asupra proprietății pe care le văzuse manifestându-se în casa copilăriei sale: deprinderile fostei nobilimi, atitudinea spartană a revoluționarilor bolșevici și obiceiurile materialiste ale noii elite sovietice. Ea se simțea mai aproape de poziția mamei sale. Simțea că atașamentul ei față de casa de la țară nu era atât o dorință de posesiuni materiale, cât o jinduire după genul de viață de familie pe care îl cunoscuse pe când era copil:

Volik Babițki, Liuba și Oksana la *dacea* din Kratovo, 1935

Mama spunea deseori că mergem la „dacea *noastră*”, ca și cum ne-ar fi aparținut nouă. Îmi amintesc de asta pentru că tata spunea deseori că nu era de acord ca lucrurile să aparțină cuiva. La vârsta aceea, eu habar n-aveam de proprietate și nu mă gândeam la aspirațiile mamei de a avea ceva al ei. Astăzi, când încerc s-o înțeleg mai bine, cred că nu era vorba doar despre ideea de proprietate.

Mama nu-și construia pur și simplu o dacea – își construia o familie. Și-o alcătuia din obiecte concrete, reale, așa cum făcuseră strămoșii ei țărani timp de secole. Îl iubea pe Boris, mă iubea pe mine și îl iubea pe Volik, și dragostea aceasta era centrul căminului ei[35].

2

Puțini duceau însă o viață ca a Liubei Golovnea. Pentru cea mai mare parte a populației din URSS, anii 1930 au fost o perioadă de lipsuri materiale, și chiar și pentru noua birocrație, care avea acces la magazine speciale, cu greu s-ar fi putut spune că mărfurile se găseau în cantități îndestulătoare. Unele estimări (care aproximează destul de corect numărul de membri ai nomenclaturii sovietice) afirmă că, în prima jumătate a deceniului al patrulea, numărul de familii care primeau resurse speciale era de 55.000, din care 45.000 locuiau la Moscova. Bunurile oferite suplimentar le permiteau acestor familii să ducă o viață mai confortabilă decât a vastei majorități a cetățenilor, dar, după standardele occidentale, ele trăiau încă foarte modest. Iată o listă de mărfuri primite de familiile funcționarilor guvernamentali din centrul Moscovei într-o lună:

4 kg de carne – 3 kg de hrișcă
4 kg de cârnați – 8 conserve de mâncare
1,5 kg de unt – 20 de ouă

2 litri de ulei – 2 kg de brânză
6 kg de pește proaspăt – 1 kg de icre negre
2 kg de hering – 50 g de ceai
3 kg de zahăr – 1.200 de țigări
3 kg de făină – 2 bucăți de săpun

Aceste familii puteau de asemenea să cumpere îmbrăcăminte și încălțăminte din magazine speciale, cu cupoane furnizate de guvern, și aveau acces prioritar la orice bunuri de lux sau de consum care intrau pe piață. Dar poziția lor privilegiată era relativ marginală și majoritatea funcționarilor de rând ai lui Stalin duceau o existență modestă, având puține haine sau câțiva metri pătrați de spațiu în plus față de cetățeanul obișnuit. După cum nota cu sarcasm Mankov în jurnalul său: „Maximumul pe care poate cineva visa să-l dețină: două sau trei rânduri de haine, din care unul de import, o bicicletă (sau motocicletă) tot din import și posibilitatea nelimitată de a cumpăra struguri cu 11 ruble kilogramul (când sunt la vânzare)”[36].

Exista o corelație directă între alocarea bunurilor materiale și puterea sau poziția deținută în ierarhia socio-politică a vremii. În afara elitei sovietice, nimeni nu deținea prea multe – cea mai mare parte a populației avea un singur rând de haine –, iar mâncarea abia dacă ajungea pentru toți. Dar chiar și în distribuirea acestor resurse limitate exista un sistem strict de ierarhizare, cu variații infinite între diferitele categorii de angajați în funcție de statutul de la locul de muncă, de nivelul de pregătire și de experiență și, într-o anumită măsură, în funcție de amplasamentul geografic, căci salariile erau mai mari la Moscova și în alte orașe mari decât

în orășelele de provincie și în zonele rurale. În ciuda imaginii și idealurilor egalitariste pe care le promova, Uniunea Sovietică era de fapt o societate profund stratificată, cu o ierarhie rigidă a sărăciei.

Comerțul privat compensa în parte lipsurile frecvente din economia planificată. Oamenii își vindeau și-și cumpărau bunurile casnice în bazaruri, la mâna a doua. Dacă-și permiteau, puteau achiziționa alimentele produse de țăranii colhoznici în grădinile lor, vândute în cele câteva piețe urbane tolerate de guvern. Cetățenii aveau dreptul de a-și vinde mobila și alte obiecte de valoare prin consignații de stat sau de a-și schimba bijuteriile și valuta străină pe alimente de lux și bunuri de consum în magazinele Torgsin, înființate de guvern la începutul anilor 1930 pentru a accesa economiile populației și a strânge capital pentru planul cincinal. Piața neagră înflorea la periferia economiei planificate. Bunurile indisponibile în magazinele de stat se vindeau la prețuri mai mari pe sub mână sau erau furnizate pe ascuns comercianților privați (prieteni care-l mituiau pe director) spre a fi revândute pe piața neagră. În compensația problemelor de livrare a apărut o „economie a favorurilor", operată de rețele clientelare mici, neoficiale (sistem cunoscut sub numele de *blat*). Din mai multe puncte de vedere, economia sovietică n-ar fi putut funcționa fără aceste relații personale. Pentru a obține ceva (o cameră cu chirie, bunuri casnice, un bilet de tren, un pașaport sau documente oficiale), oamenii aveau nevoie de cunoscuți – membri ai familiei și rubedenii, colegi de muncă, prieteni ai prietenilor. Aceleași principii ale pieței negre funcționau în întreprinderile și instituțiile sovietice, unde numeroase bunuri și servicii erau

furnizate și schimbate pe bază de relații și favoruri personale. Propaganda sovietică descria *blat*-ul ca pe o formă de corupție (obiectivul anihilării acestor rețele clientelare private juca un rol important în cadrul epurărilor), și această viziune era împărtășită de mulți muncitori, în particular. Dar majoritatea oamenilor aveau față de *blat* o atitudine ambivalentă: recunoșteau că nu era corect din punct de vedere moral și în nici un caz legal, dar se foloseau de el, ca toată lumea, pentru a-și satisface nevoile și a ocoli un sistem în mod vizibil nedrept. Fără *blat* ar fi fost imposibil să obții un minimum de confort în viață. După cum se spunea, „omul nu trebuie să aibă o sută de ruble, ci o sută de prieteni”[37].

Deficitul de locuințe în orașele suprapopulate era atât de mare, încât oamenii erau în stare de aproape orice ca să-și mărească spațiul locativ. Uriașul flux de țărani angajați în industrie exercita o presiune enormă asupra resurselor locative existente la nivel urban. În Moscova, cetățeanul de rând avea în 1930 la dispoziție numai 5,5 metri pătrați de spațiu locuibil, care în 1940 scăzuse la puțin peste 4 metri pătrați. În noile orașe industriale, unde rata construcției de locuințe rămânea mult în urma ratei de creștere a populației, situația era și mai rea[38]. La Magnitogorsk, bunăoară, media spațiului locativ pentru familiile muncitorești era, în 1935, de numai 3,2 metri pătrați *per capita*. Majoritatea muncitorilor locuiau în barăcile fabricilor, unde familiile erau despărțite, sau în cămine, unde singurul mod de a-și asigura intimitatea era o draperie montată în jurul paturilor de cazarmă. O muncitoare din Magnitogorsk schița un portret convingător al vieții în baraca unde locuia:

> Dormitoare fără camere separate, împărțite în patru compartimente, spații micuțe de bucătărie unde abia dacă te puteai întoarce, sobe încărcate de oale și cratițe, oameni în uniforme unsuroase de lucru (la oțelărie nu existau dușuri), copii pe coridoare stând la coadă la apă, „mobilă” uzată – paturi de metal, măsuțe, birouri și rafturi făcute manual.

Multe asemenea clădiri erau construite în mod deliberat fără bucătării sau spălătoare pentru a-i sili pe rezidenți să utilizeze cantinele, băile și spălătoriile publice. Dar majoritatea muncitorilor din Magnitogorsk s-au dovedit rezistenți la colectivizarea vieții lor private și preferau să locuiască în bordeie săpate în pământ (*zemlianki*), unde, în pofida condițiilor primitive, aveau cel puțin o urmă de intimitate. În 1935, aproximativ un sfert din populația Magnitogorskului locuia în astfel de adăposturi. Pe terenurile virane de lângă fabrici și mine existau orășele întregi de *zemlianki*. Muncitorii au manifestat o rezistență înverșunată față de încercările statului de a desființa și această ultimă redută a proprietății personale[39].

În Rusia stalinistă, relațiile umane se făceau și se desfăceau în jurul luptei pentru spațiu locativ. Potrivit Nadejdei Mandelștam,

> Generațiile viitoare nu vor înțelege ce a însemnat „spațiul” în viața noastră. Din pricina spațiului locativ și pentru el s-au săvârșit multe crime. Oamenii sunt legați de spațiul lor și nu pot să conceapă să-l părăsească. Cine este în stare să renunțe la draga, scumpa, neprețuita cameră de

> doisprezece metri și jumătate, închiriată prin JAKT? La noi nu există astfel de nebuni, și spațiul se transmite ereditar precum castelele, conacele, moșiile. Soți și soții, care se urăsc unul pe altul, fii și fiice ajunși la maturitate, fostele femei de serviciu, care se lipiseră de camera de lângă bucătărie – toți sunt legați de „spațiul" lor și nu pot să se despartă de el. Dintre problemele de divorț și de căsătorie, cea dintâi care se ridică este problema spațiului locativ. Am auzit despre cavaleri care au plecat din casă lăsând spațiul soției [...][40].

Există nenumărate povești despre căsnicii formale încheiate doar pentru a obține o locuință, despre cupluri divorțate care împărțeau camerele ca să nu renunțe la spațiul lor locativ, despre vecini care se denunțau unul pe altul în speranța de a căpăta câțiva metri pătrați în plus[41].

În 1932, Nadejda Skacikova, fiica de nouăsprezece ani a unei țărănci văduve din provincia Tver, studia la Institutul Feroviar din Leningrad. Locuia pe atunci într-un cămin studențesc, împărțind o cămăruță cu alte câteva fete. Ca multe alte persoane venite recent de la țară, Nadejda nu se înregistrase ca rezidentă a Leningradului. Odată cu introducerea sistemului de pașapoarte, risca să fie dată afară din cămin. Prin mijlocirea unor cunoștințe, Nadejda a luat legătura cu un tânăr soldat ucrainean care avea o cameră de 8 metri pătrați într-un apartament la comun. Soldatul se pregătea să plece la unitate, în Donbass. Nadejda i-a dat 500 de ruble ca să-l convingă să se însoare cu ea, bani pe care mama ei i-a strâns vânzându-și ultima vacă și lucruri din casă, și așa

s-a mutat în camera lui, unde a venit să locuiască și mama ei. Nadejda și-a întâlnit soțul o singură dată:

> Ne-am dus să-l vedem în seara dinainte să plece în armată. Am rezolvat cu plata. Apoi am fost la primărie să ne căsătorim și după aceea la administrația spațiului locativ ca să ne înregistreze [pe Nadejda și pe mama ei] ca rezidente. Și asta a fost tot. Cei de la administrația spațiului locativ au zâmbit, firește – știau că ocolim regulile. Au verificat ca toate detaliile să fie corecte. Soțul meu a plecat a doua zi dimineață, iar eu și mama am rămas cu opt metri pătrați pentru noi. [...] Bineînțeles că nu m-am gândit niciodată să locuiesc împreună cu el. Era un băiat simplu de la țară, abia știa să scrie și să citească. Ne-a trimis o scrisoare sau două – „Ce mai faceți?" și lucruri de felul ăsta. Nu scria „Donbass", ci „Dobas". Dumnezeule mare! Nici măcar atâta lucru nu era în stare să ortografieze![42]

Cel mai obișnuit tip de locuință în orașele sovietice era apartamentul la comun (*kommunalka*), în care mai multe familii trăiau laolaltă, împărțind, dacă aveau noroc, bucătăria, baia și toaleta (mulți locuitori din orașe foloseau băi și spălătorii publice)[43]. La Moscova și Leningrad, trei sferturi din populație locuia, la mijlocul anilor 1930, în apartamente la comun, și acest mod de viață a rămas regula pentru majoritatea rezidenților din cele două metropole pe toată perioada stalinistă[44]. Ca orice altceva, *kommunalka* și-a schimbat și ea caracterul în anii 1930. În timp ce, în anii 1920, scopul ei fusese contracararea crizei de locuințe și, în același timp, atacul asupra vieții private, acum ea a devenit în primul

rând un mijloc de extindere a supravegherii statului în spațiul privat al căminului familial. După 1928, sovieticii și-au întărit tot mai mult controlul asupra politicii de „comasare”, mutând intenționat activiști de partid sau muncitori loiali în casele fostei burghezii pentru a putea fi cu ochii pe membrii acesteia[45].

Familia Haneevski a trecut prin toate fazele traiului într-o *kommunalka*. Aleksei Haneevski provenea dintr-o familie de comercianți bogați din Voronej și a sosit la Moscova în 1901 să studieze medicina. A devenit medic militar, servind cu distincție în Primul Război Mondial, când a fost promovat la rangul de locotenent-colonel, ceea ce i-a adus statutul de nobil. În 1915 a închiriat un apartament spațios și confortabil pe strada Precistenka, aproape de centrul Moscovei. A locuit acolo împreună cu soția sa, Nadejda, cu cele două fiice ale lor, Irina (născută în 1917) și Elena (1921), și cu o doică până în 1926, când sovietul moscovit a impus familiei politica sa de „comasare”. În apartament s-a mutat, într-o cameră, o muncitoare, Marfa Filina, urmată de familia unui croitor, Vasili Kariakin, și apoi de familia lui Nikolai Sazonov, un veteran al Armatei Roșii cu origini proletare, ajuns profesor universitar la Academia Comunistă. Acolo unde în anii 1920 locuiseră trei adulți și doi copii, în 1936 erau deja înghesuiți paisprezece oameni. În același an, aici s-a mutat, împreună cu mama ei, și a doua soție a lui Nikolai Sazonov. Locatarii împărțeau coridorul, bucătăria (unde dormeau două menajere), toaleta de serviciu și baia care nu avea apă (era folosită ca magazie), așa că singurul loc unde se puteau spăla era robinetul cu apă rece din bucătărie. Familia Haneevski a încercat să se izoleze de vecini instalând o ușă care să închidă

partea din spate a apartamentului, unde locuiau ei, ceea ce le-a plăcut și celorlalți, pentru că le oferea și lor puțină intimitate. În 1931, sovietul de cartier a cerut înființarea în apartament a unei băi – ca parte a campaniei pentru igienă personală din acea vreme –, așa că ușa a fost scoasă. Dar viața fără ea s-a dovedit foarte dificilă, cu certuri permanente între familiile Haneevski și Sazonov, așa că Aleksei i-a mituit pe funcționarii sovietului ca să-l lase să desființeze baia. Încăperea a fost din nou transformată în magazie, iar ușa, pusă la loc. Relațiile dintre familiile Haneevski și Sazonov au rămas însă problematice. Mama lui Nikolai era labilă psihic și avea deseori accese nervoase pe coridor, acuzându-i pe alții că-i fură mâncarea pe care și-o ascundea sub pat. Diferențele de clasă jucau și ele rolul lor în conflict. Nadejda își făcea griji că Sazonovii aveau să-i fure argintăria și se simțea ofensată când ei apăreau pe jumătate dezbrăcați în coridor. Spunea că miros urât și îi apostrofa că ar trebui să se spele mai des[46].

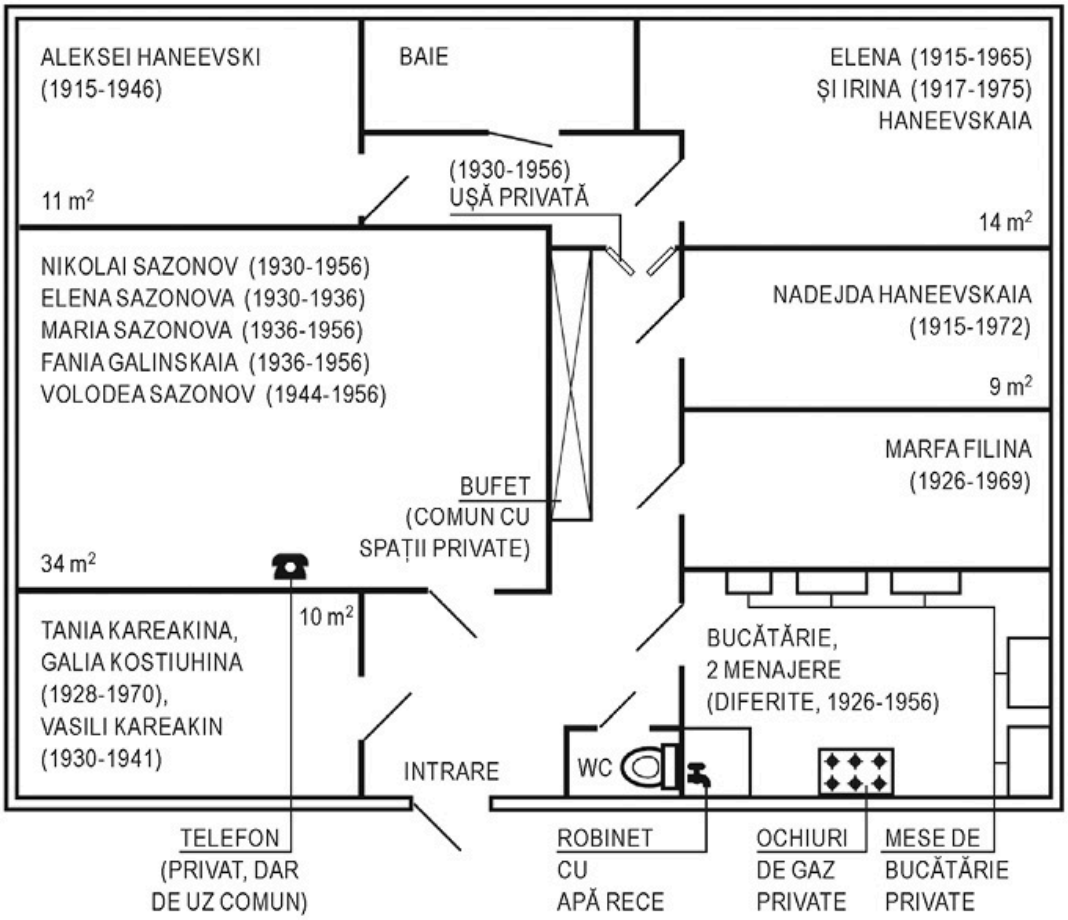

Casa Haneevski (apartament la comun),
strada Precistenka (Kropotkin) 33/19, ap. 25

Mulți foști proprietari de apartamente simțeau că sunt agresați de noii rezidenți pentru că aceștia îi considerau membri ai „burgheziei”. Vera Orlova, contesă înainte de 1917, locuia într-un apartament la comun care făcuse cândva parte din casa familiei sale. Ea și soțul ei se mutaseră într-o singură cameră împreună cu fiica lor, care descrie astfel atmosfera otrăvită din locuință în anii 1930:

> Viața la comun era îngrozitoare. Rezidenții măsurau fiecare centimetru pătrat de coridor și fiecare petic de spațiu comun și protestau că mama lăsase acolo niște piese de mobilier valoroase. Pretindeau că ocupă prea mult spațiu, că trebuia să le țină la ea în cameră, că holul nu-i aparținea. „Vecinii” țineau socoteala timpului pe care îl petreceam la baie. În unele apartamente la comun, rezidenții instalau regulatoare [de lumini] în toaletă, pentru ca nimeni să nu consume mai mult decât cota normală de electricitate[47].

Casa Haneevski nu era suprapopulată în comparație cu majoritatea apartamentelor din Moscova și Leningrad. Evgheni Mamlin a crescut într-o *kommunalka* ce găzduia șaisprezece familii (cincizeci și patru de oameni), fiecare într-o singură cameră, toate împărțind o singură bucătărie. Existau două toalete și două chiuvete cu apă rece, dar nici o baie[48]. Minora Novikova a copilărit într-un apartament la comun din Moscova, în care treizeci și șase de camere – fiecare adăpostind cel puțin o familie – dădeau într-un coridor care ocolea trei laturi ale casei. În camera ei, zece oameni populau un spațiu de numai 12,5 metri pătrați. „E greu de spus cum dormeam”, își amintește Minora.

> În cameră era o masă, pe care dormea bunica. Fratele meu, care avea șase ani, dormea într-un pătuț sub masă. Părinții mei dormeau pe patul de lângă ușă. Cealaltă bunică dormea pe divan. Mătușa mea dormea pe jos, pe o saltea mare de puf, cu verișoara ei pe o parte, în timp ce eu (care aveam pe atunci unsprezece ani), sora mea (șaisprezece) și

> vara noastră (zece) ne înghesuiam cumva între ele – nu mai țin minte cum. Nouă, copiilor, ne plăcea să dormim pe podea: ne puteam strecura sub patul părinților și ne distram copios. Dar îmi imaginez că pentru adulți n-avea cum să fie prea vesel[49].

Nina Paramonova locuia în Leningrad într-un apartament similar de „tip coridor”, care ocupa întregul etaj al unei case rechiziționate în 1925 de Institutul pentru Comerț de la un baron neamț. Nina s-a mutat acolo în 1931 cu soțul ei, proiectant de vapoare, după ce s-a angajat contabilă la administrația feroviară din oraș. Apartamentul avea șaptesprezece camere, și în fiecare locuia cel puțin o familie. Erau, în total, peste șaizeci de rezidenți, care împărțeau o singură bucătărie, un WC de serviciu și o cameră de duș (cu apă rece)[50].

La celălalt capăt al spectrului social, Casa a Treia a Sovietelor, un apartament la comun pentru funcționarii guvernamentali din centrul Moscovei era tot de „tip coridor”. Fratele soției lui Stalin, Fiodor Aliluev, locuia cu mama lui într-o cameră la etajul al doilea. Ninel Reifșneider, fiica unui vechi bolșevic și autor politic, trăia împreună cu părinții, bunicii, fratele și sora ei într-una dintre cele nouă camere de la etajul întâi, într-un spațiu de 38 de metri pătrați pentru șase oameni – dacă nu-l punem la socoteală pe tatăl ei, care dormea de obicei la Hotel Metropol, unde închiria o cameră. În cele nouă camere ce dădeau în hol locuiau treizeci și șapte de oameni, care întrebuințau în comun o bucătărie mare, unde, pe o latură, în spatele unui paravan, se aflau un duș și o baie, iar pe latura opusă, un closet compartimentat. La capătul

holului mai erau două WC-uri mici. În curte exista un șopron comun cu lemne, folosite pentru a încălzi plitele și sobele. Casa aceasta fusese concepută ca un experiment de viață în comun, dar beneficia de facilități specifice elitei sovietice. La subsol existau un spațiu de joacă pentru copii, un club și o sală de cinema. Pe fiecare coridor existau câte o menajeră, o spălătoreasă și o dădacă, plătite colectiv de rezidenți[51].

Apartamentul la comun era un microcosmos al societății comuniste. Silindu-i pe oameni să-și împartă spațiul locativ, bolșevicii credeau că îi pot face mai comuniști în gândire și în comportament. Spațiul și proprietatea privată aveau să dispară, viața de familie avea să fie înlocuită de fraternitatea și organizarea comunistă, iar viața personală a individului urma să fie supusă supravegherii reciproce și controlului comunității. În fiecare apartament de acest gen existau responsabilități comune, pe care rezidenții le împărțeau între ei. Facturile pentru servicii publice, precum gazul și electricitatea sau telefonul, erau împărțite în mod egal, fie pe baza consumului (de pildă, numărul de apeluri făcute sau de becuri din fiecare cameră), fie luând în considerare dimensiunile camerei ori ale familiei. Reparațiile se plăteau de asemenea colectiv, deși deseori se iscau discuții aprinse despre cine era răspunzător de una sau alta, discuții care de obicei trebuiau tranșate printr-o ședință a locatarilor. Curățenia spațiilor comune (holul, vestibulul

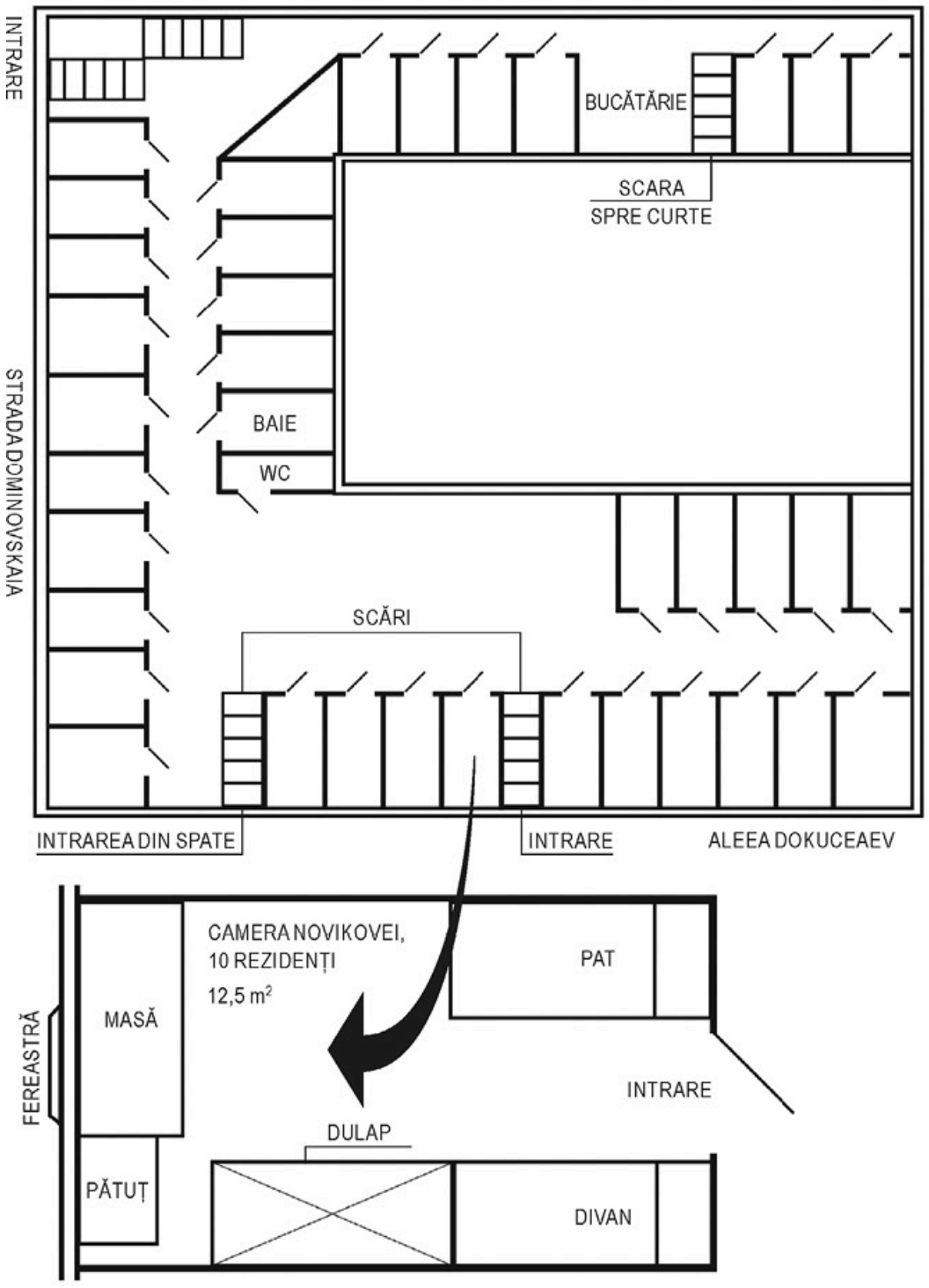

Apartament la comun („stil coridor”)
de pe aleea Dokuceaev, Moscova, 1930-1964

de la intrare, toaleta, baia și bucătăria) se făcea pe bază de listă (afișată de regulă în coridor). Toată lumea avea „ziua ei” pentru spălat rufe. Dimineața erau cozi la baie, organizate tot după o listă de nume. În acest ministat, principiile conducătoare trebuiau să fie egalitatea și corectitudinea. „Împărțeam totul cât mai drept”, își amintește Mamlin. „Tatăl meu, care era responsabilul apartamentului, calcula totul până la ultima copeică, și toată lumea știa cât are de plătit.”[52]

Postul de responsabil al spațiului locativ (*otveṭtvennîi upolnomocennîi*) a fost înființat în 1929, când apartamentul la comun a fost definit în mod legal ca o instituție socială cu reguli și responsabilități specifice față de stat: să aplice reglementările sanitare, să colecteze taxe și impozite, să respecte legea și să informeze poliția despre viața privată a rezidenților[53]. Responsabilii ar fi trebuit aleși de locatari, dar, de fapt, era mai obișnuit să se aleagă ei înșiși și să fie acceptați de rezidenți, în virtutea fie a personalității lor puternice, fie a statutului în societate. Nina Paramonova își amintește că responsabila lor „conducea apartamentul ca o dictatoare. Toți o respectam pentru că era foarte severă. Ne temeam de ea. Numai ea avea autoritatea să-i pună pe oameni la făcut curățenie când le venea rândul”[54]. Potrivit unei noi legi din 1933, responsabilii preluau întreaga răspundere a administrării apartamentelor, legăturile lor cu poliția erau întărite, iar ei căpătau de asemenea autoritate asupra portarilor (*dvorniki*), informatori notorii, care făceau curățenie pe scară și în curte, inspectau teritoriul clădirii, închideau porțile curții noaptea și îi observau pe toți cei care veneau și plecau. Prin intermediul responsabililor și al

portarilor, administrația apartamentelor a devenit unitatea operațională de bază a sistemului de supraveghere și control implementat de poliția politică.

Până la mijlocul deceniului al patrulea, NKVD-ul își construise o rețea uriașă de informatori secreți. În fiecare fabrică, birou, școală existau oameni care informau despre alții[55]. Ideea supravegherii reciproce era fundamentală în sistemul sovietic. Într-o țară prea mare pentru a putea fi ținută sub control, regimul bolșevic (într-un mod similar cu cel țarist de dinaintea lui) se sprijinea pe auto-supravegherea practicată de populația însăși. Istoric vorbind, în Rusia exista tradiția unor puternice instituții și norme colective care se pretau la o asemenea aplicare. Dacă regimurile totalitare din secolul XX au încercat să mobilizeze populația să lucreze pentru poliție, și unul sau două, precum statul est-german dominat de Stasi, au reușit, o vreme, să se infiltreze la aproape toate nivelurile societății, nici unul nu a izbutit, așa cum a făcut-o sistemul sovietic timp de șaizeci de ani, să-și controleze populația prin intermediul supravegherii colective.

Kommunalka a jucat un rol esențial în acest sistem colectiv de control. Locatarii știau aproape totul despre vecinii lor: programul zilnic, deprinderile personale, cine le erau vizitatorii și prietenii, ce cumpărau, ce mâncau și ce spuneau la telefon (aflat de regulă pe hol), ba chiar și ce spuneau în propriile camere, căci pereții erau foarte subțiri (în multe camere nu ajungeau până la tavan). Trasul cu urechea, spionatul și informarea erau moneda uzuală în apartamentele la comun din anii 1930, când oamenii erau încurajați să fie vigilenți. Vecinii deschideau ușa ca să vadă cine venise în vizită sau ca să asculte conversațiile la telefon. Intrau în

camere „ca să fie martori” dacă soțul și soția se certau sau ca să intervină dacă era prea multă gălăgie, violență sau vreun comportament sub influența alcoolului. Se presupunea că nimic nu poate fi „privat” într-un apartament la comun, unde se spunea deseori că „ceea ce face unul poate aduce necazuri tuturor”. Mihail Baitalski își amintește apartamentul la comun al unei rude din Astrahan, în care o vecină deosebit de vigilentă locuia în camera alăturată: „Auzind sunetul unei uși care se descuia, își scotea nasul mic și ascuțit în coridor și te străpungea cu o privire pătrunzătoare. Ruda noastră era convinsă că femeia aceasta îi ținea evidența musafirilor”[56].

În înghesuiala din aceste apartamente izbucneau frecvent dispute din cauza unor articole personale – alimente care dispăreau din bucătăria comună, furturi din camere, larmă sau muzică pusă să cânte noaptea. „Atmosfera era otrăvită”, își amintește un rezident. „Toată lumea bănuia pe toată lumea că fură, dar niciodată nu exista o dovadă, doar o mulțime de acuzații făcute în șoaptă pe la spate.”[57] Cum toată lumea trăia într-o stare de tensiune nervoasă, de la astfel de certuri până la denunțuri la NKVD nu mai era decât un pas. Multe astfel de ciondăneli își aveau originea în vreo invidie măruntă. Apartamentul la comun era centrul domestic al culturii sovietice a invidiei, care se năștea în mod firesc într-un sistem marcat de lipsuri materiale. Conform principiului egalității în sărăcie, dacă o persoană avea mai mult dintr-un anumit produs decât vecinii săi, se presupunea că surplusul fusese obținut pe seama și în detrimentul celorlalți. Orice indiciu de superioritate materială – un nou articol de îmbrăcăminte, o ustensilă mai bună de bucătărie sau vreo mâncare mai deosebită – putea să trezească agresiunea altor locatari, care

bănuiau în mod natural că aceste bunuri fuseseră căpătate prin *blat*. Vecinii formau alianțe și rămâneau învrăjbiți din pricina a ceea ce ei percepeau a fi inegalități. O femeie care locuiește și azi în apartamentul la comun în care a crescut în anii 1930[*6.] își amintește de ostilitatea îndelungată dintre mama ei, care lucra într-o brutărie, și soția portarului, bine cunoscută informatoare. De fiecare dată când în bucătărie apăreau prăjituri sau chifle, soția portarului o acuza pe mama ei de furt sau de sabotaj și amenința s-o denunțe[58]. Mitrofan Moiseenko era un muncitor care își suplimenta veniturile reparând mobilă și tâmplărie de ferestre și făcând diverse comisioane pentru locatarii blocului de apartamente la comun în care locuia la Leningrad. În primăvara lui 1935 s-a certat cu vecinii săi, care l-au acuzat că le cerea prea mult pentru reparații. Oamenii l-au denunțat la poliție, afirmând în mod absurd că-l ascundea pe Troțki în atelierul lui din subsolul blocului. Mitrofan a fost arestat și condamnat la trei ani într-un lagăr de muncă din Magadan[59].

Bucătăria era scena multor dispute. Seara, când forfotea de lume, probabilitatea discuțiilor înfierbântate era cea mai mare. Bucătăria era un spațiu comun, dar, în interiorul ei, în majoritatea acestor apartamente, fiecare familie avea propriul ochi de plită pe cuptor, propria masă, unde mânca de obicei, și propriul loc de depozitare a alimentelor în bufet, pe rafturi sau între gemurile ferestrelor, unde, iarna, temperatura era ca în frigider. Această confuzie dintre spațiul comun și cel privat era o sursă constantă de fricțiuni; era suficient să folosești ochiul de plită, ustensilele sau proviziile altcuiva ca să se stârnească un scandal. „Nu erau certuri din răutate”, își amintește Minora Novikova. „Toți eram săraci, și nimeni nu

avea nimic care să merite furat. Dar nu era niciodată suficient spațiu, toată lumea stătea ca pe ghimpi la bucătărie, încât disputele mărunte erau de neevitat. Imaginați-vă treizeci de femei care gătesc în același timp!”[60].

Lipsa intimității era cea mai mare sursă de tensiune. Nici măcar în camera proprie a fiecărei familii nu exista vreun spațiu care să poată fi al cuiva anume. Încăperile acestea îndeplineau mai multe funcții simultan – de dormitor, de sufragerie, de salon pentru primirea musafirilor, de cameră de studiu, unde copiii trebuiau să-și facă temele, uneori chiar și de bucătărie. „În camera noastră”, își amintește Ninel Reifșneider,

> nu existau obiecte sau articole de mobilă private, nu erau nici un raft și nici o masă care să fi aparținut cuiva, ca proprietate a lui. Nici chiar bunicii mei, ale căror paturi se aflau în spatele unei draperii menite să le ofere puțină intimitate, nu aveau nimic pe care să-l fi putut numi al lor. Bunica ținea câteva lucruri speciale într-un cufăr de sub pat, dar masa de lângă patul ei, de pildă, o foloseam toți.

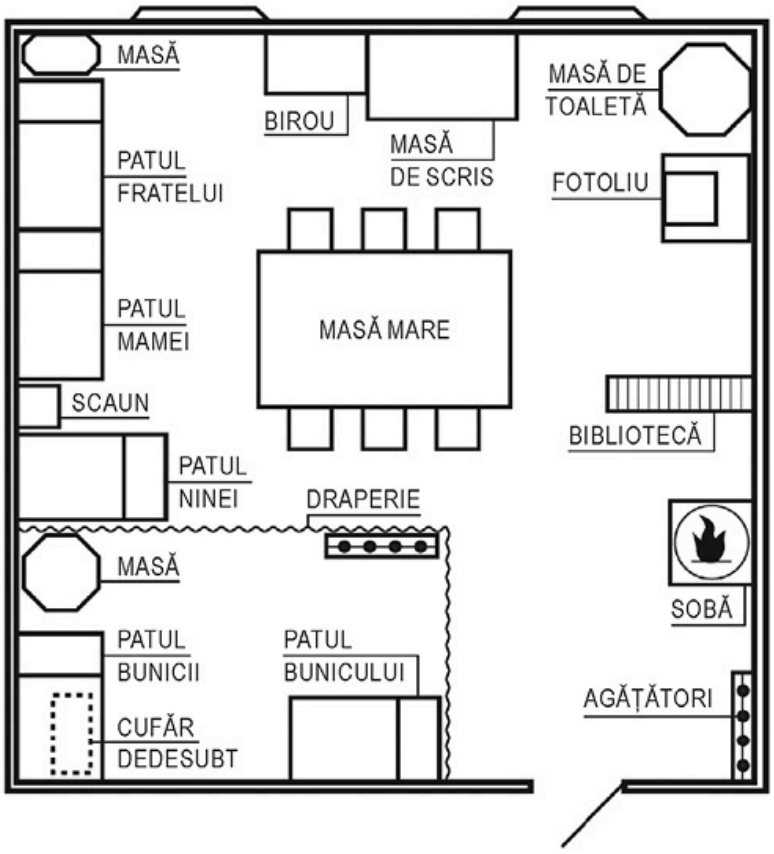

Camera familiei Reifșneider (38 de metri pătrați) din Casa a Treia a Sovietelor,
Sadovaia Karetnaia, Moscova

În multe camere de familie, copiii mai mici dormeau în spatele unui paravan improvizat, al unei biblioteci sau al unui șifonier, ca să aibă puțină liniște, ceva mai departe de adulți și de musafirii lor de seară (și ca să nu-i vadă pe adulți dezbrăcându-se și mergând la culcare). Părinții trebuiau să facă dragoste în tăcere, în toiul nopții[61].

Într-o asemenea aglomerație, prea puține lucruri rămâneau nedezvăluite. Vecinii erau obișnuiți să se vadă pe jumătate dezbrăcați pe hol. Se surprindeau în momentele cele

mai proaste – beți sau neglijenți –, fără masca pe care o purtau de regulă în spațiile publice. Știau când locuitorii camerei alăturate aveau un oaspete datorită sistemului de sonerii (fiecare cameră avea propriul set de numere sau propria serie de sunete). Camerele folosite pentru funcțiile fiziologice cele mai intime (baia, bucătăria și WC-ul de serviciu) erau comune și se puteau trage ușor unele concluzii din dovezile fragmentare rămase de pe urma altora. Sfoara de rufe din bucătărie, efectele personale din baie, excursiile nocturne la closet dezvăluiau vecinilor aproape totul. În această formă de „intimitate publică", viața privată era permanent expusă privirilor curioase ale altora[62].

Oamenii resimțeau în numeroase moduri lipsa intimității. Unii erau profund revoltați de amestecul permanent al celorlalți în viața lor – de vecinii care intrau în cameră, care băteau la ușa băii sau îi spionau să vadă cine vine în vizită. Alții reacționau la zgomotele neîncetate, la lipsa de curățenie sau la insinuările sexuale ale bărbaților mai în vârstă la adresa fetelor tinere. Closetul de serviciu și baia erau o sursă permanentă de fricțiuni și anxietate. În apartamentul la comun din Leningrad unde Elena Baigulova a locuit în anii 1930 nu exista decât o singură toaletă pentru patruzeci și opt de persoane. Fiecare își aducea săpunul și hârtia igienică proprii, pe care le ținea în cameră. În 1936, una dintre rezidente s-a căsătorit cu un bărbat de culoare. „Când a venit prima dată, s-a iscat un scandal", își aduce aminte Elena. „Lumea nu voia să împartă toaleta sau baia cu el. Credeau că, dacă e negru, e murdar."[63]

Conversațiile particulare erau deosebit de problematice. Orice dialog se auzea foarte ușor în camerele vecine, așa că

familiile se adaptau la situație vorbind în șoaptă. Oamenii erau extrem de atenți să nu discute cu ceilalți locatari despre politică (în unele apartamente bărbații refuzau cu totul să vorbească)[64]. Familiile de origine burgheză sau nobilă își ascundeau cu grijă originile. Alina Dobriakova, nepoata unui ofițer țarist, a crescut într-o *kommunalka* din Moscova unde toți ceilalți locatari erau muncitori în fabrici cu familiile lor, „un conglomerat de indivizi ostili", își amintește ea. Alinei i s-a interzis să scoată vreo vorbă despre fotografiile bunicului ascunse în camera lor. Mama ei s-a înscris în partid și a obținut o slujbă de funcționar public ca să-și escamoteze trecutul. „Dacă vecinii ar fi știut cine fusese tatăl mamei", povestește Alina, „am fi avut multe neplăceri [...], așa că păstram o tăcere de mormânt"[65]. Orice discuție purtată într-un apartament la comun putea fi foarte periculoasă. În familia Haneevski, Nadejda era practic surdă, însă nu se sfia să-și proclame convingerile antisovietice. În timp ce le povestea fiicelor sale că viața fusese mai bună pe vremea țarilor, începea să pledeze cu voce din ce în ce mai tare. Soțul ei Aleksei, îngrozit de vecinii lor, familia Sazonov, o tot ruga să nu mai strige: „Vorbește în șoaptă, altfel ne arestează!"[66].

Oamenii se luptau pentru un minimum de intimitate. Își țineau în cameră prosoapele și obiectele de toaletă, ustensilele de bucătărie, vesela, tacâmurile, chiar și sarea și piperul. Tot aici spălau vasele, găteau, mâncau, beau și-și uscau rufele. Spațiile comune erau parțial luate în stăpânire: familiile revendicau uneori câte o porțiune de raft, un sector al coridorului, un colț al mesei de bucătărie, un cârlig din cuier sau un spațiu pentru pantofi lângă ușa de la intrare. Toate aceste aranjamente erau cunoscute de locatari, dar un străin

care intra în apartament nu avea cum să le știe. Oamenii visau la un loc numai al lor unde să se poată refugia de vecini. Evgheni Mamlin râvnea să aibă „o bucătărie cu o ferestruică de servire care să dea direct în camera lui, ca să poată să gătească și să ia masa fără să mai folosească bucătăria comună, dar acesta nu era decât un vis”, își amintește fiica lui. Pentru cei care-și permiteau să închirieze o *dacea*, șederea acolo în lunile de vară însemna eliberarea de constrângerile apartamentului la comun[67].

Principalul avantaj al unui apartament la comun era faptul că le putea inocula locatarilor simțul camaraderiei, sentimentul că fac parte dintr-un colectiv. Mulți privesc cu nostalgie înapoi, la anii petrecuți într-un astfel de apartament, ca la o perioadă când împărțeau totul cu vecinii. „Înainte de război trăiam în armonie”, își amintește cineva:

> Toți ne ajutam unul pe altul, nu existau certuri. Nimeni nu era cărpănos – toți își cheltuiau salariile imediat ce le primeau. Viața era frumoasă pe atunci, nu ca după război, când oamenii își țineau banii numai pentru ei și trăiau cu ușile închise.

În parte, această nostalgie este legată de amintirile despre perioada fericită a copilăriei celor care-și amintesc, un timp când, în ciuda greutăților materiale, curtea era un loc curat și sigur de joacă, iar apartamentul la comun păstra încă atmosfera unei „familii lărgite”. Într-o *kommunalka*, copiii din familii diferite comunicau între ei mult mai mult decât părinții lor: se jucau împreună și își făceau tot timpul vizite, încât sentimentul vieții laolaltă era la ei mai dezvoltat decât la

adulți. „Trăiam ca o mare familie”, își amintește Galina Markelova, care a crescut într-un apartament la comun din Leningrad în anii 1930:

> Pe vremea aceea, toată lumea trăia cu ușile deschise, iar noi, copiii, alergam de la un capăt la altul al casei. Ne jucam pe hol și fugeam dintr-o cameră într-alta în timp ce oamenii mari jucau cărți sau domino – nu pe bani, doar de distracție. Și întotdeauna se râdea mult. Erau prea mulți adulți ca să poată juca toți, așa că veneau cu rândul – unii se uitau la ceilalți cum joacă. Sărbătorile oficiale le petreceam împreună, ca o familie, și fiecare aducea câte ceva bun de mâncare sau de băut. La zilele de naștere era veselie mare, cu multe cântece și jocuri[68].

Dar traiul acesta la un loc putea fi sufocant. Regizorul de film Rolan Bîkov, care și-a petrecut copilăria în anii 1930 într-un apartament la comun, își amintește de un mod de viață oprimant, înclinat să înăbușe orice dovadă de individualism, guvernat de „legile colectivului”. N-avea nici un rost să încerci să li te împotrivești, își amintește Bîkov, căci asta n-ar fi făcut decât „să-i unească pe toți” contra celor care refuzau să se conformeze. Elizaveta Cecik are același gen de amintiri despre apartamentul la comun în care a copilărit:

> Am fost crescuți laolaltă, într-o anumită măsură, de toți adulții de pe coridor. Unii dintre copiii cu care mă jucam aveau părinți foarte severi, bolșevici. Mie mi-era frică de ei și mă simțeam neplăcut în prezența lor. Privind acum înapoi, îmi dau seama că am crescut cu sentimentul că nu

> eram liberă, că nu puteam fi eu însămi, în caz că cineva mă observa și nu era de acord cu ce făceam. Doar când rămâneam numai eu în apartament mă simțeam eliberată de această frică[69].

Apartamentele la comun au avut un impact psihologic deosebit asupra celor care au trăit în ele ani îndelungați. În cursul interviurilor, multe asemenea persoane au mărturisit că se tem să stea singure[*7]. Apartamentele la comun au produs, practic, un nou tip de individ sovietic. Mai ales copiii au fost influențați de valorile și deprinderile vieții în colectiv. Familiile au pierdut controlul asupra educației lor: tradițiile culturale și obiceiurile părinților erau deseori umbrite de principiile comunitare ale „familiei” tuturor locatarilor. Privindu-și retrospectiv copilăria, Minora Novikova are convingerea că traiul într-o *kommunalka* i-a cultivat tendința de a gândi în termeni mai degrabă de „noi” decât de „eu”.

> Totul era deținut la comun. Nu existau secrete. Eram toți egali, toți la fel. Cu asta mă obișnuisem și, mai târziu în viață, mi s-a părut ciudat când am întâlnit alte moduri de a gândi. Îmi amintesc că în prima mea excursie [ca geolog] am cumpărat niște dulciuri și le-am împărțit cu toată lumea. Șeful grupului mi-a spus: „Să scrii cât ai cheltuit, ca să ți se dea banii înapoi”. Mi s-a părut atunci o idee oribilă, pentru că din copilărie eram deprinsă să împart orice aveam.

Alte persoane care au crescut în *kommunalka* susțin că traiul în colectiv le-a învățat valorile publice ale regimului

sovietic: dragostea pentru muncă, modestia, supunerea și respectarea regulilor. Dar o anumită prudență, o anumită sfială nu erau niciodată excluse. „Făceai un efort constant să te controlezi și să te integrezi”, își amintește o fostă locatară.

> Te simțeai reprimat în alt fel decât atunci când erai arestat, închis și exilat – am trăit și asta –, dar, pe undeva, era mai rău. În exil îți păstrai sentimentul sinelui, dar ceea ce simțeam că mi-e sugrumat în apartamentul la comun erau libertatea interioară și individualitatea. Simțeam această apăsare, această nevoie de a fi stăpână pe viața mea de fiecare dată când intram în bucătărie, unde întotdeauna mă inspectau privirile micului grup adunat acolo. Era imposibil să fii tu însuți[70].

3

Cetățenii sovietici n-au întârziat să protesteze împotriva lipsurilor și inegalităților de ordin material. Scriau cu miile guvernului, plângându-se de corupție și de ineficiență, pe care le asociau cu privilegiile noii birocrații. Și totuși, în același timp, mulți dintre ei se încăpățânau să creadă că vor ajunge să trăiască utopia comunistă. În anii 1930, existența regimului sovietic s-a sprijinit pe această idee. Milioane de oameni au fost făcuți să creadă că dificultățile vieții lor cotidiene erau un sacrificiu necesar pentru edificarea societății comuniste.

Munca grea de azi avea să le fie răsplătită mâine, când „traiul îmbelșugat” sovietic ar fi devenit accesibil tuturor.

În *Ideologie și utopie* (1929), sociologul german Karl Mannheim analizează tendința marxiștilor revoluționari de a trăi timpul ca pe „o serie de momente strategice” pe drumul către un paradis viitor, pe care ei îl consideră real și tangibil. Întrucât viitorul acesta este un factor important în prezent și definește cursul istoriei, el dă sens realităților de zi cu zi. În Uniunea Sovietică, acest concept al timpului și-a avut originea în proiecțiile utopice ale Revoluției din 1917. Pentru bolșevici, Octombrie 1917 a fost începutul anului unu al unei noi istorii a omenirii (la fel cum 1789 marcase începutul unei lumi noi create de iacobini). Proiectând prezentul în viitor, propaganda sovietică înfățișa Revoluția avansând (în „marșul istoriei”) către utopia comunistă și preamărea izbânzile planurilor cincinale drept dovezi că perspectiva înfăptuirii acestei utopii se zărea deja la orizont[71].

Planurile cincinale jucau un rol hotărâtor în acest proiect utopic. Ideea lor fundamentală era să grăbească sosirea viitorului socialist accelerând ritmul dezvoltării economice generale (de aici sloganul „Cincinalul în patru ani!”). Într-adevăr, planul reprezenta cucerirea timpului însuși, care trebuia supus voinței proletariatului. În economiile capitaliste din Occident, munca era organizată potrivit unei diviziuni strict raționale a timpului. Dar în Uniunea Sovietică ea se structura în funcție de obiectivele stabilite prin planurile cincinale. Cum îndeplinirea acestor obiective era întotdeauna o chestiune de maximă urgență, părea perfect îndreptățit să „ataci” producția cu toate forțele disponibile, să muncești cu frenezie o perioadă scurtă pentru a atinge țelul, după care

puteai să te odihnești. Economia stalinistă se întemeia pe această „luare cu asalt” a producției pentru a transforma în realitate planurile cincinale, exact la fel cum întregul sistem avea la bază ideea că greutățile prezente aveau să fie compensate în viitoarea utopie comunistă. Nikolai Patolicev, un *vîdvijeneț* al primului plan cincinal care ulterior a ajuns să facă parte din protipendada partidului, își amintește: „Noi, oamenii sovietici, ne refuzam foarte multe în mod conștient”.

> Ne spuneam: „Astăzi ne lipsesc lucruri de care avem mare nevoie. Ei, și ce? O să le avem mâine”. Cu atâta forță credeam în cauza partidului! Tinerii din generația mea erau fericiți să aibă asemenea convingeri[72].

Privind înapoi către anii 1930, mulți își amintesc că trăiau mai degrabă pentru viitor decât pentru prezent. Sentimentul acesta era cu deosebire acut printre membrii generației care crescuse după 1917 – oameni tineri, precum Patolicev, care asimilaseră cu toată ființa lor idealurile și valorile regimului sovietic. Pentru ei, utopia comunistă nu era un vis îndepărtat, ci o realitate tangibilă, apropiată, iminentă. Elevii sovietici din deceniile al treilea și al patrulea își imaginau comunismul ca pe o transformare a realității imediate în care trăiau (vaci cu mult lapte, fabrici zumzăind la capacitate maximă), nu ca pe o plăsmuire depărtată, descriptibilă în termeni științifico-fantastici[73]. Așa fuseseră educați de propaganda sovietică și de literatura realist-socialistă să privească viitorul URSS. Realismul socialist, definit oficial la Primul Congres al Uniunii Scriitorilor din 1934, promova „reprezentarea fidelă și concretă din punct de vedere istoric a realității în evoluția ei

revoluționară”. Rolul creatorului era să înfățișeze lumea nu așa cum era ea în prezent, ci cum avea să devină (cum era, de fapt, în procesul de devenire) în viitorul comunist.

În opinia surorilor Liudmila (născută în 1921) și Marksena Eliașova (născută în 1923), această concepție despre utopia comunistă era larg împărtășită de colegii lor de școală din Leningrad:

> Am fost educate să ne așteptăm la un viitor fericit. Îmi amintesc de ziua când sora mea a spart păpușa noastră preferată de porțelan. N-aveam bani să cumpărăm alta, dar ne-am dus la magazinul unde erau expuse și Marksena a zis: „Când o să vină comunismul o s-o primim”. Ne imaginam comunismul ca pe un timp pe care vom ajunge să-l trăim, când totul va fi gratis și toată lumea va duce cea mai fericită viață cu putință. Eram fericite că așteptam viitorul acesta minunat[74].

Raisa Orlova, care a copilărit la Moscova în anii 1930, își amintește de acea senzație de „grabă spre viitor”, care făcea prezentul să pară ireal:

> Aveam convingerea de nezdruncinat că existența mea între aceste ziduri vechi [apartamentul de pe strada Tverskaia din Moscova unde a crescut] nu era decât o etapă pregătitoare pentru viața adevărată care avea să urmeze. Viața aceea avea să înceapă într-o casă nouă și strălucitor de albă; aveam să fac exerciții de gimnastică dimineața, acolo avea să domnească o ordine ideală, aveau să înceapă realizările mele eroice. Majoritatea contemporanilor mei –

> indiferent dacă trăiau în corturi, în bordeie, în apartamente la comun sau în ceea ce pe atunci erau considerate apartamente particulare de lux – împărtășeau această atitudine provizorie și destul de grosieră față de viață. Mai iute, mai iute către țelul măreț, către viața cea nouă! Totul putea fi și trebuia schimbat: străzile, casele, orașele, ordinea socială, sufletul omenesc. Și nu părea chiar atât de greu. Mai întâi, entuziaștii puneau planul pe hârtie. Apoi sfărâmau tot ce era vechi („Nu poți face omletă fără să spargi câteva ouă"), curățau molozul și în loc înălțau edificiul idealului socialist. Așa era reconstruită Rusia. Iar nouă ni se părea că la fel se putea face și cu oamenii[75].

Șantierul acestei utopii era Moscova. În imaginarul comuniștilor, unde „în curând" și „acum" se confundau constant, Moscova avea un statut și o importanță legendare ca simbol al utopiei socialiste în construcție. În acest oraș al viselor fantastice și al iluziilor, orice groapă a unei fundații reprezenta un viitor bloc de locuințe, demolarea unei biserici semnala apariția unui Palat al Culturii. Comunistul german Wolfgang Leonhard, sosit la Moscova în 1935 cu părinții săi, povestește cât au fost de dezorientați când au încercat să înlocuiască harta învechită a orașului, pe care o aveau din 1924: harta cea nouă includea toate obiectivele care, conform planului urbanistic general, urmau să fie realizate până în 1945. „Când plecam la plimbare, luam ambele hărți cu noi", scrie Leonhard: „una ne înfățișa Moscova așa cum arătase cu zece ani în urmă, alta, cum avea să arate peste zece ani"[76].

Rapiditatea schimbărilor produse în Uniunea Sovietică la începutul anilor 1930 era amețitoare. Iluzia creării unei lumi noi i-a făcut pe mulți – inclusiv pe un mare număr de intelectuali socialiști din Occident – să se amăgească singuri în privința regimului stalinist. Nina Kaminskaia, o tânără studentă la drept, a continuat să creadă în lumea cea nouă chiar și după ce tatăl ei a fost dat afară de la banca de stat unde lucra, iar semnele unei realități mai întunecate au început să se înmulțească. În memoriile sale, Nina își amintește de un cântec pe care îl cânta împreună cu prietenele ei, plin de bucurie la gândul vieții fericite ce-i aștepta și simbolizând nu doar optimismul generației lor, ci și cât erau de orbi la tragedia pe care părinții lor o îndurau deja:

> E-așa ușor să crezi în soarta țării!
> Noi respirăm aici în așa libertate:
> E slăvita noastră țară sovietică iubită…
> Și viața sovietică ne e aici atât de bună,
> Încât și pruncii, multă vreme încă,
> Vor plânge în pătuțuri peste noapte
> Că nu au fost născuți cu noi odată[77].

Membrii intelectualității sovietice erau atât de copleșiți de această atmosferă de optimism, încât închideau ochii la grozăviile săvârșite de regimul stalinist în numele progresului. Boris Pasternak îi scria Olgăi Freidenberg în aprilie 1935:

> Adevărul este că, pe măsură ce înaintez în vârstă, cred cu tot mai multă tărie în ceea ce se face, în ciuda a toate.

> Multe lucruri pot să li se pară unora monstruoase, [și totuși] poporul n-a privit niciodată mai departe înainte, cu un asemenea simț al propriei demnități, motivat de idei atât de nobile și de considerente atât de limpezi.

Nadejda Mandelștam își amintește cum și ea, și soțul ei, poetul Osip Mandelștam, erau înclinați uneori să gândească în felul acesta, temându-se pe moment „să rămână în afara revoluției, să scape, din pricina miopiei, acele lucruri grandioase care se înfăptuiesc sub ochii noștri”. Osip a fost arestat în 1934, după ce le citise prietenilor versurile sale subversive despre Stalin („asasinul și țăranul ucigaș”). După cum observa Nadejda Mandelștam, era mai ușor să crezi în ceea ce se făcea pentru realizarea utopiei comuniste decât să insiști, asemenea poetului, să privești realitatea în față: „Omul care știa că din cărămizile viitorului nu vei construi prezentul s-a împăcat dinainte cu sfârșitul inevitabil și nu s-a speriat de execuție”[78].

A accepta această viziune asupra viitorului însemna să adopți anumite atitudini care netezeau calea către complicitatea cu regimul. Însemna să consimți că partidul era sursa Adevărului. Pentru mulți, această credință implica o luptă permanentă între adevărul realității din jur, observat în mod direct, și Adevărul Revoluționar mai înalt al partidului. Asemenea oameni erau siliți să trăiască la granița dintre cele două adevăruri – să recunoască eșecurile sistemului sovietic și totuși să creadă în promisiunea unei vieți mai bune –, lucru pe care-l puteau face numai printr-un act conștient de credință politică. Lev Kopelev, un tânăr comunist care a luat parte la câteva dintre cele mai cumplite represalii împotriva „culacilor” în 1932-1933, își amintește câte eforturi a depus

pentru a-și supune judecata morală (ceea ce el numea „adevărul subiectiv”) țelurilor morale mai înalte ale partidului („adevărul obiectiv”). Kopelev și tovarășii săi erau îngroziți de ceea ce le făceau țăranilor, dar se supuneau disciplinei partinice: ideea de a renunța la cruzime, justificată prin ceea ce fuseseră educați să desconsidere drept idealurile „burgheze” ale „conștiinței, onoarei și umanitarismului”, îi umplea de spaimă. „Cel mai tare”, își amintește Kopelev, „ne temeam să nu ne pierdem capul, să cădem pradă ereziei sau îndoielilor și să ne compromitem credința nestrămutată”[79].

Wolfgang Leonhard a fost și el conștient de această dublă realitate. La vremea când a intrat în Comsomol, își dăduse seama de mult că „realitatea din Uniunea Sovietică era complet diferită de imaginea reprezentată în *Pravda*”. Mama îi fusese arestată în 1937, prietenii și profesorii lui fuseseră toți arestați sau izgoniți, iar el locuise într-un orfelinat. Dar, așa cum le explică cititorilor săi occidentali, cărora „li s-ar putea părea ciudat” să afle cât de bucuros a fost el să fie primit în Comsomol,

> Disociam cumva aceste lucruri, chiar și impresiile și experiențele mele personale, de convingerile mele politice fundamentale. Era aproape ca și când ar fi existat două niveluri diferite – unul al evenimentelor și experiențelor zilnice, pe care mă trezeam că le privesc cu ochi critici; altul, al măreței linii de partid, care, la vremea aceea, în ciuda ezitărilor mele, o consideram încă perfect corectă din punctul de vedere al principiilor generale[80].

Chiar și în toiul Marii Terori din 1937-1938 au existat numeroase persoane care au reușit să-și păstreze credința, legitimând arestările în masă prin zicala „*Les rubeat – șcepki leteat*” („Când tai pădurea, sar și surcele”).

Credința în „marșul către comunism” presupunea acceptarea costurilor umane. Partidul își asigura adepții că participă la o luptă pe viață și pe moarte împotriva „elementelor capitaliste” din țară și de peste hotare, care avea să se încheie cu izbânda definitivă a utopiei comuniste. Venirea la putere a lui Hitler în 1933 a reprezentat un moment de cotitură în această luptă, căci a fost luată drept o confirmare a teoriei lui Stalin că avansul tot mai îndârjit al Uniunii Sovietice către comunism avea să întâmpine o rezistență tot mai mare din partea dușmanilor ei. Partidul și-a înăsprit poziția, silindu-i pe sceptici să-și lase îndoielile deoparte și să se alăture bătăliei cu fascismul (sau să riște să fie denunțați ca „mercenari fasciști”). Începând cu 1933, epurările în partid s-au intensificat, comportamentul și gesturile personale au fost observate cu mai mare atenție, cu scopul de a-i elimina pe membrii pasivi și pe „dușmanii ascunși”. Straturi întregi ale societății au fost proclamate „dușmani” și „elemente străine” – și primii dintre aceștia au fost reprezentanții rămași în viață ai vechii nobilimi și ai burgheziei din Leningrad, arestați și exilați cu miile după asasinarea liderului orășenesc de partid, Serghei Kirov, în decembrie 1934. Orice grup care ajungea să fie considerat o „rămășiță a trecutului capitalist” (foști „culaci”, mici comercianți, țigani, prostituate, infractori, vagabonzi, cerșetori ș.a.m.d.) risca să fie epurat, căci constituia o piedică în calea construirii societății comuniste. Între 1932 și 1936,

zeci de mii de asemenea „elemente dăunătoare din punct de vedere social” au fost capturate de poliție și alungate din orașe[81]. Majoritatea au ajuns în Gulag.

4

În august 1933, o „brigadă” de 120 de scriitori sovietici de marcă a plecat pe Canalul Marea Albă într-o excursie cu vaporul organizată de Semion Firin, ofițer OGPU, comandantul lagărelor de muncă de la canal. Ideea excursiei fusese lansată la o întâlnire organizată la Moscova, în octombrie 1932, la locuința lui Maxim Gorki, unde o serie de scriitori de primă mână ai țării discutaseră sarcinile literaturii cu mai mulți membri din Politburo, inclusiv cu Stalin și alți funcționari de partid. Într-una dintre proclamațiile cele mai timpurii ale doctrinei realismului socialist, Gorki chemase la crearea unei literaturi eroice pe potriva „măreților realizări” ale planurilor cincinale, iar Stalin, care îi comparase pe scriitorii sovietici cu niște „ingineri ai sufletului omenesc”, a propus o excursie de-a lungul canalului ca sursă de inspirație. „Din clipa când am devenit oaspeții cekiștilor, pentru noi a început comunismul adevărat”, comenta ironic, mai târziu, scriitorul Aleksandr Avdeenko. „Primeam de mâncare și de băut oricând ceream. Nu plăteam nimic. Cârnați afumați, brânzeturi, icre negre, fructe, ciocolată, vinuri și coniac – toate erau din belșug. Și eram într-un an de foamete.”[82]

După ce au stat la luxosul Hotel Astoria din Leningrad, scriitorii au plecat cu trenul până la canal, unde au vizitat baraje și ecluze și au făcut o oprire la căminul cultural, ca să asiste la un spectacol de teatru pus în scenă de deținuți. De pe puntea sigură a vaporului, i-au văzut pe aceștia muncind, dar nu li s-a permis să stea de vorbă cu ei. Pentru mulți dintre membrii grupului era limpede că li se înfățișa o versiune edulcorată a vieții din lagărele de muncă. „Mi-era clar că ne arată niște «sate ale lui Potemkin»”, își amintea în 1989 Tamara Ivanova. Și totuși, în pofida faptului că mai toți aveau îndoieli, puțini au fost scriitorii suficient de curajoși să le exprime la vremea respectivă. În timpul excursiei au avut ocazia să-l intervieveze pe Firin, care le servea drept ghid. Potrivit lui Avdeenko, singurul scriitor care a întrebat despre folosirea muncii silnice a fost Dmitri Mirski – un fost prinț (prințul Dmitri Sveatopolk-Mirski) care luptase alături de Armata Albă în Războiul Civil, emigrase în Marea Britanie, se înscrisese în Partidul Comunist și se întorsese în Uniunea Sovietică în 1932 deoarece credea că Rusia stalinistă avea „să joace un rol uriaș în istoria mondială”, iar el voia să fie parte. Întrebările puse de Mirski i-au făcut pe ceilalți scriitori să se simtă jenați. Avea în mod sigur suspiciunile lui în legătură cu motivele pentru care construcția canalului era învăluită în secret. „Aici sunt secrete la fiecare pas. Sub fiecare stăvilar, sub fiecare ecluză”, i-a spus el lui Avdeenko, referindu-se, aparent, la cadavrele îngropate acolo. Dar nici măcar aceste îndoieli nu l-au oprit să publice în volumul comandat de OGPU pentru a sărbători inaugurarea canalului. *Canalul Marea Albă*, sub redacția lui Firin și Gorki, a fost compilat cu o viteză uluitoare din textele a treizeci și șase de scriitori

sovietici de marcă (între care Mihail Zoșcenko, Viktor Șklovski, Aleksei Tolstoi și Valentin Kataev) cu fotografiile lui Aleksandr Rodcenko. Cartea a fost prezentată delegaților la Congresul al XVII-lea al partidului, din ianuarie 1934, drept „o mostră a devotamentului scriitorilor sovietici față de cauza bolșevică”. Deși era descrisă ca o istorie a construcției canalului, principala ei temă și mesajul propagandistic de căpătâi erau efectele izbăvitoare și eliberatoare ale muncii fizice. Participând la marele efort colectiv de construire a canalului, se afirma în carte, infractorii și „culacii” „începeau să se simtă utili societății”. Prin intermediul muncii forțate, indivizii aceștia erau transformați în partizani ai socialismului[83].

Scriitorii aveau motive diverse să devină complici la această legitimare a Gulagului. Fără îndoială, existau și cei care credeau cu sinceritate în idealul stalinist de *perekovka*, remodelarea sufletului omenesc prin intermediul muncii în lagăr. Zoșcenko, de pildă, a scris pentru volumul menționat mai sus o povestire despre un hoț de buzunare pe nume Rottenberg care, după ce-și pierde sensul în viață, se întoarce pe calea cea bună ca deținut trimis să muncească la canal. Așa cum explica într-un articol din *Leningradul literar*, Zoșcenko credea în verosimilitatea poveștii sale:

> Eram interesat de oameni care-și construiseră viața pe lene, pe înșelăciune, pe furturi și crimă și acordam toată atenția subiectului reeducării. Ca să fiu sincer, am fost sceptic la început, căci presupuneam că această remodelare era pur și simplu expresia cinică a dorinței prizonierilor de a-și recăpăta libertatea sau anumite

privilegii. Dar trebuie să spun că m-am înșelat în această privință. Am văzut transformări autentice [în timpul excursiei pe canal]. Am văzut la muncitorii de pe șantier mândrie adevărată și am observat o schimbare veritabilă în psihologia multora dintre acești tovarăși (cum pot fi numiți acum)[84].

Gorki credea și el același lucru. N-a vizitat niciodată Canalul Marea Albă, dar asta nu l-a împiedicat să-l preamărească în cartea comandată de OGPU (la fel cum necunoașterea realității nu i-a împiedicat pe unii socialiști străini, precum Sidney și Beatrice Webb în 1935, să laude canalul ca pe „o uriașă izbândă inginerească [...] un triumf al renașterii omului"). După ce petrecuse anii 1920 în Occident, Gorki revenise în 1928 în Uniunea Sovietică, în prima dintr-o serie de excursii întreprinse în patrie pe timpul verii, și apoi se stabilise acolo definitiv în 1931. „Marele scriitor sovietic" a fost copleșit cu onoruri și a primit ca reședință faimosul conac Reabușinski din Moscova. Avea două *daci* mari la țară, servitori personali (care s-au dovedit a fi spioni OGPU), iar serviciul poliției secrete care se ocupa de aprovizionarea lui cu alimente era același care îl servea pe Stalin. Poate că nu e de mirare, așadar, că Gorki n-a fost în stare să vadă uriașele suferințe omenești pe care se clădeau „mărețele realizări" ale planului cincinal. În vara lui 1929, scriitorul a vizitat lagărul de muncă Solovețki și a fost atât de impresionat de ceea ce i-au arătat ghizii săi din OGPU, încât a scris un articol în care susținea că o bună parte dintre deținuți fuseseră transformați de munca în lagăr și că erau atât de atașați de ea încât voiau să rămână pe insulă chiar și după ce-și ispășeau pedepsele.

„Concluzia este, pentru mine, evidentă”, scria Gorki: „avem nevoie de mai multe lagăre ca Soloveţki”[85].

Alți scriitori au participat la excursie din curiozitate – a fost, fără îndoială, cazul lui Mirski – sau pentru că se temeau de consecințe dacă ar fi refuzat să aibă vreo legătură cu proiectul, ca Mihail Bulgakov. Viktor Șklovski, teoretician al literaturii și romancier, al cărui frate era închis într-un lagăr de muncă, n-a făcut parte din „brigadă”, dar a călătorit separat pe canal și a susținut ideea de *perekovka* nu numai în volumul comandat de OGPU, ci și în alte câteva texte. A scris chiar scenariul unui film propagandistic despre Canalul Marea Albă. Pare puțin probabil ca Șklovski să fi scris din convingere (în timpul excursiei i-a răspuns unui ofițer OGPU care-l întrebase cum se simte cu următoarea butadă: „Ca o vulpe argintie vie într-un magazin de blănuri”). Potrivit fiicei sale, textele au fost doar „prețul pe care trebuia să-l plătească pentru viața fratelui său”. Fratele lui a fost eliberat în 1933, dar în 1937 a fost arestat din nou și a dispărut pentru totdeauna în Gulag[86].

Carierismul a jucat și el un rol în motivația unor scriitori – lucru cu siguranță valabil, de pildă, pentru Avdeenko, un autor cu origini proletare necunoscut la vremea când a participat la excursie, dar care doar doi ani mai târziu, în 1935, și-a văzut primul roman ridicat în slăvi de presa sovietică. „Călătoria aceea m-a adus în vârf și de atunci viața mea și-a luat zborul”, a recunoscut ulterior Avdeenko. „Un muncitor de șoc (*udarnik*) cu chemare spre literatură! Am intrat dintr-o lovitură în rândurile scriitorilor demni de cele mai înalte onoruri în panteonul sovietic.” Avdeenko a devenit colaborator statornic la *Perekovka* – revista internă a lagărelor

de muncă OGPU (NKVD) de pe Canalul Marea Albă –, în care a celebrat munca deținuților ca formă de remodelare a personalității[87].

Konstantin Simonov a fost un alt „scriitor proletar” a cărui afirmare profesională a fost legată de Canalul Marea Albă. În 1933 era mecanic – unul dintre sutele de tehnicieni aflați sub comanda lui Boris Babițki – la studiourile Mejrabpomfilm. Își petrecea pauzele de masă alături de ceilalți mecanici, uitându-se cum lucrau Pudovkin și Golovnea pe platourile *Dezertorului* (o experiență care, a pretins, i-a trezit interesul pentru artă). „În anii aceia”, își amintește Simonov, „nu aveam o educație propriu-zisă, dar citeam o mulțime de cărți, mai ales cărți de istorie, și, pentru prima oară în viață, am încercat să scriu”. Inspirat de propaganda canalului, Simonov a „umplut un caiet cu poezii proaste” despre reeducarea deținuților prin muncă, care a ajuns cine știe cum în atenția Goslitizdat (Editura de Stat pentru Literatură) și a OGPU. Fragmente dintr-o asemenea poezie au fost publicate într-o colecție de versuri scrise de tineri autori sovietici care a apărut în 1933. Pe valul acestei reușite, Simonov a cerut Goslitizdat permisiunea să viziteze canalul și să colecteze material despre transformarea deținuților pentru un volum de poezie despre lagărele de muncă. Editura i-a aprobat călătoria și i-a plătit o ședere de o lună în lagărul de muncă Medvejiegorsk de pe canal, unde Simonov a lucrat ca jurnalist pentru revista *Perekovka*, locuind într-o baracă mare cu o echipă de deținuți, care nu-l luau foarte în serios pe poetul de numai nouăsprezece ani („râdeau de mine când le spuneam că scriu o poezie despre Canalul Marea Albă”). Din acest motiv, credea tânărul Simonov, oamenii „se purtau relativ firesc cu mine”[88].

La începutul verii lui 1934 canalul era aproape terminat. Muncitorii pe care îi observase Simonov participau la construirea de drumuri și instalații – sarcini relativ ușoare în comparație cu săpatul cu târnăcopul al principalei albii a canalului, din anii 1931-1933, când muriseră zeci de mii de oameni. Pe măsură ce proiectul se apropia de final, administrația i-a recompensat pe muncitori cu prime, onoruri și medalii. A acordat de asemenea reduceri de termene unora dintre infractorii mărunți care compuneau forța de muncă în regiunea canalului pe care o vizitase Simonov. Scopul principal al acestor recompense era să confirme mitul despre *perekovka*, fiindcă ele ofereau deținuților o motivație pentru a munci din greu și a se îndrepta (sau cel puțin pentru a da impresia că se îndreaptă) – fie eliberarea, fie anumite avantaje materiale. Simonov a fost impresionat. Era tânăr și inocent. Așa cum își amintește în memoriile sale, s-a întors de la canal „gata să scrie alte versuri despre reeducarea oamenilor prin muncă”:

> Deși nu stătusem acolo prea mult, eram convins că văzusem cu ochii mei cum se producea, de fapt, această reeducare – așa cum credeam că și trebuie să se întâmple, căci ce altceva decât munca poate să mântuiască păcatele unui om într-o societate ca a noastră?

Simonov a fost impresionat cu precădere de povestea, auzită în lagăr, a unui inginer, al cărui nume fusese îndeaproape legat de Guvernul Provizoriu (fusese „practic, ultimul comandant al Palatului de Iarnă”),

> care fusese condamnat la opt ani – dacă nu chiar zece –, conform articolului 58, și care muncise cu atâta râvnă ca inginer la canal, încât fusese eliberat după numai trei ani; lucrase apoi voluntar ca inginer-șef pe un șantier asociat Canalului Moscova-Volga. Genul acesta de întâmplări era confirmat de propriile mele impresii din călătorie[*8.].

În realitate, disponibilitatea anumitor specialiști de a lucra în sistemul Gulagului chiar și după eliberare era arareori rezultatul „reeducării”. Simonov credea însă că ceea ce văzuse cu ochii lui la Canalul Marea Albă se asemăna cu poveștile pe care le auzise sau le citise în presa sovietică. „În percepția mea”, scria el în memorii, „Canalul Marea Albă nu era un simplu șantier de construire a unui canal, ci o școală umanitară menită să-i transforme pe cei răi în oameni buni, pe infractorii de drept comun în buni executanți ai planului cincinal”[89].

Pentru Simonov – vlăstar de viță nobilă care încerca să-și reconstruiască propria identitate pentru a deveni „scriitor proletar” –, ideea de *perekovka* avea o rezonanță specială. În memoriile sale, Simonov relatează că a perceput reeducarea „culacilor” și a „sabotorilor burghezi” drept „extrem de promițătoare pentru societate” și ca pe o inspirație pentru el însuși, pentru că îi demonstra „posibilitatea de a îngropa trecutul și de a porni pe un drum nou”. Virajul radical al foștilor opoziționiști de la Congresul al XVII-lea al partidului („congresul biruitorilor”) din 1934 a fost o altă sursă de inspirație pentru tânărul scriitor care se lupta să-și croiască drum într-un domeniu artistic atât de strict controlat de partid. La acest congres, mai mulți lideri de partid care se

împotriviseră politicilor extreme ale lui Stalin (Buharin, Kamenev, Zinoviev, Rîkov, Tomski, Peatakov și alții) au primit permisiune să ia cuvântul, și-au reevaluat poziția și l-au elogiat pe Stalin în numele unității partidului – și au fost receptați într-un mod care sugera că fuseseră reabilitați. Simonov s-a simțit încurajat de exemplul lor. După părerea lui, acceptarea foștilor oponenți pocăiți dovedea că partidul era un loc unde oameni ca el însuși puteau fi iertați pentru trecutul lor. Tânărul scriitor a înțeles că propria lui reeducare depindea de reconstruirea personalității sale politice. Asemenea foștilor rivali ai lui Stalin, trebuia să arate că era un comunist demn de acest nume renunțând la trecutul personal. Scrierile sale despre Canalul Marea Albă erau unealta necesară pentru a-și atinge scopul. După experiența sa din lagăr, Simonov a făcut pentru a doua oară cerere să fie primit în Comsomol. Prima dată, după arestarea tatălui său vitreg în 1931, fusese sfătuit să-și retragă cererea. Dar acum a fost primit și acceptul acesta a fost „o mare ușurare” pentru el. În memoriile sale, Simonov își amintește de anul 1934 ca de apogeul speranțelor sale pentru viitor:

> Nu pot vorbi în numele altor membri ai generației mele, dar, pentru mine, 1934 a fost anul celor mai mari speranțe din toată tinerețea mea. Domnea sentimentul că țara reușise să iasă dintr-o perioadă dificilă și că, deși existau încă probleme, viața devenea mai ușoară, în termeni atât spirituali, cât și materiali. Eram bucuros să iau parte la construirea acestei vieți noi. [...] Corectitudinea lui Stalin, care conducea industrializarea țării și obținea succes după succes, mi se părea de necontestat. În opinia mea, el avea

dreptate să se discute în contradictoriu cu oponenții și să le demonstreze că greșeau[90].

În vara lui 1934, la scurt timp după întoarcerea de la canal, Simonov a scris o poezie, „Orizont”, despre reeducarea unui infractor în lagărele de muncă. Versurile i-au fost modificate substanțial – și, pe alocuri, cenzurate – de Secția pentru Cultură și Educație a OGPU, care a conchis că poezia era foarte prost scrisă („prețioasă”, „greoaie”, „cacofonică”, „mecanicistă” și „sentimentaloidă”), dar că merita să fie publicată pentru valoarea ei propagandistică[91]. „Orizont” a fost refăcută de Simonov și ulterior publicată sub titlul „Pavel Ciornîi” în 1938. Mai târziu în viață, scriitorul avea să se gândească la aceste versuri „cu un sentiment de oroare” și să insiste să le excludă din toate volumele sale de opere alese[92]. Dar ele aveau să-i lanseze cariera, căci dovedeau capacitatea lui de a produce poezie care putea fi folosită de regimul stalinist. Simonov a fost îndemnat să se înscrie la Institutul de Literatură Maxim Gorki și a primit chiar și o recomandare din partea susținătorilor săi politici din Goslitizdat și de la Secția pentru Cultură și Educație a OGPU[93].

Situat în fostul Palat Herzen de pe Tverskoi Bulevard, Institutul de Literatură Maxim Gorki fusese deschis în 1933 pentru a-i încuraja pe scriitorii proveniți din clasa muncitoare (până în 1936 s-a numit Universitatea Serală pentru Literatură a Muncitorilor). Cursurile se țineau seara, ceea ce i-a permis lui Simonov să-și păstreze slujba la Mejrabpomfilm și să-și suplimenteze astfel bursa de 200 de ruble pe care o primea de la institut. Majoritatea colegilor săi de studenție nu proveneau însă din rândurile clasei muncitoare. Se născuseră din familii

nobile sau burgheze și, ca și Simonov, fuseseră primiți în institut după ce terminaseră o școală de ucenici sau lucraseră într-o fabrică. Jumătate dintre ei erau comsomoliști sau membri de partid. Institutul era un spațiu cosmopolit, unde învățau scriitori de douăzeci și șapte de naționalități[94]. Printre numeroșii studenți evrei se aflau și două tinere care aveau să devină primele două soții ale lui Simonov: Natalia Tipot, fiica unui bine-cunoscut actor de varieteu, cu care scriitorul s-a căsătorit în 1935, și Jenia Laskina, care a intrat la institut în 1936 și a devenit soția lui Simonov în 1939.

Scriitorul însuși a recunoscut că nu avea vreo afinitate deosebită cu literatura. A fost pur și simplu o carieră pe care a urmat-o din cauza biografiei sale „compromise". „Dacă n-ar fi fost originea mea nobilă", i-a spus el Nataliei, „n-aș fi fost deloc interesat de literatură, ci numai de politică și istorie"[95]. Și nici nu era considerat cel mai talentat student al institutului (în 1936 s-a clasat al șaptelea pe o listă de fruntași la învățătură în capul căreia se afla poeta Margarita Aligher). Dar era cunoscut ca un elev conștiincios, bine organizat (își planifica în detaliu timpul pe care îl dedica muncii, lecturilor, chiar și activităților de socializare) și întotdeauna punctual în îndeplinirea sarcinilor. Colegii îl porecliseră „Cur de Fier" pentru că era extrem de muncitor. „Se așeza și nu făcea decât să scrie la nesfârșit", rememorează poetul Evgheni Dolmatovski (al doilea pe lista celor mai buni studenți). Aligher și-l amintește pe Simonov ca pe un lider ușor de remarcat de la bun început. Îmbrăcat de obicei într-o geacă de piele, asemenea bolșevicilor în timpul Războiului Civil, sau cu sacou, cămașă și cravată, Simonov se ținea departe de stilul boem de viață al colegilor de institut, petrecându-și timpul

liber cu activități comsomoliste sau scriind recenzii la cărți în loc să joace biliard. Nu e de mirare că era foarte apreciat de conducerea institutului, care îl considera un fidel al liniei partidului și îi încredința numeroase misiuni (în 1937 avea să joace un rol principal în denunțarea „elementelor antisovietice” din institut). Simonov era serios și chițibușar, aducând mai degrabă cu un birocrat literar decât cu un poet. „Deși nu scrisesem vreo carte”, își amintea el în 1945,

> scriam multe recenzii la cărți publicate de alții. Eram foarte sever și lipsit de răbdare, ceea ce nu face decât să demonstreze că opiniile cel mai intens negative despre o carte sunt scrise întotdeauna de recenzenți care n-au reușit sau nu sunt în stare să scrie ei înșiși o carte[96].

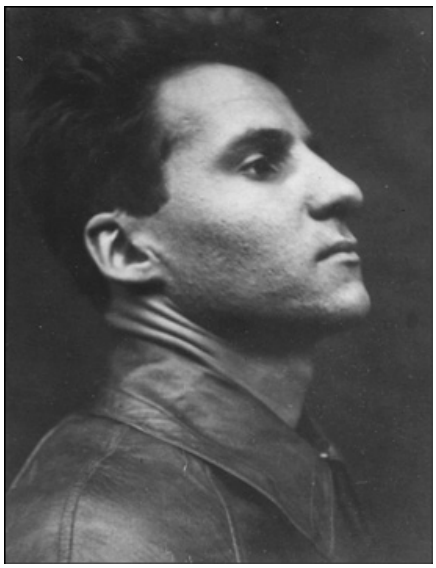

Simonov în 1936

Ca poet la institut, Simonov învăța să scrie pentru superiorii săi politici. Subiectul *perekovka*, devenit în anii 1930 un clișeu al tradiției literare realist-socialiste, repare în mai multe dintre poeziile lui timpurii, care revin la subiectul Canalului Marea Albă. Și totuși versurile lui Simonov tratează tot mai mult tema speranțelor pe care le dau planurile cincinale și a luptei eroice, întruchipată de Războiul Civil din Spania. În această privință Simonov a fost profund influențat de profesorul său de poezie Vladimir Lugovskoi (1901-1957), personaj carismatic pentru tinerii poeți din institut, al cărui cabinet era plin de săbii și arme, suveniruri din zilele când participase la Războiul Civil rus și la ultima campanie împotriva rebelilor musulmani basmaci din Asia Centrală, în 1931. Simonov a abordat tema bărbăției și a curajului eroic în creații precum „Generalul”, text inspirat de moartea comunistului maghiar Máté Zalka (cunoscut și drept „generalul Lukács”) în Războiul Civil spaniol. Pentru Simonov, care își formase valorile fundamentale inspirat de etosul militar al tatălui său vitreg, bravura și abnegația unor luptători precum Zalka erau nu numai „calități umane extraordinare”, ci și „virtuți de primă necesitate” într-o lume dominată de lupta dintre socialism și fascism. Așa cum îi explica unui jurnalist străin în 1960, „noi, tinerii comuniști ai anilor 1930, detestam pe oricine dădea dovadă de autosuficiență închipuindu-și că viitoarea noastră izbândă avea să fie ușoară și fără vărsare de sânge”. Era, de fapt, o generație pătrunsă de ideea de luptă, care trăia pregătită de război. Amintindu-și de perioada studenției, Simonov descria, în 1973, o întreagă epocă:

> Institutul de Literatură s-a deschis exact în anul în care naziștii au venit la putere. Toți anii noștri de studiu au fost umbriți de sentimentul unui război iminent cu fascismul. Erau ani în care nu te puteai gândi la literatură și la rolul pe care aveai să-l joci în ea fără să te gândești că, mai devreme sau mai târziu, avea să trebuiască să luăm și noi parte – cu pana sau cu pușca, nu era încă limpede – în această bătălie inevitabilă cu fascismul.

Pe 1 ianuarie 1936 a fost publicată prima poezie de Simonov în *Izvestiia*, „Un toast de Anul Nou”. Era un indiciu timpuriu că tânărul poet – în vârstă, pe atunci, de doar douăzeci de ani – avea să intre în grațiile conducerii de partid. În aceste versuri, Simonov elaborează imaginea luptei finale dintre lumină și întuneric:

> Noi ședem, dar astăzi e alarmă, prieteni!
> Republica e împresurată de lupi!
> Așadar, să ridicăm toți paharele,
> Să bem în tăcere și să toastăm
> Pentru aceia ce au mitraliera alături,
> Pentru aceia ce au doar flinta prieten,
> Pentru oricine cunoaște verbul „a lupta”,
> Verbul cel trist, pe care avem a-l cunoaște,
> Pentru cei ce pleca-vor din odaia lor liniștită
> Pentru a merge spre un foc necunoscut… [97]

În perioada în care Simonov își construia cariera, cele trei mătuși Obolenski ale lui se chinuiau în exil la Orenburg, un oraș în stepele de la răsărit de Volga, la 1.500 de kilometri sud-

est de Moscova, după ce fuseseră alungate din Leningrad în timpul represiunilor care au urmat asasinării lui Kirov. Simonov ținea mult la ele. Le scrisese cu regularitate de când era copil. Liudmila, cea mai mare dintre cele trei surori ale mamei lui, se măritase cu un căpitan de artilerie dintr-o familie de nemți rusificați, Maximilian Tideman. Moartea lui în Primul Război Mondial îi lăsase pe Liudmila și pe cei trei copii ai lor la Reazan, unde fusese încartiruit regimentul lui Maximilian. După ce s-a întors la Petrograd, în 1922, Liudmila și-a găsit de lucru ca profesoară la o școală pentru copii cu handicap. La vremea când a fost arestată, în 1935, cei trei copii crescuseră deja. Doi au plecat cu ea la Orenburg, dar fiul cel mai mare a rămas la Leningrad, unde era un foarte apreciat director la fabrica Triunghiul Roșu – fapt care l-a scăpat de arest. Daria, sau „Dolly", sora mijlocie, suferea de un handicap sever – jumătatea stângă a corpului îi era diformă și paralizată –, încât se putea mișca doar cu greu. Necazurile vieții o transformaseră într-o fată bătrână arțăgoasă. Bigotă, nu făcea un secret din ura pe care o simțea față de regimul sovietic și păstra cu îndărătnicie tradițiile aristocrației de pe vremea țarilor. În 1927, Dolly a venit în vizită la Aleksandra la Reazan. În casă au început certurile pe teme religioase, care, susține Simonov, l-au determinat pe el să devină ateu (deși, în scrisorile sale ulterioare către mătuși, scriitorul a continuat să-și exprime sentimentele religioase). Simonov i-a făcut mai multe vizite la Leningrad mătușii sale Dolly, dar pe care le considera obligații de familie. O prefera de departe pe Sonia, mătușa cea mai tânără, la care venea adeseori la Leningrad. Sonia era o femeie trupeșă, cu „o față rotundă și un zâmbet blajin" care reflecta, după cum explică scriitorul, „firea ei

simplă, bună și deschisă”. Spre deosebire de Dolly, Sonia s-a adaptat la sistemul sovietic, deși manierele, valorile și convingerile ei păstrau urme ale culturii aristocratice a secolului al XIX-lea. Profesoară de formație, lucra pe post de bibliotecară și locuia singură într-o cameră spațioasă dintr-un apartament la comun. Dar nu era nefericită sau supărată pe soartă. Dimpotrivă, Simonov își amintește de ea ca de cea mai plină de viață și mai simpatică dintre mătușile sale. Pentru că nu avea copii, era încântată când nepoții și nepoatele veneau în vizită. Avea o slăbiciune pentru Konstantin, nepotul cel mai mic, căruia i-a stimulat interesul față de cărți. „Dragul, scumpul meu Kiriușoncik”, îi scria ea poetului, „sper că ai să crești și ai să devii un om folositor și o alinare pentru noi toate, care te iubim atât de mult. Sper că vei avea întotdeauna ce să mănânci, așa cum am avut noi pe vremuri”[98].

Ultima dată Simonov a văzut-o pe Sonia în toamna lui 1933, când i-a făcut o vizită la Leningrad. În camera ei și-a scris primele poezii. În februarie 1935, Sonia a fost exilată împreună cu Liudmila și Dolly la Orenburg. Simonov își amintește de reacția mamei lui când, de la Moscova, a aflat cum „cele trei surori ale ei fuseseră trimise în exil, alături de mulți alți oameni pe care îi cunoștea de când copilărise la Sankt-Petersburg”.

> A rămas așezată acolo, în lacrimi, cu scrisorile [pe care tocmai le primise de la Orenburg] și deodată a spus: „Dacă m-aș fi întors atunci cu Liulia [Liudmila] de la Reazan la Petrograd, aș fi acum cu ele, bineînțeles”. Îmi amintesc că am fost șocat de felul cum rostise aceste cuvinte. Vorbise cu un fel de vină că nu se afla alături de ele, că reușise cumva

să scape de calvarul prin care treceau surorile ei. Apoi l-a întrebat pe tatăl meu vitreg: „Oare vom fi și noi exilați de aici?”. Și acel „noi” nu se referea la familia noastră; se referea la ea însăși, la stirpea ei, la neamul Obolenski[99].

Simonov nu explică de ce a fost atât de surprins de cuvintele mamei sale. Poate l-a uimit expresia de vinovăție de pe chipul ei. Dar trebuie să mai fi fost ceva. Simonov fusese crescut să se considere un „om sovietic”. Nici măcar arestarea tatălui său vitreg nu reușise să-i zdruncine această viziune. Dimpotrivă, îi intensificase străduințele de a-și construi o identitate proletară. Toate eforturile lui de a se reinventa, mai întâi ca inginer și apoi ca „scriitor proletar”, îi întăriseră sentimentul de identificare cu sistemul sovietic. Dar reacția mamei lui la arestarea mătușilor – primul prilej, se pare, când a auzit-o transpunându-se în mod conștient în postura de „element străin” din punct de vedere social, în termeni sovietici – l-a obligat să se confrunte cu realitatea.

Mama lui Simonov și tatăl lui vitreg trimiteau lunar pachete cu mâncare și îmbrăcăminte la Orenburg și el însuși punea deoparte din banii câștigați ca să poată expedia coletele. În 1936, Aleskandra a fost în vizită la cele trei surori. După cum își amintește Simonov, mama lui se temea că n-avea să se mai întoarcă (mulți se temeau că vor fi arestați dacă își vizitau rudele exilate). Tatăl vitreg al lui Simonov, pragmatic ca întotdeauna, credea că ar fi fost mai bine ca Aleksandra să nu plece, pentru că, dacă ar fi fost arestată, familiei i-ar fi fost și mai greu să le ajute pe cele trei surori. Dar soția lui a insistat să se ducă, fiindcă, după cum spunea ea, „dacă nu m-aș duce, n-aș mai fi eu însămi”. La întoarcerea de la Orenburg,

Aleksandra era „epuizată, tristă, sleită de călătoria lungă și de condițiile îngrozitoare de trai de acolo”, relatează Simonov, „dar nutrea oarecare speranțe pentru viitor... pentru că i se părea că de acum nu li se poate întâmpla nimic mai rău”[100].

Și totuși s-a întâmplat. În 1937, Sonia și Dolly au fost arestate și închise la Orenburg. Sonia a fost împușcată, iar Dolly a murit mai târziu într-un lagăr de muncă. Numai Liudmila a supraviețuit. Privind retrospectiv la aceste evenimente în ultimul an al vieții sale, Simonov și-a amintit cum reacționase la moartea mătușii lui preferate:

> Când am aflat că fusese închisă, și când apoi n-am mai avut nici o veste de la ea, și când apoi ni s-a spus că murise – deși nu și unde sau cum –, îmi amintesc că m-a încercat un sentiment puternic și dureros de nedreptate exclusiv în privința ei [a Soniei] sau în primul rând a ei. Sentimentul acesta nu m-a părăsit – și nu mi-e teamă să o spun – și mi-a rămas pentru totdeauna în memorie ca principala nedreptate comisă de stat, de puterea sovietică, împotriva mea personal. Și este un sentiment deosebit de amar pentru că știu că, dacă Sonia ar fi rămas în viață, ar fi fost prima persoană pe care aș fi ajutat-o când am ajuns să fiu în stare de așa ceva.

Regretele lui Simonov se întemeiază pe concluzia la care a ajuns, treptat, după mulți ani – că el însuși fusese părtaș la sistemul represiv care i-a ucis mătușile. Și totuși, așa cum recunoaște în memoriile sale, la vremea când fuseseră arestate, el reacționase altfel. Îi păruse rău, dar găsise un mod de a le explica și poate chiar de a le justifica soarta:

> Nu-mi amintesc ce părere am avut atunci [în 1937], cum am judecat și mi-am explicat ce se petrece. [...] Știu că nu se poate să nu fi fost afectat, fie și numai pentru că o iubeam pe una dintre mătușile mele [pe Sonia] foarte mult. [...] Dar probabil că am gândit: „Nu e soare fără umbră". Această consimțire pare mult mai cinică azi decât o simțeam atunci, când Revoluția și destrămarea vechii societăți dăinuiau încă proaspete în memoria oamenilor și când arareori se întâmpla să porți vreo conversație fără să pomenești de sacrificiile necesare[101].

Dacă întâlnirea lui Simonov cu Canalul Marea Albă l-a adus mai aproape de regimul sovietic, pentru alții ea a avut un efect contrar. În 1929, Ilia Slavin, fost zionist și jurist de frunte la Institutul de Drept Sovietic din Moscova, a fost transferat la Leningrad pentru a consolida Facultatea de Drept a Academiei Comuniste. Facultatea de Drept a Universității din Leningrad fusese închisă în timpul epurărilor din anul acela, iar profesorii „burghezi" fuseseră dați afară. Înlocuitoarea ei, Facultatea de Drept a Academiei Comuniste, avea nevoie, în opinia conducerii, de bolșevici de încredere precum Slavin, care să-i imprime o atitudine mai fermă față de „elementele burgheze de dreapta" din breasla juriștilor sovietici a căror prezență se făcea încă simțită la Leningrad[102]. Slavin devenise o personalitate în domeniul dreptului sovietic. Consilier la Comisariatul pentru Justiție, era de asemenea membru al comisiei care concepuse Codul Penal sovietic din 1926, prima revizuire majoră a dreptului penal de după 1917. La Leningrad, familia Slavin avea două camere într-un

apartament spațios pe care îl împărțea cu o altă familie (la Moscova locuise într-un apartament la comun în care trăiau cincisprezece familii). Până la urmă, Slavinii s-au mutat într-un apartament cu trei camere în Casa Sovietelor din Leningrad, unde locuiau numeroși funcționari guvernamentali, oameni de știință și artiști. „Eram relativ privilegiați”, își amintește fiica lui Ilia, Ida Slavina.

> Fratele meu și soția lui aveau propria cameră, părinții mei o aveau pe a lor, care îi servea tatei și de birou, iar eu dormeam în sufragerie. Când aveam musafiri, mă duceam să dorm în camera părinților și apoi eram mutată pe canapeaua din sufragerie când ei mergeau la culcare. [...] Dar nu era nici urmă de lux în modul nostru de viață – mai degrabă spartan, aproape puritan, dedicat întru totul idealurilor socialiste ale tatei. [...] Împărțeam rațiile suplimentare pe care le primeam – de care tata se rușina – cu prietenii și rudele noastre mai sărace. [...] Cărțile erau singurul nostru lux[103].

Slavin și-a servit stăpânii politici inițiind un atac violent la adresa „tendințelor burgheze” ale mai multor juriști sovietici de seamă, într-o carte care i-a fost comandată de Academia Comunistă ca parte a epurării din 1931 a mediului juridic academic. În acest text scurt, dar extrem de caustic, *Sabotaj pe frontul dreptului penal sovietic*, Slavin compara scrierile din anii 1920 ale câtorva avocați și profesori de drept de renume cu ceea ce publicaseră înainte de 1917, pentru a scoate la iveală ceea ce el considera a fi adevăratele lor concepții, bine camuflate și, în esență, „burgheze”. Scriind din convingere, cu

credința că vechiul mod de gândire a legii trebuia eradicat, Slavin i-a denunțat pe acești juriști că ar fi încercat să răstălmăcească principiile ideologice de bază ale sistemului legal sovietic. I-a criticat cu patos îndeosebi pe profesorii fostei Facultăți de Drept a Universității din Leningrad, care, afirma el, învățaseră „preoți și albgardiști de odinioară" să pozeze drept „marxiștii de azi și comuniștii de mâine". O parte dintre specialiștii anatemizați de el au fost ulterior îndepărtați din posturile lor universitare de la Moscova și Leningrad și siliți să-și caute de lucru în provincie[104].

În arhiva familiei Slavin există o fotografie a lui Ilia din 1931, alături de colegii săi profesori și de câțiva studenți de la Academia Comunistă. Pe spatele ei e scris: „Tovarășului Slavin! Cu drag, pentru comunistul hotărât al gărzii bolșevice, pentru profesorul și luptătorul neobosit pe frontul ideologic, mătura de oțel care spulberă vermina de la vârful lumii academice". Idei Slavina îi vine greu să asocieze această descriere cu amintirea pe care i-o păstrează tatălui ei – de om bun și blajin. Poate că Slavin s-a lăsat absorbit de sistemul represiv al timpurilor pentru că era prea slab ca să reziste presiunilor exercitate de partid. Poate se simțea vulnerabil din pricina implicării sale de odinioară în mișcarea zionistă și a scris cartea ca să arate că merita să fie numit membru al „gărzii bolșevice". Sau poate, așa cum crede Ida, „și-a pierdut busola", indus în eroare de convingerile sale politice.

Slavin credea în *perekovka*. Înainte de 1917, făcuse experimente în acest sens înființând un atelier și un centru cultural pentru deținuții dintr-o închisoare locală la Moghiliov, unde lucrase ca avocat stagiar și îl cunoscuse pe șeful închisorii. Ideea „reeducării" a reapărut în multe dintre

scrierile sale cu caracter legal din anii 1920 și 1930, îndeosebi în articolele pe tema tribunalelor tovărășești (*tovarișceskie sudî*), tribunale organizate la locul de muncă, în care Slavin se pronunța pentru folosirea muncii deținuților ca formă de serviciu prestat în folosul comunității, menit să contribuie la îndreptarea acestora[105].

Profesori și studenți ai Facultății de Drept a Academiei Comuniste din Leningrad, 1931 (Slavin, cărunt, este cel mai din stânga, pe scaun)

În 1933, Slavin a primit o nouă sarcină din partea conducerii Academiei Comuniste: să scrie o carte cu titlul preliminar *Reeducarea deținuților. Exemplul Canalului Marea*

Albă[106]. În esență, ceea ce avea de făcut era să inventeze o justificare legală și filosofică a lagărelor de muncă din Gulag. Poate că această misiune oribilă i-a fost încredințată, în parte, ca urmare a interesului pe care îl manifestase în scrierile anterioare față de „reeducarea” deținuților, dar motivul principal pentru care a fost ales era faptul că dovedise deja, în *Sabotaj pe frontul dreptului penal sovietic*, că era pregătit să formuleze argumente legale în favoarea sistemului represiv al regimului.

A crede în *perekovka* era una, dar a vedea cum funcționează ea în realitate era alta. În 1932-1933, Slavin a fost de mai multe ori pe șantierele Canalului Marea Albă și în alte așezări de muncă penală, inclusiv Canalul Moscova-Volga și lagărele de muncă din Kolîma, în nord-estul Siberiei. Ceea ce a văzut acolo i-a distrus credința în idealul sovietic al reeducării prin muncă. Ida își amintește cum tatăl ei se întorcea din aceste călătorii „vlăguit și deprimat”, cum „nu vorbea cu nimeni timp de câteva zile, ca și cum ar fi fost în stare de șoc”. Slavin a fost zguduit mai ales de vizita făcută într-o colonie de muncă pentru copii, unde l-a îngrozit disciplina brutală folosită de gardieni pentru „a-i reeduca pe copii în spirit sovietic”. Până la urmă, n-a fost în stare să scrie cartea despre Canalul Marea Albă, pe care a tot amânat-o timp de câțiva ani, interval în care a rupt o serie de capitole scrise în ciornă (unul dintre ele intitulat „Denaturări fasciste în politica de reeducare”), pe măsură ce ajungea să-și dea seama tot mai clar că în lagăre nu exista, de fapt, nici un fel de *perekovka*.

Slavin se știa prins în capcană. După asasinarea lui Kirov, când jumătate dintre profesorii Academiei Comuniste au fost epurați, Slavin s-a temut că avea să fie și el arestat. Ida își

amintește cum părinții ei se încuiau în camera lor: „Stăteau treji toată noaptea, discutând în șoaptă”. Arhivele de partid confirmă că, în 1934, numele lui Slavin a fost adăugat pe o listă de intelectuali suspecți din punct de vedere politic („urmează să fie arestați ulterior”) care părăsiseră alte partide ca să se alăture bolșevicilor[107].

Sub presiunea crescândă a cererilor formulate de conducerea Academiei Comuniste, Slavin a predat câteva capitole din cartea despre Canalul Marea Albă, în formă preliminară, în care formula anumite critici ale modului cum funcționa sistemul Gulagului în viața de zi cu zi, dar nu făcea nici un fel de referire la politica de reeducare, căci nu văzuse exemple convingătoare. Capitolul pe care îl intitulase cândva „Denaturări fasciste” ajunsese acum să se numească „Denaturări în politica de reeducare”. Era un act curajos, pentru care Slavin a fost aspru criticat în mai 1935 de comisia editorială a Academiei Comuniste. Evenimentul a fost un moment de răscruce în evoluția lui morală. Simțind că nu-și mai poate susține convingerile bolșevice, și-a reluat vechile legături cu zioniștii – după părerea Idei, o încercare disperată „de a da timpul înapoi și a plăti pentru greșelile sale politice”. Dar trebuie să fi știut că era deja prea târziu. Poate că ducerea la bun sfârșit a cărții despre *perekovka* l-ar fi salvat, dar conștiința morală nu i-a permis s-o termine, așa că a continuat s-o amâne – conștient, fără îndoială, că orice întârziere nu făcea decât să-l aducă mai aproape de arest. „Sunt terminat”, afirma el în fața participanților la o ședință de partid de la Academia Comunistă, în martie 1937, „sunt un om falit din punct de vedere politic”[108].

5

La mijlocul anilor 1930, populația Gulagului a crescut imens după ce victimele colectivizării și ale foametei au fost arestate și trimise în lagărele de muncă, considerate acum parte integrantă a economiei industriale sovietice. Între 1932 și 1936, populația lagărelor și coloniilor de muncă și a „așezărilor speciale” a ajuns la 2,4 milioane de oameni (la care se adaugă jumătate de milion de deținuți din închisori)[109]. Această forță de muncă juca un rol vital în industria de exploatare a lemnului, în cea minieră și în construcții în regiunile din Nordul Îndepărtat, unde muncitorii liberi nu mergeau de bunăvoie. Ca atare, chiar și în interiorul Gulagului oamenii puteau face carieră. Oportunități existau nu numai pentru gardieni și personalul administrativ, cărora faptul că lucraseră în Gulag le aducea deseori promovări în NKVD, ci și pentru un număr select de deținuți, cu condiția să facă dovadă de abilitățile necesare supraviețuirii și de devotament față de – sau dorință de adaptare la – linia partidului.

Pavel Vittenburg, geologul care a jucat un rol atât de important în explorarea de către sovietici a zonelor cu potențial minier din regiunea arctică, a fost arestat în aprilie 1930. Era unul dintre cele câteva sute de oameni de știință dați afară din Academia de Științe ca urmare a unei epurări. Închis la Leningrad, nu a mai rezistat interogatoriilor și amenințărilor la adresa familiei, și, în cele din urmă, a mărturisit că aparținea unei organizații monarhiste care contribuise la instigarea revoltei din Iakutsk din 1927 (pe vremea când participase la explorarea terenurilor aurifere

din nord-estul Siberiei). Momentul de cotitură a survenit când anchetatorul său a telefonat, în prezența sa, și a ordonat arestarea soției lui Pavel, Zina (Zinaida). Cât timp Pavel era în închisoare, Zina trăise cu spaima continuă că avea să fie arestată. Familia fusese silită să se mute într-una dintre camerele spațioasei lor case de țară din Olghino, în timp ce un informator OGPU ocupa restul încăperilor și coordona confiscarea averii lor. Evghenia, fiica lui Pavel, își amintește cum o însoțea pe mama ei în călătorii săptămânale la Leningrad, unde se duceau la sediul OGPU de pe strada Gorohovaia să întrebe de soarta tatălui ei:

> Mă lăsa pe mine, în vârstă de opt ani pe atunci, lângă fântânile (care nu funcționau la vremea aceea) din Parcul Amiralității, spunându-mi s-o aștept până se întoarce. Dacă n-ar mai fi venit, însemna că fusese arestată și eu trebuia să mă duc la o adresă pe care mi-o scrisese pe o bucățică de hârtie aflată în buzunarul meu. Acolo locuia Tatiana Lvovna, și ea m-ar fi luat și ar fi avut grijă de mine.

În februarie 1931, Pavel a fost condamnat la moarte prin împușcare. În ultima clipă a fost grațiat și condamnat la zece ani de lagăr. Casa din Olghino i-a fost confiscată (și i-a revenit unui șef din OGPU). Pavel a fost trimis în lagărul de exploatări forestiere Mai-Guba, unde se tăiau lemne pentru Canalul Marea Albă, și apoi transferat ca inginer proiectant de rețele de apă și canalizare în lagărul de lângă Kem, din porțiunea de nord a canalului, acolo unde acesta se vărsa în mare. În răstimp, Zina s-a mutat împreună cu două dintre fetele lor, Evghenia și Valentina, într-o cameră dintr-un apartament la

comun din Leningrad (fiica ei cea mai mare, Veronika, plecase în Daghestan). În apartament locuiau șaisprezece persoane, inclusiv foștii proprietari, un cuplu în vârstă care ocupa camera din față, și fosta lor servitoare, o femeie plină de „ură de clasă”, care locuia în spatele unei perdele în hol. Pe timpul verii, Zina și-a trimis cele două fete să stea la niște rude la Kiev, în vreme ce ea a lucrat ca medic voluntar în lagărul din Kem, ca să fie mai aproape de soțul ei[110].

La scurt timp după întoarcerea Zinei la Leningrad, în august 1931, Pavel a fost trimis pe post de geolog pe insula Vaigaci, cu o expediție specială a OGPU, pentru a cerceta posibilitățile de exploatare a mineralelor prețioase din subsol.

Pavel a avut noroc: l-au salvat cunoștințele sale de geolog. Deși încă deținut, a primit permisiune să lucreze în domeniul său și și-a pus talentul în slujba Gulagului. Expediția de pe insula Vaigaci era condusă de Fiodor Eihmans, șeful OGPU al Gulagului, care, în iunie 1930, își părăsise locul de muncă de la Moscova ca să înființeze primul lagăr pe îndepărtata insulă arctică din Marea Kara. Aproape jumătate din cei 1.500 de deținuți erau geologi, topografi și ingineri, care cercetau bogatele zăcăminte de zinc și plumb ale insulei și căutau în van aur și platină – motivele reale pentru care Eihmans se implicase în acest proiect. Populația neneț (samoedă), care locuia pe insulă și asigura transportul expediției, vehicula legende vechi despre „femeia de aur”, o păpușă totemică din aur pur. Condițiile de trai din lagăr au fost foarte dificile, mai ales în primele luni, înainte să se încheie construcția barăcilor, când toată lumea a trebuit să locuiască în corturi. Minele de zinc și de plumb au fost toate săpate manual, disciplina era foarte aspră – oamenii erau împușcați pentru cea mai mică

infracțiune – și mulți au murit din cauza gerului extrem care atingea în mod frecvent –40°C pe timpul iernii[111].

Zina și Pavel Vittenburg în lagărul din Kem (Canalul Marea Albă), 1931

Când a sosit Vittenburg, aurul ajunsese deja să fie căutat cu disperare, ceea ce explică probabil de ce el însuși fusese chemat să sporească numărul geologilor deja prezenți. Pavel a devenit în scurt timp șeful echipei de geologi. Sub conducerea lui s-a încheiat explorarea insulei, care a dus în 1934 la inaugurarea complexului minier al Gulagului – primele mine exploatate vreodată dincolo de Cercul Polar de Nord. Pavel a publicat mai multe articole despre expediție în câteva periodice OGPU și a ținut chiar un soi de album despre istoria naturală a insulei. Pentru un deținut, ducea o existență privilegiată: primea rații speciale, locuia într-o casă separată pentru specialiști și avea chiar propriul birou. În martie 1932 i s-a dat voie să primească o vizită a familiei, care s-a întors în

vară să-l însoțească într-o expediție importantă de-a lungul și de-a latul insulei. În vara anului următor, când noul comandant al lagărului, Aleksei Dițklan, care-l înlocuise în octombrie 1932 pe Eihmans, le-a permis specialiștilor să-și aducă familia lângă ei, Zina a lăsat-o pe Valentina cu o prietenă la Leningrad și a venit împreună cu Evghenia să locuiască alături de Pavel. Iată cum descrie condițiile lor de trai în scrisorile trimise acasă:

> Insula Vaigaci
> 26 august 1933
> Dragile mele fetițe, Veronicika și Liusenka [Valentina]. Am ajuns la tata târziu în seara de 24. Ne-a luat șase zile, dintre care trei pe un vânt cumplit și rece. Gulenka [Evghenia] a fost foarte curajoasă dacă ne gândim că majoritatea pasagerilor din jurul nostru au avut rău de mare mai tot timpul. [...] Papocika ne-a întâmpinat pe vapor, a încărcat totul în barca lui cu motor, și pe la ora 11 noaptea am ajuns acasă. Papocika arată foarte bine, s-a îngrășat, a prins o culoare foarte frumoasă în obraji și n-are nici un rid. E binedispus, plin de energie și, ca întotdeauna, fericit cu munca lui. [...] O ducem foarte bine în casa specialiștilor, de fapt, chiar remarcabil, dacă stai să te gândești că suntem pe paralela de 70 de grade. Avem două camere foarte frumoase, fiecare cu câte trei ferestre, așa că sunt foarte luminoase, deși dau spre nord-est și nord-vest. Avem și o sobă uriașă cu cuptor, ceea ce înseamnă că o să trebuiască să-mi îmbunătățesc abilitățile de gospodină, pe care le-am pierdut cu desăvârșire. Cu următorul vapor o să vă trimit o fotografie cu tati și o să vedeți singure ce bine e aici și ce

> mult s-a îngrășat. […] Ieri-seară am fost la un dineu de rămas-bun pentru deținuții care se întorc pe continent și de bun sosit pentru cei care vin în locul lor. Ne-au plăcut foarte mult alocuțiunile care s-au ținut, iar Eroii Muncii au fost foarte bine primiți. Se pare că expediția de pe Vaigaci a ocupat locul întâi în întrecerea socialistă pe toată Uniunea. Vedem aici o extraordinară reeducare (*perekovka*) a oamenilor: toți deținuții se întorc pe continent ca muncitori calificați, alfabetizați și conștienți de situația lor. Dacă am putea reeduca mai mulți în felul ăsta! […] Seara s-a încheiat cu un „ziar pe viu” [o formă de agitprop] și cu un concert excelent. Astea sunt toate veștile din prima noastră zi și jumătate […][112].

Treptat, în limitele impuse de traiul în lagăr, Pavel, Zina și Evghenia și-au reluat obiceiurile vieții de familie. Zina lucra ca medic într-o clinică din lagăr. Evghenia mergea la școala pentru copiii specialiștilor și ai personalului administrativ. „Viața noastră se învârtea în jurul muncii părinților”, își amintește Evghenia.

> În fiecare dimineață, indiferent de temperatura de afară, tata umplea o oală cu apă rece și se spăla în camera noastră, lua micul dejun și apoi se ducea la lucru la sectorul geologic. Când se întorcea, luam cina, după care el se așeza la birou. Mama era întotdeauna obosită de muncă. Seara abia dacă mai avea putere să citească. Eu făceam toată treaba în gospodărie după școală, pentru că aveam cel mai mult timp liber. Aduceam prânzul pentru toată lumea de la cantină (două porții pentru muncitori

voluntari și una pentru deținuți). Bucătarii erau toți chinezi. Erau foarte pricepuți, ei m-au învățat să folosesc cuptorul. În general, mâncarea ni se părea extraordinară în comparație cu ce aveam la Leningrad[113].

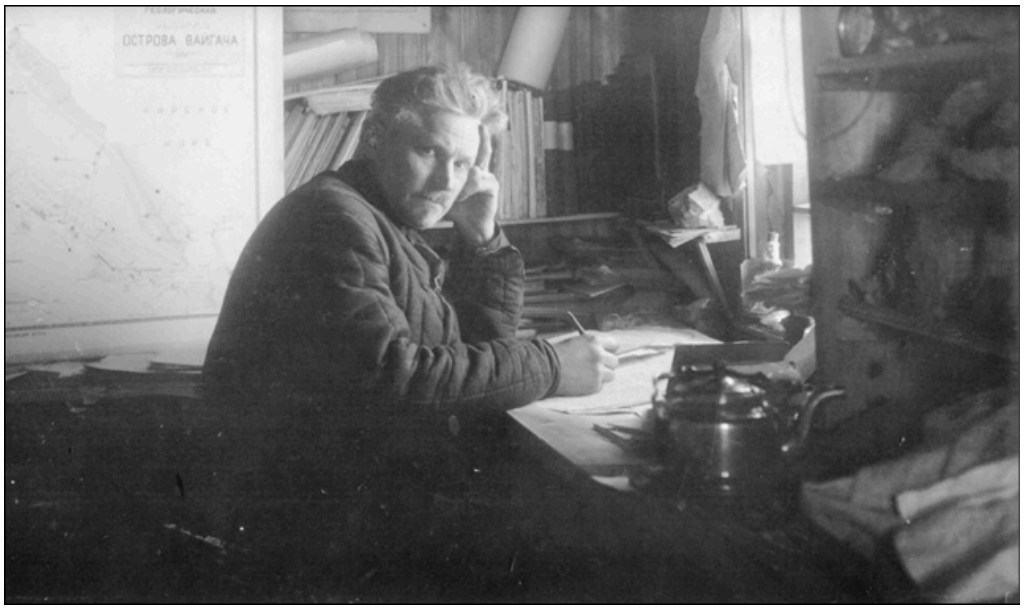

Pavel Vittenburg la biroul său, lagărul de muncă de pe insula Vaigaci, 1934

Ce se află în spatele acestei imagini roz despre viața în Gulag? Potrivit Evgheniei, optimismul Zinei, chiar și credința ei în *perekovka* erau autentice, nu apăreau în scrisori numai de teama cenzurii[114]. Fără îndoială că bucuria reîntregirii familiei a avut rolul ei. Dar la fel de importante au fost condițiile relativ privilegiate în care trăiau specialiști precum Vittenburg, condiții care îi puneau la adăpost de aspectele cele mai rele ale vieții de lagăr. E de asemenea posibil ca părinții Evgheniei să fi fost atât de absorbiți de munca lor încât să

accepte de bunăvoie orice le permitea să-și continue lucrul și să doarmă liniștiți noaptea.

În 1934, pe insula Vaigaci a avut loc o revoltă. Un grup de prizonieri care lucrau într-o parte mai îndepărtată a insulei s-au revoltat și și-au omorât gardienii. Însă, pentru că nu aveau unde să fugă, până la urmă au fost prinși sau împușcați și aduși înapoi în lagăr. Ca medic, Zina a trebuit să le cerceteze rănile și să decidă care dintre ei se puteau întoarce la lucru. Și-a dat seama că mulți fuseseră bătuți cu sălbăticie, dar nimic nu i-a zdruncinat credința în *perekovka* și nici disponibilitatea – declarată în contractul de angajare – de a sprijini regimul disciplinar de muncă al lagărului prin scurtarea ședерii în spital a deținuților bolnavi. Pentru eforturile depuse după înăbușirea revoltei, a fost recompensată cu titlul demn de invidiat de „lucrător de șoc” (*udarnița*) și înscrisă în „Cartea roșie” a lagărului. Împreună cu alții, îi ajuta pe deținuți să învețe să citească și să deprindă o meserie, cu credința că le va fi de folos în eforturile de a-și reeduca personalitatea și a se reabilita în societate. S-a înscris chiar la școala de partid și le-a spus fetelor ei că îi place foarte mult ce învață acolo[115].

Pavel era la fel de dispus să adopte viziunea oficială a Gulagului, după spusele Evgheniei. În opinia ei, Pavel „trăia cu totul pentru știința lui” și „era prea puțin interesat de politică”. Era „recunoscător regimului sovietic că îi dăduse ocazia să-și continue munca în domeniul său și recunoscător de asemenea că familia lui avusese voie să vină să trăiască împreună cu el pe insulă”. Dacă ajunsese să creadă afirmațiile propagandei despre *perekovka*, aceasta se întâmplase, după părerea fiicei lui, pentru că „era un om sincer, naiv, poate, și

romantic din fire” – lucru, probabil, în mare parte adevărat. Dar acesta este punctul de vedere al unei fiice iubitoare care păstrează cu afecțiune memoria tatălui. Văzute dintr-o altă perspectivă, acțiunile lui Pavel pot fi descrise drept un grav compromis moral. Este evident că activitatea lui profesională a înflorit în lagăr, unde i s-au oferit toate condițiile de care avea nevoie. „Ce plăcut e să fii comandant pe insula Vaigaci!”, scria el în jurnal. „Printre muncitorii de aici disciplina este semimilitară, iar supunerea, completă.” În iulie 1935, Pavel a fost amnistiat, cu șase ani înainte de termen, în semn de recunoaștere a valorii muncii pe care o depusese. Dar el voia să-și încheie cercetările geologice pe Vaigaci, așa că a semnat un contract cu administrația ca să poată continua să lucreze voluntar. Se pare că acesta a fost un moment crucial – momentul în care a încetat să fie deținut, să lucreze pentru Gulag din obligație, și a devenit colaborator cu sistemul Gulagului pentru a-și putea continua cercetările.

După ce și-a încheiat munca pe insulă, Pavel s-a mutat în lagărul de muncă Dmitrov, unde a fost angajat ca geolog în procesul de construcție a canalului Moscova-Volga. Între timp, Zina și Evghenia, care se întorseseră la Leningrad, au descoperit că „viața devenea mai ușoară”. S-au întors în apartamentul la comun unde locuiseră înainte și unde au venit să locuiască și Valentina și Veronika. Au primit în scurt timp o cameră în plus, după ce foștii proprietari ai apartamentului au fost arestați în cursul terorii dezlănțuite la Leningrad după asasinarea lui Kirov. Pentru că nu au avut voie să-și recupereze mobila de la Olghino, care încă era folosită drept *dacea* de NKVD, au fost invitate la un depozit NKVD și li s-a permis să-și aleagă piese de mobilier confiscate

de la victimele arestărilor din Leningrad. Valentina și Veronika au ales o pereche de fotolii de modă veche, o canapea, o oglindă, o bibliotecă și un pian cu coadă[116].

Pavel s-a întors la Leningrad în 1936. În următorii doi ani a lucrat la administrația Gulagului pentru Oceanul Arctic, conducând mai multe expediții pe insula Severnaia Zemlea. „Cum să obțin mai mult spațiu locativ ca să trăim laolaltă confortabil – ca o familie strâns unită –, asta este sarcina pe care se pare că n-o pot rezolva", îi scria el Evgheniei în 1936. Deși reușise să acceadă la o poziție privilegiată grație muncii sale în Gulag, se simțea încă nesigur din punct de vedere politic și-și făcea griji pentru familie.

> Mi-e greu să accept că sunt atât de neputincios să vă asigur o viață confortabilă tuturor, așa cum meritați după toate prin câte ați trecut alături de mine. Singurul lucru pe care aș putea să-l fac e să construiesc o căsuță, dar mami nici nu vrea să audă de așa ceva. Oameni influenți care ar fi putut să mă ajute mi-au întors spatele. Când am să-mi recapăt oare măcar a zecea parte din influența pe care am avut-o înainte de 1930?

Pavel a făcut un efort conștient să devină un „om sovietic". A luat lecții de istorie a partidului și a acceptat adevărul pe care îl propovăduia acesta. La sfârșitul lui 1936 era gata să consimtă la învățăturile oficiale despre „troțkiști" și alți „dușmani" ai regimului sovietic. „Ce păcat că n-am știut niciodată nimic despre asta!", scria el în jurnal. „Dac-aș fi știut că istoria îți lărgește orizonturile și te face să înțelegi mai bine linia generală a partidului! Poate că existența mea n-ar fi fost

silită să ia calea bolovănoasă a închisorii și a exilului. Pentru ce mi-a fost distrusă viața? Nenorocitul de Troțki e de vină pentru miile de vieți pierdute!”[117]

Povestea lui Pavel ne amintește că Gulagul era mai mult decât un sistem de lagăre pentru deținuți. Fiind una dintre forțele conducătoare ale industriei sovietice, folosea o uriașă armată de specialiști și tehnicieni – ingineri, geologi, arhitecți, cercetători, chiar și proiectanți de aeronave – și le oferea oportunități nemaiîntâlnite de a-și dezvolta cariera.

Pavel Drozdov s-a născut în 1906 într-o familie de țărani din Cernigov. Tatăl fusese activ în mișcarea marxistă încă dinainte de 1917. După ce ambii părinți i-au fost uciși în Războiul Civil, Pavel a plecat la Moscova, s-a înscris la Facultatea de Economie a universității moscovite și apoi s-a specializat ca electrician. (Mai târziu a lucrat pentru Energia Moscova, electrocentrala care alimenta mare parte din capitală.) În 1925 a fost arestat pentru participarea la o organizație studențească a Universității din Moscova. A fost exilat trei ani în regiunea Krasnovișersk, unde a lucrat într-un lagăr de exploatări forestiere arondat Vișlagului, care pe atunci era abia la început. La eliberare, în 1927, cu un an înainte de expirarea termenului, Pavel a ales să rămână în lagăr, unde a fost angajat pe post de contabil. S-a căsătorit cu Aleksandra, o țărancă tânără dintr-un sat apropiat, și a avut doi copii, care locuiau cu el în clădirea rezervată personalului administrativ din lagăr. În 1929, când Eduard Berzin, șeful „luminat” al Gulagului, a sosit la Vișlag, soarta lui Pavel s-a schimbat dramatic. Berzin era un mare susținător al reeducării deținuților și i s-a părut că găsise în Drozdov o întruchipare a idealului său. A recunoscut talentele tânărului

contabil, în particular memoria sa vizuală (îi plăcea să spună că Pavel avea „un calculator în cap”). L-a promovat rapid în administrația lagărului și îl scotea deseori în evidență atunci când vorbea cu superiorii săi, ca pe un exemplu perfect de fost deținut reeducat. În 1929, Pavel a fost numit contabil-șef al lagărului de exploatări forestiere și, în 1930, al întregului complex de la Vișlag. Fiind unul dintre colaboratorii apropiați ai lui Berzin, l-a însoțit atunci când acesta a plecat de la Vișlag pentru a organiza rețeaua de lagăre de muncă Dalstroi din nord-estul Siberiei. La Magadan, capitala acestui imperiu al Gulagului, Pavel a devenit contabilul-șef al Secției de Planificare a Trustului Dalstroi și inspector al lagărelor. Avansat la gradul de general-locotenent în NKVD, a fost răsplătit cu un apartament de patru camere, suficient de mare pentru a adăposti nu doar familia lui, ci și pe cea a surorii sale. A primit de asemenea un apartament la Moscova, unde Aleksandra și copiii își petreceau lunile de iarnă. Familia lui ducea o existență privilegiată, având acces la magazine speciale și la sanatorii rezervate exclusiv elitei staliniste și primind la sărbătorile oficiale daruri produse în fabricile Dalstroi[118]. Nu era o viață rea pentru un om care, cu numai câțiva ani înainte, fusese un deținut de rând în Gulag.

Mihail Stroikov s-a născut în 1901 într-o familie de credincioși de rit vechi de lângă Ivanovo, la 300 de kilometri nord-est de Moscova. În 1925 s-a înscris la Institutul de Arhitectură din capitală și s-a căsătorit cu Elena, o tânără pictoriță de la o școală *rabfak* (care pregătea elevi proveniți din mediul muncitoresc pentru a deveni studenți). Iulia, fiica lor, s-a născut în 1927. Chiar înainte de nașterea ei, Mihail a fost arestat și exilat în Siberia: făcuse parte dintr-un grup

studențesc care s-a opus politicilor agrare ale bolșevicilor. Elena a fost concediată din școală și și-a găsit de lucru într-o fabrică de textile. În 1930, Mihail s-a întors la Moscova și a revenit la Institutul de Arhitectură, dar doi ani mai târziu a fost din nou arestat și închis timp de doi ani la închisoarea Butîrki. A fost considerat un student excepțional. Nu reușise să-și încheie lucrarea de diplomă înainte de a fi arestat, dar, mulțumită intervenției profesorului său coordonator, i s-a permis s-o termine la Butîrki, ba chiar să și-o susțină la institut. E de neconceput că așa ceva ar fi fost posibil fără sprijinul poliției politice. Mihail avea doi unchi în OGPU, iar unul dintre prietenii lui cei mai vechi era Filipp Bazanov, primul soț al Elenei, care ocupa și el o poziție importantă în OGPU. În timp ce Mihail era închis, Bazanov a ajutat-o pe Elena (și a încercat s-o convingă să se întoarcă la el). În 1934, Mihail a fost exilat la Arhanghelsk. Deși avea rude acolo, printre care și familia fostului guvernator adjunct al Murmanskului, nu i-a vizitat, pentru că nu voia să-i pună în pericol.

Pe Mihail l-a salvat talentul de arhitect. A fost angajat de NKVD să facă proiectul mai multor edificii de importanță majoră – fabrici și poduri – care urmau să fie construite cu forța de muncă adusă din lagărele din apropiere. Curând a devenit unul dintre cei mai importanți arhitecți din Arhanghelsk. Chiar și ca deținut exilat, Mihail beneficia de condiții de trai mai bune decât aveau Elena și Iulia la Moscova. În plus, câștiga bine. Mânca la cantina NKVD-ului pentru ingineri și tehnicieni, unde se servea carne în fiecare zi, în timp ce, în capitală, regimul alimentar al Elenei și Iuliei se baza pe pâine și pilaf de hrișcă. Mihail le trimitea bani să-și

poată cumpăra carne. Iulia se îmbolnăvea des și avea nevoie disperată de o alimentație mai consistentă. La sfârșitul lui 1934, Elena a trimis-o la soțul ei în Arhanghelsk, sperând că acolo copila avea să beneficieze de pe urma statutului social al lui Mihail. Ultima dată când Iulia își văzuse tatăl (singura amintire pe care o avea despre el) fusese cu doi ani înainte, în închisoarea Butîrki – vizită care îi lăsase o asemenea impresie, încât, la vârsta de numai șase ani, fetița încercase să-și pună capăt zilelor. Mihail a închiriat un colț de cameră de la o femeie în vârstă, Elena Petrovna, care le prepara și mesele. Iulia își amintește de aceste mese cu nostalgie – cotlete de porc cu macaroane, clătite cu carne tocată, pulpe de pui, înghețată.

> Seara, când se întorcea de la muncă, tata mă întreba: „Ce să comandăm de la Elena Petrovna? Ce vrei să mănânci?”. Nu mă mai săturam de mâncarea ei delicioasă și întotdeauna spuneam [primul fel pe care îl gătise pentru noi]: „Macaroane cu cotlete! Macaroane cu cotlete!”. Într-o zi, tata s-a săturat și m-a rugat stăruitor: „Liusenka, gândește-te la altceva, nu mai pot să mănânc asta!”. Dar eu nu mă puteam gândi la nici un alt fel de mâncare.

Pentru Iulia, anii petrecuți la Arhanghelsk, între 1934 și 1937, au fost cei mai fericiți din viața ei. Cu școala mergea foarte bine. Îi plăcea mult baletul. Tatăl ei o ducea la teatru și a cumpărat un gramofon ca ea să poată dansa pe muzică de balet în minuscula lor locuință. „Colțul tatei”, cum o numea Elena, avea doar șapte metri pătrați și era despărțit de restul camerei, unde locuia Elena Petrovna, de un paravan și o ușă construite de Mihail, foarte mândru de isprava lui, care le dădeau iluzia unei încăperi separate. În „Colțul tatei” nu

încăpeau decât un pat de o persoană, o masă, un scaun și, pe perete, un raft de bibliotecă. Dar era, în felul lui, un cămin, și Iulia trăia fericită acolo cu tatăl ei.

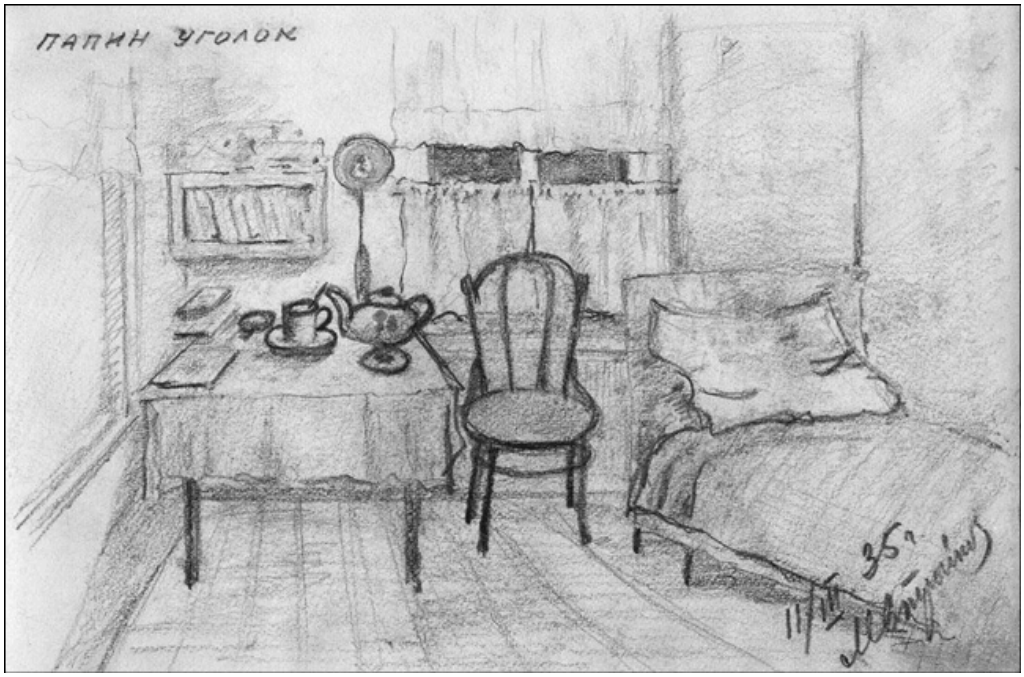

„Colțul tatei”. Desen de Mihail Stroikov, 1935

În ianuarie 1937, și Elena a venit la Arhanghelsk. Pedeapsa lui Mihail se apropia de sfârșit și ea voia să se întoarcă toți la Moscova ca o familie. Dar autoritățile nu îi permiteau să stea în oraș până când lui Mihail nu îi expira sentința, așa că Elena s-a întors la Moscova cu Iulia. Câteva săptămâni mai târziu, în martie, Mihail a fost arestat și condamnat la cinci ani într-un lagăr de muncă pentru „agitație contrarevoluționară” (a fost împușcat în 1938). Elena n-a știut nimic despre arestarea lui; a încetat doar să mai primească scrisori de la el. A aflat ce se

întâmplase abia în vara următoare, când s-a întors la Arhanghelsk și a stat de vorbă cu Elena Petrovna[119].

Familiile Vittenburg, Drozdov și Stroikov au fost, desigur, niște excepții. Vasta majoritate a deținuților din Gulag erau folosiți pur și simplu ca forță de muncă ieftină, la discreție, sau lăsați să se chinuie în colonii penitenciare ori în așezări îndepărtate, unde aveau prea puțin acces la confortul unei vieți normale sau perspectiva unei amnistii. Costul în vieți omenești a fost enorm. Statisticile NKVD ne arată că peste 150.000 de oameni au murit în lagărele de muncă sovietice între 1932 și 1936[120]. Aceste cifre aruncă o altă lumină asupra perioadei de la mijlocul anilor 1930, care a fost deseori considerată calmul dinaintea furtunii din 1937-1938 (poeta Anna Ahmatova a numit acest interval „anii vegetarieni”). Pentru cei ale căror vieți au fost devastate de Marea Teroare, această perspectivă asupra mijlocului anilor 1930 poate să fie adevărată. Dar, pentru milioanele de oameni ale căror familii au fost răspândite prin lagărele și coloniile Gulagului, anii aceștia au fost cât se poate de răi.

Citind scrisorile deținuților către rudele de acasă (scrise cu gândul la cenzură), pare uimitor cum Gulagul a schimbat valorile și prioritățile unui număr atât de mare dintre ei – mai ales pe ale deținuților „politici”, care sacrificaseră atât de mult pentru idealurile lor. Dacă înainte oamenii aceștia căutaseră poate fericirea în carieră sau în promisiunea unei utopii comuniste, anii petrecuți într-un lagăr sau în exil îi sileau să-și regândească principiile și să acorde o mai mare importanță familiei.

Tatiana Poloz (născută Miagkova) a venit pe lume în 1898, în familia unui avocat pledant din regiunea Borisoglebsk din

provincia Tambov. Mama ei, Feoktista, fiică de preot, era membră a Partidului Social-Democrat, care a fost de partea bolșevicilor atunci când aceștia s-au despărțit de menșevici în 1903; ea a încurajat-o pe Tatiana să intre în politică. În 1919, Tatiana s-a înscris în Partidul Bolșevic și, în Războiul Civil, a luat parte la munca de propagandă din spatele liniilor Armatei Albe a lui Denikin, pe frontul de sud. Aici l-a cunoscut pe viitorul ei soț, Mihail Poloz, membru marcant al Borotbist (socialiștii revoluționari), singurul partid ucrainean popular printre țărani; la vremea aceea, Mihail servea în Consiliul Militar al guvernului independent ucrainean. La sfârșitul Războiului Civil, borotbiștii s-au unit cu bolșevicii, Ucraina a ajuns sub tutelă sovietică, iar Poloz a devenit reprezentantul ei politic (*polpred*) la Moscova. Tatiana s-a înscris la Școala Superioară de Partid, unde a audiat prelegerile ținute de Troțki. În 1923, Mihail a fost numit comisar al Finanțelor în guvernul ucrainean sovietic. El și Tatiana s-au stabilit la Harkov (capitala Ucrainei sovietice până în 1934), unde s-a născut fiica lor, Rada, în 1924.

Trei ani mai târziu, Tatiana a fost exilată la Astrahan, și apoi, în 1929, la Celkar, în Kazahstan. Era acuzată că fusese o opozițională activă, care întreținea legături cu grupul Smirnov, o facțiune importantă a opoziției stângiste conduse de Troțki până la expulzarea liderilor ei din partid în 1927. În toamna lui 1929, Mihail i-a făcut o vizită în Kazahstan. A implorat-o să renunțe la politica opozițională de dragul fiicei lor, care locuia pe atunci cu bunica ei. La un moment dat, potrivit unui alt opozițional care fusese de asemenea exilat la Celkar, Mihail i-a șoptit ceva Tatianei la ureche: „Era un fel de informație secretă care a lăsat-o deznădăjduită și înfrântă”.

Poate îi spusese că Smirnov și membrii grupului său negociaseră o capitulare cu autoritățile staliniste sperând că aveau să fie reprimiți în partid. Pe 3 noiembrie 1929, în *Pravda* a apărut un articol semnat de Smirnov în care acesta își declara sprijinul necondiționat față de planul cincinal și de „linia generală a partidului", renunța la pozițiile sale trotkiste și făcea apel la adepții săi „să lase la o parte orice șovăială și să se întoarcă în partid". Patru sute de membri ai grupului Smirnov au semnat apoi o declarație de supunere față de linia generală a partidului – printre ei, și Tatiana, care a fost ulterior eliberată și căreia i s-a permis să se întoarcă la familia sa[121].

În 1930, familia s-a mutat de la Harkov la Moscova, unde Poloz a devenit adjunctul președintelui Comisiei Unionale pentru Buget, în timp ce Tatiana lucra ca economist în industria de automobile. Locuiau împreună cu mama Tatianei, Feoktista, și cu o menajeră, într-un apartament încăpător din Casa de pe Chei, renumitul bloc pentru funcționarii guvernamentali de vizavi de Kremlin, deși, ca revoluționari romantici care trăiseră întotdeauna de dragul ideilor, membrii familiei nu dădeau prea mare importanță stilului lor de viață privilegiat. Tatiana își păstrase convingerile trotkiste, împotriva voinței soțului, care insista că opoziția față de Stalin era zadarnică, și a mamei sale, care era o stalinistă convinsă. În 1933, Tatiana a fost arestată din nou, alături de ceilalți membri ai grupului Smirnov, și condamnată la trei ani într-un lagăr cu regim special la Verhneuralsk, în Urali. Mihail a fost arestat câteva luni mai târziu, în 1934, sub învinuirea că ar fi încercat să înființeze un guvern ucrainean burghez, și osândit la zece ani în lagărul de

muncă Solovețki. Date afară din Casa de pe Chei, Rada și bunica ei s-au mutat într-un apartament mobilat la periferia Moscovei, unde a venit să locuiască, împreună cu fiul ei Volodea, și Olga, mătușa Radei, al cărei soț fusese arestat cu trei ani înainte. Feoktista „încerca să mă învețe să-mi respect și să-mi iubesc părinții”, își amintește Rada.

> Dar în același timp se aștepta să iubesc și să respect puterea sovietică. Nu era o sarcină ușoară, însă, într-un fel sau altul, a reușit. Bunica credea sincer că Stalin nu cunoștea amploarea arestărilor [...]. Credea că existau atât de mulți dușmani ai puterii sovietice, încât autorităților le venea greu să-și dea seama care dintre ei erau vinovați cu adevărat. În casa noastră auzeam deseori expresia: „Dacă vrei să faci omletă trebuie să spargi ouă”[122].

Familia Poloz, 1934: Rada stă în picioare între mătușa ei Olga și bunica Feoktista. Băiatul este Volodea, fiul Olgăi.

Între 1933 și iunie 1936, Tatiana a scris 136 de scrisori Feoktistei și Radei, în medie câte una pe săptămână. Este una dintre cele mai substanțiale colecții de scrisori private trimise din Gulag[123]. Scrisorile timpurii reflectă preocupările ei politice. Cere să-i fie trimise scrierile lui Marx; comentează în detaliu ultimele evenimente politice. În iunie 1934, de pildă, scrisorile ei sunt pline de laude la adresa echipajului de pe *Celiuskin*, nava care tocmai făcuse o călătorie de pionierat prin Oceanul Înghețat, de la Leningrad la strâmtoarea Bering, distrusă de un dezastru, căci a fost strivită de gheață în Marea Ciukotsk și s-a scufundat în februarie 1934. Echipajul însă, care își instalase tabăra pe un aisberg, a fost în cele din urmă salvat de avioane sovietice și adus la Moscova, unde propaganda a transformat povestea membrilor lui într-o legendă eroică despre supraviețuire. Marinarii de pe *Celiuskin* „au arătat întregii lumi ce înseamnă să fii bolșevic!”, scria Tatiana pe 24 iunie, adăugând, patru zile mai târziu, în același spirit:

> Mândria de a fi cetățean sovietic nu a fost probabil niciodată mai intensă și mai atotcuprinzătoare ca astăzi. Ne mândrim cu calitățile poporului sovietic, cu minunatele avioane sovietice, cu remarcabilii savanți, marinari și alți oameni ai muncii sovietici, cu bolșevismul, care a demonstrat forța supremă a ideilor și a capacității sale de organizare pe aisbergurile acelea. Și ce exemplu grăitor trebuie să fie acesta pentru educația copiilor!

Educația politică a fiicei este o preocupare permanentă în scrisorile mamei. „Mama scria tot timpul despre cum ar trebui

construit comunismul”, își amintește Rada.

> Voia ca eu să devin ingineră și scriitoare. […] Iar scrisorile ei m-au influențat. Deși am fost crescută de bunica, îmi plăcea să cred că, prin aceste scrisori, mă creștea și mama[124].

Tatiana voia ca Rada să fie educată în spirit comunist. A consumat o călimară de cerneală comentându-i comportamentul de acasă (despre care spunea că citise „în ziare”, ca să nu dezvăluie că adevărata ei sursă de informații erau relatările Feoktistei).

> 12 iunie 1935
> Și cum merge cu sarcinile tale domestice, maimuțico? În ziare scrie că îți faci treaba cam fără plăcere și deseori cam uiți ce ai de făcut. Dar mai scrie și altceva. Am citit o telegramă în *Izvestia*: „Moscova (TASS) – eleva-model și premiantă Rada, în vârstă de unsprezece ani, a fost rugată astăzi să spele vasele și să facă după aceea curățenie în bucătărie. Sarcina a fost îndeplinită cu succes. Vasele au fost spălate și totul a fost pus în ordine. Rada a examinat rezultatele muncii sale cu satisfacție și i-a spus corespondentului nostru că de acum încolo își va îndeplini toate sarcinile la același nivel”. Corespondentul a fost încântat, desigur, și eu la fel. Învață, maimuțica mea, gătește, spală, curăță așa cum ți se spune: important este să faci ceea ce ți se cere.

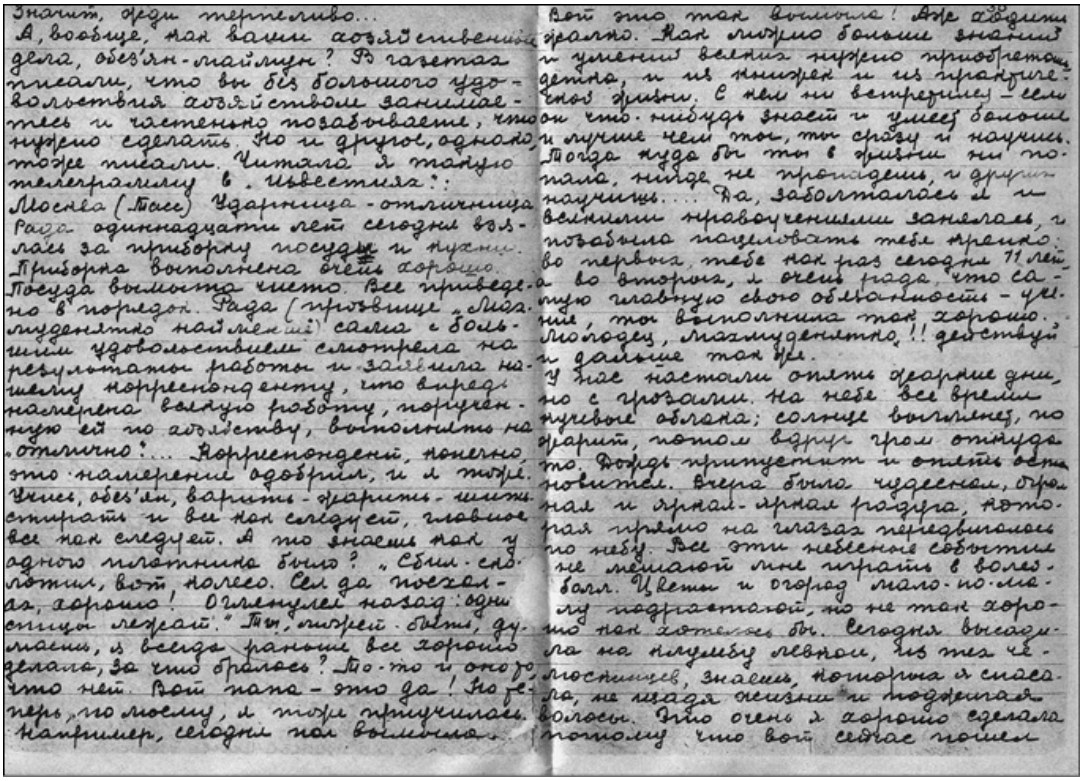

Facsimil din scrisoarea Tatianei către Rada, 12 iunie 1935

Cu trecerea timpului, scrisorile Tatianei au devenit tot mai preocupate de relațiile de familie. Mihail nu avea voie să scrie la Moscova, dar i se dădea voie să corespondeze cu Tatiana, ale cărei scrisori au devenit pentru Rada singura sursă de informații despre tatăl ei, iar pentru Mihail, despre fiica lui. Reflectând la scrisorile mamei sale, Rada consideră că ele i-au permis Tatianei să păstreze legăturile de familie de care avea nevoie pentru a supraviețui. Erau „pline de optimism”, scrie Rada în memoriile sale; „ne amintea întotdeauna că timpul trece și aștepta mereu cu nerăbdare vremurile când familia avea să fie din nou împreună”. Multe dintre scrisorile trimise de Tatiana din închisoare erau însoțite de mici cadouri – păpuși de cârpă, animale de jucărie și chiar obiecte de

îmbrăcăminte – pe care ea le confecționa pentru Rada în lagăr[125].

După ce a ieșit din închisoarea din Verhneuralsk, în 1936, Tatiana a fost exilată la Uralsk și apoi la Alma-Ata. Feoktista a petrecut două săptămâni cu ea la Uralsk în martie 1936. Au fost săptămâni foarte prețioase pentru Tatiana, care scria apoi despre apropierea pe care o simțise de mama ei când stătuseră amândouă, „eu cu capul pe umărul tău", discutând despre trecut[126]. La scurt timp după întoarcerea Feoktistei la Moscova, Tatiana scria: „Mamusenka! Am venit acasă, dar aici nu e acasă. Tu nu ești aici, nu există *home* [scris în engleză] – nici un fel de căldură și intimitate". În aprilie, când Tatiana s-a mutat la Alma-Ata, a început să spere că Rada ar fi putut să vină să stea cu ea și și-a investit toată energia în organizarea acestei mutări. Scrisorile ei din această perioadă sunt pline de speranțe și entuziasm, după cum mărturisește Rada: „Puterea și insistența ei încăpățânată se concentraseră exclusiv asupra nevoii de a găsi de lucru și de a închiria o cămăruță unde să poată locui cu fetița ei". Dar proiectata călătorie a Radei n-a mai avut loc. În iunie 1936, chiar când fiica se pregătea să plece de la Moscova spre mama ei, Tatiana a fost iar arestată și trimisă într-un lagăr necunoscut. „Am cumpărat biletele de tren până la Alma-Ata", își amintește Rada,

> am găsit niște oameni care să aibă grijă de mine în timpul călătoriei, am făcut toate bagajele și am trimis o telegramă cu detaliile sosirii. Apoi a venit răspunsul: „Destinatarul nu locuiește la această adresă". Am dat biletul înapoi. Am rămas la Moscova și n-am mai văzut-o niciodată pe mama.

Tatiana a fost trimisă în Kolîma, într-una dintre cele mai rele colonii din Gulagul stalinist. În noiembrie 1937 a fost împușcată. Mihail a fost executat în Karelia în aceeași lună. În dosarul său NKVD, corespondența cu soția („o troțkistă”) a fost înregistrată drept dovadă suficientă ca el să fie condamnat la moarte[127].

Rada n-a aflat despre moartea părinților ei. Încerca să nu se gândească la ei, pentru că nu știa dacă mai sunt sau nu în viață. Dar o dată și-a văzut mama în vis:

> La început eram la bordul unui vas, în largul mării. Țineam în mâini două caiete de școală învelite în hârtie maro, lipită la colțuri. Am deschis unul dintre ele și am recunoscut scrisul mamei. Prima propoziție era foarte ciudată: „Când vei citi aceste rânduri, eu am să fiu deja pe fundul mării…”. Am mai citit câteva rânduri, de care nu-mi aduc aminte. Apoi m-a cuprins frica. Erau niște țevi enorme din care țâșnea apă. Spaima mi-a crescut, copleșindu-mă, până când m-am trezit[128].

Rada a crezut în „mesajul” visului – că mama ei se înecase – și a început să se gândească tot timpul la ea. Mai târziu, când a auzit relatările supraviețuitorilor din Kolîma despre un vas de deținuți care se scufundase, a fost și mai convinsă de soarta mamei sale. A continuat mulți ani să creadă în visul ei și, chiar și după ce a primit un certificat de deces de la autorități în care se afirma că mama ei fusese împușcată, n-a încetat să creadă că Tatiana se înecase.

Tatiana Poloz n-a fost singurul adept fervent al socialismului care a simțit, după ce a ajuns la închisoare,

importanța legăturilor de familie. Nikolai Kondratiev s-a născut în 1892 într-o familie de țărani din provincia Kostroma, la 400 de kilometri nord-est de Moscova. A studiat economia la Universitatea din Sankt-Petersburg, s-a înscris în Partidul Socialist-Revoluționar și a jucat un rol însemnat în elaborarea reformelor agrare din 1917. În anii 1920, Kondratiev a devenit un consilier economic de marcă al guvernului sovietic. Era un adept ferm al NEP-ului, predica primatul agriculturii și al producției de bunuri de consum în detrimentul dezvoltării industriei grele. În această perioadă și-a formulat și teoria ciclurilor lungi ale economiei capitaliste („ciclurile Kondratiev") care l-au făcut faimos în întreaga lume. Dar, odată cu abolirea NEP-ului, Kondratiev a fost îndepărtat din toate posturile pe care le deținea. În iulie 1930, a fost arestat sub învinuirea că ar fi făcut parte dintr-un Partid – ilegal (și, probabil, inexistent) – Țărănesc al Muncii. Stalin îi scria lui Molotov: „Kondratiev și alți câțiva nemernici trebuie categoric împușcați"[129]. În realitate, Kondratiev a fost condamnat la opt ani într-o închisoare cu regim special de izolare amenajată în Mănăstirea Spaso-Evfimeev din Suzdal, datând din secolul al XIV-lea, unde a ajuns în februarie 1932.

Sănătatea lui Kondratiev s-a înrăutățit rapid. Era internat periodic în spitalul închisorii cu simptome de migrenă severă, amețeli și surzenie intermitentă, reumatism cronic al picioarelor, diaree, vomă, insomnie și depresie. În 1936, ajunsese aproape orb. Și totuși și-a continuat cercetările și a scris cinci noi cărți. I-a scris soției sale, Evghenia, peste o sută de scrisori[130], aproape toate însoțite de răvașe pentru fetița sa Elena („Aliona"), născută în 1925. Suferința separării de ele răzbate aproape din fiecare rând. Cel mai dor îi era de fiica sa.

Situația era cu atât mai dificilă cu cât Kondratiev era un tată evident foarte afectuos. Își dorea cu disperare să joace un rol activ în educația fiicei sale și durerea cea mai mare în închisoare i-a provocat-o faptul că nu o putea face. „E cumplit că Aliona crește în lipsa mea”, îi scria el Evgheniei în martie 1932. „Asta mă chinuie mai tare ca orice.”[131] Își exprima toată dragostea paternă în scrisorile către soția sa. Când ea nu-i răspundea, el îi reproșa că nu-l iubește îndeajuns și îi amintea mereu de mici întâmplări din viața lor comuna de dinaintea arestului. Făcea desene și îi povestea despre animalele din jurul mănăstirii – păsări care veneau să-l vadă, vulpi pe care le zărise. În multe dintre scrisorile sale, includea flori presate sau ierburi de pe pajiștile din preajma mănăstirii. Își concentra în primul rând atenția asupra dezvoltării intelectuale a fiicei sale. Îi trimitea ghicitori și șarade. Îi recomanda cărți de citit, rugând-o să-i scrie ce impresii îi lăsaseră. O îndemna să țină un jurnal, îi corecta greșelile din scrisori și insista: „Scrie frumos și întotdeauna încearcă să faci lucrurile bine!”[132]. La sfârșitul multora dintre misivele sale se vede scris, cu o mână de copil, cuvântul „tati”. Erau tot ce avea Elena de la el. Fetița a crescut și a devenit botanist, profesor la Universitatea din Moscova. Poate că scrisorile tatălui ei îi treziseră interesul față de botanică.

În 1935, Nikolai i-a trimis Elenei o poveste pe care o scrisese și o ilustrase el însuși de ziua ei onomastică[133]. „Neobișnuitele aventuri ale lui Șammi” este povestea unei pisicuțe care pleacă în căutarea țării ideale, unde „oameni, animale și plante trăiesc în fericire și armonie”. Șammi pornește la drum împreună cu prietenul său, pisoiul Vasea,

Nikolai și Elena („Aliona”) Kondratiev, 1926

care este foarte laș și se teme s-o însoțească. Pe drum întâlnesc numeroase animale care încearcă să-i convingă să renunțe, promițându-le fericirea, dacă se întorc din drum, dar Șammi nu se dă bătută, atrăgând de partea ei tot felul de tovarăși – o capră, un măgar, un cal și o găină – care „muncesc din greu și își doresc o viață mai bună”. Curând însă, călătorii rătăcesc drumul și încep să se certe între ei. Unii sunt mâncați de un crocodil, alții sunt împușcați de vânători în pădure.

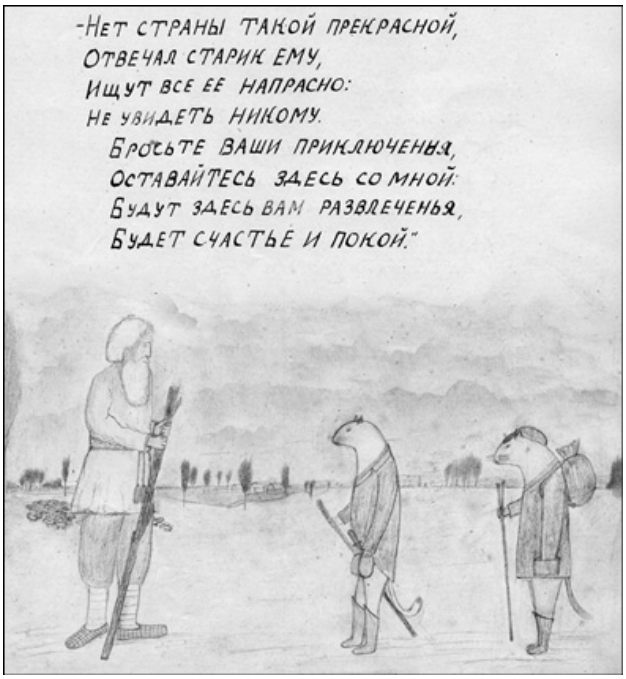

„Neobișnuitele aventuri ale lui Șammi” (detaliu)

Pe 31 august 1938, Kondratiev îi scria fiicei sale:

Dulcea și iubita mea Alionușka,
Probabil vacanța s-a încheiat deja și te întorci la școală. Cum ți-ai petrecut vara? Ai prins ceva puteri, te-ai mai îngrășat, te-ai bronzat? Vreau foarte mult să știu. Și aș vrea foarte, foarte tare să te văd și să te sărut de mii și mii de ori. Eu încă nu mă simt bine, încă sunt bolnav. Scumpa mea Alionușka, aș vrea să nu te îmbolnăvești în iarna asta. Vreau de asemenea să înveți cu conștiinciozitate, așa cum ai făcut și până acum. Fii o fetiță deșteaptă și cuminte! Ascult-o pe mami și n-o dezamăgi niciodată! Aș fi fericit și dacă ți-ai aduce aminte și de mine, tăticul tău, măcar din când în când. Fii deci sănătoasă! Fii fericită! Te sărut de nenumărate ori. Tăticul tău[134].

Aceasta a fost ultima lui scrisoare. La scurt timp după aceea, pe 17 septembrie, Nikolai a căzut în fața plutonului de execuție.

*1. În fundație apăreau constant infiltrații din sol, chiar și după ce a fost întărită cu pietre de mormânt din cimitirele din oraș. Copiii săreau gardurile ca să înoate în bălțile formate sau ca să pescuiască la crap. Procesul de construcție a fost oprit de izbucnirea războiului din 1941 și n-a mai fost reluat. Dar imaginile palatului au continuat să apară pe cutiile de chibrituri, iar stația locală de metrou (astăzi Kropotkinskaia) a continuat să fie cunoscută drept „Palatul Sovietelor”. Pe locul lui s-a construit ulterior un bazin de înot.

*2. Pavel Galițki (născut în 1911) își amintește că a fost chestionat de șefii săi de partid de la fabrica Arsenalul Roșu din Leningrad în timpul epurărilor din 1932. Fiu de preot, Galițki era redactorul gazetei de perete a fabricii. Se înscrisese cu puțin timp înainte în partid, dar trecutul familiei sale îl făcea vulnerabil. Șeful comitetului pentru epurări, care era președintele comitetului regional de partid și directorul fabricii, l-a pus pe Galițki în dificultate cerându-i să-i prezinte pe scurt conținutul „cărții *Anti-Dühring* de Lenin” (nu exista un asemenea volum de Lenin, dar Friedrich Engels scrisese o carte faimoasă cu acest titlu, care detalia în spirit enciclopedic concepția marxistă asupra filosofiei, științelor naturii și economiei politice). Galițki habar n-avea de carte, dar, după cum își amintește, „știam că «anti» înseamnă «împotriva», așa că am spus că Lenin a scris împotriva acestui Düring, și ei au zis: «Exact!

Bravo, ești băiat deștept!»” (MSP, fond 3, vol. 53, dosar 2, f. 6).

*3. Termidor era a unsprezecea lună a calendarului republican francez, care cuprindea perioada cea mai fierbinte a anului, 20 iulie – 18 august (n.tr.).

*4. În august 1935, minerul Aleksei Stahanov din Donbass a extras o cantitate-record de cărbune. Salutate repetat în presa națională, realizările sale au inițiat o mișcare de recompensare a muncitorilor pricepuți și devotați, cu atât mai mult cu cât eficiența a fost unul dintre obiectivele declarate ale celui de-al doilea plan cincinal. Stahanovismul a devenit în scurt timp o nouă formă de „muncă-șoc”, în care lucrătorii care depășeau cotele impuse erau răsplătiți cu bonusuri la salariu sub formă de bunuri de consum, locuințe mai bune și chiar prin promovarea în posturi administrative (îndeosebi în poliție). Pentru regimul stalinist, mișcarea aceasta a fost un mod de a crește normele de producție și de a reduce tarifele salariale de bază făcându-i pe muncitori mai dependenți de tarifele pe produs finit. Ea a generat o presiune enormă asupra directorilor și oficialilor, care suportau consecințele (fiind deseori proclamați „sabotori” sau „diversioniști”) atunci când deficitul de combustibil sau de materii prime îi împiedica pe stahanoviști să-și atingă obiectivele.

*5. În octombrie 1935, Stalin i-a făcut o vizită intens mediatizată mamei sale la Tbilisi. A fost începutul unei campanii de presă care trebuia să-l înfățișeze pe liderul partidului ca pe un familist. Stalin a fost fotografiat în grădinile Kremlinului împreună cu copiii săi, lucru pe care

nu-l permisese niciodată înainte (majoritatea cetățenilor sovietici nici măcar nu știuseră că Stalin avea copii).

*6. Din acest motiv, persoana dorește să rămână anonimă.

*7. Psihiatrii au identificat printre rezidenții pe termen lung ai apartamentelor la comun și o proporție însemnată de oameni suferinzi de paranoia și de halucinații schizofrenice.

*8. E posibil ca Simonov să-l aibă aici în vedere pe Piotr Palcinski (1875-1929), inginer de mine pe care Kerenski l-a făcut comandant al Palatului de Iarnă în octombrie 1917. Închis de bolșevici, Palcinski a fost ulterior eliberat și, în anii 1920, lăsat să-și reia lucrul la Institutul Tehnic Rus. A fost arestat din nou în 1928 și executat un an mai târziu. În lagăre circulau numeroase legende despre deținuți faimoși precum Palcinski și se pare că Simonov a fost impresionat de una din ele.

4

Marea frică
(1937-1938)

1

În noaptea de 7 iulie 1937, când soțul ei a fost arestat, Iulia Peatnițkaia n-a știut ce să creadă. Osip Peatnițki era un veteran al mișcării bolșevice, membru al partidului de la înființarea lui și fusese unul dintre tovarășii cei mai de încredere ai lui Lenin. În ianuarie 1932, într-un articol publicat în *Pravda* la cea de-a cincizecea aniversare a lui Peatnițki, Krupskaia, văduva lui Lenin, îl descria ca pe un „tipic revoluționar de profesie, care se dăruise în totalitate partidului și trăia numai pentru scopurile acestuia”. Iuliei îi era deci greu să înțeleagă cum Osip ar fi putut deveni „dușman al poporului”. Ea însăși era o bolșevică devotată, dar nu știa dacă să creadă în afirmațiile presei sovietice, care-l numea pe Peatnițki „trădător” și „spion”, sau în cuvintele celui pe care-l iubea de aproape douăzeci de ani. Osip era tatăl celor doi copii ai ei, dar, după arestare, Iulia nu mai știa dacă-l

cunoaște cu adevărat sau nu. „Cine e Peatnițki?”, scria ea în jurnal. „Un revoluționar autentic sau un escroc? [...] Oricare variantă ar putea fi adevărată. Nu știu. Ăsta este lucrul cel mai chinuitor.”[1]

Îl cunoscuse pe Peatnițki în 1920, când ea avea douăzeci și unu de ani, iar el, treizeci și nouă. Iulia se născuse într-o familie ruso-poloneză din Vladimir. Mama ei era o aristocrată poloneză care nesocotise toate regulile religiei și clasei sale sociale, căsătorindu-se cu un preot rus ortodox fără voia părinților. Iulia, care avea șase ani când mama ei a murit, îi moștenise temperamentul romantic și rebel. Frumoasă și pasionată, fugise la șaisprezece ani din casa tatălui său ca să se înroleze ca asistentă medicală în armata rusă în timpul Primului Război Mondial și acolo se căsătorise cu un tânăr general, care în 1917 fusese dat dispărut în timpul unei acțiuni. În perioada Războiului Civil, s-a înscris în Partidul Bolșevic și a lucrat ca spion pentru Armata Roșie, infiltrându-se în statul-major al amiralului Kolceak, liderul Albilor de pe Frontul de Răsărit. În cele din urmă, a fost dată în vileag și, după ce abia a scăpat cu viață, a fugit la Moscova, unde a avut o cădere nervoasă. În vreme ce se refăcea în spital, l-a cunoscut pe Osip, care venise la un prieten. Iulia era o fire sensibilă și schimbătoare, emotivă și poetică. Avea un puternic simț al dreptății, derivat din educația ei religioasă strictă, care i-a influențat profund orientarea în politică. Era, pe de altă parte, o persoană caldă și săritoare, iubită de toți cei care o cunoșteau, după cum afirmă fiica unuia dintre camarazii lui Osip. „Noi, copiii, eram întotdeauna liniștiți în prezența ei. Când ea era acolo, ne uitam grijile [...] Era întotdeauna plină de viață.”[2]

Osip, dimpotrivă, era sever și taciturn. Bărbat solid, deși nu prea înalt, cu trăsături plăcute ale chipului, era modelul revoluționarului de profesie. Modest până la abnegație, vorbea rareori despre viața lui privată (mulți dintre cei mai vechi tovarăși ai săi din partid habar n-aveau că e căsătorit și are copii). Osip fusese unul dintre cei mai importanți activiști ai mișcării marxiste ilegaliste de dinainte de 1917, când fusese responsabil cu circulația ilegală a literaturii revoluționare între Rusia și Europa. Și-a petrecut mult timp în străinătate, mai ales în Germania, unde a fost cunoscut sub pseudonimul Freitag („Vineri") – „Peatnița" în rusă, de la care și-a derivat apoi numele Peatnițki (numele său adevărat evreiesc era Tarșis). Pe vremea când s-a însurat cu Iulia, era secretar al Comitetului Central al organizației moscovite de partid. La scurt timp după aceea a fost transferat însă în Comintern, asociația internațională a partidelor comuniste, unde conducea foarte importanta Secție Organizatorică, devenind, practic, liderul întregii instituții. Sub mandatul lui, activitatea Cominternului, care încerca să răspândească revoluția în lume, s-a lărgit spectaculos. *Amintirile unui bolșevic* (1926), un soi de manual scris de el despre principiile etice și organizatorice ale partidului, au fost traduse în mai bine de douăzeci de limbi. Peatnițki era extenuat de munca sa. „Eram la Comintern de dimineața până noaptea", își amintește el[3]. La mijlocul anilor 1920, când nu împlinise încă patruzeci și cinci de ani, părul i-a încărunțit și apoi i-a căzut de tot.

Munca lui Osip reprezenta o mare povară și în viața lui de familie. Apartamentul pe care-l ocupa în Casa de pe Chei era tot timpul plin de vizitatori străini. Osip a fost practic absent din copilăria celor doi fii ai săi, Igor (născut în 1921) și

Vladimir (născut în 1925). Lipsa lui permanentă de acasă provoca multe certuri cu Iulia, care era, în plus, din ce în ce mai dezamăgită de îmburghezirea partidului și de dictatura lui Stalin din anii 1930. Igor își amintește de o ceartă dintre părinții săi – probabil în 1934 –, când mama lui a început să recite cu voce tare, furioasă, versurile răzvrătite ale poetului de secol al XIX-lea Dmitri Venevitinov:

> Jeg, josnicie, viermi, duhoare,
> Și, peste toate, cnutul de stăpân,
> Iat-acea „sfântă patrie" pe care
> Mulți nătărăi la noi o-ngân.

Îngrozit că vecinii i-ar fi putut auzi, Osip și-a rugat soția: „Vorbește mai încet!"[4].

În 1935, poziția lui Peatnițki în Comitern îl făcuse deja cunoscut multor comuniști din toată lumea (Harry Pollitt, comunistul britanic, spunea că Peatnițki *era* Cominternul). Pe atunci, politica externă a lui Stalin viza contracararea ascensiunii Germaniei naziste prin întărirea relațiilor cu democrațiile occidentale (așa-numita politică a „securității colective"). Uniunea Sovietică se înscrisese chiar, în 1934, în Liga Națiunilor, pe care cu numai doi ani înainte o denunța ca pe o „conspirație imperialistă". Cominternul s-a subordoat acestei politici externe. Sub conducerea noului său secretar general, comunistul bulgar Gheorghi Dimitrov, misiunea organizației era acum să construiască alianțe cu socialiștii europeni și să-i îndrume să formeze guverne de coaliție („fronturi populare") cu partidele de centru pentru a se opune amenințării fasciste. Această strategie s-a bucurat de oarecare

succes în Franța și Spania, unde, în 1936, au fost alese guverne susținute de fronturi populare. Dar chiar în interiorul Cominternului strategia întâmpina critici, iar unul dintre oponenții ei era Peatnițki. Mulți comuniști, inclusiv foști membri ai opoziției de stânga conduse de Troțki în anii 1920, o considerau o trădare a cauzei revoluției mondiale, care, în opinia lor, putea fi promovată numai de „fronturile unite" ale comuniștilor și socialiștilor, excluzând partidele burgheze de centru. Ei au găsit înțelegere la unii foști membri ai opoziției mai moderate de dreapta, condusă de Rîkov și Buharin, care se împotriveau tot mai stăruitor abuzului de putere al lui Stalin. Ambele grupări îl considerau pe Stalin un „contrarevoluționar". În 1936, în Comintern domnea deja o nemulțumire crescândă, deși ascunsă, față de politica externă a liderului sovietic. Stângiștii legau apropierea lui Stalin de puterile occidentale de îmburghezirea elitei sovietice. Devotați idealului revoluției mondiale, ei se temeau că, sub conducerea lui Stalin, Uniunea Sovietică devenea nu o sursă de inspirație pentru proletarii din Occident, ci un gardian al ordinii și securității. Erau dezamăgiți mai ales de faptul că Stalin nu-i susținuse suficient în timpul Războiului Civil spaniol pe diverșii susținători de stânga ai republicii, atunci când, în toamna lui 1936, naționaliștii generalului Franco – cu sprijinul masiv al Italiei fasciste și al Germaniei naziste – avansaseră până la periferia Madridului. Chiar și unora dintre adepții loiali ai lui Stalin le venea greu să accepte ceea ce ei considerau a fi o trădare a devotamentului lor ideologic față de cauza internaționalismului proletar. Așa cum unul din vechii bolșevici îi explica, în 1935, lui William Bullitt, ambasadorul SUA la Moscova: „Trebuie să înțelegeți că

revoluția mondială este religia noastră și că nu există nici măcar unul dintre noi care, în ultimă instanță, să nu i se împotrivească până și lui Stalin dacă ar simți că el abandonează cauza revoluției mondiale”[5].

Osip și Iulia (așezată în dreapta, pe prima treaptă de jos) cu fiii lor
Igor (așezat alături de Osip) și Vladimir Peatnițki (pe genunchii Iuliei) și
cu copiii vecinilor la *dacea* de lângă Moscova, sfârșitul anilor 1920

Stalin a devenit tot mai suspicios față de activitatea Cominternului, care, se temea el, îi scăpa de sub control. În august 1935, la Congresul al VII-lea al partidului, a pus la cale o reorganizare completă a conducerii acestei organizații.

Peatnițki a fost eliminat dintre membrii executivi și făcut șef al unei noi secții a Comitetului Central care supraveghea funcționărimea din partid. În august 1936, prin procesul-spectacol al foștilor opoziționiști, Kamenev și Zinoviev, Stalin a dat un avertisment limpede criticilor săi că orice politică trebuia decisă la vârful puterii. Iar lucrul acesta nu era nicăieri mai pertinent ca în cazul Cominternului, unde opoziția a fost identificată de Stalin drept opera „spionilor străini". „Toți voi, cei din Comintern, jucați după cum vă cântă dușmanul", îi scria Stalin lui Dimitrov în februarie 1937. Câteva mii de oficiali cominterniști și comuniști străini au fost arestați în 1937-1938. Partidele comuniste german, polonez, iugoslav și cele din țările baltice au fost practic desființate. La sediul Cominternului din Hotelul Lux din Moscova, unde locuiau mulți dintre membrii eșalonului superior al organizației, panica era atât de mare, încât, după cum spunea un oficial, „mulți și-au ieșit pe jumătate din minți și sunt incapabili să lucreze din cauza fricii permanente"[6].

Peatnițki a fost denunțat de Stalin drept troțkist și, ulterior, implicat într-o „organizație troțkistă și de dreapta a spionilor fasciști din Comintern". Dar, potrivit versiunii relatate de fiii lui, adevărata cauză a arestării era o cuvântare curajoasă pe care ei cred că tatăl lor a ținut-o la Plenara Comitetului Central din iunie 1937[*1.]. Peatnițki pare să fi fost șocat de ce descoperise în munca sa la Comitetul Central. Era tulburat mai ales de uriașa putere personală a lui Stalin și de faptul că folosea fără jenă NKVD-ul ca să-și elimine adversarii. Se crede că, la plenara din iunie, Peatnițki a acuzat NKVD-ul că inventa dovezi împotriva „dușmanilor poporului" și a cerut înființarea unei comisii speciale de partid care să-i supervizeze

activitatea. A fost o cuvântare sinucigașă, așa cum Peatnițki însuși a înțeles prea bine. Când a încheiat-o, în sală s-a așternut tăcerea. Tensiunea era evidentă. S-a cerut o pauză. Instruiți de Stalin, mai mulți lideri de partid, printre care Kaganovici, Molotov și Voroșilov, au încercat să-l convingă pe Peatnițki să-și retragă cuvintele și să-și salveze astfel viața. Molotov l-a implorat să se gândească la ce-i aștepta pe soția și copiii lui. Dar Peatnițki n-a vrut să dea înapoi; pretindea că știe care-i va fi soarta, dar „conștiința de comunist" nu-i permitea să se dezică de afirmațiile sale. Potrivit lui Kaganovici, Peatnițki i-ar fi declarat că protestul lui fusese un act conștient și premeditat. „A spus că, pentru unitatea și puritatea morală a partidului, e gata să-și dea viața și, dacă e nevoie, să calce pe cadavrele copiilor și al soției sale." Când aceste afirmații i-au fost aduse la cunoștință lui Stalin, conducerea a decis să încheie ședința plenarei în ziua respectivă. A doua zi de dimineață, plenara a fost deschisă de cuvântarea lui Nikolai Ejov, șeful NKVD, care l-a denunțat pe Peatnițki drept spion țarist trimis de puterile capitaliste să se infiltreze în Comintern. Ejov a cerut un vot de blam împotriva lui Peatnițki, care a fost adoptat cu numai trei abțineri – una a Nadejdei Krupskaia, care a refuzat să creadă acuzațiile lansate de NKVD („Este omul cel mai cinstit. Lenin l-a iubit și l-a respectat enorm") în tot timpul până când Peatnițki a fost arestat[7]. Acesta s-a întors de la plenară „istovit și deprimat", nota Iulia în jurnalul ei. Când l-a întrebat ce se întâmplase, Peatnițki „a vorbit despre toți copiii, despre toți nevinovații care erau siliți să trăiască sub un stres psihologic continuu"[8].

Osip Peatnițki la Congresul al VII-lea al Cominternului, Moscova, 1935

În următoarele două săptămâni, Peatnițki a rămas acasă, încuiat în biroul său. Mânca foarte puțin și-și petrecea tot timpul la telefon, încercând să ia legătura cu Ejov. Iulia n-a mai putut suporta tensiunea și s-a dus pentru câteva zile la *dacea* lor – o decizie pe care mai târziu a regretat-o. „Ar fi trebuit să rămân lângă el”, scria în jurnal în martie 1938. „N-am înțeles prin ce trecea. N-am fost nici suficient de deșteaptă, nici suficient de puternică. A fi soția unui astfel de om înseamnă să-l slujești, să fii întotdeauna la post.”[9] În timpul celor două săptămâni, Osip s-a pregătit de arest. Și-a transferat carnetul de economii și obiectele de valoare pe numele Iuliei și și-a distrus caietele și scrisorile private. Revoluționar experimentat, arestat de multe ori înainte, știa cum trebuie să se pregătească. Pe 5 iulie a fost exclus din partid. Se simțea atât de deznădăjduit, scria Iulia la întoarcerea ei de la *dacea*,

încât avea gânduri de sinucidere. Nu-și putea imagina să trăiască fără partid. Dar a doua zi, când și-au vizitat niște prieteni vechi, Osip le-a spus că se răzgândise și că se va supune pedepsei de dragul unității partidului: „Dacă trebuie făcut un sacrificiu pentru partid, atunci, oricât de împovărător ar fi, am să-l suport bucuros”. Și-a avertizat băieții că avea să fie arestat. Le-a explicat că se certase cu tovarășii săi din conducerea de partid și că ei l-au denunțat; și-a negat vina și le-a spus că avea să lupte cât va putea ca să-și dovedească inocența, dar că, dacă va fi arestat, ei să nu se aștepte să-l mai vadă vreodată. „M-a avertizat să nu lupt împotriva lui Stalin. Acesta a fost lucrul cel mai important pe care mi l-a spus”, își amintea Igor[10].

Angajații NKVD au venit după Osip pe 7 iulie, la scurt timp după ora 23. Ejov însuși l-a arestat. Dând buzna în apartament, agenții NKVD i-au aruncat Iuliei un halat și i-au cerut să și-l pună pe ea. Ea a început să strige la ei și să-i suduie, moment în care Ejov i-a răspuns că „cetățenii sovietici nu vorbesc astfel cu reprezentanții autorităților”. Osip și-a cerut scuze pentru comportamentul soției. A plecat cu agenții NKVD, luându-și doar o valijoară cu un halat și periuța de dinți. Iulia a leșinat. Când și-a venit în fire, nu i-a mai văzut. „Aveam un singur gând”, nota ea în jurnal, „gândul copleșitor că n-aveam să-l mai văd niciodată – și o senzație de cumplită neputință”. A doua zi, în timp ce Iulia era la slujbă, cei de la NKVD au intrat în apartament. Au căutat prin hârtiile lui Osip și au luat obiectele de valoare ale familiei: bani și carnete de economii, un aparat de radio, o bicicletă, haine, cearșafuri, așternuturi, chiar și lucruri mărunte precum ceșcuțe de cafea. Au sigilat apoi cu ceară ușa de la biroul lui. Nimeni n-a

îndrăznit să rupă sigiliul, deși, dacă ar fi făcut-o, ar fi găsit biblioteca, pe care Iulia și copiii ei ar fi putut-o vinde ca să se descurce în următoarele câteva luni, când, ca toate familiile de „dușmani ai poporului”, au fost aruncați pe neașteptate într-o sărăcie lucie[11].

Soarta lui Osip fusese probabil hotărâtă cu mult înaintea protestului său de la plenara din iunie. În timpul Marii Terori din 1937-1938 – când cel puțin 1,3 milioane de persoane au fost arestate pentru crime împotriva statului –, Cominternul a fost una dintre principalele ținte ale lui Stalin. Motivele acestui fapt merită examinate, pentru că ele oferă o cheie de înțelegere a originilor Terorii.

Excesivă chiar și după standardele regimului stalinist, Marea Teroare nu a fost doar unul dintre valurile obișnuite de arestări în masă care s-au abătut periodic asupra țării în timpul conducerii lui Stalin, ci o politică premeditată de asasinare în masă. Pentru că nu mai era mulțumit să-și închidă „dușmanii” politici reali sau închipuiți, Stalin a ordonat acum „organelor” să scoată oameni din închisori și lagăre de muncă și să-i ucidă. În acești doi ani, 1937 și 1938, după statistici incomplete, un număr uluitor de 681.692 de indivizi – dar, probabil, mult mai mulți – au fost împușcați pentru „crime împotriva statului” (reprezentând 91% din condamnările la moarte pentru infracțiuni politice dintre 1921 și 1940, dacă e să credem cifrele NKVD). Populația lagărelor și a coloniilor din Gulag a crescut în acești doi ani de la 1.196.369 la 1.881.570 de oameni (număr care exclude cel puțin 140.000 de prizonieri morți în lagăre și un număr necunoscut de victime care și-au găsit sfârșitul în timp ce erau duse acolo). Și în alte perioade din istoria sovietică au avut loc

arestări în masă ale „dușmanilor poporului”, dar niciodată nu au fost omorâți atât de mulți dintre cei condamnați. Mai bine de jumătate dintre cei arestați în timpul Marii Terori au fost ulterior împușcați, comparativ cu mai puțin de 10% în 1930, al doilea cel mai tragic moment al execuțiilor din perioada stalinistă, când au fost duse la îndeplinire 20.201 condamnări la moarte. În timpul „operațiunii culacii” din 1929-1932, numărul celor arestați a fost de asemenea foarte ridicat (586.904), dar, dintre aceștia, numai 6% (35.689) au fost împușcați ulterior[12].

Originile Marii Terori staliniste nu sunt ușor de explicat. În plus, nu e nici pe departe clar de la prima vedere de ce ea s-a concentrat în acești doi ani. Pentru a înțelege măcar în parte cele petrecute atunci, trebuie să privim fenomenul nu ca pe o întâmplare sau ca pe un șir de evenimente scăpat de sub control, ca pe un produs al haosului creat de regimul stalinist, care ar fi putut să apară în orice moment – o idee formulată uneori[13] –, ci ca pe o operațiune concepută și controlată de Stalin ca răspuns la situația concretă, așa cum o percepea el în 1937.

Unii istorici au văzut originile Marii Terori în asasinarea liderului leningrădean de partid Serghei Kirov în decembrie 1934 – un eveniment, se spune, care ar fi ațâțat vânătoarea criminală de dușmani ascunși pe care o promova regimul. Dar această teorie lasă deschisă întrebarea de ce arestările și asasinatele în masă n-au început în 1934-1935. De ce a intervenit un răgaz de doi ani înaintea furtunii din 1937-1938? După moartea lui Kirov au avut loc într-adevăr arestări în masă la Leningrad, dar, altfel, anii 1935-1936 au fost relativ lipsiți de teroare pentru clasele politice din restul Uniunii

Sovietice. De fapt, sub conducerea lui Aleksandr Vîșinski, procurorul URSS, regimul a făcut un efort conștient de a reveni la o ordine legală mai stabilă, tradițională, după haosul anilor 1928-1934[14]. Alți istorici au legat Marea Teroare de frica lui Stalin de o amenințare internă, venită în special din zonele rurale, unde, susțin ei, nemulțumirile maselor ar fi putut căpăta un caracter politic dacă alegerile sovietice ar fi fost lăsate să se desfășoare liber, așa cum promitea Constituția stalinistă din 1936[15]. Dar rapoartele NKVD despre starea de insatisfacție a populației nu erau de încredere („sentimentele antisovietice” și „tulburările sociale care amenință să izbucnească” erau deseori născocite de NKVD pentru a justifica creșterile de buget și de personal) și nu e deloc clar dacă Stalin sau altcineva din cercul de conducători le lua cât de puțin în serios. În orice caz, aceste rapoarte nu conțin nici o sugestie că amenințarea internă era mai mare în 1937 decât fusese în orice alt moment mai înainte. La fel de multe rapoarte de acest gen existaseră și în perioada 1928-1932, dar anii aceia n-au semănat în nici un fel cu campania criminală a statului din 1937-1938.

O altă categorie de istorici a afirmat că Marea Teroare poate fi cel mai bine înțeleasă „ca o serie de fenomene înrudite, dar disparate”, fiecare putând fi explicat în particular, dar nu ca element al unui întreg[16]. Într-adevăr, Marea Teroare a fost un amalgam complex de elemente diverse: marile procese-spectacol ale bolșevicilor din „vechea gardă”; epurarea elitelor politice; arestările în masă din mediul urban; „operațiunea culacii”; „operațiunile naționale” împotriva minorităților. Dar, deși e poate util să analizăm separat diversele componente ale Terorii, rămâne adevărat că

toate au început și s-au încheiat simultan, ceea ce dă de înțeles că făceau parte dintr-o campanie unitară care trebuie explicată.

Cheia înțelegerii acestei perioade ca întreg se află poate în teama lui Stalin de un posibil război și în sentimentul lui că Uniunea Sovietică se confrunta cu o amenințare externă[17]. Agresivitatea militară a Germaniei hitleriste, semnalată de ocuparea Renaniei în 1936, și ocuparea Manciuriei de către japonezi l-au convins că URSS era amenințată de puterile Axei pe două fronturi. Temerile i-au fost întărite în noiembrie 1936, când Berlinul și Tokyo au semnat un pact (la care a aderat ulterior și Italia fascistă) împotriva Cominternului. În ciuda susținerii constante a politicii de „securitate colectivă", Stalin nu-și punea mari speranțe în alianța URSS cu puterile occidentale pentru a contracara amenințarea Axei: statele occidentale nu interveniseră hotărâtor în Spania, păreau extrem de interesate să liniștească Germania nazistă cu orice preț și îi lăsau – se știe – lui Stalin impresia că scopul lor ascuns era să împingă forțele lui Hitler către Est și într-un război cu URSS, în loc să le înfrunte în Vest. În 1937, Stalin era convins că Uniunea Sovietică se afla în pragul unui război cu statele fasciste în Europa și cu Japonia în Orient. Presa sovietică descria adeseori țara amenințată din toate părțile și subminată de adepți ai fascismului – „spioni" și „dușmani ascunși" – infiltrați peste tot.

„Dușmanii noștri din cercurile capitaliste nu obosesc niciodată. Se infiltrează pretutindeni", îi spunea Stalin scriitorului Romain Rolland în 1935. Viziunea lui asupra politicii – ca a multor bolșevici, de altfel – fusese profund influențată de lecțiile Primului Război Mondial, când regimul

țarist a fost desființat printr-o revoluție socială pe la spate. În eventualitatea unui război cu Germania nazistă, Stalin se temea de o reacție similară împotriva regimului sovietic. Războiul Civil din Spania i-a consolidat temerile. Interesat îndeaproape de conflictul spaniol, Stalin a văzut în el (ca majoritatea sfătuitorilor săi) un „scenariu valabil al unui viitor război european" între comuniști și fasciști[18]. A pus înfrângerile militare ale republicanilor din 1936 pe seama luptelor facționale dintre comuniști, troțkiști, anarhiști și alte grupări de stânga spaniole și a conchis că, în Uniunea Sovietică, represiunea politică era imperios necesară pentru a zdrobi, înaintea izbucnirii unui război cu fasciștii, nu numai o „a cincea coloană" de „spioni și dușmani fasciști", ci toate potențialele forme de opoziție.

Frica paranoică de „dușmani" era, se pare, în firea lui Stalin. Îi fusese întărită de sinuciderea soției sale, Nadejda, în 1932 și de moartea lui Kirov, un om pe care pretindea că îl iubise ca pe un frate. „Poate că Stalin n-a avut niciodată prea mare încredere în oameni", scria fiica lui, Svetlana, „dar, după cele două morți, nu a mai avut deloc"[*2.]. Liderul sovietic a dat vina pentru crimă pe așa-numiții „zinovieviști" („opoziția din Leningrad") și a emis ordin ca adepții lui Zinoviev, fostul șef de partid al metropolei, să fie arestați, deși nu existau dovezi că ar fi avut legătură cu crima. Mulți dintre ei au fost până la urmă condamnați pentru „complicitate morală" la asasinarea lui Kirov pe motiv că instauraseră un climat de opoziție care a încurajat uciderea liderilor sovietici. În cele două luni și jumătate când Stalin a preluat conducerea anchetei desfășurate la Leningrad, au fost arestați aproape o mie de „zinovieviști". Majoritatea au fost exilați în localități

îndepărtate și izolate. Zinoviev și Kamenev, care, în anii 1920, se aliaseră cu Troțki în opoziția unită împotriva lui Stalin, au fost arestați și ei: Zinoviev a fost condamnat la zece ani de închisoare, Kamenev, la cinci. Cum funcționarii NKVD șovăiau să aresteze atâția oameni devotați partidului, Stalin l-a chemat pe Iagoda, șeful NKVD, și l-a avertizat să fie mai vigilent, altfel „te punem noi la punct". Poziția lui Iagoda a fost subminată și mai mult în 1935, când Ejov, care fusese făcut responsabil de epurările din partid, a pretins că descoperise o amplă rețea de „spioni străini" și „teroriști", organizată de Troțki și Zinoviev și nedetectată de NKVD, în chiar inima Kremlinului. Stalin și-a pierdut în cele din urmă răbdarea cu Iagoda și l-a înlocuit cu Ejov, un executant brutal lipsit de orice conștiință morală, gata să satisfacă fanteziile paranoice ale liderului prin inventarea de dovezi ale unor „conspirații antirevoluționare" și „cercuri de dușmani" peste tot. Timp de câțiva ani, Ejov susținuse că Zinoviev și Kamenev plănuiseră, la ordinele date de Troțki din străinătate, să-l ucidă pe Kirov. Pe această bază, Stalin a redeschis ancheta legată de Kirov. În august 1936, Zinoviev, Kamenev și alți paisprezece lideri de partid au fost judecați pentru trădare. Toți au fost condamnați la moarte, împreună cu alți 160 de oameni arestați în legătură cu procesul[19].

Acesta a fost primul dintre procesele-spectacol de la Moscova. Scopul lor era să dezvăluie și să elimine o grupare coordonată de „spioni" și „teroriști" a foștilor opoziționiști. Un al doilea, în ianuarie 1937, s-a încheiat cu condamnarea lui Gheorghi Peatakov, comisar adjunct al Industriei Grele, a lui Karl Radek și a altor 15 foști susținători ai lui Troțki, pentru sabotaj și spionaj industrial. În aprilie-mai 1937, opt dintre comandanții militari superiori ai țării, inclusiv mareșalul

Tuhacevski (comisar adjunct al Apărării), generalul Uborevici (comandant al regiunii militare Bielorusia) și generalul Iakir (comandant al regiunii militare Kiev), au fost arestați, torturați cu brutalitate și judecați cu ușile închise pentru trădare și spionaj. S-a spus că fuseseră plătiți de nemți și de japonezi. Toți au fost împușcați în aceeași zi. În ultimul și cel mai mare dintre procesele-spectacol, în martie 1938, Buharin, Iagoda și Rîkov plus alți trei oficiali de vârf au fost condamnați la moarte pentru că uneltiseră împreună cu zinovieviștii și troțkiștii să-i asasineze pe conducătorii sovietici, să saboteze economia și să facă spionaj în favoarea puterilor fasciste. Implicarea lui Iagoda în complot explica, zice-se, de ce durase atât de mult ca acesta să fie descoperit.

Când era arestat un lider de partid, toți cei care făceau parte din cercul său social deveneau suspecți. Orașele de provincie erau de obicei conduse de un clan de oficiali superiori – șeful organizației locale de partid, șeful miliției, directorii principalelor fabrici, al sovhozului și al închisorii, președintele sovietului local –, care aveau fiecare propria rețea clientelară în instituțiile de stat din localitate. Oamenii aceștia se protejau unul pe altul cât timp cercul puterii lor dăinuia. Dar arestarea unuia ducea inevitabil la arestarea întregului său anturaj, ca și a celor care-l parazitau, după ce NKVD scotea la lumină relațiile dintre ei. În 1937, de exemplu, NKVD i-a arestat pe secretarul de partid din Nikopol, un oraș din estul Ucrainei, dar și pe

> ajutoarele și prietenii lui, pe cei cărora el le dăduse slujbe peste tot în Nikopol. Le-au căzut victimă comandantul garnizoanei din oraș, apoi procurorul local și tot corpul de

> juriști din jurul său, în fine, președintele sovietului orășenesc. [...] Banca locală, redacția ziarului din oraș, toate instituțiile comerciale au fost epurate [...] la fel și șeful Administrației Comunale, șeful pompierilor, șeful Casei de Economii [...][20].

Teroarea exercitată asupra conducerii reverbera astfel în jos printre membrii de partid, în interiorul instituțiilor statului și în societate. Potrivit unei estimări, 116.885 de membri de partid au fost executați sau închiși în 1937-1938. Cu cât un membru de partid avea o funcție mai înaltă, cu atât risca mai mult să fie arestat, căci subordonații erau întotdeauna gata să-și denunțe superiorii pentru a le putea lua locul. În această perioadă, din cei 139 de membri ai Comitetului Central aleși la Congresul al XVII-lea al partidului din 1934, 102 au fost arestați și executați, iar alți cinci s-au sinucis; în plus, 56% dintre delegații la congres au fost condamnați în acești ani la închisoare. Epurarea Armatei Roșii a fost și mai dură: din cei 767 de membri ai comandamentului militar superior (cel puțin comandanți de brigadă), 412 au fost executați, 29 au murit în închisoare, 3 s-au sinucis, iar 59 au rămas închiși[21].

Stalin trebuia să fi știut că marea majoritate a acestor victime erau complet nevinovate. Dar, din moment ce câțiva „dușmani ascunși” ar fi fost de ajuns pentru a provoca o revoluție pe timp de război, în ochii lui era un gest îndreptățit să aresteze milioane de oameni pentru a elimina orice fel de amenințare. Așa cum spunea el însuși în iunie 1937, dacă numai 5% dintre cei arestați se dovedeau dușmani adevărați, „acesta ar fi un rezultat bun”. Dovezile erau o chestiune minoră. Potrivit lui Nikita Hrușciov, pe atunci șef al

Comitetului de partid Moscova, Stalin „avea obiceiul să spună că, dacă un raport [un denunț] era fie și numai în proporție de 10% adevărat, trebuie să considerăm întregul raport real”. Toți angajații NKVD știau că Stalin era dispus să aresteze mii de oameni pentru a prinde un singur spion. Știau că, dacă nu-și îndeplineau norma de arestări, ar fi fost ei înșiși acuzați de lipsă de vigilență. „Mai bine prea mult decât insuficient”, își avertiza Ejov agenții. Dacă „o mie de oameni sunt împușcați în plus [în cadrul unei operațiuni], nu e mare lucru”[22].

Pentru Stalin și susținătorii săi, Marea Teroare a fost un mod de a se pregăti de războiul care avea să urmeze. Molotov și Kaganovici au continuat să apere acest raționament până la moarte. „Stalin a vrut să fie absolut sigur (*perestrahoval*)”, explica Molotov în 1986. „Marea epurare” a fost o „poliță de asigurare” – un mijloc necesar pentru conducere de a-i depista pe „șovăielnici”, pe „carieriști” și pe „dușmanii ascunși” din partid care s-ar fi putut dovedi primejdioși pe timp de război. S-au făcut greșeli, recunoștea Molotov, mulți au fost arestați pe nedrept, dar „am fi suferit pierderi mai mari în război – ba chiar am fi fost înfrânți, poate – dacă o conducere ezitantă ar fi permis luptele interne”.

> Am fost obligați să ne asigurăm că pe timp de război n-avea să existe nici o coloană a cincea. E îndoielnic că toți acești oameni au fost spioni, dar [...] principalul este că, la momentul decisiv, n-a fost nevoie să ne sprijinim pe ei. [...] Dacă Tuhacevski, Iakir, Rîkov și Zinoviev s-ar fi alăturat opoziției pe timp de război, ar fi avut loc o luptă nemiloasă, iar pierderile ar fi fost colosale. [...] Toți ar fi fost nimiciți!

În anii 1980, Kaganovici justifica în mod similar perioada Marii Terori: conducerea își dăduse seama că se apropia războiul și că țara avea nevoie să se protejeze „asanând mlaștina (*boloto*)”, adică „eliminându-i pe șovăielnici și pe cei în care nu se putea avea încredere”. Nu era o simplă explicație fabricată post-factum. În iunie 1938, Kaganovici le-a spus membrilor de partid din Donbass că represiunea în masă era cerută de amenințarea războiului și că țara „ar fi deja în război” dacă „dușmanii și spionii din interior” n-ar fi fost nimiciți în cursul „marii epurări”[23].

Coordonată de Kremlin și pusă în practică pe teren de NKVD, teroarea s-a răspândit în societate sub forma mai multor campanii generale de epurare a țării de elemente „antisociale” și potențial „antisovietice” în eventualitatea unui război. De departe cea mai amplă dintre acestea a fost „operațiunea culacii” inițiată prin temuta Directivă 00447: în perioada 1937-1938 a generat jumătate dintre arestări (669.929) și mai bine de jumătate dintre execuții (376.202). Aproape toate victimele erau foști „culaci” și familiile lor, care se întorseseră recent din „așezările speciale” și lagăre de muncă din Gulag după ce-și ispășiseră condamnările standard de opt ani pentru „agitație și propagandă contrarevoluționară”, impuse în timpul campaniei de colectivizare din 1929-1930. Stalin se temea că țara avea să fie inundată de „culaci” nemulțumiți și resentimentari, care ar fi putut reprezenta o amenințare pe timp de război. Era îngrijorat mai cu seamă de rapoartele NKVD despre o organizație albă monarhistă, Uniunea Generală Militară Rusă (ROVS), despre care se spunea că pregătește o „revoltă a culacilor” ce urma să coincidă cu

invadarea Siberiei de către japonezi. Zeci de mii de presupuși membri ai ROVS au fost împușcați în cursul „operațiunii culacii”, deși arareori au fost luați în calcul în statisticile oficiale (NKVD-ul din regiunea Altai, de exemplu, a făcut un raport separat cu cei 22.108 membri ROVS pe care îi împușcase în 1937). „Operațiunea culacii” a fost legată de o epurare generală a sovietelor locale. S-a dovedit deosebit de brutală în regiunile de graniță, precum provinciile vestice, și în regiuni precum Donbass și Siberia de Vest, unde regimul se temea cel mai mult de revolta populației[24].

Au avut loc de asemenea, pe scară largă, „operațiuni naționale”, deportări și execuții în masă ale minorităților sovietice ai căror membri erau considerați potențiali „spioni” în caz de război: nemți, polonezi, finlandezi și estoni, armeni și greci, coreeni, chinezi, chiar și ruși harbini, care se întorseseră în Uniunea Sovietică din Manciuria după vânzarea, în 1935, a Companiei de Căi Ferate a Chinei de Est către Manciukuo, statul-marionetă înființat de japonezi în 1932 în Manciuria. Foarte mare era neîncrederea lui Stalin în polonezii din regiunile vestice ale URSS. Ea data de pe vremea Războiului Civil, când Polonia invadase Ucraina și apoi respinsese contraatacul Armatei Roșii împotriva Varșoviei – o înfrângere militară în care Stalin fusese umilit personal din cauza greșelilor tactice pe care le făcuse în calitate de comisar de front. Îi considera pe polonezii sovietici (și pe mulți ucraineni și bieloruși, în care vedea, de fapt, tot niște „polonezi”) o „coloană a cincea” a statului polonez „semifascist” al mareșalului Jozef Pilsudski, care, se temea liderul sovietic, avea să se alieze cu Germania nazistă pentru a ataca din nou Uniunea Sovietică. Până în noiembrie 1938, ca

urmare a „operațiunii naționale” împotriva polonezilor – lansată în august 1937 prin Directiva 00485 –, aproape 140.000 de persoane au fost împușcate sau trimise în lagăre de muncă[25].

Atât de mulți oameni au dispărut în 1937-1938, îndeosebi din cercurile de partid și intelectuale ale principalelor capitale de republici, încât arestările păreau făcute la întâmplare, ca și cum oricine ar fi putut fi ridicat de limuzinele negre care bântuiau străzile noaptea. Populația închisorilor era o secțiune transversală a tuturor claselor sociale. Majoritatea deținuților habar nu aveau pentru ce ajunseseră în închisoare. Până în toamna lui 1938, practic fiecare familie își pierduse o rudă sau cunoștea pe cineva ale cărui rude fuseseră închise. Oamenii trăiau cu spaima că puteau oricând să audă bătaia fatală în ușă. Dormeau prost și se trezeau la zgomotul oricărei mașini care trăgea în fața casei. Rămâneau în pat, nemișcați, așteptând sunetul pașilor pe scară sau pe coridor, și nu adormeau, ușurați, decât când îl auzeau trecând mai departe, semn că vizitatorii nocturni nu veniseră la ei. Liubov Șaporina, fondatoarea Teatrului de Păpuși din Leningrad, scria pe 22 noiembrie 1937 în jurnalul ei:

> Bucuriile vieții de zi cu zi. M-am trezit dimineață și mi-am spus în mod reflex: „Slavă Domnului că n-am fost arestată aseară, în timpul zilei nu se fac arestări, dar ce se va mai întâmpla la noapte nu știe nimeni”. E ca la mielul lui La Fontaine: fiecare om are suficiente bile negre ca să poată fi arestat și exilat cine știe pe unde. Eu am noroc, sunt perfect calmă; pur și simplu nu-mi pasă. Dar majoritatea oamenilor trăiesc într-o teroare deplină[26].

Vladimir Peatnițki, fiul lui Osip, își amintește de atmosfera din Casa de pe Chei dinainte de arestarea tatălui său:

> În clădirea aceasta mohorâtă erau mai bine de 200 de apartamente pentru elita de partid, și arestările se petreceau regulat. Pentru că mă jucam tot timpul în curte și pe holuri, le-am văzut de mai multe ori. Seara, când se întuneca, blocul devenea pustiu și tăcut. Era ca și cum locatarii se ascundeau în așteptarea catastrofei. Brusc, câteva mașini intrau în curte, mai mulți bărbați în uniformă și în civil săreau din ele și se îndreptau către scările blocului – fiecare își știa „propria" adresă. Apoi vedeai luminile aprinzându-se în câteva apartamente. Fiindcă știam unde locuia fiecare, îmi dădeam seama cine era arestat. Dacă se aprindeau toate luminile din apartament, însemna că are loc o percheziție. În zilele acelea, mulți se așteptau să fie arestați, dar nu știau când o să le vină rândul[27].

Oamenii își așteptau rândul. Mulți își făceau câte un bagaj și-l țineau lângă pat ca să fie gata când agenții NKVD aveau să le bată la ușă. Pasivitatea aceasta este una dintre cele mai uimitoare trăsături ale Marii Terori. Existau multe metode de a evita să fii arestat; oamenii se puteau muta din oraș și puteau adopta o nouă identitate cumpărând la negru documente false – acesta era mijlocul cel mai simplu și mai eficient, pentru că NKVD-ul nu se pricepea să urmărească traiectoriile celor care se deplasau[28]. La ruși exista o lungă tradiție a fugii de persecuțiile autorităților – de la credincioșii de rit vechi, la iobagii care fugeau de pe moșii – și această

tactică a fost adoptată de milioane de țărani care au fugit din colhozuri și din „așezările speciale”. Dar populația urbană a rămas, în mare, pe loc, fără nici o împotrivire, așteptând să fie strivită de Marea Teroare.

Privind retrospectiv, scenaristul de film Valeri Frid (1922-1998), care a fost arestat în 1943, considera că oamenii erau paralizați de frică. Erau atât de hipnotizați de puterea NKVD-ului, care li se părea că se întinde pretutindeni, încât nu puteau concepe nici rezistența, nici fuga.

> Nu-mi vine în minte nici un caz similar în istoria omenirii, așa că va trebui să mă mulțumesc cu un exemplu din zoologie: iepurele hipnotizat de șarpele boa. [...] Eram toți ca niște iepuri care recunoșteau dreptul șarpelui de a-i înghiți; toți cei care cădeau sub vraja privirii lui îi intrau în gură cu calm și cu sentimentul fatalității[29].

Veaceslav Kolobkov își amintește de spaima care-l cuprindea pe tatăl său, muncitor la o fabrică din Leningrad, când vreo mașină oprea în fața blocului lor pe timp de noapte.

> În fiecare noapte rămânea treaz, așteptând zgomotul unui motor. Când îl auzea, se ridica țeapăn în capul oaselor în pat. Simțeam mirosul fricii, al sudorii nervoase, și-i simțeam tot corpul tremurând, deși abia dacă-l deslușeam în întuneric. „Au venit după mine!”, spunea întotdeauna când auzea o mașină. Era convins că avea să fie arestat pentru vreo vorbă pe care o spusese – uneori, acasă, îi mai înjura pe bolșevici. Când auzea un motor oprindu-se și o portieră trântită, se ridica în picioare și începea să

scotocească îngrozit după lucrurile de care credea că va avea neapărat nevoie. Le ținea întotdeauna lângă pat, ca să fie gata când „ei” aveau să vină să-l ridice. Îmi amintesc de cojile de pâine care erau acolo, căci teama lui cea mai mare era să nu plece fără pâine. Au fost multe nopți în care tata abia dac-a închis un ochi – aștepta o mașină care n-a venit niciodată[30].

Elita bolșevică a fost complet pasivă în fața arestărilor. Majoritatea membrilor fuseseră în așa măsură îndoctrinați de ideologia de partid, încât orice impuls de rezistență era cu ușurință contracarat de nevoia profundă de a-și dovedi nevinovăția în fața partidului. Evghenia Ghinzburg era soția unui lider important de partid din Kazan și ea însăși activistă de partid. După ce soțul ei a fost arestat, ea și-a pierdut slujba și se temea că va fi curând arestată la rândul ei. Soacra ei era o țărancă „simplă, analfabetă, născută în regimul iobăgiei”, își amintește Ghinzburg; „se remarca printr-o structură filosofică profundă a minții și prin capacitatea uimitoare de a-și exprima precis opiniile în cele mai variate probleme de viață”. Această țărancă bătrână a sfătuit-o să fugă:

— Minte zicătoarea – cum l-ai pierdut din ochi, ți-a și ieșit din inimă! Dacă treaba e așa, trebuie să pleci cât mai departe de aici. Ia hai să te trimitem la noi în sat, la Pokrovskoe, mai bine…

— Ce spui tu, Avdotia Vasilievna? Cum să las eu toate astea, copiii, serviciul?

— Păi de la serviciu, vezi și tu, te-au dat afară. Iar pe copiii tăi n-o să-i necăjim.

— Păi eu trebuie să demonstrez în fața partidului că am dreptate! Păi ce, eu, o comunistă, să mă ascund de partid? [31].

Credința în propria nevinovăție i-a paralizat pe mulți bolșevici. Reușeau cumva să se convingă pe ei înșiși că numai cei vinovați erau arestați și că ei aveau să fie protejați de inocența lor. Elena Bonner își amintește cum a tras cu urechea la o conversație între părinții ei, amândoi membri fideli ai partidului, noaptea târziu, după arestarea unui prieten apropiat. Se trezise în toiul nopții, neliniștită pentru că această arestare o făcuse să-și dea seama că „avea să vină și rândul nostru, negreșit și în scurtă vreme”.

În sufragerie era întuneric, dar din camera părinților răzbăteau voci. M-am dus la ușă și am auzit-o pe mama suflându-și nasul. Apoi a început să vorbească. Plângea. Repeta întruna „de-o viață” și suspina. [...] Tata îi răspundea cu blândețe, dar nu i-am deslușit cuvintele. Dintr-odată, mama a țipat: „Îl știu pe Stiopa de-o viață. Știi ce înseamnă asta? De un timp de trei ori mai lung decât îl știi tu. Înțelegi? Înțelegi ce vreau să spun?”. Apoi numai suspine. Un scârțâit și niște papuci târșâiți pe podea – tata se dăduse jos din pat. Am sărit din fața ușii, temându-mă că va ieși din cameră, dar el a început s-o măsoare cu pasul – cinci pași până la fereastră, cinci înapoi până la pat, ca un pendul. A aprins un chibrit. Mama a început iar să vorbească: „Spune-mi, tu crezi așa ceva? Poți să crezi în coșmarul ăsta?”. Nu mai plângea acum. „Poți să crezi că Agasi... că Pavel, că Șurka... Crezi că ei...?” Nu-și termina

propozițiile, dar era limpede. Apoi a spus cu voce calmă și înceată: „Sunt sigură că nu poți să crezi așa ceva”. Tata a răspuns cu o voce stranie, rugătoare: „Dar, Rufa-*djan* [așa îi spunea el lui Ruth, mama Elenei], cum aș putea să nu cred?”. Și, după o pauză, a adăugat: „Nu ne arestează pe mine și pe tine, la urma urmei”[32].

Alți bolșevici, de felul lui Peatnițki, erau atât de devotați credințelor comuniste, încât erau gata să recunoască acuzațiile care li se aduceau, chiar dacă se știau nevinovați, dacă partidul o cerea[*3.]. Potrivit moralității comuniste, un bolșevic acuzat de infracțiuni împotriva partidului trebuia să se căiască, să îngenuncheze în fața partidului și să accepte judecata acestuia. Probabil asta a vrut să spună Peatnițki atunci când a afirmat, în ajunul arestării sale, că, dacă un sacrificiu era necesar pentru partid, el avea să-l „facă bucuros”.

Mulți bolșevici au încercat să-și pregătească familiile pentru eventualitatea arestului și, în măsura în care puteau, să le protejeze. Piotr Potapov, un funcționar din administrația transporturilor de pe râul Kama, și-a trimis familia în vizită la niște rude din Nijni-Novgorod cu câteva zile înainte să fie arestat, în august 1937. „Nu mai fuseserăm în concediu de mai bine de cinci ani”, își amintește fiica lui. „Tata a presimțit ce-l aștepta și s-a temut pentru noi. N-a vrut să fim acolo când va veni NKVD-ul”. Lev Ilin, funcționar superior la calea ferată către Murmansk, și-a mutat familia din apartamentul spațios unde locuiau în Leningrad într-un apartament micuț de bloc, pentru ca membrii ei să nu fie siliți să împartă spațiul locativ cu o altă familie în caz că el va fi arestat. A avut grijă ca soția

sa, care nu lucrase niciodată înainte, să se angajeze la o fabrică de textile, încât s-o poată susține financiar pe fiica lor. Și-a implorat soția să divorțeze de el, sperând că asta avea s-o apere de arestare, dar ea a refuzat, spunându-i că ar fi fost „un act rușinos de trădare”. Între cei doi soți s-au iscat certuri furtunoase, care au durat până în ziua când Lev a fost arestat[33].

Stanislav și Varvara Budkevici, amândoi arestați în 1937, au încercat s-o pregătească pe Maria, fiica lor de paisprezece ani, să se descurce de una singură. Au învățat-o să facă singură cumpărături, să nu scoată o vorbă despre părinții ei după ce aveau să fie arestați și au silit-o să citească în ziare despre procesele-spectacol, sperând că avea să înțeleagă cât de cât amenințarea care atârna asupra lor. „Înțelegeam totul”, își amintește Maria. „Tatăl meu era un apropiat al lui Tuhacevski, lucra cu el la Marele Stat-Major, și casa noastră era mereu plină de ofițeri, așa că înțelegeam ce se petrecea când oamenii erau arestați unul după altul.” Tatăl Mariei a fost arestat pe 8 iulie; mama ei, pe 14.

> Mama a simțit că aveau să vină după ea în noaptea aceea. Am stat multă vreme, seara, doar noi două împreună, fără Andrei [fratele mai mic al Mariei], deși mama știa că a doua zi dimineață am examene. Era miezul nopții când mi-a spus, în sfârșit: „E târziu, du-te la culcare!”.

A doua zi dimineață Maria s-a trezit și nu și-a mai găsit mama – fusese arestată în noaptea aceea. A dat în schimb de agenții NKVD care-i scotoceau prin cameră. Lângă pat, mama ei îi lăsase un bilet de adio și ceva bani[34].

Juristul Ilia Slavin a fost arestat în noaptea de 5 noiembrie 1937. Nu scrisese cartea comandată de NKVD despre reeducarea muncitorilor din Gulag în timpul construcției Canalului Marea Albă. În ziua arestării, Ilia a fost chemat în birourile organizației de partid din Leningrad și i s-a oferit postul de director al Institutului de Drept; directorul dinaintea lui tocmai fusese arestat. Slavin s-a simțit ușurat. Se așteptase la ce era mai rău, dar acum părea salvat. S-a întors acasă binedispus. În seara aceea, familia Slavin serba a șaisprezecea zi de naștere a Idei. După cum își amintește ea,

> Mama a pregătit un ospăț delicios. Fratele meu a făcut o „ediție specială" a gazetei noastre de perete „Aleluia" [o plachetă agitatorică pe care familia Slavin o ținea acasă] și a fost pianistul serii. Eu mi-am pus o rochie nouă și elegantă ca să-mi întâmpin prietenii de la școală. [...] Tata era în formă maximă: s-a jucat cu noi, s-a prostit ca un copil, a dansat cu toate fetele, a băut mult și chiar a cântat melodia lui preferată, „Privighetoarea".

După ce musafirii au plecat, Ilia a început să vorbească despre planurile lui pentru concediul din vară. „Voia să-l petrecem împreună, toată familia, și spunea să mergem în Caucaz și la Marea Neagră."

NKVD-ul a venit la ora 1 noaptea. Ida își amintește:

> M-au trezit deodată o lumină puternică și un glas ciudat care mi-a spus să mă îmbrac repede. Un ofițer NKVD stătea în ușă. Abia dacă a catadicsit să întoarcă privirea în timp ce mă chinuiam să mă îmbrac și apoi m-a dus în biroul tatei.

Acolo era tata, așezat pe un taburet în mijlocul camerei. Arăta dintr-odată mult mai bătrân. Mama, fratele meu și soția lui însărcinată s-au așezat cu mine pe canapea. Portarul stătea în ușă în timp ce ofițerul NKVD s-a instalat ca la el acasă [...].

Îmi amintesc numai anumite momente din noaptea aceea:

Inspectând biroul tatei, ofițerul NKVD (n-am să-i uit niciodată numele: Beighel) ofta din când în când: „Ce de cărți aveți! Eu sunt student și nu am atâtea cărți". Răsfoind cărțile, se oprea de fiecare dată când găsea una cu o dedicație scrisă tatei, bătea cu pumnul în masă și întreba cu voce răstită: „Cine e autorul acesta?".

Apoi, într-o scenă aproape tragi-comică, Beighel mi-a spus să-mi aduc manualul de germană. Cu gesturi teatrale (evident, jucase scena în multe case cu copii de vârsta mea), a deschis cartea la un text de Karl Radek de la sfârșitul manualului. La vremea aceea, Karl Radek fusese arestat, dar nu și condamnat încă, și nici nu era pomenit în presă drept „dușman al poporului". Cu un gest imperios, Beighel a smuls paginile din carte, le-a aprins cu un chibrit și a spus, de parcă ar fi fost un erou nobil: „Fiți recunoscători că foile acestea au fost distruse și că n-o să trebuiască să vă iau și pe voi împreună cu tatăl vostru". Eu eram prea speriată ca să spun ceva. Dar atunci tatăl meu a rupt tăcerea spunând: „Mulțumesc". [...]

Pe lângă acest Beighel insinuant, imaginea esențială care mi s-a întipărit în memorie este silueta nemișcată a tatălui meu. Nu-l mai văzusem astfel niciodată până atunci – atât de deprimat, lipsit parcă de orice suflare de

viață, aproape indiferent la umilința prin care trecea. Nu era el. […] Când mă uitam la el, nu vedeam nici o expresie pe fața lui, nu-mi vedea privirea, nu mi-o simțea. Stătea pur și simplu pe scaun în mijlocul camerei – neclintit și tăcut. Era și nu era el.

Percheziționarea casei a durat toată noaptea. Din biroul tatei au trecut în sufragerie și apoi în camera fratelui meu. Podeaua era acoperită cu pagini rupte din cărți și cu manuscrise care fuseseră scoase din dulapuri și vitrine, cu fotografii din albumele de familie, care fuseseră păstrate cu grijă într-un cufăr special. Multe le-au luat cu ei. Au luat de asemenea un aparat de fotografiat, un binoclu (dovadă că tata „spiona”) și o mașină de scris – vechea noastră Underwood la care tata își bătuse toate articolele […].

La ce s-a gândit el toată noaptea aceea, în timp ce îi frunzăreau cartea vieții? Oare asta i-a distrus credința? Ce groază a simțit oare când Beighel (viermele acela neînsemnat!) și-a notat datele din carnetul de membru de partid al tatei ca dovezi ale fărădelegii pe care, chipurile, o comisese?

Percheziția s-a încheiat dimineață; totul a fost înregistrat într-un proces-verbal de confiscare, iar tata a fost scos în hol. L-am urmat cu toții. Ușa dormitorului părinților mei a fost sigilată. Tatei i s-a cerut să se îmbrace. Mama avea toate lucrurile lui strânse într-o valijoară [conținea o pereche de ochelari, articole de toaletă, o batistă și 100 de ruble bani gheață].

Atunci tata a rupt tăcerea și a spus: „La revedere!”. Mama s-a agățat de el și a plâns, în timp ce el o mângâia pe cap, repetându-i: „Nu-ți face griji, o să se lămurească”.

Noaptea aceea a omorât ceva în mine. Mi-a zguduit credința în armonia și sensul lumii. În familia noastră existase un cult al tatălui. El stătuse, pentru noi, pe un piedestal atât de înalt, încât, atunci când a căzut, am avut impresia că lumea întreagă se sfârșea. Mi-era groază să-l privesc în ochi, ca să nu-mi vadă frica. Agenții NKVD l-au condus spre ușă. Eu m-am ținut după el. Brusc, el s-a întors să mă mai privească o dată. Mi-a șoptit la ureche: „Scumpa mea, fetița mea iubită, există și greșeli în istorie, dar nu uita – noi am început ceva măreț! Fii o tânără comunistă de nădejde!”.

— Liniște! a răcnit Beighel. Apoi cineva m-a tras de lângă tata.

— Rămas-bun, dragii mei! Să credeți în dreptate!... Tata a mai vrut să spună ceva, dar a fost împins afară și apoi pe scări în jos[35].

Ideea că Ida putea fi arestată nu era o amenințare deșartă din partea ofițerului NKVD. La șaisprezece ani, ea putea fi arestată, închisă și chiar executată pentru aceleași capete de acuzare ca și un adult. În 1935, guvernul sovietic micșorase vârsta de la care o persoană devenea răspunzătoare de faptele sale în fața justiției la doisprezece ani – în parte pentru a-i putea amenința pe deținuți cu arestarea copiilor dacă refuzau să-și mărturisească infracțiunile (un al doilea decret emis în același an permitea arestarea și închiderea rudelor oricărui cetățean aflat în închisoare pentru infracțiuni contra statului). Fusese instituit, în realitate, un sistem de luare de ostatici. Mulți bolșevici erau amenințați cu arestarea rudelor în timpul interogatoriilor care precedau procesele-spectacol. Kamenev,

de pildă, a fost amenințat că fiul lui va fi executat; s-a învoit să-și semneze mărturisirea abia atunci când Stalin l-a asigurat personal că familia lui nu va păți nimic. Zinoviev a făcut același lucru. Ivan Smirnov a cedat în timpul interogatoriului când și-a văzut fiica tratată cu brutalitate de către gardieni. Stanislav Kosior a rezistat unor torturi teribile, dar s-a supus atunci când fiica lui în vârstă de șaisprezece ani a fost adusă în cameră și violată sub ochii lui[36].

Ida Slavina (stânga) și părinții ei, 1937

Indiferent ce le promisese acestor bolșevici înainte de proces, odată împușcați, Stalin a ordonat arestarea multora dintre rudele lor. Fiul lui Kamenev a fost împușcat în 1939 (un alt fiu, mai mic, a fost trimis la un orfelinat și numele i-a fost schimbat în Glebov). Soția lui Kamenev, care fusese trimisă într-un exil penal în 1935, a fost judecată din nou în 1938 și împușcată în 1941. Fiul lui Zinoviev a fost împușcat în 1937. Sora lui a fost trimisă în lagărele din Vorkuta și ulterior împușcată. Alte trei surori, doi nepoți, o nepoată, un văr și un cumnat au fost trimiși în lagăre de muncă. Trei dintre frații lui Zinoviev și un nepot au fost de asemenea împușcați. Fiica lui

Smirnov a fost închisă. Soția lui a fost împușcată într-unul dintre lagărele din Kotlas în 1938. Între 1936 și 1938 NKVD a asasinat practic întregul neam Troțki: Aleksandr, fratele lui Lev; sora lui, Olga; prima lui soție, Aleksandra Sokolovskaia; fiii lui, Lev și Serghei; și amândoi soții fiicei sale Zinaida (care se sinucisese în 1933)[37].

Obsesia lui Stalin de a pedepsi rudele inamicilor său era poate un obicei deprins în Georgia: vendetele între clanuri erau obișnuite în viața politică din Caucaz. În elita bolșevică, familiile și neamurile se intersectau cu afinitățile politice; prin intermediul căsătoriilor se încheiau alianțe; carierele puteau fi distruse din cauza legăturilor de sânge cu opoziționiști și dușmani. În viziunea lui Stalin, familia era responsabilă în comun de comportamentul individual al membrilor săi. Dacă un bărbat era arestat ca „dușman al poporului", soția lui era automat vinovată, pentru că, în afară de cazul când ea însăși îl denunțase, se presupunea că împărtășise vederile soțului sau că încercase să-l protejeze. Oricum, se făcea vinovată cel puțin de lipsă de vigilență. Stalin considera epurarea rudelor o măsură necesară pentru a-i elimina pe nemulțumiții din societate. Întrebat de ce fuseseră oprimate rudele „dușmanilor" lui Stalin, Molotov explica în 1986: „Trebuiau să fie izolate, altfel ar fi răspândit tot felul de plângeri, și societatea s-ar fi infectat de o anumită stare de demoralizare"[38].

Iulia Peatnițkaia trăia cu convingerea că avea să fie arestată. Și-a mărturisit îngrijorarea în jurnalul pe care a început să-l scrie în zilele de dinaintea arestării lui Osip de pe 7 iulie. Temerile ei se amestecau în marea de griji și neliniști zilnice. Vladimir, fiul ei mai mic, trebuia adus acasă din

Crimeea, unde, de la începutul lui iunie, fusese în tabăra de pionieri Artek. Iulia se temea că băiatul ar putea fi luat de NKVD și dus la orfelinat dacă ea ar fi arestată înainte să apuce să aranjeze ca vreo rudă sau vreun prieten să-l ia la ei. Băiatul mai mare, Igor, abia împlinise șaisprezece ani. Înainte de arestarea tatălui său fusese dornic să se afirme în Comsomol, dar lucrurile se schimbaseră radical, iar acum risca și el să fie arestat. Iulia încerca să răspundă emoțiilor amestecate ale lui Igor – furia împotriva tatălui, durerea despărțirii de el, deznădejdea și rușinea –, luptând în același timp cu propriile sentimente, la fel de derutate. „Igor stă toată ziua în pat și citește", nota Iulia în jurnalul ei pe 11 iulie.

> Nu spune nimic despre tata, nici despre ce fac foștii lui „tovarăși". Uneori eu îmi rostesc cu voce tare gândurile urâte și otrăvite, dar el, ca un tânăr comunist ce este, îmi interzice să vorbesc așa. Uneori spune: „Mamă, nu pot să te sufăr când ești așa, îmi vine să te omor"[39].

Grija imediată a Iuliei era să se descurce cu banii. Ca multe femei rămase fără soții lor în timpul Marii Terori, era atât de preocupată de lupta zilnică pentru supraviețuire, atât de traumatizată de căderea bruscă în dizgrație, încât abia dacă apuca să se gândească la pericolul în care se afla ea însăși[40]. În timpul percheziției, își pierduse carnetul de economii și toate obiectele de valoare pe care ar fi putut să le vândă. Nu avea decât salariul foarte mic de la slujba ei de birou, care nu-i ajungea nici pe departe ca să-i hrănească pe cei cinci membri ai familiei dependenți de ea cu care locuia în același apartament (cei doi băieți, tatăl și mama ei vitregă, amândoi

în vârstă, și fiica lor Liudmila, care nu avea serviciu). Aveau, în plus, și un câine boxer. Familia trăia cu supă și cașă. Obișnuită cu o viață privilegiată ca soție de șef bolșevic, Iulia se adapta acum cu mare greutate la sărăcie. Se simțea înciudată și-și plângea de milă. S-a dus chiar la sediul organizației de partid și s-a plâns unui oficial, care i-a spus să se călească și să se deprindă cu modul de viață al proletariatului. Își petrecea mare parte din timpul liber cutreierând orașul în căutarea zadarnică a unei slujbe mai bune. Trustul de Construcții din Oțel (ȚKMaș) nu avea loc pentru „specialiști" („Nu suntem în Germania fascistă", i-a spus funcționarul Iuliei). Nici măcar fabrica de la închisoarea Butîrki nu avea nevoie de lucrători „de teapa ei" (adică de soții de „dușmani"). „Funcționarul de la fabrică nici măcar nu s-a uitat la hârtiile mele", scria Iulia în jurnal, „n-a vrut să mă întrebe nimic; s-a uitat doar la mine și mi-a spus «nu»". Colegii de muncă refuzau s-o ajute. „Toată lumea mă evită", scria Iulia. „Și totuși am atât de multă nevoie de sprijin, chiar și de cea mai mică dovadă de atenție, de cel mai mic sfat!" Între timp, acasă, tensiunile creșteau pe măsură ce situația se înrăutățea. Sora și mama vitregă ale Iuliei se plângeau adesea de lipsa mâncării și îl acuzau pe Osip de necazurile cu care se confruntau. Au încercat chiar să facă în așa fel încât Iulia să fie dată afară din apartament. După câteva săptămâni, Liudmila a primit o slujbă și s-a mutat împreună cu părinții ei într-un alt apartament ca să nu fie „trasă în jos" de conviețuirea cu familia Peatnițki. „Dacă nu putem să ne salvăm cu toții", spunea ea, „să se salveze cei care sunt în stare!". Iulia se întreba dacă Liudmila și părinții ei se simțeau cumva rușinați de felul cum se purtau. Dar se îndoia:

> Rușinos e numai faptul că timp de șapte ani au fost hrăniți de Peatnițki, că Liuba a putut să meargă la o școală bună și că au trăit într-un apartament decent. De îndată ce am dat de necaz, ei nu se gândesc decât cum să fugă mai repede de mine și de copiii mei – să fugă de nefericiții sorții[41].

La scurt timp după ce rudele ei s-au mutat, Iulia și copiii au fost dați afară din casă și transferați într-un apartament mai mic la un etaj inferior al Casei de pe Chei. Împărțeau apartamentul cu familia unui bolșevic armean care fusese arestat în primăvara aceluiași an. Iulia era disperată, simțea că viața i se destramă și o bântuiau gânduri de sinucidere. În deznădejdea ei, s-a dus în vizită la o vecină, singura persoană din Casa de pe Chei cu care nu se temea să vorbească, și i-a povestit despre durerea ei. Bătrâna a sfătuit-o să nu-și mai plângă de milă: mulți membri ai aparatului de partid trăiau în camere și mai mici. În plus, i-a spus vecina, Iuliei îi era mai bine fără Peatnițki, pentru că, i-a explicat ea, „nu vă înțelegeați prea bine”. Acum, ar trebui să se gândească numai la ea și la cei doi copii, nu și la soțul ei. Reflectând la conversația aceea, Iulia a scis în seara aceea în jurnal: „E adevărat că nu petrecea prea mult timp cu noi. Muncea tot timpul. Și era limpede pentru toată lumea care venea să stoarcă ceva de la noi – adică aproape oricine – că nu ne prea înțelegeam”[42]. Nu era singura îndoială pe care Iulia avea s-o aibă în legătură cu soțul ei în cursul anului următor.

2

Pe 29 noiembrie 1937, scriitorul Mihail Prișvin notează în jurnal:

> Rușii noștri, asemenea copacilor încărcați de zăpadă, sunt atât de împovărați de problemele supraviețuirii și-și doresc atât de mult să discute unul cu altul despre ele, încât pur și simplu le lipsește puterea să se mai stăpânească. Dar, de îndată ce vreunul cedează, este auzit de altul – și dispare! Oamenii știu că pot s-o pățească din cauza unei simple discuții, așa că intră, cu prietenii lor, într-o conspirație a tăcerii. Dragul meu prieten N… a fost încântat să mă zărească într-un compartiment aglomerat [de tren] și, când s-a eliberat în sfârșit un loc, s-a așezat lângă mine. A vrut să-mi spună ceva, dar n-a putut în mulțimea din jur. Era atât de tensionat, încât, de fiecare dată când se pregătea să vorbească, se uita la oamenii de lângă noi, apoi la cei din cealaltă parte și nu era în stare să spună decât: „Daaaa…”. Iar eu îi răspundeam la fel, și în felul acesta am călătorit de la Moscova la Zagorsk, timp de două ore:
>
> — Da, Mihail Mihailovici.
>
> — Da, Gheorghi Eduardovici[43].

Vorbele puteau fi primejdioase chiar și în vremurile sovietice cele mai fericite, dar în timpul Marii Terori câteva cuvinte aruncate neglijent erau suficiente pentru ca acela care le rostise să dispară pentru totdeauna. „Astăzi omul vorbește liber numai cu nevasta lui – noaptea, cu păturile trase peste cap”, observa odată scriitorul Isaac Babel. Prișvin scria în

jurnalul său că printre prietenii lui erau numai „doi sau trei oameni în vârstă” cu care putea vorbi liber, fără teama că ar provoca zvonuri sau denunțuri răuvoitoare[44].

Marea Teroare a redus la tăcere poporul sovietic. „Am fost învățați să ne ținem gura”, își amintește Rezeda Taisina, al cărei tată a fost arestat în 1936.

> „Ai să dai de belea dacă nu-ți ții gura”, ne repetau oamenii mari nouă, copiilor. Am trecut prin viață temându-ne să vorbim. Mama obișnuia să spună că jumătate din populație erau informatori. Ne temeam de vecini și mai ales de miliție. Mie încă mi-e teamă să vorbesc. Nu știu să mă apăr, să vorbesc în public, întotdeauna cedez fără un cuvânt. Așa mi-e firea, din cauza felului cum am fost crescută în copilărie. Chiar și azi, dacă văd un milițian, încep să tremur de frică[45].

Maria Drozdova a crescut într-o familie evlavioasă de țărani din provincia Tver. În 1930, Drozdovii au fugit de la țară ca să scape de colectivizare. S-au mutat, cu documente false, la Krasnoe Selo, lângă Leningrad, unde tatăl Mariei lucra într-o fabrică de mobilă, iar Anna, mama ei, într-un spital. Anna era o țărancă analfabetă. Convinsă că bolșevicii erau Antihristul, ai cărui agenți auzeau și vedeau tot ce făcea, se temea să iasă în lume sau să vorbească în afara celor patru pereți ai camerei lor din apartamentul la comun unde locuiau. Când tatăl ei, custodele bisericii, a fost arestat în 1937, Anna s-a înfricoșat cumplit. N-a mai vrut să iasă din casă. A început să se teamă să vorbească și în cameră, ca să nu fie auzită de vecini. Seara era îngrozită să aprindă lampa, ca să nu atragă atenția poliției.

Îi era frică să meargă până și la toaletă, ca nu cumva să se șteargă cu o bucată de ziar pe care era scris numele lui Stalin[46].

Între cunoștințe exista de obicei o înțelegere tacită de a nu discuta evenimentele politice. Oricine putea fi arestat și silit de poliție să-și incrimineze prietenii raportând conversațiile de acest gen ca dovadă de „activitate contrarevoluționară”. În acest climat, a iniția discuții politice cu oricine altcineva decât prietenii cei mai apropiați însemna să fii suspectat că ești informator sau provocator.

Vera Turkina își amintește tăcerea cu care prietenii și vecinii lor au reacționat la arestarea tatălui ei, președintele unui tribunal provincial din Perm:

> În casa de peste drum erau trei fete al căror tată fusese și el arestat. [...] Toate încercam să evităm subiectul. „Nu-i aici, e plecat” – numai atât spuneam. [...] Tatăl meu fusese victima „gurii lui slobode” – așa înțelegeam noi lucrurile în familie –, era prea direct și deschis, și cine știe pe unde spusese mai mult decât ar fi trebuit. Convingerea că motivul arestării lui fusese faptul că vorbise prea mult ne făcea să păstrăm și mai abitir tăcerea[47].

O tăcere stoică era o reacție obișnuită la pierderea prietenilor și a rudelor. Așa cum scria în 1937 Emma Gherștein despre poetul Mandelștam: „El nu vorbea despre prieteni dispăruți și deja morți. Nimeni n-o făcea pe atunci. [...] Orice, dar nu lacrimi! Așa au fost anii aceia”[48].

În multe familii domnea într-adevăr tăcerea. Oamenii nu vorbeau despre rudele arestate. Le distrugeau scrisorile sau le ascundeau de copii, sperând că astfel aveau să-i protejeze.

Chiar și acasă era primejdios să vorbești despre asemenea rude, pentru că, după cum se spune, „pereții au urechi”. După arestarea soțului ei, Serghei Kruglov, în 1937, Anastasia și cei doi copii ai ei au fost mutați într-un apartament la comun, unde un perete despărțitor subțire îi separa de familia unui agent NKVD. „Totul se auzea, ne auzeau cum strănutăm, ne auzeau cum vorbim chiar și în cea mai ușoară șoaptă. Mama ne spunea întotdeauna să tăcem”, își amintește Tatiana Kruglova. Timp de treizeci de ani, ea și ai ei au trăit temându-se să vorbească, pentru că erau convinși că vecinul lor raporta ceea ce spuneau (de fapt, el îi ținea în această stare de frică pentru că voia vecini tăcuți și ascultători)[49].

După arestarea tatălui ei, Natalia Danilova a plecat cu mama ei să locuiască împreună cu familia acesteia, Osorghinii, un neam de origine nobilă, unde orice fel de discuție despre tatăl ei era interzisă. Mai mulți din familie fuseseră arestați de bolșevici, inclusiv soțul Maniei, mătușa Nataliei, care conducea gospodăria cu personalitatea ei puternică. „Îl dușmănea pe tata, poate pentru că el era țăran și socialist”, își amintește Natalia. „Părea să creadă că era vinovat, că își merita soarta și că, prin faptele lui, adusese necazuri familiei. Încerca să ne impună această convingere și nouă, celorlalți. Ea singură avea dreptul să vorbească despre asemenea lucruri; nouă, restul, nu ne rămânea decât să ne exprimăm părerile contrare în șoaptă.”[50]

Familiile își elaborau reguli speciale de conversație. Învățau să vorbească eliptic, să facă numai aluzie la idei și opinii într-un mod care le ascundea înțelesul de străini, vecini și servitori. Emma Gherștein își amintește de soția unui văr, Margarita Gherștein, opozițională cu state vechi, care a locuit

o vreme la Moscova, în casa lor. Într-o zi, Margarita vorbea despre cum n-avea rost să i te împotrivești lui Stalin și tocmai era în mijlocul unei propoziții („Sigur, am putea să-i facem de petrecanie lui Stalin, dar…”), când

> ușa s-a deschis și în sufragerie a intrat Polia, menajera noastră. M-am cutremurat, îngrozită, dar Margarita, fără să-și schimbe poziția relaxată, a încheiat fraza cu exact aceeași intonație, cu aceeași voce limpede: „Deci, Emmocika, fă bine și cumpără mătasea, nu mai șovăi! Meriți o rochie nouă după tot ce-ai făcut”. Când menajera a ieșit, Margarita mi-a explicat că n-ar trebui să dau niciodată impresia că am fost prinsă pe picior greșit. „Și nu te furișa afară și nici nu privi stânjenită în jur!”[51]

Copiii, vorbăreți din fire, reprezentau o primejdie deosebită. Cu cât știau mai puțin, erau de părere părinții lor, cu atât erau mai în siguranță. Antonina Moiseeva s-a născut în 1927 într-o familie de țărani din provincia Saratov. Părinții ei au fost declarați „culaci” și exilați, în 1929, într-o „colonie specială” din Ural. După ce s-au întors la Ciusovoe, un orășel de lângă Perm, în 1936, mama Antoninei și-a luat obiceiul să le repete copiilor:

> „Nu trebuie să comentați nimic, altfel vă arestează”, spunea întotdeauna. Stăteam uneori toată noaptea la coadă la pâine și ea spunea: „N-aveți voie să comentați! Nu e treaba voastră dacă guvernul n-are pâine”. Mama ne spunea că e un păcat să comentezi. „Țineți-vă gura!”, ne spunea întotdeauna când ieșeam din casă[52].

Vilghelm Tell a crescut într-o familie de maghiari la Moscova. Tatăl lui a fost arestat în cursul unei „operațiuni naționale” în 1938, când Vilghelm avea nouă ani. Din câte își amintește, n-a primit nici un fel de instrucțiuni sau avertismente speciale de la mama sau de la bunicii săi despre cum să se poarte, dar simțea frica din jur:

> Știam în subconștient că trebuia să tac din gură, că nu puteam să vorbesc sau să spun ce cred. Când mergeam, de pildă, într-un tramvai aglomerat, știam că trebuie să rămân tăcut, că nu puteam să pomenesc de nimic, nici măcar de ceea ce vedeam pe geam. [...] Simțeam, în plus, că toată lumea era la fel. În spațiile publice, precum tramvaiele, era întotdeauna liniște. Dacă vorbeau, era numai despre mărunțișuri, de exemplu unde-și făcuseră târguielile. Nu vorbeau niciodată despre muncă sau despre lucruri serioase[53].

Oksana Golovnea își amintește cum mergea cu tatăl ei, Anatoli, într-un autobuz aglomerat din Moscova și cum adusese vorba de „unchiul Lodea” (regizorul de film Pudovkin):

> Tata mi-a șoptit la ureche: „Nu rosti niciodată numele cuiva într-un loc public!”. Când mi-a văzut privirea uimită și înspăimântată, a adăugat cu voce tare: „Ia uite la gogoșile alea ce seamănă cu niște urechiuțe!”. Mi-am dat seama ce voia să spună – că cineva care stătea în apropierea noastră ne asculta. Lecția tatei mi-a prins bine în viață[54].

În jurnalul său din 1937, Prișvin scria că oamenii ajunseseră să se priceapă atât de bine să ascundă sensul a ceea ce spuneau, încât riscau să-și piardă cu totul capacitatea de a spune adevărul.

> 10 iulie:
> Comportament la Moscova: nu se poate vorbi despre nimic și cu nimeni. Tot secretul este să ghicești ce înseamnă ceva și cine îi dă acel înțeles, fără să spui nimic. Trebuie să elimini complet din tine însuți orice rămășiță a nevoii de „a vorbi din inimă”[55].

Arkadi Mankov nota în jurnalul său un fenomen similar:

> N-are sens să vorbești despre starea de spirit a oamenilor. Există tăcerea, ca și cum nu s-ar fi întâmplat nimic. Oamenii vorbesc numai în secret, în culise și în privat. Singurii care-și exprimă opiniile în public sunt bețivanii[56].

Pe măsură ce oamenii se retrăgeau în ei înșiși, domeniul public se micșora inevitabil. „Oamenii au încetat complet să aibă încredere unul în altul”, nota Prișvin în jurnalul său pe 9 octombrie. Deveneau o societate care vorbea în șoaptă:

> Uriașa masă a claselor de jos își vede pur și simplu de muncă și vorbește în șoaptă. Unii n-au nimic despre care să șoptească: pentru ei, „totul e așa cum ar trebui să fie”. Alții șușotesc în sinea lor în singurătate, retrăgându-se tăcuți în

muncă. Mulți au învățat să nu scoată o vorbă [...], de parcă zac în mormânt[57].

Odată cu sfârșitul comunicării autentice, neîncrederea s-a răspândit în toată societatea. Oamenii își ascundeau eurile adevărate în spatele unor măști publice. În afară, se conformau normelor oficiale de comportament sovietic; în interior, trăiau în spațiul gândurilor private, insondabile de către ochiul public. În această atmosferă, frica și teroarea s-au intensificat. Cum nimeni nu știa ce se ascunde în spatele măștii, se presupunea că oameni care păreau a fi cetățeni sovietici obișnuiți puteau, de fapt, să se dovedească spioni sau dușmani. Pornind de la această presupunere, denunțurile și rapoartele despre „dușmanii ascunși” au devenit credibile nu numai pentru publicul larg, ci și pentru colegi, vecini și prieteni.

Oamenii își căutau refugiul într-o lume privată a adevărului. Unii s-au apucat de scris jurnale sub Marea Teroare. În pofida tuturor riscurilor, a ține un jurnal era un mod de a-ți trasa un spațiu privat liber de prefăcătorie, în care puteai să-ți exprimi îndoielile și temerile într-o vreme când a vorbi cu voce tare era primejdios[58]. Scriitorul Prișvin și-a încredințat cele mai mari temeri ale sale filelor de jurnal. În 1936 fusese atacat de birocrații literari din Uniunea Scriitorilor din cauza unui comentariu amar pe care îl făcuse la o petrecere de Anul Nou și care, se temea el acum, avea să-l coste libertatea. „Sunt foarte speriat”, scria el, „că vorbele acelea vor ajunge în dosarul vreunui informator care va raporta despre însușirile lui Prișvin scriitorul”. Prișvin s-a retras din viața publică în jurnalul său. I-a umplut paginile cu

un scris microscopic, abia lizibil cu lupa, pentru a-și ascunde gândurile de poliție în caz că ar fi fost arestat, iar jurnalul, confiscat. Pentru Prișvin, jurnalul era o „afirmare a individualității”, un loc în care putea să-și exerseze libertatea interioară și să vorbească în mod sincer și autentic. „Fie scrii un jurnal pentru tine însuți”, reflecta el, „pentru a ajunge la eul tău interior și a discuta cu sinele, fie scrii pentru a te implica în societate și a-ți exprima în secret opiniile despre ea”[59]. Pentru Prișvin era și una, și alta. Își umplea jurnalele cu reflecții disidente despre Stalin, despre influența distructivă a culturii sovietice de masă și despre indestructibilitatea spiritului uman individual.

Dramaturgul Aleksandr Afinoghenov a început să țină un jurnal în 1926. L-a umplut cu considerații critice despre sine și cu idei despre cum putea să se autoperfecționeze ca tânăr comunist. Apoi, la mijlocul anilor 1930, a intrat în conflict cu regimul: perspectiva psihologică din piesele sale proletare a căzut în dizgrația autorităților literare, devotate acum doctrinei realismului socialist. Piesa lui *Minciuna* (1933) a fost atacată de Stalin, care a afirmat că era lipsită de un erou comunist pozitiv dedicat cauzei muncitorilor. Grupul literar căruia îi aparținea Afinoghenov – condus de fostul șef al RAPP (Asociația Rusă a Scriitorilor Proletari) Leopold Averbah – a fost considerat o „agentură trotskistă în literatură”, care complota pentru detronarea regimului sovietic. În primăvara lui 1937, Afinoghenov a fost exclus din partid și dat afară din apartamentul său de agenții NKVD. S-a mutat în *dacea* pe care o avea la Peredelkino, unde a locuit împreună cu soția și fiica sa în izolare aproape completă, fără să stea de vorbă cu nimeni. Prietenii vechi i-au întors spatele. Într-o zi, în tren, a

auzit întâmplător o conversație între doi ofițeri din armată care își arătau mulțumirea că „spionul japonez Averbah” fusese în sfârșit prins și că „acolitul lui, Afinoghenov”, e în închisoare și-și așteaptă procesul. Pe măsură ce dramaturgul se retrăgea în lumea sa lăuntrică, jurnalul lui și-a schimbat natura. Erau încă momente în care se critica pe sine, când accepta acuzațiile care i se aduceau și încerca să se purifice în calitatea sa de comunist, dar s-au înmulțit momentele de introspecție, de dezvăluire psihologică, și Afinoghenov a început să folosească mai des „eu” în loc de „el”, cum obișnuise să se refere la sine însuși. Jurnalul a devenit un refugiu secret al gândurilor și reflecțiilor sale private:

> 2 noiembrie 1937
> După ce vin acasă, mă așez să scriu la jurnal și mă gândesc numai la colțul meu privat de lume, neatins de politică, și scriu despre asta. Acum, că am fost exclus din fluxul general al vieții, simt dintr-odată nevoia să discut cu oamenii despre tot ce se petrece [...], dar dorința mea de comunicare nu mai poate fi satisfăcută decât pe paginile acestea, pentru că nimeni nu vrea să-mi vorbească[60].

Evghenia (Jenia) Evangulova a început să țină un jurnal în decembrie 1937, anul în care amândoi părinții au fost arestați. Jurnalul a devenit un loc în care putea să-și reverse emoțiile și să poarte ceea ce ea numea o „conversație interioară” cu părinții ei, dispăruți în Gulag. „Mă simt mânată de speranța arzătoare că într-o zi cei dragi mie vor citi acest jurnal, așa că trebuie să încerc să-l fac autentic”, scria ea pe prima pagină. Pentru Evangulova, studentă la Institutul de Tehnologie din Leningrad, jurnalul era din ce în ce mai important ca verigă

de legătură cu sinele ei individual, care, se temea ea, era înăbușit de modul de viață colectiv de la institut. Pe 8 martie 1938, tânăra scria: „Poate nu m-am exprimat corect: eul meu interior nu a dispărut – orice există înăuntrul unei personalități nu poate să dispară – dar e ascuns adânc, și nu-i mai percep prezența”. Evghenia simțea că personalitatea ei se poate exprima numai printr-o relație sinceră cu alții – dar nu avea pe nimeni. Colegii ei de studenție o priveau cu suspiciune ca pe fiica unor „dușmani ai poporului”; nu avea decât jurnalul. Așa cum scria în decembrie 1939: „Uneori simt o dorință deznădăjduită să-mi găsesc un prieten adevărat, pe cineva care să mă înțeleagă, pe cineva cu care să-mi împart toate gândurile chinuitoare – în afara acestui jurnal tăcut”[61].

Arkadi Mankov, ca și Evangulova, tânjea după legături umane autentice. A decis să-i arate jurnalul său unui coleg de la cursul la care participa la Biblioteca Publică din Leningrad. Jurnalul lui Mankov era plin de idei antisovietice, așa că a-l dezvălui unui om pe care abia dacă-l cunoștea a fost un act de încredere nemărginită, chiar de prostie, dar, așa cum se confesa tot în jurnal, Arkadi acționase împins de „singurătate, singurătatea zilnică, nesfârșită, în care îmi duc viața fără nici un scop”[62].

Prișvin a cedat și el tentației de a stabili legături cu cei din jur. În decembrie 1938, l-a rugat pe un prieten să-l ajute să-și găsească o secretară care să-i redacteze jurnalul. Își dădea seama cât de periculos putea fi să lase „un străin să intre în laboratorul meu și să mă înțeleagă pe deplin”. În noaptea aceea a avut un coșmar. Traversa o piață mare, deschisă, și și-a pierdut pălăria. S-a simțit ca și cum ar fi rămas dezgolit. Întrebând un milițian unde îi dispăruse pălăria, și-a amintit

deodată, așa cum comentează în jurnal, că „rugasem un străin să se amestece în detaliile cele mai intime ale vieții mele. Faptul că pierdusem pălăria secretelor mele mă dezvăluise”. Femeia care a venit acasă la el după câteva zile, pentru un interviu, privea la rândul ei cu teamă și suspiciune ideea de a lucra la jurnalul unui om pe care nu-l cunoștea. I-a propus să se cunoască înainte de a se apuca de treabă. Au discutat fără pauză timp de opt ore. S-au îndrăgostit și, după un an, erau deja căsătoriți[63].

3

Informatorii erau peste tot – în fabrici, în școli și birouri, în locurile publice și în apartamentele la comun. Toate estimările referitoare la perioada de vârf a Marii Terori vorbesc despre milioane de oameni care dădeau periodic raportul despre colegii, prietenii și vecinii lor, deși precizia e imposibilă, pentru că nu există decât date inconsecvente și dovezi anecdotice. Potrivit unui funcționar oficial superior din poliție, fiecare al cincilea funcționar din Uniunea Sovietică era informator al NKVD-ului. Un altul susținea că informatorii regulați reprezentau 5% din populația adultă în zonele urbane mari (în mod obișnuit, oamenii presupuneau că procentul ar fi fost mai mare). Nivelul supravegherii varia mult de la un oraș la altul. La Moscova, împânzită de poliție, exista cel puțin un informator la șase sau șapte familii, după spusele unui fost demnitar NKVD. La Harkov, prin contrast, existau numai 50 de

informatori într-un oraș de 840.000 de oameni (adică unul la 16.800 de locuitori) – potrivit unui fost angajat NKVD care susținea că-i avusese în grijă pe toți informatorii orașului. Între aceste două extreme, orașul Kuibîșev era poate mai reprezentativ pentru URSS în întregul ei: în 1938, poliția politică afirma că are aproximativ 1.000 de informatori la o populație de 400.000 de locuitori[64]. Aceste cifre îi includ numai pe informatorii înregistrați ca atare, folosiți în mod regulat de organele de represiune și recompensați, de regulă, într-o formă sau alta (cu bani, slujbe, locuințe, rații speciale sau imunitate la arest). Ele nu includ milioanele de „cetățeni de încredere" plătiți (muncitori în fabrici sau funcționari, activiști din rândurile studenților, portari, oameni de serviciu etc.) care îndeplineau funcții polițienești în toate ungherele societății[65]. La fel cum nu includ nici denunțurile și rapoartele primite zilnic – fără a fi fost solicitate de NKVD –, care stăteau la baza atotputerniciei statului polițienesc. Toată lumea știa că un „adevărat cetățean sovietic" trebuia să raporteze conversațiile suspecte pe care le auzise întâmplător; teama că vor fi pedepsiți pentru „lipsă de vigilență" îi împingea pe mulți să colaboreze cu regimul.

Existau două mari categorii: informatorii voluntari, motivați de obicei de recompensele materiale, de convingerile lor politice sau de rea-voință față de victime; și cei involuntari, constrânși de amenințări ori de promisiunea acordării vreunei forme de ajutor unei rude arestate. Informatorii din a doua categorie sunt greu de condamnat: mulți erau puși în situații extrem de dificile, în care oricine ar fi putut ceda presiunilor exercitate de NKVD.

În 1943, scriitorul Konstantin Simonov a fost vizitat de „X”, un fost coleg de la Institutul de Literatură. După ce tatăl îi fusese arestat, „X” a fost amenințat cu exmatricularea dacă nu accepta să ofere rapoarte scrise despre conversațiile pe care le auzea între colegii săi de studenție. Din 1937, „X” devenise, ca urmare, informator NKVD. Măcinat de vină și de remușcări, se simțea „copleșit de rușine”, spunea el. Era poate și întru câtva speriat, pentru că în 1943 Simonov era deja un scriitor renumit, cu legături solide la Kremlin; ar fi putut chiar să afle despre rapoartele fostului său prieten. „X” i-a spus lui Simonov că s-ar sinucide dacă ar afla că cineva suferise de pe urma informațiilor furnizate de el și i-a explicat că încercase să nu includă în rapoarte dovezi incriminatorii, dar că, oricum, din cauza a ceea ce făcuse, „viața îi devenise de nesuportat”[66].

Wolfgang Leonhard își amintește o întâlnire din 1939 cu o colegă de la institut, o fată cu care simțise întotdeauna că putea vorbi deschis. Făceau uneori plimbări prin parcurile Moscovei discutând chestiunile politice arzătoare ale zilei. Într-o zi, fata i-a mărturisit că cedase presiunilor NKVD de a scrie rapoarte despre ceea ce spuneau colegii ei studenți. Îndurerată și cu conștiința încărcată, voia să-l avertizeze pe Leonhard că, deși nu i se ceruse încă să scrie și despre el, întâlnirile și conversațiile lor trebuiau să înceteze[67].

Valeri Frid își amintește cum a fost recrutat în 1941 ca informator. Era comsomolist și studia la Institutul de Stat pentru Cinematografie (VGIK), care fusese evacuat din Moscova la Alma-Ata, în Kazahstan. Situația livrărilor de alimente era disperată. Frid era implicat într-o mică înșelătorie cu cartele falsificate. Într-o zi, a fost chemat la

sediul NKVD. Anchetatorii știau totul despre cartele și l-au avertizat că avea să fie exclus din Comsomol și exmatriculat dacă nu se conforma solicitării de a da rapoarte despre colegii săi, demonstrând astfel că este un „om sovietic”. Ținut toată noaptea la interogatoriu, Frid a fost amenințat cu violența și avertizat că avea să fie trimis în fața justiției. A cedat și a semnat un act prin care se învoia să furnizeze rapoartele cerute. Imediat după aceea, anchetatorii i-au strâns mâna și au devenit brusc amabili și prietenoși. I-au spus că n-avea să pățească nimic pentru escrocheria la care participase – de fapt, era liber s-o continue – și i-au dat un număr special de telefon pe care îl putea apela dacă avea vreodată încurcături cu poliția. Întors la cămin, Frid a izbucnit în lacrimi. Trei zile n-a fost în stare să mănânce sau să bea. Până la urmă, a scris rapoarte despre numai trei studenți, pe care le-a formulat în termeni foarte generali, fără să menționeze vreun fapt incriminatoriu. Ofițerul NKVD căruia i-a înmânat rapoartele, un bărbat mărunt cu toți dinții de aur, n-a fost mulțumit, dar Frid a scăpat de pedeapsă datorită faptului că VGIK s-a întors la Moscova în 1943[68].

Sofia Ozemblovskaia a devenit informatoare la numai șaptesprezece ani. Se născuse într-o familie de nobili polonezi din Osipovici, lângă Minsk, în Bielorusia. După Revoluție, părinții ei deveniseră țărani, dar, în timpul colectivizării au fost considerați „culaci” și exilați în regiunea Komi din nordul Rusiei. În 1937, membrii familiei s-au întors la Osipovici, dar au fost din nou arestați ulterior într-una dintre „operațiunile naționale” împotriva polonezilor și trimiși într-o „așezare specială” lângă Perm. Sofia a hotărât să evadeze. „Trebuia să fug ca să am o șansă în viață”, explică ea. S-a înscris la o școală

de ucenici – metoda cea mai rapidă de a obține „origini proletare” – și apoi a intrat la Colegiul de medicină din Kudîmkar, un oraș de lângă Perm, în Urali. Nimeni nu i-a pus întrebări despre originile ei „nesănătoase”. Nu i s-a cerut nici măcar pașaportul intern, pe care oricum Sofia nu-l avea. Șase luni mai târziu a fost chemată în birourile NKVD. „Am crezut că aveau să mă închidă pentru că evadasem”, își amintește Sofia. I s-a spus într-adevăr că, dacă nu voia să fie dată afară din colegiu pentru că ascunsese adevărul despre originea ei socială, trebuia să lucreze pentru NKVD. Sarcina ei era să inițieze discuții pe teme politice cu colegii și să scrie apoi rapoarte despre tot ce afla. A primit pașaport și, protejată de NKVD, a absolvit colegiul și a făcut o carieră de succes în serviciul de ambulanță din Perm. Privind înapoi, nu se simte vinovată pentru ceea ce a făcut, deși știe că mulți studenți au fost arestați ca urmare directă a rapoartelor scrise de ea. Consideră că acțiunile ei au fost prețul pe care o fată de „culac” trebuia să-l plătească în timpul lui Stalin pentru a supraviețui. Sofia s-a căsătorit cu fiul unui ofițer superior din NKVD, dar copiilor nu le-a spus nimic despre activitatea ei de informatoare. În 1990 însă, „când era libertate și nu mai aveam de ce să ne temem”, a decis să se spovedească:

> Am hotărât să le spun totul copiilor și nepoților mei. Ei s-au bucurat. Nepotul meu mi-a spus: „Ah, bunico, ești foarte deșteaptă că ții minte totul! Noi n-o să uităm niciodată – cum ai avut de suferit, cum părinții noștri au avut de suferit”[69].

În memoriile ei, Olga Adamova-Sliuzberg spune povestea unui tânăr informator, fiul unui bolșevic executat în timpul Marii Terori, a cărui sarcină era să-și facă amici printre alți copii ai căror părinți fuseseră arestați. El raporta apoi fiecare cuvânt de nemulțumire auzit, fiecare îndoială și întrebare pe care o exprimau aceștia. Ca urmare, mulți dintre prietenii lui au fost arestați. Olga i-a cunoscut pe unii dintre ei în închisoarea Butîrki, după ce ea însăși a fost arestată în 1949, și i-a întrebat ce părere aveau despre denunțătorul lor. Toți s-au arătat ciudat de înțelegători. În opinia generală, tânărul era un „băiat bun, dar naiv, care credea în toate lozincile și în tot ce citea în ziare”. Mama lui, „o femeie minunată, cinstită”, a insistat în fața Olgăi că fiul ei nu acționase niciodată din rea-voință, ci numai mânat de cele mai nobile convingeri. „Mi-a vorbit mult despre bunătatea lui excepțională, despre inteligența și cinstea lui.” Poate tânărul considera că săvârșește un act patriotic denunțându-și prietenii pentru cauza puterii sovietice – la fel cum făcuse eroul Pavlik Morozov denunțându-și tatăl[70].

Fără îndoială, în timpul Marii Terori, mulți oameni au scris denunțuri cu convingerea sinceră că își îndeplineau datoria patriotică de cetățean sovietic. Credeau în afirmațiile propagandei despre „spioni” și „dușmani” și își propuneau să-i dea în vileag, chiar și dintre propriii lor prieteni. Dar, mai presus de orice, se temeau să nu dea de necaz dacă vreo persoană cunoscută de ei era arestată și se dovedea că ei n-o denunțaseră: a ascunde legăturile cu „dușmanul” era o crimă, iar „lipsa de vigilență” a fost ea însăși motivul a mii de arestări. În climatul acesta general de frică, oamenii se grăbeau să-i denunțe pe alții înainte să fie denunțați la rândul

lor. Această cursă nebună a denunțurilor nu explică poate numărul uriaș de arestări din timpul Marii Terori – majoritatea victimelor NKVD au fost arestate în masă în cadrul „operațiunii naționale” și „operațiunii culacii”, care nu depindeau de denunțuri, ci de o listă dinainte pregătită de nume –, dar ea explică de ce atât de mulți oameni au fost cooptați în sistemul polițienesc al informatorilor. Cetățeni înnebuniți își făceau apariția în birourile organizațiilor de partid sau ale NKVD cu numele rudelor și ale prietenilor care ar fi putut să fie „dușmani ai poporului”. O femeie în vârstă scria către celula de partid din fabrica unde era angajată că sora ei lucrase pe vremuri ca femeie de serviciu temporară la Kremlin și făcuse curățenie în biroul unui oficial care fusese apoi arestat[71].

Frica îi împingea pe oameni să încerce să se epureze pe sine – să se alăture celor „curați” ștergând din conștiința lor pata legăturii cu potențiali „dușmani”. Mulți dintre informatorii fanatici erau oameni cu o „biografie pătată” (copii de „culaci” și „dușmani de clasă” sau foști opoziționiști) care aveau cele mai multe motive să se teamă de arestare. Denunțarea prietenilor devenea un mod de a-și demonstra calitatea de „adevărați cetățeni sovietici”. NKVD-ul avea o politică deliberată de recrutare a informatorilor din rândul grupurilor vulnerabile. Se lega deseori de rudele unei persoane arestate, care se temeau ele însele de arest. Aleksandr Karpetnin, un fost agent operativ NKVD care a fost el însuși arestat în 1938, își amintește de instrucțiunile primite în legătură cu recrutarea de informatori:

Căutai oameni care să aibă ceva suspect în istoria lor de viață. De pildă, o femeie al cărei soț fusese arestat. Și discuțiile decurgeau cam în felul următor:

— Sunteți un adevărat cetățean sovietic?

— Da, sunt.

— Sunteți gata s-o dovediți? Așa, toată lumea spune că e bun cetățean.

— Da, sigur că sunt gata.

— Atunci ajutați-ne! Nu vă cerem prea mult. Dacă observați vreo acțiune sau vreo conversație antisovietică, dați-ne de știre! Putem să ne întâlnim o dată pe săptămână. Înainte de asta trebuie să puneți pe hârtie ce ați observat, cine ce a spus, cine mai era prezent când a spus. Asta-i tot. Atunci o să știm că sunteți cu adevărat un bun cetățean sovietic. O să vă ajutăm dacă aveți vreo problemă la slujbă. Dacă sunteți concediată sau trimisă la munca de jos o să vă ajutăm.

Asta era. Și după aceea femeia era de acord[72].

Olga Adamova-Sliuzberg spune povestea unei tinere pe nume Zina, o profesoară de matematică din orașul Gorki (azi Nijni-Novgorod) pe care a cunoscut-o în închisoarea Lubianka. Zina fusese arestată pentru că nu-și denunțase unul dintre profesori, un lector care venea o dată pe săptămână de la Moscova la Gorki ca să le țină prelegeri de materialism dialectic. În mai multe conversații cu ea, lectorul exprimase în mod deschis critici la adresa regimului stalinist. Pentru că la Gorki era cazat într-un cămin, folosise apartamentul Zinei ca să-și întrețină prietenii și avusese acolo o ladă cu cărți. Când NKVD-ul a percheziționat locuința, s-a dovedit că era vorba de

scrieri troțkiste. Zina și-a recunoscut greșeala și a decis să-și ispășească păcatul și să-și „șteargă toate petele de pe conștiință” furnizând NKVD-ului informații despre alți „dușmani”. Le-a spus anchetatorilor despre un alt profesor care ținuse prelegeri la institutul ei. Într-o zi, în timp ce profesorul făcea un experiment, s-a întrerupt curentul. Nu aveau lumânări, așa că Zina, după cum a explicat,

> a rupt o riglă de lemn și a aprins o aschie din ea, așa cum fac țăranii, ca să dea lumină. Profesorul și-a încheiat experimentul la lumina aschiei și la sfârșit a remarcat [parafrazând ironic o faimoasă expresie a lui Stalin]: „Viața a devenit mai bună, viața a devenit mai veselă. Slavă Domnului, am ajuns în epoca aschiei de lemn!”.

Profesorul a fost arestat. Zina n-a avut impresia că greșise denunțându-l; s-a simțit doar stânjenită când a trebuit să dea ochii cu el în timp ce era anchetat. Întrebată de Olga ce credea despre faptul că „a distrus viața cuiva” pentru un asemenea fleac, Zina a răspuns: „În politică nu există fleacuri. Ca și tine, la început n-am înțeles semnificația criminală a observației lui, dar pe urmă mi-am dat seama”[73].

Multe denunțuri erau motivate de răutate. Metoda cea mai rapidă de a scăpa de un rival era să-l denunți ca „dușman”. Resentimentele claselor de jos față de elita bolșevică au hrănit Marea Teroare. Muncitorii își denunțau șefii, țăranii îi denunțau pe președinții de colhoz prea exigenți. Servitorii erau deseori folosiți de NKVD ca informatori împotriva angajatorilor. Markoosha Fischer, soția rusoaică a unui

jurnalist american, avea o bonă care credea în „dușmani”. „Reprezenta în mod autentic mentalitatea omului de pe stradă”, scria Markoosha. „N-o încercau îndoieli politice și lua drept literă de evanghelie orice afirmație oficială.”[74] Existau familii care trăiau cu frica permanentă de servitorii lor.

În 1937, NKVD-ul a plasat servitori noi în locuințele multor lucrători de partid din Leningrad, ca parte a campaniei de întărire a supravegherii după asasinarea lui Kirov. Anna Karpițkaia și Piotr Nizovțev, demnitari de partid leningrădeni, au fost siliți s-o concedieze pe bătrâna lor menajeră Mașa, credincioasă de rit vechi pricepută la leacuri. Noua menajeră, Grușa, era „o femeie severă, neplăcută”, își amintește Marksena, fiica Annei, care avea pe atunci doisprezece ani. „Ne fusese trimisă de poliție ca să stea cu ochii pe noi.” Marksena și frații ei vitregi mai mici au simțit instinctiv că nu trebuiau să discute în prezența Grușei. „Abia dacă schimbam o vorbă cu ea”, își amintește Marksena. Grușa dormea în bucătărie, separat de camerele familiei, unde locuia în schimb Milia, bona care lucra de mulți ani la ei. Grușa era tratată ca o servitoare, spre deosebire de Milia sau de fosta femeie în casă, care fuseseră considerate membre ale familiei. Anna și Piotr nu-l înghițeau pe Stalin. Marksena își amintește conversațiile purtate în șoaptă în care părinții ei își împărtășeau bănuiala că Stalin era răspunzător de moartea lui Kirov. În prezența Mașei putuseră vorbi fără grijă – faptul că era o credincioasă de rit vechi fusese o garanție că n-ar fi dezvăluit nimic niciodată –, dar a face astfel de constatări în preajma Grușei ar fi fost o nesăbuință. În iulie 1937, părinții Marksenei au fost arestați (amândoi au fost împușcați în toamna aceluiași an), iar frații ei mai mici au ajuns într-un orfelinat. Marksena s-a

mutat într-un apartament la comun cu bona Milia, iar Grușa a dispărut[75].

În această atmosferă de neîncredere, ură și ranchiună, nu trebuia mult pentru ca certurile și invidiile mărunte să se transforme în denunțuri. În 1937, Boris Molotkov, un medic de țară din regiunea Gorki, a fost abordat de ofițerul NKVD de județ, un vechi prieten al familiei sale, care l-a rugat să-i facă amantei lui un avort. Molotkov a refuzat (avorturile erau ilegale la vremea aceea), așa că ofițerul a aranjat ca o serie de informatori să-l denunțe pe doctor drept „contrarevoluționar”. Boris a fost arestat și închis în penitenciarul regional. Soția lui a fost și ea arestată în virtutea acuzației inventate că ar fi omorât un muncitor de la spitalul local[76].

Afacerile romantice și sexuale jucau deseori un rol în aceste certuri cu deznodământ fatal. O mulțime de iubiți sau soți nedoriți au fost denunțați în timpul Marii Terori. Nikolai Saharov era inginer. Tatăl lui, preot, fusese executat în 1937, dar Nikolai era prețuit pentru cunoștințele lui profesionale și a crezut că asta avea să-l ferească de arest. Apoi, într-o zi, cineva a devenit interesat de soția lui și l-a denunțat ca „dușman al poporului”. Lipa Kaplan a avut probleme cu șeful ei de la fabrică după ce i-a refuzat avansurile sexuale. Bărbatul a pus un informator s-o denunțe pentru un comentariu pe care îl făcuse după asasinarea lui Kirov, cu trei ani mai devreme. La vremea aceea nu fusese arestată (denunțul fusese considerat prea puțin credibil), dar în 1937 a fost suficient ca s-o trimită la Kolîma pentru zece ani[77].

Considerentele de carieră și recompensele materiale erau stimulente pentru aproape toți informatorii, deși asemenea

motive se amestecau deseori cu convingeri și temeri politice într-un tot complex. Mii de oficiali mărunți au urcat în ierarhie denunțându-și șefii (așa cum regimul i-a încurajat să o facă). Un astfel de funcționar, Ivan Meacin, și-a construit cariera denunțând nu mai puțin de paisprezece lideri de partid și de stat din Azerbaidjan între februarie și noiembrie 1937. Justificându-și gesturile, Meacin a afirmat ulterior: „Credeam că asta trebuie să facem… Toată lumea scria rapoarte”. Poate considera că în felul acesta dă dovadă de vigilență, poate îi făcea o plăcere malițioasă să distrugă viața superiorilor sau se simțea mândru că îi ajută pe cei de la NKVD. Existau și informatori de acest tip: oameni băgăcioși, aferați, care-și numărau cu atenție rapoartele și le semnau „unul de-ai noștri” (*svoi*) sau „un partizan” ca să-și demonstreze loialitatea. Dar promovarea profesională, un salariu mai bun sau rații mai generoase, ca și promisiunea unui spațiu locativ mai mare jucau cu siguranță un rol. Când un apartament se elibera în urma arestării ocupanților, el era deseori preluat de ofițeri NKVD sau atribuit altor slujitori ai regimului stalinist – funcționari din administrație, de pildă, sau șoferi –, dintre care unii în mod cert erau astfel recompensați pentru că furnizaseră informații despre foștii locatari[78].

Ivan Malîghin era inginer în orășelul Sestroreț k, la nord de Leningrad. Era un foarte bun specialist, respectat în fabrică de muncitori, care îl porecliseră „țarul inginer” și chiar îi ajutaseră familia când el fusese arestat de NKVD. Malîghin era o mică celebritate locală. Scria manuale, broșuri populare și articole în presa sovietică. Locuia împreună cu soția și cei doi copii la periferia orașului, într-o casă mare de lemn, pe care o

construise singur. Dar, așa cum se întâmplă adesea, averea și faima lui au stârnit invidii. Inginerul a fost arestat pe baza denunțului unui coleg de muncă invidios pe succesul lui, care a pretins că Malîghin întreținea în casa lui legături secrete cu finlandezii. De fapt, s-a dovedit că denunțul fusese organizat de un mic grup de ofițeri NKVD care l-au silit pe Malîghin să-și vândă casa cu 7.000 de ruble (recent a fost evaluată la aproape jumătate de milion), amenințându-l că altfel aveau să-i aresteze soția. Inginerul a fost împușcat. Soția și copiii au fost alungați din casă, care a revenit ofițerilor NKVD și familiilor lor[79]. Urmașii lor locuiesc acolo până în ziua de azi.

Casa lui Malîghin din Sestroreț̦k, anii 1930

A face carieră în anii Marii Terori presupunea în mod necesar acceptarea compromisurilor morale, dacă nu

neapărat sub forma denunțurilor, atunci prin complicitate tăcută la funcționarea regimului. Simonov, a cărui carieră a luat avânt exact în această perioadă, a scris cu o extraordinară sinceritate și cu autentic regret despre ceea ce el considera a fi colaborarea cu regimul a majorității tăcute a populației sovietice. În memoriile sale, dictate pe patul de moarte în 1979, Simonov se acuza:

> Ca să fii cinstit despre vremurile acelea, nu doar pe Stalin nu-l poți ierta, ci nici pe tine însuți. Nu că ai fi făcut ceva rău – poate n-ai făcut nimic rău, cel puțin aparent –, dar te-ai obișnuit cu răul. Evenimentele care s-au petrecut în 1937-1938 par acum extraordinare, diabolice, dar pentru tine, pe atunci un tânăr de 22-24 de ani, ele au devenit regula, un lucru aproape obișnuit. Trăiai în mijlocul acestor evenimente, orb și surd la toate, nu vedeai și nu auzeai nimic atunci când oamenii în jur erau uciși și împușcați, când pretutindeni în jurul tău oamenii dispăreau.

Încercând să-și explice această detașare, Simonov și-a amintit propria reacție la arestarea, în 1939, a lui Mihail Kolțov, un scriitor extrem de influent, ale cărui reportaje din timpul Războiului Civil din Spania fuseseră o sursă de inspirație pentru cercurile de tineri autori frecventate de Simonov. În adâncul sufletului, Simonov nu crezuse niciodată că Mihail Kolțov fusese spion (așa cum i-a mărturisit în 1949 scriitorului Fadeev), dar, la vremea respectivă, reușise cumva să-și suprime orice îndoială. Fie de teamă, fie din lașitate ori din dorința de a crede afirmațiile statului, fie pur și simplu din reflexul de a evita gândurile subversive, Simonov se

deprinsese în sinea sa să se conformeze cerințelor regimului stalinist. Își realiniase busola morală pentru a putea să navigheze prin smârcurile labirintice ale Marii Terori, păstrându-și intacte cariera și convingerile[80].

Simonov n-a fost informator, dar a fost supus anumitor presiuni de către autoritățile sovietice, care și-au dorit, poate, să-l transforme în informator. În primăvara lui 1937, a fost invitat de Vladimir Stavski, secretarul Uniunii Scriitorilor, să se alăture altor trei prozatori tineri de la Institutul de Literatură într-o vacanță de lucru în Caucaz. Urmau să scrie despre viața lui Sergo Ordjonikidze, fost comisar pentru Industria Grea, un georgian faimos, tovarăș al lui Stalin în anii Războiului Civil, care se sinucisese recent. Cu puțin timp înainte de a pleca, Simonov a fost chemat în biroul lui Stavski, care i-a cerut să-i spună „totul despre conversațiile antisovietice [pe care le-a purtat] la institut”. Voia ca Simonov să recunoască și să se căiască, să-l pună într-o poziție în care i-ar fi fost greu să refuze solicitările autorităților. Simonov a negat că ar fi purtat asemenea conversații, dar Stavski a declarat că „avea informații” despre el, avertizându-l că „e mai bine să spună adevărul”. Stavski „era în mod evident iritat de aparenta mea neputință de a fi sincer și a mărturisi adevărul”, își amintea Simonov. După mai multe reprize de acuzații din partea secretarului și de tăgăduiri din partea scriitorului, au ajuns într-un impas, căci Simonov a refuzat să mai coopereze. Stavski l-a învinuit că răspândea „poezii contrarevoluționare” și i-a interzis să mai participe la acea excursie. Simonov și-a dat seama abia treptat de unde proveneau „informațiile” lui Stavski. Printre studenții de la institut era pe atunci moda poeziilor lui Kipling. Într-o zi,

Simonov a fost atras într-o discuție despre Kipling cu un profesor tânăr care l-a întrebat apoi ce crede despre poezia lui Nikolai Gumiliov (împușcat drept „contrarevoluționar” în 1921). Simonov i-a răspuns că îi plăceau unele creații ale lui Gumiliov, deși nu la fel de mult ca poeziile lui Kipling. Încurajat de profesor, a recitat atunci câteva versuri de Gumiliov. Amintindu-și scena, Simonov s-a simțit pentru prima oară în viață îngrozit. Știa că riscă să fie arestat, nu numai pentru opiniile sale despre Gumiliov, ci și din cauza originii sale aristocratice, căreia profesorul părea să-i fi asociat, în raportul către Stavski, preferința lui pentru Gumiliov. În tot restul semestrului, Simonov l-a evitat pe profesorul cu pricina, care a fost el însuși arestat mai târziu în același an (devenise informator într-un ultim efort disperat de a se salva și încercase să-l „sape” pe Simonov)[81].

În primăvara lui 1937, Institutul de Literatură era într-o stare de mare neliniște. Ca și alte instituții sovietice, fusese luat prin surprindere de declanșarea bruscă a Marii Terori și cei de aici se temeau ca această surpriză să nu fie dovada unei lipse de vigilență din partea lor. La o serie de ședințe de epurare, mai mulți studenți și profesori au făcut apeluri isterice la o mai mare „vigilență bolșevică și autocritică autentică” pentru a curăța institutul de toți „formaliștii” și „averbahienii [troțkiștii]”. O seamă de studenți au fost arestați, unii pentru motivele liberale sau religioase din poezia lor, alții pentru că-l apăraseră pe Boris Pasternak (criticat în presa sovietică pentru stilul lui individualist). Vreo zece-doisprezece au fost „prelucrați” de Comsomol (adică siliți să se lepede de scrierile lor în cadrul unei ședințe studențești unde au primit critici severe). Dintre aceștia, o studentă a fost exmatriculată

și dată pe mâna NKVD-ului după ce a refuzat să-și denunțe tatăl, un poet căzut pe atunci în dizgrație, și le-a spus curajoasă celor care o acuzau în grup: „Tatăl meu este omul cel mai de onoare din URSS”. Pentru asta a primit zece ani de exil în Kolîma[82].

Doi dintre prietenii buni ai lui Simonov de la institut au fost persecutați în timpul Marii Terori: poetul Valentin Portugalov a fost arestat în februarie 1937 după ce un coleg a raportat la poliție ceea ce spusese; iar în aprilie același an, carismaticul profesor Vladimir Lugovskoi a fost denunțat de prezidiul Uniunii Scriitorilor pentru că a permis republicarea (în 1935) a unor poezii scrise de el în anii 1920 (versuri romantice despre natura rusă), care între timp deveniseră „dăunătoare politic”. Nevoit să se dezică de creațiile sale, Lugovskoi a scris „Despre greșelile mele”, un exercițiu autocritic de zece pagini, în care promitea să se curețe de „toate ideile învechite” care-l împiedicaseră „să țină pasul cu marșul istoriei”[83]. Era înspăimântat. În următorii câțiva ani n-a mai publicat nici un vers cu excepția unui „Cântec despre Stalin”, care a fost pus pe muzică în 1939[84]. Om manierat, lipsit de agresivitate, Lugovskoi a compus și o serie de cuvântări politice virulente în care cerea sângele dușmanilor. „Este timpul”, afirma el în fața unui grup de scriitori moscoviți în octombrie, „să scăpăm țara de toți acei dușmani ticăloși, troțkiștii, să-i măturăm cu o mătură de fier pe toți trădătorii patriei noastre și să eliminăm aceste elemente dintre noi”[85].

Simonov a reacționat și el mânat de frică. Până la incidentul din biroul lui Stavski, fusese considerat un student model și un adept loial regimului, dar acum reputația lui era pusă sub semnul întrebării. Privind retrospectiv la disputa cu

secretarul, Simonov își amintea că fusese „uluit și șocat, nu atât de sentimentul unui pericol neașteptat [...] cât mai degrabă de constatarea că nu mai eram o persoană de încredere”. Și-a propus să-și dovedească loialitatea printr-o serie de atacuri formulate la ședințele de epurare din institut la adresa „formaliștilor” și a altor „dușmani”[86]. Cel mai spectaculos dintre ele, ținut pe 16 mai în cadrul unei ședințe deschise a institutului, includea o condamnare vitriolantă a prietenului său, Evgheni Dolmatovski:

> [La institut] au adesea loc conversații în care oamenii vorbesc numai despre ei înșiși. Îmi amintesc în particular că a trebuit să ascult, la o ședință a anului patru, o cuvântare dezgustătoare a tovarășului Dolmatovski. N-a spus atunci „institutul” și „noi”, ci mai degrabă „eu și institutul meu”. Poziția lui era: „Institutul nu acordă suficientă atenție unor persoane ca mine. Institutul a fost înființat ca să educe două sau trei talente, cum sunt eu, Dolmatovski, și asta e singura justificare a existenței lui. Unor oameni talentați ca mine, Dolmatovski, institutul ar trebui să le ofere tot ce are mai bun, chiar și în dauna celorlalți studenți”[87].

Poate că Simonov vorbea în spiritul autocritic (care includea și critica celor mai buni prieteni) ce făcuse întotdeauna parte din etosul comsomolist. Studenții trebuiau să demonstreze că sunt întotdeauna loiali liniei partidului și vigilenți. Poate că nu voise să-i facă nici un rău prietenului său, deși în mod sigur era invidios pe aprecierea deosebită de care se bucura talentatul Dolmatovski, formulată deseori de directorul

institutului (care îl plasa pe Simonov într-o categorie inferioară, „bună numai pentru profesorat, jurnalism sau muncă de editură”)[88]. Până la urmă, denunțul lui Simonov a avut consecințe relativ minore pentru Dolmatovski. După ce a absolvit institutul, în 1938, el a fost trimis ca jurnalist în Extremul Orient – o repartiție clar sub valoarea lui, pe care scriitorul a descris-o drept cea mai dificilă experiență din viață. Ar fi putut fi însă mult mai rău. Cei doi au rămas în termeni amicali și s-au lăudat adesea în scris unul pe altul, dar prietenii lui Simonov au nutrit mereu suspiciuni că Dolmatovski i-ar purta pică[89].

Cât despre Simonov, anii Marii Terori, catastrofali pentru mulți dintre prietenii lui, pe el l-au împins înainte, transformându-l într-un poet favorit al regimului stalinist. În 1937 a pus și el câteva cărămizi la edificiul cultului lui Stalin, inclusiv o poezie, „Parada”, scrisă pentru orchestră și cor:

> Acesta e un cântec despre El,
> Despre adevărații lui prieteni
> Adevărații lui prieteni și tovarăși.
> Întregul popor
> Îi este prieten:
> Nu-i poți număra,
> Sunt ca picăturile de apă în mare[90].

În „Bătălia gheții” (1938), Simonov compară povestea – relatată în spirit naționalist – a cneazului rus Aleksandr Nevski (secolul al XIII-lea) și a victoriei sale militare asupra cavalerilor teutoni cu lupta Uniunii Sovietice împotriva dușmanilor din afară și dinăuntru (temă abordată de

asemenea în filmul *Aleksandr Nevski* de Serghei Eisenstein, turnat în același an). Poezia aceasta, care făcea parte din eforturile propagandei de a pregăti țara pentru eventualitatea unui război cu Germania, a fost primul succes literar autentic pentru Simonov. I-a adus „faimă și popularitate”, în cuvintele lui Lugovskoi, care a menționat-o când, în septembrie 1938, i-a susținut alegerea ca membru al Uniunii Scriitorilor[91]. Reculul pe care refuzul scriitorului de a deveni informator trebuie să-l fi reprezentat pentru cariera lui a fost anulat, se pare, de versurile patriotice pe care le-a scris după aceea, căci în acel an a fost primit drept cel mai tânăr membru în Uniunea Scriitorilor cu aprobarea deplină a lui Stavski.

Trădarea lui Dolmatovski de către Simonov nu era un fenomen izolat în atmosfera febrilă din perioada Marii Terori. Un informator își amintea cum se luptase cu propria conștiință când fusese abordat de agenții NKVD și i se ceruse să furnizeze rapoarte despre prietenii săi (care îi întorseseră spatele după ce tatăl lui fusese arestat). Tânărul se întreba: „Cine sunt prietenii mei? Nu am prieteni. Nu datorez credință decât celor care o pot smulge de la mine – și mie însumi”[92]. Frica rupea legăturile de prietenie, dragoste și încredere, sfâșia legăturile morale care țin o societate laolaltă, căci oamenii se atacau unii pe alții în încercarea disperată – și haotică – de a supraviețui.

După ce a fost arestată, în 1937, Evghenia Ghinzburg a fost trădată de mulți dintre prietenii ei, siliți s-o denunțe de față cu ea în timp ce era anchetată în închisoarea din Kazan (asemenea „confruntări” erau deseori aranjate de NKVD). Unul dintre ei era Volodea Diakonov, scriitor în redacția unui

ziar unde lucrase și ea. „Suntem cunoștințe vechi”, își amintește Evghenia Ghinzburg.

> Tații noștri se tutuiesc, au fost colegi de școală. Eu am contribuit la primirea lui Volodea la redacție. L-am învățat cu plăcere, aproape cu dragoste, munca de ziarist pe acest băiat care era mai mic decât mine cu cinci ani. De multe ori spunea că mă iubește ca pe o soră.

În timpul confruntării, ofițerul anchetator (prost vorbitor de limba rusă) a citit cu voce tare declarația dată de Diakonov, care o denunța pe Ghinzburg ca membră a unei „grupări teroriste contrarevoluționare” organizate în redacția ziarului. Diakonov a încercat să nege, afirmând că spusese doar că Ghinzburg deținuse un post important în redacție, dar ofițerul a insistat ca el să semneze o declarație care confirma existența grupării.

> — Volodea, îi spun eu cu blândețe, este vorba de un fals. Nu ați spus niciodată ceva de genul ăsta. Dacă semnați asta, o să provocați moartea multor tovarăși, oameni care v-au ajutat.
>
> [Anchetatorului] îi sar ochii din orbite.
>
> — Cum de îndrăzniți să faceți presiuni asupra martorului? Vă trimit acum în carcera de jos! Iar dumneavoastră, Diakonov, doar ați semnat toate acestea ieri, când ați fost singur aici. Iar acum refuzați! O să ordon imediat să fiți arestat pentru mărturie mincinoasă.
>
> Și se preface că se întinde spre soneria prin care cheamă gardianul. Iar Volodea, ca un iepure sub privirea

unui șarpe boa, își pune semnătura, cu un scris de paralitic, care nu seamănă deloc cu acela elegant cu care își semna articolele pe tema noii morale. Apoi șoptește abia auzit:

— Vă rog să mă iertați, Jenia. Tocmai mi s-a născut fetița. Nu pot să mor[93].

4

Cum reacționau oamenii la dispariția subită a colegilor de muncă, prietenilor și vecinilor în timpul Marii Terori? Erau convinși că sunt cu adevărat „spioni” sau „dușmani”, așa cum pretindea presa sovietică? Puteau ei crede așa ceva despre persoane pe care le cunoșteau de ani de zile?

Adevărații comuniști n-aveau voie să se îndoiască de afirmațiile conducerii de partid. Nu era vorba dacă credeau sau nu că Tuhacevski ori Buharin erau spioni, ci dacă acceptau judecata partidului, în care își puseseră încrederea. Existau diferite moduri de a rezolva problemele care apăreau atunci când un prieten sau un tovarăș vechi devenea pe neașteptate „dușman”. Anatoli Gorbatov, ofițer în Armata Roșie la Kiev, își amintește de schimbarea de perspectivă pe care, ca mulți alții din armată, a trebuit s-o adopte atunci când Tuhacevski și alți membri ai conducerii militare superioare au fost denunțați drept „spioni”.

> Cum se poate ca oameni care jucaseră un asemenea rol în eliminarea intervenționiștilor străini și a reacționarilor interni [...] să fi devenit dintr-odată dușmani ai poporului? [...] În sfârșit, după ce am meditat la o sumedenie de posibile explicații, am acceptat răspunsul cel mai comun la vremea aceea. [...] „Evident", spuneau mulți pe atunci [...] „au căzut în plasa serviciilor secrete străine în timp ce erau în afara țării...".

Arestarea generalului Iakir a fost „o lovitură teribilă".

> Îl cunoșteam bine pe Iakir și-l respectam. În fundul sufletului nutream speranța că fusese numai o greșeală – „lucrurile se vor lămuri și el va fi eliberat" –, dar ăsta era genul de lucruri pe care numai prietenii cei mai apropiați ar fi riscat să le spună între ei[94].

După cât se pare, Iakir însuși a fost gata să accepte decizia partidului, dacă ne luăm după ultimele lui cuvinte în fața plutonului de execuție: „Trăiască partidul! Trăiască Stalin!"[95].

Închisorile lui Stalin erau pline de bolșevici care continuau să creadă în partid ca izvor nesecat al dreptății. Unii își recunoșteau păcatele care li se imputau doar ca să-și păstreze această credință. Deși adesea era întrebuințată tortura pentru a obține mărturisiri de la bolșevici, „factorul decisiv" în decizia lor de a capitula nu era violența, potrivit unui fost deținut (care nu fusese comunist), ci faptul că

> majoritatea comuniștilor convinși trebuiau să-și păstreze cu orice preț credința în Uniunea Sovietică. Ar fi fost peste

> puterile lor să renunțe la ea. În anumite împrejurări e nevoie de o forță morală deosebită pentru a abandona convingeri vechi, adânc înrădăcinate, chiar când acestea se dovedesc nesustenabile[96].

În 1938, Nadejda Grankina a întâlnit numeroși membri de partid în închisoarea din Kazan. Toți continuau să creadă în linia partidului. Când ea le-a povestit despre foametea din 1932, ei spuneau că „e o minciună, că exagerez ca să pot calomnia modul sovietic de viață”. Când le povestea cum a fost izgonită din casă fără motiv sau cum sistemul de pașapoarte interne a distrus atâtea familii, ei spuneau: „Adevărat, dar era cel mai bun mod de a ne purta cu oameni ca tine”.

> Credeau că primisem ce meritam pentru că le criticam excesele. Și totuși, atunci când același lucru li se întâmpla lor, considerau că e o greșeală care avea să fie reparată – pentru că nu avuseseră niciodată vreo îndoială și pentru că, orice instrucțiuni veniseră de sus, ei le salutaseră întotdeauna și le duseseră la îndeplinire. [...] Și, când au fost excluși din partid, nici unul nu a luat poziție în apărarea altuia; toți au tăcut sau au ridicat mâna în sprijinul deciziei de excludere. A fost un fel de psihoză universală[97].

Pentru marea majoritate a populației au existat dintotdeauna două realități: adevărul partidului și adevărul întemeiat pe experiență. Dar în anii Marii Terori, când presa sovietică era plină de relatări despre procesele-spectacol și despre faptele mârșave ale „spionilor” și „dușmanilor”, puțini

erau capabili să vadă dincolo de versiunea propagandistică a lumii. Era nevoie de o voință extraordinară, legată de multe ori de un sistem diferit de valori, pentru ca omul să ignore articolele din presă și să pună la îndoială presupunerile fundamentale ale Terorii. În cazul unora, ceea ce le-a permis să adopte o poziție critică a fost religia sau naționalitatea lor; pentru alții a fost o credință sau o ideologie diferită de partid; la o a treia categorie totul a depins, poate, de vârstă (văzuseră deja prea multe în Rusia ca să mai creadă că nevinovăția putea apăra pe cineva de arestare). Dar, pentru toți cei sub treizeci de ani, care nu cunoscuseră doar universul sovietic sau care moșteniseră alte valori din familie, era aproape imposibil să se smulgă de sub înrâurirea propagandei și să-i pună sub semnul întrebării principiile politice.

Tinerii în special erau creduli pentru că fuseseră îndoctrinați în spiritul acestei propagande de școlile sovietice. Riab Bindel își amintește:

> La școală ni se spunea: „Priviți cum nu ne lasă să trăim în comunism, cum ne aruncă în aer fabricile, ne fac trenurile să deraieze și omoară oamenii – toate acestea sunt provocate de dușmanii poporului”. Ne băgau asta în cap de atâtea ori, încât până la urmă încetam să mai gândim singuri. Vedeam „dușmani” peste tot. Ni se spunea că, dacă vedem pe stradă vreun personaj suspect, trebuie să-l urmărim și să raportăm despre el – poate e spion. Autoritățile, partidul, profesorii noștri – toată lumea spunea același lucru. Ce altceva am fi putut să credem?

După ce a absolvit școala, în 1937, Bindel a lucrat într-o fabrică, unde muncitorii îi înjurau periodic pe „dușmanii poporului”.

> Când fabrica își întrerupea funcționarea, spuneau: „Tovarăși, de vină sunt sabotorii și trădătorii!”. Căutau pe cineva care să aibă vreo pată în trecut și-l numeau „dușman”. Îl aruncau în închisoare și-l băteau până mărturisea că el e de vină. Iar la procesul lui spuneau: „Uitați-vă la nemernicul care își făcea mendrele în secret printre noi!”[98].

Mulți muncitori credeau în existența „dușmanilor poporului” și cereau arestarea lor, pentru că îi asociau cu „șefii” (conducătorii de partid, managerii și specialiștii) pe care deja aruncau vina pentru greutățile economice cu care se confruntau. Într-adevăr, această suspiciune față de elite explică în parte popularitatea epurărilor în rândul anumitor segmente ale populației. E vorba de cei ce percepeau Marea Teroare ca pe o „ceartă între maeștri” care pe ei nu-i afecta. O astfel de percepție este ilustrată limpede de o glumă de largă circulație în perioada Terorii. Agenții NKVD bat cu pumnul în ușa unui apartament în toiul nopții. „Cine e?”, întreabă omul dinăuntru. „NKVD, deschide!” Bărbatul e ușurat: „Nu, nu”, le spune el, „ați greșit apartamentul, comuniștii locuiesc deasupra!”[99].

De regulă, arestarea unei rude apropiate nu era de ajuns pentru a zdruncina credința oamenilor în „dușmani”, ba chiar în multe cazuri o întărea. Ida Slavina, al cărei tată a fost

arestat în 1937, și-a păstrat convingerile comsomoliste până în 1953:

> Nu credeam că tata era dușman al poporului. Bineînțeles că îl consideram nevinovat. Și totuși, în același timp credeam că există fără îndoială dușmani ai poporului. Eram profund convinsă că, din cauza actelor lor de sabotaj, oameni nevinovați ca tatăl meu ajungeau pe nedrept în închisoare. Existența acestor dușmani era evidentă pentru mine. [...] Citeam despre ei în presă și îi uram la fel ca toată lumea. Mergeam cu Comsomolul la demonstrații să protestăm împotriva dușmanilor poporului și strigam: „Moarte dușmanilor poporului!". Luam lozincile astea din ziare, care ne umpleau capetele cu procesele-spectacol. Citeam mărturisirile teribile ale lui Buharin și ale altor lideri de partid și eram îngroziți. Dacă asemenea oameni fuseseră spioni, atunci dușmanii erau peste tot[100].

Roza Novoselțeva, ai cărei părinți au fost arestați în 1937, n-a crezut niciodată că mama și tatăl ei erau cu adevărat „dușmani", dar era gata să creadă că mari demnitari de partid precum Buharin ar fi putut să fie, pentru că, așa cum spunea ea la vremea aceea, „cineva trebuie să fie răspunzător de situația tragică a familiei noastre". Vladimir Ianin, care a crescut într-o familie de diplomați sovietici, credea în toate acuzațiile aduse „dușmanilor poporului" – îl socotea pe Ejov un „mare om" – cu toate că tatăl lui, sora lui mai mare și șase dintre unchii și mătușile lui au fost arestați în timpul Marii Terori. Abia după arestarea mamei sale, în 1944, a început să-și pună convingerile la îndoială. I-a scris lui Stalin ca să-i

spună că mama lui era complet nevinovată și să-l avertizeze că arestarea ei dovedea că NKVD se află acum sub controlul „dușmanilor poporului”[101].

Chiar și victimele lui Stalin continuau să creadă în existența acestor „dușmani”. Dădeau vina pe aceștia pentru propria lor arestare (pe care o puneau pe seama „sabotajului contrarevoluționar”) sau presupuneau că fuseseră confundați cu „dușmanii” adevărați. Dmitri Streleț ki era fiul unei familii de „culaci” ai cărei membri fuseseră exilați ca „dușmani ai poporului”. A continuat să creadă în propaganda regimului, devenind un stalinist înflăcărat până în 1953. Privindu-și viața retrospectiv, Streleț ki crede că „era mai ușor pentru noi [victimele] să supraviețuim pedepselor dacă credeam în continuare în Stalin, dacă eram convinși că este înșelat de dușmanii poporului, decât să ne pierdem speranța în el”.

> Nu-l consideram niciodată pe Stalin vinovat de suferințele noastre. Ne întrebam doar cum era posibil să nu știe că era indus în eroare. [...] Chiar și tatăl meu spunea: „Stalin nu știe, ceea ce înseamnă că mai devreme sau mai târziu vom fi neapărat eliberați [din exil]”. [...] Poate era o formă de a ne înșela pe noi înșine, dar, psihologic vorbind, asta ne făcea viața mult mai ușor de suportat – faptul că noi credeam în dreptatea lui Stalin. Ne alunga frica[102].

Pavel Vittenburg, geologul care a petrecut mulți ani în lagăre de muncă, a fost un susținător al Marii Terori împotriva „dușmanilor poporului”. Așa cum explica într-o scrisoare către soția lui trimisă dintr-o expediție pe insula Severnaia Zemlea în februarie 1937:

> M-ai întrebat dacă am auzit de procesul lui Peatakov la radio. Am auzit totul – și acum înțeleg că propriul meu declin s-a datorat în întregime ticăloșilor de troțkiști; ei au încercat să ne distrugă Uniunea [Sovietică]. O mulțime de oameni nevinovați din afara partidului au fost trimiși în exil din cauza mașinațiunilor lor[103].

Celor mai puțin convinși de existența tuturor acestor „dușmani ai poporului" le trezeau îndoieli nu atât procesele-spectacol (puțini puneau sub semnul întrebării veridicitatea acuzațiilor), cât dispariția bruscă a colegilor, prietenilor și vecinilor a căror vină nu părea plauzibilă.

Un mod comun de a rezolva astfel de gânduri neliniștitoare era să nu te gândești – să eviți cu totul politica și să te retragi complet în viața privată. Mulți au reușit să traverseze perioada Marii Terori orbi la evenimentele politice – chiar și membri ai elitei de partid, care probabil au închis ochii la disparițiile din cercul lor. Mihail Isaev era un jurist sovietic de frunte, membru al Curții Supreme a Uniunii Sovietice, care locuia la Moscova în relativ confort împreună cu soția și cei patru copii. În toți anii Marii Terori, în casa lor nu s-a discutat niciodată politică, dacă e să ne luăm după amintirile soției lui, Maria, deși arestările în masă i-au afectat pe mulți dintre prietenii lor. Isaev părea, în mod uimitor, să nu aibă habar ce se întâmplă nici măcar în propria lui casă. Într-o scrisoare din decembrie 1937 către fiica lui, se plângea de dispariția menajerei lor, o fată bătrână care nu mai venise la muncă de câteva zile. În casă domnea neorânduiala și Isaev era în mod vizibil agasat că femeia „plecase fără nici un fel de preaviz".

N-avea „nici cea mai mică idee” de ce dispăruse menajera și se întreba dacă ar trebui s-o concedieze sau nu. Nu-i trecea prin cap că fusese arestată – așa cum se și întâmplase, de fapt – și că nu a avut pe nimeni care să le transmită un mesaj angajatorilor ei[104].

Mulți dintre copiii acestor familii de elită erau la adăpost de influența evenimentelor politice. Nina Kaminskaia, fiica unui avocat și fost activist cadet (liberal), nu se gândea niciodată la politică – subiectul era evitat cu totul în casa părinților ei. Chiar și când tatăl ei și-a pierdut locul de muncă de la o bancă sovietică, Nina a continuat să-și ducă „viața de student fără griji” la Facultatea de Drept, unde intrase în 1937. Mulți ani mai târziu, a discutat chestiunea aceasta cu o prietenă. Amândouă au căzut de acord că trăiseră fericite în perioada Marii Terori, fără teamă și chiar fără să-și fi dat seama prea bine ce se petrecea în jur: „Pur și simplu nu percepeam oroarea și disperarea care încătușau generația părinților noștri”. Prietena Ninei și-a amintit de un incident din 1937. Venise acasă de la o petrecere noaptea târziu și-și pierduse cheia:

> Nu-i rămânea decât să sune la sonerie și să-și trezească părinții. Multă vreme nu i-a răspuns nimeni, așa că a mai sunat o dată. Curând a auzit pași și ușa s-a deschis. În prag stătea tatăl ei, îmbrăcat ca și cum nici nu s-ar fi dus la culcare, ci tocmai ar fi venit acasă ori s-ar fi pregătit să plece din nou. Purta un costum închis la culoare, o cămașă curată și o cravată frumos legată. Văzându-și fiica, s-a uitat lung la ea, în tăcere, și apoi, tot fără un cuvânt, a plesnit-o peste față.

Nina îl cunoștea pe tatăl prietenei sale. Era un om cultivat, lipsit de orice înclinații violente. Reacția lui la soneria aceea din miez de noapte a fost cu siguranță stârnită de teama că „ei” veniseră să-l ia. La început, prietena ei a rămas uluită de palma primită:

> Din milă față de ea însăși, a izbucnit în lacrimi și l-a copleșit pe tatăl ei cu reproșuri, dar, după o vreme, a uitat cu totul de întâmplare. Au trecut ani până să-și amintească fața palidă a tatălui, tăcerea lui și palma aceea – fără îndoială singura dată în viață când el lovise pe cineva. Mi-a povestit totul cu mare durere, chinuită de un sentiment de vină pentru propria ei incapacitate de a înțelege și pentru orbirea întregii noastre generații[105].

Oamenii își rezolvau îndoielile suprimându-le sau găsind moduri de a explica rațional care să le permită să-și păstreze în linii fundamentale convingerile comuniste. N-o făceau în mod conștient și, în general, deveneau conștienți de această strategie abia la mulți ani după ce o adoptaseră. Tatăl Maiei Rodak a fost denunțat ca „dușman al poporului” în 1937 pentru că rostise odată neglijent o expresie folosită cândva de Troțki într-o scrisoare către autoritățile sovietice. După arestarea lui, Maia a încercat, așa cum își dă seama acum, să-și concilieze îndoielile legate de Marea Teroare cu credința în idealurile comuniste.

> Eram chinuită de o mulțime de întrebări. Ca atare, mi-am impus să devin conformistă. Da, asta s-a întâmplat, deși

> abia acum folosesc cuvântul „conformist”. [...] Nu era o joacă, era o strategie de supraviețuire. De pildă, mie și prietenei mele Alla nu ne plăcea cultul lui Stalin, dar ideea că ar putea fi greșit ni se părea, chiar și în sinea noastră, de neadmis. Eram conștientă de nevoia constantă de a mă corecta, de a scăpa de îndoieli[106].

În memoriile sale, Simonov meditează la reacția pe care a avut-o atunci când una dintre rudele sale, fratele mătușii mamei, ofițer superior în armată, a fost arestat în legătură cu procesul din 1937 al lui Tuhacevski și al altor comandanți de la vârful armatei. Simonov își amintește că avea anumite îndoieli în privința vinovăției acuzaților. În copilărie îl venerase pe Tuhacevski (pe care îl văzuse de multe ori în apartamentul unchiului său din Moscova). Mama lui era furioasă la culme din cauza arestării și sigură de nevinovăția rudei sale. Ca atare, Simonov a cântărit dovezile cu foarte multă grijă, dar în cele din urmă a decis să accepte ceea ce citise în presa sovietică. Ca majoritatea contemporanilor săi, a presupus că nimeni n-ar fi îndrăznit să execute asemenea ofițeri sus-puși fără a avea dovezi clare ale trădării:

> Era imposibil să pui la îndoială existența unei conspirații teribile. Orice îndoieli în privința asta erau de neconceput – nu existau alternative. Vorbesc despre spiritul acelor vremuri: fie oamenii aceștia erau vinovați, fie era imposibil să înțelegi.

În virtutea aceleiași logici, Simonov a fost gata să accepte că ruda lui era vinovată într-un fel sau altul. Pentru că ofițerul

mai fusese arestat o dată (în 1931) și apoi eliberat din lipsă de dovezi, scriitorului i se părea că arestarea aceasta repetată însemna că ieșiseră la iveală mărturii mai clare ale vinovăției (concluzie ce-i era întărită de faptul că tatăl lui, arestat în 1931, fusese acum lăsat în pace)[107]. Cu alte cuvinte, Simonov reinterpreta indiciile într-un mod care să-i lase neatins sistemul de convingeri comuniste, pentru că a nu crede era „de neconceput”.

O altă metodă de a împăca dispariția inopinată a prietenilor și rudelor cu credința în dreptatea sovietică era să-ți spui că unii oameni nevinovați erau arestați „din greșeală”. Potrivit acestui raționament, în procesul de identificare a adevăraților „dușmani ai poporului” era inevitabil să apară și erori, pentru că „dușmanii” erau foarte mulți și foarte bine ascunși. Pe această linie de gândire, adevăratul dușman era întotdeauna altcineva – fiii și soții tuturor celorlalte femei care stăteau la coada de la porțile închisorii ca să înmâneze pachete – și niciodată propriii prieteni sau propriile rude.

Amintindu-și de arestarea soțului ei, în 1936, Olga Adamova-Sliuzberg își rezuma astfel reacția:

> Nu, era imposibil; nu mi se putea întâmpla mie, nu i se putea întâmpla lui! Bineînțeles că fuseseră zvonuri (numai zvonuri – era abia începutul lui 1936) că se petrecea ceva, că se făceau arestări. Dar în mod sigur toate astea li se întâmplau altora; n-aveau cum să ni se întâmple nouă[108].

Când a fost arestat de NKVD, soțul Olgăi a crezut că la mijloc e o „neînțelegere”. Ca atâtea alte milioane de oameni, a plecat spunându-i soției sale că totul avea să se lămurească în

curând („Trebuie să fie o greșeală”). Convins că avea să se întoarcă în scurt timp, nu și-a luat decât o geantă cu schimburi de noapte. Slavin și Peatnițki au făcut la fel.

Siguri că se făcuse o greșeală, mulți îi scriau lui Stalin cerându-i eliberarea rudelor nevinovate. Anna Semionova, care fusese crescută în spirit comunist, își amintește că i-a scris liderului sovietic după ce tatăl ei a fost arestat în iunie 1937. „Îmi imaginam că, după câteva zile, Stalin va primi scrisoarea, o va citi și va spune: «Ce se petrece? De ce a fost arestat un om cinstit? Dați-i drumul imediat și cereți-vă scuze!»” Trei luni mai târziu, când mama Annei a fost și ea arestată, fiica și-a spus din nou că „trebuie să fie o greșeală”[109].

Căderea lui Ejov, șeful NKVD care a condus Marea Teroare, a întărit astfel de convingeri. Ejov a fost demis în toamna lui 1938 în toiul unei serii de scandaluri (nu toate complet false) legate de viața sa privată. Era acuzat de relații homosexuale, de orgii bisexuale, de bețiii prelungite și de povești fantastice despre soția lui care ar fi fost „spioană engleză”. Dar adevăratul motiv al căderii lui a fost sentimentul tot mai puternic al lui Stalin că arestările în masă nu mai erau o strategie eficientă. Dat fiind ritmul arestărilor, într-un viitor nu prea îndepărtat întreaga populație sovietică avea să ajungă în închisoare. Stalin a dat foarte clar de înțeles că NKVD nu putea continua să încarcereze oameni numai pe baza denunțurilor, fără să verifice veridicitatea acestora. A avertizat cu privire la carieriștii care făceau denunțuri pentru a avansa pe scara socială. După demiterea lui Ejov, în decembrie 1938, înlocuitorul său, Lavrenti Beria, a anunțat imediat că va face verificarea completă a tuturor arestărilor

din perioada predecesorului său. Până în 1940 fuseseră revăzute 1.500.000 de cazuri; 450.000 de condamnări fuseseră anulate, 128.000 de cazuri fuseseră închise, 30.000 de oameni fuseseră eliberați din închisoare și 327.000 din lagărele și coloniile de muncă ale Gulagului. Aceste infirmări ale sentințelor anterioare au restabilit credința multora în justiția sovietică. Le-au permis multor „șovăielnici” să pună „teroarea lui Ejov” (*ejovșcina*) pe seama unei aberații temporare, nu a unui sistem de abuzuri sistematice. Arestările în masă fuseseră toate opera lui Ejov, se spunea, dar Stalin îi corectase greșelile și îl demascase drept „dușman al poporului” care încerca să submineze guvernul sovietic arestându-i pe oficiali și semănând nemulțumire. Pe 2 februarie 1940, Ejov a fost judecat de Colegiul Militar, condamnat pentru conspirație teroristă și spionaj în favoarea Poloniei, Germaniei, Marii Britanii și Japoniei și împușcat într-o clădire specială pe care o construise el însuși pentru împușcarea „dușmanilor”, nu departe de Lubianka[110].

Numirea lui Beria a fost întâmpinată cu un suspin de ușurare. „Eram mai mult decât încântați de apariția acestei figuri pure, ideale, așa cum ni se părea pe atunci Beria”, își amintește Mark Laskin, care spera, asemenea multora, că „toți nevinovații aveau să fie acum eliberați, lăsându-i în închisori doar pe adevărații spioni și dușmani”[111]. Simonov își amintește că revizuirea efectuată de Beria a fost suficientă ca să-i revigoreze credința în justiția sovietică și să-i risipească orice îndoieli pe care le-ar fi putut avea în legătură cu arestarea rudelor sale. Într-adevăr, aceste revizuiri i-au întărit convingerea că oricine nu fusese eliberat și toți cei care aveau să fie arestați ulterior se făceau în mod necesar vinovați de

ceva. Amintindu-și reacția sa la arestarea, în 1939, a scriitorului Isaak Babel și a directorului de teatru Vsevolod Meyerhold, Simonov recunoștea:

> În pofida importanței acestor oameni în literatură și teatru și a uriașei unde de șoc pe care a stârnit-o – deja la vremea aceea – dispariția lor subită, faptul că arestarea lor fusese atât de bruscă și, în general, în cercurile acelea, atât de neobișnuită și faptul că avuseseră loc sub Beria, care a corectat erorile lui Ejov – toate m-au făcut să-mi spun: „Poate că oamenii aceștia sunt într-adevăr vinovați de ceva”. Mulți dintre cei arestați pe vremea lui Ejov fuseseră poate nevinovați, dar aceștia rămăseseră neatinși atunci și erau pe neașteptate arestați acum, când vechile greșeli fuseseră corectate. Era deci probabil să existe motive serioase pentru arestarea lor[112].

Unul dintre cei care s-au îndoit serios de acuzațiile aduse lui Meyerhold și Babel a fost Vladimir Stavski, fostul secretar general al Uniunii Scriitorilor, care încercase să-l recruteze pe Simonov ca informator. Născut într-o familie muncitorească în orașul provincial Penza, Stavski n-ar fi putut să suie până în vârful piramidei sociale a breslei scriitoricești fără să fi învățat să facă diverse compromisuri morale. În calitate de „călău al literaturii sovietice” în numele lui Stalin, permisese arestarea a numeroși scriitori și scrisese cu mâna lui denunțul care a dus la arestarea lui Mandelștam în primăvara lui 1938[113]. Dar, în tot acest timp, Stavski a fost muncit de îndoieli și temeri. Își mărturisea disperarea în jurnal, pe care, ca și Prișvin, îl scria cu o caligrafie minusculă, abia lizibilă pentru

oricine altcineva. Stavski a fost tulburat în mod deosebit de o poveste pe care o auzise – a unui oficial de partid care își transformase mașina cu șofer în bordel. „Nu înțeleg cum s-a întâmplat”, spunea șoferul despre demnitarul respectiv. „Era un băiat obișnuit, unul de-al nostru, dar apoi, nu știu cum, a depășit o limită și s-a transformat într-un porc cu tot râtul mânjit de scârnăvii. Un muncitor obișnuit nu se murdărește în halul ăsta nici într-o viață de om.”[114] Poate ca reacție la faptul că-și pierduse credința, Stavski a început să bea mult, s-a îngrășat și s-a îmbolnăvit, a început să nu mai vină zile la rând la slujbă, ca să-și revină după ultima beție. Evita ședințele unde scriitorii erau denunțați sau vorbea împotriva lor numai în termenii cei mai blânzi. Din acest motiv a fost el însuși denunțat, într-un final, de comitetul de partid al Uniunii Scriitorilor în noiembrie 1937:

> Ca președinte al Uniunii Scriitorilor, tovarășul Stavski face mare caz de nevoia de a fi vigilenți în literatură, cere o campanie pentru a-i demasca pe dușmani. Dar, în realitate, a contribuit la acoperirea averbahienilor, nu vorbește răspicat pentru a-i dezarma pe dușmanii poporului și elementele străine din partid și rămâne tăcut când vine vorba de greșelile sale, de faptul că a întreținut legături cu dușmanul[115].

Stavski a fost supus unor presiuni tot mai mari din partea stăpânilor săi politici și, în cele din urmă, în primăvara lui 1938, a fost demis de la conducerea Uniunii Scriitorilor.

Aidoma lui, mulți alții aveau îndoieli în privința arestărilor în masă, dar puțini și-au ridicat glasul împotriva lor.

Posibilitățile unei opoziții eficiente erau oricum extrem de limitate, așa cum a demonstrat în mod limpede protestul lui Peatnițki la plenara partidului. Au existat grupuri și indivizi care au scris conducerii de partid pentru a-și exprima revolta față de arestările în masă, dar aproape întotdeauna o făceau anonim. „Sute de mii de oameni nevinovați se chinuie în închisoare și nimeni nu știe de ce [...]. Totul se bazează pe minciuni", îi scria un grup anonim lui Molotov în iunie 1938 („Scuzați-ne că nu ne semnăm, e interzis să ne plângem")[116]. În provincie au existat proteste ale unor membri de partid, mai ales ale unor bolșevici mai în vârstă, ale căror coduri de morală politică se formaseră înainte de ascensiunea lui Stalin.

Olga Adamova-Sliuzberg povestește despre un bolșevic din „vechea gardă", pe nume Altunin, pe care l-a cunoscut în Kolîma în 1939. Provenea de undeva din provincia Voronej și, înainte de a se înscrie în partid, lucrase ca vopsitor de piei. Bărbat chipeș între două vârste, cu o barbă roșiatică, fusese cândva foarte puternic, dar munca în mine îl slăbise. La vremea când l-a cunoscut Olga fusese transferat la Magadan, într-o brigadă de construcții formată din femei, unde lucra ca sculer. El i-a spus Olgăi povestea sa:

> Când a început totul, în 1937, mai întâi un tovarăș s-a dovedit dușman, apoi încă unul, și i-am exclus din partid, am ridicat cu toții mâna; apoi i-am omorât pe toți, pe propriii noștri camarazi.
>
> Mai întâi m-am prefăcut bolnav. În felul ăsta nu mai trebuia să mă duc la ședințele de partid și să ridic mâna. Dar mi-am dat seama că trebuia să facem ceva: nu puteam continua astfel, distrugeam partidul omorând oameni buni

> și cinstiți. Nu credeam că toți fuseseră trădători, îi cunoșteam bine pe oamenii ăștia.
>
> Într-o seară, m-am așezat la birou și am scris o scrisoare. Am trimis o copie organizației locale de partid, una lui Stalin și una Comisiei Centrale de Control a partidului. Am scris că noi ucideam revoluția. […] Mi-am pus tot sufletul în scrisoarea asta. I-am arătat-o nevestei și ea mi-a zis: „E curată sinucidere. A doua zi după ce-o trimiți o să te bage la închisoare”. Dar eu i-am spus: „Să mă bage! Mai bine să stau după gratii decât să ridic mâna ca să-mi ucid un tovarăș”.
>
> Ei bine, a avut dreptate. Am trimis scrisoarea, și după trei zile eram la închisoare. M-au prelucrat – și am primit zece ani în Kolîma.

Întrebat dacă i-a părut vreodată rău pentru ceea ce făcuse, Altunin a răspuns că avusese un moment de regret atunci când a fost băgat la carceră după ce brigada lui nu reușise să curețe de rădăcini, pe un ger năprasnic, un teren defrișat:

> Mi s-a făcut dintr-odată foarte milă de mine însumi: alții fuseseră condamnați pe degeaba, dar eu mă pusesem singur în gura lupului. Și ce rost a avut să scriu ceea ce am scris? Nimic n-avea să se schimbe. Poate Solț [șeful Comisiei Centrale de Control] să se simtă puțin rușinat, dar Mustăciosul cel bătrân [Stalin] – ce-i păsa lui? La el nu se putea ajunge. Iar acum, m-am gândit, aș fi putut să fiu acasă cu nevastă-mea și cu copiii, în jurul unui samovar, într-o cameră încălzită. De îndată ce mi-au venit asemenea gânduri, am început să mă dau cu capul de perete ca să le

> opresc să-mi mai vină în minte. Toată noaptea am alergat prin celulă blestemându-mă pentru regretele acelea[117].

Singura opoziție capabilă să aibă o influență autentică se putea naște în interiorul sistemului represiv însuși. Judecătorii din tribunalele locale se pricepeau să reducă sentințele, respingând uneori cazurile pe motiv de lipsă de dovezi, deși, după vara lui 1937, aproape toți cei măturați de arestările în masă au fost judecați sumar și condamnați de așa-numitele „troici”, tribunale speciale formate din trei persoane (în general, reprezentanți ai NKVD-ului, ai procuraturii și ai partidului), instituite pentru a ocoli procedurile juridice normale[118]. Și în interiorul NKVD-ului au existat o serie de oficiali curajoși care au luat poziție împotriva arestărilor în masă, în special în timpul „operațiunii culacii”, care le-a adus aminte multor agenți NKVD locali de dezastrul sângeros din anii 1928-1933. Eduard Salîn, șeful organizației NKVD din provincia Omsk, și-a spus părerea la o conferință convocată de Stalin și Ejov pentru a discuta „operațiunea culacii” din iulie 1937. Salîn a spus că, în regiunea sa, nu există

> un asemenea număr de dușmani ai poporului și trotkiști [ca să justifice o campanie represivă]. Și, în general, consider absolut inadmisibil să decidem dinainte câți oameni trebuie arestați și împușcați.

La scurt timp după conferință, Salîn a fost arestat, judecat și executat[119].

Mihail Șreider a fost un alt ofițer NKVD care s-a pronunțat împotriva arestărilor în masă. În memoriile sale, scrise în anii 1970, se descrie drept un „cekist pur”, inspirat de idealurile leniniste ale lui Feliks Dzerjinski, întemeietorul Ceka din 1917. Șreider și-a scris memoriile pentru a-și justifica activitatea în Ceka și a se portretiza ca victimă a Marii Terori. În versiunea sa, a devenit tot mai dezamăgit de regimul stalinist din anii 1930, observând corupția colegilor săi ofițeri NKVD. Tovarășii pe care el îi știa drept oameni decenți și cinstiți erau acum gata să folosească orice formă de tortură împotriva „dușmanilor poporului” dacă asta le garanta avansarea în carieră. Șreider a fost îngrijorat și de amploarea arestărilor. Nu putea crede că există atât de mulți „dușmani ai poporului”, dar se temea să-și exprime îndoielile ca să nu fie denunțat. A descoperit curând că mulți colegi îi împărtășeau temerile, însă nimeni nu voia să rupă această conspirație a tăcerii. Chiar și când un coleg de încredere dispărea, tovarășii lui nu îndrăzneau să spună decât cel mult că s-ar putea să fie totuși „un om cinstit”. Nimeni nu sugera că ar fi fost nevinovat, pentru că asta l-ar fi expus riscului de a fi denunțat că se îndoiește de necesitatea epurărilor. „Nimeni nu înțelegea de ce se petreceau aceste arestări”, își amintea Șreider, „dar oamenii se temeau să vorbească, pentru că asta putea da naștere la suspiciuni că îi ajută pe «dușmanii poporului» ori au legături cu ei”[120].

Timp de mai multe luni, Șreider a privit în tăcere cum vechi prieteni și colegi erau arestați și condamnați la moarte. Incapabil să se opună Terorii, a devenit un soi de „contestatar scrupulos”, neparticipând la execuțiile colegilor din NKVD în curtea Lubiankăi. Apoi, în primăvara lui 1938, a fost transferat

la Alma-Ata, unde a devenit adjunctul lui Stanislav Redens, șeful NKVD din Kazahstan (și cumnatul lui Stalin). Șreider și Redens s-au împrietenit. Locuiau alături, și familiile lor se vizitau regulat. Șreider a observat dezgustul crescând al lui Redens față de metodele de tortură ale agenților săi operativi. Credea că Redens e un om cu înclinații spre toleranță. La rândul său, Redens îl considera pe Șreider o persoană care-i împărtășea îndoielile cu privire la mijloacele folosite în timpul Marii Terori. Într-o seară târziu, l-a dus în afara orașului și a oprit mașina. S-au dat jos și au început să se plimbe. Când șoferul n-a mai putut să-i audă, Redens i-a spus lui Șreider: „Dacă Feliks Eduardovici [Dzerjinski] ar fi încă în viață, ne-ar împușca pe amândoi pentru felul cum lucrăm acum”. Șreider s-a prefăcut că nu înțelege: complicitatea la o asemenea idee ar fi fost de ajuns ca să fie arestat imediat, și el nu era sigur că șeful lui nu-i lansase o provocare. Redens a continuat să vorbească și lui Șreider i-a devenit limpede că vorbele lui de mai devreme fuseseră sincere. Și-a deschis și el sufletul tulburat. Odată ce între ei s-a instalat încrederea, cei doi și-au mărturisit unul altuia multe din gândurile lor ascunse. Redens regreta că toți comuniștii decenți fuseseră înlăturați, în timp ce Ejov și cei asemenea lui rămăseseră neatinși. Și totuși mai erau unele subiecte despre care i se părea prea periculos să vorbească. Privind înapoi la conversațiile purtate în șoaptă, Șreider considera că Redens știa mult mai multe despre Teroare decât dăduse de înțeles: „Situația lui și împrejurările vremii îl obligau, ca pe noi toți, să nu spună lucrurilor pe nume și să nu vorbească despre asemenea chestiuni nici măcar cu prietenii”[121].

Șreider s-a simțit încurajat de discuțiile cu Redens, care l-au înfuriat și l-au umplut de remușcări. I-a scris lui Ejov, protestând față de arestarea unui vechi coleg de muncă din NKVD și a vărului soției sale, student la Moscova, garantând că amândoi erau nevinovați. Câteva zile mai târziu, în iunie 1938, Redens a primit o telegramă de la Ejov care-i ordona să-l aresteze. La aflarea știrii, în biroul lui Redens, Șreider l-a implorat pe acesta să facă apel la Stalin: „Stanislav Franțevici, mă cunoști bine, și dumneata ești, la urma urmei, cumnatul lui. Trebuie să fie o greșeală”. Redens i-a replicat: „Mihail Pavlovici, am să pun o vorbă pentru dumneata, dar mă tem că e degeaba. Astăzi ești dumneata, mâine cu siguranță va fi rândul meu”. Șreider a fost închis în penitenciarul Butîrki din Moscova și în iulie 1940 a fost condamnat la zece ani într-un lagăr de muncă, urmați de trei ani în exil. Redens a fost arestat în noiembrie 1938 și împușcat în ianuarie 1940[122].

5

În mai 1937, în noaptea când a fost arestat tatăl ei, Elena Bonner a fost trimisă de mama ei la mătușa Ania și unchiul Liova, ca să nu fie acasă în timp ce agenții NKVD percheziționau apartamentul. Elena, pe atunci în vârstă de paisprezece ani, a străbătut drumul pe jos și a bătut la ușa rudelor sale. „Ușa s-a deschis imediat, de parcă mă așteptau”, rememorează Elena, care le-a explicat apoi unchiului și mătușii ce se întâmplase. Unchiul Liova s-a speriat și s-a

înfuriat și a început să-i pună întrebări despre munca tatălui ei:

> Nu înțelegeam la ce se referă și am încercat să intru în apartament. Ania a spus ceva. Liova mai c-a țipat la ea: „Ania, fir-ar să fie, tu tot timpul…”. Și mi-a blocat drumul cu brațul drept de-a curmezișul ușii. Apoi a rostit în șoaptă, destul de tare ca să fie auzit, și foarte repede: „Nu putem să te lăsăm înăuntru; nu putem. Ce e? Nu înțelegi?”. A repetat cuvintele de câteva ori, împroșcându-mă cu salivă. Ania a spus ceva. Îi vedeam buzele mișcându-se, dar nu auzeam nimic în afară de șoapta lui Liova, ce părea ca un strigăt. M-am retras din ușă până când spatele mi s-a lipit de balustradă. Ușa s-a trântit. Am rămas acolo, incapabilă să pricep ce mi se întâmplase. Apoi mi-am șters fața cu mâna și am luat-o în jos pe scări. N-ajunsesem încă la capăt, când am auzit ușa deschizându-se. Când m-am întors, Liova stătea în prag. Mi-a fost teamă că avea să mă cheme înapoi. Dar el n-a spus nimic, ci a început să închidă ușa încet. „Nemernicule!”, am strigat și l-am văzut cum se albește la față[123].

Există nenumărate asemenea relatări despre victime colaterale lăsate baltă de prieteni și vecini, ba chiar și de rubedenii, după arestarea unui membru al familiei. Oamenii se temeau să ia legătura cu rudele „dușmanilor poporului”. Treceau strada ca să-i evite, nu vorbeau cu ei pe holurile blocurilor cu apartamente la comun și le interziceau copiilor să se joace cu copiii lor în curte. Aruncau fotografiile

prietenilor și rudelor care dispăruseră, uneori chiar rupând sau mâzgălindu-le fețele din portretele de familie.

Potrivit lui Soljenițîn,

> cea mai benignă, dar și cea mai răspândită formă de trădare era ca în aparență să nu faci rău nimănui, dar să fii orb la suferința celui ce piere lângă tine, să nu-l ajuți, să te întorci cu spatele. A fost arestat un vecin, un coleg de muncă sau chiar un prieten apropiat. Dar tu taci, te faci că n-ai băgat de seamă[124].

Olga Adamova-Sliuzberg își amintește că, atunci când soțul ei a fost arestat,

> oamenii îmi vorbeau pe un ton cu totul deosebit; se temeau de mine. Unii traversau strada când mă vedeau apropiindu-mă. Alții îmi acordau o atenție specială, dar acesta era un act de eroism din partea lor, și cu toții eram conștienți de asta[125].

După arestarea părinților ei, în iunie 1937, Inna Gaister și sora ei au fost alungate din *dacea* familiei din Nikolina Gora. La îndemnul părinților, au fost duse de bonă acasă la poetul Aleksandr Bezîmenski, un vechi prieten al tatălui, care, sperau ele, avea să le ia la el. Poetul le-a dus cu mașina la gara cea mai apropiată și le-a urcat în primul tren către Moscova. „Îi era prea teamă ca să se implice”, își amintește Inna. „Venea de multe ori să stea în casa bunicii, dar el și soția lui aveau un copil nou-născut și probabil că frica a fost mai puternică decât bunul-simț.”[126]

Când Stanislav și Varvara Budkevici au fost arestați, în iulie 1937, fiica lor Maria și fratele ei mai mic au fost alungați din cele două camere pe care familia le ocupa într-un apartament la comun din Leningrad. Camerele au revenit unor vecini, doi soți cu trei copii mici, care fuseseră în relații prietenești cu Budkevicii până în 1937, când soția îi denunțase NKVD-ului drept contrarevoluționari și spioni (Stanislav era de origine poloneză). Femeia pretinsese chiar că Varvara, cercetător al istoriei, era o prostituată care-și aducea clienții în apartament. Fratele Mariei a fost luat de un orfelinat, dar ea a fost lăsată să se descurce pe cont propriu; avea doar paisprezece ani. În primele câteva zile, Maria a stat la o colegă de școală. Apoi a găsit o cameră unde a locuit singură. O veche prietenă de familie, soția unui oficial bolșevic, a sfătuit-o să-și întrebe foștii vecini dacă nu știau unde se află părinții ei. Când s-a întors în vechiul lor apartament, Maria a fost primită cu ostilitate:

> Dumnezeule, le era atât de frică de mine, încât nici măcar nu m-au lăsat să intru! Vă închipuiți? Femeia care ne ocupase camerele s-a arătat supărată și nervoasă văzându-mă. Nu-mi amintesc dacă soțul ei fusese deja arestat sau se temea că puteau să vină după el. Poate familia avea probleme. Oricum, n-au vrut să mă ajute. Femeia a spus pur și simplu: „Nu știu nimic. Nimic. Înțelegi? Și te rog, nu mai veni aici!”[127].

Vecinii deveneau peste noapte străini. Timp de aproape treizeci de ani, Turkinii locuiseră alături de Nikitini. Împărțeau parterul unei case de lemn cu trei niveluri la colțul

străzilor Sovietelor și Sverdlov din Perm: cei șapte Turkini (Aleksandr, Vera și cele două fiice, mama Verei și fratele și sora ei) ocupau aripa dreaptă a casei, iar Nikitinii, o familie cu patru membri, ocupau trei camere pe stânga. Aleksandr Turkin era un bolșevic veteran, unul dintre tovarășii lui Sverdlov din perioada ilegalistă la Perm. Ca toată familia sa, Aleksandr lucra la oțelăria Motoviliha. Era de asemenea jurnalist la ziarul local și jurat la tribunalul local. În 1936 a fost arestat ca troțkist. Soția lui, Vera, muncitoare la oțelărie, o femeie neinteresată de politică, i-a acceptat vinovăția ca pe un „fapt dovedit". Mama Verei, o femeie cu înclinații dominatoare care conducea gospodăria Turkinilor, credea și ea că Aleksandr e vinovat. I-a tăiat cu foarfeca fața din portretul de familie din camera de zi. „Dacă avem un dușman printre noi, trebuie să-l eliminăm", spunea. Vera a fost dată afară de la uzina Motoviliha după ce s-a rănit într-un accident (ca soție de „dușman al poporului" nu beneficia de ajutor de boală). Singura slujbă pe care a putut-o găsi a fost ca vânzătoare de ziare într-un chioșc stradal. Fratele ei și sora ei, Valia, și-au pierdut de asemenea slujbele la oțelărie. Valia, care era însărcinată, a fost abandonată imediat de soțul ei, care a și divorțat de ea pe motive politice. Familia se chinuia să supraviețuiască. N-aveau niciodată prea multe de mâncare. Dar lucrul cel mai greu de îndurat, mărturisește fiica Verei, era ostracizarea la care fuseseră supuși de rude și vecini:

> Toată lumea se temea de noi. Se temeau să stea de vorbă cu noi, ba chiar să se apropie, ca și cum am fi fost ciumați și i-am fi putut molipsi [...]. Vecinii ne evitau, le interziceau copiilor să se joace cu noi [...]. În 1936 [când Aleksandr a

> fost arestat] nimeni nu spunea nimic despre „dușmanii poporului” – tăceau doar din gură. Dar în 1937 toată lumea ne numea deja astfel.

Nikitinii le-au întors și ei spatele vecinilor. Anatoli Nikitin era contabil principal la uzina Motoviliha. Poate frica de a-și pierde locul de muncă l-a făcut să rupă orice legătură cu Turkinii. Cele două familii mâncau pe vremuri împreună într-o bucătărie comună; copiii lor se jucau în curte laolaltă. Dar acum Nikitinii se țineau departe și refuzau să vorbească. Au scris chiar sovietului local că se dezic de vechii lor vecini și au fost recompensați cu o odaie de la Turkini. Valia și fiul ei nou-născut au fost dați afară din camera lor și s-au mutat împreună cu fratele și mama ei în camera alăturată. Sora lui Anatoli a preluat apoi camera Valiei, care a fost unită cu aripa Nikitinilor prin redeschiderea unei uși de legătură[128].

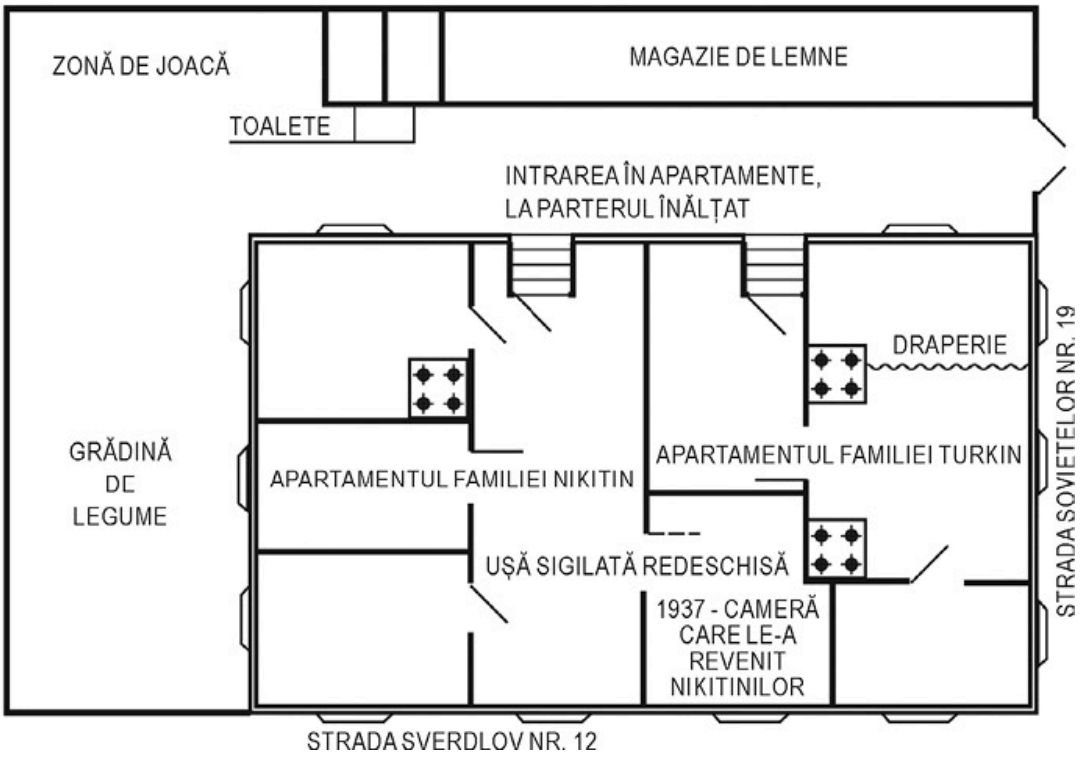

Apartamentele Nikitin și Turkin, Perm

Familia Peatnițki a fost ostracizată în mod similar după arestarea lui Osip, în iulie 1937. Dată afară din apartament, rămasă cu puțini bani, abia cât să-și hrănească cei doi băieți, Iulia a apelat la ajutorul câtorva prieteni din partid. S-a dus întâi la Aron Solț, prieten apropiat al lui Osip de aproape treizeci de ani. Când i-a bătut la ușă, a primit răspuns de la menajeră: „Se teme. Mă dă afară dacă vă vede aici. Mi-a zis să vă spun că nu vă cunoaște”. S-a îndreptat apoi spre Țețilia Bobrovskaia, o bolșevică din „vechea gardă” pe care o cunoștea din 1917. La început, și ea a refuzat s-o vadă, apoi s-a învoit s-o lase să intre „câteva minute” înainte de a pleca la lucru. N-a vrut să-i asculte povestea, ci i-a spus doar cu lacrimi în ochi: „Du-te direct la autorități, la Ejov! Nu le cere nimic

tovarășilor tăi! Nimeni nu te va ajuta și nimeni nu poate să te ajute”. Câteva zile mai târziu, Iulia era în metrou, când s-a întâlnit întâmplător cu văduva liderului bolșevic Viktor Noghin: „S-a uitat la mine, dar n-a zis nimic. [...] Apoi, în vagonul nostru a intrat Lapev, un muncitor feroviar care îl cunoscuse bine pe Peatnițki: m-a văzut și tot restul călătoriei și-a întors fața în altă parte”. Fiii Iuliei, Igor și Vladimir, au fost, la fel, abandonați de prieteni. Prietenul cel mai bun al lui Vladimir, Evgheni Loghinov, fiul unuia dintre secretarii lui Stalin, a încetat să mai vină pe la ei. Nimeni nu le mai făcea vizite. Vladimir a devenit ținta unei campanii de intimidare la școală. „Mă necăjeau, mă numeau «dușman al poporului»”, își amintește el, „îmi furau lucruri, cărți și haine, numai pentru că știau că nu mă pot apăra”. Izolată și trădată de toți prietenii, Iulia medita pe marginea naturii fragile a legăturilor dintre oameni. Pe 20 iulie scria în jurnal:

> Cât de îngrozitor se poartă oamenii unii cu alții în zilele noastre! Sunt sigură că, dacă cineva e prietenos sau doar adoptă un comportament prietenos ori „tovărășesc”, nu o face dintr-un interes binevoitor sau din vreun sentiment de solicitudine, ci pur și simplu dintr-un interes material oarecare sau ca să obțină alt tip de avantaj. Toată lumea știe că am pierdut totul, că nu avem din ce trăi, că nu avem ce mânca, și totuși nimeni nu ridică un deget să ne ajute. Murim, și nu interesează pe nimeni[129].

Așa cum a descoperit Elena Bonner, chiar și rudele le întorceau spatele familiilor „dușmanilor poporului”. Aleksei Evseev și soția sa Natalia erau comuniști activi. Aleksei era

medic, consultant principal al Armatei Roșii în materie de boli venerice, Natalia, economistă la Trustul Lemnului din Orientul Îndepărtat. Locuiau cu fiica lor, Anghelina, la Habarovsk. În 1937, Aleksei și Natalia au fost amândoi excluși din partid (Aleksei în legătură cu mareșalul V.K. Bliuher, a cărui armată din Extremul Orient era ținta unei operațiuni masive de epurare). Anghelina, care avea pe atunci cincisprezece ani, își amintește cum s-a întors acasă tatăl ei după ce fusese dat afară din partid:

> Era cuprins de groază. A venit acasă și a spus înspăimântat: „O să mă aresteze!”. Eu eram doar o fată neghioabă de cincisprezece ani și i-am spus: „Dacă te arestează, înseamnă că așa trebuie”. Tata îmi spusese întotdeauna: „Dacă sunt arestați, înseamnă că așa trebuie”. Toată viața am trăit apoi cu ecoul acestor cuvinte: „Înseamnă că așa trebuie”. Nu am înțeles despre ce era vorba.

Aleksei a fost arestat pe 1 iunie. A fost condamnat pentru implicare într-un „complot fascist împotriva guvernului sovietic” (și împușcat la Habarovsk în martie 1938). După arestarea lui, Natalia și Anghelina au fost izgonite din apartamentul pe care-l ocupau. Temându-se să nu fie și ea arestată, Natalia a fugit cu Anghelina la Moscova, unde locuia familia ei, sperând să-și lase fata în grija unor rude. La vârsta de cincisprezece ani, exista pericolul ca, în cazul arestării mamei, Anghelina să nimerească într-un orfelinat. Nici una dintre rudele Nataliei, comuniști înflăcărați, n-a vrut să le ajute. Când a fost rugată s-o ia la ea pe Anghelina, sora mai

tânără a Nataliei, activistă de Comsomol, a replicat: „S-o crească puterea sovietică, noi nu avem nevoie de ea”. Mama Nataliei a avut o atitudine și mai dușmănoasă. I-a spus nepoatei în față: „Îl urăsc pe tatăl tău, e un dușman al poporului, și te urăsc și pe tine”. Timp de câteva zile, Natalia și fiica ei au dormit pe o bancă în parc, până când, în sfârșit, au fost primite de Andrei Grigoriev și soția lui, vechi prieteni ai lui Aleksei din vremea când erau studenți la Facultatea de Medicină a Universității din Moscova. Asumându-și un risc uriaș, Grigorievii au ascuns-o pe Anghelina în apartamentul la comun unde locuiau, la o aruncătură de băț de Kremlin. Anghelina nu avea nici un fel de documente legale care să-i permită să locuiască în capitala sovietică, dar vecinii de apartament ai Grigorievilor (printre care și cumnata lui Molotov) s-au prefăcut că n-o văd: le convenea să aibă în casă o familie de medici. Lăsându-și fiica la Moscova, Natalia s-a întors la Habarovsk, unde a fost arestată câteva săptămâni mai târziu[130].

Șamsuvali și Gulcira Taghirov erau profesori de școală în regiunea tătară Barda, la 140 de kilometri sud-vest de Perm. Șamsuvali era un activist revoluționar care jucase un rol principal în înființarea colhozului din satul lor, Akbaș. În 1936 a fost arestat ca „naționalist musulman” împreună cu alți 34 de profesori și lideri religioși tătari din regiunea Barda (a fost împușcat în 1938). Gulcira a rămas singură cu șase copii, cel mai mare de unsprezece ani, cel mai mic de numai câteva săptămâni. Ca unul dintre puținii locuitori ai satului care știa să citească (în tătară și rusă), Gulcira era respectată de consăteni, care au avut grijă ca femeia să aibă destul cât să-și hrănească familia. Chiar și ofițerul venit să-l aresteze pe

Șamsuvali, cuprins de remușcări că trebuia să ridice un om atât de bun, i-a ajutat pe Gulcira și pe copiii ei. Le aducea lapte sau le dădea să mănânce acasă la el. O dată pe săptămână transmitea scrisorile dintre Gulcira și Șamsuvali, care era închis la Barda. „Iertați-mă”, îi scria el lui Șamsuvali într-o scrisoare proprie, „n-am avut de ales. M-au silit să vă arestez, deși știam că sunteți nevinovat. Acum am să-mi răscumpăr vina și am să vă ajut familia”. Gulcira a rămas profesoară la școala rurală din Akbaș, deși orele ei erau deseori supravegheate de agenți NKVD, care îi căutau urme de naționalism musulman în orice cuvânt.

În 1937, Gulcira și cei șase copii au fost dați afară din casă în urma unui denunț al președintelui sovietului sătesc. Încărcându-și lucrurile pe un cal și într-o căruță, familia a mers pe jos 20 de kilometri până în satul Iekșur, unde locuia mama lui Șamsuvali cu fiul ei mai mare, într-o casă cu etaj, în care aveau destul spațiu liber. Mama era o femeie educată și pioasă – avea casa plină de cărți, dar a refuzat să-i primească. O învinuia pe Gulcira pentru arestarea fiului ei. Pentru că auzise zvonurile despre apropierea dintre nora ei și ofițerul care-l arestase pe Șamsuvali, bănuia poate că Gulcira jucase un rol important în arestarea acestuia din urmă. Fiica Gulcirei, Rezeda, crede că rudele tatălui se temeau că Gulcira era un „dușman al poporului” vinovat de arestarea soțului ei, care putea să le pună și pe ele în pericol. Mama lui Șamsuvali i-a spus că are casa plină. N-a lăsat-o să intre, ba nu i-a dat nici măcar de mâncare pentru copii după călătoria lungă pe care o făcuseră pe jos. În noaptea aceea, familia fratelui mai mic al lui Șamsuvali s-a mutat în camerele libere de la etaj (ca să dea mutării un caracter definitiv, fratele și-a vândut propria casă

din Akbaș, unde era comerciant). Respinși de familia soțului, Gulcira și copiii ei au găsit o cameră de închiriat la un colhoznic, la marginea satului. Mama lui Șamsuvali a venit odată în vizită, dar s-a plâns de gălăgia pe care o făceau copiii și nu s-a mai întors. Gulcira și copiii au locuit la Iekșur timp de cincisprezece ani și i-au văzut foarte rar pe membrii familiei Tanghirov, care refuzau să stea de vorbă cu ei. „Lucrul cel mai dureros”, își amintește Gulcira, „era să-i văd trecând pe stradă – unde sigur n-ar fi fost nimeni să-i audă – fără să ne spună nici o vorbă, fără măcar să ne salute”. Copiii Gulcirei au crescut în același sat cu verii lor, dar se întâlneau arareori cu ei. „Mergeam la aceeași școală, dar nu ne jucam niciodată cu ei și nici nu mergeam în casa lor”, își amintește Rezeda. „Erau întotdeauna reci cu noi, iar noi eram reci cu ei.”[131]

Gulcira Taghirova și copiii ei (Rezeda în centru), 1937.
Fotografia a fost
făcută într-un studio foto din Sarapul și trimisă lui Șamsuvali la închisoare.

Frica scotea la iveală tot ce era mai rău în oameni. Și totuși au existat și acte de extraordinară bunătate săvârșite de colegi, prieteni și vecini, uneori chiar de necunoscuți, care își asumau riscuri uriașe pentru a ajuta familiile „dușmanilor poporului”. Le luau copiii la ei, le dădeau bani și mâncare sau le găseau un adăpost când erau alungați din casele lor. Au existat oficiali bolșevici și angajați NKVD cărora li s-a făcut milă de familiile victimelor și și-au dat toată silința să le ajute, avertizându-le asupra primejdiilor sau identificându-le rudele arestate[132].

În martie 1937, arhitectul Mihail Stroikov a fost arestat din nou în timp ce se afla în exil la Arhanghelsk. Elena, soția lui, și Iulia, fiica lor de zece ani, au fost adăpostite de un vechi prieten de familie, Konstantin Arțeulov, care locuia de asemenea în exil în orașul Mojaisk, la 100 de kilometri sud-vest de Moscova, împreună cu soția sa Tatiana și cu fiul lor Oleg, de o seamă cu Iulia. Konstantin nu avea serviciu. Educat ca artist plastic, fusese dat afară din postul de pilot în aviația sovietică nu cu mult timp înainte de a fi arestat și, ca exilat, nu putuse să-și găsească o slujbă la Mojaisk. Întreaga povară a întreținerii celor două familii a căzut pe umerii Tatianei, care lucra ca profesoară în Mojaisk. „Și-au vândut tot ce-au putut ca să fie siguri că avem ce mânca”, își amintește Iulia. „Și-au riscat viețile ca să ne ia în locuința lor.” Iulia a rămas la

Arțeulovi în timp ce mama ei s-a dus să-și caute de lucru. În noiembrie 1937, Konstantin a fost denunțat de un vecin că adăpostește fiica unui „dușman al poporului”. A fost arestat din nou, închis și, ulterior, împușcat. Și totuși, soția lui Tatiana a continuat s-o adăpostească pe Iulia, ascunzând-o cu grijă de vecinii răutăcioși. Până la urmă, în 1938, a dus-o pe furiș la Moscova, unde niște prieteni ai lui Konstantin s-au învoit s-o țină la ei până când mama Iuliei avea să-și găsească de lucru. Elena a venit după ea în aceeași vară și a dus-o la Pușkino, un orășel la nord de Moscova, unde relațiile lui Konstantin au ajutat-o să se angajeze la Comitetul Orășenesc al Artiștilor Plastici, o organizație care se ocupa cu producția de portrete ale liderilor sovietici. Elena a devenit unul dintre portretiștii de frunte ai conducerii de partid și de stat – o situație ironică pentru soția unui „dușman al poporului”[133].

Tatăl lui Oleg Liubcenko, jurnalist ucrainean, a fost arestat în 1934 și împușcat în 1937. Exilați din Kiev, Oleg și mama lui, Vera, au sfârșit prin a ajunge la Maloiaroslaveț, un orășel la sud-vest de Moscova. Nu aveau pașaport pentru capitală, dar se duceau deseori să stea acolo într-un apartament la comun, pe Arbat, unde rudele Verei, pe vremuri moșieri bine cunoscuți la Reazan, locuiseră timp de câțiva ani în deceniul al treilea. Sora Verei mai locuia încă acolo. Din 1936 până în 1941, Oleg și mama lui au stat ilegal în apartament. Toți locatarii au fost foarte ospitalieri, asumându-și riscul să fie dați afară și poate chiar arestați pentru că ofereau adăpost unor imigranți. Responsabila apartamentului, o cekistă bătrână pe nume Klavdia Kolcina, i-a susținut în mod deosebit. Ea fusese cea care le invitase mai demult pe rudele Verei să se mute acolo, la sfârșitul Războiului Civil, când

venise ea însăși la Moscova de la Reazan și se întâlnise cu ele pe stradă. Klavdia îl cunoscuse pe tatăl lui Oleg la Reazan și era sigură că nu se făcuse vinovat de nimic din ceea ce i se imputa. Pentru că lucrase în Ceka și cunoștea metodele de lucru ale instituției, spunea adesea: „Noi avem legi, dar nici un fel de legalitate”. Președinta comitetului locatarilor se arăta și ea binevoitoare, cu toate că era o comunistă activă. Știa foarte bine că în apartament locuiau imigranți ilegali, dar, își amintește Oleg, în puținele ocazii când el sau mama lui îndrăzneau să iasă în curte sau când președinta îi vedea intrând pe o ușă laterală, „trecea pe lângă noi încruntată, ca și cum ar fi încercat să nu ne observe”[134]. O mulțime de oameni locuiau ilegal în blocurile de pe Arbat – o zonă prestigioasă a capitalei care a fost grav afectată de Marea Teroare.

După ce Ilia Slavin a fost arestat în noiembrie 1937, soția lui, Esfir, și fiica lor, Ida, au fost date afară din apartamentul de trei camere pe care îl ocupau în Casa Sovietului din Leningrad și mutate într-o cameră minusculă, de 8 metri pătrați, într-un apartament la comun, fără apă curentă și fără electricitate, la o periferie îndepărtată a Leningradului. Cinci luni mai târziu, Esfir a fost și ea arestată, închisă în penitenciarul Krestî și apoi condamnată la opt ani în Lagărul de Muncă Akmolinsk pentru Soții de Trădători ai Patriei (ALJIR) din Kazahstan. Ida, pe atunci în vârstă de șaisprezece ani, care anterior dusese viața ferită a unei fiice de profesor universitar, a rămas de capul ei. „Eram complet nepregătită pentru treburile zilnice”, își amintește. „Nu știam nici măcar cât costă pâinea sau cum să-mi spăl hainele.” Rămasă fără nici o rudă la Leningrad, era incapabilă să se întrețină singură; nu-și putea plăti nici măcar chiria odăiței în care locuia. A fost

însă salvată de colegii de clasă și de părinții lor, care au luat-o pe rând la ei, timp de câteva zile (dacă o țineau mai mult riscau să fie denunțați de vecini că adăpostesc fiica unui „dușman al poporului”). Pentru multe dintre aceste familii, a caza și a hrăni un copil în plus era o mare povară. Pentru Ida, ajutorul lor a avut o valoare de neprețuit. „Nu mi-au oferit doar hrană și un acoperiș deasupra capului, ci și sprijinul spiritual de care aveam nevoie ca să trăiesc.”

Ida și-a dat toată silința la școală pentru examenele pe care trebuia să le treacă pentru a intra în clasa a zecea, ultima de liceu, după absolvirea căreia putea să se înscrie la facultate. Cu ajutorul prietenilor, și-a găsit o slujbă ca femeie de serviciu, care i-a permis să-și achite chiria. Făcea în fiecare zi trei ore de acasă până la școală și înapoi și încă una până la muncă. De două ori pe săptămână, noaptea, stătea la coadă la închisoare ca să afle unde fuseseră duși părinții ei și dacă mai erau în viață.

Un mare ajutor a primit Ida și de la directoarea școlii ei, Klavdia Alekseeva. Membră de partid veche și respectată, Alekseeva se opusese dintotdeauna practicilor partinice de epurare în școala ei și se străduise să-i protejeze pe copiii ai căror părinți fuseseră etichetați „dușmani ai poporului”. Organizase, de pildă, un sistem de cazare care a salvat-o nu numai pe Ida, ci și pe mulți alți elevi rămași orfani. La un moment dat, Alekseeva nesocotise chiar decizia Comsomolului care încercase să exmatriculeze o elevă de cincisprezece ani pentru că „nu-și denunțase” mama, arestată ca „dușman al poporului”. Ida își amintește cum Klavdia a ales atunci o tactică relativ simplă. S-a arătat în mod intenționat „naivă” și

a interpretat dinadins „literal” faimoasa „directivă” a lui Stalin „copiii nu răspund pentru părinți”[*4.].

> La școala noastră erau mulți copii ai căror părinți fuseseră arestați. Mulțumită Klavdiei, nici unul nu a fost exmatriculat. N-a avut loc nici una dintre ședințele acelea înfricoșătoare – ca în alte școli – unde acești copii erau obligați să se lepede de părinții lor. [...] În ziua de după arestarea mamei, când am ajuns la școală, Klavdia m-a chemat în biroul ei și mi-a spus că, până la sfârșitul anului școlar, mesele mele de la școală vor fi plătite de comitetul de părinți. Mi-a propus să redactez o cerere ca să fiu scutită de examenele școlare din motive de sănătate [ceea ce i-a permis Idei să treacă automat în clasa a zecea]. „Dar, Klavdia Aleksandrovna”, i-am răspuns, „sunt perfect sănătoasă”. Ea a dat din umeri, a zâmbit și mi-a făcut cu ochiul.

Ida a fost scutită de examene. Dar viața a continuat să fie foarte grea pentru ea și de multe ori a fost cât pe ce să renunțe la școală:

> Când am spus odată că aș vrea să abandonez școala ca să-mi găsesc de lucru, Klavdia m-a luat în biroul ei și mi-a spus: „Părinții tăi se vor întoarce – trebuie să crezi în asta. Și n-o să te ierte dacă nu termini liceul și nu ajungi să poți face ceva în viață”. Asta m-a impulsionat să continui[135].

Ida a devenit profesoară. Ea nu a fost singurul copil sprijinit de directoarea școlii. Elena Bonner, colega ei de clasă, a

beneficiat și ea de ajutorul Klavdiei Alekseeva. După ce părinții i-au fost arestați în vara lui 1937, Elena a lucrat serile ca femeie de serviciu, deși nu câștiga de ajuns pentru a-și achita taxele școlare (introduse în licee din 1938). A hotărât să abandoneze studiile, să-și ia o slujbă cu normă întreagă și să continue liceul la seral, unde nu trebuia să plătească. I-a dus cererea Alekseevei pentru aprobare.

> Klavdia Alekseeva a luat de la mine foaia de hârtie, a citit-o, s-a ridicat de la birou, a închis ușa cabinetului și mi-a spus încet: „Chiar crezi că ți-aș lua bani ca să-ți continui educația? Du-te!”.

Pentru a obține dispensa de plată, Elena a trebuit să facă o cerere către un oficial de partid, așa-numitul *comsorg*, organizatorul Comsomolului, care „supraveghea comportamentul moral și politic al elevilor și profesorilor” și „înspăimânta pe toată lumea la școală – ca agent NKVD evident”. Bonner era prea înfricoșată ca să scrie cererea. Taxele ei școlare au sfârșit prin a fi plătite de un anonim – Elena crede că a fost vorba de Klavdia însăși. Privind în urmă la aceste evenimente, Elena își amintește că, în clasa ei, din douăzeci și patru de elevi, unsprezece aveau părinții arestați.

> Toți știam cine suntem, dar nu vorbeam, nu voiam să atragem atenția asupra noastră, ci ne purtam în continuare ca și cum totul ar fi fost normal. […] Sunt aproape sigură că toți unsprezece am terminat clasa a zecea odată – toți am fost salvați de directoarea liceului[136].

Dintre toate meseriile, profesorii apar cel mai des ca protectori și chiar salvatori ai copiilor aflați în situația Idei Slavina. Mulți profesori fuseseră crescuți în spiritul valorilor umaniste ale vechii intelectualități, mai ales cei din școlile de elită precum a Idei Slavina. „Majoritatea profesorilor noștri erau educați, omenoși, liberali”, își aduce aminte Ida.

> Profesorul nostru de educație fizică fusese ofițer în armata țaristă și luptase în Cavaleria Roșie în Războiul Civil. Vorbea fluent trei limbi străine. [...] Aveam un cerc de teatru și unul de poezie, amândouă încurajate de profesorii noștri – îmi dau acum seama – ca mod de a ne familiariza cu literatura secolului al XIX-lea, care nu avea ce căuta în „sala de clasă sovietică”. Profesorul nostru de istorie, Manus Nudelman, era un povestitor și un popularizator al istoriei excepțional. Era un nonconformist, atât în idei, cât și în modul cum se îmbrăca – excentric și boem. Evita cu grijă în lecțiile lui cultul lui Stalin, obligatoriu pentru toate orele de istorie la vremea aceea. A fost arestat în 1939[137].

Svetlana Cerkesova avea doar opt ani în 1937, când părinții ei au fost arestați. A locuit cu unchiul ei și a mers la școală la Leningrad, unde învățătoarea ei, Vera Eliseeva, îi sfătuia pe copii să se poarte frumos cu ea pentru că era o „sărmană” (cuvânt din vocabularul carității de secol XIX). Svetlana își amintește:

> În clasa noastră nu existau dușmani ai poporului – așa spunea învățătoarea. Își făcuse un obicei din a-i lua la ea pe copiii ai căror părinți dispăreau. Erau foarte mulți. Era

> un băiat, bunăoară, care locuia pe străzi, era întotdeauna murdar și fără încălțări sau haine, fiindcă nu avea pe nimeni care să se ocupe de el. Ea i-a cumpărat haine din banii ei și l-a luat acasă să-l spele[138].

Vera Eliseeva a fost arestată în 1938.

Dmitri Streleț ki a fost și el tratat cu înțelegere de profesorii săi din Cermoz, unde familia lui a locuit în exil începând cu 1933. Profesoara de fizică îi dădea bani pentru masa de prânz, căci părinții lui nu-și permiteau. Dmitri voia să-i mulțumească, dar, când îi punea banii în mână, ea își ducea degetul la buze în semn că nu trebuiau să vorbească. Se temea să nu dea de necaz dacă s-ar fi aflat că ajuta fiul unui „dușman al poporului”. Dmitri își amintește:

> N-a fost niciodată vreun cuvânt între noi: nu apucam să-i mulțumesc. Mă aștepta lângă cantină și, în timp ce treceam, îmi strecura trei ruble în mână. Poate să fi șoptit ceva în timp ce treceam – ceva încurajator –, dar atât. Eu nu i-am vorbit niciodată și nici ea nu mi-a vorbit propriu-zis, dar simțeam o recunoștință imensă, și ea înțelegea[139].

Școala Innei Gaister (Școala nr. 19) se afla în centrul Moscovei, aproape de Casa de pe Chei, unde locuiau mulți membri ai protipendadei sovietice, și avea printre elevi o sumedenie de copii care își pierduseră părinții în anii Marii Terori. La Școala Experimentală (MOPȘ) din apropiere, preferată de mulți bolșevici de elită, asemenea copii ar fi fost exmatriculați sau siliți să se dezică de părinții lor după ce fuseseră arestați. Dar la școala unde învăța Inna atmosfera era

alta; profesorii aveau o atitudine liberală și protectoare față de elevi. După arestarea părinților ei, în iunie 1937, Inna s-a întors la începutul noului an școlar în clasă. Multă vreme s-a temut să le spună profesorilor ce se petrecuse. „Noi fuseserăm crescuți cu povestea lui Pavlik Morozov”, explică Inna, care se temea că se aștepta de la ea să-și renege părinții, așa cum procedase micul erou sovietic. Dar când în cele din urmă și-a făcut curaj și i-a povestit dirigintei sale totul, aceasta i-a spus pur și simplu: „Bun, și ce-i cu asta? Hai să mergem în clasă!”. Tatăl Innei era unul dintre acuzații din procesul intens mediatizat al lui Buharin, dar nici unul dintre profesorii ei nu a dat vreo atenție acestui fapt. Când au fost introduse taxele școlare, diriginta i le-a plătit din salariul ei (Vladimir Peatnițki, fiul cel mai mic al lui Osip, elev la aceeași școală, a fost și el sprijinit financiar de un profesor). Grație influenței acestor profesori curajoși, Școala nr. 19 a devenit un refugiu pentru copiii „dușmanilor poporului”. Ceilalți elevi erau îndemnați să-i protejeze. Inna își amintește de unul dintre colegii cei mai neascultători (fusese adoptat de părinți de la un orfelinat și avea probleme serioase de comportament), care făcuse la un moment dat o listă cu 25 de „troțkiști” din clasă (copii ai „dușmanilor poporului”, cu alte cuvinte) și o prinsese pe perete. A fost criticat de toți colegii. Inna își amintește și de un incident legat de procesul lui Tuhacevski, când școlile sovietice primiseră ordin să șteargă imaginea acestui „dușman al poporului” din manuale. La școala ei, politica a fost alta:

> Unii băieți mâzgăleau fotografia lui Tuhacevski din cărțile lor, adăugându-i mustață sau coarne. Una dintre

profesoarele noastre, Rahil Grigorievna, le-a atras atenția: „Le-am spus deja fetelor și acum vreau să vă spun și vouă: o să vă dau câte o bucată de hârtie și vreau s-o lipiți cu atenție în manualele voastre ca să-i acoperiți chipul lui Tuhacevski. Dar faceți-o cu grijă, pentru că astăzi el e poate un om rău, un dușman al poporului, dar mâine el și ceilalți s-ar putea să revină și poate o să-i considerăm din nou oameni buni. Și atunci veți putea să luați hârtia fără să-l desfigurați”[140].

6

Când a fost arestată, pe 14 octombrie 1937, în stațiunea Suhumi de pe malul Mării Negre, Sofia Antonova-Ovseenko nu știa că și soțul ei fusese arestat cu trei zile înainte la Moscova. Vladimir era al doilea ei soț, iar Sofia era pentru el a doua soție. Se cunoscuseră la Praga, în 1927, pe vremea când Vladimir, bolșevic veteran care condusese atacul asupra Palatului de Iarnă în octombrie 1917, era ambasadorul sovietic în Cehoslovacia (ulterior a fost ambasador în Polonia și Spania). În 1937, când a fost rechemat la Moscova ca să preia postul de comisar pentru Justiție, cei doi erau încă foarte îndrăgostiți unul de altul, dar, odată arestată, Sofia a început să pună totul sub semnul îndoielii. După arestare a fost adusă la Moscova și, din celula de închisoare, i-a scris lui Vladimir, implorându-l să o creadă că era nevinovată. N-avea de unde să știe că el urma să-i citească scrisoarea într-o altă celulă.

M[oscova]. 16.X. Închisoare.

Dragul meu. Nu știu dacă vei primi scrisoarea aceasta, dar simt, nu știu cum, că îți scriu pentru ultima oară. Îți amintești cum spuneam mereu că, dacă cineva e arestat în țara noastră, atunci trebuie să fie pentru un motiv întemeiat, pentru o infracțiune – adică pentru ceva? Fără îndoială există ceva și în cazul meu, dar nu știu ce. Tot ce știu eu știi și tu, pentru că viețile noastre au fost inseparabile și armonizate. Indiferent ce se va întâmpla acum cu mine, am să fiu întotdeauna recunoscătoare pentru ziua când ne-am cunoscut. Am trăit în umbra gloriei tale și sunt mândră de asta. În ultimele trei zile, am meditat la viața mea și m-am pregătit de moarte. Nu-mi pot închipui nimic (afară de obișnuitele neajunsuri care deosebesc un om de un „înger") care ar putea fi considerat penal, nici în relațiile cu alți oameni, nici în raporturile cu statul și guvernul nostru. […] Am gândit exact ce ai gândit și tu – și există oare cineva mai devotat decât tine partidului și țării? Știi ce e în sufletul meu, știi adevărul faptelor, al gândurilor și cuvintelor mele. Dar dacă sunt aici înseamnă că am făcut ceva greșit – ce anume nu știu. […] Nu suport gândul că s-ar putea să nu mă crezi. […] De trei zile mă chinuie, îmi înfierbântă creierii. Îți cunosc intoleranța față de necinste, dar chiar și tu te poți înșela. Lenin s-a înșelat și el, se pare. Așa încât, crede-mă, te rog, când îți spun că n-am făcut nimic rău.

Vladimir Antonov-Ovseenko cu soția Sofia (dreapta)
și fiica vitregă Valentina (Valicika), 1936

> Crede-mă, iubitule. […] Și încă ceva: e timpul ca Valicika [fiica Sofiei din prima căsătorie] să intre în Comsomol. Fără îndoială că întâmplarea asta îi va sta în cale. Inima mi se umple de durere la gândul că va crede că mama ei e o ticăloasă. În situația mea, lucrul cel mai groaznic e că oamenii nu mă cred, și eu nu pot trăi așa. […] Cer iertare tuturor celor pe care îi iubesc că le aduc atâta nenoroc. […] Iartă-mă, iubitule! Măcar de-aș ști că mă crezi și mă ierți! A ta, Sofia[141].

Marea Teroare submina încrederea care ținea familiile laolaltă. Soțiile se îndoiau de soți și invers. Legătura dintre părinte și copii era, de regulă, prima dintre legăturile de

familie care se destrăma. Copiii anilor 1930, crescuți în cultul lui Pavlik Morozov, fuseseră învățați să aibă încredere în Stalin și în guvernul sovietic și să creadă tot ce scria presa oficială, chiar și atunci când îi categorisea pe părinții lor drept „dușmani ai poporului”. Școlile și organizațiile de pionieri și de Comsomol îi sileau să se dezică de rudele arestate sau, în caz contrar, să sufere urmări previzibile pentru educația și cariera lor.

În 1938, când tatăl lui – inginer militar, membru al unei brigăzi de șoc – a fost arestat la Leningrad, Lev Țelmerovski avea optsprezece ani. Fusese comsomolist și pilot de antrenament și visa să se înscrie în Armata Roșie, dar, după arestarea tatălui, a fost exilat fără proces, ca „element social străin”, la Cimkent, în Kazahstan, unde a lucrat într-o fabrică. Mama lui și cele două surori locuiau la Kazalinsk, la 500 de kilometri depărtare. În septembrie 1938, Lev i-a scris lui Kalinin, Președintele Sovietelor, dezavuându-și tatăl și neacceptând principiul care-l făcea să plătească pentru fărădelegile acestuia:

> Câteva cuvinte despre tatăl meu. Mama mi-a spus că a fost trimis în lagărele din nord pentru că era un revoltat. Personal, n-am crezut asta niciodată, pentru că l-am auzit eu însumi spunându-le surorilor lui cum s-a luptat cu Albii în nord. Ne povestea despre aventurile prin care trecuse. Când S.M. Kirov a fost asasinat, tata a plâns. […] Dar poate că totul era numai o disimulare vicleană. Mi-a spus de câteva ori că a fost la Varșovia. […] Cred că tatăl meu ar trebui lăsat să răspundă pentru faptele sale, dar eu nu vreau să sufăr rușinea pe care a provocat-o el. Vreau să

slujesc în Armata Roșie. Vreau să fiu un cetățean sovietic cu drepturi egale, pentru că mă simt demn de acest nume. Am fost educat într-o școală sovietică, în spirit sovietic, și de aceea opiniile mele sunt complet diferite de ale lui. Este chinuitor să port eticheta pusă unei alte persoane[142].

Anna Krivko avea optsprezece ani în 1937, când tatăl și unchiul ei – ambii muncitori în fabrică la Harkov – au fost arestați. Anna a fost exmatriculată din universitate și exclusă din Comsomol ca „element străin”. Și-a căutat o slujbă ca să-și întrețină mama, bunica și sora, care pe atunci nu împlinise încă un an. A lucrat o vreme la o fermă de porci, de unde a fost însă concediată când s-a aflat că tatăl ei fusese arestat. Nu și-a mai putut găsi apoi de lucru. În ianuarie 1938, i-a scris deputatului Vlas Ciubar, membru în Politburo, delimitându-se de tatăl ei și implorându-l să-i ajute familia. A amenințat că se va sinucide și că o va omorî și pe sora ei dacă nu poate duce o viață normală în Uniunea Sovietică. Scrisoarea în care Anna își repudiază tatăl e radicală ; era disperată să demonstreze că e demnă de a fi considerată, în mod salvator pentru ea, o stalinistă loială. Se poate însă și să-și fi urât cu adevărat tatăl pentru că provocase un asemenea dezastru:

Nu știu de ce sunt acuzați tatăl meu și fratele lui sau cât de mare le e sentința. Mi-e rușine și nu vreau să știu. Cred cu toată tăria că tribunalul proletar este just și că, dacă au fost condamnați, înseamnă că au meritat. Nu am nici un sentiment filial față de tatăl meu, numai sentimentul mai înalt al datoriei de cetățean sovietic față de patrie, de Comsomol, care m-a educat, și de Partidul Comunist. Susțin

din tot sufletul decizia tribunalului, vocea a 170 de milioane de proletari, și mă bucur că ea a fost luată. Tatăl meu recunoștea singur că fusese mobilizat în armata lui Denikin, unde a fost albgardist timp de trei luni în 1919, și că în 1929 a fost condamnat din acest motiv la doi ani și jumătate [într-un lagăr de muncă]; asta e tot ce știu despre activitatea lui [...]. Dacă aș fi observat vreun alt indiciu al convingerilor lui antisovietice, n-aș fi șovăit nici o clipă să-l denunț NKVD-ului, cu toate că e tatăl meu. Tovarășe Ciubar! Credeți-mă: mi-e rușine să-l numesc „tată". Un dușman al poporului nu poate fi tatăl meu. Numai poporul, care m-a învățat să-i urăsc pe toți nemernicii, pe toți dușmanii, fără excepție și fără milă, poate juca acest rol. Nutresc speranța că proletariatul, Comsomolul leninist și partidul lui Lenin și al lui Stalin vor ține locul tatălui meu, că vor avea grijă de mine ca de o fiică adevărată și mă vor ajuta pe drumul vieții[143].

Unii părinți arestați își încurajau copiii să se dezică de ei, preocupați să nu le pună în pericol perspectivele profesionale sau sociale. În 1937, în închisoarea din Kazan, Olga Adamova-Sliuzberg a cunoscut o femeie pe nume Liza, care crescuse la Sankt-Petersburg înainte de Revoluție. Își petrecuse copilăria pe străzi pentru că mama ei fusese cerșetoare. După 1917 a lucrat într-o fabrică. S-a înscris în partid și s-a căsătorit cu un oficial bolșevic din comitetul de conducere al fabricii. Au dus-o bine și și-au crescut cele două fiice, pe Zoia, cea mai mare, și pe Lealea, ca pe niște pioniere model. „Din când în când aveam la fabrică o dimineață a copiilor", i-a povestit Liza Olgăi,

> și micuța noastră Zoia se ridica în picioare și cânta în rochița ei de mătase cu cravata de pionier la gât, iar soțul meu îmi spunea atunci: „Nici o fetiță din lume nu e ca Zoia noastră. Când o să crească, o să fie artistă a poporului”. Atunci mi-am amintit cum umblasem pe la uși în copilărie […] și am simțit cât de mult iubesc guvernul nostru sovietic, încât mi-aș fi dat și viața pentru el.

Soțul Lizei a fost arestat ca susținător al lui Zinoviev („Dac-aș fi știut că-l trădase pe Lenin, l-aș fi sugrumat cu mâinile mele”, spunea Liza). Apoi a fost arestată și ea. Într-o zi, a primit o scrisoare de la Zoia. A sosit târziu, într-o sâmbătă, zi rezervată deținuților pentru scris, chiar în timp ce Liza o aștepta pe Zoia:

> Dragă mamă, am deja cincisprezece ani și vreau să intru în Comsomol. Trebuie să știu dacă ești vinovată sau nu. Mă tot gândesc: cum ai putut să trădezi puterea noastră sovietică? La urma urmei, o duceam atât de bine, iar tu și tata erați amândoi muncitori. Îmi amintesc cât de bine trăiam. Tu ne făceai rochii de mătase și ne cumpărai dulciuri. Chiar ai primit bani de la „ei” [„dușmanii poporului”]? Mai bine ne-ai fi lăsat să purtăm rochițe simple de bumbac. Dar poate, la urma urmei, nu ești vinovată, nu? În cazul acesta n-am să mă înscriu în Comsomol și n-o să-i iert niciodată, în numele tău. Dar, dacă ești vinovată, atunci n-am să-ți mai scriu, pentru că sunt devotată guvernului nostru sovietic și îi urăsc pe dușmanii lui și te voi urî și pe tine dacă ești unul dintre ei.

> Mamă, spune-mi adevărul! Aș prefera să nu fii vinovată și atunci nu m-aș înscrie în Comsomol. Fiica ta nefericită, Zoia.

Liza umpluse deja trei pagini din cele patru la care avea dreptul pentru scrisoare. S-a gândit o clipă și apoi a scris pe ultima pagină cu litere mari de tipar:

> ZOIA, AI DREPTATE. SUNT VINOVATĂ. INTRĂ ÎN COMSOMOL! ESTE ULTIMA OARĂ CÂND ÎȚI MAI SCRIU. FIȚI FERICITE TU ȘI LEALEA! MAMA.

Liza i-a arătat scrisoarea Olgăi, apoi s-a lovit cu capul de masă. Cu glasul înecat de lacrimi, a spus: „E mai bine să mă urască. Cum ar putea să trăiască fără Comsomol – o străină? Ar urî puterea sovietică. E mai bine să mă urască". Din ziua aceea, își amintește Olga, Liza „n-a mai scos o vorbă despre fiicele ei și n-a mai primit nici o scrisoare"[144].

Multor copii arestarea unei rude apropiate le stârnea tot felul de îndoieli. Poate principiile în care crezuseră în virtutea educației lor sovietice intrau deodată în conflict cu ceea ce știau despre oamenii la care țineau cel mai mult.

Când tatăl ei a fost arestat ca „troțkist", Vera Turkina n-a știut ce să creadă. Mama și bunica ei au acceptat amândouă vina lui Aleksandr. În presă au apărut informații despre activitatea criminală a tatălui ei, un bine-cunoscut bolșevic din Perm. Oriunde se ducea, Vera auzea lumea șușotind pe la spate despre ea, fiica unui „dușman al poporului". „Tatăl meu devenise un motiv de rușine", își amintește Vera.

> Oamenii îmi spuneau că, dacă a fost arestat, atunci trebuie să fie vinovat de ceva. „Nu iese fum fără foc”, zicea toată lumea. Când mama s-a dus să întrebe despre tata la sediul NKVD, i s-a spus: „Așteptați și o să vedeți, va recunoaște totul”. Și eu am presupus că era vinovat. Ce altceva aș fi putut să cred?[145]

Elga Torcinskaia era o elevă sovietică model. Îl iubea pe Stalin, îl venera pe Pavlik Morozov și credea în propaganda despre „spioni” și „dușmani”. Asta credea și în octombrie 1937, când tatăl ei a fost arestat. Bolșevic cu state vechi, tot mai dezamăgit de metodele lui Stalin, el nu vorbise niciodată cu ea despre opiniile sale politice. În casa Torcinski din Leningrad, ca în multe alte familii, politica nu era un subiect de discuție în prezența copiilor. Elga nu avea așadar nici o idee despre arestările în masă, în afară de cele despre care aflase la școală – și nu avea nici o altă modalitate de a înțelege motivele arestării tatălui ei, nici o modalitate de a analiza cele întâmplate. În 1938, doi dintre unchii ei au fost arestați. Unul s-a întors din lagărele de muncă în 1939 și i-a relatat Elgăi grozăviile despre torturile la care fusese supus de NKVD. Dar nici măcar asta nu i-a putut zdruncina Elgăi convingerea că, dacă cineva era arestat, „trebuia să fie pentru ceva ce făcuse”. În 1939, când a împlinit șaisprezece ani, tânăra a făcut cerere să intre în Comsomol. A declarat că tatăl ei era „dușman al poporului” și a pretins în mod fals că el se despărțise de mama ei. Declarația ei era un soi de renegare, dar, așa cum recunoaște azi Elga, la vremea aceea era derutată, se temea să pună vreo întrebare și și-a respins tatăl din ignoranță. „Eram toți niște zombi – așa cred. Doamne, eram doar niște fetișcane!

Fuseserăm educate de Comsomol. Credeam tot ce ni se spunea.”[146]

Tăcerea, lipsa oricăror noutăți sau informații exacerbau nesiguranța familiilor. Fără vești de la persoana arestată sau neavând cum să-i demonstreze nevinovăția, rudele nu aveau de ce să se agațe, nu aveau nimic pe care să-l opună prezumției publice de vinovăție.

Nina Kosterina era fiica unui bolșevic cu state vechi. După o copilărie sovietică model, s-a înscris în Comsomol la sfârșitul lui 1936, chiar în perioada când conștiința ei politică începea să perceapă primele unde ale Terorii. Când unchiul ei a fost arestat, Nina s-a străduit să dea un sens evenimentului. Pe 25 martie 1937 scria în jurnal:

> S-a întâmplat ceva înspăimântător și de neînțeles. Ei spun că unchiul Mișa ar fi fost implicat într-o organizație contrarevoluționară. Ce se petrece? Unchiul Mișa – membru de partid încă din primele zile ale Revoluției – să devină deodată dușman al poporului?

Când gazda lor a fost arestată, Nina s-a întrebat cum ar fi reacționat ea dacă ar fi fost arestat cineva din familia ei:

> Se întâmplă ceva ciudat. M-am tot gândit și am ajuns la concluzia că, dacă tatăl meu s-ar dovedi și el troțkist și dușman al acestei țări, nu mi-ar fi milă de el! Scriu eu asta, dar (mărturisesc) că mă roade viermele îndoielii.

În decembrie 1937, tatăl Ninei a fost exclus din partid și demis din postul său de demnitar. Anticipându-și arestarea, i-a scris Ninei ca s-o avertizeze: „Fii convinsă că tatăl tău n-a fost

niciodată un ticălos [...] și nu și-a pătat niciodată numele făcând ceva josnic sau murdar". Scrisoarea aceasta a jucat un rol decisiv: cu toate că era deconcertată și deznădăjduită, în septembrie 1938, când tatăl ei a fost în cele din urmă arestat, Nina a putut să se agațe de convingerea că era nevinovat. Așa cum nota în jurnal:

> 7 septembrie
> Ce întuneric rău prevestitor a coborât peste viața mea! Arestarea tatei e o lovitură atât de puternică [...]. Până acum, am ținut tot timpul capul sus, cu mândrie, dar acum [...]. Acum Ahmetev [un coleg de clasă] își permite să-mi spună: „Suntem tovarăși de nenorocire"! Și când te gândești cât îl disprețuiam și cât îl disprețuiam pe tatăl lui, un troțkist! Gândul acesta de coșmar mă apasă zi și noapte: oare și tatăl meu e dușman? Nu, nu se poate, nu cred așa ceva! Totul e o greșeală cumplită!

Tatăl Ninei a petrecut doi ani în închisoare așteptând să fie judecat de o „troică", după care a fost condamnat, ca „element periculos din punct de vedere social", la cinci ani într-un lagăr de muncă. În noiembrie 1940 a scris prima scrisoare acasă. Nina a fost impresionată de frumusețea scrisorii, în care a simțit spiritul tatălui ei, „forța și prospețimea" lui, în ciuda condițiilor aspre din lagăr. Dar mama ei, necăjită, a întrebat doar atât: „E vinovat sau nu? Dacă e nevinovat, de ce nu face apel împotriva sentinței?". Următoarea scrisoare a răspuns foarte limpede la întrebarea ei. „Nu mai e nimic de spus despre cazul meu", scria tatăl Ninei. „Nu există nici un caz, numai un balon de săpun cât un elefant. Nu pot să

dezmint ceea ce nu există, nu a existat și n-ar fi putut exista vreodată.”[147]

Dispariția unui soț și tată punea familiile într-o situație extrem de dificilă. Soțiile îi repudiau pe soții care fuseseră arestați nu neapărat pentru că îi credeau „dușmani ai poporului”, deși uneori posibilitatea aceasta li se părea reală, ci pentru că așa le era mai ușor să supraviețuiască și să-și protejeze familia (din acest motiv, mulți soți își sfătuiau chiar ei soțiile să-i renege). Statul exercita presiuni asupra lor să se dezică public de soți. Refuzul de a face așa ceva putea să aibă urmări grave. Unele femei au fost arestate ca „soții de dușmani” și trimise în lagăre de muncă – împreună cu copiii sau fără ei. Altele au fost date afară din case, concediate, lipsite de cartelele de alimente și de drepturi civile. Uneori presiunile erau și de natură financiară: le-au fost reduse salariile, au fost blocate conturile de economii sau le-au fost mărite chiriile. Pentru a încuraja femeile să nu-și mai recunoască bărbații, costul unui divorț, care în mod normal era de 500 de ruble, a fost redus, în cazul despărțirii de un deținut, la numai 3 ruble (cam cât o masă la cantină)[148].

Femeile trebuiau să dea dovadă de tărie de caracter și de mult curaj pentru a rezista presiunilor și a rămâne alături de soții lor. Irina și Vasili Dudarev erau căsătoriți de aproape cincisprezece ani când Vasili a fost arestat, în 1937. Se cunoscuseră la Smolensk la începutul anilor 1920, când amândoi se pregăteau să devină profesori. Bolșevic de pe vremea Războiului Civil, Vasili a intrat în elita de partid la Oriol. În 1933 a fost trimis la Azov, un oraș de lângă Rostov, la gura de vărsare a Donului, unde a devenit șeful organizației de partid. Irina lucra într-o fabrică de ciorapi. Nu fusese o

persoană activă politic, dar, din dragoste pentru Vasili, s-a înscris în partid și a devenit una din „soțiile partidului”. Când el a fost arestat, Irina s-a dus să-l caute – nu doar în închisori, ci și în depourile din Rostov și Bataisk, la 30 de kilometri depărtare, unde, duminică seara, erau pregătite trenurile cu deținuți pentru plecarea spre lagărele de muncă:

> Mergeam pe șine pe lângă trenuri sperând să-mi găsesc bărbatul, ca să-i pot da câteva lucruri pentru drum. Am văzut multe convoaie de deținuți. Vagoanele de marfă, acoperite cu gheață, erau bătute în cuie; chiar și ferestrele de sus erau astupate cu niște benzi de metal, având numai o mică deschizătură. Auzeam dinăuntru zgomot înăbușit de voci. Treceam pe lângă vagoane și întrebam: „Dudarev e aici?”. Zgomotul contenea și uneori câte un glas răspundea: „Nu”. […] Apoi, într-o zi, o voce a spus: „Dudarev? Da”. Era gardianul […]. Am scos hainele curate pe care le pregătisem și i le-am dat într-un săculeț. El m-a lăsat să scriu un bilețel, dar „la obiect”. Am fost atât de fericită că Vasili avea să știe că-l căutasem, că mă gândeam la el! Mă temusem foarte tare că, neavând de la mine, ar fi putut să creadă că mă lepădasem de el […]. Am scris în bilet o listă cu lucrurile pe care i le dădusem gardianului și am încheiat: „Toată lumea e bine. Te sărut”. Câteva minute mai târziu, gardianul mi-a înapoiat săculețul cu biletul. Pe partea cealaltă era scris de mâna lui Vasili: „Am primit totul. Mulțumesc”.

Irina nu s-a îndoit nici o clipă de nevinovăția soțului ei. A fost convocată în repetate rânduri de NKVD, i s-au înfățișat

„dovezile” activităților lui criminale, a fost amenințată cu arestarea dacă nu-l repudia, dar a refuzat de fiecare dată. Își amintește de o ședință de partid de la fabrica ei unde a fost chemată ca să dea în vileag infracțiunile săvârșite de soțul ei împotriva statului. În împrejurări similare, majoritatea soțiilor pretindeau că nu au știut niciodată nimic despre faptele soțului, dar Irina a negat cu îndrăzneală că al ei ar fi comis vreo nelegiuire:

> Stăteam singură la un capăt al mesei, în timp ce toți ceilalți s-au așezat cât mai aproape de conducerea comitetului, la celălalt capăt. Nimeni nu vorbea cu mine. Unul dintre secretarii de partid i-a informat pe participanți că Dudarev fusese arestat ca dușman al poporului și că acum trebuiau să ia o hotărâre în legătură cu mine. Membrii de partid au luat cuvântul pe rând. Nu aveau nimic de spus în afară de lozinci. Despre mine n-au zis nimic, dar mi-au cerut să le spun despre nelegiuirile săvârșite de soțul meu și să explic de ce le ascunsesem. Nimeni nu mă privea. Încercând să-mi păstrez calmul, am răspuns scurt, chibzuind cu grijă fiecare cuvânt. Am spus că trăisem cu soțul meu timp de cincisprezece ani, că îl știam drept un bun comunist, că datorită lui eu însămi mă înscrisesem în partid și că nu credeam sub nici o formă că fusese implicat în ceva rău. S-a stârnit rumoare, șușoteli. Cineva a strigat: „Dar a fost arestat!”. Ca și cum asta ar fi fost o dovadă de vinovăție. Pe rând, au încercat să mă convingă că era datoria mea de partid să dezvălui infracțiunile lui Dudarev. Dar nimeni n-a îndrăznit să formuleze învinuirile care i se aduceau. […]

> Mi-au cerut de mai multe ori să-l repudiez pe Dudarev ca dușman al poporului. Am refuzat de fiecare dată.

Irina a fost exclusă din partid. Și-a pierdut postul din comitetul director al fabricii și a fost mutată într-o slujbă prost plătită în deparmentul contabil. Câteva zile mai târziu, sovietul orășenesc i-a impus un impozit retroactiv considerabil pe apartament, explicându-i că trebuia să plătească pentru „spațiul excedentar” pe care ea și soțul ei îl ocupaseră timp de câțiva ani. În iulie 1938, Irina a fost arestată „pentru nedelimitare de activitățile dușmănoase ale soțului ei”. A fost eliberată în decembrie următor și s-a întors la Smolensk[149]. Dudarev a fost împușcat în 1937[*5.].

Iulia Peatnițkaia n-a știut ce să creadă despre soțul ei după ce a fost arestat. Își dorea să creadă numai lucruri bune, dar, în situația disperată în care o lăsase Osip, era greu să nu-i poarte pică – așa cum îi purtau și fiii ei – pentru că abătuse o asemenea nefericire asupra familiei. Igor, în vârstă de șaisprezece ani, se simțea abandonat de tatăl său, a cărui arestare îl izolase de prietenii din Comsomol. Vladimir, de doisprezece ani, l-a acuzat că i-a distrus visul de a face carieră în Armata Roșie. „Vova [Vladimir] își urăște tatăl cu înverșunare și-i e milă de Igor”, scria Iulia în jurnal. Șicanat de foștii prieteni și având deja deseori probleme la școală, Vladimir a fost zguduit de un incident din organizația de pionieri: comandantul îi pusese întrebări despre tatăl său și, când Vladimir a refuzat să răspundă, a declarat în auzul tuturor: „Tatăl tău e un dușman al poporului. Acum e datoria ta să hotărăști în ce relație ești cu el”.

Iulia și Vladimir se certau întruna. Într-o zi, când Vladimir era supărat pentru că mama lui refuzase să-i scrie lui Ejov ca să-i ceară înapoi arma lui de jucărie și niște cărți cu subiect militar confiscate de NKVD în timpul percheziției, i-a spus furios: „Mare păcat că nu l-au împușcat pe tata, pentru că e un dușman al poporului”. Altă dată, când Vladimir a venit acasă cu o notă proastă, Iulia și-a pierdut cumpătul și l-a certat. Așa cum nota în jurnal, i-a spus „că purtarea lui urâtă arată că e fiul unui dușman al poporului”. Izbucnind în lacrimi, Vladimir i-a replicat: „E vina mea oare că m-am născut fiul unui dușman? Nu vreau să mai fii mama mea, o să mă duc la casa de copii”. Iulia l-a amenințat că-l va trimite la culcare nemâncat. Vladimir a spus că o să-i „ia gâtul”. Atunci ea i-a dat două palme[150].

Iulia era la capătul puterilor. Alungată din apartamentul ei și chinuindu-se să-și găsească o slujbă, a început să-și pună și mai multe întrebări despre soțul ei. „Nu am decât un singur gând în cap – cine e Peatnițki?”, își spunea ea.

> 20 iulie 1937
> […] Ieri-seară m-am gândit la Peatnițki și m-am simțit plină de resentimente: cum a putut să ne lase să cădem într-o asemenea mlaștină a rușinii? Cum a putut să lucreze cu oamenii aceia, să le cunoască metodele și totuși n-a fost în stare să prevadă că ne va condamna la o viață de chinuri și de foamete? […] Nu e greu să-i porți pică lui Peatnițki. Și-a compromis copiii, a pierdut toți banii pe care-i aveam – și care oricum nu erau mulți. Dar cine anume sunt acești oameni care ne-au furat toate lucrurile? Autoritatea nu mai e acum decât o teroare arbitrară – și toată lumea se teme.

> Simt că înnebunesc. Ce gânduri îmi trec prin cap? Ce gânduri?[151]

Timp de șase luni, Iulia a continuat să se tortureze cu astfel de întrebări, încercând să-și dea seama cine e cu adevărat soțul ei. Informată, pe 7 februarie 1938, că Osip fusese acuzat de spionaj și de activitate contrarevoluționară, ea a notat în jurnal:

> Cine este? Dacă e un revoluționar de profesie, așa cum pretindea a fi acest bărbat pe care l-am cunoscut timp de șaptesprezece ani, atunci e un nefericit: a fost înconjurat de spioni și de dușmani care i-au sabotat munca, la fel ca și pe a multor altora ca el, și pur și simplu nu i-a văzut. [...] Dar, evident, Peatnițki n-a fost niciodată un revoluționar de profesie, ci un nemernic de profesie și un spion, și de aceea a fost atât de închis și de sever ca om. Evident, n-a fost omul care credeam noi că e. [...] Iar noi – eu, soția lui, copiii – n-am contat cu adevărat pentru el[152].

Igor a fost arestat pe 9 februarie 1938. Era în clasă, la școală, când doi soldați au venit să-l ia. A fost închis la Butîrki. Mistuită de teamă pentru fiul ei, Iulia a fost copleșită de disperare. Potrivit lui Vladimir, a avut o cădere nervoasă – petrecea zile întregi în pat și avea frecvent gânduri sinucigașe[153]. N-a ținut-o în viață decât ideea că trăiește pentru fiii ei, pe care o repeta ca pe o mantră în jurnal. „Mai bine ar fi să mor”, scria ea pe 9 martie. „Dar, așa, Vovka și Igor ar rămâne fără nici un suflet apropiat pe lume. Eu sunt tot ce au, și asta înseamnă că trebuie să mă lupt să rămân în viață.” Și totuși erau momente când Iulia se simțea atât de

deznădăjduită, încât singura salvare pe care și-o putea închipui era să rupă toate legăturile cu oamenii, chiar și cu băieții ei:

> 17 februarie 1938
> Ieri-seară am avut impresia că am găsit soluția: nu moartea, deși asta este cea mai ușoară și mai atrăgătoare, date fiind slaba mea voință și profunda disperare [...] ci ideea următoare: copiii nu sunt necesari; să-l dau pe Vovka la stat și să trăiesc doar pentru muncă – să muncesc fără odihnă, să iau pauză doar pentru citit, să trăiesc aproape de natură [...] să n-am nici un sentiment față de nici o ființă umană. Mi s-a părut o soluție foarte bună – să mă consum în muncă și să n-am pe nimeni apropiat pe care ei să mi-l poată lua. De ce îl am pe Vovka și la ce-i folosesc eu lui? Sunt îngropată sub un munte mult prea mare ca să pot duce viața unui om normal, ca să trăiesc pentru Vovka. El vrea pur și simplu să trăiască, să aibă prieteni, soare, o casă confortabilă, o viață plină, dar eu... eu sunt soția unui contrarevoluționar[154].

Iulia a încercat să descopere motivele arestării lui Osip și Igor. Spre deosebire de Vladimir, nu se putea hotărî să-l urască pe Osip, „dușmanul poporului”. Iată ce scria în jurnal: „Vovka mă chinuie pentru că sunt incapabilă să-l urăsc pe Peatnițki; la început am crezut că voi sfârși fără îndoială prin a-l urî, dar, până la urmă, am prea multe îndoieli”. A încercat să discute rațional cu Vladimir, spunându-i că tatăl lui „s-ar putea să fie nevinovat și s-a făcut o greșeală, sau poate a fost amăgit de dușmani”[155]. Iulia credea în existența „dușmanilor poporului”.

Comenta deseori despre indivizi „suspecți” în jurnalul ei și nu se îndoia de dreptatea tribunalelor sovietice. În timpul procesului lui Buharin, a fost convinsă că „răufăcătorii” fuseseră condamnați pe drept la moarte prin împușcare. Din punct de vedere politic, era naivă, nu înțelegea realitatea din jurul ei. Era perfect dispusă să-l transforme pe Buharin într-un țap ispășitor pentru catastrofa care-i distrusese familia. Comentând execuția lui și a celorlalți acuzați, din martie 1938, considera că „a vărsa sângele lor spurcat” era „un preț prea mic pentru suferințele pe care partidul le-a avut de îndurat”.

> Astăzi o să-i șteargă de pe fața pământului, dar asta n-o să-mi domolească prea tare ura. Eu le-aș pregăti o moarte cumplită: le-aș construi o cușcă specială într-un muzeu al contrarevoluționarilor și aș lăsa să vină lumea să se holbeze la ei [...]. Asta ar fi pentru ei de nesuportat: cetățenii care vin să se zgâiască la ei ca la niște animale. Ura noastră față de ei ar fi necontenită. Lasă-i să vadă cum ne continuăm eforturile de a construi o viață mai bună, cum suntem toți uniți, cum ne iubim conducătorii – conducătorii care nu sunt trădători. Lasă-i să vadă cum luptăm împotriva fascismului, în timp ce ei nu fac decât să se îndoape ca animalele, căci nu sunt demni de a fi numiți oameni.

Imaginându-și „viața mai bună” din viitor, când „numai oamenii cinstiți vor avea voie să trăiască și să muncească”, Iulia vedea în ea o speranță pentru sine și familia ei:

> Poate Igor se va întoarce, și Peatnițki la fel – dacă, bineînțeles, e cinstit și, firește, nevinovat de crimele comise de atâția dușmani sau de eșecul de a identifica toate viperele astea; dacă intențiile lui au fost cinstite, atunci sigur că se va întoarce. Ah, cât aș vrea să știu! Peatnițki, ești vinovat de ceva? Te-ai îndepărtat de linia partidului? Te-ai împotrivit măcar unuia dintre conducătorii noștri? Viața mea ar fi mult mai ușoară dacă aș ști adevărul! Iar în ce-l privește pe Igor, mă gândesc la cuvintele lui F. „Tot ce este bine făcut rezistă la foc. Iar de ceea ce nu rezistă nu avem nevoie.”[156]

Iulia a decis să-și pună încrederea în foc: dacă era nevinovat, Osip avea să supraviețuiască și el Terorii.

Peatnițki a fost închis în penitenciarul Butîrki, același unde era ținut și fiul lui. Lev Razgon l-a întâlnit într-o celulă aglomerată (construită pentru 25 de oameni, dar în care stăteau 67) la începutul lui aprilie 1938. A văzut un „bătrân slab și cocârjat [Peatnițki avea pe atunci cincizeci și șase de ani] care purta pe chip semnele luptei”.

> Când m-a văzut că-i privesc chipul, mi-a explicat că erau semne lăsate de catarama de metal a centurii anchetatorului. Îl văzusem în primele luni ale lui 1937. […] Bărbatul care stătea acum în fața mea era de nerecunoscut, nu mai era cel pe care-l știam. Numai ochii îi erau la fel de vii și de strălucitori, deși mult mai triști, și trădau o imensă suferință interioară.

Peatnițki l-a întrebat despre acuzațiile care i s-au adus, despre cum a fost incriminat, iar Razgon i-a pus, la rândul său, câteva întrebări:

> A tăcut. Apoi a spus că nu își făcea iluzii în privința sorții care-l aștepta. Cazul lui se apropia de sfârșit și el era pregătit. Mi-a spus cum a fost interogat fără pauză, torturat, cum, cu bătaia, au scos de la el exact ceea ce aveau nevoie să spună și că l-au amenințat că îl vor omorî în bătaie. Nu terminase de vorbit când au venit din nou după el[157].

Pe 10 aprilie, Peatnițki a fost transferat în penitenciarul Lefortovo, unde a fost torturat și interogat sistematic, în fiecare noapte, de pe 12 aprilie până în ziua procesului său de la sfârșitul lui iulie. Potrivit anchetatorului său principal, care a negat că ar fi folosit metode fizice de coerciție, Peatnițki a fost „calm și stăpânit, dar odată, când se afla, din cine știe ce motiv, într-o stare de agitație, mi-a cerut voie să bea ceva și, ducându-se să ia carafa cu apă, s-a lovit cu ea în cap”[158]. Osip a fost judecat pe 27 iulie de Tribunalul Militar al Sovietului Suprem, împreună cu alți 137 de deținuți. A fost învinuit că fusese unul dintre conducătorii unui cerc de spioni troțkiști și de dreapta din Comintern. Ejov i-a trimis lui Stalin o listă cu numele condamnaților, care se păstrează în Arhivele Prezidențiale de la Kremlin. În capul ei este scris un ordin scurt: „Împușcați-i pe toți 138. I. S[talin]. V. Molotov”[159].

Iulia nu a aflat nimic din toate acestea. Nu știa nici măcar că Peatnițki era închis la Butîrki atunci când se așeza la coada de la poartă ca să-i ducă pachete fiului ei. Cu cât trecea mai

mult timp fără nici o veste de la Osip, cu atât îi era mai greu să-și păstreze speranța că e nevinovat. Toată lumea îi spunea să-l uite, să se gândească la ea și la cei doi băieți. Pe 12 aprilie, în noaptea în care Osip a început din nou să fie torturat în închisoarea Lefortovo, Iulia a avut un coșmar: a visat că era chinuită de o pisică. Visul i s-a părut semnificativ și s-a întrebat dacă nu cumva însemna că fiul ei e torturat la Butîrki (auzise zvonuri despre așa ceva de la femeile care stăteau la coadă). Gândul suferinței lui Igor i-a schimbat sentimentele față de Osip, așa cum se vede din jurnalul ei:

> Viața mea a devenit o nesfârșită spirală descendentă. Vorbesc cu mine însămi, în șoaptă, și simt o deznădejde totală – pentru Peatnița [Peatnițki] și pentru Igor, dar mai ales pentru bietul băiat. Își petrece a șaptesprezecea primăvară a vieții într-o închisoare mizerabilă, întunecoasă și murdară, într-o celulă plină de necunoscuți. Principalul este că e nevinovat. Peatnițki și-a trăit viața – n-a fost în stare să-i recunoască pe dușmanii care-l înconjurau sau a devenit un degenerat, ceea ce nu e chiar atât de surprinzător, pentru că s-a dedicat politicii, dar Igor […][160].

Ideea că e prea târziu ca să-l mai ajute pe Osip i-a întărit Iuliei hotărârea de a face tot posibilul ca să-l salveze pe Igor, care avea viața înainte. Acceptase posibilitatea ca soțul ei să fie vinovat, dar nu era dispusă să accepte că fiul ei de numai șaisprezece ani ar fi putut fi implicat în vreo activitate infracțională. A decis să-și repudieze soțul în speranța că astfel avea să-și salveze fiul.

S-a dus la sediul procuraturii din Moscova. Informată că Peatnițki comisese crime grave împotriva statului, Iulia a răspuns: „Dacă așa stau lucrurile, el nu mai înseamnă nimic pentru mine”. Procurorul a sfătuit-o să înceapă o viață nouă. Ea i-a spus că ar vrea să lucreze pentru NKVD și el a îndemnat-o să facă o cerere oficială, promițându-i s-o susțină. Iulia a văzut în el un om plin de compasiune:

> I-am scuturat mâna cu căldură, deși poate am fost prea entuziastă, lucru pe care n-am fost niciodată în stare să-l controlez – însă m-am simțit apropiată de omul acesta, a cărui sarcină e dificilă, dar necesară, și am vrut să-mi exprim respectul față de el ca tovarăș, să-mi arăt sprijinul moral față de acești tovarăși care îi stârpesc pe nemernicii din partidul nostru. Subliniez din nou: în ciuda propriei mele suferințe și în pofida faptului că e posibil să sacrificăm oameni nevinovați (fie ca Igor al meu să nu fie printre ei!), trebuie să rămân fidelă principiilor, să fiu disciplinată și răbdătoare și trebuie, trebuie neapărat, să descopăr un mod de a-mi aduce o contribuție activă, altfel nu-mi voi găsi locul printre oameni.

După ce s-a dezis de soțul ei, Iulia a fost gata să gândească lucrurile cele mai rele despre el. Pe 16 aprilie scria în jurnal:

> Ah, nu pot să înțeleg! Dar, dacă-i așa, atunci cât îl disprețuiesc, cât îi urăsc sufletul josnic și laș și, totuși, pentru mine de neînțeles! [...] Ah, ce teatru a jucat! Acum înțeleg de ce s-a înconjurat de „tovărășia caldă” a tuturor spionilor, provocatorilor și birocraților acelora. Dar cu

siguranță nu avea nici un prieten adevărat. Era, în esență, un om morocănos, care nu și-a deschis niciodată sufletul față de mine. [...] Poate n-a iubit niciodată partidul, poate nu l-a interesat niciodată soarta lui. Dar despre noi, despre mine și despre copii, oare ce gândea?[161]

Trei săptămâni mai târziu, Igor a fost târât în fața unui tribunal format din trei persoane și învinuit că organizase o grupare contrarevoluționară de studenți – o acuzație atât de absurdă, încât până și tribunalul a respins-o, deși l-a condamnat la cinci ani într-un lagăr de muncă sub învinuirea mai puțin gravă și mai vagă de agitație antisovietică[*6.]. Iulia a aflat de pedeapsa fiului ei pe 27 mai. A făcut o criză de isterie și a cerut ca procurorul s-o aresteze și pe ea: „Dacă el e vinovat, și eu sunt". Meditând în aceeași seară la cele petrecute, Iulia a dat semne că începea să înțeleagă mecanismele Terorii:

Poate că Peatnițki a fost cu adevărat rău și trebuie să pierim cu toții din cauza lui. Dar mi-e greu să mor când nu știu cine a fost Peatnițki cu adevărat și nici ce nelegiuire a săvârșit Igor. N-avea cum să fi făcut ceva rău. Atunci de ce l-au luat? Poate l-au considerat un om care ar putea să devină infractor, pentru că e fiul unui dușman al poporului. [...] Poate e un mod de a mobiliza forțat acea parte a populației în care statul nu are încredere, dar a cărei putere de muncă poate fi folosită? Nu știu, dar e logic. Sigur că, dacă așa stau lucrurile, atunci Igor și toți ceilalți ca el nu se vor întoarce niciodată. Servesc un scop util

statului, dar pleacă din viață. Oricum, e înspăimântător să rămâi în urmă – să trebuiască să aștepți și să nu știi ce[162].

Iulia însăși a fost arestată pe 27 octombrie 1938. Avea treizeci și nouă de ani. Jurnalul i-a fost confiscat în momentul arestării și folosit ca dovadă a faptului că uneltise împreună cu soțul ei împotriva statului. A fost trimisă în lagărul de muncă Kandalakșa, în nordul extrem al regiunii Murmansk. Vladimir a fost trimis împreună cu ea, deși era foarte bolnav – abia își revenise după o operație – și a trebuit să fie luat din pat. La Kandalakșa, Vladimir a fost ținut în barăci și hrănit de două ori pe zi de un gardian NKVD, în timp ce Iulia mergea la muncă la construirea hidrocentralei Niva-GES, nu departe de lagăr. La scurt timp după sosire, Vladimir a evadat și s-a întors la Moscova, unde a stat la diferiți colegi de școală, inclusiv la familia lui Evgheni Loghinov, al cărui tată lucra în secretariatul personal al lui Stalin. Mai înainte, Loghinovii le întorseseră spatele Peatnițkilor, dar acum ceva i-a făcut să se răzgândească. Poate simpla omenie. Vladimir a rămas la ei timp de trei luni. Apoi, într-o seară, a auzit întâmplător o conversație între părinți: tatăl lui Evgheni avea necazuri pentru că îl adăpostea pe fiul lui Peatnițki. Ca să nu le mai provoace și alte greutăți, Vladimir s-a predat Sovietului din Moscova. Oficialul cu care a vorbit era un vechi tovarăș al lui Peatnițki din Octombrie 1917. I-a comandat lui Vladimir niște sendvișuri, după care a chemat poliția. Vladimir a fost dus la centrul de detenție NKVD din vechea Mănăstire Danilov, de unde copiii „dușmanilor poporului” erau trimiși în orfelinate din toată Uniunea Sovietică[163].

În martie 1939, Iulia a fost denunțată de trei colegi de echipă de la Niva-GES pentru că ar fi afirmat că soțul ei fusese arestat din greșeală, că era nevinovat și că îl considerase pe Stalin nepotrivit pentru rolul de conducător al proletariatului. Condamnată pentru agitație antisovietică, Iulia a primit cinci ani în lagărul de muncă Karaganda din Kazahstan. Igor era deținut și el în zona industrială a lagărului, încât Iulia a reușit cumva să aranjeze o întâlnire. „Am petrecut o zi deosebită și foarte tristă împreună", își amintește Igor, „apoi ea s-a întors [în zona pentru femei a lagărului]". Fragilă fizic și dezechilibrată mental, Iulia n-a putut să reziste vieții aspre de deținut. Era încă frumoasă și i-a atras atenția comandantului de lagăr (o posibilă explicație a faptului că a fost lăsată să-l vadă pe Igor); dar i-a refuzat avansurile sexuale și, drept pedeapsă, a fost trimisă ca muncitor necalificat la construcția unui baraj. Săpa timp de șaisprezece ore pe zi, stând până la brâu în apa rece ca gheața. S-a îmbolnăvit și a murit în iarna lui 1940, la o dată neconsemnată.

În 1958, după ce a fost eliberat din lagărele de muncă, Igor a primit vizita unei vechi cunoștințe de familie, o femeie pe nume Zina, care o văzuse pe mama lui în lagărul Karaganda, unde fusese și ea deținută. Zina i-a spus că Iulia murise în spitalul lagărului și că era îngropată într-o groapă comună. În 1986, Zina, care deja avea optzeci de ani, l-a vizitat din nou. I-a spus că îl mințise în legătură cu mama lui, pentru că, înainte să moară, Iulia o pusese să-i promită că-i va ascunde lui Igor detaliile cumplite ale morții ei (și pentru că, așa cum a recunoscut acum Zina, ea însăși se temuse să spună adevărul). Dar, nu demult, o visase pe Iulia, care o întrebase ce mai face fiul ei, și ea văzuse în asta un semn că trebuia să-i povestească

lui Igor ultimele zile ale mamei lui. Iulia nu murise în spital. În decembrie 1940, Zina se dusese s-o caute în lagărul Karaganda. Nimeni nu voise să-i spună unde era, dar apoi o femeie îi arătase spre un țarc pentru oi în stepă și-i spusese că Iulia stătea acolo. Zina a intat în țarc. Printre oi, pe pământul înghețat, zăcea Iulia:

> Era pe moarte, tot corpul îi era umflat de febră, ardea și tremura. Oile stăteau de pază în jurul ei, dar n-o puteau apăra de vânt și de zăpada care se adunase în troiene în jur. M-am lăsat pe vine lângă ea, ea a încercat să se ridice, dar n-a avut putere. I-am luat mâna și am încercat să i-o încălzesc cu răsuflarea mea.
>
> „Cine ești?", m-a întrebat. I-am spus cum mă numesc și am zis doar că am venit din partea ta, că mă rugaseși s-o găsesc [...].
>
> A tresărit brusc. „Igor, băiatul meu", a șoptit printre buzele înghețate. „Bietul meu băiat, ajută-l, te implor, ajută-l să supraviețuiască!" Am liniștit-o și i-am promis să am grijă de tine, ca și cum asta ar fi depins de mine. „Dă-ți cuvântul!", a șoptit Iulia. „Nu-i spune cum a murit mama lui! Dă-ți cuvântul!..."
>
> Delira pe jumătate. M-am ghemuit lângă ea și i-am promis.
>
> Apoi, din spatele meu, am auzit strigătul unui gardian: „De unde ai venit? Cum ai ajuns aici?". M-a înșfăcat și m-a împins afară din țarc. „Cine ești?"
>
> I-am explicat că venisem ca brigadier al unei sculării și că o găsisem întâmplător. Dar am fost reținută. Mi s-a spus

să nu suflu o vorbă despre ceea ce văzusem: „Taci din gură și nu spune nimic!”.

Iulia a murit în țarcul de oi. Fusese lăsată acolo când s-a îmbolnăvit și nimeni nu a avut voie s-o viziteze. A fost îngropată în același loc[164].

*1. Nu există nicio înregistrare a cuvântării lui Peatnițki și nici o stenogramă a plenarei din iunie, deși sunt dovezi care sugerează că orice intervenție a lui Peatnițki a fost ștearsă din stenogramă (o practică obișnuită în arhivele Comitetului Central), căci ar fi putut să încurajeze alți disidenți. Înainte de a închide lucrările ultimei ședințe a plenarei, pe 29 iunie 1937, Stalin a anunțat: „Cât despre Peatnițki, ancheta este în derulare. Ar trebui să se încheie în următoarele câteva zile”. În josul paginii există o însemnare de mână a unuia dintre secretarii lui Stalin: „Această comunicare a fost tăiată de tovarășul Stalin pentru că nu trebuie să intre în stenogramă” (RGASPI, fond 17, vol. 2, dosar 622, f. 220). E posibil să mai existe înregistrări ale presupusului incident în arhivele încă inaccesibile (precum Arhiva Prezidențială din Kremlin). Până când mărturiile vor deveni publice, singura dovadă a împotrivirii lui Peatnițki la arestarea în masă a bolșevicilor din „vechea gardă” provine de la fiul său Vladimir, care pretinde că a reconstituit evenimentele de la plenara din iunie pe baza dosarului personal al tatălui său din arhiva FSB, a unor mărturii fragmentare din alte arhive și a presupuselor amintiri ale lui Kaganovici, așa cum i-au fost relatate de către Samuil Guberman, șeful secretariatului lui Kaganovici (*Zagovor*, pp. 59-70; interviuri cu Vladimir

Peatnițki, Sankt-Petersburg, septembrie 2005). Vezi și, în sprijinul acestei versiuni a evenimentelor, B. Starkov, „Ariergardnîe boi staroi partiinoi gvardii”, în *Oni ne molceali*, Moscova, 1991, pp. 215-225.

*2. E posibil ca liderul sovietic să fi fost implicat în moartea lui Kirov. Șeful organizației de partid din Leningrad era un lider foarte popular și mai moderat decât Stalin, care avea motive întemeiate să se teamă că acesta i-ar fi putut deveni rival la conducerea țării. Până acum n-a ieșit la iveală nici o dovadă fermă a posibilului rol jucat de Stalin, dar el s-a folosit de această crimă pentru a-și justifica obsesia amenințărilor interne și a-și persecuta „dușmanii”.

*3. Simbolul lor este Rubașov, bătrânul revoluționar din romanul lui Arthur Koestler *Întuneric la amiază* (1940), care se recunoaște vinovat de trădarea de care este acuzat la proces, cu toate că știe că e inocent, pentru că vrea să-și servească statul.

*4. La o întâlnire a lucrătorilor de partid și combinerilor din decembrie 1935, un tânăr muncitor pe combină a spus că va lupta pentru victoria socialismului cu toate că era fiu de „culac”, la care Stalin i-a răspuns: „Un fiu nu răspunde pentru tatăl lui”. Presa a preluat acest slogan înșelător și l-a transformat în faimoasa „directivă”.

*5. Irina n-a aflat niciodată despre decesul lui. A continuat să-l caute până la moarte, în 1974, scriind sute de scrisori autorităților sovietice. După 1956 a fost invitată să se înscrie din nou în partid, dar a refuzat.

*6. În 1941, Igor a fost acuzat din nou de organizarea unei „conspirații contrarevoluționare”, în care erau implicați de data aceasta copii ai „dușmanilor poporului”, și sentința i-a

fost prelungită cu cinci ani. S-a întors la Leningrad în 1948, dar curând a fost iar arestat pentru „agitație contrarevoluționară” și condamnat la cinci ani (a făcut, în realitate, opt) în lagărul de muncă din Norilsk.

5

Rămășițe ale Terorii (1938-1941)

1

Era o seară caldă de vară, pe 28 iulie 1938, și bunica lui Nelli se dusese să culeagă zmeură din grădină, lăsând-o în grija surorii ei, Anghelina, în vreme ce mama ei, Zinaida Bușueva, îl îngrijea pe frățiorul ei și pregătea masa. De la arestarea tatălui, cu nouă luni în urmă, Nelli se obișnuise să ajute în casă, deși avea doar patru ani. Zinaida îl alăpta pe Slava când s-a deschis ușa și au apărut doi soldați de la NKVD. I-au spus să se îmbrace și au dus-o cu copii cu tot la sediul NKVD din centrul orașului Perm. După câteva minute, bunica lui Nelli s-a întors cu zmeura: casa era pustie, iar familia dispăruse.

La sediul NKVD, anchetatorul a aranjat ca ambele fetițe să fie trimise la case de copii. „Mama voastră pleacă într-o lungă călătorie la muncă”, i-a explicat el lui Nelli. „N-o s-o mai vedeți.” Pe Zinaida a cuprins-o isteria. Când doi gardieni au

venit să le ia pe fete, a început să țipe și să-i muște pe ceilalți gardieni, care o țineau imobilizată. În timp ce era dusă de acolo, Nelli a privit în urmă și a văzut cum o loveau pe mama ei peste față. Cele două fetițe au fost trimise la case de copii diferite – Nelli la un orfelinat evreiesc (din cauză că era mai oacheșă), iar Anghelina la o casă de copii din apropiere. Făcea parte din politica NKVD-ului să dezmembreze familiile de „dușmani ai poporului” și să le dea copiilor o nouă identitate.

Zinaidei i s-a permis să-l păstreze pe Slava – bebelușul avea pneumonie și trebuia alăptat. Timp de trei săptămâni, mama și copilașul au fost ținuți într-o celulă aglomerată. Zinaida a fost acuzată pentru că nu și-a denunțat soțul și a fost condamnată la opt ani în Lagărul de Muncă pentru Soțiile Trădătorilor de Patrie de la Akmolinsk (ALJIR), parte din complexul de lagăre Karaganda din Kazahstan. A ajuns aici într-un mare convoi de deținute transferate de la Perm la Akmolinsk în septembrie 1938. În ziua plecării, au fost silite să îngenuncheze vreme de mai multe ceasuri într-una dintre piețele orașului în timp ce așteptau să fie transportate la gară în grupuri mici, cu o căruță trasă de un cal. Locuitorii din Perm stăteau în jurul lor și priveau spectacolul, dar nimeni nu a încercat să le ajute pe deținute, deși mama Zinaidei, care o zărise cu Slava în mijlocul pieței, a încercat să convingă un gardian să îi ducă un pulover. „Pleacă, babo”, i-a zis gardianul, împingând-o cu vârful pistolului. La gară, convoiul a fost urcat în vagoane pentru vite. Drumul cu trenul până la Akmolinsk a durat zece zile, o călătorie de 1.500 de kilometri. Zinaida se afla într-un vagon cu infractoare de drept comun. La început, au hărțuit-o și au încercat să-i ia copilul, crezând că așa vor fi eliberate mai devreme din lagăr, dar după câteva zile, când

Slava s-a îmbolnăvit și mai rău, li s-a făcut milă de ea și le-au strigat gardienilor să aducă lapte pentru bebeluș. La sosirea în lagăr, Zinaida a fost obligată să renunțe la Slava pentru a-l da la orfelinatul din Dolinka, centrul administrativ al lagărelor din regiunea Karaganda. În următorii cinci ani nu l-a mai văzut. Contabilă calificată, Zinaida a primit oferta de a lucra în birourile lagărului, o poziție privilegiată pentru o deținută, dar ea a implorat să fie angajată la cea mai grea muncă agricolă. „O să-mi pierd mințile dacă voi avea timp să gândesc”, i-a explicat Zinaida comandantului lagărului. „Mi-am pierdut cei trei copii. Lăsați-mă să muncesc și să uit de mine însămi.”

Anghelina și Nelli Bușueva, 1937

După ce și-a văzut fiica îngenunchind cu Slava în piață, mama Zinaidei a plecat în căutarea Anghelinei și a lui Nelli. Cu ajutorul celor doi fii ai săi, a găsit-o pe Nelli după câteva săptămâni. Abia în primăvara lui 1940 a găsit-o și pe Anghelina, care, între timp, împlinise patru ani, fiind destul de mare ca să-și aducă aminte câte ceva despre incident:

> Verișorul meu Ghera, fiul unchiului Vitea, locuia lângă orfelinat. Într-o zi, noi, copiii de la orfelinat, eram în oraș, la o plimbare lângă râu, mergeam câte doi într-o coloană lungă, iar eu eram chiar la coadă. Ghera și părinții lui erau și ei la râu. El m-a recunoscut imediat. A strigat: „Uitați-o pe Aka noastră!”. Toată lumea s-a oprit. A fost o adevărată scenă. Femeile de la orfelinat nu au vrut să le lase pe rudele mele să se apropie de mine, dar unchiul Vitea a vorbit cu una dintre ele, care i-a spus că mă cheamă Alei sau Anghelina, nu erau sigure [...].
>
> Bunica a început să scrie petiții la orfelinat și apoi, într-o zi, a venit să mă ia. [...] Îmi amintesc ziua aia. A adus o pereche de pantofi roșii cu catarame strălucitoare și m-am încălțat cu ei. Am ridicat picioarele și m-am uitat la tălpile pantofilor – erau atât de moi, de curate și de roșii. I-aș fi șters de praf. Am vrut să-mi dau jos pantofii și să ling tălpile, pentru că aveau o culoare atât de vie, dar bunica a zis: „Gata, ajunge, lasă pantofii în pace. Hai s-o căutăm pe sora ta, Nelli”. Îmi mai aduc aminte încă de nedumerirea mea – ce înseamnă o soră? Cine era Nelli? Habar n-aveam. Când am plecat de la orfelinat, era o fată care aștepta lângă intrare. Bunica a spus: „Asta e Nelli, sora ta”. „Și?”, am zis eu. Singurul lucru pe care îl înțelegeam era că o chema

> Nelli, dar nu și ce însemna o soră. Fata a venit la mine. Avea părul negru tuns scurt. Purta o haină de ploaie gri. Rodea capătul gulerului. „De ce mănâncă gulerul?”, am zis eu. Și bunica a certat-o: „Iar îți rozi gulerul!”[1].

Amintirile din copilărie ale Anghelinei sunt dominate de sentimentul de foame. Mâncarea zilnică de la orfelinat fusese atât de sărăcăcioasă (pâine neagră uscată și un terci gri și subțire), încât prima reacție a Anghelinei în fața pantofilor ei roșii strălucitori a fost să încerce să-i mănânce ca pe o tomată. Lucrurile n-au stat cu mult mai bine când s-a dus să locuiască împreună cu Nelli și bunica ei, care era prea bătrână și bolnavă ca să lucreze și trăia într-o sărăcie lucie într-o cămăruță dintr-un apartament la comun, după ce fusese dată afară din casa familiei după arestarea Zinaidei, în 1938. În 1941 era aproape foamete la Perm (cunoscut din 1940 sub numele de Molotov). Multe dintre bulevardele centrale fuseseră transformate în loturi cultivate cu legume pentru anumiți locuitori din oraș, dar bunica Anghelinei nu făcea parte dintre aceștia. „Am învățat să mâncăm tot felul de lucruri”, își amintește Anghelina: „frunze de tei abia ieșite primăvara, iarbă și mușchi, coji de cartofi pe care le strângeam noaptea din tomberoanele celor care o duceau mai bine decât noi”. Anghelina percepea foamea ca pe un motiv de rușine și umilință. Foamea, mai degrabă decât arestarea părinților ei ca „dușmani ai poporului” – concept pe care oricum era prea mică ca să-l înțeleagă –, era cea care o definea drept o ființă umană dintr-o clasă inferioară. Anghelina era terorizată de un grup de băieți din casa de vizavi, unde locuiau muncitori din fabrică. Băieții știau că Anghelina lua

cojile de cartofi din tomberoanele lor și întotdeauna o luau peste picior din cauza asta atunci când trecea pe lângă ei pe stradă. Anghelina a învățat să-și țină gura și să nu riposteze. Într-o zi însă, șeful bandei, cel mai mare dintre băieți, provenit dintr-o familie de angajați cu funcții importante în fabrică, i-a dat o bucată de pâine cu unt unui cerșetor de pe stradă. „A făcut-o doar ca să-l văd eu”, își amintește Anghelina, „voia să mă umilească și nu m-am putut abține. Când am văzut pâinea aia cu unt a fost pur și simplu prea mult, aș fi dat orice să o am eu și n-am putut să suport s-o văd ajungând la un cerșetor. Am strigat la băieți: «Ce faceți? E unt pe pâinea aia!». Au râs toți de mine”[2].

Ca mulți copii care își pierduseră părinții în Marea Teroare, Anghelina nu își dădea seama pe deplin de pierderea suferită. Nu și-i amintea pe părinții ei – avea doar doi ani când au fost arestați –, așa că, spre deosebire de Nelli, care era îndeajuns de mare ca să-i țină minte, ea nu avea sentimentul că suferise când au dispărut. După ce a învățat să citească, Anghelina a plăsmuit fantezii despre moartea părinților ei inspirate din cărți, mai ales din poveștile ei preferate despre Napoleon și incendierea Moscovei. Își reamintește de o conversație din anii de după război, de pe când avea în jur de zece ani:

> O prietenă a bunicii a venit în vizită la noi. A vorbit despre mama și tata. Bunica avea poze cu toți copiii ei pe pereții din camera noastră. Femeia a arătat spre fiecare fotografie și m-a întrebat cine era acolo.
>
> — Cine e aia?
>
> — Mătușica Nina, am răspuns eu.

— Și ăla?
— Unchiul Sania.
— Și acolo?
— Aia este mama lui Nelli, am spus eu.
— Cum adică mama lui Nelli? E și mama ta.
Iar eu i-am spus:
— Nu, aia nu e mama mea, ci mama lui Nelli.
— Păi atunci unde este mama ta?
— Mama mea a murit în incendiul de la Moscova[3].

Adevărata figură maternă din viața Anghelinei a fost bunica ei. Ea a fost cea care le-a salvat pe Anghelina și pe Nelli de la casele de copii și, în cele din urmă, le-a reunit cu mama lor. Relatările despre copii salvați de bunicile lor erau ceva obișnuit pentru vremea aceea. De la începutul Marii Terori, bunicilor le-a revenit adesea misiunea de a încerca să țină unite rămășițele împrăștiate ale familiilor reprimate. Actele lor de eroism rămase nepovestite merită să se numere printre cele mai de seamă fapte din istoria sovietică.

Natalia Konstantinova și sora ei, Elena, și-au pierdut părinții în timpul Marii Terori. Tatăl lor a fost arestat în octombrie 1936 și executat în mai 1937. Mama lor, Liudmila, a fost arestată în septembrie 1937 și condamnată la o pedeapsă de opt ani într-un lagăr de muncă forțată de lângă Magadan, pentru că fusese soția unui „dușman al poporului”. Natalia, care avea zece ani, și sora ei, în vârstă de doisprezece ani, au fost trimise la orfelinat. Au fost salvate de bunica lor, o femeie blândă și cumsecade, cu nervi de oțel, care a reușit să facă un târg cu NKVD-ul. Elena Lebedeva s-a născut la Moscova în 1879 într-o familie de negustori de vază. A făcut patru clase

primare înainte de a se căsători, la șaptesprezece ani, și a avut șapte copii; al patrulea a fost Liudmila, născută în 1903. Când a făcut apel în sediul NKVD pentru a-și elibera nepoatele, Elenei i s-a spus că ar putea să ia fetele doar dacă se va duce să trăiască în exil cu ele, dar că poate să rămână la Leningrad dacă le lasă la orfelinat. Elena nu a ezitat. A luat fetele, și-a vândut proprietatea și a cumpărat trei bilete de tren până la Ak-Bulak, un oraș îndepărtat din stepă, între Orenburg și Kazahstan (abia după ce au sosit acolo a aflat că NKVD-ul plătea costul biletelor pentru toți exilații).

Ak-Bulak era o mică gară prăfuită pe calea ferată principală ce lega Rusia de Asia Centrală. La căile ferate erau angajați mulți dintre cei 7.000 de locuitori de acolo, în general ruși și kazahi, deși exista și o comunitate numeroasă de exilați politici care erau șomeri. Cu siguranță nu era de lucru pentru o bunică de cincizeci și opt de ani. Însă rudele de la Leningrad îi trimiteau regulat Elenei mici sume de bani și diverse bunuri pe care să le vândă la piață sau cu care să facă troc cu localnicele, a căror prietenie s-a chinuit din greu să o cultive. Elena nu a reușit să găsească o cameră de închiriat, așa că locuia cu nepoatele într-o coșmelie pe care a cumpărat-o și apoi a împărțit-o cu o altă familie exilată. Era una dintre cele mai vechi clădiri din oraș, datând din secolul al XIX-lea, și era construită din cărămizi de bălegar de cămilă și acoperiș de lut. Iarna, o încălzeau arzând bălegar într-un cuptor de lut. În cursul primului an, în 1938-1939, când în zonă a fost foamete, a dus o adevărată luptă pentru supraviețuire. Fetele nu aveau încălțări. Mergeau desculțe până la baraca din tablă în care se afla școala pentru copiii exilați, separată de școala din cărămidă pentru copiii muncitorilor feroviari. Însă fetele

învățau bine și în al doilea an li s-a permis să se transfere la cealaltă școală. Ba chiar s-au înscris la pionieri. Relațiile dintre exilați și feroviari erau bune. „Nimeni nu ne numea exilate”, își amintește Natalia. Abia în 1942, când ambele fete au depus cerere pentru a intra în Comsomol, cineva a subliniat faptul că tatăl lor era un „dușman al poporului” și, chiar și atunci, nu a fost un copil din partea locului, ci un evacuat din Moscova, care a pomenit despre asta pentru a împiedica intrarea lor în Comsomol[4].

Casa din Ak-Bulak în care a locuit Elena cu nepoatele ei, anii 1940

Privind retrospectiv spre anii petrecuți la Ak-Bulak, din 1938 până în 1945, Natalia crede că ea și sora ei au avut o copilărie fericită, în pofida tuturor greutăților pe care le-au

îndurat. „Am fost foarte norocoase să creștem în lumea micuță a bunicii noastre. Nu aveam niciodată destulă mâncare, nu aveam nimic al nostru, dar eram fericite pentru că ne iubea bunica. Nimeni nu putea să ne fure asta.” La școală, prietenele Nataliei o întrebau unde îi sunt părinții. Ea încerca să ocolească răspunsul. Nu discuta niciodată despre părinții ei, temându-se că lumea va presupune că „trebuie să fi fost vinovați de ceva de vreme ce au fost arestați”. Arestarea lor era un motiv de rușine și confuzie pentru Natalia. Nu înțelegea ce anume făcuseră ei și de ce au dispărut. Însă nu s-a îndoit nici o clipă de nevinovăția lor. Natalia crede că bunica ei a jucat un rol crucial în menținerea acestei convingeri: fără bunica, ea ar fi cedat presiunilor cu care s-a confruntat mai târziu din partea organizației de pionieri și a Comsomolului, pentru a se dezice de părinții ei fiindcă erau „dușmani ai poporului”. „Bunica văzuse multe la viața ei”, își amintește Natalia. „Înțelegea ce însemna puterea sovietică și nu s-a lăsat păcălită de nimic: avea aproape patruzeci de ani când a venit Revoluția.”

Valorile Elenei se formaseră în alt secol și într-un mediu social diferit, dar ea a înțeles că nepoatele ei trebuiau să supraviețuiască în lumea sovietică și nu a încercat să le impună propriile-i păreri antisovietice. Le-a spus că părinții lor erau oameni de treabă, că fuseseră arestați din greșeală și că, într-o bună zi, aveau să se întoarcă amândoi. Le-a povestit lucruri despre mama lor de pe vremea când fusese de vârsta lor: cât de frumoasă era, cât de mult îi plăcea să joace tenis, cât de mulți admiratori a avut, cum l-a cunoscut pe tatăl lor și ce familie fericită au fost. Le-a povestit fetelor că mama lor fusese exact ca ele. Prin asemenea relatări, cele două fete au

ajuns să-și cunoască mama și să-i simtă prezența în viața lor. Potrivit Elenei, „bunica era cea mai importantă persoană din viața noastră, chiar mai importantă decât mama. [...] Ea i-a luat locul mamei, chiar și după ce ne-am întors la Leningrad [în 1946] și am regăsit-o pe mama noastră cea adevărată [în 1951]”[5].

Elena Lebedeva cu nepoatele ei Natalia (stânga) și Elena Konstantinova,
Ak-Bulak, 1940

Să aibă grijă de nepoți putea fi o povară pentru bunici, care adesea erau ei înșiși lipsiți de locuință, loc de muncă, economii bănești, pensii și rații de alimente după arestarea propriilor copii ca „dușmani ai poporului”. Și nu toți nepoții au putut fi salvați. Tatăl Veronikăi Nevskaia a fost arestat în august 1936, la trei ani după moartea mamei ei, și a fost trimis în lagărele de muncă forțată de la Vorkuta. Veronika, în vârstă

de șase ani, și fratele ei mai mic, Valentin, au fost trimiși la orfelinat. Veronika a fost adoptată de Maria, mătușa tatălui ei, care a luat-o la ea, deși știa, avertizată fiind de NKVD, că dacă făcea așa ceva vor fi trimiși cu toții să trăiască în exil în regiunea Kirov, la 1.200 de kilometri est de Leningrad, orașul natal al Mariei. Maria, o femeie foarte credincioasă, la vreo șaptezeci și ceva de ani, a considerat că era datoria ei de creștină să aibă grijă de toți copiii din familie: locuia singură, căci soțul murise cu mulți ani înainte, și nu avea copii. Maria i-a găsit pe copiii nepotului ei la orfelinat. Avusese dintotdeauna o slăbiciune pentru Veronika. Îi aducea daruri și îi plăcea să-i citească din clasici. Însă era prea în vârstă și slăbită ca să se descurce cu Valentin, un băiețel dificil, neascultător, care avea nevoie de o îngrijire specială (se născuse cu o malformație la vezica urinară din cauza căreia suferea de incontinență). Maria a luat-o pe Veronika, dar l-a lăsat pe fratele ei mai mic la orfelinat. Nu au mai auzit niciodată nimic despre el. În 1941 au primit o telegramă prin care au fost anunțate că Valentin a murit în spitalul orfelinatului – avea doar șapte ani. Privind retrospectiv la aceste evenimente, Veronika este convinsă că bunica (așa cum îi zice ea mătușii tatălui ei) nu s-ar fi putut descurca cu Valentin. Însă crede, totodată, că bătrâna a fost năpădită de sentimente de remușcare. La câteva zile după ce primiseră telegrama, Maria a murit. Veronika a fost luată de niște rude îndepărtate, care au trimis-o curând altor rude, care, la rândul lor, au dat-o altora: nimeni nu voia să aibă o gură în plus de hrănit. Astfel, în următorii cinci ani, a locuit ca musafir nedorit în casele rudelor îndepărtate, până în 1946, când s-a dus la Vorkuta pentru a fi împreună cu tatăl ei[6].

Veronika și Maria, Slobodskoi, regiunea Kirov, 1939

Arestarea unui părinte i-a transformat peste noapte pe mulți copii în adulți. Brusc, copilul cel mai mare, mai ales, trebuia să îndeplinească rolul de adult, ajutând la treburile gospodărești și având grijă de cei mai mici[7]. Inna Gaister avea doisprezece ani când au fost arestați părinții ei, în vara anului 1937. Împreună cu surorile mai mici, Natalia (șapte ani) și Valeria (un an), și cu verișorul ei Igor (nouă ani), Inna locuia cu bunica ei în apartamentul familiei din Casa de pe Chei, la Moscova. Innei i s-au dat multe responsabilități noi care au plasat-o în rolul de părinte auxiliar, dacă nu chiar principal, în casă. Inna a scris NKVD-ului pentru a solicita returnarea bunurilor lor reținute și sigilate în apartamentul familiei. Ea se ocupa de pachetele pentru părinții ei și stătea toată noaptea

la coadă ca să li le dea la închisoarea Butîrki. Când a descoperit că mama ei fusese trimisă în lagărul de muncă forțată de la Akmolinsk (ALJIR), Inna și-a luat o slujbă de seară, meditând copiii mai mici după orele de școală, ca să poată economisi bani pentru pachetele lunare pe care avea voie să le trimită la Akmolinsk în vara lui 1939. La scurt timp după arestarea părinților, copiii familiei Gaister au fost evacuați din apartament. Cei patru copii și bunica lor s-au mutat într-o cameră cu chirie pe care o împărțeau cu alte opt rude – toți copii care își pierduseră părinții în timpul Marii Terori. Într-o cameră de 20 de metri pătrați locuiau treisprezece suflete (doisprezece copii și o bunică). Fiind cea mai în vârstă, Inna trebuia să spele și să ajute la curățenie și gătit. Făcea cel puțin o oră cu tramvaiul de la noua locuință la școală, iar când se întorcea seara, se căznea să termine cu spălatul și uscatul rufelor pentru a doua zi. Era epuizată fizic (în fotografii apare cu cearcăne mari în jurul ochilor). Privind retrospectiv la acea perioadă din viața ei, Inna crede că a ajutat-o să își dezvolte abilitățile de supraviețuire necesare:

> Era o viață care m-a pregătit pentru luptă. Luptam mereu pentru a supraviețui – nu doar pentru mine însămi, ci și de dragul Valiușkăi [Valeia] și Natalkăi [Natalia]. Aveam doar doisprezece ani când au fost arestați părinții mei. Însă după arestarea lor am crescut peste noapte. Am înțeles că mi se terminase copilăria. Primul lucru care s-a întâmplat a fost că ne-a plecat dădaca – nu se înțelegea bine cu bunica. Era treaba mea să am grijă de Valeria, care încă era un bebeluș. Țin minte ultimul lucru pe care l-a spus dădaca noastră înainte să plece: „Trebuie să o speli în fiecare seară!”. Am fost îngrozită. „Scutecul ei o să fie foarte

murdar”, mi-a zis. […] M-am pomenit într-o situație cu totul nouă. Trebuia să spăl pentru întreaga familie, care era foarte numeroasă. Și trebuia să învăț din răsputeri pentru ca viața mea să nu fie distrusă complet. Trebuia să-i întrețin și pe Igor și Natalka. Natalka întreba de ce toată lumea în afară de noi avea mamă și tată. Îi spuneam că noi avem o bunică și că ea ne iubește foarte mult. În multe privințe, eram ca o mamă pentru Natalka și Valiușka, chiar dacă, în alte privințe, eram eu însămi încă un copil[8].

Inna Gaister (la treisprezece ani) cu surorile ei Valeria (la trei ani)
și Natalia (la opt ani), Moscova, 1939. Fotografia a fost făcută pentru a fi
trimisă mamei lor în lagărul de muncă forțată de la Akmolinsk (ALJIR).

La fel ca Elena Lebedeva, bunica Innei le vorbea copiilor despre părinții lor. Voia să știe că părinții lor nu i-au părăsit, că îi iubesc și că se vor întoarce la ei. Însă alte bunici au ales o cale diferită.

Părinții Iraidei Faivisovici erau frizeri în Osa, un orășel din Urali aflat la sud de Perm. Au fost arestați în primăvara lui 1939, chipurile pentru organizarea unei conspirații politice împotriva conducerii sovietice, ca urmare a rapoartelor făcute de clienții salonului lor, care i-ar fi auzit plângându-se de lipsurile de tot felul. Iraida, care avea patru ani, a fost luată de vecini și pasată apoi de la o rudă la alta, nici una nefiind dornică să o ia, până când, în cele din urmă, a fost salvată de bunica maternă, Marfa Briuhova. Țărancă simplă și ortodoxă fervентă, Marfa crescuse șaisprezece copii, inclusiv cinci care nu erau ai ei. Îl învinovățea pe ginerele ei pentru arestarea lui și a fiicei ei, spunând că vorbise prea mult, și îi zicea Iraidei că ar trebui să învețe să-și țină gura. Iraida a crescut într-o „atmosferă de tăcere impusă” în care îi era interzis să vorbească sau să întrebe despre mama și tatăl ei. Sentimentele ei de inferioritate, care își aveau originea în statutul ei de copil orfan de la școală, au fost întărite de acea tăcere, care o făcea să își interiorizeze frica și dorul de părinți. Le auzea vocile în vis. Aflată în detenție într-un lagăr de muncă forțată din apropiere de Arhanghelsk, mama Iraidei îi scria fiicei din Osa o dată pe săptămână, dar Marfa ardea scrisorile fără ca măcar să le deschidă. Marfa a ascuns și fotografiile cu părinții Iraidei, pentru ca fata să-i uite. „Noi două o să supraviețuim împreună”, îi spunea nepoatei[9].

Bunicile au jucat un rol esențial în calitate de corespondenți între acasă și lagărul de muncă. În calitatea lor

de scriitoare și cititoare, au susținut acea legătură crucială între părinte și copil prin care milioane de familii au supraviețuit despărțirii pricinuite de Gulag.

Când au fost arestați părinții lor, în 1936 și 1937, Oleg Vorobiov și sora lui Natașa au fost salvați de bunica lor. Nadejda Mihailovna era o femeie inteligentă și curajoasă, una dintre primele femei medic din Tbilisi înainte de Revoluția din 1905. Prevenită că NKVD-ul îi va duce pe copii la orfelinat, ea i-a dus în grabă în regiunea Tula, unde i-a ascuns vreme de mai multe luni la nașii lor, înainte de a reveni la Moscova, unde a locuit cu copiii și bunicul acestora în niște camere închiriate dintr-o suburbie muncitorească a orașului. Credea că ar fi mai în siguranță acolo decât în centrul capitalei, unde locuiseră anterior. În general, muncitorii erau mai puțin interesați de trecutul politic al vecinilor (dar probabilitatea să fie dușmănoși din motive de clasă socială sau de apartenență etnică era mai mare)[10]. Pentru a-și proteja nepoții, Nadejda i-a adoptat și le-a schimbat numele. În fiecare săptămână, scria lungi scrisori către tatăl lor (aflat în lagărul de muncă de la Solovețki) și mama lor (în lagărele de la Temnikovski), cu amănunte despre rutina lor cotidiană:

> 25 ianuarie 1939.
> […] Oleg e nerăbdător să meargă la școală. Bunicul îl trezește la șapte și jumătate dimineața – trebuie doar să-i spună că e timpul să se trezească și se scoală. Dăm drumul la ceainicul electric și facem sendvișuri proaspete cu ou, pește, salam, iar el le bea cu ciocolată caldă, cafea, ceai sau lapte, după care pleacă la școală. E foarte mofturos la mâncare și nu mănâncă mult: o jumătate de chiflă și un

> pahar cu lapte și s-a săturat. La școală nu vrea să-și ia decât o jumătate de chiflă[11].

De fapt, puține dintre aceste detalii erau adevărate (din câte își aduce aminte Oleg, nu au existat ouă, pește sau salam, ci doar pâine și, uneori, unt), dar scrisorile le ofereau părinților lui alinarea că viața de familie continua normal și în absența lor și la fel avea să fie la întoarcerea lor.

Mihail, tatăl lui Oleg, era un inginer cu funcție înaltă. Înainte de arestare, lucrase în Ministerul Apărării la Moscova. În 1940 a fost transferat de la Soloveți în lagărul de muncă forțată de la Norilsk, la Cercul Polar de Nord, unde era mare nevoie de o experiență profesională ca a lui în vederea construirii uriașului complex industrial ce avea să devină curând principalul producător de nichel și platină din țară. Ca specialist, lui Mihail i s-a dat voie să primească pachete și să scrie acasă o dată pe săptămână. Corespondând cu Nadejda, Mihail își făcea o idee exactă despre starea mentală a lui Oleg, astfel încât să-i poată da sfaturi legate de studiile, lecturile, hobbyurile și prietenii lui. „Scrisorile lui aveau o profundă influență asupra mea”, își amintește Oleg.

> Am fost îndrumat de aceste scrisori poate chiar mai mult decât aș fi fost îndrumat de tata dacă ar fi fost în carne și oase lângă mine în timp ce creșteam. Deoarece tânjeam după un tată, am încercat să mă comport într-un mod pe care îmi imaginam că el l-ar fi aprobat, cel puțin așa cum îl cunoșteam eu din scrisorile lui.

Oleg a fost norocos să aibă o asemenea relație cu tatăl lui. Scrisorile erau dovada vie a iubirii părintești, ceva în care copiii puteau să creadă, și puteau fi interpretate drept un semn al nevinovăției părinților lor. Uneori, ele conțineau un desen sau un vers, o floare presată sau chiar fărâme de broderie, care exprimau sentimente și emoții ce nu puteau fi transmise prin intermediul cuvintelor cenzurate. Relațiile s-au clădit și pe aceste fărâme[12].

În toate scrisorile sale, Mihail îi insufla stăruitor lui Oleg necesitatea de a fi un „mic bărbat”.

> 25 august 1940.
> Dragul meu fiu, de ce nu mi-ai mai scris de atâta timp? Înțeleg că ești în vacanță [...] dar îți recomand insistent să scrii cel puțin o scrisoare la cinci zile. [...] Pune și desenele tale alături de scrisoare și las-o și pe Natașa să scrie un pic. [...] Să nu uiți niciodată că tu ești protectorul ei. Ea este încă foarte mică și uneori e capricioasă, dar tu ar trebui să o lămurești cu vorba bună. Ți-am scris de multe ori că, până la întoarcerea mea, este de datoria ta, ca bărbat, să îi protejezi pe Natașa, pe bunica și bunicul și să te asiguri că sunt în siguranță. Tu ești secundul meu la comandă. Ești capul micuței noastre familii. Toate speranțele mele depind de tine.

Oleg și Natașa, 1940.
Fotografia a fost făcută pentru
a-i fi trimisă lui Mihail la Norilsk.

Deși avea doar zece ani, Oleg a simțit că a devenit adult când a primit scrisoarea. S-a simțit răspunzător pentru Natașa, ceea ce l-a făcut să nu mai privească lumea ca un copil. După cum s-a exprimat el însuși, „am crescut peste noapte”[13].

2

Copiii din familiile Bușuev, Gaister și Vorobiov au fost mai norocoși – au fost salvați de rudele lor. Însă arestarea părinților a lăsat milioane de alți copii pe cont propriu. Mulți

au ajuns în orfelinate – destinate celor sub șaisprezece ani –, dar alții cutreierau străzile sau se alăturau bandelor de minori care controlau mare parte din infracționalitatea măruntă și prostituția din gări, piețe și alte locuri aglomerate din marile orașe. În mare măsură, tocmai pentru a combate problema crescândă a infracționalității infantile, în 1935 s-a adoptat o lege care scădea vârsta răspunderii penale la doisprezece ani. Între 1935 și 1940, instanțele sovietice au condamnat pentru infracțiuni minore 102.000 de copii cu vârste cuprinse între doisprezece și șaisprezece ani. Mulți au ajuns în coloniile de muncă pentru copii administrate de NKVD[14].

Unii copii au scăpat sistemului și au ajuns să-și poarte singuri de grijă. Mihail Mironov avea zece ani în 1936, când părinții lui au fost arestați. Amândoi erau ucraineni de origine, muncitori într-o fabrică, partizani Roșii în Războiul Civil, care înainte de arestare urcaseră în ierarhia partidului, mai întâi la Moscova, apoi la Leningrad. Lilia, sora lui Mihail, părăsise deja căminul părintesc din Leningrad pentru a studia medicina la Moscova. Așa că Mihail era singur. O vreme a locuit pe la diverse rude, însă devenise o povară pentru toți, căci erau muncitori în fabrici care se chinuiau să supraviețuiască împreună cu familiile lor numeroase. În septembrie 1937, Mihail a fost admis ca elev la școala de desen înființată de Casa Pionierilor din Leningrad. Bela, mătușa lui, care avusese grijă de Mihail în lunile precedente, a văzut în asta un bun prilej de a se descotorosi de el și l-a trimis să locuiască la căminul pentru elevi ce aparținea Casei Pionierilor. Mihail a pierdut orice urmă a tatălui său (care a fost împușcat în 1938) și nu a mai primit niciodată vești de la sora lui, căreia îi era teamă că va fi exmatriculată de la

facultatea de medicină dacă își va da în vileag biografia pătată scriindu-le rudelor ei. Singura lui legătură a fost cu mama lui, căreia îi trimitea adesea scrisori în lagărele de muncă forțată de la Vorkuta. Era izolat și singur, fără prieteni sau familie, și avea o nevoie disperată de dragoste maternă (scrisorile lui se încheiau adeseori cu efuziuni sentimentale precum „Te sărut de 1.000.000.000 de ori"). În primăvara lui 1941, Mihail a fost exmatriculat de la școala de desen – din lipsă de talent –, fiind înmatriculat, în schimb, la o școală de ucenici. Dat afară din căminul de la Casa Pionierilor, și-a găsit o cameră într-o cazarmă. „E foarte plictisitor pentru mine", îi scria în iulie mamei sale băiatul în vârstă de cincisprezece ani. „Nu e nimeni aici. Toată lumea a plecat și eu sunt singur." În septembrie, când trupele germane au împresurat Leningradul, Mihail a fugit la Moscova, dar până să ajungă acolo, sora lui fusese deja evacuată odată cu tot institutul de medicină în Asia Centrală. Nici una dintre celelalte rude de la Moscova nu a vrut să-l primească, așa că Mihail a ajuns să trăiască pe stradă. A fost ucis în bătălia pentru Moscova din octombrie 1941[15].

Maia Norkina avea treisprezece ani în iunie 1937, când tatăl ei a fost arestat. După un an, când NKVD-ul a luat-o și pe mama ei, Maia a fost exmatriculată de la școala din Leningrad. Maia avea mai multe mătuși și unchi la Leningrad, dar nimeni nu a vrut să o primească. „Toți se temeau că își vor pierde slujbele", explică Maia. „Unii erau membri de partid – acestora le era cel mai frică și au refuzat din capul locului." Toată lumea se aștepta ca Maia să fie preluată de un orfelinat. Însă n-a venit nimeni să o ia.

Mihail Mironov și desenele lui (facsimil dintr-o scrisoare adresată mamei sale)

Așa că a continuat să locuiască în cele trei camere care aparțineau familiei ei dintr-un apartament la comun situat, convenabil, în centrul orașului. Dornice să păstreze acest prețios spațiu de locuit, rudele ei l-au mutat acolo pe unul dintre unchii ei și l-au înregistrat ca rezident, deși el nu călcase niciodată pe acolo întrucât locuia cu soția și copiii în altă parte a orașului. „Trăiam pe cont propriu, în mod cu totul independent”, își amintește Maia. Fata în vârstă de paisprezece ani împrumuta cărți de la prietenele de la școală. Mergea o oră până acasă la mătușa ei ca să mănânce sau cumpăra mâncare cu banii de buzunar primiți de la rude; vecinii din apartamentul comun îi mai dădeau uneori ce rămânea de la masă. Stătea zilnic la cozi la sediul NKVD din Leningrad, sperând să predea un pachet pentru tatăl ei; o vreme, funcționarii au luat pachetele, apoi i-au spus că tatăl fusese condamnat la „zece ani fără drept de corespondență” (ceea ce însemna – deși ea nu a aflat-o ani de zile – că fusese împușcat). Să-i trimită un pachet mamei, în lagărele de muncă

de la Potma, era și mai greu: trebuia să stea la coadă câte două zile și două nopți. Maia a trăit așa până în august 1941, când a împlinit optsprezece ani și s-a înscris la Voluntarii Poporului ca să apere Leningradul. Nu avea o educație atestată oficial și nu a avut altă opțiune[16].

Zoia Arsenteva s-a născut în 1923 la Vladivostok. Tatăl ei, căpitanul unui vas cu aburi, a fost arestat într-un voiaj la Petropavlosk-Kamceatski pe 25 noiembrie 1937; mama ei a fost arestată în casa din Vladivostok în aceeași zi. Zoia nu a fost dusă la orfelinat: deși avea doar paisprezece ani, părea mai mare. A fost lăsată să se descurce singură în apartamentul la comun în care familia ei locuia din 1926. Nu avea alte rude la care să poată apela. Sora mamei locuia la Habarovsk și venea la Vladivostok, unde avea o *dacea*, doar pe timpul verii; familia tatălui era la Leningrad. Zoia avusese o copilărie ferită de griji. Mama ei nu lucra și se dedicase singurului ei copil. Însă acum Zoia era silită să-și poarte singură de grijă. Mergea la școală. Gătea mâncarea pe micul primus de pe coridorul apartamentului la comun. Cu ajutorul vecinilor, a vândut câte ceva din moștenirea familiei (un ceas din aur, inelul de argint al mamei, vechiul binoclu și aparatul de fotografiat ce fuseseră ale tatălui ei, cărți și sculpturi) pentru a cumpăra alimente sau mâncare de la cantina fabricii de lângă casă. Mare parte din banii strânși astfel au fost folosiți pentru a lansa un apel pentru eliberarea tatălui ei (acuzat că făcea parte dintr-o „Organizație Contrarevoluționară Transpacifică”), care îi trimitea săptămânal scrisori din închisoarea din Petropavlovsk-Kamceatski cu instrucțiuni complicate despre chichițe juridice obscure și despre recuperarea conturilor bancare. O dată pe săptămână ea îi

răspundea cu noutăți despre cazul lui. O dată pe săptămână stătea la coadă peste noapte în fața închisorii din Vladivostok ca să predea un pachet pentru mama ei. Tatăl era impresionat de felul în care fata se maturizase și reacționase la criza familiei. În mai 1940, el îi scria soției, care, între timp, ajunsese într-un lagăr de muncă de lângă Iaia, în Siberia:

> Am primit două scrisori de la Zizika [Zoia]. Îmi pare foarte rău pentru ea, dar mă și bucur pentru succesul ei; este înfloritoare și sănătoasă – în curând va face șaptesprezece ani și este complet independentă. E o fată isteață și merită laude pentru curajul ei – nu i-a fost frică să trăiască pe cont propriu la paisprezece ani. Ba chiar a ajuns să-i placă. Mi-o închipui ca pe o micuță stăpână a casei, pe deplin stăpână pe treburile ei casnice și școlare[17].

Zoia Arsenteva, Habarovsk, 1941

Din perspectiva Zoiei, să se descurce singură nu a fost deloc plăcut. După cum a spus mulți ani mai târziu, „într-o zi mama a fost arestată, de-a doua zi mi-am început viața de adult”. În scrisorile către părinții ei nu îi împovăra cu problemele pe care le avea de înfruntat. Indivizi care se dădeau drept prieteni ai părinților ei au încercat să profite de ea, oferindu-se să o ajute să-și vândă lucrurile de valoare și păstrând jumătate din câștig pentru ei înșiși. În primăvara lui 1939, o cunoștință de treabă a mamei ei, secretară de la Sovietul orașului, și-a mutat lucrurile în camera Zoiei. Susținea că încearcă să o ajute ca să nu trebuiască să împartă spațiul de locuit cu altă familie. În realitate, câteva săptămâni după aceea, femeia a chemat poliția să o aresteze pe Zoia și să o ducă la orfelinat, obținând astfel camera pentru ea însăși. La orfelinat, Zoia a intrat în greva foamei în semn de protest pentru că fusese trimisă acolo. Până la urmă, printr-o angajată de la orfelinat, a luat legătura cu mătușa ei din Habarovsk, sosită de curând ca să-și petreacă vara la *dacea* ei. Zoia a stat la orfelinat trei luni, până când mătușa a reușit să obțină camera ei din apartamentul la comun și, în ziua în care a împlinit șaisprezece ani, i s-a permis să se întoarcă acolo. A muncit ca să se întrețină pe durata ultimului ei an de școală, învățând la seral, apoi a urmat Institutul de Căi Ferate din Habarovsk. În iarna lui 1940, tatăl ei a fost condamnat la cinci ani într-un lagăr de muncă din Siberia, unde a murit în 1942. Mama ei a fost eliberată în 1944[18].

Marksena Karpițkaia avea treisprezece ani când părinții ei, înalți demnitari de partid din Leningrad, au fost arestați, pe 5 iulie 1937. Frații mai mici ai Marksenei au fost trimiși la

orfelinate diferite – cel mare, Aleksei (de zece ani), la o casă de copii de lângă Kirov, cel mic, Vladimir (de cinci ani), la una din Republica Tătară. Marksena nu a fost dusă la orfelinat deoarece, la fel ca Zoia, părea mai mare decât era. În schimb, a fost mutată într-o cameră dintr-un apartament la comun împreună cu dădaca ei, Milia, o țărancă simplă, care a ajutat-o și a exploatat-o în egală măsură. Ca mulți copii crescuți în gospodării comuniste în anii 1920, Marksena a fost educată să își asume responsabilități încă de la o vârstă fragedă. Părinții o tratau ca pe o „mică tovarășă” și îi dădeau sarcina să se ocupe de frații ei mai mici. Acum, această pregătire i-a prins bine:

> Milia era cu mine, dar eu mă ocupam de toate, inclusiv de bani. Îi plăteam Miliei salariul, dar curând a început să mă fure, așa că i-am zis că nu mai aveam nevoie de serviciile ei. Totuși, am lăsat-o să doarmă în continuare în camera mea, pentru că nu avea unde să stea în altă parte[19].

Pentru un copil de treisprezece ani, Marksena era uimitor de descurcăreață. A reușit să supraviețuiască salvând lucrurile personale ale părinților ei, ce fuseseră sigilate în apartamentul lor în momentul arestării acestora, pe care le-a vândut apoi prin intermediul Miliei printr-o consignație, ultima rămășiță oficială a pieței private unde cetățenii sovietici puteau să vândă și să cumpere bunuri proprii. Cheia acestei complicate operațiuni a fost ajutorul unui înalt funcționar de partid și prieten de familie, Boris Pozern („unchiul Borea”), la vremea aceea procuror în Oblastia Leningrad, care o cunoștea pe Marksena de când era micuță.

Pozern a trimis un soldat să deschidă apartamentul pentru ca Marksena să poată recupera niște bani și să scoată de acolo lucrurile pe care să le vândă: costumul și pantofii tatălui ei, rochia și haina de blană ale mamei, prosoape și lenjerie de pat. „Unchiul Borea”, care își riscase viața ca s-o ajute pe orfană, a fost arestat și împușcat în 1939.

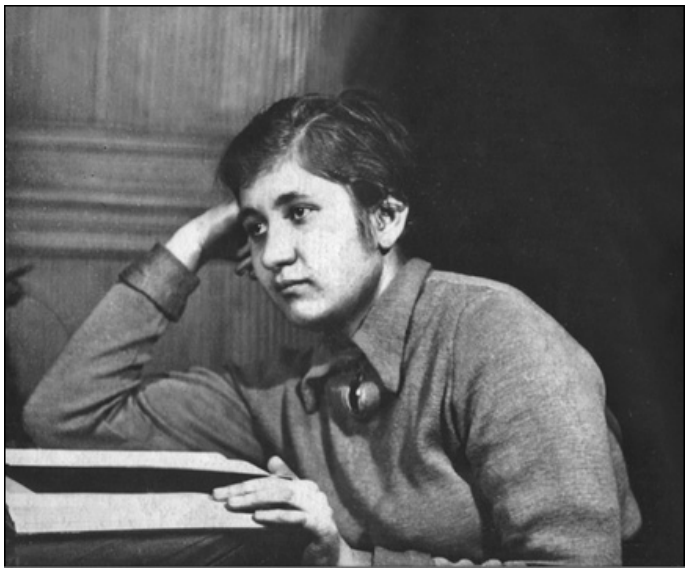

Marksena, Leningrad, 1941

Marksena a depozitat aceste lucruri în camera ei din apartamentul la comun. Cele care nu se vindeau i-au fost furate unul câte unul de vecinii din celelalte camere. Apoi Milia și-a adus un iubit în cameră, până când Marksena și-a făcut curaj și i-a dat afară pe amândoi, punând un zăvor la ușă. În cei trei ani care au urmat, Marksena a locuit singură în apartamentul la comun. Și-a vândut ultimele lucruri prin intermediul unei mătuși, care abia dacă îndrăznise să mai stea de vorbă cu ea după arestarea părinților, dar acum a profitat de ocazie ca să o ajute să-și vândă bunurile. Apartamentul la

comun în care locuia Marksena era situat într-o zonă eminamente proletară din Leningrad – toți vecinii erau muncitori în fabrici. Ei știau că locuiește singură – o situație ilegală pentru un minor –, dar nici unul nu a reclamat-o la poliție (erau, pare-se, mai interesați să o țină în preajmă ca să poată fura de la ea). Terorizată la școală de un profesor pe motiv că era fiica unui „dușman al poporului", Marksena s-a transferat la o altă școală, unde directoarea era mai cumsecade și a ajutat-o să-și tăinuiască biografia pătată. În 1941, la șaptesprezece ani, Marksena a absolvit școala cu note maxime la toate disciplinele. A devenit studentă la Facultatea de Limbi Străine de la Universitatea din Leningrad. Când universitatea a fost evacuată, în februarie 1942, Marksena a rămas la Leningrad, lucrând la Biblioteca Publică. Până la încercuirea orașului de către trupele germane, a continuat să îi scrie fratelui ei Aleksei la orfelinat. Aleksei s-a întors la Leningrad profund marcat de anii de orfelinat în 1946. Fratele ei mai mic, Vladimir, a dispărut fără urmă[20].

Marea Teroare a crescut mult numărul orfanilor. Din 1935 în 1941, doar în Rusia, Belarus și Ucraina, numărul copiilor care trăiau în casele de copii a crescut de la 329.000 la aproximativ 610.000 (cifră care nu include copiii „împrumutați" de orfelinate fermelor și fabricilor sovietice)[21]. Majoritatea caselor de copii nu erau decât niște centre de detenție pentru delincvenți juvenili și fugari fără adăpost, „huligani" tineri și infractori mărunți, precum și „orfani ciudați" (după cum i-a descris scriitorul Ilia Ehrenburg), care își pierduseră părinții în timpul arestărilor în masă din 1937-1938. Condițiile din aceste case de copii erau atât de groaznice, încât zeci de demnitari s-au simțit obligați să scrie

autorităților pentru a-și exprima îngrijorarea personală cu privire la supraaglomerarea, mizeria, frigul, foamea, cruzimea și neglijența cu care aveau de-a face sistematic copiii. Copiii „dușmanilor poporului” aveau parte de un tratament aspru. Asemenea fraților mai mici ai Marksenei, erau trimiși adesea în case de copii diferite, ca parte din politica de destrămare a familiilor „dușmanilor”. Li se spunea să-și uite părinții și, dacă erau îndeajuns de mici, li se dădeau alte nume pentru a li se crea o nouă identitate. Sufereau din pricina terorii și a excluderii, uneori din cauza profesorilor și a îngrijitorilor, care se temeau să îi trateze cu blândețe ca să nu fie acuzați că simpatizează cu „dușmanii”[22].

După arestarea părinților, Inessa Bulat și sora ei, Mella, au fost trimise la case de copii diferite. Inessa, care avea trei ani, a fost dusă la un orfelinat din Leningrad, în timp ce Mella, de unsprezece ani, a fost trimisă la unul din apropiere de Smolensk. Ambelor fete li se reamintea întruna că erau fiicele unor „dușmani ai poporului” – părinții lor fuseseră arestați în legătură cu procesul lui Peatakov și al altor „troțkiști” în ianuarie 1937[*1.]. Inessa nu are nici o amintire din copilărie dinainte de orfelinat. Însă ceea ce își amintește din cei doi ani petrecuți acolo a lăsat o cicatrice adâncă în conștiința ei:

> Condițiile erau groaznice – nici măcar nu puteam să merg la toaletă: podelele erau acoperite până la glezne cu rahat lichid. […] Clădirea dădea spre un zid mare, roșu. Parcă erai prins într-un fel de iad. […] Directoarea orfelinatului îmi zicea mereu: „Adu-ți aminte cine sunt părinții tăi. Nu crea probleme: stai cuminte și nu-ți vârî nasul de spion unde nu-ți fierbe oala”. […] Am devenit retrasă. M-am închis în mine. Mai târziu, mi s-a părut greu să duc o viață

> normală. Petrecusem prea mult timp la orfelinat, unde învățasem să nu simt nimic.

La orfelinatul Mellei se aflau „câteva zeci” de copii de deținuți politici. După cum își aduce ea aminte:

> Nici unul dintre noi, cei ai căror părinți fuseseră arestați, nu îndrăzneam nici măcar să vorbim despre familiile noastre. Ni se spunea „troțkiști” și ne strângeam întotdeauna laolaltă, astfel încât alcătuiam un fel de grup. Nu era nici o prietenie deosebită între noi, dar încercam să stăm împreună. [...] Ceilalți copii aruncau cu pietre în noi și ne făceau în fel și chip, așa că stăteam uniți ca să ne protejăm.

Mella i-a scris bunicii ei la Leningrad. Când părinții i-au fost arestați, bunica refuzase să aibă grijă de ea și de Inessa. Recent divorțată de un soț alcoolic care o bătea, trăia în condiții groaznice într-o cameră la subsol și lucra ca inspector la Fabrica de Tutun din Leningrad. Se temea că s-ar putea să-și piardă slujba dacă le-ar oferi adăpost copiilor unor „dușmani ai poporului”. Credea totodată că nepoatelor ei le va fi mai bine într-un orfelinat. Însă scrisorile Mellei au șocat-o. Habar nu avea de condițiile îngrozitoare în care trăiau nepoatele ei. În 1939, le-a ajutat pe ambele fetele să scape de la orfelinat și le-a adus să locuiască împreună cu ea în camera de la subsol din Leningrad[23].

În octombrie 1937, când Vladimir Antonov-Ovseenko și soția sa, Sofia, au fost arestați, fiica lor Valentina avea cincisprezece ani. Sofia și Vladimir au fost împușcați amândoi

în aceeași zi, pe 8 februarie 1938. Vladimir era tatăl vitreg al Valentinei. Adevăratul ei tată era Aleksandr Tihanov, un tipograf dintr-o familie numeroasă de muncitori din Moscova care a devenit redactor la editura Tânăra Gardă din Moscova și apoi s-a mutat la o editură din Praga, unde Sofia îl cunoscuse pe Vladimir, ambasadorul sovietic. Valentina își văzuse tatăl înainte de 1934, dar ulterior au pierdut legătura. „Nu a venit să ne vadă când ne-am întors la Moscova. N-am întrebat-o pe mama de ce", zice Valentina, „iar ea nu mi-a explicat. Fără îndoială că tatăl meu nu a vrut să se amestece în viața noastră". Când Sofia și Vladimir au fost arestați, Valentina a fost dusă în centrul de detenție al NKVD-ului din clădirea fostei Mănăstiri Danilov, de unde copiii „dușmanilor poporului" erau trimiși în orfelinatele de pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice. Imediat ce a ajuns acolo, Valentina s-a îmbolnăvit. Tatăl ei, Aleksandr, știa unde este, dar nu a încercat să o salveze. Căsătorit de curând, s-a temut, poate, că ar dăuna relațiilor cu proaspăta lui soție, care a fost ea însăși arestată în 1938. De la Mănăstirea Danilov, Valentina a fost transferată la o casă de copii din Dnepropetrovsk, unde a rămas până în 1941, când s-a întors la Moscova. Reflectând la viața ei din acea perioadă, Valentina spune:

> Orfelinatul a fost o traumă pe care n-am depășit-o niciodată. Acum este prima oară când vorbesc cuiva despre asta. Au fost anii când creșteam, când aveam nevoie de o mamă, de mamă și tată, și atunci când am început să înțeleg că ei au murit, sentimentul pierderii și-a croit loc în tot ce mă înconjura. La orfelinat, obișnuiau să ne dea bomboane de Anul Nou, uneori profesorii se agitau pentru

noi. Însă singurul lucru pe care îl simțeam era acest groaznic sentiment al pierderii, sentimentul că sunt singură, fără nimeni pe lume. Eram singura fată care nu avea o mamă cu care să stea de vorbă, care nu primea scrisori. Eram cu totul și cu totul singură. Singura din tot grupul a cărei mamă fusese împușcată [*tăcere prelungită*]. Și simțeam asta amarnic[24].

Fete de la Orfelinatul nr. 1, Dnepropetrovsk, 1940.
Valentina este în centru, în al doilea rând de sus în jos.

Singura trăsătură compensatoare a orfelinatului – și care a salvat-o de disperare – a fost puterea prieteniilor pe care le-a legat acolo cu celelalte fete orfane.

Sunt nenumărate poveștile de groază despre viața în orfelinate. Dar sunt și exemple de copii care au găsit acolo

dragoste și o „familie”.

Galina Koșeleva avea nouă ani când a fost dusă la orfelinat în urma arestării și executării tatălui ei, un țăran din regiunea Podporojie, la nord-est de Leningrad, în timpul „operațiunii culacii” din 1937. Familia s-a împrăștiat. Galina și fratele ei au fost duși la Kirov, de unde băiatul a fost trimis la un orfelinat din orașul apropiat, Zuevka, iar fata, spre nord, la Oparino, între Kirov și Kotlas. De cum a ajuns, Galina s-a îmbolnăvit de pneumonie. „Călătorisem tocmai de la Leningrad într-o rochie de vară, cu o pelerină albă și nimic altceva, și doar cu o pereche de sandale ușoare; era vară când am plecat, dar se făcuse noiembrie până am ajuns noi la Kirov.” În tot cursul acelei ierni, Galina a fost foarte bolnavă. A fost îngrijită de directoarea orfelinatului, o tânără siberiană pe nume Elizaveta Ivanova, care i-a dat propriul ei palton și i-a cumpărat lapte din banii personali de la cooperativa agricolă din vecinătate. Relația dintre Elizaveta și Galina semăna cu cea dintre mamă și fiică. Neavând copii, Elizaveta a îndrăgit-o pe fetița de nouă ani: îi citea seara și o ajuta la lecții când nu putea să meargă la școală. A vrut să o adopte, dar nu avea o locuință care să-i dea dreptul la adopție. Apoi, în 1946, a apărut brusc mama Galinei. În 1937 fugise de NKVD și trăise ascunzându-se, cu un copil nou-născut. Muncise la spartul gheții pe calea ferată spre Murmansk până când a fost capturată de armata germană și a fost trimisă într-un lagăr de concentrare finlandez, la Petrozavodsk. Eliberată de trupele sovietice în 1944, a plecat în căutarea copiilor ei. Galina a fost foarte tristă să o părăsească pe Elizaveta și orfelinatul. S-a mutat la Podporojie cu mama și fratele ei, apoi la Leningrad, în 1952. În decursul acestor ani a continuat să-i scrie

Elizavetei la orfelinat. „O iubeam atât de mult, încât o făceam geloasă pe mama”, își amintește ea. „N-o iubeam pe mama nici pe jumătate și, oricum, relațiile dintre noi nu erau prea bune.”[25]

Nikolai Kovaci s-a născut în 1936 în lagărul de muncă de la Soloveți. Ambii părinți fuseseră condamnați în 1933 la zece ani pe insula-închisoare din Marea Albă. Deoarece pe atunci mama lui era însărcinată cu sora lui mai mare, Elena, li s-a permis să stea împreună în lagăr ca familie. Ulterior, în ianuarie 1937, NKVD-ul a interzis coabitarea familială în toate lagărele de muncă. Mama lui Nikolai a fost trimisă într-un lagăr din Karelia (unde a fost împușcată în noiembrie 1937), iar tatăl la Magadan (unde a fost împușcat în 1938). În acel moment, Elena era bolnavă de tuberculoză, așa că a fost dusă într-un orfelinat din Tolmaciovo, la sud de Leningrad, unde exista asistență medicală. Însă Nikolai a fost dus în nord, la Olghino, stațiunea din Golful Finic preferată de elita din Petersburg înainte de 1917, unde NKVD-ul înființase un orfelinat pentru copiii „dușmanilor poporului” într-o aripă a vechiului palat alb al prințului Oldenburg.

Asemenea lui Nikolai, mulți dintre copiii de la orfelinat nu aveau nici o amintire despre familia lor. Însă au stabilit o relație specială cu angajatele de la bucătărie, care le ofereau dragoste și afecțiune și, poate, un sentiment al familiei. „Exista o scară în spate care cobora în zona bucătăriei”, își amintește Nikolai.

> Mă duceam pe acolo și bucătăresele ziceau: „Vine Kolea!”. Mă mângâiau pe păr și îmi dădeau o bucată de pâine. Mă așezam la baza scării și mâncam pâinea, ca să nu mă vadă

> nimeni altcineva cu ea. Toată lumea era înfometată pe atunci – mi-era teamă să nu-mi pierd codrul de pâine. [...] Bucătăreselor, femei obișnuite din partea locului, le era milă de noi, orfanii, și încercau să ne ajute.

De asemenea, copiii îi vizitau pe bătrânii din zonă și îi ajutau la muncă pe loturile lor de pământ. „Asta era foarte bine pentru noi”, își aduce aminte Nikolai:

> Dacă ajutam un bunic bătrân, el era mulțumit și făcea ceva drăguț pentru noi. Poate era afectuos și ne mângâia pe cap. Aveam nevoie de căldură sufletească și de afecțiune, aveam nevoie de tot ce ne-ar fi putut oferi o familie – deși nu știam care erau acele lucruri. Nu ne deranja că nu aveam familie, deoarece nu știam ce e o familie sau că există așa ceva. Pur și simplu, aveam nevoie de dragoste.

Adesea, copiii găseau dragostea în relațiile lor cu animalele. „Aveam câini, iepuri, cai”, își amintește Nikolai.

> Dincolo de gardul orfelinatului era o fermă de cai. Ne plăcea la nebunie acolo, ne simțeam liberi. Uneori, vara, muncitorii de la grajduri ne lăsau să ducem caii la râu. Călăream fără șei, înotam în râu cu caii și ne întorceam călare țipând și chiuind de bucurie. În timpul verii, pe pajiștea de lângă oraș aveau loc curse de cai. Eram întotdeauna acolo. Nimeni nu cunoștea caii mai bine ca noi. Eram îndrăgostiți de ei.

În rândul orfanilor, câteva mici grupuri neprotocolare de ajutor reciproc îndeplineau multe dintre funcțiile de bază ale unei familii: băieți de aceeași vârstă se uneau pentru a se apăra de băieții care îi făceau „dușmani ai poporului” și care încercau să-i bată; copiii mai mari îi protejau pe cei mai mici, ajutându-i la lecții și la treburile gospodărești și alinându-i când plângeau noaptea sau udau patul. Toți copiii erau uniți în opoziția lor față de profesorii de la orfelinat, care erau severi și, adesea, cruzi[26].

Nikolai nu știa cum arătau părinții lui. Nu știa nici măcar că erau morți. Însă își vedea mama în vis:

> O visam adesea pe mama. Cred că era mama. Nu-i vedeam chipul, nici măcar silueta. Erau vise foarte fericite. Zburam prin văzduh cu mama. Mă îmbrățișa și mă ajuta să zbor. Însă nu puteam s-o văd – cumva, era întoarsă cu spatele la mine sau eram unul lângă altul. Nu zburam pe sus – doar peste pajiștile și mlaștinile din apropierea orfelinatului. Era vară. Ea îmi zicea: „Nu-ți fie frică, n-o să zburăm prea sus sau prea departe”. Și zâmbeam. În visele mele, întotdeauna noi zâmbeam. Simțeam fericirea – senzația fizică de fericire – doar în acele vise. Și în ziua de azi, când mă gândesc la fericire, îmi aduc aminte de visele acelea, de sentimentul acela de fericire pură.

Nikolai și-a făurit un portret imaginar al părinților săi, așa cum făceau mulți alți orfani. Nu își visa niciodată tatăl, dar și-l închipuia pilot – o figură eroică în Uniunea Sovietică de la sfârșitul anilor 1930 și în anii 1940. În visele lui, tânjea după o familie, chiar dacă, așa cum spune, habar nu avea ce era o

familie. Nu a văzut o familie în realitate, nici măcar o mamă cu copilul ei, decât când a împlinit doisprezece ani[27].

Fără înrâurirea unei familii, Nikolai și orfanii ca el au crescut cu idei foarte deosebite despre bine și rău, iar simțul lor moral a fost modelat de ceea ce el numește „legile junglei” din orfelinat. Aceste legi obligau fiecare copil să se sacrifice pentru interesul colectiv. Nikolai explică:

> Dacă cineva făcuse ceva rău, pentru care puteam fi pedepsiți toți, atunci acela era silit să mărturisească autorităților. Preferam să-l silim să primească pedeapsa decât să fim pedepsiți în grup. Dacă nu puteam să-l convingem cu vorba bună, foloseam metode fizice ca să-l facem să-și recunoască greșeala. Nu îl denunțam – era interzis să trădezi pe unul de-al tău –, dar ne asiguram că mărturisește.

Însă dacă era interzis să trădezi pe unul de-al tău, în relațiile dintre copii și adulți se aplica o altă lege. Toți orfanii îl admirau pe Pavlik Morozov. „Era eroul nostru”, își amintește Nikolai.

> Cum noi nu înțelegeam noțiunea de familie și habar n-aveam ce însemna un tată, faptul că Pavlik își trădase tatăl nu avea nici o semnificație pentru noi. Tot ce conta era că el prinsese un culac, un membru al burgheziei, ceea ce-l făcea erou în ochii noștri. Pentru noi, povestea era despre lupta de clasă, nu o tragedie familială[28].

Sistemul moral din orfelinate – cu puternicele sale legături colective și cu legături familiale slabe – făcea din acestea unul dintre principalele terenuri de recrutare pentru NKVD și Armata Roșie. Au fost milioane de copii din anii 1930 care și-au petrecut viața în instituții sovietice – orfelinate, armată și lagăre de muncă – fără să fi cunoscut vreodată viața de familie. Copiii orfani erau deosebit de receptivi la propaganda regimului sovietic deoarece nu aveau părinți care să-i îndrume sau să le ofere un sistem de valori alternativ. Mihail Nikolaev, care a crescut în mai multe case de copii în anii 1930, își amintește cum el și ceilalți orfani erau îndoctrinați să creadă că Uniunea Sovietică era cea mai bună țară din lume și că ei erau cei mai norocoși copii pentru că primiseră totul de la statul condus de părintele țării, Stalin, care se îngrijea de toți copiii:

> Dacă am fi trăit în altă țară, am fi murit de foame și de frig – asta ni se spunea. [...] Și bineînțeles că noi credeam fiecare cuvânt. În orfelinat am învățat să descoperim viața, am învățat să gândim și să simțim – sau, mai degrabă, am învățat să nu gândim și să nu simțim, ci să acceptăm tot ce ni se spunea. Toate ideile noastre despre lume le-am primit de la puterea sovietică[29].

Mihail a fost și el foarte impresionat de legenda lui Pavlik Morozov. Visa să-i imite realizarea – să dea în vileag pe cineva ca dușman sau spion – și a fost foarte mândru când a devenit pionier. La fel ca mulți alți orfani, a văzut primirea sa în rândul pionierilor ca momentul când a intrat pe deplin în societatea sovietică. Până atunci, se rușinase întotdeauna cu

originea sa familială. Avea doar crâmpeie de amintiri despre tatăl și mama lui: o amintire despre cum se plimba călare cu tatăl lui, o imagine mentală cu mama stând lângă o lampă și curățând un pistol (ceea ce l-a făcut să creadă că ea trebuie să fi fost un demnitar al partidului). Nu știa cine au fost părinții lui, nu le știa nici numele (Mihail Nikolaev a fost numele care i s-a dat când a ajuns la orfelinat). El a relatat un incident de pe vremea când avea patru sau cinci ani: fosta lui dădacă venise să-l viziteze la orfelinat și îi spusese că părinții lui fuseseră împușcați ca „dușmani ai poporului”. Apoi i-a zis: „Ar trebui să te împuște și pe tine, exact cum i-au împușcat pe maică-ta și pe taică-tău”. Toată copilăria lui, Mihail s-a simțit rușinat din această cauză. Însă rușinea i-a dispărut când a fost făcut pionier: era pentru prima oară când era recunoscut și prețuit de sistemul sovietic. Pionier fiind, Mihail l-a admirat pe Stalin ca figură a autorității și grijii paterne. Credea că tot ce e bun venea de la el: „Faptul că eram hrăniți și îmbrăcați, că puteam să învățăm, că puteam să mergem în tabăra de pionieri, chiar și faptul că exista un brad de Anul Nou – totul se datora tovarășului Stalin”, după părerea lui[30].

Copiii de la orfelinatul lui Mihail erau puși la muncă de la o vârstă fragedă. Spălau vasele și curățau curtea de la patru ani, munceau pe câmpurile cooperativei agricole de la șapte ani și, când împlineau unsprezece ani, erau trimiși să lucreze într-o fabrică de textile din orașul Orehovo-Zuevo din apropiere, la 50 de kilometri est de Moscova. În vara lui 1941, Mihail a fost repartizat la un combinat siderurgic dintr-o suburbie industrială a orașului Orehovo-Zuevo. Deși avea doar doisprezece ani, medicii de la orfelinat îl declaraseră de cincisprezece ani pe baza unei examinări medicale (Mihail era

voinic pentru vârsta lui) și îi dăduseră un nou set de documente care menționau – incorect – că era născut în 1926. Exista o politică de a declara o vârstă mai mare decât cea reală în cazul copiilor orfani pentru ca aceștia să devină eligibili pentru serviciul militar sau munca în industrie. În cei doi ani care au urmat, Mihail a lucrat la oțelărie într-o brigadă de copii de la orfelinat. „Munceam în schimburi – o săptămână douăsprezece ore pe noapte, în următoarea douăsprezece ore pe zi. Săptămâna de lucru era de șapte zile.” Condițiile groaznice din fabrică erau departe de imaginea muncii în industrie creată de propaganda pe care Mihail o primise prin intermediul cărților și al filmelor și, pentru prima oară în viața lui, a început să se îndoiască de ceea ce i se spunea. Copiii dormeau în haine de lucru pe pardoseala din clubul fabricii și luau masa la cantină. Nu erau plătiți. În toamna lui 1943, Mihail a fugit de la fabrică și s-a oferit voluntar pentru Armata Roșie – a făcut asta de foame, nu din patriotism – și a devenit tanchist. Avea doar paisprezece ani[31].

Asemenea lui Mihail, Nikolai Kovaci a fost extrem de mândru când a intrat în organizația de pionieri, ceea ce i-a dat sentimentul că a fost inclus într-o lume din afara orfelinatului și l-a pus pe picior de egalitate cu alți copii de vârsta lui. Mai târziu, Kovaci a intrat în Comsomol și a devenit activist de partid. *Istoria Partidului Comunist din Uniunea Sovietică* era „cartea lui preferată”. S-a înrolat în Armata Roșie când era adolescent și a făcut stagiul militar în Orientul Îndepărtat. Când a fost lăsat la vatră, nu a putut să se adapteze la viața civilă – trăise prea mult timp în instituții sovietice –, așa că s-a dus să lucreze pentru NKVD, ceea ce i-a dat posibilitatea să studieze seara la academia militară de elită a acestuia. Kovaci

a servit într-o unitate specială a NKVD-ului, a cărei sarcină principală era să-i prindă pe copiii care fugiseră din casele de copii[32].

3

Maria Budkevici, fata de paisprezece ani care fusese antrenată de părinții ei pentru a supraviețui pe cont propriu în eventualitatea arestării lor, a reușit să reziste aproape un an după ce ei au fost luați de NKVD în iulie 1937. A locuit singură în apartamentul familiei din Moscova până în vara lui 1938, când NKVD-ul a dus-o la centrul de detenție de la Mănăstirea Danilov. Cât trăise singură, Maria fusese ajutată de Milița Evghenievna, o veche prietenă a părinților ei, căreia i-a fost milă de copilă. Soțul Miliței, un demnitar bolșevic, fusese arestat cu puțin timp înainte de părinții Mariei, așa că Milița a presupus că ei fuseseră arestați din cauza lui. Curând, înspăimântată de consecințele pe care ea însăși le-ar fi putut suporta dacă o ajuta în continuare pe fiica unui „dușman”, a chemat NKVD-ul. Când au venit după Maria, Milița i-a spus: „Nu fi supărată pe mine. [...] O să fie mai bine pentru tine la o casă de copii. După aceea îți va fi mai ușor, nu vei mai fi copilul unui dușman al poporului”[33].

De la Mănăstirea Danilov, Maria a fost transferată la un orfelinat de lângă Gorki cu alți douăzeci și cinci de copii de „dușmani ai poporului”. Directorul orfelinatului era un ins patern, care a încurajat-o pe Maria să învețe din greu și să-și

facă o carieră, în ciuda biografiei ei pătate. A intrat în Comsomol, deși a fost avertizată că va fi obligată să se dezică de părinți înainte de a fi acceptată, și a luat parte la activitățile de acolo, care implicau, în principal, denunțări zgomotoase ale „dușmanilor poporului” și marșuri cu cântece de recunoștință adresate lui Stalin și partidului la demonstrații. După cum își aduce ea aminte, a intrat în Comsomol cu convingerea că așa ar fi vrut părinții ei. „Cum aș fi putut să nu mă înscriu? Mama zicea mereu că trebuie să devin pionieră și apoi o tânără comunistă. Ar fi fost rușinos să nu mă înscriu.” Totuși, în același timp, fără să înțeleagă pe deplin evenimentele politice care au condus la arestarea părinților ei, a simțit că era cumva greșit să se înscrie. Își amintește că a avut un sentiment de vinovăție față de părinții ei, ca și cum i-ar fi trădat, deși, după cum s-a întâmplat, nu i s-a cerut să se dezică de ei. Simțea că e penibil, totuși, să ia parte la propaganda Comsomolului și, din câte își amintește, „doar făceam un spectacol din a cânta osanale pentru Stalin, rostind cuvinte pe care nu prea le credeam”. Era stânjenită fiindcă simțea instinctiv că părinții i-au fost arestați pe nedrept (i-a și scris în 1939 lui Stalin pentru a protesta), o convingere care intra în conflict cu identitatea politică pe care a trebuit să o adopte pentru a supraviețui și avansa. Ca membră a Comsomolului, Maria a putut să se înscrie la Institutul Politehnic din Leningrad, o universitate științifică de frunte, rareori frecventată de copii ai „dușmanilor poporului”[34].

Milioane de copii au crescut în zona gri dintre sistemul sovietic și „dușmanii” săi, permanent împărțiți între loialități rivale și impulsuri contradictorii. Pe de o parte, stigmatul unei biografii pătate le întărea nevoia de a se dovedi membri pe

deplin egali ai societății, ceea ce însemna să se conformeze idealurilor sovietice, înscriindu-se în Comsomol și, poate, și în partid. Pe de altă parte, acești copii nu puteau să nu se simtă înstrăinați de un sistem care adusese atâta suferință familiilor lor.

Jenia Evangulova a avut sentimente confuze în urma arestării părinților ei în vara anului 1937. Avea nouăsprezece ani, tocmai terminase școala, iar acum șansa ei de a merge să studieze mai departe la Moscova era distrusă. În loc de asta, s-a dus să locuiască la unchiul tatălui ei, un profesor de metalurgie pensionar din Leningrad, care a ajutat-o să intre la Facultatea Muncitorilor (*Rabfak*), de unde spera să se transfere la Institutul Politehnic. Pe măsură ce se apropia ziua depunerii cererii de admitere la institut, Jenia se temea tot mai tare, știind că va trebui să menționeze în *anketa* arestarea părinților ei. Se simțea ca o „leproasă” și se temea că va fi respinsă, chiar dacă obținuse note maxime la examenele de admitere. În 1938, a fost admisă, dar la Facultatea de Metalurgie, unde competiția pentru locuri nu era la fel de acerbă ca la alte facultăți. Pe parcursul primului an de studiu, Jenia a mărturisit în jurnal că era deprimată, ba chiar avea gânduri sinucigașe. Reflectând asupra acelor sentimente, ea și le-a explicat ca rezultat al „dereglării” personalității ei în urma dispariției părinților. La Facultatea Muncitorilor arestarea părinților fusese un motiv de rușine permanentă, colegii ei o terorizaseră fără milă, numind-o fiică de „trădător de patrie”. La institut, Jenia a încercat să depășească acest stigmat dovedindu-se o studentă model.

Erau momente când se străduia să se elibereze de obsesia despre părinți, să se distreze cu ceilalți studenți, să își vadă de

viața ei. Însă aceste scurte momente de fericire erau urmate întotdeauna de sentimentul de vină când își amintea că părinții ei erau în lagăre. La scurt timp după arestarea tatălui ei, Jenia avusese un vis în care el reapărea ca un agresor. Imaginea aceea a continuat să o bântuie:

> Tata apărea din negura unei încăperi învecinate, își lipea pistolul de pieptul meu și trăgea. Nu simțeam nici o durere fizică, doar senzația că nu reușisem să-l împiedic. [...] Apoi observam că eram plină de sânge.

Într-o seară, pe când era la institut, s-a dus să patineze cu prietenii ei și s-a simțit fericită pentru prima dată după multe luni. Însă în noaptea aceea l-a văzut din nou în vis pe tatăl ei și a doua zi dimineața s-a trezit „copleșitor de deprimată”[35].

Când privesc retrospectiv către anii adolescenței, mulți dintre acești „orfani ciudați” își aduc aminte că a existat un moment – un moment la care speraseră cu toții – când stigmatul represiunii a fost în sfârșit înlăturat și ei au fost recunoscuți ca fiind „cetățeni sovietici”. Această dorință de acceptare socială a fost resimțită de aproape toți copiii „dușmanilor poporului”. Puțini au fost cei care au întors spatele sistemului sovietic sau au devenit opozanți ai acestuia.

Pentru Ida Slavina, momentul acceptării a venit în vara lui 1938, la scurt timp după arestarea mamei ei (tatăl fusese arestat în 1937). A fost invitată de profesoara de educație fizică să ia parte la o paradă organizată la școală. Ida era atletă, înaltă și zveltă. Participase la marșuri școlare ca atletă și gimnastă de la paisprezece ani, dar după arestarea tatălui ei fusese exclusă din echipa de festivități. În memoriile ei (1995)

își amintește bucuria de a fi reprimită în echipă ca gimnastă-parașutistă pentru o demonstrație pe tema „Pe pământ, pe mare și în văzduh” dedicată realizărilor sportului sovietic:

„Pe pământ, pe mare și în văzduh”, demonstrație de gimnastică, 1938.
Ida este în mijloc, pe rândul din spate.

Îmi amintesc uimirea celor care m-au intervievat[*2.] atunci când m-au recunoscut într-o fotografie într-un grup de atlete de la paradă. M-au întrebat cum de am decis să merg la acea festivitate când mama tocmai fusese trimisă într-un lagăr de muncă. Gândind retrospectiv, îmi recunosc egoismul tinereții, desigur. Aveam șaisprezece ani și nu puteam să suport să fiu nefericită la nesfârșit, tânjeam după fericire și dragoste. Însă era ceva mai mult de atât.

> Participarea la o paradă era și o expresie a dorinței mele profunde să mă simt din nou întreagă în lumea mea năruită. Simțeam iar senzația că eram parte dintr-un imens „noi”. Mărșăluind în coloane cu toți ceilalți, cântând mândrul cântec „Noi nu avem hotare”, mi se părea că eram cu adevărat o reprezentantă cu drepturi egale a patriei-mamă. Eram pe deplin convinsă [în cuvintele cântecului] că „vom purta drapelul sovietic peste lumi și veacuri”. Eram cu toată lumea! Prietenii și profesorii mei credeau din nou în mine, iar asta însemna – sau așa gândeam eu – că credeau și în nevinovăția părinților mei[36].

Pentru majoritatea adolescenților, primirea în Comsomol a fost cea care a simbolizat tranziția lor de la copiii unor „dușmani ai poporului” la „cetățeni sovietici”. Galina Adasinskaia avea șaptesprezece ani când a fost arestat tatăl ei, în februarie 1938. Părinții Galinei erau opozanți activi și nimeni nu se aștepta ca ea să devină vreodată membră a organizației tineretului comunist. Exilată împreună cu mama ei din Leningradul natal la Iaroslavl, Galina a simțit acut stigmatul represiunii și a încercat să-l depășească depunând o cerere de intrare în Comsomol. A scris comitetului Comsomolului din școala ei, solicitând, după cum s-a exprimat, „să se facă cercetări în cazul meu” (adică să-i fie analizată cererea de înscriere în lumina arestării tatălui ei). Recunoaște că în gestul ei exista un element conștient de autoepurare, o declarație sinceră cu privire la „biografia pătată”, în speranța că va fi iertată și salvată de colectiv. Când s-a discutat în ședință cererea, liderii au hotărât că Galinei, „ca dușman al poporului, ar trebui să i se refuze calitatea de

membră”. Însă unul dintre colegii ei de clasă a protestat și a amenințat că toți elevii vor pleca dacă Adasinskaia va fi respinsă. „Instructorul de partid s-a înroșit de furie”, își amintește Galina:

> Stătea acolo pe taburetul lui și a început să țipe: „Ce e asta? O provocare! Lipsă de vigilență!”. Însă mi s-a permis să intru în Comsomol. Ba chiar am fost aleasă ca organizatoare a clasei și organizația noastră a ocupat locul întâi [în întrecerea socialistă] pe școală.

Pentru Galina, a fost momentul în care a fost readusă în colectivitate. Când a fost arestată, în 1941, își amintește că „ochii anchetatorului meu s-au făcut mari când mi-a văzul carnetul de comsomolistă”[37].

Renunțarea la tradițiile și convingerile familiei era sacrificiul cerut cel mai adesea pentru intrarea în societatea sovietică. Liuba Tetiueva s-a născut în 1923, fiind al patrulea copil din familia unui preot ortodox din orașul Cerdîn, situat în nordul Uralilor. Tatăl Liubei, Aleksandr, a fost arestat în 1922 și ținut în închisoare aproape un an. După eliberare, a fost supus presiunilor OGPU ca să devină informator și să dea rapoarte despre propriii enoriași, însă a refuzat. Când biserica i-a fost luată în stăpânire de *obnovlenți*, reformatori ai Bisericii sprijiniți de regim, Aleksandr a fost arestat a doua oară, dar a fost eliberat câteva luni mai târziu, în toamna lui 1929. Mama Liubei, Klavdia, a fost ulterior concediată de la muzeul din Cerdîn, iar fratele ei Viktor a fost exmatriculat de la școală pentru că era fiul unui „dușman de clasă”. În 1930, Aleksandr, dornic să-și protejeze familia distanțându-se de ea,

și-a luat fiul și s-a mutat în orașul Cermoz. În speranța că va spori șansele lui Viktor, l-a dat spre adopție unei familii de muncitori activi în biserică. Devenit fiu de „muncitori”, Viktor a terminat clasa a șaptea și a devenit învățător. Restul membrilor familiei au plecat și ei din Cerdîn, unde i-ar fi așteptat alte nenorociri, și s-au dus să locuiască la mama Klavdiei, în Solikamsk, un oraș industrial nou situat la 100 de kilometri spre sud.

Crescând la Solikamsk, Liuba a fost educată „să-și știe lungul nasului”.

> Mama îmi amintea mereu că sunt fiică de preot, că nu ar trebui să mă amestec cu alții, să am încredere în ei sau să vorbesc cu ei despre familia mea. Trebuia să fiu modestă. Obișnuia să spună: „Alții au voie, dar tu nu”.

Familia era foarte săracă. Klavdia lucra ca instructor în *likbez* (o organizație pentru eradicarea analfabetismului în rândul adulților), dar, în lipsa unei cartele pentru alimente, salariul ei nu era suficient pentru a hrăni familia. Reușeau să supraviețuiască datorită sumelor mici primite de la Aleksandr, care era preot în Cermoz. Apoi, în august 1937, Aleksandr a fost arestat iarăși. În octombrie a fost împușcat. Klavdia și copiii s-au descurcat un timp vânzându-și ultimele lucruri și cultivând legume. În cele din urmă, ajutorul a venit sub forma banilor trimiși de unii dintre foștii enoriași ai lui Aleksandr – țăranii ajutați de biserică în timpul colectivizării.

Liuba și-a văzut tatăl doar o singură dată după ce acesta s-a mutat la Cermoz. L-a vizitat acolo în iunie 1937, cu câteva săptămâni înainte să fie arestat. „Tata s-a supărat din cauza

ignoranței mele cu privire la religie", își amintește Liuba. „A încercat să mă învețe slava veche, folosită în biserică, dar m-am împotrivit. A fost prima și ultima lecție de religie din viața mea." Anii de represiune o făcuseră pe Liuba să vrea să se rupă de trecutul familiei ei. În primul an la noua ei școală din Solikamsk, fusese ținta unei campanii de propagandă antireligioasă: profesoara arăta spre Liuba și le spunea celorlalți copii că vor ajunge cu toții la fel de rău ca ea dacă vor crede în religie. Terorizată de ceilalți copii, Liuba a ajuns „într-o asemenea stare de teamă și isterie", după cum își amintește, încât

> îmi era teamă să mai merg la școală. Până la urmă, mama și bunica au decis să nu mă mai ducă la biserică; mi-au spus că era cel mai bine să am o singură educație și că trebuia să cred tot ce mi se spunea despre religie la școală.

Liuba s-a înscris în detașamentul de pionieri. A purtat cravata cu mândrie, ca un semn al includerii ei sociale, și a devenit activistă, participând chiar și la demonstrațiile împotriva Bisericii din 1938, când pancartele chemau la „Moarte pentru toți preoții!". Liuba a devenit profesoară – cale aleasă de trei dintre cei patru copii ai lui Aleksandr. Timp de aproape cincizeci de ani, a predat linia partidului împotriva Bisericii. Privind retrospectiv, Liuba e copleșită de remușcări pentru că a întors spatele tradițiilor și credințelor familiei ei[*3.]. „Întotdeauna m-am gândit că mi-ar fi fost mult mai ușor dacă tata ar fi fost profesor, nu preot, dacă aș fi avut un tată la fel ca toate celelalte fete."[38] În comparație cu fratele ei Viktor, care s-a dezis oficial de tatăl său la o ședință a Comsomolului, s-ar

putea spune că Liuba a făcut doar ceea ce a fost absolut necesar pentru a supraviețui în societatea sovietică.

Să devină activiști sovietici era o strategie de supraviețuire obișnuită printre copiii „dușmanilor poporului”. În acest fel, erau îndepărtate suspiciunile de ordin politic din biografia lor vulnerabilă, iar ei aveau posibilitatea să-și depășească teama.

Elizaveta Delibaș s-a născut în 1928 la Minusinsk, în Siberia, unde părinții ei trăiau pe atunci în exil. Tatăl ei, Aleksandr Iosilevici, era fiul unui tipograf din Leningrad, un bolșevic veteran și funcționar Ceka de la începutul regimului sovietic și partener al Elizavetei Drabkina (adolescenta care își găsise tatăl la Institutul Smolnîi în octombrie 1917) până când s-a îndrăgostit de Nina Delibaș, fiica unui mărunt funcționar georgian, și s-a căsătorit cu ea în 1925. Doi ani mai târziu, Aleksandr a fost arestat după ce relațiile cu foștii săi angajatori de la OGPU s-au înrăutățit (părăsise poliția în 1926 pentru a studia economia la Moscova). Exilat în Siberia, a fost urmat acolo de Nina, care era însărcinată cu fiica lor. În 1928, Nina și bebelușul s-au întors în capitala sovietică, urmați, după eliberarea sa, de Aleksandr, care și-a găsit o slujbă la Ministerul Comerțului Exterior. În 1930, Aleksandr a fost arestat din nou și condamnat la zece ani în lagărul de muncă de la Suhobezvodni, care făcea parte din complexul Vetlag Gulag, în apropiere de Gorki. Nina a fost arestată în aceeași perioadă și trimisă într-o serie de „așezări speciale” din Siberia, de unde s-a întors la Moscova în 1932. Elizaveta a locuit la familia tatălui ei, la Leningrad, vizitându-și din când în când mama în exil, sau la Moscova până în 1935, când ea și Nina i s-au alăturat lui Aleksandr în lagărul de la Suhobezvodni. Nina a lucrat ca voluntară și familia locuia

împreună în barăcile lagărului, iar Elizaveta mergea la școală. Apoi, în aprilie 1936, ambii părinți ai Elizavetei au fost arestați din nou. Aleksandr a fost executat în mai 1937. Nina a fost condamnată la zece ani de muncă în lagărul de la Soloveți, unde a fost împușcată în octombrie 1937.

După arestarea părinților, Elizaveta a scăpat de orfelinat datorită unei alte deținute de la Suhobezvodni, care a adus-o înapoi la Leningrad după ce a fost eliberată, în 1936. Elizaveta a stat la diverse rude – întâi la unchiul Grigori (arestat în aprilie 1937), apoi la o mătușă, Margo (arestată în iulie), și pe urmă la mătușa Raia (arestată în august) – moment în care niște rude îndepărtate au luat-o de la Leningrad și au dus-o la *dacea* lor din apropiere de Moscova, unde au ascuns-o de NKVD, după care au trimis-o la familia mamei ei, la Tbilisi. Trecând de la o rudă la alta, neștiind că voiau astfel să o ferească de poliție, Elizaveta a început să se simtă un copil nedorit.

Bunicii Elizavetei erau oameni simpli – bunicul avea origine țărănească, iar bunica era fiică de negustor –, dar amândoi fuseseră școliți și aveau insuflate valorile creștin-liberale ale inteligheției din Tbilisi. Elizaveta nu a mers la școală, ci a fost educată acasă de bunica ei, care înainte de 1917 fusese profesoară la gimnaziul din Tbilisi. Bunicii nu își făceau iluzii cu privire la epurări. I-au spus că părinții ei erau oameni nevinovați și cumsecade, fiind pedepsiți pe nedrept. Nina le-a scris de două ori părinților ei din lagărul de la Soloveți. A adăugat câteva cuvinte de alinare și încurajare pentru fiica ei. Ultima ei scrisoare a fost redactată chiar înainte de a fi executată, pe 2 noiembrie 1937, fiind dată unuia dintre călăi, care a trimis-o mai departe clandestin. „Mamă,

tată, eu voi muri. Salvați-o pe fiica mea”, scria Nina. Îi spusese Elizavetei că o va putea găsi mereu noaptea pe cer, lângă Ursa Mare. „Când o vei vedea, să te gândești la mine”, scria ea, „căci eu voi fi acolo sus”. Scrisorile Ninei și toate fotografiile ei au fost distruse după arestarea fratelui ei la Tbilisi, în 1937[*4.]. Însă amintirea acelei ultime scrisori, pe care bunica i-a citit-o de zeci de ori, a rămas în sufletul Elizavetei: „O așteptam mereu pe mama”, își aduce ea aminte. „Chiar și adultă fiind, când ieșeam afară noaptea, căutam întotdeauna Ursa Mare și mă gândeam la mama. Până în 1958 [când a aflat că mama ei fusese împușcată], am văzut-o ca pe un semn că într-o bună zi ea se va întoarce.”

Când unchiul ei a fost arestat, pentru Elizaveta a devenit periculos să rămână la Tbilisi, căci arestările în masă secătuiau capitala georgiană. Deși avea aproape zece ani, Elizaveta nu fusese la școală, însă nimeni din Tbilisi nu voia să primească fiica unui „dușman al poporului”. În ianuarie 1938, bunicii au urcat-o în trenul de Leningrad și o vreme a locuit la sora mamei ei, Sonia. Lideră de sindicat la Fabrica Kirov, activistă de partid

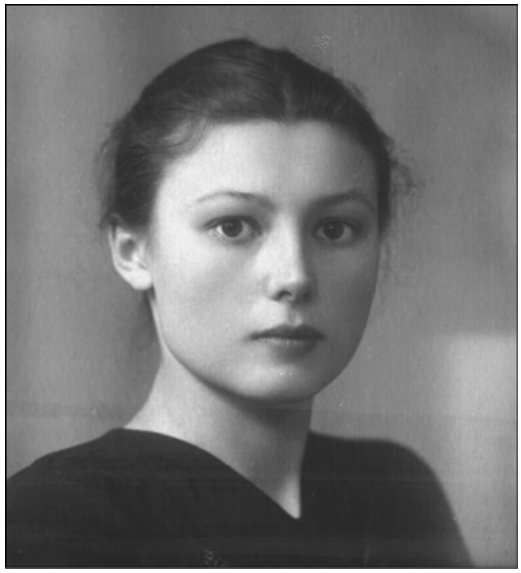

Elizaveta Delibaș, 1949

cu rang înalt și stalinistă înflăcărată, Sonia a fost singura dintre mătușile și unchii ei care nu fusese arestată în perioada Marii Terori. Privind în urmă la acei ani traumatizanți, Elizaveta crede că nu a simțit sau nu a înțeles cu adevărat impactul Terorii asupra vieții ei. Rudele nu-i spuseseră foarte multe. Până să împlinească zece ani, trăise deja momente atât de ieșite din comun – crescuse în exil și în lagăre de muncă, își pierduse ambii părinți, își găsise adăpost în zeci de locuințe diferite –, încât nu avea simțul graniței dintre „normal” și „anormal”. După cum își amintește acum, avea mai degrabă un sentiment vag și general de dezorientare și deprimare pricinuit de senzația că era „nedorită și neiubită”. Era o senzație exacerbată de atmosfera din apartamentul mătușii ei, care, în comparație cu veselia prietenoasă din casa bunicilor, era rece, severă și tensionată după arestarea soțului Soniei, în ianuarie 1938. Exclusă din partid la scurt timp după aceea,

Sonia avea o valiză gata pregătită cu haine și câțiva pesmeți, în eventualitatea arestării, pe care o aștepta în fiecare noapte. Elizaveta a devenit tot mai retrasă. Căpătase o „teamă de oameni”, își amintește. „Îmi era frică de oricine.” Povestește despre un incident când mătușa ei a trimis-o să facă niște cumpărături de la magazinul din apropiere. Din greșeală, vânzătoarea i-a dat rest cu cinci copeici mai mult. Când s-a întors acasă, mătușa i-a spus să returneze banii la magazin și să-și ceară scuze. Elizaveta a fost înspăimântată nu din pricina rușinii de a fi bănuită că ar fi luat niște copeici în plus, ci pentru că îi era teamă să o abordeze pe vânzătoare (o necunoscută) și să-i vorbească ca de la om la om.

În pofida arestării soțului ei, a represiunii îndurate, practic, de toate rudele și a propriei excluderi din partid, Sonia a rămas o fermă susținătoare a lui Stalin. Și-a învățat nepoata să creadă tot ce se scria în presa sovietică și să accepte posibilitatea ca părinții ei să fi fost vinovați. I-a spus că tatăl ei făcuse parte dintr-un grup de opoziție și că, prin urmare, fusese arestat ca „dușman al poporului”, dar că Nina, probabil, fusese nevinovată. „Sonia îi pomenea rareori pe părinții mei”, își amintește Elizaveta. „Îmi era teamă s-o întreb ca să nu-mi spună ceva dezaprobator despre ei. Am înțeles că discuțiile pe această temă erau interzise.” Poate că Sonia credea că nepoata ei va defavorizată sau se va înstrăina de sistemul sovietic dacă medita prea mult la soarta familiei ei. Încurajată de mătușă, Elizaveta s-a înscris la pionieri și apoi în Comsomol. Cu orice prilej, a ascuns adevărul despre părinții ei, așa cum o sfătuise Sonia, pretinzând că fuseseră arestați în 1935 (înainte de epurarea generală a „dușmanilor poporului”). Elizaveta își amintește cum a intrat în Comsomol:

> Eram copleșită de teamă – mi se trăgea din trecut, de la arestarea părinților mei, când am rămas cu totul singură –, teamă de lumea exterioară, teamă de tot și de toate. Îmi era teamă să discut cu cineva ca să nu mă întrebe despre familia mea. Nimic nu era mai înfricoșător decât o ședință de Comsomol, când se puneau întotdeauna întrebări despre originea socială.

Treptat, și-a învins temerile. După ce a fost primită în Comsomol, Elizaveta și-a câștigat încrederea în sine. „Pentru prima oară în viața mea, nu m-am mai simțit ca o oaie neagră", își aduce ea aminte. Excela la învățătură, ceea ce îi conferea o autoritate veritabilă printre colegii de școală. A devenit activistă – a fost aleasă secretară a Comsomolului pe școală și apoi secretara Comsomolului din cartierul în care locuia la Leningrad. Privind retrospectiv, Elizaveta crede că activismul a salvat-o, oferindu-i un oarecare control:

> Când am intrat în Comsomol și am devenit una dintre „noi", când m-am amestecat printre contemporanii mei și le-am devenit lider, nu mi-a mai fost teamă. Puteam să merg să lupt pentru cauza lor, să negociez cu autoritățile în favoarea lor. Desigur, luptam și pentru mine însămi, deoarece, părând puternică, puteam să-mi stăpânesc propria teamă[39].

Pentru copiii de „culaci", crescuți în „așezări speciale" și în alte locuri de exil, îmbrățișarea cauzei sovietice era singura modalitate de a-și depăși stigmatul nașterii. La sfârșitul anilor

1930, mulți dintre copiii exilați cu părinți „culaci” ajunseseră la vârsta adultă. NKVD-ul a fost asaltat de petiții din partea acestor adolescenți care solicitau să fie eliberați din exil și reabilitați în societatea sovietică. Unii au scris declarații oficiale prin care s-au dezis de familiile lor. La începutul anilor 1930, foarte puține astfel de cereri au fost admise: unor fiice de „culaci” li s-a permis să își părăsească locurile de exil pentru a se căsători cu bărbați care aveau drepturi depline de cetățeni sovietici. Dar viziunea conducerii era că întoarcerea copiilor de „culaci” ar contamina și demoraliza societatea. Totuși, la sfârșitul anului 1938 această politică a început să se modifice, punând un mai mare accent pe reeducarea și reabilitarea copiilor de „culaci”. La vârsta de șaisprezece ani, deja li se permitea să plece din locurile de exil și să-și redobândească drepturile civile – cu condiția să se dezică de familiile lor[40].

Dmitri Streleți a fost un astfel de copil de „culac”. Născut în 1917 în regiunea Kurgan, a fost exilat împreună cu familia într-o „așezare specială” din apropiere de Cermoz, la nord de Urali, în timpul colectivizării. Crescând în exil, Dmitri a simțit acut stigmatul originii sale de „culac”. „Mă simțeam ca un proscris”, își amintește el. „Mă simțeam de parcă nu eram o ființă umană completă, ci eram cumva pătat și alterat pentru că tata a fost exilat. […] Nu mă simțeam vinovat, ca un dușman, dar mă simțeam inferior.” Calea lui de scăpare a fost educația. „Învățați, copii, învățați!”, zicea tata mereu. „Educația este singurul lucru bun pe care vi-l poate da puterea sovietică.” Și Dmitri a învățat. A fost primul băiat din localitate care a terminat clasa a zecea la școală și a fost răsplătit pentru sârguință, fiind primit în Comsomol în 1937. „Mândru și

fericit” să fie, în sfârșit, recunoscut ca egal, a devenit curând activist. Dmitri și-a identificat propriul progres cu idealurile partidului. Vedea partidul ca pe o formă superioară de comunitate, o „tovărășie a oamenilor superiori, cu minți imparțiale”, în care își putea găsi salvarea. La îndemnul tatălui său, Dmitri i-a făcut o vizită comandantului NKVD din „așezarea specială” și i-a cerut ajutorul pentru a-și continua studiile la universitate. Comandantul Nevolin era un ins cumsecade. Îi părea rău pentru acel tânăr inteligent, despre care știa că are rezultate bune la școală, și a considerat că merită să fie ajutat. Nevolin i-a dat lui Dmitri un pașaport și 100 de ruble, mai mult decât dublul salariului pe o lună în „așezarea specială”, și l-a trimis la Perm cu o scrisoare de recomandare de la NKVD, care i-a dat posibilitatea să se înscrie la fizică la universitate.

Dmitri nu a încercat niciodată să își ascundă originea de „culac”. A declarat-o în chestionarul pe care l-a completat la admiterea la universitate și, ca urmare, a fost terorizat de ceilalți studenți. În cele din urmă, a plecat, crezând că cu cât va fugi mai departe, cu atât era mai probabil să găsească un loc unde să poată studia fără să fie tras în jos de trecut. Mai întâi s-a înscris la Institutul de Mine din Sverdlovsk, apoi s-a mutat și mai departe, în est, la Omsk, unde a devenit student la Institutul de Agricultură. Însă și aici originea sa a început să-l hăituiască. La șase săptămâni de când începuse primul semestru, Dmitri a fost chemat la decan, care i-a spus că trebuie să părăsească institutul: primiseră ordin să exmatriculeze copiii de „culaci”, preoți și alte „elemente sociale străine”. Cuprins de tristețe, a decis să se întoarcă în regiunea Kurgan, unde avea niște rude. În afară de „așezarea

specială” nu avea un alt loc unde să meargă. Dmitri s-a dus la fostul lui învățător de la școala din satul unde învățase când era mic, înainte de a fi trimis în exil. Învățătorul și-a adus aminte de el și l-a invitat să lucreze în școală, ca profesor suplinitor de fizică. Dmitri nu avea diplomă de la vreo instituție de învățământ superior, dar, în realitate, singura calificare pe care trebuia să o aibă era să cunoască bine istoria partidului, *Cursul scurt* al lui Stalin, și aceasta era cartea lui preferată. A predat la școală un an. În vara lui 1939 s-a dus la Cermoz, la părinții lui, care îi scriseseră că se îmbunătățiseră condițiile în „așezarea specială”. Dar, când a ajuns acolo, noul comandant al așezării, un ins mai puțin indulgent decât Nevolin, l-a arestat, i-a confiscat pașaportul și l-a amenințat că-l va trimite într-un lagăr de muncă. Dmitri a fost salvat încă o dată de rezultatele lui remarcabile ca student. Directorul de la școala din Cermoz și-a reamintit de elevul său model și a apelat la NKVD, afirmând că avea o nevoie disperată de cadre didactice. Și astfel lui Dmitri i s-a permis să rămână. A predat la școala de acolo în următorii doi ani, până la izbucnirea războiului, când a fost încorporat de Armata Muncii și trimis într-un lagăr unde se producea cherestea (fiilor de „culaci” fiindu-le interzis serviciul militar în prima linie până în aprilie 1942).

În pofida tuturor celor îndurate din cauza regimului sovietic, Dmitri era un patriot sovietic, credea cu fervoare în dreptatea cauzei partidului și voia neapărat să facă parte din acesta. „Visam să intru în partid”, explică el.

> Voiam să fiu recunoscut ca ființă umană egală în societate, asta e tot ce voiam de la partid. Nu voiam să mă înscriu

pentru cariera mea. Pentru mine, partidul era un simbol al onestității și dedicării. Existau oameni onești, cumsecade, care erau comuniști, și eu credeam că meritam să mă număr printre ei.

Profesorul de fizică Dmitri Streleț ki (stând jos în extrema dreaptă)
cu elevii de clasa a VII-a de la școala din „așezarea specială”
Cermoz, septembrie 1939.
Directorul școlii, Viktor Bezgodov, este în picioare în dreapta.

A fost o imensă dezamăgire când i s-a refuzat acordarea calității de membru de partid, în 1945 (ori de câte ori relatează acest episod, șaizeci de ani mai târziu, îi tremură mâinile și îi este greu să vorbească din pricina emoției). Însă după 1956, când partidul a încercat să atragă membri din grupurile pe care Stalin le oprimase, a fost în

sfârșit primit în tovărășia egalilor în care nădăjduia să intre de peste douăzeci de ani[41].

4

Zinaida Bușueva a fost condamnată la opt ani în Lagărul de Muncă pentru Soțiile Trădătorilor de Patrie (ALJIR) de lângă Akmolinsk, în Kazahstan. După cinci ani petrecuți în lagăr, a fost transferată din zona interioară a închisorii în așezarea care înconjura perimetrul acesteia, unde condițiile erau mai bune și familiile puteau uneori să li se alăture deținuților. Zinaida i-a scris mamei ei la Molotov. Deși era nerăbdătoare să fie alături de cele două fiice ale ei, Anghelina și Nelli, nu voia să le „strice viața” supunându-le greutăților vieții în lagăr. Însă la Molotov era o penurie gravă de alimente. Era un oraș supraaglomerat de evacuații din teritoriile sovietice afectate de război, așa încât familii ca Bușueva, „dușmani ai poporului” care nu aveau rații de hrană sau loturi de pământ, se aflau în situații extrem de dificile. Mama Zinaidei a decis că cel mai bine era să le reunească pe fete cu mama lor. Nu și-a putut închipui că în lagăr condițiile de trai ar putea fi mai rele decât cele din Molotov.

Pentru a duce copiii în ALJIR trebuiau mai întâi să fie dați la orfelinat: odată deveniți pupili ai statului, Zinaida putea să solicite transferul lor în lagărul de muncă. După trei luni la orfelinat, Anghelina și Nelli au fost luate de bunica lor și duse cu trenul de la Molotov în Kazahstan, unde au sosit la

Akmolinsk într-o seară târzie de ianuarie. Zinaida a venit să le aștepte la gară și le-a găsit stând pe peron, la adăpost de viscol. Era îmbrăcată într-o jachetă matlasată, pantaloni și cizme de fetru, îmbrăcămintea de iarnă standard a unei deținute. Când Nelli, care avea nouă ani, și-a văzut mama, a alergat la ea și și-a aruncat brațele pe după gâtul ei. Însă Anghelina, care avea doar doi ani când își văzuse mama ultima dată, era prea mică să o țină minte. S-a tras înapoi de teamă. „Aia nu e mami”, a zis Anghelina. „E doar un unchiaș țăran (*deadenka mujik*) în haine de iarnă.” După cinci ani de muncă grea, Zinaida își pierduse feminitatea, nu mai semăna cu imaginea ideală a mamei pe care Anghelina o văzuse în fotografiile de familie și pe care și-o făurise în minte[42].

Stânga: Zinaida cu frații ei, 1936. Dreapta: Zinaida (în centru) în ALJIR, 1942.
O rară fotografie personală cu deținute din lagăr, făcută pentru a fi trimisă rudelor.
Cele trei femei au fost fotografiate împreună pentru a reduce costurile.

ALJIR era cel mai mare dintre cele trei lagăre de muncă din Gulag, destinat exclusiv femeilor (celelalte fiind lagărul de muncă de la Tomsk și lagărul de la Temnikovski, din Republica Mordovia). Construit în grabă pentru a satisface cererea urgentă a regimului de lagăre pentru soțiile „dușmanilor poporului", ALJIR a primit primul convoi de deținute în ianuarie 1938. Cele mai multe dintre ele au fost găzduite în barăcile unei foste colonii pentru copiii orfani aflate sub controlul NKVD. În 1941, în lagăr erau un număr estimativ de 10.000 de femei, majoritatea ocupându-se cu agricultura, ca Bușueva, sau lucrând în fabrica unde se confecționau uniforme pentru Armata Roșie. Condițiile din lagărele din Kazahstan erau relativ bune în comparație cu cele din Nordul Îndepărtat sau din Siberia. Însă pentru femeile din ALJIR – în special pentru cele care se obișnuiseră cu traiul confortabil al elitei sovietice – viața în lagăr era foarte grea, mai ales în primii ani. Clasificat inițial ca o instituție de detenție de înaltă securitate, ALJIR le impunea deținutelor un „regim special" punitiv (*speț-rejim*) ca parte din campania de represiune împotriva „soțiilor de trădători". Zona interioară de detenție, separată de așezarea alcătuită din barăci, era împrejmuită de un gard din sârmă ghimpată cu turnuri de observație, fiind patrulată de gărzi cu câini. Femeile erau trezite la ora 4 dimineața ca să meargă la muncă. Ultimul apel al listei cu numele deținutelor înainte de culcare era la miezul nopții, deși, după cum își amintesc multe deținute, gardienii erau atât de proști la matematică, încât adesea trebuiau să le strângă iar pe femei ca să verifice efectivul. Rațiile de hrană se stabileau în funcție de

îndeplinirea de către deținute a normei de lucru – cine nu realiza norma zece zile la rând era transferată în „barăcile morții” și lăsată să moară. „În fiecare dimineață, trupurile moarte erau cărate afară cu căruța și aruncate în groapa comună aflată chiar în vecinătatea lagărului”, își amintește un fost gardian. Pentru multe deținute, cel mai greu de îndurat era interzicerea scrisorilor de la rude (o condiție a „regimului special”). După mai 1939, „regimul special” a fost înlăturat. ALJIR a fost desemnat „lagăr de muncă general” și condițiile au început să se îmbunătățească. Așezarea de barăci din afara închisorii a fost mărită treptat, pe măsură ce tot mai multe femei își ispășeau sentința în zona închisorii sau erau răsplătite pentru munca în detenție printr-o eliberare anticipată, fiind transferate în așezarea de barăci[*5.]. Condițiile de acolo erau mult mai suportabile. Nu existau garduri, femeile erau escortate de gardieni la muncă și numărate în fiecare seară la întoarcere, dar în rest erau lăsate libere. La clubul din așezare exista o viață culturală efervescentă, care era încurajată de comandantul lagărului, Serghei Barinov, rămas în amintirea multora drept un om relativ bun și cumsecade. Printre femeile din lagăr erau și soțiile și rudele multor bolșevici de seamă și ale unor importanți comandanți din Armata Roșie, inclusiv scriitoare, pictorițe, actrițe și cântărețe, ba chiar și soliste de la Teatrul Bolșoi din Moscova. Potrivit lui Mihail Iusipenko, comandant-adjunct al ALJIR, în primul convoi de deținute au fost 125 de doctorițe, 400 de asistente medicale calificate, 40 de actrițe și 350 de pianiste. Mihail Șreider, adjunctul șefului NKVD din Kazahstan, își aduce aminte că nu s-a simțit în largul său când a vizitat lagărul, unde se aflau foarte multe dintre soțiile foștilor săi

colegi, „pentru care nu puteam să fac nimic”. Administrația lagărului l-a asigurat pe Șreider că deținutele se bucurau de condiții bune în ALJIR, dar lui tot i s-a părut un „loc groaznic”, la fel de rău ca oricare dintre lagărele din Gulag, nu din cauza condițiilor, ci pentru că erau atât de multe mame despărțite de copiii lor[43].

Copii din ALJIR, 1942. Slava Bușuev stă în picioare
în extrema dreaptă a fotografiei.

În această privință, familia Bușuev a avut norocul să fie împreună. Fiul Zinaidei, Slava, care fusese plasat la orfelinat la sosirea lor în ALJIR, și-a regăsit mama când a fost transferată în așezarea de barăci. Transferul ei a însemnat de asemenea că Nelli și Anghelina puteau să i se alăture. Locuiau cu toții într-o baracă, în care erau șiruri lungi de paturi de campanie suprapuse. După câte își aduce aminte Anghelina:

> Celelalte femei s-au mutat în așa fel încât noi să putem locui ca familie într-un colț, doi dintre noi sus și doi jos, o noptieră și un mic raft de colț, care erau în întregime ale noastre și unde ne țineam pâinea și gemul. [...] Luam mâncarea de la cantină și o mâncam stând așezați pe paturile de campanie. [...] Nimeni nu ne-a furat vreodată lucrurile. [...] În baraca noastră erau patru familii. Fiecare avea un colț în care se putea bucura de oarecare intimitate. Se convenise că așa era corect.

Anghelina și Nelli s-au dus la școala din lagărul de muncă. Ba chiar s-au înscris în organizația de pionieri din lagăr, încurajată de autorități să cultive o moralitate sovietică în rândul copiilor „dușmanilor poporului”. În lagăr nu existau cravate roșii, așa că pionierii și le-au făcut singuri vopsind fâșii de bumbac cu sângele țânțarilor care roiau peste tot prin lagăr[44].

Însă majoritatea femeilor din lagăr aveau foarte puține legături cu familiile lor. După ce ALJIR a devenit un lagăr de muncă general, deținutelor li s-a permis să scrie și să primească scrisori în conformitate cu regulile privind corespondența stipulate de codul Gulagului din 1939: deținuților le erau permise o scrisoare și un pachet în fiecare lună sau o dată la trei luni dacă, la fel ca majoritatea femeilor din ALJIR, fuseseră condamnați pentru „infracțiuni contrarevoluționare”. În realitate, numărul scrisorilor pe care le primeau femeile depindea de toanele gardienilor, de regimul din lagăr și de locația acestuia (unele lagăre de muncă erau prea departe pentru ca serviciul poștal să ajungă acolo). Inna Gaister relatează pregătirile complicate pentru

trimiterea pachetelor către mama ei la ALJIR. Oficiile poștale obișnuite nu acceptau pachete pentru lagărele de muncă. Fuseseră desemnate oficii poștale speciale, dar, cum nu se făceau anunțuri publice despre locurile în care funcționau (existența lagărelor nu era recunoscută de autoritățile sovietice), oamenii trebuiau să se bazeze pe zvonurile care circulau la cozile închisorii. În 1938, toate expedierile din Moscova au fost oprite, așa că Inna a trebuit să meargă la Mojaisk, un oraș aflat la 100 de kilometri sud-est de Moscova, și să se lupte cu mulțimea pentru a depune un pachet în vagonul desemnat din trenul special care ducea deținuți în Kazahstan[45].

Lipsa scrisorilor era o formă de tortură pentru femeile din ALJIR, despre care se știa că uneori spuneau ce simt. Când Esfir Slavina, soția juristului Ilia Slavin, a sosit la ALJIR, în 1938, a fost îngrozită să găsească un mare număr de adolescente – multe dintre ele mai mici decât Ida, fiica ei în vârstă de șaisprezece ani – care ajunseseră în lagărul de muncă. Esfir s-a temut că și Ida se afla undeva într-un lagăr, dar nu avea drept de corespondență și de aceea nu primise nici o veste de la ea. De fapt, Ida se descurca pe cont propriu, locuind pe la diverse prietene de școală în Leningrad și trimițându-i pachete mamei ei, care însă nu au ajuns niciodată la ea. Esfir a intrat în greva foamei. A fost primul semn de protest din ALJIR, unde deținutele – majoritatea membre de partid sau soții de bolșevici – fuseseră în totalitate loiale regimului sovietic și munciseră conștiincios, fără să se plângă. Esfir nu era implicată în politică. Nu dăduse niciodată atenție problemelor juridice ale soțului ei, singurul lucru care prezenta interes pentru ea fiind familia. Când a refuzat să mai

mănânce, Esfir a fost dusă în alt sector al lagărului, cel destinat celor aspru pedepsiți, dar după mai multe săptămâni, când era pe punctul să cedeze fizic, administratorii lagărului au fost în sfârșit de acord să o lase să primească scrisori de la familie. Poate că greva Esfirei nu a fost factorul determinant: e greu de crezut că autoritățile din lagăr erau preocupate de moartea unei singure persoane și, în orice caz, se pregăteau deja să transforme lagărul din unul cu „regim special” în unul cu statut de „lagăr de muncă general”, ceea ce avea să le permită deținutelor să primească scrisori de la rude. E posibil însă ca autoritățile să fi fost îngrijorate de reacția celorlalte deținute în eventualitatea morții Esfirei, deoarece subiectul era sensibil și existaseră plângeri frecvente cu privire la lipsa corespondenței. La câteva zile după ce autoritățile lagărului au cedat, Ida a fost convocată la sediul NKVD din Leningrad, unde a fost informată că poate să-i trimită un pachet mamei ei. Pachetul a sosit în lunile de iarnă de la începutul anului 1940, o perioadă când în ALJIR mai nimeni nu primea scrisori, darămite pachete. Victoria Esfirei a făcut din ea o celebritate. Sute de femei s-au adunat în baraca ei pentru a examina conținutul prețios al pachetului. Reușita ei le-a încurajat și pe alte deținute să protesteze în fața autorităților lagărului[46].

Când regulile privind corespondența s-au relaxat, femeile din ALJIR și-au revărsat toate emoțiile în scrisori, confecționând adesea mici daruri pe care le puneau în plic pentru copiii lor ca semne ale iubirii lor. „Voiam foarte mult ca ei să aibă ceva făcut de noi”, își amintește una dintre deținutele din ALJIR[47].

Dina Ielson-Grodzianskaia a fost condamnată și trimisă în ALJIR în 1938, în urma arestării soțului ei, Evgheni, directorul

Școlii Tehnice Superioare din Moscova, în decembrie 1937 (împușcat în 1938). Fiica lor, Gertrud (Gerta), care avea pe atunci cinci ani, și fratele ei mai mic au fost adoptați de mătușa lor. Agronom de profesie, Dina a jucat un rol important în gospodăria agricolă a lagărului de muncă – a fost unul dintre numeroșii „deținuți cu o comportare bună” din Gulag care au lucrat ca specialiști sau au colaborat cu autoritățile lagărelor pentru a obține acele mici avantaje care într-un lagăr de muncă puteau să facă diferența dintre viață și moarte[48]. Spre deosebire de celelalte deținute, Dinei i se permitea să trimită și să primească scrisori relativ frecvent. Îi trimitea adesea fiicei ei mici daruri pe care le confecționa manual – o haină sau o jucărie ori, cu un alt prilej, un frumos prosop brodat cu animale, pe care Gertrud avea să-l păstreze cu sfințenie toată viața. „Îl țineam tot timpul pe pat, indiferent unde eram, în cămine studențești, peste tot unde am locuit”, își amintește ea. „Pentru mine, era sinonim cu mama de basm din imaginația mea. În absența ei, construisem o imagine a unei mame care era bună și frumoasă, dar care trăia foarte-foarte departe.”[49]

Prosop brodat (detaliu) confecționat de Dina pentru Gertrud

Dorința de a avea o mamă era la fel de mare ca dorința de a avea un copil, chiar și în condițiile dintr-un lagăr de muncă. O tipografă din Ucraina, Hava Volovici, avea douăzeci și unu de ani în 1937, când a fost arestată și trimisă într-un lagăr de muncă din Nordul Îndepărtat. Simțindu-se izolată și singură, tânjea să aibă un copil, să simtă bucuria pe care o dă iubirea unui copil. Era o dorință pe care o aveau multe femei din lagăre, după cum scrie ea în memoriile sale pline de emoție:

> Nevoia noastră de dragoste, tandrețe, mângâiere era atât de disperată, încât atingea pragul nebuniei, al sinuciderii. Toate voiam un copil – cel mai drag și mai apropiat dintre toți oamenii, cineva pentru care să ne dăm viața. Eu am rezistat relativ mult timp. Însă aveam mare nevoie și tânjeam după o mână pe care să o țin în mâna mea, ceva pe care să mă sprijin în acei ani lungi de singurătate, oprimare și umilință.

Hava a avut o aventură cu un bărbat al cărui nume nu-l dă („Nu l-am ales în nici un caz pe cel mai bun dintre ei”) și a născut o fetiță cu bucle aurii căreia i-a dat numele de Eleonora. Lagărul nu avea facilități speciale pentru mame. În baraca în care a născut Hava erau trei mame închise într-o cameră micuță.

> De pe tavan și de pe pereți, ploșnițele se revărsau precum nisipul; ne petreceam toată noaptea dându-le la o parte de pe copii. În timpul zilei, trebuia să mergem la muncă și să-i lăsăm pe bebeluși cu vreo bătrână scutită de muncă pe

> care reușeam s-o găsim; aceste femei luau liniștite din mâncarea pe care o lăsam pentru copii.

Maternitatea i-a dat Havei un nou țel și încredere în viață:

> Nu credeam nici în Dumnezeu, nici în Diavol. Dar când am avut copilul, mi-am dorit cu ardoare să existe un Dumnezeu. [...] Mă rugam ca Dumnezeu să-mi prelungească chinul cu o sută de ani dacă asta însemna că nu voi fi despărțită de fiica mea. Mă rugam să fiu eliberată cu ea, chiar și doar ca cerșetoare sau oloagă. Mă rugam să pot fi în stare să o cresc, chiar de va trebui să mă târăsc în genunchi la picioarele oamenilor și să cerșesc pomeni ca să o fac. Însă Dumnezeu nu a răspuns la rugăciunea mea. Copilașul meu abia dacă începuse să meargă, abia dacă îi auzisem primele cuvinte, minunatul și emoționantul cuvânt „mama”, când am fost îmbrăcate în zdrențe, în ciuda gerului iernii, înghesuite într-un vagon de marfă și transferate în „lagărul mamelor”. Și aici îngerașul meu durduliu cu bucle blonde s-a transformat curând într-o stafie palidă, cu umbre vineții sub ochi și răni la buze.

Hava a fost pusă la muncă într-o brigadă care tăia copaci și apoi transferată la un gater. Mituindu-le pe îngrijitoarele de la casa de copii, putea să-și vadă fiica în afara orelor normale de vizită, înainte de apelul de dimineață și în timpul pauzei de prânz. Ceea ce a descoperit era îngrijorător:

> Le-am văzut pe îngrijitoare trezindu-i pe copii dimineața. Îi forțau să se dea jos din paturile reci împingându-i și

> lovindu-i cu piciorul. […] Lovindu-i cu pumnii și înjurându-i grosolan, le scoteau pijamalele și îi spălau cu apă rece ca gheața. Copilașii nici măcar nu îndrăzneau să plângă. Icneau ca bătrânii și scoteau țipete înăbușite. Acest țipăt groaznic, ca de buhă, venea din pătuțurile lor, câteodată, zile în șir. Copiii care erau deja îndeajuns de mari ca să stea în șezut sau să meargă de-a bușilea zăceau întinși pe spate, cu genunchii la piept, scoțând altfel de sunete ciudate, semănând cu uguitul porumbeilor.

O îngrijitoare, responsabilă pentru șaptesprezece copilași, găsise metode prin care să-și facă treaba mai repede:

> Îngrijitoarea a adus un castron de terci aburind de la bucătărie și l-a porționat în vase separate. L-a înșfăcat pe cel mai apropiat copil, i-a dus cu forța brațele la spate, i le-a legat cu un prosop și a început să-i îndese terciul fierbinte pe gât, lingură după lingură, nelăsându-i timp să înghită, exact ca și cum ar fi hrănit un pui de curcă.

Îngrijitoarele erau atente doar cu propriii lor copii și, după cum afirmă Hava, aceștia „au fost singurii copilași care au trăit să vadă libertatea”. Eleonora s-a îmbolnăvit. Trupușorul îi era acoperit de vânătăi:

> N-o să uit niciodată cum mă apuca de gât cu mânuțele ei slabe și gemea: „Mami, vreau acasă!”. Nu uitase maghernița plină de ploșnițe în care văzuse lumina zilei și unde fusese cu mama ei […].

> Micuța Eleonora [...] și-a dat seama curând că rugămințile ei de a merge „acasă” erau zadarnice. A încetat să se mai întindă spre mine când o vizitam; se întorcea cu spatele și tăcea. În ultima ei zi de viață, când am ridicat-o în brațe (îmi dădeau voie să o alăptez), privea în gol, cu ochii mari, undeva departe, apoi a început să mă lovească peste față cu pumnișorii, apucându-mă de piept și mușcându-l. Pe urmă a arătat cu degetul în jos, la patul ei. Seara, când am venit înapoi cu un braț de lemne de foc, pătuțul ei era gol. Am găsit-o întinsă și dezbrăcată la morgă, printre cadavrele deținutelor adulte. A petrecut un an și patru luni pe lumea asta și a murit pe 3 martie 1944[50].

Majoritatea lagărelor de muncă în care erau femei aveau și case de copii. În 1944, în clădirea pentru copii de la ALJIR erau 400 de copii cu vârste mai mici de patru ani. Aproape toți fuseseră concepuți în lagăr. În alte lagăre de muncă, unele femei voiau să rămână însărcinate pentru a fi scutite de munca grea, ca să primească mâncare mai bună sau, poate, chiar ca să fie amnistiate, așa cum erau uneori femeile cu copii mici[51]. Majoritatea femeilor din ALJIR nu puteau beneficia de amnistii deoarece fuseseră condamnate pentru „infracțiuni contrarevoluționare” și nici alte motivații nu erau relevante pentru multe dintre deținutele care nășteau în lagăr. Potrivit mai multor foste deținute de la ALJIR, majoritatea celor 400 de copii au fost urmarea violurilor gardienilor, în special ale lui Mihail Iusipenko, comandantul-adjunct al lagărului, care le vâna pe deținute. Ulterior, îi plăcea să se laude că s-a „bucurat la ALJIR de putere asupra mai multor mii de femei frumoase, nevestele liderilor de partid căzuți”[52].

Nu întotdeauna relațiile sexuale dintre deținute și temnicerii lor erau violuri sau se bazau pe dorința de a procrea. Unele femei căutau protecția unui gardian, cedând cererilor sexuale ale acestuia: să facă sex cu un singur bărbat era mai bine decât să fie violate de mai mulți. În lagărele de muncă mixte (cu secții pentru bărbați și pentru femei), femeile aveau relații sexuale și cu deținuții cu comportare bună, a căror poziție privilegiată însemna îmbrăcăminte și hrană sau o slujbă prețioasă la bucătărie sau în birouri[53]. În afară de legile junglei, este dificil de apreciat ce anume guverna aceste relații – puterea deținuților cu comportare bună de a proteja, hărțui și amenința femeile sau puterea sexuală a femeilor, care erau cu mult depășite numeric de deținuții cu comportare bună –, însă din perspectiva femeilor, ele erau de obicei motivate de lupta pentru supraviețuire.

Ketevan Orahelașvili a fost condamnată la cinci ani de muncă grea la ALJIR după arestarea soțului ei, Evgheni Mihaladze, directorul Operei din Tbilisi, în 1937[*6.]. Ketevan nu știa nimic despre soarta soțului ei (a fost împușcat în 1937) sau despre cei doi copii ai ei, Tina și Vahtang, care au crescut prin orfelinate (iar când au ajuns la vârsta adultă au fost trimiși în lagăre de muncă). Ketevan era tânără și frumoasă. La ALJIR, ea a atras atenția multora dintre gardienii și administratorii Gulagului, inclusiv a lui Serghei Drozdov, cu care s-a măritat la eliberarea ei, în 1942. Împreună cu fiul lor, Nikolai, născut în 1944, au locuit la Karaganda, unde Drozdov lucra ca funcționar superior în administrația lagărelor de muncă din Kazahstan[54].

Ketevan cu Serghei și fiul lor Nikolai, Karaganda

Liudmila Konstantinova, mama Nataliei și a Elenei, era absolventă a Institutului Smolnîi pentru Fetele de Nobili din Sankt-Petersburg. Primul ei soț, un seismolog de la Observatorul Pulkovo din Leningrad, a fost arestat în 1936; Liudmila a fost condamnată la opt ani într-un lagăr din apropiere de Magadan. În 1938 a cunoscut un deținut ca și ea, Mihail Efimov, un mecanic cu origini țărănești, care își executase pedeapsa de trei ani pentru „huliganism” (a fost arestat după ce fusese implicat într-o ceartă între beți), dar care hotărâse să rămână în continuare ca muncitor voluntar în lagăr, unde avea o casă în sectorul rezervat funcționarilor și gardienilor. Mihail manifesta un interes aparte pentru Liudmila. La început, ea i-a respins avansurile, pentru că încă mai aștepta cu nerăbdare ziua când avea să fie din nou cu soțul și familia ei (nu știa că el fusese împușcat). Apoi Liudmila a făcut o infecție renală. Mihail îi trimitea scrisori de dragoste și daruri în bani. Îi aducea mâncare. Liudmila nu s-a

mai recuperat niciodată pe deplin. Cu trecerea timpului, a renunțat la speranța că-și va revedea vreodată soțul, presupunând că murise, și a devenit tot mai dependentă de Mihail, care o copleșea cu atenția lui. După ce divorțul de soțul ei a fost pronunțat (era ușor să divorțezi de un „dușman al poporului"), Liudmila s-a căsătorit cu Mihail, stabilindu-se amândoi la Rostov-pe-Don după eliberarea lor în 1945[55].

Femeile din lagăr nu căutau protecție doar la funcționarii Gulagului. Uneori, soarta deținutelor putea fi hotărâtă de protectori puternici din afara lagărelor. Una dintre deținutele de la ALJIR a fost Liuba Golovnea, fosta soție a cineastului Anatoli Golovnea. Liuba a fost arestată și condamnată la cinci ani de lagăr de muncă în aprilie 1938, la patru luni după arestarea celui de-al doilea soț al ei, Boris Babițki, directorul studiourilor Mejrabpomfilm din Moscova, care a fost împușcat în 1939. Ulterior, Liuba a crezut că a fost arestată deoarece cumpărase mobilă de la depozitele NKVD-ului din Leningrad (s-a simțit atât de vinovată pentru acea mobilă, care fusese confiscată de la victimele arestărilor, încât a vândut-o pe toată la întoarcerea din lagărele de muncă). De fapt, fusese arestată doar pentru că era soția lui Babițki. Babițki fusese implicat într-un scandal care a condus la zeci de arestări în lumea cinematografiei sovietice. Șlagărele din filmul *Vesiolîe rebeata* („Toată lumea râde, cântă și dansează"), regizat de Grigori Aleksandrov, au ajuns, nu se știe cum, în Statele Unite, unde au fost scoase pe piață ca înregistrare sonoră, ducând la acuzații de spionaj la studiourile Mejrabpomfilm în 1937-1938.

Când a fost arestată Liuba, cei trei copii ai cuplului, proveniți din trei căsătorii diferite, au fost luați de NKVD din apartamentul ei de la hotelul Cominternului: Alioșa, în vârstă

de doi ani, fiul Liubei din căsătoria cu Babițki, a fost trimis la un orfelinat din centrul Moscovei, în vreme ce Volik, fiul în vârstă de treisprezece ani al lui Babițki din prima căsătorie, și Oksana, fiica în vârstă de unsprezece ani a Liubei din căsătoria cu Anatoli, au fost duși la centrul de detenție al NKVD-ului din fosta Mănăstire Danilov. Oksana a fost ținută alături de alte douăzeci de fete într-una dintre numeroasele chilii ale mănăstirii, toate pline până la refuz cu copii. Volik a fost dus într-o zonă specială pentru copiii în vârstă de doisprezece ani care, pentru că ajunseseră la vârsta răspunderii penale, aveau să fie transferați în „lagărele de copii" speciale și în coloniile penale administrate de NKVD. Lui Volik i s-au luat amprentele și i s-au făcut fotografii pentru cazierul penal.

După câteva săptămâni, la mănăstire și-a făcut apariția tatăl Oksanei, Anatoli Golovnea. Oksana își amintește clipa în care l-a văzut în curte. Îmbrăcat în haină de piele, era cu spatele, însă ea l-a recunoscut, chiar și de la depărtare, și a început să strige cât a putut de tare de la ferestrele chiliei: „Tati! Tati!". Anatoli se îndrepta spre porțile mănăstirii. Dădea să plece, deoarece fusese informat de director că Oksana nu se afla acolo. Pe lângă Anatoli a trecut o dubă – una din cunoscutele dube ale NKVD-ului folosite pentru a ridica suspecții de acasă – care a ieșit pe poartă, zgomotul motorului înăbușind țipetele fetei. Oksana a fost cuprinsă de disperare. Și-a dat seama că era ultima ei șansă. A mai scos un ultim strigăt. De data asta, Anatoli s-a întors. Ea a țipat iar și i-a făcut semn cu mâinile printre barele de fier de la fereastră. Anatoli și-a ridicat privirea spre clădire. Erau atât de multe ferestre și atât de multe fețe care îl priveau, încât i-a fost greu să

găsească chipul fiicei lui. În cele din urmă a identificat-o cu ochii lui de cameraman. S-a întors repede în biroul directorului, unde a fost chemată și Oksana. Ea i-a spus că și Volik fusese adus la mănăstire. Să o scoată pe ea de acolo era relativ simplu: legal, încă era fiica lui Anatoli. Însă pentru salvarea lui Volik, care era considerat adult și care, oricum, nu era fiul lui Anatoli, era nevoie de ajutorul unor cunoscuți din NKVD. După ore de negocieri și mai multe telefoane la Lubianka, Volik a fost eliberat. Cât despre Alioșa, Anatoli nu a reușit să afle ce s-a întâmplat cu el. Însă Oksana ținea minte unde se oprise mașina NKVD-ului înainte de a-i duce pe ea și pe Volik la mănăstire. Împreună cu tatăl ei, a refăcut traseul pe care merseseră de la apartamentul lui Babițki din hotelul Cominternului. Localizând orfelinatul, Anatoli „a intrat și, după o jumătate de oră, a reapărut cu Alioșa în brațe”, își amintește Oksana[56].

Toți cei trei copii au găsit refugiu în locuința lui Anatoli, două camere mici într-un apartament la comun din centrul Moscovei pe care îl împărțea cu mama lui, aroganta Lidia Ivanovna. După un an, în septembrie 1939, mama lui Volik a venit după băiat și cei doi au dispărut undeva la țară. Polina, sora mai mare a Liubei, l-a dus pe Alioșa la *dacea* lui Babițki de la Kratovo, unde au locuit cu Vera, sora Polinei, și cu tatăl ei în două cămăruțe. A treia cameră, cea mai mare, era ocupată de o altă familie. Polina lucra la Moscova și uneori rămânea în apartamentul lui Anatoli. Rămasă văduvă de două ori, fără copii, Polina a îndurat cu stoicism suferința pe care i-a rezervat-o viața. După arestarea surorii ei, a fost evacuată din casă și dată afară din slujba de secretară la Teatrul Malîi din Moscova. A lucrat o vreme ca supraveghetoare de sală la

Muzeul Teatrului din Moscova, dar a fost concediată și de acolo și a ajuns operator de utilaj într-o fabrică[57].

Timp de un an nu a primit nici o veste de la Liuba. „Regimul special” de la ALJIR le interzicea deținutelor să le scrie rudelor. Apoi, în primăvara lui 1939, exact când a încetat „regimul special”, a sosit o telegramă. Polina i-a răspuns în scris surorii ei și între cele două a început o corespondență asiduă, aproape toată presărată cu amănunte casnice sau despre creșterea copiilor, deși, potrivit Oksanei, își spuneau și alte lucruri, dar codificat, pentru a le ascunde de cenzori. Soră devotată, Polina îi scria Liubei aproape în fiecare săptămână. Îi trimitea bani, cărți, haine, articole dactilografiate din reviste și fotografii ale copiilor, mai ales ale lui Alioșa.

Anatoli îi scria Liubei mai rar și scrisorile lui aveau un caracter diferit. I-a trimis bani, pachete cu mâncare și un manual pentru operatorii de film din sala de cinema, pentru ca ea să poată avea o calificare practică. În primul an, Liuba lucrase pe un șantier de construcții, dar a căzut și și-a rupt mâna cărând grinzi, încât a fost transferată la o muncă mai ușoară de către Barinov, comandantul lagărului, care, după primirea unei solicitări din partea lui Anatoli, i-a dat voie să se ocupe de cinematograful de la club. Nu a fost singurul privilegiu pe care Barinov i l-a acordat Liubei. În 1942, Polina a murit la Djambul, în Kazahstan, unde fugise cu Alioșa în luna ianuarie, când a început să se teamă că va fi arestată. Alioșa a fost plasat la un orfelinat de rudele lui îndepărtate, care apoi i-au trimis Liubei o telegramă la ALJIR. Liubei i s-a dat voie să meargă la Djambul, la câteva sute de kilometri sud de Akmolinsk, să îl recupereze pe Alioșa de la orfelinat ca să-l ia să stea cu ea în zona exterioară a lagărului. A face o astfel

de concesie unei deținute era ceva ieșit din comun și Barinov, care a semnat documentele, și-a asumat un mare risc personal. Este posibil ca frumusețea Liubei să fi jucat un rol în acordarea acestor concesii, deși celelalte deținute erau de altă părere, subliniind influența lui Anatoli Golovnea. În scrisorile sale către Liuba, Anatoli scria fără nici o teamă evidentă de cenzori (în multe scrisori critica autoritățile din industria cinematografică sovietică). Anatoli scria despre iubirea sa pentru Liuba. A iertat-o că l-a părăsit și a rugat-o să se întoarcă la el când va fi eliberată („moment care s-ar putea să nu fie atât de îndepărtat pe cât crezi. [...] Sunt sigur că pot să ajung la un rezultat dacă fac petiții la autorități în favoarea ta"). Neștiind nimic despre soarta lui Babițki, Liuba a refuzat. Însă Anatoli a perseverat. I-a scris despre succesele filmelor lui *Minin și Pojarski* (1939) și *Suvorov* (1940), despre premiile pe care le-a câștigat (Ordinul Muncii Roșii în 1940 și Premiul Stalin în 1941), despre traiul înstărit de care se bucura și petrecerile la care lua parte la Kremlin. S-a jucat cu sentimentele Liubei, subliniind cât de mare nevoie avea fiica lor de ea: „O să te aștept și o să mă rog pentru întoarcerea ta, fie și numai de dragul Oksanei. Sunt un părinte rău, după cum știi, și nu am timp de asta. Iar fiica noastră e acum la vârsta la care are nevoie de influența unei mame. E timidă cu mine"[58]. Anatoli trebuie să fi știut că Babițki nu avea să se mai întoarcă. I-a spus-o limpede Liubei și a încercat să o facă să înțeleagă că i-ar fi mai bine cu el. Totodată, era limpede că el credea – sau voia să-i dea Liubei impresia – că era atât de influent încât putea să-i grăbească eliberarea, în cazul în care ar fi fost de acord să se întoarcă la el.

5

În ianuarie 1939, scriitorul Konstantin Simonov s-a căsătorit cu Jenia Laskina, cea mai mică dintre fiicele lui Samuil Laskin, care, din 1936, era, ca și Simonov, studentă la Institutul de Literatură. Își începuseră povestea de dragoste în primăvara anului precedent, când Simonov era încă însurat cu Natalia Tipot, o altă colegă de an, deși pe vremea aceea căsătoriile civile în cercurile boeme ale lumii studențești moscovite nu aveau prea multă importanță. Potrivit Jeniei, Simonov a început să o curteze cu un poem romantic („Cinci pagini”) pe care îl scrisese inițial pentru Natalia. Era tipic, poate, pentru toți tinerii poeți să recicleze poemele de dragoste pentru noi cuceriri sexuale și, cu certitudine, era ceva tipic pentru relațiile lui Simonov cu femeile în acea perioadă. Era grăbit și stângaci, înclinat să se îndrăgostească până peste cap și cam neexperimentat sexual[59].

Jenia era o femeie minionă, cu trăsături grațioase. Dar Simonov a fost atras, cu certitudine, și de calitățile ei spirituale: era generoasă și răbdătoare, devotată prietenilor și avea acea rară capacitate de a se înțelege bine cu aproape oricine (talent pe care l-a moștenit de la tatăl ei) și de a-i impresiona pe cei din jur cu bunătatea ei. Jenia era secretara Sindicatului Studenților de la Institutul de Literatură. În timpul ședințelor de epurare de la institut, din 1937, când Simonov îl criticase aspru pe Dolmatovski, ea apărase curajos doi studenți străini – prea slabi ca să se apere singuri –, a căror activitate considera că fusese nedrept criticată de unele cadre didactice[60]. Este greu de spus ce anume a atras-o pe

Jenia la Simonov. S-a îndrăgostit de el și a continuat să-l iubească toată viața. Fără îndoială, a fost atrasă de înfățișarea lui chipeșă, de talentul poetic și de inteligență, de masculinitatea lui și de calitățile de lider care îl făcuseră deja remarcat în institut.

La opt luni după nuntă, în august 1939, s-a născut fiul lor, Aleksei. După o naștere grea, Jenia și Aleksei s-au îmbolnăvit amândoi și au fost ținuți în izolare la spital mai multe zile. „Te iubesc foarte mult, micuța mea dragă, totul va fi bine în viața noastră, sunt convins de asta”, i-a scris Simonov Jeniei.

> Am vorbit cu doctorul, a zis că totul e bine, iar bebelușul se va recupera treptat. Scrie-mi ce îți place cel mai mult la fiul nostru. [...] Azi am început o poezie nouă. De-acum o să scriu în fiecare zi. [...] Scumpa mea, vreau atât de mult să-ți aud vocea, să-ți văd fețișoara, care e fără îndoială palidă și trasă. [...] Întreabă dacă pot să-ți trimit salată evreiască de ficăței[61].

Jenia și Konstantin în luna de miere în Crimeea, 1939

La puțin timp după nașterea fiului lor, Simonov a primit prima sa însărcinare în calitate de corespondent de război. Ziarul *Gheroiceskaia Krasnoarmeiskaia* („Eroica Armată Roșie”) l-a trimis la Halhîn Gol pentru a relata despre conflictul dintre Uniunea Sovietică și Manciuria controlată de japonezi. Din Mongolia, unde erau masate trupele sovietice, i-a scris Jeniei, trimițându-i poezia „Fotografia”.

Fotografiile tale nu le-am luat cu mine,
Căci și așa – dacă nu ne vom uita – ne vom întâlni voioși.
După patru zile și patru nopți, trecând peste ali cu bine,
Eu nu le-am arătat, trist, noilor mei prieteni rioși[62].

Bătălia de la Halhîn Gol (cunoscută în Japonia ca Incidentul de la Nomonhan) a fost lupta decisivă dintr-un război de frontieră care se pregătea încă de pe vremea invaziei japoneze în Manciuria și înființării statului-marionetă Manciukuo, în 1932. Stalin se temea de ambițiile imperialiste ale Japoniei în Siberia, precum și în Mongolia, care, deși cu numele făcea parte din China, se aflase sub influență sovietică din 1921. Când au izbucnit hărțuielile la granița ce făcea obiectul disputei dintre mongoli și japonezi, Stalin a trimis acolo trupe numeroase: 57.000 de infanteriști, artilerie grea, 500 de tancuri și cele mai bune avioane din Forțele Militare

Aeriene Sovietice, toate sub comanda stelei în ascensiune a Armatei Roșii, generalul Gheorghi Jukov. Forțele sovietice au împins Armata Kuantung înapoi de pe râul Halhîn Gol, unde susțineau japonezii că era granița, până la Nomonhan, cu 16 kilometri mai la est de râu, unde se afla granița potrivit rușilor. Surprinși de concentrarea puternică de tancuri și artilerie ale Armatei Roșii, japonezii au cerut încetarea focului pe 16 septembrie. Sovieticii au afirmat că au repurtat o mare victorie. Invincibilitatea Armatei Roșii – proclamată de propaganda sovietică – fusese aparent confirmată. Realitatea, însă, era mai puțin înălțătoare. După cum a aflat Simonov din propria-i experiență, pierderile sovieticilor au fost mult mai mari decât cele recunoscute de guvern (Armata Roșie a pretins că au fost 9.000 de morți și răniți, însă numărul real a fost de 24.000, dintre care 7.000 de morți)[63]. Iar priveliștile cumplite au fost fără număr. Frustrat de cenzura presei militare, Simonov a încercat să ofere o imagine mai adevărată în poezia sa. „Tancurile” spune povestea unui pluton de soldați sovietici care a suferit pierderi mari în victoria greu obținută împotriva japonezilor. Soldații lasă în urmă un tanc incendiat, pe care poetul îl propune drept monument pentru curajul și sacrificiul lor. Supraveghetorul politic al lui Simonov, nimeni altul decât Vladimir Stavski, fostul șef al Uniunii Scriitorilor care îl mustrase pentru discuțiile „antisovietice” în 1937, a blocat publicarea poeziei. L-a prevenit pe Simonov să rămână cât mai aproape de misiunea de propagandist a scriitorului, adică să prezinte o viziune optimistă a războiului. În acest scop, Stavski i-a sugerat să înlocuiască tancul ars din imaginea finală a poeziei cu un tanc nou-nouț[64].

Conflictul cu Japonia privind frontiera i-a întărit lui Stalin temerile că va fi atras într-un război pe două fronturi împotriva puterilor Axei. În primăvara lui 1939, armatele lui Hitler intraseră în Cehoslovacia fără să întâmpine opoziție din partea britanicilor sau francezilor, care continuau să îl tempereze pe Hitler și, i se părea lui Stalin, îi încurajau pe naziști și pe japonezi să-și îndrepte agresiunea împotriva Uniunii Sovietice. Deși Franța și Marea Britanie erau angajate în negocieri cu guvernul sovietic în vederea unei alianțe pentru apărarea Europei de Est și a țărilor baltice de agresiunea nazistă, criza cehoslovacă i-a demonstrat lui Stalin că puterile occidentale nu acționau cu bună-credință. În cursul primăverii anului 1939, britanicii și francezii tărăgănaseră negocierile cu sovieticii, folosindu-se de ezitarea polonezilor de a permite trupelor sovietice să treacă granița. Voiau Uniunea Sovietică de partea lor pentru a-i opri pe naziști pe cale diplomatică, însă nu erau pregătiți să semneze un tratat militar. Între timp, germanii încercau să ducă tratative cu guvernul sovietic, a cărui neutralitate era esențială dacă voiau să lanseze plănuita invadare a Poloniei. Ei au propus să împartă Europa de Est în sfere de influență, cu Uniunea Sovietică obținând estul Poloniei și țările baltice. În august, Stalin nu mai putea să-i aștepte pe britanici și francezi. Convins că un război în Europa era iminent, știa că Uniunea Sovietică nu va fi capabilă să reziste Germaniei naziste, mai ales că multe din trupele sale erau în Manciuria. Stalin nu avea de ales, trebuia să ajungă la o înțelegere cu Hitler. Evenimentele concrete din 1939, și nu un calcul pe termen lung, așa cum au presupus unii, au fost cele care l-au convins pe Stalin să semneze faimosul tratat de neagresiune cu

Germania lui Hitler pe 23 august 1939 (Pactul Ribbentrop-Molotov). După cum considera liderul sovietic, tratatul avea să ofere Uniunii Sovietice momentul de respiro de care avea nevoie pentru a se înarma, dar și pentru a-și crea o zonă-tampon utilă în Europa de Est și țările baltice. Rămânând neutru într-un război între două forțe pe care le considera ostile Uniunii Sovietice – puterile capitaliste din Occident și statele fasciste –, Stalin spera să le vadă nimicindu-se între ele într-un conflict îndelungat și epuizant care ar fi putut duce la izbucnirea unor revoluții în ambele tabere (așa cum o făcuse Primul Război Mondial în Rusia, în 1917). După cum a spus el Cominternului, „Nu ne opunem [războiului], dacă se bat bine între ei și se slăbesc reciproc”[65].

Asigurată de neutralitatea sovietică, Germania a invadat vestul Poloniei pe 1 septembrie. Două zile mai târziu, Marea Britanie și Franța au declarat război Germaniei, iar la scurt timp după aceea Armata Roșie a intrat în Polonia dinspre est, în conformitate cu protocoalele secrete ale pactului dintre naziști și sovietici ce împărțea Europa de Est în zone de influență germane și sovietice. După ocuparea Poloniei, Uniunea Sovietică a început să facă presiuni asupra țărilor baltice și Finlandei ca să accepte modificările teritoriale și baze sovietice pe teritoriul lor. Estonia, Letonia și Lituania au cedat cererilor sovietice, semnând pacte de „apărare și ajutor reciproc”, care au permis ocuparea lor de către Armata Roșie. Trupele sovietice invadatoare au fost însoțite de unități NKVD pentru a efectua arestări și execuții: 15.000 de prizonieri de război polonezi și 7.000 de alți prizonieri au fost împușcați de NKVD în Pădurea Katyń, din apropiere de Smolensk, și cel puțin un milion de „elemente antisovietice” au fost deportate

din Polonia și țările baltice. Finlanda s-a dovedit mai puțin supusă, respingând cererile sovietice privind bazele militare pe teritoriul național. Sovieticii au invadat Finlanda în noiembrie 1939, siguri de victorie după succesele lor militare din Manciuria, Polonia și țările baltice. Însă războiul din Finlanda a fost dezastruos. Trupele sovietice nu erau pregătite pentru lupta pe timp de iarnă și nu au reușit să facă o breșă în apărarea fermă a finlandezilor. În patru luni, au fost uciși 126.000 de soldați sovietici și aproape 300.000 au fost răniți, până când întăririle sovieticilor au trecut, în cele din urmă, de liniile finlandeze și i-au silit pe finlandezi să ceară pacea[66].

Pentru Simonov, la fel ca pentru mulți comuniști din întreaga lume, pactul dintre naziști și sovietici a reprezentat un imens șoc ideologic. Lupta împotriva fascismului era un aspect fundamental al mentalității și rațiunii de a fi comuniste. „Generația mea – aceia dintre noi care am împlinit optsprezece ani când Hitler a ajuns la putere, în 1933 – trăia cu așteptarea permanentă a unui război cu Germania”, rememora Simonov în anii 1970. „Pentru noi, acel război a început nu în 1941, ci în 1933.” Războiul Civil din Spania a avut o semnificație deosebită pentru această generație, nu în ultimul rând deoarece fuseseră prea tineri ca să fi luptat în Războiul Civil din Rusia, a cărui istorie le inspirase visurile eroice, dar și pentru că credeau cu ardoare că Războiul Civil din Spania era bătălia ce prefigura ultima mare încleștare dintre comunism și fascism, o bătălie care avea să atingă apogeul într-o luptă până la moarte între Uniunea Sovietică și Germania nazistă. „La Halhîn Gol”, își amintea Simonov, „lupta nu a mai fost una imaginară, nu a mai fost ceva ce așteptam în viitor, ci ceva ce vedeam cu ochii noștri”. Simonov

era la Halhîn Gol când a aflat despre pactul germano-sovietic. Cu gândurile concentrate exclusiv asupra luptei sângeroase pe care trupele sovietice o duceau împotriva japonezilor, el a perceput inițial pactul ca pe o măsură pragmatică pentru a-i împiedica pe germani „să ne dea o lovitură fatală pe la spate”. Ba chiar a salutat invadarea Poloniei și a țărilor baltice de către Uniunea Sovietică, ca pe o măsură defensivă necesară în fața expansiunii militare germane. Moral, însă, a fost tulburat. Simțea că pactul reprezenta o trădare a Europei, a promisiunii comuniste de a-i apăra pe cei slabi împotriva tiranilor, și nu s-a simțit în largul lui cu noua ordine ideologică în care, brusc, nu mai era acceptat să critici Germania nazistă. „Erau aceiași fasciști, dar noi nu mai puteam să scriem sau să spunem cu glas tare ce gândeam despre ei”, își reamintește Simonov[67].

Acest conflict lăuntric a ieșit la suprafață în mai multe dintre scrierile lui Simonov, mai ales în prima sa piesă de teatru importantă, *Un flăcău din orașul nostru* (*Paren iz nașego goroda*), pe care a scris-o în toamna anului 1940, la întoarcerea de la Halhîn Gol. Piesa spune povestea unui tânăr ofițer nesăbuit din Armata Roșie, un comsomolist înflăcărat pe nume Serghei, care se întoarce în Rusia din Războiul Civil din Spania și se oferă voluntar să lupte la Halhîn Gol. Ca o chemare la arme împotriva fascismului, *Un flăcău din orașul nostru* pare, pe alocuri, să îndemne publicul să fie ostil Germaniei naziste, însă, după cum își aducea aminte Simonov, nu a putut să-și dezvăluie explicit aceste sentimente din cauza pactului dintre Hitler și Stalin. La prima reprezentație a piesei, în martie 1941, la Teatrul Comsomolului Leninist, actorilor le-a revenit misiunea să sugereze opoziția față de

pact prin accentuarea emoțională a replicilor care aveau implicații antigermane[68].

Piesa era străbătură și de conflicte de o natură diferită, mai personală. Eroul ei îl avea drept model pe poetul Mihail Lukonin (1918-1976), un prieten al lui Simonov de la Institutul de Literatură care luptase în războiul contra Finlandei. Lukonin era cu doar trei ani mai tânăr decât Simonov, dar era considerat ca aparținând unei generații diferite de poeți sovietici, în principal deoarece se născuse după 1917 și provenea dintr-o familie proletară fără nici o urmă a culturii inteligheției prerevoluționare care îi marca pe cei de-o seamă cu Simonov. Simonov l-a idealizat pe Lukonin: poetul mai tânăr, care muncise într-o fabrică de tractoare din Stalingrad înainte de a intra la Institutul de Literatură, în 1937, întruchipa pentru el idealul „scriitorului proletar” și „sovietic” la care el încercase din răsputeri să ajungă. În 1939, Simonov a dat manuscrisul final al piesei *Un flăcău din orașul nostru* dramaturgului Afinoghenov, căruia i-a plăcut piesa, dar a considerat că eroul ei ar trebui să aibă un nume de familie. Simonov a fost încurcat – nu știa ce nume să-i dea. Afinoghenov l-a întrebat pe Simonov ce nume de familie și-ar fi ales dacă ar fi putut. Poate și-a dat seama că Simonov își înzestrase eroul fictiv cu toate calitățile pe care ar fi vrut să le aibă el însuși. Fără să ezite, Simonov a răspuns că i-ar fi plăcut să-l cheme Lukonin și, din acest motiv, acesta a rămas numele personajului său. Adevăratul Lukonin nu a fost prea încântat: „Cum ți-ar pica dacă aș scrie o piesă despre un fotbalist și i-aș pune numele Simonov?”[69].

Eroina din *Un flăcău din orașul nostru* avea și ea rezonanțe personale: Simonov scrisese rolul principal feminin pentru

Valentina Serova, o vedetă a cinematografiei și teatrului sovietic de care se îndrăgostise fără speranță. Simonov o văzuse prima oară pe Valentina într-o piesă de teatru la Comsomolul Leninist, la scurt timp după revenirea lui de la Halhîn Gol, și, deși era căsătorit și trebuie să fi știut că nu avea șanse să-i cucerească inima, a adus *Un flăcău din orașul nostru* la acel teatru pentru a putea să se apropie de actriță. În piesă, personajul feminin este o replică a Valentinei nu așa cum era ea în realitate, ci cum voia Simonov să fie (încrezătoare, iubitoare, răbdătoare și iertătoare), la fel după cum eroul piesei, Serghei Lukonin, este un portret al lui Simonov așa cum i-ar fi plăcut lui să fie (mai masculin, mai curajos, mai sovietic decât era în realitate). Ambele prototipuri literare, Valentina ideală și Simonov ideal, reapar în aproape toate poeziile, piesele de teatru și romanele pe care le-a scris în anii 1940.

Valentina era tânără și frumoasă, o văduvă celebră și stea de cinema, însă avea un trecut ținut secret care o făcea vulnerabilă. Tatăl ei, Vasili Polovik, un inginer hidrotehnician din regiunea Harkov din estul Ucrainei, fusese arestat la Moscova în timpul epurărilor industriale din anii 1930, când Valentina avea treisprezece ani, și fusese trimis într-un lagăr de muncă forțată. Eliberat în 1935, Vasili a fost arestat din nou în 1937 și condamnat la opt ani de detenție în lagărul de muncă de la Soloveți. Toate acestea au fost ascunse cu grijă de mama Valentinei, o renumită actriță de la Teatrul Kamernîi din Moscova, unde Valentina și-a petrecut mare parte din copilărie jucând toate rolurile principale de fete. Mama ei și-a schimbat numele din Polovik, un nume ucrainean, în rusescul Polovikova și s-a străduit să șteargă orice urmă a trecutului ei

ucrainean. Valentina a fost învățată să nege că ar fi știut ceva despre tatăl ei (ulterior, avea să susțină că nu-l văzuse niciodată când era mică). Abia în 1959 (la 15 ani după eliberarea lui din lagărul de muncă de la Soloveți) și-a făcut curaj să se întâlnească cu el, și atunci doar după ce el a contactat-o[70].

Valentina Serova, 1940

În 1935, Valentina a intrat în Comsomol. I-a atras curând atenția lui Aleksandr Kosariov, șeful organizației, a cărui cunoscută slăbiciune pentru tinerele actrițe era satisfăcută cu ușurință prin controlul pe care îl exercita asupra Teatrului Comsomolul Leninist din Moscova. Kosariov s-a îngrijit de cariera tinerei și frumoasei lui protejate. Însă în noiembrie 1938 a fost arestat (iar mai târziu împușcat) într-o epurare generală a conducerii Comsomolului, acuzată de Stalin că nu a

reușit să se descotorosească de „contrarevoluționarii” din rândurile sale. La un banchet de la Kremlin, cu puțin înainte de arestarea lui Kosariov, Stalin l-a abordat, a ciocnit paharul cu el și i-a șoptit la ureche: „Trădătorule! O să te omor!”. Arestarea protectorului ei a pus-o pe Valentina într-o situație foarte periculoasă, mai ales după ce a fost denunțată drept „contrarevoluționară” de un fost iubit gelos, de care se despărțise ca să fie cu Kosariov. Convocată să dea seamă la o ședință de epurare ținută de sindicatul angajaților din teatru, i s-au pus întrebări despre arestarea tatălui ei și a fost silită să se dezică de el pentru a evita excluderea[71].

În final, ceea ce a salvat-o pe Valentina a fost influența noului ei soț, faimosul aviator Anatoli Serov, pe care îl cunoscuse la un banchet dat de Kosariov. Piloții ocupau un loc important în panteonul eroilor sovietici. Aviația militară, mai ales, simboliza progresul și puterea militară a Uniunii Sovietice, iar strălucirea avionului îi inspira pe mulți tineri să intre în armată. Cu înfățișarea lui „rusească” chipeșă, sănătoasă și îngrijită și cu originea sa proletară perfectă, Serov era figura ideală pentru acest rol de propagandă. Aventurile sale în Războiul Civil din Spania erau legendare și, până în momentul în care a cunoscut-o pe Valentina, devenise un erou și o celebritate națională, unul dintre cei mai prețuiți piloți și un preferat al Kremlinului. Anatoli și Valentina s-au căsătorit la zece zile după ce s-au cunoscut și s-au mutat în apartamentul somptuos mobilat eliberat recent de mareșalul Egorov, care fusese arestat în legătură cu procesul lui Tuhacevski. Se bucurau de stilul de viață decadent al elitei staliniste, cu petreceri până noaptea târziu și recepții la Kremlin. Dezastrul a lovit la împlinirea unui an de la căsătoria

lor. Anatoli a murit într-un accident aviatic. Împrejurările accidentului rămân neclare, dar Serov și colega sa, pilotul Polina Osipenko, zburau la joasă altitudine pe o vreme nefavorabilă. Ambii piloți au fost înmormântați în Zidul Kremlinului cu onoruri naționale. După patru luni, în septembrie 1939, Valentina l-a născut pe fiul lui Anatoli, pe care l-a botezat după tatăl lui. În calitate de văduvă a unui erou militar, ea s-a bucurat de protecția conducerii sovietice, care a ajutat-o să-și lanseze cariera în cinematografie. Primul ei rol important, rolul principal din filmul de succes *O fată cu caracter* (1939), a fost conceput special pentru ea. Stalin însuși a devenit unul dintre admiratorii ei. La banchetul dat la Kremlin cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani, Stalin a propus un toast în cinstea văduvelor celor doi piloți celebri, Anatoli Serov și Valeri Cikalov, care stăteau la capătul uneia dintre mesele mai îndepărtate. Stalin a invitat-o pe Valentina să vină la masa lui ca să bea alături de el paharul pentru care rostise acel toast. Când a dat mâna cu ea, i-a scuturat-o cu atâta putere, încât Valentina și-a vărsat vinul. Potrivit Valentinei, Stalin a strâns-o de mână și i-a zis încet: „Nu-ți face griji, nu-i nimic. Rezistă, tovarășă Serova, vom fi alături de tine”[72].

În vara lui 1940, Simonov era îndrăgostit lulea de Valentina, însă ea rămânea rezervată. Era încă în doliu după soțul ei – îl născuse pe fiul acestuia – și nu voia să îl încurajeze pe Simonov, un bărbat însurat care avea un fiu de aceeași vârstă ca al ei. Simonov, Jenia și Aleksandr locuiau acum în apartamentul familiei Laskin din piața Zubov. Și, deși Jenia nu și-a dat seama cât de intensă era pasiunea soțului ei pentru frumoasa actriță, n-a avut cum să nu observe desele lui

absențe de acasă[73]. Căsnicia lor a continuat cu dificultăți timp de un an, în vreme ce Simonov își urmărea fără nici un rezultat noul scop romantic. Simonov nu era genul de bărbat de care era atrasă de obicei Valentina. Era prea înflăcărat în atențiile lui, prea serios și sec și îi lipseau ținuta și încrederea de sine pe care le avuseseră pretendenții ei anteriori, bărbați mai puternici și mai de succes decât Simonov. La prima repetiție pentru *Un flăcău din orașul nostru*, Simonov a întrebat-o pe Serova ce crede despre piesă. De față cu toată lumea, ea a spus că o considera „o piesă foarte proastă". Însă nici măcar asta nu l-a descurajat pe Simonov. A răsfățat-o cu cadouri. A scris piese de teatru cu roluri pentru ea. Dar, mai ales, i-a trimis poezii, unele dintre ele reciclate:

> Fotografiile tale nu le-am luat cu mine,
> Ci doar am scris poezii despre tine.
> Le-am scris cu mâhnire în suflet
> Mi-a fost atât de dor de tine
> Și te-am purtat cu mine mereu…

Încet-încet, cu puterea peniței sale, el i-a înfrânt împotrivirea, dar abia în 1943, când poemul de dragoste „Să m-aștepți" a făcut din Simonov poetul preferat al țării și un personaj cu reală influență la Kremlin, Serova a cedat pasiunii lui nestăpânite și a acceptat să se mărite cu el. Simonov și Serova aveau să devină celebrități prin intermediul poemului „Să m-aștepți", care a inspirat milioane de oameni să continue să lupte pe toată durata războiului. Însă nimeni nu a aflat despre politica pe care avea să o slujească mariajul lor, nici despre

fosta soție a lui Simonov, pe care el o părăsise, cu tot cu copilul lor[74].

*1. Tatăl lor, Pavel Bulat, era economist la Academia Politico-Militară din Leningrad. Mama, Nina, era inginer geolog.

*2. Ida a fost intervievată pentru filmul *Mâna lui Stalin* (1989), produs de BBC.

*3. După căderea comunismului, Liuba a devenit membră activă a bisericii de care aparținea și a publicat o carte despre viața tatălui ei (L. Tetiueva, *Jizn pravoslavnogo sviașcennika*, Perm, 2004).

*4. Elizaveta nu a avut nici o fotografie a mamei sale până la începutul anilor 1990, când a primit fișa ei din arhivele KGB.

*5. După izbucnirea războiului, în iunie 1941, prizonierele care își ispășiseră pedepsele în zona închisorii au fost obligate să locuiască și să muncească în așezarea de barăci. Astfel, o prizonieră condamnată la trei ani în 1938 a fost eliberată din ALJIR abia în 1945.

*6. Evgheni a fost torturat și apoi împușcat de Beria însuși, care în acea vreme era șeful partidului în capitala georgiană. Ketevan a fost prototipul personajului Ketevan Barateli din filmul *Căința* (1984) de Tengis Abuladze.

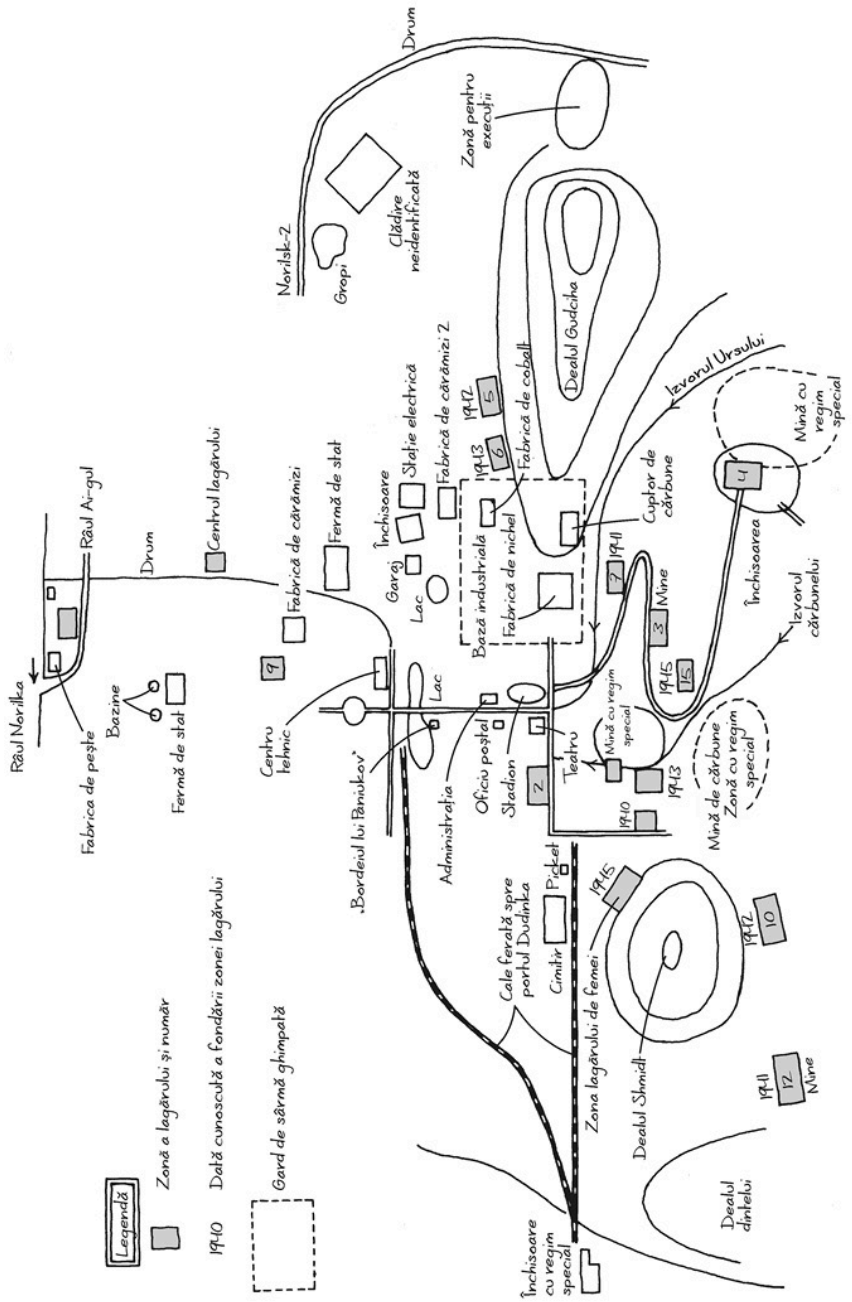

Lagărul de muncă și complexul minier de la Norilsk (Gorlag) – pe baza unei hărți desenate în 1949 de Leonid Konovalov, un deținut de la Norilsk. Harta lui Konovalov nu este o sursă de încredere în ce privește numerotarea zonelor din lagăr și este posibil ca „zona pentru execuții” să nu fi fost atât de mare pe cât și-o imaginau deținuții. (Sursă: MM, fond 1, vol. 1, dosar 242)

6

„Să m-aștepți”
(1941-1945)

1

În iunie 1941 Leonid Mahnaci era în casa bunicilor săi din orășelul Kricev din Belarus, la 600 de kilometri de granița sovietică cu Polonia. Fusese trimis acolo în vacanță de părinții lui, care nu puteau să părăsească Moscova, dar voiau ca el să plece din capitală, unde în acel an canicula verii era înăbușitoare. Tatăl lui Leonid, Vladimir, era director la Mosgaz, principalul furnizor de gaze al capitalei sovietice, și trebuia să rămână la Moscova ca să scrie un raport important pentru conducerea partidului despre planurile energetice în eventualitatea unui război. Casa bunicilor se afla la marginea Kricevului, unde orașul lăsa loc pădurilor dese de stejar și pășunilor. Era o casă modestă, din lemn, de felul celor locuite de micii proprietari de pământ, de muncitorii și negustorii din regiunile apusene ale Uniunii Sovietice, cu o curticică pentru porci și o grădină plină de meri.

Deși era situat în ținuturile de la granița de vest, Kricevul nu avea un plan de apărare operațional atunci când germanii și-au lansat uriașa armată invadatoare împotriva Uniunii Sovietice, în zorii zilei de duminică, 22 iunie. Conducerea sovietică nu era pregătită de război și orașe precum Kricevul nu au avut nici cea mai mică idee despre iminenta invazie până în ziua respectivă la prânz, când Molotov, cu o voce tremurată, a anunțat la radio începerea ostilităților. În următoarele trei zile, radioul a fost singura sursă de știri despre război a Kricevului. Apoi, pe 26 iunie, fără nici o atenționare din partea autorităților sovietice, Kricevul a fost bombardat de avioanele germane. În oraș s-a instaurat haosul. Oamenii au fugit în pădure. Vacile și porcii au fost lăsați de capul lor. Străzile erau pline de cadavre.

În toiul acestui haos a sosit la Kricev mama lui Leonid, Maria. Plecase din Moscova în prima zi a invaziei, în speranța că își va salva familia înainte să fie izolată de trupele germane. Vladimir tocmai plecase într-o scurtă delegație de lucru în regiunea Leningrad și urma să se întoarcă la Moscova abia la sfârșitul lui iunie. Așa că Maria a pornit la drum singură. A reușit să ajungă până la Smolensk, care se afla sub un intens bombardament aerian, însă nu mai existau trenuri care să o ducă mai departe spre vest, către frontul sovietic. Maria a luat-o pe jos, în sens opus șuvoiului de soldați și civili care se retrăgeau, și a ajuns la Kricev, la 120 de kilometri sud-vest, după patru zile. „Era aproape neagră de praf și mizerie când a ajuns”, își amintește Leonid, „și complet epuizată din cauza călătoriei”.

Locuitorii Kricevului s-au grăbit să își împacheteze lucrurile și au luat-o spre est. Cei 2.000 de evrei, aproape

jumătate din populația orășelului, au fost printre primii care au plecat, îngrijorați de zvonurile pe care le auziseră despre brutalitatea naziștilor. Au fost urmați curând de comuniști, care se temeau la fel de tare de trupele invadatoare. Ca rude ale unui demnitar sovietic, membrii familiei Mahnaci trebuiau să plece de acolo cât mai repede cu putință. Maria a amânat plecarea familiei din oraș cât de mult a putut, în speranța că soțul ei va lua legătura cu ei. Pe 16 iulie, ziua dinaintea ocupării Kricevului de către germani, ea încă nu primise nici o veste de la Vladimir, așa că i-a scris o scrisoare la Moscova, a împachetat niște lucruri personale, le-a pus într-o căruță trasă de cal și a pornit la drum cu Leonid și părinții ei, mergând încet spre est pe cele mai lăturalnice drumuri de țară ca să evite avioanele germane care își lansau bombele asupra șoselelor principale. Habar nu avea că Vladimir se îndrepta spre vest, către ei, în limuzina lui cu șofer. „Pentru că venea pe șoseaua principală dinspre Smolensk, nu putea să fi fost la mai mult de câțiva kilometri depărtare când am trecut unii pe lângă alții”, este concluzia lui Leonid.

Vladimir a ajuns la Kricev exact la timp pentru a-i vedea pe germani intrând în oraș. De pe pajiștile de pe malul opus al râului Soj, a privit cum ardeau casele de lemn din oraș, a auzit țipete și apoi împușcături. Crezând că familia lui era pe cale de a fi masacrată, Vladimir a încercat să traverseze râul și să ajungă în oraș pe jos, ca să o salveze, dar a fost oprit de trupele sovietice în retragere. Convins că familia îi fusese ucisă, s-a întors la Moscova. A doua zi a sosit scrisoarea de la soția lui: ea se îndreptase spre Breansk, aflat la 200 de kilometri est de Kricev, și urma să meargă la Stalingrad, unde avea rude. Maria credea că astfel avea să fie mai în siguranță

decât dacă s-ar fi întors la Moscova, despre care se zvonea că era pe cale să cadă în mâinile germanilor.

Revenirea la Moscova s-a dovedit a fi pierzania lui Vladimir. La scurt timp, a fost arestat și condamnat la zece ani de detenție într-un lagăr de muncă forțată pentru „discurs defetist și răspândirea panicii". Într-o discuție cu un coleg de muncă de la Mosgaz, vorbise despre haosul la care fusese martor pe front. Mulți oameni au fost arestați pentru astfel de discuții în primele luni de război, când autoritățile sovietice încercau cu disperare să înăbușe orice vești despre catastrofa militară. NKVD-ul de la Moscova a transformat arestarea lui Mahnaci într-o „conspirație trotskistă" în rândul demnitarilor de frunte din domeniul energiei și a operat zeci de arestări. Abia în toamnă a reușit Vladimir să-i comunice soției unde se afla. În lunga călătorie cu trenul spre Siberia, el a aruncat o scrisoare pe geamul vagonului, cu adresa ei din Stalingrad. Un țăran a ridicat-o și a pus-o la poștă:

> Dragii mei! Sunt în viață și sunt bine. Împrejurările m-au împiedicat să vă scriu mai curând. Nu vă faceți griji pentru mine. Aveți grijă de voi. Maria, scumpa mea, o să-ți fie greu. Dar nu renunța la speranță. Eu sunt în drum spre Siberia. Sunt nevinovat. Să m-aștepți, mă voi întoarce[1].

Asaltul german a fost atât de puternic și de rapid, încât a luat complet prin surprindere armata sovietică. Stalin ignorase rapoartele de contrainformații despre pregătirile germane pentru invazie. Ba chiar a bagatelizat buletinele de ultimă oră care confirmau masarea trupelor germane la graniță, considerându-le o momeală britanică pentru a-i

atrage pe sovietici în război (a ordonat împușcarea celor care au adus aceste informații pe motiv că ar fi „spioni britanici”). Apărarea sovietică era într-o totală debandadă. După semnarea Pactului Ribbentrop-Molotov, vechile linii de apărare fuseseră abandonate. Noile fortificații, construite în grabă în statele baltice ocupate, nu aveau artilerie grea, echipamente radio sau mine de teren. Au fost cu ușurință străpunse de cele 19 divizii de tancuri blindate și 15 divizii motorizate de infanterie care constituiau vârful de lance al armatei de invazie germane. Câteva unități sovietice au fost trimise în grabă spre front ca să umple golurile, doar pentru a fi nimicite de tancurile și avioanele nemțești, care dețineau controlul în aer. Până pe 28 iunie, la șase zile de la începerea invaziei, trupele germane avansaseră într-o uriașă manevră pentru a prinde Belarusul ca într-un clește și a cuceri Minskul, la 300 kilometri în interiorul teritoriului sovietic, în timp ce, în nord, traversaseră prin Lituania și Letonia pentru a amenința Leningradul.

Konstantin Simonov a văzut mare parte din haosul de pe Frontul Belarus. Când a început războiul, a fost chemat sub arme pe front în calitate de corespondent pentru un ziar al armatei și trimis să se alăture secției politice a Armatei a III-a de lângă Grodno, la granița cu Polonia. Călătorind cu trenul, a ajuns la Borisov dis-de-dimineață, pe 26 iunie, dar nu a putut pleca mai departe deoarece calea ferată spre Minsk era supusă unui bombardament intens. Simonov a coborât din tren și a găsit un șofer care să-l ducă la Minsk cu mașina, dar în curând au dat peste soldații sovietici care se retrăgeau în dezordine. În văzduh zburau avioane germane, care trăgeau în soldați cu mitraliere și lansau bombe pe șosea. Soldații au

fugit în pădure. În mijlocul drumului era un ofițer care țipa la oameni că o să-i împuște dacă nu se întorc. Însă aceștia pur și simplu l-au ignorat. Pădurea mișuna de soldați și civili care încercau să se ferească de avioanele germane ce planau jos, pe deasupra copacilor, trăgând în mulțimile de dedesubt. Simonov era cât pe ce să fie ucis când un avion sovietic capturat a secerat mai mulți oameni în jurul lui: zbura atât de jos pe deasupra copacilor, încât a putut să zărească fețele echipajului german. Când s-a lăsat întunericul, s-a întors pe șosea, împleticindu-se, și a găsit un comisar, „un tânăr nebărbierit cu *pilotka* [bonetă], manta de iarnă și, din cine știe ce motiv, cu o sapă în mână". Simonov s-a prezentat drept ziarist și l-a rugat să-l îndrume spre cartierul general. „Care cartier general?", a întrebat ofițerul. „Dumneata nu vezi ce se petrece aici?"[2]

Simonov s-a retras odată cu armata la Smolensk. Drumurile erau pline de soldați și civili – femei, copii, bătrâni, mulți dintre ei evrei – care se îndreptau spre est în toate tipurile de căruțe posibile sau mergând pe jos, cu boccele grele cu bunuri personale pe care le cărau în spinare. În cele dintâi zile ale lui iulie, a trecut prin Șklov și Orșa, „orășele liniștite de provincie" unde locuiau numeroase familii evreiești, inclusiv rudele soției sale, familia Laskin. Oprindu-se pentru apă la o casă din Șklov, Simonov a fost întrebat de evreii înspăimântați dacă crede că ar trebui să fugă. I-a sfătuit să rămână pe loc, asigurându-i că nemții vor fi înfrânți de Armata Roșie înainte să ajungă la Șklov. Câteva zile mai târziu, germanii au capturat Șklovul. I-au ucis pe aproape toți evreii, în jur de 6.000 de bărbați, femei și copii, pe care i-au împușcat și apoi i-au îngropat într-o groapă mare lângă oraș.

Pe 16 iulie germanii au capturat Orșa și s-au apucat să construiască un ghetou evreiesc. Majoritatea evreilor din Orșa au fost duși în lagărele de exterminare naziste în 1943, deși unii, ca fratele lui Samuil Laskin, Iakov, medic în Orșa, au fugit pentru a se înrola în Armata Roșie[3].

Privind retrospectiv la catastrofa din 1941, Simonov avea să-și dea seama că originile ei se aflau în politica regimului stalinist. La mijlocul anilor 1950, când a început să-și scrie marele roman de război *Vii și morți* (1959), Simonov realizase că Stalin a fost de vină pentru dezastru – nu doar pentru că nu reușise să înțeleagă situația și să se pregătească pentru război în 1941, ci, și mai important, pentru că domnia terorii instaurată de el crease atât de multă teamă și neîncredere, încât țara era practic incapabilă de o acțiune coordonată în propria-i apărare. Simonov nu a sesizat asta atunci – sfatul pentru evreii din Șklov fiind dovada clară a încrederii sale în versiunea propagandistică a realității –, însă din 1942 a început să se lupte cu aceste idei care îi dădeau de gândit în jurnalele lui de război (pe care și-a bazat mai târziu romanul *Vii și morți*). I-a devenit limpede că problema fundamentală a forțelor armate sovietice în 1941 a fost climatul creat de epurările militare din 1937-1938. A înțeles că Teroarea subminase autoritatea ofițerilor și îi făcuse să se teamă să-și asume răspunderea pentru inițiative și decizii militare, ca să nu fie pedepsiți de superiorii lor sau denunțați de comisari și alți funcționari politici (*politruki*) care le supravegheau fiecare mișcare. Așteptau pasivi deciziile de sus, care ajungeau întotdeauna prea târziu pentru a crea vreun avantaj în condițiile de pe teren[4].

Desigur, nici una dintre aceste idei nu putea vedea lumina tiparului în anii războiului (sau, mai precis, nicicând înainte de „Dezghețul” din 1956). Ceea ce scria Simonov în jurnalele lui nu s-ar fi putut publica niciodată în *Krasnaia zvezda*, principalul ziar al Armatei Roșii, pentru care lucra în calitate de corespondent din iulie 1941. De la izbucnirea războiului, cenzura fusese întărită. Prin Biroul Sovietic de Informații (Sovinformburo), creat în a treia zi de război pentru a controla toate reportajele tipărite și radio, guvernul a încercat să ascundă publicului catastrofa militară și să manipuleze știrile pentru a ridica moralul. Ziariștii ca Simonov trebuiau să dea relatărilor lor o poleială pozitivă și optimistă, chiar și când scriau despre dezastrele de pe front, iar ceea ce scriau era, oricum, aproape întotdeauna tăiat sau modificat de cenzori.

Simonov se afla într-o poziție deosebit de dificilă. Sosind la Moscova pe 19 iulie, la trei zile după cucerirea Smolenskului de către germani, era primul corespondent întors de pe Frontul Belarus. Locuitorii capitalei nu aveau deloc idee despre proporțiile înfrângerii militare. Veștile despre căderea Smolenskului fuseseră suprimate pentru a nu produce panică (abia pe 13 august, după eșecul forțelor sovietice de a recâștiga un avanpost în oraș, informația a fost în sfârșit făcută publică). Moscoviții l-au bombardat pe Simonov cu întrebări despre situația militară. Însă el nu putea să răspundă sincer fără să riște să fie denunțat, precum Mahnaci, pentru „discurs defetist și răspândirea panicii”. Așa că a decis să-și țină gura și să își ascundă depresia, pe care, consemna el în jurnal, „până și cei apropiați mie au interpretat-o greșit drept un semn de epuizare”. Scriind în presă, Simonov s-a

chinuit să găsească ceva pozitiv de spus despre evenimentele la care asistase. „Părea imposibil să scriu despre ce se întâmplase în realitate”, își amintește el. „Nu doar din cauză că nu ar fi văzut lumina tiparului, ci și pentru că exista ceva în sinea mea” care nu voia să accepte un rezultat atât de sumbru. Avea nevoie să descopere un semn de speranță în catastrofă. Incidentul asupra căruia și-a concentrat atenția avusese loc în haosul retragerii spre Smolensk. Simonov văzuse doi bărbați, un căpitan și un brigadier, care mergeau pe jos spre vest, către front, în sens opus șuvoiului de oameni. Rămași ultimii în viață din plutonul lor, care fusese nimicit de o bombă germană, cei doi erau mânați, după cum i s-a părut lui Simonov, de un sentiment înnăscut al datoriei patriotice, în care el a ajuns să vadă, cu trecerea timpului, germenii unei viitoare victorii sovietice[5].

În absența unor informații credibile din partea presei sovietice, s-au răspândit zvonurile și lumea a început să intre în panică. Se spunea că guvernul fugise, că în rândul cadrelor militare existau trădători, că membrii conducerii sovietice se pregăteau să părăsească Moscova și Leningradul. Ba chiar se zvonea că bombardarea capitalei de către germani, începută la mijlocul lui iulie, era condusă de faimosul aviator sovietic Sigizmund Levanevski, dispărut într-un zbor pe deasupra Polului Nord către SUA în 1937. Ziaristul N.K. Verjbițki a consemnat în jurnalul său o discuție cu un „bătrân plin de viață” pe o stradă din Moscova. „De ce nu ne-a spus nimeni nimic la radio?”, a întrebat bătrânul. „Ar trebui să ne spună ceva – orice, bun sau rău. Dar suntem complet în ceață și trebuie să credem fiecare ce ne taie capul.” Absența lui Stalin de pe scena publică a sporit acest sentiment de incertitudine.

Suferise, pare-se, un fel de cădere nervoasă în primele zile ale războiului: s-a izolat în *dacea* lui și nu s-a mai interesat de nimic. Stalin s-a întors la Kremlin abia pe 1 iulie și după două zile a ținut primul său discurs de război în fața națiunii. Cu pauze dese pentru a bea ceva, ca și cum ar fi fost tulburat, el s-a adresat poporului sovietic cu „frații și surorile mele, prietenii mei". A făcut apel la unitate pentru „lupta pe viață și pe moarte", pe care a descris-o drept un „război al întregului popor sovietic". A fost prima oară când Stalin a definit poporul sovietic în termeni atât de fraterni și incluzivi: nu a mai menționat nimic despre lupta de clasă sau ideologie. Simonov își amintește impresia pe care a făcut-o discursul asupra lui însuși și asupra soldaților de pe front: „Nimeni nu ne mai vorbise astfel de multă vreme. În toți anii aceia suferiserăm de lipsa prieteniei. Iar în discurs, după câte îmi amintesc, cuvintele «prietenii mei» au fost cele care ne-au mișcat până la lacrimi"[6].

În pofida discursului electrizant al lui Stalin, izbucnirea războiului a dat naștere unei explozii de discuții și critici fățișe la adresa regimului sovietic, alimentate, poate, și de incertitudine sau de eliberarea de teamă. „Auzi conversații care cu doar puțin timp în urmă ar fi dus la tribunal", consemna Verjbițki în jurnal, pe 18 octombrie, când germanii erau la câțiva kilometri de capitală. Marea majoritate a acestor nemulțumiri venea din partea țăranilor și muncitorilor, care criticau lipsa de pregătire pentru război, stricta disciplină a muncii, reducerea rațiilor de hrană, încorporările forțate și fuga șefilor de partid în spatele liniei frontului, fapt care îi lăsase pe oamenii obișnuiți să se confrunte singuri cu invazia. La Leningrad, unde jumătate din

membrii de partid din oraș și-au luat tălpășița în primele șase luni de război, sentimentul antisovietic al muncitorilor era atât de puternic, încât unii chiar au întâmpinat cu bucurie perspectiva unei victorii germane. Numeroasele greve și demonstrații muncitorești din primele luni de război sugerau o întoarcere la ceva asemănător cu atmosfera revoluționară din 1917. La o demonstrație din regiunea Ivanovo, în octombrie 1941, când șefii partidului au încercat să liniștească mulțimile, liderii greviști le-au strigat muncitorilor: „Nu-i ascultați! Nu știu nimic! Ne înșală de 23 de ani!”. La ședințele din fabrici, muncitorii demonstrau că nu le era frică să dea vina pe comuniști pentru izbucnirea războiului și înfrângerile de pe front. Potrivit grupurilor de supraveghere ale NKVD-ului, mulți muncitori și țărani salutau invazia pe motiv că avea să înlăture regimul sovietic. Era o idee încetățenită că numai evreii și comuniștii aveau a se teme de germani[7].

În fața unei opoziții atât de virulente guvernul a răspuns declarând război „instigatorilor la panică”. Mii de oameni au fost arestați și mulți au fost împușcați pentru vreo discuție nesăbuită („defetistă”) despre situația de pe front. Roza Vetuhnovskaia a fost arestată în a treia zi de război și acuzată de trădare de patrie. Când a ajuns în celulă, a descoperit că era una dintre numeroasele femei care fuseseră arestate pentru ceea ce spuseseră: „Cutare a zis că armata germană e mai puternică”, „Alta a spus că recoltele noastre sunt slabe”, „Alta, că muncim ca sclavii în colhoz”. Majoritatea acestor femei erau muncitoare și țărănci simple. Irina Șcerbova-Nefedovici a fost arestată la Leningrad pe 30 iulie, la o săptămână după ce fusese denunțată pentru „instigare la panică și răspândire de zvonuri” de către un activist de partid

de la Institutul de Vaccinuri la care lucra. S-a dovedit că tot ce făcuse a fost să-i spună unei prietene despre bombardarea Smolenskului, despre care auzise la o emisiune radio realizată de Sovinformburo. Condamnată la șapte ani de detenție într-un lagăr de muncă din apropiere de Habarovsk, a murit acolo în 1946. Soțului și fiicei Irinei nu li s-a spus niciodată ce s-a întâmplat cu ea. Au presupus că a murit în bombardamentul Leningradului. Abia în 1994 au aflat adevărul despre moartea ei[8].

Pe 20 iulie, după căderea Smolenskului, Stalin și-a asumat controlul asupra Cartierului General al armatei (Stavka) numindu-se comisar al Apărării. L-a trimis pe mareșalul Timoșenko, fostul șef al Apărării, să preia comanda Frontului de Vest și să lanseze o contraofensivă pentru recucerirea Smolenskului. O vreme, înaintarea germană spre Moscova a fost încetinită, nu în ultimul rând deoarece o parte a armatei germane a fost direcționată spre sud pentru a pune stăpânire pe bogăția de pământ agricol, mine și industrii din Ucraina. Convins că economia era cheia victoriei, Hitler credea că un control al acestor resurse avea să facă invincibil al Treilea Reich. În decursul lunii august, Hitler s-a concentrat asupra cuceririi Ucrainei, permițând Armatei Roșii să îi împingă înapoi pe germani pe linia Smolensk-Moscova. Pe 6 septembrie, forțele sovietice au recâștigat pentru scurt timp controlul asupra periferiei Smolenskului, înainte de a se retrage din cauza lipsei echipamentului militar elementar. Mai spre nord, pe 25 septembrie, germanii au ajuns pe malul lacului Ladoga, împresurând efectiv Leningradul. Vrând să-și cruțe trupele din nord pentru bătălia pentru Moscova, Hitler a decis să impună starea de asediu asupra Leningradului și să-i

înfometeze până la moarte pe locuitorii orașului în loc să încerce să-l cucerească. În termeni strict militari, soarta Leningradului avea foarte puțină importanță pentru rezultatul războiului, care urma să fie decis de fronturile de la Moscova și din sud. Însă, în calitatea sa de loc al nașterii Imperiului Țarist și a Revoluției, dar și de citadelă a valorilor și culturii europene din Rusia, Leningradul avea o uriașă semnificație simbolică. Se explică astfel, în mare măsură, de ce nu a fost abandonat de comandamentul sovietic și, de fapt, de ce majoritatea locuitorilor săi au ales să rămână în orașul asediat în toamna lui 1941, când Leningradul a fost practic lipsit de aprovizionarea cu hrană și combustibil (probabil un milion de locuitori, o treime din populația de dinainte de război, au murit din cauza bolilor sau înfometării până la ridicarea stării de asediu, în ianuarie 1944). Între timp, în sud, înaintarea germană a continuat lent, deoarece acolo fusese staționat grosul armatei sovietice, pentru a apăra bogatele resurse industriale și de hrană din Ucraina. O manevră de dublă învăluire a germanilor a reușit să încercuiască orașul Kiev și regiunea de la est de acesta. După mai multe săptămâni de luptă disperată a armatei sovietice, în care au fost uciși sau luați prizonieri aproape o jumătate de milion de soldați, germanii au ocupat orașul pe 19 septembrie, deși chiar și după acea dată luptele de stradă au continuat. La începutul lui octombrie, cu Kievul ocupat și Leningradul sub asediu, Hitler și-a concentrat forțele pe cucerirea capitalei sovietice. A jurat că Moscova va fi distrusă cu totul, iar ruinele ei vor fi inundate de un lac artificial[9].

Pe măsură ce germanii invadau țara, milioane de familii au fost despărțite când rudele au rămas captive în spatele

frontului. Mulți copii se aflau în taberele de vară când a început invazia și nu au mai putut fi aduși înapoi, la familiile lor, înainte de sosirea trupelor germane. Decenii mai târziu, părinții încă mai încercau să dea de urma lor prin intermediul organizațiilor publice și al anunțurilor. Mii de copii au sfârșit prin a ajunge în orfelinate sau hoinăreau prin țară, alăturându-se bandelor de minori sau chiar intrând în unități ale Armatei Roșii (potrivit unei estimări, circa 25.000 de copii au mărșăluit cu armata la un moment dat în război)[10].

Iuri Streleți avea doisprezece ani în 1941 și se afla într-un orfelinat din Leningrad. Tatăl lui fusese arestat în 1937, iar mama a fost exilată la Vîșni Volocek, la jumătatea distanței dintre Leningrad și Moscova. Când a izbucnit războiul, orfelinatul a fost evacuat la Arzamas, în apropiere de Gorki. În timpul călătoriei, Iuri a sărit din tren și a fugit. Fusese nefericit la orfelinat. S-a alăturat unei bande de copii care trăiau din furtișaguri mărunte de la călătorii din trenuri, dar curând, scârbit de infracționalitatea lor, s-a predat poliției. Poliția l-a predat NKVD-ului, care l-a trimis la un aerodrom militar din Arzamas, unde a lucrat ca ucenic mecanic. Mecanicii aflați acolo l-au adoptat pe Iuri ca mascotă a lor. Îi dădeau alcool și țigări și îi facilitau legătura cu fetele din unitatea lor. Când douăzeci dintre mecanici au fost transferați la Tbilisi, în primăvara lui 1942, l-au luat pe băiat cu ei. Iuri se rugase de soldați să-l lase și pe el să meargă. Știa că se născuse în capitala georgiană, deși familia lui plecase pe când el era foarte mic, dar își aducea aminte că mergea acolo, copil fiind, în vizită la nașii lui. Mai știa că sora lui mai mare se dusese să locuiască la ei după arestarea părinților. În cursul călătoriei spre Tbilisi, soldații l-au ascuns pe Iuri. Nu avea documente de

călătorie și ar fi fost arestat dacă ar fi fost descoperit. „Au fost foarte cumsecade cu mine”, își amintește Iuri:

> Riscau foarte mult luându-mă cu ei, dar nu s-a plâns nici unul și toți mi-au dat de mâncare din propriile lor rații. Mă îndrăgeau și le era milă pentru că nu aveam familie. Când ne-am apropiat de Stalingrad, trenul nostru a fost oprit de o patrulă. Cele două gărzi NKVD au cerut să-mi vadă documentele. Au vrut să mă aresteze când le-am zis că nu am. Însă soldații au insistat că sunt unul de-al lor și au refuzat să mă lase pe mâna celor doi, care au fost de acord să mă lase în pace pentru o sută de grame [de votcă].

La Tbilisi, Iuri s-a despărțit de soldați și a cutreierat prin oraș, sperând să recunoască locul în care locuiau nașii lui. În cele din urmă, s-a dus la birourile municipalității și a obținut o copie a certificatului său de naștere, care s-a dovedit a fi capătul unei piste care l-a condus la ei. Din acel moment, Iuri a stat cu nașii lui, ambii mecanici, și cu sora lui. Iuri avea să ajungă tot mecanic[11].

Evacuarea populației din regiunile de vest ale Uniunii Sovietice a despărțit și ea familii. Opt milioane de copii au fost evacuați în spatele liniilor de front. Principala prioritate era salvarea parcului industrial din orașele aflate sub amenințarea germanilor. Trei mii de fabrici au fost dezasamblate și transportate în est între iunie și decembrie 1941 – pe Volga, în Munții Ural și dincolo de ei – în peste un milion de platforme feroviare de marfă. Muncitorii din fabrici și familiile lor au călătorit spre est odată cu ele. Instituții întregi au fost relocate cu tot cu personal: instituții

guvernamentale și instituții publice, universități și institute de cercetare, biblioteci publice, muzee, companii de teatru și orchestre[12].

Pentru multe familii evacuarea a fost o binecuvântare cu două tăișuri. Natalia Gabaeva avea unsprezece ani când a fost evacuată din Leningrad la Omsk, la o casă de copii specială aparținând Uniunii Artiștilor Plastici. Mama ei, pictoriță, a rămas la Leningrad pentru a fi aproape de soțul ei, Serghei, un fost exilat care locuia la Peterhof, în apropiere de oraș, și lucra la Institutul Agricol. În 1941, el s-a mutat în subsolul Muzeului Ermitaj din Leningrad, cu tatăl său în vârstă și bolnav, care fusese salariat al muzeului. În fiecare zi își vizita mama suferindă, care era divorțată de tatăl său și locuia într-o suburbie îndepărtată a fostei capitale. Natalia era o „fetiță răsfățată”, după cum își amintește ea însăși. Îi trimitea mamei ei „scrisori înspăimântătoare” de la Omsk, implorând-o să vină la ea. „Într-o scrisoare chiar am amenințat că voi merge pe jos la Leningrad dacă mama nu va veni.” În septembrie 1941 i s-a împlinit dorința. Mama ei a sosit la Omsk. Părăsise Leningradul chiar înainte ca germanii să instaureze blocada. Serghei a suferit în lipsa ei. S-a îmbolnăvit în primele săptămâni de asediu. Le-a scris prietenilor despre nevoia lui disperată de a o vedea pe Natalia. Însă când s-a ivit ocazia să plece din Leningrad cu unul din ultimele zboruri din oraș, în octombrie 1941, a refuzat. Fiind singurul ajutor al părinților, nu i-a venit ușor să-i părăsească. Serghei a înțeles că nu va supraviețui asediului: pretutindeni în jurul lui mureau oameni. Pe 1 ianuarie 1942 i-a scris mamei că singura lui dorință era să o mai vadă o dată pe Natalia înainte să moară. Peste cinci zile a fost ucis când Ermitajul a fost lovit în plin de

o bombă germană. Toată viața Natalia a fost chinuită de un sentiment de vinovăție pentru moartea tatălui ei: a simțit că ea a fost cauza pentru care mama ei l-a părăsit și că, poate, dacă ar fi rămas cu el la Leningrad, el ar fi supraviețuit. „Am fost torturată din copilărie de aceeași întrebare: dacă părinții mei ar fi amenințați de un pericol cumplit, iar mie mi-ar sta în puteri să-l salvez doar pe unul dintre ei, pe care l-aș alege? Încercam să-mi alung întrebarea din minte, nu puteam să răspund la ea, însă întrebarea aceea revenea mereu.”[13]

Natalia Gabaeva cu părinții ei, 1934

Marianna Fursei avea patru ani în 1941. Provenea dintr-o familie de membri ai inteligheției din Arhanghelsk. Tatăl ei, Nikolai, era pictor și muzician. Mama ei, Vera Gherman, era profesoară, venind dintr-o familie de pedagogi celebri din Leningrad. S-au cunoscut în lagărul penitenciar de la Solovețki, unde amândoi erau deținuți în 1929, fiind apoi exilați împreună la Arhanghelsk, unde, în 1933, s-a născut fiul

lor Gheorghi, iar în 1937 s-a născut Marianna. În ianuarie 1941, Nikolai a fost arestat pentru „agitație antisovietică” și condamnat la zece ani într-un lagăr de muncă forțată de lângă Arhanghelsk. Vera a murit de tifos în 1942. Marianna și fratele ei au rămas în grija bunicii lor, Anastasia Fursei, care locuise cu ei la Arhanghelsk. În primul an de război, proviziile de hrană spre Arhanghelsk au fost reduse drastic: orașul a devenit o zonă la limita foametei. Copiii s-au îmbolnăvit. În primăvara anului 1942 Marianna era atât de slăbită, încât nu mai putea să meargă; părea doar o chestiune de timp până când avea să moară. Anastasia nu s-a putut împăca cu gândul. Doctorița pe care a consultat-o, o cunoscută specialistă în tuberculoză pe nume Zina Gliner, i-a recomandat să dea fata spre adopție unei familii care își putea permite să o hrănească și, poate, să-i salveze viața. La început, Anastasia a refuzat, în speranța că Nikolai se va întoarce curând din lagărul de muncă. Însă când a aflat că a fost împușcat (în septembrie 1942) a urmat fără tragere de inimă sfatul doctoriței, a dat-o pe nepoată și s-a dus cu Gheorghi la niște prieteni din Irkutsk, în Siberia. „Iertați-mă. Vă implor să nu mă blestemați”, a scris ea familiei Gherman la Leningrad. „Am dat-o pe Marinka [Marianna]. A fost singura modalitate de a-i salva viața.” Anastasia nu prea putea să procedeze altcumva: Marianna era prea bolnavă pentru a face o călătorie până la Irkutsk, iar în Arhanghelsk nu aveau alte rude care să aibă grijă de ea și, deși familia Gherman păstrase legătura cu Anastasia, asedierea Leningradului pusese capăt oricărei speranțe de a trimite fata la ei.

Marianna a fost adoptată de Iosif și Nelli Goldenștein, care veneau dintr-o familie numeroasă de evrei din Mariupol, în

sud-estul Ucrainei. Iosif era un comunist cu funcție superioară în aviația militară sovietică, trimis la Arhanghelsk în 1942. La sfârșitul lui septembrie 1942, când armata germană a atacat Mariupolul, Iosif a zburat înapoi acasă pentru a încerca să-și salveze familia. Când s-a apropiat de casa familiei, a auzit țipetele din curte. A privit neputincios de la distanță cum soldații lui Hitler au aliniat nouăsprezece dintre rudele lui, inclusiv trei dintre propriii lui copii, și i-au împușcat în cap. Traumatizați de această experiență, soții Goldenștein își doreau nespus un copil pe care să-l iubească, chiar și – sau poate mai ales – unul atât de bolnav ca Marianna, pe care puteau să o îngrijească și să o ajute să se însănătoșească.

Anastasia cu Marianna și Gheorghi Fursei, Arhanghelsk, 1939

Vera Gherman, bunica maternă a Mariannei, i-a scris Anastasiei la Irkutsk, cerându-i numele și adresa familiei care o adoptase pe nepoata ei. S-a produs însă o eroare esențială: în loc să scrie Goldenștein, Anastasia a scris în răspunsul ei

numele Goldștein. Odată cu încetarea asediului Leningradului, când familia Verei a putut să înceapă să o caute pe Marianna, soții Goldenștein se mutaseră la Tbilisi și orice urmă a lor în Arhanghelsk dispăruse. În 1946, Gheorghi s-a întors la Leningrad, unde era hotărât să studieze la universitate: avea doar treisprezece ani, fiind prea mic ca să își aducă aminte de numele real al soților Goldenștein, și nu vorbise niciodată cu soții Gherman despre sora lui pierdută. Gheorghi își lăsase bunica la Irkutsk, promițându-i să se întoarcă după ea mai târziu, dar nu a făcut-o niciodată. Ea a murit într-un azil pentru invalizi în 1957[14].

Soții Goldenștein erau oameni cumsecade, bine intenționați, și au iubit-o pe Marianna ca pe propria lor fiică. Știind că părinții ei fuseseră arestați ca „dușmani ai poporului” și că tatăl ei fusese împușcat, au încercat să o protejeze (și poate și pe ei înșiși) ascunzându-i aceste informații. Nu i-au spus Mariannei nimic despre părinții ei, deși au încurajat-o să devină muzician, asemenea tatălui ei (de fapt, a ajuns profesoară, ca mama ei). Soții Goldenștein aparțineau cercurilor comuniste militare din Tbilisi. Marianna a crescut în acest mediu privilegiat și a adoptat multe dintre valorile și obiceiurile acestuia. I-a considerat întotdeauna pe soții Goldenștein părinții ei adevărați și le zicea „mamă” și „tată”. Însă pe la vârsta de unsprezece ani a început să realizeze că aparținuse cândva unei alte familii. Amintirile traumatizante din copilăria timpurie, atât de adânc îngropate în conștientul ei, au început să iasă la suprafață. Catalizatorul a fost, pare-se, un incident petrecut într-o tabără de pionieri, când ceilalți copii au refuzat să o ia într-o expediție în pădure deoarece, după cum au spus ei, era un

„copil găsit”. Treptat, Marianna a început să pună cap la cap momentele disparate din fosta ei viață de la Arhanghelsk. Nu le-a vorbit niciodată soților Goldenștein despre aceste amintiri. Însă sentimentul tot mai puternic că nu era din „familie” i-a amplificat nefericirea și, poate, și resentimentele adolescentine, atât împotriva soților Goldenștein, care erau foarte severi cu ea, cât și împotriva părinților ei adevărați, care, a concluzionat ea, o abandonaseră. Marianna explică:

> În fiecare seară, tata îmi verifica temele pentru școală. Nu puteam să merg la culcare până când nu erau perfecte. [...] Iar mama era prea bolnavă ca să mă apere. Avea tuberculoză. La 13-14 ani, trebuia să fac toate treburile gospodărești. [...] Când mama și tata erau supărați pe mine, mă gândeam: de-aș locui mai aproape de Arhanghelsk, aș fugi de acasă și aș găsi-o pe bunica [Marianna nu știa că ea murise]. Părinții mei poate or fi supărați pe mine, dar bunica sigur nu e. Pe urmă îmi aminteam că nu aveam o mamă și un tată adevărați. Iar asta mă făcea să mă închid cu totul în mine. Rareori eram în stare să plâng[15].

Pe 1 octombrie 1941, Stalin a ordonat evacuarea guvernului de la Moscova la Kuibîșev, pe Volga. Pe măsură ce bombardarea orașului s-a intensificat, în Moscova s-a răspândit panica. Existau rapoarte că pe 16 octombrie trupele germane spărseseră apărarea sovietică la Veazma, la câteva zile de marș de capitală. În gări aveau loc scene cu mulțimi care se luptau să se urce în trenurile ce mergeau spre est. Verjbițki a relatat că oamenii plăteau chiar și 20.000 de ruble ca să meargă cu mașina de la Moscova la Kazan. Panica se

baza, în parte, pe amintirile despre foametea din Războiul Civil. Și, într-adevăr, situația alimentelor a devenit rapid disperată. La toate magazinele se formau cozi lungi și apăruseră jafurile pe scară largă, pe care arestările în masă nu puteau să le controleze decât în mică măsură. Pe 17 octombrie, Verjbițki a rezumat starea generală în jurnalul său astfel:

> Cine este autorul acestei dezordini, acestei fugi generale, acestei hoții, acestei confuzii din mintea noastră? Lumea vorbește foarte deschis într-o manieră care acum trei zile ar fi dus la arestare. Cozi, cozi nesfârșite, oameni nervoși gata să izbucnească. Isteria s-a întins de la conducere la mase. Au început să-și amintească și să numere toate insultele, opresiunile, nedreptățile, terorile și mașinațiile funcționărimii, disprețul și aroganța membrilor de partid, ordinele draconice, privațiunile, decepțiile și laudele de sine ale ziarelor. E groaznic ce auzi. Oamenii vorbesc acum din inimă. Poate cu adevărat să reziste un oraș când se află într-o asemenea stare?[16].

În aceeași zi, Stalin a făcut un anunț la radio, făgăduind să fie alături de oraș până la capăt: a fost un punct de cotitură decisiv. Oamenii s-au unit ca să apere capitala, motivați mai mult de patriotismul local decât de vreo loialitate față de regimul sovietic. Moscoviții își amintesc că locuitorii s-au strâns cu toții în centru – periferia a rămas aproape pustie – dintr-un impuls colectiv de autoapărare sau dintr-o nevoie inconștientă de a se uni împotriva inamicului. Un sfert de milion de civili au săpat șanțuri, au cărat alimente și medicamente spre linia frontului și i-au primit pe soldații

răniți în casele lor. Zeci de mii s-au oferit ca voluntari pentru a lupta alături de soldații de carieră, adunați din armatele distruse și retrase de pe Frontul Belarus și din întăririle sosite din Siberia, care au fost aruncați direct în luptă la Moscova. Sub comanda generalului Jukov, disciplina militară a fost treptat reinstaurată. Noul spirit de rezistență îndârjită a fost simbolizat de decizia lui Stalin de a ține parada de Ziua Revoluției (7 noiembrie) în Piața Roșie, ca de obicei: trupele au mărșăluit pe lângă Mausoleul lui Lenin și apoi au fost trimise direct pe front. Potrivit lui K.R. Sinilov, comandantul Moscovei, parada a avut un efect decisiv asupra stării de spirit a locuitorilor. Înainte de paradă, scrisorile pe care le primea erau în majoritate defetiste: mulți voiau mai curând ca Moscova să fie abandonată decât ca populația acesteia să fie expusă pericolelor. Din acea zi însă, lumea a început să scrie mesaje de sfidare a pericolului[17].

Cele câteva săptămâni de luptă disperată au determinat rezultatul războiului. La mijlocul lui noiembrie, trupele germane erau împotmolite în glod și în zăpada iernii. Nu erau pregătite să supraviețuiască unei ierni rusești și erau epuizate după un marș de cinci luni fără întrerupere. Pentru prima dată de la începutul invaziei, înregistraseră numeroase victime. În decembrie, sovieticii au lansat o contraofensivă și până în aprilie îi împinseseră pe germani înapoi spre Smolensk. Apărarea capitalei a fost un imbold uriaș pentru moralul sovieticilor. Oamenii au început să creadă în victorie. Țara se afla totuși într-o situație groaznică. Până la sfârșitul lui 1941, pierduse trei milioane de soldați, mai mult de jumătate din numărul cu care începuse războiul, mare parte din industria sovietică fusese distrusă, în vreme ce 90 de milioane

de cetățeni, aproape jumătate din populația sovietică antebelică, trăiau în teritorii ocupate de germani. Supraviețuirea capitalei sovietice a fost însă crucială: nereușind să cucerească Moscova, armata lui Hitler nu mai avea șanse realiste să înfrângă Uniunea Sovietică.

2

Simonov a plecat la război cu o fotografie a Valentinei Serova în buzunarul de la piept. Îi ținea portretul aproape de inimă. În ultimele șase săptămâni din 1941, când Valentina era evacuată la Sverdlovsk, a copleșit-o cu poezii de dragoste. Poetul s-a îndrăgostit de femeia pe care și-a imaginat-o în poezia sa:

> Vreau să spun că ești a mea soție,
> Nu ca să-i spun oricui că ești a mea,
> Nu pentru că suntem doi de-atâta vreme
> Căci acest fapt e cunoscut de orișicine.
>
> Nu voi ca să mă laud cu frumusețea ta,
> Nici cu faima pe care tu ți-ai cucerit-o.
> Îmi e de-ajuns femeia tainică și blândă,
> Ce-a pătruns în casa-mi fără nicio șoaptă[18].

Simonov nu îi scria adevăratei sale soții. Jenia Laskina fusese evacuată în septembrie 1941 împreună cu fiul ei,

Aleksei, cu părinții ei, Samuil și Berta, și cu cele două surori ale ei, Fania și Sonia, la Celeabinsk, în Urali. Cele trei surori lucrau la Fabrica de Tractoare din Celeabinsk, cea mai mare dintre fabricile care fuseseră destinate producției de tancuri într-un oraș ce a fost poreclit Tankograd. Sonia și Jenia lucrau la birourile de aprovizionare, în vreme ce Fania era normatoare (responsabilă cu stabilirea normelor de producție și a salariilor). Familia Laskin locuia într-o singură cameră dintr-un apartament cu două camere pe care îl împărțeau cu o altă familie. „Era înghesuit, dar cald și prietenos”, își amintește Fania: „eram cu toții foarte apropiați”. Părinții lui Simonov fuseseră și ei evacuați în Urali, la Molotov. Spre deosebire de Simonov, ei au păstrat legătura cu Jenia, pe care amândoi o adorau. Spre sfârșitul lui decembrie, lui Simonov i s-a acordat o permisie de câteva zile de Anul Nou. Nu s-a dus la Celeabinsk sau la Molotov, ci s-a dus să o viziteze pe Valentina în orașul vecin, Sverdlovsk. Ea a refuzat să-l primească – se pregătea să se întoarcă la Moscova –, așa că el a zburat în Crimeea, unde tocmai se lansase o ofensivă serioasă pentru recucerirea peninsulei Kerci de la germani[19].

Valentina a continuat să reziste avansurilor lui Simonov. Iubea pe altcineva. Se pare că a avut o scurtă aventură cu fiul lui Stalin, Vasili, apoi s-a îndrăgostit de un erou militar, generalul Rokossovski, pe care îl cunoscuse în primăvara lui 1942, pe când jucase în câteva spectacole la un spital din Moscova unde el se recupera după rănile căpătate în luptă. Veteran al Războiului Civil, Rokossovski a fost arestat în 1937, dar eliberat din închisoarea Butîrki în 1940, când s-a stabilit la Kiev împreună cu soția și fiica lui. La izbucnirea războiului, Rokossovski a fost rechemat de Stalin la Moscova și i s-a

încredințat comanda Armatei a IV-a de lângă Smolensk. A luat parte la bătăliile cruciale pentru Moscova din toamna anului 1941. Când Kievul a fost ocupat de germani, a pierdut legătura cu soția lui. Rokossovski credea – sau voia să creadă – că era fără nici o obligație familială în relația cu Serova. Nu se aștepta să-și mai revadă vreodată soția. Însă la două luni după ce a cunoscut-o pe Serova, soția lui Rokossovski a apărut la Moscova împreună cu fiica lor. Fuseseră evacuate din Kiev chiar înainte ca germanii să ocupe capitala ucraineană. La Moscova, ea avea să audă curând despre povestea de iubire dintre soțul ei și actrița de film, care era curtată și de Simonov. Triunghiul amoros devenise subiectul de bârfă al elitei sovietice, care l-a poreclit „URSS” (Uniunea dintre Rokossovski, Serova și Simonov). Hotărâtă să pună capăt acestei aventuri, soția lui Rokossovski i s-a plâns lui Stalin, care nu vedea cu ochi buni ca generalii lui importanți să fie distrași de chestiuni personale. În iulie 1942, Stalin i-a ordonat lui Rokossovski să ia comanda Frontului Breansk, la sud de Moscova, și să-și concentreze atenția asupra războiului. În decursul acelei veri, Valentina a încercat să reînvie povestea lor de iubire. Îndrăgostită peste poate de chipeșul general, a zburat pe front ca să-l viziteze. Însă, după intervenția lui Stalin, Rokossovski a refuzat să o primească. Când a fost limpede că pasiunea ei pentru general nu avea să fie împărtășită, Valentina a devenit mai înțelegătoare față de Simonov, care continuase să-i trimită cadouri și poezii. Se culca cu el, dar spunea că nu-l iubește. Uneori îl exploata în moduri dintre cele mai crude și umilitoare. Odată l-a pus să transmită pe front una din scrisorile ei de dragoste adresate lui Rokossovski[20].

Între timp, „povestea de iubire” a lui Simonov cu Valentina devenise subiectul unui ciclu de poeme lirice cunoscute de toată lumea. Aventura lor a intrat în imaginația literară a națiunii chiar înainte să existe în realitate.

Cel mai celebru dintre aceste poeme a fost „Să m-aștepți”, scris în vara anului 1941, când Simonov mai avea mult până să cucerească inima Valentinei:

Să m-aștepți, și-am să mă-ntorc!
Jalea s-o alungi!
Să m-aștepți când trist se torc
Ploi de toamnă, lungi.
Să m-aștepți prin ger și vânt,
Sau în veri, pe-arșiți,
Să m-aștepți când alții sunt
Morți și prohodiți,
Să m-aștepți când nici-un rând
Luni și ani nu-ți scriu,
Să m-aștepți când toți, pe rând,
Nu mai cred că-s viu.

Să m-aștepți, și-am să mă-ntorc!
Spună cine-o vrea
Că-s demult pierit, în foc,
Fugi, și n-asculta!
Maică-mea, copilul chiar,
De-ai să-i vezi plângând!
Iar prietenii, cu-amar,
Lângă vatră stând,
Las’ să bea după-obicei

La priveghiul meu.
Râzi, și nu boci cu ei!
Tu s-aștepți mereu!
Să m-aștepți, și-am să mă-ntorc!
Moartea am s-o-nfrâng!
Creadă c-am avut noroc
Cei ce azi mă plâng!
Ei, ce n-au dorit nicicând,
Nu vor ști deloc
Că-așteptând, dorind, crezând,
Tu m-ai smuls din foc.
Știm doar noi cum de-am trecut
Ceasu-acesta greu:
Tu, ca nimeni, ai știut
Să m-aștepți mereu[21].

Simonov scrisese aceste poezii pentru Valentina și pentru sine însuși. Nu credea că erau potrivite pentru publicare, deoarece le lipsea obligatoriul „conținut civic" al poeziei realist-socialiste. „Credeam că aceste versuri erau o chestiune personală", a spus Simonov în 1942. Însă, stând în tranșeele de pe front, le recitase soldaților, care și le-au notat și le-au învățat pe de rost. Bărbații au găsit în aceste poezii un ecou al propriilor sentimente și l-au încurajat pe Simonov să le publice în *Krasnaia zvezda*. În decembrie 1941, când Simonov s-a întors la Moscova în permisie, câteva dintre poeziile lui au fost difuzate la radio și publicate ulterior în *Pravda*. „Să m-aștepți" a avut cel mai mare ecou. Poezia a fost retipărită de sute de ori în presă. A fost copiată din ziare de soldați și civili și a circulat în milioane de versiuni private. A devenit șlagăr.

În 1942, Simonov a scris scenariul pentru un film (*Să m-aștepți*) în care Valentina a jucat rolul principal. Teatre din întreaga țară au pus în scenă o versiune dramatizată. Soldații copiau poezia în albumele și caietele lor. O țineau în buzunar ca pe un talisman. Gravau principalul refren al poeziei pe tancuri și camioane ori și-l tatuau pe brațe. Negăsindu-și cuvintele pentru a-și exprima propriile emoții, copiau pur și simplu versul în scrisorile către iubitele lor, care le răspundeau cu aceeași făgăduială. „Scumpul meu Volodenka", i-a scris o femeie iubitului ei de pe front, „n-am mai primit nici o veste de la tine de multă vreme. Dar o să te aștept și o să te întorci". Soldații scriau poezii care imitau „Să m-aștepți", adăugând adesea detalii din propria experiență[22].

Principalul motiv al succesului uriaș al poeziei era capacitatea acesteia de a da glas gândurilor și sentimentelor a milioane de soldați și civili, care își legau speranțele de supraviețuire de ideea reunirii cu cineva drag. Un grup de soldați i-a scris lui Simonov în mai 1942:

> Ori de câte ori vă apar poezii în ziare, în regimentul nostru e un mare entuziasm. Decupăm poeziile și le copiem și dăm mai departe aceste copii din mână în mână, deoarece nu sunt destule exemplare din ziare și toți vrem să citim poeziile și să le discutăm. Toți știm pe de rost „Să m-aștepți". Spune exact ce simțim noi. Căci toți avem acasă soții, logodnice sau iubite și sperăm cu toții că ele ne vor aștepta până când ne vom întoarce victorioși[23].

Toată lumea era implicată în propria versiune a poveștii de iubire universală prezentate de poezie – o poveste despre „eu"

și „tu” pe fundalul războiului. Însă dorul romantic constituia doar jumătate din ea. Poezia dădea glas și profundei îngrijorări a soldaților cu privire la fidelitatea soțiilor și a iubitelor lăsate în urmă. Multe cântece soldățești exprimau această îngrijorare. Unul dintre cele mai populare își avea originea într-un cântec interpretat de femei după plecarea bărbaților lor, dar avea rezonanță în rândul soldaților, care îl cântau când intrau în luptă:

> Am vrut să-ți spun atât de multe,
> Dar n-am scos nici un cuvânt.
> Tu mi-ai șoptit încet, dar hotărât la ureche:
> „Să nu iubești pe alta nicicând!”.
> […]
> Nu-ți face griji când pleci la război,
> Credincioasă-ți voi fi mereu,
> Te vei întoarce victorios, soldatul meu,
> Și-n brațe tare am să te strâng!

Variațiuni ale lui „Să m-aștepți” puneau, de asemenea, accentul pe fidelitate. Un grup de soldați din Munții Ural cânta:

> O să te-aștept, drăguțul meu,
> O să te-aștept statornic.
> O s-aștept iarna în Urali,
> Și primăvara, florile […]

O altă versiune a adăugat motive din cântecele folclorice tradiționale rusești, precum cel al privighetorii:

O s-aștept, o să te-ntorci, o știu.
De-or cădea ploi galbene din ceruri,
O să te-aștept, privighetoarea mea,
Și cred strașnic în iubirea noastră [...][24]

Soldații le judecau aspru pe soțiile care le erau infidele soților aflați pe front. Pe măsură ce războiul continua, bănuiala de infidelitate crea o tensiune tot mai mare în multe familii, nu în ultimul rând deoarece majoritatea femeilor (care trebuiau să trăiască în condițiile reale de război) nu puteau spera să egaleze imaginea ideală a feminității sovietice (iubita care așteaptă, soția loială și credincioasă) zugrăvită în filmele, piesele de teatru și poeziile de propagandă precum „Să m-aștepți”[25].

Simonov însuși a ajuns să fie implicat într-un episod când soldații s-au indignat împotriva unei soții infidele. În septembrie 1943, a fost trimis pe lângă Armata a III-a de pe Frontul Breansk. La puține zile după ce unul dintre comandanți fusese ucis în luptă, a sosit o scrisoare destinată acestuia de la soția sa din Viciug, la nord-est de Moscova, în care îi spunea soțului că îl părăsește pentru un alt bărbat. Pentru că deschiseseră scrisoarea, soldații au simțit că ar trebui să răspundă. L-au rugat pe Simonov să scrie în numele lor și i-au zis ce voiau să spună. Însă Simonov a fost chemat în alt sector al frontului înainte să apuce să scrie textul. Două luni mai târziu, pe când se afla în Harkov pentru a relata pentru *Krasnaia zvezda* despre crimele naziste contra evreilor de acolo, și-a adus aminte brusc de promisiunea neîndeplinită față de soldați. Simonov încă mai avea numele și adresa

femeii, dar, în loc să i se adreseze direct ei, a scris poezia „Scrisoare deschisă unei femei din orașul Viciug” pentru a exprima public sentimentele soldaților. După cum i-a explicat secretarului de partid din Viciug, în poezie a „citat multe dintre frazele și expresiile exacte pe care soldații le folosiseră” când i-au spus ce să-i scrie soției necredincioase[26].

Scrisoarea voastră-a-ntârziat
N-a fost de cel sortit citită.
Răspunsul, știu, n-ați așteptat,
Nici n-ați roșit nici o clipită.

El, soțul, n-a mai cunoscut
Destăinuirile vulgare,
N-a tresărit, nici n-a gemut,
N-a blestemat, din depărtare.
[…]
Da, fostul soț vi-a fost ucis.
V-așteaptă numai zile bune!
El n-o să se jelească-n scris.
În cale nu vi se va pune.

Puteți să faceți ce doriți.
El n-o să vină să vă vadă
Cum, fericită, gânguriți
La brațul altuia, pe stradă[27].

Potrivit poetei Margarita Aligher, cheia atracției exercitate de „Să m-aștepți” și de celelalte poezii din colecția *Cu tine și fără tine* (1941-1945) era modul în care acestea reușeau să

exprime sentimente universale cu o voce atât de intens personală. Cititorii sovietici întâlniseră rareori o poezie atât de erotică și emoțională cum au găsit în versurile lui Simonov din timpul războiului. Înainte de război, spațiul public și spațiul intim fuseseră contrapuse ca opuși culturali și politici. În anii 1920 și 1930, în poezia din Uniunea Sovietică orientată către zona publică nu fusese loc pentru teme intime sau personale. Formulată în termeni de „noi” (sau „el”, în poeziile care îl zugrăveau pe Stalin drept vocea fiecărui cetățean sovietic), poezia era dominată de marile teme colective ale Revoluției (până și Mandelștam declara că versul liric era nepotrivit pentru arta sovietică, deoarece epoca istorică nu mai manifesta „nici un interes pentru soarta omenirii la nivel de individ”). Însă cultura sovietică din timpul războiului a fost martora unirii treptate dintre planul personal și cel public. Poezia a devenit mai intimă, aborda teme personale. Vorbea despre emoții și relații care îi confereau un nou statut și o nouă autoritate. În cuvintele poetului Semion Kirsanov:

> Războiul nu se lasă cântat în ode
> Și multe din el nu-s potrivite pentru cărți,
> Dar cred că oamenii au nevoie
> De spiritul acestui jurnal deschis.
>
> („Datorie”, 1942)

„Să m-aștepți” a fost primul semn major al acestei modificări estetice. Poezia evoca o lume personală de relații intime independente de stat. Deoarece a fost scrisă având la bază sentimentele unui singur individ, a devenit necesară pentru milioane de oameni. Cu zgomotul ubicuu al luptei, cu

ofițeri care țipau și comisari care se răsteau, oamenii aveau nevoie de o poezie adresată emoțiilor lor nerostite, tânjeau după cuvinte care să exprime durerea, mânia, ura, teama și speranța care îi răvășeau. „Poemele dumneavoastră trăiesc în sentimentele noastre”, i-a scris un grup de soldați lui Simonov în 1945. „Ne învață cum să ne purtăm cu alți oameni, mai ales cu femeile, și din acest motiv sunt îndrăgite de noi toți. Numai dumneavoastră ați reușit să exprimați cele mai profunde gânduri și speranțe ale noastre.”[28]

Cu tot impactul personal al acestei poezii, foloasele ei pentru propagandă erau vizibile pentru toată lumea. Poezii ca „Să m-aștepți” erau arme puternice în campania sovietică pentru menținerea unui moral ridicat. Emoțiile pe care le exprimau ajutau la dezvoltarea unui patriotism de nivel primar, centrat pe familie, camaraderie și iubire, care, la rându-i, asigura o bază pentru conceptul sovietic mai larg de solidaritate națională. Deși se zvonea că Stalin ar fi spus că ar fi trebuit să se publice doar două exemplare din „Să m-aștepți” („unul pentru el și unul pentru ea”), în realitate, regimul s-a grăbit să exploateze popularitatea poeziei. Potrivit lui Aleksandr Șcerbakov, șeful Secției Politice Principale din Armata Roșie, Kremlinul plănuise să-l ducă pe Simonov departe de pericolul frontului datorită valorii sale ca poet. Conducerea de partid fusese alarmată de o strofă dintr-o poezie a lui care făcea aluzie la martiraj (era un gest romantic față de Valentina) și lui Șcerbakov i s-a ordonat să-l sfătuiască pe Simonov să fie mai precaut. După succesul poeziei „Să m-aștepți”, Simonov a urcat rapid în fruntea cercurilor culturale sovietice. A câștigat Premiul Stalin în 1942 și din nou în 1943. A fost răsplătit cu un apartament de lux într-o clădire nouă de

pe Șoseaua Leningrad din Moscova (până atunci, când se afla la Moscova, locuise în birourile redacției de la *Krasnaia zvezda*). Pentru prima oară în viața lui avea o menajeră. Bine plătit pentru articolele și poeziile sale, a devenit bogat, cu atât mai mult cu cât pe front nu avea unde să-și cheltuie banii și mare parte din cheltuielile lui personale erau achitate de autorități. Nu trebuia să recurgă la sumele provenite din drepturile de autor atunci când voia să le trimită bani părinților săi sau Jeniei, pentru fiul lui[29].

Pe măsură ce faima și averea lui Simonov creșteau, Valentinei îi părea tot mai simpatic. Fusese întotdeauna atrasă de bărbați puternici și influenți, care puteau să o apere de consecințele biografiei ei pătate. Datorită lui Simonov, Valentina primea roluri principale în filme și piese de teatru. În primăvara anului 1943, fermecătorul cuplu romantic era prezent în mod curent în presa sovietică, uneori făcându-și apariția pe front. Imaginea îndrăgostiților despărțiți din „Să m-aștepți”, reuniți în realitate, era prea bună pentru ca regimul să n-o folosească pentru ridicarea moralului soldaților. De fapt, însă, cei doi nu s-au căsătorit decât în octombrie 1943 și toate dovezile sugerează că doar cu puțin timp înainte de această dată Valentina a consimțit să se mărite cu Simonov. În momentul nunții lor, Simonov încă mai era căsătorit legal cu Jenia Laskina (nu există nici o dovadă că a divorțat vreodată de ea), deși o părăsise cu trei ani înainte. Nunta propriu-zisă a fost organizată în grabă. Au fost doar câțiva invitați, printre care fiica lui Stalin, Svetlana, și fiul lui, Vasili, care aduceau binecuvântarea personală din partea lui Stalin. După ceremonie, Simonov a plecat imediat pe Frontul Breansk. În afară de două scurte intervale de timp, când

Valentina a venit să-l viziteze pe Simonov, o dată în 1943 pe Frontul Breansk, și a doua oară când a făcut împreună cu el un tur al frontului în apropiere de Leningrad, proaspeții însurăței nu s-au văzut până la sfârșitul războiului. Chiar și când războiul s-a încheiat, Valentina și Simonov au trăit separat: fiecare avea apartamentul său, fiecare cu câte o menajeră, la același etaj din clădirea de pe Șoseaua Leningrad. Valentina începuse să bea. Era adesea beată chiar și în miezul zilei. Potrivit memoriilor prietenei ei, actrița Tatiana Okunevskaia, era nefericită în căsnicie și băutura era modul ei de a-și consuma ziua (pentru Simonov, dimpotrivă, era un mod de a o duce la culcare). Însă memoriile Okunevskaiei pot fi puse la îndoială, fiind profund afectate de ura intensă față de fostul ei soț, Boris Gorbatov, prieten apropiat al lui Simonov, împotriva căruia ea nutrea, de asemenea, mari resentimente[*1.]. Se prea poate ca Valentina să fi fost la un moment dat îndrăgostită de Simonov – poate pe vremea când îl admira ca pe o personalitate de seamă în lumea culturală sovietică – și ca alcoolismul ei să fi avut o altă cauză. Însă e mai presus de orice îndoială că mariajul lor a fost furtunos, foarte departe de imaginea fericirii conjugale prezentată de propaganda autorităților sovietice interesate să ofere publicului ceva în care acesta să creadă. Disputele erau însă necontenite, întrerupte de dialoguri pătimașe, în special în scrisorile de dragoste și poemele pe care Simonov i le trimitea Valentinei de pe front. Fiica lor, Maria, s-a născut abia în 1950, moment până la care Valentina îl înșelase pe Simonov cu mulți bărbați[30].

Nu toată lumea îndrăgea atât de mult poezia „Să m-aștepți”. Unii considerau că era prea sentimentală, că emoțiile

intime pe care le etala erau nepotrivite pentru consumul public[31]. Chiar și mama lui Simonov, Aleksandra, credea asta, deși rezervele ei erau strâns legate de antipatia ei personală față de Valentina și de dezaprobarea comportamentului fiului ei față de familie, dar și de rezerva ei de aristocrată naturală față de etalarea

Serova și Simonov în călătorie, Frontul de la Leningrad, 1944

emoțiilor personale. S-a simțit jignită îndeosebi de versurile „Maică-mea, copilul chiar/ De-ai să-i vezi plângând”, care, credea ea, denotau lipsă de respect față ea și de toate mamele din Uniunea Sovietică. După ce a asistat la o lectură de poezie la Moscova, la care Simonov i-a recitat „Să m-aștepți” Valentinei, așezată în fața lui într-o sală ticsită de lume, în decembrie 1944 Aleksandra i-a scris de la Moscova fiului ei:

Kirunia! Am vorbit la telefon azi, ceea ce m-a impulsionat să îmi termin scrisoarea [...] deoarece conține toate gândurile și îngrijorările pe care le-am avut în ultima vreme. Ți-ai aranjat viața în așa fel încât nu pot să discut deschis cu tine. Nu pot să-ți zic ce am pe suflet, ce simt și ce gândesc în frânturi de conversație, în timp ce suntem duși cu mașina prin oraș de șoferul tău. Și totuși, simt că trebuie să încerc să o fac.

Astfel că, dragul meu, trebuie să rostesc adevărul amar și să-ți spun că mă îngrijorează viața ta intimă. Am simțit asta la lectura de poezie și am simțit-o dureros multă vreme după aceea. [...] Am înțeles multe în seara aceea. [...]

După cum văd eu lucrurile, K. Simonov a făcut ceva minunat, a instigat tinerețea la dragoste, a vorbit despre iubire cu un glas limpede, ceea ce este ceva nou în poezia și în literatura noastră, în care eroii au iubit și și-au trăit viața într-un mod foarte strict înregimentat [...]. Pentru a face asta, el s-a inspirat din propriile-i sentimente și, când zvonul s-a răspândit, oamenii au devenit curioși. În acea seară. publicul din sală nu era compus din oameni raționali veniți să asculte și să reflecteze. Era o gloată care nu a avut nici un fel de rețineri să se ridice în picioare și să se îmbrâncească pentru a o vedea mai bine pe „femeia aceea” – o femeie pe care ei au analizat-o și au invidiat-o, dar nu le-a plăcut prea mult, o femeie pe care tu ai dezbrăcat-o în fața lor. Nu cred că ei i-a plăcut această experiență. [...] Aceste reprezentații teatrale îți pun caracterul într-o lumină proastă; ele nu compensează greșelile tale. E dureros să te privesc cum te înconjori de această mulțime abjectă de lingăi, așa cum faci în anii din

> urmă; nu ai găsit nici forță în tine însuți, nici o înțelegere a vieții în general ca să-i vezi așa cum sunt. [...] Tu și ea, ea și tu, asta-i tot ce-am auzit în ultimii câțiva ani [...] și mi se pare că în acest spectacol vulgar există doar egoism și capriciu, dar nu iubire adevărată pentru cineva[32].

Numai o mamă ar fi putut să compună o asemenea scrisoare. Nimeni altcineva n-ar fi putut să-i facă lui Simonov o mustrare atât de aspră. Aleksandra avea idei stricte despre „decență" și „comportamentul corect" și, având veleități de pedagog, nu ezita să le spună oamenilor cum ar trebui să se poarte. Dezaproba căsătoria fiului ei cu Valentina, o femeie „egoistă, capricioasă și schimbătoare, a cărei purtare pur și simplu nu o pot suporta", după cum îi scria soțului ei, Aleksandr, în mai 1944. Nu îi plăcea felul în care fiul ei se „târâse" ca să intre în elita sovietică și, judecând după tonul scrisorilor în care îl felicita, nu punea mare preț pe faptul că primise Premiul Stalin și diverse alte onoruri. L-a acuzat că e egoist, că o neglijează, că nu a apreciat sacrificiile făcute de ea ca să-l crească. Deși Aleksandra avea tendința să dramatizeze faptele și, ca orice mamă, voia mai multă atenție din partea fiului ei, mustrările ei aveau o bază morală. Într-o scrisoare grăitoare, în care îi reproșa fiului ei că nu i-a mai scris de două luni („și apoi sosește, din senin, un bilețel de două rânduri dactilografiat de secretara ta. [...] Cela brusque!" [*sic*]), îl certa că se gândea doar la confortul lui și la fericirea alături de Valentina, în vreme ce ea și Aleksandr trăiau în sărăcie, „așa cum trăim cu toții la Celeabinsk":

> Confortul de care te bucuri, pe care l-ai câștigat pe merit, este genul de confort despre care știai cândva doar din cărțile de istorie și din povestirile despre viața mea anterioară, pe care ți le-am spus când creșteai – o vreme când sănătatea și fericirea ta erau singura mea bucurie. M-am născut în altă lume. Primii douăzeci de ani din viață [1890-1915] au fost petrecuți în condiții de lux. Nici măcar nu trebuia să mă dezbrac singură. Apoi, brusc, viața aceea mi-a fost distrusă. Însă am început să trăiesc din nou – prin speranțele mele în tine. Am spălat, am gătit, am făcut cumpărături și am muncit toată ziua, și totul de dragul tău. O spun deschis: cred că mi-am câștigat dreptul de a trăi pe jumătate la fel de bine ca fiul pe care l-am crescut. Am câștigat dreptul de a locui într-o cameră confortabilă, cu un loc în care să mă pot spăla[33].

Însă principalul motiv al dezaprobării ei se afla în altă parte. Aleksandra era îngrijorată pentru Jenia și nepotul ei, Aleksei, un băiețel bolnăvicios, care suferea periodic de tuberculoză. Neglijat de Simonov, Aleksei creștea în umbra unui tată celebru pe care îl vedea rar. „Trezește-te, Kirunia, ce-i cu tine?”, îi scria Aleksandra lui Simonov în 1944:

> Ce s-a întâmplat cu decența care te caracteriza atât de clar pe când erai copil? Ai păstrat-o în purtarea de pe front, dar ai pierdut-o în viața personală, în purtarea față de oamenii care ar trebui să fie cel mai aproape de inima ta! [...] La creșa în care își petrece zilele Alioșa [Aleksei] e un băiețel al cărui tată, care e doar un marinar, îl ia în fiecare seară. Și e doar un băiat obișnuit. Calitățile spirituale ale lui

Alioșa se dezvoltă rapid. [...] Ai putea să înveți să fii o persoană mai bună, o persoană mai bogată spiritual stând aproape de el. [...] Deunăzi, s-a întors de la creșă și a declarat că are cea mai bună bunică din lume, cea mai bună mămică, apoi s-a gândit și a spus: „și cel mai bun tătic din lume”. Kirunia, fiul tău mai crede încă în tine, în scumpa lui inimă de copil încă mai există încrederea într-un tată, vrea să aibă un tătic, un tătic adevărat, și încă mai ai timp să devii unul. Încrede-te în tine, fiule, așa cum Alioșa crede în tine. Întoarce-te la tine însuți, la sinele tău adevărat și decent, crezi în tine, în munca ta, care pentru tine a fost întotdeauna cel mai prețios aspect al vieții, și apoi încrede-te în noi, oamenii apropiați ție, care te iubim și credem în tine. Concentrează-ți voința – ai fost mereu mândru de ea și acum ai nevoie de ea mai mult ca oricând dacă e să redevii tu însuți cel adevărat[34].

Aleksei și Simonov, 1944

Dacă relațiile lui Simonov cu mama lui s-au deteriorat în timpul războiului, cele cu tatăl lui vitreg, Aleksandr, au devenit mai apropiate. „Se pare că eu și tata am făcut schimb de locuri în iubirea ta”, i-a scris Aleksandra lui Simonov în 1944, „și că ai devenit mai afectuos cu el decât ești cu mine. Înțeleg motivul – ai nevoie de el acum, în timp de război – și îl prețuiesc”[35]. Aleksandr era militar. Își educase fiul vitreg să fie conștiincios și ascultător, disciplinat și ordonat – valori militare pe care Simonov le plasase în centrul identificării sale cu regimul stalinist în anii 1930. Însă tânărul Simonov, deosebit de conștient de faptul că avea o origine socială necorespunzătoare, se simțise întotdeauna nesigur de poziția sa. El și-a găsit locul în sistem abia în război, când gradul era definit mai puțin de clasa socială decât de îndeplinirea îndatoririlor față de stat.

Serviciul militar a fost pasionant pentru el. Avansat locotenent-colonel în 1942, Simonov își purta noua autoritate cu ușurință elegantă și stil. Scriitorul Irakli Andronikov și-l amintește ca pe „un ofițer rus adevărat, cu ținută frumoasă, calm și sigur pe el în uniformă, cu cizme de piele lustruite și pistol la brâu. Avea dinții albi și fața arsă de soare. Își purta boneta lăsată ușor într-o parte”. Anii de război au fost cei mai fericiți din viața lui – l-au definit. „M-am obișnuit repede cu uniforma și modul de viață din armată”, scria Simonov în 1942, „atât de mult, încât nu-mi pot imagina cum o să mă descurc când se va termina războiul și nu voi mai avea reportaje militare de scris, călătorii pe front de făcut și va trebui să mă descurc fără miile de prieteni pe care mi i-am făcut în zeci de armate”. Margarita Aligher își amintește că în timpul războiului el era într-un fel de vârtej de activități.

„Scria de pe toate fronturile importante, se întorcea în grabă la Moscova, «scria până la epuizare» și se grăbea înapoi în locurile unde era lupta cea mai periculoasă. Nu rămânea niciodată la Moscova mai mult de o zi-două, adesea stătea doar câteva ore, cât să meargă să bea ceva cu niște prieteni.” Datorită războiului, Simonov a devenit mai stăpân pe sine și și-a dovedit că e curajos. A dobândit mai multă încredere și sexual. A avut multe amante, inclusiv pe Marina Cecineva, pilot de prim rang pe bombardier și Erou al Uniunii Sovietice. Potrivit uneia dintre amantele sale de mai târziu, Simonov simțea o atracție specială față de femeile îmbrăcate în uniformă militară. Îi plăcea să facă sex pe un steag nazist, pe care îl recuperase de pe front[36].

Simonov în 1941

Războiul a modelat întreaga viziune a lui Simonov despre lume. Valorile sale se măsurau pe o scară militară. „Armata e un fel de școală”, a spus el mai târziu. „Serviciul militar te învață pentru toată viața să îți îndeplinești îndatoririle față de societate. Să nu ai acest simț strict al datoriei înseamnă să nu fii o ființă umană desăvârșită.” Simonov era meticulos și sârguincios în îndeplinirea îndatoririlor, supunându-se inflexibil rutinei și regulilor, rațional până la a părea rece și nepăsător, iar uneori destul de dominator în relațiile cu oamenii. Sub multe aspecte, modelul său de comportament era o figură pe care el însuși o introdusese în proza rusească: ofițerul inteligent care înțelege logica ordinelor date de autorități și le îndeplinește conștiincios. În anii de mai târziu, avea tendința să îi judece pe oameni după modul cum se comportaseră în timpul războiului:

> Nu pentru-a defăima vreun nume,
> Ci pentru a-l distinge-n întuneric,
> Iarna anului patruzeci și unu
> Ne-a oferit un bun jalon.
>
> Și dacă vrei, e de folos de-acum,
> Să nu-l lăsăm să ne scape din mâini,
> Cu jalonul acesta, puternic și direct,
> Să măsurăm acum ce-a făcut fiecine[37].

Simonov i-a aplicat această evaluare aspră lui Lugovskoi, carismaticul său profesor de la Institutul de Literatură, care inspirase o întreagă generație de poeți sovietici. Lugovskoi a fost zguduit puternic de un incident din 1941, când își

îndeplinea serviciul militar pe front și a nimerit sub un bombardament intens. Retrăgându-se printr-un oraș care fusese atacat de germani, a dat peste o casă bombardată unde a găsit cadavrele sfârtecate ale mai multor femei și copii. Lugovskoi a suferit o cădere nervoasă. A fost evacuat la Tașkent. Mulți prieteni i-au venit în ajutor, inclusiv Elena Bulgakova, văduva scriitorului Mihail Bulgakov, care a încercat, fără succes, să obțină ridicarea interdicției de publicare a poeziilor lui Lugovskoi (care fuseseră criticate în 1937 pe motiv că erau „dăunătoare politic"). Sonia și Jenia Laskina l-au tratat și ele pe Lugovskoi cu toată atenția. I-au scris cu profundă afecțiune și prietenie. „Trebuie să vii la Moscova", i-a scris Jenia în 1943, la scurt timp după ce familia Laskin a revenit în capitală de la Celeabinsk. „Este nevoie de dumneata aici și oamenii vin întotdeauna când e nevoie de ei. Noi nu suntem niște oameni oarecare, ci prietenii dumitale, nu poți refuza niște prieteni." Sonia chiar a promis că se va căsători cu Lugovskoi („Te voi înconjura cu tihna unei familii") dacă se va întoarce și va locuia cu ei în apartamentul familiei Laskin din Sivțev Vrajek, unde se înghesuiau deja opt persoane în trei camere micuțe. Însă Simonov nu a împărtășit aceeași simpatie. A considerat transferarea lui Lugovskoi la Tașkent un semn de lașitate și a încetat să-l mai socotească un prieten apropiat[38].

Războiul a fost cel care a făcut din Simonov un „stalinist": atunci a pus credința în Stalin în centrul existenței sale, atunci și-a asumat locul în ierarhia comenzii politice și militare a regimului, a interiorizat valorile sistemului și a acceptat directivele conducerii partidului. Simonov se alăturase partidului ca membru candidat la izbucnirea războiului,

devenind membru deplin în 1942. După cum a explicat mai târziu, intrase în partid deoarece voia să aibă un cuvânt de spus în privința efortului de război – considera că aceasta era datoria sa de ofițer – și nu credea că războiul ar putea fi câștigat fără conducerea partidului. Partidul „era singura forță de masă capabilă să ia deciziile necesare și să facă sacrificiile impuse în condițiile războiului”, iar el voia să facă parte din această forță. Simonov s-a identificat cu partidul și, mai ales, cu conducătorul lui, ajungând chiar să-și lase mustață, să-și pieptene părul peste cap în „stilul lui Stalin” și să pozeze cu pipă. Potrivit lui Dolmatovski, Simonov nu fuma pipă, dar a adoptat-o ca pe un „mod de viață”[39].

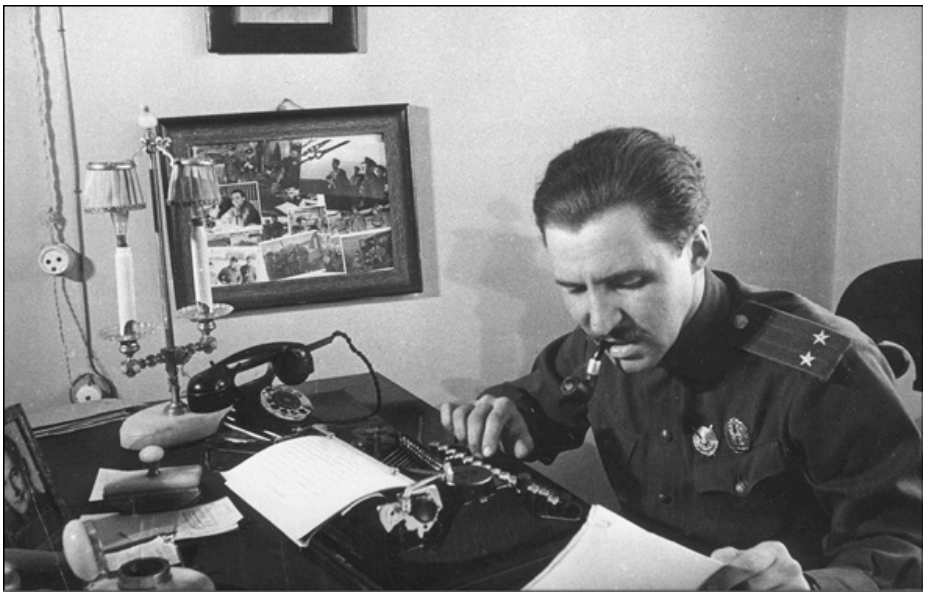

Simonov în 1943

Principalul serviciu adus de Simonov partidului a fost scrisul. Era un reporter militar excelent, cel puțin egalul lui

Vasili Grossman și Ilia Ehrenburg, deși Grossman, care este mai bine cunoscut cititorilor occidentali datorită romanelor sale de mai târziu, cum ar fi *Viață și destin* (publicat în Vest în anii 1980), a fost un romancier mai bun și, poate, moralicește vorbind, mai curajos. Nu era o chestiune de curaj fizic. Simonov nu s-a ferit niciodată de cele mai înverșunate focare de luptă. A relatat de pe toate marile fronturi din 1942: din peninsula Kerci, unde tentativa sovietică de a recuceri Crimeea din mâinile germanilor s-a încheiat cu o catastrofă în primăvară; de pe Frontul Breansk, unde Armata Roșie a pierdut Voronejul în iulie, când germanii au înaintat spre sud-est, către rezervele de cereale din Ucraina și de pe Don și bogatele câmpuri petrolifere din Caucaz; de la Stalingrad, când germanii au lansat primul atac, în august, luptând stradă cu stradă pentru a cuceri fortăreața sovietică; și din nordul Caucazului, unde germanii au împins armata sovietică spre sud, către Krasnodar și Ordjonikidze până în decembrie. Singurul front de pe care nu a corespondat Simonov a fost Leningrad, oraș aflat în al doilea an de asediu, deși a scris totuși din porturile Murmansk și Arhanghelsk, unde, în vara lui 1942, au început să sosească vapoarele britanice cu provizii din partea aliaților occidentali.

Ca militar care avea experiența luptelor sângeroase de la Halîn Gol, Simonov înțelegea războiul din punctul de vedere al soldaților, precum și al ofițerului obligat să ducă la îndeplinire ordinele primite de la superiori. Jurnalismul lui de război se caracteriza prin observația directă și compasiunea față de oameni. Dar a acceptat întru totul și rolul propagandistic pe care i l-a impus regimul în calitate de reporter. Toate corespondențele sale de război erau scrise cu

scopul de a întări moralul și disciplina, de a spori dragostea pentru Stalin și ura față de dușmani. El scria că armata sovietică lupta cu patriotism pentru gloria lui Stalin. „Uniți prin disciplina de fier și organizarea bolșevică, soldații noștri sovietici dau o grea lovitură inamicului”, relata el de la Odessa. „Ei luptă neînfricați și neobosiți, așa cum ne-a învățat marele Stalin. [...] Pentru Odessa noastră! Pentru Patria-Mamă! Pentru Stalin!” În reportajele lui Simonov, figura de conducător a lui Stalin era întotdeauna un model pentru soldații sovietici. De pildă, despre un ofițer pe care îl întâlnise pe front în apropiere de Stalingrad scria că „devenea mai puternic știind că marele nostru conducător dirijează tot ce ține de uriașa noastră cauză din biroul său de la Moscova și, astfel, investește în el, un simplu colonel, o parte din geniul și din spiritul său”. Exprimase aceeași idee într-o poezie care comemora aniversarea Revoluției, pe 7 noiembrie 1941:

> Tovarăș Stalin, ni-i fi auzit?
> Dar trebuie să ne auzi – știm bine.
> De fiu și mumă-n acest ceas cumplit
> Nu ne-amintim cum ne-amintim de tine.

Credința lui Simonov în Stalin era sinceră. În anii de mai târziu nu a încercat niciodată să o nege. În memorii a recunoscut că imensa însemnătate pe care i-o atribuise lui Stalin în această poezie „nu fusese o exagerare” a opiniei lui reale[40].

O parte din corespondența lui de război a slujit campaniei regimului de a-i îndemna pe soldați să lupte. În august 1941, după colapsul frontului sovietic, Stalin emisese nemilosul

Ordin nr. 270 prin care îi condamna ca „trădători de patrie” pe toți cei care se predau sau erau capturați. Mai mulți comandanți importanți au fost arestați și împușcați, inclusiv comandantul Corpului de Armată din Vest, generalul Dmitri Pavlov, care făcuse un efort disperat să mențină frontul în primele săptămâni ale războiului. Soțiile ofițerilor capturați au fost și ele arestate (chiar și soția fiului lui Stalin, Iakov, capturat de germani în iulie, a fost arestată și trimisă într-un lagăr de muncă forțată). Simonov era de acord – și a argumentat în corespondențele sale din 1941 – că prăbușirea frontului sovietic se datorase „comportamentului criminal al anumitor generali, în cel mai bun caz lași și în cel mai rău caz agenți germani”, care „au fost împușcați pe merit”. Tot el a încercat să acrediteze ideea că soldații cei mai curajoși erau cei care era cel mai puțin probabil să fie uciși – un mit propagandistic care i-a încurajat pe mulți soldați să lupte în situații când aproape sigur urmau să moară[41].

Odată cu acest serviciu făcut regimului stalinist, Simonov urmărea și un alt obiectiv în scrierile sale de război, mai ales în însemnările și observațiile nepublicate pe care avea să le folosească ulterior pentru marele său roman de război *Vii și morți*. Patriot sovietic și ferm convins de victoria Uniunii Sovietice, el a încercat să deslușească semnele victoriei în acțiunile, ideile și emoțiile oamenilor. Observase primul semn în haosul retragerii sovietice din iunie 1941, când îi văzuse pe cei doi tineri ofițeri mergând pe jos spre vest, către frontul de la Minsk, pentru a-și găsi comandamentul militar[42]. Simonov nu a putut să uite acea scenă – simbolizând pentru el spiritul patriotic al oamenilor simpli – și avea să revină la ea în scrierile sale de mai târziu, când s-a străduit să creeze o

concepție populistă despre victoria sovietică. Însă la acea vreme doar intuia vag forțele care îi îndemnau pe oameni să lupte.

3

Simonov a sosit la Stalingrad în septembrie 1942, când luptele de stradă erau la apogeu. Cei din urmă apărători sovietici erau retrași în sectoarele industriale din nord, în zona din jurul gării și pe colina din centru, în vreme ce pretutindeni în jurul lor orașul se prăbușise sub bombardamentul tancurilor, artileriei și avioanelor germane. Simonov a fost uimit de extraordinara îndârjire a soldaților sovietici care luptau împotriva unor forțe germane superioare pentru fiecare stradă și fiecare clădire distrusă. Chiar și când germanii i-au împins înapoi spre malul fluviului, soldații sovietici nu au vrut să renunțe la oraș și să treacă pe malul estic al Volgăi, unde era masat grosul armatei sovietice. Dârzenia lor – o stare de spirit ce nu poate fi explicată de disciplina militară sau de ideologie – a fost cea care a înclinat balanța în această bătălie decisivă.

În jurnalul său, pe 16 septembrie, A.S. Ciuianov, șeful Comitetului de Apărare din Stalingrad, a consemnat o conversație pe care o auzise întâmplător între un grup de soldați abia sosiți și un soldat rănit care fusese evacuat din orașul cuprins de flăcări:

— Ce se întâmplă în oraș? [l-au întrebat oamenii pe soldatul rănit]

— Nimeni nu înțelege nimic. Uitați-vă, a arătat el spre Volga cu brațul sănătos, tot orașul e în flăcări.

— Dar de ce arde de atâta timp? au întrebat soldații mirați.

— Arde totul: casele, fabricile, pământul, tot metalul se topește. [...]

— Și oamenii?

— Oamenii? Ei rezistă! Rezistă și luptă! [...]

Într-adevăr, bravura eroică a soldaților sovietici a fost decisivă în război și nu poate fi catalogată drept un mit propagandistic. Totuși, originea ei nu a fost niciodată explicată satisfăcător. De ce atâția soldați sovietici au luptat fără să le pese de propriile lor vieți în bătăliile pentru Moscova, Kiev, Stalingrad și alte orașe sovietice?

Teroarea și constrângerea constituie o explicație parțială. Pentru a-i face pe soldați să continue lupta, au fost reinstaurate practici ale sistemului de teroare antebelic. La apogeul colapsului sovietic, pe 28 iulie 1942, când germanii amenințau Stalingradul, Stalin a emis faimosul Ordin nr. 227 („Nici un pas înapoi!”), chemând trupele să apere fiecare palmă de teritoriu sovietic „până la ultima picătură de sânge” și amenințându-i cu cele mai severe pedepse pe „panicarzii” și „lașii” care se eschivau de la datorie[*2.]. Au fost create „unități de blocare” speciale (*zagradotreadî*) pentru a sprijini unitățile NKVD existente: ele au primit ordin să se deplaseze în spatele liniilor frontului sovietic și să împuște orice soldat care rămânea în urmă sau încerca să fugă. În decursul războiului,

circa 158.000 de soldați au fost condamnați la executare prin împușcare (și mai mulți au fost împușcați fără o condamnare formală sau o înregistrare oficială a morții lor), 436.000 au fost trimiși în detenție, în vreme ce 422.000 au fost siliți să „ispășească cu sângele lor” crimele pe care le-au „comis față de patrie” servind în batalioanele penale speciale (*ștrafroti*) folosite pentru cele mai periculoase sarcini, cum ar fi curățarea terenului de minele explozive sau luarea cu asalt a fortificațiilor germane. Impactul Ordinului nr. 227, la fel ca întreg sistemul de teroare din armată, nu ar trebui însă exagerat. Ordinul a fost pus în aplicare în momente disperate, precum bătălia pentru Stalingrad, când un număr estimativ de 13.500 de soldați sovietici au fost împușcați în decurs de câteva săptămâni. Altminteri însă, Ordinul a fost frecvent ignorat de comandanți și de ofițerii lor politici, care au învățat din experiență că astfel de pedepse drastice în masă nu erau de folos unității și eficienței militare. De fapt, în pofida introducerii ordinului, dezertarea din armată a continuat să crească, făcându-l până și pe Stalin să admită că teroarea devenea ineficientă ca mijloc de a-i determina pe soldați să lupte și că ar fi trebuit găsite alte metode de convingere[43].

Apelurile la patriotismul poporului sovietic au avut mai mult succes. Marea majoritate a soldaților sovietici erau fii de țărani: loialitatea lor nu era față de Stalin sau de partid, care distruseseră zona rurală, ci față de căminele și familiile lor, față de propria lor viziune despre „patrie”. Așa cum avea să se exprime Stalin, în septembrie 1941, față de Averell Harriman, poporul rus lupta „pentru patria sa, nu pentru noi”. Pentru a-i atrage, propaganda sovietică a renunțat din ce în ce mai mult la simbolurile sovietice în favoarea vechilor imagini ale Maicii

Rusia, care aveau mai mare greutate în rândul soldaților. Astfel, imaginea lui Stalin a devenit mai puțin vizibilă în 1941-1942, perioada catastrofei militare (deși el a reapărut ca lider național și sursă de inspirație pentru victoriile sovietice din 1943-1945). „Internaționala” a fost înlocuită cu un nou imn național, au fost produse noi medalii sovietice, pe care erau reprezentate chipurile eroilor militari din istoria rusă, iar Bisericii i s-a acordat un nou rol, căci statul a renunțat la multe dintre politicile sale antebelice de control al activităților religioase în schimbul sprijinului moral oferit în război de capii Bisericii. Rezultatul acestei comuniuni dintre Biserică și stat a fost un amestec curios de credință religioasă și convingeri sovietice. Reporterul Ralph Parker a văzut un soldat siberian într-o gară din Moscova care se pregătea să plece pe front. Asculta un anunț la difuzoare și, când a recunoscut vocea lui Stalin, s-a închinat și a strigat „Stalin!”[44].

Propaganda sovietică a exploatat și sentimentele de ură și răzbunare. Până în iarna lui 1941, invazia germană adusese atât de multă suferință familiilor sovietice, încât pentru a-i face pe oameni să lupte a fost de ajuns să li se ațâțe ura împotriva inamicului. Potrivit lui Lev Pușkarev, un tânăr soldat și etnograf care a făcut un studiu amănunțit al culturii și convingerilor din rândul soldaților simpli ai Armatei Roșii, ura față de germani era cea care, mai mult decât orice altceva, îi făcea să lupte. Acest sentiment era atât de puternic și imprevizibil – căci conținea multă furie înăbușită din cauza suferinței pe care o îndураseră oamenii cu mult înainte de război –, încât a fost nevoie să fie atent manipulat de propagandiști pentru a-l concentra împotriva inamicului străin. Poeții au jucat un rol vital. Simonov a fost unul dintre

cei câțiva scriitori sovietici, alături de Ilia Ehrenburg și Aleksei Surkov, care și-au pus talentul literar în slujba campaniei de ură. „Omoară-l!” a fost cea mai cunoscută poezie de chemare la arme. Scrisă de Simonov în iulie 1942 – într-un moment disperat al războiului, când germanii amenințau să treacă Volga și Munții Caucaz –, poezia era, în esență, o reiterare a spiritului de luptă până la moarte din Ordinul nr. 227. Ofițerii le citeau poezia oamenilor din subordine înainte de a intra în luptă ca să le insufle spiritul războinic și hotărârea de a se bate până la capăt:

Dacă-ți iubești nespus mama,
Care te-a hrănit la pieptul ei,
Din care laptele a dispărut de mult,
Și doar obrazul tău mai poate să-l odihnească;

Dacă nu poți suporta gândul
Că fascistul de lângă ea
Ar putea să o lovească peste chipul ridat,
Răsucindu-i cozile în mâinile lui; [...]

Dacă nu ți-ai uitat tatăl
Care în brațele lui te-a legănat,
Care a fost un bun soldat
Și în zăpezile din Carpați a decedat[*3.],

Care a murit pentru Volga și Don,
Pentru al patriei tale viitor;
Dacă nu poți suporta gândul
Că el se va răsuci în mormânt,

Că poza lui de soldat de pe cruce
Va fi smulsă și dată de pământ,
Călcată în picioare de-un neamț
În fața ochilor mamei tale [...]
Atunci omoară-l pe neamț – asigură-te că nori unul!
Omoară-l cât de curând poți!
De fiecare dată când îl vezi,
Asigură-te de fiecare dată că l-ai omorât!

Piesa lui Simonov *Poporul rus* urmărea un efect similar. Publicată în *Pravda* la sfârșitul lui iulie 1942, a fost jucată în teatre din întreaga Uniune Sovietică. Piesa era foarte slabă, dar extrem de oportună, iar mesajul ei – că toți rușii erau uniți împotriva inamicului – surprindea starea de ostilitate (a câștigat Premiul Stalin în 1943). Aleksandr Werth, care se afla la Moscova ca reporter pentru *Sunday Times*, a asistat la o reprezentație la Teatrul de Artă din Moscova:

> S-a lăsat o liniște deplină în sală cel puțin zece secunde după ce a căzut cortina la sfârșitul actului al treilea, căci ultimele cuvinte fuseseră: „Priviți cum merg rușii la moarte". Multe femei din public plângeau[45].

Constrângerea, patriotismul, ura față de inamic, toate au jucat un rol, dar poate că elementul cel mai important în hotărârea fermă a soldaților de a lupta a fost cultul sacrificiului. Poporul sovietic a mers la război cu psihologia din anii 1930. După ce trăiseră într-o stare de luptă

revoluționară permanentă, când erau mereu chemați să se sacrifice pentru o cauză mai măreață, rușii erau pregătiți de război. Așa cum remarca Simonov, oamenii erau pregătiți pentru privațiunile războiului – declinul abrupt al standardului de viață, destrămarea familiilor, bulversarea vieții cotidiene – deoarece trecuseră deja prin ceva foarte asemănător în numele planurilor cincinale[46].

Acest patos al sacrificiului personal a fost cea mai importantă armă a Uniunii Sovietice. În primul an de război, mai ales, a fost esențial pentru supraviețuirea Uniunii Sovietice, în timp ce țara se străduia să își revină după vara catastrofală a anului 1941. Acțiunile soldaților și ale cetățenilor de rând, cei care s-au sacrificat în număr mare, au compensat eșecurile comandanților militari și inerția de care au dat dovadă mai toate autoritățile. Etosul sacrificiului a fost deosebit de intens la „generația 1941” (oamenii născuți în anii 1910 și la începutul anilor 1920), care fusese crescută cu povești legendare despre eroii sovietici ce și-au dedicat viața intereselor patriei: piloți care au doborât recorduri și stahanoviști, exploratori arctici, soldați din Războiul Civil, comuniști care s-au dus să lupte în Spania. Dorința de a le imita faptele i-a făcut pe foarte mulți voluntari tineri să se avânte în război. Chemarea la arme din 1941 i-a legat de tradiția eroică a Războiului Civil și de planul cincinal din 1928-1932 – cele două mari episoade romantice din istoria sovietică, când s-au realizat, zice-se, lucruri măreț prin muncă și sacrificiu colectiv. În cuvintele poetului David Samoilov (care în 1941, când a intrat în armată, avea 23 de ani), „Războiul Civil a fost al taților noștri. Planul cincinal a fost al fraților noștri mai mari. Dar Războiul pentru Apărarea

Patriei din ’41 e al nostru”. Pentru mulți soldați, puterea de a lupta izvora din acest șir neîntrerupt: „Calc pe urmele tatălui nostru care a murit luptând în Războiul Civil din 1919”, îi scria surorii lui, în 1943, Leonid Kurin, un tânăr locotenent.

> El a luptat pentru viața mea. Acum eu lupt pentru viața copiilor tăi. […] Sonia, m-am gândit mult la moarte – este ea înspăimântătoare sau nu? Nu este atunci când știi că o să mori pentru un viitor mai bun, pentru fericirea copiilor noștri. Însă trebuie să omori vreo zece nemți înainte să mori[47].

„Generația 1941” a luptat cu devotament altruist și curaj eroic, chiar cu nesăbuință, încă din prima zi de război. A plătit cel mai mare preț în vieți omenești. Doar 3% dintre soldații născuți în 1923 au supraviețuit până în 1945[*4.]. Bărbații mai în vârstă luptau mai precaut – și aveau mai multe șanse să supraviețuiască. Veaceslav Kondratiev, născut în 1920 și rănit de mai multe ori în timpul războiului, își amintește cum soldații mai în vârstă încercau să-i ajute pe cei mai tineri:

> Ei luptau mai abil, mai calm, nu se năpusteau înainte, și ne lăsau pe noi, cei tineri, mai în spate, deoarece înțelegeau valoarea vieții mai mult decât noi. Am avut și eu un astfel de protector, un bărbat de patruzeci de ani, care îmi spunea adesea că trebuie să-mi respect propria viață, chiar și în război[48].

Rita Kogan avea doar optsprezece ani în 1941, când s-a înrolat în armată. A fost una dintre milioanele de femei

sovietice care au servit în Armata Roșie și în unitățile de partizani ale acesteia – reprezentând circa 8% din numărul total al combatanților sovietici (deși multe alte femei au activat în roluri auxiliare, cum ar fi transporturile, aprovizionarea și asistența medicală)[49]. Rita s-a născut în 1923 într-o familie de evrei din Recița, un orășel industrial din Belarus. Era, zice ea, o „familie modernă de tip sovietic”. Tatăl ei era director de fabrică, mama era contabilă, iar Rita și sora ei au fost crescute în „spiritul sovietic al acelor vremuri”, fără obiceiuri sau credințe evreiești ori influență din partea bunicilor. Viziunea despre lume a Ritei a fost modelată de școală, de organizația de pionieri și de Comsomol. „Vedeam pionierii și Comsomolul ca pe o armată a copiilor care lupta împotriva nedreptății, oriunde aceasta și-ar fi făcut apariția”, își amintește ea. „Dacă la școală vedeam un băiat care teroriza o fată sau un băiat mai mic, mă răfuiam cu el cu atâta îndârjire, încât dădea fuga la profesori să se plângă.” Etosul care o inspira era cel consemnat cu sfințenie în cartea pentru copii scrisă de Arkadi Gaidar, *Timur și băieții lui* (1940), o carte foarte citită care spune povestea unei miliții juvenile ce păzește casele ofițerilor Armatei Roșii plecați pe front dintr-o așezare de *daci* de lângă Moscova. Povestea lui Timur a trezit aspirații militare în rândul multor adolescenți. Iar pregătirea pe care o primiseră la pionieri și comsomoliști (marșurile și instrucția organizate, disciplina strictă și subordonarea față de autoritate, jocurile paramilitare) a servit explicit ca instrucție pentru Armata Roșie. A fi fată nu era un obstacol: propaganda prezenta imagini optimiste cu femei sovietice care purtau arme și încuraja militarizarea femeilor ca semn de egalitate între sexe.

Rita terminase ultimul an de școală când a izbucnit războiul. Evacuată cu familia la Stalingrad, și-a găsit un post de contabilă într-o școală, însă, fiind dornică să contribuie la efortul de război, a făcut apel la organizația locală a Comsomolului ca să fie primită în școala militară a acesteia. Comsomolul a refuzat-o (la optsprezece ani, era prea tânără, i s-a spus), dar a trimis-o să lucreze într-o fabrică de armament, unde asambla componente pentru avioane. În vara lui 1942, presa sovietică a relatat despre faptele eroice ale tinerelor voluntare din Armata Roșie care luptau ca lunetiste și pe tunurile antiaeriene pentru apărarea Stalingradului. Abia ieșite de pe băncile școlii, puține dintre ele mai trăseseră vreodată cu arma. Rita era ferm hotărâtă să le urmeze exemplul și a făcut din nou cerere la Comsomol. A fost refuzată iar și i s-a spus să-și continue munca în fabrică. „M-am înfuriat", își amintește ea, „mă oferisem voluntar să lupt, am spus că eram pregătită să-mi sacrific viața și m-au tratat ca pe o fetiță. M-am dus acasă și am plâns". Și-a format propriul grup de tinere comsomoliste, au fugit împreună de la fabrică și s-au înscris la o școală militară care pregătea telegrafiști și operatori radio în vederea lansării Operațiunii Uranus, contraofensiva sovietică împotriva trupelor germane din jurul Stalingradului din noiembrie 1942. Rita s-a înscris la cursul de radiotelegrafiști în codul Morse. A fost trimisă cu un grup de fete la cartierul general al Frontului de Sud-Vest, între Stalingrad și Voronej. În ultimele zile din decembrie a luat parte la Operațiunea Micul Saturn, când trupe combinate de pe Fronturile de Sud-Vest și Voronej au străpuns ariergarda armatei germane de pe Don. „Ofițerul superior de comunicații căruia noi îi raportam la cartierul general al frontului era un

domn în vârstă ce servise în armata țaristă în Primul Război Mondial”, își amintește Rita. „Habar n-avea cum să se poarte cu noi, fetele, și ne vorbea pe un ton blând în loc să ne dea ordine ferme. Însă era un specialist de prima mână și ne proteja de ceilalți ofițeri, care căutau să facă sex cu noi.” În ianuarie 1943, Rita se afla într-un punct de observație de pe front în apropiere de Harkov când acesta a fost cucerit de soldații germani. Pe când se străduia să fugă cu echipamentul ei radio, a avut prima ocazie să lupte: a ucis doi atacatori în lupte corp la corp și a reușit să scape, deși grav rănită. După ce s-a însănătoșit, a continuat ca radiotelegrafistă, servind pe mai multe fronturi, a luptat ca tunar pe Primul Front Ucrainean al mareșalului Konev împotriva germanilor de lângă Liov, în iulie 1944, ajungând în cele din urmă la Budapesta cu Armata a 57-a în ianuarie 1945.

Reflectând la hotărârea ei de a lupta împotriva germanilor, Rita părea să vorbească în numele întregii „generații 1941”.

> Aveam doar optsprezece ani, abia ieșisem de pe băncile școlii și vedeam lumea prin prisma idealurilor eroilor mei sovietici, pionieri altruiști care realizau lucruri mărețe pentru patrie, despre ale căror fapte citisem în cărți. Totul era atât de romantic! Habar n-aveam cum era războiul în realitate, dar voiam să iau parte la el, deoarece doar așa se naște un erou. [...] Nu mă gândeam la asta ca fiind „patriotism”, ci doar credeam că e de datoria mea, că puteam și trebuia să fac tot ce îmi stă în putere ca să învingă dușmanul. Desigur, aș fi putut să lucrez pur și simplu la fabrica de armament și să aștept acolo să treacă războiul, însă am vrut întotdeauna să fiu în centrul evenimentelor:

era modul în care fusesem educată ca pionieră și comsomolistă. Eram o activistă. [...] Nu mă gândeam la moarte și nu mă temeam de ea deoarece, la fel ca eroii mei sovietici, luptam pentru patrie[50].

Acesta este spiritul pe care a încercat Simonov să îl explice în *Zile și nopți* (1944), o poveste bazată pe observațiile din jurnalul lui despre bătălia de la Stalingrad. După Simonov, nu teama sau eroismul îi făcea pe soldați să lupte, ci ceva mai instinctiv, care avea legătură cu apărarea căminelor și a comunităților lor, un sentiment care se intensifica odată cu apropierea inamicului, conferindu-le oamenilor energie și inițiativă:

Apărarea Stalingradului era, în esență, un șir de baricade. Alcătuiau laolaltă un câmp de luptă mare, dar fiecare dintre ele, separat, depindea de loialitatea unui mic grup care știa că era esențial să rămână ferm pe poziție, deoarece dacă nemții aveau să străpungă baricada într-un loc, avea să fie amenințată toată apărarea[51].

Așa cum a demonstrat Stalingradul, soldații luptau cel mai bine atunci când știau pentru ce luptă și își legau soarta de acea luptă. Leningradul și Moscova au dovedit același lucru. Patriotismul local era o motivație puternică. Oamenii erau mai pregătiți să lupte și să se sacrifice atunci când identificau cauza sovietică cu apărarea unei anumite comunități, cu o rețea reală de legături umane, decât cu noțiunea abstractă de „patrie sovietică”. Atunci când propaganda sovietică chema la a apăra *rodina* (un termen care combină sensul local și cel

național ale cuvântului „patrie”) se folosea tocmai de acest sentiment.

Contrar mitului sovietic despre unitatea națională în timp de război, societatea sovietică a fost mai fragmentată în timpul războiului decât în orice altă perioadă anterioară, începând cu Războiul Civil. Dezbinările etnice fuseseră exacerbate de statul sovietic, care a folosit ca țapi ispășitori anumite minorități naționale, cum ar fi tătarii din Crimeea, cecenii și germanii de pe Volga, și le-a exilat în regiuni unde nu au fost întâmpinate cu bucurie de populația locală. Antisemitismul, care în mare măsură se aflase într-o stare de adormire înainte de război, s-a răspândit acum pe scară largă. A înflorit mai ales în zonele ocupate de trupele lui Hitler, unde o mare parte din populația sovietică a fost direct influențată de propaganda rasistă a naziștilor, însă idei similare au fost importate și în regiunile îndepărtate, cum ar fi Kazahstanul, Asia Centrală și Siberia, de către soldații și persoanele evacuate din regiunile vestice aflate în vecinătatea frontului. Mulți puneau pe seama evreilor excesele regimului stalinist, folosind de obicei raționamentul propagandei naziste cum că bolșevicii ar fi evrei. Potrivit lui David Ortenberg, redactor-șef la *Krasnaia zvezda*, soldații spuneau adesea că evreii „se sustrăgeau de la responsabilitățile militare fugind în spatele frontului și ocupând locuri de muncă în funcții sovietice confortabile”[52]. Îndeobște, această prăpastie dintre bărbații care serveau pe front și „șobolanii” din spatele frontului a devenit punctul focal al unei scindări crescânde între oamenii simpli și elita sovietică, căci repartizarea nedreaptă a poverii militare a fost asociată în conștiința politică populară cu o inegalitate cu un caracter mai general.

Însă, deși nu exista o unitate națională veritabilă, oamenii s-au unit pentru apărarea comunităților lor. Până în toamna anului 1941, patru milioane de indivizi se oferiseră să facă parte din armata populară de voluntari (*narodnoe opolcenie*), care săpau șanțuri, păzeau clădiri, poduri și drumuri și, când erau atacate orașele lor, cărau alimente și medicamente pentru soldații de pe front, aduceau înapoi răniții și luau parte la lupte. În septembrie 1941, la Moscova, armata populară avea 168.000 de voluntari de peste 30 de naționalități și încă o jumătate de milion de oameni pregătiți pentru munca de apărare; la Leningrad erau 135.000 de bărbați și femei organizați în unități ale apărării populare și încă 107.000 de muncitori cu pregătire militară[53]. Animați de patriotism civic, dar fără un antrenament militar corespunzător, ei au luptat cu mult curaj, dar au murit într-un număr impresionant de mare chiar în cele dintâi lupte.

Camaraderia era și ea crucială pentru coeziunea și eficiența militară. Potrivit teoreticienilor militari, soldații au tendința să dea ce e mai bun în luptă dacă simt un fel de loialitate față de un mic grup de camarazi de încredere sau „prieteni”[54]. În 1941-1942, rata pierderilor din Armata Roșie era atât de ridicată, încât grupurile mici rareori durau mult timp: perioada medie a serviciului militar pe front pentru infanteriști nu era mai mare de câteva săptămâni înainte ca ei să fie răniți sau omorâți. În anii 1942-1943 însă, unitățile militare au început să se stabilizeze și camaraderia în sânul acestora a devenit un factor decisiv pentru motivarea soldaților la luptă. Apropierea dintre ei și prietenia au apărut în mod firesc din pricina pericolelor pe care le aveau de înfruntat. Încrederea și sprijinul reciproc din micile

colectivități au fost cheia supraviețuirii lor. „Viața pe front îi apropie foarte repede pe oameni”, îi scria un soldat logodnicei unui camarad ucis în luptă.

> Pe front este suficient să petreci o zi-două cu un alt bărbat ca să-i descoperi toate calitățile și sentimentele, ceea ce în civilie n-ai afla nici într-un an. Nu există prietenie mai puternică decât cea de pe front și nimic nu o poate destrăma, nici chiar moartea.

Veteranii își amintesc de intimitatea acestor prietenii din timpul războiului cu idealism și nostalgie. Susțin că, pe atunci, oamenii erau „mai generoși” și „acționau din suflet” și că ei înșiși erau „ființe umane oarecum mai bune”, ca și cum camaraderia din mica unitate colectivă ar fi fost o sferă a relațiilor și principiilor etice mai curată decât sistemul comunist, cu toate compromisurile și accidentele sale. Ei vorbesc adesea ca și cum au găsit în colectivismul acestor grupuri de camarazi un tip de „familie” care lipsise din viața lor înainte de război (și avea să lipsească și după aceea)[55].

Până în ianuarie 1943, operațiunile Uranus și Micul Saturn îi siliseră pe germani să bată în retragere până la râul Doneț, la 360 de kilometri de Stalingrad, unde avangarda armatei germane, un sfert de milion de soldați, a fost izolată de trupele sovietice. Luptându-se la fel de mult cu frigul și cu foamea pe cât luptau cu inamicul sovietic, germanii încolțiți au opus o rezistență îndârjită – fiind îngroziți la gândul că vor fi capturați de soldații sovietici –, pierzând mai mult de jumătate din efectiv înainte de a se preda, în cele din urmă, pe 2 februarie. Victoria a fost salutată de sovietici ca un important

moment de cotitură. Din punctul de vedere al moralului, a fost un câștig imens. „Până în acel moment, victoria era un act de credință, dar acum nu mai era nici umbră de îndoială: victoria era asigurată”, a scris Ehrenburg. De la Stalingrad, armata sovietică a înaintat spre Kursk, unde și-a concentrat 40% din numărul de soldați și trei sferturi din trupele blindate pentru a înfrânge grosul armatei germane în iulie. Kursk a pus capăt definitiv speranțelor germane în victoria pe pământ sovietic. Armata Roșie i-a alungat pe germanii demoralizați înapoi spre Kiev, ajungând la periferiile capitalei ucrainene în septembrie și, în final, recucerind-o pe 6 noiembrie, exact la timp pentru ca, în ziua următoare, la Moscova să fie organizată o impunătoare sărbătoare care celebra Revoluția[56].

Vitejia și rezistența soldaților de rând au fost un factor decisiv pentru succesul militar sovietic. Un alt factor au fost schimbările din structura autorității din cadrul Armatei Roșii după primele douăsprezece luni dezastruoase de război. Stalin a recunoscut în sfârșit că intervenția partidului în comanda militară (nu în ultimul rând intervenția sa în calitate de Comandant Suprem) a făcut armata mai puțin eficientă și că cel mai bine era ca ofițerii din conducere să fie lăsați să-și facă singuri treaba. Numirea lui Jukov în funcția de Comandant Suprem Adjunct, în august 1942 – ceea ce i-a dat posibilitatea lui Stalin să se retragă de la controlul activ al forțelor armate –, avea să semnaleze o nouă relație între partid și comandamentul militar. Planificarea strategică și coordonarea efortului de război au fost transferate treptat de la politicienii din Consiliul Militar la Comandamentul General, care a preluat conducerea și doar îi mai informa pe cei de la cârma partidului. Puterea comisarilor și a altor funcționari

politici, o moștenire a epurărilor militare din anii 1930, s-a redus drastic în ceea ce privește deciziile militare și a fost eliminată cu totul în multe dintre unitățile mai mici ale armatei, unde ofițerii comandanți au rămas singura autoritate. Scăpând de controlul strict al partidului, comandamentul militar a căpătat o nouă încredere, autonomia a încurajat inițiativa și a produs un corp stabil de profesioniști militari, a căror competență de experți a fost crucială pentru victoriile din 1943-1945. Pentru a întări acest etos profesionist, în ianuarie 1943 conducerea de partid a reintrodus epoleții ce fuseseră purtați de ofițerii țariști, un simbol detestat al vechiului regim ce fusese eradicat în 1917; în iulie, titulatura de „ofițer” a fost reintrodusă pentru a înlocui termenul egalitarist de „tovarăș”. S-a importat panglică aurie din Marea Britanie, ai cărei demnitari s-au indignat văzând că se transportă cu vaporul ceea ce lor li se păreau a fi niște fleacuri, deși, de fapt, panglica aceea avea semnificația ei[57]. Medaliile au jucat și ele un rol foarte important ca recompensă pentru profesioniștii din armată. Între 1941 și 1945, militarilor sovietici li s-au decernat unsprezece milioane de medalii – de opt ori mai multe decât cele acordate în Statele Unite. Dura doar câteva zile ca un soldat sovietic să își primească medalia după o misiune, în vreme ce soldații americani așteptau, de obicei, șase luni. Totodată, soldații care se evidențiaseră în luptă erau încurajați să intre în partid, cerințele pentru a deveni membru de partid fiind reduse pentru militari.

Schimbările din industrie au contribuit și ele la renașterea militară sovietică. În 1941-1942, Armata Roșie fusese prost echipată în comparație cu inamica sa și, prin urmare, a suferit

pierderi enorme. Însă în 1942-1943, îmbunătățirile spectaculoase din producția de tancuri, avioane, vehicule, aparatură radar, aparatură radio, artilerie, arme și muniție au făcut posibilă formarea unor noi divizii mecanizate și de tancuri, care puteau lupta mai eficient și cu costuri mult mai reduse de vieți omenești. Reorganizarea rapidă a industriei sovietice a fost sarcina la care economia planificată (temelia sistemului stalinist) a avut ocazia să își demonstreze cu adevărat utilitatea. Fără constrângerea statului, nu s-ar fi putut realiza nici una dintre schimbările necesare într-un timp atât de scurt. Mii de fabrici cu muncitori cu tot au fost transferate în est. Practic, întreaga producție industrială a fost adaptată nevoilor armatei. S-au construit căi ferate, cele existente au fost regândite pentru a face legătura între noile baze industriale și fronturile militare, iar fabricile au fost puse sub controlul legii marțiale pentru a înăspri disciplina muncii și productivitatea. Potrivit noului regim de muncă, au fost stabilite pedepse severe pentru neglijență, absenteism și părăsirea neautorizată a locului de muncă ori pur și simplu pentru întârzierea la program (o întârziere de 20 de minute de la începerea programului de lucru era considerată „dezertare de pe frontul muncii”). A fost pronunțat un număr impresionant de 7,5 milioane de condamnări în instanță pentru astfel de infracțiuni în timpul anilor de război[58]. În majoritatea fabricilor, săptămâna de lucru de 70 de ore a devenit o normă, și mulți muncitori luau toate mesele și uneori chiar dormeau în fabrici, de teamă să nu întârzie dimineața. Raționalizarea a devenit mai cuprinzătoare, pentru a se reduce costurile și a-i menține pe oameni la locurile lor de muncă (acolo unde își primeau rațiile). În

sfârșit, o nouă armată imensă alcătuită din muncitori din Gulag a fost mobilizată prin arestări în masă pentru a furniza țării combustibilul și materiile prime de care era atâta nevoie.

Unul dintre aspectele cele mai puțin cunoscute ale efortului de război sovietic este rolul așa-numitei „armate a muncii” (*trudovaia armia*), care număra mai bine de un milion de recruți. Ea era folosită pentru diverse sarcini care nu puteau fi îndeplinite de munca salariată. În documentele oficiale nu există nici o mențiune despre „armata muncii”, ci se vorbește eufemistic de „stagiul de muncă” (*trudovaia povinost*) și „rezerviștii muncitori” (*trudovîe rezervî*), ambii fiind termeni care ascund elementul de constrângere, deși, de fapt, recrutații din aceste categorii erau muncitori neplătiți, supuși acelorași condiții ca deținuții din Gulag. Ei munceau în convoaie aflate sub pază și erau folosiți pentru aceleași sarcini ca și deținuții (tăierea copacilor pentru cherestea, construcții, muncă în fabrici și în agricultură). Spre deosebire de deținuții din Gulag, mulți recruți din armata muncii nu fuseseră niciodată arestați sau condamnați de o instanță de judecată. Majoritatea erau pur și simplu luați de NKVD și de unitățile militare din rândul naționalităților deportate, mai ales al germanilor sovietici exilați la izbucnirea războiului din regiunea Volga în Siberia și Kazahstan, deși armata muncii conținea și un număr mare de tătari din Crimeea, ceceni, calmuci, finlandezi, români, unguri și coreeni.

Rudolf Gotman s-a născut în 1922 într-o familie de germani luterani din Crimeea. Soții Gotman au fost categorisiți drept „culaci” și deportați în pustietatea din apropiere de Arhanghelsk în 1931. La izbucnirea războiului, Rudolf a fost

ridicat de NKVD ca „etnic german” (de fapt, strămoșii lui trăiseră în Rusia din 1831) și trimis la muncă în minele de cărbune din regiunea Donbass. Acolo a fost încorporat într-o brigadă muncitorească alcătuită din o sută de tineri proveniți din familii „germane” și trimis să lucreze într-o fabrică de produse alimentare din Solikamsk, în nordul Uralilor. În toamna anului 1942, bărbații au fost trimiși la un joagăr din apropiere să taie copaci. Locuiau în barăci, dormeau pe bănci din lemn și li se dădeau niște rații cât să nu moară de foame. Obligați să muncească la temperaturi foarte joase, mai mult de jumătate dintre membrii brigăzii au murit în prima iarnă. Gardienii NKVD care supravegheau brigada nu arătau nici un pic de milă pentru „nemți” și îi numeau „lepădături fasciste”. Rudolf a supraviețuit în virtutea faptului că a fost rănit și dus la spital, altminteri ar fi murit de epuizare. A rămas în armata muncii în următorii paisprezece ani. A muncit în fabrici, la ferme și pe șantierele de construcții și a fost trimis chiar și în Caucaz ca să construiască *daci* pentru Stalin, Molotov și Beria. Nu a primit nici un fel de salariu până în 1948 și nu i s-a permis să părăsească armata muncii decât abia în 1956, în urma amnistiei generale pentru deținuții din Gulag[59].

Nu doar „nerușii” au fost luați cu arcanul în armata muncii. Foștii „culaci” erau și ei printre cei vizați pentru încorporare. Ivan Braghin, din regiunea Suksun, în Urali, a fost mobilizat de armata muncii în toamna anului 1943, la zece ani după ce fusese deportat din cauză că era „culac” într-o „așezare specială” ținând de fabrica de hârtie din Krasnokamsk, în apropiere de Perm. Aproape orb din cauza chimicalelor folosite în fabrică și pe jumătate paralizat de dureri reumatice, Ivan a fost trimis să muncească la un joagăr

de lângă Kotlas. Încorporarea a fost pedeapsa pentru că se plânsese că nu își primise rația completă la fabrica de hârtie. Neputând să facă față muncii foarte grele de la joagăr (abia dacă putea să vadă copacii pe care trebuia să-i doboare), Ivan s-a îmbolnăvit curând din cauza temperaturilor foarte scăzute. „Mi s-au umflat picioarele”, a scris el familiei sale din Krasnokamsk. „Sunt atât de umflate, încât nu pot nici măcar să-mi mai trag pantalonii pe mine.” Mâncarea de la joagăr era foarte proastă și insuficientă pentru ca să se mențină în putere, iar munca era extrem de grea. Într-o zi din toamna lui 1943, Ivan s-a prăbușit din cauza epuizării. A fost dus la spital, unde s-a recuperat lent. În ianuarie 1944, a scris familiei că picioarele lui „dau în sfârșit semne de viață”. Era optimist, sperând că în curând va fi externat din spital și că, invalid fiind, i se va da voie să se întoarcă la familia lui. De la Kotlas la Suksun, la 1.000 de kilometri depărtare, era o călătorie periculoasă iarna și lui Ivan îi era teamă să plece înainte de sosirea primăverii, ca nu cumva „să amețesc din pricina gerului și să cad pe gheață”, dar era decis să se întoarcă pe jos de îndată ce își va recăpăta puterile. „N-am nevoie decât de o pereche de cizme mari din fetru și o să vin acasă.” Ivan a fost eliberat din lagărul de muncă în februarie 1944, cu mult înainte de a fi capabil să își înceapă lunga lui călătorie. Nu a mai ajuns niciodată acasă. La câteva sute de metri de spital, a alunecat și a căzut pe drumul acoperit cu gheață, murind înghețat[60].

Ivan Braghin și familia sa, 1937

Munca din Gulag a jucat și ea un rol important în economia din timpul războiului, producând, probabil, 15% din totalul armamentului sovietic, o mare parte din uniformele armatei și multe alimente destinate armatei. Populația din lagăre a scăzut în perioada 1941-1943 deoarece o jumătate de milion de deținuți au fost eliberați pentru „a-și ispăși vina” luptând pe front. Începând din ultimele luni ale anului 1943 însă, ea a crescut brusc, când armata sovietică a invadat teritoriile abandonate de germani și unitățile NKVD, care au urmat-o, au arestat sute de mii de oameni suspectați de colaboraționism cu vrăjmașul sau de sprijinirea revoltelor naționaliste ce se opuneau regimului sovietic. Exploatarea acestei forțe de muncă din Gulag s-a accentuat în timpul războiului. În mine și la joagăre, deținuții erau aduși la un pas de moarte, obligați să sporească rezervele de combustibil, în

vreme ce rațiile erau reduse la minim, cât să-i mențină în viață. În 1942, rata mortalității în lagărele de muncă forțată din Gulag atinsese o cotă înspăimântătoare, de 25%, însemnând că în acel an murise unul din patru muncitori din Gulag[61].

În paralel cu joagărele și minele, în război s-a dezvoltat un nou tip de economie în Gulag, una în care forța de muncă alcătuită din deținuți a fost detașată în fabrici și pe șantierele de construcții din zonele industriale mari (orașele din Gulag) sub control NKVD. Complexul de la Norilsk de la Cercul Polar este un bun exemplu al acestui nou tip de dezvoltare industrială. Imensele rezerve de nichel, platină și cupru din regiunea Norilsk au fost descoperite de geologi în anii 1920, însă prima mare prospecțiune geologică s-a realizat abia în 1930, când prețioasele zăcăminte au devenit esențiale pentru programul de industrializare. Norilsk poseda aproape un sfert din depozitele de nichel cunoscute în lume (folosit în producerea oțelului de calitate superioară) și peste o treime din rezervele mondiale de platină. Condițiile naturale din regiune erau deosebit de favorabile pentru extracția și prelucrarea acestor zăcăminte datorită marilor depozite de cărbune, care serveau ca sursă de energie pentru topirea și transportarea până la Marea Kara. Însă regiunea era practic de nelocuit. Temperaturile scădeau iarna până la -45°C. Erau viscole aproape tot timpul. Era întuneric mai multe luni pe an. Primăvara, solul se transforma în mlaștină și oamenii erau asaltați de țânțari. Nici un muncitor nu s-ar fi dus la Norilsk de bunăvoie.

În 1935, dezvoltarea regiunii a fost încredințată administrației Gulagului aparținând NKVD-ului, care avea o

reputație în creștere datorită realizării unor proiecte de construcție de mari dimensiuni în regiunile îndepărtate, unde ministerele civile aveau rețineri să opereze (Ministerul Industriei Grele, cel care răspundea de metalurgie, refuzase să abordeze proiectul Norilsk). Lagărul și complexul minier de la Norilsk au fost săpate în permafrost de 1.200 de deținuți din Gulag, folosind doar târnăcoape și roabe. Până în 1939, numărul deținuților crescuse la 10.000, deși mult mai mulți de atât muriseră între timp. Administrația Gulagului din Moscova devenise nerăbdătoare din cauza progresului lent. În 1939, primul director de la Norilsk, Vladimir Matveev, a fost arestat și trimis într-un lagăr de muncă pentru 15 ani. El a fost înlocuit de Avraam Zaveneaghin, energicul ex-director al complexului minier de la Magnitogorsk. Numirea lui era un semn al importanței pe care regimul o atribuia proiectului de la Norilsk. Cererea armatei pentru oțel de calitate superioară făcea ca nichelul de la Norilsk să aibă o importanță vitală în război. Ritmul de muncă de la Norilsk s-a intensificat. Din 1941 până în 1944, deținuții din Grupa A (care munceau în producție sau construcții) au avut mai puțin de trei zile libere pe lună (mulți foști deținuți nu își aduc aminte să fi avut zile libere); toți deținuții munceau în ture de unsprezece ore; nici vremea proastă nu era un impediment (în timpul viscolelor, mergeau la muncă ținându-se de funii). Zaveneaghin a introdus un sistem de stimulente și recompense – condiții de locuit, îmbrăcăminte și rații de hrană mai bune, chiar și mici sume de bani – pentru „stahanoviști”, deținuții care își depășeau normele (cam unul din cinci în 1943). De asemenea, a sporit numărul muncitorilor liberi și al „voluntarilor” (au fost în jur de 10.000 până la sfârșitul războiului), oferindu-le

posturi de conducere și de specialiști. Însă cea mai mare creștere a avut loc datorită numărului de muncitori deținuți, care a ajuns la 100.000 în 1944[62].

Deținuții au fost aduși la Norilsk din toate colțurile Uniunii Sovietice, mai ales din Ucraina, nordul Caucazului și regiunea baltică, unde arestările în masă ale „naționaliștilor” și „colaboraționiștilor” erau în mare măsură motivate de nevoia de a furniza Gulagului forță de muncă. Lunga călătorie spre Norilsk începea cu trenul până la Krasnoiarsk, capitala regiunii administrative siberiene în care se afla Norilsk, la 2.000 de kilometri sud de lagărul de muncă. De la Krasnoiarsk, deținuții erau duși cu vaporul cu aburi pe fluviul Enisei până la Dudinka, portul care deservea complexul Norilsk, apoi erau transportați cu trenul în lagăr. Pustietatea arctică din jurul Norilskului era atât de îndepărtată, încât nu a fost nevoie să se construiască vreun gard pentru lagăr. Nici un deținut în toate mințile nu s-ar fi gândit să încerce să fugă și nici unul nu a încercat vreodată să o facă (deși s-au spus povești despre evadări din Marea Arctică, spre Alaska, aflată la 5.000 de kilometri depărtare)[63].

Vasilina Dmitruk avea cincisprezece ani când a fost trimisă la Norilsk. Născută într-o familie numeroasă de țărani din regiunea Ternopol din vestul Ucrainei, ea a fost una dintre zecile de femei acuzate că i-au sprijinit pe partizanii naționaliștii ucraineni, fiind arestată de unitățile NKVD atașate Armatei Roșii după recucerirea satului lor, în 1943 (bărbații tineri au fost înrolați toți în Armata Roșie). Duse în orașul din apropiere, fetele au fost bătute de anchetatorii ruși ai NKVD-ului până când și-au mărturisit „trădarea de patrie” (o acuzație pe care multe dintre ele nu au putut să o înțeleagă

deoarece nu vorbeau limba rusă). Apoi au fost judecate (tot în limba rusă) de un tribunal militar, care le-a condamnat la zece ani în lagărul de la Norilsk. Au fost puse să muncească la construirea aerodromului de la Norilsk. În pofida temperaturilor arctice, singurul lor adăpost era un cort mare, pe care îl împărțeau cu alte câteva sute de ucrainence, aduse la Norilsk în același mod[64].

Anna Darvina avea șaisprezece ani și învăța la o școală din orașul Uiar, la 120 de kilometri est de Krasnoiarsk, când a fost ridicată și trimisă ca „muncitoare voluntară” la Norilsk. Era una dintre cei aproximativ o mie de așa-ziși „voluntari comsomoliști” aduși cu forța din regiunea Krasnoiarsk la Norilsk în septembrie 1943. „O mare mulțime de oameni ne-a întâmpinat la gara din Norilsk. Erau chiar și un cor și o orchestră”, își amintește Anna.

> Era frig când am coborât noi din tren. Plecaserăm în sandale, dar era deja zăpadă pe jos. Oamenii erau foarte săraci. Erau îmbrăcați în zdrențe. Însă ne-au dat pături și cizme de fetru. Credeau că suntem voluntari. Li se spusese că eram orfanii soldaților uciși în război. De fapt, toți fuseserăm capturați și trimiși acolo de armată, fără să avem de ales. Era război și armata avea nevoie de noi toți ca muncitori, indiferent de cât de lipsiți de puteri eram[65].

Semion Golovko avea optsprezece ani în 1943, când a ajuns la Norilsk. S-a născut în regiunea Stavropol din nordul Caucazului, al doilea din cei unsprezece copii dintr-o familie de cazaci care a fost etichetată drept „culacă” și și-a pierdut întreaga proprietate în timpul colectivizării. Tatăl și fratele

mai mare ai lui Semion au fost uciși amândoi în Armata Roșie în apropiere de Smolensk, în iunie 1941. Fiind cel mai vârstnic supraviețuitor de sex masculin, lui Semion i-a revenit sarcina de a se îngriji de familie. A renunțat la școală și s-a dus să lucreze ca tractorist la o cooperativă agricolă pentru a-și întreține mama și pe ceilalți nouă copii. În septembrie 1942, când germanii au cucerit nordul Caucazului, Semion s-a alăturat partizanilor Roșii, dar a fost capturat de germani, care, amenințându-l că îi vor împușca familia, l-au silit să intre în poliția lor auxiliară (*Schutzmannschaft*). Patru luni mai târziu, zona a fost recucerită de Armata Roșie. Semion a fost arestat pentru că fusese „colaboraționist” și a fost trimis la Norilsk. A muncit în diverse mine și fabrici și a devenit curând conducător de brigadă și chiar stahanovist. A câștigat mai multe medalii pentru contribuția sa la efortul de război ca muncitor în Gulag[66].

Olga Lobaceva, mineralog principal, a fost trimisă la Norilsk în 1944. În urma arestării soțului ei, în 1938, ea a fost condamnată la opt ani pentru „propagandă contrarevoluționară” și, în final, a ajuns într-un lagăr de muncă forțată din Siberia. Pe când se afla acolo, a dat naștere unui fiu care a fost trimis la orfelinat. În toamna anului 1943, Olga a fost recrutată de NKVD ca specialist și repartizată la minele din Norilsk. A fost încarcerată timp de șase săptămâni la Marinsk, la 350 de kilometri vest de Krasnoiarsk, unde a fost strâns treptat un întreg convoi de geologi și alți specialiști din domeniul minier proveniți din lagărele de muncă din Siberia. Transferată la Krasnoiarsk pentru lunga călătorie spre nord, Olga a fost declarată inaptă fizic pentru călătorie de comisia medicală (avea pneumonie) și a fost trimisă în lagărul

de muncă de la Taișet, la 400 de kilometri spre est. Taișet era cunoscut de deținuți ca „lagărul morții”, deoarece era plin de invalizi și bătrâni care erau lăsați să moară. La scurt timp după sosirea la Taișet, Olga a fost recrutată iar de NKVD. În pofida pneumoniei, a fost desemnată din nou pentru transferul imediat la Norilsk. A călătorit într-un convoi de mecanici, electricieni, metalurgiști și constructori, zburând de la Krasnoiarsk cu un avion special al NKVD-ului, menit să grăbească sosirea acestor specialiști. Olga a lucrat ca cercetător-geolog în sectorul tehnic, unde le-a reîntâlnit pe multe dintre prietenele ei de la universitate[67].

Printre aceste prietene s-a aflat Elizaveta Drabkina, tânăra care îl recunoscuse pe tatăl ei de mult pierdut, Serghei Gusev, revoluționarul bolșevic, în cantina de la Institutul Smolnîi, în octombrie 1917. Elizaveta fusese arestată ca „troțkistă” în decembrie 1936 și condamnată la cinci ani de detenție în închisoarea Iaroslavl. În 1939, condamnarea ei a fost prelungită la 15 ani și a fost trimisă să își execute pedeapsa în lagărul de muncă de la Norilsk. În primii trei ani, a lucrat în minele de cărbune, apoi a fost transferată în sectorul tehnic, unde a fost angajată ca traducătoare pentru cărțile și manualele din import. Elizaveta muncea ca o adevărată stahanovistă, din sincer devotament patriotic. Simțea că prin munca ei din lagăr își aducea contribuția la economia sovietică. Între 1941 și 1945, a făcut de patru ori cerere să intre în armată ca să meargă pe front. Cererile i-au fost respinse, dar Elizaveta a fost totuși recompensată pentru hărnicia ei cu o cameră în zona destinată specialiștilor. A locuit acolo cu soțul ei, Aleksandr Danieț, fiul unul bolșevic persecutat, care fusese arestat în 1938. Anterior, fuseseră

prieteni la Leningrad. Foștii lor vecini de la Norilsk și-i amintesc ca pe un cuplu liniștit, care avea un câine. Drabkina era surdă ca urmare a unui accident în mină, ceea ce făcea dificilă socializarea pentru ei. Aveau un mic cerc de prieteni cu care au format un grup de studii marxiste – operele lui Marx și Lenin erau disponibile în biblioteca lagărului –, însă erau suspicioși față de străini. În 1954, un membru din cercul lor a fost arestat și mai apoi executat pentru „propagandă contrarevoluționară". Bănuind că în cercul lor s-a infiltrat un deținut care lucra pentru NKVD, au desființat grupul de studii marxiste și au intrat în clandestinitate, întâlnindu-se cu prietenii lor pe drumul spre cimitir, când își plimbau câinele. Elizaveta și soțul ei vorbeau fluent mai multe limbi străine. Când erau acasă, vorbeau în franceză pentru a se feri de ascultătorii nedoriți din camera alăturată[68].

4

Cândva, la sfârșitul anilor 1940, Ahmatova se plimba cu Nadejda Mandelștam prin Leningrad când a remarcat brusc: „Dacă stai să te gândești, perioada cea mai bună din viața noastră a fost războiul, când au fost uciși atâția oameni, iar fiul meu era la ocnă…". Pentru oricine suferise teroarea din anii '30, așa cum suferit-o Ahmatova, războiul trebuie să fi venit ca o eliberare. După cum avea să scrie Pasternak în epilogul de la *Doctor Jivago* (1957), „Când a izbucnit războiul, aceste grozăvii reale, pericolul real și amenințarea morții

reale au fost o binefacere în comparație cu domnia inumană a scornelii, și toate acestea ne-au adus ușurarea, pentru că limitau forța vrăjitorească a literei moarte”. Ușurarea era palpabilă. Oamenii aveau voie să acționeze în moduri care ar fi fost de neconceput înainte de război. În mod necesar, au fost aruncați înapoi în trecut din proprie inițiativă – vorbeau unii cu alții și se ajutau reciproc fără să se gândească la pericolele politice la care se expuneau; iar din această activitate spontană s-a născut un nou sentiment de naționalitate. Din acest motiv, anii de război aveau să ajungă să fie rememorați cu nostalgie. Au fost ținuți minte ca „o perioadă de vitalitate”, cum spunea Pasternak, ca o „reinstaurare veselă, nestăpânită, a sentimentului de comuniune cu toată lumea”[69].

Pentru scriitorul Veaceslav Kondratiev, acel sentiment de apartenență a fost trăsătura definitorie a acelei perioade:

> Suntem mândri de anii aceia, iar această nostalgie pentru front ne emoționează pe toți nu pentru că au fost anii tinereții noastre, fapt care e întotdeauna rememorat cu drag, ci pentru că atunci ne-am simțit cetățeni în cel mai adevărat sens al cuvântului. Era un sentiment pe care nu l-am avut înainte sau după aceea[70].

Sentimentul renăscut de responsabilitate personală și colectivă era evident, mai ales în perioada dintre 1941 și 1943, când infrastructura regimului stalinist practic se prăbușise ca urmare a invaziei germane, iar oamenii trebuiau să se bazeze pe propriile resurse și să ia propriile decizii cu privire la cum să acționeze. Istoricul Mihail Ghefter, pe atunci medic militar,

descrie acești ani ca pe o „perioadă de destalinizare spontană”:

> În fața ochilor noștri – o persoană supusă capriciilor sorții descoperă, pe neașteptate, în fața morții, libertatea de a prelua conducerea asupra ei înseși. [...] Ca martor ocular și istoric, pot să confirm asta: în ’41 și ’42 au existat o mulțime de situații și decizii ce au constituit un proces de destalinizare spontană. [...] Am rămas ruși, sovietici, dar, totodată, în acei ani am fost pătrunși de spiritul uman universal.

Pentru Ada Levidova, care și-a petrecut anii de război lucrând într-un institut medical, această destalinizare spontană s-a reflectat într-un transfer de putere de la funcționarii de partid, care conduceau oficial spitalul, la doctori și asistente: „Au existat mult mai multe ocazii când oamenii de meserie au trebuit să ia o decizie de viață sau moarte fără autorizație de la autorități, când a trebuit să acționăm sau să improvizăm fără să ținem cont de regulile oficiale”[71].

Oamenii aveau sentimentul că era nevoie de ei pentru efortul de război. Simțeau că puteau fi importanți. Din acest sentiment de implicare ei au căpătat un simț al libertății civice și al responsabilității individuale. Hedrick Smith consemnează o discuție în casa unui om de știință evreu de la începutul anilor 1970. Omul de știință spunea că războiul a fost „cea mai bună perioadă din viața noastră” și le-a explicat prietenilor săi uimiți:

> Pentru că pe vremea aceea ne-am simțit cu toții mai apropiați de guvernul nostru decât în oricare altă perioadă din viață. Nu mai era țara lor, ci țara noastră. Nu ei erau cei care voiau să se facă una sau alta, ci noi eram cei care voiam s-o facem. Nu era războiul lor, ci războiul nostru. Țara noastră era cea pe care o apăram, era efortul nostru de război.

Potrivit lui Kondratiev, veteran de pe front, chiar și cel mai umil soldat, îndeobște prost tratat și făcut să se simtă neînsemnat de către ofițerii care îl comandau, devenea propriul său general când mergea la atac pe câmpul de luptă:

> Acolo, nimeni nu poate să-ți comande. Acolo ești stăpân pe tot. Iar în apărare, de asemenea, trebuie să-ți păstrezi calmul. [...] Altfel germanii străpung linia frontului. [...] Te simți de parcă ții soarta Rusiei în mâinile tale și ca și cum totul ar putea lua o întorsătură diferită datorită ție. În vreme de pace, în societatea noastră, nimic nu depindea de individ. Însă în război era altfel: toată lumea simțea implicarea personală în victorie[72].

Pentru „generația 1941”, care crescuse în umbra cultului lui Stalin și al partidului, această libertate nouă a fost un șoc pentru sistem. „Catastrofa militară din 1941-1942 ne-a silit pentru prima oară să ne îndoim de Stalin”, își amintește istoricul literar Lazar Lazarev, care a mers la război direct de pe băncile liceului, în 1941:

> Înainte de război nu puseserăm nimic la îndoială, credeam toată propaganda despre Stalin și credeam în partid ca întruchipare a dreptății. Dar ceea ce am văzut în primii ani de război ne-a silit să reflectăm la ce ni se spusese. Ne-a făcut să ne punem la îndoială convingerile[73].

Atmosfera prevestea schimbarea de valori din 1956, primul an din „dezghețul” lui Hrușciov, când Iulia Neiman a scris poezia „1941”:

Acele zile la Moscova… Avalanșa războiului…
Pierderile nenumărate! Retrageri și
frângeri!
Și totuși, tovarășii din acel an, spuneți tot
evărul:
Anul acela strălucitor a izbucnit în flăcări
minos ca o torță!
Precum tencuiala care se macină,
bterfugiul s-a desprins
Și cauzele s-au arătat, efectele s-au dezvăluit;
Iar prin alarma aeriană și prin camuflaj
Am văzut chipurile tovarășilor noștri –
deghizate.
Etaloanele dubioase după care măsuram –
Formulare, chestionare, stagiu militar
delungat, grad și vârstă –
Au fost date deoparte și acum măsuram cu
evărat:
Etaloanele noastre în anul acela au fost
loarea, credința.

Iar noi, cei care am trăit și am văzut aceste
cruri, încă păstrăm
Vii în amintire și încă sacre
Orele de strajă, acoperișurile și baloanele de
raj,
Haosul exploziv care era Moscova pe atunci,
Clădirile în veșmintele lor de camuflaj,
Simfonia raidurilor aeriene și a sirenelor care
unțau terminarea lor –
Căci atunci, în sfârșit, a părut reală
Mândria noastră de cetățeni, mândria ce
ălucea pur[74].

În timp ce cetățenii revendicau noi libertăți, influența ideologică a partidului și cultul lui Stalin au slăbit inevitabil. Deși aproape că s-a dublat ca mărime în timpul războiului, partidul și-a pierdut mare parte din spiritul revoluționar antebelic, pe măsură ce bolșevicii cei mai devotați au fost uciși în luptele din 1941-1942. În 1945, peste jumătate din cei șase milioane de membri ai partidului serveau în armată și două treimi din ei intraseră în armată în timpul războiului. Acești membri de rând se deosebeau semnificativ de partidul stalinist din anii 1930: erau mai pragmatici, nu atât de ideologizați (sau la fel de pregătiți în ideologia marxist-leninistă), mai puțin înclinați să vadă lumea în termeni de clasă și fără să manifeste aceeași răbdare față de birocrație[75]. Noua situație a fost rezumată în iunie 1944 de *Pravda* când a afirmat, în opoziție drastică față de principiile antebelice ale partidului, că „meritele personale ale fiecărui membru de partid ar trebui judecate după contribuția lui concretă la

efortul de război”, și nu după originea sa de clasă sau corectitudinea ideologică. Potrivit lui Lazarev, care a intrat în partid venind din rândul soldaților obișnuiți, ideologia bolșevică nu a jucat aproape nici un rol în război, iar lozincile antebelice care promovau cultul lui Stalin și al partidului și-au pierdut mare parte din putere și importanță:

> Există o legendă potrivit căreia soldații intrau în luptă strigând „Pentru Stalin!”. De fapt, nu-l pomeneam niciodată pe Stalin, iar când intram în luptă ceea ce strigam era „Pentru patrie!”. Restul strigărilor noastre de luptă erau obscenități.

Războiul a dat naștere unui întreg repertoriu nou de poezioare și cântece anti-Stalin, ca acesta din 1942:

> Dragul nostru Iosif Stalin!
> Ai pierdut orașul Tallinn!
> Goală-i gamela, mic îi gradul!
> Vei pierde și Leningradul![76]

Pentru mulți, războiul a fost o perioadă de eliberare de teama față de regim. A fost o perioadă, poate singura din viața lor, când au fost siliți să acționeze fără să ia în seamă consecințele politice ale acțiunilor lor. „Ororile reale” ale războiului le-au absorbit întreaga atenție, în timp ce grozăviile potențiale care îi așteptau din cauza NKVD-ului au părut oarecum mai puțin amenințătoare sau mai ușor de suportat în lupta generală. În timpul discuției consemnate de Hedrick

Smith, omul de știință evreu a evocat un incident din anii de război:

> Eram la Kazan, dormind în camera mea. [...] Și în toiul nopții cineva de la Ceka a venit și m-a trezit și nu mi-a fost frică. Gândiți-vă la asta! Mi-a bătut la ușă în miez de noapte și m-a trezit și nu mi-a fost frică. Dacă vreun cekist ar fi făcut asta în anii '30, aș fi fost îngrozit. Dacă s-ar fi întâmplat după război, chiar înainte să moară Stalin, ar fi fost la fel de înfricoșător. [...] Însă atunci, în timpul războiului, eram complet netemător. A fost o perioadă unică în istoria noastră[77].

În mare măsură, noul sentiment de libertate era rezultatul relaxării controlului politic și chiar religios după anul 1941. Au avut de profitat mai ales copiii născuți în familii de „dușmani ai poporului". Dacă erau dispuși sau calificați să muncească în zone care satisfăceau o nevoie urgentă din timpul războiului, biografiile lor pătate reprezentau un obstacol cu mult mai mic decât fuseseră înainte de război. Deși nu era o politică oficială, era o practică uzuală ca funcționarii pragmatici să treacă cu vederea originea socială a candidaților la locurile de muncă vacante și la locurile din universități ce trebuiau ocupate.

Evghenia Știern s-a născut în 1927 într-o familie de funcționari bolșevici din Moscova. Tatăl ei a fost arestat și împușcat doi ani mai târziu ca „spion german". Mama a fost condamnată la cinci ani în lagărul de muncă din Kolîma. Evghenia a fost trimisă să locuiască la bunica ei, în regiunea Altai din Siberia. În 1943, s-a întors la Moscova și a locuit la

mătușa ei. Profesorii de la școala unde i s-a permis să studieze ca elevă externă i-au remarcat capacitățile și au protejat-o. Într-o zi din vara lui 1944, Evghenia trecea pe lângă universitate când a văzut un anunț care îi invita pe elevii de liceu să se înscrie la Facultatea de Fizică din cadrul Universității din Moscova. Nu-i plăcuse niciodată fizica, nu era bună la această materie, însă și-a dat seama de oportunitatea de a intra la Universitatea din Moscova, cea mai prestigioasă din Uniunea Sovietică. Încurajată de mătușa ei, a decis să încerce. „Aveam doar șaisprezece ani", își amintește Evghenia.

> În chestionar [pe care era obligată să-l completeze ca parte din procesul de înscriere] nu am menționat că părinții mei fuseseră arestați. Am scris că tata a fost ucis. [...] Cred că m-ar fi acceptat oricum, deoarece nu erau destui doritori ca să studieze fizica și, la vremea aceea, în 1944, era o nevoie urgentă de fizicieni.[78]

Anii de război i-au oferit oportunități similare Antoninei Golovina, fiica de „culac" care învățase să-și ascundă originea socială. Ambiția Antoninei fusese să studieze la Institutul de Medicină din Leningrad. A candidat în 1941, dar, deși notele ei din liceu erau în mod cert suficient de bune pentru a fi acceptată la facultate, i s-a refuzat admiterea în temeiul, după cum crede ea, originii ei sociale suspecte. Izbucnirea războiului a pus capăt visurilor ei legate de Leningradul ajuns sub asediu. Antonina a fost o vreme profesoară asistentă la școala din satul Pestovo, apoi, în 1943, s-a înscris pentru admitere la Universitatea din Sverdlovsk. O veche prietenă de școală, care era studentă acolo, îi sugerase că ar putea fi

admisă la Sverdlovsk, deoarece era nevoie de medici și universitatea renunțase la strictețea regulilor de admitere la Facultatea de Medicină. În ciuda originii ei de „culac”, Antonina a fost admisă la universitate. S-a remarcat curând ca unul dintre cei mai buni studenți din facultate. S-a bucurat de tot sprijinul profesorilor, care au păstrat secretul originii ei sociale. „Pentru prima oară în viața mea, mi se permitea să avansez prin propriile mele merite”, reflectează ea. După ce a luat sfârșit asediul Leningradului, în ianuarie 1944, Antonina a depus cerere de admitere la Institutul de Pediatrie din Leningrad ca să-și continue studiile. Nu avea pașaport pentru a locui la Leningrad și, în mod normal, originea ei de „culac” ar fi descalificat-o, în pofida scrisorilor de recomandare călduroase din partea profesorilor de la Sverdlovsk. Însă Leningradul avea o nevoie disperată de pediatri pentru a îngriji zecile de mii de copii bolnavi și demoralizați pe care asediul îi lăsase orfani. După cum s-a exprimat funcționarul care a recomandat ca Antonina să fie admisă la institut, ar fi fost „păcat să respingă o astfel de studentă în acest moment”. Fără un pașaport ca să locuiască la Leningrad, Antonina nu putea fi înregistrată oficial ca studentă la institut, așa că a devenit unul dintre cei paisprezece „ilegali” (toți având „origini de clasă străine”) care studiau *ex officio*, găzduiți cu toții într-o cameră de la subsol. Ca studentă *ex officio*, Antonina nu putea primi bursă. Nu putea să împrumute cărți de la bibliotecă sau să mănânce la cantina studenților. A lucrat ilegal seara, ca chelneriță, ca să se întrețină. În 1945, cei paisprezece studenți au primit în cele din urmă statut legal, li s-au dat pașapoarte și au fost înscriși la institut. Directorul institutului, un comunist pragmatic, făcuse apel în numele lor

la Comitetul de Partid din Leningrad, insistând că studenții erau o necesitate urgentă pentru nevoile orașului. Pentru Antonina, această recunoaștere oficială a constituit un serios imbold pentru a câștiga încredere în sine. A eliberat-o parțial de teama pe care o simțise atât de acut înainte de război, dându-i posibilitatea să gândească mai critic la natura regimului sovietic și la consecințele acestuia asupra familiei ei[79].

Concesiile regimului în sfera religioasă au avut și ele un efect radical. Diminuarea controlului asupra Bisericii a dus la renașterea spectaculoasă a vieții religioase din 1943 până în 1948 (când majoritatea concesiilor au fost revocate). Sute de biserici s-au redeschis, ele au devenit tot mai frecventate și s-a produs un reviriment al căsătoriilor religioase, botezurilor și slujbelor de înmormântare.

Familia lui Ivan Braghin avea puternice legături cu Biserica. Printre rudele lui se numărau mai mulți preoți, iar soția lui, Larisa, era fiică de preot. Aceste legături au fost ascunse cu grijă în anii 1930, când familia a fost deposedată de avere, pe motiv că membrii ei erau „culaci”, și deportată în Krasnokamsk: Ivan și Larisa nu mergeau la biserică, nu purtau cruciulițe, au ascuns icoanele într-un cufăr și au agățat un portret al lui Stalin deasupra ușii, acolo unde se așezau în mod tradițional icoanele. Și-au încurajat copiii să se înscrie în organizația de pionieri și să participe la activități antireligioase pentru a îndepărta suspiciunile. Însă după 1944 familia a început să revină la tradițiile religioase. Copiii au fot botezați cu toții la o biserică din apropiere, care fusese redeschisă în 1944, după ce sătenii au strâns bani pentru un tanc. Larisa și-a scos din cufăr cea mai prețioasă icoană și a

pus-o într-un colț al camerei, unde era doar pe jumătate ascunsă de o perdea. Se închina în fața icoanei când intra sau ieșea din încăpere. „Treptat”, își amintește fiica ei, Vera,

> am început să ținem sărbătorile religioase și mama ne-a povestit despre ele. Pregătea un fel de mâncare special, deși era dificil în vreme de război. Zicea mereu: „Avem mâncare pe masă, așa că e Lăsatul-secului. Iar dacă nu e deloc mâncare, atunci e Postul Mare”. Sărbătoream Crăciunul, Boboteaza, Buna Vestire, Paștele, Sfânta Treime[80].

Poate că aspectul cel mai șocant al anilor de război a fost o nouă libertate de expresie. Oamenii vorbeau deschis despre pierderea rudelor, povesteau despre sentimente și opinii într-un mod care anterior ar fi fost de neînchipuit și se angajau în dezbateri politice. Nesiguranța războiului, inclusiv incerta supraviețuire a puterii sovietice, înlăturaseră frica de a discuta politică sau chiar de a critica regimul.

Vera Pirojkova își amintește de revenirea ei în orașul natal Pskov, în 1942: „Toată lumea vorbea deschis despre politică, fără nici o teamă”. Ea consemnează o ceartă între două surori: una în vârstă de 22 de ani, soția unui ofițer al Armatei Roșii aflat pe front, iar cealaltă în vârstă de 17 ani, o „anticomunistă înflăcărată”. Când sora mai mare a negat că ar ști ceva despre lagărele de muncă forțată, sora mai mică i-a replicat cu dispreț: „N-ai știut? Toată țara știa despre lagăre și tu n-ai știut? N-ai vrut să știi, te-ai ascuns în spatele ofițerului tău și te-ai prefăcut în sinea ta că totul era bine”. Cu alt prilej, ea și-a criticat sora mai mare pentru că pretindea că nu a știut de

problema șomajului, chiar dacă multe dintre rudele lor nu reușiseră să își găsească de lucru înainte de război. „Cum puteai să nu știi? Asta doar dacă nu cumva după ce te-ai căsătorit ai uitat cu desăvârșire de familia ta și nu ți-a mai păsat cât de săraci eram.” Înainte de război, comentează Vera, când soțul surorii mai mari locuia cu restul familiei, nimeni n-ar fi îndrăznit să vorbească atât de deschis, fie și numai de teamă că el ar fi putut să-i reclame[81].

Cozile la alimente erau un teren deosebit de fertil pentru discuții și acuze politice. Mânia și frustrarea îi uneau pe cei de la coadă și le dădeau curaj să vorbească fără înconjur (motiv pentru care cozile erau frecventate de informatori și poliție). „Părerile antisovietice sunt exprimate deschis când se termină proviziile”, raporta în aprilie 1942 un grup de informatori de la diverse cozi din fața magazinelor moscovite. Un bătrân de la o coadă pentru petrol lampant a fost auzit spunând: „Paraziții din partid sunt pretutindeni. Nenorociții! Au de toate, în timp ce noi, muncitorii, avem doar gâturile de care să fim spânzurați!”. La care o femeie a adăugat: „Și de-aia am ajuns în rahat”. La o altă coadă din Moscova, informatorii au raportat următoarea conversație:

> Dronin [un soldat]: Ar fi mai bine dacă am trăi azi cum trăiam în 1929. Cum au introdus politica colhozului, totul s-a dus de râpă. Mă întreb: pentru ce luptăm? Ce să mai apărăm?
>
> Sizov [un soldat]: Abia acum am priceput și eu că suntem sclavi. Au fost oameni ca Rîkov [lider bolșevic], care a încercat să facă ceva bun pentru noi, dar s-au

descotorosit de el. Va mai fi oare cineva care să se gândească la noi?

Karelin [un tâmplar]: Ne-au zis că germanii erau toți zdrențăroși și plini de păduchi, dar când au ajuns în satul nostru de lângă Mojaisk, i-am văzut cum mâncau carne și beau cafea în fiecare zi [...].

Sizov: Tuturor ne e foame, dar comuniștii zic că totul e bine[82].

Limbile se dezlegau de-a binelea. Roza Novoselțeva își amintește de o întâlnire din 1942 cu un pantofar moscovit. Tocmai se întorsese în capitală, la cinci ani după ce părinții îi fuseseră arestați. Nu pusese niciodată cu adevărat la îndoială regimul sovietic din pricina arestării lor. Deși credea în nevinovăția părinților ei, era pregătită să accepte că „dușmanii poporului" existau cu adevărat, „elemente străine care trebuiau curățate", după cum ea însăși le-a descris în 1938. Însă vizita ei la pantofar i-a schimbat părerea. În timp ce îi repara pantofii, el înjura guvernul sovietic, învinuindu-l pentru toate necazurile țării și povestindu-i cum și el fusese arestat pe nedrept în anii 1930. În mod limpede nu se gândea la pericolele la care se expunea vorbind în acest mod cu o persoană complet necunoscută, ca Roza. Francheța cu care vorbea – ceva cu care Roza nu se mai întâlnise niciodată – a făcut-o să „cugete la aceste lucruri" pentru prima dată în viața ei[83].

Soldații de rând din armată alcătuiau și ei un mediu important pentru critici și dezbateri. Micile grupuri de camarazi de încredere alcătuite din soldații de pe front creau un mediu neprimejdios pentru discuții. „Înjuram

conducerea”, își amintește un veteran. „De ce nu erau avioane? De ce nu erau destule obuze de artilerie? Care era motivul pentru tot haosul?” Un alt veteran își amintește că soldații nu se mai temeau deloc de represiune pentru că spuneau ce gândeau: „Nu se prea gândeau la asta. [...] Soldații care trăiau riscându-și viața nu se mai temeau de nimic”. În primăvara anului 1945, Lazar Lazarev s-a întors de pe front și a fost internat o vreme într-un spital din Kuibîșev:

> Ca toți soldații, în 1945 aveam o gură slobodă. Spuneam exact ce gândeam. Și vorbeam despre lucrurile din armată pe care le credeam scandaloase. Doctorul din spital m-a prevenit să am „grijă ce vorbesc” și am fost mirat, căci credeam, la fel ca restul soldaților, că aveam dreptul să vorbesc, de vreme ce luptasem pentru statul sovietic. [...] Îi auzeam adesea pe soldații din sate plângându-se de colhozuri și zicând că trebuie să le desființăm pe toate după ce războiul va fi câștigat. Libertatea de expresie era atât de mare, încât era considerat absolut normal să-ți exprimi astfel de păreri[84].

Din acest fel de discuții a început să se contureze o nouă comunitate politică. Încrederea și interacțiunea crescute dintre oameni au dat naștere unui spirit civic și unui sentiment de naționalitate reînnoite. În centrul acestei transformări s-a aflat o modificare fundamentală a valorilor. Înainte de război, climatul de neîncredere era de așa natură încât nici o comunitate nu se putea forma de la sine, fără directive din partea partidului. Toate îndatoririle civice erau îndeplinite ca ordine venite de la stat. Însă în război îndatoririle civice se refereau la ceva real, la apărarea țării,

ceea ce i-a unit pe oameni, independent de controlul statului, și a creat un nou set de atitudini publice.

Mulți au făcut remarci cu privire la schimbare. Scriitorul Prișvin considera, după cum a consemnat în jurnalul său în 1941, că „oamenii au devenit mai cumsecade de când a început războiul: toată lumea e unită de teama pentru patrie”. Era, totodată, de părere că deosebirile de clasă fuseseră șterse de spiritul național care luase naștere în război. „Abia acum încep să înțeleg că «poporul» nu este ceva vizibil, ci acel ceva aflat adânc înlăuntrul nostru”, scria el în 1942. „«Poporul» înseamnă mult mai mult decât țăranii și muncitorii, chiar mai mult decât scriitori precum Pușkin, Dostoievski sau Tolstoi, e ceva ce există în noi toți.” Alții au simțit această unitate națională din timpul războiului ca pe un sentiment nou de solidaritate la locul de muncă. Ada Levidova a observat o nouă „apropiere” în rândul personalului de la institutul medical din Leningrad, care depășea vechile ierarhii profesionale:

> Institutul a devenit căminul nostru. Granițele dintre profesorii universitari și muncitorii obișnuiți au dispărut. Exista sentimentul unei cauze comune, al unei responsabilități comune pentru institut, pentru pacienți, pentru colegii noștri, care ne-a apropiat foarte mult. Acest spirit al democrației (căci asta era), sentimentul că eram o singură familie, a fost resimțit de toți cei care au supraviețuit asediului Leningradului. Ne-a rămas și după război.

Comandantul unui pluton de infanterie a relatat că războiul l-a făcut să reconsidere valorile și relațiile umane:

> Pe front, oamenii au descoperit curând care erau cele mai importante calități ale celorlalți. Războiul era un test, nu doar al puterii lor, ci și al omeniei lor. Josnicia, lașitatea și egoismul se dădeau imediat în vileag. Instinctiv, dacă nu la nivel intelectual, adevărurile umane au fost înțelese într-un timp foarte scurt – aceleași adevăruri care pot necesita mulți ani pentru a fi învățate, dacă sunt învățate, în vremuri de pace.

Nu e de mirare că războiul li s-a părut multora un fel de purificare spirituală, o epurare violentă a „puterii inumane de a minți” care înăbușise toate discuțiile politice în anii anteriori. „Războiul ne-a obligat să ne regândim valorile și prioritățile”, remarcă Lazarev, „ne-a dat posibilitatea nouă, soldaților de rând, să vedem un altfel de adevăr, ba chiar să ne imaginăm o nouă realitate politică[85].

Această regândire s-a răspândit mai mult pe măsură ce războiul se apropia de sfârșit și mare parte din uriașa armată sovietică intra în Europa, unde soldații erau expuși unor stiluri de viață diferite. Până la începutul anului 1944, sovieticii strânseseră o armată de șase milioane de oameni, mai mult decât dublul efectivului armatei germane pe Frontul de Est. În iunie 1944, exact când Aliații lansau invazia în nordul Franței, Armata Roșie a trecut de grosul trupelor germane de pe Frontul Belarus, recucerind Minskul pe 3 iulie, și a avansat prin Lituania, ajungând la granița prusacă la sfârșitul lui august. Între timp, trupele sovietice de pe Frontul

Ucrainean au trecut rapid prin estul Poloniei spre Varșovia. În sectorul din sud, unde forțele germane au cedat curând, Armata Roșie a traversat România și Bulgaria, ajungând în Iugoslavia în septembrie 1944. Înaintarea sovieticilor a fost de neoprit. Până la sfârșitul lui ianuarie 1945, trupele de pe Frontul Ucrainean pătrunseseră adânc în Silezia, în vreme ce Frontul Belarus al lui Jukov ajunsese la fluviul Oder și era la o aruncătură de băț de Berlin.

Aproape nici unul dintre soldații sovietici nu fusese vreodată în Europa. Majoritatea erau fii de țărani, cu viziuni provinciale și obiceiurile din lumea rurală sovietică și cu imaginea despre lume modelată de propagandă. Nu erau pregătiți pentru ceea ce au descoperit. „Deosebirea dintre standardul de viață din Europa și cel de la noi, din Uniunea Sovietică, a reprezentat un șoc emoțional și psihologic și a schimbat viziunea a milioane de soldați”, remarca Simonov. Soldații au văzut că oameni obișnuiți trăiau în case mai bune, au văzut că magazinele erau mai bine aprovizionate, în pofida războiului și a jafurilor Armatei Roșii, au văzut că fermele private pe lângă care treceau în drumul lor spre Germania, chiar și în starea deplorabilă în care se aflau, erau mult superioare cooperativelor agricole sovietice. Nici o propagandă din lume nu putea să-i convingă să nu ia în considerare ceea ce vedeau cu ochii lor.

Întâlnirea cu Occidentul a influențat așteptările soldaților cu privire la viitorul în propria lor țară. Soldații țărani erau convinși că la sfârșitul războiului colhozurile aveau să fie desființate. Au existat multe zvonuri de acest fel în armată, majoritatea bazate pe promisiunile făcute soldaților de către Jukov. Repetate iar și iar în nenumăratele scrisori trimise de

soldați familiilor lor, asemenea așteptări s-au răspândit în toate zonele rurale, având ca efect o serie de greve ale țăranilor din cooperativele agricole. Alți soldați vorbeau despre nevoia de a se deschide bisericile, despre nevoia de mai multă democrație, ba chiar despre demantelarea sistemului de partid. Regizorul de film Aleksandr Dovjenko își amintea o discuție cu un șofer din armată, un „flăcău din Siberia", din ianuarie 1944. „Viața noastră e rea", îi spusese șoferul. „Și noi toți așteptăm schimbări și îmbunătățiri în viața noastră, o știți. Toți așteptăm. Absolut toți. Doar că nu toți o spunem." „Am fost uimit de ceea ce auzeam", a consemnat ulterior Dovjenko în jurnal. „Oamenii au o nevoie nemaipomenită de o altfel de viață. Aud asta pretutindeni. Singurul loc unde nu o aud este în rândul conducătorilor noștri."[86]

Ofițerii se situau în prima linie a acestei mișcări de reformă din armată. Își exprimau fățiș criticile față de sistemul sovietic și speranțele în schimbare. În 1945, un locotenent îi scria președintelui sovietic Mihail Kalinin „o serie de considerații de abordat la următoarea ședință a Prezidiului Sovietului Suprem". După ce fusese la Maidanek, lagărul de concentrare nazist din Polonia, și după ce văzuse consecințele dictaturii din Germania, ofițerul cerea încetarea arestărilor și a încarcerărilor arbitrare din Uniunea Sovietică, care, zicea el, avea propriile Maidanekuri; desființarea cooperativelor agricole, despre care știa că erau un dezastru din ceea ce îi relataseră soldații lui; și o listă cu alte plângeri, mai puțin importante, pe care soldații săi îl rugaseră să le transmită președintelui[87].

E de la sine înțeles că liderii de partid erau neliniștiți din cauza revenirii în țară a tuturor acelor oameni cu ideile lor reformiste. Pentru cei care doreau să arunce o privire înapoi în istorie, exista o asemănare evidentă cu războiul împotriva lui Napoleon din 1812-1815, când ofițerii care s-au întors au adus în Rusia țaristă gândirea liberală din Europa Occidentală, care, mai apoi, avea să inspire revolta decembristă din 1825. În februarie 1945, activiștii de partid participanți la o conferință a celui de-al Doilea Front Belarus au făcut un apel pentru intensificarea efortului de contracarare a influenței nefaste a Occidentului:

> După războiul din 1812, soldații noștri, văzând stilul de viață francez, l-au comparat cu viața înapoiată din Rusia țaristă. La vremea aceea, influența franceză era progresistă. [...] Decembriștii au ajuns să înțeleagă necesitatea luptei împotriva dictaturii țariste. Dar astăzi este altfel. Poate că moșiile din Prusia Răsăriteană o duc mai bine decât unele cooperative agricole. O asemenea impresie ar putea face ca o persoană mai săracă cu duhul să ajungă la concluzia că proprietățile funciare private ar fi mai de dorit decât economia socialistă. Însă acest lucru este retrograd. Așa că trebuie dusă o luptă nemiloasă împotriva unei asemenea stări de spirit[88].

Îngrijorarea privind influența ideilor occidentale asupra membrilor de partid, dintre care mai mult de jumătate își făceau serviciul militar în 1945, a fost deosebită. Conducerea presupunea că demobilizarea lor va contamina organizațiile civile cu idei liberale periculoase despre reforma politică.

De fapt, astfel de idei se răspândeau deja printre civili, mai ales în mediile politice și educate. Alianța cu Marea Britanie și SUA deschisese societatea sovietică spre influența occidentală cu mult înainte de sfârșitul războiului. După ani de izolare, orașele sovietice erau inundate cu filme de la Hollywood, cărți și mărfuri occidentale importate prin Programul de Împrumut și Închiriere încheiat cu America. Milioane de oameni au avut prilejul să simtă gustul adevăratei vieți din Occident – poate nu al celei ideale de la Hollywood, dar al uneia foarte îndepărtate de imaginile sumbre difuzate de propaganda sovietică în timpul anilor 1930. Pe străzile Moscovei au reapărut restaurantele și magazinele particulare, sugerând că o revenire la NEP ar putea fi posibilă. Toate acestea au alimentat speranța că viața în Uniunea Sovietică va deveni mai ușoară și mai deschisă către Occident după terminarea războiului. După cum s-a exprimat scriitorul și propagandistul Vsevolod Vișnevski într-un discurs ținut în vara anului 1944 la Societatea pentru Relații Culturale Externe:

> Când se va termina războiul, viața va deveni foarte plăcută. […] Vor fi mai multă mobilitate și numeroase contacte cu Occidentul. Toată lumea va avea voie să citească ce va dori. Vor fi schimburi de studenți și cetățenii sovietici vor putea călători în străinătate mai ușor.

Ideile de reformă politică erau discutate deschis de inteligheție fără teama de cenzură (și, poate, cu aprobarea conducerii partidului, care era dispusă să ofere asemenea stimulente pentru a-i face pe oameni să continue lupta până la sfârșitul războiului). „Mulți intelectuali erau adepții

liberalizării”, își amintește Simonov. „Exista o atmosferă generală de optimism ideologic.” Pentru majoritatea oamenilor din aceste cercuri, liberalizarea însemna un „dialog” despre reformă cu guvernul. Puțini erau pregătiți să se confrunte deschis cu dictatura comunistă, dar mulți voiau o mai mare implicare în procesul de luare a deciziilor politice, astfel încât să se poată ajunge la o deschidere a sistemului din interior. În cuvintele poetului David Samoilov:

> În mintea noastră, datoria civică însemna slujirea misiunilor politice în a căror utilitate credeam. [...] Credeam că, dacă acceptam o misiune civică, aveam dreptul la onestitate din partea guvernului. [...] Aveam nevoie ca acesta să ne explice ideile sale și să ne convingă de rațiunea deciziilor sale. Cu siguranță nu voiam să fim niște executanți neghiobi a ceea ce se mulțumea guvernul să facă.

Chiar și reforma economică era un subiect de discuție bine-venit. Ivan Lihaciov, directorul Uzinei Stalin din Moscova, cel mai mare producător de automobile din Uniunea Sovietică, a propus ideea formării unei piețe interne în economia industrială, cu o libertate financiară mai mare la nivel local, pentru a stimula muncitorii cu salarii mai mari – un program care ar fi schimbat natura fundamentală a economiei planificate. Unii economiști erau și ei critici fățiși ai sistemului planificat și sugerau o revenire la economia de piață pentru a stimula producția după război[89].

În această atmosferă de deschidere publică, oamenii s-au simțit încurajați să pună sub semnul întrebării principiile și

valorile regimului sovietic și în viața lor personală.

Elga Torcinskaia, o adolescentă stalinistă înainte de război, își amintește un anumit episod care a făcut-o să-și reconsidere convingerile politice. Ca activistă de Comsomol, în 1941, Elga a fost trimisă cu un grup de studenți de la universitate să sape șanțuri lângă Leningrad în timpul apărării orașului. Studenții au dormit în tranșee. Unul dintre ei n-a fost prea mulțumit de condiții și i s-a plâns șefului de brigadă, care, drept răspuns, l-a pedepsit, l-a persecutat și, în final, l-a criticat aspru la o ședință a Comsomolului. Studentul a fost arestat și trimis la închisoare. Pentru Elga, acest act de persecuție a fost un moment al trezirii. Când tatăl ei fusese arestat în 1937, a presupus că el a greșit cu ceva. Crezuse în propaganda regimului despre „dușmanii poporului". Însă acum a văzut că oamenii erau arestați fără nici un motiv. S-a alăturat unui grup de studenți pentru a protesta împotriva arestării prietenului lor, dar fără vreun rezultat. Din acel moment, Elga a început să vadă Comsomolul și partidul într-o altă lumină, nu ca pe niște instituții democratice, ci ca pe niște enclave ale unei elite care abuza de puterea sa. S-a gândit să se retragă din Comsomol și a încetat să mai participe la ședințe. Noile ei percepții s-au transferat asupra acțiunilor ei în apartamentul la comun în care a locuit pe durata asediului Leningradului:

> Era un apartament plăcut. Rareori aveau loc certuri. Însă era o femeie care locuia în camera din spate: se certa mereu cu soțul ei, un bețiv care o bătea. Pe urmă ea a intrat în partid. A devenit brusc foarte plină de sine. A pus stăpânire pe camera noastră. Ea avea pâine, avea mobilă, avea de toate. Iar eu am îndrăznit să-i spun că nu sunt de

acord cu partidul. Îmi amintesc foarte bine asta. Puteam să fiu arestată[90].

Pentru Marksena Karpițkaia, care lucra la Biblioteca Publică din Leningrad și locuia singură într-un apartament la comun după arestarea părinților ei, momentul trezirii a venit atunci când a fost convocată la sediul NKVD și i s-a cerut să ajute la denunțarea unui ofițer țarist pensionar care își făcea veacul la bibliotecă și îi ajuta pe angajați la diverse sarcini mărunte doar ca să stea undeva la căldură. Când a refuzat, anchetatorul NKVD s-a îndreptat spre ea spunând că nu era de mirare, de vreme ce era fiica unui „dușman al poporului și, prin urmare, aperi asemenea dușmani”. Insulta a făcut-o pe Marksena să-și iasă din fire și, dintr-un simț al dreptății, din nevoia de a-i apăra deopotrivă pe ofițerul nevinovat și pe părinții ei, s-a lansat într-un act curajos, chiar dacă nebunesc, de sfidare:

> Am explodat de mânie. Am spus că nimeni nu dovedise încă faptul că părinții mei erau dușmani ai poporului și că ceea ce spunea el era în sine o crimă. Pentru mine, brusc, totul devenise limpede. Însă închipuiți-vă că am și spus-o! Numai nebunia tinereții ar fi putut să-mi dea atât curaj. A sărit în picioare și a venit spre mine, ca pentru a mă lovi. Fără îndoială, era obișnuit să bată oameni. M-am ridicat și am apucat scaunul, dând să mă apăr. M-ar fi lovit de n-ar fi fost scaunul. Și-a venit în fire, s-a așezat la birou și mi-a cerut actele.

Peste câteva zile, Marksena a primit ordin de la NKVD să părăsească Leningradul. Însă a refuzat să plece. „Leningradul era căminul meu, era totul pentru mine, iar ideea de a-l părăsi era de neconceput”, își amintește Marksena. „De ce să plec? m-am gândit. Singurul lucru pe care îl am este colțișorul ăsta [în apartamentul la comun]. N-au decât să mă aresteze, n-o să plec.” A doua zi, Marksena a primit ajutorul uneia dintre bibliotecarele mai mari în funcție, Liubov Rubina, o membră de partid curajoasă care apărase mulți leningrădeni de teroarea NKVD-ului în timpul războiului și în anii de după război. Rubina îl cunoscuse pe tatăl vitreg al Marksenei – un fost secretar al filialei de partid din regiune – și îl considera un om de treabă. Ea însăși pierduse un frate și o soră în epurările din anii 1930 (avea să piardă și alte rude în Teroarea antisemită din anii 1948-1953). Era o comunistă sinceră, care „nu își îndulcea vorbele când îi critica pe Stalin și pe ceilalți lideri de partid”, își amintește Marksena: „Ceilalți erau cu toții «reptile» după părerea ei”. Rubina i-a pus Markesenei un pat în biroul ei și a instruit personalul bibliotecii să nu spună poliției unde se afla aceasta. Să o ascundă pe fată era un act de curaj care ar fi putut s-o ducă pe Rubina la închisoare, însă autoritatea ei morală în fața bibliotecarelor era atât de mare, încât nimeni nu a scos o vorbă și Marksena a locuit acolo aproape un an. „Avea grijă de mine de parcă eram copilul ei”, își amintește Marksena. Conversațiile lor din biroul Rubinei au constituit o adevărată lecție de politică pentru Marksena, reconectând-o cu valorile părinților ei, care nu avuseseră niciodată libertatea de a vorbi atât de deschis:

> Rubina era o persoană extraordinară, curajoasă și puternică, o idealistă comunistă, cu un profund sentiment al dreptății pentru toată lumea. Și-a permis să-mi vorbească deschis. Discutam despre toate – nu doar despre Stalin. A fost o conversație în care mi-a spus că colectivizarea a fost o greșeală teribilă care a distrus țara; și altele în care mi-a spus că atât Canalului Marea Albă, cât și celelalte canale au fost făcute de deținuți. [...] A vorbit despre arestări [cele din 1937-1938] și a spus că părinții mei fuseseră nevinovați. Mi-a explicat multe lucruri pe care nu le înțelesesem. Vorbea întreaga noapte. Știa că n-o voi trăda, că n-aș spune o vorbă nimănui, și când vorbea cu mine își deschidea sufletul[91].

5

Simonov se afla la Berlin pentru bătălia finală a războiului. „Tancuri, mai multe tancuri, mașini blindate, katiușe, camioane cu miile, artilerie de toate mărimile”, scria el în jurnal pe 3 mai:

> Îmi pare că nu divizii și corpuri de armată intră în Berlin din toate părțile, ci întreaga Rusie. [...] În fața uriașului monument de prost gust al lui Wilhelm I se fotografiază un grup de soldați și ofițeri. Câte cinci, câte zece, câte o sută odată, unii cu arme, alții fără, unii epuizați, alții râzând[92].

Peste cinci zile, Simonov era la Karlshorst pentru a relata despre semnarea capitulării germane. A revenit apoi la Moscova pentru serbările și paradele prilejuite de victorie.

Centrul Moscovei era asaltat de soldați și civili dornici să asiste la festivitățile de pe 9 mai. Nepotul lui Samuil Laskin, Mark, a fost uimit de mulțimile din fața Ambasadei SUA din Piața Manej, care „s-au adunat cu pancarte artizanale pentru a-i sprijini pe Aliați și pentru a-i aclama frenetic pe diplomații și soldații americani atunci când aceștia le făceau semne de la ferestre și balcoane, mulți dintre ei cu sticle de whisky în mână". I s-a părut lucrul cel mai apropiat de ceea ce văzuse în 1917 la o „demonstrație stradală pentru democrație". Mai târziu, Mark s-a întors în apartamentul familiei Laskin de pe Sivțev Vrajek pentru a sărbători victoria în familie. Toți Laskinii – Samuil și Berta, Fania, Sonia, Jenia și fiul ei, Aleksei – se întorseseră la Moscova de la Celeabinsk în 1943. „Am băut în cinstea victoriei, am toastat pentru Stalin (un toast în cinstea lui era obligatoriu) și simțeam toți o mare bucurie în suflet", își aduce aminte Mark. În seara aceea au fost încă și mai mulți oameni în centrul Moscovei pentru a saluta un portret gigantic al lui Stalin, „părintele națiunii", ridicat deasupra Kremlinului și iluminat de proiectoare, pentru a fi văzut de mulțimi de la kilometri depărtare de jur împrejur[93].

Șase săptămâni mai târziu, pe 24 iunie, a avut loc o paradă oficială dedicată victoriei în Piața Roșie. Călare pe un armăsar arab alb, mareșalul Jukov a condus coloana de soldați și tancuri în piață pe o ploaie torențială, în vreme ce fanfarele militare intonau imnul patriotic al lui Glinka „*Slavsia!*" („Slavă ție!"). Două sute de soldați purtând steaguri naziste au

mărșăluit până la Mausoleul lui Lenin, unde s-au întors cu fața spre Stalin și au azvârlit steagurile la pământ. La un mare banchet pentru comandanții din eșalonul superior, Stalin a ținut un toast faimos pentru „zecile de milioane” de „oameni simpli, obișnuiți, modești [...] care sunt micile șuruburi (*vintiki*) din marele mecanism al statului, dar fără de care noi toți, mareșali și comandanți ai fronturilor și armatelor, n-am face nici cât o ceapă degerată”[94].

Victoria a fost salutată de poporul sovietic cu o bucurie generală. Acesta a fost un moment – poate singurul moment din timpul conducerii lui Stalin – de adevărată unitate națională. Chiar și deținuții din lagărele de muncă din Gulag au primit sfârșitul războiului cu mândrie patriotică: simțeau că își aduseseră contribuția la victorie și sperau, fără îndoială, că aceasta va însemna amnistia pentru ei. „În viața mea n-am mai pupat atâția oameni de bucurie și fericire”, îi scria o deținută din ALJIR fiului ei în seara zilei de 9 mai:

> Am pupat chiar și bărbați. A fost prima zi din cei șapte ani și jumătate de despărțire când am uitat de toate durerile și suferința. În așezare [zona exterioară a lagărului] se cântă la acordeon, cei tineri dansează. E ca și cum n-am fi aici, ci acolo, cu voi[95].

Treptat, soldații s-au întors acasă. Mulți bărbați și femei au trecut prin enorme probleme de adaptare la viața civilă. Două milioane de oameni s-au întors din război invalizi. Neglijați în mod criminal de autoritățile sovietice, de la care primeau o alocație mizeră, le era greu să își găsească de lucru. Mulți au ajuns cerșetori pe străzi. Un număr și mai mare s-au întors din război cu traume psihice, sindrom de stres sau schizofrenie,

dar, cum puține dintre aceste boli erau recunoscute de medicina sovietică, iar veteranii înșiși erau mult prea stoici ca să le declare, adevărata dimensiune a fenomenului rămâne necunoscută[96].

Pentru alții, întoarcerea la „viața normală” a fost plină de dezamăgiri. Pierderea căminului și a familiei, dificultatea de a-și povesti experiențele de război prietenilor și rudelor, absența camaraderiei și a sentimentului de înțelegere reciprocă pe care îl împărtășeau cu alți soldați de pe front – toate au condus la apariția pe scară largă a depresiei din anii postbelici. „Majoritatea foștilor mei camarazi din armată au băut până au murit ori s-au sinucis când s-a terminat războiul – unul s-a sinucis chiar de curând”, scria Kondratiev în anii 1990.

> Ne simțeam nedoriți, handicapați. [...] Am fost jigniți când Stalin ne-a comparat cu niște „mici șuruburi” dintr-o mașinărie. Nu așa ne-am simțit noi pe front. Pe atunci, credeam că țineam soarta Rusiei în mâinile noastre și am acționat în consecință, cu convingerea că eram cetățeni.

Reflectând la acei ani, Kondratiev scria:

> Îi bătuserăm pe fasciști și eliberaserăm Europa, dar nu ne-am întors simțindu-ne învingători, ci mai degrabă ne-am simțit așa doar o foarte scurtă perioadă, cât încă mai aveam speranțe de schimbare. Când acele speranțe nu s-au împlinit, dezamăgirea și apatia, pe care la început ni le-am explicat în sinea noastră ca fiind o epuizare fizică datorată războiului, au pus complet stăpânire pe noi. Înțelegeam cu

adevărat că, salvând Rusia, patria noastră, salvaserăm și regimul stalinist? Poate că nu. Însă și chiar de-am fi înțeles, tot la fel am fi luptat, preferând totalitarismul nostru neaoș versiunii hitleriste, deoarece este mai ușor să înduri violența din partea alor tăi decât din partea străinilor[97].

Familiile erau mai greu de reconstituit decât își închipuiseră soldații în scrisorile lor către casă: iubitele nu îi așteptau, femeile nu se potriveau cu visurile soldaților, căsniciile s-au destrămat din cauza tensiunilor despărțirii și revenirii acasă. În piesa de teatru *Așa va fi*, scrisă în vara anului 1944, Simonov redă povestea unui ofițer care se întoarce la Moscova de pe front. Soția și copilul sunt de multă vreme dispăruți în teritoriul ocupat de germani și ofițerul e sigur că sunt morți, așa că începe o viață nouă, căsătorindu-se cu fiica unui profesor. Ideea principală a piesei, că oamenii vor trebui să-și vadă de viață când războiul se va termina, era foarte departe de mesajul din „Să m-aștepți”.

Sfârșitul războiului a coincis cu prima eliberare în masă a deținuților din Gulag. Sentința de opt ani primită de milioane de „politici” în 1937-1938 s-a încheiat în 1945-1946 (alți deținuți, ale căror pedepse au ajuns la termen înainte de 1945, au trebuit să aștepte până la terminarea războiului pentru a fi eliberați). Familiile au început să se reunească. Femeile au preluat inițiativa în această recuperare a familiei, călătorind uneori până în celălalt capăt al țării pentru a-și căuta soții și copiii. Existau restricții stricte cu privire la locul unde puteau să se stabilească foștii deținuți. Majorității le era interzis să locuiască în orașele importante. Așa că familiile care voiau să fie împreună trebuiau adesea să se mute în colțuri îndepărtate

din Uniunea Sovietică. Uneori, singurul loc în care puteau să se stabilească era zona Gulagului.

Nina Bulat a fost eliberată dintr-un lagăr de muncă forțată din Magadan în 1945. Ea a călătorit 16.000 de kilometri ca să-și recupereze fiica, pe Inessa, de la un orfelinat din Iaroslavl (unde ajunsese după moartea bunicii ei) și să o aducă să locuiască cu ea în lagărul din Magadan. Nu a avut de ales: fusese eliberată cu „minus 100”, o restricție legală care limita libertatea de mișcare a multor foști deținuți și le interzicea să se stabilească în o sută de orașe de pe o listă oficială[98].

Odiseea Mariei Ilina a fost și mai anevoioasă. Cândva directoare la o mare fabrică de textile din Kiev, a fost arestată ca soție a unui „dușman al poporului” în 1937 (soțul ei era un înalt demnitar din partid) și a fost condamnată la opt ani în lagărele de muncă de la Potma, din Mordovia. A fost eliberată în 1945 și a început să își caute copiii. În momentul arestării, Marina, fiica ei în vârstă de doi ani, și cei doi fii mai mari, Vladimir și Feliks, fuseseră duși la un centru de plasament. Bunica lor, deja împovărată cu mai mulți nepoți după arestarea celeilalte fiice a ei, în 1936, a refuzat să îi primească pe copii. Vladimir, care a împlinit șaisprezece ani la scurt timp după sosirea la centrul de plasament, a fost arestat ca „dușman al poporului” și condamnat la cinci ani într-un lagăr din Magadan. Feliks a fost trimis la un orfelinat din Kiev, iar Marina la alt orfelinat, din orașul apropiat Bucea, și, ulterior, în 1939, la un orfelinat din Cerkasî, la 200 de kilometri sud de capitala ucraineană. Din lagărele de la Potma, Maria le scrisese funcționarilor din întreaga Uniune Sovietică pentru a afla unde i-au fost trimiși copiii. Nu a dat de urma lui Vladimir, care murise la Magadan cândva înainte de 1942, fără

ca decesul să îi fi fost înregistrat. I-au trebuit optsprezece ani ca să afle câte ceva despre Feliks, care, după izbucnirea războiului, fusese evacuat cu orfelinatul în regiunea Terek din vestul Kazahstanului. În cele din urmă, a aflat că în 1943, pe când avea doar doisprezece ani, Feliks a fugit de la orfelinat și a cutreierat țara de unul singur vreme de mai multe luni, ajungând în îndepărtatul oraș Ceremhovo din regiunea Irkutsk, în Siberia, la 2.500 de kilometri spre est, unde și-a luat o slujbă într-o fabrică.

A avut mai mult noroc cu Marina. S-a nimerit ca unul dintre medicii de la orfelinatul din Cerkasî, Antonina Mazina, să aibă o soră care se afla în același lagăr de muncă forțată ca Maria. Prin intermediul ei, Maria a primit cu regularitate știri despre sănătatea fiicei ei de la angajații orfelinatului. Marina se îmbolnăvise de scarlatină la scurt timp după ce sosise la orfelinatul din Bucea. A fost la un pas de moarte. Dar când a ajuns la Cerkasî, Antonina a îngrijit-o până s-a însănătoșit. A luat-o pe Marina acasă, să locuiască împreună cu propria ei fiică (pe care o chema tot Marina), până când a fost îndeajuns de sănătoasă ca să se întoarcă la orfelinat. Antonina îi aducea mâncare, halva și dulciuri și îi spunea că erau trimise de mama ei. De cele mai multe ori nu era adevărat – de la Potma veneau când și când mici sume de bani (și au fost câteva pachete cu alimente de la bunica Marinei, înainte de izbucnirea războiului) –, însă doctorița a înțeles că, pentru a supraviețui, micuța avea nevoie de speranță, avea nevoie să creadă într-o mamă iubitoare. „Nu aveam nici o amintire despre mama”, își aduce aminte Marina.

Habar nu aveam ce era aceea o mamă. Însă copiii mai mari de la orfelinat vorbeau adesea despre mamele lor și ziceau

cât de bune erau – vorbeau despre cât de fericiți fuseseră înainte de război, despre cum nu le fusese niciodată foame, deoarece aveau mereu pâine cu unt și dulciuri bune de mâncat –, așa că în mintea mea aceste dulciuri, ciocolata și halvaua, au devenit simbolurile mamei ideale și bune pe care mi-o imaginam. [...] Nu erau dulciuri pe care mi le dăduse oricine – erau „dulciurile de la mama”[99].

Antonina Mazina cu fiica ei Marina și cu Marina Ilina (în stânga),
Cimkent, 1944

În 1941, orfelinatul a fost evacuat de la Cerkasî la Cimkent, în sudul Kazahstanului. Însă, prin mijlocirea angajaților de la orfelinat, care au continuat să-i scrie Mariei, legătura de familie s-a păstrat. Marina era încă prea mică pentru a-i scrie singură mamei ei (nu a primit nici un fel de învățătură până la

vârsta de zece ani), însă îngrijitoarele îi scriau în numele ei, adăugând propriile fraze standard pentru a prezenta orfelinatul într-o lumină pozitivă:

> Cimkent, 1 ianuarie 1944
>
> Salutări, stimată Maria Markova!
>
> Vă scriu din partea fiicei dumneavoastră Marinocika: „Mami, te țin minte. O să vii acasă curând? Mi-e foarte dor de tine. O duc bine, ne hrănesc bine. Știu să cânt și să dansez și în curând o să merg la școală. Mami, trimite-mi poza ta. La revedere, te sărut, fiica ta, Marinocika”.
>
> Am întrebat-o ce mai vrea să spună și a zis că e de ajuns. Sănătatea ei e bună. E un copil fericit, iubit de toți ceilalți copii din colectivul nostru. […] Îi scriem regulat bunicii ei la Kiev. Fotografiile costă 22 de ruble într-o cabină fotografică particulară. […] Trimiteți banii dacă doriți una […].
>
> Îngr[ijitoarea] Aleksandra Zaharona Gherasimciuk[100]

Orfelinatul s-a întors din refugiu în 1945, dar în loc de Cerkasî a fost relocat în clădirile părăginite de pe o moșie de lângă Liov, la granița ucraineană cu Polonia. Antonina a dispărut. Marina își aștepta mama. „Nu-i văzusem niciodată poza, nu știam cum arată, dar simțeam că o așteptam pe mama, așa cum ar aștepta cineva pe Dumnezeu, un mântuitor”, își amintește ea. Mamele veneau după alți copii de la orfelinat. „Eram înnebunită de invidie pe ei toți și visam că data viitoare îmi va veni și mie rândul.” Marina nu și-a dat seama că ceilalți copii erau diferiți de ea – părinții lor nu erau

„dușmani ai poporului”, ci doar fuseseră despărțiți de copiii lor în război –, însă a auzit „discuțiile în șoaptă” ale îngrijitoarelor de la orfelinat, a reținut sintagma „dușman al poporului” și a „simțit că însemna ceva rău despre care nu se putea vorbi”. Pe tot parcursul anului 1945, Marina i-a scris mamei ei cu regularitate. Era de-acum în clasa a II-a la școala de la orfelinat și putea să îi scrie cu mâna ei. De regulă, profesorii le spuneau copiilor ce să scrie, incluzând unele fraze standard pentru a-i anunța pe părinți că sunt fericiți la orfelinat. Însă scrisorile Marinei reușeau să transmită o stare diferită. Pe 17 august, ea i-a scris mamei ei:

> Bună, mami, ce mai faci? Mami, scrie-mi măcar o singură scrisoare, ca să știu că le-ai primit pe ale mele. Ți-am scris șapte scrisori, dar poate n-ai primit nici una. Mami, eu sunt bine, nu sunt bolnavă. Aici e deja iarnă și e foarte frig, dar chiar și așa mergem la școală. Mami, vino după mine sau trimite după mine cât mai curând, m-am săturat să stau aici. […] Celelalte fete nu mă bat, dar uneori apar conflicte. Mami, presupun că o să vii să mă iei la primăvară.

Marina nu știa ce ar însemna să fie cu mama ei, dar era nefericită la orfelinat. Presupunea că, la fel ca și ceilalți copii, fusese despărțită de mama ei din cauza războiului și că, odată războiul terminat, mama ei va veni după ea. Apoi avea să se bucure de viața fericită despre care îi povestiseră ceilalți copii din amintirile lor de pe vremea când trăiau în sânul familiei înainte de război[101].

Mama Marinei a fost eliberată din lagărul de muncă forțată la sfârșitul anului 1945. Fiindu-i interzis să se întoarcă

la Kiev, a locuit pe la prietenii din diverse orașe, în timp ce își căuta copiii. Prin soțul nepoatei ei, un activist de partid și istoric, a luat legătura cu poetul Pavlo Ticina, un membru al elitei staliniste din capitala ucraineană (deși în particular critica regimul), care a aflat unde era fiica ei. Marina își amintește sosirea mamei într-o mașină cu șofer folosită de membrii guvernului. O mulțime de copii se adunaseră la intrare ca să vadă cine a venit după norocoasa lor colegă:

> „A venit cineva după tine", îmi spuneau toți. [...] Am ieșit afară. Acolo era o femeie străină. Nu am știut ce să fac. Îmi era teamă că voi fi pedepsită dacă alergam să o îmbrățișez. Știam că îngrijitoarelor nu le plăcea când copiii își aruncau brațele în jurul cuiva care venise după ei, deoarece astfel orfelinatul părea pus într-o lumină proastă. Trebuia să dăm impresia că totul era bine, că nu ne venea să plecăm. [...] Însă eu eram și foarte timidă. Mai târziu, mama a zis că la întâlnirea noastră n-a fost pic de bucurie, că eu păream speriată. Îmi era teamă de tot. [...] Țin minte că mă gândeam că s-ar putea să nu fiu luată. Nimeni nu îmi spusese că femeia aceea era mama mea. Iar eu nu știam că era ea, deoarece nu o văzusem niciodată, nici măcar în fotografie. Nu mai era tânără. Purta un șal vechi pe cap, care părea împrumutat ca să o ajute să pară mai respectabilă. Părea săracă și nefericită, ca o femeie bătrână. Nu arăta ca o mamă, nu așa cum mi-o închipuisem eu. Ce era o mamă în mintea mea? Cineva care era frumoasă și elegant îmbrăcată, tânără și impresionantă, plină de viață. [...] Or, femeia aceea avea părul cărunt[102].

Mama Marinei a dus-o la Liov, unde au stat la hotel. Au mâncat chifle moi cu cacao la micul dejun, prima experiență a Marinei cu astfel de bunătăți, pe care avea să o țină minte toată viața. După câteva zile, au mers la Cerkasî, unde au locuit împreună într-o cameră mică într-o pensiune. Marina a mers la școală. Celor două le-a fost foarte greu să își depășească înstrăinarea. „În primele săptămâni, nu am vorbit deloc cu mama", își amintește Marina.

> Eram un copil sălbăticit dintr-un orfelinat și nu voiam să vorbesc. Iar ea nu a încercat să mă oblige, fiindu-i teamă de mine. [...] Poate că a văzut ceva sălbatic la mine și încerca să-și dea seama cum să rezolve problema. [...] Mama mi-a spus mai târziu că nu eram doar foarte timidă, ci și speriată. Nu voiam să merg la ea când mă chema și nu o strigam pe nume niciodată. Multă vreme i-am zis „*vî*" [formalul „dumneavoastră"] și nu „mamă". Ceva mă oprea să zic asta, un zid din interiorul meu. A trebuit să mă străduiesc ca să o strig „mamă" – mi-a luat mult timp.

Deși au locuit împreună în următorii doisprezece ani, nu au avut niciodată o relație apropiată. Erau amândouă prea îndurerate ca să-și deschidă sufletul una față de cealaltă. Mama Mariei a murit în 1964. Nu a discutat niciodată cu fiica ei despre cele trăite în lagărele de muncă. „Îi era prea teamă să povestească, iar mie îmi era prea teamă să o întreb", își amintește Marina. Ceea ce a aflat despre viața mamei ei în lagărele de muncă se datorează prietenelor Mariei din Gulag. Nu a aflat nici despre frații ei care s-au pierdut decât în 1955,

când a reapărut Feliks și Maria a aflat că Vladimir a murit. Căzând într-o depresie profundă, Maria s-a retras în ea însăși și nu a mai vorbit niciodată despre trecut. „Trăiam împreună într-o tăcere aproape totală”, își aduce aminte Marina.

> A fost groaznic. Nici până în ziua de azi nu înțeleg. De ce era atât de înspăimântată să vorbească? Cred că nu voia să mă împovăreze cu suferințele ei. Voia să fiu fericită, nu să mă înverșuneze cu privire la viața din Uniunea Sovietică. Știa că tot ce i se făcuse familiei noastre fusese o nedreptate, dar nu voia ca eu să cred așa ceva[103].

*1. Potrivit memoriilor ei, publicate în 1998, Okunevskaia s-a măritat cu Gorbatov în 1937 cu speranța că, fiind un cunoscut scriitor și jurnalist la *Pravda*, putea să o ferească de arestare (tatăl ei fusese arestat în 1925, ca ofițer țarist, și din nou în 1937, împreună cu bunica ei, fiind trimis într-un lagăr de muncă, în vreme ce ea a fost înlăturată din filmul la care lucra și nu a mai putut să-și găsească de lucru ca actriță). În următorii zece ani, cuplul a dus viața de lux a elitei sovietice. Puteau fi văzuți permanent la recepțiile de la Kremlin, unde frumusețea Tatianei a atras atenția șefului NKVD, Lavrenti Beria. În 1947 a fost violată în mod repetat de Beria, fapt cu care conducerea sovietică era la curent. În memorii, Okunevskaia afirmă că Gorbatov nu a făcut nimic ca să o apere. Tocmai fusese promovat în Comitetul Central și nu voia să facă valuri. Tatiana a devenit de nestăpânit și spunea orice îi trecea prin minte. Bea mult și se purta necuviincios la recepțiile de la Kremlin. Temându-se că va fi arestată, Gorbatov și-a rugat soția să intre în partid, dar ea a refuzat. Potrivit

Okunevskaiei, pentru a se salva pe el, Gorbatov le-a oferit autorităților dovezi despre activitățile soției sale. Tatiana a fost arestată și condamnată la zece ani în lagărele din Kolîma pentru spionaj (fusese adesea în străinătate și era cunoscută pentru aventurile ei amoroase cu străinii, inclusiv cu Iosip Tito, prim-ministrul Iugoslaviei). Arestarea Okunevskaiei a fost motiv de certuri repetate în casa Simonov. În memoriile ei, Okunevskaia este profund ostilă față de Simonov, descriindu-l, asemenea lui Gorbatov, ca pe un carierist detestabil de partid. Rememorând prima ei întâlnire cu Simonov, la Peredelkino, în 1937, când afirmă că el a încercat să o violeze, îl descrie pe scriitor drept „cel mai antipatic [dintre toți prietenii lui Gorbatov], bădăran și obtuz, lipsit de eleganță, murdar și neîngrijit”, o descriere în totală opoziție cu figura cultivată și respectabilă prezentată de alții la acea vreme (T. Okunevskaia, *Tatianin deni*, Moscova, 1998, pp. 65-66).

*2. Ordinul nu a fost făcut cunoscut publicului sovietic până în 1988, când a fost publicat ca parte a politicii de glasnost, deși fusese distribuit tuturor unităților din cadrul forțelor armate sovietice în 1942.

*3. Armata rusă a luptat în Carpați în Primul Război Mondial.

*4. În familia Golovin, trei din cei patru fii ai lui Nikolai au fost uciși în luptele din 1941: Ivan (pe atunci în vârstă de 34 de ani), Nikolai (28 de ani) și Anatoli (21 de ani).

7

Stalinişti obişnuiţi (1945-1953)

1

Familia Bușuev s-a întors la Perm din lagărul de muncă în decembrie 1945. Zinaida și cei trei copii ai ei – Nelli, Anghelina și fratele lor mai mic, Slava – s-au mutat într-un apartament la comun de pe Strada Sovietului. Împărțeau o cameră de 11 metri pătrați cu mama Zinaidei și cu fratele ei, Tolea, și soția acestuia, care aveau și ei doi copii mici. Zinaida dormea împreună cu cei trei copii într-un pat de o persoană, Tolea și soția lui în alt pat împreună cu fetița lor, iar bunica dormea cu celălalt copil al lui Tolea. „Locuiam într-un coșmar”, își amintește Anghelina, care avea pe atunci zece ani. „Nu știu cum am reușit să supraviețuim.” Când Bușuevii s-au întors din lagărul de muncă, toate lucrurile lor au încăput într-o singură valijoară. „Nu aveam nimic, doar așternutul de pat și hainele de pe noi”, își aduce aminte Nelli, care avea doisprezece ani. „Mama obișnuia să spună: «Mă întreb dacă o să apuc ziua

când vom avea fiecare patul lui».” Blocul în care locuiau era complet dărăpănat. Nu se mai făcuseră reparații de la începutul războiului. Nu avea apă sau curent electric, acoperișul era stricat, canalizarea era spartă și peste tot mișunau gândaci și șobolani.

Perm a fost departe de lupte, dar, deși nu a fost niciodată bombardat, se afla, la fel ca multe alte orașe din spatele frontului, într-o stare groaznică. Afluxul masiv de persoane evacuate din zona de război pusese o presiune imensă asupra spațiilor de locuit și a rezervelor de hrană și combustibil ale orașului. Străzile principale fuseseră transformate în loturi pentru cultivarea legumelor. În oraș nu existau mașini, ci doar câteva camioane ale fabricilor. Mare parte din trotuarele din lemn din oraș, din băncile și gardurile sale, precum și majoritatea copacilor dispăruseră, tăiate pentru lemn de foc[1].

Nici o altă țară nu a suferit mai mult de pe urma celui de-al Doilea Război Mondial decât Uniunea Sovietică[*1.]. Potrivit celor mai de încredere estimări, între 1941 și 1945 și-au pierdut viața 26 de milioane de cetățeni sovietici (două treimi dintre ei fiind civili), au fost răniți 18 milioane de soldați (deși cifrele recunoscute de autoritățile sovietice au fost mult mai mici)[*2.] și 4 milioane de persoane au fost date dispărute. Consecințele demografice ale războiului au fost catastrofale. Trei sferturi dintre persoanele ucise au fost bărbați cu vârste cuprinse între 18 și 45 de ani. La sfârșitul războiului erau de două ori mai multe femei decât bărbați în această grupă de vârstă, iar în zonele în care au avut loc lupte grele, cum ar fi Stalingrad, Voronej, Kursk și Krasnodar, raportul era de trei la unu. Dezechilibrul era deosebit de sever în zonele rurale, deoarece foarte mulți soldați de la sate au ales să nu se mai

întoarcă în satele lor, ci s-au stabilit în orașe, unde cererea de forță de muncă în fabrici promitea slujbe. Au fost sate în care nu s-a întors din război nici un soldat. Agricultura sovietică nu și-a revenit niciodată cu adevărat de pe urma acestei pierderi demografice. Colhozul a devenit un loc pentru femei, copii și bătrâni[2].

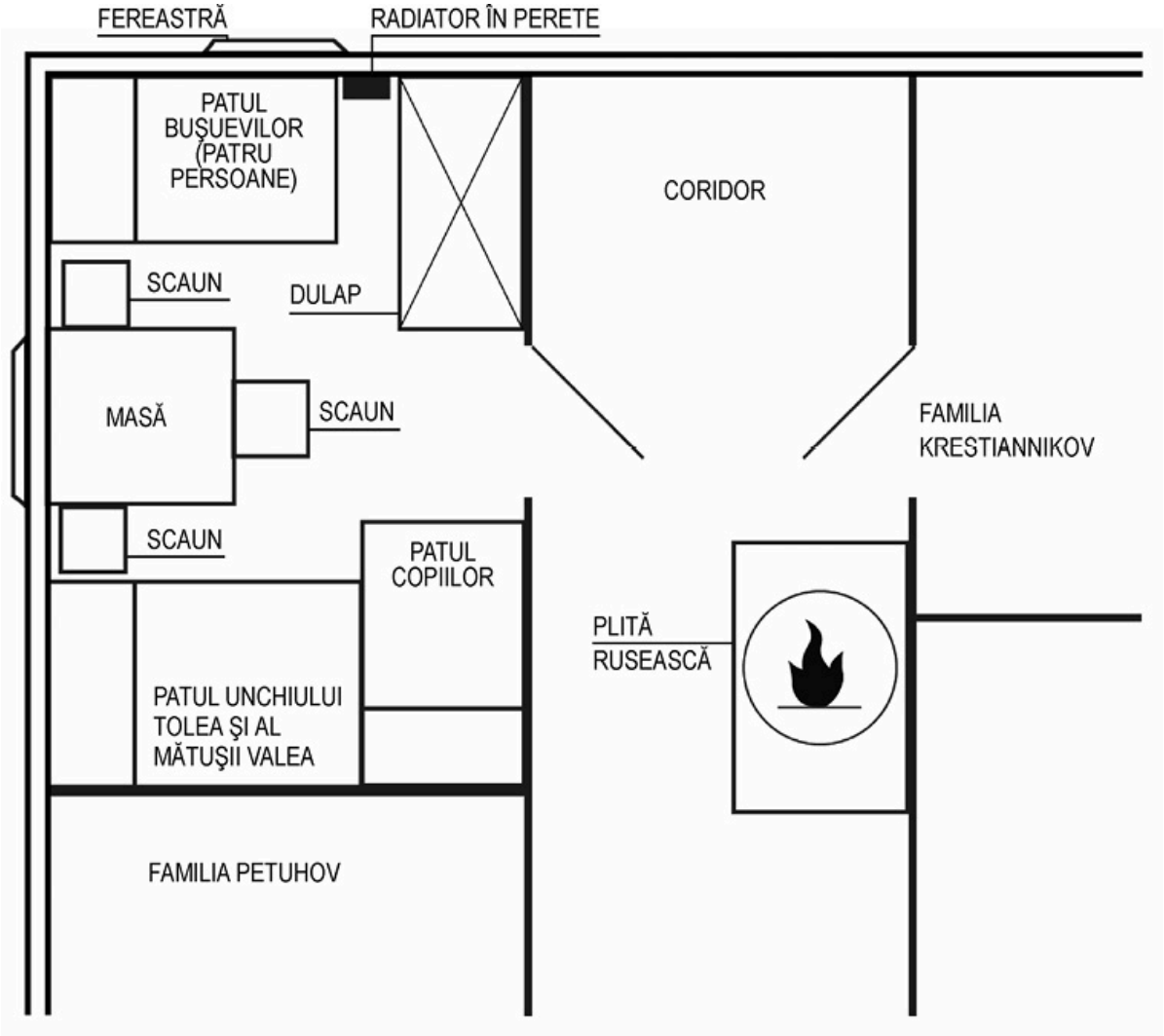

Camera de pe „colț” a familiei Bușuev din apartamentul la comun
de pe Strada Sovietului nr. 77, Perm, 1946-1948

Distrugerile materiale au fost fără precedent: 70.000 de sate, 1.700 de orașe, 32.000 de fabrici și 64.375 de kilometri de cale ferată. În zonele ocupate de germani, jumătate din fondul locativ a fost deteriorat sau distrus. În 1945, la Moscova, care nu a fost cel mai grav afectată, 90% dintre clădiri nu aveau sistem de încălzire și 48% nu aveau apă curentă și canalizare. În total, 20 de milioane de oameni au rămas fără locuință din cauza războiului. Autoritățile sovietice au răspuns foarte încet la criza de locuințe din mediul urban, care a fost exacerbată de migrația masivă de la țară la oraș pe măsură ce standardele de viață din zona rurală au scăzut constant. Chiar și mai târziu, în anii 1950, erau încă milioane de oameni care locuiau în ruinele clădirilor, în subsoluri, șoproane sau bordeie săpate în pământ.

Simonov, care a devenit deputat pentru regiunea Smolensk în 1947, a primit sute de cereri de ajutor pentru locuințe din partea alegătorilor săi. O scrisoare tipică a venit de la un ofițer membru de partid care a fost lăsat la vatră în 1946. Locuia în Kaluga cu familia sa alcătuită din șase membri, inclusiv trei copii mici și mama în vârstă, într-o cămăruță neîncălzită la subsol, cu acoperișul găurit și pe pereți curgea apă. Locuiau acolo din 1941, când casa lor din Smolensk fusese bombardată. Timp de doi ani, ofițerul a făcut petiții pentru o nouă locuință, fără a primi vreun răspuns din partea autorităților sovietice. Cu ajutorul lui Simonov, familia a fost în cele din urmă programată să se mute într-o nouă locuință în Smolensk, dar, din cauza tărăgănărilor birocratice, mutarea s-a produs abia în 1951[3].

Economia sovietică a ieșit din război într-o stare dezastruoasă. Două recolte proaste, în 1945 și 1946, au adus

țara în pragul foametei, cu cel puțin 100 de milioane de oameni suferind de malnutriție. Foametea adevărată și-a făcut simțită prezența între 1946 și 1948, iar în zonele cele mai afectate, cum a fost Ucraina, au murit de foame în jur de două milioane de oameni[4]. În timpul războiului, când industria era centrată pe nevoile armatei, producția de bunuri de consum practic încetase. În pofida promisiunilor propagandistice de revenire la un trai mai bun, solicitările militare din timpul Războiului Rece lăsau să se întrevadă că, pentru încă un deceniu, principala prioritate a industriei sovietice avea să rămână producția de oțel și fier, energie și armament. Nu se găseau articole casnice de bază, mai ales în orașele de provincie ca Perm, unde toată lumea purta haine peticite și încălțăminte foarte uzată.

Zinaida Bușueva și-a găsit o slujbă în birourile unei agenții de asigurări de stat, însă rația ei nu era îndestulătoare pentru a-și hrăni familia, așa că i-a făcut rost de un serviciu lui Nelli, un post de curier de birou, ceea ce însemna că primeau o a doua rație pe cartelă. Chiar și așa, familia Bușuev avea bani suficienți doar pentru pâine, supă și cartofi. Nu își permiteau săpun, care dispăruse complet din magazinele de stat și se putea cumpăra doar la țară, unde era produs și vândut ilicit de țărani. Aveau o singură pereche de încălțăminte pentru cei trei copii, prin urmare se duceau la școală pe rând. Salariul Zinaidei nu era suficient pentru a le cumpăra haine, așa că le făcea copiilor îmbrăcăminte din zdrențele pe care le cumpăra de la piață. Copiilor le era jenă să iasă în oraș. Anghelina își amintește că odată au fost invitați la teatru de o mătușă. Se întâmpla câțiva ani mai târziu, în 1950, când condițiile materiale se mai îmbunătățiseră întru câtva și toți copiii

aveau haine și încălțăminte, însă păstraseră sentimentele acelea de stânjeneală:

> Nu am putut să mergem la teatru, ne era prea rușine. Tot ce aveam de purtat era o pereche de sandale din pânză de trei ruble, pe care le încălțam tot anul, și rochia din bumbac pe care mi-o făcuse mama în 1946. Nu am avut bani să-mi cumpăr o haină decât abia în 1957. Era un palton negru din lână, foarte prost făcut, pe care l-am cumpărat la mâna a doua[5].

În septembrie 1945 a fost desemnată o comisie a Comitetului Central pentru a ancheta o serie de greve și demonstrații de masă de la fabricile de armament din Urali și Siberia – doar una dintre numeroasele mișcări de protest ale muncitorilor din vremea aceea. Comisia a concluzionat că principalul motiv al grevelor era lipsa cronică de locuințe și bunuri de consum, care jignea demnitatea muncitorilor. Relatând despre greva celor 12.000 de muncitori de la Fabrica nr. 174 din Omsk, comisia raporta:

> Muncitorii și familiile lor au nevoie disperată de îmbrăcăminte, încălțăminte și lenjerie de corp. În 1945, un muncitor mediu a primit 0,38 articole de îmbrăcăminte și 0,7 perechi de încălțăminte. Din cauza lipsei de încălțăminte și îmbrăcăminte, 450 de copii nu au mers la școală în 1944, iar în acest an se află în aceeași situație circa 1.300 de copii. Mulți muncitori au ajuns atât de zdrențuroși, încât nu pot să apară în locuri publice. Familiile muncitorilor nu au tacâmuri sau ustensile de

> bucătărie, linguri, căni, castroane; nu au suficiente paturi, taburete, chiuvete și alte articole esențiale. Sunt întârzieri mari în distribuirea rațiilor, care constau în mare parte în surogate. Muncitorii abia dacă primesc săpun, sare sau petrol lampant[6].

Încurajați de experiența războiului, oamenii nu se mai temeau să-și exprime nemulțumirea. Numai în 1945-1946, NKVD-ul din Republica Rusia a primit mai mult de o jumătate de milion de scrisori din partea cetățenilor sovietici care s-au plâns de situația din țară în ansamblu. Într-o scrisoare, un muncitor furios dintr-o fabrică și-a dat chiar numele și adresa:

> Așadar aici am ajuns! Asta e ceea ce numiți grija statului pentru nevoile materiale ale clasei muncitoare în cel de-al patrulea cincinal stalinist! Acum înțelegem de ce nu mai sunt întruniri pentru a fi discutate aceste chestiuni îngrijorătoare – ele s-ar putea transforma în revolte și rebeliuni. Muncitorii vor întreba cu toții: pentru ce am luptat noi?[7]

La sfârșitul războiului, oamenii fuseseră convinși că traiul în Uniunea Sovietică se va îmbunătăți. Potrivit scriitorului Ilia Ehrenburg:

> Toată lumea se aștepta ca, odată ce a fost obținută victoria, oamenii să cunoască adevărata fericire. Ne dădeam seama, desigur, că țara fusese devastată și sărăcită, că va trebui să muncim din greu, și nu ne făceam iluzii că ne-ar aștepta

grămezi de aur. Însă credeam că victoria va aduce dreptatea și că demnitatea umană va triumfa.

Speranța de reformă, dorința de o mai mare independență și viziunea unei vieți mai bune favorizată de întâlnirea cu Europa și cu filmele și cărțile occidentale s-au reunit pentru a stimula o nouă comunitate politică. Oamenii fuseseră transformați de război, își pierduseră unele dintre vechile temeri și se simțeau mai liberi să vorbească. În cluburile veteranilor și în locurile de întâlnire ale studenților, în cafenele și berării, oamenii își permiteau acel gen de libertate pe care îl trăiseră pentru prima oară în război. Toată lumea spunea că e nevoie de o îmbunătățire a nivelului de trai. Chiar și în cercurile cele mai înalte, schimbarea era recunoscută drept o necesitate politică. „Absolut toată lumea declară deschis cât de nemulțumită este de viață”, îi spunea un general în vârstă altuia într-o convorbire telefonică privată, înregistrată de NKVD în 1946. „Asta spune toată lumea, peste tot.” Anastas Mikoian, membru în Politburo, credea, așa cum relatează în memoriile sale, că, odată cu sfârșitul războiului, țara avea să revină la ceva asemănător cu NEP-ul din anii 1920[8].

Opiniile antistaliniste erau rareori exprimate fățiș, însă reprezentau un element tacit în discursul neoficial ce unea anumite grupuri sociale, etnice și ocupaționale, deținuți și exilați și, uneori, chiar orașe întregi care aveau motive să fie ostile regimului. La Leningrad, experiența asediului din timpul războiului a indus populației un puternic sentiment antimoscovit, înțeles de leningrădeni ca un semn al propriei independențe civice și chiar ca opoziție față de Kremlin.

Dezacordul era exprimat subtil în folclorul din vremea asediului, în monumentele publice dedicate victimelor acestuia, în jargonul, bancurile și anecdotele orașului.

Marianna Gordon avea șaptesprezece ani în 1956, când s-a întors la Leningrad din refugiul de la Celeabinsk. Tatăl ei rămăsese la Leningrad pe durata asediului. Era interpret pentru delegațiile comerciale sovietice, un teozof activ care fusese închis de mai multe ori în anii 1920 și 1930. La întoarcere, Marianna a observat că tatăl ei devenise mai direct în a-și exprima antipatia față de regimul stalinist. Ea evocă un incident din 1945, când tatăl ei a făcut un comentariu pe care înainte de război nu și l-ar fi permis nici măcar în intimitatea casei lor:

> Radioul mergea, tata citea întins în pat și eu spălam pe jos. La radio a urmat cântărețul [Iuri] Levitan și a interpretat cântecul care era pe atunci pe buzele tuturor, „Slavă tovarășului Stalin, mărețul nostru conducător!”. Tata a zis: „Marianna, strânge-l de gât pe *kleine Sachs*[*3.] ăla!”. Îmi cerea doar să închid aparatul de radio, dar am fost luată complet prin surprindere. Până atunci, acceptasem mai mult sau mai puțin ideea că tovarășul Stalin era autorul victoriei noastre și, deși avem îndoielile mele, întotdeauna mi le înăbușisem. Cuvintele tatei m-au făcut să gândesc mai sceptic[9].

Scepticismul și dezacordul s-au dezvoltat mai ales în comunitatea studențească postbelică, în care exprimările fățișe ale opoziției erau mai comune. Generația de studenți care crescuse în timpul războiului s-a dovedit a fi mai

independentă în gândire decât cei care ajunseseră la vârsta majoratului înainte de 1941. Mulți dintre acești tineri trăiseră printre adulți în vremea războiului, când criticile la adresa regimului erau exprimate în mod curent. Experiența lor a dat naștere unui fel special de independență și distanțare de propaganda sovietică și cultura conformistă a Comsomolului, deși cei mai mulți dintre ei continuau să creadă în idealul comunist. Valentina Aleksandrova, fiica unui demnitar bolșevic arestat în 1934, descrie acest conflict de valori în rândul colegilor ei studenți de la Institutul Politehnic din Leningrad, unde s-a înscris în 1947:

> În mod clar, eram patrioți în spiritul acelor vremuri: Patria era măreață, câștigaserăm războiul; ne consideram Tânăra Gardă și chiar am înființat un club cu acest nume[*4.]. Însă noi reacționam totodată și împotriva a ceea ce consideram corupția din societate – fata care învață prost, dar ia note bune deoarece este fiica unui muncitor sau inginer model etc. Existau multe astfel de lucruri care nu ne plăceau: lecturile obligatorii despre istoria partidului, profesorul care ne obliga să ne scriem numărul de membru Comsomol pe coperta caietului de exerciții, lipsa de sinceritate pe care o simțeam în eforturile propagandistice pentru a ne face să răspundem într-un anumit fel. Pentru noi, Comsomolul părea un loc al carieriștilor și stăteam departe de el, creându-ne la institut propriul nostru cerc, unde ne întâlneam pentru a bea și a dezbate ideile politice. Dacă din întâmplare ne-ar fi auzit cineva discuțiile, am fi fost arestați, însă pericolul din dezbaterile noastre doar ne unea și mai mult. În cercul nostru, a fi în opoziție față de

> cultul lui Stalin era un semn de apartenență. După câteva pahare, era posibil ca unul dintre noi să devină mai îndrăzneț și să propună sarcastic un toast: „Pentru tovarășul Stalin!”. Iar noi am fi râs cu toții[10].

Existau multe astfel de grupuri studențești informale. Majoritatea erau mici cercuri de discuții unde erau încurajate gândirea independentă, precum și lectura altor cărți decât cele aprobate oficial. Însă existau și grupuri cu un caracter politic mai pronunțat, urmărite îndeobște de NKVD, care sprijineau o oarecare formă de regenerare comunistă ca reacție la ceea ce considerau drept dominarea Comsomolului de către „elementele carieriste”. Deși aceste grupuri erau mici, rareori numărând mai mult de o mână de studenți, părerile pe care le exprimau erau împărtășite de mulți tineri. La Celeabinsk, de pildă, NKVD-ul a descoperit un cerc studențesc care își publica propriul almanah de poezie mistică și articole politice în care se cerea reinstaurarea în Comsomol a spiritului revoluționar leninist. Un raport al unei comisii locale a partidului, din septembrie 1946, a arătat că multe dintre aceste atitudini erau larg împărtășite de studenții din Celeabinsk, înstrăinați în egală măsură de Comsomol deoarece acesta nu se ocupa de interesul lor pentru literatura universală, chestiunile sexuale și filosofie[11].

În 1945, Elena Șuvalova s-a întors cu mama ei la Leningrad, de unde fuseseră evacuate, și și-a început studiile la universitate. În anii 1930, familia fusese exilată la Voronej, drept pedeapsă pentru corespondența tatălui ei cu mama lui din Germania. Părinții Elenei au divorțat în 1939. Stigmatul creșterii în exil lăsase urme asupra Elenei, care a devenit

„retrasă” și „potrivnică lăuntric” față de sistemul sovietic, după cum afirmă chiar ea. Această împotrivire interioară a fost întărită de mama ei, pictoriță specializată în portretele lui Stalin, la care, atunci când erau singure acasă, se referea, batjocoritor, cu apelativul „părintele națiunii”. Crescută de mama ei „să creadă în Dumnezeu și să spună întotdeauna adevărul”, Elena se simțea tot mai înstrăinată de mediul social de la universitate, unde trebuia să ascundă adevărul despre trecutul ei. Sinceritatea și comunicarea directă au devenit pentru ea sinonime cu afirmarea personalității proprii. A înființat un cerc de discuții cu două dintre cele mai de încredere prietene ale ei, Natașa și Elena, care aveau și ele biografiile pătate. „Ideea era să fim complet deschise una față de alta”, își amintește ea. „Am ținut prima ședință (*zasedanie*) în camera Elenei din apartamentul la comun. Am discutat despre cum să atragem noi membri. Aveam nevoie de genul «nostru» de oameni – persoane nonconformiste.” Cercul nu s-a dezvoltat niciodată, deoarece Elena i-a spus ce făcea bunicului ei, un fost demnitar țarist, care s-a speriat și a silit-o să-i pună capăt. Tot el a fost cel care i-a dezvăluit un secret de familie ca s-o descurajeze de la activitățile ei: părinții Elenei fuseseră pedepsiți în anii 1930 nu doar pentru legăturile lor germane, ci și pentru implicarea într-o organizație religioasă clandestină[12].

Liudmila Eleașova s-a înscris ca studentă la Universitatea din Leningrad în 1940, la doi ani după arestarea și executarea tatălui ei, un bolșevic veteran și renumit neurolog din Leningrad. Evacuată cu universitatea la Saratov în 1941, ea s-a întors odată cu aceasta la Leningrad în 1944 și a absolvit în 1946. Între timp, își formase deja păreri critice despre regimul

stalinist. O influență majoră asupra gândirii ei a avut-o rectorul universității, strălucitul economist politic Aleksandr Voznesenski, cel care a salvat mulți copii de „dușmani ai poporului” prin admiterea lor la universitate. Curajos din punct de vedere moral și omenos, carismatic și chipeș, Voznesenski era „bărbatul sovietic ideal”, își aduce aminte Liudmila. „Chiar i-am scris ca să-i spun asta. Într-o oarecare măsură, el a luat locul tatălui meu, care fusese bărbatul ideal pentru mine.” Prelegerile lui Voznesenski i-au făcut cunoștință Liudmilei cu Marx, ale cărui lucrări timpurii, în special, au devenit evanghelia ei și fundamentul opoziției ei morale față de regimul stalinist. „Marx a fost un mare umanist”, reflectează Liudmila.

> După ce am ascultat prelegerile lui Voznesenski și am citit lucrările lui Marx, am început să înțeleg că adevăratul socialism, ideea comunistă, nu era deloc ceea ce aveam sub conducerea lui Stalin. Sarcina noastră era revenirea la adevărata societate socialistă, în care oameni ca tatăl meu n-ar fi fost niciodată arestați.

În loc de o fotografie a lui Stalin, Liudmila păstra printre lucrurile ei un portret al lui Marx. În fiecare zi se închina în fața acestuia și zicea, ca într-o rugăciune: „Karl Marx, învață-mă cum să trăiesc!”. Împreună cu niște prietene de la universitate a format un grup de studiu marxist, care se întrunea o dată pe săptămână la Biblioteca Publică. La fel ca în cercurile revoluționare clandestine din secolul al XIX-lea, prieteniile din cadrul grupului de studiu se legau și se

destrămau pe baza principiilor politice. Liudmila își amintește un incident tipic:

> Într-o zi, la Biblioteca Publică, câțiva dintre noi stăteam de vorbă pe scară. Cineva a spus: „De ce s-a întârziat atât de mult convocarea celui de-al XIX-lea Congres al partidului? De bună seamă este o încălcare a regulilor de partid!”. Întrucât de la al XVIII-lea Congres [din 1939] trecuseră mai bine de cinci ani [Congresul al XIX-lea a avut loc abia în 1952], ni se părea a fi o amânare contrară principiilor democrației partidului [care convocase câte un congres în fiecare an între 1917 și 1925 și avea să se asigure de întrunirea unuia o dată la cinci ani între 1956 și 1986]. Atunci o fată a zis: „Cu siguranță că Stalin știe cel mai bine de ce!”. M-am uitat la ea și mi-am zis: „Până aici!”. Ea a încetat să mai existe pentru mine ca om[*5.].

Membrii grupului au început să citească mai mult decât literatura oferită la cursuri. La fel ca disidenții de mai târziu, încercau să discearnă un „cod moral”, după cum se exprimă Liudmila, „după care să putem trăi mai onest, fără prefăcătorie, într-o societate ale cărei principii fundamentale negau orice cod moral”.

> De la Marx am aflat despre Dante, al cărui motto îl citează: „Urmează-ți propriul drum și lasă-i pe ceilalți să vorbească”. Discutam adesea subiectul și am ajuns la concluzia că, deși este imposibil să ignori cu totul părerile altora, ar trebui să îți urmezi în general propriul drum,

fără să faci compromisuri în privința principiilor tale sau să te conformezi mulțimii[13].

Stalin s-a grăbit să renunțe la orice idee de reformă politică. În primul său discurs important din perioada postbelică, pe 9 februarie 1946, a afirmat clar că nu avea să existe nici o relaxare a sistemului sovietic. Declarându-se împotriva fundalului politic creat de tensiunile crescânde ale Războiului Rece, Stalin a făcut apel la disciplină și sacrificii reînnoite din partea popoarelor sovietice pentru a se reface după distrugerile provocate de război și a se pregăti pentru următorul conflict mondial, pe care sistemul capitalist urma să-l provoace în mod sigur („cât timp va exista capitalismul, vor exista și războaie, iar Uniunea Sovietică trebuie să fie pregătită"). Stalin le-a ordonat subordonaților săi să dea „o lovitură puternică" oricărei discuții despre democrație încă înainte ca o asemenea discuție să se răspândească. Cenzura s-a înăsprit, mai ales în privința memoriilor de război în care experiența colectivă avea tendința să dea naștere unor idei despre reformă[14]. În martie 1946, NKVD-ul a fost întărit și reorganizat în două birouri distincte: MVD a fost din acel moment cel care controla siguranța internă și sistemul Gulagului, în vreme ce MGB (predecesorul KGB) a fost pus la cârma contrainformațiilor și spionajului străin, deși, de vreme ce dușmanii regimului erau *ipso facto* „spioni străini", mandatul MGB-ului acoperea și supravegherea scenei interne. Anii postbelici nu au fost martorii unei reveniri la nivelul de teroare din anii 1930, însă câteva zeci de mii de oameni – mulți dintre ei evrei și de alte naționalități, acuzați că erau de partea Occidentului în Războiul Rece – au fost arestați anual și

condamnați de instanțele judecătorești pentru activități „contrarevoluționare”[15].

Imediat după terminarea războiului, Stalin a lansat o nouă epurare a conducerii armatei și partidului, în care, ca o contestare a autorității lui personale, apăruseră centre de putere rivale, alcătuite din grupuri percepute ca reformatori „liberali”. Prima prioritate a lui Stalin a fost să înlăture conducătorii de frunte ai armatei, care se bucurau de o imensă popularitate ca urmare a victoriei din 1945 și, ca în cazul mareșalului Jukov, deveniseră punctul central al speranțelor de reformă ale poporului[*6.]. MGB-ul a început să monitorizeze convorbirile telefonice ale comandanților militari superiori. Se ținea un dosar pentru Jukov, a cărui înclinație spre megalomanie atinsese proporții de neacceptat. Ca administrator militar al zonei de ocupație sovietice din Germania, Jukov susținuse o conferință de presă la Berlin la care revendicase partea leului din meritul pentru victoria sovietică. Criticat de Stalin pentru lăudăroșenia sa, Jukov a fost rechemat la Moscova, convocat în fața Consiliului Militar și condamnat de membrii Politburoului ca amenințare bonapartistă la adresa statului sovietic (în afară de unul singur, toți generalii prezenți la ședință au luat cuvântul în apărarea mareșalului). La ordinele lui Stalin, Jukov a fost retrogradat în poziția de comandant al Districtului Militar Odessa, fiind mai apoi trimis la un post neînsemnat în Urali (putea fi și mai rău, căci au existat zvonuri că Jukov complota o lovitură militară contra lui Stalin). Numele lui Jukov a dispărut din presa sovietică. A fost șters din relatările sovietice despre Marele Război pentru Apărarea Patriei, care îl prezentau pe Stalin drept singurul arhitect al victoriei. Alți

eroi militari îndrăgiți au împărtășit aceeași soartă: mareșalul Antonov, fostul comandant suprem al forțelor armate, a fost exilat la comanda Districtului Militar Transcaucazian. Numele lui Rokossovski, Konev, Voronov, Vatutin și ale multor altora au fost șterse din analele oficiale despre război, iar între 1946 și 1948 mai mulți comandanți superiori au fost executați sau închiși pe motive de trădare inventate[16].

Stalin s-a îndreptat totodată și împotriva conducerii de partid din Leningrad, un oraș cu un puternic simț al independenței față de Moscova și cu o cultură literară vibrantă, cu rădăcini în valorile europene ale secolului al XIX-lea, care făceau din el un refugiu al speranțelor de reformă ale inteligheției. Liderii de partid din Leningrad nu erau nici liberali, nici democrați – erau tehnocrați care credeau în normalizarea sistemului sovietic. În timpul războiului, mai mulți dintre ei ajunseseră în poziții superioare la Moscova, datorită, în mare măsură, protecției puternice a lui Andrei Jdanov, fostul șef de partid al Leningradului. În anii postbelici, Jdanov a condus aparatul de partid și a controlat orientările ideologice, precum și politica externă. În 1948, când el a decedat din cauza unui infarct, Politburoul includea un număr disproporționat de mare de leningrădeni, inclusiv pe Nikolai Voznesenski și Aleksei Kuznețov, care erau văzuți de multă lume ca potențiali succesori ai lui Stalin. La fel ca fratele său Aleksandr, rector al Universității din Leningrad, Nikolai Voznesenski era specialist în economie politică. Era tânăr, dinamic și chipeș. Ca director al Gosplanului, Voznesenski fusese creierul din spatele planificării economiei sovietice din timpul războiului. După 1945, el a căutat căi de a structura reconstrucția industriei sovietice, adoptând multe

dintre ideile NEP-ului[*7.], care ajutase atât de mult la revitalizarea țării după distrugerile din Războiul Civil. Kuznețov era secretarul Comitetului Central însărcinat cu probleme de securitate, dar era mai bine cunoscut ca erou militar în asediul Leningradului, acesta fiind principalul motiv al popularității sale, precum și o sursă de permanentă iritare pentru Stalin.

În 1949, Stalin l-a trimis pe Grigori Malenkov, șeful Secretariatului Partidului și un înverșunat inamic al lui Voznesenski și Kuznețov, să inspecteze activitatea organizației de partid de la Leningrad. Pretextul pentru vizita lui Malenkov a fost investigarea suspiciunilor de alegeri aranjate pentru comitetele de partid districtuale, însă scopul real era să distrugă bazele puterii orașului. Prima țintă a fost Muzeul Apărării din Leningrad, a cărui expoziție prezenta istoria asediului ca pe un act de eroism colectiv al locuitorilor orașului, independent, în mare parte, de conducerea partidului. Muzeul a fost închis și conducătorii arestați. Neprețuitul depozitar de documente și amintiri personale a fost distrus, ca pentru a șterge definitiv memoria despre independența și curajul orașului. Apoi, în august 1949, Kuznețov și Voznesenski au fost arestați împreună cu alți demnitari leningrădeni care manifestau independență în gândire, inclusiv rectorul universității, în ceea ce a ajuns să fie cunoscut sub denumirea de „Afacerea Leningrad”. Aducându-li-se diverse acuzații nefondate, de la spionaj pentru Marea Britanie la depravare, Voznesenski și ceilalți au fost găsiți vinovați în cadrul unui proces secret, fiind împușcați în aceeași zi, în octombrie 1950.

Înăsprirea situației politice postbelice a fost însoțită de revenirea la austeritatea economiei planificate. Așa cum a avertizat Stalin în discursul său din 9 februarie 1946, nu putea exista nici o relaxare într-o situație tensionată internațional. În anul acela a fost inițiat un nou plan cincinal. Au fost întocmite proiecte uriașe de construcții pentru refacerea infrastructurii țării. Normele fanteziste stabilite pentru producția industrială puteau fi îndeplinite numai prin forța de muncă a stahanoviștilor. Prin promisiuni ademenitoare, propaganda sovietică a convins populația să se pregătească sufletește pentru încă o perioadă de sacrificiu, îndulcindu-și mesajul cu obișnuita făgăduință că munca asiduă va fi răsplătită cu bunuri de larg consum ieftine. Totuși, pentru majoritatea populației nu exista vreun motiv de a se încrede în astfel de promisiuni. Prețurile tot mai mari ale puținelor articole de bază de uz casnic disponibile micșorau salariile reale. Pentru a rezolva problema inflației, regimul a introdus o reformă monetară în 1947, preschimbând banii vechi cu bani noi la o rată de zece la unu, ceea ce a redus drastic puterea de cumpărare, mai ales în rândul populației rurale. A distrus economiile țăranilor de pe urma vânzării în piețe a legumelor cultivate în grădină și a produselor meșteșugărești, comercializate în timpul războiului, când existase o relaxare a restricțiilor împotriva micului comerț[17].

Munca forțată a jucat un rol tot mai important în economia sovietică postbelică, în conformitate cu politica dictată de Stalin și acoliții care îl consiliau neoficial. Odată cu terminarea războiului, sursa de muncă neplătită aflată la dispoziția statului pentru a fi exploatată s-a mărit enorm. În afară de deținuții din Gulag și recruții mobilizați de armată pentru

muncă, existau două milioane de prizonieri de război germani și circa un milion de alte naționalități ale Axei, folosiți în general la exploatarea lemnului, în minerit și în construcții, deși cei cu anumite calificări erau uneori angajați în industria sovietică. În unele fabrici, prizonierii de război germani erau atât de esențiali pentru activitatea de producție, încât lagărele de detenție s-au construit pe terenul fabricii și funcționarii încercau să pună piedici repatrierii prizonierilor în Germania. Populația din Gulag a crescut și ea, în ciuda eliberării multor deținuți prin amnistia din 1945. Lagărele au primit peste un milion de noi deținuți între 1945 și 1950, în mare parte ca urmare a arestării în masă a „naționaliștilor” (ucraineni, polonezi, bielorușii, letoni, lituanieni și estonieni) în teritoriile cucerite sau reocupate de Armata Roșie, dar niciodată împăcate cu adevărat cu puterea sovietică. Sistemul Gulagului s-a extins într-un vast imperiu industrial, cu 67 de lagăre complexe, 10.000 de lagăre individuale și 1.700 de colonii, ajungând în 1949 să aibă la dispoziție o forță de muncă alcătuită din 2,4 milioane de deținuți (comparativ cu 1,7 milioane înainte de război). În total, se estimează că între 1945 și 1948 muncitorii mobilizați reprezentau între 16% și 18% din totalul forței de muncă din industria sovietică. Ei erau importanți mai cu seamă în mineritul metalelor prețioase din regiunile reci și îndepărtate, unde era foarte costisitor, dacă nu imposibil, de angajat forță de muncă liberă (prin urmare, contribuția lor la economia sovietică a fost chiar mai semnificativă decât o sugerează cifrele). Muncitorii forțați alcătuiau, de asemenea, mâna de lucru pentru marile proiecte de construcții de la sfârșitul anilor 1940 care au ajuns să simbolizeze, cel puțin oficial, încrederea în sine și realizările

postbelice ale sistemului sovietic: Canalul Volga-Don, hidrocentrala Kuibîșev, căile ferate Baikal-Amur și arctice, extinderea metroului la Moscova și ansamblul arhitectural al Universității din Moscova de pe Dealurile Lenin, una din cele șapte construcții asemănătoare cu niște torturi etajate de nuntă („catedralele lui Stalin”) realizate în ostentativul stil „Empire sovietic” care luase amploare în capitală în acei ani[18].

În anii de după război a avut loc o contopire treptată între Gulag și economiile civile. În fiecare an, în jur de o jumătate de milion de muncitori din Gulag erau contractați în exteriorul acestuia, în sectorul civil, cu precădere în construcții sau ori de câte ori ministerele civile se plângeau de lipsa forței de muncă. Cam același număr de muncitori liberi, în general specialiști, erau plătiți să lucreze în industriile din Gulag. Sistemul Gulagului s-a văzut obligat să recurgă tot mai mult la stimulente materiale pentru a-i motiva chiar și pe cei ce prestau muncă forțată. Populația lagărelor devenise mai nesupusă și dificil de controlat. Prin amnistierea din 1945 a circa un milion de deținuți, în principal infractori, cărora fie li s-au redus, fie li s-au anulat pedepsele, lagărele au rămas cu numeroși „deținuți politici” – nu genul de intelectuali care populau lagărele în anii 1930, ci bărbați tineri și în putere care luptaseră ca soldați în război, prizonieri de război străini, „naționaliști” ucraineni și din țările baltice – care erau ostili regimului sovietic și nu se temeau de violență. Fără un sistem de recompense, acești deținuți refuzau pur și simplu să îndeplinească normele fixate. De asemenea, costurile generate de paza deținuților deveneau astronomice. Până în 1953, MVD ajunsese să angajeze în lagărele sale un sfert de milion de gardieni, cheltuind pentru întreținerea Gulagului dublu față

de veniturile obținute din producție. Mai mulți demnitari importanți din MVD puneau serios la îndoială eficacitatea folosirii în vreun fel a muncii forțate. Cu susținerea lui Beria și Malenkov, s-au sugerat chiar și planuri de demantelare a unor sectoare din Gulag și transformarea deținuților în muncitori civili, dar cum Stalin era un partizan ferm al sistemului Gulagului, nici una dintre aceste idei nu a fost propusă la modul serios[19].

Complexul de la Norilsk este un bun exemplu al convergenței postbelice dintre Gulag și structurile economiei civile. Între 1945 și 1952, populația lagărului s-a triplat, de la 100.000 la aproape 300.000 de deținuți. Majoritatea nou-sosiților erau prizonieri de război sovietici care trecuseră prin „lagărele de filtrare” (unde „colaboratorii cu dușmanul” erau îndepărtați în urma interogatoriilor), când se întorseseră din Europa și din fostele zone de ocupație nazistă, sau soldați și civili considerați *in corpore* ca „naționaliști”, proveniți din regiunea baltică și Ucraina. Însă exista și o creștere constantă a numărului de muncitori liberi, care reprezentau în 1949 cam o treime din totalul forței de muncă, dacă se includ și deținuții rămași (sau constrânși să rămână) cu contracte plătite în complexul de la Norilsk după ce fuseseră eliberați. În sfârșit, a existat un contingent numeros de comsomoliști entuziaști care au sosit la Norilsk ca voluntari, precum și rudele deținuților venite pentru a se reuni cu familiile lor[20].

Lev Netto s-a născut în 1925 într-o familie estoniană de comuniști care veniseră la Moscova în 1917. Tatăl lui era membru al Brigăzii de Pușcași Letoni care a jucat un rol vital în acapararea puterii de către Lenin. Mama lui, ajunsă funcționar superior în Ministerul Afacerilor Externe, l-a

botezat Lev după Troțki, eroul ei preferat. În 1943, Lev a fost mobilizat în Armata Roșie și încorporat într-o unitate specială de partizani din NKVD care a fost trimisă să lupte în Estonia în spatele liniilor de front germane. Capturat de inamic în 1944, a fost încarcerat la Dvinsk, în Letonia, și apoi trimis într-un lagăr de prizonieri de război de lângă Frankfurt, în Germania. În aprilie 1945, prizonierii de război au fost obligați de germani să pornească în marș spre vest. Lev și alți câțiva prizonieri au fugit din convoi și au fost eliberați de trupele americane. Lev a petrecut două luni într-un lagăr administrat de americani. În pofida încercărilor acestora de a-l convinge să nu se mai întoarcă în țara natală, a revenit în Uniunea Sovietică în mai 1945. Avea douăzeci de ani și voia să studieze la universitate. Când a ajuns la granița sovietică, Lev a fost trimis într-un lagăr de filtrare și apoi reîncorporat în Armata Roșie. În următorii trei ani, a fost soldat de rând în teritoriile recent ocupate din Ucraina de Vest. În aprilie 1948 a fost arestat la Rovno, învinuit de spionaj pentru SUA și, după săptămâni de tortură în mâna anchetatorilor NKVD, acuzat că și-a trădat pentru germani brigada de partizani în timpul războiului. Amenințat cu arestarea părinților, Lev a semnat o mărturisire completă a crimelor sale și a fost condamnat la 25 de ani de muncă silnică, urmați de 5 ani de exil la Norilsk[21].

Maria Drozdova a fost trimisă la Norilsk după ce a fost arestată la Berlin de Armata Roșie în aprilie 1945. Cu patru ani înainte, pe când avea șaptesprezece ani, Maria fusese capturată de germani la Krasnoe Selo, lângă Leningrad, orașul în care locuia cu părinții ei. A fost dusă de armata germană în Estonia, unde a lucrat ca infirmieră într-un spital militar de campanie, apoi la Berlin, unde a fost angajată ca slujnică în

casa unui înalt demnitar nazist. Maria a rezistat mai multor încercări ale germanilor de a o recruta ca spion – a fost bătută de multe ori de ei –, însă rănile ei nu au fost suficiente pentru a convinge tribunalul militar sovietic, care a condamnat-o la 10 ani la Norilsk pentru „trădare de patrie”[22].

Metalele prețioase din Norilsk au jucat un rol important în gândirea lui Stalin cu privire la reconstrucția postbelică a economiei sovietice. Pentru a stimula forța de muncă din Norilsk, administrația lagărului a folosit tot mai mult creditele de muncă și recompensele bănești. În 1952, salariile în bani deveniseră regula pentru majoritatea deținuților de la Norilsk, care câștigau în medie 225 de ruble pe lună, aproximativ o treime din salariile normale ale muncitorilor civili, deși la Norilsk mâncarea și cazarea erau „gratuite”. Mulți dintre muncitorii voluntari primeau un salariu special („nordic”), de departe mai mare decât ar fi putut să câștige în afara sistemului Gulagului[23]. La Norilsk s-a creat un sistem hibrid ciudat: un sistem de detenție unde deținuții erau plătiți. Însă nici o sumă de bani nu putea să compenseze pierderea demnității și condițiile inumane în care erau constrânși să trăiască și să muncească. Era doar o chestiune de timp până când aveau să se revolte.

2

Anii postbelici au fost martorii consolidării unui nou tip de „clasă mijlocie” sovietică educată. Din 1945 până în 1950,

numărul studenților și al liceenilor s-a dublat, dând naștere unei generații de tineri cu diverse profesii, tehnicieni și manageri care aveau să devină funcționarii și beneficiarii de frunte ai sistemului sovietic în decursul următoarelor câteva decenii. Această nouă elită era diferită de cadrele sovietice din anii 1930: membrii săi erau mai bine educați, aveau o viziune mai puțin ideologică și erau mai echilibrați. Calificarea profesională nu numai că le asigura poziții superioare în sistemul sovietic, ci le garanta, în fapt, imunitate de la retrogradarea din funcții din motive de clasă sau impuritate ideologică. Capacitatea profesională a început să înlocuiască valorile proletare în principiile conducătoare ale elitei sovietice.

Crearea acestei clase profesionale a fost o politică voită a regimului stalinist, care recunoștea nevoia unei pături sociale mai mari și mai de încredere de ingineri, administratori și manageri, atât pentru a concura cu economiile capitaliste, cât și pentru a stabiliza sistemul sovietic, oferindu-i o bază socială mai solidă. Regimul avea nevoie de sprijinul unei clase de mijloc loiale, ca să nu fie copleșit de mai amplele presiuni sociale pentru reformă de după 1945. Iar mijloacele cele mai directe pentru a câștiga această loialitate era să țină cont de aspirațiile mondene ale indivizilor. Această nouă clasă mijlocie sovietică a fost răsplătită cu locuri de muncă sigure și bine plătite, apartamente personale și plăcerile casnice ale unui cămin confortabil. În primii ani de după război existau puține bunuri de larg consum care să le satisfacă aspirațiile, dar, la fel ca în anii 1930, existau nenumărate promisiuni pentru „o viață mai bună”. Propaganda, filmele și literatura de ficțiune sovietice au inventat o imagine despre fericirea

personală și materială care îi aștepta pe cei care studiau din greu și munceau sârguincios. În filmele și literatura postbelice, bunăstarea personală era prezentată ca fiind doar o răsplată pentru hărnicie și loialitate, preocuparea pentru fericirea personală, viața casnică și bunurile materiale fiind reprezentată ca o valoare („sovietică”) devenită recent pozitivă[24].

Extinderea sistemului de învățământ superior a fost cheia creării acestei clase mijlocii. La începutul anilor 1950, în universitățile sovietice erau 1,7 milioane de studenți, iar în școlile și colegiile tehnice superioare erau mai bine de 2 milioane[25]. Populația studențească era în esență un amestec de copii proveniți din familii ale intelighenției, o parte mai mare de copii din elita sovietică existentă și o proporție considerabilă de tineri cu origini modeste care avansaseră în grad în armată în timpul războiului și cărora li se acorda acum acces preferențial la învățământul superior. Promovați în elita tehnică și managerială, ei își datorau succesul nu originii de clasă sau zelului politic, cum a fost cazul acelor *vîdvijenți* din anii 1930, ci mai degrabă pregătirii obținute în școlile și universitățile sovietice. Identificarea lor cu sistemul era strâns legată de identitatea lor profesională. Ca ingineri și tehnicieni, manageri și planificatori, ale căror cariere erau definite de țelul de a asigura funcționarea eficientă a sistemului sovietic, ei au acceptat rapid gândirea de tip rațional din societate și din economia planificată, chiar dacă, din punct de vedere politic sau din cauza represiunilor la care fuseseră supuse familiile lor, aveau motive să se opună regimului stalinist.

Pentru a avea succes în acest tip de carieră, oamenii trebuiau să se conformeze, cel puțin aparent, pretențiilor regimului. Așa cum explica un inginer în 1950:

> Pentru a avansa la locul de muncă, trebuie să fii energic și perseverent, trebuie să fii în stare să-ți ții gura și să porți o mască. [...] Dacă reușești să strigi „Trăiască Stalin!” [...] și să cânți șlagărul „Nu cunosc vreo altă țară în care omul respiră atât de liber”, atunci vei reuși.

Potrivit unui grup de emigranți politici intervievați la acea vreme, cel mai obișnuit tip de funcționar sovietic nu mai era comunistul plin de credință și entuziasm din anii 1930, ci carieristul care poate că nu credea în partid sau în țelurile acestuia, dar, cu toate acestea, îi îndeplinea ordinele[26]. Prin acești staliniști obișnuiți, prin milioanele de tehnocrați și funcționari mărunți, regimul a fost transformat într-o rutină, practicile sale au fost birocratizate și impulsurile revoluționare care conduseseră la Teroare au fost transformate treptat în cultura stabilă a loialei elite profesionale.

Disimularea fusese întotdeauna o abilitate necesară supraviețuirii în Rusia sovietică, însă în anii postbelici, când cerințele de clasă și devotamentul politic au devenit secundare afișării exterioare a conformării, arta de a purta măști s-a perfecționat. Czesław Miłosz, care trăise în timpul sistemului comunist postbelic în Polonia, credea că oamenii deveniseră atât de exersați în a juca teatru în public, încât acest fapt a început să pară natural:

> După un antrenament mai lung are loc o identificare riguroasă cu rolul, încât nu se mai poate distinge ceea ce e propriu de ceea ce e dobândit. Identificarea cu rolul impus oferă o anumită ușurare și permite diminuarea vigilenței. Anumite reflexe apar în anumite momente în mod automat. [...] Actoria practicată la scară de masă a survenit rar în istoria de până acum a speciei umane[27].

Unii s-au pierdut cu totul pe ei înșiși în rolul pe care îl jucau în public. O identitate scindată era, probabil, mai reprezentativă pentru mentalitatea sovietică. La fel ca un actor cu un ochi atent mereu la propriu-i joc, majoritatea cetățenilor rămâneau deosebit de conștienți de diferența dintre sinele lor intim și sinele lor public și aveau multe mijloace de a-și menține cele două identități, de la strategii pentru suprimarea gândurilor și impulsurilor potențial primejdioase, până la metode pentru soluționarea dilemelor morale care nu le lăsau în pace conștiința.

Tânăra clasă de profesioniști de la sfârșitul anilor 1940 și începutul anilor 1950 se confrunta cu dileme noi în comparație cu cele înfruntate de părinții lor în anii 1930. Împovărați adesea de o biografie pătată pe care o moșteniseră de la părinți, erau siliți să-și croiască drum printr-un sistem în care, spre deosebire de părinții lor, puțini dintre ei credeau cu adevărat – un joc complex de strategie care necesita disimulare (și autoamăgire), conformism și compromis moral. Prima alegere morală pe care mulți au fost nevoiți s-o facă în cariera lor a fost dacă să declare arestarea rudelor lor în chestionarul (*anketa*) pe care trebuiau să-l completeze când intrau la universitate sau își începeau activitatea la locul de

muncă. Dezvăluirea unei biografii pătate presupunea riscul de a fi respinși; dar ascunderea acesteia putea să atragă consecințe și mai grave dacă autoritățile descopereau adevărul.

Când s-a înscris la Facultatea de Economie de la Institutul Politehnic din Leningrad în 1946, Irina Aleksandrova a ascuns faptul că tatăl ei fusese arestat. Totuși, când a ajuns în anul al II-lea, a declarat adevărul într-un alt chestionar pe care studenții trebuiau să-l completeze înainte de a merge într-o călătorie de studii. Irina s-a gândit că „vremurile s-au schimbat, că au devenit mai libere” și că „nu mai era o rușine să provii dintr-o familie de dușmani ai poporului”, deși, privind retrospectiv acele evenimente, ea crede că a fost influențată de speranțele liberale ale prietenilor ei ale căror familii nu fuseseră niciodată persecutate. Când a primit cel de-al doilea chestionar al Irinei, Comsomolul de la institut a organizat o „ședință de epurare” cu toți studenții din anul ei, în cadrul căreia a fost silită să răspundă la întrebări ostile despre motivul pentru care „și-a ascuns originea socială”. Liderii Comsomolului au acuzat-o pe Irina că s-a comportat „rușinos”, într-o „manieră antisovietică”, la fel cum se comportase tatăl ei, un „dușman al poporului”. La ședință, a fost adoptată hotărârea care recomanda exmatricularea Irinei din institut. Ea a fost salvată de unul dintre lectori, prodecanul facultății, care fusese arestat în timpul epurărilor industriale de la începutul anilor 1930 și revenise recent de pe front. „Pe atunci, atmosfera morală din institut era dominată încă de soldații care se întorseseră de pe front”, își amintește Irina. „Ei nu tolerau reinstaurarea culturii epurărilor și supravegheau cu o mână de fier facultățile și căminele ca să se asigure că

activiștii studenți nu îi terorizau pe alții ca mine.” Lectorul s-a preocupat ca Irina să nu fie exmatriculată, ba chiar i-a obținut dreptul să participe la călătoria de studii, iar ea a absolvit institutul cu brio. Însă în 1949 lectorul a fost demis în urma unei epurări generale a institutului legată de Afacerea Leningrad[28].

Mulți credeau că a declara în chestionar arestarea părinților era „lucrul cel mai cinstit de făcut”. Crescuți în tradiția sovietică, cu credința că viața personală ar trebui să fie deschisă opiniei publice, ei simțeau că lucrul cel mai important era să trăiască în adevăr. Alții credeau că a nu recunoaște arestarea părinților lor însemna practic același lucru cu a-i trăda pe aceștia din motive egoiste; dimpotrivă, să accepte moștenirea biografiei pătate a părinților însemna, într-un fel, să își păstreze credința în ei. Inna Gaister s-a înscris ca studentă la Universitatea din Moscova în 1944. Scria întotdeauna adevărul despre părinții ei deoarece se temea că, dacă ar scrie adevărul doar pe jumătate sau ar minți, s-ar afla oarecum în pericolul de a se lepăda de ei.

> Eram foarte înspăimântată de asta. […] Îmi era teamă că dacă aș minți cu privire la părinții mei, aș renunța cumva la ei. […] Declarând deschis că eram fiica unui dușman al poporului, simțeam că mă protejam de la a fi supusă presiunii să renunț la tatăl meu, ceva ce mi se părea foarte greu de făcut, chiar dacă știam că el era mort[29].

Inna Gaister (centru) cu doi prieteni de la Universitatea din Moscova, 1947

Unii alegeau să își ascundă biografia pătată pentru a nu-și periclita cariera. Erau multe căi de a-și justifica mental această opțiune: că părinții lor nu au fost cu adevărat „dușmani ai poporului” și că, prin urmare, nu ascundeau nici o crimă; că părinții lor ar fi vrut ca ei să avanseze în societate; sau că o astfel de tăinuire era singura modalitate de a deveni cetățeni sovietici cinstiți. Astfel, Leonid Mahnaci, în cererea de înscriere la Institutul de Cinematografie din Moscova, în 1949, a scris că tatăl său, Vladimir (care în 1941 fusese arestat și condamnat la zece ani de detenție într-un lagăr de muncă din Siberia), „a dispărut pur și simplu fără urmă” în timpul războiului[30]. Iar Vladimir Vlasov și-a schimbat numele adevărat (Zikkel) cu numele de familie al mătușii sale, Olga Vlasova, care îl crescuse în casa ei din Leningrad după arestarea părinților. Vladimir și-a găsit un loc de muncă la o instalație militară secretă în 1948. El își amintește:

> Scriam întotdeauna același lucru în toate chestionarele. Sora mea mai mare m-a ajutat să-mi fac o fițuică pe care să o pot consulta astfel încât să fiu sigur că dau mereu același răspuns. Puneam de fiecare dată același loc fals de naștere și aceeași dată falsă de naștere și întotdeauna scriam că mi-am pierdut părinții la o vârstă fragedă. „Nu dețin nici o informație despre tatăl meu", adăugam eu. Cât despre mama, întotdeauna treceam numele [fals] Nina Ippolitovna. Am născocit povestea că ea câștigase trei medalii în război și că nu fusese căsătorită niciodată. I-am atribuit un iubit pe nume Boris Stepanovici, care venise în Rusia de la Paris, deși eram prea mic ca să-mi aduc aminte prea multe despre el, cu excepția faptului că era un fel de artist plastic și că făcea multe schițe cu mama. Am continuat să mențin această poveste până în 1980, când, în cele din urmă, am omorât-o pe mama. În acel moment, ajunsese la vârsta de 86 de ani[31].

Numai în Uniunea Sovietică, țara cea mai birocratică, dar și cea mai absurd de ineficientă din lume, era posibil să menții asemenea minciuni atât de mult timp.

Pentru aceia care voiau să își lase trecutul în urmă, era de așteptat să se producă o schimbare în relația cu părinții care fuseseră persecutați. Așa cum se temea Inna Gaister, exista mereu tentația ca asemenea părinți să fie dați uitării. Anghelina Bușueva a devenit membră activă a Comsomolului din Perm. Se înscrisese deja la pionieri când se afla în ALJIR, de unde se întorsese împreună cu mama și sora ei în 1946. Mai mult ca orice pe lume, ea voia să fie recunoscută drept

„cetățeană sovietică cu drepturi depline”, să se bucure de aceleași drepturi ca alți cetățeni și să depășească stigmatul originii ei. La Institutul Pedagogic din Perm, la care s-a înscris în 1951, Anghelina a devenit curând secretară a Comsomolului. Îl iubea pe Stalin. Refuza să creadă că el fusese responsabil pentru arestarea tatălui ei, în 1937, sau pentru distrugerea familiei ei în urma arestării mamei, în 1938. Deoarece mama ei avea o altă părere – o părere pe care era încă periculos să o ai la începutul anilor 1950 –, familia nu discuta niciodată despre trecut. Anghelina încerca să nu se gândească la tatăl ei. Numai negându-l putea să meargă mai departe și să urmeze o carieră la o fabrică din Perm. Cu certitudine nu a vorbit niciodată despre el cu soțul ei, un funcționar comunist din fabrică:

Nelli și Anghelina Bușueva, 1953

În familia mea, obișnuiam să zicem: „Cine știe multe îmbătrânește repede!” sau „Cine știe mai puține o duce mai

bine!”. Nu am discutat cu nimeni despre tatăl meu până când nu am ieșit la pensie de la fabrică, în 1991[32].

Leonid Saltîkov s-a născut în 1927 în familia unui preot care a fost arestat în 1937. Fiind cel mai mare dintre cei cinci copii, Leonid s-a simțit răspunzător pentru mama lui, o lucrătoare la poștă care nu câștiga destul pentru a-și întreține familia. Deși era un băiat deștept, a terminat doar patru clase înainte de a fi exmatriculat de la școală din cauza biografiei sale pătate. După mai multe slujbe ocazionale, a reușit să se înscrie la o școală de ucenici, ascunzând arestarea tatălui său. Voia să devină inginer, să se dovedească un „cetățean sovietic de primă clasă”, după cum își amintește el, având succes într-o profesie deosebit de prețuită de regim. În 1944, Leonid a obținut un post de inginer electrician la o fabrică de armament din Celeabinsk. Serile, studia la un colegiu tehnic. În toate chestionarele a scris că tatăl lui a murit în 1948: se sugera că fusese ucis în timpul războiului. „N-o să verifice nimeni o asemenea dată”, s-a gândit Leonid.

Am susținut această versiune a evenimentelor timp de mulți ani – până în 1958, când am ajuns șeful unui sector special din „grupa secretă” de operațiuni din fabrica de muniții. Atunci am simțit că ar trebui să îndrept lucrurile și să spun adevărul. […] Mă temeam că în această „grupă secretă” mi se va verifica povestea și că, atunci când se va afla că am mințit, voi fi acuzat că sunt spion.

Leonid în 1944

Leonid a aflat abia în 1963 ce se întâmplase cu tatăl lui (împușcat în 1938). Până atunci, a continuat să nege că știa ceva despre soarta lui. „Eram interesat doar să urc în ierarhia profesională”, recunoaște el, „iar pentru așa ceva trebuia să păstrez trecutul meu secret. [...] Adevărul despre arestarea tatălui mi-ar fi pătat reputația și mi-ar fi distrus cariera”. În 1965, Leonid s-a înscris în partid. A devenit secretarul Comitetului de Partid din fabrica în care lucra, ajungând efectiv liderul a 1.500 de comuniști. Era un stalinist înfocat, a suferit profund când a murit Stalin și a păstrat pe birou fotografia lui până când a ieșit la pensie, în 1993. Leonid nu a crezut că Stalin era răspunzător de arestarea tatălui său (părere pe care o are și azi). Din contră, i-a fost recunoscător lui Stalin pentru oportunitatea de a se ridica de la o origine modestă, de fiu al unui preot de țară, și de a deveni un șef important într-o fabrică[33].

Ruperea de trecut din motive de carieră a deteriorat multe relații de familie. În 1946, Iuri Streleț ki a absolvit cu note maxime liceul din Tbilisi. A vrut să se întoarcă la Leningrad, unde crescuse, ca să studieze ingineria la Institutul Politehnic, însă a fost respins când a recunoscut în cererea de înscriere că părinții lui fuseseră arestați ca „dușmani ai poporului”. Iuri a reușit să găsească de lucru cu jumătate de normă pe la diverse fabrici din Leningrad, ceea ce i-a permis să asiste ca student extern la cursurile serale de la institut, deși nu a putut să dea examenele finale sau să primească un certificat de absolvire. În 1948 a fost angajat neoficial ca tehnician proiectant la principala tipografie a partidului din Leningrad, exact când la tipografie se introducea o tehnologie nouă din Germania. Iuri a jucat un rol esențial în instalarea noii mașinării, dar, fiind un angajat neoficial, nu a primit nici o recompensă sau recunoaștere pentru realizarea sa. De fapt, îndată ce noile utilaje au fost puse în funcțiune, el a fost concediat din pricina arestării tatălui său, pe care o consemnase într-un chestionar. În următorii trei ani, Iuri a avut un șir de slujbe temporare. În 1951, mama lui s-a întors la Leningrad din exilul din Kazahstan. Profund afectată de moartea soțului ei și de anii de exil, nu a putut să-și găsească un loc de muncă și trăia foarte sărăcăcios de una singură. Iuri nu o vizita și nici măcar nu a încercat să o ajute financiar. Propriile lui experiențe amare îl făcuseră egoist, după cum mărturisește într-un interviu.

> Am devenit un egocentric, iar sentimentele mele pentru alții, chiar și pentru propria mamă, s-au înăsprit. Mi-am scos-o din minte și am uitat de ea, deoarece o vedeam ca pe

> o povară de care puteam să mă lipsesc. Este rușinos să recunosc asta, dar e adevărat.

În 1953, Iuri a depus cerere pentru un post de tehnician superior la Observatorul Pulkovo. De data aceasta, nu și-a declarat biografia pătată – a scris că ambii părinți au murit – și, ca urmare, a obținut postul[34].

Unii tineri erau atât de disperați să își construiască o carieră, încât deveneau informatori pentru NKVD. Organele de securitate își recrutau mulți informatori dintre copiii „dușmanilor poporului”. Știau că erau vulnerabili și că mulți dintre ei aveau o puternică dorință de a demonstra că erau demni cetățeni sovietici.

Tatiana Elaghina s-a născut la Leningrad în 1926 într-o familie de negustori care fuseseră foarte bogați înainte de 1917. Ei au fost exilați în Kazahstan în 1935, după uciderea lui Kirov. În 1945, Tatiana a depus cerere de admitere pentru a studia matematica la Universitatea din Moscova. Deși avea note maxime, a fost respinsă din cauza „originilor sociale străine”. Astfel că s-a înscris, în schimb, la Institutul Electromecanic pentru Ingineri din Transporturi din Moscova, unde datorită cererii de studenți competenți se acorda mai puțină atenție originii familiale. Să studieze la Moscova însemna împlinirea visurilor Tatianei. Însă la scurt timp după ce și-a început studiile, institutul a anunțat o epurare generală pentru a-i îndepărta pe „indezirabilii din punct de vedere social”. Tatiana a fugit la Leningrad, unde s-a înscris la Institutul de Inginerie Electrică. Autoritățile de acolo s-au bucurat că o studentă cu note atât de mari se înscria la ei și au închis ochii la biografia ei pătată. Dar în ultimul an de studii,

când studenții au fost angrenați în munca „secretă” de la termocentralele electrice, activitatea de înlăturare a celor „periculoși” s-a intensificat. Tatiana a fost desemnată să scrie rapoarte despre colegii ei:

> Au zis că nu era nimic rușinos în așa ceva și am reușit cumva să mă conving și pe mine însămi că aveau dreptate. Mi-au spus că dacă aud studenți zicând ceva de rău despre institut sau plângându-se de ceva, chiar dacă era într-o discuție personală între ei, trebuia să raportez imediat, asigurându-mă că oamenii despre care raportam nu vor ști acest lucru.

Tatiana a făcut tot ce a putut pentru a raporta cât mai puțin: raporta zvonurile pe care le auzea, fără a specifica nume. Presiunile exercitate asupra ei ca să ofere informații mai concrete au crescut însă, nu în ultimul rând întrucât, dacă ar fi refuzat, ar fi putut fi trimisă la muncă, așa cum fuseseră trimiși alții din anul anterior, în regiunile îndepărtate din nordul arctic de către Ministerul Energiei Electrice, care avea întâietate la repartizarea absolvenților institutului. Înainte de a-și da examenele finale, Tatiana a înaintat un raport care a dus la arestarea a trei studenți. Ea a obținut un post important la Moscova în cadrul Trustului pentru Energia Hidroelectrică[35].

Valentina Kropotina și-a construit întreaga carieră fiind informatoare. Ea s-a născut în 1930 într-o familie de țărani bieloruși care au fost reprimați în timpul colectivizării din agricultură ca fiind „culaci”. Casa și ferma familiei au fost distruse. Tatăl Valentinei a fost trimis în exil, lăsând-o pe mama ei să supraviețuiască cu cele două fiice mici ale lor într-

o cocioabă pe care ea a construit-o din ruinele casei lor. Fiindu-i interzis să meargă la școală din cauză că era fiică de „culac”, Valentina și-a petrecut copilăria muncind cu mama ei în diverse slujbe prost plătite înainte de a se muta la Irkutsk și apoi la Abakan, în regiunea Altai din Siberia. În Abakan, ea și mama ei s-au reunit cu tatăl Valentinei. Bolnav și înfrânt de anii petrecuți în lagărul de muncă forțată, el și-a găsit o slujbă ca paznic la o școală unde mama Valentinei muncea ca femeie de serviciu. Valentina a început să frecventeze cursurile școlii abia când avea treisprezece ani. Până atunci nu a știut să citească, după cum își amintește:

> Eram, practic, un copil al străzii, îmbrăcată în zdrențe și desculță. [...] Toate amintirile despre copilăria mea sunt dominate de senzația de foame. [...] Mă temeam de foame și, încă și mai mult, de sărăcie. Și această frică m-a corupt.

La școală, Valentina suferea profund din cauza stigmatului originii ei de „culac”. A devenit din ce în ce mai rușinată de sărăcia părinților ei, de originea lor bielorusă și de neștiința lor (erau analfabeți și nu vorbeau rusă). Ferm hotărâtă să se elibereze învățând din greu, Valentina s-a înscris la pionieri și apoi în Comsomol. Era singura cale care „îmi oferea speranța să scap de sărăcia și foamea în care crescusem”, explică ea. Când a crescut, Valentina a ajuns să creadă că Stalin era „cea mai minunată ființă umană din toată istoria”. A acceptat întru totul propaganda partidului despre „spioni” și „dușmani”. Ba chiar a vrut să devină avocată, ca să poată ajuta guvernul să-i urmărească și să-i prindă. „Asemenea lui Stalin, nu simțeam

nici un pic de milă față de cei care erau trimiși în Gulag", își amintește ea.

În 1948, când avea optsprezece ani, Valentina a fugit de acasă. S-a înscris la un colegiu de contabilitate și apoi și-a luat o slujbă de contabilă stagiară la o bază navală de pe insula Sahalin, unde primea salariul și rațiile de hrană mai mari rezervate personalului militar special. Valentina s-a căsătorit cu un ofițer din marină. A devenit o membră de încredere a bazei navale, lucrând în clădirea personalului cu acces special la dosarele tuturor cadrelor. În această calitate, a fost recrutată de MVD pentru a informa despre soțiile altor ofițeri din marină. Sarcina ei era să se împrietenească cu aceste femei și să raporteze superiorului ei despre viața și părerile lor personale:

> În unele cazuri, le abordam și le rugam să îmi facă ceva ce puteam să cumpăr – multe femei își petreceau timpul cosând și tricotând. Alteori, mă împrieteneam cu femeile și făceam în așa fel încât să fiu invitată la ceai acasă la ele. Sau le vizitam la locul de muncă. Superiorul meu îmi dădea bani pentru aceste „însărcinări" (mai am încă o mulțime de lucruri, mai ales haine și pulovere, pe care mi le-au făcut „clientele" mele). Îmi dădea bani și ca să cumpăr o prăjitură pentru ceai sau vreo altă atenție neînsemnată care să mă ajute să stabilesc un prim contact și să câștig încrederea femeilor. Exista o singură regulă: trebuia să fiu singură cu cineva înainte să aduc vorba despre ceva important. Abia atunci lumea vorbea fără rețineri.

Valentina a lucrat ca informatoare timp de câțiva ani. A scris zeci de rapoarte despre oameni care ulterior au fost arestați. Era bine plătită – îndeajuns pentru a le trimite părinților ei vârstnici sume mari de bani și pentru a-și cumpăra o casă în Abakan, unde s-a retras cu soțul ei în 1959 (la vârsta de 39 de ani). În timpul interviurilor, ea insistă că a fost constrânsă să lucreze împotriva voinței ei. Se percepe și pe sine drept o victimă a represiunii:

> A fost imposibil să refuz, știau totul despre părinții mei și despre originea lor de „culaci”. [...] Știam că ei îl băgaseră la pușcărie pe tata și îmi era teamă că mă vor închide. [...] În plus, dacă aș fi refuzat să cooperez, soțul meu ar fi putut să aibă de suferit.

Valentina Kropotina și soțul ei, Viktor, 1952

Pe de altă parte, Valentina susține cu tărie că cei pe care i-a denunțat erau cu adevărat dușmani ai poporului, „spioni dovediți”. Nu simte nici o remușcare pentru ce a făcut. De fapt, e mândră de onorurile pe care le-a primit pentru ceea ce ea numește munca ei în „contraspionaj”[36].

3

Cariera lui Simonov a ajuns pe noi culmi după 1945. Scriitorul s-a întors din război cu un cufăr de medalii pentru reportajele sale de pe câmpurile de luptă. Ca membru de încredere al partidului și în cercul intim de intelectuali preferați de Stalin, a fost numit în fruntea unei mici delegații de jurnaliști influenți trimiși de Kremlin în SUA în mai 1946, când Războiul Rece era pe punctul de a începe. Instruit la Kremlin de Molotov, ministrul de Externe, Simonov a fost însărcinat de Stalin să-i convingă pe americani că Uniunea Sovietică nu dorea un război. Călătoria i-a oferit lui Simonov prima sa experiență reală despre ce însemnau privilegiile guvernamentale. A fost șocat de avansul bănesc uriaș pe care l-a primit pentru deplasare. E posibil să fi fost chiar tulburat de discrepanța dintre situația sa și ceea ce știa despre condițiile cetățenilor sovieticilor obișnuiți, dar, dacă așa a fost, acest sentiment a fost unul temporar. Simonov a profitat din plin de plăcerile Occidentului. În SUA a fost primit ca o celebritate mondială. Romanul său *Zile și nopți* era un

bestseller național. Toată lumea știa poemul său „Să m-aștepți”. Piesele lui se jucau în teatre din New York, Boston, Washington și San Francisco. Simonov a fost fotografiat în compania unor vedete precum Gary Cooper, Lion Feuchtwanger și Charlie Chaplin, cu care a corespondat regulat[37].

Turneul american a fost unul dintre cele câteva călătorii în străinătate făcute de Simonov în anii imediat de după război. Cu fiecare ocazie, guvernul sovietic i-a încredințat o misiune importantă. La Londra, unde a fost în 1947, Simonov a raportat despre posibilitatea de a recruta scriitori de frunte (inclusiv pe J.B. Priestley și George Bernard Shaw) pentru cauza sovietică[38]. La Paris, unde s-a oprit în drum spre America, Simonov a încercat să-l convingă pe scriitorul rus emigrant Ivan Bunin să se întoarcă în Uniunea Sovietică. Singurul rus care câștigase Premiul Nobel pentru Literatură, Bunin trăia în străinătate din 1920, când fugise, plin de dezgust, din cauza Revoluției. Acum avea în jur de 75 de ani, dar Stalin spera că sentimentul patriotic și nostalgia ar putea să-l convingă totuși să se întoarcă în țara natală. Mulți emigranți politici au fost seduși de imaginea favorabilă a Uniunii Sovietice din 1945 și unii chiar au decis să se întoarcă. La Paris, Simonov s-a întâlnit cu Bunin în tot felul de restaurante la modă, plătind nota cu banii primiți de la guvernul sovietic. Subliniindu-și propria ascendență aristocratică, Simonov a vorbit cu entuziasm despre viața din Uniunea Sovietică. Iar când Bunin l-a invitat la masă acasă la el, Simonov a sugerat o „masă colectivă”, pentru care Valentina Serova a fost adusă cu avionul de la Moscova, cu un coș imens de delicatese rusești (hering, untură de porc, pâine

neagră și diverse tipuri de votcă), menite să sporească nostalgia bătrânului. Valentina chiar i-a cântat cântece rusești. Însă Bunin nu și-a schimbat părerile antisovietice. A refuzat să revină în Uniunea Sovietică, fie și pentru o vizită[39].

În 1946 Uniunea Scriitorilor s-a reorganizat în mod similar cu Politburo, cu un secretar general, în persoana lui Aleksandr Fadeev, și trei adjuncți, inclusiv Simonov. Scriitorul Kornei Ciukovski consemna în jurnalul său pe 16 noiembrie 1946: „Conducătorii Uniunii Scriitorilor au chipuri foarte inexpresive. Împietrite în nemișcare. Cel mai rău e Tihonov. E capabil să asculte ore în șir fără nici o expresie pe față. [...] Fadeev și Simonov au și ei chipuri împietrite. Trebuie să fie din cauza obiceiului de a prezida". La două săptămâni după alegerea sa în conducerea Uniunii Scriitorilor, Simonov a fost numit redactor-șef la *Novîi mir* („Lumea Nouă"), cea mai veche și mai prestigioasă revistă literară din Uniunea Sovietică. În martie 1950, a părăsit *Novîi mir* pentru a ocupa funcția de redactor-șef la principalul ziar literar al țării, *Literaturnaia gazeta*, cu instrucțiuni primite personal de la Stalin să își folosească editorialele pentru a exprima o perspectivă alternativă despre politica culturală a Războiului Rece, una care să pară suficient de diferită de poziția Kremlinului, astfel încât să satisfacă dorința de independență a inteligheției literare fără a se depărta, de fapt, de politicile sale stricte față de Occident. Faptul că i-a încredințat lui Simonov o sarcină atât de delicată și neobișnuită era un semn al încrederii pe care Stalin o avea în el[40].

Simonov în 1946

Înălțarea în cadrul elitei sovietice a condus la o transformare dramatică a înfățișării lui Simonov. El a abandonat „lookul militar” din perioada războiului și a început să se îmbrace în costume englezești cu croială elegantă sau în ținute mai relaxate compuse din pulovere pe gât din America, un palton din cămilă și șapca la modă în anii postbelici. Înalt și izbitor de chipeș, Simonov avea alura unui gentleman european. A reînceput să arboreze multe dintre manierele aristocrației în sânul căreia se născuse. Era un *bon viveur* și o gazdă generoasă, era loial și amabil cu personalul de serviciu, mai ales cu secretarele și șoferii, le deschidea ușile femeilor, le ajuta să își îmbrace paltoanele și le săruta mâna[41].

Stilul de viață al lui Simonov a trecut și el printr-o schimbare profundă. Avea mai multe locuințe: o *dacea* spațioasă în renumita stațiune pentru literați Peredelkino,

chiar lângă Moscova, pe care a cumpărat-o în 1946 de la scriitorul Gladkov cu un sfert de milion de ruble, o sumă care constituia o avere în acele vremuri; o casă la Gulripși, un sat lângă Suhumi, cu vedere spre Marea Neagră, pe care a cumpărat-o în 1949; și un apartament mare pe Bulevardul Gorki, la Moscova, în care a locuit cu Valentina după 1948. Cei doi aveau două slujnice, o menajeră, o secretară și un șofer personal pentru limuzina pe care o importaseră din America. Apartamentul era plin de obiecte de artă scumpe și elegante. Pe pereți erau tablouri prețioase, inclusiv unul de Kuzma Petrov-Vodkin, care trebuie să fi provenit dintr-o colecție privată ce fusese confiscată de stat. Apartamentul era scena petrecerilor la modă pentru elita lumii literare și teatrale din Moscova. Simonov era un bucătar foarte priceput și uneori pregătea mese elaborate pentru petreceri, însă cel mai adesea îl chema pe bucătarul-șef de la celebrul restaurant georgian Aragvi din apropiere, care își aducea echipa de bucătari pentru a găti un festin în apartament[42].

Printre angajații săi de la *Novîi mir*, Simonov era cunoscut pentru purtarea sa de „senior feudal”. Lidia Ciukovskaia, care lucra la redacția de poezie, a fost frapată de înfățișarea tinerească a noului redactor-șef, care avea pe atunci doar 31 de ani. Totuși, a remarcat și enorma lui încredere în sine, care îi conferea autoritatea unui bărbat mult mai în vârstă. La serviciu, Simonov era serios și cumpănit în decizii, pufăind îndelung din pipa din lemn de briar, în stilul lui Stalin, în timp ce le dădea instrucțiuni subordonaților (pe biroul lui erau întotdeauna o jumătate de duzină de pipe). După spusele Ciukovskaiei, Simonov era arogant și dominator în interacțiunea cu angajații de la *Novîi mir*. În jurnalul ei, a

comparat birourile redacției cu un conac din secolul al XIX-lea, cu „lingăi și lachei” alergând peste tot după bunul plac al stăpânului. S-a simțit jignită mai ales de tratamentul lipsit de considerație la care Simonov a supus doi poeți pe care ea îi convinsese să își trimită poemele la *Novîi mir* în 1946. Unul era Nikolai Zaboloțki, care tocmai se întorsese după opt ani petrecuți într-un lagăr de muncă forțată. Simonov a fost de acord să îi publice una dintre poezii, dar l-a obligat să modifice niște versuri din motive politice. Celălalt era Boris Pasternak, o figură deosebit de importantă în literatura sovietică, pe atunci în vârstă de 56 de ani, îndeajuns de bătrân pentru a fi tatăl lui Simonov. Pasternak solicitase un avans pentru o poezie a cărei publicare în *Novîi mir* fusese acceptată de Simonov. Însă Simonov l-a refuzat deoarece a văzut solicitarea lui ca pe o amenințare voalată a lui Pasternak de a-și retrage poezia dacă nu i plătea avansul. Simonov i-a spus Ciukovskaiei că nu era etic din partea lui Pasternak „să mă amenințe pe mine, după tot ceea ce am făcut pentru el. Dacă aș fi în situația lui, nu m-aș purta așa”. Pentru a-i da o lecție lui Pasternak, Simonov a decis ca până la urmă să nu-i mai publice poezia acceptată. Pentru Ciukovskaia, ea însăși fiica unui scriitor (Kornei Ciukovski), crescută cu valorile vechii inteligheții, comportamentul lui Simonov a fost scandalos, deoarece denota că el acceptase supremația puterii de stat asupra autonomiei artei. „El [Simonov] vrea să fie un patron și pretinde recunoștință”, scria ea în jurnal.

> Însă oamenii nu vor pomană. Vor respectul pe care-l merită. Zaboloțki ar trebui să fie publicat, nu pentru că a stat opt ani în lagăre, ci pentru că poezia lui este bună.

> Simonov este obligat să-l sprijine pe Pasternak nu ca să-i facă favoruri, ci este obligat să-l sprijine deoarece el se ocupă de poezie și, în acest domeniu, Pasternak ar trebui să fie cea mai importantă responsabilitate a sa. [...] Simonov nu înțelege că e de datoria lui față de cultura rusă și față de popor să-i dea bani lui Pasternak. El consideră asta un favor personal, pentru care Pasternak ar trebui să-i fie recunoscător[43].

La fel ca toți cei ce dețineau puterea în sistemul stalinist postbelic, Simonov era capabil să exercite o putere enormă. Ca redactor-șef la *Novîi mir* și adjunct la Uniunea Scriitorilor, putea să facă sau să distrugă cariera aproape oricărui scriitor din Uniunea Sovietică. Putea să ajute oameni în multe alte feluri – să facă rost de o locuință sau de un loc de muncă, ba chiar să-i apere de arestare – numai dacă era îndeajuns de curajos să-și folosească influența pe lângă autorități. Așa funcționa sistemul. Simonov era bombardat cu cereri personale de la colegi, prieteni, prieteni ai prietenilor, cunoștințe întâmplătoare, soldați pe care îi cunoscuse în timpul războiului. Nu putea să-i ajute pe toți, desigur, dar felul în care îi alegea pe cei pe care îi ajuta era grăitor. De pildă, era foarte protector și amabil cu secretara lui personală, Nina Gordon, o femeie minionă și atrăgătoare, la vreo 35 de ani, care venise la *Novîi mir* în 1946. Nina lucrase anterior pentru scriitorul Mihail Kolțov, ale cărui articole despre Războiul Civil din Spania fuseseră o sursă de inspirație pentru tânărul Simonov. Soțul ei, Iosif Gordon, un editor de imagine dintr-o familie de nobili, fusese arestat în 1937 și condamnat la cinci ani într-un lagăr de muncă forțată de lângă Magadan. În 1942,

Iosif a fost eliberat ca să poată lupta pe front. Nina l-a informat pe Simonov despre soțul ei aflat în dizgrație atunci când el a vrut să o promoveze ca secretara lui personală. În acel moment, Iosif trăia în exil la Reazan, unde lucra ca inginer. Nina s-a oferit să nu accepte promovarea, dar Simonov nici nu a vrut să audă de așa ceva. A spus chiar că va scrie la MVD pentru a-l ajuta pe Iosif – o ofertă pe care ea a respins-o, deoarece nu voia să profite de bunătatea lui. Și așa faptul că era angajată în redacția de la *Novîi mir* ar fi putut să aibă consecințe neplăcute pentru Simonov, așa cum a demonstrat-o un incident din 1948, când Iosif, căruia i se dăduse permisiunea să viziteze Moscova pentru câteva zile, a apărut pe neașteptate în birourile redacției. Acolo s-a nimerit să fie prezent un jurnalist de la ziarul *Izvestiia*, care l-a observat foarte atent pe Iosif, cu înfățișarea lui evidentă de exilat. A doua zi, Nina a fost chemată și luată la întrebări de Departamentul Special al revistei, care era ochii și urechile MVD-ului (toate instituțiile sovietice aveau propriul Departament Special). Anchetatorii au vrut să știe de ce Nina ascunsese că era căsătorită cu un exilat politic și au amenințat-o că vor raporta lipsa ei de vigilență. Când a auzit despre incident, Simonov s-a înfuriat. L-a văzut ca pe o încălcare a autorității sale de redactor-șef. Nina a primit o mustrare de la Departamentul Special, care a emis și o instrucțiune prin care se interzicea ca „persoanele suspecte” să fie primite în redacție, dar nu s-a întreprins nici o altă acțiune ulterioară împotriva ei[44].

Dacă Simonov era adesea cumsecade cu oamenii din sfera sa personală și era curajos în a-i ajuta pe lângă autorități, era mult mai puțin curajos când venea vorba despre oameni din

sfera publică. Mulți scriitori au apelat la el în timpul represiunilor din perioada postbelică. Simonov era precaut în răspunsuri. Pe unii i-a ajutat, pe alții mai puțin, în funcție de sentimentele sale personale, însă întotdeauna era atent să nu-și riște propria poziție sau să nu ridice suspiciuni în privința sa. De exemplu, în septembrie 1946 Simonov a scris o scrisoare de recomandare pentru fostul lui coleg de clasă de la Institutul de Literatură, poetul Portugalov, care depusese cerere de înscriere în Uniunea Scriitorilor. Nu a menționat arestarea lui Portugalov (în 1937) sau anii în care suferise în lagărele de muncă din Kolîma, referindu-se, în schimb, la cei „șapte ani pe care Portugalov i-a petrecut în armată" ca motiv pentru care acesta nu publicase nimic, astfel încât să nu dea impresia că pleda pentru un fost „dușman al poporului". Portugalov a fost respins de Uniunea Scriitorilor în 1946, dar a depus din nou cerere de înscriere în 1961, în plină epocă de relaxare a regimului politic sub Hrușciov. Cu acea ocazie, Simonov a fost mai direct în scrisoarea de recomandare, indicând „nedreptatea arestării sale" ca fiind singurul motiv pentru care prima lui carte de poezii, publicată în 1960, nu apăruse cu douăzeci de ani mai devreme[45]. De asemenea, Simonov a scris în sprijinul publicării poetului Iaroslav Smeleakov, un comunist devotat și prieten apropiat al soților Laskin, care fusese arestat în 1934, petrecuse cinci ani într-un lagăr de muncă și luptase cu bravură în război, după care a ispășit încă o pedeapsă în Gulag, muncind într-o mină de cărbuni din apropiere de Moscova[46]. Însă alți scriitori care au apelat la el nu au fost la fel de norocoși. Simonov a refuzat să își ajute fostul profesor de la Institutul de Literatură, poetul Lugovskoi, care suferise o cădere nervoasă în timpul primelor

lupte din 1941 și își petrecuse anii de război evacuat la Tașkent. După revenirea la Moscova, Lugovskoi i-a scris lui Simonov cu rugămintea de a-l ajuta să-și găsească un nou apartament. Lugovskoi locuia împreună cu soția într-un apartament la comun, dar starea lui mentală fragilă necesita intimitate. „Nu mai sunt tânăr”, i-a scris el fostului său elev.

> Sunt o persoană bolnavă. Nu suport să locuiesc într-un apartament la comun, cu o familie alcătuită din șase suflete în camera învecinată. [...] Nervii mei sunt permanent întinși și n-ar fi de mirare dacă voi ajunge într-un azil de nebuni. [...] Mi-e greu să cer ajutorul [...] dar dumneata ești un ins omenos și asta mă încurajează să apelez la dumneata. Iartă-mă! Te iubesc și sunt mândru de dumneata[47].

Simonov nu i-a răspuns. După cum percepea el lucrurile, Lugovskoi nu merita să fie ajutat. În primul rând, avea deja un apartament și, mai rău, îi lipsise curajul în război – o crimă de neiertat în ochii lui Simonov.

Atașamentul ferm al lui Simonov față de idealul sovietic al sacrificiului militar explică întru câtva de ce a avut de-a face cu campaniile de represiune postbelice ale lui Stalin, începând cu implicarea sa în „Jdanovșcina”, interzicerea oficială a tendințelor „antisovietice” din artă și știință, care a fost condusă de Andrei Jdanov, șeful ideologiei lui Stalin.

Jdanovșcina își avea originea în victoria militară din 1945, care a dat naștere unui naționalism xenofob în rândul conducerii sovietice. Mândria izvorâtă din victoria sovietică mergea mână în mână cu promovarea ideii de superioritate

politică și culturală a URSS (prin care regimul înțelegea, de fapt, superioritatea rușilor, care erau descriși de Stalin drept cel mai important grup din Uniunea Sovietică). Naționalismul ruso-sovietic a înlocuit, ca ideologie conducătoare a regimului, internaționalismul din perioada antebelică. Se făceau afirmații absurde despre realizările științei sovietice sub conducerea ideologiei marxist-leniniste. Mândria națională a dus la promovarea escrocilor și a excentricilor, ca pseudo-geneticianul Trofim Lîsenko, cel care a pretins că ar fi creat un nou soi de grâu ce putea fi cultivat în gerul arctic. Avionul, motorul cu aburi, radioul, becul electric – nu exista invenție sau descoperire pe care sovieticii să nu o revendice ca fiind a lor. Când a început Războiul Rece, Stalin a făcut apel la o disciplină de fier pentru a epura toate elementele antipatriotice – adică prooccidentale – din tot ce avea legătură cu cultura. El a argumentat că, din punct de vedere istoric, de la începutul secolului al XVIII-lea, când Petru cel Mare întemeiase orașul Sankt-Petersburg, inteligheția din Rusia se prosternase în fața Occidentului – știința și cultura – și trebuia ca ea să fie vindecată de această „boală” dacă Uniunea Sovietică voia să se apere de Occident.

La ordinele lui Stalin, Jdanov a lansat o campanie violentă împotriva influențelor occidentale din cultura sovietică[*8.]. Pentru Stalin, punctul de plecare al acestei campanii era Leningradul, un oraș european care nu-i plăcuse niciodată, a cărui independență față de Moscova fusese întărită considerabil de război. Restricțiile au început pe 14 august 1946, când Comitetul Central a publicat un decret prin care erau denunțate ziarele *Zvezda* și *Leningrad* pentru publicarea lucrărilor a doi mari scriitori din Leningrad, Mihail Zoșcenko

și Anna Ahmatova. Prin alegerea acestor scriitori ca țintă a atacului său, Kremlinul avea ca scop să demonstreze inteligheției din Leningrad că era subordonată regimului sovietic. Ahmatova câștigase o influență morală imensă în timpul războiului. Deși din 1925 poezia ei fusese rareori publicată în Uniunea Sovietică, ea rămânea pentru milioane de ruși un simbol viu al spiritului de rezistență și al demnității umane care făcuseră posibilă supraviețuirea Leningradului în timpul asediului. În 1945, filosofului de la Oxford Isaiah Berlin, care tocmai sosise la Moscova ca prim-secretar al Ambasadei Marii Britanii, i s-a spus că în război Ahmatova

> primise un număr uimitor de mare de scrisori de pe front, în care se cita atât din poeziile publicate, cât și din poezii nepublicate, deoarece marea lor majoritate circulau în particular, în copii manuscrise; era rugată să dea autografe, să confirme autenticitatea textelor, să-și exprime părerea cu privire la o chestiune sau alta.

Zoșcenko credea că decretul Comitetului Central fusese adoptat după ce Stalin auzise despre o sesiune de lectură de poezie ținută de Ahmatova în fața unei săli arhipline de la Muzeul Politehnic din Moscova. Când Ahmatova a terminat de citit, publicul a izbucnit în aplauze. „Cine a organizat aceste ovații în picioare?”, a întrebat Stalin[48].

Zoșcenko era și el un spin la fel de mare în coasta lui Stalin. Era ultimul dintre scriitorii satirici sovietici – Maiakovski, Zamiatin și Bulgakov muriseră –, o tradiție literară pe care Stalin nu putea să o suporte. Cauza imediată a atacului îndreptat asupra lui a fost o povestire pentru copii,

„Aventurile unei maimuțe”, publicată în *Zvezda* în 1946, în care o maimuță scapă de la o grădină zoologică și este educată ca o ființă umană. De fapt, însă, pe Stalin îl iritau de ani de zile povestirile lui Zoșcenko. S-a recunoscut pe el însuși în personajul santinelei din „Lenin și straja” (1939), în care Zoșcenko a portretizat un „ins din sud” bădăran și nervos, cu mustață, pe care Lenin îl tratează ca pe un băiețel[49].

Ca membru de frunte al Uniunii Scriitorilor, Simonov nu prea avea de ales decât să fie de acord cu această campanie. În primul număr ca redactor-șef la *Novîi mir*, a publicat decretul Comitetului Central, împreună cu o transcriere a unui discurs al lui Jdanov în care Ahmatova era descrisă drept „unul dintre susținătorii tipici ai unei poezii de salon aristocratice, lipsite de conținut, care este total străină literaturii sovietice” și (într-o frază care mai fusese folosită în trecut de către criticii sovietici) drept „jumătate călugăriță, jumătate târfă sau mai degrabă o târfă-călugăriță al cărei păcat e amestecat cu rugăciunea”[50].

Poate că Simonov a simțit un oarecare disconfort ca persecutor al intelighenției leningrădene, cu care se identifica propria-i familie, însă, indiferent ce sentimente ar fi avut în legătură cu acest aspect, a refuzat să le permită să-l rețină de la ceea ce considera a fi datoria lui mai înaltă față de stat. Reflectând la aceste evenimente în ultimii săi ani de viață, Simonov a mărturisit că fusese de acord cu Jdanovșcina deoarece credea că „trebuia neapărat făcut ceva” pentru a se contracara „atmosfera de relaxare ideologică” ce pusese stăpânire pe intelighenție. Necontrolată, ar fi dus la „așteptări periculoase de reformă liberală” exact într-un moment când Uniunea Sovietică trebuia să se pregătească pentru lupta

ideologică intensificată de Războiul Rece. Așa a argumentat la acea vreme. După cum s-a exprimat într-o scrisoare adresată Comitetului Central:

> Pe frontul ideologic se duce o luptă de o violență fără precedent. Și totuși, în ciuda împrejurărilor, sunt oameni care perorează teorii despre „spațiul de respiro” – ideea că ar trebui să stăm cu toții într-o cafenea și să discutăm despre reformă. Apropo, aceștia sunt, în principal, cei care nu au nevoie de un spațiu de respiro deoarece au trudit foarte puțin în război; de fapt, cei mai mulți dintre ei nu au făcut nimic. […] Dacă vor, putem să le dăm spațiu de respiro oprindu-i de la a mai lucra în domeniul artei sovietice, însă între timp noi, restul, vom continua să muncim și să luptăm[51].

Acest dispreț pentru intelectualii care s-au ferit de „luptă” – o poziție pe care Simonov o avea de multă vreme – explică ostilitatea sa, mai ales față de Zoșcenko. Cu Ahmatova atitudinea lui a fost diferită. Nu-i plăcea poezia ei, nici măcar nu i-o cunoștea de fapt, însă a obiectat puternic față de limbajul violent folosit de Jdanov împotriva ei, deoarece i s-a părut că „nimeni nu ar trebui să vorbească într-un asemenea mod despre o persoană care a suferit alături de popor, așa cum a făcut Ahmatova în timpul războiului”[*9.]. Spre deosebire de el, Zoșcenko petrecuse anii războiului evacuat la Tașkent și, potrivit presei sovietice, care îl acuza pe satirist de lașitate, fugise din Leningrad pentru a evita să lupte pe front. Simonov a dat crezare acuzei de lașitate. Nu știa adevărul sau nu s-a sinchisit să-l afle, și anume că autoritățile îi ordonaseră lui

Zoșcenko, care avea în jur de 45 de ani și o sănătate șubredă, să părăsească Leningradul la începutul războiului. El l-a judecat pe Zoșcenko cu aceeași măsură aspră pe care o aplica oricărui bărbat care nu luptase și a extins-o la intelectualii care nu reușeau să își dea seama de nevoia de a se alătura luptei ideologice din Războiul Rece. Criticul de teatru Aleksandr Borșceagovski, care l-a cunoscut pe Simonov cel puțin la fel de bine ca mulți alții, evidențiază că această grabă de a condamna oameni ca Zoșcenko se baza în întregime pe prejudecăți. El scrie că Simonov avea tendința

> să nu aibă încredere în nimeni – mai ales într-un intelectual – care petrecuse anii războiului muncind în spatele frontului și nu luase parte la sacrificiile de sânge ale soldaților de pe front. Această suspiciune generalizată – datorată lipsei celui mai mic efort de a cerceta mai atent biografia fiecărui individ – nu lua în considerare faptul că milioane de oameni din spatele liniei frontului munceau până își dădeau sufletul pentru ca milioanele de tovarăși de-ai lor de pe front să poată fi înarmați pentru victorie[52].

Simonov s-a alăturat atacurilor îndreptate împotriva lui Zoșcenko, însă nu în mod direct și calomniilor la adresa Ahmatovei. Când *Pravda* i-a cerut să scrie un articol în care să-i condamne pe cei doi, Simonov a răspuns că va scrie numai împotriva lui Zoșcenko, iar articolul care a rezultat s-a concentrat aproape în totalitate asupra prozatorului. Însă, câteva luni mai târziu, Simonov și-a schimbat radical poziția în această campanie când a aflat adevărul despre evacuarea lui Zoșcenko și a auzit de la scriitorul Iuri Gherman că

Zoșcenko era un bărbat curajos, care luptase cu vitejie în Primul Război Mondial. Dându-și seama de greșeala sa, Simonov a făcut unele eforturi pentru a repara situația: i-a recomandat lui Jdanov publicarea *Povestirilor cu partizani*, scrise de Zoșcenko în 1943, pe care Simonov le-a redactat personal, chiar dacă nu credea că erau foarte bune. Jdanov a refuzat să citească povestirile, însă la o întâlnire cu Stalin, în mai 1947, Simonov a adus din nou vorba despre publicarea lor pe motiv că Zoșcenko era într-o situație disperată și avea nevoie de ajutor. Să treacă peste Jdanov și să-i solicite direct lui Stalin să ajute un scriitor atât de antipatizat de liderul sovietic era un pas foarte curajos din partea lui Simonov. Stalin i-a spus lui Simonov că poate să publice povestirile sub propria-i autoritate editorială, dar că după ce vor fi publicate o să le citească și o să-și formeze propria părere despre decizia lui Simonov de a le tipări. După cum își amintește Simonov, a fost mai mult decât „o aluzie amenințătoare în umorul lui Stalin”, însă el a mers mai departe cu publicarea povestirilor, care au apărut în *Novîi mir* în septembrie 1947[53].

Totuși, în pofida acestui efort de a îndrepta lucrurile, Simonov a refuzat ulterior să manifeste vreo compasiune pentru Zoșcenko. În 1954, la Leningrad a venit un grup de studenți englezi, solicitând o întâlnire cu Ahmatova și Zoșcenko. La întâlnire au luat parte mai mulți membri de partid din Uniunea Scriitorilor din Leningrad. Imprudenți, studenții, care și-au exprimat clar sentimentele antisovietice, le-au cerut Ahmatovei și lui Zoșcenko opinia lor despre decretul Comitetului Central din august 1946. Ahmatova a răspuns că decretul fusese corect. Fără îndoială, era înspăimântată de consecințele unei declarații contrare. Însă

Zoșcenko a fost mai puțin precaut. El a răspuns că decretul fusese nedrept și a respins vehement acuzațiile de lașitate îndreptate împotriva lui. Conducerea de partid din cadrul Uniunii Scriitorilor l-a acuzat imediat pe Zoșcenko de „comportament antipatriotic” și a trimis la Leningrad o delegație condusă de Simonov pentru a-l „prelucra”. Într-un discurs emoționant de autoapărare învecinat cu isteria, Zoșcenko a declarat că viața lui ca scriitor s-a sfârșit, că a fost distrus și i-a rugat pe cei ce-l acuzau să-l lase să moară în pace. Simonov a respins rugămințile lui Zoșcenko și l-a hărțuit în maniera unui procuror la o ședință de epurare. „Tovarășul Zoșcenko face apel la sentimentele noastre de milă, însă nu a învățat nimic și s-ar cuveni să-i fie rușine”, a declarat Simonov, referindu-se din nou la trecutul lui din război și la purtarea sa antipatriotică de după 1945[54].

Atacurile împotriva Ahmatovei și a lui Zoșcenko au fost urmate curând de o serie de măsuri represive contra „elementelor antisovietice” din toate domeniile artei și științei. Muzeul de Stat de Artă Modernă Occidentală a fost închis. O campanie împotriva „formalismului” și a altor „influențe occidentale decadente” în muzica sovietică a dus la condamnarea oficială a mai multor compozitori (inclusiv Șostakovici, Haciaturian și Prokofiev), acuzați că ar fi compus o muzică „străină de poporul sovietic și de gustul artistic al acestuia”. În ianuarie 1947, Politburo a emis un decret împotriva lucrării *O istorie a filosofiei europene* (1946) de G.F. Aleksandrov, șeful Agitprop (Secția de Agitație și Propagandă a Comitetului Central), acuzând cartea că a subevaluat contribuția rusească la tradiția filosofică occidentală. Aleksandrov a fost îndepărtat curând după aceea din post.

Mai târziu în același an, în iulie, Comitetul Central a publicat o scrisoare amenințătoare în care erau criticați sever oamenii de știință Nina Kliueva și Grigori Roskin, soțul ei, pentru „obediență și servilism față de cultura burgheză reacționară occidentală, nedemne de poporul nostru”. Savanții au fost acuzați că ar fi oferit americanilor informații despre cercetarea în domeniul cancerului în timpul unei vizite în SUA din 1946. La întoarcere, au fost aduși în fața unei „curți de onoare”, o instituție nou înființată pentru a examina faptele de natură antipatriotică din cercurile conducătoare sovietice, unde au fost obligați să răspundă unor întrebări ostile în fața a 800 de spectatori[55].

Pe măsură ce Războiul Rece se intensifica, societatea a fost tot mai mult cuprinsă de frica de străini. Jurnalistul american Harrison Salisbury își amintește de revenirea sa la Moscova, în 1949, în calitate de corespondent străin. Nici unul dintre rușii pe care îi cunoscuse în timpul șederii sale precedente acolo, în 1944, nu a vrut să mai aibă de-a face cu el. Le-a scris vechilor sale cunoștințe Ehrenburg și Simonov, dar nici măcar ei nu i-au răspuns. În 1944, lui Salisbury i se păruse că țara era săracă, dar, comparativ cu anii 1930, existau un sentiment nou de libertate și o atmosferă entuziastă care izvorau din speranțele de victorie ale oamenilor. Prin contrast, în 1949 țara se întorsese la o stare de teamă și exista

> o totală scindare a oricărui fel de relații umane obișnuite între ruși și străini care, la rândul ei, reflecta pur și simplu xenofobia extraordinară a conducerii sovietice și gradul în care aceasta le dăduse clar de înțeles tuturor rușilor că modul cel mai sigur, dacă nu și cel mai rapid, de a face rost

de un bilet doar dus până în Siberia sau în locuri chiar mai îndepărtate era să aibă de-a face cu un străin.

Chiar și cel mai scurt contact cu un străin putea să ducă la arestarea pentru spionaj. Închisorile sovietice erau pline cu oameni care fuseseră în călătorii în străinătate. În februarie 1947 s-a adoptat o lege care incrimina căsătoriile între cetățenii sovietici și cei străini. Poliția supraveghea hotelurile, restaurantele și ambasadele străine, în căutarea fetelor sovietice care se întâlneau cu bărbați străini[56].

După crearea Israelului, în mai 1948, și alierea sa cu SUA în Războiul Rece, cele două milioane de evrei sovietici, care rămăseseră întotdeauna loiali sistemului sovietic, au fost prezentați de regimul stalinist ca o potențială coloană a cincea. În pofida antipatiei sale personale față de evrei, Stalin fusese un susținător inițial al unui stat evreiesc în Palestina, pe care sperase să-l transforme într-un satelit sovietic în Orientul Mijlociu. Dar când conducerea statului în curs de formare s-a dovedit ostilă față de apropierea de Uniunea Sovietică, Stalin a început să se teamă tot mai mult de sentimentul proisraelian în rândul evreilor sovietici. Teama lui s-a intensificat ca efect al sosirii Goldei Meir la Moscova, în toamna anului 1948, în calitate de prim ambasador israelian în URSS. Oriunde mergea, era aclamată de mulțimi de evrei sovietici. Când a vizitat o sinagogă moscovită de Yom Kippur (13 octombrie), mii de oameni s-au înșirat pe străzi, mulți dintre ei strigând *„Am Yisroel chai”*: „Trăiește poporul lui Israel !” – o afirmare tradițională a reînnoirii naționale a evreilor din întreaga lume, dar, pentru Stalin, un semn

periculos de „naționalism burghez evreiesc” care submina autoritatea statului sovietic[57].

Primirea entuziastă făcută lui Meir l-a determinat pe Stalin să intensifice campania antievreiască existentă, de fapt, de multe luni. În ianuarie 1948, Solomon Mihoels, directorul Teatrului Evreiesc din Moscova și conducătorul Comitetului Antifascist Evreiesc (*Evreiskii Antifașisțkii Komitet*, EAK), a fost ucis într-un accident de mașină pus la cale de MVD. EAK fusese înființat în 1942 pentru a atrage ajutorul evreilor din Occident la efortul de război sovietic, însă pentru mulți dintre evreii sovietici care se înscriseseră în el, printre care importanți scriitori, artiști plastici, muzicieni, actori, istorici și oameni de știință, scopul mai larg al acestuia era să încurajeze cultura evreiască în URSS. Anii imediat de după război au fost relativ favorabili acestui scop. În 1946, lui Mihoels i s-a acordat Premiul Stalin. Piesele de teatru evreiești erau adesea transmise la radio. EAK a creat un proiect major pentru a comemora nimicirea de către naziști a evreilor sovietici: o colecție de documente editate de Vasili Grossman și Ilia Ehrenburg cunoscută sub denumirea de *Cartea neagră*. Stalin sperase să se folosească de EAK pentru a-și îmbunătăți relația cu statul evreiesc recent creat în Orientul Mijlociu. Însă când a devenit limpede că noul stat prefera să se alieze cu SUA, Stalin și-a schimbat atitudinea. MGB a primit ordin să fabrice un dosar împotriva EAK ca „organizație naționalistă antisovietică”. Publicarea *Cărții negre* a fost amânată pe termen nedefinit. După asasinarea lui Mihoels, Teatrul Evreiesc a fost închis. În decembrie 1948, peste o sută de membri ai EAK au fost arestați, torturați pentru a-și

recunoaște „activitățile antisovietice” și executați sau trimiși în lagăre de muncă forțată[58].

În lumea literară sovietică, atacul împotriva evreilor a luat forma unei campanii contra „cosmopoliților”. Termenul a fost născocit pentru prima oară în secolul al XIX-lea de criticul literar Vissarion Belinski cu referire la scriitorii („cosmopoliți dezrădăcinați”) care nu aveau sau respingeau caracterul național. A reapărut în anii războiului, când deopotrivă naționalismul rus și sentimentele antisemite erau în expansiune. De exemplu, în noiembrie 1943, Fadeev l-a atacat pe scriitorul evreu Ehrenburg pentru că provenea din „acel cerc al inteligheției care înțelege internaționalismul într-un sens cosmopolit și vulgar și nu reușește să depășească admirația servilă pentru tot ce este străin”[59]. După 1945, termenul a apărut cu o regularitate crescândă în presa literară sovietică.

Campania împotriva „cosmopoliților” a început când, pe 10 decembrie 1948, Fadeev i-a transmis lui Stalin o scrisoare pe care o primise de la o jurnalistă puțin cunoscută (Natalia Beghiceva). Scrisă inițial sub forma unui denunț pentru MVD, scrisoarea afirma că exista un grup de „dușmani” care activau în cadrul lumii literare oficiale și a menționat ca lideri ai acestui „grup antipatriotic” șapte critici și scriitori care, cu excepția unuia singur, erau evrei. La presiunea lui Stalin, Fadeev a ținut un discurs la Uniunea Scriitorilor pe 22 decembrie. El a condamnat un grup de critici de teatru, numindu-i pe patru din cei șase evrei denunțați de Beghiceva (Altman, Borșceagovski, Gurvici și Iuzovski), care, pretindea Fadeev, „încercau să discrediteze teatrul nostru sovietic”. A fost un discurs relativ moderat – aparent, Fadeev era refractar

să joace rolul de lacheu al lui Stalin. Cândva un om decent, compromisurile morale la care fusese silit făcuseră din Fadeev un alcoolic căruia îi tremurau mâinile permanent. Stalin a sporit presiunea, înregimentând *Pravda* pentru a-l critica pe Fadeev că nu a fost îndeajuns de vigilent împotriva „cosmopoliților” și lansând zvonuri că acesta era pe cale să fie înlocuit la conducerea Uniunii Scriitorilor. Nemaiputând să reziste, Fadeev și-a dat girul pentru un articol anonim din *Pravda*, pe 29 ianuarie 1949 („Despre un grup antipatriotic”), care, într-un limbaj ce amintea foarte mult de retorica din timpul Marii Terori, condamna mai mulți critici de teatru ca fiind „cosmopoliți dezrădăcinați” și îi acuza că instigau la o conspirație literară „burgheză” pentru a sabota principiile sănătoase de „mândrie națională” din literatura sovietică[60]. Toți criticii menționați erau evrei. Articolul a fost scris, aproape sigur, de David Zaslavski, jurnalist la *Pravda* și argat al partidului. Fost menșevic și sionist activ până când s-a alăturat bolșevicilor în 1921, Zaslavski scrisese mai multe atacuri la comanda lui Stalin pentru a-și ispăși păcatele și a-și grăbi ascensiunea în elita sovietică[*10.].

Fadeev la Uniunea Scriitorilor, 22 decembrie 1948.
Cel mai din stânga – Simonov, iar lângă el – Ehrenburg.
Pe lozinca de sub portret scrie: „Slavă marelui Stalin!”.

Articolul din *Pravda* a fost urmat curând de o serie de atacuri asupra „cosmopoliților dezrădăcinați” în restul presei sovietice. Staliniștii se întreceau între ei pentru a denunța „grupurile antipatriotice” despre care afirmau că subminează poezia, muzica, arta și cinematografia sovietice[61]. Pentru evreii menționați în aceste articole josnice, consecințele au fost dure. Mulți și-au pierdut locul de muncă sau au fost excluși din partid ori din sindicatele din care făceau parte, fiind astfel privați efectiv de mijloacele de trai. Unii au fost arestați. Câțiva s-au salvat recunoscându-și „greșelile” sau distanțându-se de „cosmopoliții dezrădăcinați”. Dintre criticii de teatru criticați de Fadeev, unul singur a fost arestat, Iogann Altman, victima unui articol urât, plin de ură și de antisemitism slab voalat din revista *Arta sovietică*. „În numele

poporului sovietic, afirmăm că Altmanii din această lume poluează cultura sovietică precum leșurile vii”, se declara în articol. „Trebuie să ne descotorosim de duhoarea lor putredă pentru a purifica aerul.” Altman a fost aspru criticat la Uniunea Scriitorilor de Anatoli Sofronov, un susținător fanatic al campaniei antisemite și un personaj cu o mare influență în cadrul Uniunii în timpul îndelungatelor absențe ale alcoolicului Fadeev. Exclus atât din Uniunea Scriitorilor, cât și din partid, Altman a fost arestat în noaptea morții lui Stalin, în martie 1953. Altman și Fadeev fuseseră mulți ani prieteni buni. Fadeev a fost cel care insistase ca el să lucreze cu Mihoels la Teatrul Evreiesc. „Are nevoie de un sfătuitor, de un comisar: gândește-te la asta ca la o sarcină de partid!”, îi spusese Fadeev. Când Altman a fost întrebat de anchetatori cum a ajuns să lucreze cu Mihoels, el nu a spus nimic despre Fadeev. Știa că s-ar putea salva dând numele conducătorului Uniunii Scriitorilor, însă nu a vrut să îl implice pe Fadeev în ceea ce era considerat o „conspirație sionistă”. Fără îndoială, Altman spera că Fadeev îi va răspunde cu aceeași monedă, ca va interveni pentru a-l salva. Însă Fadeev nu a făcut nimic. A lipsit de la întrunirea de la Uniunea Scriitorilor când Altman a fost exclus și nimeni nu a putut să dea de el în Moscova (Simonov a crezut că a dispărut după o beție prelungită pentru a se sustrage de la responsabilitățile sale). Altman nu și-a revenit niciodată de pe urma trădării lui Fadeev. Eliberat din închisoare în mai 1953, a murit doi ani mai târziu – era un om distrus[62].

Simonov a fost târât și el în campania „anticosmopolită”. La început a încercat să păstreze o atitudine moderată. Deși nu a protestat deschis împotriva campaniei, nici nu s-a

alăturat lui Sofronov și celorlalți conformiști. Simonov nu era antisemit. Ca redactor-șef la *Novîi mir*, publicase mai mulți scriitori de origine evreiască. Primele două soții ale lui fuseseră evreice, cea de-a doua, Jenia Laskina, fiind verișoară cu scriitorul Boris Laskin, care fusese numit „dușman al literaturii sovietice" în denunțul inițial al Beghicevei trimis MVD-ului. Poziția moderată a lui Simonov i-a iritat pe conservatorii din partid și Uniunea Scriitorilor. Simonov avea mulți dușmani: critici invidioși pe statutul lui de „favorit al lui Stalin", care făcuse atât de multe ca să-l promoveze, tânăr fiind, în eșalonul superior al guvernării sovietice, și membri ai Comitetului Central, care considerau că protecția lui Stalin îl făcuse pe Simonov să aibă o atitudine de nesubordonare față de restul conducerii partidului. Pentru a băga zâzanie între scriitor și Stalin, acești conservatori l-au acuzat pe Simonov că încerca să-i protejeze pe „cosmopoliți". Cele mai dure acuzații au venit din partea lui Viktor Vdovicenko, redactorul-șef de la *Arta sovietică*. Vdovicenko i-a trimis lui Malenkov un denunț lung, cu o listă de peste 80 de nume de evrei din ceea ce pretindea a fi o organizație sionistă din cadrul Uniunii Scriitorilor. Mare parte din denunț era îndreptat împotriva lui Simonov. Vdovicenko îl acuza de protejarea sioniștilor. A atras atenția asupra colectivului din redacția de la *Novîi mir*, despre care a spus că includea mulți evrei („oameni fără rude sau prieteni"), și l-a ales pentru a-l critica pe Aleksandr Borșceagovski, care fusese adus de Simonov din Ucraina la Moscova, unde criticul de teatru se afla în dizgrație pentru că criticase o piesă a lui Aleksandr Korneiciuk, scriitorul preferat al lui Hrușciov. Simonov îl îndrăgea pe Borșceagovski, „un om liniștit și modest", ale cărui opinii literare erau indispensabile

la *Novîi mir*, potrivit Nataliei Bianki, membră a colectivului de redacție. „Simonov nu hotăra aproape nimic fără el. «Haideți să vedem ce are de zis Borșceagovski» era comentariul lui frecvent.” Vdovicenko afirma că Borșceagovski nu produsese „nici măcar o singură operă care să-l facă demn de a fi în colectivul de la *Novîi mir*” și că influența sa la revistă era doar efectul simpatiilor evreiești ale lui Simonov. Mai atrăgea atenția că Simonov fusese căsătorit cu o evreică și că avea mulți prieteni evrei[63].

La fel ca Fadeev, Simonov a cedat în cele din urmă presiunii conservatorilor. Se temea să nu-și piardă poziția în elita stalinistă și credea că trebuie să-și dovedească loialitatea alăturându-se campaniei împotriva evreilor. Într-o scrisoare către redactorul-șef de la *Pravda*, el a parat acuzațiile de iudeofilie ale conservatorilor, distanțându-se de Borșceagovski și de ceilalți critici evrei pe care îi angajase la *Novîi mir*[64]. Kremlinul l-a presat pe Simonov să discute mai pe larg pe temele articolului anonim din *Pravda* („Despre un grup antipatriotic”) într-un discurs important la Uniunea Scriitorilor. Fadeev ajunsese o epavă alcoolică, iar Sofronov dorea să o facă, însă Malenkov credea că Simonov ar conferi mai multă autoritate campaniei „anticosmopolite”, tocmai din cauza bine-cunoscutei sale poziții moderate. Simonov a fost sfătuit stăruitor în acest sens și de Fadeev, care l-a avertizat că Sofronov va fi cel care va ține discursul dacă Simonov ar refuza. Era cert că Sofronov, un antisemit conservator cu ambiții politice în Uniunea Scriitorilor, unde spera să-l înlocuiască pe Simonov ca favorit al Kremlinului pentru a-i succeda lui Fadeev, avea să adauge zeci de alte nume pe lista deja existentă cu scriitori și critici evrei sortiți excluderii din

Uniune. Temându-se că puterea va ajunge în mâinile lui Sofronov, Simonov a acceptat să țină discursul. L-a susținut în plenul Uniunii Scriitorilor pe 4 februarie 1949. Prima soție a lui Simonov, scriitoarea evreică Natalia Sokolova (născută Tipot), a descris în jurnal atmosfera groaznică din momentul în care el a rostit critica dură la adresa „grupului antipatriotic”.

> Discursul a ținut o oră și jumătate, apoi a urmat o pauză, după care a mai ținut încă o oră și jumătate. Lumea asculta, părând încordată și prudentă, nu vorbea nimeni cu excepția vreunei rare întrebări șoptite: „A dat numele cuiva nou?” [...] „Ai auzit?” [...] „Încă un cosmopolit?” [...] „Un cosmopolit nou?” Unii făceau listă cu toate numele, așa cum am făcut și eu[65].

Simonov a continuat să afirme ulterior că a ținut discursul pentru a-l împiedica pe extremistul Sofronov să preia controlul asupra campaniei „anticosmopolite.” Deși a avut remușcări în legătură cu rolul său, Simonov a insistat că scopul lui fusese să tempereze campania împotriva scriitorilor evrei, asumându-și el însuși conducerea. Afirmația e sprijinită de memoriile prietenului său, criticul de teatru Borșceagovski, care se afla în apartamentul lui Simonov de pe bulevardul Gorki atunci când Malenkov a dat telefon pentru a-i spune că Stalin voia ca Simonov să țină discursul. După ce a pus receptorul jos, Simonov „s-a uitat la mine cu tristețe și a privit lung pe fereastră”, își amintește Borșceagovski. „I-a luat mai puțin de zece minute să ia o decizie.” Apoi a spus:

> „O să țin discursul, Șura [Aleksandr]. E mai bine s-o fac eu și nu altcineva”. După ce a cedat în această privință, a căutat un argument pentru a-și justifica „angajarea activă”, un punct de vedere onest pe care să-l susțină în campania sa lipsită de onestitate. „Trebuie să terminăm cu toată această violență (*hamstvo*) și grosolănie. Trebuie să învățăm să discutăm la un alt nivel, să ne civilizăm limbajul. Am avut și încă avem problema formaliștilor, a apologeților constructiviști, oameni care vor să ne înrobească față de cultura Occidentului, și trebuie să vorbim despre ei.”[66]

Este adevărat și că, în discursul său, Simonov a încercat să plaseze campania „anticosmopolită” într-un context intelectual și politic mai larg, în loc să invoce o cabală sionistă grosolană. Într-o serie de articole pentru presa sovietică în care a dezvoltat ideile exprimate în discursul său din 4 februarie, Simonov i-a acuzat pe „cosmopoliți” că „l-au pus pe [Jean-Paul] Sartre în locul lui Maxim Gorki și pornografia lui [Henry] Miller în locul lui Tolstoi”[67]. Neîndoielnic, Războiul Rece i-a influențat părerea despre nevoia de a apăra „cultura națională” a Uniunii Sovietice de „cosmopoliții dezrădăcinați” care voiau să o vândă în „sclavie față de imperialismul american [...] și de puterea internațională a dolarului”. Altminteri însă, nu prea există dovezi că participarea lui Simonov a avut scopul de a conferi un caracter mai civilizat campaniei împotriva evreilor. Limbajul lui a fost incendiar. A numit „grupul antipatriotic” o conspirație a „infractorilor” și „dușmanilor” culturii sovietice care nu trebuiau confundați cu niște simpli „esteți”, deoarece aveau un „program reacționar

și burghez militant”, și anume să lucreze pentru Occident în Războiul Rece. I-a învinuit pe evrei că și-au atras asupră-le multe dintre problemele lor. După 1945, spunea el, ei refuzaseră să fie asimilați de societatea sovietică și îmbrățișaseră „naționalismul evreiesc”. I-a dat afară pe toți evreii din redacția de la *Novîi mir*. Ba chiar i-a scris lui Stalin în numele Uniunii Scriitorilor, cerând excluderea din Uniune a unei lungi liste de scriitori inactivi, toți evrei[68].

Borșceargovski, prietenul lui, a fost inclus și el pe acea listă. De la începutul campaniei „anticosmopolite”, Simonov se distanțase treptat de criticul de teatru, considerat unul dintre principalii lideri ai „grupului antipatriotic”. Știa că, în cele din urmă, va fi nevoit să își denunțe prietenul, a cărui carieră o promovase chiar el. După telefonul primit de la Malenkov, când a consimțit să țină discursul împotriva „grupului antipatriotic”, Simonov a încercat să se justifice în fața lui Borșceagovski explicându-i: „Dacă o voi face, asta îmi va conferi o poziție mai puternică. Voi putea să ajut oameni, ceea ce în acest moment este cel mai important lucru”. L-a prevenit să nu vină la ședința în plen, zicându-i când a plecat: „Dacă vei veni, mă voi simți obligat să te condamn în termeni și mai duri”. Borșceagovski nu a citit discursurile sau articolele în care era numit de Simonov „sabotor al teatrului”, „dușman burghez” al literaturii sovietice și „lepădătură literară”[*11.]. Avusese încredere în Simonov – îl considerase prieten – și a pretins cu stoicism că înțelege că a fost constrâns să „interpreteze un dans ideologic ritualic”.

Aleksandr Borșceagovski, 1947

Borșceagovski a fost exclus din Uniunea Scriitorilor și din partid. Și-a pierdut locul de muncă de la *Novîi mir* și a fost dat afară de la Teatrul Armatei Roșii, unde era șeful secției literare. Borșceagovski și familia sa – mama, soția și fiica lor de vârstă fragedă – au fost dați afară din apartamentul lor din Moscova. O vreme, au fost găzduiți de prieteni, care i-au lăsat să doarmă pe jos sau să locuiască în casele lor de vacanță (au stat chiar și în *dacea* lui Simonov din Peredelkino). Borșceagovski a înfruntat represaliile cu calm: supraviețuitor al anilor 1930, învățase să depășească suferința cât se putea. Pentru a se descurca financiar, și-a vândut lucrurile (în special cărți) și a împrumutat bani de la prieteni, inclusiv de la Simonov, care i-a dat o sumă, după cum a înțeles Borșceagovski, „pentru a-și liniști propria conștiință”, refuzând să-i fie restituită[69].

Cu un acut sentiment de vinovăție față de prietenul său, Simonov a continuat să se vadă cu el cât de des a putut între 1949 și 1953, când, în cele din urmă, oprobriul împotriva lui Borșceagovski a încetat, dar niciodată nu a vorbit cu el despre discurs. Lui Borșceagovski i se părea că, atunci când se întâlneau, Simonov „se uita la mine îngrijorat, de parcă credea că trebuie să se explice”. În iulie 1950, Simonov a susținut publicarea romanului patriotic al lui Borșceagovski *Steagul roșu*, plasat în timpul Războiului Crimeii. „Cartea este desăvârșită, serioasă și necesară”, a concluzionat Simonov în raportul către membrii cenzurii. „Sunt convins că subiectul profund patriotic al acesteia va emoționa inimile cititorilor. [...] Borșceagovski a comis grave greșeli ca personaj antipatriotic, fapt cunoscut, însă a suferit și și-a recunoscut greșelile.” În cele din urmă, cartea a primit aprobare pentru a fi publicată în 1953[70].

Intervievat 50 de ani mai târziu, în 2003, Borșceagovski avea încă o atitudine stoică față de nedreptatea pe care i-o făcuse Simonov. „Te obișnuiești cu suferința”, a fost tot ce a vrut să spună. Însă, potrivit soției sale, în ultimii săi ani de viață a fost tot mai chinuit de evenimentele din 1949[*12.]. În memoriile sale, el trage concluzia că Simonov nu a găsit curajul civic de a-și apăra prietenii și pe ceilalți scriitori de antisemiții conservatori din Uniunea Scriitorilor. Nu i se părea că Simonov a fost mânat de teamă sau că i-a lipsit conștiința, ci mai degrabă credea că a fost motivat de ambiția personală și, mai ales, de un fel de servilism politic: îi era pur și simplu prea devotat lui Stalin, era prea orbit de aura puterii sale, pentru a adopta o poziție mai curajoasă[71].

„Mica teroare” din anii postbelici a fost foarte diferită de Marea Teroare din 1937-1938. Ea a avut loc nu pe fundalul apocalipsei, când oamenii înspăimântați consimțeau la trădări și denunțuri în lupta disperată pentru a-și salva viața și familiile, ci pe fondul unei existențe relativ stabile, când teama nu îi mai priva pe oameni de sensibilitatea morală. Represiunile din perioada postbelică au fost duse la îndeplinire de birocrați și funcționari de carieră asemenea lui Simonov. Acești oameni nu erau obligați să ia parte la sistemul de represiune. Probabil că Simonov nu s-a aflat în pericolul de a fi exclus din Uniunea Scriitorilor, darămite de a fi arestat. Dacă ar fi refuzat să-și alăture vocea la criticarea aspră a evreilor, poate că ar fi fost, cel mult, înlăturat de la conducerea Uniunii Scriitorilor și din funcția de redactor-șef la *Novîi mir*, deși, desigur, ar fi putut să se teamă de mult mai rău. Ideea este că oameni precum Simonov au avut de ales. Ar fi putut să urmărească o traiectorie în carieră care să evite capcanele răspunderii politice, așa cum au făcut milioane de alți oameni, dar cu prețul pierderii privilegiilor și a recompenselor materiale. Pentru cei incapabili să adopte o poziție publică, existau modalități mai discrete de a ocoli implicarea în deciziile politice care să le compromită principiile morale. Așa cum a scris Borșceagovski despre cei care l-au trădat în 1949, ei ar fi putut cu ușurință să aleagă să nu vorbească, ar fi putut să nu participe la ședința plenului Uniunii Scriitorilor sau ar fi putut să se prefacă bolnavi: ei nu erau subiectul disciplinei de partid. În viziunea lui Borșceagovski, persecuțiile din perioada aceea și comportamentul celor care le-au facilitat și-au avut originea în conformismul atotcuprinzător față de

regimul stalinist – trăsătura definitorie a staliniștilor obișnuiți. Așa cum scria el:

> Fenomenul din 1949, și nu numai din acel an, nu se explică prin teamă – sau, dacă așa a fost, era o teamă care se dizolvase cu mult timp înainte în alte elemente dinlăuntrul sufletului omenesc [...] [mai la obiect, este vorba de] servilismul lingăilor băgăcioși, care aveau atât de puțin curaj și o așa lipsă de moralitate încât erau incapabili să se împotrivească directivelor semioficiale, chiar și ale celor mai mărunți birocrați[72].

Au existat, în mod cert, oameni aflați într-o poziție de răspundere similară cu a lui Simonov care au refuzat să aibă de-a face cu campania „anticosmopolită". Președintele Academiei de Științe, Serghei Vavilov, de pildă, a rezistat în tăcere presiunii intense de a denunța „grupul antipatriotic" din Academie și și-a sabotat propria birocrație pentru a împiedica înlăturarea oamenilor de știință evrei (fratele său Nikolai, geneticianul, fusese arestat în 1940 și murise de foame în închisoare în 1943)[73]. În Uniunea Scriitorilor au existat oameni, precum Boris Gorbatov, secretarul de partid al Prezidiului Uniunii Scriitorilor și prieten apropiat al lui Simonov, care au refuzat să participe la campania împotriva evreilor. El însuși evreu, Gorbatov avea motive mai serioase să se teamă decât Simonov: soția lui fusese arestată în 1948 și condamnată la zece ani pentru „spionaj străin" și nici el nu era mai presus de suspiciunea politică (în 1937, Gorbatov fusese acuzat că a propagat opinii „trotkiste" în primul său roman, *Orașul nostru*, o epopee proletară despre planul

cincinal în Donbass; deși el evitase în ultima clipă excluderea din partid, fratele său fusese arestat ca „troțkist” și împușcat în 1938). Totuși, în pofida puternicei presiuni a conservatorilor staliniști din Uniunea Scriitorilor, care l-au denunțat ca „simpatizant evreu” al „grupului antipatriotic”, Gorbatov a refuzat să se alăture persecuției evreilor. Din acest motiv, a fost silit să renunțe la toate funcțiile sale din partid și din Uniunea Scriitorilor. Borșceagovski își aduce aminte că l-a întâlnit în 1949 la *dacea* lui Simonov din Peredelkino. Căzut în dizgrația lui Stalin, Gorbatov era „un bărbat înfrânt, care fusese trimis la colț”, dar reușise să-și păstreze demnitatea și principiile morale[74].

Pe ansamblu, Simonov a fost un personaj mai complex, poate chiar tragic. În mod clar avea o conștiință: a fost tulburat și chiar scârbit de unele aspecte ale campaniei „anticosmopolite”. Însă s-a pierdut pe sine în sistemul stalinist. Etosul militar și valorile serviciului public pe care le-a moștenit de la aristocrație erau atât de strâns legate de categoriile și imperativele morale ale sistemului sovietic, încât i-au rămas puține alte mijloace să își judece sau să își adapteze propriul comportament. Simonov avea un simț exagerat al datoriei și responsabilității civice, care îi definea viziunea asupra lumii. „Fără disciplina datoriei civice, un individ nu poate să fie o ființă umană completă”, a spus Simonov cândva. Era un activist prin temperament și nu ar fi putut niciodată să se prefacă bolnav pentru a evita să fie constrâns să facă o alegere morală dificilă. După părerea lui Simonov, a evita responsabilitatea civică era o lașitate. Nu avea timp pentru cei cu înclinații spre indecizie, slăbiciune sau amânare – considerându-le pe toate trei defecte umane. Admira oamenii

care erau raționali și logici. Erau calitățile morale pe care le-a atribuit și eroilor săi fictivi – bărbați ca și el, dar mai curajoși, capabili să tragă concluzii corecte din dovezi obiective și să acționeze hotărât[75].

Înălțarea datoriei la rangul de virtute supremă a fost cea care a determinat obediența politică a lui Simonov: el confunda virtutea civică cu supunerea față de linia partidului. Îl admira nespus pe Stalin. Caietele sale de după război sunt pline cu rezumate ale operelor lui Stalin, citate din discursurile acestuia și liste cu fraze și idei ale conducătorului pe care intenționa să le învețe pentru a deveni mai pregătit din punct de vedere politic[76]. Simonov era orbit de puterea lui Stalin. Îi simțea prezența, îl simțea pe Stalin veghindu-l practic în aproape tot ce făcea. Stalin îi era stăpân și protector, profesor și călăuză, critic și confesor și era, poate, uneori, în imaginația sa, temnicerul, torționarul și călăul lui.

Simonov (așezat, al treilea din dreapta) la Congresul Scriitorilor Sovietici
din Republica Bielorusă, Minsk, 1949

Chiar și cea mai măruntă critică din partea liderului sovietic era de ajuns pentru a-l aduce pe Simonov într-o stare de nefericire totală. În 1948, nuvela lui Simonov *Dim otecestva* („Fumul patriei”) a fost virulent atacată de principala revistă a Agitprop (*Kultura i jizn*) cu sprijinul personal al lui Stalin, căruia, a conchis Simonov, „i-a displăcut foarte tare povestea”. Speriat și deprimat, Simonov nu a putut să înțeleagă ce era în neregulă cu cartea, care era una dintre preferatele sale. Mai târziu i-a spus unui prieten: „Când am scris-o, am crezut că îmi îndeplineam datoria față de partid [...] și de Stalin, care era pe atunci, la doi ani după terminarea războiului, autoritatea supremă pentru mine”. Personajul central al nuvelei este un comunist, veteran de război, care se întoarce din străinătate în Uniunea Sovietică în 1947. Crezând că și-a făcut datoria față de țară, el încearcă să își reclădească viața personală în împrejurările dificile din anii de după război. Nuvela zugrăvea exact o anumită stare care era comună în acea perioadă, fiind o operă patriotică, plină de comparații favorabile între Uniunea Sovietică și SUA. Însă ea conținea, e drept, referiri necosmetizate, mai ales la foametea din 1947-1948, lucru care nu era permis la vremea respectivă (abia în perioada de relaxare a regimului politic din timpul lui Hrușciov literatura sovietică a început să se preocupe de problemele sociale), și acestea au fost cele care au atras blamarea din partea conducerii de partid. Simonov s-a

alarmat după critica la adresa operei sale. Ea a coincis cu atacul asupra romanului *Tânăra gardă* (1947) al lui Fadeev, care fusese inițiat tot de Stalin, precum și de revista Agitpropului, dând naștere suspiciunii că tiranul pregătea o epurare a liderilor Uniunii Scriitorilor. Disperat să înțeleagă de ce nu i-a plăcut lui Stalin scrierea lui și dornic să o corecteze astfel încât să capete aprobarea lui, Simonov s-a dus să-i ceară sfatul lui Jdanov, însă responsabilul pentru probleme ideologice al lui Stalin nu a putut să facă lumină în această chestiune – lui Jdanov îi plăcuse nuvela –, așa că Simonov a luat decizia „de a nu mai publica *Fumul patriei*”[77].

La scurt timp după aceea, Simonov a fost sunat de una dintre secretarele lui Jdanov, care l-a întrebat când va preda piesa de teatru despre Kliueva și Roskin, oamenii de știință căzuți în dizgrație, pe care Stalin îi acuzase de servilism față de Occident. Inițial, în cadrul unei întâlniri cu Fadeev și Simonov la Kremlin, în mai 1947, Stalin propusese ideea unui roman pe acest subiect: era nevoie, zicea el, de mai multe opere literare patriotice pentru a da în vileag obediența intelighenției față de Occident. Simonov a fost de acord, dar a sugerat că tema se potrivea mai bine pentru o piesă de teatru. La vremea aceea, Simonov încă scria la *Fumul patriei*, așa că a amânat lucrul la piesă, o sarcină politică serioasă pe care o simțea ca pe o povară, deși a fost în birourile lui Jdanov ca să consulte materialele despre Kliueva și Roskin. Primit atât de repede după ce fusese atacat de Agitprop, apelul telefonic de la secretara lui Jdanov era un mesaj clar pentru Simonov că Stalin îl va ierta pentru greșelile pe care le făcuse în nuvelă dacă va preda piesa de teatru pe care o aștepta. Nerăbdător să se reabiliteze, Simonov a realizat în primele luni din 1948 o

primă variantă din *Umbra străină*, o piesă de teatru propagandistică nemiloasă despre un microbiolog sovietic a cărui admirație nesăbuită față de Occident îl face să-și trădeze patria. Într-un rușinos act de adulare politică, Simonov i-a trimis ciorna spre aprobare lui Jdanov și, la sfatul acestuia, lui Molotov și lui Stalin, ca să o aprobe și ei. Stalin i-a telefonat lui Simonov și i-a dat instrucțiuni precise despre cum să rescrie piesa. L-a sfătuit să pună un accent mai mare pe egoismul savantului protagonist (Stalin: „el își vede cercetarea ca fiind proprietatea sa personală") și să sublinieze mărinimia guvernului, încheind piesa cu ducerea la îndeplinire de către ministrul Sănătății a ordinelor lui Stalin de a-l ierta pe savantul vinovat și a-l lăsa să-și continue cercetarea. „Așa văd eu piesa", a spus Stalin. „Trebuie să corijezi. Cum o faci, e treaba ta. După ce o vei fi corectat, piesa va fi aprobată." Simonov a rescris finalul piesei, făcând modificările sugerate de Stalin, și i-a trimis o a doua variantă spre aprobare. „Am scris piesa în agonie, sub presiune, silindu-mă să cred în necesitatea a ceea ce făceam", își amintea Simonov. „Aș fi putut să aleg să n-o scriu, de-aș fi găsit tăria de caracter de a mă împotrivi acestei siluiri a sinelui. Astăzi, 30 de ani mai târziu, îmi este rușine că mi-a lipsit curajul să o fac."[78]

Episodul s-a încheiat tragicomic. Piesa a fost publicată în revista *Znamea* și nominalizată la Premiul Stalin, alături de alte câteva piese de teatru ale căror merite au fost analizate de Secretariatul Uniunii Scriitorilor înainte de a fi trimise mai departe comisiei pentru acordarea premiului. La ședința Secretariatului, la care Simonov a fost prezent, mai mulți colegi au criticat finalul piesei (cel sugerat de Stalin) pe motiv că era „prea slab, prea liberal, aproape o capitulare din punct

de vedere politic, ca savantul să fie iertat în loc să fie pedepsit”. Simonov nu a spus nimic despre convorbirea telefonică cu Stalin. „Am stat acolo în tăcere, ascultându-i pe colegii mei cum criticau liberalismul lui Stalin.” Piesa a câștigat Premiul Stalin[79].

Simonov era obișnuit cu autocritica și autocenzura. A scris multe scrisori conducerii sovietice în care își mărturisea greșelile. A schițat mai multe povestiri pe care apoi le-a pus în sertar deoarece știa că publicarea lor nu va fi aprobată de cenzori. În 1973 a fost întrebat de scriitoarea germană Christa Wolf dacă a simțit vreodată presiunea să scrie ceea ce știa că era acceptabil politic. Simonov a admis că toată viața s-a dus o luptă între scriitorul și cenzorul din el și chiar și-a recunoscut sentimentele de dezgust atunci când lașitatea ieșea învingătoare[80].

Ocazional, scriitorul din Simonov s-a revoltat împotriva cenzurii și poetul s-a pronunțat în apărarea conștiinței sale politice. De exemplu, în octombrie 1946, la apogeul Jdanovșcinei, Simonov i-a scris furios lui Aleksei Surkov, redactorul-șef al revistei *Ogoniok*, unde trimisese anterior mai multe poezii pentru a fi publicate. Simonov și-a exprimat dezacordul fățiș, „în esență și în principiu”, față de tăieturile și modificările meschine pe care Surkov le făcuse operei sale, inclusiv înlăturarea numelor de străini (din motive „patriotice”) și a numelor de personalități sovietice căzute în dizgrație politică. Simonov a obiectat îndeosebi din cauza tăierii unui poem dedicat vechiului său prieten David Ortenberg, dat afară în 1943 din funcția de redactor-șef al ziarului *Krasnaia zvezda* al Armatei Roșii după ce refuzase un ordin de la Kremlin prin care i se cerea să concedieze mai

mulți evrei din personalul redacției. Curajos, Ortenberg scrisese conducerii partidului pentru a-și exprima nemulțumirea față de „antisemitismul nestăvilit” pe care îl sesizase în unele sectoare ale armatei și în multe zone din spatele frontului sovietic. „Vreau să includ această poezie”, a insistat Simonov, „îmi place în întregul ei. Este dedicată unei persoane pe care o îndrăgesc și vreau să rămână așa cum am scris-o”[81].

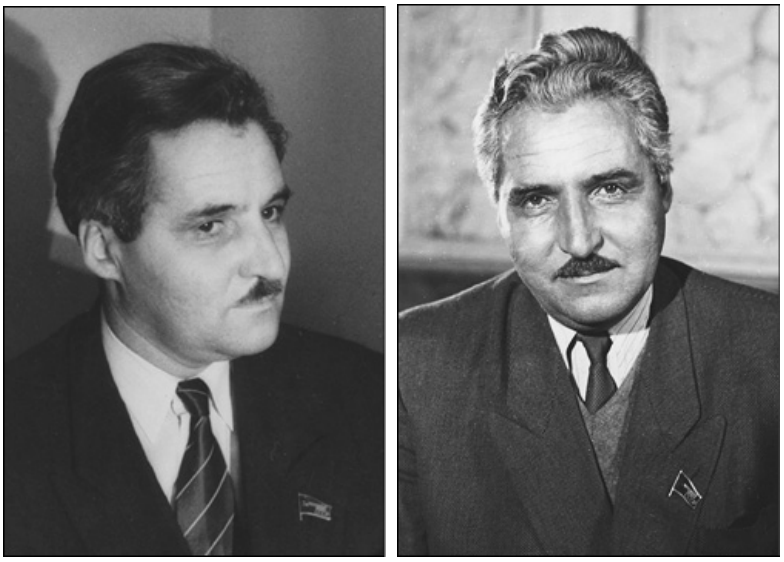

Simonov în 1948 (stânga) și în 1953 (dreapta)

Poate că Simonov a atribuit mai multă însemnătate poeziei sale despre Ortenberg atunci când a ajuns să fie implicat în persecutarea literară a evreilor sovietici. Conștiința îl mustra adesea, chiar și când a fost implicat în măsurile represive ale regimului stalinist, iar acest conflict aproape că l-a distrus ca scriitor și ca om. Stresul fizic și psihic al responsabilităților sale politice i-au schimbat și înfățișarea: în 1948, Simonov,

care avea 33 de ani, părea un tânăr în floarea vârstei; după numai cinci ani, era cărunt și părea de vârstă mijlocie. Suferea de o iritație a pielii mâinilor și doar excesul de băutură îi mai calma nervii[82].

În memoriile sale scrise în ultimii ani de viață, Simonov evocă un incident care i-a tulburat în mod deosebit conștiința și l-a făcut să conștientizeze că tirania lui Stalin se sprijinea pe complicitatea lașă a unor funcționari ca el. Incidentul a avut loc în 1952, în cadrul unei ședințe desfășurate la Kremlin pentru jurizarea Premiului Stalin. Se convenise, mai mult sau mai puțin, ca premiul să fie acordat romanului *Stepan Razin* de Stepan Zlobin, dar Malenkov a ridicat obiecții, pe motiv că Zlobin se comportase necorespunzător în timpul războiului deoarece se lăsase capturat de germani. De fapt, așa cum știa toată lumea, Zlobin se comportase cu un curaj extraordinar, ba chiar condusese un grup de luptători de rezistență din lagărul de concentrare în care era ținut. După intervenția lui Malenkov, a urmat o tăcere de mormânt. Stalin s-a ridicat și s-a plimbat de colo până colo prin încăpere, trecând pe lângă membrii din Politburo și conducătorii Uniunii Scriitorilor, care stăteau jos, și întrebând cu glas tare, ca pentru sine, dar și pentru ca ei să mediteze la răspuns: „Să-l iertăm sau nu?”. Tăcere. Stalin a continuat să se plimbe prin încăpere și a întrebat din nou: „Să-l iertăm sau nu?”. Din nou tăcere. Nimeni nu a îndrăznit să ia cuvântul. Stalin și-a continuat mersul de colo până colo și a întrebat pentru a treia oară: „Să-l iertăm sau nu?”. În cele din urmă, a răspuns singur la propria-i întrebare: „Să-l iertăm”. Toată lumea înțelesese că era în joc soarta unui om nevinovat, care fie avea să câștige Premiul Stalin, fie urma să fie trimis în Gulag. Deși toți scriitorii

prezenți la ședință îl cunoșteau măcar cât de cât pe Zlobin, nici unul nu i-a luat apărarea, nici măcar atunci când au fost invitați de Stalin să o facă. După cum explică Simonov: „Pentru noi, nu era doar o chestiune de a ierta sau nu un om vinovat, ci de a lua atitudine împotriva unei critici” făcute de un personaj cu atâta greutate ca Malenkov, o critică ce fusese în mod evident acceptată drept adevăr de Stalin, pentru care problema era dacă să-l ierte sau nu pe cel vinovat. Privind retrospectiv la acel incident, Simonov a ajuns la concluzia că Stalin știuse tot tipul de acuzațiile la adresa lui Zlobin și că nominalizase el însuși cartea la Premiul Stalin ca să poată regiza acel „mic joc”. Știind că nimeni nu va avea curajul să-l apere pe Zlobin, scopul lui Stalin fusese să demonstreze că el și numai el hotăra destinul oamenilor[83].

4

Campania „anticosmopolită” a deschis zăgazurile antisemitismului din Uniunea Sovietică. Antisemitismul avea o îndelungată istorie în Imperiul Țarist. După 1917, el a continuat să existe, mai ales în rândul claselor de jos din mediul urban, a căror ură față de evreii din comerț a fost un factor major în resentimentul popular față de NEP, pe care Stalin îl exploatase în timpul ascensiunii sale la putere. Larg răspândita indiferență a claselor de jos față de epurările din anii 1930 a fost parțial modelată și de percepția că liderii partidului, principalele victime ale Terorii, erau oricum evrei

cu toții. Însă, în general, guvernarea sovietică de dinainte de război a făcut încercări serioase de a eradica antisemitismul ca fiind o relicvă a trecutului țarist, astfel că evreii sovietici au fost relativ neafectați de discriminare sau ostilitate. Totul s-a schimbat odată cu ocupația germană din Uniunea Sovietică. Propaganda nazistă a eliberat forța latentă a antisemitismului în Ucraina și Belarus, unde o parte semnificativă din populația neevreiască a sprijinit tacit nimicirea evreilor și a participat, dând o mână de ajutor, la vânătoarea de evrei în vederea execuției sau deportării în lagăre. Chiar și în regiunile estice îndepărtate din spatele frontului sovietic a existat o explozie de antisemitism, căci soldații și civilii evacuați din regiunile de vest ale Uniunii Sovietice ațâțau ura față de evrei[84].

Odată cu adoptarea după război a naționalismului rus ca ideologie conducătoare a regimului stalinist, evreilor li s-a atribuit rolul de „venetici”, potențiali „spioni” și „dușmani”, aliați ai Israelului și ai SUA. Borșceagovski evocă climatul creat de îndemnul „Omorâți toți jidanii!”, climat apărut sub pretextul campaniei „anticosmopolite”:

> „Dezrădăcinat”, „cosmopolit”, „antipatriot” erau cuvinte folositoare pentru sutenegriști[*13.] – măști în spatele cărora se putea ascunde vechiul cuvânt „jidan”. Îndepărtarea măștii și rostirea acelui dulce cuvânt primitiv erau pline de riscuri: sutenegriștii erau niște lași și antisemitismul este drastic pedepsit de Codul Penal[85].

Limbajul demnitarilor care au amplificat campania împotriva evreilor era mascat într-un mod similar. Între 1948 și 1953, zeci de mii de evrei sovietici au fost arestați, dați afară de la

locurile lor de muncă, exmatriculați din universități sau evacuați silit din casele lor, deși niciodată nu li se spunea (și niciodată nu se menționa în documente) că motivul acestor acțiuni avea legătură cu originea lor etnică. Oficial, cel puțin, o astfel de discriminare era ilegală în Uniunea Sovietică.

Înainte de război, cei mai mulți evrei din orașele importante ale Rusiei aveau doar parțial conștiință de sine ca evrei. Proveneau din familii care lăsaseră în urmă viața evreiască tradițională din ștetl și adoptaseră cultura urbană a Uniunii Sovietice. Își schimbaseră iudaismul și originea etnică evreiască cu o nouă identitate bazată pe principiile internaționalismului sovietic. Se considerau „cetățeni sovietici" și s-au înrădăcinat în societatea sovietică, ajungând în poziții care înainte de 1917 le fuseseră interzise evreilor, chiar dacă, în intimitatea căminelor lor, și-au păstrat tradițiile, obiceiurile și credințele evreiești. Campaniile antievreiești postbelice i-au făcut pe toți acești evrei să se perceapă din nou ca evrei.

Familia Gaister era tipică pentru evreii care părăsiseră Zona de Rezidență și găsiseră un cămin nou în Uniunea Sovietică. Înainte de arestarea sa în 1937, Aron Gaister era un membru de frunte al guvernului sovietic, comisar-adjunct la Comisariatul Agriculturii. Soția lui, Rahil Kaplan, era economistă cu vechime în Comisariatul Industriei Grele. Fiicele lor, Inna și Natalia, au fost crescute ca niște cetățeni sovietici autentici, înconjurate de cultura și ideile universale ale literaturii ruse și prea puțin conștiente de elementele evreiești rămase în căminul lor moscovit – de la mâncarea pe care o mâncau, la ritualurile familiale de sărbătorile sovietice și poveștile despre pogromuri pe care le spunea bunica lor. În

1944, Inna s-a înscris ca studentă la Facultatea de Fizică a Universității din Moscova. Seara, lucra în laboratorul unuia dintre profesorii ei pentru a se întreține și a-și ajuta mama, care, după eliberarea din lagărul de muncă ALJIR, în 1954, se stabilise la Kolciughino, la 100 de kilometri nord-est de Moscova. În 1948, surorii mai mici a Innei i-a fost refuzată admiterea la Universitatea din Moscova. Când Inna s-a dus să afle motivul, secretara comitetului de partid i-a spus că ar trebui să se uite pe chestionarul completat de sora ei. Natalia trecuse „evreică” la rubrica naționalitate[*14.]. A fost prima oară când Inna a fost obligată să își asume iudaismul, zice ea. În locul Nataliei, a fost admis la facultate un băiat rus cu note mai mici, care mai apoi a devenit profesor universitar.

În aprilie 1949, Inna a fost arestată în timp ce își susținea examenul de diplomă la universitate. Condamnată ca „fiica unui dușman al poporului”, a primit o pedeapsă de cinci ani de exil în Kazahstan, unde și-a găsit de lucru ca învățătoare în Borovoe, o localitate izolată și sumbră din stepă. După două luni, a fost arestată și Natalia: nu consemnase arestarea părinților ei în chestionarul pe care îl completase pentru a intra în organizația de Comsomol de la Institutul Pedagogic din Moscova unde fusese acceptată ca studentă în 1948. Faptul că păstrase o fotografie a tatălui ei în loc să se dezică de el a fost considerat de anchetatori drept o recunoaștere a vinovăției ei ca „element periculos din punct de vedere social”. Natalia a fost și ea condamnată la cinci ani de exil în Kazahstan. A sfârșit prin a ajunge la Borovoe împreună cu Inna și cu mama ei, care li s-a alăturat acolo[86].

Vera Bronștein s-a născut în 1893 într-o familie evreiască din Ucraina de Vest. S-a alăturat bolșevicilor în 1907, pe când

era elevă la Odessa, și a devenit o membră activă din clandestinitatea revoluționară, luând parte la cucerirea puterii de către bolșevici la Moscova, în octombrie 1917. S-a căsătorit cu un muncitor rus, a avut o fiică, Svetlana, născută în 1926, și și-a părăsit soțul (care s-a dovedit a fi antisemit) în 1928, când a amenințat că o va denunța ca „troțkistă”. Vera lucra în administrația Arhivelor Statului. A studiat istoria la Institutul Profesorilor Roșii, iar mai apoi a ajuns profesoară universitară de istorie, transmițând certitudinile din *Cursul scurt* al lui Stalin soldaților de la Academia Militară Frunze din Moscova, unde preda din 1938. Neatinse de Marea Teroare, Vera și fiica ei s-au bucurat de privilegiile elitei sovietice până în 1948, când Vera a fost arestată în baza unui denunț făcut de fostul ei soț. Găsită vinovată de „activitate contrarevoluționară”, a fost condamnată la cinci ani de detenție în lagărul de muncă forțată Potma. La vremea aceea, Svetlana era studentă și activistă în Comsomol la Universitatea din Moscova. Amenințată cu exmatricularea de la universitate, a fost supusă unei presiuni crescânde să denunțe alți studenți și profesori ca „naționaliști evrei”, însă a refuzat, incapabilă să creadă în propaganda despre „conspirațiile sioniste”. Ba chiar, cu naivitate, i-a scris lui Stalin ca să se plângă de discriminarea studenților evrei din universitate, o acțiune care a condus la propria-i arestare, în 1952, și la o condamnare de zece ani în lagărul de muncă Veatka[87].

Olga Loputina-Epștein s-a născut în 1913 într-o familie de evrei care, după 1917, au plecat din Zona de Rezidență la Poltava. Ea s-a mutat la Leningrad la începutul anilor 1930, când s-a măritat cu Boris Epștein, un alt evreu din Zona de

Rezidență, și a devenit contabilă la Fabrica Lenin. Fiul lor, Mark, s-a născut în 1937. În timpul războiului, Olga și fiul ei au fost evacuați la Celeabinsk. Boris a fost ucis pe Frontul Bielorus în 1944. Olga s-a recăsătorit și, în 1945, a revenit la Leningrad cu noul ei soț și cu Mark. Orașul ducea o lipsă cronică de locuințe și, chiar și cu ajutorul fratelui Olgăi, care lucra în MVD, nu au reușit să găsească decât o cămăruță într-un apartament la comun. Printre vecinii lor, majoritatea muncitori, existau atitudini antisemite puternice ce ieșeau frecvent la suprafață în timpul certurilor. „Apartamentul era un butoi cu pulbere de ură etnică, pe cale să explodeze”, își amintește Mark.

> Vecinii, care erau adesea beți, ne înjurau, ne blestemau și ne amenințau, ne spuneau că ar trebui să mergem în Palestina ori de câte ori aveau ceva de care să se plângă, iar apoi mama îi spunea tatălui meu vitreg, care era rus pur: „Kolea, de ce nu te ocupi de tribaliștii tăi?”. Atmosfera era înveninată. Uneori, amenințările deveneau atât de grave, încât mama dădea fuga la sediul partidului [din clădirea Smolnîi aflată vizavi de apartament], dar reclamațiile ei n-au dus niciodată la vreun rezultat.

La școală, Mark era terorizat de ceilalți copii, care refuzau să se așeze lângă un „jidan murdar”. Vopseau cuvântul „jidan” pe ușa clădirii în care locuia. Olga s-a plâns de multe ori autorităților școlare. Ba chiar a scris conducerii partidului, însă fără efect. Și nu avea rost nici să se ducă să facă reclamații la MVD, deoarece fratele ei fusese arestat, împreună cu mulți alți ofițeri evrei din MVD, în legătură cu

Afacerea Leningrad. Olga s-a îmbolnăvit din cauza anxietății și a suferit câteva atacuri de cord între 1949 și 1953, care au lăsat-o, practic, invalidă. După moartea celui de-al doilea soț, în 1955, a devenit complet dependentă de fiul ei. Au continuat să locuiască în același apartament, cu aceiași vecini antisemiți, până la moartea Olgăi, în 1987. La vârsta de 65 de ani, Mark s-a căsătorit și s-a mutat de acolo[88].

Campaniile antievreiești au afectat și familia Laskin. În 1943, Laskinii se întorseseră la Moscova de la Celeabinsk, unde fuseseră evacuați în timpul războiului. Samuil și Berta locuiau în apartamentul fiicei lor mai mari, Fania, în cartierul Arbat, unde locuiau și fiul Jeniei, Aleksei, și sora ei, Sonia (Jenia locuia în apartamentul familiei din piața Zubov). Samuil a revenit în lumea comerțului, aprovizionând cu pește sărat Gastronom, rețeaua de stat de magazine alimentare. Fania a continuat să lucreze în administrația industriei de tractoare, în vreme ce Sonia s-a dus să lucreze la Uzina Stalin, uriașa uzină de automobile din Moscova, unde a avansat curând în postul de șefă la aprovizionarea tehnică și cu metale. Era o poziție importantă deoarece în anii de după război Uzina Stalin a introdus o tehnologie nouă și oțel de calitate superioară în producția de masă a automobilelor și camioanelor de tonaj mai redus. Sonia era devotată muncii ei. Soțul ei, Ernst Zaidler, un comunist maghiar care lucrase pentru Comintern, fusese arestat și împușcat în decembrie 1937, iar copii nu aveau. Jenia lucra ca redactor la radio și se descurca cât de bine putea cu Aleksei, care era adesea bolnav. Nu voia să apeleze la ajutorul lui Simonov, așa că părinții ei aveau grijă de copil. Părinții lui Simonov o ajutau și ei. În 1947

l-au dus pe Aleksei într-o vacanță prelungită pe litoral, ca să-l ajute să se recupereze după ce suferise de tuberculoză[89].

Simonov personal avea prea puțin timp pentru Aleksei. Îl vedea doar o dată sau de două ori pe an. Mama lui, Aleksandra, trebuia să-i aducă aminte să-i scrie lui Aleksei de ziua lui. În 1952, la cea de-a treisprezecea aniversare a lui Aleksei, telegrama din partea lui Simonov nu a ajuns la fiul său, așa că i-a scris mai târziu:

> Dragă Alioșa!
>
> Nu prea m-am simțit bine și nu am fost la Moscova și abia azi mi-am dat seama că, printr-o neînțelegere, nu ți s-a trimis telegrama pe care ți-am scris-o de ziua ta. [...] Cred în viitorul tău și sper că, odată cu trecerea anilor, vei ajunge să-mi devii un mic prieten. Încă un an te-a adus mai aproape de acest moment. [...] De două ori pe săptămână trec pe lângă noua clădire a Universității din Moscova și întotdeauna mă gândesc că într-o zi vei studia acolo, apoi îți vei începe munca – ducându-te acolo unde te va trimite statul. Gândește-te la asta cu bucurie și muncește cu voioșie în scopul chemării fericite care te așteaptă pe tine, precum și pe milioane de copii ca tine [...][90].

Aleksei nu s-a simțit jignit de formalismul acestei scrisori: toate relațiile sale cu tatăl lui erau așa și, de vreme ce era atât de puțină comunicare între ei doi, el o prețuia. Scrisorile de la tatăl lui erau, de regulă, dactilografiate, asta însemnând că fuseseră dictate unei secretare. Având un ton pedagogic, semănau mai curând cu scrisorile unui activist de partid decât cu ale unui tată către fiul său. Aceasta a fost scrisă în vara lui 1948, când Aleksei avea opt ani:

Dragă Alioșa,
Am primit scrisoarea și desenul de la tine. În ceea ce privește desenul, nu e rău, după părerea mea, mai ales cocoșelul. Însă nu e motiv de mândrie. Ține minte că, la vârsta ta, tatăl tău putea să deseneze mai bine decât tine, așa că trebuie să muncești și mai sârguincios ca să-l ajungi din urmă. Sper că promisiunea ta de a lua note mari se va adeveri nu doar pe hârtie, ci și în realitate. Aș fi foarte bucuros de asta[91].

Aleksei își amintește că tatăl său îi spunea adesea că „legăturile de sânge” nu au nici o însemnătate specială pentru el: era unul dintre „principiile [sale] democratice” să își trateze familia la fel ca pe colegi și subalterni. Aleksei a plătit costul principiilor tatălui său. El nu a putut să înțeleagă de ce tatăl lui cel faimos, care era atât de popular cu oricine, avea atât de puțin timp pentru el. În rarele ocazii când venea să-l scoată în oraș, Aleksei se simțea stingher, erau tăceri îndelungate, însă tatăl lui nu a observat niciodată că băiatul nu se simțea în largul lui. În primăvara lui 1947, Simonov i-a trimis fiului său un costum (sacou maro, pantaloni scurți maro și o șapcă) pe care îl adusese dintr-o călătorie în SUA. Lui Aleksei nu i-au plăcut pantalonii scurți – băieții din curte au râs de el, ba chiar l-au bătut când i-a purtat –, așa că i-a pus într-un sertar. Peste câteva săptămâni, o mașină oficială și-a făcut apariția la casa din piața Zubov pentru a-l duce pe Aleksei să-și viziteze tatăl. Nu-l văzuse de un an. Berta, bunica lui Aleksei, l-a silit să poarte costumul maro pentru a-i arăta tatălui său că i-a plăcut darul lui. În fața tuturor celorlalți

băieți, care se strânseseră în curte pentru a inspecta limuzina, Aleksei a ieșit din casă și a urcat în mașină. A fost dus la Grand Hotel, unde Simonov închiriase un salon privat pentru a-și întreține prietenii. Băiatul de șapte ani a fost prezentat celor de față, iar tatăl i-a cerut să le dea un „raport” despre cum se descurcase la școală pe parcursul ultimului an. Cum fusese informat despre succesul școlar al fiului său, Simonov plănuise o surpriză pentru el: un bucătar în uniformă albă și cu o bonetă mare și albă pe cap a intrat aducând pe un platou de argint o „omletă-surpriză” (făcută din înghețată). Aleksei a fost lăsat singur să-și mănânce „omleta”, în vreme ce tatăl lui a început să discute cu prietenii. Lui Aleksei, tatăl i se părea „atotputernic și aproape magic”. La un moment dat, Simonov s-a întors spre fiul său și l-a întrebat dacă îi plăcea costumul. Aleksei a dat un răspuns politicos. La scurt timp după aceea, Aleksei a fost dus acasă cu mașina – „pentru a aștepta”, după cum își amintește el, „următoarea întâlnire cu tatăl meu, poate peste o lună, poate peste șase luni, în funcție de cât de ocupat era cu munca sa pentru guvern”[92].

Samuil și Berta, Sonia, Aleksei și Jenia, circa 1948

În afară de mama sa, Aleksandra, Sonia era singura persoană care îndrăznea să-l critice pe Simonov pentru că-l neglija pe Aleksei. În octombrie 1947, Sonia i-a scris lui Simonov. Aleksei fusese bolnav și avea nevoie de mâncare și medicamente, lucruri de care Laskinii nu puteau să facă rost:

> Este dezagreabil că trebuie să-ți aduc aminte pentru a doua oară (doar a doua oară?) de obligațiile tale față de fiul tău. Îți permiți să-l ignori într-o măsură care mi se pare uluitoare. Crede-mă, nici eu, nici Jenia nu te-am aborda dacă n-ar fi necesar pentru copilul tău, însă este greșit să-l facem pe Alioșa să sufere din cauză că nu ne simțim noi în largul nostru să-ți cerem un favor – sentiment care este întru totul rezultatul purtării tale. Dacă lucrurile ar sta altfel, nu mi-aș mai bate capul cu tine, l-aș împiedica pe fiul tău să iubească un tată care nu poate să-și facă timp nici măcar două ore pentru el. Ți-am mai spus asta[93].

În mai 1950, Sonia a fost arestată și ținută în izolare în închisoarea Lefortovo din Moscova, unde a fost anchetată în legătură cu Afacerea Uzina Stalin, unde muncitorii evrei au fost acuzați de spionaj în favoarea SUA. Originile afacerii datau din 1948, când unii muncitori începuseră să organizeze deplasări în grup la Teatrul Evreiesc din Moscova. Uzina Stalin avea un mare număr de muncitori evrei, majoritatea ingineri și funcționari administrativi, care sprijineau EAK și întemeierea Israelului. Activitățile lor culturale erau

încurajate de directorul adjunct al uzinei, Aleksandr Eidinov, care îl însoțise pe ambasadorul american într-un tur prin uzină. A fost suficient pentru MGB ca să inventeze un „grup antisovietic de naționaliști evrei burghezi la Uzina Stalin”, care, se afirma, comunicau Statelor Unite secrete industriale. Inițiativa anchetei a venit din partea lui Nikita Hrușciov, șeful de partid de la Moscova începând cu decembrie 1949, deși probabil că el urma instrucțiunile lui Stalin, care în acel moment vedea pretutindeni „spioni evrei” și „complotiști”. Condamnat de un tribunal militar, Eidinov a fost unul dintre cei paisprezece „lideri” împușcați. Mai mult de o sută de alți muncitori evrei din uzină și alte câteva sute din fabricile din Uniunea Sovietică au fost trimiși în diverse lagăre de muncă forțată[94].

Sonia a fost condamnată la 25 de ani de muncă silnică în lagărele Vorkuta din Nordul Îndepărtat. Fania și Jenia au ascuns de Samuil și Berta durata pedepsei, spunându-le că i se dăduseră doar cinci ani, deoarece s-au temut că adevărul îi va ucide. Sonia a fost trimisă la fabrica de cărămidă din Vorkuta, unde a muncit cu energia și inițiativa ei obișnuite. Chiar și în Gulag, s-a dedicat întru totul cauzei industriei sovietice. Sonia a fost răsplătită cu o poziție privilegiată de bibliotecară în lagărul de muncă, însă în scrisorile ei trimise acasă își exprima frecvent nemulțumirea că ar fi putut să-și slujească mai bine țara ca specialist în industrie decât catalogând cărți.

Arestarea Soniei i-a afectat grav sănătatea lui Samuil. În absența ei, părea împovărat de o tristețe imensă, după spusele Faniei. Samuil avea 71 de ani când Sonia a fost arestată. Fusese întotdeauna un bărbat voios, plin de viață și energie, dar după arestarea ei a îmbătrânit și a devenit bolnăvicios. Nu

mai putea să muncească în același ritm ca înainte. Totuși, tradițiile au continuat. În următorii nouă ani, în fiecare duminică, familia și prietenii se vor întâlni ca de obicei la faimoasele „cine Laskin”, când Berta va găti delicioase feluri de mâncare evreiești, iar Samuil își va ține întrunirile sale publice în bucătărie. Simonov nu a fost niciodată prezent, dar părinții lui erau adesea acolo. „Erau niște oameni diferiți, dintr-o altă clasă”, își aduce aminte Fania, „dar se înțelegeau bine cu părinții noștri și îi iubeau pe Jenia și Aleksei”. Primul toast era întotdeauna același: „Pentru întoarcerea acasă!”. Dacă în săptămâna premergătoare sosise vreo scrisoare de la Sonia, aceasta era citită cu voce tare și oaspeții adunați în casă discutau veștile trimise de ea. Întotdeauna se vărsau lacrimi. Toată lumea îi transmitea salutări Soniei în scrisoarea de răspuns pe care o scria Jenia.

La începutul anilor 1950, condițiile din multe lagăre începuseră să se îmbunătățească deoarece administratorii Gulagului căutau metode să-i facă pe deținuți să depună eforturi și mai mari, astfel încât scrisorile săptămânale nu mai erau ceva neobișnuit pentru muncitori fruntași ca Sonia. Cenzorii încă mai citeau corespondența, dar regulile erau mai puțin stricte și era posibil ca deținuții și rudele lor să scrie mai deschis ce aveau de spus. Au existat chiar prilejuri când Soniei i s-a permis să dea telefon acasă – dar emoțiile au fost prea mari pentru o discuție adecvată. „Fată dragă”, i-a scris Jenia Soniei după o astfel de convorbire telefonică,

> Nu poți să înțelegi ce bucurie a fost pentru noi toți, dar mai ales pentru mama și tata. Face ca așteptarea să le fie mai ușoară. Tata tremura și n-a putut să scoată o vorbă în

> primul minut. Nu pot să-ți spun ce fericiți sunt că ți-au auzit vocea. [...] Aleksei – a crescut atât de mult, încât nu l-ai mai recunoaște – era foarte emoționat când a vorbit cu tine, de aceea glasul lui suna ciudat. A zis ceva stupid despre bărbierit și apoi s-a întristat din cauza asta.

În 1952, Jenia s-a dus să stea cu Sonia la Vorkuta. Permisiunea ca rudele să poată vizita deținuții făcea parte din relaxarea sistemului Gulag. Jenia a fost unul dintre primii vizitatori la Vorkuta. În noaptea de dinaintea plecării, l-a rugat pe Simonov să vină la locuința din piața Zubov. Aleksei a auzit fără să vrea discuția dintre părinții lui. Jenia se temea că ar fi putut fi arestată în lagăr (era o teamă comună a rudelor) și voia ca Simonov să-i promită solemn că, în cazul în care i se întâmpla ceva, o să-l lase pe fiul lor cu Samuil și Berta până la întoarcerea ei. Jenia a fost, în general, o diplomată în viața ei. Avea o capacitate extraordinară de a se înțelege bine cu oameni de toate categoriile, fără să-i judece, dar în această privință a fost de neclintit – era o chestiune de principiu: Aleksei nu trebuia să locuiască la Simonov.

Jenia (stânga) și Sonia la Vorkuta, 1952

Jenia nu i-a cerut niciodată nimic lui Simonov pentru ea însăși. În 1951 a fost dată afară de la radio, ca parte din epurarea generală a evreilor din radio. Multă vreme nu a reușit să-și găsească de lucru. A depus cerere de angajare la zeci de reviste literare și ziare și a trimis articole care spera că vor fi publicate, însă nu a apelat la Simonov. Pentru Sonia, însă, avea să o facă. La vremea aceea, Jenia își consuma mare parte din energie cu apelul pentru eliberarea Soniei. A scris tuturor autorităților competente: Tribunalului Militar care o condamnase pe Sonia, procurorului militar responsabil de revizuirea cazurilor, i-a scris chiar și redactorului-șef de la *Pravda*, în speranța că se va face dreptate. În cele din urmă, a apelat la Simonov. În decurs de șase luni, s-a întâlnit cu el de mai multe ori, sperând să obțină informații și sfaturi. După cum i-a scris Jenia Soniei, Simonov nu voia să se amestece:

> Nu-ți poți închipui cum s-a schimbat Kostea [Simonov]. N-a mai rămas nimic din persoana pe care o știam noi cândva. În ultimii câțiva ani, l-am văzut foarte puțin și niciodată mai mult de câteva minute, așa că sunt cu atât mai uimită – așa cum ai fi și tu – de noua lui personalitate. [...] Nu e doar vorba că îmbătrânește (încă e relativ tânăr), nici că devine mai înțelept datorită experienței sau ca rezultat al poziției sale înalte și al prosperității. Nu, e vorba de cu totul altceva. [...] Kostea a promis să ne facă rost de informațiile de care avem nevoie. Am crezut că merită să le aștept, deoarece aveau să fie, cel mai probabil, demne de încredere, dar el încă nu a făcut nimic. Fără îndoială, e prea ocupat. [...] Ar fi putut să facă mai mult, dar – Dumnezeu să fie cu el – lasă-l să-și vadă de viața lui liniștită și confortabilă. Pur și simplu, am încetat să-l respect.

În apărarea lui Simonov, trebuie spus că probabil nu ar fi putut să facă prea multe, chiar dacă ar fi vrut să intervină în favoarea Soniei. Cu certitudine aceasta a fost perspectiva adoptată de restul familiei Laskin, care a continuat să-l trateze cu afecțiune și stimă. În rarele ocazii când îl vedeau, nu aduceau niciodată în discuție chestiunea eliberării Soniei. „Știam că era apropiat de Stalin și că ar fi putut să vorbească cu el”, explică Fania, „dar nici unul dintre noi nu a pomenit vreodată despre asta – pur și simplu nu ne-am permis s-o facem”[95].

În orice caz, în acea vreme Simonov devenise atât de implicat în campaniile staliniste împotriva evreilor, încât s-ar fi pus într-o poziție dificilă dacă ar fi încercat să acționeze în favoarea Laskinilor. Când Simonov a preluat conducerea

ziarului literar *Literaturnaia gazeta*, în 1950, fusese instruit de la Kremlin să îl pună în acord cu poziția Kremlinului în campania „anticosmopolită”. Redactorul-șef anterior fusese prea îngăduitor și Stalin se baza pe Simonov să transforme influentul ziar în avangarda „luptei partidului împotriva elementelor burgheze străine” din cultura sovietică. La preluarea postului, Simonov a dat afară unsprezece membri din redacția ziarului (toți evrei) pentru „muncă slabă și erori politice”. Sub conducerea lui, ziarul a publicat în mod regulat articole și editoriale al căror antisemitism era doar vag mascat de „lupta ideologică” cu „cosmopolitismul” și „servilismul față de Occident”. După ce fusese un „moderat” în primele etape ale campaniei anticosmopolite, se pare că Simonov a devenit unul dintre radicali. Și-a menținut poziția până la sfârșitul regimului stalinist. Pe 24 martie 1953, la mai bine de două săptămâni după moartea lui Stalin, Simonov a alcătuit în numele Secretariatului Uniunii Scriitorilor o listă de nume de scriitori evrei care trebuiau epurați (ca fiind „balast”) pe care a trimis-o Comitetului Central. Chiar și mai târziu a scris insistând asupra epurării vechiului său prieten și camarad de război Aleksandr Krivițki, redactorul rubricii internaționale de la *Literaturnaia gazeta*, din cauza „anumitor informații biografice”, după cum s-a exprimat el în denunțul către Comitetul Central, nu în ultimul rând din cauza lipsei de vigilență a lui Krivițki față de naționaliștii evrei[96].

Vigilența era exact ceea ce încerca Simonov să etaleze. Sub presiunea crescândă a unei serii de atacuri ale unor antisemiți care aveau, pare-se, sprijinul Kremlinului, Simonov a reacționat așa cum făcuse întotdeauna: a încercat frenetic să-și demonstreze loialitatea. Campania împotriva lui Simonov a

început în 1951 cu o dispută publică în legătură cu utilizarea pseudonimelor de către scriitori evrei. La o ședință pentru discutarea Premiului Stalin, Stalin a întrebat de ce scriitorul Orest Malțev nu își folosea numele evreiesc (Rovinski) și a propus ca oricine folosea un pseudonim rusesc să își includă, începând din acel moment, numele evreiesc în paranteze pe toate formularele oficiale[*15.]. Aceasta fusese o practică oficială în vremurile țariste, când evreii și revoluționarii erau văzuți, practic, ca fiind sinonimi, dar după 1917 se renunțase la acest obicei deoarece era considerat antisemit. Folosirea pseudonimelor a fost discutată pe larg în presa sovietică începând cu 1949, cu radicalii îndemnând la revenirea sistemului de identificare a numelor evreiești. În februarie 1951, în *Komsomolskaia pravda* a apărut un articol de Mihail Bubenov („Mai sunt necesare pseudonimele literare?”). Era un articol dezgustător, cu un fățiș caracter antisemit, în care Bubenov îi lua peste picior pe scriitorii evrei pentru adoptarea pseudonimelor și îi acuza că „se ascund de societate”, „ca niște cameleoni”. Ca redactor-șef la *Literaturnaia gazeta*, Simonov a răspuns articolului, afirmând că folosirea pseudonimelor era o chestiune personală, și a citat legi din anii 1920 care le dădeau scriitorilor dreptul să le adopte. Și-a semnat articolul „Konstantin (Kiril) Simonov”. Era un argument curajos. *Komsomolskaia pravda* a publicat apoi un articol în apărarea lui Bubenov, scris de nimeni altul decât Mihail Șolohov, apreciatul autor al romanului *Pe Donul liniștit*. Simonov se îndoia că Șolohov îl scrisese cu adevărat. A vrut să-l sune ca să-l întrebe, ca de la bărbat la bărbat, ce fel de presiune se pusese asupra sa, însă, după ce s-a gândit mai bine, nu a mai făcut-o. În schimb, a scris un al doilea articol în *Literaturnaia*

gazeta, acuzându-l pe Șolohov și campania Bubenov de „goană după senzațional” și afirmând că nu va mai scrie nici o vorbă despre controversa respectivă[97].

Însă mii de alți indivizi au făcut-o. Controversa a produs o avalanșă de scrisori adresate presei. Unii scriau în sprijinul lui Simonov – mulți dintre ei evrei, alții alegând să-și păstreze anonimatul. Însă majoritatea corespondenților erau de acord cu Bubenov, fie pentru că, după părerea lor, în Uniunea Sovietică, unde „toți sunt egali, fără deosebire de rasă”, nu era nevoie de pseudonime, fie deoarece credeau că evreii aveau ceva de ascuns. Multe scrisori erau marcate de un antisemitism violent și îl acuzau pe Simonov că „acționează ca apărător al evreilor”[98].

Până să se ajungă în această etapă, împotriva lui Simonov începuse o campanie de denigrare. Se zvonea că este evreu. Spre finele anului 1952, Simonov a fost abordat de Aleksei Surkov, membru de frunte al Uniunii Scriitorilor și oponent al campaniei antisemite. Surkov i-a spus că în decursul ultimului an participase la mai multe discuții cu birocrați superiori ai Comitetului Central despre o serie de denunțuri în care se pretindea că Simonov este un „evreu ascuns”. Unii ziceau că numele lui adevărat ar fi Simanovici, că e fiul unui meșteșugar evreu de pe moșia „Contesei Obolenskaia”, care l-a adoptat, iar alții că este fiul unui evreu creștinat din Sankt-Petersburg. Cu toții indicau „înfățișarea sa evreiască” și menționau că folosea un pseudonim (Konstantin în loc de Kiril). Reacția inițială a lui Simonov a fost să nu ia în seamă toate aceste zvonuri, considerându-le ridicole: mama lui era prințesă, nu contesă, și nu avea nici o moșie. Însă povestea cu Simanovici și-a găsit loc într-un denunț amenințător făcut de

un membru veteran al partidului, pe nume Vladimir Orlov, care l-a acuzat pe Simonov de promovarea evreilor în redacția de la *Literaturnaia gazeta* cu scopul de a transforma ziarul într-o „organizație sionistă”. Amenințarea s-a arătat a fi și mai mare în ianuarie 1953, când Surkov l-a vizitat din nou pe Simonov și i-a spus că fusese abordat de scriitorul Vladimir Krujkov, care afirma că deținea dovezi despre un grup literar din Moscova având legături cu naționaliștii evrei din toată Europa de Est și din Uniunea Sovietică. Potrivit lui Krujkov, conducătorul acestui grup era Simonov. Surkov și-a asumat un mare risc personal spunându-i lui Simonov, deoarece Krujkov îl pusese să jure că nu va spune o vorbă. „Sunt niște ticăloși care sapă în jurul tău”, l-a avertizat Surkov. „Îți sapă mormântul.”[99]

Cam în această perioadă, campania antievreiască a ajuns la apogeu. Episodul final a fost absurdul Complot al Doctorilor. Complotul își avea originea în 1948, când Lidia Timașuk, medic la Spitalul Kremlin, care lucra și pentru MGB, i-a scris lui Stalin cu două zile înainte de moartea lui Jdanov, afirmând că doctorii nu își dăduseră seama de gravitatea stării lui. Scrisoarea a fost ignorată și arhivată, dar trei ani mai târziu a fost folosită de Stalin pentru a-i acuza pe medicii de la Kremlin că au făcut parte dintr-o „conspirație sionistă” având ca scop uciderea lui Jdanov și a celorlalți din conducerea sovietică. Nici unul dintre medicii care îl trataseră pe Jdanov nu era evreu, așa că Stalin a trebuit să găsească o modalitate de a lega moartea acestuia de sioniști. Inventarea unui complot s-a bazat pe mărturia obținută prin bătaie de la doctorul Iakov Etinger, un diagnostician de frunte, care fusese arestat în noiembrie 1950 pentru exprimarea unor opinii

antisovietice de față cu rude și prieteni. Etinger a mărturisit că era naționalist evreu și că se bucura de protecția lui Viktor Abakumov, șeful MGB. După arestarea lui Abakumov, în iulie 1951, sute de medici și de funcționari MGB au fost arestați și constrânși prin tortură să facă mărturisiri, în timp ce Stalin a inventat o uriașă conspirație internațională ce lega evreii sovietici din domeniul medical, organizația de partid din Leningrad, MGB și Armata Roșie de Israel și SUA. Țara părea să revină la atmosfera din 1937, cu evreii în rolul de „dușmani ai poporului”. În decembrie 1952, Stalin a spus într-o ședință a Comitetului Central că „fiecare evreu este un potențial spion al SUA”, făcând astfel din toată minoritatea evreiască o țintă a terorii. Mii de evrei au fost arestați, dați afară din slujbe și locuințe și deportați ca „paraziți dezrădăcinați” din orașele importante în regiunile îndepărtate ale Uniunii Sovietice. Stalin a ordonat construirea unei rețele vaste de noi lagăre de muncă în Estul Îndepărtat, unde urmau să fie trimiși toți evreii. În toată Uniunea Sovietică, lumea îi înjura pe evrei. Pacienții refuzau să meargă la medici evrei, care au și fost izgoniți din cabinete și, în multe cazuri, constrânși să lucreze ca muncitori. S-au răspândit zvonuri despre medici care omorau bebeluși în secții. Mamele însărcinate se țineau departe de spitale. Oamenii scriau presei, cerând autorităților sovietice să „curețe” de „paraziți” și să-i „exileze din marile orașe, unde sunt atât de mulți dintre acești porci”[100].

Iar apoi, când isteria a ajuns la culme, a murit Stalin.

5

Stalin a suferit un accident vascular cerebral și a zăcut inconștient cinci zile, decedând pe 5 martie 1953. Poate că medicii ar fi reușit să-l salveze dacă ar fi fost chemați din prima zi, însă în toiul Complotului Doctorilor nici un membru al cercului de apropiați ai lui Stalin nu a îndrăznit să ia inițiativa. Medicul personal al lui Stalin a fost torturat pentru că spusese că acesta ar trebui să se odihnească. Dacă Stalin s-ar fi trezit din comă și i-ar fi găsit pe doctori lângă patul lui, era posibil să considere chemarea acestora un semn de lipsă de loialitate[101]. Este cât se poate de ironic că moartea lui Stalin a fost grăbită de însăși politica lui.

În seara morții lui Stalin, Simonov era la Kremlin pentru o ședință generală a conducerii sovietice: 300 de membri ai Sovietului Suprem și ai Comitetului Central. Toată lumea era conștientă că situația era gravă și majoritatea delegaților își făcuseră apariția devreme în Sala Sverdlov. „Ne cunoșteam cu toții între noi”, își amintește Simonov, „ne recunoșteam și ne mai întâlniserăm de multe ori în contextul activității noastre”.

> Stăteam acolo, umăr la umăr, ne priveam unii pe alții, dar nimeni nu scotea o vorbă. Nimeni nu a întrebat nimic despre altcineva. Mi s-a părut că nimeni nu simțea nici măcar nevoia de a vorbi. Până la începutul [ședinței], în sală a fost așa o liniște, încât, de n-aș fi stat eu însumi acolo de 40 de minute, n-aș fi crezut că era posibil ca trei sute de oameni să stea atât de aproape unii de alții fără să scoată un sunet.

În sfârșit, au sosit și membrii Prezidiului[*16.], care au anunțat că Stalin era pe moarte. Impresia puternică a lui Simonov a fost că, în afară de Molotov, ceilalți membri ai cercului său de apropiați s-au simțit ușurați la auzul veștii: se vedea pe chipurile lor și se auzea în vocile lor[102].

De la Kremlin, Simonov s-a dus la sediul *Pravda*, unde era împreună cu redactorul-șef când au fost anunțați telefonic despre moartea lui Stalin. Deși se aștepta la asta, vestea a fost un șoc pentru el. „S-a cutremurat ceva în mine”, își amintește Simonov. „O parte din viața mea se încheiase. Începuse ceva nou și necunoscut.” În acel moment, a simțit nevoia bruscă să-și consemneze gândurile în poezie: nu știa dacă era în stare să scrie, dar era sigur că nu putea să facă nimic altceva. S-a dus acasă și s-a pus pe scris:

> Am scris primele două versuri și deodată, pe neașteptate, am izbucnit în lacrimi. Aș putea să neg asta acum, deoarece nu-mi plac lacrimile, nici ale mele, nici ale altcuiva, însă numai acele lacrimi mărturiseau într-un chip potrivit șocul pe care îl trăisem. Nu am plâns nici de durere, nici de milă pentru răposat: nu erau lacrimi sentimentale, ci erau lacrimi izvorâte din pricina șocului. Se petrecuse o revoluție și impactul ei era atât de enorm, încât trebuia să fie exprimat prin ceva fizic, în acest caz prin plânsul convulsiv care m-a cuprins timp de câteva minute.

Stând de vorbă mai apoi cu colegi scriitori, Simonov a descoperit că și ei simțiseră la fel. Mulți i-au urmat exemplul, scriind elogii pline de simțire la moartea lui Stalin.

Sentimentul de șoc și durere se pare că i-a afectat pe oameni care au trăit experiența regimului lui Stalin în moduri foarte diferite. În noaptea în care a murit Stalin, Simonov a scris:

> Nu am cuvinte să exprim
> Durerea toată, de nesuportat,
> Nu am cuvinte de narat
> Cum te jelim, tovarășe Stalin!

Tvardovski, fiul de „culac” care se dezisese de familia sa în anii 1930, a scris:

> În acest ceas de mare durere
> Nu-mi pot găsi cuvintele
> Care să exprime pe deplin
> Pierderea uriașă ce-o suferim [...]

Până și Olga Berggolț, care a petrecut doi ani în închisoare în timpul Marii Terori, i-a scris torționarului ei un poem plin de jale:

> Inimile noastre se frâng [...]
> Al nostru, scumpul nostru!
> Ținându-ți capul în brațele sale,
> Națiunea plânge pentru Tine[103].

Moartea lui Stalin a fost făcută publică pe 6 martie. Până la funeralii, care au avut loc trei zile mai târziu, trupul i-a fost expus în Sala Coloanelor de lângă Piața Roșie. Mulțimi uriașe au venit să-și prezinte omagiul. Centrul capitalei a fost luat cu

asalt de oameni îndoliați veniți la Moscova din toate colțurile Uniunii Sovietice. Sute de oameni au fost striviți în ambuscadă. Simonov s-a aflat printre cei aleși să stea de veghe lângă trupul lui Stalin. A avut ocazia unică să observe reacțiile oamenilor obișnuiți în timp ce se perindau pe lângă sicriu. Pe 16 martie nota în jurnal:

Trupul neînsuflețit al lui Stalin expus publicului

> Nu știu cum să fac o descriere precisă a scenei – sau măcar cum să o redau prin cuvinte. Nu toată lumea plângea, nu toată lumea suspina, dar cumva toți simțeau o profundă emoție. Puteam să simt un soi de convulsie spirituală în fiecare persoană care trecea exact în clipa în care îl vedea pentru prima oară pe Stalin în sicriu[104].

Această „convulsie spirituală” s-a resimțit în toată Uniunea Sovietică. Mark Laskin, care nu avea nici un motiv să-l iubească pe Stalin, a izbucnit în lacrimi când a aflat vestea. Uimit de propria-i reacție emoțională, s-a gândit că era posibil să aibă legătură cu rolul copleșitor pe care îl jucase Stalin în viața lui:

> Mi-am petrecut întreaga viață de adult în umbra lui Stalin – aveam șaisprezece ani în 1924, când a murit Lenin – și toate gândurile mele au fost modelate de prezența lui Stalin. Îi așteptam cuvintele. Toate întrebările mele îi erau adresate lui și el îmi dădea toate răspunsurile, laconic, precis, fără urmă de îndoială[105].

Pentru oamenii de vârsta lui Laskin sau mai tineri, Stalin era punctul lor de referință morală. Durerea lor era o reacție firească la dezorientarea pe care era inevitabil să o resimtă la moartea lui, aproape indiferent de experiența lor din timpul conducerii lui Stalin.

Chiar și unele victime ale terorii au simțit o durere sinceră la moartea lui Stalin. La aflarea veștii, Zinaida Bușueva a izbucnit în lacrimi, deși soțul ei fusese arestat în 1937 și ea își petrecuse cei mai frumoși ani din viață în lagărul de muncă ALJIR. Anghelina, fiica sa, își amintește momentul când mama ei a ajuns acasă în acea zi:

> Plângeau toate, și mama, și sora mea, și bunica. Bunica a spus că ar fi fost mai bine dacă ar fi murit ea în locul lui. Era cu patru ani mai în vârstă decât Stalin. Îl iubea. Îi scria adesea. Credea că Stalin a fost cel care îi permisese să-i

> scrie fiicei ei [în lagărul de muncă forțată], astfel încât ea să-și poată reuni familia. […] „Ar fi fost mai bine dacă muream eu și el trăia”, zicea întruna bunica. N-am contrazis-o – și eu îl iubeam pe Stalin. Dar astăzi [în 2003] i-aș spune: „Buni, ce naiba tot spui acolo?”. Ea însăși suferise atâtea. Fiica ei fusese arestată. Nepoții îi fuseseră trimiși în orfelinate. Ginerele îi fusese împușcat. Soțul îi fusese persecutat deoarece era preot. […] Și, cu toate astea, era gata să-și dea viața ca să-l salveze pe Stalin[106].

Însă pentru unii din generația mai vârstnică, ale căror opinii se formaseră într-o perioadă mai de început, moartea lui Stalin a fost, foarte probabil, un motiv de bucurie.

Svetlana Sbitneva s-a născut în 1937 în regiunea Altai din Siberia. Tatăl a fost arestat înainte de nașterea ei și a fost împușcat în 1938. Mama provenea din Omsk, unde familia ei a fost activă în mișcarea social-democrată de dinainte de 1917. Șaisprezece dintre rudele mamei ei au fost arestate în timpul Marii Terori; toate, în afară de bunica Svetlanei, fie au fost împușcate de bolșevici, fie au pierit în lagăre. Svetlanei i s-a povestit foarte puțin despre familia ei. Când a mai crescut, a devenit o școlăriță sovietică model și, la fel ca toate școlărițele, l-a iubit pe Stalin. În ziua în care a fost anunțată moartea lui, a venit de la școală cu panglici negre în păr: la școala ei avusese loc o ceremonie de doliu – copiii împodobiseră portretul lui Stalin cu frunze de palmier și crini albi –, care o emoționase profund. „Plângeam cu toții”, își aduce ea aminte. „Credeam că e sfârșitul lumii.” Imediat ce a ajuns acasă, Svetlana s-a urcat pe acoperiș, unde îi plăcea să se ducă pentru a fi singură. Acolo a găsit-o pe bunica ei.

> Stătea acolo, plângând încetișor și închinându-se așa cum n-o mai văzusem niciodată. M-a văzut că plângeam și a spus: „Nu-ți face griji, scumpo, plâng de fericire. Fiindcă el mi-a omorât familia: fiii, frații, soțul, tatăl – Stalin i-a ucis pe toți, de-am rămas doar eu și maică-ta". Era prima oară când auzeam despre acele lucruri. Și pe urmă ne-am așezat amândouă și am plâns împreună, de bucurie și de durere[107].

Pentru marea majoritate a poporului sovietic, indiferent ce a însemnat moartea lui Stalin, nu e fost o eliberare de teamă. De fapt, probabil că moartea lui le-a sporit rușilor teama – nu știau ce urma să se întâmple în continuare. Nadejda Mandelștam își amintește o discuție cu croitoreasa ei, unul dintre puținii oameni cărora le împărtășea sentimentele ei, la scurt timp după moartea lui Stalin:

> „Dumneata de ce bocești? Ce bine ți-a făcut?" Ea mi-a explicat că în timpul lui oamenii, de bine, de rău, se mai adaptaseră, dar de acum încolo ce o să mai fie? Poate o să fie și mai rău… Avea și ea dreptate[108].

Boris Drozdov locuia cu părinții în Magadan după eliberarea dintr-un lagăr de muncă, în 1951, a tatălui său, unul dintre apropiații lui Berzin. „Toată lumea era înspăimântată când a murit Stalin", își amintește Boris. „Tatălui meu îi era frică. Lumea se temea că la putere va ajunge Beria și le era frică de el. Sistemul Gulagului era

asociat cu Beria și MVD-ul, nu cu Stalin, despre care mulți credeau că nici măcar nu știuse adevărul despre lagăre.”[109]

Mama Verei Braghin îl venera pe Stalin, chiar dacă fusese exilată pe motiv că era „culacă”, iar soțul îi fusese trimis în Armata Muncii, unde a murit în 1944. „Când a murit Stalin, mama nu i-a aruncat portretul cât colo”, își aduce aminte Vera. „L-a păstrat pe perete, alături de poza tatălui meu.” La o întrunire sătească,

> Toată lumea plângea. [...] Oamenii îl asociau pe Stalin cu victoria noastră în război, cu scăderea prețurilor și sfârșitul raționalizării. Credeau că viața a devenit încet-încet mai bună și le era teamă că acum se va înrăutăți.

Mulți oameni din zona rurală simțeau o îngrijorare similară. „Lucrurile fuseseră foarte grele pentru noi în timpul războiului, dar apoi, în anii din urmă [înainte de moartea lui Stalin], viața devenise ceva mai bună”, își amintește Klavdia Rubliova, fiică de „culac”, care și-a petrecut și ea anii de război în Armata Muncii, apoi a lucrat într-un colhoz din apropiere de Krasnoiarsk. „Când a murit Stalin, nu știam ce o să se întâmple și lumea s-a temut.”[110]

Ceremonie de doliu la Fabrica de Tancuri Gorki din Kiev, 6 martie 1953

Temerile că moartea lui Stalin va duce la un nou val de arestări în masă au agitat multe familii, mai ales pe cele care pierduseră o rudă în timpul Terorii. După cum își amintește Elga Torcinskaia:

> Reacția generală în familia noastră a fost: „Ce-o să se întâmple mai departe?”. Ne era teamă de guvern, nu știam la ce să ne așteptăm de la el și eram speriați că s-ar putea răzbuna pentru moartea lui Stalin făcând alte arestări[111].

Teama s-a domolit atunci când Complotul Doctorilor a fost dat în vileag ca fiind inventat de guvern. Decizia de a face public adevărul despre Complotul Doctorilor pare să-i fi aparținut lui Beria – un critic al campaniilor antisemite și o potențială victimă a epurării MGB-ului care a urmat

Complotului –, cel care a preluat controlul „conducerii colective” ce și-a asumat puterea pe 5 martie. În pofida trecutului său în poliția secretă, care-l făcea temut pretutindeni în rândul populației, Beria era un fel de reformator politic. Voia să se descotorosească de sistemul Gulagului („din motive de ineficiență economică”), să pună capăt folosirii torturii de către poliția sovietică, să suprime sovietizarea Ucrainei de Vest, a țărilor baltice și a Germaniei Răsăritene și să scape țara de cultul lui Stalin – un program despre care credea că va ajuta la crearea unui sprijin popular pentru propria-i dictatură. Pe 4 aprilie, Beria a oprit ancheta privitoare la Complotul Doctorilor. *Pravda* a anunțat că persoanele responsabile pentru „conducerea incorectă a anchetei” au fost arestate și „vor fi cercetate penal”. Opinia publică era divizată. Judecând după un eșantion de scrisori trimise de muncitori redacției *Pravda*, mulți continuau să creadă că existau „dușmani ascunși” în spatele scenei puterii și că reabilitarea medicilor era în sine un semn al „influenței evreiești” în cele mai înalte sfere ale guvernării („Fără tovarășul Stalin, conducerea noastră s-a plecat în fața evreilor” etc.). Însă alții s-au indignat în fața a ceea ce s-a dovedit a fi o calomnie răuvoitoare împotriva medicilor evrei și cereau o explicație pentru arestările nedrepte[112].

Pentru cei din familia Torcinski, sfârșitul anchetei legate de Complotul Doctorilor a fost o mare ușurare. Au luat-o ca pe o dovadă clară că toate „comploturile” puse la cale de „dușmani” erau născociri ale statului și că nu mai era cazul să le fie teamă de un nou val de arestări. Eliberată de frică, Elga a căpătat mai multă încredere și a început să vorbească deschis împotriva celor care o terorizaseră. Lucra ca secretară la

Muzeul de Etnografie din Leningrad. Maria Nesterova, o colegă a ei cu o poziție superioară, o stalinistă înflăcărată și o „antisemită înverșunată”, sprijinise puternic campania „anticosmopolită”, scriind zeci de denunțuri împotriva angajaților evrei de la muzeu, dintre care unii își pierduseră locurile de muncă. În timpul isteriei în masă datorate Complotului Doctorilor, Nesterova devenise și mai guralivă în denunțurile ei contra evreilor, povestind tuturor, de pildă, că bebelușii aduși pe lume de medicii evrei se nășteau vineți deoarece evreii le supseseră sângele. Elga știa că nu avea rost să o contrazică pe Nesterova, așa că păstrase tăcerea și devenise retrasă. Însă după demascarea Complotului Doctorilor Elga a ales să o înfrunte:

> I-am zis că nu știe despre ce vorbește și că tot ce spunea era ce prindea de pe la cozile la alimente. [...] Maria a început să mă amenințe: „Știi ce pot să-ți fac? Taci din gură!”. Și atunci, nici eu nu știu de unde, am găsit curajul să-i răspund: „Te rog să nu mă ameninți, căci nu mi-e frică de tine”[113].

Cei care s-au bucurat la moartea lui Stalin au fost, în general, prea precauți ca să o arate în public. Orice semn de bucurie trebuia ascuns. Zinaida Belikova, muncitoare într-o fabrică din Krasnodar, își amintește că multora dintre membrii intelighenției din oraș, medici, profesori, chiar demnitari din partid, le-a venit greu să-și ascundă entuziasmul când a murit Stalin. „Ceremoniile de doliu din Krasnodar semănau mai mult cu o sărbătoare. Etalau chipuri

triste, dar în ochi aveau o sclipire, în salutul lor era o umbră de zâmbet care arăta limpede că erau încântați.”[114]

Când familia Gaister a auzit vestea morții lui Stalin, încă mai locuia în exil în Kazahstan, așteptând să fie arestată în orice moment în legătură cu Complotul Doctorilor. Pe 6 martie, Rahil, mama Innei, s-a întors acasă de la magazin cu un kilogram de zahăr. La magazin nu se găsea niciodată zahăr, dar, din cine știe ce motiv, în ziua aceea aveau. Nimeni altcineva din așezare nu cutezase să cumpere zahărul. Gestul putea fi considerat o dovadă de bucurie. Însă Rahil n-a văzut nimic rău în a profita de norocul ei când a găsit zahăr. Când le-a arătat fiicelor ei zahărul, acestea s-au înspăimântat. „Ne-am repezit la biata mama ca niște isterice”, își amintește Inna. „Cum de putuse să cumpere zahăr într-o zi ca asta? Ce-o să se creadă despre noi? Săraca mama! Frica ne suprimase judecata.”[115]

Singurele locuri în care moartea lui Stalin a fost întâmpinată cu neascunsă bucurie au fost lagărele și coloniile din Gulag. Au existat, desigur, și excepții, lagăre unde vigilența autorităților sau prezența informatorilor i-au împiedicat pe deținuți să-și manifeste fericirea, dar, în general, vestea sfârșitului lui Stalin a fost salutată cu răbufniri de bucurie spontane. Pe 6 martie, în lagărul Inta, Iuri Dunski și Valeri Frid s-au întâlnit cu prietenul lor, poetul Smeleakov, pentru a organiza o petrecere la miezul nopții. Nu au putut să facă rost de alcool (toată lumea voia în ziua aceea), așa că au cumpărat o pungă de bomboane și „le-am mâncat pe toate odată [...] de parcă eram niște copii la un ceai dansant”. În lagărul de muncă de la Veatka, Vera Bronștein și colegele ei deținute și-au lăsat jos uneltele și au început să cânte și să danseze când

au aflat vestea: „Mergem acasă! Mergem acasă!”. Printre deținuți era o presupunere comună că aveau să fie eliberați la moartea lui Stalin. Speranțele și așteptările erau extrem de mari. Când a aflat vestea, Olga Adamova-Sliuzberg trăia în exil la Karaganda, în Kazahstan. Acoperindu-și fața pentru ca bucuria să nu-i fie observată de colegele de muncă, a început să tremure cu un entuziasm ce-i trăda nerăbdarea: „E acum ori niciodată. Totul trebuie să se schimbe. Acum ori niciodată”[116].

În mai multe lagăre de muncă așteptările au fost atât de mari încât, atunci când deținuții nu au fost eliberați la moartea lui Stalin, au avut loc proteste în masă și revolte. În decursul primăverii și la începutul verii anului 1953, în lagărele de muncă de la Norilsk și Vorkuta au izbucnit greve și proteste, urmate de demonstrații de mai mică amploare în multe alte lagăre în 1953 și 1954[117]. Aceste „răscoale ale sclavilor” au fost un important punct de cotitură, nu doar pentru că au ajutat la abolirea sistemului Gulagului, care era deja pus la îndoială de conducerea sovietică, ci și pentru că au constituit primul protest real la scară mare împotriva tiraniei regimului stalinist.

Revolta de la Norilsk a fost cea mai mare din istoria Gulagului. La ea au participat aproape 20.000 de deținuți din șase lagăre de muncă din Gorlag, complexul penitenciar minier și industrial de la Norilsk, unde regimul de muncă era deosebit de aspru. Majoritatea deținuților din Gorlag erau foști soldați din Armata Roșie, prizonieri de război străini și naționaliști ucraineni și baltici, mulți dintre ei executând pedepse de 25 de ani pentru rolul lor în mișcările de rezistență împotriva trupelor sovietice în 1943-1945. Ei erau

ostili regimului stalinist, erau gata de luptă și nu prea aveau nimic de pierdut. În toamna lui 1952, în Gorlag fusese transferat un contingent numeros de deținuți, după ce luaseră parte la o revoltă armată în lagărele din Karaganda. Afluxul acestor rebeli a avut un efect radical asupra stării politice din lagărul Norilsk. În toate zonele din Gorlag au apărut „comitete de grevă" ad-hoc. În zona a cincea, unde era deținut Lev Netto, a existat chiar și un club secret de lectură și dezbatere numit „Partidul Democratic" (cunoscut și sub denumirea de „Adevărații leniniști"). Aici, deținuții studiau ideile lui Lenin despre clandestinitatea revoluționară ca model pentru cum să se organizeze ei înșiși după principii militare.

Moartea lui Stalin le-a dat speranțe de eliberare. Însă când Beria a declarat o amnistie pe 27 martie, ea s-a aplicat deținuților ale căror pedepse erau mai mici de cinci ani (în principal infractori). Condițiile din Gorlag s-au înrăutățit și mai mult. Ziua de lucru a fost prelungită, deținuții au fost siliți să muncească pe un ger năprasnic, iar rațiile de hrană s-au redus la minim. Gardienii au început să-i amenințe pe deținuți cu o cruzime intenționată. Îi provocau pe infractorii rămași să înceapă bătăi cu „deținuții politici" și apoi îi reprimau pe „politici" cu o violență brutală. Între martie și mai, peste douăzeci de „politici" au fost uciși de gardieni. La fel ca în alte lagăre unde au existat revolte, provocările gardienilor aveau în mod aproape cert scopul de a menține în funcțiune sistemul Gulagului. Beria afirmase clar că voia să pună capăt sistemului Gulagului, eliberând toți deținuții cu excepția celor mai periculoși infractori, așa că, dacă nu se putea demonstra că eliberarea „politicilor" reprezenta un

pericol pentru societate, zeci de mii de gardieni și funcționari din administrația Gulagului urmau să rămână fără slujbe.

Deținuții din comitetele de grevă și din grupurile conspirative din Gorlag aveau păreri diferite cu privire la ce era de făcut. Unii erau pentru revoltă, alții credeau că orice revoltă era menită să eșueze. Au hotărât să se înarmeze defensiv. „Ne-am confecționat cuțite din bucățele de oțel”, își amintește Netto, care a organizat producția lor secretă într-un atelier. Nu a existat un plan pentru o revoltă, dar în atmosfera de tensiune crescândă era doar o chestiune de timp până când o altă provocare avea să conducă la revoltă[118].

Pentru Lev Netto, aceste evenimente au fost punctul culminat al unui îndelungat proces de trezire politică început în 1944, când Lev a fost lăsat în spatele liniilor de front germane pentru a-i organiza pe partizanii din Estonia. Născut la Moscova într-o familie estoniană, Lev se considerase întotdeauna rus sovietic cu origine estoniană și își vedea misiunea în termeni patriotici, însă lucrurile la care a fost martor în țara natală a părinților săi (Armata Roșie s-a făcut vinovată de jafuri, violuri și incendieri de sate) l-au făcut să-și schimbe părerea despre trupele sovietice „eliberatoare” ale Estoniei. Populația locală îi numea pe soldații sovietici „bandiți staliniști” și el nu putea să nu fie de acord.

Capturat de germani, Lev a fost încarcerat într-un lagăr cu mii de alți prizonieri de război sovietici. Și acesta a fost un moment de trezire, deoarece, în conformitate cu propaganda sovietică, crezuse întotdeauna că nu existau prizonieri de război sovietici, ci doar dezertori. Însă aici, așa cum își amintește el, erau

> mii de bărbați obișnuiți, la fel ca mine, carne de tun pentru regimul sovietic. [...] Am început să simt un soi de repulsie față de Stalin și sistemul sovietic, care mă minţiseră atât de mult și ne tratau pe noi [soldații] de parcă nu eram oameni.

Mai târziu, în primăvara lui 1945, când se afla într-un lagăr administrat de trupele americane, Lev a putut compara sistemul sovietic cu atitudinea americanilor:

> Ori de câte ori se întorceau din vreo misiune, americanii își predau armele. A doua zi, primeau o altă armă. Dar [în armata sovietică] fiecare om era răspunzător pentru propria-i armă și, dacă o pierdea, era târât în fața unui tribunal, pentru a fi trimis la închisoare sau chiar împușcat. Americanii puneau un preț mai mare pe individ. La noi individul nu conta deloc.

La întoarcerea în Uniunea Sovietică, Lev a fost trimis într-un lagăr de filtrare și reprimit în Armata Roșie. În 1948 a fost arestat ca „spion străin” și trimis la Norilsk. Acolo s-a nimerit să-l întâlnească pe Fiodor Smirnov, conducătorul Partidului Democratic, care l-a încurajat să vadă regimul stalinist ca pe o deviere de la principiile marxiste. Partidul Democratic era ținut unit prin legături informale de încredere și tovărășie[*17.]. Deoarece informatorii reprezentau un pericol permanent, nu se consemna nimic și toți cei care se alăturau partidului trebuiau să aibă recomandarea personală a unui membru existent, care rămânea răspunzător pentru ei. În acest mediu,

deținuți precum Lev au putut să-și creeze și să-și exprime propria identitate politică[119].

Revolta a început pe 25 mai. Niște gardieni trăseseră într-un convoi de deținuți aflați în drum spre muncă. În întregul Gorlag a izbucnit o grevă de protest, inclusiv în secțiunea rezervată femeilor, deși punctele sale forte s-au aflat în zonele a patra și a cincea, unde deținuții – vest-ucraineni, polonezi și baltici – erau militanți și organizați. Erau înarmați cu topoare, cuțite și furci, dar principala lor armă a fost o grevă a foamei pentru a pune presiune asupra autorităților lagărului. „Sloganul nostru era «Libertate sau moarte»”, își amintește Netto. „Voiam să fim eliberați și eram hotărâți să luptăm pentru libertate chiar și până la moarte. Credeam că era mai bine să murim luptând decât să continuăm să muncim și să trăim în felul ăsta inuman.” Era timpul ca sclavii lui Stalin să demonstreze că sunt cetățeni. Insurgenții s-au încuiat în barăci și au ridicat steaguri negre ca simbol al protestului lor împotriva uciderii arbitrare a camarazilor lor. Fiecare zonă își avea propriii lideri greviști, însă s-a organizat rapid un comitet de grevă general pentru a prezenta autorităților revendicările deținuților. Netto a fost mesager și coordonator între diverse zone, o sarcină periculoasă deoarece se confrunta cu riscul de a fi împușcat de fiecare dată când se deplasa dintr-o zonă în alta[120].

Toate revendicările greviștilor aveau legătură cu respectul și demnitatea. În ciuda sloganurilor apocaliptice, ceea ce greviștii cereau, de fapt, era relativ moderat și în nici un caz antisovietic[121]. Ei voiau ca gardienii să-i strige pe nume, nu după numerele de pe uniformele de deținuți, care au solicitat să le fie scoase. Voiau ferestre fără gratii în barăci. Voiau să se

pună capăt bătăilor administrate de gardieni și ca gardienii care uciseseră deținuți să fie pedepsiți. Voiau ziua de lucru normală, de zece ore, în loc de schimburile de cincisprezece ore pe care majoritatea erau siliți să le presteze. Voiau să poată scrie liber rudelor, nu doar de două ori pe an. Comitetul grevist a refuzat să negocieze cu autoritățile de la Norilsk și a cerut negocieri cu conducerea de la Moscova, conștient că, oricum, șefii locali nu puteau să facă nici un fel de concesii fără aprobarea Moscovei. După câteva zile, pe 5 iunie, Beria a trimis unul dintre funcționarii săi superiori să discute cu conducătorii grevei. Era un precedent extraordinar: Kremlinul nu răspunsese niciodată până atunci revendicărilor deținuților altfel decât prin forță brută. Emisarul lui Beria a promis să transmită guvernului cererile greviștilor. Însă a făcut apel la aceștia să își reia lucrul, despre care le-a spus că era deosebit de prețuit și de important pentru toată țara. Era o tactică inteligentă, deoarece greviștii voiau, mai mult decât orice, o recunoaștere pentru truda lor. După cum s-a exprimat Netto:

> Noi făcuserăm mari sacrificii pentru a aproviziona țara cu nichel, eram mândri de munca noastră și când am auzit aceste cuvinte de recunoștință – și de la nimeni altul decât reprezentantul lui Beria – a fost ca o hrană spirituală. Ne-a ridicat moralul și ne-a făcut să fim gata să continuăm. Eram pregătiți să facem alte sacrificii, numai de ne-ar fi tratat ca pe niște ființe umane, numai de ne-ar fi vorbit ca unor ființe umane[122].

În rândul rebelilor au apărut dezbinări între cei care voiau să continue greva și cei care preferau să se întoarcă la lucru, în speranța că prin cooperarea lor vor obține concesii de la Moscova. De fapt, luptătorii nu aveau nici o perspectivă reală de a rezista, darămite de a câștiga: erau izolați în zona de detenție, înconjurați de soldați și aveau un sprijin minim din partea restului populației din Norilsk. Așa că atunci când procurorul-șef din Norilsk li s-a adresat greviștilor la difuzoare, făcând apel la ei să se disperseze și promițându-le că nu vor fi pedepsiți, majoritatea s-au supus. Gardienii lagărului i-au triat în grupuri. Liderii au fost luați de acolo, iar celorlalți greviști li s-a permis să se întoarcă la barăci. Câteva sute de greviști au rezistat. În zona a șasea, pe 7 iulie, 1.000 de femei au format un cerc uman din patru șiruri în jurul unui steag negru și au început să strige și să fluiere când soldații au încercat să le târască de acolo; au continuat timp de cinci ore și au fost împrăștiate doar cu ajutorul tunului cu apă. În zona a cincea, 1.400 de deținuți au refuzat să plece și s-au bătut cu furcile cu soldații, care au deschis focul, omorând 20 de deținuți. Potrivit rapoartelor, cea mai îndârjită rezistență a fost în zona a treia, unde mai multe sute de greviști s-au încuiat în barăci și s-au împotrivit soldaților până pe 10 iulie. Liderul neașteptat al acestor rebeli a fost Semion Golovko, tânărul cazac din nordul Caucazului, care și-a descoperit brusc curajul de a conduce această luptă disperată. „Nu mi-am dat seama în acel moment că sunt în stare”, își amintește el. „La început, când soldații băteau în uși și amenințau că ne împușcă, am fost foarte speriat. Ziceam întruna «Tatăl Nostru». Dar după ce mi-am asumat conducerea, nu am mai simțit această teamă.” Se estimează că au fost uciși 500 de

deținuți, iar 270 au fost răniți înainte ca lagărul să fie cucerit de soldați[123].

Grevele au fost reprimate. Însă în lagărele de muncă nu s-a făcut niciodată pace cu adevărat. Revendicarea prizonierilor privind demnitatea umană a fost imposibil de înăbușit. În perioada 1953-1954 au continuat să aibă loc greve și demonstrații de mai mici dimensiuni, până când, în cele din urmă, regimul a recunoscut că Gulagul nu putea să mai continue și a început să-i elibereze pe deținuți.

*1. Raportând proporțional, se poate argumenta că Polonia a avut de suferit mai mult, însă în cifre absolute pierderile de vieți omenești și distrugerile din Uniunea Sovietică au fost mult mai mari.

*2. Autoritățile sovietice au adoptat perspectiva că un veteran rănit care avea capacitate de muncă nu era un invalid de război. Îi încurajau pe veteranii răniți să își găsească de lucru – să se călească și, astfel, să se recupereze – și plăteau doar o mică pensie de invaliditate unui număr de circa 3 milioane de veterani (B. Fieseler, *The War Disabled in the Soviet Union 1945-64*, lucrare prezentată la School of Slavonic and East European Studies, Londra, septembrie 2006).

3. Micuțul [Hans] Sachs (din opera *Maeștrii cântăreți din Nürnberg* de Wagner).

*4. Referire la *Tânăra gardă* de Aleksandr Fadeev, un roman, inspirat parțial din fapte reale, despre o organizație de tineret clandestină din Ucraina ocupată din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, roman care a câștigat Premiul Stalin în 1946.

*5. Acea persoană (încă în viață) a devenit mai apoi șefa Departamentului de Istorie a partidului de la Universitatea din Leningrad.

*6. Există o legendă despre parada victoriei din 24 iunie 1945 de la Moscova, când Jukov a condus coloanele de soldați prin Piața Roșie călare pe un armăsar arab. Se zicea că Stalin intenționase să conducă el parada, însă la repetiție fusese azvârlit jos de armăsar. Legenda nu este adevărată, dar sugerează dorința populară ca Stalin să fie înlăturat de către Jukov.

*7. Voznesenski nu era promotorul unei reinstaurări a economiei mixte, ci susținea înlăturarea controlului statului asupra prețurilor, pentru ca acestea să reflecte mai bine cererea și oferta. Milita, de asemenea, pentru o creștere a sectorului cooperatist și pentru mai multe investiții în industriile producătoare de bunuri de consum, precum cea a textilelor, ambele fiind măsuri importante în succesul de început al NEP-ului.

*8. S-a sugerat adesea că Jdanov era un moderat politic, un reformator liberal care a pierdut în fața adepților unei politici de mână forte, precum Malenkov, din clica lui Stalin aflată la conducere, atunci când relațiile cu Occidentul s-au deteriorat în anii 1945-1946. Potrivit acestei păreri, politicile culturale dure au fost impuse, de fapt, de rivalii lui Jdanov din conducerea partidului. Însă arhivele demonstrează că Jdanov nu avea idei politice independente și că atitudinile politice din cadrul clicii conducătoare apăreau ca răspuns la diverse semnale venite de la Stalin, care l-a folosit pe Jdanov pentru a impune asupra tuturor artelor și științelor sovietice o

rigidă conformitate ideologică față de poziția antioccidentală a partidului.

*9. Simonov l-a apărat din același motiv pe scriitorul Vasili Grossman, a cărui piesă de teatru *De-ar fi să-i credem pe pitagorieni* a fost atacată virulent în *Pravda* în septembrie 1946. Simonov i-a scris redactorului-șef al ziarului, luându-i apărarea lui Grossman pe motiv că un scriitor care petrecuse „tot războiul luptând pe front” nu merita să fie insultat cu vorbele injurioase folosite de critic, chiar dacă făcuse „grave erori ideologice” (RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1384, f. 2).

*10. Zaslavski a fost, probabil, autorul mârșavului articol din *Pravda* din 1936 („Talmeș-balmeș în loc de muzică”) în care critica opera *Lady Macbeth din Mțensk* de Șostakovici. În 1929, pentru a-și demonstra loialitatea față de partid, Zaslavski își denunțase propriul frate ca fiind „troțkist”. La inițiativa lui Fadeev și cu încuviințarea lui Stalin, Zaslavski și Ehrenburg au fost amândoi șterși de pe lista membrilor EAK cu puțin timp înainte de arestarea celorlalți membri, în decembrie 1948 (RGALI, fond 2846, vol. 1, dosarele 75, 101, 187, 310, 311).

*11. Sintagma „lepădătură literară” (*literaturnîe podonki*) fusese folosită în decretul Comitetului Central din 14 august 1946 pentru a-l caracteriza pe Zoșcenko.

*12. Aleksandr Borșceagovski a murit în mai 2006, la vârsta de 94 de ani.

*13. Naționaliști antisemiți ruși din epoca țaristă.

*14. Natalia nu voia să atragă atenția asupra propriului iudaism; naționalitatea sau originea etnică era o categorie obligatorie în toate documentele oficiale.

*15. Malțev (Rovinski) era de fapt rus, dar avea același nume de familie cu un cunoscut redactor de la *Izvestiia* (probabil că Stalin făcuse o confuzie între cei doi). El și-a schimbat numele din Rovinski în Malțev după o reacție antisemită împotriva unuia dintre primele sale romane.

*16. În toamna lui 1952, Stalin înlocuise Politburo cu un Prezidiu mai mare, alcătuit din 25 de membri, ca pregătire pentru o nouă epurare în conducerea partidului.

*17. Una dintre cele mai importante prietenii ale lui Lev din cadrul partidului a fost cu Andrei Starostin, unul dintre cei patru faimoși frați Starostin, toți vedete de fotbal în echipa Spartak Moscova. Lev îl cunoștea pe Starostin din anii ’30, când fratele său mai mic, Igor, jucase pentru echipa de tineret Dinamo Moscova (Igor Netto a devenit mai apoi un mijlocaș talentat la Spartak Moscova și, din 1952, pe când Lev era în Gulag, căpitanul echipei naționale sovietice). Lev a fost profund influențat de ideile lui Starostin, pe care le consemna într-un caiet. O idee, pe care Lev o consideră acum „principiul călăuzitor” al întregii sale vieți, era împrumutată de la Tolstoi: „Fă ceea ce este necesar și ceea ce crezi tu că ar trebui să faci și ce-o fi, o fi”.

8

Întoarcerea (1953-1956)

1

După multe amânări, Sonia Laskina s-a întors în cele din urmă de la Vorkuta în noiembrie 1955. Întreaga familie Laskin a așteptat-o în gara Iaroslavl. În afară de Jenia, sora ei, care fusese în vizită la ea în lagărul de muncă, nimeni nu o mai văzuse în ultimii cinci ani. În cele din urmă, trenul Soniei a sosit și ea a și-a făcut apariția din mulțimea de călători și a coborât din vagon, părând foarte obosită, palidă și slabă. Sonia s-a îndreptat spre familia ei. Ajunsă în fața lui Samuil și a Bertei, și-a lăsat bagajele să cadă pe jos, a îngenuncheat pe peron și i-a implorat pe părinți să o ierte pentru toate necazurile pe care li le adusese. La fel ca mulți dintre cei care s-au întors din lagărele de muncă ale lui Stalin, Sonia era împovărată de un sentiment de vinovăție pentru suferința provocată de arestarea ei. La Vorkuta se înfometase pentru a putea trimite niște bani acasă și devenise primejdios de slabă.

După întoarcere, a trăit pentru familie. La 44 de ani, fără soț sau copii, s-a dedicat bunăstării părinților și copiilor celor două surori ale ei. „Nu era nimic ce n-ar fi făcut pentru noi”, își amintește nepotul ei, Aleksei. „Era gata să lase deoparte orice dacă i se părea că era nevoie de ea, pentru a căuta prin magazine vreun medicament sau ca să meargă să rezolve vreo treabă. Devotamentul ei față de familie avea un caracter aproape religios, avea un element de negare și sacrificiu de sine, deși ea nu era câtuși de puțin o persoană religioasă”[1].

Imitându-se tradiția rusească de a elibera deținuți la moartea unui țar, un milion de deținuți au fost eliberați din lagărele de muncă forțată prin amnistia din 27 martie 1953, o cifră reprezentând circa 40% din populația totală din Gulag. Pe lângă condamnații care executau sentințe cu o durată mai mică de cinci ani, amnistia s-a aplicat și deținuților condamnați pentru infracțiuni economice, femeilor cu copii mici, delincvenților juvenili și deținuților care ajunseseră la vârsta de pensionare. Deținuții politici au fost excluși de la amnistie. Cazurile lor trebuiau revizuite de Procuratura sovietică, un proces care putea să dureze mai mulți ani, mai ales în cazuri ca al Soniei, în care lideri importanți din partid (în situația ei, Hrușciov) fuseseră implicați în crearea de „comploturi antisovietice”. Până la sfârșitul lui aprilie 1955, Procuratura sovietică revizuise 237.412 cereri de apel din partea deținuților (mai puțin de un sfert din cele primite din martie 1953), dar numai 4% au avut ca rezultat eliberarea deținuților în cauză[2].

Nu exista nici o explicație logică pentru aceste decizii. De pildă, Afacerea Uzina Stalin, în care era implicată Sonia, își avea originea în „conspirația sionistă” organizată, chipurile,

de Solomon Mihoels, fostul director al Teatrului Evreiesc din Moscova. Mihoels a fost reabilitat postum pe 3 aprilie 1953, iar ulterior a fost lăudat frecvent ca patriot loial de presa sovietică. Totuși, în luna noiembrie a acelui an, Sonia a fost informată de procurorul general că nu existau temeiuri care să justifice o revizuire a cazului ei. Un deținut din lagărul de muncă din Inta, arestat și el în legătură cu Afacerea Uzina Stalin, a fost indignat când a primit un răspuns similar. Răspunsul sosise într-o scrisoare cu o singură propoziție: „Nu există temei pentru revizuirea cazului”, scrisoare pe care el a trebuit să o semneze și să o trimită înapoi la procuror, pentru a confirma primirea. „Nu e nici o logică în asta”, s-a plâns el colegilor deținuți. Dacă Mihoels era nevinovat, de ce nu era și el? Unul dintre deținuți i-a replicat: „Semnează tu scrisoarea acum, că o să-ți trimită ei logica mai încolo”[3].

Conducerea sovietică avea păreri diferite cu privire la cât de departe se putea merge cu eliberarea deținuților. Imediat după moartea lui Stalin, Beria pledase pentru o amnistie generală pentru toți deținuții care „nu au reprezentat un pericol grav pentru societate”, inclusiv cei 1,7 milioane de exilați politici. Beria era figura dominantă în conducerea colectivă a membrilor din Politburo ce preluaseră controlul la moartea lui Stalin. Sprijinit de MVD și MGB, el a condus guvernul în parteneriat cu Malenkov (președintele Consiliului de Miniștri) și Voroșilov (președintele Prezidiului Sovietului Suprem), deși Hrușciov (secretarul Comitetului Central al partidului) i s-a opus cu înverșunare și a făcut de la început o campanie împotriva lui, cu sprijinul lui Nikolai Bulganin (noul ministru al Apărării). Liderii de partid și militarii erau cu certitudine suspicioși față de programul lui Beria, care implica

desființarea imediată a Gulagului și relaxarea politicii sovietice în recent anexatele teritorii din Ucraina de Vest, regiunea baltică și Germania Răsăriteană. În primăvara lui 1953, Beria a impus conducerii est-germane o serie de reforme. Comuniștii radicali din Berlin au tărăgănat implementarea măsurilor, ceea ce a avut ca efect o săptămână de demonstrații în masă pe străzile din Berlinul de Est, demonstrații înăbușite de tancurile sovietice. La Moscova, Hrușciov, Bulganin, Molotov și chiar Malenkov au dat vina pe Beria pentru aceste revolte. Pe 26 iunie, el a fost arestat într-o lovitură de stat la Kremlin organizată de Hrușciov împreună cu cadre militare de rang înalt din capitala sovietică. Ținut într-un buncăr subteran la cartierul general al Districtului Militar Moscova, a fost judecat în secret și împușcat în decembrie 1953 (ba chiar este posibil să fi fost împușcat înainte de proces). Nu exista nici un temei legal pentru acea lovitură de stat: acuzațiile aduse lui Beria erau extrem de vagi (nu făcuse nimic fără acordul conducerii colective), iar verdictul împotriva lui a fost adus la cunoștința partidului cu mult înainte să aibă loc procesul. Însă nici unul dintre lideri nu s-a opus loviturii de stat și nici nu i-a pus sub semnul întrebării legalitatea. Pregătiți în tradiția obedienței staliniste față de linia partidului, ei alcătuiau un grup docil de funcționari, gata să-și încalce principiile când simțeau o schimbare de putere la vârf. Hrușciov a devenit și mai încrezător în sine după lovitura de stat. Simonov își amintește Plenara partidului din 24 decembrie, când a fost anunțată executarea lui Beria. A fost uimit de „satisfacția înflăcărată” cu care Hrușciov a relatat „capturarea” lui Beria: „Îți puteai da seama din relatarea lui că Hrușciov însuși fusese cel care

jucase rolul principal [...] că el instigase la această acțiune și că se dovedise a fi mai plin de discernământ, mai talentat, mai energic și mai hotărât decât ceilalți lideri", care n-au avut de ales decât să se supună[4].

Cu toate că Malenkov era, oficial, șeful guvernului sovietic, Hrușciov era forța în creștere din cadrul conducerii colective. Lovitura de stat nu a avut nimic de-a face cu politica: a fost o luptă clară pentru putere. Hrușciov sprijinise programul lui Beria și acum îl prelua ca fiind al său. Începând cu ultimele luni ale lui 1953, Hrușciov a introdus o serie de reforme pentru a întări principiile „legalității socialiste", un termen folosit în toată perioada sovietică, dar care nu a fost niciodată luat foarte în serios. El a ordonat ca procurorii sovietici să revizuiască toate cazurile legate de „crime contrarevoluționare" începând cu 1921. Hrușciov s-a interesat în mod deosebit de Afacerea Leningrad, în care Malenkov, rivalul său, fusese principalul susținător al lui Stalin. În aprilie 1954, mai mulți funcționari MGB, apropiați ai lui Malenkov la vremea Afacerii Leningrad, au fost arestați. Malenkov era în mod clar amenințat. Pentru moment, Hrușciov a ascuns dovezile pe care le strânsese împotriva lui Malenkov – încă mai avea nevoie de sprijinul său în conducerea colectivă –, dar în primele luni ale lui 1955, când Hrușciov și-a lansat tentativa de a controla partidul, a avut grijă ca Malenkov să fie învinuit că poartă „răspunderea morală" pentru Afacerea Leningrad și să fie retrogradat din funcția de președinte al Consiliului de Miniștri în cea de ministru al Electrificării.

Hrușciov s-a folosit de dezvăluirea crimelor lui Stalin pentru a-și întări poziția și a-și submina rivalii din conducere (ce i-a făcut lui Malenkov în 1955 avea să le facă lui

Kaganovici, Molotov și Voroșilov la Congresul partidului din 1961). Era un joc periculos, deoarece Hrușciov fusese implicat în represiunile în masă din anii 1930, mai întâi ca șef în partid la Moscova, între 1935 și 1938, apoi ca șef de partid în Ucraina, unde a supervizat arestarea a cel puțin un sfert de milion de oameni. Însă Hrușciov putea să limiteze activitățile procurorilor când acestea contraveneau intereselor sale. Afacerea Uzina Stalin a fost un astfel de exemplu. Deoarece Hrușciov fusese implicat, revizuirea cererilor de apel ale deținuților, care ar fi putut să scoată la iveală dovezi incriminatoare împotriva lui, a fost tărăgănată. În iunie 1954, Soniei Laskina i s-a promis un răspuns la cererea de apel până în august; în august i s-a spus că va fi gata în septembrie; în septembrie, data răspunsului a devenit octombrie, apoi noiembrie; apoi, în februarie 1955, a auzit că apelul va fi finalizat până la sfârșitul lui martie. Cazul a fost în cele din urmă revizuit în septembrie 1955[5].

La fel ca și ceilalți lideri din partid, Hrușciov se temea de ceea ce se putea întâmpla dacă toate victimele lui Stalin ar fi brusc eliberate. „Eram speriați”, a scris el în jurnal. „Ne temeam că dezghețul ar putea dezlănțui un potop, pe care n-am fi fost în stare să-l controlăm și care avea să ne înece pe toți.” Potrivit lui Mikoian, membru în Politburo timp de peste treizeci de ani, ar fi fost imposibil din punct de vedere politic ca toți „dușmanii poporului” să fie declarați nevinovați imediat, deoarece aceasta ar fi demonstrat clar că „țara nu era condusă de un guvern legal, ci de o bandă de gangsteri”. Conducerea partidului nu avea nici un interes real să grăbească eliberarea deținuților politici. Nu aveau acest interes nici funcționarii din Procuratură, care erau reticenți să

admită greșeli în urmărirea penală a învinuiților politici și cu atât mai puțin dispuși să-și mărturisească rolul în contrafacerea dovezilor împotriva acestora în timpul terorii lui Stalin. În 1954, servind interesele ambelor instituții, personalul de la Procuratura sovietică a fost redus cu două treimi, prelungindu-se astfel întârzierile de procedură[6].

Laskinii au fost una dintre familiile norocoase. Ei au putut să revină la vechiul ritm al vieții casnice și, în multe privințe, au devenit și mai apropiați după ce s-a întors Sonia

Familia Laskin la *dacea* din Ilinskoe, în apropiere de Moscova, 1956.
De la stânga la dreapta: Jenia, Berta, Sonia, Samuil, Fania

din lagărele de muncă. Sonia a fost invitată să își reia fostul loc de muncă la Uzina Stalin. După luni de zile de scris cereri către procuratură și de luptat cu funcționarii din instituțiile sovietice, a primit un certificat de reabilitare, prin care erau

înlăturate toate învinuirile împotriva ei și era repusă în drepturile civile, acordându-i-se și dreptul la o mică sumă drept compensație pentru cei cinci ani pe care îi irosise în lagărul de muncă forțată. Soniei i s-a dat o cămăruță într-un apartament la comun de la marginea Moscovei, care a fost folosită de diverse rude, așa cum erau toate locurile în care locuiau Laskinii. Faimoasele cine Laskin din piața Zubov au continuat, ca de obicei, duminica seara. Apartamentul era mereu plin de membri ai familiei și prieteni, inclusiv unii, ca poetul Lugovskoi, fostul profesor al lui Simonov de la Institutul de Literatură, care au devenit parte din familia extinsă. Aleksei, care avea deja șaisprezece ani când s-a întors Sonia, evocă atmosfera din casa Laskin:

> Era un loc de o extraordinară căldură și ospitalitate, guvernat de viziunea bunicului meu [Samuil Laskin]. El îl conducea după această regulă: oricine venea în casa noastră era primit ca un membru al familiei. Am încercat să verific această regulă: câteva duminici la rând, am adus acasă la cină diverse fete pe care le agățasem pe străzi. Nimeni n-a scos o vorbă, nici măcar mama, care era foarte severă din punct de vedere moral, deoarece acelea erau regulile lui Samuil[7].

Întoarcerea rudelor din lagărele de muncă a apropiat multe familii. Anii de despărțire au readus acasă bucuriile vieții casnice chiar și pentru acei bolșevici care trăiseră cândva doar pentru politică. Înainte de arestarea ei, în 1937, Ruth Bonner nu era foarte interesată de creșterea celor doi copii ai ei. Era complet devotată muncii în partid. Scrisorile pe

care i le-a scris de la ALJIR fiicei ei adolescente, Elena, erau reci și lipsite de dragoste, cu instrucțiuni să învețe din greu, „ajut-o pe bunica” și „fii o comsomolistă model”. Principala ei preocupare era să apeleze la Mikoian (un vechi prieten) ca să-l salveze pe soțul ei, arestat în epurarea Cominternului din 1937, insistând în scrisori că el „fusese mereu loial partidului”. Eliberată în 1946, lui Ruth nu i s-a permis să se întoarcă la Leningrad, așa că s-a stabilit la Luga, la 135 de kilometri spre sud, unde, cu ajutorul prietenilor Elenei, tineri poeți, a primit o slujbă de administratoare în tabăra de pionieri a Uniunii Scriitorilor. Între timp, Elena se întorsese la Leningrad, după ce petrecuse anii de război ca asistentă medicală în armată, și studia pediatria la Institutul de Medicină. Împărțea o cameră cu mai multe prietene (inclusiv Ida Slavina) și, în timpul iernii, când tabăra de pionieri era închisă, Ruth venea să o viziteze. La început, relațiile lor au fost încordate. „Puteam să-mi dau seama că ea nu împărtășea veselia noastră postbelică și că nu aproba modul nostru de viață”, își amintește Elena în memoriile ei.

> Acum înțeleg că avuseserăm propriile noastre experiențe. Ea a avut parte de moartea soțului ei, de închisoare și lagăr. Eu, de pierderile mele, și, după cum părea atunci, duceam o viață complet diferită. Nici una dintre noi nu știa cum să fie sinceră cu cealaltă și eu nici nu voiam așa ceva. Eram enervată de felul în care încă mă trata mama, ca pe fata de paisprezece ani pe care o părăsise, și întrebările ei mă scoteau din sărite: „Unde mergi”, „Când te întorci?”.

Reflectând la acei ani într-un interviu, Elena recunoaște: „Îmi doream adesea să o ia naiba pe mama. Nu puteam să o dau afară, dar puteam să mă las de facultate și să fug undeva, oriunde, ca să-mi câștig traiul, atâta timp cât aș fi scăpat de ea”. După nașterea Taniei, fiica Elenei, în 1950, în prioritățile lui Ruth a avut loc o schimbare dramatică. „Ne-am găsit un punct comun asupra căruia să ne concentrăm – creșterea nepoatei ei – și asta ne-a apropiat”, își amintește Elena. Din acel moment, Ruth a încetat să mai fie interesată cu adevărat de politică. Deși a intrat din nou în partid după întoarcerea la Leningrad și reabilitarea ei în 1954, nu a mai jucat niciodată un rol activ și, potrivit Elenei, a rămas membră „în principal pentru că se temea pentru noi, mai ales pentru nepoții ei”[*1.]. „Numai nepoții [Tania și fratele ei, Aleksei] contau”, își amintește Elena. „Era uimitor câtă afecțiune și căldură lăuntrică păstrase pentru ei.” Ruth a redescoperit valorile propriei ei mame, îndrăgita bunică a Elenei, Batania, care preluase îngrijirea nepoților în timp ce copiii ei se dedicau muncii de partid. Reflectând la această transformare a mamei ei, Elena Bonner își amintește dimineața înmormântării lui Ruth, în decembrie 1987:

> Scoteam fețe de masă din bufet, aranjând mesele pentru priveghi. Prima peste care am dat a fost o față de masă grea cu broderie colorată. [...] Sub ea era una roz! Acum, după nenumărate spălări, abia dacă mai avea o tentă de roz, iar cârpelile făcute fin și frumos de mama ieșeau în evidență într-un roz aprins. Puteam eu să-mi imaginez că mama mea, o lucrătoare de partid, antiburgheză și maximalistă, care nu își permitea niciodată să ne spună o

> vorbă blândă lui Egorka sau mie, o să cârpească fețe de masă, o să-mi coasă rochii, o s-o îmbrace frumos pe Tania, că s-ar putea transforma într-o bunică și străbunică „nebună”, pentru care nepoții și strănepoții vor fi „lumina ochilor ei”, justificarea pentru toate pierderile din întreaga ei viață? N-aș fi putut să-mi închipui că va ajunge să iubească florile din ghivecele de pe pervaz și să aibă grijă de ele, făcându-le să crească și să trăiască. Sau că va demisiona din partid, predându-și carnetul de membru cu o anumită mândrie și sfidare. Nu a fost o demonstrație de dragul partidului sau o reglare de conturi. [...] A însemnat doar că, prin acel pas dificil, aproape imposibil, ea ne-a dăruit nouă cu totul iubirea ei caldă, vie, care era mai presus și mai importantă decât ideile și principiile abstracte. A spus cu foarte puțin timp înainte să moară că în viață trebuie pur și simplu să trăiești fiind bun și cumsecade[8].

Familiile au avut o miraculoasă capacitate de supraviețuire în pofida imenselor presiuni la care au fost supuse în timpul conducerii lui Stalin. Familia a ieșit din anii de teroare ca singura instituție stabilă într-o societate în care, practic, toate fundamentele tradiționale ale existenței umane – comunitatea vecinilor, satul și Biserica – fuseseră slăbite sau distruse. Pentru mulți, familia reprezenta singura relație în care puteau să aibă încredere, singurul loc în care aveau un sentiment de apartenență, și făceau eforturi extraordinare pentru a se reuni cu rudele.

Puțini au fost cei care au făcut atât de multe sacrificii ca Valentin Muravski. S-a născut 1928 în familia unui

radiotelegrafist din Leningrad. În 1937, după arestarea și executarea tatălui său ca „dușman al poporului”, Valentin a fost deportat împreună cu mama și sora lui, Dina, în Uzbekistan, de unde s-au întors la Leningrad în 1940. În timpul războiului, când au fost evacuați la Cerkesk, lângă Stavropol, cei trei au fost capturați de germani și trimiși să muncească în diverse fabrici din Austria și Germania. În 1945, Dina muncea la o fabrică din apropiere de Nürnberg, care a fost eliberat de trupele americane. S-a căsătorit cu un ofițer american și a emigrat în SUA. Însă Valentin s-a întors la Leningrad, unde și-a regăsit mama. Războiul îl făcuse să gândească mai critic despre sistemul sovietic și despre motivele arestării tatălui său. Experiența din Germania îl făcuse să ajungă la concluzia că se putea trăi mai liber în Occident, o părere pe care și-a exprimat-o în scrisorile către sora lui din America. În 1947, Valentin a fost arestat și anchetat de MGB, care a încercat să-l determine să o convingă pe sora lui să se întoarcă în Uniunea Sovietică. Când Valentin a refuzat, a fost acuzat de „propagandă antisovietică” și condamnat la trei ani într-un lagăr de muncă forțată de lângă Krasnoiarsk. Mama lui a fost arestată în 1948, tot din cauza corespondenței cu Dina, și condamnată la zece ani în lagărul de muncă ALJIR. Valentin a fost eliberat în 1950. S-a dus să locuiască la o mătușă din Anapa, pe coasta Mării Negre, în apropiere de Krasnodar, și a găsit o slujbă la o fabrică de ciment. Însă curând a fost încorporat forțat de marina militară sovietică și trimis la Sevastopol, unde a fost obligat să facă stagiu militar în următorii patru ani. S-a căsătorit cu o tânără de nouăsprezece ani din Sevastopol și au avut o fiică, născută în 1953.

În 1954 a fost demobilizat din marina militară. A decis să se ducă să trăiască aproape de mama sa, în Kazahstan, în loc să se întoarcă în Leningradul natal, și le-a luat cu el pe soția și fiica lui. Valentin renunța la niște posibilități bune de locuri de muncă în Leningrad. Excelase în marina militară și o părăsise cu un renume excelent. Însă conștiința îi spunea că ar trebui să își ajute mama, care, la 61 de ani, era slăbită fizic și distrusă mental de anii de viață petrecuți în lagărul de muncă. Privind retrospectiv la decizia sa, Valentin o explică în termenii principiilor învățate în copilărie:

> Mama îmi spunea mereu să fiu moral și cinstit, să trăiesc o viață întru adevăr, așa cum era propovăduită de marii scriitori ruși din secolul al XIX-lea, mai ales de Herzen, ale căror opere ni le citea când eram mici. [...] Când m-am căsătorit, i-am spus soției că nu voi ascunde faptul că mama mea era într-un lagăr de muncă forțată și că voi trăi în așa fel încât să o ajut cât pot. [...] Nu aș fi putut să fac altfel. Era datoria mea morală să o ajut.

Hotărârea lui Valentin de a-și urma mama în exil a fost influențată parțial de exemplul soțiilor decembriștilor, femei de origine nobilă care își urmaseră soții în exilul politic în Siberia după eșecul revoltei acestora din decembrie 1825. După cum singur recunoaște, poate că în decizia sa a existat un element conștient de disidență politică, o retragere deliberată din sistemul sovietic și de la cariera care îl aștepta la Leningrad, element care își avea originea în suferința personală și în sentimentul de nedreptate[9].

Valentin Muravski cu fiica sa, Nina, la Karaganda, în Kazahstan, 1954

În Kazahstan, Valentin a lucrat ca șofer pe o combină la o mare cooperativă agricolă din mijlocul stepei. Guvernul sovietic tocmai investea atunci în tehnologie nouă ca parte din Campania Pământurilor Nedesțelenite, un proiect optimist și, în final, dezastruos de a desțeleni noi suprafețe vaste de stepă aridă din Kazahstan și Siberia în vederea cultivării cu cereale. Colhozul lui Valentin s-a aflat printre primele care au lansat campania din 1954, când au ajuns să fie arate nu mai puțin de 19 milioane de hectare de pământ pentru pășunat. Valentin locuia cu soția și fiica într-o baracă primitivă dintr-o așezare izolată din stepă. O dată pe săptămână parcurgea pe jos cei 100 de kilometri până la Akmolinsk ca să-și viziteze mama în lagărul de muncă ALJIR și să-i ducă haine și mâncare. Povara îngrijirii mamei sale bolnave și în vârstă a creat o tensiune

insuportabilă între Valentin și soția lui, care nu era pregătită pentru un asemenea sacrificiu. În 1956, ea l-a părăsit și s-a întors la familia ei în Crimeea, lăsându-l pe Valentin să aibă grijă de fiica lor în vârstă de trei ani și de mama lui. În același an, mama lui Valentin a fost eliberată din lagăr. Valentin s-a întors cu ea la Leningrad, unde au locuit împreună într-o cameră mică dintr-un apartament la comun. Și-a găsit o slujbă de muncitor la construirea metroului din Leningrad. În 1957, mama a murit – opt ani de viață în lagărul de muncă forțată o distruseseră complet. Doi ani mai târziu, soția lui Valentin s-a întors la el; au mai avut doi copii, dar pe urmă, în 1964, ea l-a părăsit din nou. Valentin i-a crescut singur pe toți cei trei copii ai lor[10].

Marianna Fursei s-a reunit cu familia ei în cel mai neobișnuit mod. În 1942, când avea patru ani și era primejdios de bolnavă, fusese dată spre adopție soților Goldenștein de bunica ei, care apoi plecase la Irkutsk cu fratele Mariannei, Gheorghi. După război, Gheorghi s-a întors la familia mamei sale, în Leningrad. Nu au avut cum să o găsească pe Marianna, deoarece pierduseră orice legătură cu soții Goldenștein și nici măcar nu le știau numele corect. Marianna a crescut la soții Goldenștein, în Tbilisi. Îi credea părinții ei și nu avea nici o amintire despre familia ei adevărată. Însă lucrurile au început să se schimbe în anii adolescenței.

Marianna a început să aibă bănuieli că soții Goldenștein nu erau părinții ei adevărați în 1949, când alți copii din tabăra de pionieri au necăjit-o spunându-i că era un copil găsit. Incidentul i-a readus amintiri traumatizante din primii ani ai copilăriei petrecuți la Arhanghelsk. Avea o vagă amintire despre bunica ei și a reușit să-și aducă aminte că a avut un

frate. Pe măsură ce a crescut și a început să se răzvrătească împotriva disciplinei stricte din casa Goldenștein, a acordat o importanță tot mai mare acestor amintiri îndepărtate, construind din ele o imagine aproape mitică a familiei ei de mult pierdute. Aducându-și aminte că fusese într-un spital din Arhanghelsk, Marianna a pornit să dea de urma fratelui ei:

> Aveam șaisprezece ani – era în 1954. Am scris o scrisoare la Arhanghelsk. Către Institutul de Medicină. Pe plic am scris: Anul I, Grupa I, primei studente în ordine alfabetică. I-am spus acelei fete că am locuit la Arhanghelsk când eram copil, pe strada Pavlin Vinogradov, că am avut un frate și că exista o doctoriță care s-ar putea să știe ceva despre el. Putea să o caute? Și, dacă vă vine să credeți, fata asta a dat de urma doctoriței! Doctorița i-a povestit cum bunica mea și Gheorghi fuseseră aduși la sapă de lemn și cum flămânziseră. De asemenea, a aflat prin intermediul unor cunoștințe că fratele meu studia fizica undeva la Leningrad. Când fata mi-a scris înapoi, cu toate aceste informații, am fost nebună de entuziasm. Am trimis scrisori la toate facultățile din Leningrad, rugând să găsească un student pe nume Gheorghi care venise de la Arhanghelsk. A reieșit că studia la Institutul Politehnic. El mi-a scris și mi-a trimis o fotografie[11].

Gheorghi a petrecut trei luni cu Marianna la Tbilisi în vara anului 1954. Își amintește de întâlnirea lor ca de o ocazie fericită, deși a simțit oarecare gelozie din partea surorii lui, după cum își aduce el aminte, „pentru că eu trăisem cu bunica, în vreme ce ea fusese dată unor străini”. Soții

Goldenștein erau oameni cumsecade, care o iubeau pe Marianna ca pe propria lor fiică. Nu i-au spus niciodată nimic despre părinții ei adevărați, în parte fiindcă încercau să o protejeze de informațiile legate de arestarea lor, dar, în principal, pare-se, deoarece se temeau că ea îi va părăsi dacă va afla. Potrivit lui Gheorghi, „valorile materialiste” ale celor doi soți erau foarte diferite de cele ale familiei Fursei, care erau artiști și muzicieni, și de cele ale familiei Gherman, din partea mamei lor, ai cărei membri făceau parte din elita culturală din Leningrad. În toamna lui 1954, Marianna a petrecut o săptămână cu familia Gherman la Leningrad. I-au arătau fotografii cu toate rudele ei, inclusiv poze cu ea la Arhanghelsk, dar nu i-au spus că părinții ei fuseseră arestați sau că muriseră în lagărele de muncă forțată, ci doar că au fost uciși în timpul războiului. Privind retrospectiv la acea vizită, Marianna crede că a existat o înțelegere între familia Gherman și soții Goldenștein pentru a-i ascunde adevărul și poate că așa a și fost[*2.]. Fratele ei, Gheorghi, care știa despre soarta părinților lor, i-a ascuns și el aceste lucruri. „Adevărul era un dezavantaj pentru el”, conchide Marianna, căutând să explice tăcerea fratelui ei, care era pe atunci student la fizică la Universitatea din Leningrad (mai apoi a devenit profesor universitar). „Singurul lucru important pentru el era să studieze și să avanseze.”[12]

Marianna cu Iosif și Nelli Goldenștein, Tbilisi, 1960

Marianna s-a înscris la Institutul de Industrie Ușoară din Tbilisi și apoi a lucrat ca profesoară în capitala georgiană. A descoperit adevărata poveste despre părinții ei abia în 1986, când a primit o invitație la o expoziție cu picturile tatălui ei la Arhanghelsk, unde vechii lui prieteni și colegi i-au spus tot. Crescând într-o familie strict comunistă și crezând întotdeauna că tatăl îi fusese ucis pe când lupta în război, a fost un șoc pentru Marianna să afle, la aproape cincizeci de ani, că fusese împușcat ca „dușman al poporului”. Acest lucru i-a deschis ochii cu privire la istoria represiunii din Uniunea Sovietică, pe care anterior o ignorase din convingerea naivă că nu-i afectase propria familie. „Mi-a părut rău pentru oamenii ăștia (părinții mei biologici)”, își amintește ea:

> Mi-a fost milă de ei și m-am întrebat cum de s-a putut ca niște oameni atât de buni și plini de respect față de lege să fie oprimați atât de nedrept. [...] Nu puteam să înțeleg. Adică, dacă au fost bănuiți de vreo crimă, de ce nu a fost o anchetă? De ce nu au funcționat instanțele de judecată așa cum trebuia? Am început să pun la îndoială sistemul sovietic, pe care fusesem educată [de către soții Goldenștein] să-l accept fără să-l critic. [...] Treptat, am ajuns să îmi dau seama că împărtășeam valorile părinților mei adevărați, chiar dacă fusesem despărțită de ei de la vârsta de trei ani[13].

Odată cu întoarcerea deținuților, anii de după moartea lui Stalin au fost martorii eliberării a zeci de mii de copii din orfelinate și alte case de copii, unde mulți dintre ei crescuseră fără să știe nimic despre rudele lor.

Nikolai Kovaci nu știa nimic despre familie când a fost eliberat din orfelinat, la șaisprezece ani, în 1953. Nu avea nici o amintire despre părinții lui, care fuseseră amândoi împușcați în lagărele de muncă pe când el avea doar un an, sau despre sora lui mai mare, care fusese trimisă la un alt orfelinat. Prima lui experiență de trai într-o familie a fost când Comsomolul l-a trimis să ajute la prima recoltare din Campania Pământurilor Nedesțelenite din Kazahstan (mai mult de 300.000 de oameni au fost recrutați de Comsomol ca voluntari pentru recoltarea din 1954). Unul dintre șefii brigăzii de tractoare, un muncitor mai în vârstă, manifesta un interes patern față de Nikolai. L-a luat să locuiască la el, împreună cu soția lui și cei trei copii ai lor, care l-au acceptat toți ca pe un membru egal în familie. „Era un cămin rusesc

obișnuit. Cei trei copii erau cu toții mai mici”, își amintește Nikolai, „și m-au îndrăgit. Mă jucam cu ei și îi iubeam și eu”. Nikolai a stat la ei optsprezece luni, până în 1957, când a fost mobilizat în armată. „Nu știusem niciodată ce e aceea o familie”, zice:

> Dar am observat cum funcționa această familie, care erau relațiile între ei, și experiența a fost bună pentru mine. Mai târziu, am citit cărți scrise de psihologi care explicau cum copiii, când se maturizează, ajung ca familiile în care au crescut. Când eram copil, nu am avut familie și eram deja adult înainte să cunosc orice fel de viață de familie. Am fost norocos să întâlnesc niște oameni atât de minunați. M-am căsătorit [în 1962] și mi-am făcut propria familie. Nu aș fi putut să realizez asta în lipsa acelei experiențe de la Krasnoiarsk. […] M-a învățat importanța respectului și a iubirii – oamenii ăia se ajutau mereu unul pe altul, gândindu-se la fiecare și la mine – și nu mai văzusem niciodată asta înainte, cu siguranță nu la orfelinat[14].

În 1946, Elizaveta Perepecenko nu știa nimic despre tatăl ei când el a venit să o ia de la orfelinat. Când el fusese arestat, în 1935, era doar o copilă, și nu a mai avut nici o veste despre el în cei zece ani pe care tatăl ei i-a petrecut într-un lagăr de muncă forțată și în exilul din Kazahstan. Mama Elizavetei murise într-un lagăr de muncă și nu mai avea alte rude. Așa că n-a avut de ales și l-a însoțit pe tatăl ei la Alma-Ata, unde acesta lucra ca geolog. Locuiau la subsolul unei case spațioase, pe care o împărțeau cu mai multe familii. Deși era doar o adolescentă, Elizaveta a preluat toate îndatoririle casnice de la

tatăl ei, un ins taciturn și dificil, care fusese profund afectat de experiența din lagăr. I-a fost deosebit de greu să se înțeleagă cu el și să stabilească o relație cu el ca tată, deoarece nu fusese niciodată în preajma vreunui bărbat (tot personalul de la orfelinat era compus din femei). Asemenea multor părinți care se întorseseră din lagărele de muncă, tatăl Elizavetei era sever și autoritar. Nu o lăsa să iasă în oraș seara fără să știe unde era și cu cine. Aveau loc certuri frecvente, căci fiecare încerca să-și impună voința asupra celuilalt. Elizaveta își amintește de „un prilej când am stat la masă înfruntându-ne din priviri mai bine de o oră, deoarece eu refuzam să mănânc o bucată de pâine. Eram amândoi la fel de încăpățânați". Tatăl ei nu-i vorbea niciodată despre trecutul lui, iar ea nu-i vorbea niciodată despre orfelinat. Așa că trăiau împreună într-o stare de înstrăinare reciprocă. În 1953, Elizaveta s-a mutat la Leningrad și a candidat pentru o slujbă în MVD: habar nu avea că tatăl ei fusese arestat cândva ca „dușman al poporului". Când a aflat despre cererea ei de angajare, el a venit imediat la Leningrad ca să le spună potențialilor ei angajatori despre biografia lui pătată. Îi era teamă că fiica lui ar putea fi pedepsită dacă s-ar descoperi că nu o declarase în chestionar. La cererea lui, MVD a fost de acord să nu-i spună Elizavetei despre trecutul tatălui ei. Ea nu a aflat despre arestarea lui până în 1959[15].

În anii în care erau separați de părinții lor, copiii își construiau, firește, o imagine mentală despre mamele și tații lor. Aceasta era adesea foarte diferită de realitatea pe care o întâlneau când se reuneau cu aceștia.

Galina Știen avea opt ani în 1936, când tatăl ei, Aleksandr Sagațki, a fost arestat[*3.]. A crescut fără să știe nimic despre ce

s-a întâmplat cu tatăl ei, un profesor de economie din Leningrad. Mama ei, care după arestarea lui Aleksandr a fost concediată de la biblioteca unde lucra, a rupt toate legăturile cu el și și-a reluat numele de dinainte de căsătorie. În timpul războiului, când a fost evacuată cu mama ei în Siberia, Galina a început să simtă nevoia disperată de a avea un tată. Ea își amintește:

> Toată lumea vorbea despre „tăticul [lor] de pe front", despre ce erou era sau despre cum a murit. Am început să mă simt complexată. Eu nu aveam tată. Nici măcar nu știam cine, unde sau ce era. Nu știam cum arăta, deoarece mama distrusese toate fotografiile cu el.

Galina a scris la Oficiul de Adrese din Leningrad cu speranța că va da de urma fratelui mai mic al tatălui ei, dar i s-a spus că acesta a murit în asediul Leningradului. A renunțat să-și mai caute tatăl până în 1947, când întâmplarea a pus-o pe urmele lui. Galina studia biologia la Universitatea din Leningrad. Într-o zi, pe când stătea la coadă la bibliotecă, a auzit un student zicând numele Sagațkaia. Studentul se referea la o conferențiară de marxism-leninism. Galina a așteptat-o pe conferențiară în fața unuia dintre amfiteatre:

> Din amfiteatru a ieșit o femeie de vârstă mijlocie, cu un chip atrăgător. Eram foarte emoționată, mi-am cerut mii de scuze că o deranjam și apoi am întrebat: „Nu sunteți, din întâmplare, rudă cu Aleksandr Pavlovici Sagațki?". Ea a tăcut o clipă. Apoi a spus: „Ești Galina?". S-a dovedit a fi prima soție a tatălui meu[16].

Tatăl Galinei era la Norilsk. Fusese condamnat la zece ani de lagăr de muncă forțată și pe urmă, după eliberarea sa, în 1948, la încă cinci ani de exil într-o așezare din Gulag. Galina i-a scris, dându-și adresa la oficiul poștal central din Leningrad. „Nu voiam să o supăr pe mama”, explică ea.

> Mă duceam la poștă în fiecare zi ca să văd dacă tata mi-a răspuns. Am început să merg acolo toamna [în anul 1947] și iarna încă mai mergeam. Nu a venit nici un răspuns. În cele din urmă, în aprilie 1948, am decis că voi mai face un singur drum până la poștă și, dacă nu era nimic, voi renunța. A fost un noroc că am făcut acel ultim drum. La ghișeu mi s-au dat patru plicuri groase. Erau confecționate de mână dintr-un fel de hârtie grosolană. În fiecare dintre ele, pe hârtie de scris bleu, era câte o scrisoare lungă.

Prima scrisoare era de-a dreptul emoționantă:

4 aprilie 1948. Norilsk
Scrisoarea nr. 1
(Voi trimite trei scrisori deodată pe 6.IV)

Draga mea fiică Galina!
Scrisoarea ta mi-a umplut inima de bucurie. […] Una dintre cele mai mari tragedii din viața mea este că sunt despărțit de atât de mulți ani de copilul pe care îl iubesc. Îmi scrii: „Fără îndoială, scrisoarea mea va fi o surpriză, dar sper, totuși, că este una plăcută”. Iar eu îți răspund: 1. O surpriză – da; 2. Plăcută – mai mult de atât – o bucurie. Mă recunosc pe mine însumi chiar și în felul în care îți exprimi gândurile, în acel „totuși”! În locul tău, aș fi scris la fel. Să

> observ la tine urme din mine însumi mă face să zâmbesc. […] Crede-mă, Galea, ți-ai găsit tatăl, care te-a pierdut acum foarte mulți ani, dar nu a încetat niciodată să te iubească[17].

Prin intermediul scrisorilor, Galina a început o relație intensă cu tatăl ei. Și-l închipuia un fel de erou romantic despre care citise în cărți: „Admiram bărbații curajoși, oamenii de știință cutezători, exploratorii neînfricați sau pe cei ca tatăl meu, care supraviețuiseră în ciuda dificultăților. Nu întâlnisem niciodată asemenea oameni în viața mea". La începutul corespondenței dintre ei, tatăl s-a potrivit cu imaginea ideală pe care și-o făcuse despre el. Scrisorile lui erau înflăcărate și emoționante, pline de amănunte despre cum trăia, ce citea sau cum își schimbase părerile în ultimii ani. Galina s-a îndrăgostit de această fațadă literară. „În mintea mea, îmi imaginam tatăl după care tânjisem în toți anii aceia", își aduce ea aminte.

> Părea genul de bărbat cu care puteam să fiu sinceră, căruia puteam să-i spun absolut orice și care mă va asculta mereu, mă va sfătui și așa mai departe. Pentru mine începea o viață nouă și eram complet absorbită de ea. În ciuda firii rezervate și a reticenței mele generale, mi se părea că până la urmă eram, ca și el, o persoană sentimentală. Acum înțeleg, desigur, că îmi era mai ușor să fiu sentimentală în scrisori decât îmi era în viața reală[18].

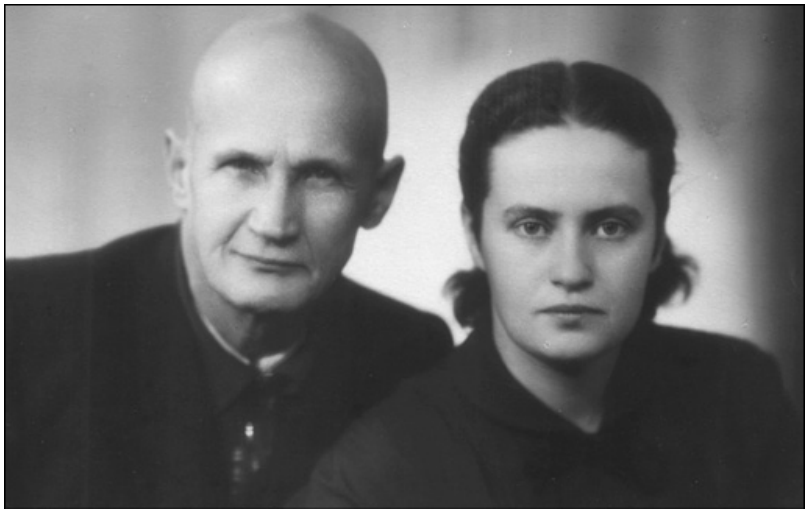

Aleksandr și Galina, Leningrad, 1956

În 1956, Aleksandr a vizitat-o pe Galina la Leningrad. Însă întâlnirea a fost o dezamăgire: nu au putut să recreeze legătura pe care o stabiliseră în scrisori. Recent eliberat din exilul de la Norilsk, Aleksandr fusese reabilitat de partid și era preocupat de refacerea carierei sale politice. Potrivit Galinei, era prea ocupat cu munca de partid ca să interacționeze cu ea. „Aveam impresia că nu mai era interesat de mine”, își amintește ea.

> Ba chiar cred că mă dezaproba. Țin minte că mi-a spus odată: „Ai devenit foarte ușuratică”. De ce credea asta? Pentru că nu manifestam interes față de poezia lui Mao Zedong. Pentru că nu citisem niște articole politice pe care voia el să le citesc. Nu mă interesa politica. Însă el pentru asta trăia.

În 1956, Aleksandr s-a mutat la Ulianovsk, locul de naștere al lui Lenin, pe Volga. Preda economie politică la universitate și scria pentru diverse reviste. „Tatăl meu îl ura pe Stalin”, își amintește Galina, „însă a rămas un leninist convins. În ciuda a tot ce îndurase, continua să creadă că nu exista altă cale. El fusese tratat nedrept, dar istoria sovietică era corectă”. Această credință de nezdruncinat în idealul comunist, atât de necesară pentru propria lui supraviețuire, a devenit un obstacol în comunicarea dintre Aleksandr și Galina, care era mai sceptică, dar nu vedea nici un rost în dezbaterea politică. „Ce rost avea să te cerți cu un partizan? Era complet rigid în opinii. Politica era centrul vieții sale și a devenit un subiect despre care nu puteam să discutăm.” Galina s-a dus să-și vadă tatăl la Ulianovsk în 1958. A fost singura ei vizită acolo. Abia dacă și-au spus un cuvânt, în afară de faptul că și-au pus niște întrebări politicoase despre munca fiecăruia. Din datorie, Galina a continuat să îi scrie tatălui ei până la începutul anilor 1960. Dar, așa cum recunoaște ea,

> Nu prea aveam nimic de spus. Nu îmi mai venea să-mi deschid inima în fața lui, așa cum o făcusem în primii ani. Iar scrisorile pe care mi le scria nu erau nimic mai mult decât rapoarte politice. Toate erau despre conferințele partidului la care participase sau despre cărțile pe care le citise. Nu era nimic personal în ele. Îl pierdusem pe tatăl visurilor mele[19].

2

Bulat Okudjava povestește în „basmul autobiografic” *Fata visurilor mele* (1988) despre cum și-a întâlnit mama când aceasta s-a întors din lagărele de muncă. Viitorul poet și autor de cântece avea doar doisprezece ani când mama lui a fost arestată și condamnată la zece ani în lagărele de muncă forțată din Karaganda, în 1937, în urma arestării soțului ei, un demnitar comunist de origine georgiană. Bulat a fost crescut de bunica lui la Moscova și apoi s-a dus să locuiască la familia tatălui său, în Tbilisi. În 1941, la vârsta de șaptesprezece ani, chiar înainte de absolvirea liceului, s-a oferit voluntar în armată. După demobilizare, în 1945, a devenit student la Universitatea din Tbilisi. Mama lui a petrecut în total optsprezece ani în Gulag, întorcându-se din lagăre în 1955.

În *Fata visurilor mele*, Okudjava evocă noaptea întoarcerii ei. Naratorul este un student, „un tânăr inocent” care locuiește cu un coleg într-o garsonieră. Este fericit deoarece e îndrăgostit. Motivul tristeții din viața lui este absența mamei. Păstrează o fotografie a ei de când era tânără, „cu ochi mari, căprui, migdalați”, și își amintește zâmbetul blând și vocea ei tandră. Într-o zi sosește o telegramă: „Așteaptă trenul 551. Mama”. În drum spre gară, își imaginează întâlnirea lor ca pe o ocazie simplă și fericită:

> Mă întâlnesc cu ea. Mâncăm acasă. Doar noi doi. Îmi povestește despre viața ei și eu îi povestesc despre a mea. Nu analizăm, nu încercăm să înțelegem motivele celor care sunt de vină. Ce a fost s-a terminat și acum suntem din nou împreună. […] Și pe urmă o duc la cinema și o las să se relaxeze un pic.

Însă lucrurile se petrec altfel. Sosirea trenului special 551, cu deținuți, este amânată de mai multe ori, iar când el vine la miezul nopții să îl aștepte, află că trenul sosise cu o oră mai devreme. Își găsește mama mergând pe jos spre locuința lui. Se îmbrățișează și merg acasă împreună în tăcere. În apartamentul lui, ea se așază la masa din bucătărie și fumează întruna. Când se uită în ochii ei, nu vede „ochii mari, căprui, migdalați”, ci altceva:

> Ochii ei erau reci și distanți. Se uita la mine, dar nu mă vedea. Chipul îi era împietrit, buzele întredeschise, mâinile arse de soare se odihneau vlăguite pe genunchi. Nu a scos o vorbă.

Ea nu e în stare să întrețină o conversație. Nu înțelege ce zice fiul ei. Când el o întreabă dacă vrea să mănânce ceva, zice: „Poftim?”. Iar când el o întreabă din nou, zice: „Eu?”. Nu îl întreabă pe fiul ei nimic despre viața lui. Bălmăjește doar cuvinte izolate, numele locurilor din apropierea lagărului ei. E înspăimântată de colegul de apartament al fiului ei și îl întreabă dacă și el vine din lagăre, bănuind că ar putea fi un informator. Îi e teamă să plece din casă. Când fiul ei o duce la cinema, ea pleacă după câteva minute, înainte să înceapă filmul[20].

Oamenii s-au întors din lagărele de muncă forțată distruși fizic și psihic. Câțiva ani în Gulag erau de ajuns pentru a face o persoană să îmbătrânească prematur. Unii deținuți îmbătrâniseră atât de mult, încât abia au mai putut fi recunoscuți de rude când au ajuns înapoi acasă. Ivan Uglițkih

avea treizeci și trei de ani când a fost eliberat de la Kolîma și s-a întors la Cerdîn. Într-un interviu, el își rememorează întoarcerea acasă:

> Am venit înapoi în noiembrie 1953. Nu îmi mai văzusem familia de treisprezece ani. Fratele meu mai mic locuia în vechea noastră casă. Nu era acasă, se dusese să ia niște fân, iar soția lui nu știa cine sunt. Ne-am așezat la un ceai și când mi-a zis că semăn cu soțul ei i-am spus că sunt fratele lui, dar că ea nu trebuie să-i spună asta când va veni. Voiam să-i fac o surpriză. Fratele meu a venit cu fânul, l-a pus în șură și a venit la noi. [...] A văzut că erau musafiri – samovarul era pe masă și era o sticlă de votcă. [...] Soția lui i-a zis: „Știi cine e el?". Iar el a spus: „Nu, cine e? Vreun bătrân aflat în trecere?". Pe urmă mi s-a adresat mie: „Încotro mergi, unchiașule?". Nu știa deloc cine sunt. Stăteam toți acolo bând ceai [...] [*Ivan izbucnește în lacrimi și pune capăt interviului*][21].

Oamenii se întorceau din lagăre cu diformități fizice și boli cronice. Fruza Martinelli, soția directorului complexului Dallag din Gulag până la arestarea acestuia în 1937, s-a întors invalidă la Moscova din lagărele de muncă din Kazahstan. Fusese torturată și bătută crunt în lagăre și trupul îi era acoperit de cicatrici. Fiica ei, Elena, nu a știut despre aceste bătăi până la moartea mamei ei, în 1960, când medicii i-au pus întrebări despre cicatrici și vânătăi. „Au spus că n-au mai văzut niciodată un corp atât de degradat", își amintește Elena. „Până și inima fusese deplasată de la locul ei din cauza bătăilor."

„Mama dumitale a fost într-un lagăr de muncă?”, m-au întrebat ei. Nu își puteau imagina cum de reușise să supraviețuiască într-o asemenea stare. Abia atunci am înțeles de ce era mama atât de aspră și crudă când s-a întors din lagăr. Înjura întruna, ne bătea și spărgea lucruri când o apucau crizele de furie. Obișnuiam să o întreb dacă fusese bătută în lagăr, dar ea refuza să spună. „Sunt lucruri despre care cineva nu poate să vorbească”, zicea. Și nu am mai întrebat-o niciodată.

Fruza Martinelli, 1956

Elenei i s-a părut tot mai dificil să locuiască cu mama ei, care a devenit religioasă la modul fanatic și dădea semne de tulburări psihice după întoarcerea din lagărul de muncă. Fruza era violentă cu fiul Elenei, care s-a născut în 1953 cu un handicap. Îi strica jucăriile și îi fura dulciurile, pe care le ascundea alături de alte alimente în așternuturile ei.

Neputând să facă față comportamentului ei, Elena s-a mutat la Leningrad în 1958[22].

Gertrud Ielson-Grodzianskaia și-o închipuise pe mama ei aflată în lagărul ALJIR „bună și frumoasă și locuind într-un ținut îndepărtat”. Era imaginea pe care și-o crease din scrisorile pe care i le trimisese mama ei și din micile cadouri pe care i le făcuse, ca acel prosop brodat cu imagini de animale. Când Gertrud avea paisprezece ani, mama ei a fost eliberată din lagărul de muncă și i s-a dat voie să se stabilească oriunde în afara zonei de excludere de 100 de kilometri din jurul Moscovei. Ea a ales să locuiască în apropiere de Vladimir, unde și-a găsit de lucru ca agronom la o cooperativă agricolă. În drumul ei de la ALJIR la Vladimir, a trecut prin Moscova, unde Gertrud locuia la familia unchiului ei. Gertrud s-a dus să se întâlnească cu ea la gară:

> Deodată, o femeie a coborât din tren. Era îmbrăcată cu un cojoc de oaie și avea o valiză din placaj și un rucsac. Era rasă în cap. Mirosea îngrozitor. Călătorea de o săptămână. Am dus-o acasă și mi-a cerut să o ajut să se spele. [...] Am încălzit apa pe aragaz și am ajutat-o să se dezbrace. Mirosul era de nesuportat. A fost un adevărat șoc. Avea păduchi pe tot corpul și gândaci în haine. Mi s-a făcut scârbă. Nu o vedeam pe femeia aceea ca pe mama mea, ci ca pe cineva străin[23].

Esfir Slavina a fost eliberată din lagărul de muncă forțată ALJIR în 1943. Pentru că îi era interzis să se întoarcă la Leningrad sau să se stabilească în oricare alt oraș mare din Uniunea Sovietică, a fost salvată de fiica ei, Ida, care lucra deja

ca profesoară la Novosibirsk și a aranjat ca ele să stea într-un birou gol de la școală. Ida își amintește chipul mamei ei:

> Era foarte slabă și pământie, arsă de soarele Kazahstanului și vădind toate semnele că suferise de malarie. Nu semăna deloc cu ea, cea din trecut. Nu era mama pe care o cunoscusem. Era bolnavă și abia dacă era în stare să se miște și se baza pe mine pentru orice.

În 1944, Esfir s-a mutat la Moscova, unde fiul ei, cercetător, primise permisiunea ca ea să locuiască la el. Ida s-a măritat cu un profesor de școală din Novosibirsk. În 1945 s-a întors la Leningrad, unde a locuit într-un apartament la comun cu alte cinci familii. Esfir a locuit ilegal cu ei pentru a putea da o mână de ajutor la îngrijirea fiului nou-născut al Idei, care era adesea bolnav. În 1949, Esfir a fost arestată din nou pentru că încălcase regulile pașaportului (nu era înregistrată ca locuind în Leningrad), fiind exilată în orașul Malaia Vișera, la 110 kilometri spre sud-est, unde a trăit în condiții groaznice, incapabilă să se descurce singură, fără serviciu și hărțuită permanent de locatari, care o țineau de rău ca fiind o „deținută politic”, ceea ce în ochii lor însemna o „fascistă”. La șase luni după sosirea ei la Malaia Vișera, Esfir a fost arestată din nou, de astă dată ca „element antisocial”, și a fost deportată la Șadrinsk, în vestul Siberiei, unde a locuit în cea mai ieftină cameră de închiriat de la marginea orașului. Fără un loc de muncă, trăia din banii pe care îi trimitea lunar Ida. În 1951, Esfirei i s-a permis, în sfârșit, să se întoarcă la Leningrad. „Era complet distrusă”, își amintește Ida, care a avut grijă de ea:

Era tăcută mai tot timpul. Îi era frică să vorbească și vorbea doar în șoaptă. Trebuia să-i scoți cuvintele cu cleștele: cum zicea ceva, regreta imediat. Nu mi-a povestit niciodată nimic despre lagăr. Am încercat să scot ceva de la ea, fratele meu a încercat și el, dar în zadar. Îi era teamă să iasă din casă. Dacă era pe stradă și vedea un polițist, dădea fuga să se ascundă la intrarea unei clădiri și nu ieșea de acolo până când nu era sigură că polițistul dispăruse. Asta era în totală contradicție cu firea ei, căci fusese întotdeauna puternică și sigură pe ea. Însă a venit acasă din lagăr ca o altă persoană. Încrederea de sine îi dispăruse, la fel și sănătatea; a avut trei accidente vasculare în primii trei ani după ce s-a întors. Și și-a pierdut toată vioiciunea și sociabilitatea. Nu voia niciodată să vadă pe nimeni. Și-a petrecut ultimii ani la pat[24].

Stânga: Esfir și Ida în 1938. Dreapta: Esfir în 1961.

Lagărul ALJIR a avut un efect diferit asupra Zinaidei Bușueva. A făcut-o rece și severă, potrivit fiicei ei Anghelina, care avea zece ani când a fost eliberată mama ei. Zinaidei nu-i plăcea să vorbească despre trecut. Era retrasă în sine. „Era foarte greu de trăit cu ea”, își amintește Anghelina.

> Era tăcută tot timpul. Nu vorbea niciodată cu noi despre ce gândea sau simțea. Iar eu mă învinovățeam pe mine pentru asta. Voiam să vorbească. Dar poate că ea voia să ne protejeze de toate câte le îndurase. [...] Era întotdeauna foarte distantă cu noi. Nu își arăta niciodată afecțiunea, nu ne mângâia niciodată pe cap, nu ne îmbrățișa niciodată. Ideea ei de a fi mamă era să se asigure că eram hrăniți, că mergeam la școală și că rămâneam sănătoși fizic – dar asta era tot. Nu ne dăruia nimic în plan spiritual sau emoțional. Adevărul este că, după lagăr, nu îi mai rămăsese nimic de dăruit.

Anghelina atribuie austeritatea emoțională a mamei ei lagărului de muncă forțată, unde Zenaida solicitase muncă fizică grea ca să nu aibă nici un răgaz să se gândească la copiii pe care îi pierduse. A se închide în sine devenise un mecanism de supraviețuire care a continuat, ca mijloc de a face față problemelor, și după revenirea acasă. Același instinct de supraviețuire s-a manifestat în obsesia ei pentru mâncare: căra cu ea bucăți de pâine, strângea rezerve de alimente și se trezea în toiul nopții să mănânce deoarece îi era frică să nu se simtă flămândă[25].

Liuba după întoarcerea ei, Moscova, 1947

Liuba Babițkaia s-a întors la Moscova din lagărul de muncă ALJIR în 1947. Fiindu-i interzis să se stabilească în capitală, s-a întors ilegal, în căutarea unui loc de muncă și a familiei și prietenilor. Deși se străduia să o convingă să se întoarcă la el, primul ei soț, cineastul Anatoli Golovnea, începuse o aventură amoroasă cu o tânără asistentă de platou (și, probabil, agentă NKVD) pe nume Tatiana Lobova, care a exercitat o influență dăunătoare asupra lui și i-a înstrăinat toate rudele, mai ales pe fiica lui, Oksana, care considera aventura lor o trădare. Epuizată fizic, fără să mai aibă înfățișarea ei de fostă stea de cinema, Liuba s-a văzut ocolită de majoritatea vechilor ei prieteni din Moscova. „De cum cineva o recunoștea pe fosta soție a lui Golovnea, văduva lui Babițki, cel care fusese executat, traversa strada pe partea cealaltă ca să o evite”, își amintește Oksana. Singura persoană care a venit în ajutorul Liubei a fost actrița Liubov Orlova, o veche prietenă care s-ar

putea să se fi simțit vinovată deoarece soțul ei, regizorul de film Gregori Aleksandrov, ce avea strânse legături cu NKVD-ul, se aflase în spatele denunțurilor de la studiourile Mejrabpomfilm care au condus la arestarea lui Babițki. Orlova a luat-o pe Liuba la ea și i-a sugerat să îl contacteze pe Mihail Gurevici, ministrul-adjunct de la Geologie, care, zicea ea, putea să o ajute să obțină permisiunea de a rămâne la Moscova și să-i găsească un loc de muncă. „Toată viața lui a fost îndrăgostit de tine", i-a explicat Orlova, sunându-l pe Gurevici și dându-i Liubei receptorul. Gurevici a întrebat-o pe Liuba unde este și apoi a spus: „Așteaptă-mă, vin acum. O să ne căsătorim". Datorită căsătoriei lor, Liuba a obținut dreptul de rezidență și o slujbă la Moscova, dar Gurevici a fost demis din funcție.

La arestarea Liubei, în 1938, fiica ei Oksana avea unsprezece ani; când s-a întors, după doar nouă ani, fata devenise soție și mamă. „Relațiile dintre noi erau foarte dificile", își aduce aminte Oksana. „Se deteriorase ceva în relația noastră – era atât de multă durere, iubire, gelozie, toate amestecate cu înstrăinarea, un dor de apropiere, de a ne înțelege una pe alta și în același timp incapacitatea de a găsi cuvintele pentru a comunica." Liuba voia să controleze viața Oksanei. În 1948, când fiica ei a început o aventură amoroasă cu un diplomat american, Liuba s-a speriat și a amenințat că o va raporta la MVD pentru legături cu un străin dacă nu se desparte de el. Soțul Oksanei, Albert Richter, un ofițer de marină dintr-o familie de evrei germani din Odessa, fusese deja arestat și condamnat pentru „spionaj" la zece ani la Magadan, așa că reclamația ar fi dus, probabil, la arestarea ei. În final, Liuba s-a folosit de legăturile cu Gurevici pentru a o

trimite pe Oksana în Siberia ca secretară într-o expediție geologică, ceea ce a pus capăt aventurii ei amoroase.

Liuba s-a întors din lagăre cu o personalitate diferită: căldura și afecțiunea pe care le arătase cândva ca mamă dispăruseră cu totul și în locul lor se iviseră asprimea și insensibilitatea. Nu le arăta niciodată afecțiune nepoților ei. Dacă aceștia cădeau și se loveau, le spunea să se ridice și să nu mai plângă, deoarece li se puteau întâmpla lucruri „mult mai rele" care să-i rănească, „lucruri care să-i facă să plângă cu adevărat". Liuba a adus acasă obiceiurile din lagăre. Era egoistă, chiar lacomă când era vorba de mâncare, iute la mânie, uneori crudă și violentă, interiorizată emoțional față de toată lumea. „Păstra sub pat o valiză în care erau împachetate haine de iarnă și hrană uscată în caz că ar veni din nou după ea", își amintește nepoata ei. „Era îngrozită de telefon și de sonerie când sunau noaptea și se speria când zărea polițiști pe stradă." Aceste urme din lagăr au rămas întipărite în caracterul ei. „O persoană care este eliberată din lagăr se teme de libertate", a scris Liuba în ultimul ei caiet de însemnări, chiar înainte de a muri, în 1983. „Dacă ești profund rănit o dată, ești pentru totdeauna ușor de rănit din nou."[26]

Mulți oameni s-au întors din lagăre cu ticuri nervoase și obsesii. Elena Cerkesova număra pașii pe care îi făcea prin casă. Era un obicei pe care-l deprinsese în lagărul de la Temnikovski ca mod de a-și maximiza eficiența și de a evita toate eforturile inutile. Elena nu lucrase niciodată înainte de a fi trimisă în lagăr și a fost epuizată de regimul de acolo, care a adus-o în situația de a suferi de foame. În timpul anilor de război, mai ales, când au fost mărite normele de lucru pentru deținuții din Gulag, se întâmpla adesea ca Elena să nu

reușească să își îndeplinească norma, ceea ce însemna că primea mai puțină pâine. Pentru a-și cruța forțele, s-a învățat să facă un număr cât mai mic de pași. Cu o obsesie asemănătoare a venit înapoi din lagăr Aleksandra Filipova. Era paranoică, crezând că oamenii îi furau mâncarea. Locuind cu fiica ei într-un apartament la comun, ascundea mici cantități de mâncare în ungherele camerei lor și apoi uita că le-a mâncat. Când căuta mâncarea și descoperea că nu mai era, își acuza fiica sau pe ceilalți vecini că i-au mâncat-o. Relațiile cu fiica ei au devenit atât de proaste, încât Aleksandra a silit-o să se mute din apartament[27].

Mihail Nikolaev crescuse într-o casă de copii. Nu știa cine i-au fost părinții. A petrecut adolescența în Armata Roșie și, după aceea, cincisprezece ani în diverse lagăre de muncă forțată. În fiecare lagăr în care trăise se ducea o adevărată luptă pentru hrană – o bătălie constantă pentru a obține paharul sau farfuria cele mai pline –, astfel încât învățase să înșface orice putea fără să se gândească la altcineva. Adultul în vârstă de treizeci și șase de ani care a fost eliberat din lagăr nu știa deloc cum să se comporte într-o casă normală, cu o familie, căci nu avusese niciodată una. Bărbat voinic și chipeș, cu barbă mare, era cunoscut în cercurile literare din Moscova ca „sălbaticul de pe Marte”, își amintește Viktoria Șweițer, care s-a îndrăgostit și s-a căsătorit cu el. Când l-a prezentat familiei, a fost șocată de manierele lui la masă. Nu putea să înțeleagă cum de putea să se servească din toată mâncarea de pe masă fără să le-o ofere mai întâi celorlalți. Multă vreme nu a zis nimic, însă într-o bună zi și-a pierdut răbdarea și s-a luat de el pentru că luase ultima portocală în loc să o lase copiilor, așa cum era obiceiul în casa lor. „Mihail a răspuns: «N-am știut, nu

m-a învățat nimeni asta, de ce nu mi-ai explicat?»”, își amintește Viktoria. „Nu era lacom, dar, așa cum spunea el însuși, era mână-strânsă”, poate chiar egoist, din cauza felului în care fusese crescut. După cum rememorează ea în interviu, acela a fost momentul în care și-a dat seama că s-a îndrăgostit de un bărbat pe care nu îl cunoștea cu adevărat. „A trebuit să învăț să mă îndrăgostesc din nou de el, doar că de astă dată de adevăratul Mișa, băiatul de la orfelinat, ca să-l pot înțelege cum trebuia și să-l ajut să ducă o viață normală.”[28]

Celor care se întorceau din lagărele de muncă forțată le era adesea foarte greu să restabilească relațiile cu rudele. După ani de Gulag, ce fel de „viață normală de familie” puteau ei spera să ducă? Nu aveau parte de consiliere psihologică sau de psihanaliză, nu au primit nici un fel de ajutor pentru afecțiunile lor fizice sau comportamentale, nici măcar o recunoaștere a traumelor pe care le-au trăit. Adesea, cei care s-au întors nu prea înțelegeau tensiunea în care trăiseră familiile lor sau grozăviile pe care le înduraseră în anii scurși de la despărțirea de ei. Indivizi din ambele tabere – cei reveniți din lagăre și cei rămași acasă – se simțeau respinși și înstrăinați.

Din diverse motive, supraviețuitorilor lagărelor li se părea dificil să vorbească despre cele prin care trecuseră „în partea cealaltă” și se retrăgeau în sinea lor în fața familiilor. Unora le era teamă să vorbească de frica pedepsei (la eliberare, deținuților li se spunea să nu discute în public ceea ce li se întâmplase și, în consecință, mulți se temeau să discute chiar și în particular). Alții nu le povesteau rudelor deoarece nu voiau să le împovăreze cu suferințele lor sau pentru că se temeau că nu vor înțelege ori că nu puteau să înțeleagă cele

îndurate de ei. Părinții se temeau să le povestească mai ales copiilor, deoarece nu voiau să spună nimic care i-ar fi putut înstrăina pe aceștia de sistemul sovietic sau le-ar fi creat necazuri cu autoritățile.

Chiar și în familiile în care a discuta astfel de probleme era o regulă, părinții au rămas prevăzători în legătură cu ceea ce le spuneau copiilor. La întoarcerea din Kolîma, Olga Adamova-Sliuzberg a descoperit că fiul ei crescuse în lipsa ei și că devenise membru activ în Comsomol, devotat fanatic lui Stalin. Într-o zi, la cină, ea l-a întrebat dacă e adevărat că Stalin e bolnav:

> Nimeni nu știa, dar fiul meu a răspuns pe un ton cu subînțeles: „Nu știu dacă e bolnav sau nu, dar dacă ar fi bolnav și ar trebui să-mi dau sângele și să mor pentru el, aș face-o bucuros”. Am înțeles că remarca se voia o lecție și un avertisment pentru mine și mi-am ținut gura[29].

Experiența trăită în lagărele de muncă forțată o făcuse pe Adamova-Sliuzberg sceptică în privința regimului, dar știa că nu putea să o spună, chiar dacă voia ca fiul ei să înțeleagă prin ce trecuse ea. Își amintește:

> Îmi era teamă să-i povestesc ce descoperisem „de partea cealaltă”. Poate că aș fi putut să-l conving că în țara noastră erau multe lucruri greșite, că idolul lui, Stalin, era departe de a fi perfect, dar fiul meu avea doar șaptesprezece ani. Dacă i-aș fi explicat totul și el ar fi fost de acord cu mine, nu ar mai fi fost în stare să aplaude la auzul numelui lui Stalin, să-i scrie scrisori lui Stalin, să declare în clasă că

țara noastră era una a dreptății. Și dacă n-ar fi putut să o facă, ar fi murit. Poate că ar fi găsit o cale să ducă o viață dublă. Însă nu puteam să-l fac să treacă prin așa ceva. Îmi era frică să fiu sinceră cu el. Dar cumva, treptat, l-am câștigat de partea mea. Se uita la mine cu atenție. După câteva luni, mi-a zis: „Mamă, îmi place de tine”[30].

A prevalat dinamica opusă. Părinți care au rămas devotați idealurilor bolșevice din anii 1930 s-au întors adesea din lagărele de muncă și au descoperit că odraslele lor își creaseră idei și atitudini cu totul diferite în climatul relativ liberal al dezghețului lui Hrușciov, când cenzura a devenit treptat mai puțin strictă și presa sovietică a reevaluat epoca lui Stalin. Tinerii s-au îndepărtat de politică și au început să caute fericirea personală, stimulați de avântul economic din anii lui Hrușciov, când s-au construit blocuri de locuințe personale, au devenit disponibile mai multe bunuri de larg consum și s-au importat din Occident noi tehnologii, mode, artă și muzică. Totuși, acest fapt a dat naștere inevitabil fricii exprimate de comuniști, ori de câte ori controlul sferei private era destins, că tendințele individualiste vor conduce la dispariția în rândul tinerilor a activismului social, a colectivismului și a altor valori sovietice. Au fost prin urmare reînnoite apelurile ca tinerii sovietici să intre în Comsomol, precum și să devină „entuziaști” ai proiectelor colective de genul Campaniei Pământurilor Nedesțelenite[31].

Când s-a întors din lagărele de muncă de la Potma, Maria Ilina s-a confruntat cu acest fel de prăpastie între generații în ceea ce o privește pe fiica ei, Marina. Înainte de arestarea ei, în 1937, Maria fusese directoarea unei mari fabrici de textile

din Kiev. Soțul ei avusese o funcție importantă în partid, dar fusese arestat și executat în același an. La eliberarea ei, în 1945, Maria a găsit-o pe Marina, pe atunci în vârstă de zece ani, într-un orfelinat ucrainean. Nu își mai văzuse fiica de când aceasta avea doi ani. Mama și fiica au locuit împreună în următorii doisprezece ani, mai întâi la Cerkasî și apoi la Moscova, până în 1958, când Maria s-a mutat înapoi la Kiev. Până la moartea Mariei, în 1964, cele două s-au vizitat una pe alta în fiecare concediu. Totuși, relația lor era dificilă. Maria voia să dicteze modul în care trăia fiica ei. Voia ca ea să fie o comunistă model, să fie genul de tânără care fusese Maria înainte de arestare. Reabilitată în 1956, Maria a reintrat în partid și a devenit o propagandistă activă a cauzei acestuia. Potrivit fiicei ei, „avea nevoie să creadă în idealurile comuniste care îi hrăniseră pe ea și pe tatăl meu când fuseseră tineri, căci altfel sacrificiile pe care le făcuse ar fi fost prea mari ca să le îndure”.

Maria s-a dăruit complet educării politice a fiicei ei. A organizat un program de lectură, un amestec de clasici ruși și sovietici, menit să îi insufle ideile și atitudinile comuniste corecte. De exemplu, romanul *Anna Karenina* al lui Tolstoi a fost considerat nepotrivit, deoarece Anna era egoistă și „lucrul principal pentru o femeie nu era dragostea, ci camaraderia și datoria față de societate”.

> Voia să fiu puternică și hotărâtă, cutezătoare și curajoasă, membră activă în organizația de pionieri și în Comsomol. […] Voia să fiu propria mea stăpână, să depășesc tot ce era negativ în mine, să mă desăvârșesc permanent, precum eroii din literatura sovietică. Pentru mama, ăsta era lucrul

> cel mai important – ca fiecare să devină propriul său stăpân. [...] Mi se spunea întruna că trebuie să fac lucruri pe care nu voiam să le fac.

Maria intervenea în diverse modalități. Fiica ei a vrut să studieze literatura și să devină profesoară, dar Maria a obligat-o să meargă la prestigiosul Institut de Inginerie Electrică din Moscova. Marina s-a înscris în Comsomol și a devenit președinta comitetului pe facultate. După ce s-a calificat ca inginer, a lucrat la un institut de cercetare din Moscova. Maria a vrut ca Marina să intre în partid și s-a rugat de ea să accepte invitația primită de la secretarul de partid din fabrica ei, pe care Maria se străduise din greu să i-o faciliteze. Însă Marina avea acum alte idei. Asemenea multor prieteni ai ei, era inspirată de climatul liberal al dezghețului din timpul lui Hrușciov. Sigură pe ea și independentă în gândire, a devenit tot mai sceptică în legătură cu politica. Considera că intrarea în partid ar cere prea mult din partea ei – mult mai mult decât era pregătită să ofere activităților din sfera publică. Aceste idei i-au fost întărite de noul ei soț, Igor, cu care se căsătorise în anul al III-lea de facultate. Igor era critic față de sistemul sovietic și se certa frecvent cu Maria, dar pe Marina nu o interesau discuțiile lor politice în contradictoriu. Respingea partidul și politica nu pentru că reflectase profund asupra cauzelor tragediei din familia ei, ci din contră, pentru că voia să uite trecutul și să înceapă o „viață fericită”. Principalele ei pasiuni erau muzica și cinematografia, dansul și socializarea cu prietenii ei. Igor, care era foarte bine plătit ca inginer și visa să o țină acasă, o încuraja să își urmeze aceste pasiuni. Atenția pe care Marina o acorda propriei

ținute era permanent dezaprobată de mama ei, ale cărei convingeri comuniste și atitudini spartane nu lăsau loc pentru asemenea deviații „mic-burgheze”. Maria era întotdeauna aranjată și îngrijită. Avea o siluetă frumoasă. Însă după întoarcerea din lagărul de muncă nu a profitat niciodată de înfățișarea ei și nici nu i-a prea păsat cum arăta. Prost plătită, nu își permitea să cheltuie mult pe haine sau cosmetice. Însă, potrivit fiicei ei, a mai existat un motiv pentru lipsa ei de interes față de astfel de lucruri: experiența din lagăre îi indusese o profundă stare de depresie, care s-a înrăutățit și mai mult după 1955, când a aflat de moartea fiului ei, Vladimir, în Gulag. „După toate prin câte trecuse”, zice Marina,

> a renunțat la ea însăși și s-a neglijat. Nu se uita niciodată în oglindă [...] nu se parfuma și nici nu se machia. [...] O singură dată și-a cumpărat un palton care îi venea bine și, din spate, arăta foarte frumos. Era înaltă și subțire, cu picioare zvelte și glezne frumoase. Pe stradă, bărbații treceau pe lângă noi și apoi aruncau priviri înapoi către ea – și nu puteau să înțeleagă: arăta complet diferit din față [...] avea părul cărunt și rar și fața brăzdată de riduri.

Din lipsă de bani, Maria și-a vândut paltonul și a purtat în loc o haină matlasată, asemănătoare celor purtate de deținuții din Gulag[32].

Vladimir Mahnaci, fostul șef de la Mosgaz, trustul care se ocupa de aprovizionarea cu gaz a Moscovei, s-a întors în capitala sovietică în iunie 1955, după paisprezece ani în lagărul de muncă forțată de la Taișet. Fiul său, Leonid, acum un tânăr în vârstă de douăzeci și doi de ani, detestase multă

vreme stigmatul „biografiei pătate” pe care îl purta. Născut în condițiile privilegiate ale elitei sovietice, după arestarea tatălui său trăise cu mama lui într-o stare disperată de sărăcie. Mama lui nu avea venituri proprii. Ocupau o cameră dintr-un apartament la comun în care poliția a făcut descinderi de mai multe ori în căutare de dovezi incriminatoare împotriva „rudelor dușmanilor poporului”. Nerăbdător să își facă o carieră, Leonid a mințit cu privire la arestarea tatălui său atunci când a depus cererea de înscriere la Institutul de Stat pentru Cinematografie din Moscova (VGIK). Când tatăl s-a întors, Leonid frecventa cercurile boeme din lumea filmului, care înfloriseră în climatul liberal al dezghețului. De asemenea, își crease legături cu MGB. Logodnica lui, Tamara, era fiica vitregă a lui Naftali Frenkel, responsabil de conceperea sistemului Gulagului în 1929, care trăia ca un pustnic în capitala sovietică. Frenkel manifesta un interes aparte pentru Leonid.

Întoarcerea lui Vladimir nu avea cum să nu-l irite pe Leonid. Tânărul s-a confruntat brusc cu un tată care insista să își impună autoritatea asupra soției și copilului. Vladimir „era un ins dificil”, potrivit fiului său.

> Era schimbător și taciturn. Nu voia să vorbească despre lagăr. Nu-și manifesta emoțiile în prezența noastră. A adus în casă obiceiurile și temerile pe care le căpătase în lagăr și se aștepta ca noi să ne adaptăm la ele. Nu dormea în același pat cu mama, care pe atunci avea partuzeci și șase de ani. Îmi aduc aminte că într-o zi ea i-a spus plângând: „Nu mai sunt femeie pentru tine!”.

Vladimir în 1956

În pofida anilor din lagărele de muncă forțată, Vladimir a rămas un leninist loial. A continuat să creadă că politicile lui Stalin de la începutul anilor 1930 – colectivizarea forțată a agriculturii și programul de industrializare pe cincinale – au fost, în esență, corecte. El însuși jucase un rol de frunte în ducerea la îndeplinire a acestor politici. După opinia sa, Stalin a încetat să mai fie un comunist abia la sfârșitul anilor 1930. Pentru Vladimir, procesul întoarcerii a însemnat darea timpului înapoi. A intrat din nou în partid, care i-a recunoscut retroactiv calitatea de membru până în 1921. A revenit la fosta lui sferă de activitate și, în 1956, a fost numit director-adjunct la Administrația Combustibilului și Energiei din Moscova. Ba chiar a primit o mașină cu șofer și o *dacea* în apropiere de cea pe care o avuseseră soții Mahnaci în Serebreanîi Bor. Însă Vladmir nu prea își dădea seama de schimbările sociale care avuseseră loc de la arestarea lui. El provenea dintr-o generație de țărani care se ridicaseră în elita sovietică în timpul

revoluției industriale a lui Stalin, la începutul anilor 1930. Politicile lui fuseseră radicale, dar atitudinile lui sociale au fost conservatoare (o obligase pe Maria să renunțe la serviciu când s-a născut Leonid, deoarece considera că „un lider important din partid ar trebui să aibă o soție care stă acasă”). Acum, Vladimir se aștepta să devină din nou capul familiei. Nu îi plăcea când Leonid stătea în oraș până seara târziu, nu în ultimul rând pentru că lagărele îi provocaseră insomnii grave. Între cei doi erau certuri permanente. Într-o seară, Leonid s-a întors de la o petrecere la miezul nopții. A avut loc o ceartă care s-a transformat în bătaie. Vladimir i-a tras un pumn în față fiului său. Leonid a ieșit val-vârtej din apartament și s-a dus glonț acasă la Frenkel, unde a rămas până la căsătoria cu Tamara, în 1958. După cum își amintește Leonid, după ruptura cu Vladimir, Frenkel a devenit principala figură paternă din viața lui. Opozant al dezghețului lui Hrușciov, Frenkel păstra legături puternice cu MGB, care l-a promovat pe Leonid ca regizor de film și i-a încredințat primul său film, o poveste propagandistică despre spionii sovietici în timpul Războiului Rece[33].

Un sentiment larg răspândit printre supraviețuitorii lagărelor a fost cel al imposibilității de a-și împărtăși experiența, al prăpastiei peste care era imposibil să se creeze o punte între ei și cei care nu fuseseră în lagăre. În 1962, Maria Drozdova s-a întors la familia ei în Krasnoe Selo după douăzeci de ani de închisoare și exil la Norilsk. „Ce puteam să le spun?”, scrie ea.

> Eram în viață și mă întorsesem, dar ce puteam să spun despre viața mea acolo, departe? Cum am călătorit într-un

convoi până la Norilsk? Cum puteau ei să înțeleagă ce înseamnă cu adevărat cuvântul „convoi”? Oricât de multe detalii aș da, tot ar fi imposibil ca ei să înțeleagă. Nimeni nu poate să înțeleagă prin ce-am trecut noi. Doar cei care știu cum a fost pot să înțeleagă și să manifeste compasiune[34].

Asemenea multor foști deținuți, Maria se simțea mult mai apropiată de prietenii ei de la Norilsk decât de propria familie și a continuat să-i viziteze cu regularitate după eliberare. „Prieteniile legate în lagărele de muncă erau prietenii pe viață”, scrie un fost deținut. Potrivit multor supraviețuitori ai lagărelor, cei care fuseseră împreună în lagăre aveau tendința să se ajute reciproc mai mult decât rudele și prietenii de acasă. Într-o societate în care foștii deținuți erau frecvent victimele prejudecăților și răutății, ei își creau legături speciale de încredere și sprijin reciproc. Deși deținuții nu discutau cu familiile lor despre lagăre, ei vorbeau despre ce-au îndurat cu prietenii din Gulag. Corespondau, se întâlneau în vacanțe, se vizitau și organizau întâlniri. Sonia Laskin avea o rețea mare de vechi prieteni din lagărul Vorkuta. Găzduia mereu pe câte cineva în apartamentul ei din Moscova. Unii dintre ei erau, practic, membri ai familiei extinse Laskin și participau la toate aniversările Laskinilor. „Spiritul de camaraderie era extraordinar”, își amintește Valeri Frid despre vechii lui prieteni din lagărul de muncă Inta. „Fără prefăcătorii, fără conversații lungi, ne ajutam pur și simplu unii pe alții.” Potrivit lui Frid, Varlam Șalamov, marele scriitor al Gulagului, s-a înșelat când a scris că un deținut nu putea să ia nimic pozitiv din experiența în lagăr. Prietenia și

colaborarea de-o viață cu cineastul Iuri Dunski a fost cimentată de anii petrecuți împreună la Inta. „Am fost recunoscător lagărelor pentru că m-au învățat sensul prieteniei și pentru că mi-au oferit atât de mulți prieteni”, își amintește Frid[35].

Unii deținuți s-au întors acasă cu soții sau soți noi pe care îi cunoscuseră „în partea cealaltă”. Mai ales în cazul femeilor, aceste „căsătorii de Gulag” fuseseră motivate uneori de lupta pentru supraviețuire. Dar ele se bazau, de asemenea, pe înțelegerea și încrederea care se creau frecvent între deținuți.

După eliberarea ei din lagărul de muncă de la Norilsk în 1946, Olga Lobaceva, specialista în mineralogie, a rămas în continuare la Norilsk ca muncitoare voluntară. S-a căsătorit cu un geolog pe nume Vladimir, un voluntar care era student la Universitatea Saratov, cu douăzeci de ani mai tânăr decât ea. În 1956, ei s-au întors împreună la Semipalatinsk, unde anterior arestării ei Olga trăise în exil, după ce primul ei soț, Mihail, fusese arestat. Olga nu știa ce s-a întâmplat cu Mihail. În lipsa oricărei vești de la el, a presupus că a murit și, pe baza acestui raționament, a consimțit să se mărite cu Vladimir. De fapt, Mihail fusese condamnat la zece ani de muncă forțată în lagărele din Karaganda. Acolo se căsătorise cu o deținută, o tânără și frumoasă evreică maghiară pe nume Sofia Oklander, care i-a dăruit o fiică în 1948. „Și ei fuseseră uniți de nevoia de dragoste și prietenie din lagăre”, reflectează fiul Olgăi și al lui Mihail. „Nu a fost vina lor, dar ambii mei părinți s-au îndrăgostit de persoane mai tinere și au ajuns să se înșele unul pe celălalt.” În 1956, Mihail s-a mutat cu noua lui soție și cu fiica lor la Alma-Ata. A luat legătura cu Olga și s-a dus să o viziteze la Semipalatinsk. Ba chiar a încercat să o convingă să

se întoarcă la el. Însă Olga a refuzat să-și ierte fostul soț că s-a căsătorit cu Sofia fără ca mai întâi să încerce să o găsească pe ea[36].

Liudmila Konstatinova s-a căsătorit și ea cu un bărbat pe care-l cunoscuse în lagărele de muncă. Mihail Efimov, un țăran chipeș și puternic din Novgorod, fusese trimis la Kolîma în 1934 în baza unei învinuiri mărunte de „huliganism” și făcea parte dintr-o echipă de muncitori care construia orașul Magadan. Până în 1937, Efimov își executase pedeapsa de trei ani, dar nu a avut bani să se întoarcă la Novgorod, așa că a rămas în continuare la Magadan ca voluntar. Liudmila l-a cunoscut în 1938, când lucra ca deținută la o fabrică de bumbac unde Efimov monta țevi de ventilație. Liudmila era la Kolîma din 1937; nu știa ce s-a întâmplat cu soțul ei după arestarea lui din 1936. La scurt timp după ce l-a întâlnit pe Efimov, Liudmila a contractat o gravă infecție renală. Efimov a îngrijit-o până s-a însănătoșit, cumpărându-i medicamente și alimente. În 1944 a aflat că fiicele ei, Natalia și Elena, fuseseră salvate de la un orfelinat de bunica lor, care le crescuse în exil în îndepărtata localitate din stepă Ak-Bulak. Un an mai târziu, când Natalia și Elena s-au întors la Leningrad cu bunica lor, Efimov a început să le trimită pachete și bani. Liudmila a fost eliberată din lagărul de muncă în toamna lui 1945, dar a rămas la Magadan pentru a fi cu Efimov, căruia i s-a refuzat permisiunea de a se muta la Leningrad. În 1947 s-a căsătorit cu Efimov. Trecuseră zece ani de la arestarea soțului Liudmilei și ea nu primise nici o veste de la el. Nu a reușit să obțină nici o informație de la autoritățile sovietice, așa că a presupus că el a murit[*4.]. „Nu poți să faci pe cineva să te aștepte la nesfârșit”,

i-a scris ea mamei ei în 1945, după ce a fost pronunțat divorțul de primul ei soț. „Oamenii trebuie să trăiască în lumea reală.”

Liudmila nu era îndrăgostită de Efimov. În scrisorile către mama ei, îl descrie drept un „bun camarad din primele zile groaznice de la Kolîma”. Era puternic, cumsecade și de ajutor, au avut o prietenie durabilă datorită experienței lor comune în Gulag și s-a bazat pe el pentru susținere morală după eliberarea ei. În 1948, Liudmila s-a mutat cu Efimov la Novocerkassk, în apropiere de Rostov-pe-Don, unde avea să locuiască până la moarte, în 1992. O dată pe an își vizita fiicele și mama la Leningrad. Uneori, Efimov o însoțea. El a rămas un personaj distant pentru fiicele ei vitrege, căruia i se adresau cu politicosul „dumneavoastră” (*vî*), utilizat în mod normal în vorbirea cu necunoscuții. „Abia cu puțin timp înainte să moară mama am început să folosesc [informalul] *tî*”, își amintește Natalia. Elena și Natalia au rămas cu îndrăgita lor bunică până când aceasta a murit, în 1968. Nu s-au alăturat niciodată mamei lor ca să fie o familie[37].

De la stânga la dreapta: Elena Konstantinova, mama ei, Liudmila,
bunica ei, Elena Lebedeva, și sora ei, Natalia, Leningrad, 1950

Ilia și Aleksandra Faivisovici erau frizeri în Osa, un orășel din Urali, la sud de Perm. Amândoi au fost arestați în 1939, după ce au fost pârâți de clienți că s-au plâns de lipsuri. Ilia a fost condamnat la zece ani într-un lagăr de muncă forțată de lângă Gorki, iar Aleksandra la cinci ani într-un lagăr de lângă Arhanghelsk. Fiica lor, Iraida, a fost crescută de bunica ei până în 1945, când s-a întors Aleksandra. Patru ani mai târziu, a fost eliberat și Ilia. Aleksandra așteptase răbdătoare întoarcerea lui. În cele din urmă, a sosit și ziua aceea. Casa era plină de rudele Aleksandrei; Aleksandra pregătise o masă specială pentru întoarcerea lui Ilia acasă. Însă el nu a apărut. În schimb, a venit de la Perm sora lui, Lida, și le-a spus că Ilia sosise la ea acasă cu o tânără, noua lui soție. Aleksandra și fiica ei s-au dus să-l viziteze, o scenă pe care Iraida și-o amintește:

> S-a deschis ușa și tata era acolo – noi nu-l mai văzuserăm de zece ani. M-a îmbrățișat și m-a pupat. […] Nina [noua lui soție] stătea în picioare în cameră. Mama a început să plângă. Lida a încercat să o liniștească: „La ce să te aștepți când nu te vezi unul cu altul timp de zece ani?”, a spus ea. Mama a continuat să plângă. Tata m-a ținut lângă el, ca pentru a spune că nu puteam să fac nimic. Băuse mult și era beat, cred. Mama a început să-l blesteme. „Mi-ai distrus viața! Ai distrus familia noastră!”, țipa ea întruna. […] „Nu puteai să-mi fi scris ca să-mi spui să nu te aștept?”

Nina și Ilia lângă casa lor, în apropiere de Sverdlovsk, 1954

Aleksandra a suferit o cădere nervoasă și a stat patru luni într-un spital psihiatric. Ilia și Nina s-au stabilit într-un orășel de lângă Sverdlovsk, unde au locuit într-o fostă saună publică. Se cunoscuseră în lagărul de muncă unde Nina, o tânără doctoriță evreică din Leningrad, lucra la spital. Nina îi salvase viața lui Ilia. Fusese adus la spital cu degerături grave după ce se prăbușise de epuizare, tăind copaci pentru cherestea, fără să mănânce, și nu fusese găsit decât după mai multe zile. Nina l-a îngrijit până când, treptat, s-a însănătoșit. S-a îndrăgostit de el. Ilia s-a întors invalid din lagărele de muncă. Se baza pe Nina ca să-l ajute să meargă. O dată pe an le vizita pe Aleksandra și Iraida la Osa. Le scria uneori, dar familia nu a mai fost niciodată apropiată. După moartea Ninei, în 1978,

Iraida a încercat să-și convingă tatăl să se întoarcă la Aleksandra, dar el s-a însurat cu altcineva. Aleksandra nu s-a mai recăsătorit. Nu și-a revenit niciodată după ce Ilia a trădat-o. Potrivit fiicei ei, încă mai era îndrăgostită de el. Îi păstra fotografia la capul patului și o avea la ea când a murit[38].

Zinaida Levina a fost unul dintre membrii fondatori ai organizației de pionieri din Ucraina, unde s-a născut într-o familie de evrei în 1904. A fost arestată în 1937 și condamnată la opt ani în lagărele de muncă din Kolîma. Soțul ei, Daniil, inginer, a fost și el arestat, ca „rudă a unui dușman al poporului", și exilat trei ani în Turkmenistan (după eliberare, a fost luat în armată, a fost rănit pe front și apoi evacuat în Siberia). Fiica lor, Larisa, care avea patru ani când părinții i-au fost arestați, a fost crescută de bunica ei în apartamentul la comun din Kiev în care locuia familia. În 1945, Daniil s-a întors din Siberia cu o nouă soție, Reghina, și fiica lor. S-au mutat în două cămăruțe în care locuiau și cele trei surori ale lui Daniil. Larisa s-a dus să locuiască la ei. Se înțelegea bine cu sora ei vitregă, dar Reghina și mătușile ei o urau. Potrivit Larisei, Daniil alesese să divorțeze de Zinaida deoarece se temea că s-ar putea să fie arestat din nou la întoarcerea din exil dacă încă era căsătorit cu un „dușman al poporului". Însă mama Zinaidei, care își considera ginerele un afemeiat, credea că pur și simplu profitase de arestarea soției ca să se însoare cu Reghina, care era tânără și frumoasă, și a refuzat să îi mai viziteze. Despărțită în acest fel de bunica ei, situația Larisei în casa tatălui ei a devenit mai dificilă.

După eliberarea ei în 1946, statul i-a fixat Zinaidei domiciliu obligatoriu la Zvenigorodka, un orășel de lângă Kiev. Într-o zi, ea și-a făcut apariția la apartamentul mamei ei

cu un băiețel pe nume Valeri și l-a prezentat drept fiul ei. În lagărele din Kolîma, Zinaida aflase despre masacrarea populației evreiești din Kiev la Babi Iar, în septembrie 1941. Temându-se că familia ei fusese nimicită, a hotărât să mai facă un copil înainte de a fi prea târziu (avea pe atunci 37 de ani) și l-a născut pe Valeri în 1942. A refuzat să spună cine era tatăl (și a luat secretul cu ea în mormânt), dar toată lumea a presupus că era un gardian. În 1949, Zinaida a fost arestată din nou ca „element antisocial” (era apogeul campaniei împotriva evreilor) și a fost condamnată la trei ani în lagărele de muncă de la Potma (mai târziu a fost deportată la Djambul, în Kazahstan). Valeri a fost luat de bunica lui, însă după câteva luni bătrâna a murit. Larisa l-a implorat pe tatăl ei să-l salveze pe Valeri. Se simțea răspunzătoare pentru fratele ei vitreg, un băiat dificil, cu grave probleme de comportament: „Ceva mă făcea să-l iubesc. Aveam sentimentul ăsta de responsabilitate. Venea din inimă. Nu aveam familie și voiam să-l protejez ca și cum ar fi fost al meu”. Cu toate acestea, Valeri a fost dat la orfelinat de surorile lui Daniil, care au considerat că fiul unui gardian ar trebui să fie în grija statului. Valeri a dispărut până în 1953, când i-a scris Larisei dintr-un alt orfelinat, din Ujgorod, din Ucraina de Vest. Larisa a mers să-l ia de acolo și l-a dus la mama lor în Djambul, unde au locuit cu toții în următorii doi ani. „La vremea aceea”, își amintește Larisa,

> abia dacă o cunoșteam pe mama. Nu stătusem niciodată cu ea și atunci, din 1953 până în 1954, a fost singura perioadă pe care am petrecut-o cu ea. […] Mă sufoca cu dragostea ei. […] Eram copleșită de ea. […] Nu eram obișnuită cu așa

ceva. [...] Însă curând am descoperit fericirea iubirii familiale.

În 1955, Zinaida s-a îndrăgostit de un alt evreu deportat la Djambul, un bărbat care își pierduse familia la Babi Iar. El a ajutat-o cu Valeri și l-a iubit ca și cum ar fi fost fiul lui. S-au căsătorit în 1956. Eliberați din exil, s-au întors la Kiev, unde au început o viață nouă împreună, ca familie[39].

Pentru unii deținuți, viața de familie nu a mai fost posibilă. Le era prea teamă – să nu fie dezamăgiți, să nu fie o povară, să fie incapabili să relaționeze.

Natalia Iznar s-a născut în 1893 într-o familie de avocați din Sankt-Petersburg. În anii 1920 a lucrat ca grafician și scenograf la Teatrul de Artă din Moscova și în Studioul de Operă al lui Stanislavski. În 1932 a divorțat de primul soț și s-a căsătorit cu Grigori Abezgauz, un funcționar mărunt de la Comisariatul Educației și Artelor. În 1937 Abezgauz a fost arestat și împușcat. Natalia a fost arestată și condamnată la opt ani de muncă forțată la ALJIR. După eliberarea din lagăr, în 1946, ea a rămas la Dolinka, unde a lucrat ca artist decorator la Departamentul Politic al MVD, care răspundea de arta și teatrul de propagandă în lagărele de muncă. Natalia avea rude la Moscova și la Leningrad. Avea o fiică din prima căsătorie. Însă a ales să rămână în așezarea din Gulag în loc să se întoarcă la familia ei. Anii de despărțire petrecuți în lagărul de muncă distruseseră ceva înlăuntrul ei care nu mai putea fi reparat. Natalia i-a scris cumnatei ei la Moscova ca să-i explice:

Cistîe Prudi 15, apt. 27

Elena Moiseevna Abezgauz

Draga mea,
Ce noroc că Liudmila Aleksandrovna [o prietenă din ALJIR] poate să-ți transmită [scrisoarea] asta personal. În sfârșit pot să mă explic într-un fel pe care s-ar putea să-l înțelegi. Au trecut șase săptămâni de când mi-am câștigat libertatea și, totuși, aceasta este prima mea scrisoare. Cum să explic? Este dureros să trebuiască să recunoști că, după anii lungi de despărțire, acum s-a ivit o înstrăinare de netrecut între noi. În scurta perioadă de așa-zisă libertate a mea, am ajuns să îmi dau seama că nu mai pot să mă simt apropiată de voi. Când mă gândesc să vin înapoi la voi, sunt copleșită de gândul înspăimântător că nu va fi nevoie de mine, că voi fi nelalocul meu și că nu vă voi fi de nici un ajutor. Mi-am pierdut încrederea în sine a unei mame. După toți acești ani, sunt o altă persoană – am devenit mai sobră. Vreau să lucrez. Încerc să mă autoeduc ca să trăiesc fără sentimentul că am nevoie de o familie, să eradichez acest sentiment într-o asemenea măsură, încât să pară că nu ar fi existat în mine din capul locului. Nu e nimic de care să am nevoie în afară de munca mea. […] Liudmila Aleksandrovna o să-ți povestească totul despre felul în care trăiesc, despre caracterul meu, înfățișarea mea etc. Îmi este cea mai dragă ființă de pe lume, mai apropiată de mine decât ar putea fi orice familie, deoarece a fost cu mine și a trăit aceleași lucruri în lagăr. Este o mare fericire când întâlnești o persoană care este bună la modul absolut. […] Simt înlăuntrul meu că v-am pierdut pe toți. Nu mai simt nevoia unei familii – acest sentiment a murit în mine. […] Nu e un lucru rău. Asta-i situația! […][40]

3

Când Sonia Laskina a fost eliberată din lagărul de muncă forțată de la Vorkuta, i s-au dat două lucruri: o adeverință de eliberare semnată de doi administratori din lagăr și un bilet de tren la clasa a II-a spre Moscova. Sonia avea la Moscova o familie, un loc de muncă și un apartament la care să se întoarcă. Alți deținuți au fost mult mai puțin norocoși. Nu aveau încotro să o apuce: familiile lor fie se destrămaseră, fie se mutaseră, sau căminele lor dispăruseră ori fuseseră luate în stăpânire de alții, sau le era interzis să se întoarcă în orașele mari în care locuiseră cândva. Având interdicție de rezidență în centrele importante, mulți foști deținuți erau siliți să ducă o existență marginală în locuințe temporare, oriunde reușeau să fie înregistrați ca rezidenți de către autoritățile sovietice, adesea reticente să acorde astfel de drepturi foștilor „infractori”. Lupta pentru a depăși obstacolele juridice și discriminarea instituționalizată care îi împiedicau să se întoarcă în orașele și căminele lor era îndelungată și complicată.

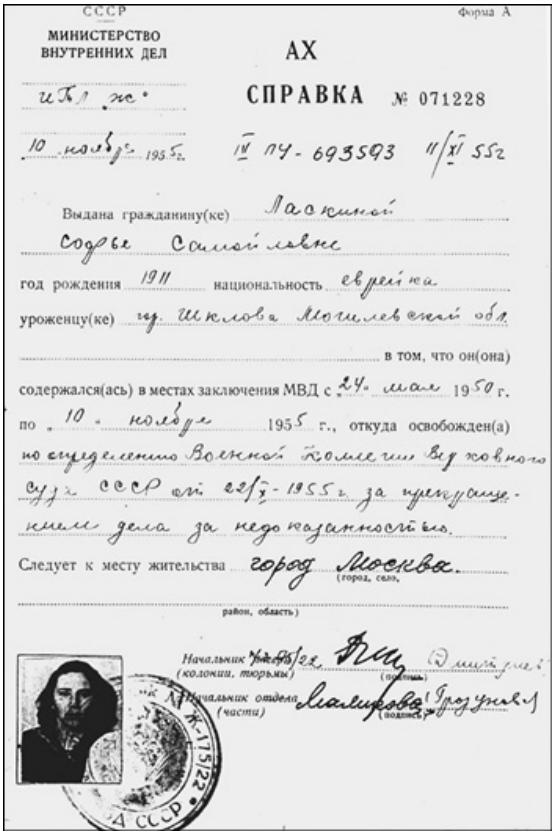

СССР Форма А

МИНИСТЕРСТВО ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

АХ

ИТЛ ЖС

СПРАВКА № 071228

10 ноября 1955 г. IV ПУ-693593 11/XI 55 г.

Выдана гражданину(ке) Ласкиной

Софье Соломоновне

год рождения 1911 национальность еврейка

уроженцу(ке) гр. Шклова Могилевской обл.

в том, что он(она)

содержался(ась) в местах заключения МВД с 24 мая 1950 г.

по 10 ноября 1955 г., откуда освобожден(а)

по определению Военной Коллегии Верховного

Суда СССР от 22/X-1955 г. за прекращением

дела за недоказанностью.

Следует к месту жительства город Москва.

(город, село, район, область)

Начальник (колонии, тюрьмы) (подпись)

Начальник отдела (части) (подпись)

Adeverința de eliberare a Soniei. Se specifică perioada de detenție,
e menționată decizia Colegiului Militar al Curții Supreme de a închide cazul ei
„din lipsă de dovezi în sprijinul învinuirilor aduse” și se consemnează
că i se permite să se întoarcă la Moscova ca loc de rezidență.

În 1953, la vârsta de douăzeci și opt de ani, Liudmila Tideman (născută Obolenskaia) s-a întors la Leningrad de la Orenburg, unde trăise în exil din 1935. Cea mai mare dintre cele trei mătuși Obolenski ale lui Simonov, Liudmila a fost singura care a supraviețuit privațiunilor deportării (atât Dolly, cât și Sonia muriseră la Orenburg). După multe petiții, a

primit de la sovietul municipal permisiunea să se mute înapoi în fosta ei cameră din apartamentul la comun în care locuise cu fiul și fiica ei înainte de arestare. Însă, când s-a întors la apartament, comitetul locativ a refuzat să o înregistreze ca rezidentă, pe motiv că acolo locuiseră anterior trei persoane din familia ei, astfel că nu putea să locuiască acum singură. Timp de mai multe săptămâni, Liudmila a stat pe la cozi la secția de poliție, biroul local pentru spațiul locativ, sovietul orășenesc și diverse alte instituții, pentru a i se recunoaște dreptul de a ocupa camera de una singură. „Cel mai neplăcut aspect în toate acestea a fost că peste tot au crezut că sunt o escroacă”, i-a scris ea lui Simonov. „Au zis că am trecut nume în plus [pe repartiția de spațiu locativ de la soviet] ca să primesc mai mult spațiu de locuit.” Autoritățile nu au vrut să o lase să locuiască acolo singură, nici să schimbe numele de pe repartiție, afirmând, după cum s-a exprimat ea, că „ei nu fac greșeli”, și prin urmare cazul s-a tărăgănat. Câteva luni mai târziu, Liudmilei i s-a permis în cele din urmă să se întoarcă în casa ei[41].

Secretara personală a lui Simonov, Nina Gordon, a trecut printr-o situație la fel de dificilă. Soțul ei, Iosif, fusese arestat din nou și trimis drept pedeapsă la Krasnoiarsk, unde Nina i s-a alăturat în 1951. La întoarcerea cuplului la Moscova, în 1954, cei doi au locuit la Simonov până când aveau să-și găsească o locuință. Deși Nina și Iosif erau moscoviți, obținerea înregistrării lor ca rezidenți s-a dovedit imposibilă, chiar și cu ajutorul lui Simonov, care a scris sovietului orășenesc și chiar șefului miliției din Moscova în numele acestui „cuplu muncitor și cinstit, care a avut de suferit asemenea necazuri în ultimii ani”. Până la urmă, li s-a permis să stea la Moscova

un an și s-au mutat într-o cameră dintr-un apartament la comun obținut pentru ei de Simonov. Iosif a făcut rost de o slujbă la Studiourile de Film Gorki, în vreme ce Nina s-a dus să lucreze din nou pentru Simonov. Însă dreptul lor de rezidență a fost anulat curând, fără nici un motiv aparent, și cei doi soți au fost informați că vor trebui să plece din capitală în decurs de o lună. Așa cum a protestat Simonov într-o scrisoare adresată șefului MVD din Moscova:

> Concluzia este simplă: o persoană care, fără să fi înfăptuit nici o infracțiune, a petrecut mulți ani la închisoare și în exil și care s-a întors în sfârșit la munca de la care a fost luată pe nedrept este silită să părăsească din nou acea muncă și să plece. Soția lui, care a renunțat deja o dată la locul ei de muncă pentru a fi alături de soțul ei, trebuie acum să renunțe la slujba ei și să-și părăsească din nou orașul natal, dacă vrea să fie cu el. Nu este doar nedrept, este inuman.

Grație petiției lui Simonov, cuplului i s-a permis să rămână în continuare la Moscova, cu statut temporar. Cei doi soți au locuit în opt camere și apartamente diferite în cursul următorilor patru ani, până când, în cele din urmă, au fost înregistrați ca rezidenți permanenți. În 1958, Simonov a obținut înregistrarea lor pe o listă de așteptare pentru un apartament individual într-un bloc de locuințe care se construia în acel moment pentru angajații Studiourilor de Film Gorki. Însă construcția a fost întârziată, ceea ce i-a silit pe Iosif și Nina să își caute alte locuințe temporare. Abia în 1966,

cu puțin timp înainte de moartea lui Iosif, cei doi soți au primit în sfârșit un mic apartament personal[42].

Găsirea unui loc de muncă era la fel de dificilă ca și găsirea unei locuințe. Funcționarii sovietici nu aveau, în general, încredere în foștii deținuți și mulți angajatori au continuat să-i privească cu suspiciune, ca pe niște potențiale persoane care tulbură liniștea publică și „dușmani ai poporului”. Întoarcerea deținuților politici a urmat eliberării infractorilor de drept comun din lagărele de muncă forțată ca rezultat al amnistiei din martie 1953. Marea masă a populației sovietice nu făcea distincția între „politici” și infractori. Ea a asociat toate eliberările din Gulag cu creșterea infracționalității și „huliganismului” de după 1953 (la fel cum le-a asociat cu reapariția „amenințărilor și dușmanilor interni” după Revoluția ungară din 1956, când presa sovietică a fost invadată de articole de propagandă pe această temă). Chiar și după reabilitare, multor foști deținuți li se refuza angajarea. Reabilitarea era frecvent un motiv de prejudecată și suspiciune în rândul angajatorilor, care nu voiau să riște să primească o persoană etichetată doar cu câțiva ani înainte ca „infractor” politic. Un fost deținut își amintește cum un șef dintr-o fabrică din Harkov i-a spus că, „deși fusesem reabilitat, în ochii lui eram, totuși, o persoană cu un trecut rușinos”. Până la condamnarea explicită de către Hrușciov a crimelor lui Stalin, la cel de-al XX-lea Congres al partidului, în 1956, atitudinea publică față de revenirea deținuților din Gulag oscila între neîncredere și ostilitate. Oamenii se temeau să aibă de-a face cu foștii „dușmani” care se întorceau din lagăre. Vederea deținuților deștepta amintiri stânjenitoare, poate chiar sentimente de vină și rușine, pentru mulți cetățeni care

duseseră o viață relativ confortabilă, în vreme ce compatrioții lor suferiseră în lagărele de muncă. Majoritatea preferau să și-i scoată din minte pe foștii deținuți, la fel cum pe timpul regimului lui Stalin evitaseră orice remarcă despre milioanele de oameni care dispăreau. Lev Kopelev își amintește că, după întoarcerea din lagărele de muncă, s-a simțit penibil în prezența oamenilor de succes care reușiseră să evite epurările din timpul lui Stalin și că prefera compania celor care fuseseră „ghinioniști în vreun fel”. Cu aceștia putea măcar să fie sigur că nu se afla în prezența cuiva care își construise cariera colaborând cu sistemul de represiune[43].

Problema găsirii unui loc de muncă și a unei locuințe era atât de acută, încât unii foști deținuți au ajuns să se întoarcă în lagărele de muncă. După 1953, multe lagăre au rămas în funcțiune ca zone economice speciale, angajând forță de muncă liberă, cel puțin cu numele, în principal deținuți eliberați. Aceștia primeau un salariu, dar nu erau liberi să părăsească așezările izolate din cauza limitărilor impuse prin lege asupra libertății lor de mișcare. Mai erau, de asemenea, cei care alegeau să rămână în lagăre și așezări deoarece nu se simțeau pregătiți să se întoarcă în societate. În unele lagăre de muncă, vechile barăci au fost locuite de foști deținuți până spre a doua jumătate a deceniului al șaselea. Au existat chiar și cazuri de foști deținuți care au comis infracțiuni mărunte pentru a fi arestați și trimiși înapoi în lagăre, unde cel puțin puteau fi siguri de o rație de pâine[44].

După întoarcerea din lagărele din Kolîma, în 1953, Ivan Ugliţkih nu a reușit să-și găsească un loc de muncă sau o locuință în orașul său natal, Cerdîn, iar poliția refuzase să-i acorde pașaportul necesar pentru dreptul de rezidență. A

călătorit prin țară în căutare de lucru, trăind din banii pe care îi economisise ca electrician în Kolîma. Mai întâi s-a dus la Moscova. Marea lui ambiție era să vadă Piața Roșie. Însă era atât de prost îmbrăcat în haina lui peticită din lagăr, încât a fost imediat oprit de poliție și deportat. I s-a interzis, în orice caz, să meargă la Moscova. Apoi s-a dus la Novozîbkov, un orășel din regiunea Breansk, la sud-est de capitală, unde locuia fosta lui soție împreună cu noul ei soț și cei doi copii ai lor, dar nu a putut să-și găsească de lucru nici acolo. A mers apoi la Donbass, sperând la o slujbă în mină, însă nu avea unde să locuiască, iar fără înregistrarea ca rezident nu îl angaja nimeni. S-a lovit de aceeași problemă la Jdanov și Taganrog. După luni de căutare disperată, Ivan a ajuns la o fermă de stat din apropiere de Marea Azov, unde toți muncitorii locuiau în bordeie săpate în pământ, însă nici măcar aici nu a reușit să găsească de lucru: o singură privire aruncată pe adeverința lui de punere în libertate de la Kolîma a fost suficientă pentru ca funcționarii fermei să-l refuze. În cele din urmă, și-a găsit de lucru doar când era gata să se întoarcă în Kolîma. În drum spre Kolîma, s-a oprit la Krasnokamsk ca să viziteze familia fratelui său care locuia în barăcile unui fost lagăr de muncă. Ivan l-a abordat pe un funcționar de la fabrica de cărămidă atașată lagărului, solicitând un loc de muncă. Deși a fost refuzat inițial, o mită constând într-un ceas l-a convins pe funcționar să se răzgândească. Ivan a rămas la fabrica de cărămidă până când a ieșit la pensie, în 1981[45].

Între 1953 și 1957 se estimează că autoritățile sovietice au reabilitat 612.000 de foști deținuți, mulți dintre ei postum. În retorica celor din conducerea sovietică, procesul de

reabilitare însemna restabilirea adevărului – reînvierea credinței în principiile de dreptate postulate în 1917 – și, privit din exterior, avea ceva din acel idealism. Însă din perspectiva oamenilor obișnuiți care încercau să își redobândească drepturile civile, realitatea era mult diferită. Pentru ei, însemna un șir lung și umilitor de drumuri pe la birouri, unde erau siliți să stea la cozi, să completeze formulare și să se lupte cu funcționari care erau adesea ostili cauzei lor. Nu era ceva neobișnuit ca un fost deținut să scrie zeci de scrisori până când autoritățile sovietice îi aprobau cererile, deși procesul de revizuire juridică și reabilitare a fost accelerat după 1956. Uneori, petiționarii erau convocați în fața unei comisii în birourile MVD sau la Ministerul Justiției, locuri ce le inspirau teamă foștilor deținuți, care adesea veneau în haine de iarnă și însoțiți de rude care plângeau, convinși că urmau să fie trimiși înapoi în lagărele de muncă. Deloc surprinzător, asemenea temeri și obstacole îi împiedicau pe mulți să depună cererea de reabilitare (ceea ce era, probabil, și intenția autorităților). Revizuirile juridice și procedurile birocratice necesare erau îndeplinite cu extremă rea-voință. Funcționarii sovietici aveau un motiv evident să tărăgăneze: mulți dintre ei fuseseră promovați pe baza cazurilor pe care le fabricaseră împotriva „dușmanilor poporului” și se temeau că vor fi urmăriți penal dacă ieșeau la iveală aceste nedreptăți. Unele dintre tentativele lor de a salva ceva din aceste cazuri au fost meschine și ridicole. De exemplu, un veteran de război fusese condamnat în 1947 la zece ani într-un lagăr de muncă pentru „propagandă antisovietică” (spusese niște bancuri „antisovietice”). În 1954 i s-a redus pedeapsa la cinci ani pe baza apelului și a fost pus imediat în libertate. Procurorul de

anchetă din dosarul de revizuire juridică a cazului său stabilise în cele din urmă că bancurile nu sunt antisovietice. Însă el justificase acuzația inițială (și astfel a refuzat să o infirme și să-l reabiliteze pe deținut) susținând că unul dintre bancuri putea fi înțeles ca fiind antisovietic[46].

În sfârșit, atunci când reabilitarea era aprobată, ea venea fără nici o scuză pentru arestarea nedreaptă a cetățeanului, cu atât mai puțin pentru anii irosiți de acesta într-un lagăr de muncă. În ochii multor funcționari, reabilitarea unui fost infractor nu îl exonera pe acesta de toată vina. Așa cum i-a reamintit unui fost deținut un maior KGB în 1960, „Reabilitarea nu înseamnă nevinovăție, ci doar că delictele nu au fost prea mari. Dar ceva rămâne mereu!”[47].

Pentru mulți, nevoia de reabilitare era atât de puternică, încât nu-i putea opri nici un obstacol. Era ceva deosebit de important pentru foștii membri de partid și pentru cei care se dedicaseră valorilor publice ale Revoluției din 1917. Recunoașterea valorii lor civice era esențială pentru demnitatea lor personală. Din același motiv, mulți dintre ei voiau să fie reprimiți în partid. Doar când li se dădeau înapoi carnetele de partid se simțeau pe deplin revalidați ca cetățeni sovietici. Văduva unui „dușman al poporului” care a petrecut doisprezece ani în lagărul de muncă ALJIR își amintește mândria pe care a simțit-o când a obținut pensia soțului și a fost anunțată de reprimirea lui postumă în rândurile partidului. Ca văduvă a unui membru de partid, avea parte de multe beneficii speciale care nu se acordau altor familii persecutate (iar acest lucru i-a oferit o perspectivă distorsionată despre poziția celor reabilitați în general), însă

aceste avantaje erau importante pentru ea, întâi de toate, ca simbol al reintegrării ei în societate:

> Din punct de vedere politic și ca cetățean am simțit că am redevenit în sfârșit o persoană completă. Mai mult, eram, într-un sens, un „erou al zilei”. Celor din partid care erau reabilitați li se ameliora statutul social. Eram plasați în fruntea cozii pentru locuințe, concedii, ajutor financiar și așa mai departe[48].

Pentru alții, reabilitarea era importantă deoarece reda un înțeles vieții și convingerilor lor politice. În pofida nedreptăților pe care le suferiseră, mulți erau încă ferm devotați idealului sovietic. Această credință conferea un sens vieții lor și, poate, sacrificiului pe care îl făcuseră. Mulți chiar se mândreau cu ideea că munca lor în lagăre adusese o contribuție la cauza sovietică, așa cum i-a explicat în anii 1970 Aleksandr Degtiarev, un savant de la Institutul Agricol Lenin, jurnalistului Anatoli Jukov:

> Am scormonit cu mâna după atât de multe metale prețioase în lagărul de muncă, încât aș fi putut ajunge multimilionar. Aceasta a fost contribuția mea la sistemul comunist. Iar cel mai important factor care mi-a asigurat supraviețuirea în acele condiții aspre a fost convingerea mea neclintită, imposibil de stins, în partidul nostru leninist și în principiile sale umaniste. Partidul a fost cel care mi-a dat puterea să rezist acestor încercări. Partidul ne-a menținut vii spiritul și conștiința și ne-a ajutat să

luptăm. Reprimirea în rândurile Partidului Comunist a fost cea mai mare fericire din toată viața mea[49].

Exista o altă categorie de oameni care căutau reabilitarea deoarece credeau că aceasta va înlătura rușinea ce fusese asociată numelui lor. Maria Drozdova, care a fost eliberată din lagărele de muncă de la Norilsk, nu s-a simțit cu adevărat liberă până când nu a fost reabilitată: „Abia atunci am putut să privesc oamenii în ochi cu un sentiment de onoare și mândrie. Nimeni nu mai putea să mă înjure”[50].

Reabilitarea a fost o mare ușurare pentru familia Turkin, ai cărei membri fuseseră stigmatizați ca rude ale unui „dușman al poporului” începând cu 1936, când Aleksandr Turkin, bolșevic veteran și jurnalist din Perm, a fost arestat ca „troțkist”. Timp de douăzeci de ani, soția lui Aleksandr și cele două fiice ale lor au crezut că Aleksandr era vinovat de o crimă împotriva statului: era singurul mod în care își puteau explica ostilitatea foștilor prieteni și vecini. Soacra lui Aleksandr decupase chipul lui din portretul de familie din camera de zi („Dacă avem un dușman printre noi, trebuie să-l înlăturăm”) și, de atunci, familia evitase să-i mai pomenească numele. Așa că, atunci când soției lui Aleksandr i s-a spus că soțul ei fusese nevinovat, iar ea a primit reabilitarea lui în urma apelului din oficiu, acest lucru a constituit o eliberare pentru familie. Puteau, în sfârșit, să vorbească fără să le mai fie rușine despre soțul și tatăl pe care îl pierduseră[*5.]. „După ce oamenii au aflat că tata a fost reabilitat, au început să aibă o atitudine mai îngăduitoare față de noi”, își aduce aminte Vera, fiica lui Aleksandr. „Pentru noi a fost important din

punct de vedere moral, deoarece și noi ne îndoiserăm de el și s-a dovedit că am greșit.”[51]

Nu toată lumea a perceput reabilitarea ca pe un răspuns adecvat. Unii au fost de părere că au știut tot timpul că erau nevinovați, că nu aveau nevoie de dezvinovățire din partea unui sistem care se dovedise injust. Acest punct de vedere putea fi întâlnit adesea printre membrii de partid mai vârstnici, adepți ai lui Lenin, care îl considerau pe Stalin un „contrarevoluționar”. Alții, precum Lev Netto, unul dintre liderii revoltei de la Norilsk, care a fost eliberat din lagărul de muncă în 1956, au refuzat să solicite reabilitarea, „din principiu”. Vorbind în numele camarazilor săi de revoltă, Netto explică: „Toți simțeam că nu aveam nevoie de iertare din partea statului, care era vinovat de crimă împotriva noastră. Era o chestiune care ținea de respectul nostru de sine și de demnitatea noastră”[52].

Pentru mulți membri de partid și pentru familiile lor reabilitarea nu era suficientă pentru a li se face dreptate dacă nu era însoțită de reprimirea în partid (care însemna totodată și o compensație suplimentară din partea statului). Însă procesul de repunere în drepturi era extrem de lent, mai ales în provincii, unde multe organizații de partid continuau să fie conduse de vechii șefi, care se ridicaseră la vârf prin fabricarea dosarelor împotriva „dușmanilor poporului” și riscau să piardă tot dacă acum și-ar fi recunoscut greșelile. Aleksandr Turkin era unul dintre cei treizeci de bolșevici din Perm arestați pe nedrept ca „troțkiști” în 1936. În momentul reabilitării sale, în 1956, presa locală ridicase problema reprimirii lor în partid, însă, în ciuda eforturilor familiilor lor, chestiunea a fost îngropată de către organizația de partid,

până când a ieșit din nou la suprafață în perioada de glasnost din anii 1980. Însă chiar și atunci conducătorii orașului au tărăgănat lucrurile: nici unul dintre cei treizeci de bolșevici nu a fost repus în drepturi în partid înainte de desființarea acestuia în 1991[53].

Dacă nu erau reprimiți și repuși în drepturi în partid, compensația dată foștilor deținuți la reabilitare era atât de derizorie, încât mulți au refuzat. Când Zinaida Bușueva a fost reabilitată în 1957, i s-au dat salariul pe două luni, calculat la valorile din 1938, anul arestării ei, drept compensație pentru cei opt ani petrecuți în lagărul de muncă ALJIR, și salariul pe încă două luni pentru soțul ei, care a fost împușcat în 1938 și reabilitat postum „din lipsă de probe pentru acuzațiile” aduse împotriva lui. Ea a folosit banii ca să cumpere un palton pentru cele două fiice, un costum pentru fiu și o masă cu șase taburete pentru garsoniera care îi fusese dată de sovietul din Perm[54].

Olga Adamova-Sliuzberg a solicitat reabilitarea ei și a soțului ei în 1954. A așteptat doi ani până să primească certificatul obișnuit în care se consemna că dosarul ei fusese revizuit și că acuzațiile fuseseră retrase din lipsă de probe. „Plătisem pentru această greșeală cu douăzeci de ani și patruzeci și una de zile din viața mea”, scrie ea. În compensație, a avut dreptul la salariul pe două luni pentru ea și pentru soțul ei decedat și la alte 11 ruble și 50 de copeici drept despăgubire pentru cele 115 ruble pe care soțul ei le avea în momentul morții lui. În sala de așteptare din fața unui birou din clădirea Sovietului Suprem din Moscova, unde i s-a oferit această donație, mai erau alte douăzeci de femei, care au primit certificate similare. Printre ele era o ucraineancă în

vârstă, care a făcut o criză de isterie atunci când i s-a spus cât valora viața fiului ei:

> Bătrâna ucraineancă a început să țipe: „N-am nevoie de banii voștri pentru sângele fiului meu. Țineți-i pentru voi, ucigașilor!”. A rupt certificatul și l-a aruncat pe jos.
> Soldatul care înmâna certificatele s-a apropiat de ea: „Potolește-te, cetățeană”, a început el.
> Dar bătrâna a început să strige din nou: „Ucigașilor!”. L-a scuipat în față [pe soldat] și era cât pe-aci să se înece din cauza crizei de furie. Au venit în fugă un medic și două asistente, care au luat-o de acolo. Toată lumea era tăcută și abătută. Ici și colo se auzeau plânsete înăbușite. Și mie mi s-a părut greu să mă abțin. [...] M-am întors în apartamentul meu din care nici un polițist nu putea să mă mai evacueze acum. Nu era nimeni acasă și am putut să plâng în voie. Am plâns pentru soțul meu, care a pierit în beciurile de la Lubianka pe când avea treizeci și șapte de ani și era în culmea puterii și a talentului; pentru copiii mei, care au crescut orfani, cu rușinea de a fi copiii unor dușmani ai poporului; pentru părinții mei, care au murit de supărare; pentru cei douăzeci de ani de chin; și pentru prietenii care n-au trăit ca să apuce să fie reabilitați, ci zăceau în pământul înghețat din Kolîma[55].

Milioane de oameni nu s-au mai întors din lagăre. Pentru rudele lor, cărora rareori li se spunea unde erau sau ce li se întâmplase, anii de după 1953 au însemnat o așteptare lungă și chinuitoare a revenirii lor sau a informațiilor despre soarta lor. În multe cazuri, așteptarea a luat sfârșit abia în anii 1980,

când „deschiderea” sau glasnostul a devenit lozinca guvernului sovietic, sau chiar abia după prăbușirea regimului sovietic în 1991.

Zinaida Bușueva nu a aflat niciodată că soțul ei fusese împușcat în 1938. Până la moartea ei, în 1992, nu a știut dacă era mort, caz în care l-ar fi jelit, sau dacă mai era în viață, dar alesese să nu se întoarcă la familia lui, caz în care probabil că ar fi tras concluzia că el fusese până la urmă vinovat[56].

Afanasia Botova a continuat să creadă că soțul ei ar putea să fie în viață până la moartea ei, în 1981. Soțul fusese arestat în 1937 la serviciu, în atelierele mecanice aferente gării din Perm. A fost trimis la Bamlag, complexul din Gulag organizat pentru construirea căii ferate Baikal-Amur, și de acolo într-un lagăr de lângă Magadan, unde, după cum a fost informată fiica lui în 1989, a murit de epuizare în noiembrie 1940. Afanasia nu a știut nimic din toate astea; ea primise în ianuarie 1941 un bilet de la el: „Deocamdată sunt încă în viață. Temperatura este de –50°C”. Timp de patruzeci de ani, această bucățică de hârtie decolorată a fost suficientă pentru ca Afanasia să își păstreze speranța că soțul ei se va întoarce[57].

Elena Cerkesova s-a agățat de convingerea că soțul ei era în viață până când a murit, în 1982. Soțul ei, Vsevolod, geolog la Institutul de Mine din Leningrad, a fost arestat în 1937 și condamnat la moarte prin împușcare în februarie 1938. Înainte de execuție, lui Vsevolod i s-a dat voie să îi telefoneze soției. I-a spus că nu se vor mai vedea niciodată, dar nu i-a zis că urma să fie executat, ci, fără îndoială instruit de călăii săi, i-a spus că a fost condamnat „fără drept de corespondență”. La fel ca milioane de alte rude cu persoane dragi în lagărele de muncă, Elena nu a înțeles că „fără drept de corespondență”

era codul din Gulag pentru condamnarea la moarte. După 1953 a presupus că el a terminat de executat pedeapsa, așa că a încercat să dea de urma lui. S-a interesat la sediul MVD din Leningrad și a scris la Procuratura Sovietică din Moscova, dar nici un funcționar nu a vrut să-i spună nimic. La scurt timp după ce a făcut un drum la sediul MVD din Leningrad, Elena a fost vizitată de o femeie necunoscută care i-a spus că fusese deținută în același lagăr de muncă în care a fost și Vsevolod și că îl văzuse acolo cu câțiva ani înainte. Femeia a încurajat-o pe Elena să creadă că soțul ei era încă în viață[58].

MVD folosea în mod curent această tactică de înșelare a rudelor deținuților executați. Funcționarii sovietici aveau mare grijă să ascundă informațiile despre crimele lor. Principala preocupare era ascunderea numărului uriaș de morți din 1937-1938 pretinzându-se că cei executați în acei ani au murit mai târziu, de obicei în timpul războiului. Ei falsificau certificatele de deces și informau rudele că deținuții muriseră de infarct sau alte boli, când, de fapt, fuseseră uciși cu mulți ani înainte.

Ida Slavina a făcut apel cu succes pentru reabilitarea tatălui ei în 1955. Odată cu certificatul de reabilitare a primit un certificat de deces de la oficiul de stare civilă din Leningrad, în care se consemna că tatăl ei a murit de infarct în aprilie 1939. Ida a fost nedumerită, deoarece în 1945 autoritățile sovietice îi spuseseră că tatăl ei era în viață. S-a dus la sediul MVD din Leningrad, unde a fost sfătuită să se încreadă în faptele consemnate în certificatul de deces. După zece ani, în 1956, când a solicitat informații de la KGB la Moscova, a primit același sfat. Ida a continuat să creadă această versiune până în 1991, când a obținut accesul la

dosarul tatălui ei din arhivele KGB și a descoperit că fusese împușcat la doar trei luni după arestare, pe 28 februarie 1938. În dosarul lui a găsit și un ordin de la un funcționar KGB din 1955, în care se arăta că, „din motive de siguranță a statului”, Ida ar trebui informată eronat că tatăl ei a murit de infarct în 1939[59].

Irina Dudareva nu a renunțat niciodată la speranța că își va găsi soțul după arestarea acestuia, pe 30 august 1937, în orașul Azov, din sud, unde era conducătorul comitetului de partid. Zece ani mai târziu, încă nu primise nici o veste de la el, însă venise timpul să fie pus în libertate, așa că ea a scris la MVD și către toate lagărele de muncă forțată ale căror nume și adrese le strânsese de la rudele altor deținuți arestați în regiunea Rostov, unde locuia. La scurt timp după aceea, a primit vizita unui bărbat, unul dintre foștii colegi de partid ai soțului ei din Azov, care a afirmat că îl văzuse pe soțul ei într-un lagăr de muncă unde, zicea el, era în viață și sănătos. Irina a continuat să le scrie autorităților, care au informat-o că soțul ei era în viață, dar încă își executa pedeapsa într-un lagăr de muncă „fără drept de corespondență”. După 1953, a scris cu o frecvență tot mai mare, presupunând că soțul fusese pus în libertate, de vreme ce ea nu auzise niciodată ca cineva să fi făcut mai mult de cincisprezece ani de detenție într-un lagăr de muncă. S-a gândit că i s-ar fi comunicat dacă pedeapsa ar fi fost prelungită din vreun motiv. În cele din urmă, în 1957, Irina a primit un certificat în care se confirma că soțul ei murise de boală în 1944. Asta este tot ce a știut Irina până la moartea ei, în 1974. Însă, în 1995, Galinei, fiica ei, i s-a acordat accesul la dosarul tatălui ei din arhivele KGB, în care se consemna că fusese executat în noaptea arestării sale[60].

4

„Acum cei care au fost arestați se vor întoarce și două Rusii se vor privi în ochi: cea care i-a trimis pe oamenii aceștia în lagăre și cea care s-a întors.”[61] Cu aceste cuvinte a anticipat poeta Ahmatova drama care avea să se desfășoare când deținuții se vor întoarce din lagăre și îi vor privi în față pe colegii, vecinii sau prietenii care îi denunțaseră.

În 1954, Maria Budkevici s-a întors în apartamentul la comun din Leningrad în care locuise cu fratele și părinții până la arestarea lor în 1937. Cele două camere fuseseră preluate de vecinii lor, un cuplu căsătorit cu trei copii. Soția fusese în relații foarte prietenești cu familia Budkevici până la arestările în masă din 1937, când i-a denunțat ca fiind „contrarevoluționari” și „spioni străini” (tatăl Mariei era de origine poloneză). Ba chiar afirmase că mama Mariei era o prostituată care își aducea clienții în locuință. În 1954, aceeași femeie, de-acum bătrână, slabă și cu păr alb și lung, locuia în acele camere, căci copiii ei crescuseră și părăsiseră apartamentul, iar soțul ei fusese trimis într-un lagăr de muncă în 1941. Maria avea nevoie ca femeia să semneze un document care să ateste că familia ei locuise acolo. Părinții ei fuseseră reabilitați de curând, ambii împușcați în 1937, și îi trebuia documentul ca să facă o cerere de despăgubire pentru spațiul locativ și proprietatea personală care fusese confiscată familiei Budkevici în momentul arestării. Femeia s-a albit la față când a auzit-o pe Maria spunându-și numele. „Nu credeam că o să te întorci”, i-a spus ea. Maria i-a explicat scopul vizitei și a asigurat-o că nu avea nici o intenție să ridice vreo pretenție asupra locuinței ei. Femeia a poftit-o pe Maria

să ia loc cât ea a citit și a semnat documentul. Maria s-a uitat prin cameră. A recunoscut colecția de vase din ceramică a mamei ei, canapeaua din piele adusă de tatăl ei de la Minsk, perne, veioze și scaune, care îi erau familiare din copilărie. După ce a semnat documentul, femeia a rugat-o pe Maria să se așeze alături de ea pe canapea. „E ceva ce trebuie să-ți spun”, a șoptit. Femeia i-a zis Mariei că, la scurt timp după arestare, soțul ei îi scrisese din lagărul de muncă o scrisoare pe care ea, de frică, o distrusese. Îi scrisese că în timpul interogatoriului fusese bătut de îi săriseră toți dinții și că nu credea că se va mai întoarce din lagăr și că ea n-ar trebui să-l aștepte, ci să se mărite cu altcineva. Soțul ei nu s-a mai întors din lagărele de muncă. I-a explicat Mariei că îi spunea toate aceste lucruri deoarece voia să înțeleagă că și ea suferise și că îi părea rău pentru ceea ce pățiseră părinții ei[62].

Iuri Ștakelberg a fost arestat în 1948 sub acuzația că făcea parte dintr-un grup de „studenți evrei naționaliști” de la Universitatea din Leningrad. Se pretindea că grupul era organizat și finanțat de un baron german ca „grup de spioni” împotriva Uniunii Sovietice. Iuri a fost acuzat că încerca să instaleze o tipografie secretă pentru a răspândi propagandă antisovietică în universitate. Acuzațiile nu aveau nici un temei. Se bazau în întregime pe o poveste inventată și pe denunțul semnat de patru dintre colegii lui, studenți la universitate, care erau motivați, pare-se, în mare măsură de xenofobie și îl aleseseră pe Ștakelberg din cauza numelui său străin (este posibil, de asemenea, ca ei să fi știut despre arestarea tatălui lui Iuri pentru „răspândire de propagandă germană” în decembrie 1941). În martie 1949, Iuri a fost condamnat de o instanță din Leningrad la douăzeci și cinci de

ani de muncă grea. A fost trimis în lagărul Bamlag (unde tatăl lui murise în 1942) și a lucrat la construirea podurilor pentru calea ferată. În 1956 a căzut și s-a rănit grav, fiind pus în libertate ca invalid. La început a locuit în Luga, apoi s-a întors la Leningrad, luându-și o slujbă la Biblioteca Publică. Când Iuri a fost invitat de KGB să vadă documentele procesului său, a văzut numele colegilor care îl denunțaseră. Le-a făcut câte o vizită. „Toți au înțeles că știam ce făcuseră", își amintește Iuri.

> O femeie mi-a zis că nu conta că m-am întors, că asta nu schimba cu nimic lucrurile, deoarece fusesem un nenorocit atunci și eram un nenorocit și acum. [...] A spus că ar fi trebuit să fiu împușcat. Unul dintre bărbați – cel care fusese mereu un provocator, și încă unul prost – m-a dus acasă la el și la intrare mi-a arătat un balot mare de hârtie. Era genul de articol care se vindea uneori în magazinele mari. A spus: „Dacă vrei din ea, servește-te. Poate că acum e momentul să-ți pornești tipografia". Am râs ca de o glumă bună, dar am simțit un fior pe șira spinării. M-am gândit să-i zic că hârtia aia nu era bună de tipărit deoarece era tăiată prea mic, dar nu am spus nimic[63].

Ibraghim Izmail-Zade era profesor universitar la medicină și conducătorul unui departament la Institutul de Medicină din Baku în momentul arestării sale, în 1938, sub acuzația că făcea parte dintr-un „grup antisovietic de naționaliști azerbaidjeni". După eliberarea sa din lagărele din Kolîma, s-a întors la Baku, unde a ocupat un post inferior la același institut. În locul cercetării de ultimă oră pe care o desfășurase în anii 1930, era implicat acum în activitatea clinică de rutină.

În 1955, în cursul procesului lui M.D. Baghirov, fostul șef de partid din Azerbaidjan, Ibraghim s-a înfățișat ca martor al acuzării, calitate în care i s-a permis să se uite la propriul său dosar din 1938, când Baghirov condusese campania de teroare din Baku. Ibraghim a descoperit că fusese denunțat de către studentul său preferat, devenit între timp șeful departamentului său la institut. Pe când Ibraghim se afla în Kolîma, fostul student le vizitase adesea pe soția și pe fiica sa, care îl tratau ca pe un membru al familiei. Fostul student a fost în mod vizibil mai rece în purtare după întoarcerea lui Ibraghim, venind rareori în vizită acasă la el și niciodată seara, când ar fi trebuit să mănânce sau să bea ceva cu el. După descoperirea denunțului, Ibraghim și soția lui l-au văzut pe fostul student de mai multe ori și, deși nu au vorbit niciodată cu el despre faptele lui, era limpede că soții Izmail-Zade aflaseră de trădarea lui. Într-o zi, directorul politic al institutului și-a făcut apariția acasă la familia Izmail-Zade. Voia ca Ibraghim să semneze un document în care se stipula că familia sa nu-i purta pică fostului student și că vor rămâne în relații amicale. Ibraghim a refuzat să semneze. A fost nevoie să fie ținut ca să nu-l arunce în stradă pe înaltul funcționar. Potrivit fiicei lui, Ibraghim era devastat de denunțul studentului. Se simțea umilit din cauza faptului că era silit să lucreze ca subaltern al cuiva care, după părerea lui, nu era calificat. Să i se ceară să semneze acel document a fost picătura care a umplut paharul[64].

În 1953, Kolea Kuzmin, fostul conducător al Comsomolului din Obuhovo, care îi denunțase pe soții Golovin că erau „culaci” în timpul campaniei de colectivizare din 1930, a venit să locuiască în Pestovo, orășelul de lângă Vologda unde se

stabiliseră soții Golovin după întoarcerea din exilul în Siberia. Înainte să-i denunțe pe Golovini, Kolea fusese adesea oaspete în casa lor. Ba chiar fusese angajat în atelierul de pielărie al lui Nikolai Golovin, căruia i se făcuse milă de adolescent, deoarece provenea din cea mai săracă familie din sat. Când Kolea a venit în vizită la ei la scurt timp după moartea lui Stalin și le-a cerut iertare, nu doar pentru denunț, ci și pentru rolul său în omorârea fratelui lui Nikolai, ei nu numai că l-au iertat, dar l-au invitat să vină să locuiască cu ei în Pestovo. Fiica lor, Antonina, care era pe atunci medic în Kolpino, lângă Leningrad, a fost foarte supărată din cauza generozității părinților ei și a încercat să-i convingă să se răzgândească. „L-a omorât pe Ivan [fratele lui Nikolai] și ne-a distrus familia. Cum poate cineva să ierte un om ca ăsta?”, i-a întrebat ea. Însă Evdokia credea că „un creștin adevărat ar trebui să-și ierte dușmanii”. Kolea s-a stabilit într-o casă din vecinătatea locuinței Golovinilor. Îi era rușine de faptele lui din trecut și a încercat să și le răscumpere îndeplinind diverse comisioane pentru soții Golovin. Se ducea sâmbăta cu Nikolai la baia publică, iar duminica mergea cu amândoi la biserică. În 1955, Evdokia a murit, urmată trei ani mai târziu de Nikolai, iar în 1970 de Kolea Kuzmin. Au fost îngropați toți în același cimitir din Pestovo[65].

Mulți foști deținuți au fost surprinzător de iertători cu cei care îi denunțaseră. Această înclinație de a ierta își avea rareori originea în atitudini religioase, cum a fost cazul soților Golovin, și se baza adesea pe înțelegerea, împărtășită de toți cei care trăiseră experiența închisorii și a lagărelor din sistemul Gulagului, a faptului că, practic, orice cetățean, indiferent de cât de bun putea să fie în împrejurări normale,

putea să se transforme în informator sub presiunea NKVD. Jurnalista Irina Șerbakova își amintește o întâlnire de la Societatea Memorial din Moscova (creată pentru a reprezenta victimele represiunii) care a avut loc pe la sfârșitul anilor 1980:

> O femeie, care fusese arestată prin 1939, mi-a spus cu o voce perfect calmă: „Uite-l acolo pe bărbatul care m-a denunțat". Și l-a salutat cât se poate de firesc. Sesizându-mi expresia perplexă, mi-a explicat: „Bineînțeles că pe atunci noi aveam doar optsprezece ani, părinții lui erau bolșevici vechi care au fost oprimați, iar ei [NKVD-ul] au încercat să mă recruteze și pe mine. Și bineînțeles că și el a fost persecutat după aceea". Am simțit că ce spunea era motivat nu de o lipsă de preocupare pentru trecut sau de dorința de a-l uita, ci de faptul că înțelegea lucrurile rușinoase pe care sistemul le-a impus oamenilor[66].

A ajunge la o asemenea înțelegere a lucrurilor a fost posibil într-o măsură mai mare, cu siguranță, în anii 1980, când amintirile dureroase poate că se mai alinaseră cu timpul, iar victimele represiunii, informate de istorici, ajunseseră la o înțelegere mai obiectivă a sistemului sovietic. Însă tendința de a nu-i condamna pe opresori s-a observat deja din anii 1950, când emigranții sovietici nu erau, pare-se, dușmănoși față de funcționarii de partid de rând, deoarece înțelegeau că aceștia erau cu adevărat lipsiți de putere și, poate, la rândul lor, victime ale aceluiași sistem[67].

Deloc surprinzător, întoarcerea deținuților lui Stalin a provocat o mare spaimă în rândul celor care ajutaseră la

trimiterea lor în lagăre. „Toți ucigașii, agenții provocatori și informatorii aveau o trăsătură comună”, își amintește Nadejda Mandelștam: nu credeau niciodată că era posibil ca victimele lor să se întoarcă într-o bună zi:

> Credeau că toți cei trimiși pe lumea cealaltă sau în lagăre fuseseră eliminați o dată pentru totdeauna. Nu le-a trecut prin cap că aceste stafii s-ar putea ridica din mormânt ca să le ceară socoteală celor care îi îngropaseră. Prin urmare, în perioada reabilitărilor, ei au fost cuprinși de o panică extremă. Au crezut că timpul dăduse înapoi și că toți cei pe care îi porecliseră „praf de lagăr” se întrupaseră din nou la viață și își luaseră din nou numele. Au fost cuprinși de groază.

O „nenorocită de informatoare” a fost convocată mereu la procuratură pentru a-și retrage mărturia împotriva celor vii și a celor morți. Mandelștam își amintește că, după fiecare întâlnire, femeia dădea fuga la familiile celor pe care îi denunțase și insista că, „Dumnezeu e martor”, ea „n-a zis niciodată despre nimeni nimic rău” și că „la procuratură nu face altceva decât să furnizeze cele mai bune depoziții ca răposații să fie cât mai repede reabilitați”. Mandelștam conchide că

> Această femeie n-a avut niciodată ceva care să semene a conștiință, însă, la un moment dat, n-a mai rezistat și a lovit-o damblaua. Probabil că s-a speriat și a crezut în seriozitatea tragerii la răspundere penală a calomniatorilor și a tuturor acoliților[68].

Mandelștam povestește, de asemenea, despre un înalt funcționar MVD din Tașkent scos la pensie după moartea lui Stalin, dar care era „chemat din când în când pentru confruntări cu cei pe care îi anchetase și care doar printr-o minune supraviețuiseră și se întorseseră din lagăr”. Omul nu a putut să suporte și s-a spânzurat. Mandelștam a citit o ciornă a scrisorii de sinucidere pe care el a adresat-o Comitetului Central. Funcționarul scria că muncise întotdeauna din greu pentru partid și că nu-i trecuse niciodată prin minte

> că el, poate, n-a slujit poporul, ci „un soi de bonapartism”. Sinucigașul încerca să dea vina pe altcineva: în primul rând, pe cei care, aflându-se în anchetă, au semnat tot felul de inepții și prin asta îi induceau în eroare pe anchetatori și procurori, iar apoi pe instructorii de la centru care au explicat ordinul privind „interogatoriul simplificat” și cereau îndeplinirea planului și, în sfârșit, pe informatorii din afară care aduceau de bunăvoie informații organelor și le obligau să deschidă anchete împotriva multor oameni.

Moartea funcționarului MVD a fost mușamalizată. Dăduse numele prea multor funcționari și informatori înainte de sinucidere. Însă fiica lui era ferm hotărâtă să se răzbune „pe cei care l-au nenorocit pe tatăl ei”. După cum consemnează Mandelștam:

> Mânia ei era îndreptată împotriva celor care răscoliseră tot iadul acesta. „Trebuiau să se gândească la oamenii care au

lucrat atunci! Căci nu ei au născocit asta, ci doar îndeplineau ordinele”[69].

Un alt acolit al lui Stalin care s-a sinucis a fost Aleksandr Fadeev, președintele alcoolic al Uniunii Scriitorilor, care a fost înlăturat din această funcție în 1954. Fadeev suferea de depresie de multă vreme, dar moartea lui Stalin l-a tulburat complet. „Boala mea nu e la ficat, ci la minte”, i-a scris el unui alt membru al Uniunii. Fadeev i-a mărturisit lui Simonov că era „falimentar” ca scriitor. A renunțat să mai lucreze la ultimul său roman, o poveste realist-socialistă despre lupta partidului împotriva sabotajului industrial, care folosea materiale din procesele anilor 1930, după ce și-a dat seama, după cum le-a explicat el mai multor prieteni, că semnificația morală a acestuia era complet greșită: nu existase sabotaj industrial. Fadeev era copleșit de sentimente de remușcare pentru rolul său în represiunea îndreptată împotriva scriitorilor de pe vremea când se afla la conducerea Uniunii Scriitorilor. „Am fost un mare ticălos”, îi scria el lui Ciukovski. Era cuprins de remușcări mai ales în privința vechiului său prieten Ioggan Altman, care a murit în 1955, la doi ani după eliberarea sa din închisoare. Fadeev îl denunțase pe Altman în timpul campaniei „anticosmopolite” și nu făcuse nimic să-și salveze prietenul atunci când acesta a fost arestat și închis în 1949. După moartea lui Altman, Fadeev s-a apucat să bea excesiv. I-a mărturisit unui prieten că îngăduise oficial arestarea multor scriitori despre care știuse că erau nevinovați[70].

După 1953, Fadeev a încercat să își răscumpere greșelile trimițând petiții la autorități pentru eliberarea și reabilitarea

scriitorilor care fuseseră trimiși în lagărele de muncă forțată. Le-a scris lui Malenkov și Hrușciov, apelând la partid să își relaxeze controlul ideologic în sfera culturală, dar a fost ignorat și apoi îndepărtat din funcția de conducere. În 1956 era de-acum un personaj izolat, pe care inteligheția literară, neștiind de eforturile lui recente în favoarea scriitorilor persecutați, îl condamna unanim drept un stalinist neadaptat. Chiar înainte de a se sinucide prin împușcare, pe 13 mai 1956, Fadeev a scris o scrisoare către Comitetul Central, rămasă ascunsă în arhivele partidului până în 1990:

> Nu văd vreo posibilitate să mai trăiesc, întrucât cauza artei [sovietice], căreia mi-am dedicat viața, a fost distrusă de conducerea ignorantă și arogantă a partidului. [...] Cei mai buni scriitori ai noștri au fost exterminați sau au murit înainte de vreme din pricina complicității criminale a celor de la putere. [...] Ca scriitor, propria mea viață și-a pierdut tot sensul și mă despart de viață cu bucurie, cu un sentiment de eliberare din această existență abjectă[71].

Fadeev a fost distrus de conflictul dintre a fi un bun comunist și a fi un om de omenie. Era o persoană cumsecade, după cum au recunoscut multe dintre victimele sale, dar conștiința lui, identitatea lui și, în final, voința lui de a trăi au fost ruinate treptat de compromisurile și conformismele din numeroșii ani în care s-a aflat în slujba regimului stalinist[72].

În pofida pesimismului lui Fadeev cu privire de situația literaturii, scriitorii sovietici au jucat un rol de seamă în începutul dezghețului. Cum regimul a încetat să mai exercite un drept de veto direct asupra scriitorilor, literatura a devenit

punctul central al unui nou accent pus pe individ și pe viața lui personală, precum și pe respingerea amestecului birocrației staliniste. Scriitorii sovietici s-au îndepărtat de temele publice și de eroii realismului sovietic și s-au străduit să înfățișeze oameni adevărați în contextul lor social și personal. Cea mai îndrăzneață operă literară din anii aceia, *Dezghețul* (1954) lui Ehrenburg, era deliberat provocatoare, ca pentru a testa cât de departe se putea merge în noul climat politic. Romanul spune povestea unui mahăr despotic dintr-o fabrică, un „micuț Stalin", care devine tot mai corupt și lipsit de omenie, furând banii destinați locuințelor muncitorilor ca să-i investească în fabrică, în timp ce se zbate să realizeze normele planului cincinal. Soția lui nu poate suporta să rămână cu un bărbat atât de neomenos și dezghețul din primăvară, care promite o viață nouă, mai bună, îi dă curajul să îl părăsească. În climatul politic din 1954, când dezghețul abia începuse, era prea devreme ca cititorii să discute antistalinismul romanului, care, oricum, nu era evident. În schimb, s-au concentrat asupra altei teme, independența artistului, care se regăsea în intriga secundară, al cărei protagonist este un pictor. Artistul face tablouri pe bandă rulantă la comanda statului și, prin urmare, trăiește confortabil, însă își recunoaște mediocritatea în comparație cu alți pictori a căror artă nu a fost compromisă punându-se în slujba sistemului.

Publicarea romanului *Dezghețul* a divizat lumea literară sovietică. Revistele liberale, precum *Novîi mir*, unde a fost publicat pentru prima oară, sperau că el va marca începutul unei noi ere, în care scriitorii vor putea, în sfârșit, să fie cinstiți și sinceri și vor reveni la adevăratul lor rol de

modelare a sensibilității personale în loc să ilustreze interesele regimului. Într-o dezbatere despre romanul său care a avut loc într-o bibliotecă publică din Moscova în 1954, Ehrenburg a susținut că scopul artei este să exprime „cultura emoțiilor” și să-l ajute pe „individ să-și înțeleagă semenii”[73]. Alarmați de toată această discuție liberală, conservatorii din conducerea sovietică au început să pună la cale o serie de atacuri asupra scriitorilor liberali ai dezghețului. În august 1954, ei au reușit să obțină demiterea lui Tvardovski, poet și fiu de „culac”, din funcția de redactor-șef al revistei *Novîi mir*. Sarcina criticării lui Ehrenburg i-a revenit lui Simonov, care l-a înlocuit pe Tvardovski ca redactor-șef la *Novîi mir*. Simonov a fost ales deoarece era considerat un conservator moderat și, prin urmare, avea mai multă autoritate și influență decât conservatorii staliniști înrăiți ca Sofronov. Simonov a atacat *Dezghețul* în două articole lungi din *Literaturnaia gazeta*, argumentând că descrierea făcută Rusiei sovietice era prea sumbră și că intriga secundară avea o concluzie prea simplistă: era posibil, susținea Simonov, să fii un bun artist și să slujești și statul[74].

Simonov a rămas în tabăra stalinistă până în 1956, când a început să adopte spiritul reformei. La fel ca mulți dintre cei care trăiseră în umbra lui Stalin, moartea conducătorului i-a provocat lui Simonov confuzie și dezorientare. La început, era departe de a fi limpede încotro se va îndrepta politica Kremlinului – o revenire la Teroare era foarte plauzibilă. În acest climat de incertitudine, era rezonabil ca oamenii aflați în funcții ca a lui Simonov să nu-și asume riscuri și să-și mențină poziția politică pe care o avuseseră înainte să moară Stalin. „În anii aceia”, își amintește Simonov, „atitudinea mea față de

Stalin s-a tot schimbat. Oscilam între diverse sentimente și puncte de vedere". Cam din 1953, principalul său sentiment a fost „unul profund de durere la pierderea unui om mare", care l-a făcut pe Simonov să scrie un elogiu neașteptat în *Literaturnaia gazeta* („Datoria sacră a scriitorului"), în care susținea că era „cea mai înaltă misiune a literaturii sovietice să zugrăvească măreția și geniul nemuritorului Stalin pentru toate națiunile și toate generațiile viitoare". Articolul l-a înfuriat pe Hrușciov, care a insistat ca Simonov să fie înlăturat din colectivul de redacție al ziarului. Simonov a rămas loial vederilor sale staliniste pe tot parcursul anului 1954, punându-și un portret al lui Stalin pe birou. Era o fotografie care îi plăcea în mod deosebit: Stalin privind lung la acel monument al muncii din Gulag care era Canalul Volga-Don. În timpul vieții lui Stalin, Simonov nu și-a pus niciodată un portret al conducătorului la birou sau acasă. A făcut-o acum deoarece era scârbit de „cameleonii" politici și „carieriștii" care își proclamaseră dragostea pentru conducătorul sovietic când era în viață, dar care s-au dezis de el de îndată ce a murit. „Nu stalinismul a fost cel care m-a inspirat [să pun fotografia la vedere], ci ceva mai apropiat de ideea de onoare a nobilimii sau inteligheției", își amintește Simonov. Același refuz de a renunța la trecutul său l-a făcut pe Simonov să includă într-o colecție de poezie din 1955 o „Odă lui Stalin" cu adevărat groaznică, pe care o scrisese în 1943, dar nu o publicase, în care îl lăuda pe liderul sovietic ca fiind cea mai de seamă ființă umană din întreaga istorie[75].

Simonov cu fiul său Aleksei, 1954

După ce l-a criticat pe Ehrenburg, Simonov a continuat cu o serie de atacuri asupra altor scriitori din avangarda dezghețului liberal. Într-un articol important din *Pravda*, din iulie 1954, Simonov a deplâns respingerea de către literatură a tradițiilor realismului socialist și tendința tot mai pronunțată spre satiră, dându-l ca exemplu în acest sens pe dramaturgul ucrainean Aleksandr Korneiciuk, pe care îl critica pentru abandonarea responsabilității teatrului, care era, după cum o definea Simonov, aceea de „a învăța popoarele sovietice cum să iubească și să prețuiască sistemul sovietic”[76].

Ca redactor-șef la *Novîi mir*, Simonov a luat o poziție critică și față de *Nu numai pâine*, explozivul roman al lui Vladimir Dudințev, trimis revistei pentru publicarea sub formă de foileton. Romanul prezintă povestea unui inventator, un

profesor de fizică dedicat îmbunătățirii vieții în Uniunea Sovietică, a cărui creativitate este înăbușită și distrusă de corupția meschină și ineficiența funcționărimii sovietice. Înainte de a publica romanul în *Novîi miri*, în 1965, Simonov l-a obligat pe Dudințev să își domolească atacul la adresa birocrației, temându-se că romanul ar putea ridica îndoieli cu privire la sistem ca întreg. În ciuda modificărilor cerute de Simonov, cartea a fost totuși salutată de reformiști ca fiind o lovitură puternică dată clasei conducătoare. Prima dezbatere publică a romanului a atras atât de mulți oameni la Uniunea Scriitorilor, cu studenți care s-au cățărat pe țevile de apă ca să asculte discuția de la ferestrele de la etajul întâi, încât a fost nevoie de poliția călare pentru a împrăștia mulțimea[77].

De asemenea, Simonov a fost răspunzător de decizia crucială a revistei *Novîi mir* de a nu publica romanul *Doctor Jivago* al lui Pasternak. În septembrie 1956, el i-a scris lui Pasternak în numele comitetului de redacție al revistei, evidențiind obiecțiile politice ale membrilor acestuia față de romanul său, o dramă umană epică plasată pe fundalul Revoluției și Războiului Civil. Scrisoarea a fost folosită și citată pe larg de conducerea sovietică în 1958 în timpul campaniei sale pentru a-l constrânge pe Pasternak să nu accepte Premiul Nobel[*6.]. Simonov avea o părere foarte proastă despre roman, „o lucrare josnică și răutăcioasă de filistinism și pe alocuri pur și simplu antisovietică”, după cum l-a descris el într-o scrisoare către fiul său. Conform lui Simonov, atunci când a pus întrebarea centrală din romanul său – dacă inteligheția rusă a luat decizia corectă acceptând Revoluția din Octombrie din 1917 –, Pasternak aranjase lucrurile în așa fel încât nu se putea răspunde la ea decât negativ: că, hotărând să fie de

acord cu bolșevicii, inteligheția își trădase datoria față de poporul rus, de cultura rusă și de omenire. În opinia lui Simonov, această idee părtinitoare nu numai că făcea ca romanul să fie antisovietic, dar era și o insultă la adresa unei întregi generații de profesioniști, la adresa unor oameni ca mama lui și ca tatăl lui vitreg, care rămăseseră în Rusia sovietică și munciseră pentru bolșevici nu dintr-o alegere politică, ci pentru că mai întâi de toate erau patrioți ruși[78].

Pe măsură ce dezghețul a progresat și reformiștii lui Hrușciov au câștigat supremația în conducerea sovietică, Simonov a devenit o figură tot mai izolată în lumea literară de la Moscova. Spiritul liberal al reformei nu era tolerant cu partizanii staliniști care refuzau să își schimbe părerile. După cum s-a exprimat Simonov în 1956:

> Redactorul poate să-mi ceară să scot
> Numele lui Stalin din poezia mea,
> Dar el nu poate să facă nimic
> Cu Stalin cel rămas în sufletul meu.

Abia după discursul lui Hrușciov de la cel de-al XX-lea Congres al Partidului din 1956, în care l-a condamnat pe Stalin, a început și Simonov să se elibereze treptat de acel Stalin dinlăuntrul său[79].

Discursul lui Hrușciov a reprezentat un moment de răscruce, mai important decât moartea lui Stalin, pentru dispariția lentă a sistemului de teroare care guvernase poporul sovietic începând din 1917. Odată cu discursul lui Hrușciov, a devenit limpede că guvernul sovietic se distanța, în sfârșit, de domnia terorii lui Stalin și, încet-încet, au început

să dispară temerile și incertitudinile oamenilor cu privire la viitor.

Congresul al XX-lea, primul după moartea lui Stalin, a avut loc în Marele Palat al Kremlinului pe 14 februarie 1956. Cei 1.355 de delegați cu drept de vot s-au întrunit sperând că, în sfârșit, conducerea își va explica poziția poststalinistă și va clarifica statutul răposatului lider. Decizia de a da în vileag și de a condamna crimele lui Stalin a fost luată de către conducerea colectivă – deși au existat dispute înverșunate cu privire la cât de departe ar trebui dus acest demers – în urma raportului unei comisii speciale despre represiunile îndreptate împotriva membrilor de partid între 1935 și 1940, prezentat Comitetului Central pe 9 februarie. Conducerea a fost surprinsă de descoperirile comisiei – atât de scara uriașă la care se făcuseră arestările și execuțiile în masă, cât și de falsitatea dovezilor pe care se bazase valul de teroare – și, în ajunul Congresului Partidului, a decis să spună adevărul într-o ședință secretă, cu ușile închise, a delegaților. Textul discursului a fost pregătit în colectiv și Hrușciov, care fusese principalul promotor al acestei dezvăluiri, și-a asumat responsabilitatea de a-l rosti pe 25 februarie.

Motivele lui Hrușciov au fost complexe. Era, desigur, un lucru curajos să pledeze pentru dezvăluire când alți lideri din partid, cum ar fi Kaganovici, Molotov sau Voroșilov, erau în mod clar incomodați de ideea expunerii crimelor unui regim în care jucaseră roluri atât de importante. În timpul discuțiilor din 9 februarie, Hrușciov a făcut apel la o acțiune curajoasă:

> Ce fel de conducător e acela care nimicește pe oricine? Trebuie să fim curajoși și să spunem adevărul. […] Toți am

> lucrat cu Stalin, dar asta nu ne implică. Pe măsură ce faptele ies la lumină, trebuie să vorbim despre ele, altfel îi justificăm acțiunile. [...] Putem vorbi cu voce tare. Nu ne este rușine. Nu avem a ne teme de nimic și nici motive să fim mulțumiți cu argumente simpliste.

Dezvăluirile se potriveau totodată cu încercarea lui Hrușciov de a ajunge la putere. El s-a folosit de expunerea crimelor lui Stalin pentru a-și submina sau a-și amenința principalii rivali la conducere și pentru a construi o bază de sprijin în acele sectoare ale societății care acceptau dezghețul și reforma politică. Dar poate că, mai presus de toate, la fel ca restul conducătorilor de partid, Hrușciov se temea că, dacă ei nu vor vorbi despre crimele lui Stalin, va vorbi publicul în locul lor, și că, în climatul dezghețului, criticii partidului vor considera răspunzătoare întreaga conducere. „Fie le spuneți la congresul care se apropie, fie vă veți trezi voi înșivă anchetați”, a fost avertizat Hrușciov de un vechi tovarăș de partid, întors recent din lagărele de muncă, a cărui mărturie a constituit un element important în discursul său. Dând impresia că liderii partidului au descoperit abia de curând adevărul despre teroare, datorită comisiei care și-a prezentat raportul pe 9 februarie, Hrușciov a putut să transfere vina asupra lui Stalin și să înlăture suspiciunea din jurul celorlalți lideri pe motiv că „n-au știut”. În același scop, Hrușciov a oferit o explicație justificativă pentru nedreptățile comise de partid începând cu 1935: Stalin a fost făcut personal răspunzător pentru toate, în vreme ce alți lideri din partid au fost prezentați ca victime ale crimelor lui „monstruoase” (nici măcar adepții lui Troțki și Buharin nu meritaseră să moară). Nu s-a pus problema

blamării sistemului sovietic – doar cea a luptei pentru „depășirea cultului personalității”. Întregul scop al discursului era restaurarea la putere a leninismului[80].

Hrușciov și-a încheiat discursul cu un apel la păstrarea secretului:

> Acest subiect nu trebuie să ajungă dincolo de granițele partidului, cu atât mai puțin în presă. De aceea discutăm despre asta într-o ședință cu ușile închise. [...] Nu trebuie să le oferim muniție dușmanilor noștri, nu trebuie să-i lăsăm să ne vadă rănile. Cred că delegații la congres vor înțelege acest lucru și vor acționa în consecință.

După ce a sfârșit de vorbit, în sala de conferință s-a lăsat o „liniște mormântală”. Aleksandr Iakovlev, care avea să devină mai târziu o figură importantă în politica de glasnost a lui Gorbaciov, a fost unul dintre delegații la congres. El evocă scena:

> Stăteam la balcon. Țin bine minte sentimentul de tulburare profundă, dacă nu chiar de disperare, care m-a cuprins după ce a vorbit Hrușciov. În sală era o tăcere adâncă. Nu se auzea nici un scârțâit de scaun, nici o tuse, nici o șoaptă. Nimeni nu se uita la altcineva – fie din cauză că ceea ce tocmai se petrecuse era neașteptat, fie din cauza nervozității și a fricii. [...] Am părăsit sala de conferință cu capetele plecate.

Printre delegații care au ieșit pe ușă era și Simonov, care a rămas acolo multă vreme, într-o stare de șoc și confuzie,

fumând și stând de vorbă cu Igor Cernouțan, consilierul cultural al Comitetului Central. „Știam deja multe, însă eram uluiți de modul în care ni s-a adus la cunoștință adevărul”, își amintește Cernouțan. „Dar oare era adevărul întreg?”[81]

*1. A părăsit partidul imediat ce Tania și fratele ei, Aleksei, au emigrat în SUA – la apogeul campaniei duse la Kremlin împotriva Elenei Bonner și a celui de-al doilea soț al acesteia, Andrei Saharov – în 1978. Elena Bonner intrase în partid în 1956. A încetat să mai plătească cotizația de membru după invazia sovietică din Cehoslovacia, în 1968, însă, din teamă pentru bunăstarea nepoților ei, Ruth Bonner a continuat să o plătească în locul ei până în 1972 (interviu cu Elena Bonner, Boston, noiembrie 2006).

*2. Acest lucru nu este confirmat de verișoara Mariannei, Katia Bronștein (născută Gherman), care avea optsprezece ani la acea dată.

*3. Galina a adoptat numele mamei ei.

*4. În 1989, ea a aflat că soțul ei fusese împușcat în 1937.

*5. Odată cu certificatul de reabilitare, familia Turkin a primit informația că Aleksandr murise într-un lagăr de muncă forțată la câteva săptămâni după arestarea sa, în 1936. Avea 52 de ani.

*6. Scos pe ascuns din Uniunea Sovietică și publicat pentru prima oară în Italia, în 1957, *Doctor Jivago* a devenit un bestseller internațional, iar Pasternak a fost nominalizat la Premiul Nobel pentru Literatură în 1958, însă, sub presiunea Uniunii Scriitorilor și a potopului de injurii naționaliste îndreptate împotriva sa în presa sovietică, el a fost silit să refuze premiul.

9

Amintirea (1956-2006)

1

„Discursul secret” al lui Hrușciov nu a rămas secret prea mult timp. Transcrierea lui a fost tipărită într-o broșură și trimisă organizațiilor de partid din întreaga Uniune Sovietică, cu instrucțiuni să fie citită comuniștilor de la toate locurile de muncă. În săptămânile de după Congresul al XX-lea al partidului, discursul a fost auzit de 7 milioane de membri de partid și de 18 milioane de comsomoliști din fabricile, instituțiile, universitățile și școlile sovietice. A fost trimis, de asemenea, guvernelor comuniste din Europa de Est. Walter Ulbricht, liderul est-german, a încercat să îl ascundă de populația din RDG, însă conducătorii polonezi l-au publicat și o copie a ajuns la *New York Times*, care l-a tipărit pe prima pagină în numărul din 4 iunie. Din Occident, textul discursului lui Hrușciov a ajuns după aceea înapoi în RDG și la restul populației din Uniunea Sovietică[1].

Discursul a creat o mare confuzie în partid. În filialele locale din întreaga țară au avut loc discuții aprinse despre ce anume trebuie să se înțeleagă cu privire la aceste dezvăluiri, unii membri de partid blamându-i pe lideri, care nu vorbiseră deschis mai devreme, iar alții criticându-l pe Hrușciov pentru că ridicase asemenea probleme într-un moment nepotrivit. Până în iunie 1956, Comitetul Central devenise atât de îngrijorat din pricina dezacordului dintre membrii de rând ai partidului, încât a trimis o circulară cu caracter secret către liderii locali, în care li se cerea să pună capăt criticilor prin epurarea și chiar trimiterea la închisoare a celor care depășeau limitele acceptabile[2].

În afara partidului, cei mai curajoși au interpretat discursul lui Hrușciov drept un semnal că pot discuta și pune totul sub semnul întrebării. Inteligheția a fost prima care a vorbit. „Congresul a pus capăt izolatei noastre puneri la îndoială a sistemului sovietic”, își amintește Liudmila Alekseeva, o absolventă a Universității din Moscova care, mai târziu, s-a alăturat disidenților și a emigrat în SUA.

> Tinerii au început să se elibereze de teama de a împărtăși păreri, informații, convingeri, întrebări. Ne reuneam în fiecare seară în apartamente mici și înghesuite ca să recităm poezii, să citim proză „neoficială” și să facem schimb de zvonuri care, luate împreună, ofereau o imagine realistă a ceea ce se petrecea în țara noastră[3].

Discursul lui Hrușciov a înlăturat teama care îi făcuse pe atât de mulți deținuți să tacă după întoarcerea din Gulag – și acum au început și ei să vorbească. „Congresul al XX-lea a fost

începutul unui dezgheț și înlăuntrul nostru”, își amintește Larisa Levina, a cărei mamă, Zinaida, a revenit la Leningrad din exil în 1956.

> Mama n-a spus o vorbă despre viața ei în lagărele de muncă forțată [Kolîma din 1937 până în 1946 și lagărele de la Potma din 1949 până în 1953]… Însă după Congresul al XX-lea a început să vorbească. Și cu cât vorbea mai mult, cu atât mai mult se schimbau ideile noastre – am devenit mai sceptici. Relațiile noastre s-au schimbat și ele – eliberați de fricile mamei, am devenit mai apropiați ca familie[4].

Copiii deținuților din vremea lui Stalin, împovărați de dezavantajele unei „biografii pătate”, s-au simțit brusc încurajați să dea glas sentimentului lor de nedreptate. Anghelina Evseeva lucra la o fabrică de armament din Leningrad când muncitorilor membri de partid din fabrică li s-a citit textul discursului lui Hrușciov. Cineva i-a spus că documentul va fi citit și ea a reușit să fie de față, strecurându-se neobservată în birourile partidului. La finalul lecturii, Anghelina a avut un atac de nervi și a plâns în hohote de nestăpânit. Ea evocă momentul:

> Nimeni nu a priceput ce am pățit. Aveam un *curriculum vitae* perfect (*anketa*), ba chiar fusesem aleasă deputat în sovietul orașului. Nimeni nu știa că tata fusese arestat în 1937 ca dușman al poporului. Nu spusesem un cuvânt despre asta nimănui. Și mă temeam mereu că îmi vor descoperi secretul. Dar când am ascultat discursul, m-am

simțit eliberată de această teamă. De asta plângeam. Nu m-am putut abține. După aceea, am început să le spun oamenilor adevărul despre trecutul meu[5].

Pentru Lidia Babușkina, al cărei tată fusese împușcat în 1937, discursul lui Hrușciov a însemnat o confirmare oficială a sentimentelor de nedreptate pe care le nutrise din copilărie, când dispăruse tatăl ei. Înainte de 1956, era prea înspăimântată ca să discute despre sentimentele ei chiar și cu mama și bunica ei, care se temeau și ele să vorbească despre arestarea tatălui Lidiei, în principal din cauză că amândouă lucrau la o fabrică de armament de unde se gândeau că vor fi date afară dacă li se descoperea biografia pătată. Tăcerea lor o făcuse pe Lidia să se îndoiască uneori de nevinovăția tatălui ei. Însă după discursul lui Hrușciov nu a mai avut astfel de îndoieli. Și-a făcut în sfârșit curaj nu doar să-i pună mamei ei întrebări despre arestarea tatălui, ci și să-și exprime sentimentele față de colegii de muncă de la fabrica de îmbrăcăminte de lângă Smolensk la care lucra. Într-o seară, în căminul care aparținea fabricii, Lidia le-a spus celorlalte fete că Stalin a fost „adevăratul dușman al poporului”, deoarece ordonase arestarea unor cetățeni nevinovați, ca tatăl ei. Celelalte fete s-au îngrozit: „Taci, taci, poți fi arestată pentru asemenea vorbe!”. Însă Lidia nu s-a lăsat redusă la tăcere: „Las’ să mă aresteze. O să le spun, tare și răspicat, că spun exact ce-a zis Hrușciov. Să asculte și își vor da seama că este adevărat”[6].

Însă asemenea discuții erau încă o excepție. Chiar și după 1956, marea majoritate a cetățenilor erau încă prea obedienți din cauza fricii și prea speriați de amintirea regimului

stalinist ca să vorbească la fel de deschis sau critic cum a făcut-o Lidia. Perceperea acceptată a dezghețului lui Hrușciov – ca perioadă a dezbaterilor și întrebărilor politice la scară națională – a fost modelată în mare măsură de amintirile inteligheției limbute, care cu greu pot fi considerate reprezentative. Discuția deschisă era, poate, regula în rândul intelectualilor de la oraș, care foloseau dezghețul străduindu-se să depășească istoria Terorii, dar pentru marea masă a populației sovietice, rămasă confuză și ignorantă în legătură cu forțele care îi influențaseră viața, mijloacele mai obișnuite de a aborda trecutul au fost stoicismul și tăcerea.

În 1957, Aleksandra Faivisovici, coafeza din Osa, i-a vorbit pentru prima oară fiicei ei, Iraida, despre arestarea sa și despre anii petrecuți în lagărul de muncă din apropiere de Arhanghelsk, unde încă mai locuia pe atunci. Reabilitarea, pe care Aleksandra tocmai o primise, i-a dat curajul să-i povestească Iraidei câte ceva despre trecutul ei. Iraida își amintește conversația lor:

> Mi-a spus că are un pașaport nou [dat cu ocazia reabilitării], că i-a fost „ștearsă" arestarea din cazier, că e nevinovată și că, prin urmare, poate să vorbească. Însă tot ce s-a hotărât să spună a fost că tata fusese trimis la închisoare „pentru limba lui slobodă" [fusese auzit întâmplător plângându-se de penuria din magazine] […] și că ea a fost arestată din cauză că era soția lui. A spus că au murit mulți oameni în lagăre – „mureau ca muștele" –, că se îmbolnăveau și nu-i îngrijea nimeni. „Ne tratau ca pe câini." Asta a fost tot ce mi-a spus.

În următorul sfert de secol, până la moartea ei în 1980, Aleksandra nu i-a mai spus Iraidei o vorbă despre arestarea ei sau despre lagărul de muncă forțată. Tot ce spunea, când o întreba fiica ei, era: „Am un pașaport nou. Sunt nevinovată”[7].

Zinaida Bușueva nu a vorbit niciodată despre lagăre. Nu le-a povestit copiilor despre împrejurările arestării sale sau a soțului ei, care a fost împușcat în 1938. Chiar și în ultimii ani de viață, la sfârșitul anilor 1980, se retrăgea în sine ori de câte ori era întrebată despre trecut. „În familia noastră”, își amintește Anghelina,

> nu vorbea nimeni despre motivele arestării mamei mele sau de ce noi nu aveam un tată. Era un subiect închis. După cel de-al XX-lea Congres al partidului, am încercat să aflu mai multe, dar mama spunea doar atât: „Cine știe puține o duce bine” sau „Cine știe multe îmbătrânește repede”. Avea multe asemenea expresii cu care să pună capăt discuției.

Zinaida Bușueva (centru) cu fiica ei Anghelina și fiul ei Slava, 1958

Potrivit fiicei ei, pe Zinaida nu o interesa politica. „Nu-și permitea să facă politică.” Frica pe care o adusese cu ea din lagăr a făcut-o să adopte o poziție de „acceptare necritică” a tot ce-i spunea regimul sovietic. Vedea contradicțiile dintre propagandă și realitate, avea o experiență directă a nedreptăților regimului, dar, la fel ca milioane de alți cetățeni sovietici obișnuiți, „nu se gândea niciodată îndelung, în mod critic” la realitatea pe care o observa. Acceptarea realității sovietice era un mecanism de apărare care o ajuta să supraviețuiască[8].

Nadejda Maksimov a crescut complet neștiutoare cu privire la trecutul familiei ei. Tatăl ei, un țăran din regiunea Novgorod, lucrase ca tâmplar la Leningrad. Arestat de două ori în anii 1920, a fost arestat din nou în 1932, când Nadejda avea doar trei ani, și a fost trimis în exil cu familia la

Arhanghelsk, unde Nadejda și-a petrecut copilăria fără să cunoască motivul pentru care locuiau la Cercul Polar de Nord. Tatăl ei a mai fost arestat și încarcerat pentru scurt timp în 1938 (Nadejda a crezut că era plecat într-o delegație de serviciu), după care familia s-a stabilit la Penza. În 1946, Nadejda s-a înscris ca studentă la Institutul de Medicină din Leningrad, devenind ulterior medic. Abia cu foarte puțin timp înainte de moartea mamei ei, în 1992, Nadejda a aflat despre multiplele arestări ale tatălui ei și despre cei opt ani pe care el îi petrecuse în diverse închisori, lagăre de muncă forțată și „așezări speciale". A văzut numele tatălui ei în ziar, împreună cu numele bunicului și al unchiului, într-o listă cu foști deținuți politici reabilitați postum după căderea regimului sovietic. Nadejda i-a arătat lista mamei, care la început a spus: „Totul s-a petrecut cu foarte mult timp în urmă. De ce să mai răscolim toate astea?". Dar cum Nadejda a insistat, mama ei i-a povestit totul. Părinții ei voiseră să o protejeze, să nu o pună în situația de a se simți obligată să-și declare biografia pătată. „Toată viața, ori de câte ori mi s-a cerut să completez un chestionar", explică Nadejda,

> am putut să scriu „Nu" la rubrica în care eram întrebată dacă am rude care au fost condamnate și, deoarece nu știam nimic despre tata, am putut să o spun cu conștiința curată, fără nici un pic din neliniștea pe care aș fi simțit-o dacă aș fi fost silită să mint. Sunt sigură că din această cauză am scăpat mereu basma curată.

Părinții ei păstraseră tăcerea chiar și după 1956, deoarece încă mai credeau că era prea periculos să-i povestească trecutul lor,

ca nu cumva ea să le spună prietenilor sau în caz că se schimbau împrejurările politice. În consecință, până la vârsta de șaizeci și trei de ani, Nadejda, după cum singură recunoaște, n-a manifestat o mare preocupare față de victimele regimului stalinist – o indiferență împărtășită, fără îndoială, și de alți cetățeni sovietici ale căror vieți nu au fost afectate direct de teroare. Reflectând la viața ei din anii 1930 și 1940, Nadejda își amintește:

> Auzisem despre represiuni, dar ele nu au făcut nici o impresie asupra mea. În 1946, de exemplu, au avut loc arestări în masă în satul învecinat cu Penza, dar nu m-au afectat aproape de loc, nu am înțeles și nici măcar nu am încercat să înțeleg ce se petrecea. [...] Astăzi mi se pare greu să-mi explic asta – că aceste evenimente au avut loc în paralel cu propria-mi viață, dar nu m-au afectat câtuși de puțin. Cumva, am reușit să evit toate astea[9].

Mormântul tatălui Nadejdei, Ignati Maksimov, Penza, 1994

Tamara Trubina nu a aflat timp de peste cincizeci de ani ce s-a întâmplat cu tatăl ei. Tot ce i-a spus Kapitolina, mama ei, a fost că dispăruse în Estul Îndepărtat, unde se dusese ca muncitor voluntar pe diverse șantiere de construcții. Kapitolina îl cunoscuse pe inginerul Konstantin în 1935, când ea, ca tânără doctoriță, a fost trimisă de Comsomol să lucreze în administrația Gulagului la Sîcean, un orășel de lângă Vladivostok, unde el muncea, deținut fiind, pe un șantier de construcții care ținea de Gulag. În 1938, Konstantin a fost arestat din nou. Kapitolina nu știa unde era soțul ei. Știa doar că a fost trimis într-un lagăr de muncă forțată undeva în rețeaua Gulagului la Dalstroi, în nord-estul Siberiei. După ce a lăsat-o pe micuța Tamara în grija mamei ei la Perm, Kapitolina s-a întors să lucreze ca medic în lagărele de muncă forțată din Kolîma. Deoarece căsătoria ei cu Konstantin nu fusese înregistrată la starea civilă și ea își păstrase numele de fată, a reușit să își ascundă biografia pătată timp de mai mulți ani. La un moment dat, comandantul secției din Gulag unde lucra a aflat despre Konstantin, dar nevoia de medici în lagăre era atât de acută, încât a păstrat secretul și a protejat-o. Timp de treizeci de ani, Kapitolina a continuat să lucreze ca medic pentru NKVD și apoi pentru MVD, până la pensionarea ei în 1965, ajungând să avanseze la gradul de maior în Divizia Medicală a KGB. Până în 1956, nu a renunțat niciodată la speranța că în cursul călătoriilor ei prin lagărele de muncă din Kolîma ar fi putut să dea peste Konstantin sau să afle ceva despre el. Ajutând alți deținuți ca el, simțea, cel puțin, după cum ea însăși s-a exprimat, că păstra cumva o legătură

indirectă cu soțul ei pierdut. Apoi, în 1956, i s-a spus adevărul: Konstantin fusese executat în noiembrie 1938.

Timp de aproape douăzeci de ani Kapitolina trăise cu teama permanentă ca nu cumva colegii să afle că soțul ei era un „dușman al poporului”. Îi era frică să vorbească despre Konstantin chiar și cu familia ei. Așa că vestea că el fusese împușcat – pe care a considerat-o o dovadă că era posibil ca el să fi fost vinovat de o infracțiune gravă – a făcut-o să fie și mai retrasă și tăcută în legătură cu el. Nu i-a spus nimic fiicei ei, care o întreba tot mai des despre tatăl ei. „Mama nu vorbea niciodată despre tatăl meu”, își amintește Tamara.

Tamara și Kapitolina, 1948

A păstrat toate scrisorile lui [din anii 1930] și câteva telegrame, dar nu mi le-a arătat niciodată. Întotdeauna abătea discuția spre alte subiecte. „Nu știu ce anume a

făcut”, zicea. Și, cel mult, adăuga: „Poate că limba lui slobodă l-a băgat în necaz”.

După moartea mamei ei, în 1992, Tamara a fost sfătuită de unchiul ei, înalt funcționar la KGB, să le scrie colegilor lui de la poliția din Vladivostok și să solicite informații despre Konstantin. Răspunsul pe care l-a primit a informat-o că tatăl ei fusese împușcat în 1938 sub acuzația că făcea parte dintr-o „organizație trotkistă”, dar nu se făcea nici o mențiune despre detenția sa în vreun lagăr de muncă forțată. Așa că a continuat să creadă că tatăl ei a fost muncitor voluntar în Estul Îndepărtat, așa cum îi spusese mama ei, și că el căzuse în dizgrația autorităților sovietice abia în 1938. Tamara a aflat întreaga poveste abia în 2004, când a fost intervievată la Perm în legătură cu această carte. Când i s-au arătat documentele care dovedeau că tatăl ei a fost deținut pe termen lung în Gulag, la început a refuzat să le creadă și a insistat că trebuie să fie o greșeală. Nu era pregătită mental să se considere „victimă a represiunii” sistemului sovietic în care se bucurase de o carieră de succes ca profesoară și se percepea pe sine drept membră a establishmentului. Tamara și-a dat seama că, poate, își datora succesul tăcerii mamei ei: dacă ar fi știut adevărul despre tatăl ei, foarte probabil că ar fi ezitat să urmeze acea carieră[10].

Reprimarea amintirilor traumatizante ca mijloc de autoapărare psihică a fost observată în cazul victimelor represiunii din toate regimurile totalitare, dar în Uniunea Sovietică victimele lui Stalin au avut motive speciale să-și uite trecutul. În primul rând, nimeni nu era sigur dacă dezghețul lui Hrușciov va dura. Era posibil să fie urmat curând de o

revenire a represiunii, și, după cum s-a dovedit, dezghețul a fost scurt și limitat. În perioada lui Hrușciov, regimul a dovedit clar că nu era pregătit să tolereze nici o discuție despre represiunile staliniste ce ar fi putut să ducă la critici la adresa sistemului sovietic în ansamblul său. Nici măcar la apogeul dezghețului lui Hrușciov, la începutul anilor 1960 – o perioadă când corpul lui Stalin a fost scos din Mausoleul lui Lenin, când conservatori staliniști precum Kaganovici, Molotov și Malenkov au fost excluși din partid și percepția despre regimul stalinist s-a schimbat definitiv prin publicarea povestirii *O zi din viața lui Ivan Denisovici* (1962) a lui Soljenițîn, o critică severă la adresa Gulagului –, nu au existat vreo recunoaștere oficială cu privire la milioanele de oameni care muriseră sau fuseseră persecutați, nici un monument public, nici un fel de scuze din partea guvernului, nici un fel de compensații adecvate pentru victime, a căror reabilitare a fost acceptată cu destulă reticență.

În 1964, Hrușciov a fost înlocuit de Leonid Brejnev, iar climatul relativ liberal al dezghețului s-a încheiat brusc. Cenzura a fost înăsprită. Reputația lui Stalin de „mare conducător militar” a fost reînviată cu ocazia celei de-a douăzecea aniversări a victoriei sovietice, când lângă mormântul dictatorului de lângă zidul Kremlinului a apărut un bust al acestuia. Brejnev a încercat din răsputeri să-i pedepsească pe „disidenți”, care au început să se organizeze pentru prima oară odată cu mișcarea de protest împotriva procesului-spectacol al scriitorilor din ilegalitate Iuli Daniel și Andrei Sineavski, din februarie 1966. Persecutarea disidenților a reprezentant un inhibitor puternic al dezbaterilor privind crimele lui Stalin. Milioane de oameni a

căror amintire despre regimul stalinist i-ar fi putut face să vorbească mai critic despre sistemul sovietic au făcut un pas înapoi, temându-se că vor fi considerați simpatizanți ai disidenților, ale căror referiri la crimele lui Stalin erau o formă de opoziție față de regimul lui Brejnev. Oamenii și-au reprimat din nou amintirile – au refuzat să vorbească despre trecut – și aparent s-au conformat cu majoritatea sovietică loială și tăcută.

În rândul foștilor deținuți din vremea lui Stalin amenințarea unei noi arestări era suficient de reală încât să îi determine să păstreze tăcerea, chiar și în deceniile de după 1956. Deși după sfârșitul Terorii amenințarea KGB slăbise, instituția avea însă acces la o gamă uriașă de pedepse draconice, iar puterea de a supraveghea orișiunde inspira teamă oricui îndrăznea să gândească, să vorbească sau să acționeze într-un mod ce putea fi considerat antisovietic.

Inna Gaister lucra ca ingineră la Laboratoarele Țvetmetavtomatika din Moscova în 1977, când a fost chemată la telefon să discute cu un agent operativ din KGB, care i-a cerut să meargă la sediul din închisoarea Lubianka. „Firește, m-a apucat tremuratul”, își amintește Inna. „Nu puteam să mă gândesc la nimic.” Mintea i-a fugit înapoi la arestarea ei din aprilie 1949, când fusese convocată într-un mod asemănător în vreme ce își susținea teza de doctorat la Universitatea din Moscova, precum și la arestarea surorii ei, în iunie 1949, și la arestarea ambilor părinți cu patruzeci de ani înainte, în 1937, când Inna avea doisprezece ani. Inna a răspuns că se afla în mijlocul unui experiment și că, prin urmare, nu putea să vină imediat. Funcționarul KGB a zis că va reveni peste o jumătate de oră. Înnebunită, Inna a început să-și sune prietenii, atât

pentru a-i preveni că s-ar putea să fie și ei convocați, cât și pentru a-i anunța unde se duce, în caz că nu se va mai întoarce. Când funcționarul a sunat-o, Inna a refuzat din nou să meargă la Lubianka, așa că agentul a început să îi pună întrebări despre Lev Kopelev, fost deținut în Gulag, disident și scriitor, ce avea să fie curând expulzat din Uniunea Sovietică. Kopelev era o cunoștință a Innei, așa cum era cunoscut și de alte sute de moscoviți, și susținuse câteva lecturi cu public restrâns acasă la ea. KGB-ul aflase cumva despre ele, poate înregistrându-i convorbirile telefonice sau, mai probabil, de la vreun informator prezent la lecturi. Îngrozită, Inna s-a așteptat să fie arestată în următoarele câteva zile. A aruncat toată literatura clandestină pe care o avea în apartament, în caz că urma să fie percheziționat de KGB, și a anulat orice alte viitoare lecturi în locuința ei. Incidentul nu a avut alte repercusiuni. Însă acel apel telefonic îi trezise amintiri dureroase și a lăsat-o cu sentimente de anxietate și teamă care au tulburat-o mulți ani. „Toată viața m-am luptat cu această teamă”, reflectează Inna. „Nu e ceva concret”, explică ea. „Seamănă mai degrabă cu un sentiment de inferioritate, cu o vagă imperfecțiune.”[11]

Această anxietate era larg împărtășită de către foștii deținuți din vremea lui Stalin. Zinaida Bușueva a trăit cu o grijă permanentă, așteptându-se chiar să fie arestată din nou, pe tot parcursul anilor 1960 și 1970. Abia în 1981, când a primit un pașaport „curat”, fără însemnul că fusese închisă într-un lagăr de muncă forțată, teama ei a început să se risipească, deși, chiar și așa, potrivit fiicei ei, „a fost speriată toată viața, până în ziua când a murit, că era posibil ca Teroarea să revină”. Maria Vitkevici, care a stat zece ani în

lagărul de muncă de la Norilsk după ce a fost arestată în 1945, este speriată și în ziua de azi. „Nu pot să scap de teamă”, explică ea.

> Am simțit-o toată viața mea de adult, o simt acum [în 2004] și o s-o simt și în ziua morții. Chiar și azi încă îmi mai este teamă că sunt urmărită. Am fost reabilitată acum cincizeci de ani. Nu am nimic de care să mă rușinez. Constituția zice că nu se pot amesteca în viața mea personală. Dat totuși mă tem. Știu că au suficiente informații despre mine pentru a mă trimite din nou acolo.

Svetlana Bronștein, care a fost condamnată la zece ani într-un lagăr de muncă forțată în 1952, încă mai are coșmaruri despre lagărul de la Veatka, unde a executat trei ani din pedeapsă înainte de a fi eliberată în 1955. Dacă ar putea avea energia să se ocupe de hârțoage și să stea la cozile de la ambasada americană, ar încerca să emigreze în SUA, unde crede că teama ei ar dispărea[12].

Supuse din cauza fricii și reduse la tăcere, majoritatea victimelor lui Stalin și-au reprimat cu stoicism amintirile și emoțiile traumatizante. „Capacitatea omului de a uita îl face fericit”, scria Varlam Șalamov în *Povestiri din Kolîma*. Oamenii care suferiseră cumplit nu vorbeau despre viața lor. Plângeau foarte rar. „Nici în ziua de azi nu pot să plâng”, crede Inna Gaister. „În timpul lui Stalin, oamenii nu plângeau. În mine a existat mereu un fel de interdicție lăuntrică împotriva plânsului, care datează din vremea aceea.”[13]

Acest stoicism a fost observat pe larg de istorici. În cartea sa despre moarte și memorie în Rusia sovietică, istoricul

britanic Catherine Merridale consemnează că rușii s-au obișnuit atât de mult să își reprime emoțiile și să păstreze tăcerea cu privire la suferința lor – nu atât în sensul de evitare inconștientă („negare”), cât ca strategie conștientă sau ca mecanism de apărare –, încât te întrebai dacă „noțiunea de traumă psihologică nu este cumva cu adevărat irelevantă pentru mintea rusească, la fel de străină ca mașinăria importată care se gripează și se oprește în iarna siberiană”[14].

Psihiatria afirmă că vorbitul are un rol terapeutic în cazul victimelor unei traume, în timp ce reprimarea emoțiilor perpetuează trauma, mânia și teama[15]. Cu cât tăcerea continuă mai multă vreme, cu atât este mai probabil ca victimele să se simtă blocate și copleșite de amintirile lor nerostite. Stoicismul îi poate ajuta pe oameni să supraviețuiască, dar îi poate face, în egală măsură, să fie pasivi și să își accepte soarta. Realizarea durabilă a lui Stalin a fost crearea unei întregi societăți în care stoicismul și pasivitatea au devenit norme sociale.

Nimeni nu a fost mai stoic și nu și-a acceptat mai mult soarta ca Nikolai Lileev. Născut în 1921, Nikolai a fost mobilizat de Armata Roșie la vârsta de optsprezece ani, capturat de germani în 1941 și dus ca prizonier de război să muncească la o fermă din Estonia, apoi în diverse mine și fabrici din Germania. În 1945 s-a întors în Uniunea Sovietică, unde a fost arestat și condamnat la zece ani în lagărele de muncă forțată de la Komi. La eliberarea sa, în 1955, lui Nikolai nu i s-a permis să se întoarcă în Leningradul natal, așa că a trăit la Luga până în 1964. În 2002, el și-a scris memoriile, *Ghinioniștii nu trăiesc*, care începe cu acest prolog, scris,

insistă el, fără nici cea mai mică urmă de ironie sau umor negru:

> Am fost întotdeauna extrem de norocos, mai ales în perioadele dificile din viața mea. Sunt norocos că tata nu a fost arestat; că profesorii de la școala mea erau buni; că nu am luptat în Războiul Finic; că nu am fost lovit niciodată de un glonț; că cel mai greu an de captivitate l-am petrecut în Estonia; că nu am murit muncind în minele din Germania; că nu am fost împușcat pentru dezertare când am fost arestat de autoritățile sovietice; că nu am fost torturat când am fost interogat; că nu am murit în convoiul care mergea în lagărul de muncă, deși aveam doar 48 de kilograme și 1,80 m înălțime; că mă aflam într-un lagăr de muncă sovietic când ororile din Gulag erau deja în declin. Experiența mea nu m-a înverșunat și am învățat să accept viața așa cum este ea cu adevărat[16].

2

În 1956, Simonov a divorțat de actrița Valentina Serova și s-a căsătorit cu cea de-a patra soție a sa, Larisa Jadova, care era în acel moment însărcinată cu copilul lui. Larisa era istoric de artă, fiica unui general important, al doilea în ierarhia armatei terestre sovietice. Tatăl ei fusese furios când ea se măritase cu primul soț, poetul Semion Gudzenko, care a murit în 1953. Când l-a anunțat că se va mărita cu Simonov, a

amenințat-o că le va alunga din casa părintească pe ea și pe fiica ei în vârstă de trei ani („Un singur poet nu ți-e de ajuns?”). Larisa era o femeie serioasă și destul de severă, rece în comparație cu Valentina. Ea a pus stăpânire pe viața personală a lui Simonov și i-a devenit tovarășă apropiată, dar nu l-a inspirat să scrie poezii romantice[17]. Poate că și el și-a dorit ordine și liniște în viața lui.

Despărțirea de Valentina fusese la fel de tumultuoasă ca tot restul relației lui Simonov cu ea. Lucrurile au început să se deterioreze după nașterea fiicei lor, Mașa (Maria), în 1950. Valentina, care fusese mereu o mare consumatoare de alcool, a devenit o alcoolică cronică pe măsură ce frumusețea i se ofilea și cariera în teatru i-a intrat într-un declin constant. A avut un șir de aventuri amoroase scandaloase la Teatrul Malîi, pentru care a fost mustrată de mai multe ori și apoi concediată de autorități în 1952. Comportamentul Valentinei era o rușine imensă pentru Simonov, care pe atunci se afla sub presiunea crescândă a conservatorilor staliniști în campania contra evreilor. Simonov se certa permanent cu Valentina, ale cărei beții și crize violente au devenit și mai grave când a simțit că el se pregătea să o părăsească. În 1954, Simonov s-a mutat din apartamentul lor de pe strada Gorki. Se vedea deja cu Larisa, lucru de care Valentina aflase. Într-un ultim efort de a-și salva relația, el i-a făcut rost Valentinei de rolul principal într-o piesă pusă în scenă la Teatrul Sovietic din Moscova și i-a promis că se va întoarce la ea dacă „își va reveni”. Însă Valentina, după cum el trebuie să fi știut, nu mai era în stare să o facă. Era bolnavă și avea nevoie de ajutor.

Simonov și Valentina Serova, 1955

În cele din urmă, în primăvara anului 1956, Simonov s-a decis să divorțeze de Valentina: Larisa îi spusese că e însărcinată și el nu putea să riște un alt scandal refuzând să se însoare cu ea. Valentina nu a dorit divorțul. La fel ca mulți dintre prietenii cuplului, era de părere că soțul o părăsea când ea avea nevoie de sprijinul lui mai mult ca oricând. Poate că a fost, într-adevăr, nedrept. În Uniunea Sovietică, unde băutul în exces era îndeobște privit ca parte din specificul național rusesc, Simonov nu ar fi putut să facă mare lucru pentru ea fără un ajutor medical. Cuprinsă de disperare, Valentina a băut și mai mult, încât a ajuns la spital. Chiar atunci s-a pronunțat divorțul. Valentina a făcut o cădere nervoasă. Avea să fie internată într-un spital de psihiatrie de cinci ori în decursul următorilor patru ani. În cea mai mare parte a acestei perioade, Maşa a locuit la mama Valentinei. Fata a fost

profund tulburată de tensiunile traiului cu mama ei alcoolică și de dispariția tatălui ei[18].

În 1960, dr. Zinaida Sinkevici, psihiatra principală din spitalul în care era internată Valentina, i-a scris lui Simonov, acuzându-l că i-a provocat căderea nervoasă:

> Valentina Vasilievna vi s-a dăruit în întregime. [...] N-a existat nici un aspect al vieții ei care să nu fie în mâinile dumneavoastră – stima de sine ca femeie, cariera de actriță în teatru și cinematografie, succesul și faima ei, familia și prietenii, copiii ei, bunăstarea ei materială. [...] Iar apoi ați plecat, iar plecarea dumneavoastră a distrus totul! Și-a pierdut toată încrederea în sine, legăturile cu teatrul și cinematografia, prietenii și familia, stima de sine. [...] Vinul a fost tot ce i-a mai rămas, singurul lucru pe care s-a putut bizui, dar fără dumneavoastră el a devenit o evadare din realitate.

Privind retrospectiv la aceste evenimente în 1969, Simonov mărturisește într-o scrisoare către Katia (fiica în vârstă de șaisprezece ani a Larisei din prima căsătorie, care a locuit cu Simonov din 1956) că la vremea divorțului său de Valentina nu simțise „nici pic de respect, darămite de prietenie” pentru soția lui alcoolică și că „singurul regret” era că nu o părăsise „cu mulți ani înainte și că se învinovățea pentru asta”[19].

Simonov avusese întotdeauna această capacitate rece și rațională de a-i înlătura pe oameni din viața lui dacă îi dezaproba sau dacă socotea că aceștia nu îi erau de folos. În anii 1930 și 1940, când loialitățile politice erau considerate superioare celor personale, Simonov rupsese multe relații și,

din acest motiv, a rămas fără prieteni apropiați când mașinațiunile lui s-au întors asupra-i, hărțuindu-l, după 1956. Poate că și acest fapt arată că, în cele din urmă, este imposibil să fii în viața publică un stalinist fără ca moravurile sistemului să-ți vicieze relațiile personale.

După divorț, Simonov s-a străduit să înlăture din viața lui tot ce avea vreo legătură cu Valentina, deși a continuat să o ajute financiar până la moartea ei, în 1975. A cumpărat un apartament nou și o *dacea* nouă. A exclus-o pe Mașa, fiica lor, din familie și nu a mai invitat-o la zilele de naștere, aniversări, petreceri prilejuite de lansări de cărți sau filme. În scrisoarea lui din 1969 către Katia, care voise să știe de ce nu i se dăduse voie să o întâlnească pe Mașa, Simonov i-a explicat de ce era mai bine pentru ele să fie departe una de alta[*1.].

> Astăzi există o fată [Mașa] în vârstă de nouăsprezece ani care a fost crescută de mama ei cu viziuni și reguli foarte diferite de ale mele – și, prin urmare, deși poartă numele meu, ea îmi este străină din punct de vedere spiritual. Nu o consider parte din viața mea, chiar dacă mulți ani am dedicat timp și energie ca să mă asigur că are o viață mai mult sau mai puțin normală, o sarcină aproape imposibilă de vreme ce locuia cu mama ei, care de mai bine de douăzeci de ani a băut, apoi s-a vindecat, apoi iar a băut și iar s-a vindecat.
>
> N-am vrut s-o cunoști sau s-o întâlnești pe această fată ori să ai vreun fel de legătură cu ea deoarece asta v-ar fi făcut nefericite și pe tine, și pe ea. Și nu cred că există un motiv pentru care ar trebui s-o cunoști acum. Nici una dintre voi nu are nevoie de așa ceva. În viață sunt decizii

> dificil de luat, ocazii când un bărbat trebuie să își asume răspunderea și să facă ceea ce crede că e corect, fără să le ceară altora să poarte această povară[20].

Abia în anii 1970 Simonov și-a nuanțat atitudinea față de Mașa, care, apoi, a apărut la evenimentele de familie.

Pentru Simonov, căsătoria cu Larisa și nașterea fiicei lor Aleksandra au însemnat începutul unei vieți noi. „Cât despre sora ta, azi împlinește opt săptămâni”, îi scria Simonov fiului său Aleksei în martie 1957.

> Își pierde culoarea pământie și devine treptat roșie, așa că există speranță: că va fi o persoană puternică, cu vederi sănătoase despre viață, că va merge, va mânca și va vorbi așa cum ar trebui să facă oricine – într-un cuvânt, că va deveni cineva cu principii sănătoase.

Fericirea conjugală a coincis cu dezghețul lui Hrușciov. Pentru Simonov, schimbările din 1956 au reprezentat o eliberare spirituală, chiar dacă la început a avut rezerve cu privire la respingerea lui Stalin. După 1956, își amintește Aleksei,

> tatăl meu a devenit mai fericit și mai relaxat. Nu mai era atât de copleșit și presat de munca lui. Mâinile lui, afectate de o boală nervoasă de când îl țineam eu minte, copil fiind, au revenit la normal. A devenit mai atent și mai cald cu cei din jurul lui. Era de parcă dezghețul din politică îi dezgheța inima și începea să trăiască din nou[21].

În august 1957, familia Laskin a sărbătorit nunta de aur a lui Samuil și Bertei cu un banchet la un restaurant din

Moscova. Festivitățile au fost organizate de nepotul lui Samuil, scriitorul Boris Laskin, renumit umorist și autor satiric. Invitațiile tipărite și decorațiunile din restaurant au fost un pamflet despre propaganda sovietică, cu lozinci de genul „50 de ani de fericire – O povară ușoară!” și „Uniunea Voastră Familială este o școală a comunismului!”. Simonov a participat la aniversare și chiar a suportat o parte din costuri, deși se știa că dezaproba glumele care ridiculizau puterea sovietică. Simonov a avut relații bune cu familia Laskin după 1956. A rămas prieten cu Jenia, o ajuta cu bani, îi urma adesea sfaturile cu privire la chestiunile literare și a ajutat-o să promoveze în carieră ca redactor la revista pro-dezgheț *Moskva*, trimițându-i ei manuscrisele de poezie și proză care ajungeau la el[*2.]. Poate că în atenția pe care Simonov o acorda fostei lui soții exista un sentiment de vinovăție. Când a îmbrățișat spiritul dezghețului, trebuie să fi fost impresionat de antiteza morală dintre Jenia – o apărătoare neînfricată a scriitorilor disidenți, care ajuta scriitorii cenzurați să fie publicați – și rolul pe care îl jucase el în cercurile conducătoare din lumea literară sovietică. Când Jenia și-a sărbătorit a cincizecea aniversare, în 1964, organizând o seară cu familia și prietenii în noul ei apartament de lângă stația de metrou Aeroport din nordul Moscovei, unii dintre acești scriitori au recitat poezii pe care le scriseseră special pentru ea. Atmosfera era caldă și veselă, plină de tandrețe și iubire față de Jenia. Simonov a ținut un discurs stângaci care a durat prea mult. Era vizibil stingherit să vorbească despre Jenia într-o încăpere plină de scriitori care o admirau pentru curajul moral și generozitatea ei, pentru dorința de a ajuta alți oameni, fără să țină seama de pericolele la care se expunea.

Simonov a fost salvat de Aleksandra, fiica lui în vârstă de șapte ani, care a intrat în cameră și a alergat spre el. Simonov a luat-o în brațe și i-a spus să o „felicite pe mătușa Jenia – repede!”. Aleksandra a luat microfonul: „Dragă mătușă Jenia, la mulți ani cu ocazia împlinirii vârstei de cincizeci de ani – și spune-i lui Alioșa [Aleksei] să-și radă barba!”[22].

Pentru Aleksei, dezghețul a marcat începutul unei noi relații cu Simonov. În 1956, băiatul în vârstă de șaisprezece ani i-a scris tatălui său o scrisoare în care îi vorbea despre înstrăinarea lor anterioară, pe când el trăia cu Valentina, și despre speranța că ar putea deveni mai apropiați în anii următori:

> Cred în tine, nu doar ca tată, ci și ca om bun, inteligent și onorabil, ca prieten vechi. Această credință este un izvor de putere pentru mine și, dacă asta te ajută oricât de puțin, atunci sunt fericit. Amintește-ți că fiul tău, deși foarte tânăr și nu foarte puternic, te va susține întotdeauna. […] Noi am discutat rareori despre viața ta personală – doar o dată, cred. […] Nu m-am simțit niciodată acasă în casa ta – nu era ceva evident, dar, când tu erai „plecat”, erau conversații care erau dificile pentru mine. Evitam să merg la tine acasă când nu erai acolo. Relațiile mele cu Mașa erau și ele dificile – nu puteam să o accept ca soră. […] Nimic din toate astea nu mai are importanță. Acum simt că lucrurile vor fi altfel. E bine că ești mai calm, mai fericit. Sunt sigur că voi fi prieten cu noua ta soție – sentimentele mele pentru ea sunt deja foarte afectuoase. Vom deveni mai apropiați, tată, și nu voi fi doar un musafir în casa ta[23].

În vara lui 1956, la vârsta de șaisprezece ani, Aleksei a terminat școala și, încurajat de tatăl său, s-a alăturat unei expediții științifice în îndepărtata regiune Iakutsk din estul Siberiei. Pentru Aleksei, expediția era doar o cale de a demonstra că era bărbat, după exemplul tatălui său, care părăsise școala și se dusese să muncească tot pe la aceeași vârstă. „Spune-i tatei că n-o să-l dezamăgesc”, îi scria Aleksei mamei lui în prima sa scrisoare trimisă acasă. În scrisorile adresate tatălui său, Aleksei compara expediția cu „universitatea vieții” făcută de Simonov în fabrici în vremea primului plan cincinal. Tatăl lui i-a răspuns cu o tandrețe și o lipsă de formalism de care Aleksei nu mai avusese parte niciodată până atunci. Într-o scrisoare, pe care Aleksei avea să o păstreze cu sfințenie toată viața, Simonov i-a scris:

> Se obișnuiește ca în astfel de scrisori tatăl să îi dea sfaturi fiului. În general, nu-mi place să o fac – dar o să-ți dau un singur sfat înainte să pleci pe durata iernii. Fără îndoială că ai auzit sau îți poți imagina din ceea ce am scris despre acest subiect că în timpul războiului nu m-am făcut vinovat de lașitate. Iată ce vreau să-ți spun: am făcut tot ce trebuia să fac, potrivit cu ce înțelegeam eu despre demnitatea umană și potrivit propriei mele mândrii de bărbat, dar ține minte, dacă acum ai satisfacția de a avea un tată în viață și sănătos, nu doar o piatră funerară sau o amintire, este pentru că nu mi-am asumat niciodată riscuri prostești. Am fost foarte atent, potolit și grijuliu în toate situațiile în care exista un pericol real, deși n-am fugit niciodată de el. Ar trebui să fie limpede de ce îți scriu asta. […]

Iar acum, prietene, trebuie să dau o fugă până la Uniunea Scriitorilor ca să le spun tinerilor scriitori cum ar trebui și cum n-ar trebui să scrie – iar tu, între timp, simte-te liber să completezi semnele de punctuație lipsă și să-mi corectezi greșelile gramaticale. Da?

Te sărut, scumpul meu, și îți strâng mâna. Tata. 31 august 1956[24].

În septembrie, Simonov s-a dus pentru trei zile la Aleksei, la Iakutsk. A fost încântat de condițiile primitive și camaraderia din expediție, care îi aminteau de viața din timpul războiului („E foarte bucuros că încă mai poate să meargă în drumeție cu un rucsac în spate”, i-a explicat Jenia lui Aleksei). Pentru prima oară în viața lui, a stat cu fiul său, a băut cu el lângă focul de tabără și a discutat deschis despre viața lui, despre politică și despre speranțele lui de viitor. Izolat în societatea literară, Simonov a găsit acum în fiul său un suflet-pereche și un susținător loial. „Este foarte mulțumit de tine în toate privințele”, îi scria Jenia lui Aleksei, după ce îl văzuse pe Simonov la întoarcerea acestuia. „Este mulțumit de cum ai evoluat, fizic și spiritual, și de cum ești văzut de cei de-o seamă cu tine.” Cât despre Aleksei, nu își văzuse niciodată tatăl atât de fericit și de entuziasmat: „Era în gând cu Congresul al XX-lea, cu noua lui familie, cu fiica lui, cu casa cea nouă și cu noul lui roman, *Vii și morți*. I se părea că poate să întoarcă o nouă pagină și să-și trăiască viața altfel”. În timpul acelor zile la Iakutsk, Aleksei s-a îndrăgostit de Simonov. Tatăl ideal pe care și-l închipuise în toți acei ani se materializase în sfârșit și Aleksei a înflorit; noua sa legătură cu tatăl lui i-a dat un simț al independenței și maturității. În

scrisorile trimise de la Iakutsk, Aleksei i-a explicat lui Simonov ideile sale despre literatură și viață și i-a cerut sfatul, ca de la bărbat la bărbat. „Am mari speranțe pentru apropiata noastră întâlnire”, i-a scris el lui Simonov în februarie 1957. „Am atât de multe lucruri pe care trebuie să ți le spun, atât de multe lucruri să te întreb, pe care nu le pot exprima într-o scrisoare.”[25]

Apropierea lui Aleksei de tatăl său a fost de scurtă durată. Intimitatea pe care o avuseseră la Iakutsk nu s-a mai repetat la Moscova, unde Simonov nu avea timp pentru fiul său. Politica i-a dezbinat și mai mult. Aleksei a fost atras de spiritul democratic al dezghețului, față de care tatăl lui a continuat să nutrească scepticism, dacă nu chiar o totală opoziție. Aleksei era prea tânăr, iar din punct de vedere politic prea imatur ca să manifeste o opoziție articulată împotriva vederilor politice ale tatălui său. De exemplu, nu avea opinii formate cu privire la reprimarea sângeroasă de către Kremlin a revoltei maghiare din 1956, când tatăl lui sprijinise trimiterea de tancuri pentru a-i zdrobi pe demonstranții antisovietici de la Budapesta. Și totuși, ceva ca un protest sau ca un dezacord interior era în Aleksei, ceva care avea legătură, poate, cu trecutul familiei Laskin. În 1956, Aleksei a depus cerere pentru primul său pașaport. La rubrica în care fiecărui cetățean sovietic i se cerea să își declare originea etnică, el era ferm hotărât să treacă evreu, chiar dacă avea dreptul să se înregistreze ca rus, naționalitatea familiei tatălui său, ceea ce i-ar fi făcut viața mai ușoară. A fost nevoie de eforturile reunite ale tuturor membrilor familiei Laskin – și în special de insistența lui Samuil și a Bertei – pentru a-l convinge să nu facă așa ceva. Pentru Aleksei, identificarea cu originea sa

evreiască era un act conștient de dezacord politic față de valorile regimului sovietic. Opiniile sale cu privire la alte chestiuni denotau aceeași atitudine. Aleksei era scârbit de falsitatea și ipocrizia Comsomolului. A fost profund impresionat de romanul *Nu numai pâine* al lui Dudințev, un atac usturător la adresa funcționărimii sovietice, și i-a scris autorului ca să-i spună că era o operă genială de care era mare nevoie pentru reforma politică a țării. Și-a semnat scrisoarea cu numele bunicului său („Aleksei Ivanișev”), în loc de cel al tatălui său, pentru a evita orice legătură cu Simonov, care criticase romanul pentru că provoca sentimente antisovietice și îl obligase pe Dudințev să își atenueze critica la adresa birocrației înainte de a i-l publica în *Novîi mir*. Simonov era mult mai precaut decât fiul său față de spiritul reformist al dezghețului. Îi scria lui Aleksei în februarie 1957: „Dacă facem un pas înapoi o clipă și ne uităm la țară și la spiritul poporului, se poate vedea fără exagerare că am parcurs o distanță enormă din 1953. Dar când un scriitor consideră de datoria lui să stârnească o revoltă inutilă, atunci nu mai am nici o simpatie pentru el”[26].

Destalinizarea personală a lui Simonov a progresat foarte lent. Dezvăluirile celui de-al XX-lea Congres al partidului îl entuziasmaseră și îl zguduiseră deopotrivă și a durat ceva timp până să se împace cu ideea. Pentru Simonov, testul moral crucial al regimului stalinist rămânea conduita acestuia în război. Abia în timp ce lucra la marele său roman despre război, *Vii și morți* (1959), Simonov a început să se lupte cu problema morală centrală a războiului: irosirea cumplită de vieți omenești de către regim. Romanul tratează multe dintre subiectele care fuseseră excluse din discursul public despre

război: efectul devastator al Terorii asupra conducerii armatei; haosul și confuzia care au copleșit țara în primele săptămâni de război; climatul de neîncredere și incompetența ofițerilor, care au costat multe vieți tinere nevinovate. Inspirându-se din jurnalele și amintirile sale din război, Simonov relatează din nou povestea luptei printr-un șir de scene însuflețite în care ofițerii și soldații se chinuie să înțeleagă evenimentele și să-și îndeplinească datoria în ciuda tuturor obstacolelor. El arată cum au fost transformați oamenii de experiența războiului, devenind mai hotărâți și mai uniți împotriva inamicului, și lasă să se înțeleagă că acest simțământ omenesc a fost cauza fundamentală a victoriei sovietice. Simonov considerase întotdeauna conducerea lui Stalin drept un factor esențial în război. Însă în *Vii și morți* a început să reanalizeze rolul lui Stalin și s-a îndreptat către concepția populistă – pe care avea să o dezvolte în ultimii săi ani de viață – că poporul sovietic a fost cel care câștigase războiul și că o făcuse în pofida conducerii lui Stalin. După cum sugerează Simonov, haosul și neîncrederea pe care regimul de teroare al lui Stalin le promovase în cadrul armatei au condus în mod direct la catastrofa militară din 1941. Doar spiritul și inițiativa patriotice ale oamenilor de rând, precum eroii din cartea lui, înlăturaseră criza și transformaseră dezastrul în victorie. Simonov abordase unele dintre aceste idei în jurnalele sale din 1941-1945, pe care le-a umplut cu observații despre război. Le discutase cu prietenii, inclusiv cu scriitorul Lazar Lazarev, înainte de 1953. Însă, după cum a mărturisit el însuși în 1960 la o seară literară de la Academia Militară Frunze, i-a „lipsit curajul civic” pentru a publica aceste idei cât Stalin era încă în viață[27].

Pe tot parcursul vieții, Simonov a păstrat un atașament afectiv față de amintirea lui Stalin. Trecutul și identitatea lui personală erau prea strâns legate de regim ca să respingă cu totul moștenirea lui Stalin. Din acest motiv, lui Simonov nu i-a venit niciodată lesne să accepte deschis dezghețul lui Hrușciov, care i se părea o trădare a lui Stalin ca om și ca lider, dar și o trădare a propriului său trecut. Nu putea să se dezică de Stalin, așa cum nu putea să se dezică de sine însuși. Chiar și la apogeul dezghețului lui Hrușciov, Simonov a păstrat cu fermitate multe dintre dogmele dictaturii staliniste. A adoptat o poziție conservatoare față de criza ungară din 1956. „Câteva mii de oameni au fost uciși în evenimentele din Ungaria", i-a scris Simonov lui Aleksei de la Calcutta, în 1957, „dar britanicii au vărsat mai mult sânge în timpul divizării Indiei, și nu în interesul poporului [care era motivul acțiunilor sovietice la Budapesta, potrivit lui Simonov], ci doar pentru a stârni ură religioasă și revolte"[28].

După 1956, Simonov a fost văzut de reformiștii liberali ca un stalinist neadaptat și de către vechii staliniști ca un liberal periculos, dar, de fapt, în toată perioada lui Hrușciov el a fost un conservator moderat. Și-a dat seama de greșelile lui Stalin și a sesizat nevoia de reformă politică limitată, dar a continuat să apere sistemul sovietic pe care îl crease Stalin în anii 1930 și 1940 ca fiind singura bază solidă pentru progresul omenirii. „Am făcut greșeli pe drumul spre comunism, dar recunoașterea greșelilor noastre nu ar trebui să ne facă să șovăim nici o clipă în convingerea că principiile noastre comuniste sunt corecte", îi scria el lui Aleksei[29].

În 1964, când Brejnev a ajuns la putere, conservatorismul moderat al lui Simonov s-a bucurat de aprobarea oficială, căci

politicile de destalinizare ale lui Hrușciov au fost treptat schimbate radical și Kremlinul s-a opus oricărei reforme politice reale în Uniunea Sovietică sau în celelalte țări membre ale Tratatului de la Varșovia. Începând cu mijlocul anilor 1960, Simonov s-a manifestat ca un om de stat mai în vârstă în cercurile literare sovietice. Cărțile sale au fost publicate pe scară largă și au ajuns lecturi de referință în școlile și universitățile sovietice. Apărea frecvent în presa sovietică, călătorea prin toată lumea în calitate de reprezentant oficial al literaturii sovietice, ba chiar, după standardele elitei sovietice, se bucura de un stil de viață privilegiat.

Aleksei și Konstantin Simonov, 1967

Cu prilejul celei de-a douăzeci și cincea aniversări a victoriei sovietice din 1945, pe 9 mai 1970, Simonov a acordat

un interviu ziarului *Industria socialistă*, în care și-a clarificat poziția față de istoria sovietică de după război:

> Am petrecut mult timp studiind istoria Marelui Război pentru Apărarea Patriei și acum știu mult mai multe decât știam atunci când războiul tocmai se terminase. Bineînțeles, multe s-au schimbat în modul meu de a înțelege lucrurile. Însă sentimentul principal pe care îl ai când mergi prin țară și vezi ce se construiește azi, când vezi ce s-a făcut și ce se face, este că în vremurile acelea cauza noastră a fost dreaptă. Indiferent cât de greu a fost, oricât de multe vieți s-au pierdut, poporul nostru a făcut ceea ce era nevoie să fie făcut în timpul războiului. Dacă ar fi dat greș în acea întreprindere dificilă, țara noastră nu ar fi ce este astăzi, nu ar exista alte țări socialiste, nu ar exista lupta mondială pentru libertate și independență față de dominația colonialistă. Toate acestea au fost făcute posibile doar prin victoria noastră[30].

Pentru cei din generația lui Simonov, războiul a fost evenimentul definitoriu din viața lor. Născută în preajma momentului Revoluției din 1917, această generație a ajuns la maturitate în anii 1930, când valorile fundamentale erau remodelate de regimul stalinist, și s-a îndreptat spre pensionare în perioada lui Brejnev. Din poziția foarte bună pentru observație oferită de anii 1960 și 1970, acești oameni își aminteau cu nostalgie de anii de război ca fiind punctul culminant al tinereții lor. A fost o perioadă de camaraderie, de responsabilități și suferințe împărtășite, când „oamenii au devenit ființe mai bune” deoarece trebuiau să se ajute

reciproc și să aibă încredere unii în alții; o perioadă în care viața lor a avut un scop și un sens mai înalt deoarece, li se părea lor, contribuția lor individuală la campania de război contase pentru destinul națiunii. Acești veterani își aminteau războiul ca pe o perioadă de mari realizări colective, când oameni ca ei făcuseră sacrificii enorme pentru victorie. Priveau retrospectiv spre anul 1945 ca la un spațiu-timp aproape sacru în istoria și amintirea sovietice. După cum s-a exprimat scriitorul și veteranul de război Kondratiev:

> Pentru generația noastră, războiul a fost cel mai important eveniment din viața noastră, cel mai important. Asta este ceea ce credem astăzi. Așa că nu suntem pregătiți să minimalizăm în nici un fel marea realizare a poporului nostru din acei ani cumpliți, dificili și de neuitat. Amintirea tuturor soldaților noștri căzuți e prea sfântă, sentimentele noastre patriotice sunt prea pure și prea profunde ca să facem așa ceva[31].

Comemorarea Marelui Război pentru Apărarea Patriei a slujit drept aducere-aminte a succesului sistemului sovietic. În ochii cetățenilor săi loiali, inclusiv ai lui Simonov, victoria din 1945 justifica regimul sovietic și tot ceea ce realizase acesta după 1917. Însă amintirea populară a războiului – în care era menționat ca război al întregului popor – a reprezentat și o potențială punere la îndoială a dictaturii sovietice. Războiul fusese o perioadă de „destalinizare spontană”, când, mai mult ca oricând altcândva, poporul sovietic fusese obligat să își asume responsabilitatea pentru propriile-i acțiuni și să se organizeze pentru efortul de război, adesea în absența unei conduceri efective sau a unui control din partea partidului.

După cum se temea regimul postbelic, memoria colectivă despre o astfel de libertate și inițiativă putea să devină periculoasă dacă ar fi dat naștere unor idei de reformă politică.

Mulți ani, amintirea războiului a fost deliberat minimalizată în cultura publică a regimului sovietic. Până în 1965, Ziua Victoriei nici măcar nu a fost o sărbătoare sovietică oficială și organizarea paradelor și a festivităților era lăsată în seama grupurilor de veterani. Publicațiile despre război erau strict cenzurate și romanele despre război erau controlate din punct de vedere politic[*3.]. Ziarele din timpul războiului au fost retrase din bibliotecile publice. După 1956 a avut loc o relaxare parțială a acestor controale asupra amintirilor de război. S-au publicat memorii scrise de veteranii de război. Scriitori care luptaseră în război când erau tineri au publicat povestiri și romane inspirate din propriile experiențe pentru a zugrăvi realitatea războiului soldaților – „adevărul din tranșee” (*okopnaia pravda*), cum era denumit adesea –, scrieri ce au funcționat ca o contrapondere morală la versiunea propagandistică a războiului[*4.]. Însă aceste publicații împingeau granițele spre ceea ce va permite dezghețul lui Hrușciov: partidul era pregătit să dea vina pe Stalin pentru dificultățile militare, dar nu să conteste povestea oficială a războiului ca triumf al disciplinei și conducerii comuniste. În 1962, Mihail Suslov, responsabilul cu ideologia în Politburo, i-a spus lui Grossman că romanul său despre război, *Viață și destin*, care fusese oprit de la publicare de KGB după ce fusese trimis în acest scop la revista *Znamea*, nu va putea fi tipărit pentru cel puțin încă 200 de ani (a fost publicat prima oară în Rusia în 1988).

Amintirea războiului a fost și mai strict controlată de regimul lui Brejnev, care s-a folosit de comemorarea victoriei sovietice pentru a crea o puternică demonstrație de loialitate publică și legitimitate politică în propria-i favoare. În 1965, Ziua Victoriei a devenit sărbătoare sovietică oficială, celebrată cu mult fast de întreaga conducere a partidului și incluzând ca element principal o paradă militară în Piața Roșie. Cu ocazia aniversării s-a inaugurat un nou Muzeu al Forțelor Armate, vastă colecție de obiecte ridicând aducerea-aminte a războiului la nivel de cult. Doi ani mai târziu, lângă Zidul Kremlinului a fost înălțat Mormântul Soldatului Necunoscut, devenit rapid un loc sacru pentru statul sovietic și un loc pentru un omagiu ritual adus de miresele și mirii sovietici. La Volgograd (anterior Stalingrad) a fost finalizată în 1967 construirea unui complex memorial. În centrul său se afla Maica Rusia cu o sabie imensă în mână, cea mai înaltă statuie din lume la acel moment, având 52 de metri. Acela a fost momentul când cifra statistică repetată necontenit, de „20 de milioane de morți”, a intrat în propaganda sovietică drept simbol mesianic al sacrificiului unic făcut de Uniunea Sovietică pentru eliberarea omenirii.

Maica Rusia, parte din Complexul Memorial al Războiului de pe Kurganul Mamaev din Volgograd

Simonov era mult prea soldat, văzuse prea multe din realitățile războiului ca să aibă de-a face cu manipularea amintirii lui publice. Cugetase mulți ani la semnificația războiului și la cauzele victoriei sovietice. Gândirea sa despre război a devenit un fel de meditație morală asupra lui Stalin și a sistemului sovietic în ansamblu: dacă a fost sau nu justificat să se irosească atât de multe vieți pentru a câștiga războiul și dacă forța de constrângere a fost cea care i-a îndemnat pe oameni spre victorie sau dacă a fost vorba de ceva mai profund, dinlăuntrul lor, forța spirituală a patriotismului sau rezistența stoică, fără legătură cu nici o politică. În decursul ultimului deceniu de viață, Simonov a strâns memorii și mărturii ale soldaților. Până la moartea sa, în 1979, adunase o imensă arhivă de memorii, scrisori și câteva mii de ore de interviuri înregistrate[*5.]. Multe dintre aceste mărturii au fost incluse în *A plecat un soldat* (1975), un „film-poem în șapte părți”, fiecare reflectând un alt aspect al experienței soldaților,

cu interviuri și lecturi din operele lui Simonov. Într-un mod ieșit din comun pentru vremea sa, filmul aducea la viață grozăviile războiului și suferințele soldaților, portretizați ca niște ființe umane obișnuite comportându-se cu optimism și curaj în cele mai dificile împrejurări. Unul dintre cele mai lungi capitole ale filmului se concentrează pe larg asupra rănilor soldaților, înfățișând un infanterist care a fost rănit de șapte ori, dar cu toate acestea își continuă drumul spre Berlin. Filmul este un omagiu adus soldaților de rând din Armata Roșie – curajului și rezistenței a milioane de eroi necunoscuți și neglijați, care au înfăptuit victoria sovietică – de către un bărbat ale cărui opere literare despre război adoptaseră de obicei perspectiva ofițerului. Potrivit Marinei Babak, regizoarea filmului (și iubita lui Simonov din acea vreme), în acest act de omagiere a existat un puternic motiv personal, deoarece „Simonov simțea că nu arătase niciodată suficient curaj" în viața sa. „Spunea că nu era vrednic să apară alături de soldați."[32]

Filmul a întâmpinat opoziție în cercurile conducătoare din armată, care s-au simțit ofensate de realismul necosmetizat și de concepția populistă despre război (cenzorii au insistat să se adauge o secvență în care să i se aducă un omagiu lui Brejnev, ca lider în război). Conducerea Brejnev a privit toate încercările de comemorare a suferințelor poporului în război ca pe o contestare a guvernului. De la mijlocul anilor 1960, multe dintre lucrările literare ale lui Simonov despre război au fost fie interzise de la publicare, fie publicate într-o formă cenzurată. Jurnalele sale de război din 1941, pregătite pentru publicare sub formă de carte (*O sută de zile de război*) în 1967, au fost respinse de cenzorii sovietici, în ciuda apelului

personal al lui Simonov către conducerea de partid (cartea a fost publicată în cele din urmă în anul 1999). Aceeași soartă au avut și eseurile sale despre Jukov și jurnalele lui de război din 1941-1945 (*Diverse zile de război*), care au fost publicate cu tăieturi majore în 1977[33]. Filmul său documentar *Dacă ți-e dragă casa ta* a apărut în 1966 doar după o lungă luptă cu cenzorii, care au tăiat mult din el, în vreme ce versiunea cinematografică a romanului său *Nimeni nu se naște soldat* (1964), al doilea volum din *Vii și morți*, a fost măcelărită în asemenea hal de cenzorii sovietici, încât Simonov a retras titlul romanului și și-a scos chiar și propriul nume din versiunea finală a filmului, care a fost difuzat cu titlul *Răzbunare* în 1967.

Aceste lupte cu cenzura au întărit hotărârea lui Simonov de a căuta adevărul despre război și despre regimul stalinist. Caietele lui de însemnări din acea perioadă sunt pline de rememorări ale întâlnirilor cu Stalin, de întrebări adresate sieși despre ce știa și ce nu știa (sau nu voia să știe) despre crimele lui Stalin atunci când făcuse parte din curtea dictatorului. Cu cât afla mai multe despre minciunile și crimele lui Stalin, cu atât încerca să se distanțeze de trecutul său. „A fost o vreme când, deși aveam unele dubii, l-am iubit pe Stalin”, scria Simonov în 1966. „Astăzi, însă, știind toate pe care le știu despre el, nu mai pot să îl iubesc. Dacă aș fi știut atunci ce știu acum, nu l-aș fi iubit.”[34]

În ultimii ani de viață, Simonov a devenit tot mai cuprins de remușcări din cauza rolului său în regimul stalinist. Ca pentru a-și ispăși păcatele, a încercat din răsputeri să promoveze operele scriitorilor și artiștilor care fuseseră cenzurați sau oprimați în timpul lui Stalin. Încurajat de soția

lui, Simonov a devenit un colecționar particular și un apărător al avangardei sovietice în artă (a organizat o retrospectivă importantă a de mult uitatului pictor Vladimir Tatlin). A jucat un rol de frunte în campania pentru publicarea operelor lui Osip Mandelștam, Kornei Ciukovski, Vsevolod Ivanov și pentru traducerea în limba rusă a romanului *Peripețiile bravului soldat Švejk* de Jaroslav Hašek. Le-a dat bani scriitorilor care suferiseră în trecut – inclusiv lui Borșceagovski, Verei Panova și Nadejdei Mandelștam – și a trimis petiții în numele multor altora pentru locuințe, locuri de muncă și reprimirea în Uniunea Scriitorilor[35].

În 1966, Simonov a demarat procesul care a culminat cu publicarea capodoperei subversive *Maestrul și Margareta* de Mihail Bulgakov, o satiră socială fantastică în care diavolul vine la Moscova și scoate la iveală ce e mai rău în toată lumea prin intermediul farselor lui anarhice. Imposibil de publicat când Stalin era în viață, manuscrisul fusese ascuns într-un sertar după moartea scriitorului, în 1940. În 1956, Simonov a fost numit președinte al comisiei însărcinate cu moștenirea literară a lui Bulgakov de către Elena Bulgakova, văduva scriitorului, o veche cunoștință a mamei lui Simonov. Simonov i-a dat manuscrisul romanului *Maestrul și Margareta* Jeniei Laskina, care lucra pe atunci la *Moskva*, o revistă ce avea mare nevoie de proză pentru a-și crește vânzările din abonamente de care depindeau succesul și fondurile care i se alocau, vânzări aflate în scădere vertiginoasă după sfârșitul dezghețului literar, când devenise o revistă destul de banală și inactivă. Simonov se îndoia că Jenia va reuși să facă în așa fel încât cartea să treacă de cenzori, care deveneau tot mai stricți când era vorba de literatură. Ba chiar o sfătuise pe Elena

Bulgakova să accepte niște tăieturi pentru ca romanul să poată fi publicat. După ce a citit manuscrisul la *dacea* sa într-un weekend, redactorul-șef de la *Moskva*, Evgheni Popovkin, i-a mărturisit Jeniei că se temea să-l publice, chiar dacă știa că astfel ar ajunge celebru. Popovkin a sfătuit-o pe Jenia să dea manuscrisul unui anume redactor de la *Moskva*, un cenzor pensionat care avea relații bune la Glavlit, comitetul însărcinat cu cenzura literară, și căruia, în noua sa calitate de redactor, cenzura nu-i respinsese niciodată vreun manuscris. Cu ajutorul acestui cenzor pensionat, manuscrisul lui Bulgakov a trecut de cenzură cu tăieturi relativ minore și a fost publicat în fascicule în *Moskva* începând din noiembrie 1966. Numărul din noiembrie (150.000 de exemplare) s-a epuizat peste noapte. În următorii doi ani, perioada de care a fost nevoie pentru ca romanul extraordinar al lui Bulgakov să fie publicat ca roman-foileton, a existat o cerere uriașă de abonamente la revistă, căci romanul li s-a părut cititorilor sovietici un miracol în atmosfera opresivă din primii ani ai lui Brejnev. Încântați de succesul lor, Jenia și Simonov au comemorat evenimentul istoric făcând un album cu decupaje conținând toate pasajele care fuseseră tăiate de cenzură. Au făcut trei exemplare: unul pentru Simonov, unul pentru Jenia și unul pentru Elena Bulgakova[36].

Sprijinul acordat de Simonov acestor inițiative era o declarație publică despre politica lui. Începând să salveze opere de artă și de literatură interzise, el se alinia cu aripa liberală din cercurile conducătoare sovietice. Aceste eforturi, pe care le-a întreprins din proprie inițiativă (nu avea nici o funcție oficială în vreo instituție sovietică sau la vreo revistă), i-au atras respectul multor artiști și scriitori, care în anii 1960

și 1970 l-au numit președinte al unor comisii și organizații literare precum Casa Centrală a Literaturii. Simonov nu devenise un liberal în sensul disidenților, care erau prooccidentali și antisovietici, ci, la fel ca mulți reformiști comuniști din epoca lui Brejnev, era deschis la ideea unei schimbări fundamentale în politica și cultura sistemului sovietic. În particular însă se opunea multora dintre politicile acestui sistem – nu în ultimul rând invadării Cehoslovaciei din august 1968, pentru înăbușirea „Primăverii de la Praga" a guvernului reformist al lui Alexander Dubček. Criza din 1968 a fost un punct de cotitură în evoluția politică a lui Simonov. L-a radicalizat. El a început să se întrebe dacă era posibil sau chiar de dorit ca sistemul partidului unic să supraviețuiască în forma inertă creată sub conducerea lui Brejnev. Potrivit fiului său, dacă Simonov ar fi mai trăit câțiva ani, ar fi salutat reformele lui Gorbaciov:

> Ca membru de partid cu state vechi, el nu putea să meargă decât până la un punct, desigur. Ar fi trebuit să își distrugă complet felul de a fi, modelat de partid, ca să se declare public în sprijinul lui Soljenițîn, de pildă, și nu o putea face. Nu știu ce gândea cu adevărat și ce se străduia să creadă ca să rămână la locul lui, dar știu că spre sfârșit a început să evolueze din punct de vedere politic. După mine, aceasta a fost cea mai mare calitate a lui – nu și-a pierdut niciodată capacitatea de a se transforma pe sine[37].

Evoluția ideilor politice ale lui Simonov în ultimii ani de viață a fost intim legată de faptul că și-a reexaminat trecutul. Simonov a ajuns să aibă tot mai mult remușcări cu privire la

conduita lui în timpul conducerii lui Stalin. Pe măsură ce își recunoștea sieși greșelile, devenea mai critic față de sistemul politic care-l făcuse să comită aceste greșeli. Sentimentele sale de căință erau uneori atât de intense, încât ajungeau la limita disprețului de sine, potrivit lui Lazar Lazarev, care era mai apropiat de Simonov decât mulți alții în acea perioadă. Lazarev își amintește că Simonov se critica aspru atât ca scriitor, cât și ca om, chiar și în ocazii publice. Simonov era cunoscut pentru ironia lui autocritică. Prietenii și admiratorii o considerau parte din farmecul lui personal. Însă au existat prilejuri când ei trebuie să-și fi dat seama că autocriticile lui izvorau din impulsuri mai întunecate. La cea de-a cincizecea aniversare a lui de la Casa Centrală a Literaturii, în 1965, o seară de discursuri omagiale în onoarea lui Simonov la care au participat 700 de oaspeți, el a părut să-și piardă răbdarea auzind toate amabilitățile. La finalul serii, tremurând vizibil de emoție, s-a apropiat de microfon pentru a rosti aceste cuvinte extraordinare:

> La astfel de ocazii – când cineva împlinește 50 de ani –, bineînțeles că oamenilor le place să amintească în principal lucrurile bune despre el. Eu vreau doar să le zic celor prezenți, tovarășilor mei care s-au adunat aici, că îmi este rușine pentru multe dintre lucrurile pe care le-am făcut în viață, că nu tot ceea ce am făcut e bine – știu asta – și că nu m-am comportat întotdeauna în conformitate cu cele mai înalte principii morale, nici cu cele mai înalte principii civice, nici cu cele mai înalte principii umane. Sunt lucruri din viața mea pe care mi le amintesc cu nemulțumire, prilejuri când am acționat fără suficientă

> voință, fără destul curaj. Știu asta. Și nu o zic, ca să spun așa, ca un fel de căință, ceea ce este o chestiune personală pentru un individ, ci pur și simplu deoarece, rememorând, cineva vrea să evite repetarea acelorași greșeli. Iar eu voi încerca să nu le repet. [...] De acum înainte, indiferent cu ce preț, nu voi repeta compromisurile morale pe care le-am făcut[38].

Cu timpul, aceste sentimente de remușcare s-au intensificat. A regretat modul în care scrisese despre Stalin și despre Canalul Marea Albă în anii 1930. A simțit remușcări pentru că participase la propaganda regimului stalinist din timpul războiului, pentru că fusese de acord cu minciunile lui Stalin despre „comportamentul criminal" și „trădarea" generalilor sovietici care ordonaseră retragerea în 1941. I-a părut rău pentru acțiunile sale rușinoase de la Uniunea Scriitorilor între 1946 și 1953 – anii care i se păreau „dureroși de rememorat", după cum a scris într-un eseu despre Fadeev: „Sunt multe lucruri care sunt greu de rememorat fără să îți ascunzi sentimentele și multe alte lucruri care sunt încă și mai greu de explicat". În ultimii ani de viață, Simonov s-a angajat într-o luptă îndelungată pentru a-și înțelege acțiunile din cadrul Uniunii Scriitorilor. Și-a interogat propria memorie și a scris câteva ciorne cu relatări personale despre rolul său în campania „anticosmopolită", care au rămas încuiate în arhiva lui. Cu toate acestea, nu a încercat niciodată să-și apere sau să-și justifice acțiunile din acei ani. Lazarev își aduce aminte de seara petrecută acasă la Simonov când acesta a împlinit cincizeci și cinci de ani, în 1970. Propunând un toast invitaților adunați acolo, scriitorul Aleksandr Krivițki a dat

din mână în mână o fotografie a lui Simonov din 1949 și a spus că ar trebui să se bea în acord cu cuvintele unui bine-cunoscut cântec: „Cum era el pe atunci, așa e și azi”. Lazarev s-a simțit ofensat de aluzie – că Simonov a rămas un stalinist – și, propunând toastul următor, a zis că ar trebui să se bea în cinstea curajului gazdei, care „nu s-a temut să se schimbe și să o rupă cu trecutul”. A început o discuție aprinsă despre Simonov, dacă s-a schimbat sau nu și dacă asta era un lucru bun sau rău. A doua zi, Lazarev l-a sunat pe Simonov pentru a-și cere scuze. Însă Simonov nu a considerat că a fost ceva în neregulă. „Dimpotrivă”, își amintește Lazarev, „a zis că discuția fusese extrem de instructivă, deoarece îl ajutase să ia o hotărâre în privința lui însuși: bineînțeles că e mai bine când cineva se schimbă, dacă se schimbă în bine”[39].

Multe dintre activitățile lui Simonov din anii 1970 au fost motivate de nevoia de a compensa acțiunile lui din trecut. Chinuit de amintirile despre atacurile staliniste asupra scriitorilor evrei, a dus o curajoasă campanie în apărarea Liliei Brik, muza unei mari părți din poezia târzie a lui Maiakovski. Lilia Brik a fost ținta unui atac antisemit violent și fățiș al criticilor literari care lucrau pentru Suslov, ce susțineau cu tărie că ar trebui să fie ștearsă din relatările despre viața lui Maiakovski pentru ca amintirea marelui poet sovietic să fie epurată de toate elementele evreiești. Cuprins de regrete din pricina atacurilor sale din 1954 la adresa lui Ehrenburg, Simonov a susținut editarea publicisticii de război a scriitorului. Colecția includea un articol semnat de Simonov, scris în 1944, în care îl descrisese pe Ehrenburg ca pe cel mai bun jurnalist din timpul războiului. Cartea a fost publicată în 1979, cu puțin timp înainte de moartea lui Simonov. Acesta se

afla în spital când a primit un exemplar de la editură. Simonov l-a sunat pe Lazarev, care redactase cartea, și i-a spus că era extrem de fericit și de ușurat că s-a „împăcat” cu Ehrenburg[40].

Mulți oameni din cercurile reformiste ale intelighenției literare au fost sceptici cu privire la liberalismul târziu, cuprins de remușcări, al lui Simonov. Li se părea puțin probabil ca un veteran stalinist să se poată reforma atât de radical. Exista întotdeauna o suspiciune de ipocrizie atunci când Simonov susținea fățiș o cauză liberală. „Simonov, omul cu multe fețe”, scria Soljenițîn, „Simonov, simultan nobilul martir literar și stimatul conservator cu acces în toate cercurile oficiale”[41].

Au existat, într-adevăr, situații când Simonov s-a comportat oricum, numai cu înclinații liberale nu. De exemplu, a luat parte la prigoana dezlănțuită de Kremlin împotriva almanahului literar *Metropol*, compilat și editat de Viktor Erofeev, Evgheni Popov și Vasili Aksionov, publicat (dându-se ca loc și dată „Moscova, 1979”) de către Ardis în SUA. *Metropol* nu era o publicație disidentă, ci, după cum a descris-o ulterior Erofeev, „o încercare de a lupta cu stagnarea în condițiile stagnării”. Furioși din cauza acestei tentative de a le submina controlul asupra cuvântului tipărit, liderii regimului Brejnev s-au răzbunat pe redactorii publicației *Metropol*. Erofeev și Popov au fost excluși din Uniunea Scriitorilor, în vreme ce mulți alți scriitori colaboratori la almanah și-au dat demisia din Uniune, în semn de protest, sau au emigrat din Uniunea Sovietică. Simonov a fost atras în campania împotriva publicației *Metropol* de Suslov, care a exercitat asupra lui presiuni ca să condamne publicația ca „antisovietică”.

Simonov avea un interes personal. Fiica sa, Aleksandra, pe atunci în vârstă de douăzeci și doi de ani, era îndrăgostită de fratele lui Viktor Erofeev, un tânăr istoric de artă pe nume Andrei, cu care se logodise de curând. Aleksandra și Andrei frecventau un grup de prieteni boemi, toți copii ai elitei sovietice (tatăl lui Andrei era un diplomat de rang înalt), care se îmbrăcau ca hipioții și ascultau muzică rock, pe atunci o formă de disidență. După ce a izbucnit scandalul literar, Simonov s-a decis să pună capăt poveștii lor de iubire, fiind hotărât să se distanțeze împreună cu familia sa de Erofeevi, a căror asociere cu disidenții sau cercurile apropiate lor era potențial periculoasă pentru el. Poate că, așa cum crede Andrei, Simonov voia ca Aleksandra să se mărite cu cineva dintr-o familie mai apropiată de cercurile conducătoare sovietice. Poate că se temea că Afacerea *Metropol* ar putea deveni mai problematică (stârnise deja o furtună de proteste în Occident) și că Aleksandra ar avea de suferit de pe urma legăturii apropiate cu familia Erofeev. Teama nu a fost niciodată absentă din relațiile lui Simonov cu regimul sovietic, nici măcar în anii de la finalul vieții, când se bucura de statutul de figură majoră în cercurile conducătoare sovietice și, aparent, n-ar fi trebuit să aibă temeri. În biroul lui Suslov, Simonov a redactat un raport literar despre *Metropol* în care îl condamna nu doar pe Viktor, ci și pe Andrei Erofeev, ca „disident antisovietic”. Când Aleksandra a aflat de la Andrei despre raport, a refuzat să-l creadă, l-a acuzat că îi calomniază tatăl și a rupt logodna. Însă mai târziu a aflat că îi spusese adevărul[42].

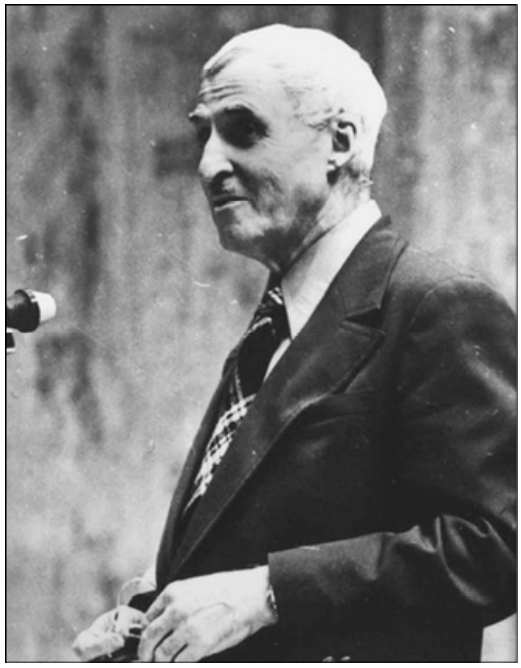

Simonov în 1979

Moartea lui Simonov datorată unei bronșite cronice a fost lentă și dureroasă. Medicilor de la Kremlin le-a fost frică să își asume responsabilitatea tratării lui (o problemă comună în Uniunea Sovietică în deceniile de după Complotul Doctorilor) și nu i-au prescris medicamentele corespunzătoare. În timpul ultimelor luni de viață, când a fost internat periodic la spital, Simonov a continuat să reflecteze la trecutul lui, să se întrebe de ce nu a făcut mai multe pentru a-i ajuta pe cei care apelaseră la el în timpul terorii staliniste. În niște însemnări finale de acest gen, redactate pentru o piesă de teatru (*Cei patru „Eu”*) menită să îmbrace forma unei conversații între sinele lui din prezent și trei „alți sine” din diferite momente din trecut, el se aduce în fața judecății:

— Și cum acționai când cineva pe care îl cunoșteai venea la tine pentru că avea nevoie de ajutor?

— Depinde. Uneori mă sunau, alteori îmi scriau și câteodată mă rugau direct.

— Ce te rugau?

— Depinde. Uneori mă rugau să intervin ca să ajut pe cineva, îmi ziceau ce om bun era. Uneori îmi scriau ca să-mi spună că nu le venea să creadă că cineva cunoscut lor ar putea fi vinovat, că nu puteau să creadă că a făcut lucrul de care era acuzat – că îl cunoșteau prea bine ca să creadă așa ceva.

— Lumea chiar îți scria asta?

— Da, câteodată. Dar mai adesea îmi scriau că știau că nu era treaba lor, că nu puteau să judece, că poate era corect, dar [...]. Și apoi încercau să scrie toate lucrurile bune pe care le știau despre persoana respectivă ca să încerce să o ajute.

— Iar tu ai încercat să ajuți?

— Păi, au fost dăți când nu am răspuns la scrisori. De două ori. O dată pentru că nu îmi plăcea de persoana aceea și credeam că e corect să nu ajut o persoană de care nu îmi place și despre care nu știu nimic. Cu cealaltă ocazie, cunoșteam bine persoanajul, ba chiar fusesem pe front cu el și îmi plăcuse foarte mult, dar când l-au băgat la închisoare în timpul războiului am crezut că era vinovat, că era posibil să fi fost implicat într-o conspirație, deși nimeni nu a vorbit despre așa ceva – era imposibil să se discute asemenea lucruri. El mi-a scris. Nu i-am răspuns, nu l-am ajutat. Nu știam ce să-i spun, așa că am amânat. Apoi, când a fost eliberat, mi-a fost rușine. Cu atât mai mult cu cât s-a dovedit că unul dintre camarazii noștri, un bărbat pe care îl consideram chiar mai slab și mai laș decât

mine, îi răspunsese și ajutase cât de mulți oameni putuse – le trimisese pachete și bani[43].

În timpul unei internări la spital și-a dictat Simonov memoriile, *Prin ochii unui om din generația mea*, care au rămas neterminate la moartea sa[44]. Simonov și-a construit memoriile ca pe o altă conversație cu diverși „sine” din trecutul său, recunoscând că era imposibil de știut ce a crezut cu adevărat la un moment dat din trecut, dar căutând adevărul despre viața lui prin intermediul acestui dialog cu propria-i memorie. Străduindu-se să explice îndelungata lui preocupare față de Stalin, colaborarea cu regimul și natura stalinismului care pusese stăpânire pe el, și-a pus întrebări fără să clipească – și s-a judecat aspru.

Simonov a murit la 28 august 1979. Cenușa lui a fost împrăștiată pe un fost câmp de luptă din apropiere de Moghiliov, locul de odihnă al câtorva mii de oameni căzuți în luptele din iunie 1941. Presa din întreaga lume a anunțat moartea unui mare scriitor sovietic, „preferatul lui Stalin”. În anii ’80, operele lui Simonov au continuat să fie citite ca lucrări clasice în școlile și universitățile sovietice. Ele au fost traduse în multe limbi. Însă după prăbușirea regimului sovietic reputația lui literară s-a năruit și vânzările la cărțile sale au scăzut dramatic. Cititorilor ruși mai tineri, care voiau ceva mai nou, li s-a părut că proza lui este demodată și prea „sovietică”.

3

După 1956, milioane de oameni care colaboraseră într-un fel sau altul la crimele lui Stalin, unii în mod direct, în calitate de oameni ai NKVD-ului sau de gardieni, alții indirect, ca birocrați, au continuat să ducă o viață „normală”. Cei mai mulți dintre ei au reușit să evite orice sentiment de vinovăție izbutind, conștient sau nu, să-și uite acțiunile din trecut, să-și explice sau să-și apere comportamentul prin intermediul ideologiei sau al vreunui alt mit justificator, sau pledând „nevinovat” pe temeiul că „nu au știut” sau că „doar au îndeplinit ordinele”[45]. Puțini au avut curajul să își înfrunte vinovăția cu onestitatea lui Simonov.

Conform celor mai multe estimări, după 1956 în Uniunea Sovietică trăiau în jur de un milion de foști gardieni din lagărele de muncă forțată. Puțini dintre cei care au vorbit despre trecutul lor au dat semne de căință sau remușcare. Lev Razgon își amintește că în anii 1970 a întâlnit un tătar siberian pe nume Niazov la un spital din Moscova. Niazov se întâmplase să fie un fost gardian în lagărul de tranzit de la Bikin, din apropiere de Habarovsk, unde supraveghease executarea a mii de deținuți. Povestea lui era simplă. Fiul unui om de serviciu, Niazov fusese bătăușul școlii și devenise deja un hoț mărunt și un gangster pe când era adolescent. Arestat de poliție, a fost angajat mai întâi ca gardian la închisoarea din Omsk, fiind apoi transferat ca gardian în Gulag. Lagărul de tranzit Bikin, dintre Habarovsk și Vladivostok, era una dintre numeroasele „amenajări speciale” (*speț obektî*) din Gulag unde deținuții erau ținuți pentru câteva zile înainte de a fi împușcați. Niazov a fost implicat în mare măsură în cele între

15.000 și 18.000 de execuții prin împușcare care se estimează că au avut loc în lagărul Bikin în cursul scurtei sale existențe, din 1937 până în 1940. I se dădea votcă înainte și după execuții. Potrivit lui Razgon, Niazov nu a simțit nici regret, nici vinovăție când i s-a spus, peste ani, că victimele sale fuseseră nevinovate. Niazov i-a spus lui Razgon că dormea bine. În timpul războiului, Niazov a fost mobilizat în Armata Roșie. A luptat în Germania, unde a luat parte la jefuirea unei bănci. După 1945, a fost însărcinat cu paza unui depozit militar și s-a îmbogățit din furturi și escrocherii. Dat afară din slujbă de un mahăr din partid nou, a suferit un infarct și a fost adus la spitalul unde l-a întâlnit pe Razgon[46].

Ivan Korceaghin a fost gardian la ALJIR, Lagărul pentru Soțiile Trădătorilor de Patrie. Fiul unui țăran sărac, a avut parte de doar patru ani de școală la țară și nu știa să scrie și să citească când a intrat în armată la vârsta de șaisprezece ani, în 1941. După război a făcut parte dintr-o unitate militară mobilizată pentru diverse misiuni în Gulag. Korceaghin a fost angajat ca gardian în lagărul ALJIR din 1946 până în 1954. Când a fost intervievat, în 1988, știa că arestările în masă care umpleau lagărele de muncă forțată fuseseră nedrepte, dar nu simțea nici o remușcare pentru acțiunile lui. Explica și justifica participarea sa la sistemul de represiune prin intermediul unei ideologii proprii total neîntemeiate, lecții morale inspirate din viață și din ura de clasă față de prizonierele lui.

> Ce este puterea sovietică? te întreb. Este un organ coercitiv! Înțelegi? Să zicem, de exemplu, că stăm aici de vorbă și la ușă bat doi polițiști: „Veniți cu noi!”, zic ei. Și asta este! Asta

e puterea sovietică! Pot să te ia și să te bage la închisoare – degeaba. Și indiferent dacă ești sau nu un dușman al poporului, n-o să convingi pe nimeni de nevinovăția ta. Cam așa stau lucrurile. Eu primesc ordine să păzesc deținutele. Să dau crezare acestor ordine sau să te cred pe tine? Poate că mi-e milă de tine, poate că nu mi-e milă de tine, dar ce pot să fac? Când omori un porc nu ți-e milă de el când guiță. Și chiar de mi-ar fi milă de cineva, cum aș putea să ajut? Când ne retrăgeam de pe front în război, trebuia să abandonăm soldații răniți, știind că vor muri. Ne era milă, dar ce puteam să facem? În lagăr am păzit mame cu copii bolnavi. Plângeau întruna. Dar ce puteam să fac? Erau pedepsite pentru soții lor. Dar asta nu era treaba mea. Eu aveam munca mea de făcut. Se zice că fiul nu răspunde pentru faptele tatălui, dar o mamă răspunde pentru soțul ei. Iar dacă soțul acela e un dușman al poporului, atunci ce fel de fiu ar putea să crească mama? Erau mulți copii în lagăr. Dar ce puteam să fac? Era rău pentru ei. Dar poate că le era mai bine fără mame ca alea. Dușmanii ăia erau adevărați paraziți. Făceau călătorii în străinătate. Se dădeau mereu mari, cu muzica lor, fiecare cu *dacea* lui și cu gătelile lor. Iar cei săraci erau flămânzi, nu aveau pic de grăsime, trăiau mai rău ca animalele. Așa că cine e dușmanul poporului? De ce să plâng pentru cineva? Pe lângă asta, slujba mea nu făcea nimănui nici un rău. Făceam un serviciu guvernului[47].

Ivan Korceaghin, Karaganda, 1988

În timpul perioadei de glasnost de la sfârșitul anilor 1980, când în mass-media a început să fie dezbătut rolul administratorilor Gulagului, mulți foști gardieni le-au scris foștilor deținuți rugându-i să confirme pentru izvoarele istorice că fuseseră cumsecade cu ei în lagăr. Unul dintre ei a fost Mihail Iusipenko. Iusipenko s-a născut în 1905 în familia unui lucrător fără pământ din Akmolinsk. Avea doar trei ani de școală la țară când a izbucnit Primul Război Mondial și plecarea tatălui său în armată l-a silit să se ducă să muncească. Tatăl nu s-a mai întors din război. În anii 1920, Iusipenko a muncit la o fermă pentru a-și întreține mama și frații și surorile mai mici. Și-a pierdut soția și pe cei doi copii în timpul foametei din 1931. Din 1934 a fost lucrător de partid la Karaganda, centrul administrativ al lagărelor Gulag din Kazahstan. A fost curând recrutat de NKVD, care l-a numit comandant-adjunct al lagărului de muncă forțată ALJIR de lângă Akmolinsk. După cum se spune, în cursul celor cinci ani

în lagăr, din 1939 până în 1944, Iusipenko a violat un mare număr de deținute, dar nu a existat nici o anchetă penală a faptelor lui, doar multe zvonuri, care, se pare, au început să-l alarmeze pe Iusipenko în anii dezghețului lui Hrușciov. Între 1961 și 1988, Iusipenko le-a scris câtorva sute de foste deținute, inclusiv multor copii ai femeilor care muriseră ulterior eliberării din ALJIR, rugându-i să ateste în scris buna lui purtare. A primit asemenea dovezi de la douăzeci și două de femei, care au scris că și-l aminteau ca pe un bărbat cumsecade, cu siguranță în comparație cu mulți alți gardieni de la ALJIR (câteva dintre aceste mărturii au fost scrise de femei despre care se spunea că s-au numărat printre victimele violurilor lui). În 1988, după ce un articol despre lagărul ALJIR apărut în ziarul *Leninskaia smena* a afirmat indirect că era vinovat de abuzarea sexuală a deținutelor, Iusipenko a trimis mărturiile redactorilor-șefi de la diverse ziare naționale și locale, precum și la birourile partidului din Kazahstan, cu un lung comentariu menit „să clarifice consemnările istorice”. Iusipenko afirma că a „știut întotdeauna” că deținutele erau nevinovate și că „de la început” le-a „arătat o profundă simpatie”, „nu le-a vorbit niciodată pe un ton poruncitor” și a „făcut tot posibilul să le ușureze povara”, dându-le voie să scrie și să primească mai multe scrisori și pachete decât era permis oficial și completând rapoarte pentru a face în așa fel încât să fie eliberate mai devreme, cu un „mare risc” pentru funcția și chiar pentru viața lui. „Aș fi putut fi cu ușurință acuzat că simpatizam cu dușmanii poporului”, scria Iusipenko, „și atunci ar fi fost sfârșitul pentru mine. Dar eram convins, cum sunt și acum, că făceam un lucru corect”. Trimițând ziarelor mărturiile cu comentariul său, Iusipenko

nu urmărea doar să demonstreze că avea o conștiință curată. El voia să arate că fusese chiar împotriva „represiunilor staliniste” (o sintagmă creată în epoca glasnostului) și că, de fapt, fusese și el o victimă a acestora[48].

Mihail Iusipenko, Karaganda, 1988

Mulți foști funcționari din Gulag au inventat mituri similare despre trecutul lor. Pavel Drozdov, contabilul-șef al Secției de Planificare și inspector la complexul Dalstroi din Gulag, a fost arestat în 1938 și mai apoi condamnat la cincisprezece ani de închisoare în lagărul de muncă din Magadan. După eliberarea sa în 1951, a rămas la Magadan ca muncitor voluntar, la scurt timp după aceea alăturându-i-se soția și fiul. Potrivit poveștii pe care Pavel i-a spus-o fiului său, el fusese doar un specialist oarecare fără o autoritate reală în administrația Trustului Dalstroi care conducea lagărele. Povestea avea un element de adevăr: după arestarea

protectorului său, Eduard Berzin, șeful Trustului Dalstroi, în 1937, Pavel fusese retrogradat în funcția de simplu contabil, iar la scurt timp după aceea a fost și el arestat. Către sfârșitul epocii Hrușciov, Pavel a început să facă cercetări despre Trustul Dalstroi pentru memoriile sale. Țelul lui era să cinstească memoria lui Berzin, prezentându-l drept un reformator economic vizionar și un bărbat omenos și luminat la minte. Însă a fost tulburat profund de o parte din corespondența sa cu foști deținuți de la Dalstroi. Nu își dăduse seama – sau își alungase cumva din minte – de adevărata dimensiune a suferinței umane peste care domnise în Secția de Planificare din Trustul Dalstroi. Pavel a avut un șir de infarcte. La recomandarea medicilor, a renunțat să își mai scrie memoriile. Adevărul despre trecutul lui era încă prea tulburător pentru a fi înfruntat. Pavel a murit în 1967. Fiul lui continuă să creadă că tatăl său a fost un birocrat fără pată, un simplu contabil în complexul Dalstroi din Gulag, într-o vreme când Berzin îl conducea „într-un mod relativ uman și progresist”, și că a căzut victimă regimului stalinist[49].

Amestecul de mit și amintire constituie un sprijin pentru fiecare familie, dar a jucat un rol special în Uniunea Sovietică, unde milioane de vieți au fost distruse. Psihanaliza afirmă că victimele traumelor pot să beneficieze de pe urma plasării experiențelor personale în contextul unei povești mai ample, care le oferă sens și scop. Spre deosebire de victimele pe care naziștii le-au făcut în rândul evreilor, pentru care nu putea să existe o narațiune izbăvitoare, victimele represiunii staliniste au avut două mituri colective principale în care să-și plaseze propriile povești de viață și să găsească un oarecare sens pentru chinurile lor: povestea supraviețuirii, așa cum este

spusă în literatura memorialistică a foștilor deținuți din Gulag, în care suferința lor a fost depășită prin dârzenia umană a supraviețuitorului, și povestea sovietică, în care acea suferință a fost răscumpărată de idealul comunist, de câștigarea Marelui Război pentru Apărarea Patriei sau de realizările Uniunii Sovietice.

Memoriile despre Gulag publicate în deceniile de după dezghețul lui Hrușciov au avut un impact puternic asupra modului în care își amintesc oamenii obișnuiți propria istorie familială din perioada lui Stalin. Influența lor se bazează parțial pe felul în care victimele traumelor își tratează propriile amintiri. Așa cum arată psihanaliza, oamenii cu amintiri traumatizante au tendința să blocheze părți din propriul trecut. Memoria lor devine fragmentară, organizată de un șir de episoade fără legătură (cum ar fi arestarea unui părinte sau momentul evacuării din casă) în loc de o cronologie liniară. Când încearcă să reconstruiască povestea vieții lor, mai ales când puterea lor de a-și aminti este slăbită de bătrânețe, acești oameni au tendința să compenseze breșele din propria memorie inspirându-se din ce au citit sau din ce au auzit de la alții cu experiențe asemănătoare cu ale lor[50]. În primele pagini ale memoriilor sale, scrise în anii 1970, Alexander Dolgun, un funcționar de la consulatul SUA arestat pentru „spionaj” în 1948 și încarcerat într-un lagăr de muncă din Kazahstan, explică aceste lapsusuri din memoria sa:

> Mare parte din povestea mea este ceea ce îmi amintesc cu adevărat, dar o parte este ceea ce trebuie să fi fost. Sunt episoade, chipuri, cuvinte și senzații gravate atât de adânc în memoria mea, încât timpul nu le va șterge. Sunt alte

> ocazii când eram atât de obosit pentru că nu eram lăsat niciodată să dorm, sau eram atât de flămând, de bătut, de cuprins de febră sau de amorțit de ger, încât totul era începețoșat, iar acum pot doar să pun laolaltă ceea ce trebuie să se fi întâmplat, încercând să construiesc o legătură între aceste perioade.

Deși afirmă că are o „memorie extrem de bună”, Dulgan nu are „absolut nici o amintire” despre perioada de două săptămâni dintre plecarea lui din Moscova într-un tren cu deținuți și începutul muncii la o carieră de piatră dintr-un lagăr din Kazahstan[51].

Pentru a umple aceste goluri, oamenii au împrumutat amintiri unii de la alții. Multe dintre scenele descrise de memorialiștii de ocazie despre epoca lui Stalin seamănă izbitor cu scene din cărți celebre despre Teroare, cum ar fi *Destin în bătaia vântului* (1967) de Evghenia Ghinzburg sau *Arhipelagul Gulag* (1973) de Soljenițîn. Deși ambele cărți, publicate inițial în Occident, nu au apărut oficial în Rusia decât abia la sfârșitul anilor 1980, ele au cunoscut o largă circulație prin intermediul samizdatului cu mult timp înainte, ajutând la avântul memorialisticii ocazionale din acea vreme[*6.]. Nu este limpede dacă scenele care apar în aceste memorii reprezintă o amintire directă și nu ce presupune autorul că s-a întâmplat sau își imaginează el că „trebuie să se fi întâmplat” deoarece alții au scris despre episoade similare. Irina Șerbakova, care în anii 1980 a intervievat mulți supraviețuitori ai Gulagului, sugerează modul în care a avut loc acest împrumut de amintiri:

> În decursul multor decenii, viața din Gulag a dat naștere unor nesfârșite zvonuri, legende și mituri, cele mai comune fiind despre oameni celebri – despre care se credea la Moscova că fuseseră de mult executați –, despre care se zicea că au fost văzuți de cineva în cine știe ce lagăr îndepărtat. Existau teme și detalii recurente în astfel de povești. De exemplu, cel puțin patru femei mi-au descris exact aceeași scenă: cum, după mulți ani, când au putut să se uite din nou într-o oglindă, prima imagine pe care au văzut-o a fost chipul propriei mame. Încă de la începutul anilor 1970, am recunoscut incidente care mi-au fost povestite oral și care se potriveau exact cu scene din *Arhipelagul Gulag* al lui Soljenițîn sau din alte memorii tipărite. Între timp [în 1992], poveștile despre lagăre au devenit atât de generalizate, încât consemnarea memoriei orale a devenit mult mai dificilă. Imensa cantitate de informații ce se revarsă din oameni pare să se realizeze adesea printr-o sacrificare a propriilor amintiri până în punctul în care începe să pară că tot ceea ce află li s-a și întâmplat personal[52].

Mulți supraviețuitori ai Gulagului insistă că au fost martori la scene descrise în cărți de Ghinzburg, Soljenițîn sau Șalamov, că îi recunosc pe gardienii sau pe anchetatorii NKVD menționați în aceste cărți sau chiar că i-au cunoscut pe scriitori în lagăre, deși documentele arată limpede că lucrurile nu puteau să fie așa[53].

Există mai multe motive pentru care supraviețuitorii Gulagului au împrumutat în acest fel amintirile publicate. În anii 1970 și 1980, când cărți precum *Arhipelagul Gulag* au

circulat în clandestinitate, multe victime ale represiunii staliniste s-au identificat atât de puternic cu poziția ideologică din acestea, pe care au considerat-o a fi cheia pentru a înțelege adevărul despre lagăre, încât și-au suspendat propriile amintiri independente și au permis cărților să vorbească în numele lor. Victimelor represiunii le lipsea adesea o înțelegere conceptuală clară a propriei experiențe, deoarece nu aveau un cadru structural sau o înțelegere a contextului politic care să dea un sens amintirilor lor. Această breșă le-a întărit tendința de a substitui amintirile coerente și clare ale scriitorilor propriilor lor amintiri confuze și fragmentate. După cum observa un istoric din experiența intervievării supraviețuitorilor Marii Terori:

> Dacă ai pune întrebarea aparent directă „Câți oameni știai că au fost arestați în 1937?”, respondentul te-ar privi, probabil, cu niște ochi mari de uimire: „N-ai citit Soljenițîn? Nu știi că toată lumea a fost arestată?”. Dacă vei continua cu: „Dar au fost arestați membri ai familiei tale?”, poți să te aștepți să urmeze o pauză. [...] „Păi [...], nu, nu din familia mea, dar toți ceilalți au fost arestați.” Pe urmă întrebi: „Câți oameni au fost arestați din apartamentul la comun în care locuiai?”. E o pauză foarte lungă, urmată de „Hmm, păi nu prea îmi aduc bine aminte, dar da, da, a fost unul, Ivanov, care locuia în ultima cameră, da, acum îmi aduc aminte”[54].

Acest exemplu arată de ce mărturiile orale, în ansamblu, sunt mai de încredere decât memoriile literare, care de obicei au fost considerate un izvor mai autentic pentru trecut. La fel ca

toate amintirile, mărturia dată în cadrul unui interviu este nesigură, dar, spre deosebire de o carte, poate fi verificată și testată cu ajutorul altor dovezi pentru a separa amintirile reale din hățișul amintirilor primite de-a gata sau închipuite.

Memoriile publicate despre Gulag au influențat nu doar amintirea unor scene și oameni, ci însăși înțelegerea experienței trăite. Toate memoriile despre Teroarea lui Stalin sunt narațiuni reformulate de supraviețuitori[55]. Povestea pe care aceștia o spun este, de obicei, una despre purgatoriu și mântuire – o călătorie prin „iadul" Gulagului și înapoi la „viața normală" –, în care naratorul transcende moartea și suferința. Această morală înălțătoare a narațiunii ajută la explicarea influenței memoriilor literare asupra modului în care își amintesc propriile povești alți supraviețuitori ai Gulagului. Memoriile lui Ghinzburg, în special, au devenit un model de narațiune a supraviețuitorului și structura ei literară a fost copiată de nenumărați memorialiști ocazionali cu povești de viață deloc diferite de ale ei. Tema unificatoare din memoriile sale este renașterea prin intermediul iubirii – o temă care conferă scriiturii ei un efect puternic ca operă literară. Ghinzburg explică supraviețuirea ei în lagăre ca pe o chestiune a credinței ei în ființele umane; scânteile de omenie pe care le trezește în alții și care o ajută să supraviețuiască sunt un răspuns la credința ei în oameni. În prima parte a memoriilor ei, *Destin în bătaia vântului*, Ghinzburg povestește despre munca ei într-o creșă din Kolîma, unde îngrijirea copiilor îi aduce aminte de fiul ei și îi dă puterea să continue. În partea a doua, *OCNA… ce binecuvântare!*(1981), este transferată de la creșă într-un spital, unde se îndrăgostește de un deținut ca și ea, care lucrează ca medic în lagăr. În ciuda

chinului cumplit al despărțirilor repetate, amândoi supraviețuiesc și reușesc cumva să păstreze legătura până la moartea lui Stalin. Puși în libertate, dar încă exilați din marile orașe ale Rusiei, ei se căsătoresc și adoptă un copil[56]. Această traiectorie narativă se repetă la nesfârșit în literatura memorialistică. Uniformitatea unor astfel de „cronici de familie” și „povestiri documentare”, care sunt, practic, identice ca structură de bază, ca formă și ca tonalitate morală, este remarcabilă și nu se poate explica doar printr-o modă literară. Poate că acești memorialiști, care au trăit cu toții vieți atât de ieșite din comun, au simțit nevoia de a-și lega destinul de cel al altora la fel ca ei prin intermediul rememorării poveștii lor de viață în conformitate cu un prototip literar.

Narațiunea sovietică oferea un alt tip de consolare, asigurându-le pe victime că sacrificiile lor au fost în slujba țelurilor și realizărilor colective. Ideea unui țel sovietic comun nu era doar un mit propagandistic. Ea îi ajuta pe oameni să se împace cu suferințele personale, dându-le sentimentul că viața lor era validată de rolul pe care îl jucaseră în lupta pentru idealul sovietic.

Memoria colectivă despre Marele Război pentru Apărarea Patriei a fost foarte puternică sub acest aspect. Ea le-a dat posibilitatea veteranilor să creadă că durerea și pierderile lor au avut un țel și o semnificație superioare, reprezentate de victoria din 1945, cu care se mândreau. Istoricul Catherine Merridale, care a realizat interviuri cu veterani în Kursk pentru cartea ei despre armata sovietică în timpul războiului, a descoperit că aceștia nu vorbeau despre experiențele lor cu înverșunare sau autocompătimire, ci își acceptau cu stoicism toate pierderile, și că, „în loc să încerce să retrăiască scenele

cele mai cumplite ale războiului, ei aveau tendința să adopte limbajul statului sovietic dispărut, vorbind despre onoare și mândrie, despre răzbunare justificată, despre patria mamă, Stalin și necesitatea absolută a credinței". După cum explică Merridale, identificarea cu mitul sovietic despre război era un mecanism de apărare al acestor veterani, care le dădea posibilitatea să trăiască cu amintirile lor dureroase:

> Pe atunci, în timpul războiului, ar fi fost destul de ușor să cedezi, să simți profunzimea fiecărei grozăvii, dar asta ar fi fost și fatal. Calea spre supraviețuire se găsea în acceptarea stoică, în concentrarea pe ceea ce era de făcut imediat. Vocabularul oamenilor era practic și optimist, căci orice altceva ar fi putut să provoace disperare. Șaizeci de ani mai târziu, ar fi fost din nou ușor să caute simpatie sau pur și simplu să pretindă atenție prin relatarea unor povești înfricoșătoare. Însă, pentru acești oameni, asta ar fi echivalat cu o trădare a valorilor care constituiseră mândria lor colectivă, modul lor de viață[57].

În mod similar, cei care s-au întors din lagărele de muncă forțată au găsit consolare în ideea stalinistă că, în calitate de muncitori în Gulag, își aduseseră și ei o contribuție la economia sovietică. Mai târziu, mulți dintre ei au privit retrospectiv cu imensă mândrie la fabricile, barajele și orașele pe care le construiseră. Această mândrie izvora parțial din credința lor neîntreruptă în sistemul sovietic și ideologia lui, în ciuda nedreptăților de care avuseseră parte, și, poate, parțial, din nevoia de a găsi un sens superior pentru suferința lor. În *OCNA… ce binecuvântare!*, Ghinzburg rememorează ce a

simțit când s-a întors la Magadan, un oraș care a fost construit de deținuți ca ea din lagărele din Kolîma:

> Ce misterioasă e inima omului! Îl blestem din tot sufletul pe cel căruia i-a trecut prin minte să construiască orașul ăsta în înghețul ăsta veșnic, pe care-l încălzește cu sângele, sudoarea și lacrimile unor oameni total nevinovați... Și, în același timp, simt în mod clar o mândrie idioată. Cât a crescut și ce frumos s-a făcut în cei șapte ani de absență a mea Magadanul nostru! Pur și simplu e de nerecunoscut. Admir fiecare felinar, fiecare bucățică de asfalt și chiar afișele ce anunță că la casa de cultură va avea loc un spectacol, opereta *Prințesa dolarilor*[58].

La Norilsk, această mândrie supraviețuiește în rândul segmentelor mai vârstnice ale populației orașului (circa 130.000 de locuitori), alcătuită în mare parte din foști deținuți din Gulag și descendenții lor, cu o mică minoritate de foști administratori din lagăre și muncitori voluntari, ale căror familii au rămas în această așezare de la Cercul Polar de Nord după ce a fost desființat Gulagul. Mulți au rămas deoarece nu aveau unde să se ducă în altă parte. După 1953, când administrarea complexului industrial a fost transferată de la Gulag către Ministerul Industriei Grele, locuitorii din Norilsk au fost integrați pe deplin în toate instituțiile obișnuite ale conducerii sovietice (școli, organizațiile de pionieri și Comsomol, filiale de partid etc.), fapt care a ajutat la crearea unei conștiințe sovietice – și, într-o oarecare măsură, a patriotismului sovietic local bazat pe mândria lor de locuitori ai Norilskului – ce s-a suprapus amintirii Gulagului. Chiar și în

ziua de azi orașul este sărbătorit prin cântece și povestiri. Oamenii încă mai cântă:

Norilsk, iulie 2004

Iată un oraș pe nume Norilsk,
Unde săpăm după cupru și nichel.
Aici oamenii sunt toți puternici,
Oricine în Rusia știe de Norilsk.

Cărți și filme comemorează bărbații și femeile care au înfruntat curajos vitregiile naturii pentru a construi Norilskul, trecând adesea peste faptul că majoritatea lor erau deținuți (în acest oraș bântuit, unde a supraviețui înseamnă a uita, amintirea Gulagului se păstrează aproape de suprafața

conștiinței publice). Mândria civică este legată de spiritul romantic și de pionierat al explorării arctice, ce continuă să-și găsească expresia în ideea populară că e nevoie de o forță specială a spiritului pentru a supraviețui condițiilor aspre din Norilsk:

> Aici, oamenii sunt dintr-o plămadă specială.
> Cei slabi vor da imediat bir cu fugiții.
> Nu-i loc pentru ei în acest ținut aspru,
> Unde bat vânturile,
> Și vuiesc viscolele,
> Și nu există vară deloc[59].

Există, de asemenea, o credință populară că oamenii din oraș au o căldură și un simț al camaraderiei speciale, născute din experiența comună a Gulagului și din lupta comună pentru a supraviețui în aceste condiții. Însă, mai presus de toate, această mândrie civică izvorăște din munca oamenilor din Norilsk, precum Vasili Romașkin, un erou local, care în 2004 încă locuia acolo cu copiii și nepoții.

Vasili Romașkin, 2004

Vasili s-a născut în 1914 într-o familie de țărani din regiunea Moscovei, a fost arestat în 1937 pe motiv că era „culac” și a fost închis la Norilsk din 1939, unde a rămas în complexul minier – mai întâi ca deținut și apoi ca „muncitor voluntar” – până la pensionarea sa, în 1981. Vasili a fost decorat de multe ori pentru munca depusă la Norilsk. Chiar și ca deținut, era cunoscut drept un adevărat stahanovist. După cum explică într-un interviu, este mândru mai ales de contribuția lui la efortul de război sovietic:

> Aceste medalii sunt toate pentru câștigători [ai Întrecerilor Socialiste] – Câștigător pentru Metalurgie, Câștigător al celui de-al Nouălea Plan Cincinal [1971-1975] [...]. Asta am uitat pentru ce e. [...] Iar astea sunt de „Veteran al Complexului [Norilsk]” și de „Veteran al URSS” – pentru

> muncă plină de abnegație și curaj. Iar asta este o medalie jubiliară pentru veteranii Marelui Război pentru Apărarea Patriei, când complexul a fost militarizat. [...] Sunt mândru de rolul pe care l-am jucat în război – mi-am îndeplinit datoria patriotică de cetățean[60].

Vasili vorbește în numele generației vârstnice care preamărește contribuția lagărelor de muncă forțată la economia sovietică, mai ales în timpul războiului, când metalele prețioase pe care le extrăgeau la temperaturi extrem de joase au fost esențiale pentru victoria sovietică. La acest sentiment al împlinirii se referă, parțial, locuitorii când își declară dragostea pentru frumusețea Norilskului, așa cum fac adesea, un oraș pe care l-au construit cu mâinile lor (nimeni nu pare să bage de seamă că atmosfera lui este permanent otrăvită de gaze toxice de culoare galbenă, din cauza cărora nici un copac nu poate să crească). „Este un oraș frumos", declară Olga Iaskina, care a fost închisă în lagărul de muncă de la Norilsk la începutul anilor 1950 și nu a mai plecat niciodată din oraș. „Este micul nostru Leningrad."[61] Multe dintre clădirile din centru sunt, într-adevăr, construite în stilul neoclasic al Sankt-Petersburgului (alt oraș construit de sclavi). Norilskul reprezintă un paradox uimitor: un mare oraș industrial construit și populat de deținuți din Gulag, a căror mândrie civică izvorăște din propria lor muncă de sclavi depusă pentru regimul stalinist.

Un paradox asemănător stă la baza nostalgiei populare după Stalin, pe care, la mai mult de o jumătate de secol după moartea dictatorului, continuă s-o simtă milioane de oameni, inclusiv multe dintre victimele lui. Potrivit unui sondaj

realizat de Centrul Rus pentru Studierea Opiniei Publice (VȚIOM) în ianuarie 2005, 42% din populația Rusiei voia revenirea unui „lider ca Stalin” (60% dintre respondenții cu vârste peste 60 de ani erau în favoarea unui „nou Stalin”)[62]. Această nostalgie are doar o slabă legătură cu politica și ideologia. Pentru cei vârstnici, care își amintesc epoca lui Stalin, are de-a face mai mult cu emoțiile investite în amintirea trecutului – perioada legendară a tinereții lor, când magazinele erau pline de marfă, când existau ordine socială și siguranță, când viața lor era organizată și i se conferea un rost prin țelurile simple ale planurilor cincinale și când totul era clar, alb sau negru, deoarece Stalin gândea în locul lor și le spunea ce să facă. Pentru acești oameni, nostalgia după „vremurile bune de demult” ale lui Stalin reflectă incertitudinea din viața lor de pensionari, mai ales după prăbușirea regimului sovietic în 1991: creșterea prețurilor a făcut ca multe bunuri să fie peste posibilitățile lor financiare; inflația le-a ruinat economiile; criminalitatea excesivă i-a înspăimântat pe bătrâni, făcându-i să stea în casele lor.

Cei care au cedat acestei nostalgii nu au fost doar indivizii care au avut un anumit statut – imensa armată de demnitari sovietici și de funcționari mărunți, gardieni din lagăre, polițiști, șoferi, funcționari feroviari, mahări din fabrici și colhozuri, funcționari de la spațiul locativ și oameni de serviciu, care priveau retrospectiv la vremurile când erau legați, ca niște „micuți Stalini” în propria lor sferă de putere, de Marele Conducător într-un singur lanț ierarhic. Chiar și cetățenii obișnuiți erau nostalgici, acei oameni care nu deținuseră vreun loc special în regimul stalinist, dar a căror viață fusese prinsă în destinul acestuia. Mihail Baitalski își

amintește cum în anii 1970 s-a întâlnit cu un stalinist bătrân, un camarad din Comsomolul anilor 1920, ajuns inginer cu o funcție de nivel mediu într-o fabrică din vremea lui Stalin. Inginerul a rămas un susținător fanatic al lui Stalin. Nu încerca să-l apere pe dictator (cunoștea faptele), deși erau multe premise staliniste pe care încă le credea și refuza să le pună la îndoială, cum ar fi vinovăția lui Tuhacevski și a altor „dușmani ai poporului". Baitalski a ajuns la concluzia că vechiul său prieten nu era atașat de vreo ideologie stalinistă anume, ci de „mândria datorată calităților pe care le avusese în acei ani înflăcărați ai tinereții". Nu voia să renunțe la convingerile pe care le avusese în anii 1920 și 1930, convingeri care deveniseră parte integrantă a personalității lui, și refuza să recunoască faptul că exact acele calități hrăniseră „dorința lui lăuntrică de a accepta tot, absolut tot, inclusiv executarea celor mai apropiați camarazi ai săi[63].

Această nostalgie nu le-a fost străină nici victimelor lui Stalin și descendenților acestora. Leonid Saltîkov a fost fiul unui preot împușcat în 1938. Leonid a ascuns arestarea tatălui său când a devenit muncitor într-o fabrică și mai apoi inginer. În 1965 a intrat în partid, ajungând secretarul Comitetului de partid din fabrica unde lucra. Leonid a fost toată viața un susținător fanatic al lui Stalin. A jelit moartea lui Stalin și a ținut o poză a lui pe birou până când a ieșit la pensie din fabrică, în 1993. În cursul interviurilor, Leonid a negat că Stalin a fost răspunzător pentru arestările în masă din anii 1930, inclusiv pentru arestarea tatălui său:

> Da, tatăl meu a suferit, și au fost mulți ca el, dar Stalin a fost totuși mai bun decât oricare dintre conducătorii pe

care îi avem azi. Era un om cinstit, chiar dacă oamenii din preajma lui nu erau. [...] Nu uitați că datorită lui am câștigat războiul, și asta este o mare

Leonid Saltîkov, 1985

realizare. Dacă azi ar încerca cineva să ducă un război ca acela, nu ar exista nici o garanție că Rusia l-ar câștiga, absolut nici o garanție. Stalin a construit fabricile noastre și căile noastre ferate. A scăzut prețul la pâine. Ne-a îndemnat pe toți să muncim pentru că știa că dacă învățam asiduu și mergeam la facultate ni se garanta un loc de muncă bun, ba chiar puteam să alegem o fabrică. Totul depindea de cât de mult munceai[64].

Vera Minusova avea șaisprezece ani când tatăl ei, inginer feroviar în Perm, a fost arestat și împușcat în 1937, iar de atunci, așa cum singură recunoaște, a trăit într-o teamă

aproape permanentă, în ciuda faptului că s-a căsătorit în 1947 cu un demnitar din Perm. În cursul interviurilor din 2004, ea încă se temea să vorbească despre multe subiecte care aveau legătură cu Teroarea și în mai multe momente a insistat ca reportofonul să fie oprit. În aceste interviuри, Vera a privit retrospectiv cu nostalgie spre perioada lui Stalin,

Vera Minusova la Complexul Memorial dedicat Victimelor Represiunii
din apropiere de Ekaterinburg, mai 2003. Lumânarea pe care a aprins-o se află
în dreptul numelui tatălui ei (care este scris incorect).

ca la o epocă în care „cele necesare vieții erau accesibile tuturor” și existau „mai multă disciplină și ordine decât avem azi”. Vera a lucrat peste cincizeci de ani în calitate de contabilă la căile ferate sovietice. S-a plâns că „astăzi oamenii nu vor să muncească” și a afirmat că era mai bine pe vremea lui Stalin, când „toată lumea era pusă la muncă”.

> Disciplina e fundamentală. Trebuie să-i ții pe oameni sub control și să folosești biciul dacă e nevoie. Astăzi ar trebui să se revină la metodele pe care le folosea Stalin. Nu poți să permiți ca oamenii să întârzie la serviciu sau să plece când vor ei. Dacă vor slujba, ar trebui să fie obligați să muncească în conformitate cu regulamentele[65].

Iraida Faivisovici avea doar patru ani când ambii ei părinți, frizerul și coafeza din Osa, au fost arestați și trimiși în Gulag, în 1939. În timpul interviurilor din 2004, și ea a susținut că viața era mai bună în timpul lui Stalin. „Lumea nu se omora pe străzi! Pe atunci nu era periculos să ieși noaptea în oraș.” Potrivit Iraidei, pe vremea lui Stalin liderii politici erau cinstiți: „Uneori exista, desigur, penurie de alimente sau de îmbrăcăminte, dar în ansamblu își țineau promisiunile”. Asemenea multor oameni în vârstă care au crescut într-un apartament la comun, Iraidei îi e dor de colectivismul acelor ani, pe care și-i aduce aminte ca pe o existență mai fericită în comparație cu viața ei singuratică de pensionară:

> Viața pe vremea lui Stalin era mai bogată din punct de vedere spiritual – trăiam mai liniștiți și mai fericiți. Pentru că toți eram la fel de săraci, nu puneam mare accent pe valorile materiale, dar ne distram mult – totul era sincer, totul se împărțea între prieteni și membrii familiei. Oamenii se ajutau unii pe alții. Locuiam unii în camerele altora și celebram sărbătorile împreună cu toată lumea pe stradă. Astăzi, fiecare familie trăiește doar pentru sine.

Iraida zice că pe vremea aceea oamenii aveau mai multă speranță și mai mult rost în viață:

> Credeam că viitorul va fi bun. Eram convinși că viața va deveni mai bună dacă muncim bine și cinstit. [...] Nu ne închipuiam că făuream raiul pe pământ, dar chiar credeam că clădeam o societate în care va fi de ajuns pentru toți, în care va fi pace și nu vor mai exista războaie. [...] Această convingere era sinceră și ne ajuta să trăim, deoarece însemna că ne concentram asupra educației și muncii noastre pentru viitor în loc să ne concentrăm asupra problemelor noastre materiale. Pe atunci ne mândream mai mult cu munca noastră decât ne mândrim azi. Este greu să trăiești fără convingeri. În ce credem noi azi? Nu avem idealuri[66].

4

În ciuda nostalgiei, moștenirea distrugătoare a regimului stalinist a continuat să fie resimțită de descendenții victimelor lui Stalin multe decenii după moartea dictatorului. Nu a fost vorba doar de problema relațiilor interumane pierdute, a vieților și familiilor distruse, ci și de a traumelor transmise de la o generație la alta[67] [*7.].

De la părinții ei, executați amândoi în 1937, Elizaveta Delibaș a moștenit o teamă de autoritățile sovietice care a durat toată viața și pe care a transmis-o copiilor ei. Crescută

de bunici la Tbilisi și apoi de mătușa ei, o stalinistă înfocată, la Leningrad, Elizaveta își depășise această teamă în anii adolescenței intrând în Comsomol și devenind activistă. Învăța sârguincios și obținea note mari la școală, ceea ce i-a dat posibilitatea să se înscrie ca studentă la limbi străine la Universitatea din Leningrad, în 1947. Însă teama ei nu a dispărut niciodată. „M-am simțit mereu inferioară și nesigură pe mine din cauza a ceea ce li se întâmplase părinților mei", își amintește ea. „Toată viața am avut teama asta lăuntrică, un sentiment de pierdere și vulnerabilitate, un sentiment că nu eram pe deplin valoroasă ca ființă umană și că în orice clipă puteam să fiu insultată sau umilită de persoane cu o poziție de autoritate." Temându-se că va fi arestată la Leningrad, Elizaveta și-a abandonat ambițiile de cercetare postuniversitară și a fugit la Krasnodar, un oraș liniștit din Kuban, unde a fost profesoară la o școală până în 1954, când s-a întors la Leningrad cu soțul ei, un student la fizică pe nume Iosif Liberman, și a obținut o slujbă de bibliotecară.

Iosif provenea dintr-o familie de evrei din Leningrad care, în secret, nu erau de acord cu regimul sovietic. Diferența față de opiniile ortodoxe ale mătușii ei a fost o revelație pentru Elizaveta, care, încurajată de dezvăluirile de la cel de-al XX-lea Congres al partidului, a început să gândească mai critic despre evenimentele legate de dispariția părinților ei. În 1958 a descoperit, în sfârșit, că părinții ei fuseseră împușcați. A fost un șoc, deoarece sperase că mama ei mai era în viață și se uitase mereu pe cerul nopții la Carul Mare, așa cum o sfătuise ea în ultima scrisoare trimisă din lagărul de muncă forțată de la Solovețki, ca simbol al acestei speranțe. Această descoperire a sporit sentimentul de înstrăinare al Elizavetei față de

sistemul sovietic. Ea și Iosif au ajuns să facă parte din grupul studențesc de opoziție înființat de Mihail Molostvov, arestat și exilat din Leningrad în 1958. Au făcut parte din cercul lui Iosif Brodski, poetul leningrădean judecat în 1964 pentru „parazitism” și condamnat la cinci ani de exil în nord (pedeapsă comutată în 1965, în urma protestelor din întreaga lume). Spre sfârșitul anilor 1960 au avut legături apropiate cu evreii sovietici (*refuznik*) cărora li se refuzau vizele de a părăsi URSS, ale căror proteste au devenit o parte importantă a mișcării pentru drepturile omului.

În tot acest timp, Elizaveta a trăit cu teamă. Se temea pentru Iosif, căruia mulți ani după terminarea tezei de doctorat nu i s-a acordat diploma de doctor (care îl califica pentru un salariu de profesor universitar) – o pedeapsă relativ mică pentru legătura sa cu cercurile de opoziție, dar care conținea amenințări mai rele pentru viitor. Elizaveta a devenit tot mai retrasă. Se temea pentru copiii ei, Aleksandr (născut în 1955) și Anna (născută în 1960). Ducea o „viață secretă”, îngrozită că ideile disidente vor conduce la arestarea ei și îi vor lipsi pe copii de mamă, la fel cum pățise și ea când era copil. „Pierderea mamei a fost cel mai puternic sentiment din viața mea”, își amintește ea. „M-a făcut să-mi fie teamă permanent pentru propriii mei copii.”

Ca mamă, Elizaveta era excesiv de protectoare, după părerea Annei[*8.]. Nu i-a povestit fiicei despre trecutul familiei. „A fost un subiect tabu de-a lungul întregii mele copilării”, își amintește Anna. Când avea paisprezece ani, Anna a aflat de la fratele ei că bunicii lor fuseseră împușcați pe vremea Terorii. Dar când și-a întrebat mama, i-a spus că au fost uciși în război. Elizaveta i-a ascuns fiicei ei adevărul despre părinți până în

perioada glasnostului. Copil fiind, Anna nu a știut că părinții ei sunt implicați în cercurile opoziției: „M-au protejat și m-au ținut departe de activitățile lor”. Nu și-a dat seama decât în anii 1980 că mulți dintre părinții prietenilor ei erau disidenți, că Brodski a venit în vizită la ei în apartament sau că manuscrisele pe care le citeau părinții ei erau literatură clandestină. Singurul lucru asupra căruia insista mereu mama ei era ca fata să învețe sârguincios. „Ne bătea mereu la cap că trebuie să ne străduim mai mult decât ceilalți copii de la școală, deoarece din cauza numelor noastre evreiești ni se vor da note mai mici”, își amintește Anna. Anna a simțit această presiune ca pe o povară, ca și cum ea trebuia să compenseze studiile întrerupte după facultate ale mamei ei: „Doamne ferește să nu fi fost printre primii la școală. Eram obligată să fiu deșteaptă, nu aveam voie să fiu altfel”. Annei îi era interzis să aibă de-a face cu copii din familii proletare deoarece mama ei se temea că aceștia ar putea reprezenta un pericol dacă le dezvăluia trecutul familiei. „Privind în urmă, îmi dau seama că mama voia să mă împrietenesc cu copiii din familiile educate care, la fel ca familia noastră, fuseseră persecutate”, reflectează Anna. Anna a fost educată să rămână modestă, să nu se considere mai presus de mulțime, să fie conformistă, loială din punct de vedere politic, să intre în organizațiile de pionieri și Comsomol, deși ea simțea instinctiv că această supunere față de autorități era „doar de fațadă”.

Anna admite că există o teamă adânc înrădăcinată în ea, o lipsă de încredere în sine și o inhibiție socială pe care le crede moștenirea modului în care a fost educată de mama ei:

> E greu de spus ce este teama, deoarece o simt de când eram copil. Mă tem de orice fel de contact cu birocrația. [...] Este teama de a fi umilită. [...] Este ceea ce am fost învățată de când eram mică, să mă retrag din orice situație în care conduita mea ar putea fi criticată de autorități. [...] Din adolescență am fost deschisă cu prietenii mei, dar retrasă din punct de vedere social. [...] Îmi era teamă să fiu cu persoane străine și încercam întotdeauna să nu ies în evidență.

Teama Annei era amenințătoare, dar vagă și prost definită, deoarece în copilărie nu i s-a povestit niciodată despre represiunea suferită de familia ei. A lovit-o cu forță maximă abia când a devenit conștientă de consecințele biografiei ei pătate. Anna își amintește bine acel moment: îi spusese unuia dintre profesori că i-ar plăcea să meargă la universitate și el o întrebase dacă poate, nu din cauza capacității ei, ci din cauză că, după cum i-a explicat, „nu se dau note maxime persoanelor cu nume ca al tău [evreiesc]”. Anna a devenit „isterică”. Era umilirea de care se temuse.

Ca să poată merge la universitate, unde a studiat turismul, atunci când a depus cerere pentru pașaportul sovietic Anna a adoptat naționalitatea georgiană a mamei ei, în loc de cea evreiască a tatălui. A intrat în Comsomol și apoi, când a fost deziluzionată de ideologia acestuia, a rămas în continuare în organizație, temându-se că dacă ar părăsi-o ar avea probleme cu autoritățile de la universitate. Nu o interesa politica, nu a avut de-a face niciodată cu disidenții și, deși pretinde că a știut întotdeauna că sistemul sovietic era nedrept, și-a cenzurat gândurile și pasiunile și nu și-a permis niciodată să se poarte

în vreun fel care să ridice suspiciuni cu privire la loialitatea ei[68].

Această „teamă genetică”, așa cum o numește Anna, i-a afectat pe copiii victimelor lui Stalin în multe și diverse moduri, de la prietenii pe care și-i făceau la școală, până la alegerea carierei. Vladimir Korsakov, de pildă, s-a născut într-o veche familie din rândul intelighenției din Leningrad, care a avut de suferit în epurările din anii 1930 și 1940. Profund traumatizat de amintirile din copilărie despre asediul Leningradului, el a refuzat o carieră de dansator în Baletul Kirov la sfârșitul anilor 1950 și s-a dus în schimb să lucreze la Fabrica Baltică, o mare uzină de proiectare și construcții navale, deoarece, chiar și pe atunci, după cum își amintește, se temea să nu fie stigmatizat ca fiu al unui „dușman al poporului” și voia să se protejeze prin „amestecul cu masele muncitorești”[69].

Aleksei Iurasovski a crescut în apartamentul la comun al familiei Haneevski din Moscova în anii 1950 și la începutul anilor 1960. Mama lui era fiica medicului militar Aleksei Haneevski, care primise titlu nobiliar în Primul Război Mondial, iar tatăl lui era descendentul unei familii nobile ruso-georgiene. Bunicul patern al lui Aleksei și mai mulți străunchi luptaseră în Armata Albă în Războiul Civil. Deoarece părinții și bunica lui erau extrem de precauți față de vecinii lor muncitori, Aleksei a învățat să-și țină gura și să nu aibă încredere în nimeni. „Am fost învățat să mă tem de regim”, își amintește el.

> Bunica exagera până la absurd aceste aspecte, avertismentele ei fiind destul de fantastice, deși

> convingătoare pentru un copil. De pildă, mi-a spus povestea unui băiat care a pus un picior pe treptele din fața ambasadei Finlandei și a fost arestat imediat – după care nu a mai fost văzut niciodată. Această poveste m-a înfricoșat rău. Bunica avea multe basme de felul ăsta.

Frica l-a făcut pe Aleksei excesiv de prudent. Ca student la Universitatea din Moscova, a dus o existență izolată; singura lui legătură de încredere cu lumea exterioară era prin intermediul unui aparat de radio cu unde scurte pe care îl construise când era elev ca să asculte BBC-ul. După ce evitase intrarea în Comsomol și orice implicare în politica studențească, pe care o găsea respingătoare, Aleksei a ajuns la concluzia că strategia cea mai rațională era să evite să-și facă prieteni, care ar fi putut deveni suspicioși cu privire la loialitățile lui politice. A menținut această strategie de la douăzeci până la patruzeci de ani, în timp ce a studiat pentru a deveni arheolog și specialist în limba și cultura arabă. Privindu-și retrospectiv cariera, Aleksei se gândește că alegerile lui au fost determinate de „dorința de a se sustrage” presiunilor politice ale sistemului sovietic, pe care le percepea ca pe un „câmp minat” de reguli și pericole care se schimbau mereu într-un mod impredictibil. Teama pe care o simțise când era copil a dispărut treptat, pentru a fi înlocuită, după propria-i exprimare, de „mâhnire și scepticism” cu privire la Rusia și regimul sovietic. Precauția lui a jucat un rol și în alegerea soției. Anna era o verișoară de gradul trei, iar rudele ei apropiate fuseseră prigonite de regimul stalinist. „A ajutat, desigur, faptul că proveneam din același mediu”, își amintește

Aleksei. „Asta ne-a apropiat și a dat relației noastre o înțelegere și o solidaritate speciale.”[70]

Frica moștenită a avut un impact direct asupra multor căsnicii. Nu era neobișnuit ca o femeie ai cărei părinți fuseseră arestați, de exemplu, să se mărite cu un activist de partid, despre care credea că o va proteja. Vera Minusova, al cărei tată a fost arestat și apoi împușcat în 1937, s-a căsătorit cu un șef local din partid, un bărbat aproape de două ori mai în vârstă decât ea, deși i se părea respingător fizic, deoarece credea, așa cum o sfătuise mama ei, că el o va întreține material și îi va da posibilitatea să-și crească copiii fără teamă pentru viitorul lor. „Am plâns când m-am măritat”, își amintește ea, „dar mama îmi zicea întruna: «Mărită-te cu el! Mărită-te cu el!». Nu-l iubeam, era respingător, dar am avut o fiică, a crescut și o iubeam”. Marksena Karpițkaia, adolescenta din Leningrad care a locuit singură după arestarea și executarea ambilor ei părinți în 1937, s-a măritat mai târziu cu un om de știință cu rang superior în armată, demnitar de partid la Leningrad. I-a spus soțului totul despre trecutul familiei ei, deoarece voia să fie sigură că el știe ce implicații are căsătoria lor. Totuși, a insistat să nu înregistreze căsătoria la starea civilă, deoarece, spune: „Chiar și după reabilitarea părinților mei, am vrut ca el să aibă posibilitatea de a se despărți de mine dacă la un moment dat va simți că era prea mult pentru el să fie însurat cu fiica unor foști dușmani ai poporului”[71].

Mulți oameni cu biografie pătată le mărturiseau viitorilor soți acest fapt doar atunci când erau pe cale de a se căsători. La fel ca Marksena, voiau să se afle despre trecutul lor când își uneau viețile, dar le era teamă să o spună cu mult timp înainte

pentru a nu-i pune pe fugă pe pretendenți. Lidia Babușkina a fost curtată timp de trei ani înainte ca, în ajunul nunții, în 1956, să-și facă curaj să-i spună logodnicului („un stalinist convins dintr-o familie de militari, și ei staliniști convinși”) despre arestarea și executarea tatălui ei ca „dușman al poporului”. Boris Kașin a așteptat și el până înainte de nuntă pentru a-i spune logodnicei că tatăl lui fusese împușcat ca fiind „contrarevoluționar”, în 1938. „A însemnat asumarea unui risc uriaș”, își amintește Boris, „dar aveam încredere în ea și nu voiam să-i distrug viața căsătorindu-mă cu ea prin înșelăciune. A reacționat calm și mi-a spus că și bunicul ei fusese prigonit, fiind culac, așa că știa despre lucrurile astea”[72].

Este uimitor în cât de multe familii ambii soți proveneau din familii reprimate. Ceva părea să-i aducă laolaltă pe acești oameni. Larisa și Vitali Garmaș s-au îndrăgostit unul de altul în 1955, când erau studenți în anul I la Institutul de Economie și Statistică din Moscova. Larisa era fiica Zinaidei Levina, care stătuse opt ani în lagărele din Kolîma (de unde s-a întors în 1946 cu un băiat conceput, pare-se, cu un gardian), apoi alți trei ani în lagărul din Potma, după care a urmat exilul în Kazahstan. Larisa trăise cu mama ei în exil înainte să meargă la Moscova. Vitali fusese arestat în 1949 când era elev și tocmai fusese reabilitat când a cunoscut-o pe Larisa în prima zi de facultate. După cum își aduce aminte ea, atracția lor reciprocă era legată de sentimentul, pe care l-au avut amândoi, că pentru prima oară în viață puteau să vorbească despre trecutul lor cu cineva în care aveau încredere și care îi înțelegea. Larisa își amintește:

> S-a așezat lângă mine în amfiteatru. Nu știam nimic despre el, absolut nimic, dar am început să vorbim. [...] Bineînțeles că el discuta cu prietenii lui din Moscova, care știau despre arestarea lui, iar cel mai apropiat prieten al lui se întorsese de curând din lagărele de muncă, dar poate că nu simțea aceeași sinceritate afectivă față de ei cum simțea cu mine, deoarece, deodată, întregul lui trecut a ieșit la iveală. [...] După aceea, relația noastră a evoluat foarte repede. Faptul că trecuserăm prin aceleași probleme, că trecutul familiilor noastre nu era simplu, asta a jucat un rol imens[73].

Când Nikolai Meșalkin a cunoscut-o pe Elfrida Gotman, logodnica lui, în 1956, nu i-a spus că ai lui fuseseră alungați din Penza în 1933 pe motiv că erau „culaci” și că încă trăiau în exil penal în regiunea Komi[*9.]. Nu știa nimic despre familia Elfridei – germani sovietici din Crimeea, care fuseseră și ei deportați în regiunea Komi în timpul războiului –, dar a simțit că și ei avuseseră de suferit de pe urma regimului stalinist (în regiunea Komi trăiau numeroși germani sovietici deportați) și asta l-a atras la ea. Nikolai a bombardat-o cu scrisori de dragoste. Timp de câțiva ani, Elfrida a fost reticentă să-și deschidă inima în fața unui rus. „Credeam că mă voi așeza la casa mea cu un băiat german de treabă”, își amintește ea. Dar Nikolai a perseverat și Elfrida, care avea aproape treizeci de ani și își făcea griji că s-ar putea să nu-și găsească perechea, a acceptat în cele din urmă să se mărite cu el. Treptat, Nikolai și Elfrida au început să discute despre familiile lor, iar trecutul lor comun și compasiunea i-au legat puternic. După aproape cincizeci de ani de căsnicie, Nikolai crede că înțelegerea

reciprocă a constituit cel mai important element din relația lor:

> Eu numesc această înțelegere solidaritate. Am avut dintotdeauna acest sentiment, sentimentul de solidaritate cu această femeie, pentru că și ea a suferit, și ea a fost persecutată. [...] Cred că și ea a avut același sentiment față de mine. Cred că ceea ce am avut în comun nu a fost dragoste, ci solidaritate, și că a fost mai importantă pentru amândoi. Dragostea trece, dar solidaritatea nu are unde să dispară[74].

Nikolai și Elfrida Meșalkin cu fiicele lor Marina și Irina, Perm, 2003

Nikolai și Elfrida nu le-au spus fiicelor despre biografiile lor pătate până în 1992, după ce au citit un nou decret care

oferea compensații victimelor represiunii. Înainte de acel moment le fusese teamă să le povestească întreaga istorie, ca să nu le împovăreze sau să le înstrăineze de sistemul sovietic. Întotdeauna abăteau discuțiile despre trecut spre episoade mai optimiste, precum rolul pe care tații amândurora îl jucaseră în timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei[75].

Soții Meșalkin nu au fost nici ei o excepție din acest punct de vedere. Chiar și în ultimii ani ai regimului sovietic, în climatul liberal al glasnostului, marea majoritate a familiilor sovietice de rând nu discutau despre trecutul lor și nu le transmiteau copiilor povești despre represiune. Influența glasnostului s-a limitat, în general, la marile orașe, dar în provincie, în orașele precum Perm, unde locuiau soții Meșalkin, stafia lui Stalin era încă vie. În cuvintele poetului Boris Sluțki, scrise chiar înainte de moartea sa, în 1986:

> Provinciile, periferia, coada,
> Unde era prea înghețat pentru dezgheț,
> Unde și azi încă trăiește Stalin.
> Nu, a murit! Dar trupul lui mai este cald[76].

La cincisprezece ani după căderea regimului, încă mai sunt oameni în provincie cărora le este prea teamă să vorbească despre trecutul lor chiar și cu propriii copii[77].

Antonina Golovina a trăit, practic, întreaga viață purtând secretul biografiei sale pătate. I-a spus fiicei despre trecutul ei de „culac” abia în anii 1990, la mai bine de șaizeci de ani după ce a fost deportată în Siberia, pe când era fată. Antonina a ascuns adevărul despre trecutul familiei ei de cei doi soți, deși

cu fiecare dintre ei a trăit peste douăzeci de ani. Când l-a cunoscut pe primul ei soț, Gheorghi Znamenski, în 1947, pe când era studentă în ultimul an la medicină la Institutul de Pediatrie din Leningrad, Antonina trăia deja sub numele fals luat după un fost iubit de-al ei, ca să-și ascundă trecutul. Neavând drept legal de rezidență în Leningrad, era înspăimântată că putea fi arestată din nou și deportată ca „element antisocial” – o soartă de care au avut parte mulți foști „culaci” (inclusiv tatăl ei) în anii de după război, când regimul era angajat într-o amplă epurare a marilor orașe – dacă se descoperea că își ascunsese originile de „culac” atunci când fusese admisă la facultate. Antonina își rememorează situația:

> Toate actele mele erau false. Mă îngrozea gândul că aș fi putut fi oprită de un polițist pe stradă. Pașaportul meu era plin cu ștampile și semnături falsificate, unele dintre ele de către sora mea din Sverdlovsk. [...] Dreptul meu de rezidență [în Leningrad] expirase de mai bine de șase luni.

Antonina locuia într-un apartament la comun în care responsabila cu spațiul locativ era o stalinistă înfocată, suspectată îndeobște că era informatoare, care și-a exprimat clar suspiciunile în privința Antoninei. Odată, când o vecină i-a arătat pantofii ei noi, Antonina a lăsat garda jos spunând că tatăl ei i-ar fi făcut mai bine, deoarece fusese pantofar (o meserie asociată cu „culacii” din zona rurală). Înspăimântată că va fi dată în vileag, pentru Antonina a fost o mare ușurare când Gheorghi Znamenski a cerut-o în căsătorie. Căsătoria cu Znamenski, inginer și cetățean născut în Leningrad, avea să-i

ofere un nume nou și un set nou de acte care să-i permită să stea în Leningrad.

În următorii patruzeci de ani, Antonina a păstrat față de Gheorghi secretul originii ei de „culac”. Rareori discutau între ei despre viața lor anterioară. Când vorbea despre familia ei, Antonina era întotdeauna atentă să se refere la ei ca la niște țărani săraci. A ascuns adevărul de toate prietenele și colegele ei de la Institutul de Fiziologie (abia mult mai târziu a ajuns să-și dea seama că toți prietenii ei proveneau din familii prigonite). În 1961 a devenit membră de partid (și avea să rămână în partid până în 1991), nu pentru că ar fi crezut în ideologia acestuia (au existat multe ocazii când a subminat principiile partidului pentru a-și ajuta un prieten), ci deoarece credea că intrând în partid va înlătura suspiciunile în ce o privea. Voia să avanseze în cariera medicală și să câștige oarecare protecție pentru fiica ei, care avea pe atunci paisprezece ani și se apropia cu pași repezi de momentul înscrierii la facultate. „Eram foarte îngrijorată cu privire la viitorul fiicei mele”, își amintește Antonina.

> Nu voiam ca ea să afle vreodată despre trecutul meu. Voiam să simtă că avea o mamă obișnuită, la fel ca a oricărei alte fete de la școala ei [de elită], unde toți părinții, sau cel puțin tații, erau membri de partid.

Antonina a continuat să își ascundă de Gheorghi biografia pătată chiar și după ce el a divorțat de ea, în 1968, iar ea s-a căsătorit cu un estonian pe nume Boris Ioganson. În 1987, Antonina a primit vizita unei mătuși în vârstă a lui Gheorghi, căreia i-a scăpat informația că el era fiul unui contraamiral

din marina imperială, un bărbat devotat țarului și care luptase pentru Armata Albă în Războiul Civil. Antonina și-a dat seama că, în tot acest timp, Gheorghi, la fel ca ea, își ascunsese originea. După ce își petrecuse primii ani în lagăre de muncă și „așezări speciale", Gheorghi hotărâse să devină inginer, într-un efort conștient de a-și făuri o identitate proletară. Când a făcut cerere de angajare pentru primul său loc de muncă într-o fabrică, a inventat amănuntele biografice pe care le completase în chestionar. A păstrat toată viața la îndemână o fițuică cu acea biografie inventată, ca să fie sigur că nu erau discrepanțe atunci când completa un alt formular. Printr-o stranie intuiție, Gheorghi și Antonina găsiseră unul în celălalt propria imagine reflectată în oglindă.

Boris Ioganson provenea și el dintr-o familie prigonită – tatăl și bunicul lui fuseseră amândoi arestați în 1937 –, deși Antonina nu a aflat asta și nici nu i-a spus nimic despre propria-i biografie pătată până la începutul anilor 1990, după prăbușirea sistemului sovietic, când, încurajați de dezvăluirile și dezbaterile publice despre represiunile regimului stalinist, cei doi au început în sfârșit să vorbească despre trecutul lor. Tot atunci Antonina și Gheorghi și-au dezvăluit trecutul ținut secret, pe care îl ascunseseră unul de altul mai bine de patruzeci de ani. Cu toate acestea, au convenit să păstreze secrete aceste informații față de fiica lor, Olga, care pe atunci își începuse cariera de profesoară. Credeau că, necunoscându-le, Olga va fi protejată în cazul în care staliniștii vor reveni la putere. Treptat, Antonina și-a depășit frica de-o viață și și-a făcut curaj pentru a-i spune fiicei despre originea ei de „culac". Această schimbare a fost provocată de două întâmplări.

Prima s-a petrecut în 1995, când, la vârsta de șaptezeci și doi de ani, Antonina s-a întors la Obuhovo, satul în care trăise familia ei până în 1931, înainte de a fi deportată în Siberia. Ultima oară vizitase Obuhovo în 1956, însoțită de fratele și tatăl ei, cu câteva săptămâni înainte de moartea tatălui. Locul pe care se aflase casa lor era gol. În jurul pietrei de moară pe care obișnuiau să se așeze și să stea de vorbă cu alți săteni crescuseră buruieni. În timp ce priveau, Antonina a auzit o voce în spatele ei spunând: „S-au întors culacii! S-au întors culacii! Au scăpat de ei și acum ei s-au întors, îmbrăcați în haine noi și frumoase”. Când s-a întors spre locul de unde auzise acea voce, vorbitorul dispăruse. Amintirea acelei ultime vizite a tulburat-o mereu pe Antonina. „Voiam să mă întorc în locul unde mă născusem și să simt că era un loc pe care încă îl mai puteam numi acasă”, își amintește ea. „Voiam ca oamenii să mă ia în seamă, să stea de vorbă cu mine și să mă accepte ca pe una de-a lor.”

Antonina Golovina, 2004

Antonina s-a întors la Obuhovo pe 2 august 1995, când se împlineau șaizeci și cinci de ani de la arestarea tatălui ei. Din vechiul sat nu rămăsese mai nimic. Doar nouă case mai erau locuite. Șaizeci de ani de colectivizare secătuiseră Obuhovo de tinerețe și energie, la fel cum s-a întâmplat cu mii de alte sate ca acesta. În 1930, Obuhovo fusese o comunitate agricolă săracă, dar plină de viață, cu o populație de 317 locuitori, aproape jumătate dintre ei copii. Avea biserică și școală, magazin cooperatist și multe dintre gospodării, la fel ca a familiei Golovin, aveau propriul atelier de pielărie care producea încălțăminte și alte bunuri. Până în 1960, populația satului a scăzut la 68 de locuitori, majoritatea fiind cupluri în vârstă sau pensionari singuri, iar în momentul vizitei Antoninei, în 1995, mai erau doar treisprezece oameni în sat, cu vârste între 60 și 80 de ani, cu doar două excepții. Vechea sărbătoare religioasă de pe 2 august fusese de multă vreme dată uitării de săteni, dar tradiția țărănească rusească a ospitalității nu pierise și, la sosirea Antoninei, femeile din sat au pregătit repede o cină în cinstea ei în casa lui Ivan Golovin, ultima casă a familiei ei rămasă în sat. După momentele inițiale tensionate, sătenii și-au amintit de tatăl Antoninei ca de un țăran cumsecade, a cărui hărnicie s-a simțit în cooperativa agricolă. „Golovinii erau oameni cinstiți, curați și serioși”, și-a amintit o bătrână. „A fost nedrept să fie arestați. Tonia [Antonina], tu ești una de-a noastră, o țărancă adevărată, avem nevoie de mai multe ca tine.”[78]

Celălalt moment de cotitură în reconcilierea Antoninei cu trecutul ei a avut loc atunci când a făcut un pelerinaj în regiunea Altai din Siberia, ca să viziteze Șaltîr, „așezarea specială” în care locuise împreună cu familia ei în exil între 1931 și 1943. Așezarea fusese părăsită cu mulți ani înainte, dar ruinele barăcilor încă se înălțau în spatele unui gard înalt de sârmă ghimpată și puteau fi văzute de pe șosea. În apropiere, Antonina s-a întâlnit cu o femeie cam de aceeași vârstă ca ea. A întrebat-o dacă se putea intra în așezare și au început o conversație. Femeia i-a spus că locuia acolo de mică. „Eu sunt fiică de culac”, i-a zis. „Am fost trimisă aici în 1930, dar adevăratul meu cămin este în Barnaul.” Antonina își amintește reacția pe care a avut-o auzind aceste cuvinte simple.

> Am fost zguduită. Nu mai auzisem pe nimeni să spună că e fiică de culac, la fel ca mine. Nu-mi trecuse niciodată prin minte că era posibil să spui aceste cuvinte fără să-ți fie rușine, darămite să le spui cu mândria pe care o simțea în mod evident femeia aceasta. Toată viața mea încercasem să-mi ascund originea de culac. Când ea mi-a vorbit, m-am uitat în jur să văd dacă a mai auzit și altcineva. Mai târziu, am început să mă gândesc. De ce mă uitasem în jur să văd dacă asculta cineva? Ce era de temut în asta? Brusc, m-am simțit rușinată de frica mea. Iar apoi am zis: „Sunt fiică de culac”. Era prima oară când rosteam cu glas tare aceste cuvinte, deși în mintea mea le șoptisem de o mie de ori. Nu era nimeni în preajmă să mă audă. Eram eu singură pe un drum pustiu. Dar chiar și așa, am fost mândră că, în sfârșit,

le rostisem. M-am dus la malul râului și m-am spălat în apele lui. Apoi am spus o rugăciune pentru părinții mei[79].

*1. Când a fost intervievată la Moscova, în 2004, Maşa Simonova nu știa de existența scrisorii, nici de sentimentele cărora aceasta le dădea glas.

*2. Jenia a lucrat la *Moskva* din 1957 până în 1969, când a fost dată afară pentru „grave erori ideologice” (publicase poezii de Evgheni Evtușenko).

3. Singura excepție cu adevărat notabilă este *În tranșeele Stalingradului* (1946) de Viktor Nekrasov, o redare vie a războiului soldaților de rând, ce evită clișeul despre conducerea înțeleaptă a partidului. A câștigat, poate surprinzător, Premiul Stalin în 1946.

*4. Patru opere de ficțiune din această categorie: *Vii și morți* de Simonov, *A doua noapte* (1960) de Nekrasov, *Noroc, școlarule* (1961) de Okudjava și *Morții nu simt durere* (1965) de Bîkau.

*5. În ultimul an de viață, Simonov a încercat să creeze o colecție specială de memorii ale soldaților la arhivele Ministerului Apărării din Podolsk, chiar lângă Moscova, dar unii conducători cu grade superioare din armată s-au opus ideii („O popîtke K. Simonova sozdat arhiv voenîh memuarov”, *Otecestvennîi arhiv*, 1993, nr. 1, pp. 63-73).

*6. Mii de astfel de memorii pot fi găsite în arhivele Societății Memorial, societate înființată în orașe din întreaga Uniune Sovietică la sfârșitul anilor 1980 pentru a comemora victimele represiunii și a le consemna amintirile. Există, de asemenea, bogate colecții de memorii nepublicate din această perioadă în Arhiva Societății Literar-Istorice din

Moscova („Vozvrașcenie”), înființată în 1989, și la Muzeul și Centrul Andrei Saharov, deschis la Moscova în 1996.

*7. Această moștenire psihologică poate fi transmisă în diverse moduri: prin anxietățile și fobiile părinților, prin protejarea excesivă a copiilor de către părinți, prin așteptările cu care părinții își stresează copiii, ba chiar și prin jocurile pe care părinții le joacă cu copiii. Psihanalistul maghiar Teréz Virág, specializat în tratarea supraviețuitorilor Holocaustului și a copiilor acestora, citează, de pildă, cazul unei mame care trăise experiența asediului Leningradului când era mică. Fiica ei în vârstă de doi ani nu voia să mănânce biscuiții lui Moș Crăciun și plângea în semn de protest când îi erau oferiți. Pe când era ea însăși copil, mama fusese traumatizată de poveștile care i se spuneau despre oameni care omorau copii pentru a-i mânca în timpul asediului Leningradului. Potrivit lui Virág, mama transmisese această traumă sub forma unui joc pe care îl juca cu fiica ei când îi făcea baie, în care își băga în gură piciorușul copilului și zicea „Te mănânc!” (Teréz Virág, *Children of Social Trauma: Hungarian Psychoanalytic Case Studies*, Londra, 2000, p. 43).

*8. Aleksandr a murit într-un accident de alpinism în 1991.

*9. Abia în anii ’90, când a făcut cercetări personale în arhivele din Penza, Nikolai a descoperit un secret de familie pe care părinții săi îl ținuseră ascuns față de el, și anume că avuseseră o cârciumă într-un sat și o brutărie – o proprietate suficientă, după standardele sovietice, pentru a face din ei membri ai burgheziei.

Postfață și mulțumiri

Vorbind în șoaptă are o poveste lungă. Ideea cărții a apărut încă de la mijlocul anilor 1980, când eram cercetător doctoral la Moscova. În calitate de cercetător al Revoluției și al Războiului Civil din Rusia, eram dornic să cunosc pe oricine își mai amintea de perioada aceea. Mă împrietenisem cu Jenia Golovnea, nepoata cineastului Anatoli Golovnea. Mama ei, Oksana, mi-a spus povești despre trecutul familiei din anii 1920 și 1930 și m-a pus în legătură cu niște prieteni care se născuseră în „vremurile liniștite”, după cum îi plăcea ei să numească anii de dinaintea Primului Război Mondial. În decursul următoarelor luni, am mers în vizite acasă la vreo duzină dintre prietenii Oksanei, în mare parte doamne în vârstă, care erau prea tinere să își amintească despre Războiul Civil și, se pare, prea agitate ca să vorbească în detaliu despre istoria care le modelase cu adevărat viața: anii din timpul conducerii lui Stalin.

Acea primă încercare de istorie orală m-a învățat să apreciez importanța memoriei familiale ca o contrapondere la povestea oficială a istoriei sovietice. După 1991, m-am gândit din nou la posibilitatea documentării pentru o carte despre subiectul din *Vorbind în șoaptă*. Abundența neașteptată de

memorii personale despre represiunile staliniste a încurajat această idee. Însă instinctul meu îmi spunea că oamenii în vârstă, în ansamblu, își vor ține pentru ei gândurile și sentimentele până când vor fi siguri că nu vor mai reveni comuniștii și că aceasta ar putea să dureze mulți ani. În unele privințe m-am înșelat: în general, începutul anilor 1990 e acum considerat apogeul istoriei orale în fosta Uniune Sovietică, cu siguranță în comparație cu epoca lui Putin, când reinstaurarea guvernării autoritare i-a determinat pe mulți ruși să revină la obiceiurile lor reticente. Însă în alte privințe instinctul meu a fost corect, căci ceea ce au vrut oamenii să ateste în acel prim val de rememorare au fost mai degrabă informațiile despre represiunea lor personală, amănuntele arestării, încarcerării și reabilitării, și nu prejudiciul adus vieții lor lăuntrice, amintirile dureroase despre trădarea personală și relațiile pierdute care le modelaseră trecutul.

În 2002, când am terminat lucrul la *Dansul Nataşei*, am simțit în sfârșit că sosise vremea să abordez acest teritoriu necartografiat. Ultima generație ajunsă la maturitate înainte de 1953 dispărea cu repeziciune, așa că exista un sentiment de urgență dat de conștientizarea faptului că era ultima noastră șansă de a înțelege perioada lui Stalin prin intermediul vieții intime a familiilor și indivizilor obișnuiți. Vârsta medie a celor care au dat interviuri și au pus la dispoziție arhive în cadrul proiectului de documentare pentru *Vorbind în șoaptă* a fost de optzeci de ani. Din câte știu, cel puțin douăzeci și șapte dintre ei au murit (circa 6% din eșantionul total) înainte de terminarea cărții.

Primele mele cercetări s-au îndreptat spre arhivele rusești de stat și publice, în care am sperat să găsesc documente

personale despre viața de familie și apoi să fac interviuri cu oamenii care le-au donat. Acest lucru a implicat o cercetare atentă foarte îndelungată și, în ultimă instanță, lipsită de succes prin colecțiile de scrisori, caiete de însemnări, jurnale și memorii, scrise adesea aproape ilizibil, conținând frânturi de informații din care era dificil de tras vreo concluzie (mai nimic din aceste arhive nu a fost folosit în *Vorbind în șoaptă*). În această etapă a documentării mele am fost ajutat de mai mulți angajați: Katia Bunina și Iulia Șarapova, care au lucrat cu mine în arhivele din Moscova; Nikolai Mihailov, care a strâns materiale din arhivele din Sankt-Petersburg; și Nikolai Kuzmin, care a lucrat în arhivele din Orel și din alte părți. Aș vrea să mulțumesc, de asemenea, celor doi vechi profesori și camarazi ai mei pentru sprijinul acordat în aceste prime etape ale documentării: Viktor Danilov (1925-2004), istoricul țărănimii sovietice, care a manifestat un interes profund pentru cercetarea mea și m-a ajutat să deschid ușile la RGAE; și Teodor Șanin, care a acordat proiectului meu sprijinul Facultății de Științe Sociale și Economie din Moscova.

Simultan cu căutările mele prin arhive, îi vizitam pe oameni acasă, ascultându-le poveștile din perioada lui Stalin și întrebându-i dacă aveau documente personale pe care mi le-ar putea da. Proiectul s-a răspândit din gură în gură – care este încă mijlocul cel mai eficient de a lucra în Rusia – pe măsură ce persoanele mele de contact le spuneau prietenilor despre munca mea. Am fost copleșit de interesul oamenilor care solicitau să fie intervievați, oferind biografii de familie, scrisori, caiete de însemnări sau alte manuscrise prețioase pe care voiau să le public (sau pe care poate că sperau să le vândă). Este nepractic să mulțumesc tuturor celor care m-au

ajutat în această etapă (ei sunt menționați în Lista cu interviuri), dar am o datorie specială față de: Sașa Kozîrev, care a acceptat cu amabilitate să-i intervieveze pe mai mulți dintre prietenii și cunoștințele lui din Sankt-Petersburg; Ida Slavina, care mi-a acordat mai multe interviuri, mi-a oferit multe documente și fotografii din arhivele ei și mi-a trimis articole și informații despre familia ei; Evghenia Vittenburg, Ada Levidova, Bella Levitina, Olga Ramenskaia și Galina Petrova, care au dat interviuri și ne-au pus la dispoziție arhive de familie; Leonid Mahnaci, care și-a transpus amintirile într-o proză lucidă și mi-a oferit prețioasele documente; Vahtang Miheladze, care mi-a acordat mai multe interviuri și m-a pus în legătură cu familia sa din Tbilisi; și Jenia Golovnea, care nu numai că a transcris și scanat arhivele familiei ei, ci mi-a și pus la dispoziție numeroasele interviuri și documente pe care le adunase de la foști deținuți și administratori ai ALJIR pentru filmul ei *Izmenniți* (1990). Jenia m-a informat despre istoria complexă, zvonurile, intrigile și personalitățile din lumea filmului sovietic și m-a prezentat multor familii cu povești și arhive interesante din perioada lui Stalin.

Jenia a fost cea prin care l-am cunoscut pe Aleksei Simonov, căruia îi sunt extrem de îndatorat. Știam deja de Aleksei ca regizor de film, jurnalist și activist pentru drepturile omului și libertatea presei (el a devenit în 1999 președintele Fundației pentru Apărarea Glasnostului din Moscova), dar nu cunoșteam extraordinara istorie a familiei lui, deoarece povestea Laskinilor, din partea mamei lui, fusese aproape complet exclusă din biografiile celebrului său tată pe care le-am citit când mă pregăteam pentru prima mea întâlnire cu el în apartamentul său din Moscova, foarte

aproape de strada Konstantin Simonov. Aleksei păstrase arhiva familiei Laskin într-un sertar după moartea mamei lui, Jenia Laskina, în 1992. Pe baza acestor materiale scrisese propriile sale memorii emoționante despre părinții lui (*Ceastnaia kolecțiia*) în 1999, dar a salutat de la început interesul meu și a avut încredere în mine că voi deveni ceea ce el a numit „istoricul familiei". Aleksei mi-a permis să copiez arhiva Laskin. Mi-a acordat multe ore din programul lui încărcat ca să mă informeze despre detalii din istoria familiei și să-mi corecteze erorile. Aleksei este un minunat povestitor. În numeroasele noastre interviuri și conversații la masa din bucătăria apartamentului său, ce durau adesea până noaptea târziu, mi-a evocat atât de clar atmosfera din casa Laskin – o căldură și o lipsă de formalism pe care Aleksei și soția lui, Galina, au reușit să le păstreze în căminul lor –, încât am început să simt că eram nu doar un istoric, ci practic un membru al familiei lor extinse. Am avut aceeași senzație ori de câte ori am vizitat-o pe Fania Samuilovna, mătușa lui Aleksei, sau Dusia, cum i se spune, ultima supraviețuitoare dintre surorile Laskin, care locuiește la fiul ei, la etajul al unsprezecelea într-un modern bloc-turn din apropiere de piața Ilici. Fania a fost mutată în apartament în 1990, după ce ea și sora ei, Sonia, au fost evacuate din casa lor din Sivțev Vrajek, unde familia locuise de aproape șaizeci de ani. Sonia a murit în 1991. Memoria Faniei este slăbită. Avea 97 de ani când mi-a acordat ultimul interviu. Dar, uneori, când o întrebam despre ceva ce discutaserăm de mai multe ori înainte, își amintea brusc un detaliu de mult uitat despre familia Laskin, care, altminteri, nu ar fi fost niciodată cunoscut. Din acest motiv, dar mai ales datorită farmecului ei,

am învățat să prețuiesc fiecare clipă petrecută în compania Dusiei.

Îi sunt profund recunoscător lui Aleksei că mi-a acordat acces total și nelimitat la uriașa arhivă a tatălui său de la RGALI. Majoritatea documentelor pe care le-am primit din secțiunile anterior închise ale arhivei personale a lui Simonov (din vol. 9 și 10) nu mai fuseseră văzute de nici un cercetător înaintea mea. De fapt, a devenit curând evident că nici măcar familia nu cunoștea unele dintre cele mai sensibile materiale ale lor. Din păcate, în urma descoperirilor mele care au stârnit amintiri dureroase pentru unii membri ai familiei, în octombrie 2005, Katia Simonova (Guzdenko), șefa comisiei care se ocupă de moștenirea literară a lui Simonov, a luat decizia să închidă pentru cercetători arhiva lui până în anul 2025.

Pe lângă dezvăluirile din arhivele lui Simonov, am aflat multe despre viața și caracterul scriitorului din interviurile cu colegi, prieteni și rude. Le sunt deosebit de recunoscător Mariei Simonova, lui Lazar Lazarev, Ninei Arhipova, lui Aleksei și Sofiei Karaganov, lui Andrei Erofeev și Marinei Babak, precum și multor altora care m-au ajutat să îmi completez cunoștințele despre lumea frecventată de Simonov, inclusiv Iunnei Moriț, lui Viktor Erofeev, Viktoriei Șweițer, Galinei Kravcenko și lui Aleksei Șmarinov.

În primăvara lui 2003, aveam proiecte în desfășurare cu vreo zece familii, dar aveam disperată nevoie de o echipă de cercetare care să dezvolte munca mea și să o pună pe baze mai sistematice. Așa că a fost o realizare crucială să primesc în 2003 două granturi importante, unul din partea Consiliului de Cercetare a Artelor și Științelor Umane și celălalt de la

Fundația Leverhulme. Fără ajutorul acestor două instituții britanice, ar fi fost imposibil să scriu *Vorbind în șoaptă* sau să definitivez proiectul amplu de cercetare legat de această carte și le sunt extrem de recunoscător amândurora.

Cu sprijinul acestor granturi, am angajat Societatea Memorial din Sankt-Petersburg, Moscova și Perm să intervieveze supraviețuitori ai epocii lui Stalin și să colecteze arhivele lor de familie pentru a fi transcrise și scanate. Alegerea acestor trei filiale ale Societății Memorial nu a fost dificilă. Aveau un renume excelent în istoria orală, deși în multe privințe munca pe care au făcut-o pentru mine, cu accent pus pe lumea interioară a individului și relațiilor de familie, era diferită de proiectele pe care le făcuseră înainte, care se concentrau pe istoria Gulagului. Toate aveau mulți membri activi, din rândul cărora au fost atrași în mare măsură participanții noștri, deși cele trei filiale au mers mult dincolo de componența lor (victimele represiunii), implicând o varietate mai mare de familii, inclusiv multe care fuseseră tratate foarte bine de regimul stalinist. La Sankt-Petersburg și Moscova, principalul avantaj era proporția relativ ridicată de familii educate care păstraseră documente scrise. La Perm, era faptul că orașul rămăsese în afara zonei ocupate în perioada 1941-1945, astfel încât amintirea perioadei lui Stalin nu se confunda cu trauma războiului, precum și numărul mare de foști deportați și deținuți din Gulag existenți în rândul populației din această zonă, cândva plină de lagăre de muncă forțată și de „așezări speciale”.

Echipa din Sankt-Petersburg a fost condusă de Irina Flighe, ale cărei idei și sfaturi inteligente, precum și critici au fost neprețuite pentru proiect. M-am bucurat și am învățat

multe din munca alături de Irina și îi voi fi mereu recunoscător. Restul echipei din Sankt-Petersburg a fost alcătuită din Tatiana Kosinova, o ascultătoare empatică, asemenea Irinei, care a reușit cumva să obțină mult mai mult din interviuri decât s-ar fi putut aștepta cineva, și Tatiana Morgaceva, care a luat interviuri și a organizat arhivele cu mare pricepere. Irina Flighe și Tatiana Kosinova au condus, de asemenea, expediția la Norilsk, iar Irina a călătorit singură la Moscova, Saratov, Petrozavodsk, Krasnoiarsk și Stavropol pentru a lua interviuri și a strânge materiale.

Aliona Kozlova a condus echipa din Moscova cu autoritate și calm, oferind întotdeauna sfaturi inteligente și bine gândite. Irina Ostrovskaia, Olga Binkina, Natalia Malîhina și Aliona Kozlova au realizat interviuri de o mare sensibilitate, în vreme ce Galia Buvina a organizat arhivele cu o eficiență exemplară. Le sunt profund recunoscător tuturor.

La Perm, echipa a fost organizată de capabilul și entuziastul Aleksandr Kalîh, asistat de Elena Skirakova, cu interviuri realizate de Robert Latîpov, Andrei Grebenșcikov, Svetlana Grebenșcikova și Mihail Cerepanov. Aș vrea să le mulțumesc tuturor, mai ales lui Robert și Andrei, care au realizat cea mai mare parte a interviurilor, întotdeauna cu rezultate interesante, și care au scris comentarii folositoare.

Se cuvin spuse câteva cuvinte despre metodologia proiectului. Am făcut o selecție a familiilor ce urmau să fie incluse în proiect dintr-o bază de date strânsă de echipele de cercetare prin intermediul interviurilor telefonice cu mai mult de o mie de oameni în total. Principala mea preocupare a fost să mă asigur că eșantionul final era extras dintr-o bază socială reprezentativă (ar fi fost foarte ușor să o înclin spre

inteligheție, mai ales la Moscova și Sankt-Petersburg), păstrând în același timp principiul că fiecare familie ar trebui să aibă o formă de arhivă pentru a corobora mărturia dată în timpul interviurilor. La Perm, acest lucru a fost dificil. Este o regiune populată mai mult de foști „culaci", strămutați din căminele lor, și de alte victime ale regimului stalinist. Imensa majoritate a celor intervievați prin telefon nu aveau documente personale de nici un fel (mulți nici măcar nu aveau o fotografie a părinților). Însă cei care aveau arhive de familie au meritat efortul de a fi căutați.

În cursul primului interviu, oamenilor li s-a permis să își reconstruiască povestea vieții cu o intervenție minimă (o practică standard în istoria orală), deși am pregătit un chestionar pentru cei care realizau interviurile și le-am cerut să dezvolte anumite teme care reieșiseră deja din baza de date. Aceste interviuri au fost foarte lungi, durând de obicei câteva ore și adesea întinzându-se pe mai multe zile. După ce analizam transcrierile redactate, decideam direcția principală și stabileam întrebări pentru interviurile secundare, care explorau în profunzime teme concrete. Au existat de regulă câte două-trei interviuri pentru fiecare familie. Cam o dată pe lună mă întâlneam cu echipele de cercetare pentru a discuta interviurile și a selecta materiale din arhivele de familie pentru transcriere și scanare. Selecția arhivelor a fost relativ simplă: luam cât mai mult posibil – documente personale, jurnale, memorii, caiete de însemnări, serii de scrisori în integralitatea lor – atât timp cât acestea erau scrise înainte de 1960 sau aruncau o lumină asupra perioadei lui Stalin. În interviuri, în schimb, am întâmpinat multe dificultăți, majoritatea familiare cercetătorilor de istorie orală în fosta

Uniune Sovietică. Au trebuit create tehnici pentru a-i face pe oameni să se gândească mai profund la viața lor, pentru a-și desprinde amintirile directe din hățișul impresiilor și opiniilor primite de-a gata, pentru a vedea trecutul și a rememora ceea ce gândiseră fără să adauge nimic retrospectiv și pentru a-și depăși teama de a vorbi cu persoane străine. Dobândirea treptată a încrederii a fost esențială. Adesea, a fost nevoie de multe vizite înainte ca prețioasele documente să fie predate echipelor noastre pentru copiere (scanerele portabile și aparatele foto digitale au făcut ca acest proces să fie rapid și să se efectueze chiar în locuințele respective).

Le sunt profund recunoscător tuturor familiilor care au contribuit la proiectul cu Societatea Memorial. Este nepractic să le mulțumesc individual (sunt cu toții pomeniți în Lista de interviuri), dar trebuie să aduc mulțumiri speciale următoarelor persoane: Antonina Znamenskaia, Inna Șiheeva, Marksena Nikiforova, Elizaveta Delibaș, Anghelina Bușueva, Valentina Tihanova, Nina Feofilaktova, Maria Vitkevici, Marianna Barkovskaia, Gheorghi Fursei, Maria Kuznețova, Evghenia Vasilieva, Nikolai Kovaci, Valentin Muravski, Rada Poloz, Anjelika Sirman, Zoia Timofeeva, Nikolai Lileev, Vladimir Peatnițki, Lev Netto, Iulia Volkova, Larisa și Vitali Garmaș, Maia Rodak, Galina Adasinskaia, Roza Novoselțeva, Veronika Nevskaia, Svetlana Hlîstova, Vera Minusova, Nikolai Meșalkin, Elfrida Meșalkina, Leonid Saltîkov, Dmitri Strelețki, Irina Mikueva, Rezeda Taisina, Liubov Tetiueva, Vera Vasilțeva, Natalia Stepanțeva, Ivan Uglițkih, Sofia Ozemblovskaia, Valentina Kropotina, Tamara Trubina și Vera Turkina, care au dăruit proiectului multe ore din timpul lor și documente prețioase. Aș dori să îi mulțumesc Elenei Bonner,

care a fost intervievată în cadrul proiectului Memorial de Irina Flighe la Boston, pentru că mi-a dat permisiunea să citez fragmente din traducerea realizată de Antonina W. Bouis a cărții ei *Mothers and Daughters* (Londra, Hutchinson, 1992).

Acești oameni sunt eroii din *Vorbind în șoaptă*. În fapt, aceasta este cartea lor; eu doar le-am oferit o voce. Pentru noi, acestea sunt povești, pentru ei înseamnă viața lor.

În fiecare etapă a lucrului la această carte, am fost deosebit de conștient de datoria mea ca istoric de a spune poveștile acestor oameni într-un mod pe care ei să-l poată recunoaște ca fiind o reflecție exactă a experienței lor. În această carte nu există mărturii anonime: cu două excepții, toți cei care au acordat interviuri sau au furnizat documente au consimțit să li se dezvăluie numele. Din acest motiv, secțiuni din versiunile de final ale cărții au fost traduse în rusă și date familiilor interesate, pentru a face corecțiile necesare și a sugera modificări ale textului. A fost un proces lung și complicat – nu în ultimul rând din cauză că modul în care o persoană își vede propria biografie este adesea foarte diferit de viziunea care se poate forma din lecturarea memoriilor, scrisorilor, jurnalelor și a cuvintelor sale înregistrate –, însă era important ca subiecții acestei cărți să aibă ocazia să o corecteze. Nu a existat nici un prilej în care să fiu forțat să modific întreaga mea interpretare, dar au existat multe cazuri în care opiniile mele au fost îmbogățite și îmbunătățite de părerea familiei. A apărut o problemă cu o singură familie, Șiheev (Gaister): unii membri ai familiei s-au simțit ofensați de mărturia fiicei mai mari a Innei, care, la cererea lor, a fost scoasă din manuscrisul supus corecturii. Inna a văzut și a corectat toate pasajele Gaister rămase, dar mai târziu și-a închis arhiva din

Memorial. Aș dori să le mulțumesc Jannei Bogdanovici și Nataliei Leșcenko pentru traducerea în rusă a unor secțiuni din carte; Irinei Flighe, Alionei Kozlova și Irinei Ostrovskaia pentru verificarea variantelor finale; lui Leo Viprinski pentru ajutorul generos și atent la secțiunile Slavin; și lui Aleksei Simonov, nu doar pentru corectarea textului în engleză despre familiile Laskin și Simonov, ci și pentru că mi-a arătat că e nevoie să mă gândesc mai profund la enigma lui „K.M.”.

Majoritatea materialelor generate de proiectul de documentare pentru *Vorbind în șoaptă* sunt disponibile pe internet (http:/www.orlandofiges.com). Aici veți găsi principalele arhive de familie, împreună cu transcrierile și fragmente audio ale interviurilor. Unele materiale au fost traduse în engleză. În lipsa paginii de internet, multe dintre aceste arhive s-ar fi pierdut la moartea posesorilor, deoarece generația mai tânără din Rusia nu este interesată de trecutul sovietic și nu are prea mult spațiu de depozitare pentru a păstra asemenea lucruri. Aș vrea să le mulțumesc Emmei Beer, lui Aibek Baratov și lui Ding Jang pentru ajutorul lor la crearea paginii de internet. Cu sprijinul lui Jerry Kuehl, Emma a încercat, de asemenea, să trezească interesul pentru un proiect video, al cărui scop era crearea unei arhive de film cu interviuri cu eroii din *Vorbind în șoaptă* oferite prin intermediul înregistrărilor de pe pagina de internet.

Munca la acest proiect a implicat multe călătorii, luni de zile petrecute departe de familia mea, Stephanie, Lydia și Alice, care au avut multe de suportat, dar care vor vedea acum, sper, că a meritat efortul. Prin dragostea și sprijinul lor ele mi-au reamintit însemnătatea unei familii.

Trebuie să le mulțumesc prietenului meu Robert (Lord) Skidelski pentru ospitalitatea sa generoasă la Moscova și lui Aleksei Iurasovski pentru că a fost o gazdă atât de bună. Aș vrea să-i mulțumesc, de asemenea, Elenei (Helen) Volkonskaia pentru că m-a invitat să stau în casa ei minunată din Toscana, unde am scris mare parte din a doua variantă a cărții în vara anului 2006.

Ca scriitor, sunt binecuvântat cu un ajutor minunat. Agentul meu literar Deborah Rogers a fost la fel de amabilă și de pasionată ca întotdeauna în eforturile depuse pentru mine, iar Melanie Jackson, în SUA, a fost și ea de ajutor în mai multe moduri. Simon Winder de la Penguin și Sara Bershtel de la Metropolitan sunt o echipă editorială de vis pentru orice scriitor. În moduri diferite – Simon motivând prin comentarii entuziaste și încurajări, Sara redactând rând cu rând manuscrisul dactilografiat, cu o extraordinară pasiune și atenție pentru detaliu – au avut fiecare o enormă influență asupra scrierii acestei cărți. Le sunt nespus de îndatorat amândurora. Aș vrea să le mulțumesc, de asemenea, lui David Watson pentru corectură, lui Merle Read pentru verificarea transliterării numelor rusești, lui Alan Gilliland pentru realizarea schițelor și lui Donald Winchester pentru ajutorul editorial suplimentar. Îi sunt recunoscător și lui Andrei Bobrov de la ITAR-TASS, care m-a ajutat să găsesc unele fotografii greu de obținut.

Aș dori să le mulțumesc specialiștilor care m-au ajutat cu idei de detaliu și m-au îndrumat spre surse pe care nu le știam: Valeri Golofast, Katerina Gherasimova, Stephen Wheatcroft, Catriona Kelly, Boris Kolonițki, Jonathan Haslam, Daniel Beer și Daniel Pick. De asemenea, îi sunt foarte

îndatorat lui Rob Perks, care mi-a împărtășit din cunoștințele sale cu privire la dificultățile istoriei orale. Jennifer Davis mi-a dat sfaturi bune cu privire la chestiunile juridice ale contactelor cu Memorial, pentru care îi datorez multe mulțumiri. Raj Chandarvarkar și-a oferit sprijinul loial și ajutorul în nenumărate moduri. Îmi doresc doar să mai fie în viață ca să discute cartea cu mine.

În sfârșit, aș vrea să-i mulțumesc vechiului meu prieten și coleg Hiroaki Kuromiya, unul dintre cei mai buni și mai atenți istorici ai epocii Stalin, care a citit manuscrisul cu instrucțiuni stricte să pună la îndoială orice putea fi considerat o greșeală. Orice erori rămase îmi aparțin.

Londra
aprilie 2007

Permisiuni

Cu următoarele excepții (enumerate după paginile la care apar), toate fotografiile sunt reproduse cu permisiunea posesorilor din arhive de familie private și din arhivele Societății Memorial (MM, MP, MSP): GARF: 49; GMPIR: 275; RGAE: 51, 198 (foto sus și jos); RGALI: 36, 78, 131, 134, 179, 328, 331, 332, 396, 404, 485; TASS: 202, 204, 308, 399; ȚGAFKD: 144, 402, 417, 419, 479, 492.

Note

Introducere

1. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, f. 31; dosar 3, ff. 18-19.
2. La baza estimărilor mele se află cifrele din M. Ellman, „Soviet Repression Statistics: Some Comments”, *Europe-Asia Studies*, vol. 54, nr. 7, noiembrie 2002, pp. 1151-1172. Elmann menționează 18,75 milioane de condamnări la Gulag între 1934 și 1953, dar în această perioadă numeroși deținuți din Gulag aveau mai multe condamnări. Pentru aceiași ani, autorul dă și următoarele cifre: cel puțin 1 milion de execuții; 2 milioane de oameni recrutați în „armata proletară” și în alte unități de muncă silnică subordonate Gulagului; 5 milioane de membri ai naționalităților deportate. Conform celor mai realiste estimări, aproximativ 10 milioane de oameni au fost persecutați drept culaci după 1928. Totalul ar fi de 36,5 milioane de persoane; dacă luăm în considerare sentințele multiple ale unor deținuți din Gulag, cifra de 25 de milioane de victime ale represiunilor pare rezonabilă și este, probabil, o subestimare.
3. Interviu cu Elena Dombrovskaia, Moscova, ianuarie 2003.

4. MP, fond 4, vol. 25, dosar 2, ff. 9-10.
5. M. Ghefter, „V predciuvstvii proșlogo”, *Vek XX i mir*, nr. 9, 1990, p. 29.
6. Vezi, de exemplu, V. Kaverin, *Epilog: Memuarî*, Moscova, 1989; K. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, Moscova, 1990.
7. Titlurile de acest fel sunt enorm de multe, dar vezi, de pildă, A. Barmine, *One Who Survived*, New York, 1945; V. Kravchenko, *I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official*, Londra, 1947; A. Gorbatov, *Years off My Life*, Londra, 1964; N. Kaminskaya, *Final Judgment: My Life as a Soviet Defence Attorney*, New York, 1982; N. Mandelstam, *Hope Against Hope*, Londra, 1989, și *Hope Abandoned*, Londra, 1990; E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, New York, 1967, și *Within the Whirlwind*, New York, 1981; L. Bogoraz, „Iz vospominanii”, *Minuvșee*, vol. 2, Paris, 1986; L. Kopelev, *No Jail for Thought*, Londra, 1979, și *The Education of a True Believer*, Londra, 1980; T. Aksakova-Sivers, *Semeinaia hronika*, 2 vol., Paris, 1988; Mikhail Baitalsky, *Notebooks for the Grandchildren: Recollections of a Trotskyist Who Survived the Stalin Terror*, New Jersey, 1995.
8. A. Krylova, „The Tenacious Liberal Subject in Soviet Studies”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 1, nr. 1, iarna 2000, pp. 119-146.
9. Din nou, numărul titlurilor relevante este enorm, dar printre cele mai interesante se numără: O. Adamova-Sliuzberg, *Put*, Moscova, 1993; A. Raikin, *Vospominaniia*, Sankt-Petersburg, 1993; I. Diakonov, *Kniga vospominanii*, Sankt-Petersburg, 1995; Iu. Liuba, *Vospominaniia*, Sankt-

Petersburg, 1998; I. Șiheeva-Gaister, *Semeinaia hronika vremion kulta licinosti (1925-1953 gg.)*, Moscova, 1998; I. Dudareva, *Proșloe vsegda s nami: vospominaniia*, Sankt-Petersburg, 1998; E. Evangulova, *Krestnîi put*, Sankt-Petersburg, 2000; K. Atarova,

Vcerașnii den: vokrug semii Atarovîh-Dalțevîh: vospominaniia, Moscova, 2001; L. Eliașova, *Mî uhodim, mî ostaiomsea. Kniga 1: Dedî, otțî*, Sankt-Petersburg, 2001; N. Iudkovski, *Rekviem dvum semeistvam: vospominaniia*, Moscova, 2002; E. Vlasova, *Domașnii albom: vospominaniia*, Moscova, 2002; P. Kodzaev, *Vospominaniia reabilitirovannogo spețpereselența*, Vladikavkaz, 2002; E. Liusin, *Pismo-vospominaniia o projitîh godah*, Kaluga, 2002; A. Bovin, *XX vek kak jizn: vospominaniia*, Moscova, 2003. Vezi și: I. Paperno, „Personal Accounts of the Soviet Experience", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 3, nr. 4, toamna 2002, pp. 577-610.

10. Vezi, de exemplu, S. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, New York, 1994; S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941*, Cambridge, 1997; S. Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkeley, 1997.

11. Vezi, de exemplu, N. Kosterina, *Dnevnik*, Moscova, 1964; O. Berggolț, „Bezumstvo predannosti: iz dnevnikov Olghi Berggolț", *Vremea i mî*, nr. 57, 1980, pp. 270-285; A. Marian, *Godî moi, kak soldatî: dnevnik selskogo aktivista, 1925-1953 gg.*, Chișinău, 1987; M. Prișvin, *Dnevniki*, Moscova, 1990; E. Bulgakova, *Dnevnik Elenî Bulgakovoi*, Moscova, 1990; N. Vișneakova, *Dnevnik Ninî Vișneakovoi*, Sverdlovsk, 1990.

12. Vezi, de exemplu, V. Vernadski, „Dnevnik 1938 goda”, *Drujba narodov*, nr. 2, 1992, pp. 219-239, nr. 3, 1992, pp. 241-269, și „Dnevnik 1939 goda”, *Drujba narodov*, nr. 11-12, 1993, pp. 3-41; A. Soloviov, „Tetradi krasnogo professora (1912-1941 gg.)”, în *Neizvestnaia Rossiia. XX vek*, vol. 4, Moscova, 1993, pp. 140-228; „«Iscez celovek i net ego, kuda devalsea – nikto ne znaet»: iz konfiskovannogo dnevnika”, *Istocinik*, nr. 4, 1990, pp. 46-62; *Golgofa. Po materialam arhivnogo-seldstvennogo dela no. 603 na Sokolovu-Peatnițkuiu Iu.I.*, ed. V.I. Peatnițki, Sankt-Petersburg, 1993; A. Afinoghenov, „Dnevnik 1937 goda”, *Sovremennaia dramaturghiia*, nr. 1, 1993, pp. 219-233, nr. 2, 1993, pp. 223-241, nr. 3, 1993, pp. 217-239; K. Ciukovski, *Dnevnik 1930-1969*, Moscova, 1994; M. Prișvin, „«Jizn stala veselei...»: iz dnevnika 1936 goda”, *Okteabr*, nr. 10, 1993, pp. 3-21, și „Dnevnik 1937 goda”, *Okteabr*, nr. 11, 1994, pp. 144-171, nr. 9, 1995, pp. 155-171; M. Prișvin și V. Prișvina, *Mî s toboi: dnevnik liubvi*, Moscova, 1996; A. Kopenin, „Zapiski nesumasședșego: iz dnevnika selskogo ucitelea”, *Rodina*, nr. 2, 1996, pp. 17-29; *Dnevnîe zapiski ust-kulomskogo krestianina I.S. Rassuhaeva (1902-1953)*, Moscova, 1997; M. Krotova, *Bavîkinskii dnevnik: vospominaniia șkolnogo pedagoga*, Moscova, 1998; A. Țember, *Dnevnik*, Moscova, 1997; V. Sitnikov, *Perejitoe: dnevnik saratovskogo obîvatelea 1918-1931 gg.*, Moscova, 1999; E. Filipovici, *Ot sovetskoi pionerki do celoveka-pensionerki: moi dnevniki*, Podolsk, 2000; A. Mankov, *Dnevniki tridțatîh godov*, Sankt-Petersburg, 2001; Iu. Naghibin, *Dnevnik*, Moscova, 2001; N. Lugovskaya, *I Want to Live: The Diary of a Soviet Schoolgirl 1932-1937*, Moscova, 2003; M. Șirșova, *Zabîtîi dnevnik*

polearnogo biologa, Moscova, 2003. Fragmente din zece jurnale au fost publicate în traducere în V. Garros, N. Korenevskaya și T. Lahusen (eds.), *Intimacy and Terror: Soviet Diaries of the 1930s*, New York, 1995.

13. Istoricul Jochen Hellbeck este cel care a inițiat studiul jurnalelor sovietice în anii 1930, cercetând în special jurnalul lui Stepan Podlubnîi, reprodus în J. Hellbeck (ed.), *Tagebuch aus Moskau, 1931-1939*, München, 1996. Vezi de asemenea analiza a patru jurnale sovietice din anii 1930 pe care Hellbeck o face în *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin*, Cambridge, Massachusetts, 2006. Opinia lui – controversată – este că în această perioadă cetățenii URSS gândeau în categorii sovietice pentru că nu aveau alternative conceptuale și că în jurnale încercau să se modeleze pe ei înșiși potrivit idealului de „om nou sovietic", eliminând din personalitatea lor orice element nesovietic (proces pe care îl percepeau ca pe o „criză a sinelui"). Vezi pentru aprofundare: J. Hellbeck, „Self-Realization in the Stalinist System: Two Soviet Diaries of the 1930s", în M. Hildermeier (ed.), *Stalinismus von dem Zweiten Weltkrieg: neue Wege der Forschung*, München, 1998, pp. 275-290. Afirmațiile lui Hellbeck au fost aspru criticate, în special de A. Etkind, „Soviet Subjectivity: Torture for the Sake of Salvation?", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 6, nr. 1, iarna 2005, pp. 171-186, și de S. Boim, „Analiz praktiki subektivizații v rannestalinskom obșcestve", *Ab Imperio*, nr. 3, 2002, pp. 209-418.

14. Vezi, de exemplu, J. Hellbeck, „Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi (1931-1939)",

Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, nr. 44, 1996, pp. 344-373; I. Halfin și J. Hellbeck, „Rethinking the Stalinist Subject: Stephen Kotkin's *Magnetic Mountain* and the State of Soviet Historical Studies", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, nr. 44, 1996, pp. 456-463; I. Halfin, *Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial*, Cambridge, Massachusetts, 2003; C. Kaier și E. Naiman (eds.), *Everyday Life in Early Soviet Russia: Taking the Revolution Inside*, Bloomington, 2006.

15. Aceasta este principala teză a lui Hellbeck (vezi trimiterile la scrierile sale în notele de mai sus).

16. MP, fond 4, vol. 18, dosar 2, ff. 49-50.

17. Vezi în special cele două volume ale lui Catherine Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in Russia*, Londra, 2000, și *Ivan's War: The Red Army 1939-1945*, Londra, 2005, ambele bazate în parte pe interviuri.

18. Vezi, de exemplu, *Golos krestian: Selskaia Rossiia XX veka v krestianskih memuarah*, Moscova, 1996; *Sudba liudei: Rossiia XX vek. Biografii semei kak obiekt soțiologhiceskogo issledovaniia*, Moscova, 1996; D. Bertaux, P. Thompson și A. Rotkirch (eds.), *On Living through Soviet Russia*, Londra, 2004; V. Skultans, *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*, Londra, 1998; A. Shternshis, *Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923-1939*, Bloomington, 2006. Multe lucrări folosesc pe larg interviurile, printre ele: N. Adler, *Beyond the Soviet System: The Gulag Survivor*, New Brunswick, 2002; A. Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps*, Londra, 2003.

19. Prima inițiativă de anvergură în domeniul istoriei orale a fost Proiectul Harvard cu privire la Sistemul Social Sovietic (329 de interviuri luate unor refugiați sovietici în Europa și SUA în 1950-1951). Majoritatea celor intervievați părăsiseră Uniunea Sovietică între 1943 și 1946 și viziunea lor, influențată de experiența traiului în Occident, era conștient antisovietică, într-un mod care nu era reprezentativ pentru populația URSS în ansamblul ei. Cu toate acestea, din proiect au rezultat câteva lucrări de sociologie care au influențat, în perioada Războiului Rece, percepția occidentală asupra vieții cotidiene din Uniunea Sovietică: R. Bauer, A. Inkeles și C. Klukhohn, *How the Soviet System Works: Cultural, Psychological and Cultural Themes*, Cambridge, Massachusetts, 1957; J. Berliner, *Factory and Manager in the USSR*, Cambridge, Massachusetts, 1958; M. Field, *Doctor and Patient in Soviet Russia*, Cambridge, Massachusetts, 1958, și A. Inkeles și R. Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*, Cambridge, Massachusetts, 1959, dedicată în special analizei modului „în care societatea sovietică îl influențează pe individ și în care acesta se încadrează în modelul funcțional al vieții sovietice” (p. 3). Proiecte mai puțin ambițioase de istorie orală care au adoptat o abordare sociologică au fost desfășurate la începutul anilor 1990 de Daniel Bertaux și Paul Thompson (publicate în *Sudba liudei* și *On Living through Soviet Russia*) și de Școala de Științe Economice și Sociale din Moscova (publicate în *Golos krestian*). Pionierul istoriei orale a Gulagului a fost Societatea Memorial (http://www.memo.ru), deși, firește, prima mare istorie orală a acestei teme este *Arhipelagul Gulag* de Aleksandr

Soljenițîn, în 3 volume, care a folosit pe larg interviuri cu supraviețuitori ai lagărelor de muncă.

1

Copiii Revoluției din Octombrie (1917-1928)

1. RGALI, fond 3084, vol. 1, dosar 1389, f. 17; fond 2804, vol. 1, dosar 45.
2. E. Drabkina, *Ciornîe suhari*, Moscova, 1975, pp. 82-83.
3. S. Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, Londra, 2003, p. 61 [ed. rom.: Simon Sebag Montefiore, *Stalin. Curtea țarului roșu*, traducere de Cătălin Drăcșineanu, Polirom, Iași, 2014, p. 77 – n.tr.].
4. RGALI, fond 2804, vol. 1, dosar 22, f. 4; fond 3084, vol. 1, dosar 1389, f. 3; Drabkina, *Ciornîe suhari*, pp. 23-29; N. Burenin, *Pameatnîe godî: vospominaniia*, Leningrad, 1961, pp. 150-151.
5. *Partiinaia etika: dokumentî i materialî diskussii dvadțatîh godov*, Moscova, 1989, p. 16; M. Gorky, *Untimely Thoughts: Essays on Revolution, Culture, and the Bolsheviks, 1917-18*, Londra, 1970, p. 7.
6. Citată în E. Naiman, *Sex in Public: The Incarnation of Early Soviet Ideology*, Princeton, 1997, pp. 91-92.
7. RGALI, fond 2804, vol. 1, dosare 22, 40, 1389; V. Erașov, *Kak molniia v noci*, Moscova, 1988, p. 344.
8. O. Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924*, Londra, 1996, pp. 752-768 [ed. rom.: Orlado Figes, *Revoluția Rusă, 1891-1924: tragedia unui popor*, traducere

de Cornelia Marinescu, Polirom, Iași, 2016, pp. 672-690 – n.tr.].

9. I. Stalin, *Socineniia*, 13 vol., Moscova, 1946-1955, vol. 6, p. 248.
10. K. Geiger, *The Family in Soviet Russia*, Cambridge, Massachusetts, 1968, p. 61.
11. L. Kirschenbaum, *Small Comrades: Revolutionizing Childhood in Soviet Russia, 1917-1932*, New York, 2001, p. 48.
12. O. Maitich, „Utopia in Daily Life", în J. Bowlt și O. Maitich (eds.), *Laboratory of Dreams: The Russian Avant-garde and Cultural Experiment*, Stanford, 1996, pp. 65-66; V. Buchli, *An Archaeology of Socialism*, Oxford, 1999, pp. 65-68.
13. W. Goldman, *Women, the State, and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936*, Cambridge, 1993, p. 107; N. Lebina, *Povsednevnaia jizn sovetskogo goroda: normî i anomalii, 1920-1930 godî*, Sankt-Petersburg, 1999, p. 272.
14. I. Halfin, „Intimacy in an Ideological Key: The Communist Case of the 1920s and 1930s", în *Idem* (ed.), *Language and Revolution: Making Modern Political Identities*, Londra, 2002, pp. 187-188.
15. L. Trotsky, *Problems of Everyday Life: Creating the Foundations of a New Society in Revolutionary Russia*, Londra, 1973, p. 72; A. Inkeles și R. Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*, Cambridge, Massachusetts, 1959, p. 205.
16. Trotsky, *Problems of Everyday Life*, p. 48.
17. MP, fond 3, vol. 16, dosar 2, ff. 2, 7, 46-62.

18. Vezi O. Figes, *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia*, Londra, 2002, pp. 119-130 [ed. rom.: Orlando Figes, *Dansul Nataşei. O istorie culturală a Rusiei*, traducere de Lucia Popovici, Polirom, Iaşi, 2018, pp. 111-119 – n.tr.].
19. MP, fond 3, vol. 18, dosar 2, ff. 24, 26.
20. MP, fond 3, vol. 12, dosar 2, f. 15.
21. E. Bonner, *Mothers and Daughters*, Londra, 1992, pp. 40, 46, 61-62, 101.
22. Buchli, *An Archaeology of Socialism*, p. 131.
23. V. Maiakovski, *Polnoe sobranie socinenii*, 13 vol., Moscova, 1955-1961, vol. 2, pp. 74-75 [ed. rom.: Vladimir Maiakovski, *Versuri/Stihi*, traducere de Cicerone Theodorescu, Editura pentru Literatură, Bucureşti, 1964, p. 67 – n.tr.].
24. V. Dunham, *In Stalin's Time: Middle-Class Values in Soviet Fiction*, Durham, 1990, p. 64.
25. W. Rosenberg (ed.), *Bolshevik Visions: First Phase of the Cultural Revolution in Soviet Russia*, 2 vol., Ann Arbor, 1990, vol. 1, p. 37 (traducerea a fost uşor modificată pentru mai multă claritate).
26. MM, fond 1, vol. 1, dosarele 167, 169; fond 12, vol. 27, dosar 2, ff. 47-54.
27. MP, fond 3, vol. 47, dosar 2, ff. 32-33, 59-64; dosar 3, ff. 1-6; L. Eliaşova, *Mî uhodim, mî ostaiomsea. Kniga 1: Dedî, otţî*, Sankt-Petersburg, 2001, pp. 191-194.
28. OR RNB, fond 1156, dosar 576, ff. 3, 14; IIIS, Voitinski, nr. 11 (cutia 3, dosarul 5/b); AFV, A. Levidova, „Vospominaniia", manuscris, p. 11; interviu cu Ada Levidova, Sankt-Petersburg, mai 2004.
29. OR RNB, fond 1156, dosar 576, ff. 4, 12-19; dosar 577, f. 1; dosar 597, f. 51; AFV, A. Levidova, „Vospominaniia",

manuscris, p. 12.

30. V. Zenzinov, *Deserted: The Story of the Children Abandoned in Soviet Russia*, Londra, 1931, p. 27.

31. A Lunacearski, *O narodnom obrazovanii*, Moscova, 1958, p. 445.

32. E.M. Balașov, *Școla v rossiiskom obșcestve 1917-1927 gg. Stanovlenie „novogo celoveka”*, Sankt-Petersburg, 2003, p. 33; J. Ceton, *School en kind in Sowjet-Rusland*, Amsterdam, 1921, p. 3. Despre munca și joaca în grădinițe vezi L. Kirschenbaum, *Small Comrades: Revolutionizing Childhood in Soviet Russia, 1917-1932*, New York, 2001, pp. 120-123.

33. MP, fond 4, vol. 18, dosar 2, ff. 1-2; RGAE, fond 9455, vol. 2, dosar 154; L. Holmes, „Part of History: The Oral Record and Moscow’s Model School No. 25, 1931-1937”, *Slavic Review*, nr. 56 (vara 1997), pp. 281-283; S. Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921-1934*, Cambridge, 1979, p. 27; AFS, I. Slavina, „Tonenkii nerv istorii”, manuscris, p. 16.

34. RGAE, fond 9455, vol. 2, dosar 30, ff. 241-256; dosar 51, ff. 113-114; dosar 154, ff. 47-48.

35. RGAE, fond 9455, vol. 2, dosar 154, f. 397; dosar 155, ff. 5, 8, 9, 15; dosar 156, ff. 11-12, 171; dosar 157, ff. 98-103.

36. R. Berg, *Suhovei: vospominaniia ghenetika*, Moscova, 2003, p. 29.

37. A. Marian, *Godî moi, kak soldatî: dnevnik selskogo aktivista, 1925-1953*, Chișinău, 1987, p. 17; E. Liusin, *Pismo – vospominaniia o projitîh godah*, Kaluga, 2002, pp. 18-19. Pentru mai multe detalii vezi C. Kelly, „Byt, Identity and Everyday Life”, în S. Franklin și E. Widdis (eds.), *National*

Identity in Russian Culture: An Introduction, Cambridge, 2004, pp. 157-167.

38. Balașov, *Șkola v rossiiskom obșcestve*, p. 137.
39. MSP, fond 3, vol. 37, dosar 2, ff. 8-9; vol. 14, dosar 3, ff. 24-26; MP, fond 4, vol. 24, dosar 2, ff. 41-42; vol. 3, dosar 2, f. 24; V. Frid, *581/2: zapiski laghernogo pridurka*, Moscova, 1996, p. 89.
40. MSP, fond 3, vol. 8, dosar 2, ff. 1, 7; MP, fond 4, vol. 9, dosar 2, ff. 11-12.
41. C. Kelly, „Shaping the «Future Race»: Regulating the Daily Life of Children in Early Soviet Russia", în C. Kaier și E. Naiman (eds.), *Everyday Life in Soviet Russia: Taking the Revolution Inside*, Bloomington, 2006, p. 262; Rosenberg, *Bolshevik Visions*, vol. 2, p. 86; MP, fond 4, vol. 24, dosar 2, f. 43.
42. Interviu cu Vasili Romașkin, Norilsk, iulie 2004.
43. Interviu cu Ida Slavina, Köln, iunie 2003.
44. MSP, fond 3, vol. 17, dosar 2, f. 8.
45. P. Kenez, *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929*, Cambridge, 1985, pp. 168-169.
46. N. Vișneakova, *Dnevnik Ninî Vișneakovoi*, Sverdlovsk, 1990, pp. 28-29.
47. E. Dolmatovski, *Bîlo: zapiski poeta*, Moscova, 1982, pp. 22-23.
48. V. Pirojkova, *Potereannoe pokolenie*, Sankt-Petersburg, 1998, pp. 46-47.
49. Interviu cu Vasili Romașkin, Norilsk, iulie 2004; D. Hoffman, *Stalinist Values: The Cultural Norms of Stalinist Modernity*, Cornell, 2003, pp. 121-122.

50. M. Baitalsky, *Notebooks for the Grandchildren: Recollections of a Trotskyist Who Survived the Stalin Terror*, New Jersey, 1995, pp. 56, 68, 71 (traducerea a fost ușor modificată pentru mai multă claritate).
51. Lebina, *Povsednevnaia jizn*, p. 274.
52. Baitalsky, *Notebooks for the Grandchildren*, pp. 94-96, 161-162.
53. Stalin, *Socineniia*, vol. 6, p. 46; A. Ștolts, *Partiinaia etika*, p. 287.
54. M. Rubinștein, *Soțialno-pravovîe predstavleniia i samoupravleniia u detei*, Moscova, 1925, pp. 69-70.
55. *Partiinaia etika*, p. 329.
56. O. Khakhordin, *The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices*, Berkeley, 1999, pp. 35-74, 212-228. Într-un mod similar, „conștiința proletară" cerea ca posesorul ei să dovedească *soznatelnost* ca devotament ideologic față de cauza partidului; nu era de ajuns să se fi născut într-o familie proletară, căci mulți oameni proveniți din clasa muncitoare căpătau cu timpul o mentalitate „mic-burgheză".
57. L. Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, Londra, 1970, p. 385.
58. Pentru mai multe detalii vezi I. Halfin, „From Darkness to Light: Student Communist Autobiography during NEP", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, nr. 45, 1997, pp. 210-236; *Idem*, *Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial*, Cambridge, Massachusetts, 2003.
59. Khakhordin, *The Collective and the Individual in Russia*, pp. 123-125.

60. V. Kozlov, „Denunciation and Its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciations and Their Bureaucratic Handling from Soviet Police Archives, 1944-1953”, *Journal of Modern History*, nr. 68, decembrie 1996, p. 867; C. Hooper, „Terror from Within: Participation and Coercion in Soviet Power, 1924-1964”, teză de doctorat, Princeton University, 2003, p. 13.
61. *XIV sezd VKP (b): stenograficeskii otciot*, Moscova, 1926, p. 600.
62. *Ibidem*, p. 615.
63. Bonner, *Mothers and Daughters*, p. 148.
64. *Partiinaia etika*, p. 329.
65. Interviu cu Elena Dombrovskaia, Moscova, ianuarie 2003.
66. MSP, fond 3, vol. 48, dosar 2, ff. 1, 23, 32-34.
67. MSP, fond 3, vol. 42, dosar 2, ff. 5-6.
68. MP, fond 4, vol. 9, dosar 1, ff. 4-8; dosar 2, f. 13.
69. MP, fond 4, vol. 12, dosar 2, f. 7.
70. Bonner, *Mothers and Daughters*, p. 17.
71. V. Semionova, „Babușki: semeinîe i soțialnîe funkții praroditelskogo pokoleniia”, în *Sudba liudei: Rossiia XX vek. Biografii semei kak obiekt soțiologhiceskogo issledovaniia*, Moscova, 1996, pp. 326-354.
72. Bonner, *Mothers and Daughters*, pp. 14-16, 27, 40, 78, 145; interviu cu Elena Bonner, Boston, noiembrie 2006.
73. AFG, O. Golovnea, „Predislovie k pismam”, manuscris, p. 20; interviu cu Evghenia Golovnea, Moscova, noiembrie 2004.
74. Interviu cu Vladimir Fomin, Sankt-Petersburg, septembrie 2003.

75. Interviu cu Evghenia Evangulova, Sankt-Petersburg, martie 2004; E.P. Evangulova, *Krestnîi put*, Sankt-Petersburg, 2000, pp. 7-9, 36; RGAE, fond 5208, vol. 1, dosar 28.
76. Interviu cu Boris Gavrilov, Sankt-Petersburg, iunie 2003.
77. „Obîdennîi NEP (Socineniia i pisma școlnikov 20-h godov)", în *Neizvestnaia Rossiia XX vek*, vol. 3, Moscova, 1993, pp. 285-287; HP, 59A, vol. 5, p. 25; Inkeles și Bauer, *The Soviet Citizen*, p. 216. Vezi, similar, S. Tchouikina, „The «Old» and «New» Intelligentsia and the Soviet State", în T. Vihavainen (ed.), *The Soviet Union – A Popular State?*, Sankt-Petersburg, 2003, pp. 99-100.
78. Inkeles și Bauer, *The Soviet Citizen*, p. 223; MSP, fond 3, vol. 52, dosar 2, f. 19.
79. E. Olițkaia, *Moi vospominaniia*, 2 vol., Frankfurt, 1971, vol. 2, p. 56; MP, fond 4, vol. 8, dosar 2, f. 6. Vezi și MM, fond 12, vol. 31, dosar 2, ff. 1-2; MSP, fond 3, vol. 53, dosar 2, ff. 11-12; fond 3, vol. 8, dosar 2, ff. 1-7.
80. *Partiinaia etika*, p. 437; Liusin, *Pismo*, p. 11; MP, fond 4, vol. 32, dosar 4, f. 7.
81. Bonner, *Mothers and Daughters*, pp. 41, 138-139, 200-202.
82. MSP, fond 3, vol. 16, dosar 2, ff. 3-4, 7.
83. MSP, fond 3, vol. 37, dosar 2, ff. 13-15; I. Șiheeva-Gaister, *Semeinaia hronika vremion kulta licinosti: 1925-1953*, Moscova, 1998, pp. 5-6.
84. V. Danilov, *Sovetskaia dokolhoznaia derevnea: naselenie, zemlepolzovanie, hozeaistvo*, Moscova, 1977, p. 31.
85. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 3, ff. 34-35.
86. Despre revoluția țăranilor, vezi O. Figes, *Peasant Russia, Civil War: The Volga Countryside in Revolution, 1917-1921*,

Oxford, 1989.

87. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 3, ff. 8, 104; G. Dobronojenko, *Kolektivizațiia na Severe, 1929-1932*, Sîktîvkar, 1994, pp. 27-28.

88. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 3, ff. 7-8.

89. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, ff. 18, 69.

90. MSP, fond 3, vol. 2, dosar 2, ff. 20, 43-45.

91. AFV, E. Vittenburg, „Pameati P.V. Vittenburga", manuscris, p. 4; interviuri cu Evghenia Vittenburg, Sankt-Petersburg, august 2003, septembrie 2004; E. Vittenburg, *Vremea polearnîh stran*, Sankt-Petersburg, 2002, pp. 44-74.

92. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 351, f. 3; interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, noiembrie 2003.

93. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 2613, ff. 7, 13; K. Simonov, *Segodnea i davno*, Moscova, 1978, p. 65. Legendele de familie spun că Aleksandra îl învinuia pe Mihail pentru că pierduse o fetiță prin avort spontan și că a decis să-l părăsească (interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, iunie 2003).

94. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 360; vol. 9, dosar 2613, ff. 3, 13.

95. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 2698, f. 1.

96. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 360, f. 31.

97. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 353, f. 38; dosar 337, f. 7.

98. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 339, f. 11; vol. 9, dosar 1534, f. 31.

99. RGALI, fond 1814, vol. 6, dosar 70, f. 103; dosar 170, f. 17; vol. 9, dosar 2613, f. 13; dosare 23, 24.

100. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1533, f. 18; dosar 24, f. 16; dosar 25, ff. 6, 17, 26; dosar 1010, ff. 9-10; Simonov,

Segodnea i davno, p. 66.

101. K. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, Moscova, 1990, pp. 25-26.

102. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 25, f. 12; dosar 1010, ff. 16-19; vol. 10, dosar 339, f. 11.

103. AFSL, M. Laskin, „Vospominaniia", manuscris, p. 2.

104. AFSL, „Licinîi listok po uciotu kadrov" (Samuil Laskin); interviuri cu Fania Laskina, Moscova, noiembrie 2003, martie 2005.

105. A. Ball, *Russia's Last Capitalists: The NEP men 1921-1929*, Berkeley, 1987, p. 39.

106. Interviuri cu Fania Laskina, Moscova, iunie și noiembrie 2003, februarie și iulie 2004; interviuri cu Aleksei Simonov, Moscova, noiembrie 2003; AFSL, M. Laskin, „Vospominaniia", manuscris, pp. 20-21, 29.

107. Y. Slezkine, *The Jewish Century*, Berkeley, 2005, p. 217; *Vsesoiuznaia perepis naseleniia. 1937 g. Kratkie itoghi*, Moscova, 1991, p. 90.

108. A. Shternshis, *Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923-1939*, Bloomington, 2006, pp. 35-43; J. Veidlinger, *The Moscow State Yiddish Theatre: Jewish Culture on the Soviet Stage*, Bloomington, 2000.

109. Interviuri cu Fania Laskina, Moscova, iunie și noiembrie 2003; interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, noiembrie 2003; AFSL, M. Laskin, „Vospominaniia", p. 19.

110. Interviu cu Rebekka (Rita) Kogan, Sankt-Petersburg, mai 2003.

111. I. Slavin, *Proțess v Novikah*, Vitebsk, 1920.

112. AFS, I. Slavina, „Tonenkii nerv istorii", manuscris, p. 11; interviu cu Ida Slavina, Köln, octombrie 2003.

113. Interviu cu Fania Laskina, Moscova, martie 2005.

114. A. Barmine, *One Who Survived: The Life Story of a Russian Under the Soviets*, New York, 1945, pp. 124-125; H. Kuromiya, *Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1928-1932*, Cambridge, 1988, p. 110; RGAE, fond 9455, vol. 2, dosar 157, f. 183.

115. V. Danilov, „Vvedenie: sovetskaia derevnea v godî «Bol'shogo terrora»", în *Traghediia sovetskoi derevni: kollektivizații i raskulacivanie. Dokumentî i materialî v 5 tomah 1927-1939*, 5 vol., Moscova, 1999-2004, vol. 5, *1937-1939*, partea I, *1937*, p. 9; A. Meyer, „The War Scare of 1927", în *Soviet Union/Union Soviétique*, vol. 5, nr. 1, 1978, pp. 1-25; S. Fitzpatrick, „The Foreign Threat During the First Five Year Plan", în *Soviet Union/Union Soviétique*, vol. 5, nr. 1, 1978, pp. 26-35; Stalin, *Socineniia*, vol. 11, pp. 170-172.

116. R. Davies, *The Industrialization of Soviet Russia 3: The Soviet Economy in Turmoil, 1929-1930*, Londra, 1989, p. 76; Ball, *Russia's Last Capitalists*, pp. 76-77.

117. AFSL, „Licinîi listok po uciotu kadrov" (Samuil Laskin); interviuri cu Fania Laskina, Moscova, noiembrie 2003, martie 2005.

118. N. Mandelstam, *Hope Abandoned*, Londra, 1989, p. 551 [ed. rom.: Nadejda Mandelștam, *Speranță abandonată. Memorii. Cartea a doua*, traducere de Nicolae Iliescu, Polirom, Iași, 2005, p. 530 – n.tr.].

1. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, f. 38; dosar 3, f. 10.
2. AFSBTO, Arhivno-sledstvennoe delo N.A. Golovina.
3. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, ff. 102-104.
4. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, f. 93.
5. AFSBTO, Arhivno-sledstvennoe delo N.A. Golovina; MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, f. 69; dosar 3, ff. 7-8.
6. GAVO, fond 407, vol. 1, dosar 98, f. 7.
7. AFSBTO, Arhivno-sledstvennoe delo N.A. Golovina; MSP, fond 3, vol. 14, dosar 3, f. 9.
8. AFSBTO, Arhivno-sledstvennoe delo N.A. Golovina.
9. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 3, f. 11.
10. *Traghediia sovetskoi derevni: kollektivizațiia i raskulacivanie. Dokumentî i materialî*, 5 vol., Moscova, 1999-2004, vol. 1, pp. 36, 148-150, 228-230, 742; *Izvestiia ȚK KPSS*, nr. 5, 1991, pp. 196-202.
11. Citat în M. Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power: A Study of Collectivization*, Londra, 1968, p. 257.
12. R. Davies, *The Soviet Economy in Turmoil, 1929-1930*, Londra, 1989, pp. 198-199; *Pravda*, 1 septembrie 1929, 10 noiembrie 1929.
13. *Pravda*, 7 noiembrie 1929; I.G. Stalin, *Socineniia*, 13 vol., Moscova, 1946-1955, vol. 12, p. 174.
14. R. Davies, *The Socialist Offensive: The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929-1930*, Londra, 1980, p. 111; *Traghediia sovestkoi derevni*, vol. 1, pp. 702-710, 716-727; M. Hindus, *Red Bread: Collectivization in a Russian Village*, Bloomington, 1988, p. 246.

15. Davies, *The Socialist Offensive*, p. 218; V. Kravcenko, *I Chose Freedom*, New York, 1946, p. 91.
16. M. Vareikis, „O partiinom rukovodstve kolhozami”, *Na agrarnom fronte*, nr. 8, 1929, p. 65; *Izvestiia*, 19 aprilie 1930; GARK, fond 3, vol. 1, dosar 2309, f. 6.
17. Davies, *The Socialist Offensive*, p. 198.
18. M. Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, Cambridge, Massachusetts, 1958, p. 250.
19. R. Conquest, *The Harvest of Sorrow: Collectivization and the Terror-Famine*, Londra, 1986, pp. 120-121; S. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*, New York, 1994, pp. 54-55.
20. GAVO, fond 22, vol. 1, dosar 37, f. 41; GARK, fond 136, vol. 1, dosar 121, f. 153; MSP, fond 3, vol. 14, dosar 3, f. 75; *Traghediia sovetskoi derevni*, vol. 3, pp. 66-68.
21. MP, fond 4, vol. 18, dosar 2, f. 44.
22. Conquest, *Harvest of Sorrow*, p. 137; *Traghediia sovetskoi derevni*, vol. 3, p. 15; Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power*, p. 508.
23. MP, fond 4, vol. 18, dosar 5, f. 15.
24. MP, fond 4, vol. 7, dosar 2, f. 39.
25. MP, fond 4, vol. 5, dosar 2, f. 30.
26. AFV, „Vospominaniia”, manuscris, p. 8; *Komsomolskaia pravda*, 8 septembrie 1989, p. 2.
27. AFL, „Roditeli”, p. 24.
28. A. Zverev, *Zapiski ministra*, Moscova, 1973, p. 54.
29. L. Kopelev, *The Education of a True Believer*, Londra, 1981, p. 235.
30. *Traghediia sovetskoi derevni*, vol. 1, pp. 8-9; R. Davies și S. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-*

1933, Londra, 2004, p. 451.

31. Davies, *The Socialist Offensive*, pp. 442-443; *Traghediia sovetskoi derevni*, vol. 3, pp. 8-9; Davies și Wheatcroft, *The Years of Hunger*, pp. 31, 37; *Politbiuro i krestianstvo: vîsîlka, spețposelenie 1930-1940*, 2 vol., Moscova, 2006, vol. 2, p. 43.
32. AFSBTO, Arhivno-sledstvennoe delo N.A. Golovina; MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, ff. 82-101, 122-123; dosar 3, ff. 11, 56-58.
33. Hindus, *Red Bread*, p. 142.
34. E. Foteeva, „Coping with Revolution: The Experience of Well-to-do Russian Families", în D. Bertaux, P. Thompson și A. Rotkirch (eds.), *On Living through Soviet Russia*, Londra, 2004, p. 75.
35. Interviuri cu Olga Ramenskaia (născută Zapregaeva) și Galina Petrova, Strughi Krasnîe (provincia Pskov), august 2003.
36. RGAE, fond 7486, vol. 37, dosar 101, ff. 61-62; M. Tauger, „The 1932 Harvest and the Soviet Famine of 1932-1933", *Slavic Review*, vol. 50, nr. 1, primăvara 1991; Davies și Wheatcroft, *The Years of Hunger*, pp. 181-224, 411, 415; Conquest, *Harvest of Sorrow*, pp. 3, 196, 272-273, 441. Acuzația de genocid este susținută și de J. Mace, „The Man-Made Famine of 1933 in the Soviet Ukraine: What Happened and Why?", în I. Charny (ed.), *Toward the Understanding and Prevention of Genocide: Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide*, Boulder, 1984, p. 67; și „Famine and Nationalism in Soviet Ukraine", *Problems of Communism*, vol. 33, nr. 3, mai-iunie 1984, p. 39.

37. Pentru legătura dintre foamete și introducerea sistemului de pașapoarte interne în decembrie 1932, vezi ASRIPS, fond 81, vol. 3, dosar 93, ff. 24-25; fond 558, vol. 11, dosar 45, f. 109.
38. Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 80; Conquest, *Harvest of Sorrow*, p. 237.
39. G. Kessler, „The Passport System and State Control over Population Flows in the Soviet Union, 1932-1940", *Cahiers du monde russe*, vol. 42, nr. 2-4, 2001, pp. 477-504; D. Shearer, „Social Disorder, Mass Repression, and the NKVD during the 1930s", *Cahiers du monde russe*, vol. 42, nr. 2-4, 2001, pp. 505, 519-520. Vezi și D. Shearer, „Elements Near and Alien: Passportization, Policing, and Identity in the Stalinist State, 1932-1952", *Journal of Modern History*, vol. 76, decembrie 2004, pp. 835-881.
40. *Traghediia sovetskoi derevni*, vol. 3, p. 63; A. Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps*, Londra, 2003, p. 333; GARF, fond 5207, vol. 3, dosar 49, f. 190; fond 8131, vol. 37, dosar 137, f. 4.
41. L. Viola, „Tear the Evil from the Root: The Children of Spetspereselentsy in the North", în N. Baschmakoff și P. Fryer (eds.), *Modernization of the Russian Provinces*, număr special al *Studia Slavica Finlandensia*, nr. 17, aprilie 2000, pp. 4, 44, 48-49 (traducerea citatului a fost ușor modificată pentru mai multă claritate), 51; *Politbiuro i krestianstvo*, p. 47. Pentru mai multe informații despre „coloniile speciale", vezi L. Viola, *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements*, Oxford, 2007; N. Werth, *Cannibal Island: Death in a Siberian Gulag*, Princeton, 2007.
42. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, ff. 25-26; dosar 3, ff. 12-18, 125.

43. MP, fond 4, vol. 18, dosar 2; dosar 5, ff. 16-17.
44. MP, fond 4, vol. 5, dosar 2, ff. 37-38.
45. *Politbiuro i krestianstvo*, pp. 467-553; Viola, *The Unknown Gulag*, p. 232.
46. MP, fond 4, vol. 9, dosar 5, ff. 2-7.
47. AMILO, M.A. Solomonik, „Zapiski raskulacennoi", text dactilografiat, pp. 7-34.
48. *Pravda*, 7 noiembrie 1929.
49. AFA, A.M. Alekseev, „Vospominaniia", p. 18.
50. Vezi, de exemplu, GARF, fond 9414, vol. 1, dosar 368, f. 115. Vezi de asemenea comentariile retrospective revelatorii ale lui Aleksei Loghinov, director între 1954 și 1957 al complexului minier Norilsk care făcea parte din Gulag, în A. Macqueen, „Survivors", *Granta*, nr. 64, iarna 1998, p. 45.
51. Pentru o interpretare politică clasică a Gulagului vezi R. Conquest, *The Great Terror: A Reassessment*, Londra, 1992, și *Kolyma: The Arctic Death Camps*, New York, 1978. Dimensiunea economică a Gulagului a fost subliniată de M. Jakobson, *Origins of the Gulag: The Soviet Prison Camp System, 1917-1934*, Lexington, 1993; G. Ivanova, *Gulag v sisteme totalitarnogo gosudarstva*, Moscova, 1997; și de mai mulți specialiști în P. Gregory și V. Lazarev (eds.), *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*, Stanford, 2003. Pentru o analiză pertinentă a perioadei de început a Gulagului, care combină ambele abordări, vezi O. Khlevniuk, *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror*, New Haven, 2004.
52. *Sistema ispravitelno-trudovîh lagherei v SSSR, 1923-1960. Spravocinik*, Moscova, 1998, p. 395; Applebaum, *Gulag*, pp. 31-40.

53. GARF, fond 5446, vol. 11a, dosar 555, f. 32; ASRIPS, fond 17, vol. 3, dosar 746, f. 11; *Sistema ispravitelno-trudovîh lagherei v SSSR*, p. 38.
54. GARF; fond 9414, vol. 1, dosar 2920, f. 178; Applebaum, *Gulag*, pp. 62-65; C. Joyce, „The Gulag in Karelia, 1929-1941", în Gregory și Lazarev (eds.), *The Economics of Forced Labour*, p. 166; N. Baron, „Conflict and Complicity: The Expansion of the Karelian Gulag, 1923-1933", *Cahiers du monde russe*, vol. 42, nr. 2-4, 2001, p. 643; Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago 1918-1956: An Experiment in Literary Investigation*, 3 vol., Londra, 1974-1978, vol. 2, p. 99 [ed. rom.: Aleksandr Soljenițîn, *Arhipelagul Gulag*, vol. 2, traducere de Ion Covaci, Univers, București, 1997, p. 71 – n.tr.].
55. MSP, fond 3, vol. 19, dosar 2, ff. 1-4.
56. GARF, fond 5515, vol. 33, dosar 11, ff. 39-40; GASO, fond 148, vol. 5, dosar 26, f. 75.
57. GARF, fond 9414, vol. 1, dosar 3048, ff. 25-36; V. Șalamov, *Vișera: antiroman*, Moscova, 1989, p. 23.
58. D. Nordlander, „Magadan and the Economic History of the Dalstroi in the 1930s", în Gregory și Lazarev (eds.), *The Economics of Forced Labor*, p. 110.
59. V. Shalamov, *Kolyma Tales*, Londra, 1994, pp. 368-369 [ed. rom.: Varlam Șalamov, *Povestiri din Kolîma*, vol. 1, traducere de Ana-Maria Brezuleanu și Magda Achim, Polirom, Iași, 2015, p. 589 – n.tr.]. Șalamov a sosit la Kolîma în 1937, așa că mare parte din ceea ce scrie despre perioada Berzin are la bază legendele din lagăr.
60. MP, fond 4, vol. 10, dosar 1, ff. 1-4, 14-17.

61. A. Barmine, *One Who Survived: The Life Story of a Russian Under the Soviets*, New York, 1945, p. 196.
62. C. Ward, *Stalin's Russia*, Londra, 1999, p. 56; A. Smith, *I Was a Soviet Worker*, Londra, 1937, p. 43.
63. Interviuri cu Lidia Puhova, Sankt-Petersburg, mai și octombrie 2004.
64. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, ff. 23-24, 26, 29; dosar 3, ff. 20, 63-70.
65. Y. Druzhnikov, *Informer 001: The Myth of Pavlik Morozov*, Londra, 1997, pp. 45-46, 155-156; C. Kelly, *Comrade Pavlik: The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero*, Londra, 2005, p. 66.
66. Druzhnikov, *Informer*, pp. 19-20, 30-31, 42, 114, 152; Kelly, *Comrade*, pp. 13, 94. Kelly (care a văzut dosarul secret al poliției) se îndoiește că a existat un proces al lui Trofim Morozov. După părerea ei, denunțul lui Pavlik a fost fabricat de poliție și de jurnaliști (pp. 251-258).
67. Kelly, *Comrade*, pp. 26-72.
68. Druzhnikov, *Informer*, pp. 9-11; Kelly, *Comrade*, p. 14.
69. Kelly, *Comrade*, p. 156 (traducerea a fost ușor modificată pentru mai multă claritate).
70. *Ibidem*, pp. 22, 26-29, 169-171.
71. M. Nikolaev, *Detdom*, New York, 1985, p. 89.
72. V. Danilov, *Sovetskaia dokolhoznaia derevnea: naselenie, zemlepolzovanie, hozeaistvo*, Moscova, 1977, p. 25; P. Kenez, *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929*, Cambridge, 1985, p. 186; *Ocerki bîta derevenskoi molodioji*, Moscova, 1924, pp. 10-12.
73. Interviuri cu Nina Gribelnaia, Sankt-Petersburg, martie, iunie, octombrie 2004; AFSBTO, Arhivno-sledstvennoe delo F.Z. Medvedeva.

74. Conquest, *Harvest of Sorrow*, p. 295; Fitzpatrick, *Stalin's Peasants*, p. 256.
75. *Vshodî kommunî*, 19 decembrie 1932; K. Geiger, *The Family in Soviet Russia*, Cambridge, Massachusetts, 1968, p. 308 (traducerea a fost ușor modificată pentru mai multă claritate).
76. A. Marian, *Godî moi, kak soldatî: dnevnik selskogo aktivista, 1925-1953*, Chișinău, 1987, pp. 55, 71, 78-79.
77. Citat în Geiger, *The Family in Soviet Russia*, p. 140.
78. A. Shternshis, *Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture, 1923-1939*, Bloomington, 2006, p. 61. Îi mulțumesc Annei Shternshis că mi-a pus la dispoziție transcrierea interviului cu Sofia G.
79. V. Baevski, „Sîn kulaka i vrag naroda: A.T. Tvardovski v Smolenske v 1937 g.", în *Stalinizm v rossiiskoi provinții: smolenskie arhivnîe dokumentî v procitenii zarubejnîh i rossiiskih istorikov*, Smolensk, 1999, p. 256.
80. *Istoriia sovetskoi politiceskoi țenzurî*, Moscova, 1997, p. 109; Baevski, „Sîn kulaka", pp. 255-258.
81. I. Tvardovski, „Straniții perejitogo", *Iunost*, nr. 3, 1988, pp. 14, 18.
82. *Ibidem*, p. 23.
83. *Ibidem*, p. 26.
84. *Ibidem*, p. 27.
85. E. Iaroslavski (ed.), *Kak provodit cistku partii*, Moscova, 1929, p. 10.
86. Vezi S. Fitzpatrick, „The Problem of Class Identity in NEP Society", în S. Fitzpatrick, A. Rabinowitch și R. Stites (eds.), *Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*, Bloomington, 1991, pp. 21-33.

87. G. Alexopoulos, „Portrait of a Con Artist as a Soviet Man”, *Slavic Review*, vol. 57, nr. 4, iarna 1998, pp. 774-790. Pentru mai multe detalii, vezi S. Fitzpatrick, „Making a Self for the Times: Impersonation and Imposture in 20th Century Russia”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 2, nr. 3, vara 2001, pp. 469-487; și *Idem*, *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*, Princeton, 2005.
88. E. Bonner, *Mothers and Daughters*, Londra, 1992, p. 317.
89. S. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford, 1999, pp. 118-138.
90. Geiger, *The Family in Soviet Russia*, pp. 141-142. Pentru mai multe detalii, vezi Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*, p. 133.
91. B. Engel și A. Posadskaya-Vanderbeck, *A Revolution of their Own: Voices of Women in Soviet History*, Boulder, 1997, pp. 29-32 (traducerea a fost ușor modificată pentru mai multă claritate).
92. Geiger, *The Family in Soviet Russia*, p. 143; N. Novak-Decker (ed.), *Soviet Youth: Twelve Komsomol Histories*, München, 1959, p. 99.
93. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 339, f. 6.
94. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 339, f. 3.
95. K. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, Moscova, 1990, pp. 29-30.
96. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 339, f. 5.
97. Simonov, *Glazami celoveka*, p. 32.
98. *Ibidem*, p. 33.
99. *Ibidem*, pp. 35-36.
100. W. Leonhard, *Child of the Revolution*, Londra, 1957, p. 143.

101. J. Hellbeck, „Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi (1931-1939)”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, nr. 44, 1996, pp. 350, 353-355 (traducerea a fost ușor modificată pentru mai multă claritate).
102. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 3, f. 22.
103. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, f. 31; dosar 3, ff. 18-19.
104. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, f. 84.
105. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, ff. 119-120.
106. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, ff. 119-120.

3

În căutarea fericirii (1932-1936)

1. AFSL, scrisoare de la Fania și Sonia Laskina către Gavril Popov, 18 mai 1990; M. Laskin, „Vospominaniia”, manuscris, p. 31; interviuri cu Fania Laskina și Aleksei Simonov, Moscova, iulie 2004, martie 2005.
2. T. Colton, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis*, Cambridge, Massachusetts, 1995, pp. 214, 270 și urm.
3. RGALI, fond 2772, vol. 1, dosar 93, f. 2; Colton, *Moscow*, pp. 280, 327.
4. RGALI, fond 2772, vol. 1, dosar 6, f. 24; dosar 87, f. 5.
5. RGALI, fond 2772, vol. 1, dosar 94, f. 55; D. Neutatz, *Die Moskauer Metro: Von den ersten Planen bis zur Grossbaustelle des Stalinismus (1897-1935)*, *Beiträge zur Geschichte Osteuropas*, nr. 33, Viena, 2001, pp. 173, 181-182; Colton, *Moscow*, p. 257; *Pravda*, 20 mai 1935, p. 3.
6. RGALI, fond 2772, vol. 1, dosar 97, ff. 17-18.

7. RGALI, fond 2772, vol. 1, dosar 87, f. 87; dosar 90, ff. 20-21; interviu cu Fania Laskina, Moscova, noiembrie 2003.
8. E. Zaleski, *Planning for Economic Growth in the Soviet Union, 1918-1932*, Chapel Hill, 1971, p. 120; N. Lampert, *The Technical Intelligentsia and the Soviet State: A Study of Soviet Managers and Technicians 1928-1935*, Londra, 1979, p. 71; S. Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union 1921-1934*, Cambridge, 1979, pp. 199-200; R. Davies, *The Soviet Economy in Turmoil, 1929-1930*, Londra, 1989, pp. 134-135.
9. Un număr destul de mare de asemenea scrisori se găsește în *Obșcestvo i vlast' v 1930-e godî: povestvovanie v dokumentah*, Moscova, 1998, și în L. Siegelbaum și A. Sokolov (eds.), *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents*, New Haven, 2000.
10. Vezi L. Viola, *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, Oxford, 1996, și „Popular Resistance in the Stalinist 1930s: Soliloquy of a Devil's Advocate", *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, vol. 1, nr. 1, iarna 2000, pp. 45-69; J. Rossman, „The Teikovo Cotton Workers' Strike of April 1932: Class, Gender and Identity Politics in Stalin's Russia", *Russian Review*, vol. 5, nr. 1, ianuarie 1997, pp. 44-69.
11. Interviuri cu Lev Molotkov, Sankt-Petersburg, mai 2003; Zinaida Belikova, Sankt-Petersburg, octombrie 2003; AFMU, A. Golovanov, „Tetradki", manuscris, p. 16.
12. ȚHDMO, fond 1, vol. 23, dosar 1265, f. 43.
13. J. Arch Getty și O. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939*, New Haven, 1999, pp. 52-54.

14. *Ibidem*, p. 126.
15. S. Fitzpatrick, *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca, 1992, pp. 160-161, și *Education and Social Mobility*, pp. 178, 246.
16. A. Mankov, *Dnevniki tridțatîh godov*, Sankt-Petersburg, 2001, pp. 82-83.
17. *Stalinism as a Way of Life*, pp. 124-125 (traducerea a fost ușor modificată pentru mai multă claritate).
18. L. Trotsky, *The Revolution Betrayed*, New York, 1972, pp. 136, 138.
19. J. Gronow, *Caviar with Champagne: Common Luxury and the Ideals of the Good Life in Stalin's Russia*, Oxford, 2003, p. 36; Fitzpatrick, *The Cultural Front*, p. 224.
20. RGASPI, fond 17, vol. 120, dosar 138, ff. 78-79.
21. D. Hoffman, *Stalinist Values: The Cultural Norms of Stalinist Modernity*, Ithaca, 2003, pp. 126, 131; N. Timasheff, *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia*, New York, 1946, pp. 317-318. Despre rolul ideologic al *kulturnost* („viață civilizată") în anii 1930, vezi V. Volkov, „The Concept of *Kulturnost*: Notes on the Stalinist Civilizing Process", în S. Fitzpatrick (ed.), *Stalinism: New Directions*, Londra, 2000, pp. 210-230.
22. L. Trotsky, *Problems of Everyday Life: Creating the Foundations of a New Society in Revolutionary Russia*, Londra, 1973, p. 98.
23. K. Gerasimova, „Public Privacy in the Soviet Communal Apartment", în D. Crowley și S. Reid (eds.), *Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*, Oxford, 2002, p. 210; V. Buchli, *An Archaeology of Socialism*, Oxford, 1999, p. 78.

24. S. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford, 1999, pp. 150-155; K. Clark, *The Soviet Novel: History as Ritual*, Chicago, 1981, p. 115; J. Brooks, „Revolutionary Lives: Public Identities in *Pravda* during the 1920s", în S. White (ed.), *New Directions in Soviet History*, Cambridge, 1992, p. 34; Timasheff, *The Great Retreat*, pp. 199-200, 202; C. Kelly, *Comrade Pavlik: The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero*, Londra, 2005, p. 158.
25. Interviu cu Marina Ivanova, Sankt-Petersburg, martie 2004.
26. I. Șiheeva-Gaister, *Semeinaia hronika vremion kulta licinosti: 1925-1953*, Moscova, 1998, pp. 15-17.
27. J. Barber, „The Worker's Day: Time Distribution in Soviet Working-Class Families, 1923-1936", comunicare științifică susținută la Centre for Russian and East European Studies, University of Birmingham, 1978.
28. Trotsky, *The Revolution Betrayed*, p. 156.
29. AFM, L. Mahnaci, „Oskolki bîlogo s vîsotî nastoiașcego", manuscris, pp. 2-5; interviuri cu Leonid Mahnaci, Moscova, martie și iulie 2004.
30. AFM, L. Mahnaci, „Oteț", manuscris, pp. 2-4.
31. AFM, Vladimir către Maria Mahnaci, 29 noiembrie 1935.
32. AFG, O. Golovnea, „Predisloviia k pismam...", manuscris, pp. 3-4, 6, 12, 14, 47.
33. AFG, O. Golovnea, „Mejdu kratovîm i otdîhom", manuscris, p. 1; „Predisloviia k pismam", manuscris, p. 31; A. Golovnea, „Dnevnik"; interviuri cu Evghenia Golovnea, Moscova, martie, iulie și octombrie 2004.

34. AFG, „Predisloviia k pismam...”, manuscris, pp. 40-43, 58-61.
35. *Ibidem*, p. 51.
36. E. Osokina, *Za fasadom „stalinskogo izobiliia”. Raspredelenie i rînok v snabjenii naseleniia v godî industrializații, 1927-1941*, Moscova, 1998, pp. 128, 134; Mankov, *Dnevniki tridțatîh godov*, p. 272. Vezi și Gronow, *Caviar with Champagne*, pp. 126-127.
37. A. Ledeneva, *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange*, Cambridge, 1998; Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*, p. 63.
38. Fitzpatrick, *Everyday Stalinism*, p. 46.
39. S. Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkeley, 1997, pp. 161, 171, 175-176, 477.
40. N. Mandelstam, *Hope Against Hope*, Londra, 1989, p. 135 [ed. rom. cit., pp. 182-183 – n.tr.].
41. Vezi, de exemplu, MSP, fond 3, vol. 36, dosar 2, ff. 3-9.
42. MSP, fond 3, vol. 44, dosar 2, f. 57.
43. Secțiunea care urmează are la bază interviuri cu treizeci și șapte de rezidenți ai unor apartamente la comun din anii 1930. Vezi lista de interviuri.
44. K. Gerasimova, „Public Privacy in the Soviet Communal Apartment”, p. 208; V. Semionova, „Ravenstvo v nișcete: simvoliceskoe znacenie «kommunalok»”, în *Sudba liudei: Rossiia xx vek. Biografii semei kak obiekt soțiologiceskogo issledovaniia*, Moscova, 1996, p. 374.
45. K. Gerasimova, „Public Spaces in the Communal Apartment”, în G. Rittersporn, M. Rolfe și J. Behrends (eds.), *Public Spheres in Soviet-Type Societies*, Sonderdruck, 2003,

p. 167; I. Utiohin, *Ocerki kommunalnogo bîta*, Moscova, 2001, pp. 148-149.

46. Interviuri cu Aleksei Iurasovski, Moscova, martie și iunie 2005.
47. P. Messana, *Kommunalka. Une histoire de l'Union Soviétique à travers l'appartement communautaire*, Paris, 1995, pp. 16-17. Vezi și R. Berg, *Suhovei. Vospominaniia ghenetika*, Moscova, 2003, p. 140.
48. SSEES, Colecția Pahl-Thompson, E.V. Mamlin, pp. 1-7.
49. Interviu cu Minora Novikova, Moscova, mai 2005.
50. Interviu cu Nina Paramonova, Sankt-Petersburg, iunie 2005.
51. Interviu cu Ninel Reifșneider, Moscova, aprilie 2005.
52. MSP, fond 1, vol. 16, dosar 2, ff. 65-66; vol. 23, dosar 2, f. 93; Berg, *Suhovei*, p. 141; interviu cu Elena Baigulova, Sankt-Petersburg, mai 2005; SSEES, Colecția Pahl-Thompson, E.V. Mamlin, p. 4.
53. Gerasimova, „Public Spaces", pp. 185-186.
54. Interviu cu Nina Paramonova, Sankt-Petersburg, iunie 2005.
55. V. Semystiaha, „The Role and Place of Secret Collaborators in the Informational Activity of the GPU-NKVD in the 1920s and 1930s (on the Basis of Materials of the Donbass Region)", *Cahiers du monde russe*, vol. 42, nr. 2-4, 2001, pp. 231-244. Vezi și P. Holquist, „'Information is the Alpha and Omega of Our Work': Bolshevik Surveillance in its Pan-European Context", *Journal of Modern History*, nr. 69, septembrie 1997, pp. 415-450.
56. Interviu cu Nina Paramonova, Sankt-Petersburg, iunie 2005; M. Baitalsky, *Notebooks for the Grandchildren:*

Recollections of a Trotskyist Who Survived the Stalin Terror, New Jersey, 1995, p. 144.

57. Interviu cu Natalia Grigorieva, Sankt-Petersburg, mai 2005.

58. Interviu cu persoană anonimă, Moscova, martie 2003.

59. Interviu cu Evghenia Moiseenko, Sankt-Petersburg, septembrie 2005.

60. Interviu cu Minora Novikova, Moscova, mai 2005; SSEES, colecția Pahl-Thompson, G.E. Mamlina, p. 6.

61. Interviu cu Nina Paramonova, Sankt-Petersburg, iunie 2005; interviu cu Evghenia Moiseenko, Sankt-Petersburg, septembrie 2005; MSP, fond 3, vol. 16, dosar 2, ff. 71-72.

62. Gerasimova, „Public Privacy", p. 224.

63. Interviuri cu Inna Șiheeva (Gaister), Moscova, mai 2005; Elizaveta Cecik, Moscova, aprilie 2005; Minora Novikova, Moscova, mai 2005; Maia Rodak, Moscova, octombrie 2004; Tatiana Vasilieva, Sankt-Petersburg, mai 2005; Elena Baigulova, Sankt-Petersburg, mai 2005.

64. Interviuri cu Elizaveta Cecik, Moscova, aprilie 2005; Inna Șiheeva (Gaister), Moscova, mai 2005; Minora Novikova, Moscova, mai 2005; SSEES, colecția Pahl-Thompson, E.V. Gavrilova, pp. 6-7; G.E. Mamlina, p. 12; MSP, fond 3, vol. 16, dosar 2, ff. 64-65.

65. SSEES, colecția Pahl-Thompson, A.A. Dobriakova, pp. 5-8.

66. Interviu cu Aleksei Iurasovski, Moscova, martie 2005. Vezi și E.A. Skreabina, *Straniți jizn*, Moscova, 1994, p. 84.

67. Interviuri cu Inna Șiheeva (Gaister), Moscova, mai 2005; Elizaveta Cecik, Moscova, aprilie 2005; Minora Novikova, Moscova, mai 2005; Maia Rodak, Moscova, octombrie 2004; Tatiana Vasilieva, Sankt-Petersburg, mai 2005; SSEES,

colecția Pahl-Thompson, E.V. Gavrilova, p. 7; E.V. Mamlin, p. 12.

68. Utiohin, *Ocerki*, pp. 94-95, 151, 153, 166; interviu cu Galina Markelova, Sankt-Petersburg, iunie 2004. Vezi și MM, fond 12, vol. 7, dosar 2, ff. 12-15; ACSSP, fond 7384, vol. 42, dosar 343, ff. 421-424.

69. N. Lebina, *Povsednevnaia jizn sovetskogo goroda: normî i anomalii, 1920-1930 godî*, Sankt-Petersburg, 1999, p. 195; interviu cu Elizaveta Cecik, Moscova, aprilie 2005.

70. Interviuri cu Minora Novikova, Moscova, mai 2005; Inna Șiheeva (Gaister), Moscova, mai 2005.

71. K. Mannheim, *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*, Londra, 1991, pp. 184, 219. Vezi și A. Kelly, „In the Promised Land", *New York Review of Books*, vol. 48, nr. 19, 29 noiembrie 2001, din care m-am inspirat în acest paragraf.

72. N. Patolicev, *Ispîtaniia na zrelost*, Moscova, 1977, p. 170.

73. V. Petrov, *Bît derevni v socineniiah școlnikov*, Moscova, 1927; T. Egorov, *Kem hoteat bît nași deti? Sbornik detskih pisem dlea otțov*, Moscova, Leningrad, 1929; G. Petelin, *Dadim slovo școlniku*, Moscova, 1931.

74. MSP, fond 3, vol. 47, dosar 2, f. 7.

75. R. Orlova, *Vospominaniia o neproședșem vremeni*, Ann Arbor, 1983, p. 30.

76. *Izvestiia*, 14 iulie 1935, p. 2; A. Tertz, *On Socialist Realism*, New York, 1960, p. 78; *Soviet Writers' Congress, 1934: The Debate of Socialist Realism and Modernism*, Londra, 1977, p. 157; S. Fitzpatrick, *The Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia*, Ithaca, New York, 1992, p. 217; W. Leonhard, *Child of the Revolution*, Londra, 1957, p. 22.

77. N. Kaminskaya, *Final Judgment: My Life as a Soviet Defence Attorney*, New York, 1982, pp. 18-21.
78. *The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenberg, 1910-1954*, New York, 1982, p. 154; N. Mandelstam, *Hope Against Hope: A Memoir*, Londra, 1989, pp. 126 și 115 [ed. rom. cit., p. 156 – n.tr.].
79. L. Kopelev, *No Jail for Thought*, Londra, 1975, pp. 11-13.
80. W. Leonhard, *Child of the Revolution*, p. 81.
81. D. Shearer, „Social Disorder, Mass Repression and the NKVD during the 1930s", *Cahiers du monde russe*, vol. 4, 2001, nr. 2-4, pp. 505-534; P. Hagenloh, „'Socially Harmful Elements' and the Great Terror", în S. Fitzpatrick (ed.), *Stalinism: New Directions*, Londra, 2000, pp. 286-308.
82. RGALI, fond 1604, vol. 1, dosar 21, f. 32; A. Avdeenko, „Otlucenie", *Znamea*, nr. 3, 1989, p. 11.
83. C. Ruder, *Making History for Stalin: The Story of the Belomor Canal*, Gainesville, Florida, 1998, p. 50; G. Smith, *D.S. Mirsky: A Russian-English Life, 1890-1939*, Oxford, 2000, p. 209; A. Avdeenko, „Otlucenie", p. 18; *Belomorsko-baltiiskii kanal imeni Stalina: istoriia stroitelstva 1931-1934 gg.*, Moscova, 1934.
84. A. Starkov, *Mihail Zoșcenko: sudba hudojnika*, Moscova, 1990, p. 139.
85. S. Webb și B. Webb, *Soviet Communism: A New Civilization?*, 2 vol., Londra, 1935, vol. 2, p. 591; Ivan Ciuhin, *Kanalo-armeițî: istoriia stroitelstva Belomorkanala v dokumentah, țifrah, faktah, fotografiiah, svidetelstvah uceastnikov i ocevidțev*, Petrozavodsk, 1990, p. 37.
86. Ruder, *Making History for Stalin*, pp. 56-59.

87. A. Avdeenko, „Otlucenie”, p. 8; RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 944, ff. 6, 14.
88. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 339; dosar 360, ff. 33, 35-36. Despre Simonov și Pudovkin vezi K. Simonov, „O Vsevolode Illarionovice Pudovkine”, *Pudovkin v vospominaniiah sovremennikov*, Moscova, 1989, pp. 274-281.
89. K. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, Moscova, 1990, pp. 39-41.
90. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 360, f. 34; K. Simonov, *Glazami*, pp. 39, 41, 45.
91. RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 1, ff. 13-14, 60; dosar 848, f. 5; vol. 10, dosar 360, ff. 34-35.
92. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 339, f. 4.
93. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 360, f. 36.
94. RGALI, fond 632, vol. 1, dosar 1; dosar 16, ff. 5, 12.
95. N. Tipot (Sokolova), „Dnevnik”, arhivă privată.
96. RGALI, fond 632, vol. 1, dosar 15, ff. 23-27; dosar 16, ff. 7-8; fond 1814, vol. 9, dosar 2606, f. 6; vol. 10, dosar 339, f. 11; interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003.
97. L. Lazarev, *Konstantin Simonov. Ocerk jizni i tvorcestva*, Moscova, 1985, pp. 18, 35; A. Karaganov, *Konstantin Simonov vblizi i na rasstoianii*, Moscova, 1987, pp. 9, 10; RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 71.
98. K. Simonov, *Glazami*, pp. 42-45; RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 25, f. 13; dosar 1010, ff. 16-19, 25.
99. K. Simonov, *Glazami*, pp. 46-47.
100. *Ibidem*, pp. 48-49.
101. *Ibidem*, p. 47.
102. ȚGAIPD, fond 1278, vol. 1, dosar 439869, f. 4.

103. AFS, I. Slavina, „Tonenkii nerv istorii”, manuscris, pp. 16-17, 30; interviu cu Ida Slavina, Köln, septembrie 2003.
104. I. Slavin, *Vreditelstvo na fronte sovetskogo ugolovnogo prava*, Moscova, 1931, p. 76; SFA, I. Slavina, „Put na plahu”, manuscris, p. 29.
105. I. Slavin, „K voprosu o prinuditelnîh rabotah bez soderjaniia pod strajei”, *Ejenedelnik sovetskoi iustiții*, nr. 36, 1922; „Proizvodstvennîe tovarișceskie sudî i revoliuțiia”, *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, nr. 7, 1931; „Nekotorîe voprosî praktiki proizvodstvenno-tovarișceskih sudov”, *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, nr. 5-6, 1932.
106. SPbF ARAN, fond 229, vol. 1, dosar 100, ff. 44-45.
107. ȚGAIPD, fond 1816, vol. 2, dosar 5095, f. 66.
108. SPbF ARAN, fond 229, vol. 1, dosar 93, ff. 4, 6; dosar 100, f. 67; dosar 120, ff. 7-12; dosar 122, ff. 6-10; AFS, „Put na plahu”, pp. 79-81; interviuri cu Ida Slavina, Köln, iunie și octombrie 2003; ȚGAIPD, fond 563, vol. 1, dosar 1467, f. 117.
109. S. Wheatcroft, „The Scale and Nature of German and Soviet Repression and Mass Killings, 1930-1945”, *Europe-Asia Studies*, vol. 48, 1996, nr. 8, pp. 1338-1340.
110. Interviu cu Evghenia Vittenburg, Sankt-Petersburg, august 2003; E. Vittenburg, *Vremea polearnîh stran*, Sankt-Petersburg, 2002, pp. 106-112.
111. I. Flighe, „Osoblag Vaigaci”, *Vestnik Memoriala*, nr. 6, 2001, Sankt-Petersburg, pp. 12-19.
112. AFV, scrisoare de la Zinaida către Veronika și Valentina Vittenburg, 26 august 1933.
113. Interviu cu Evghenia Vittenburg, Sankt-Petersburg, august 2003.

114. Interviu cu Evghenia Vittenburg, Sankt-Petersburg, septembrie 2004.

115. AFV, Soțdogovor ambulatornogo vracea sanotdela vaigaciskoi ekspediții NKVD Vittenburg Z.I. ot 2 marta 1933; scrisoare de la Zinaida către Veronika și Valentina Vittenburg, fără dată [1935]; interviu cu Evghenia Vittenburg, Sankt-Petersburg, septembrie 2004.

116. Interviuri cu Evghenia Vittenburg, Sankt-Petersburg, august 2003, septembrie 2004; AFV, scrisoare de la Zinaida către Evghenia Vittenburg, 3 noiembrie 1935; „Dnevnik v pismah P.V. Vittenburga doceri Evghenii", p. 54; Vittenburg, *Vremea polearnîh stran*, p. 134.

117. AFV, scrisoare de la Pavel către Evghenia Vittenburg, 13 septembrie 1936; „Dnevnik v pismah P.V. Vittenburga doceri Evghenii", manuscris, p. 7.

118. MM, fond 1, vol. 4, Trudovaia kniga; fond 12, vol. 9, dosar 2.

119. MM, fond 12, vol. 2, dosar 2, f. 13; dosar 3, f. 43.

120. S. Rosefield, „Stalinism in Post-Communist Perspective: New Evidence on Killings, Forced Labour and Economic Growth in the 1930s", *Europe-Asia Studies*, vol. 48, 1996, nr. 6, p. 969.

121. MSP, fond 3, vol. 1, dosar 2, ff. 1-14; dosar 5, ff. 1-5, 12-15; *Pravda*, 3 noiembrie 1929, p. 5; P. Bouré, *Trotsky*, Paris, 1988, p. 638.

122. AMSP, fond 3, vol. 1, dosar 5, ff. 10, 19.

123. MSP, fond 3, vol. 1, dosar 4 (citatele din scrsori pot fi găsite după dată).

124. MSP, fond 3, vol. 1, dosar 2, ff. 21, 59.

125. MSP, fond 3, vol. 1, dosar 2, ff. 58.

126. MSP, fond 3, vol. 1, dosar 2, f. 50.
127. MSP, fond 3, vol. 1, dosar 2, f. 52.
128. MSP, fond 3, vol. 1, dosar 5, ff. 7, 8, 21, 25-26.
129. *Stalin's Letters to Molotov*, ediție îngrijită de L. Lih, O. Naumov și O. Khlevniuk, traducere de C. Fitzpatrick, New Haven, 1995, p. 200.
130. RGAE, fond 769, vol. 1, dosar 23-35.
131. RGAE, fond 769, vol. 1, dosar 25, f. 10.
132. RGAE, fond 769, vol. 1, dosar 31, f. 9.
133. RGAE, fond 769, vol. 1, dosar 13.
134. RGAE, fond 769, vol. 1, dosar 29, f. 44.

4

Marea frică (1937-1938)

1. *Pravda*, 31 ianuarie 1932; V.I. Peatnițki (ed.), *Golgofa. Po materialam arhivno-sledstvennogo dela nr. 603 na Sokolovu-Peatnițkuiu Iu. I.*, Sankt-Petersburg, 1993, p. 42.
2. *Ibidem*, pp. 8-9.
3. V. Peatnițki, *Zagovor protiv Stalina*, Moscova, 1998, p. 198.
4. *Golgofa*, p. 9.
5. J. Haslam, „Political Opposition to Stalin and the Origins of the Terror, 1932-1936", *Historical Journal*, vol. 29, nr. 2, iunie 1986, p. 412. Vezi, de același autor, și „The Soviet Union, the Comintern and the Demise of the Popular Front, 1936-1939", în H. Graham și O. Preston (eds.), *The Popular Front in Europe*, Londra, 1987, pp. 152-160; K. McDermott, „Stalinist Terror in the Comintern: New Perspectives",

Journal of Contemporary History, vol. 30, nr. 1, ianuarie 1995, pp. 111-130.

6. *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933-1949*, New Haven, 2003, p. 110; McDermott, „Stalinist Terror”, p. 118.
7. B. Starkov, „The Trial That Was Not Held”, în *Europe-Asia Studies*, vol. 46, 1994, nr. 8, p. 1303.
8. *Golgofa*, pp. 20, 21, 24; interviuri cu Vladimir Peatnițki, Sankt-Petersburg, septembrie 2005.
9. *Golgofa*, pp. 62-63.
10. *Ibidem*, pp. 25, 39-40.
11. *Ibidem*, pp. 26, 34; interviuri cu Vladimir Peatnițki, Sankt-Petersburg, septembrie 2005.
12. M. Ellman, „Soviet Repression Statistics: Some Comments”, *Europe-Asia Studies*, vol. 54, nr. 7, noiembrie 2002; H. Kuromiya, „Accounting for the Great Terror”, în *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, nr. 53, 2005, p. 88; A. Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps*, Londra, 2003, pp. 516, 519. Cifrele pentru 1929-1932 sunt luate din V. Popov, „Gosudarstvennîi terror v sovetskoi Rossii. 1923-1953 gg.”, în *Otecestvennîi arhiv*, nr. 2, 1992, p. 28.
13. J. Getty, *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938*, Cambridge, 1985.
14. P. Solomon, *Soviet Criminal Justice Under Stalin*, Cambridge, Massachusetts, 1996, cap. 5; O. Hlevniuk, „The Politburo, Penal Policy and ‘Legal Reforms’ in the 1930s”, în P. Solomon (ed.), *Reforming Justice in Russia, 1864-1996: Power, Culture, and the Limits of Legal Order*, Armonk, 1997, pp. 190-206.
15. J. Getty, „‘Excesses Are Not Permitted’: Mass Terror and Stalinist Governance in the Late 1930s”, *Russian Review*,

vol. 61, nr. 1, 2002, pp. 113-138.

16. S. Fitzpatrick, „Varieties of Terror”, în S. Fitzpatrick (ed.), *Stalinism: New Directions*, Londra, 2000, p. 258. Pentru o viziune similară vezi B. McLoughlin și K. McDermott, „Rethinking Stalinist Terror”, în B. McLoughlin și K. McDermott (eds.), *Stalin’s Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, New York, 2003, pp. 1-18.
17. O. Khlevniuk, „The Reasons for the ‘Great Terror’: The Foreign Political Aspect”, în *Annali della Fondazione Giangiacomo Feltrinelli*, vol. 34, 1998, pp. 163 și urm., și „The Objectives of the Great Terror, 1937-1938”, în J. Cooper, M. Perrie și E. Rees (eds.), *Soviet History, 1917-1953: Essays in Honour of R.W. Davies*, Londra, 1995, pp. 158-176. Vezi și H. Kuromiya, „Accounting for the Great Terror”, din care m-am inspirat în paragrafele următoare.
18. Kuromiya, „Accounting for the Great Terror”, p. 94; S. Payne, *The Spanish Civil War, the Soviet Union, and Communism*, New Haven, 2004, p. 309.
19. S. Allilueva, *Twenty Letters to a Friend*, Londra, 1967, pp. 88-89; J. Getty și O. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939*, New Haven, 1999, pp. 157, 256-257.
20. V. Kravchenko, *I Chose Freedom*, Londra, 1947, p. 213.
21. V. Rogovin, *Partiia rasstreleannîh*, Moscova, 1997, pp. 487-489; *Reabilitației. Kak eto bîlo*, 3 vol., Moscova, 2000-2004, vol. 1, p. 30; O. Suvenirov, *Traghediia RKKA, 1937-1938*, Moscova, 1998, p. 315.
22. *Istocinik*, nr. 3, 1994, p. 80; N. Khrushchev, *Khrushchev Remembers*, Londra, 1971, p. 283; M. Jansen și N. Petrov,

Stalin's Loyal Executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895-1940, Stanford, 2002, pp. 89, 201.

23. F. Ciuev, *Sto sorok besed s Molotovîm*, Moscova, 1991, pp. 390, 413; Peatnițki, *Zagovor protiv Stalina*, p. 65; Kuromiya, „Accounting for the Great Terror", p. 96.
24. *Traghediia sovetskoi derevni: kollektivizațiia i raskulacivanie. Dokumentî i materialî*, 5 vol., Moscova, 1999-2004, vol. 5, *1937-1939*, partea I, *1937*, pp. 32, 33, 46, 54, 387; Kuromiya, „Accounting for the Great Terror", pp. 92-93.
25. N. Petrov și A. Roghinski, „«Polskaia operațiia» NKVD 1937-1938 gg.", în L. Eremina (ed.), *Repressii protiv poleakov i polskih grajdan*, Moscova, 1996, pp. 40-43. Despre „operațiunile naționale" ca formă de „epurare etnică" vezi T. Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*, Ithaca, 2001, pp. 328-343.
26. V. Garros, N. Korenevskaya și T. Lahusen (eds.), *Intimacy and Terror*, New York, 1995, p. 357.
27. Interviu cu Vladimir Peatnițki, Sankt-Petersburg, septembrie 2005.
28. R. Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia*, New Haven, 1996, pp. 72-77.
29. V. Frid, *58½: zapiski laghernogo pridurka*, Moscova, 1996, p. 91.
30. Interviu cu Veaceslav Kolobkov, Sankt-Petersburg, mai 2004.
31. E. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, New York, 1967, pp. 21-22 [ed. rom.: Evghenia Ghinzburg, *Destin în bătaia*

vântului, traducere de Antoaneta Olteanu, Corint, București, 2015, pp. 34, 36 – n.tr.].

32. E. Bonner, *Mothers and Daughters*, Londra, 1992, p. 263.
33. MP, fond 4, vol. 4, dosar 2, ff. 2, 25; vol. 5, dosar 5, ff. 3-4; L. Ilina, *Moi oteț protiv NKVD*, Sankt-Petersburg, 1998, pp. 16-21.
34. MSP, fond 3, vol. 12, dosar 2, ff. 35-40, 116-117.
35. AFS, I. Slavina, „Tonenkii nerv istorii", manuscris, pp. 9-13.
36. R. Conquest, *The Great Terror: A Reassessment*, Londra, 1992, pp. 75, 87, 89, 127.
37. V. Bronshtein, „Stalin and Trotsky's Relatives in Russia", în T. Brotherstone și P. Dukes (eds.), *The Trotsky Reappraisal*, Edinburgh, 1992, pp. 8-15.
38. Getty și Naumov, *The Road to Terror*, pp. 486-487; Ciuev, *Sto sorok besed*, p. 415.
39. *Golgofa*, p. 29.
40. Vezi și MSP, fond 3, vol. 34, dosar 2; MP, fond 4, vol. 16, dosarele 2, 3.
41. *Golgofa*, pp. 31, 34, 35-36, 43, 45; interviu cu Vladimir Peatnițki, Sankt-Petersburg, august 2005.
42. *Golgofa*, p. 37.
43. M. Prișvin, „Dnevnik 1937 goda", în *Okteabr*, nr. 9, 1995, p. 168.
44. Conquest, *The Great Terror*, p. 256; M. Prișvin și V. Prișvina, *Mî s toboi. Dnevnik liubvi*, Moscova, 1996, p. 13.
45. MP, fond 4, vol. 25, dosar 2, ff. 9-10.
46. MSP, fond 3, vol. 8, dosar 2, f. 9.
47. MP, fond 4, vol. 6, dosar 2, ff. 18, 37.
48. E. Gerstein, *Moscow Memoirs*, Londra, 2004, p. 79.
49. MM, fond 12, vol. 14, dosar 2, ff. 15-16.

50. MM, fond 12, vol. 7, dosar 2, f. 23.
51. Gerstein, *Moscow Memoirs*, p. 214.
52. MP, fond 4, vol. 8, dosar 2, f. 22.
53. MM, fond 12, vol. 28, dosar 2, ff. 12, 35-36.
54. AFG, O. Golovnea, „Dom na Vasilievskoi”, manuscris, pp. 2-3.
55. Prișvin, „Dnevnik 1937 goda”, în *Okteabr*, nr. 9, 1995, p. 158.
56. A. Mankov, *Dnevniki tridțatîh godov*, Sankt-Petersburg, 2001, p. 144.
57. Prișvin, „Dnevnik 1937 goda”, în *Okteabr*, nr. 9, 1995, p. 165.
58. Pentru o perspectivă diferită asupra funcției jurnalelor intime, vezi lucrările lui Jochen Hellbeck menționate în introducere.
59. „«Jizn stala veselei...» Iz dnevnika 1936 goda”, în *Okteabr*, nr. 1, 1993, p. 4; M. Prișvin, „Dnevnik 1937 goda”, în *Okteabr*, nr. 11, 1994, p. 144, și *Sobranie socinenii*, 8 vol., Moscova, 1986, vol. 8, p. 473.
60. J. Hellbeck, *Revolution on My Mind: Writing a Diary Under Stalin*, Cambridge, Massachusetts, 2006, pp. 304-305, 306, 308-309, 311-322; RGALI, fond 2172, vol. 3, dosar 5, f. 249.
61. E. Evangulova, *Krestnîi put*, Sankt-Petersburg, 2000, pp. 68, 81, 83.
62. Mankov, *Dnevniki*, p. 59.
63. Prișvin și Prișvina, *Mî s toboi*, pp. 22-23, 35, 37.
64. MM, fond 12, vol. 25, dosar 2, f. 136; Kravchenko, *I Chose Freedom*, p. 448; Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia*, p. 71. Un oficial OGPU citat în G. Agabekov, *GPU: zapiski cekista*, Moscova, 1931, dă pentru capitală în 1930 o cifră

mai mică, de 10.000 de informatori. Vezi și V. Semystiaha, „The Role and Place of Secret Collaborators in the Informational Activity of the GPU-NKVD in the 1920s and 1930s (on the Basis of Materials of the Donbass Region)”, *Cahiers du monde russe*, vol. 42, nr. 2-4, 2001, pp. 231-244.

65. Despre aceste rețele de informatori la nivel local vezi C. Hooper, „Terror from Within: Participation and Coercion in Soviet Power, 1924-64”, teză de doctorat, Princeton University, 2003, pp. 154-164.
66. K. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, Moscova, 1990, p. 50.
67. W. Leonhard, *Child of the Revolution*, Londra, 1957, pp. 100-102.
68. Frid, *58½*, pp. 160-161.
69. MP, fond 4, vol. 9, dosar 2, ff. 25-27; dosar 5, ff. 8-9.
70. O. Adamova-Sliuzberg, *Put*, Moscova, 2002, p. 172.
71. ȚDNA, fond 369, vol. 1, dosar 161, ff. 1-2.
72. Interviu în *The Hand of Stalin*, partea a II-a, October Films, 1990.
73. Adamova-Sliuzberg, *Put*, pp. 19-20.
74. Citată în Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia*, p. 154.
75. MSP, fond 3, vol. 16, dosar 2, ff. 3-4, 63-65.
76. Interviu cu Lev Molotkov, Sankt-Petersburg, mai 2003.
77. N. Adler, *Beyond the Soviet System: The Gulag Survivor*, New Brunswick, 2002, p. 216; I. Șiheeva-Gaister, *Semeinaia hronika vremion kulta licinosti: 1925-1953*, Moscova, 1998, p. 32.
78. Conquest, *The Great Terror*, p. 222; V. Kozlov, „Denunciation and Its Functions in Soviet Governance: A Study of Denunciations and Their Bureaucratic Handling

from Soviet Police Archives, 1944-1953", *Journal of Modern History*, vol. 68, nr. 4, decembrie 1996, p. 875. Despre apartamente vezi V. Buchli, *An Archaeology of Socialism*, Oxford, 1999, pp. 113-117.

79. MSP, fond 3, vol. 36, dosar 2, ff. 3, 13-14; dosar 3, ff. 4-6.
80. Simonov, *Glazami*, pp. 55, 62.
81. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 5, ff. 65-67; interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003.
82. RGALI, fond 632, vol. 1, dosar 12, ff. 28-29; dosar 13, f. 10; interviu cu Semion Vorovski, Moscova, iunie 2005.
83. RGALI, fond 631, vol. 15, dosar 242, ff. 6-8; fond 618, vol. 3, dosar 27, ff. 5-14.
84. RGALI, fond 653, vol. 1, dosar 1087, f. 4.
85. RGALI, fond 631, vol. 15, dosar 226, f. 72.
86. RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 437, ff. 1-7.
87. RGALI, fond 632, vol. 1, dosar 15, f. 23.
88. RGALI, fond 632, vol. 1, dosar 12, f. 13.
89. E. Dolmatovski, *Bîlo: zapiski poeta*, Moscova, 1982; interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003.
90. RGALI, fond 1812, vol. 1, dosar 96, f. 7.
91. RGALI, fond 631, vol. 15, dosar 265, f. 34.
92. A. Granovsky, *All Pity Choked: The Memoirs of a Soviet Secret Agent*, Londra, 1952, p. 101.
93. Ginzburg, *Journey into the Whirlwind*, pp. 90-92 [ed. rom. cit., pp. 111, 113 – n.tr.].
94. A. Gorbatov, *Years off My Life*, Londra, 1964, pp. 103-104.
95. Conquest, *The Great Terror*, pp. 203-204. E posibil ca unul dintre motivele lui Iakir să fi fost dorința de a-și salva familia (ai cărei membri au fost ulterior împușcați sau trimiși în lagăr).

96. F. Beck și W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, Londra, 1951, p. 86.
97. S. Vilenskii (ed.), *Till My Tale is Told*, Londra, 1999, pp. 124-126.
98. Intervievat în *The Hand of Stalin*, partea a II-a, October Films, 1990.
99. Kravchenko, *I Chose Freedom*, p. 206. Pentru mai multe detalii vezi S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941*, Cambridge, 1997, pp. 131-135; Thurston, *Life and Terror in Stalin's Russia*, pp. 143-146.
100. Interviu cu Ida Slavina, Köln, iunie 2003.
101. MM, fond 12, vol. 21, dosar 2, ff. 28-29; vol. 32, dosar 2, f. 17.
102. MP, fond 4, vol. 18, dosar 2, ff. 32-35, 49-50.
103. AFV, scrisoare de la Pavel către Evghenia Vittenburg, [februarie] 1937.
104. ȚMAMLS, fond 68, vol. 1, dosar 76, f. 77; dosar 124, f. 19; dosar 141, f. 88.
105. N. Kaminskaya, *Final Judgment: My Life as a Soviet Defence Attorney*, New York, 1982, p. 19.
106. MM, fond 12, vol. 23, dosar 2, ff. 37-38.
107. Simonov, *Glazami*, pp. 54-55.
108. Adamova-Sliuzberg, *Put*, p. 11.
109. *Deti GULAGa 1918-1956*, *Rossiia XX vek. Dokumentî*, Moscova, 2002, pp. 272-273.
110. O. Khlevniuk, „The Objectives of the Great Terror, 1937-1938", în D. Hoffman (ed.), *Stalinism*, Londra, 2003, p. 98; Jansen și Petrov, *Stalin's Loyal Executioner*, pp. 187-188, 192.

111. AFSL, Mark Laskin, „Vospominaniia”, manuscris, p. 41.
112. Simonov, *Glazami*, p. 59.
113. V. Shentalinsky, *The KGB's Literary Archive*, Londra, 1993, pp. 186-187.
114. RGALI, fond 1712, vol. 1, dosar 21, f. 4, vol. 4, dosar 8, f. 37.
115. RGALI, fond 1712, vol. 3, dosar 13, f. 1.
116. GARF, fond 5446, vol. 82, dosar 66, ff. 287-288. Vezi și L. Siegelbaum și A. Sokolov (eds.), *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents*, Yale, 2000, pp. 237-241.
117. Adamova-Sliuzberg, *Put*, pp. 77-78.
118. P. Solomon, *Soviet Criminal Justice under Stalin*, Cambridge, 1996, p. 234.
119. M. Șreider, *NKVD iznutri: zapiski cekista*, Moscova, 1995, p. 42.
120. *Ibidem*, p. 91.
121. *Ibidem*, pp. 104-105.
122. *Ibidem*, p. 120.
123. Bonner, *Mothers and Daughters*, p. 304.
124. A. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago 1918-1956: An Experiment in Literary Investigation*, 3 vol., Londra, 1974-1978, vol. 2, p. 637 [ed. rom. cit., pp. 482-483 – n.tr.].
125. Adamova-Sliuzberg, *Put*, pp. 11-12.
126. MSP, fond 3, vol. 37, dosar 2, f. 93.
127. MSP, fond 3, vol. 12, dosar 2, ff. 42-43.
128. MP, fond 4, vol. 6, dosar 2, ff. 6-10, 39-41, 45-49; dosar 3, ff. 1-6.
129. *Golgofa*, pp. 30, 32, 35; interviu cu Vladimir Peatnițki, Sankt-Petersburg, august 2005.
130. MSP, fond 3, vol. 18, dosar 1, f. 1; dosar 2, ff. 2-3, 7-10.

131. MP, fond 4, vol. 25, dosar 2, ff. 7-8, 13-16, 18, 19, 21-22, 26-30.
132. Vezi, de exemplu, MSP, fond 3, vol. 4, dosar 2; MP, fond 4, vol. 4, dosar 2; V. Shapovalov (ed.), *Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons*, Lanham, 2001, pp. 228-229; N. și M. Ulanovskaia, *Istoriia odnoi semi*, New York, 1982, p. 135.
133. MM, fond 12, vol. 2, dosar 2, ff. 16-20.
134. O. Liubcenko, „Arbat 30, kvartira 58”, *Istocinik*, nr. 5-6, 1993, pp. 26-29.
135. AFS, I. Slavina, „Tonenkii nerv istorii”, manuscris, p. 31; interviu cu Ida Slavina, Köln, iunie 2003.
136. Bonner, *Mothers and Daughters*, pp. 254-255 (unde Bonner o numește greșit pe directoarea școlii Klavdia Vasilievna); interviu cu Elena Bonner, Boston, noiembrie 2006.
137. Interviu cu Ida Slavina, Köln, septembrie 2004.
138. MSP, fond 3, vol. 46, dosar 2, ff. 17-18, 42-43.
139. MP, fond 4, vol. 18, dosar 2, f. 53.
140. MSP, fond 3, vol. 37, dosar 2, ff. 23-25, 37.
141. MM, fond 1, vol. 1, dosar 169 (Sofia către Vladimir Antonov-Ovseenko, 16 octombrie 1937).
142. GARF, fond 7523, vol. 123, dosar 202, ff. 16-19.
143. GARF, fond 5446, vol. 26, dosar 105, ff. 35-36.
144. Adamova-Sliuzberg, *Put*, pp. 60-63.
145. MP, fond 4, vol. 6, dosar 2, ff. 37-38.
146. MSP, fond 3, vol. 4, dosar 2, f. 24.
147. *The Diary of Nina Kosterina*, Londra, 1972, pp. 35, 44, 53, 85, 163, 165.

148. M. Baitalsky, *Notebooks for the Grandchildren: Recollections of a Trotskyist Who Survived the Stalin Terror*, New Jersey, 1995, pp. 334-335.
149. MSP, fond 3, vol. 10, dosar 1, f. 1; dosar 3, ff. 7, 10-11.
150. *Golgofa*, pp. 41, 46, 53-54; interviu cu Vladimir Peatnițki, Sankt-Petersburg, septembrie 2005.
151. *Golgofa*, pp. 33, 42.
152. *Ibidem*, pp. 41-42.
153. Interviu cu Vladimir Peatnițki, Sankt-Petersburg, septembrie 2005. Din mai 1938, Iulia s-a aflat sub supraveghere psihiatrică (vezi *Golgofa*, p. 88).
154. *Golgofa*, pp. 42-43, 58.
155. *Ibidem*, pp. 57, 100.
156. *Ibidem*, pp. 52, 61; interviu cu Vladimir Peatnițki, Sankt-Petersburg, septembrie 2005.
157. L. Razgon, *True Stories*, Londra, 1997, p. 131.
158. Starkov, „The Trial”, p. 1307.
159. *Lubeanka. Stalin i glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD, 1937-1938*, Moscova, 2004, p. 544.
160. *Golgofa*, p. 80.
161. *Ibidem*, pp. 83-84.
162. *Ibidem*, p. 99.
163. Interviu cu Vladimir Peatnițki, Sankt-Petersburg, septembrie 2005.
164. *Golgofa*, pp. 114-116.

Rămășițe ale Terorii (1938-1941)

1. MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, ff. 7-10.
2. MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, f. 5. Vezi similar MM, fond 4, vol. 11, dosar 2, ff. 40-41.
3. MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, f. 10.
4. MSP, fond 3, vol. 41, dosar 2, f. 10.
5. MSP, fond 3, vol. 41, dosar 2, ff. 6, 11, 31-32, 54, 59, 62-63, 65.
6. MSP, fond 3, vol. 6, dosar 2, ff. 6, 10, 25-26.
7. Pentru copiii mai mari care își asumau roluri de adulți în familiile monoparentale, vezi MP, fond 4, vol. 24, dosar 2, ff. 39-40; vol. 13, dosar 2, ff. 42-44.
8. MSP, fond 3, vol. 37, dosar 2, ff. 11-12, 40; I. Șiheeva-Gaister, *Semeinaia hronika vremen kulta licinosti: 1925-1953* (Moscova, 1998), pp. 36-38, 41-47, 50, 53-54, 187.
9. MP, fond 4, vol. 22, dosar 2, ff. 3-4, 24-26, 34-35.
10. Vezi S. Davies, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda and Dissent, 1934-1941*, Cambridge, 1997, pp. 131-132.
11. MM, fond 1, vol. 3, dosar 905 (25 ianuarie 1939).
12. Vezi în special MM, fond 1, vol. 1, dosar 5401; vol. 3, dosar 5923; fond 12, vol. 25, dosar 2; vol. 31, dosar 2.
13. MM, fond 1, vol. 3, dosar 905, 25 august 1940; fond 12, vol. 3, dosar 2, f. 31.
14. L. Siegelbaum și A. Sokolov (eds.), *Stalinism as a Way of Life: A Narrative in Documents*, Yale, 2000, p. 401.
15. GMPIR, fond 2, nr. 51291-51345; VS 11026; fond 6, VS 1937, VS 1937, VS 1938.
16. MM, fond 12, vol. 22, dosar 1, f. 1; dosar 2, ff. 5-6, 14.

17. MSP, fond 3, vol. 40, dosar 2, ff. 10, 22; dosar 5, 20 mai 1940.
18. MSP, fond 3, vol. 40, dosar 2, ff. 7, 18, 24, 34-35.
19. MSP, fond 3, vol. 16, dosar 2, ff. 71-72.
20. MSP, fond 3, vol. 16, dosar 1; dosar 2, ff. 25-27.
21. GARF, fond 5207, vol. 3, dosar 49, f. 190; dosar 56, f. 18.
22. A. Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps*, Londra, 2003, p. 300.
23. MSP, fond 3, vol. 29, dosar 2, ff. 1, 3, 14, 20-21.
24. MM, fond 12, vol. 27, dosar 2, ff. 4, 72.
25. MSP, fond 3, vol. 13, dosar 2, ff. 4-6, 21-24.
26. MSP, fond 3, vol. 24, dosar 2, ff. 10, 41; dosar 4, f. 25.
27. MSP, fond 3, vol. 24, dosar 2, ff. 37-38.
28. MSP, fond 3, vol. 24, dosar 2, ff. 20, 39-40.
29. M. Nikolaev, *Detdom*, New York, 1985, pp. 48-49, 89.
30. *Ibidem*, pp. 42, 65, 101.
31. *Ibidem*, pp. 77-79, 126; interviu cu Viktoria Șweițer (văduva lui Mihail Nikolaev), Moscova, iulie 2004.
32. MSP, fond 3, vol. 24, dosar 2, f. 16; dosar 4, f. 21.
33. MSP, fond 3, vol. 12, dosar 2, f. 68.
34. MSP, fond 3, vol. 12, dosar 2, ff. 127-130.
35. E.P. Evangulova, *Krestnîi put*, Sankt-Petersburg, 2000, pp. 59, 69, 75, 77, 81.
36. AFS, I. Slavina, „Na vesah nadejdî i otceaianiia”, manuscris, p. 1.
37. MSP, fond 3, vol. 42, dosar 2, f. 23; dosar 3, ff. 1-2.
38. MP, fond 4, vol. 12, dosar 2, ff. 10, 14, 32, 63-64.
39. MSP, fond 3, vol. 11, dosar 2, ff. 39, 61, 62, 63-64, 72.
40. Lynne Viola, „Tear the Evil From the Root: The Children of Spetspereselentsy of the North”, în Natalia Baschmakoff și Paul Fryer (eds.), *Modernization of the Russian Provinces*,

număr special din *Studia Slavica Finlandensia*, 17, aprilie 2000, pp. 60-61.

41. MP, fond 4, vol. 18, dosar 2, ff. 11, 16, 50, 52, 65, 76; dosar 5, ff. 22-23.
42. MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, f. 14.
43. Interviuri cu Oksana Kozmina (Moscova, 1988), Klavdia Goncearova (Moscova, 1986), Inna Ilina (Moscova, 1988), Lidia Violina (Moscova, 1988), Klavdia Babaeva (Moscova, 1988); AFG, interviuri cu Serghei Barinov (Akmolinsk, 1988); *Leninskaia smena*, 2 iunie 1988, p. 2; M. Șreider, *NKVD iznutri: zapiski cekista*, Moscova, 1995, p. 117. Vezi mai multe în A. Kukușkina, *Akmolinskii lager jen izmennikov rodinî. Istoriia i sudbî*, Karaganda, 2002.
44. MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, ff. 4, 45, 51.
45. A. Applebaum, *Gulag*, p. 234; I. Șiheeva-Gaister, *Semeinaia hronika vremen kulta licinosti: 1925-1953*, Moscova, 1998, pp. 47-48.
46. SFA, I. Slavina, „Na vesah nadejdî i otceaianiia”, manuscris, pp. 6-7.
47. Interviu cu Oksana Kozmina, Moscova, 1988.
48. Cea mai amănunțită discuție despre deținuții cu comportare bună este în A. Soljenițîn, *The Gulag Archipelago 1918-1956: An Experiment in Literary Investigation*, 3 vol., Londra, 1974-1978, vol. 2, pp. 251-291.
49. MM, fond 12, vol. 29, dosar 2, ff. 1, 18.
50. H. Volovich, „My Past”, în S. Vilenskii (ed.), *Till My Tale is Told: Women's Memoirs of the GULAG*, Bloomington, 1999, pp. 260-264.
51. Applebaum, Gulag, p. 293.

52. Interviuri cu Oksana Kozmina (Moscova, 1988), Klavdia Goncearova (Moscova, 1986), Inna Ilina (Moscova, 1988), Lidia Violina (Moscova, 1988), Klavdia Babaeva (Moscova, 1988), Mihail Iusipenko (Akmolinsk, 1988).
53. Vezi Solzhenitsyn, *Gulag*, vol. 2, pp. 229-234; Applebaum, *Gulag*, pp. 285-291.
54. MIFA, Tina Miheladze, „Vospominaniia”, manuscris, pp. 1-8; interviu cu Vahtang Miheladze, Moscova, aprilie 2003.
55. MSP, fond 3, vol. 41, dosar 2, ff. 10-12, 40-41, 83-91.
56. AFG, Oksana Golovnea, „Vospominaniia”, manuscris, pp. 5-7.
57. AFG, scrisoare de la Anatoli către Liuba Golovnea, 22 iunie 1940; scrisori de la Polina Eisner către Liuba Golovnea, 11 decembrie 1940, 22 martie 1941.
58. AFG, Oksana Golovnea, „Predislovie k pismam”, manuscris, p. 42; Polina Eisner (Ivanova), „Avtobiografiia”, februarie 1942; interviu cu Oksana Kozmina, Moscova, 1988; scrisori de la Anatoli către Liuba Golovnea, 23 iulie 1939; 1 martie, 27 martie, 3 aprilie 1940.
59. Interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, noiembrie 2003.
60. RGALI, fond 632, vol. 1, dosar 14, ff. 26-27.
61. RGALI, fond 631, vol. 2, dosar 453, f. 21; fond 2897, vol. 1, dosar 114; A. Simonov, *Ceastnaia kollekțiia*, Nijni Novgorod, 1999, pp. 35-36, 49; interviuri cu Aleksei Simonov, Moscova, noiembrie 2003; AFSL, Evghenia Laskina către Aleksandra Ivanișeva, 8 septembrie 1939; Konstantin Simonov către Evghenia Laskina, august 1939.
62. RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 93, f. 20 [Konstantin Simonov, *Versuri alese*, traducere de H. Grămescu, Cartea Rusă, București, 1955, p. 67 – n.tr.].

63. J. Colvin, *Nomonhan*, Londra, 1999, pp. 169-175.
64. RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 480, f. 106; vol. 6, dosar 170, f. 46; vol. 10, dosar 339, f. 11; K. Simonov, *100 sutok voinî*, Moscova, 1999, p. 295.
65. G. Roberts, „The Soviet Decision for a Pact with Nazi Germany", *Soviet Studies*, vol. 44, nr. 1, 1992, pp. 57-78; R. Overy, *The Dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia*, Londra, 2004, p. 486.
66. C. Merridale, *Ivan's War: The Red Army 1939-1945*, Londra, 2005, p. 44.
67. RGALI, fond 1814, vol. 6, dosar 170, ff. 44-46; K. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, Moscova, 1990, p. 67; K. Simonov, *100 sutok voinî*, pp. 292-293.
68. Simonov, *100 sutok voinî*, pp. 297-298.
69. *Konstantin Simonov v vospominaniiah sovremennikov*, Moscova, 1984, pp. 18-20.
70. N. Pușnova, *Valentina Serova*, Moscova, 2003, pp. 10, 298-299; interviu cu Maria Simonova, Moscova, martie 2004.
71. Pușnova, *Valentina Serova*, pp. 48-49.
72. *Ibidem*, p. 96.
73. Interviu cu Fania Laskina, Moscova, iulie 2004.
74. Pușnova, *Valentina Serova*, p. 115; M. Simonova, „Ia pomniu", *Ogonek*, 1993, nr. 6, pp. 22-23; interviu cu Fania Laskina, Moscova, noiembrie 2003.

1. AFM, L. Mahnaci, „Oskolki bîlogo s vîsotî nastoiașcego”, manuscris, pp. 1-14; Vladimir către Maria Mahnaci, noiembrie 1941; ȚAODM, fond 3, vol. 52, dosar 27, f. 21.
2. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 339, f. 6; K. Simonov, *100 sutok voinî*, Moscova, 1999, pp. 6-17.
3. Simonov, *100 sutok voinî*, pp. 51-52; AFSL, M. Laskin, „Vospominaniia”, manuscris, p. 55.
4. RGALI, fond 1814, vol. 4, dosar 5, ff. 7, 58. Pentru informații suplimentare cu privire la evoluția ideilor lui Simonov despre Teroare în timpul anilor de război: A. Karaganov, *Konstantin Simonov vblizi i na rasstoianii*, Moscova, 1987, pp. 88-89. Despre moștenirea Terorii în armata sovietică: E. Seniavskaia, „Duhovnîi oblik frontovogo pokoleniia: istoriko-psihologhiceskii ocerk”, *Vestnik MGU: Istoriia*, 1992, nr. 4, pp. 39-51; M. von Hagen, „Soviet Soldiers and Officers on the Eve of the German Invasion: Toward a Description of Social Psychology and Political Attitudes”, în R. Thurston și B. Bonwetsch (eds.), *The People’s War: Responses to World War II in the Soviet Union*, Urbana, 2000, pp. 193 și urm.
5. Simonov, *100 sutok voinî*, pp. 17-21, 53, 121, 409-411.
6. *Moskva voennaia 1941-1945: memuarî i arhivnîie dokumentî*, Moscova, 1995, p. 475; C. Merridale, *Ivan’s War: The Red Army 1939-1945*, Londra, 2005, p. 84; Simonov, *100 sutok voinî*, p. 50.
7. *Moskva voennaia*, p. 478; R. Bidlack, „The Political Mood in Leningrad During the First Year of the Soviet-German

War”, *Russian Review*, vol. 59, nr. 1, ianuarie 2000, pp. 101-111; G. Bordiugov, „The Popular Mood in the Unoccupied Soviet Union: Continuity and Change during the War”, în *The People’s War*, pp. 59-60; M. Gorinov, „Muscovites’ Moods, 22 June 1941 to May 1942”, în *The People’s War*, pp. 119-120.

8. V. Shapovalov (ed.), *Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons*, Lanham, Maryland, 2001, pp. 150-151; MSP, fond 3, vol. 35, dosar 1, f. 1; dosar 2, f. 34.
9. R. Overy, *Russia’s War*, Londra, 1997, p. 94.
10. E. Maksimova, *Deti voennoi porî*, Moscova, 1988, pp. 235-308; Merridale, *Ivan’s War*, p. 216.
11. Interviuri cu Iuri Streleț ki, Sankt-Petersburg, mai 2003, februarie 2004.
12. J. Dunstan, *Soviet Schooling in the Second World War*, Basingstoke, 1997, p. 82; J. Barber și M. Harrison, *The Soviet Home Front, 1941-1945: A Social and Economic History of the USSR in World War II*, Londra, 1991, p. 128.
13. MSP, fond 3, vol. 3, dosar 2, ff. 14-15, 34-42; dosar 3, f. 28.
14. MSP, fond 3, vol. 45, dosar 2, ff. 9, 53, 88, 165.
15. MSP, fond 3, vol. 45, dosar 2, ff. 11, 46.
16. *Moskva voennaia*, pp. 478, 481.
17. *Ibidem*, pp. 149, 152.
18. K. Simonov, *Sobranie sociinenii*, 12 vol., Moscova, 1979-1987, vol. 1, p. 171. Traducerea în limba engleză îi aparține lui Mike Munford (www.simonov.co.uk).
19. Interviu cu Fania Laskina, Moscova, februarie 2003; interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, septembrie 2003; AFSL, documentele Soniei Laskina; RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 339, f. 41.

20. N. Pușnova, *Valentina Serova: krug otciujdeniia*, Moscova, 2003, pp. 150-152, 161-165; interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, noiembrie 2003; RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 2788, f. 1.
21. A. Todd și M. Hayward (eds.), *Twentieth-Century Russian Poetry*, Londra, 1993, pp. 623-624 (traducere în limba engleză de L. Iakovleva) [ed. rom.: Simonov, *Poezii*, traducere de Mihu Dragomir, Editura Tineretului, București, 1961, pp. 85-87 – n.tr.].
22. L. Lazarev, *Konstantin Simonov. Ocerk jizni i tvorcestva*, Moscova, 1985, pp. 66-67, 71, 78-79; L. Pușkarev, *Po dorogam voinî: vospominaniia folkloristafrontovika*, Moscova, 1995, pp. 56-57; B. Pankin, *Cetîre Ia Konstantina Simonova*, Moscova, 1999, p. 80; *Poslednie pisma s fronta. Sbornik*, 5 vol., Moscova, 1992, vol. 3, 1943, p. 257.
23. RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 765, f. 9.
24. Pușkarev, *Po dorogam voinî*, pp. 31, 57-58.
25. Despre acest subiect, vezi Merridale, *Ivan's War*, pp. 93, 208, 272-274.
26. RGALI, fond 1814, vol. 8, dosar 93, ff. 61-62.
27. Simonov, *Sobranie socinenii*, vol. 1, pp. 129-132 [*Poezii*, ed. cit., pp. 73-80 – n.tr.].
28. Lazarev, *Konstantin Simonov*, pp. 38-39, 70-72; *Idem*, *Pamiat trudnoi godinî. Velikaia otecestvennaia voina v russkoi literature*, Moscova, 2000, pp. 47-49; *Autobiographical Statements in Twentieth-Century Russian Literature*, Princeton, 1990, p. 13; R. Stites, „Soviet Russian Wartime Culture: Freedom and Control, Spontaneity and Consciousness", în *The People's War*, p. 175; V. Dunham, *In*

Stalin's Time: Middle-Class Values in Soviet Fiction, Durham, 1990, pp. 70-71; RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 772, f. 362.

29. L. Lazarev, *Șestoi etaj. Kniga vospominaniia*, Moscova, 1999, pp. 202-203.
30. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1532, f. 4; dosar 775, f. 1; interviuri cu Fania Laskina, Moscova, iunie și septembrie 2003; Pușnova, *Valentina Serova*, pp. 181-182, 290; T. Okunevskaia, *Tatianin deni*, Moscova, 1998, pp. 119-120.
31. Vezi, de exemplu, RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 765, ff. 15, 66, 68, 77.
32. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1530, f. 2; dosar 1533, ff. 29-30.
33. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 2768, f. 10; dosar 1, f. 1; dosar 1533, ff. 18-19; dosar 2768, f. 15.
34. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1, f. 3.
35. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1533, f. 19.
36. N. Ivanova, „Konstantin Simonov «Glazami celoveka moego pokoleniia»", *Znamea*, nr. 7, 1997; RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 339, f. 8; interviu cu Aleksei Simonov, Londra, mai 2004; interviu cu Marina Babak, Moscova, noiembrie 2003.
37. RGALI, fond 1814, vol. 6, dosar 170, f. 17; interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, septembrie 2003; Lazarev, *Șestoi etaj*, p. 213.
38. Karaganov, *Konstantin Simonov*, pp. 9-10; A. Simonov, *Ciastnaia kollekțiia*, Nijni Novgorod, 1999, pp. 22-24; AFSL, Jenia Laskina către Vladimir Lugovskoi, 28 august 1943; Sonia Laskina către Vladimir Lugovskoi, 21 august 1943; interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003; RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1812, ff. 1-2.

39. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 339, f. 20; K. Simonov, *Segodnia i davno*, Moscova, 1978, p. 321; E. Dolmatovski, *Bîlo: zapiski poeta*, Moscova, 1982, p. 58 (de asemenea, RGALI, fond 1814, vol. 6, dosar 170, f. 2).
40. *Krasnaia zvezda*, 28 august 1941, p. 1; 7 noiembrie 1941, p. 4; RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 993, f. 37; K. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, Moscova, 1990, p. 87 [traducere de Alexandru Andrițoiu, în Konstantin Simonov, *Versuri alese*, ed. cit., p. 82 – n.tr.].
41. Simonov, *100 sutok voinî*, pp. 550-551.
42. *Ibidem*, pp. 17-21.
43. Merridale, *Ivan's War*, pp. 134-138.
44. R. McNeal, *Stalin: Man and Ruler*, Londra, 1988, p. 241; R. Parker, *Moscow Correspondent*, Londra, 1949, pp. 21-22.
45. Pușkarev, *Po dorogam voinî*, p. 60; E. Seniavskaia, *Celovek na voine. Istorikopsihologiceskie ocerki*, Moscova, 1997, pp. 47-48; Lazarev, *Konstantin Simonov*, p. 68; Karaganov, *Konstantin Simonov*, p. 68; Simonov, *Sobranie socinenii*, vol. 1, pp. 105-107; A. Werth, *Russia at War 1941-1945*, Londra, 1964, p. 412. Werth se înșală cu privire la ultimele cuvinte din piesă. Fraza pe care o citează apare anterior în piesă.
46. K. Simonov, *Pisma o voine, 1943-1979*, Moscova, 1990, p. 110.
47. D. Samoilov, *Podennîe zapisi*, 2 vol., Moscova, 2002, vol. 1, p. 140; „Zaveșceanie jivîm (pisma s fronta)", *Sovetskaia Rossiia*, 9 mai 1991.
48. Seniavskaia, „Duhovnîi oblik", p. 49; V. Kondratev, „Ne tolko o svoem pokolenii. Zametki pisatelia", *Kommunist*, 1997, nr. 7, p. 122.

49. S. Conze și B. Fieseler, „Soviet Women as Comrades-in-Arms: A Blind Spot in Soviet History”, în *The People’s War*, p. 212.
50. Interviuri cu Rebekka (Rita) Kogan, Sankt-Petersburg, iunie și noiembrie 2003.
51. A. Ciuianov, *Stalingradskii dnevnik, 1941-1943*, Volgograd, 1968, p. 209; *Konstantin Simonov rasskazivaet*, Moscova, 1981, p. 106.
52. RGASPI, fond 17, vol. 125, dosar 190, f. 16.
53. D. Glantz, *The Siege of Leningrad, 1941-1944: 900 Days of Terror*, Londra, 2001, pp. 75-76.
54. Enunțul clasic al acestei teorii influente le aparține lui E. Shils și M. Janowitz, „Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War I”, *Public Opinion Quarterly*, nr. 12, 1948, pp. 280-315.
55. E. Seniavskaia, *Frontovoe pokolenie 1941-1945: istoriko-psihologhiceskoe issledovanie*, Moscova, 1995, p. 86; *Idem*, „Duhovnîi oblik”, pp. 46-47; C. Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in Russia*, Londra, 2000, p. 279.
56. R. Overy, *Russia’s War*, Londra, 1998, p. 197.
57. J. Erickson, *The Road to Berlin*, Londra, 1983, p. 40.
58. V. Zemskov, „Ukaz ot 26 Iunia 1940 g. (Eshche odna kruglaia data)”, *Raduga*, nr. 6, 1990, p. 47.
59. MP, fond 4, vol. 15, dosar 2, ff. 7-9; dosar 3, f. 2.
60. MP, fond 4, vol. 11, dosar 2, ff. 26-28.
61. E. Bacon, *The Gulag at War: Stalin’s Forced Labour System in the Light of the Archives*, Londra, 1994, p. 144; L. Borodkin și S. Ertz, „Coercion versus Motivation: Forced Labor in Norilsk”, în Paul Gregory și Valery Lazarev (eds.),

The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag, Stanford, 2003, p. 78.

62. S. Ertz, „Building Norilsk”, în *The Economics of Forced Labor*, pp. 127-150; *O vremeni, o Norilske, o sebe… Vospominaniia*, 5 vol., Moscova, 2001-2006, vol. 3, p. 12; Borodkin și Ertz, „Coercion versus Motivation”, pp. 77, 86-88.
63. MM, fond 12, vol. 18, dosar 2, f. 27.
64. Interviuri cu Vasilina Dmitruk, Vera Pristupa, Maria Treimanis (născută Fișciuk), Norilsk, iulie 2004.
65. Interviu cu Anna Darvina, Norilsk, iulie 2004.
66. Interviu cu Semion Golovko, Norilsk, iulie 2004.
67. MM, fond 2, vol. 5 („Hranit vecino!”, manuscris).
68. RGALI, fond 3084, vol. 1, dosar 1390, ff. 1, 13; MSP, fond 3, vol. 22, dosar 2, ff. 19-21, 36-37; dosar 4, ff. 15-16; interviuri cu Natalia Babailova, Severodvinsk, martie și noiembrie 2005; interviu cu Nina Sajnova, Saratov, noiembrie 2004; interviu cu Nina Levina, Krasnoiarsk, august 2005.
69. N. Mandelstam, *Hope Abandoned*, Londra, 1989, p. 252 [ed. rom. cit., p. 248 – n.tr.]; B. Pasternak, *Doctor Zhivago*, Londra, 1958, p. 453 [ed. rom.: *Doctor Jivago*, traducere de Emil Iordache, Polirom, Iași, 2013, p. 621 – n.tr.] ; O. Ivinskaia, *V plenu vremeni: godî c B. Pasternakom*, Moscova, 1972, p. 96.
70. Kondratiev, „Ne tolko o svoem pokolenii”, p. 224.
71. M. Ghefter, „Stalin umer vciera…”, în *Inogo ne dano*, Moscova, 1988, p. 305; AFV, A. Levidova, „Vospominaniia”, manuscris, p. 118.
72. H. Smith, *The Russians*, Londra, 1976, p. 369; V. Kondratiev, „Paradoks frontovoi nostalgii”, *Literaturnaia gazeta*, 9 mai

1990, p. 9.

73. Interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003.

74. P. Blake și M. Hayward (eds.), *Dissonant Voices in Soviet Literature*, New York, 1962, pp. 164-167 (traducere în limba engleză de Walter Vickery).

75. Despre distrugerea centrelor de pregătire ideologică ale partidului în timpul războiului vezi R. Brody, *Ideology and Political Mobilization: The Soviet Home Front During World War II*, Pittsburgh, 1994, pp. 24-26.

76. Merridale, *Ivan's War*, p. 141; Werth, *Russia at War*, p. 943; *Pravda*, 24 iunie 1944, p. 2; interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003; MSP, fond 3, vol. 30, dosar 2, f. 23.

77. Smith, *The Russians*, p. 370.

78. MM, fond 12, vol. 25, dosar 2.

79. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, ff. 46-53, 87-90; dosar 3, ff. 27-33.

80. MP, fond 4, vol. 11, dosar 2, ff. 10, 34-37.

81. V. Pirojkova, *Poteriannoe pokolenie*, Sankt-Petersburg, 1998, p. 154.

82. ȚAODM, fond 1870, vol. 3, dosar 1, ff. 15-17; dosar 3, ff. 33-34.

83. MM, fond 12, vol. 21, dosar 2, ff. 31-32.

84. E. Zubkova, *Russia After the War: Hopes, Illusions and Disappointments, 1945-1957*, Londra, 1998, p. 17; „Voina, kotoruiu ne znali: iz dnevnika, prokommentirovannogo samîm avtorom 45 let spustia", *Sovetskaia kultura*, 5 mai 1990, p. 4; interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003.

85. M. Prișvin, *Sobranie socinenii*, 8 vol., Moscova, 1986, vol. 8, pp. 392, 435-436; AFV, A. Levidova, „Vospominaniia”, manuscris, p. 119; S. Guskov, *Esli ostanus jiv*, Moscova, 1989, p. 215; interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003.
86. GARF, fond 9041, vol. 2, dosar 202, f. 8; RGASPI, fond 558, vol. 11, dosar 868, f. 56; fond 17, vol. 122, dosar 122, ff. 27-30; *Pravda*, 11 septembrie 1989.
87. GARF, fond 7253, vol. 16, dosar 79, f. 173; Merridale, *Ivan's War*, pp. 292-293.
88. Seniavskaia, „Duhovnîi oblik”, pp. 49-50.
89. T. Dunmore, *Soviet Politics 1945-1953*, Londra, 1984, p. 129; Zubkova, *Russia After the War*, p. 94; Bordiugov, „The Popular Mood”, pp. 66, 68.
90. MSP, fond 3, vol. 4, dosar 2, ff. 41-42, 46, 57-58.
91. MSP, fond 3, vol. 16, dosar 2, ff. 30-34, 74-78, 98.
92. Simonov, *Sobranie socinenii*, vol. 9. p. 639.
93. AFSL, M. Laskin, „Vospominaniia”, manuscris, p. 72.
94. *Pravda*, 27 iunie 1945.
95. *Celovek v istorii. Rossiia – XX vek: sbornik rabot pobeditelei*, Moscova, 2002, p. 293.
96. Vezi Merridale, *Ivan's War*, pp. 232-234.
97. Kondratiev, „Ne tolko o svoem pokolenii”, pp. 112-116; *Idem*, „Paradoks frontovoi nostalghii”.
98. MSP, fond 3, vol. 29, dosar 2, ff. 5-6.
99. MM, fond 1, vol. 1, dosar 1942, dosar 1944; fond 12, vol. 16, dosar 2, ff. 12-15, 68-69.
100. MM, fond 1, vol. 1, dosar 1944.
101. MM, fond 1, vol. 1, dosar 1944; fond 12, vol. 16, dosar 2, ff. 27, 29, 69.

102. MM, fond 12, vol. 16, dosar 2, ff. 32-33.
103. MM, fond 12, vol. 16, dosar 2, ff. 34, 71-72, 85.

7

Stalinișt obișnuiți (1945-1953)

1. MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, ff. 64-89.
2. E. Zubkova, *Russia After the War: Hopes, Illusions and Disappointments, 1945-1957*, Londra, 1998, pp. 20-21, 38; *Liudskie poteri SSSR v period vtoroi mirovoi voinî: sbornik statei*, Sankt-Petersburg, 2005, p. 130.
3. M. Heller și A. Nekrich, *Utopia in Power: The History of the Soviet Union from 1917 to the Present*, Londra, 1986, pp. 472-473; RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 387, f. 4; dosar 389, f. 10.
4. Zubkova, *Russia After the War*, pp. 11, 40. O rată mai scăzută a mortalității (1,5 milioane de morți) este oferită de M. Ellman, „The 1947 Soviet Famine and the Entitlement Approach to Famines”, *Cambridge Journal of Economics*, 24 septembrie 2000, p. 615.
5. MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, ff. 13, 19-20, 24-26, 76-79.
6. RGASPI, fond 17, vol. 117, dosar 530, ff. 37-38.
7. „Iz sujdenii sovetskih liudei o poslevoennîh problemah i o jizni v SSSR”, *Istoriia otecestva v dokumentah, 1945-1993*, Moscova, 1995, p. 17.
8. I. Ehrenburg, *The War, 1941-45*, Londra, 1964, p. 124; R. Service, *A History of Twentieth-Century Russia*, Londra, 1997, p. 299 (traducerea a fost ușor modificată pentru mai

multă claritate); A. Mikoian, *Tak bîlo: razmîșleniia o minuvșem*, Moscova, 1999, pp. 513-514.

9. Interviu cu Marianna Gordon, Sankt-Petersburg, octombrie 2003.

10. Interviu cu Valentina Aleksandrova, Sankt-Petersburg, decembrie 2003.

11. RGASPI, fond 17, vol. 125, dosar 424, ff. 58-71. Despre aceste grupuri vezi J. Fürst, „Prisoners of the Self? Political Opposition Groups in Late Stalinism", *Europe-Asia Studies*, vol. 54, nr. 3, 2002, pp. 353-375; H. Kuromiya, „Political Youth Opposition in Late Stalinism: Evidence and Conjecture", *Europe-Asia Studies*, vol. 55, nr. 4, 2003, pp. 631-638.

12. MSP, fond 3, vol. 20, dosar 2, ff. 53, 59.

13. MSP, fond 3, vol. 47, dosar 2, ff. 21, 31, 35, 38, 55.

14. Vezi N. Tumarkin, *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*, New York, 1994, p. 104; L. Lazarev, *Pamiat trudnoi godinî. Velikaia otecestvennaia voina v russkoi literature*, Moscova, 2000, pp. 61-63.

15. *Pravda*, 10 februarie 1946; A. Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps*, Londra, 2003, p. 415.

16. R. Overy, *Russia's War*, Londra, 1997, pp. 304-307.

17. A. Danilov și A. Pîjikov, *Rojdenie sverhderjavî: SSSR v pervîe poslevoennîe god*, Moscova, 2001, p. 108.

18. GARF, fond 9401, vol. 2, dosar 234, ff. 148, 153; dosar 199, f. 392; S. Fitzpatrick, „Postwar Soviet Society: The 'Return to Normalcy', 1945-1953", în S. Linz (ed.), *The Impact of World War II on the Soviet Union*, Totowa, 1985, pp. 143-145.

19. P. Gregori, „An Introduction to the Economics of the Gulag”, în P. Gregori și V. Lazarev (eds.), *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*, Stanford, 2003, pp. 14, 16; G. Alexopoulos, „Amnesty 1945: The Revolving Door of Stalin’s Gulag”, *Slavic Review*, vol. 64, nr. 2, vara 2005, p. 274; Y. Gorlizki și O. Khlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953*, Oxford, 2004, pp. 130-131, 268-271.
20. Pentru un bun exemplu de familie reunită la Norilsk vezi arhiva Kuznețova-Babailova în MSP, fond 3, vol. 22, dosarele 2-5.
21. MM, fond 12, vol. 20, dosar 2.
22. MSP, fond 3, vol. 8, dosar 2.
23. L. Borodkin și S. Ertz, „Coercion versus Motivation: Forced Labor in Norilsk”, în Gregori și Lazarev (eds.), *The Economics of Forced Labor*, pp. 102-103.
24. V. Dunham, *In Stalin’s Time: Middle-Class Values in Soviet Fiction*, New York, 1976.
25. N. DeWitt, *Education and Professional Employment in the USSR*, Washington, 1961, pp. 606-607, 638-639.
26. A. Inkeles și R. Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*, Cambridge, Massachusetts, 1959, pp. 289, 326-327.
27. C. Miłosz, *The Captive Mind*, Londra, 1953, pp. 55, 57 [ed. rom.: *Gândirea captivă*, traducere de Constantin Geambașu, Humanitas, București, 2008, pp. 65, 67 – n.tr.].
28. Interviuri cu Irina Aleksandrova, Sankt-Petersburg, mai și noiembrie 2003.
29. MSP, fond 3, vol. 37, dosar 2, ff. 44-45.

30. AFM, L. Mahnaci, „Oskolki bîlogo s vîsotî nastoiașcego”, manuscris, p. 76.
31. MSP, fond 3, vol. 34, dosar 2, f. 4. Vezi și MM, fond 12, vol. 32, dosar 2, ff. 77-78.
32. MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, ff. 32-33.
33. MP, fond 4, vol. 13, dosar 2, ff. 37-38, 39, 42-43, 56.
34. Interviuri cu Iuri Streleț ki, Sankt-Petersburg, mai 2003, februarie 2004.
35. AFP, „Vospominaniia,” manuscris, pp. 17, 22-24; interviuri cu Tatiana Elaghina, Moscova, mai și octombrie 2003 (nume schimbat la solicitarea persoanei care a oferit informațiile).
36. MP, fond 4, vol. 7, dosar 2, ff. 3, 7, 11-12, 26, 28, 39-40.
37. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 360, f. 45; K. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, Moscova, 1990, p. 82; A. Karaganov, *Konstantin Simonov vblizi i na rasstoianii*, Moscova, 1987, p. 103.
38. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 346.
39. K. Simonov, *Segodnia i davno*, Moscova, 1978, pp. 143-144; N. Pușnova, *Valentina Serova*, Moscova, 2003, pp. 215-216.
40. K. Ciukovski, *Dnevnik, 1901-1969*, 2 vol., Moscova, 2003, vol. 2, p. 210; RGALI, fond 631, vol. 15, dosar 1004, f. 150; Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, p. 116.
41. Interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, noiembrie 2003; interviu cu Marina Babak, Moscova, noiembrie 2003.
42. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 343, f. 1; N. Bianki, *K. Simonov i A. Tvardovski v „Novom mire”*, Moscova, 1999, p. 7; L. Fink, *Konstantin Simonov*, Moscova, 1979, pp. 220, 235, 251, 274.

43. L. Ciukovskaia, *Socineniia v 2 tomah*, Moscova, 2000, vol. 2, pp. 182, 186, 216. Simonov a fost acuzat de o purtare la fel de dictatorială și ca redactor-șef la *Literaturnaia gazeta* (vezi RGASPI, fond 558, vol. 11, dosar 878, f. 55).
44. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 229, ff. 16, 20; Bianki, *K. Simonov i A. Tvardovski v „Novom mire”*, p. 16; B. Pankin, *Cetîre Ia Konstantina Simonova*, Moscova, 1999, pp. 19, 23, 35; interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, noiembrie 2003; interviu cu Marina Babak, Moscova, noiembrie 2003.
45. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 2590, ff. 1-2. Despre Portugalov la Kolîma vezi amintirile emoționante despre el depănate de Varlam Șalamov în RGALI, fond 2596, vol. 2, dosar 133, ff. 1-10.
46. Karaganov, *Konstantin Simonov*, p. 136. Despre Smeliakov: *Slujili dva tovarișcea: kniga o jiznî kinodramaturgov Dunskogo i Frida*, Moscova, 2002, pp. 592-595.
47. RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 454, ff. 43, 45; dosar 643, ff. 1-2; vol. 9, dosar 1812, f. 4.
48. I. Berlin, „Meetings with Russian Writers in 1945 and 1956”, în *Personal Impressions*, Oxford, 1982, pp. 160-161; N. Mandelstam, *Hope Abandoned*, Londra, 1989, p. 375.
49. G. Carleton, *The Politics of Reception: Critical Constructions of Mikhail Zoshchenko*, Evanston, 1998, pp. 231-232.
50. „Doklad t. Jdanova o jurnalah *Zvezda* i *Leningrad*”, *Novîi mir*, 1946, nr. 9, pp. iv-xix.
51. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, pp. 104-107; RGASPI, fond 17, vol. 132, dosar 229, f. 21.
52. Simonov, *Segodnia i davno*, pp. 337-338; A. Borșceagovski, *Zapiski balovnia sudbi*, Moscova, 1991, p. 235.

53. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 331, ff. 1-2; Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, pp. 118-120, 137, 141; interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003.
54. AFSL, „K.M.”, film pe DVD în două părți, comentarii de Benedikt Sarnov în partea 1, la minutul 26; interviuri cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003.
55. B. Schwarz, *Music and Musical Life in Soviet Russia, 1917-1970*, Londra, 1972, pp. 208, 218; Gorlizki și Hlevniuk, *Cold Peace*, pp. 35-38; Zubkova, *Russia After the War*, pp. 119-123.
56. H. Salisbury, *American in Russia*, New York, 1955, pp. 16-20, 38; G. Ivanova, „Poslevoennie repressii i Gulag”, în *Stalin i holodnaia voina*, Moscova, 1998, p. 255.
57. J. Brent și V. Naukov, *Stalin's Last Crime: The Doctors' Plot*, Londra, 2003, p. 96.
58. „Evreiskii antifașistkii komitet”, *Izvestiia ȚK KPSS*, 1989, nr. 12, p. 40; *Reabilitației: politiceskie proțessî 30-50-h godov*, Moscova, 1991, p. 326.
59. Citat în A. Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton, 2001, p. 195.
60. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 2645, ff. 3-4, 9, 18; Borșceagovski, *Zapiski balovnia siudbî*, pp. 3, 77, 94; G. Kostircenko, *Tainaia politika Stalina. Vlasti i antisemitizm*, Moscova, 2001, pp. 319 și urm.
61. A. Gherasimov, „Za sovetskii patriotism v iskusstve”, *Pravda*, 10 februarie 1949; N. Gribacev, „Protiv kosmopolitizma i formalizma v poezii”, *Pravda*, 16 februarie 1949; T. Hrennikov, „Burjuaznie kosmopoliti v muzikalnoi kritike”, *Kultura i jîznî*, 20 februarie 1949; „Do

konța razoblacit kosmopolitov-antipatriotov", *Pravda*, 26-27 februarie 1949; L. Bolșakov, „Razgromit burjuaznîi kosmopolitizm v kinoiskusstve", *Pravda*, 3 martie 1949; etc.

62. Kostîrcenko, *Tainaia politika Stalina*, pp. 334-335; Borșceagovski, *Zapiski balovnia sudbî*, pp. 185, 188-191; RGASPI, fond 83, vol. 1, dosar 5, ff. 92-95.
63. RGASPI, fond 17, vol. 132, dosar 237, ff. 13-15. Vezi, de asemenea, RGASPI, fond 77, vol. 4, dosar 73, ff. 7-11; Bianki, *K. Simonov i A. Tvardovski v „Novom mire"*, p. 19.
64. RGASPI, fond 17, vol. 118, dosar 229, f. 17.
65. N. Tipot (Sokolova), „Dnevnik", arhivă privată. Despre Sofronov și Simonov ca rivali pentru a-i succeda lui Fadeev, vezi gândurile lui Borșceagovski în A. Borșceagovski, *Pustotelîi monolit*, Moscova, 2002, pp. 133-134.
66. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 19 („Vospominaniia o kampanii po borbe s kosmopolitizmom", manuscris tipărit, 1976); Borșceagovski, *Zapiski balovnia sudbî*, p. 214.
67. Vezi, de exemplu, K. Simonov, „Zadaci sovetskoi dramaturgii i teatralnaia kritika", *Pravda*, 27-28 februarie 1949 (de unde provine citatul despre Sartre și Miller); *Idem*, „Zadaci sovetskoi dramaturgii i teatralnaia kritika", *Literaturnaia gazeta*, 5 martie 1949.
68. RGASPI, fond 17, vol. 132, dosar 226, ff. 1-6; dosar 229, f. 30; Kostircenko, *Tainaia politika Stalina*, pp. 339-340.
69. Borșceagovski, *Zapiski balovnia sudbî*, pp. 19, 35-36, 49, 187, 200, 204, 215, 223, 272, 278-279; interviu cu Aleksandr Borșceagovski, Moscova, noiembrie 2003.
70. Borșceagovski, *Zapiski balovnia sudbî*, pp. 266, 279; interviu cu Aleksandr Borșceagovski, Moscova, noiembrie 2003; RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 4, f. 4.

71. Interviu cu Aleksandr Borșceagovski, Moscova, noiembrie 2003; Borșceagovski, *Zapiski balovnia sudbî*, pp. 4, 240.
72. *Ibidem*, pp. 261-262.
73. Vezi A. Kojevnikov, „President of Stalin's Academy: The Mask and Responsibility of Sergei Vavilov", *Isis*, vol. 87, nr. 1, martie 1996, pp. 18-50; N. Tolstoi (ed.), *Bratia Nikolai i Serghei Vavilovî*, Moscova, 1991; M. Popovski, *The Vavilov Affair*, Hamden, 1984; S. Ivanovici, *Vavilov: ocerki i vospominaniia*, Moscova, 1991. Vavilov a acționat pe ascuns împotriva deciziilor oficiale și mulți ani opoziția sa nu a fost remarcată, acesta fiind poate unul dintre motivele pentru care Soljenițîn l-a vorbit de rău, numindu-l „președinte-lacheu al Academiei de Științe": A. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago 1918-1956: An Experiment in Literary Investigation*, 3 vol., Londra, 1974-1978, vol. 2, p. 638.
74. RGASPI, fond 17, vol. 132, dosar 237, ff. 14-15; RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1365, f. 1; fond 2203, vol. 1, dosar 333, f. 1; fond 631, vol. 16, dosar 90; fond 2203, vol. 1, dosar 333, f. 5; dosar 336, f. 11; interviu cu Nina Arhipova, Moscova, noiembrie 2003; Borșceagovski, *Zapiski balovnia sudbî*, p. 321.
75. RGALI, fond 1814, vol. 6, dosare 70, 173; dosar 170, f. 17; interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003; interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, iulie 2004.
76. RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 500.
77. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, pp. 126-128; Fink, *Konstantin Simonov*, p. 229.
78. RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 563; vol. 4, dosar 10; vol. 9, dosar 5, ff. 69-70; RGASPI, fond 82, vol. 2, dosar 1458, f. 49;

fond 558, vol. 11, dosar 806, f. 164; Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, pp. 128-131.

79. *Ibidem*, pp. 135-137.

80. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 809, ff. 1-6; Karaganov, *Konstantin Simonov*, pp. 88-89; Simonov, *Segodnia i davno*, pp. 609-610.

81. K. Simonov, *Sobranie socinenii*, 12 vol., Moscova, 1979-1987, vol. 12, p. 41.

82. Interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, noiembrie 2003; RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 454, ff. 28-41.

83. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, pp. 185-189.

84. Vezi *Gosudarstvennîi antisemitizm v SSSR: ot naceala do kulminații, 1938-1953*, Moscova, 2005, pp. 27-61.

85. Borșceagovski, *Zapiski balovnia sudbî*, p. 267.

86. MSP, fond 3, vol. 37, dosar 2, ff. 13, 52; I. Șiheeva-Gaister, *Semeinaia hronika vremen kulta licinosti: 1925-1953*, Moscova, 1998, pp. 72-73, 78-79, 257.

87. MM, fond 2, vol. 5, dosar 3; fond 12, vol. 30, dosar 2, f. 27.

88. Interviuri cu Mark Epștein, Sankt-Petersburg, iunie și octombrie 2003.

89. AFSL, diverse documente; interviu cu Fania Laskina, Moscova, iunie 2003; interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, noiembrie 2003; RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1533; RGASPI, fond 495, vol. 199, dosar 207 (Zaidler).

90. A. Simonov, *Ceastnaia kollekția*, Nijni Novgorod, 1999, p. 61.

91. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1541, f. 36; dosar 1770, f. 2.

92. Simonov, *Ceastnaia kollekția*, pp. 59-61.

93. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 2581.

94. Kostîrcenko, *Tainaia politika Stalina*, pp. 619-626.

95. Interviuri cu Fania Laskina, Moscova, iunie 2003, iulie 2004; interviuri cu Aleksei Simonov, Moscova, noiembrie 2003; AFSL, Iakov Haron către Sonia Laskina, 8 martie 1954; Evghenia către Sonia Laskina, 28 mai 1954.
96. RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 454, f. 32; vol. 10, dosar 92, f. 37; RGASPI, fond 17, vol. 133, dosar 390, ff. 81-84; dosar 389, ff. 158-163; interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003. Pentru dovezi că Simonov este autorul scrisorii din 24 martie, vezi *Naș sovremennik*, 1999, nr. 1, p. 206.
97. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, pp. 189-204.
98. RGALI, fond 1814, vol. 1, dosar 802, f. 95.
99. RGASPI, fond 17, vol. 119, dosar 452, ff. 4-6; Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, pp. 220-222; Fink, *Konstantin Simonov*, p. 112.
100. Brent și Naukov, *Stalin's Last Crime*, pp. 9, 129, 176, 184; AFSL, M. Laskin, „Vospominaniia", manuscris, p. 86; Zubkova, *Russia After the War*, p. 137.
101. S. Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, Londra, 2003, p. 568.
102. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, pp. 223-227.
103. *Ibidem*, p. 229.
104. RGALI, fond 1814, vol. 4, dosar 10, f. 5.
105. AFSL, M. Laskin, „Vospominaniia", manuscris, pp. 87-88.
106. MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, ff. 13, 30.
107. MP, fond 4, vol. 23, dosar 2, f. 15.
108. Mandelstam, *Hope Abandoned*, p. 385 [ed. rom. cit., p. 375 – n.tr.].
109. MM, fond 12, vol. 9, dosar 2, f. 67.
110. MP, fond 4, vol. 11, dosar 2, f. 46; vol. 5, dosar 2, f. 12.

111. MSP, fond 3, vol. 4, dosar 2, f. 31.
112. A. Knight, *Beria: Stalin's First Lieutenant*, Princeton, 1993, p. 185; A. Lokșin, „«Delo vracei»: «Otkliki trudeașcihsia»", *Vestnik evreiskogo universiteta v Moskve*, 1994, nr. 1, pp. 52-62.
113. MSP, fond 3, vol. 4, dosar 2, ff. 43-44.
114. Interviu cu Zinaida Belikova, Sankt-Petersburg, mai 2003.
115. Șiheeva-Gaister, *Semeinaia hronika*, p. 175.
116. *Slujili dva tovarișcea*, p. 357; MM, fond 12, vol. 30, dosar 2, f. 22; O. Adamova-Sliuzberg, *Put*, Moscova, 2002, p. 201.
117. Vezi Applebaum, *Gulag*, pp. 435-453.
118. A. Makarova, „Norilskoe vosstanie. Mai-avgust 1953 goda", manuscris; Applebaum, *Gulag*, pp. 437, 440; MM, fond 12, vol. 20, dosar 2, ff. 74-75, 89, 91.
119. MM, fond 12, vol. 20, dosar 2, ff. 34, 48; fond 1, vol. 1, dosar 1925, ff. 11-30.
120. MM, fond 12, vol. 20, dosar 2, f. 92; MSP, fond 3, vol. 8, dosar 2, f. 18; dosar 3, ff. 20-22; interviu cu Vasilina Dmitruk, Norilsk, iulie 2004.
121. Despre revendicările la fel de moderate ale revoltei din cadrul diviziei Kengir din lagărul special de la Steplag din Kazahstan, din mai-iunie 1954, vezi S. Barnes, „'In a Manner Befitting Soviet Citizens': An Uprising in the Post-Stalin Gulag", *Slavic Review*, vol. 64, nr. 4, iarna 2005, pp. 823-850.
122. MM, fond 12, vol. 20, dosar 2, ff. 98, 101.
123. *Istoriia stalinskogo gulaga: koneț 1920-h – pervaia polovina 1950-h godov. Sobranie dokumentov v semi tomah*, vol. 6, *Vosstaniia, bunti i zabastovski zakliucennîh*, Moscova,

2004, pp. 320-413; Applebaum, *Gulag*, pp. 441-442; interviu cu Semion Golovko, Norilsk, iulie 2004.

8

Întoarcerea (1953-1956)

1. AFSL, Spravka MVD, 11 noiembrie 1955; Evghenia către Sonia Laskina, 8 septembrie 1955, 5 octombrie 1955; interviu cu Fania Laskina, septembrie 2003; interviu cu Aleksei Simonov, noiembrie 2003.
2. *Reabilitații: kak eto bîlo. Dokumentî prezidiuma ȚKPSS i drughie materialî: mart 1953 – fevral 1956*, Moscova, 2000, p. 213.
3. AFSL, Sonia Laskina către Dmitri Șepilov, 4 iunie 1955; V. Frid, *58½: zapiski laghernogo pridurka*, Moscova, 1996, pp. 358-359.
4. Y. Gorlizki și O. Hlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953*, Oxford, 2004, p. 131; D. Șepilov, *Neprimknuvșii*, Moscova, 2001, p. 267; A. Knight, *Beria: Stalin's First Lieutenant*, Princeton, 1993, pp. 209-210; K. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, Moscova, 1990, pp. 246-247.
5. V. Naumov, „Repression and Rehabilitation", în W. Taubman, S. Khrushchev și A. Gleason (eds.), *Nikita Khrushchev*, New Haven, 2000, pp. 90-91; AFSL, Sonia Laskina către Dmitri Șepilov, 4 iunie 1955; Konstantin Simonov către Evghenia Laskina, 24 septembrie 1955.
6. N. Khrushchev, *Khrushchev Remembers: The Last Testament*, traducere și ediție îngrijită de S. Talbott, Boston, 1974, p. 79;

A. Hochschild, *The Unquiet Ghost: Russians Remember Stalin*, Londra, 1994, p. 223; N. Adler, *Beyond the Soviet System: The Gulag Survivor*, New Brunswick, 2002, pp. 90-93.

7. AFSL, Evghenia către Sonia Laskina, 16 septembrie 1955; Vladimir Lugovskoi către Evghenia Laskina, 20 iulie 1956; Maia Bîkova către Evghenia Laskina, 25 decembrie 1974; interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, iunie 2003.

8. E. Bonner, *Mothers and Daughters*, Londra, 1992, pp. 89-90, 328, 330-331; interviu cu Elena Bonner, Boston, noiembrie 2006.

9. A se compara cu memoriile disidentei Liudmila Alekseeva, care își amintește că distanțarea ei morală de regimul sovietic a fost influențată în mod similar de lecturile din Herzen și de exemplul decembriștilor: L. Alekseyeva și P. Goldberg, *The Thaw Generation: Coming of Age in the Post-Stalin Era*, Boston, 1990, pp. 34-35.

10. MSP, fond 3, vol. 33, dosar 2, ff. 33, 39.

11. MSP, fond 3, vol. 45, dosar 2, f. 47.

12. MSP, fond 3, vol. 45, dosar 2, ff. 132, 166.

13. MSP, fond 3, vol. 45, dosar 2, ff. 26-27, 89-90, 134.

14. MSP, fond 3, vol. 24, dosar 2, f. 38.

15. MSP, fond 3, vol. 35, dosar 2, ff. 40-54.

16. MSP, fond 3, vol. 39, dosar 2, ff. 27, 29.

17. MSP, fond 3, vol. 39, dosar 3, ff. 1-5.

18. MSP, fond 3, vol. 39, dosar 2, ff. 31.

19. MSP, fond 3, vol. 39, dosar 2, ff. 36, 47, 52, 54.

20. B. Okudjava, „Devușka moei mecitî”, în *Izbrannîe proizvedeniia v dvuh tomah*, Moscova, 1989, vol. 2, pp. 283-294.

21. MP, fond 4, vol. 10, dosar 2, ff. 9, 28.
22. MSP, fond 3, vol. 38, dosar 2, ff. 19, 36.
23. MM, fond 12, vol. 29, dosar 2, f. 20.
24. AFS, I. Slavina, „Tonenkii nerv istorii”, manuscris, p. 17; interviu cu Ida Slavina, Köln, iunie 2003.
25. MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, ff. 23-24, 43-45.
26. AFG, scrisoare de la Anatoli către Liuba Golovnea, 5 decembrie 1940; O. Golovnea, „Predislovie k pismam”, manuscris, p. 70; L. Golovnea-Babițkaia, „Predsmertnîe zapiski”, manuscris, p. 4; A. Bacinski, „Jizn, liubov i smert Anatoliia Golovni”, *Stolița S*, 17 ianuarie 1997; interviu cu Evghenia Golovnea, Moscova, iulie 2004.
27. MSP, fond 3, vol. 46, dosar 3, f. 43; MM, fond 12, vol. 29, dosar 2, ff. 34-35.
28. M. Nikolaev, *Detdom*, New York, 1985, p. 96; interviuri cu Viktoria Șweițer, Moscova, iulie 2004; Amherst, noiembrie 2006.
29. O. Adamova-Sliuzberg, *Put*, Moscova, 2002, p. 153.
30. *Ibidem*, pp. 154-155.
31. În legătură cu această chestiune vezi D. Field, „Communist Morality and Meanings of Private Life in Post-Stalinist Russia, 1953-1964”, teză de doctorat, University of Michigan, 1996. Despre cultura tinerilor: J. Fürst, „The Importance of Being Stylish: Youth, Culture and Identity in Late Stalinism”, în *Idem* (ed.), *Late Stalinist Russia: Society between Reconstruction and Reinvention*, Londra, 2006, pp. 209-230.
32. MM, fond 12, vol. 16, dosar 2, ff. 78, 79-80, 85, 97.
33. AFM, L. Mahnaci, „Oteț”, manuscris, pp. 3-8; interviu cu Leonid Mahnaci, Moscova, iulie 2004.

34. MSP, fond 3, vol. 8, dosar 2, f. 24.
35. L. Eliașova, „«Kak jit?» O jizni Sofi Mihailovnî Firsovoi”, *Sankt-Peterburgskii Universitet*, nr. 22 (3489), 20 octombrie 1998, p. 24; Frid, *58½*, p. 389; *Slujili dva tovarișcea: kniga o jizni kinodramaturgov Dunskogo i Frida*, Moscova, 2002, p. 146.
36. MM, fond 12, vol. 18, dosar 2, ff. 12-14, 17-19.
37. MSP, fond 3, vol. 41, dosar 2, ff. 37-41, 83-86; dosar 3, f. 2.
38. MP, fond 4, vol. 22, dosar 2, ff. 16, 29, 35, 50, 53, 59.
39. MM, fond 1, vol. 1, dosare 841, 2676; fond 12, vol. 4, dosar 2, ff. 59-80.
40. AFG, N. Iznar, „Avtobiografiia”; Natalia Iznar către Elena Abezgauz, scrisoare nedatată.
41. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 2581, ff. 28-36.
42. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 229, ff. 15, 17, 18, 21, 32, 47, 48.
43. MM, fond 2, vol. 1, dosar 45, f. 1105; A. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago 1918-1956: An Experiment in Literary Investigation*, 3 vol., Londra, 1974-1978, vol. 3, p. 455.
44. A. Applebaum, „After the Gulag”, *New York Review of Books*, vol. 49, nr. 16, 24 octombrie 2002, p. 41.
45. MP, fond 4, vol. 10, dosar 2, ff. 10-13.
46. Adler, *Beyond the Soviet System*, pp. 30-31; A. Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps*, Londra, 2003, p. 460; C. Hooper, „Terror from Within: Participation and Coercion in Soviet Power, 1924-1964”, teză de doctorat, Princeton University, 2003, p. 377.
47. Solzhenitsyn, *The Gulag Archipelago*, vol. 3, p. 451 [ed. rom.: Aleksandr Soljenițîn, *Arhipelagul Gulag*, vol. 3,

traducere de Nicolae Iliescu, Univers, București, 1998, p. 363 – n.tr.].

48. RGASPI, fond 560, vol. 1, dosar 37, f. 487.
49. MM, fond 2, vol. 1, dosar 29 (Anatoli Brat [Jukov], „Jutkie godî").
50. MSP, fond 3, vol. 8, dosar 2, f. 28.
51. MP, fond 4, vol. 6, dosar 2, ff. 28-30, 39-40.
52. MM, fond 12, vol. 20, dosar 2, f. 124.
53. MP, fond 4, vol. 6, dosar 2, f. 29.
54. MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, f. 26.
55. Adamova-Sliuzberg, *Put*, pp. 207-208.
56. MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, f. 46.
57. MP, fond 4, vol. 43, dosar 2, f. 2.
58. MSP, fond 3, vol. 46, dosar 2, ff. 51-54; dosar 3, ff. 49-50.
59. ȚAFSB, Arhivno-sledstvennoe delo I.V. Slavina (P-51969); „Delo reabilitații" (N4N-012826/55); AFS, I. Slavina, „Put na plahu", manuscris, pp. 3-6, 103; interviu cu Ida Slavina, Köln, iunie 2003.
60. MSP, fond 3, vol. 10, dosar 2, ff. 15, 30-31; dosar 3, ff. 34-35. Vezi și MSP, fond 3, vol. 38, dosar 2, ff. 23-26; MM, fond 12, vol. 2, dosar 2, ff. 28-30.
61. L. Ciukovskaia, *Zapiski ob Anne Ahmatovoi*, 3 vol., Paris, 1980, vol. 2, p. 137.
62. MSP, fond 3, vol. 12, dosar 2, ff. 60-67, 131-133.
63. MSP, fond 2, vol. 51, dosar 2, ff. 3-7.
64. MM, fond 12, vol. 10, dosar 2, ff. 18-23.
65. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, ff. 66-68; dosar 3, ff. 54-55.
66. I. Șerbakova, „The Gulag in Memory", în L. Passerini (ed.), *International Yearbook of Oral History and Life Stories*, vol. 1, *Memory and Totalitarianism*, Oxford, 1992, p. 114

(traducerea a fost ușor modificată pentru mai multă claritate).

67. Vezi A. Inkeles și R. Bauer, *The Soviet Citizen: Daily Life in a Totalitarian Society*, Cambridge, Massachusetts, 1959.

68. N. Mandelstam, *Hope Against Hope*, Londra, 1989, p. 48 [ed. rom.: Nadejda Mandelștam, *Fără speranță. Memorii. Cartea întâi*, traducere de Nicolae Iliescu, Polirom, Iași, 2003, pp. 66-67 – n.tr.].

69. *Ibidem*, p. 49 [ed. rom. cit., loc. cit. – n.tr.].

70. *Vokrug Fadeeva: neizvestnîe pisma, zametki i dokumentî*, Moscova, 1996, pp. 12, 122; RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 5, f. 30; V. Kaverin, *Epilog: memuarî*, Moscova, 2002, pp. 313-324.

71. *Izvestiia ȚK KPSS*, 1990, nr. 10, p. 147.

72. Despre bunătatea lui Fadeev vezi K. Ciukovski, *Dnevnik, 1901-69*, 2 vol., Moscova, 2003, vol. 2, pp. 282-283; A. Borșceagovski, *Zapiski balovnia sudbî*, Moscova, 1991, p. 21; și scrisoarea Annei Ahmatova către Fadeev din 10 martie 1956 în care îi mulțumea pentru eforturile lui de a-l elibera pe fiul ei, Lev Gumiliov, dintr-un lagăr de muncă din Siberia („Ai fost mai bun și mai milos decât oricine în acești ani cumpliți”) în *Vokrug Fadeeva*, p. 161.

73. RGALI, fond 618, vol. 16, dosar 88, f. 16.

74. *Literaturnaia gazeta*, 17 iulie 1954, pp. 2-3; 20 iulie 1954, pp. 2-3.

75. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, pp. 248-253; interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003.

76. *Pravda*, 4 iulie 1954, p. 3.

77. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1770, ff. 21-22. Despre reacția publică la roman vezi D. Kozlov, „Naming the Social

Evil: The Readers of *Novyi mir* and Vladimir Dudintsev's *Not by Bread Alone*, 1956-1959", în P. Jones (ed.), *The Dilemmas of De-Stalinization: A Social and Cultural History of Reform in the Khrushchev Era*, Londra, 2005, pp. 80-98.

78. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1770, f. 15; K. Simonov, *Segodnia i davno*, Moscova, 1978, p. 78; *A za mnoiu șum pogoni: Boris Pasternak i vlast. Dokumentî 1956-72*, Moscova, 2001, pp. 89-90.

79. L. Lazarev, *Șestoi etaj: kniga vospominaniia*, Moscova, 1999, p. 201.

80. *Reabilitației: kak eto bîlo*, pp. 349-351; W. Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era*, Londra, 2003, pp. 270, 272, 274, 278.

81. *Reabilitației: kak eto bîlo*, pp. 5-6; Taubman, *Khrushchev*, pp. 273-274.

9

Amintirea (1956-2006)

1. W. Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era*, Londra, 2003, pp. 282-283.

2. P. Jones, „From the Secret Speech to the Burial of Stalin: Real and Ideal Responses to De-Stalinization", în *Idem* (ed.), *The Dilemmas of De-Stalinization: A Social and Cultural History of Reform in the Khrushchev Era*, Londra, 2005, p. 47.

3. L. Alekseyeva și P. Goldberg, *The Thaw Generation: Coming of Age in the Post-Stalin Era*, Boston, 1990, p. 4.

4. MM, fond 12, vol. 4, dosar 2, ff. 47, 78.

5. MSP, fond 3, vol. 18, dosar 2, ff. 21-22.

6. MP, fond 4, vol. 26, dosar 2, ff. 12-14.
7. MP, fond 4, vol. 22, dosar 2, ff. 14, 62-64.
8. MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, ff. 36-41.
9. MSP, fond 3, vol. 19, dosar 2, ff. 5, 24-33.
10. MP, fond 4, vol. 19, dosar 2, ff. 26-27, 41-45; dosar 3, f. 1; dosar 4, ff. 1-3.
11. I. Șiheeva-Gaister, *Semeinaia hronika vremen kulta licinosti: 1925-1953*, Moscova, 1998, pp. 266-267; MSP, fond 3, vol. 37, dosar 2, ff. 31-32, 76.
12. MSP, fond 3, vol. 8, dosar 2, f. 25; MP, fond 4, vol. 2, dosar 2, f. 23; MM, fond 12, vol. 30, dosar 2, ff. 36-38.
13. V. Shalamov, „Dry Rations", în *Kolyma Tales*, Londra, 1994, p. 43 [*Povestiri din Kolîma*, vol. 1, ed. cit., p. 61 – n.tr.]; MSP, fond 3, vol. 37, dosar 2, f. 45. Vezi și vol. 1, dosar 2, ff. 33-34; vol. 36, dosar 2, ff. 7-9.
14. C. Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in Russia*, Londra, 2000, p. 21.
15. C. Garland (ed.), *Understanding Trauma: A Psychoanalytical Approach*, Londra, 1998, pp. 4-5; D. Laub, „Truth and Testimony: The Process and the Struggle", în C. Caruth (ed.), *Trauma: Explorations in Memory*, Baltimore, 1995, pp. 61-75.
16. MSP, fond 3, vol. 15, dosar 3, f. 1.
17. Interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, noiembrie 2003; interviu cu Marina Babak, Moscova, noiembrie 2003; interviu cu Nina Arhipova, Moscova, noiembrie 2003.
18. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1538; V. Pușnova, *Valentina Serova*, Moscova, 2003, pp. 258-284; interviu cu Maria Simonova, Moscova, martie 2004.

19. Pușnova, *Valentina Serova*, p. 322; RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 775, f. 1.
20. Interviu cu Maria Simonova, Moscova, martie 2004; RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 775, f. 1.
21. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1770, f. 18; interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, septembrie 2003.
22. AFSL, Evghenia Laskina către Aleksei Simonov, 28 august 1957; Mark Laskin, „Vospominaniia”, manuscris dactilografiat, p. 15; RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 342, f. 20; interviu cu Fania Laskina, Moscova, iulie 2004; A. Simonov, *Ceastnaia kolekțiia*, Nijni Novgorod, 1999, pp. 42, 44-45, 148.
23. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 2199, f. 2.
24. AFSL, Aleksei Simonov către Evghenia Laskina, 19 august 1956; Aleksei Simonov către Konstantin Simonov, 24 octombrie 1956; Konstantin către Aleksei Simonov, 31 august 1956.
25. AFSL, Evghenia Laskina către Aleksei Simonov, 26 septembrie 1956; Simonov, *Ceastnaia kolekțiia*, p. 67; Aleksei către Konstantin Simonov, 7 februarie 1957.
26. Interviu cu Aleksei Simonov, Moscova, noiembrie 2003; AFSL, Aleksei Simonov, Jurnal, 23 decembrie 1956; Aleksei Simonov către Vladimir Dudințev, 13 decembrie 1956; RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1770, ff. 15-17, 22.
27. K. Simonov, *Glazami celoveka moego pokolenia*, Moscova, 1990, p. 12; interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003; RGALI, fond 1814, vol. 2, dosar 127, ff. 2-3, 8.
28. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1770, f. 12.
29. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 1770, f. 13.
30. RGALI, fond 1814, vol. 6, dosar 170, f. 17.

31. V. Kondratiev, „Ne tolko o svoem pokolenii. Zametki pisatelia”, *Kommunist*, 1997, nr. 7, p. 122.
32. Interviu cu Marina Babak, Moscova, noiembrie 2003.
33. K. Simonov, *Sto sutok voinî* (Smolensk, 1999); *Idem*, *Raznîe dni voinî: dnevnik pisatelia*, 2 vol., Moscova, 1977-1978.
34. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 11, ff. 1-21; vol. 8, dosar 58, f. 98.
35. RGALI, fond 1814, vol. 9, dosare 2590, 681, 1857.
36. Simonov, *Ceastnaia kolekțiia*, pp. 147-155. Pasajele cenzurate, care însumau 60 de pagini dactilografiate, au apărut imediat în samizdat (literatura clandestină) și au fost incluse în edițiile străine ale romanului din 1969. Versiunea completă a romanului a apărut prima oară în Uniunea Sovietică în 1973. Vezi „Introduction” de R. Pevear și notele sale cu privire la textul traducerii care îi aparține în M. Bulgakov, *The Master and Margarita*, Londra, 1997, pp. vii–xix.
37. Interviuri cu Aleksei Simonov, Moscova, septembrie și noiembrie 2003, februarie 2004.
38. RGALI, fond 1814, vol. 10, dosar 376, ff. 20-21; *Konstantin Simonov v vospominaniiah sovremennikov*, Moscova, 1984, p. 291; N. Bianki, *K. Simonov i A. Tvardovski v „Novom mire”*, Moscova, 1999, pp. 32-33.
39. L. Lazarev, *Șestoi etaj: kniga vospominaniia*, Moscova, 1999, pp. 208, 210; interviu cu Lazar Lazarev, Moscova, noiembrie 2003; Simonov, *Sto sutok voinî*, pp. 550-554; RGALI, fond 1814, vol. 9, dosar 5, f. 63; vol. 9, dosar 19 („Vospominaniia o kampanii po borbe s kosmopolitizmom”, manuscris dactilografiat, 1976).

40. K. Simonov și I. Ehrenburg, *V odnoi gazete: reportaji i stati 1941-1945*, Moscova, 1979; Lazarev, *Șestoi etaj*, pp. 201-202.
41. A. Solzhenitsyn, *The Oak and the Calf: Sketches of Literary Life in the Soviet Union*, Londra, 1980, p. 299.
42. Interviu cu Viktor Erofeev, Moscova, noiembrie 2003; interviu cu Andrei Erofeev, Moscova, aprilie 2004; interviu cu Nina Arhipova, Moscova, noiembrie 2003; D. Gillespie, „Metropol", *The Literary Encyclopedia*, 19 noiembrie 2005.
43. Simonov, *Glazami celoveka moego pokoleniia*, pp. 7-8.
44. *Ibidem*. Fragmente din memorii au fost publicate pentru prima oară în revista *Znamea* în 1988, nr. 3, pp. 3-66; nr. 4, pp. 49-121; nr. 5, pp. 69-96.
45. Vezi, de exemplu, A. Mikoian, *Tak bîlo: razmîșleniia o minuvșem*, Moscova, 1999, p. 589 („Bineînțeles că purtăm o mare răspundere. Dar trebuie să înțelegem împrejurările în care am muncit: credeam că erau multe lucruri pe care nu le știam și, oricum, pur și simplu nu am fi putut schimba nimic").
46. Lev Razgon, *True Stories*, Londra, 1997, pp. 21-34.
47. Interviu cu Ivan Korceaghin, Akmolinsk, septembrie 1988.
48. AFI, „Kommentarii k pismam", manuscris dactilografiat, 1988; Mihail Iusipenko către M. Zelder, 29 decembrie 1988; Mihail Iusipenko către Serghei Barinov, 18 august 1988; interviu cu Oksana Kozmina, Moscova, 1988.
49. MM, fond 1, vol. 2; fond 2, vol. 5; fond 12, vol. 9, dosare 2, 3.
50. Despre relația dintre memorie și poveste vezi V. Skultans, *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*, Londra, 1998.
51. *Alexander Dolgun's Story: An American in the Gulag*, New York, 1975, p. 4.

52. I. Sherbakova, „The Gulag in Memory”, în L. Passerini (ed.), *International Yearbook of Oral History and Life Stories*, vol. 1, *Memory and Totalitarianism*, Oxford, 1992, pp. 112-113 (traducerea a fost ușor modificată pentru mai multă claritate).
53. Vezi, de exemplu, MSP, fond 3, vol. 42, dosar 3, ff. 1-24.
54. M. McAuley, *Soviet Politics 1917-1991*, Oxford, 1992, pp. 56-57.
55. Despre memorialistica Gulagului ca gen literar, vezi Leona Toker, *Return from the Archipelago: Narratives of Gulag Survivors*, Bloomington, 2000.
56. E. Ginzburg, *Into the Whirlwind*, Londra, 1968; *Within the Whirlwind*, Londra, 1981.
57. C. Merridale, *Ivan's War: The Red Army 1939-1945*, Londra, 2005, p. 33; A. Applebaum, „The Real Patriotic War”, *New York Review of Books*, vol. 53, nr. 6, 6 aprilie 2006, pp. 16, 18.
58. Ginzburg, *Within the Whirlwind*, p. 201 [ed. rom.: Evghenia Ghinzburg, *OCNA… Ce binecuvântare!*, traducere de Antoaneta Olteanu, Corint, București, 2016, p. 263 – n.tr.].
59. *O vremeni, o Noril'ske, o sebe: vospominaniia*, 5 vol., Moscova, 2001-2004; A. Macqueen, „Survivors”, *Granta*, 64, iarna 1998, p. 39.
60. Interviu cu Vasili Romașkin, Norilsk, iulie 2004.
61. Interviu cu Olga Iaskina, Norilsk, iulie 2004. Acest paragraf se bazează pe interviuri cu peste cincizeci de persoane din Norilsk în cursul lunii iulie 2004. Vezi *Lista interviurilor* în *Surse*.
62. *Moscow News*, 4 martie 2005.

63. Mihail Baitalski, *Notebooks for the Grandchildren: Recollections of a Trotskyist Who Survived the Stalin Terror*, New Jersey, 1995, pp. 97-98.
64. MP, fond 4, vol. 13, dosar 2, f. 18.
65. MP, fond 4, vol. 24, dosar 2, ff. 64-67.
66. MP, fond 4, vol. 22, dosar 2, ff. 67-71.
67. Despre acest fenomen în general, vezi H. Krystal, *Massive Psychic Trauma*, New York, 1968; D. Wardl, *Memorial Candles: Children of the Holocaust*, Londra, 1992; N. Burchardt, „Transgenerational Transmission in the Families of Holocaust Survivors in England", în D. Bertaux și P. Thompson (eds.), *International Yearbook of Oral History and Life Stories*, vol. 2, *Between Generations: Family Models, Myths and Memories*, Oxford, 1993, pp. 121-137. Detalii despre un interesant studiu-pilot cu privire la aceste chestiuni realizat de psihologul Marina Gulina în rândul copiilor crescuți de supraviețuitori ai asediului Leningradului, în „Malenkii prinț v blokadnom Leningrade: psihoanaliticeskoe issledovanie", *Sankt-Peterburgskii Universitet*, nr. 9 (3698), 5 mai 2005, pp. 32-35.
68. MSP, fond 3, vol. 11, dosar 1, ff. 1-2; dosar 2, ff. 53-60, 74-84.
69. MSP, fond 3, vol. 37, dosar 2, f. 63; interviu cu Vladimir Korsakov, Sankt-Petersburg, mai și octombrie 2003.
70. Interviuri cu Aleksei Iurasovski, Moscova, iulie 2004, octombrie 2005.
71. MP, fond 4, vol. 24, dosar 2, ff. 36-37, 44-47; MSP, fond 3, vol. 16, dosar 2, f. 91.
72. MP, fond 4, vol. 26, dosar 2, ff. 6-8; vol. 3, dosar 2, f. 37.
73. MP, fond 12, vol. 4, dosar 2, ff. 75-76.
74. MP, fond 12, vol. 16, dosar 2, f. 23; vol. 17, dosar 2, f. 52.

75. MP, fond 12, vol. 17, dosar 2, ff. 52-53.
76. B. Sluțkii, *Sudba. Stihi raznîh let*, Moscova, 1990, p. 40.
77. Vezi, de exemplu, MP, fond 4, vol. 5, dosar 2, f. 20; vol. 24, dosar 2, ff. 70-73. Unii istorici au susținut că sub guvernarea autoritară a lui Putin, după anul 2000, rușii au devenit „socializați pentru a fi reticenți", așa cum erau în perioada sovietică, și că, în comparație cu începutul anilor 1990, sunt „reticenți să dea interviuri sincere". Vezi D. Bertaux, P. Thompson și A. Rotkirch (eds.), *On Living Through Soviet Russia*, Londra, 2004, pp. 8-9.
78. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 3, ff. 52-54.
79. MSP, fond 3, vol. 14, dosar 2, ff. 41-45, 59-64, 76, 85-89, 93, 119; dosar 3, ff. 34, 39-40, 45-46. Antonina a murit în decembrie 2006.

Surse

Arhive

Arhive publice

AFSBTO – Arhivele Serviciului Federal de Securitate din Oblastia Tambov, Tambov
AFSBVO – Arhivele Serviciului Federal de Securitate din Oblastia Vologda, Vologda
AMILO – Arhivele Societății Istorico-literare din Moscova („Vozvrașcenie”)
ARAN – Arhivele Academiei Ruse de Științe, Moscova
GAOO – Arhivele Statului din Oblastia Orel, Orel
GAPO – Arhivele Statului din Oblastia Perm, Perm
GARF – Arhivele Statului din Federația Rusă, Moscova
GARK – Arhivele Statului din Republica Komi, Sîktîvkar
GASO – Arhivele Statului din Oblastia Sverdlovsk, Ekaterinburg
GAVO – Arhivele Statului din Oblastia Vologda, Vologda
GMPIR – Muzeul de Stat pentru Istoria Politică a Rusiei, Sankt-Petersburg

GOPAPO – Arhivele Socio-Politice de Stat din Oblastia Perm, Perm

HP – Harvard Project („Proiect despre Sistemul Social Sovietic”), Harvard University, SUA

IISH – International Institute of Social History, Amsterdam

IRL RAN – Institutul de Literatură Rusă, Academia Rusă de Științe („Casa Pușkin”), Sankt-Petersburg

MM[*10.] – Arhiva Societății Memorial, Moscova

MP* – Arhiva Societății Memorial, Perm

MSP* – Arhiva Societății Memorial, Sankt-Petersburg

OR RNB – Departamentul de Manuscrise, Biblioteca Națională a Rusiei, Sankt-Petersburg

RGAE – Arhiva Rusă de Stat de Economie, Moscova

RGAKFD – Arhiva Rusă de Stat de Filme Documentare și Fotografii, Krasnogorsk

RGALI – Arhiva Rusă de Stat de Literatură și Artă, Moscova

RGASPI – Arhiva Rusă de Stat de Istorie Socială și Politică, Moscova

SPbF ARAN – Arhiva Academiei Ruse de Științe, Filiala Sankt-Petersburg

SSEES – School of Slavonic and East European Studies, University of London

ȚAFSB – Arhiva Centrală a Serviciului Federal de Securitate, Moscova

ȚAODM – Arhiva Centrală a Mișcărilor Sociale din Moscova

ȚDNA – Centrul de Documentare, „Arhiva Poporului”, Moscova

ȚGAIPD – Arhivele Centrale de Stat de Documente Istorice și Politice, Moscova

ȚGASP – Arhivele Centrale de Stat din Sankt-Petersburg

ȚHDMO – Centrul de Păstrare a Documentelor Organizațiilor de Tineret, Moscova
ȚIAM – Arhivele Istorice Centrale din Moscova
ȚMAMLS – Arhiva-Muzeu Centrală din Moscova pentru Colecțiile Particulare

Arhive particulare

AFA – Arhiva familiei Alekseeva, Moscova
AFG – Arhiva familiei Golovnea, Moscova
AFI – Arhiva familiei Iusipenko, Akmolinsk, Kazahstan
AFL – Arhiva familiei Levitina, Sankt-Petersburg
AFM – Arhiva familiei Mahnaci, Moscova
AFMI – Arhiva familiei Miheladze, Tbilisi, Georgia
AFMU – Arhiva familiei Muratov, Moscova
AFP – Arhiva familiei Pavluhina, Sankt-Petersburg
AFR – Arhiva familiei Ramenski, Strughi Krasnîe
AFS – Arhiva familiei Slavin, Köln, Germania
AFSL – Arhiva familiei Simonov-Laskin, Moscova
AFV – Arhiva familiei Vittenburg, Sankt-Petersburg
AFVO – Arhiva familiei Voitinski, Sankt-Petersburg

Lista interviurilor

Adasinskaia, Galina Antonovna – (Sankt-Petersburg)
Akkuratnova, Maia Pavlovna – (Moscova)
Aksionova, Iraida Petrovna – (Usole)

Aleksandrova, Irina Mihailovna – (Sankt-Petersburg)
Aleksandrova, Valentina Lvovna – (Sankt-Petersburg)
Aleavdina, Veronika Anatolevna – (Sankt-Petersburg)
Alkaeva, Raifa Izmaghilovna – (Krasnokamsk)
Anastaseva, Margarita Viktorovna – (Moscova)
Andreev, Oleg Grigorievici – (Sankt-Petersburg)
Arapov, Aleksandr Pavlovici – (Sankt-Petersburg)
Arhipova, Nina Nikolaeva – (Moscova)
Atapov, Serghei Mihailovici – (Tambov)
Avdașeva, Ninel Nikolaevna – (Sankt-Petersburg)
Babaeva, Klavdia Mihailovna – (Moscova)
Babailova, Natalia Borisovna – (Severodvinsk)
Babak, Marina Mihailovna – (Moscova)
Babikova, Evghenia Spiridonovna – (Norilsk)
Babina, Rada Lvovna – (Moscova)
Babițkaia, Vlada Alekseevna – (Moscova)
Babușkina, Lidia Vasilievna – (Perm)
Badaeva, Valentina Fiodorovna – (Perm)
Badiaeva, Galina Ivanovna – (Perm)
Baigulova, Elena Alekseevna – (Moscova)
Balandin, Grigori Pavlovici – (Perm)
Baranenko, Nadejda Pavlovna – (Perm)
Barinov, Serghei Mihailovici – (Akmolinsk)
Barkovskaia, Marianna Iosifovna – (Izobilnoe, districtul Stavropol)
Batin, Piotr Efimovici – (Usole)
Batișceva, Maria Karlovna – (Norilsk)
Batrakova, Nina Dmitrievna – (Perm)
Bazilevskaia, Valentina Borisovna – (Voronej)
Bazilevskaia, Vladilena Borisovna – (Moscova)

Bekker, Valentin Vladimirovici – (Sankt-Petersburg)
Belikova, Zinaida Vasilievna – (Sankt-Petersburg)
Beloborodov, Nikolai Nikolaevici – (Perm)
Belousov, Arkadi Sergheevici – (Penza)
Belova, Anna Pavlovna – (Krasnokamsk)
Beneta, Svetlana Anatolevna – (Norilsk)
Blagoveșcenski, Andrei Borisovici – (Moscova)
Bleț̦ko, Tatiana Nikolaevna – (Sankt-Petersburg)
Blium, Arlen Viktorovici – (Sankt-Petersburg)
Blium, Igor Vsevolodovici – (Sankt-Petersburg)
Bogdanov, Serghei Nikolaevici – (Sankt-Petersburg)
Bogdanova, Natalia Borisovna – (Moscova)
Bolcis, Tatiana Vasilievna – (Sankt-Petersburg)
Bonner, Elena Gheorghievna – (Boston, SUA)
Borodina, Valentina Semionovna – (Norilsk)
Borozna, Mihail Danilovici – (Orel)
Borșceagovski, Aleksandr Mihailovici – (Moscova)
Bronșțein, Ekaterina Mihailovna – (Sankt-Petersburg)
Bronșțein, Svetlana Aleksandrovna – (Moscova)
Budkevici, Maria Stanislavovna – (Sankt-Petersburg)
Bulat, Inessa Pavlovna – (Sankt-Petersburg)
Burîlovna, Zoia Pavlovna – (Perm)
Bușueva, Anghelina Vladimirovna – (Perm)
Cecik, Elizaveta Natanovna – (Moscova)
Cerepanova, Praskovia Iakimovna – (Perm)
Cerkasova, Karina Leonidovna – (Moscova)
Cerkasskaia, Bella Martinovna – (Sankt-Petersburg)
Cerkesov, Oleg Vsevolodovici – (Sankt-Petersburg)
Cerkesova, Svetlana Vsevolodovna – (Sankt-Petersburg)
Cerneaev, Boris Dmitrievici – (Tambov)

Cerneaeva, Dalita Artiomovna – (Krasnokamsk)
Cesnokov, Vladimir Ivanovici – (Sankt-Petersburg)
Ciulkova, Antonina Alekseevna – (Perm)
Ciuprun, Gherta Evghenievna – (Moscova)
Dadzis, Lidia Ianovna – (Sankt-Petersburg)
Danilenko, Irina Aleksandrovna – (Norilsk)
Danilov, Viktor Petrovici – (Moscova)
Danilova, Natalia Stepanovna – (Moscova)
Danilovici, Lia Iakovlevna – (Perm)
Darvina, Anna Andreevna – (Norilsk)
Davîdova, Inna Pavlovna – (Voronej)
Delibaș, Elizaveta Aleksandrovna – (Sankt-Petersburg)
Dmitrenko, Irina Aleksandrovna – (Norilsk)
Dmitruk, Stepan Kuzmici – (Norilsk)
Dmitruk, Vasilina Korneevna – (Norilsk)
Dobrovolskaia, Ella Dmitrievna – (Moscova)
Dombrovskaia, Elena Petrovna – (Moscova)
Drozdov, Boris Pavlovici – (Moscova)
Dudareva, Galina Vasilievna – (Sankt-Petersburg)
Efremova, Nina Aleksandrovna – (Perm)
Egorovna, Vera Nikolaevna – (Usole)
Eisenberg, Vera Ignatievna – (Kolpino)
Eliașova, Liudmila Leonidovna – (Sankt-Petersburg)
Eliașova, Marksena Leonidovna – (Sankt-Petersburg)
Elsukova, Liudmila Anatolevna – (Perm)
Ender, Zoia Borisovna – (Roma, Italia)
Epștein, Mark Borisovici – (Sankt-Petersburg)
Erofeev, Andrei Vladimirovici – (Moscova)
Erofeev, Viktor Vladimirovici – (Moscova)
Evangulova, Evghenia Pavlovna – (Sankt-Petersburg)

Evghenova, Irina Nikolaevna – (Sankt-Petersburg)
Feofilaktova, Nina Ivanovna – (Sankt-Petersburg)
Filimonova, Larisa Fiodorovna – (Sankt-Petersburg)
Filippova, Kira Ivanovna – (Sankt-Petersburg)
Fomin, Vladimir Leonidovici – (Sankt-Petersburg)
Fursei, Gheorghi Nikolaevici – (Sankt-Petersburg)
Gabaeva, Natalia Sergheevna – (Sankt-Petersburg)
Galcinskaia, Liudmila Mihailovna – (Sankt-Petersburg)
Galițki, Pavel Kalinikovici – (Sankt-Petersburg)
Garmaș, Larisa Danilovna – (Moscova)
Garmaș, Vitali Ivanovici – (Moscova)
Gavrilov, Boris Nikolaevici – (Sankt-Petersburg)
Ghenișta, Evgheni Sergheevici – (Moscova)
Ghenișta, Vladimir Sergheevici – (Novosibirsk)
Ghernet, Galina Evghenievna – (Sankt-Petersburg)
Glazova, Margarita Nikolaevna – (Sankt-Petersburg)
Godes, Anri Mihailovici – (Sankt-Petersburg)
Goldevskaia, Ekaterina Ivanovna – (Sankt-Petersburg)
Goldobin, Andrei Borisovici – (Sankt-Petersburg)
Golovanova, Ghenrietta Ivanovna – (Severodvinsk)
Golovko, Semion Gheorghievici – (Norilsk)
Golovnea, Evghenia Viktorovna – (Moscova)
Golovnea, Oksana Anatolevna – (Moscova)
Golubeatnikova, Natalia Nikolaevna – (Norilsk)
Goncearov, Evgheni Efimovici – (Norilsk)
Goncearova, Klavdia – (Moscova)
Gorbaci, Larisa Fiodorovna – (Perm)
Gordon, Marianna Lvovna – (Sankt-Petersburg)
Gorșkova, Tamara Filippovna – (Perm)
Gotman, Rudolf Gotlibovici – (Perm)

Gremeakina, Antonina Dmitrievna – (Krasnokamsk)
Gribelnaia, Nina Andreevna – (Sankt-Petersburg)
Grigorieva, Natalia Vasilievna – (Moscova)
Gukovski, Maksim Stepanovici – (Voronej)
Gurevici, Serghei Grigorievici – (Sankt-Petersburg)
Gurova, Irina Gavrilovna – (Moscova)
Haritonova, Ella Ilinicina – (Sankt-Petersburg)
Hlîstova, Svetlana Veniaminovna – (Perm)
Iablokov, Iuri Evghenievici – (Moscova)
Iakovlev, Ghenadi Ilarionovici – (Usole)
Iakovlev, Mihail Ivanovici – (Sankt-Petersburg)
Iakovleva, Lelita Andreevna – (Adler, regiunea Krasnodar)
Iakovleva, Nina Andreevna – (Sankt-Petersburg)
Iakubovici, Vladimir Andreevici – (Sankt-Petersburg)
Iancievskaia, Maria Leopoldovna – (Sankt-Petersburg)
Ianin, Vladimir Andreevici – (Moscova)
Ianovici, Elena Petrovna – (Sankt-Petersburg)
Iaskina, Olga Ivanovna – (Norilsk)
Iașkov, Anatoli Vasilievici – (Sankt-Petersburg)
Iazîkov, Vladimir Aleksandrovici – (Moscova)
Ibraghim-Zade, Dilara Ibraghimovna – (Moscova)
Ilina, Inna Vasilievna – (Moscova)
Ilina, Liana Lvovna – (Sankt-Petersburg)
Iodis, Praskovia Andreevna – (Norilsk)
Iurasovski, Aleksei Mihailovici – (Moscova)
Iusipenko, Mihail Terentevici – (Akmolinsk)
Iusopova, Antonina Samsonovna – (Krasnokamsk)
Iușkevici, Mihail Ivanovici – (Sankt-Petersburg)
Ivanișceva, Sofia Nikolaevna – (Krasnokamsk)
Ivanov, Aleksei Petrovici – (Voronej)

Ivanov, Serghei Borisovici – (Tambov)
Ivanova, Margarita Fiodorovna – (Krasnokamsk)
Ivanova, Marina Nikolaevna – (Sankt-Petersburg)
Ivanova, Olga Stepanovna – (Sankt-Petersburg)
Ivanova, Tatiana Ivanovna – (Sankt-Petersburg)
Juravleva, Margarita Udovna – (Sankt-Petersburg)
Kagner, Irina Borisovna – (Moscova)
Kalnina, Maia Konstantinovna – (Sankt-Petersburg)
Kanepei, Elena Vasilievna – (Eisk, regiunea Krasnodar)
Kasatkina, Lidia Dmitrievna – (Perm)
Kasimova, Sanie Isliamovna – (Berezniki)
Kașin, Boris Romanovici – (Perm)
Kaștanov, Aleksei Mihailovici – (Penza)
Kațeilidi, Ekaterina Dmitrievna – (Krasnokamsk)
Kațeilidi, Vera Dmitrievna – (Krasnokamsk)
Kavelina, Olga Aleksandrovna – (Moscova)
Kazakova, Zoia Pavlovna – (Perm)
Kem, Vilghelmina Ivanovna – (Usole)
Kiseliova, Evghenia Konstantinovna – (Moscova)
Kleimenova, Zoia Izrailevna – (Moscova)
Kofman, Maia Lazarevna – (Moscova)
Kogan, Rebekka (Rita) Samoilovna – (Sankt-Petersburg)
Kojin, Viktor Aleksandrovici – (Sankt-Petersburg)
Kolla, Galina Nikolaevna – (Perm)
Kollakova, Iulia Vasilievna – (Moscova)
Kollang, Rene Almarovici – (Sankt-Petersburg)
Kolobkov, Veaceslav Petrovici – (Sankt-Petersburg)
Kolțova, Laura Vladimirovna – (Sankt-Petersburg)
Kondratenko, Dina Vladimirovna – (Sankt-Petersburg)
Kondrateva, Adalina Veniaminovna – (Moscova)

Konstantinova, Elena Aleksandrovna – (Petrozavodsk)
Konstantinova, Natalia Aleksandrovna – (Sankt-Petersburg)
Korceaghin, Ivan Petrovici – (Karaganda)
Korsakov, Vladimir Gheorghievici – (Sankt-Petersburg)
Kosariov, Vladimir Valentinovici – (Sankt-Petersburg)
Koșeleva, Galina Andreevna – (Sankt-Petersburg)
Kovaci, Nikolai Ivanovici – (Eisk, regiunea Krasnodar)
Kozîrev, Aleksandr Nikolaevici – (Sankt-Petersburg)
Kozmina, Oksana Evdokimovna – (Moscova)
Kraeva, Klara Maksimovna – (Perm)
Kraevski, Karl Borisovici – (Moscova)
Krasilnikov, Grigori Pavlovici – (Krasnokamsk)
Krasnova, Elena Iosifovna – (Sankt-Petersburg)
Krasnova, Elena Ivanovna – (Sankt-Petersburg)
Krasovitov, Mihail Gavrilovici – (Krasnokamsk)
Krauze, Elena Fridrihovna – (Moscova)
Kreines, Natalia Mihailovna – (Moscova)
Krivulina, Iulia Aleksandrovna – (Ufa)
Krîlov, Nikolai Arhipovici – (Perm)
Krîlova, Irma Adolfovna – (Sankt-Petersburg)
Krîlova, Valentina Ivanovna – (Perm)
Kropotina, Valentina Andreevna – (Perm)
Kruglova, Tatiana Sergheevna – (Moscova)
Krutilova, Larisa Solomonovna – (Sankt-Petersburg)
Kulak, Lidia Fiodorovna – (Krasnokamsk)
Kurko, Nadejda Adolfovna – (Sankt-Petersburg)
Kurocikina, Olga Aleksandrovna – (Perm)
Kuznețov, Anatoli Pavlovici – (Perm)
Kuznețova, Iulia Nikolaevna – (Perm)
Kuznețova, Maria Ilinicina – (Moscova)

Kuznețova, Tatiana Borisovna – (Sankt-Petersburg)
Lapcev, Vasili Stepanovici – (Perm)
Lapko, Laris Ivanovici – (Gaiva)
Lapko, Rem Ivanovici – (Ekaterinburg)
Lapko, Stanislav Ivanovici – (Krasnokamsk)
Lapko, Stanislav Ivanovici – (Perm)
Larionov, Maksim Mihailovici – (Sankt-Petersburg)
Larkov, Serghei Alekseevici – (Moscova)
Laskina, Fania Samoilovna – (Moscova)
Lazarev, Lazar Ilici – (Moscova)
Lazareva, Valentina Grigorievna – (Krasnokamsk)
Lazareva, Zoia Grigorievna – (Krasnokamsk)
Lebedeva, Nadejda Mihailovna – (Sankt-Petersburg)
Lebedeva-Epștein, Tatiana Valerevna – (Moscova)
Leșciukova, Maria Ivanovna – (Usole)
Leven, Leonid Petrovici – (Sankt-Petersburg)
Levidova, Ada Lvovna – (Sankt-Petersburg)
Levin, Valeri Pavlovici – (Moscova)
Levina, Nina Pavlovna – (Krasnoiarsk)
Levitina, Bella Iosifovna – (Sankt-Petersburg)
Liberman, Irina Solomonovna – (Sankt-Petersburg)
Lihaciov, Serghei Ivanovici – (Penza)
Lileiev, Nikolai Ivanovici – (Sankt-Petersburg)
Liubavskaia, Mella Pavlovna – (Sankt-Petersburg)
Liubici, Olga Aleksandrovna – (Moscova)
Liverovskaia, Olga Alekseevna – (Sankt-Petersburg)
Lobacev, Vladimir Mihailovici – (Moscova)
Lomakin, Iuri Mihailovici – (Tambov)
Lopatin, Roman Aleksandrovici – (Stavropol)
Lorențson, Lilia Vikinitevna – (Perm)

Loșkareva, Taisia Grigorievna – (Romanovo, districtul Usole)
Loveaghina, Polina Nikiforovna – (Perm)
Lukomski, Gheorghi Vladimirovici – (Sankt-Petersburg)
Mahnaci, Leonid Vladimirovici – (Moscova)
Makridin, Vasili Platonovici – (Sankt-Petersburg)
Maksimov, Vladimir Ivanovici – (Sankt-Petersburg)
Malahovskaia, Terezia Valerianovna – (Sankt-Petersburg)
Malanicev, Nikolai Ivanovici – (Krasnokamsk)
Margulin, Valentin Mihailovici – (Sankt-Petersburg)
Markelova, Galina Gheorghievna – (Sankt-Petersburg)
Martinelli, Elena Arvidovna – (Sankt-Petersburg)
Medvedeva, Marina Sergheevna – (Moscova)
Melnikova, Țețilia Vladimirovna – (Köln, Germania)
Meșalkin, Nikolai Ivanovici – (Perm)
Meșalkina, Elfrida Gotlibovna – (Perm)
Mezențeva, Klara Isaakovna – (Sankt-Petersburg)
Miftahov, Tolgat Latfîllinoci – (Krasnokamsk)
Miftahova, Asia Sadîkova – (Krasnokamsk)
Mihailov, Valentin Mihailovici – (Tambov)
Mihailova, Nadejda Nikolaeva – (Moscova)
Miheladze, Vahtang Evghenievici – (Moscova)
Mikova, Nina Grigorievna – (Usole)
Mikueva, Irina Ilinicina – (Perm)
Mikueva, Tamara Nikolaevna – (Stavropol)
Mikuevici, Anatoli Pavlovici – (Voronej)
Mileiko, Vitali Bronislavovici – (Sankt-Petersburg)
Milkevici, Vladimir Vilkentivici – (Berezniki)
Minusova, Vera Viktorovna – (Perm)
Mitina, Valentina Nazarovna – (Moscova)
Moiseenko, Evghenia Mitrofanovna – (Moscova)

Moiseeva, Antonina Mihailovna – (Perm)
Molotkov, Lev Vladimirovici – (Sankt-Petersburg)
Monko, Ianina Davidovna – (Moscova)
Morozov, Nikita Fiodorovici – (Sankt-Petersburg)
Muhina, Nina Nikolaeva – (Perm)
Muravnik, Leonid Iakovlevici – (Moscova)
Muravski, Valentin Tihonovici – (Sankt-Petersburg)
Muravski, Vladimir Valentinovici – (Sankt-Petersburg)
Nardina, Zoia Iakovlevna – (Norilsk)
Nemișcenko, Galina Parfenevna – (Moscova)
Netto, Lev Aleksandrovici – (Moscova)
Neverova, Nina Vasilievna – (Usole)
Nevskaia, Veronika Aleksandrovna – (Sankt-Petersburg)
Nikiforova, Marksena Mihailovna – (Sankt-Petersburg)
Norkina, Maia Nikolaevna – (Moscova)
Noskova, Tatiana Aleksandrovna – (Perm)
Novikova, Minora Zinovevna – (Moscova)
Novoselțeva, Roza Aleksandrovna – (Moscova)
Obst, Elizaveta Iosifovna – (Norilsk)
Orlova, Ekaterina Aleksandrovna – (Sankt-Petersburg)
Osipov, Pavel Aleksandrovici – (Orel, districtul Usole)
Ostașeva, Larisa Sergheevna – (Moscova)
Ovcinnikova, Nadejda Ignatievna – (Sankt-Petersburg)
Ozemblovskaia, Sofia Aleksandrovna – (Perm)
Paces, Nikolai Ivanovici – (Perm)
Paducih, Lidia Andreeva – (Orel, districtul Usole)
Panova, Nonna Vladimirovna – (Sankt-Petersburg)
Paramonova, Margarita Ivanovna – (Sankt-Petersburg)
Paramonova, Nina Pavlovna – (Sankt-Petersburg)
Pavlovici, Aleksandr Gheorghievici – (Moscova)

Peatnițki, Vladimir Iosifovici – (Sankt-Petersburg)
Perepecenko, Elizaveta Dmitrievna – (Moscova)
Petrova, Galina Ivanovna – (Strughi Krasnîe)
Petrovici, Valentina Iakovlevna – (Perm)
Pikulova, Anastasia Nikolaevna – (Perm)
Pișcealnikova, Aleksandra Gavrilovna – (Moscova)
Pleskina, Anastasia Gavrilovna – (Krasnokamsk)
Poloz, Rada Mihailovna – (Moscova)
Ponomariov, Nikolai Iakovlevici – (Usole)
Popkova, Linda Emmanuilova – (Usole)
Potapova, Nona Petrovna – (Perm)
Potapova, Olga Mihailovna – (Petrozavodsk)
Potter, Nadejda Nikolaevna – (Sankt-Petersburg)
Pristupa, Vera Ignatievna – (Norilsk)
Proskurina, Marina Semionovna – (Krasnokamsk)
Puhova, Lidia Aleksandrovna – (Sankt-Petersburg)
Radzevski, Nikolai Semionovici – (Krasnokamsk)
Ragozina, Nadejda Nikolaeva – (Perm)
Ramenskaia, Olga Ivanovna – (Strughi Krasnîe)
Reabova, Tamara Nikolaevna – (Perm)
Reabțeva, Tatiana Evghenievna – (Sankt-Petersburg)
Reabușinski, Mihail Petrovici – (Stavropol)
Reifșneider, Ninel Kirillovna – (Moscova)
Remciuk, Olga Grigorievna – (Norilsk)
Rimm, Eduard Robertovici – (Perm)
Rodak, Maia Isaakovna – (Moscova)
Roghinski, Martin Aleksandrovici – (Sankt-Petersburg)
Romanov, Serghei Dmitrievici – (Krasnokamsk)
Romanova, Natalia Ivanova – (Krasnokamsk)
Romașkin, Mstislav Antonovici – (Penza)

Romașkin, Vasili Feoktistovici – (Norilsk)
Rozonovskaia, Svetlana Leonidovna – (Sankt-Petersburg)
Sajnov, Igor Natanovici – (Norilsk)
Sajnova, Nina Petrova – (Saratov)
Sakulina, Ella Iakovlevna – (Perm)
Saltîkov, Leonid Konstantinovici – (Perm)
Samieva, Inessa Petrovna – (Pușkino)
Samsonov, Ghenadi Mihailovici – (Stavropol)
Seduhina, Inessa Mihailovna – (Perm)
Selezneva, Vera Petrovna – (Krasnokamsk)
Serbin, Semion Semionovici – (Usole)
Serpokril, Nina Vasilievna – (Sankt-Petersburg)
Simonov, Aleksei Kirillovici – (Moscova)
Simonova, Anna Iosifovna – (Sankt-Petersburg)
Simonova, Maria Kirillovna – (Moscova)
Simonova, Tatiana Petrovna – (Krasnokamsk)
Sirman, Anjelika Alekseevna – (Sankt-Petersburg)
Siuz-sin-Nian, Boris Ivanovici – (Moscova)
Skancenko, Nadejda Ivanovna – (Moscova)
Skacikova, Aleksandra Petrovna – (Moscova)
Skacikova, Varvara Petrovna – (Sankt-Petersburg)
Skorobogatov, Mihail Mihailovici – (Perm)
Skripnik, Marta Ivanovna – (Moscova)
Slanskaia, Veronika Petrovna – (Sankt-Petersburg)
Slavina, Ida Ilinicina – (Köln, Germania)
Smelskaia, Valentina Stepanovna – (Sankt-Petersburg)
Smirnova, Evghenia Vladimirovna – (Moscova)
Soboleva, Nina Aleksandrovna – (Perm)
Sorokina, Ekaterina Nikolaevna – (Usole)
Stepanova, Antonina Fiodorovna – (Perm)

Stepanțeva, Natalia Ilinicina – (Perm)
Stogova, Alla Aleksandrovna – (Moscova)
Stogova, Liubov Ivanovna – (Moscova)
Streleț ki, Dmitri Nikolaevici – (Perm)
Streleț ki, Iuri Sergheevici – (Sankt-Petersburg)
Striapunin, Vasili Nikolaevici – (Krasnokamsk)
Suhobaevski, Igor Iurevici – (Norilsk)
Sușențeva, Liudmila Vasilievna – (Perm)
Suutarinen, Hugo Ivanovici – (Șemeinîi, districtul Usole)
Suvorov, Artur Mihailovici – (Moscova)
Suvorova, Diana Mihailovna – (Moscova)
Suvorova, Elizaveta Petrovna – (Usole)
Svetlov, Iuri Valentinovici – (Moscova)
Șabrova, Iia Ivanovna – (Moscova)
Șanghina, Tatiana Mstislavovna – (Sankt-Petersburg)
Șcerbakova, Emilia Aleksandrovna – (Perm)
Șciegoleva, Evghenia Sergheevna – (Usole)
Șciukina, Klavdia Pavlovna – (Perm)
Șciurenkova, Vera Anatolevna – (Moscova)
Șenșina, Inna Evghenievna – (Perm)
Șiheeva, Inna Aronovna – (Moscova)
Șirkunova, Aleksandra Romanovna – (Krasnokamsk)
Șirokih, Piotr Grigorievici – (Perm)
Șișkina, Emma Ivanovna – (Usole)
Șleapnikova, Klara Konstantinova – (Krasnokamsk)
Șmeliov, Boris Vasilievici – (Sankt-Petersburg)
Ștakelberg, Iuri Ivanovici – (Sankt-Petersburg)
Ștein, Galina Aleksandrovna – (Kirișî, districtul Leningrad)
Șumatov, Aleksandr Petrovici – (Perm)
Șumilo, Vera Ivanovna – (Norilsk)

Șumovski, Teodor Abramovici – (Sankt-Petersburg)
Șuvalova, Elena Vladimirovna – (Sankt-Petersburg)
Șvarțvald-Hmîznikova, Elena Pavlovna – (Sankt-Petersburg)
Șvarțvald-Hmîznikova, Konstantin Pavlovici – (Sankt-Petersburg)
Șweițer, Viktoria – (Moscova)
Taisina, Rezeda Șamsuvalievna – (Perm)
Tamanov, Boris Borisovici – (Voronej)
Tarasova, Nina Fiodorovna – (Krasnokamsk)
Tell, Vilghelm Tosifovici – (Moscova)
Tetiueva, Liubov Aleksandrovna – (Perm)
Tihanova, Valentina Aleksandrovna – (Moscova)
Tihantovskaia, Margarita Vasilievna – (Perm)
Tihomirov, Serghei Aleksandrovici – (Sankt-Petersburg)
Tihomirova, Elvina Gheorghievna – (Perm)
Timofeeva, Zoia Andreevna – (Sankt-Petersburg)
Titorenko, Nikita Stepanovici – (Voronej)
Tokmaceva, Evghenia Ivanovna – (Sankt-Petersburg)
Torcinskaia, Elga Grigorievna – (Sankt-Petersburg)
Treimanis, Maria Aleksandrovna – (Norilsk)
Trofimova, Galina Evghenievna – (Sankt-Petersburg)
Tronina, Anna Ivanovna – (Perm)
Tropina, Sofia Mihailovna – (Kolpino)
Trubina, Tamara Konstantinovna – (Perm)
Turkina, Vera Aleksandrovna – (Perm)
Uglițkih, Ivan Ivanovici – (Krasnokamsk)
Usanina, Valeria Viktorovna – (Perm)
Vanghengheim, Eleonora Alekseevna – (Moscova)
Vasilieva, Evghenia Pavlovna – (Sankt-Petersburg)
Vasilieva, Tatiana Pavlovna – (Sankt-Petersburg)

Vasilieva-Ruzova, Tatiana Sergheevna – (Sankt-Petersburg)
Vasilțeva, Vera Ivanovna – (Perm)
Veber, Nina Vasilievna – (Moscova)
Veksler, Arkadi Favișevici – (Sankt-Petersburg)
Verzakova, Liudmila Nikolaevna – (Krasnokamsk)
Vihrova, Aleksandra Antonovna – (Norilsk)
Vilenski, Nikolai Alekseevici – (Moscova)
Vinogradov, Iuri Abramovici – (Sankt-Petersburg)
Violina, Lidia Mihailovna – (Moscova)
Vișneakova, Anghelina Dmitrievna – (Perm)
Vitkevici, Maria Ivanovna – (Sankt-Petersburg)
Vittenburg, Evghenia Pavlovna – (Sankt-Petersburg)
Vlasov, Vladimir Aleksandrovici – (Sankt-Petersburg)
Volînețț, Viktor Flegontovici – (Sankt-Petersburg)
Volkonskaia, Elena – (Cetona, Italia)
Volkov, Serghei Aleksandrovici – (Sankt-Petersburg)
Volkova, Iulia Mihailovna – (Moscova)
Vorobiov, Aleksei Mihailovici – (Moscova)
Vorovski, Semion Leonidovici – (Moscova)
Zagurskaia, Lilia Grigorievna – (Moscova)
Zagurskaia, Tamara Grigorievna – (Moscova)
Zaletaeva, Avgusta Pavlovna – (Krasnokamsk)
Zavadskaia, Olga Sergheevna – (Irkutsk)
Zelenina, Nina Ignatievna – (Perm)
Zelenina, Valentina Abramovna – (Romanovo, districtul Usole)
Zeziulina, Anna Leonidovna – (Perm)
Zimneaia, Irina Nikolaevna – (Moscova)
Znamenskaia, Antonina Nikolaevna – (Sankt-Petersburg)
Zorin, Ilia Mihailovici – (Romanovo, districtul Usole)

*10. – Toate materialele citate din arhivele Societății Memorial au fost adunate și organizate prin proiectul de documentare asociat acestei cărți. Majoritatea sunt disponibile online la adresa http://www.orlandofiges.com, unde pot fi găsite mai multe detalii despre proiect.

Index*

Abakumov, Viktor 415
Abecedarul comunismului 40
Abezgauz, Grigori 451
Academia de Agricultură 154
Academia de Științe 185, 401
Academia Medicală Militară, Petrograd 43
Academia Militară Frunze 407, 484
acceptare socială, dorința de ~ a copiilor 282-283, 286-287, 289-293
Adamova-Sliuzberg, Olga 225-226, 237, 239, 242, 254, 421, 444, 458
Adasinskaia, Galina 62, 287
adevăr: al partidului 233; întemeiat pe experiență 233; Revoluționar 173; subiectiv 173
Adunarea Constituantă 61 n.
„Afacerea Leningrad” 374, 380, 408, 427
Afacerea Uzina Stalin 410, 425-427
Afinoghenov, Aleksandr 221, 307
Agitprop 137, 402-403
agricultură: Campania Pământurilor Nedesțelenite 431, 434, 444; declinul ireversibil 97; pierderea demografică

postbelică 368; post-Revoluție 71; practicile tradiționale 71, 89-90; revoluția (1917-1918) 90, 93; sistemul de cultură în fâșii 71-72; vezi și colectivizare; foamete; pământ
Ahmatova, Anna 192, 348-349, 391-393, 460
Akmolinsk, Lagărul de Muncă pentru Soțiile Trădătorilor de Patrie de la (ALJIR) 248, 264-265, 270, 293-297, 299-301, 360, 418, 428, 431; adolescenții în 296; condițiile 294-296; Dolinka, orfelinat 265, 296; efectul asupra deținuților 441, 452; gardienii 299, 494-495; pionierii 296; „regimul special” 295, 297, 302; regulile privind corespondența 296-297; relațiile sexuale în 299-300; sectorul pentru copii 299
Aksionov, Vasili 491
al Doilea Război Mondial (1941-1945) 310-316, 319-320; amintirea 485-487; „armata muncii” 343-344; armata populară de voluntari 340; Biserica 335; ca „eliberare” 348-359; ca eveniment definitoriu 485-486; ca purificare spirituală 355-356; ca victorie a poporului 483-486; capitularea germanilor 360; căile ferate construite 342; cântecele anti-Stalin 351; cenzura 305, 313, 357, 373; consecințele demografice 366-367; contraofensiva sovietică (1941-1942) 320; „destalinizarea spontană” (1941-1943) 349, 485-486; distrugerile provocate 365-368; evacuații 316-320; fabricile transportate în est (1941) 316, 342; Frontul Belarus 312, 356; Frontul Breansk 324, 326-327, 333; Frontul de Vest 315; Frontul din Sud-Vest 339; Frontul Minsk 334; Frontul Ucrainean 339, 356; guvernul evacuat la Kuibîșev (1941) 319; ofensiva de la Kerci (1942) 321, 333; Operațiunea Micul Saturn 339, 341; Operațiunea Uranus 339, 341; patriotismul 335-336; penuria de alimente (1941) 320; pierderea Voronejului (1942) 333; pierderile sovieticilor (1941-1942)

340-341, 483, 490; propaganda 313, 326, 333, 335-336, 490; rata mortalității la populația sovietică 366-367; raționalizarea 342; războiul împotriva „panicarzilor” 311, 313, 335; reorganizarea industriei 341-342; retragerea germanilor 341; retragerea sovieticilor (1941) 311-313, 334, 337; rolul lui Stalin 483-484, 487; unitatea națională în 340-341, 355; victoria 359-362, 484-485; ziarele 486; zvonurile răspândite 313; vezi și Marele Război pentru Apărarea Patriei
Aleksandr Nevski (film) 231
Aleksandrov, Grigori 301, 442
Aleksandrova, Irina 379
Aleksandrova, Valentina 370
Aleksandrovna, Liudmila 452
Alekseeva, Klavdia 249
Alekseeva, Liudmila 470
alfabetizare rurală 125
Aligher, Margarita 179, 325, 330
ALJIR vezi Akmolinsk, Lagărul de Muncă pentru Soțiile Trădătorilor de Patrie
Alliluev, Fiodor 163
Allilueva, Nadejda 146, 207
Allilueva, Svetlana 326
alocație pentru copii 151
Altai, regiune 210, 352, 513
Altman, Iogann 395-397, 464
amintiri: amestecate cu mit 497; împrumutate 498; reprimarea 475; traumatizante 498
Amur, lagăr de muncă
Andronikov, Irakli 330

anketa vezi chestionare
Anna Karenina (Tolstoi) 445
antisemitism 340, 405-408, 413-414, 451, 506-508
Antonov-Ovseenko, Sofia 251-253, 252, 279
Antonov-Ovseenko, Valentina 252, 279-280
Antonov-Ovseenko, Vladimir 45, 251, 252, 279
apartamente vezi apartamente la comun; locuințe
apartamente la comun 32, 144-145, 159-170; bucătăriile 166; ca microcosmos al societății comuniste 163; certurile în 166; conversația în 219; funcția de responsabil cu spațiul locativ 165; impactul asupra locatarilor 169; lipsa intimității 165-168; nostalgia după 169; responsabilitățile împărțite 163; și sentimentul de tovărășie 168-169; și supravegherea reciprocă 165-166; „tip coridor” 161-163; toaletele 168
arestări: date în vileag (1956) 468; din „greșeală” 135, 232-234, 236-237, 241, 256, 259; familiile ostracizate 242-247; furnizarea de forță de muncă 342, 345; îndoielile cu privire la 235-240; în masă (anii 1930) 87, 89, 114-115, 174, 203, 205-206, 238, 255, 278, 289, 460, 473-474, 494, 503-504; în timpul războiului 319; pregătirea pentru 210-215, 236, 256; revizuirea (1939) 238; vorbitul deschis împotriva 203-204, 239-241
Arhanghelsk 433; exilul la 117, 137, 191-192, 247, 317-319, 333, 343, 432, 473; lagărele de muncă 271, 449, 472
Arhipelagul Gulag (Soljenițîn) 497-498
arhitectură: locuințe la comun 41; stilul constructivist 41, 143, 145
Armata Albă 37-38, 75, 155, 193, 508, 512
armata din Extremul Orient 245

armata germană: asediul Leningradului (1941-1944) 278, 311, 319-320, 339, 358, 508; bătălia pentru Stalingrad 334-335; capitularea Karlshorstului 360; contracararea ofensivei 201; contraofensiva sovietică (1941-1942) 320; deplasarea spre sud-est 333; retragerea 341-342, 356; și iarna rusească 320; ura față de 336
armata muncii 38, 292, 343-344, 375, 419
Armata Roșie: Armata a III-a 312, 324; Armata a IV-a 321; comanda militară 341, 483; comandanții arestați (1941) 333; contraofensiva (1941-1942) 320, 356; controlul partidului 341; copiii abandonați și 316-317; criticile și dezbaterile în 351, 354-357; echiparea 342-434; epurarea 207-208, 245, 313, 342, 483; epurarea postbelică 373-374, 490; femeile în 37, 338-340; interdicția pentru „culaci” de a fi în prima linie pe front 292; invadează Polonia (1939) 306; invincibilitatea 304-305; mărimea 356; mișcarea de reformă din timpul războiului 356-357; pierderile (1941-1942) 311-313, 315-316, 333, 340-341; Războiul Civil 37, 43, 59, 73, 76; retragerea (1941) 311-34, 333, 337; terenurile de recrutare 282; zugrăvită ca o „mare familie” 152; vezi și soldați
Arsenalul Roșu, fabrică, Leningrad 147 n.
Arsenteva, Zoia 275, 276
Artek, tabără de vacanță 126, 216
Arțeulov, familie 247
ascetism, ideal bolșevic 44-47, 55, 149, 151
Asociația Rusă a Scriitorilor Proletari (RAPP) 129, 221
Așa s-a călit oțelul (Ostrovski) 65 n.
„așezări speciale” 97-98, 107; condițiile din 106-108; evadările din 110-113; fugarii din 211; pentru „culaci” 101, 106, 291;

reducerea populației 107; salariile 292
Avdeenko, Aleksandr 174, 176
„Aventurile unei maimuțe” (Zoșcenko) 391
Averbah, Leopold 221
„averbahieni” 229
avort ilegal 113, 151

Babak, Marina 488
Babel, Isaak 218, 238
Babi Iar, masacrul de la (1941) 451
Babițkaia, Liuba (născută Ivanova, anterior Golovnea) 157, 441, 441-442
Babițki, Boris 156, 157, 176, 301-303, 441-442
Babițki, Volik 156, 157, 301
Babușkina, Lidia 471, 509
Baghirov, M.D. 461-462
Baigulova, Elena 167
Baikal-Amur, cale ferată 375, 479
Baitalski, Mihail 56, 156, 503
Bamlag, complex 459, 461
Barinov, Serghei 295, 302
basmaci, rebeli musulmani 180
batalioane penale 335
Bazanov, Filip 191
Beghiceva, Natalia 395, 397
Belarus (Bielorusia) 81, 110-111, 153, 224; antisemitismul 406; arestările postbelice 375-376; emanciparea evreilor 69; orfelinatele 105, 278
Belbaltlag, lagăr de muncă 115
Belikova, Zinaida 420

Belinski, Vissarion 395
Belîh, Gregori 43
Berg, Raisa 50
Berggolț, Olga 416
Beria, Lavrenti: execuția 426; reformele din Germania de Est 426; revizuirea arestărilor 238; și amnistia (1953-1954) 422, 426; și greva de la Norilsk 423; și sistemul Gulag 375, 420, 422; teama de 419-420; violarea Okunevskaiei 327 n.
Berlin, Isaiah 391
Berman, Matvei 106
Berzin, Eduard 118, 190, 418, 496-497
Bezgodov, Viktor 293
Bezîmenski, Aleksandr 242
Bikin, Habarovsk, lagăr de tranzit 494
Bindel, Riab 233-234
biografii pătate 179, 326, 371, 382, 471, 508; ascunderea față de autorități 128, 133, 140, 274, 379-383, 446,471-473; ascunderea față de familii 140, 435, 473-475, 509, 511-512; consecințele 179, 352, 379, 382, 407, 508; relaxarea controalelor în timpul războiului 351-352; remedierea 225, 285-286, 326, 351-352, 379, 383; vezi și chestionare
Biroul Sovietic de Informații 313
Biserica Ortodoxă Rusă: atacul violent împotriva 95; campania împotriva 38-39, 83, 125, 288; în timpul războiului 335; mărturisirea și ispășirea în public 58; redistribuirea pământurilor 71, 89; relaxarea controalelor (1943-1948) 351, 353; rolul în căsătorie și divorț 41; vezi și preoți; religie
biserici distruse 96
Bîkov, Rolan 169
„bît-ul filistin” 45

Bliuher, V.K., mareșal 245
Bobrovskaia, Țețilia 244
bolșevici din „vechea gardă” 202, 239; arestările în masă 203 n.; considerați evrei 340, 405; cultul spartan 43-46, 55, 148, 157; Marea Epurare (1937) 146-147; procesele-spectacol 206, 215
Bonner, Elena 44, 60, 64-65, 212, 242, 245, 249-250, 428-429
Bonner, familie 44, 60, 64, 68, 132, 428-429
bordeie, locuirea în 106-107, 113, 160, 171, 323, 368, 455
Borșceagovski, Aleksandr 392, 395, 397-401, 399, 406, 488
Botova, Afanasia 459
Braghin, familie 343-344, 353
Braghin, Ivan 343-344
Brejnev, Leonid 146; strictețea politică 476, 484-485, 489; și suferințele din timpul războiului 488
Brigada de Pușcași Letoni 376
Brik, Lilia 491
Briuhova, Marfa 271
Brodski, Iosif 506-507
Bronștein, Katia (născută Gherman) 433
Bronștein, Svetlana 407
Bronștein, Vera 407, 421
Bubennov, Mihail 477
Budkevici, familie 44, 213, 243, 283-284, 460
Buharin, Nikolai 40, 259; despre planul de reconstrucție a Moscovei 142-143; înfrângerea lui Stalin 85; opoziția de dreapta 202; presupusele crime 208, 232, 234; procesul și execuția 208, 251, 259; se dezice (1934) 177; și NEP 39, 85-86, 94, 146; și Stalin 86-87, 469
Bulat, familie 278, 437

Bulgakov, Mihail 176, 391, 488-489
Bulgakova, Elena 331, 489
Bulganin, Nikolai 426
bunici: ca transmițători ai valorilor tradiționale 63-66; credința religioasă 66-67; în calitate de corespondenți 271; îngrijirea copiilor 43, 63; salvează copiii abandonați 264-269, 271-272, 279, 289-290
Bunin, Ivan 386
bunuri de larg consum 375; cererea (1928-) 120; lipsurile postbelice 368-369
bunuri de lux, producția de 148-149
burghezie: apariția clasei de mijloc sovietice (mijlocul anilor 1930) 148-152; postbelică 377-379; reprimarea 132; teama de întoarcere 73; „Teroarea Roșie” împotriva 38
Bușuev, familie 264-267, 265, 293-296, 295, 366, 367, 368, 381, 381, 417-418, 458-459, 472, 472, 477, 477

cale ferată arctică 375
camaraderie (tovărășie): în timpul războiului 340-341; și apartamentele la comun 168
campania „anticosmopolită” 395-401, 405-406, 413
Campania Pământurilor Nedesțelenite 431, 434, 444
Canalul Marea Albă 102, 114, 184, 490; construirea 115-116, 121, 132, 176; în propagandă 174-176, 176; turul scriitorilor la (1933) 174-176
Canalul Marea Albă 175
Canalul Moscova-Volga 114, 143-144, 184, 189
Canalul Volga-Don 375, 466
carieriști 59, 209, 371, 378
carnavaluri 149

Cartea neagră (Grossman și Ehrenburg) 395
Casa Centrală a Literaturii 489-490
case de copii: ca teren de recrutare 282; condițiile din 266-267, 278-284; copiii eliberați din 434-435; fugarii 284; în lagărele de muncă 298-299; munca în 283; orfelinatele 105, 264-265, 274; populația 105; propaganda sovietică 282; sistemul moral 282; ștergerea identității 124-125, 264, 272-273, 283; traumele provocate de 278
Caucaz, victoriile germane din 333, 346
cazaci 346
căința și partidul 58, 212
cărbune, producția de 94, 113, 115, 150 n., 345
căsătorie: ca o convenție burgheză 56; ca un mijloc de mascare 133-134; certificatele 151; civilă 41; cu cetățeni străini 394; de facto 41; fictivă pentru obținerea unei locuințe 160-161; încurajată în anii 1930 151; lagărele de muncă 448-450; patriarhală 40; secretele în 509-511; și teama moștenită 509-510
„Căutați și rechiziționați”, joc de copii 52
Ceapaev (Furmanov) 77
Ceausova, Maria 154
ceceni 340, 343
Cecik, Elizaveta 169
Cecineva, Marina 330
Cehoslovacia: invazia germană (1939) 305; invazia sovietică (1968) 429 n., 489
Ceka 56, 60, 75, 155, 240, 248; vezi și KGB; MVD; NRVD; OGPU
Celeabinsk 65, 155, 321, 329, 332, 360, 370-371, 382, 408
Celiuskin, navă 194
Centrul Rus pentru Studierea Opiniei Publice (VȚIOM) 503

cenzură 488; (anii 1960) 476, 486; în timpul războiului 305, 313, 357, 373; relaxarea 444; scrisorile din lagărele de muncă 193
Cerdîn 62-63, 119, 287, 438, 455
cereale: achizițiile de stat 86, 104; criza (1927-1928) 93; penuria (anii 1920) 86; rechiziționarea 69, 86, 90 n., 93, 100; recoltele 104; stocarea 90 n.
Ceremhovo, Irkutsk 109, 362
Cerkasî, orfelinat 362-365
Cerkesov, Vsevolod 459
Cerkesova, Elena 442, 459
Cerkesova, Svetlana 250
Cermoz 250, 287; „așezarea specială” 108, 291-293
Cernouțan, Igor 469
certificate de deces falsificate 459
Chaplin, Charlie 386
chestionare (anketa) 59, 140, 292, 350, 352, 379-383, 407, 435, 473, 512
China, Revoluția Culturală 33
Ciment (Gladkov) 45
Ciubar, Vlas 253-254
Ciuianov, A.S. 334
Ciukovskaia, Lidia 388
Ciukovski, Kornei 386, 388, 464
clasă mijlocie: apariția ~ sovietice 148-152; postbelică 377-379; și NEP 39
clasă socială, manipularea 132-140
Codul Căsătoriei și Familiei (1918) 41
Codul Penal 93, 183

colectivizarea agriculturii 92-101; al doilea val (1930) 101; ca traumă 126; criticile la adresa 95, 126, 354, 356; eșecul 103-104; împotrivirea țăranilor 95, 101; în NEP 94; oprirea temporară (1930) 101; păsările și animalele lucrătorilor 149; politicile de impozitare 94; și Comsomolul 89, 91; și distrugerea 103; vezi și colhoz
colhoz (cooperativă agricolă) 89, 98; al doilea val 101; brigăzi 103-104; Campania Pământurilor Nedesțelenite 431, 434, 444; campania pentru 91; dezvoltarea 94; eșecul 103-105; furtul cerealelor 126; grevele 357; opoziția față de 89, 95, 101, 123, 126, 146; organizarea forțată 95, 126; pierderea demografică postbelică 367; producția 94, 103-104; refuzul 110, 126; șeptelul lucrătorilor 149; și culacii 96, 108, 119; TOZ-urile 94; țăranii pleacă 101, 105; votul pentru 92, 95, 126
colonii de muncă pentru copii 274
„colonii de muncă și reeducare” 105
comercianți; arestarea 115; excluderea socială 132-133
comerț privat 158-159; asaltul la scară națională asupra (1927-) 85; eradicat 38-39, 81; impozitat 82, 85, 91; legalizat (1921) 39, 81; nemulțumirile cu privire la 82; și lipsurile 158-159
Comintern: epurarea (1937) 428; Peatnițki 201-204; reorganizarea conducerii (1935) 203; și Stalin 203-205
Comisia de Control Central 59-60
Comisia Unională pentru Buget 193
Comitetul Central 203, 369; criticarea lui Kliueva/Roskin 393-394; decretul împotriva Ahmatovei și a lui Zoșcenko (1946) 391-393, 399 n.; executarea și încarcerarea membrilor (1937-1938) 208; și disidența (1956) 470

Comitetul Evreiesc Antifascist (EAK) 394, 396 n., 410
Compania de Căi Ferate a Chinei de Est 210
Complotul Doctorilor (1948) 414-415, 419-420, 492
comportamente sexuale 42, 151
Comsomol (Uniunea Tineretului Comunist) 54-56, 62, 66, 125, 253, 284-285, 384, 444; angajamentul față de proletariat 42; apărarea civică 458; calitatea de membru 55; „cultul luptei” 87; cultura conformistă 284, 370; dezicerile (renegările) studențești 230; dominarea de către elemente „carieriste” 370; etosul (anii 1920) 56; excluderea din 59, 62, 136-137, 140, 308; forța de muncă voluntară 376; funcționarea 48, 55, 90-91; interdicția pentru lișenți 82; ipocrizia 483; militarismul 338; organizatorii (komsorg) 250; „planurile de activități” 53; primirea în 55, 67, 173, 178, 286; privilegiile 55; propaganda 284; războiul împotriva „culacilor” 97, 100; renunțarea, presiunea 252, 284; „revizuirile” 53; spiritul autocritic 230; ședințele de epurare 379; și acceptarea socială 286, 290-291; și Campania Pământurilor Nedesțelenite 434; și colectivizarea 90-92, 95; și „dușmanii poporului” 234, 284; zugrăvit ca o „mare familie” 152
comunism: apărarea 56; insuflarea 48-50; în timpul războiului 38-39; „marșul către” 173, 484; recompensele viitoare 149, 171; salturile violente către 37-38, 100; și consumerismul 148-149; și fascismul 206, 306; și NEP 39-40; și viața privată 37
comunism de război 38-39
Conquest, Robert 104
constructivism 31, 143, 145
conversații private 60-63, 167-168, 217-220

Cooper, Gary 386
copii: abandonați 105, 110-111, 150, 242, 245-247, 274-278; ai elitei 235-236; ai părinților arestați 195-199, 214-216, 242-243, 247-250, 264-303, 351-352; ai specialiștilor 187, 189, 191-192; anii de școală 247-251; botezarea 66; ca informatori 111, 122-124, 126-127, 224-225, 513-514; „culaci” 97, 105, 128, 136-140, 291, 352, 383-385; de la țară 125-126; denunțarea părinților 122-124, 126-127; dorința de acceptare socială 282, 284-288, 291-293; eliberați din orfelinate 434-435; evacuați (în anii 1940) 316-319; evrei 82, 84; familiile patriarhale 73, 90; fără adăpost 105; frica 290; hoinari 111-113; ignorarea Marii Terori 235-236; imaginea părinților absenți 266, 435-437; în apartamentele la comun 62-63, 152, 167-170, 182-183, 185-186; în exil/deportați 97-99, 102, 105, 110-111, 118, 137-138, 187, 191-192, 289-293, 295-296, 299-300, 371; în Gulag 105; îndoctrinarea politică 48-50, 52-54, 233-234; învățarea prin joc 50; jocurile 52; locuințele de familie personale 156; modificarea valorilor 57-58, 70; numele schimbate 264, 272, 283; pierderea părinților 318-319; reduși la tăcere 219-220; regulile ascultării și vorbitului 61-63, 219-220; renegarea părinților 127-129, 288, 381-383; responsabilitățile gospodărești 270-271; reunirea cu părinții 111, 253-255, 284-285, 362-365, 432-447, 451; sărăcia 369; și arestarea părinților 191, 238, 253-256, 258-259, 262, 268, 318-319, 354; și arestarea unei rude 253-256; și utopia comunistă 171-173; și vinovăția părinților 73, 90, 238, 258, 283, 285, 287, 358-359; trecutul părinților ascuns față de 319, 506-507, 511-512; viața de familie 42-44, 152-156, 161, 163-164, 201; viața postbelică 369; vezi și orfani; pionieri

coreeni: excluderea socială 133; în armata muncii 343; văzuți ca spioni 410
Crăciun 139 n.
Crimeea, germanii sovietici din 510
Crimeea, tătarii din 340, 343
culaci: arestările 114-115; ca „burghezie rurală” 70, 86, 96; campania împotriva 59, 91-93, 95-101, 384-385; copiii de 99, 105, 128-129, 136-140, 291, 352, 384-385, 514; excluderea 136; excluderea socială 132-133; exilați (deportați) 93, 95-99, 101-103, 105-110, 114-115; fuga 110-112; hărnicia 96, 103; interdicția de a face parte din organizațiile de pionieri și Comsomol 53, 136; interdicția de a face serviciu militar pe front 292; încorporarea forțată în timpul războiului 343; întoarcerea, arestarea și executarea (1937-1938) 209; „răuvoitori” 93, 96-97; „reeducarea” 119, 175, 177, 187-190, 291; utilizarea termenului 90 n., 96
cultivare vezi agricultură
cultura idiș 83-84
„cultură burgheză” 39-40, 45
cultură sovietică consumeristă (mijlocul anilor 1930) 149, 155
Cursul scurt (Stalin) 147, 292, 407
„curți de onoare” 394

dacea (pl. daci) 151, 153-154, 157, 168
Dallag, complex din Gulag 438
Dalstroi (Trustul de Construcții din Nordul Îndepărtat) 118, 190-191, 474, 496-497
Daniel, Iuli 476
Danieț, Aleksandr 348
Danilova, Natalia 219

dans 149
Darvina, Anna 346
decembriști 357
Degtiarev, Aleksandr 457
Delibaș, Elizaveta 288-290, 290, 518
Delibaș, Nina 288-289
Denikin, Anton 193, 254
denunțare 59-63, 223, 225; cultura rusească a 60; de către copii 122-124, 126-127; denunțătorii confruntați cu victimele 343-349; din cauza răutății 226-227; iertarea pentru 346; iubiții nedoriți 227; pentru obținerea de spațiu locativ 160; retorica 132
deportări vezi exiluri
Despre etica de partid (Șolț) 57, 61
deținuți: adeverințele de eliberare 452, 453, 455; amnistia (1945-1946) 375-376; amnistia (1953-1954) 422, 424, 425-428, 430, 437-452; amnistia (1956) 343; angajarea după eliberare 454-455; atitudinea față de 454-455; căsătoriile în lagăre 448-451; compensațiile 458-459; conceperea copiilor 299, 451; contribuția la economie 500, 502; corespondența 108, 196, 272, 275, 296-297, 302, 371, 411, 430, 436, 459-460; devotamentul față de idealul sovietic 456-457; discutarea fățișă 470-471; efectul lagărelor de muncă asupra 438-443, 445, 451-452; informatorii confruntați cu 460-464; „ispășirea vinovăției” 344; în forța de muncă 375; locuințele după eliberare 452-454; loialitatea față de regim 296-297; mândria patriotică 360; memoriile 497-500; munca pentru Gulag după eliberare 189-191, 448, 455; necunoașterea crimelor 210; politica la eliberare 444-447; politici 425, 427, 454; prieteniile 447-452; promovarea 185;

reabilitarea (1953-1957) 455-458; revendicarea demnității umane 423-424; schimbarea valorilor și priorităților în Gulag 193; secretul despre soarta lor 459-460; stoicismul 477; și familia 193; și moartea lui Stalin 420-424; tăcerea la eliberare 443, 446-447, 472-477; teama de o nouă arestare 476-477; uciderea (1937-1938) 205; vizitele 411; vezi și „reeducare” (perekovka)
„Dezghețul” (1956-1964) 313, 350, 389, 444-445, 467, 480, 486; inversat 484-485; înțelegerea acceptată a 471; și literatura 402-403, 464-465; și victimele lui Stalin 475-476
Dezghețul (Ehrenburg) 464-465
dezicerile de către copii 127-129, 253-256, 284-285, 288, 380-382
Diakonov, Volodea 231-232
Dimitrov, Gheorghi 201
„disidenți”, persecutarea 476
disimulare, ca abilitate de supraviețuire 379-383, 446, 471
dispariții 97, 232, 235, 237-238, 256, 506
Dițklan, Aleksei 187
divorț 150-151, 160, 279
Djugașvili, Iakov 334
Djugașvili, Vasili 321, 326
Dmitrov, lagăr de muncă 189
Dmitruk, Vasilina 346
Dobriakova, Alina 168
Doctor Jivago (Pasternak) 349, 467
doici, dădace 68-70
Dolgun, Aleksandr 497
Dolmatovski, Evgheni 55, 179, 230-231, 332; denunțul lui Simonov 230-231, 303

Dovjenko, Aleksandr 356
Drabkin, Iakov vezi Gusev, Serghei
Drabkina, Elizaveta 35-36, 288, 348
Drozdov, familie 53, 190, 192, 218, 300, 377, 418, 447, 457, 496
Dubček, Alexander 489
Dubov, familie 133
Dudarev, familie 256-258, 460
Dudinka 345
Dudințev, Vladimir 467, 483
Dunski, Iuri 421, 448
„dușmanii poporului” 100; ascunși 237; copiii de 138, 222, 234, 351, 364, 379-380, 406; credința în existența 132, 138, 225, 232-235; denunțarea 236, 379-380; dovezile falsificate 203; epurarea (1937-1938) 291; familiile ajutate 247-251; familiile despărțite 264, 278; familiile ostracizate 242-246; vezi și arestări
Dzerjinski, Feliks 240-241

EAK vezi Comitetul Evreiesc Antifascist
„economia favorurilor” (blat) 159, 166
economie: accelerarea ritmului 170; avântul (anii 1950) 444; contopirea economiei civile cu cea a Gulagului 376; contribuția deținuților 500, 502; declinul ireversibil al sectorului agricol 103; discuția despre reformă 357; distrugerea (1921) 38; în timpul războiului 342, 344-348, 374; mixtă 38-39, 81, 85, 374 n.; munca forțată în 375; planificată 38, 93, 159, 342, 375, 378; postbelică 368, 375; revenirea la piață (1921) 38-39; vezi și Noua Politică Economică (NEP)
educație, politica bolșevică 48-52

Efimov, Mihail 300, 448-449
Ehrenburg, Ilia 278, 332, 341, 369, 394-395, 396, 465-466; atacat 395, 396 n.; și campania de ură (1941) 336; și Simonov 465, 491;
Eidinov, Aleksandr 410
Eihmans, Fiodor 186-187
Eisenstein, Serghei 231
Eismont, N.B. 146
Ejov, Nikolai 235; căderea 237; îl denunță pe Peatnițki 204-205; și arestările în masă 234, 238, 241; și „grupul de spioni” de la Kremlin 207
Elaghin, familie 383
Eleașov, familie 372
Eliseeva, Vera 250
elită (sovietică): copiii din 235-236; dacea acordată celor din 151-152, 154; familia și loialitatea politică 215-216; membrii de partid ca 57-58, 82; postbelică 377-380; resentimentele față de 226, 234, 405
emigranți, întoarcerea 386
Engels, Friedrich 147 n.
Epștein, familie 407
epurări 405; Academia de Științe 185; Comsomolul (1938) 308; cultura 60, 133; denunțarea 60; „dușmanii de clasă” 133; evreii 411-412; intensificarea (1933-) 146, 148, 174; în armată (1937-1938) 207-209, 245, 313, 342, 483; în armată (1946-1948) 373-374, 490; Marea Epurare (1937) 146, 209-210, 240-241, 429; mediul juridic academic 183; originile 59; revizuirea convingerilor 58; ședințele 60-61, 229-230, 303, 379, 393; și nevinovăția 58; țintele 58-59; Uniunea Scriitorilor 403, 413

epurări din armată: (anii 1930) 207-209, 313, 342, 483; (1946-1948) 373-374, 491
Erofeev, familie 491-492
Estonia 306, 377, 422, 478
estonieni, arestările postbelice 375-377
etichetă 149
Etinger, Iakov 415
evacuare 75, 111, 117, 135, 160, 193, 217, 221, 228, 242, 244-246, 256, 258, 270, 302, 406, 516
Evangulov, familie 66
Evangulova, Evghenia (Jenia) 66, 222, 285
evrei: Babi Iar, masacrul de la (1941) 451; blamați pentru excesele staliniste 340; bolșevicii ca 340; ca „outsideri străini” 406; campania împotriva 394-401, 413-415, 451, 491, 506-508; conformismul religios 81, 83-84; fug de armata germană (1941) 311; germanii îi ucid 312; identitatea 83, 483; învățământul universitar 81 n.; naționalitatea 406-407; refuzarea vizei de ieșire 506; scriitorii, pseudonimele 413-414; și regimul sovietic 80, 82-84, 88; urbanizarea 82-83; văzuți ca spioni 414-415; vezi și antisemitism; campania „anticosmopolită”; cultura idiș
Evseev, familie 245
Evseeva, Anghelina 43-44, 471
Evtușenko, Evgheni 481 n.
execuții (anii 1930) 209, 215, 241, 261
exil 174, 180, 215, 247; copiii 110, 112, 117, 137-138, 250, 267, 289-293, 296, 299, 371; „culacii” 95, 97-102, 105-110, 170; fuga din 110-113; pachetele trimise 136, 182, 237, 261, 275-276, 296-297; „specialiștii” 190-191; și valorile familiei 193
explorare arctică 337

Fabrica Baltică 508
Fabrica Bolșevică de Dulciuri 133
Fabrica Roșie Putilov, Leningrad 56
fabrici: distrugerea în timpul războiului 367; transportate în est (1941) 316, 432
Fadeev, Aleksandr 37n., 229, 370 n., 386, 395-398, 396, 403, 464-465
Fadeev, Serioja 126
Faivisovici, familie 271, 472, 505
familie: burgheză 40; ca unitate de bază a statului 151; ca unitate primară de producție și consum 40-41; dezintegrarea 105; egocentrismul 93; eradicarea 40-42, 150; încrederea și Marea Teroare 251-262; „mic-burgheză” 48; patriarhală 70, 72; politicile sexuale 153; răspunderea colectivă pentru infracțiuni 215, 253-258; reconstituirea (1945-1946) 362; renunțarea la 127-129; restaurarea 151-153; stabilitatea sub presiune 428-435; valoarea atașată 193
fascism, lupta împotriva 60, 173, 180, 203, 206-207, 306
Fata visurilor mele (Okudjava) 437
femei: arestarea 256; căsătoria ca formă de ascundere 133-134; credința în nevinovăția soților 256; egalitatea 40; independența 125-126; în lagărele de muncă 293-302; la Norilsk 345-346; rolul în creșterea copiilor 151; sclavia casnică 153-154; serviciul militar 338-339; și regimul 152-153; violarea de către gardieni 215, 299, 495-496; vezi și Akmolinsk, lagărul de muncă de la; bunici; mame
Feuchtwanger, Leon 386
Filipova, Aleksandra 443
Finlanda, invazia sovietică 306

finlandezi: excluderea socială 133; în armata muncii 343
Firin, Semion 174-175
Fischer, Markoosha 226
foamete: (1921) 38, 65, 69; (1932-1933) 93, 104, 108, 233; postbelică 368
Fomin, Vladimir 66
forță de muncă 40, 94, 96, 106, 114-115, 150, 177, 185, 191-192, 344-345, 367, 375-377, 455; vezi și lagăre de muncă
forță de muncă prin încorporare 375-376
Franco, Francisco, general 202
Franța: declară război Germaniei (1939) 305; guvernarea Frontului Popular (1936) 201; negocierile cu Uniunea Sovietică (1939) 305; politica de temperare a lui Hitler 305
Frenkel, Naftali 115-116, 446-447
frică 221, 474, 511; a copiilor 290; a supraviețuitorilor 504; de a fi arestat din nou 476-477; moștenită 505-210; și persecuția 242-246
frică de război (1927) 86-87
Frid, Valeri 53, 221, 223-224, 421, 448
Fröbel, Friedrich 51
Furmanov, Dmitri 77
Fursei, Anastasia 317-318, 318
Fursei, Gheorghi 317-318, 318, 432
Fursei, Marianna 317-319, 318, 432-433, 433
Fursei, Nikolai 317-318
FZU vezi școli de ucenici pe lângă fabrici

Gabaev, familie 317
Gaidar, Arkadi 338
Gaister, familie 69, 84, 152, 270-271, 406, 420

Gaister, Inna 271, 296, 381, 476-477; anii de școală 251; arestarea părinților 242, 270, 380-381; copilăria 69, 84, 152, 242, 270-271; la universitate 380; originea evreiască 84, 406; responsabilitățile gospodărești 270-271
Galițki, Pavel 147 n.
Garmaș, familie 509
Gavrilov, Boris 66
gazete de perete 137
Gărzile Roșii 35, 153
„generația 1941” 337-350
germani, familii 317-319, 393, 432
Germania: agresiunea militară 206; invadarea Cehoslovaciei 305; invadarea Poloniei (1939) 305; invadarea Rusiei (1941) 310-316; Marea Britanie și Franța declară război (1939) 305; ocuparea Renaniei 206; Pactul Ribbentrop-Molotov (1939) 305-306, 312; războiul potențial cu 206-207, 231; tratatul cu Japonia (1936) 206; vezi și armata germană
Germania de Est, stăpânirea sovietică 426
germanii de pe Volga 340; excluderea socială 133; în armata muncii 343
Ghefter, Mihail 349
Gherștein, Emma 219
Gherștein, Margarita 219
Ghinzburg, Evghenia 211-212, 231-232, 497-500
Ghinzburg, Moisei 41
Gladkov, Fiodor 45, 387
glasnost (anii 1980) 458-459, 469, 495-496, 507, 511, 516
Glavlit 489
Gliner, Zina 318
Goldenștein, familie 318-319, 432-433

Golovin, familie 70-72, 89-92, 96, 96 n., 102, 105-108, 115, 121, 138, 338 n., 462, 513-514; exilată 102-103, 106-108; îl iartă pe denunțător 462; reunirea 121
Golovina, Antonina 70, 72, 91-92, 102, 462, 513; anii de școală 138-140, 139; ascunderea identității 140, 511-512; exilată 102-103, 105-108; la universitate 352-353; reunirea familiei 121-122; revenirea la Obuhovo (1995) 512-514
Golovko, Semion 346, 424
Golovnea, Anatoli 65, 155-157, 157, 176, 220, 301-303, 441; filme: Dezertorul 155, 176, Furtună deasupra Asiei 155, Mama 155
Golovnea, Liuba (născută Ivanova, ulterior Babițkaia) 65, 155-158, 157, 301-303, 441-442
Golovnea, Oksana 65, 155-158, 157, 220, 301-303, 441-442
Golovnea, Piotr 155-156
Gorbaciov, Mihail 469, 489
Gorbatov, Anatoli 232
Gorbatov, Boris 327, 327 n., 401
Gordon, Iosif 389, 453-454
Gordon, Marianna 370
Gordon, Nina 389, 453-454
Gorki, Maxim 37, 50, 123-124, 398; și Canalul Marea Albă 174-175; și lagărele de muncă 175
Goslitizdat, editură de stat 176
Gosplan 69, 152, 374
Gotman, Elfrida 510, 510
Gotman, Rudolf 343
graffiti antisovietice 146
Grankina, Nadejda 233
Grigorievna, Rahil 251

Gromîko, Andrei 146
Gromov, Vladimir 132
Grossman, Vasili 332, 392 n., 395, 486
Guberman, Samuil 203 n.
Gudzenko, Semion 478
Gulag, sistemul 174; abolirea 421-422, 424, 426; amnistia (1956) 343; Arctic 73, 189; ca formă de industrializare 117-118, 190, 375-377; copiii în 105; creșterea populației 185, 205, 375; eliberarea în masă (1945-1946) 361-362; forța de muncă 93, 375-376; funcționari, demnitari 495-497; „instalațiile speciale” 494; în economia din timpul războiului 342, 344-348; justificarea legală pentru 184; legitimarea 175; memoriile 497-499; modificarea valorilor și a priorităților deținuților 193; mortalitatea în timpul războiului 344; motivul economic 114; orașele 345; planurile lui Beria pentru 420, 422; relaxarea (1950) 411; scrisorile din 193-196; specialiștii din 190; stimulentele materiale în 376-377; și economia civilă, reunirea dintre 376; vezi și „așezări speciale”; deținuți; lagăre de muncă
gulaguri arctice 73, 186, 189
Gumiliov, Nikolai 229
Gurevici, Mihail 442
Gusev, Serghei (Iakov Drabkin) 35-36, 60, 348
guvern provizoriu (1917) 36 n., 47

Habarovsk 245-246; Institutul de Căi Ferate 276-277; lagărul de muncă 315, 494
Haciaturian, A.I. 393
Halhîn Gol, bătălia de la (1939) 304, 306, 333
Haneevski, familie 161-162, 168, 508

Harkov, Ucraina 193, 223, 324
Harkov, Universitatea 84, 253
Hašek, Jaroslav 488
Hataevici, Mendel 95
Herson, Adunarea Nobilimii 155
Hindus, Maurice 103
Hitler, Adolf 173, 206, 305-306, 315
Hrușciov, Nikita 209, 397; „complotul antisovietic” 425; criticarea lui Stalin (1956) 454, 467-471, 483-484, 506; „Dezghețul” 350, 389, 403, 444-445, 467, 471, 475, 480, 484, 486; puterea tot mai mare 426-427, 468; și Afacerea Uzina Stalin 410; și Beria 426; și Simonov 466
„huliganism” 454

Iagoda, Ghenrih 115, 207-208
Iakir, general 208-209, 232-233
Iakovlev, Aleksandr 61, 469
Iakovleva, Nina 61-62
Iakutsk, revolta de la (1927) 186
Ianin, Vladimir 234
Ianson, N.M. 115
Iaroslav, închisoare 348
Iaskina, Olga 502
Ideologie și utopie (Mannheim) 170
Ielson-Grodzianski, familie 297, 439
ierarhie socială 149, 158
igienă personală 149, 161-162
Ilin, familie 213, 362, 363, 444
Imperiul Țarist, antisemitismul 405
incinerare 73 n.

individualism: eradicarea 35-37, 40-41, 56; țăranii 70
industria turbei 50, 154
industrializare 82, 86, 93, 113, 447
industrie: forța de muncă 31, 93-94, 105, 292, 342-344, 375, 419; propunerea pieței interne 358; prioritățile postbelice 369; reorganizarea în timpul războiului 341-342
industrii ale bunurilor de consum 375 n.; investiția în 148-150
inflația prețurilor 82, 375, 503
inflație, anii 1920 82
informatori 218, 222-231, 383-385; confruntați cu victimele 460-464; constrânși 223; copiii 111, 121-124, 127; „de încredere” 223; înregistrați 223; motivele 61, 224-227, 383-384, 463; recompensele materiale 227; recrutarea 138, 223-225, 229; voluntari 223
ingineri: acceptarea economiei planificate 378; arestarea 115; epurați (1928-1932) 145; nevoia de 119, 145, 378
ingineri și specialiști: cererea de 119, 145, 186, 190, 352; permisiunea de a coresponda 272
Institutul de Biblioteconomie 147
Institutul de Comerț Exterior 44
Institutul de Medicină, Baku 461
Institutul de Stat pentru Cinematografie (VGIK) 223
Institutul Oțelului 82
Institutul pentru Turbă 154
Institutul Profesorilor Roșii 69
Inta, lagăr de muncă 421, 426, 448
inteligheția: atacurile asupra 38, 210, 390-395, 403, 508; copii ai 378; etosul serviciului public 74; femeile 42; interdicția în universități 79; lișenți 62 n.; proletară 145; sprijinul acordat bolșevicilor 467; și Fadeev 464; și libertatea de

expresie 470-471; și NEP 39; și reforma politică 357; și regimul sovietic 72-80, 172, 390; valorile 45, 250, 388, 466
Internaționala 46, 100, 335
internaționalism 82, 390, 395, 406
intimitate 151, 159-160; și apartamentele la comun 165-167
Ioganson, Boris 512
Iosilevici, Aleksandr 288
Isaev, Mihail 235
Israel 394, 406, 410, 415
Istoria Partidului Comunist din Uniunea Sovietică 284
Iurasovski, Aleksei 508
Iusipenko, Mihail 295, 299, 495-496
Ivanișev, Aleksandr 76, 77, 78, 182, 321, 329; arestarea 134-136, 181, 237; principiile militare 76, 180, 303; și familia Laskin 409
Ivanișeva, Aleksandra (născută Obolenskaia) 74-76, 77, 180-182, 321, 409; îl critică pe Simonov 327-303; și familia Laskin 321, 411; și Serova 328
Ivanov, Vsevolod 488
Ivanova, Elizaveta 280
Ivanova, Marina 152
Ivanova, Tamara 174
Izmail-Zade, Ibraghim 462
Iznar, Natalia 451
Izvestiia 180, 389

încredere, și Marea Teroare 251-262
îngrijirea copiilor 63-70; ca rol al mamei 151; rolul bunicilor 63-66
înmormântări 73

învățământ superior: dezvoltarea postbelică 378; interdicția (lișenții) 82, 87; intrarea în 79, 352, 379, 407; înlăturarea celor nedemni de încredere 383-384; vezi și universități

Jadova, Katia 479
Jadova, Larisa 478-480
Japonia: ambițiile imperiale 304; conflictul privind granițele 304; ocupă Manciuria 203, 304; zvonurile despre invadarea Siberiei 208
Jdanov, Andrei 390, 390 n., 393, 403; moartea 374, 414; sprijinul leningrădenilor 374; și Ahmatova 391-392
„Jdanovșcina" 390-392, 404
jocuri de copii 52, 57
Jukov, Anatoli 457
Jukov, Gheorghi, mareșal: al Doilea Război Mondial 320, 341, 360; epurarea postbelică 373-374, 373 n.; la Halhîn Gol 304
justiție (dreptate): credința în 237-238; partidul ca izvor al 58, 233

Kaganovici, Lazar 143, 201, 203, 209, 427, 468, 475
Kalinin, Mihail 145, 147, 253, 356
Kamenev (Lev Borisovici Rosenfeld) 86, 177, 203, 207-208, 215
Kaminskaia, Nina 172, 235
Kandalakșa, lagăr de muncă 262
Kaplan, Lipa 227
Kaplan, Rahil 69, 406, 420
Karaganda, lagăre de muncă 263-265, 300, 421, 437, 448, 495; vezi și Akmolinsk, Karelia
Kariakin, Vasili 161
Karpetnin, Aleksandr 225

Karpiţkaia, Anna 42-43, 68, 226
Karpiţkaia, Marksena 277-278, 358-359, 509
Kaşin, Boris 509
Kataev, Valentin 175
Katyń, masacrul de la 306
Kazahstan: antisemitismul 340; „aşezările speciale” 101; Campania Pământurilor Nedesţelenite 431, 434; lagărele de muncă 97, 294, 438, 495; rata mortalităţii (1930-1933) 104
Kazan, închisoare 211, 231, 254
Kem, lagăr de muncă 186
Kerci, ofensiva de la (1942) 321, 333
Kerenski, Aleksandr 177 n.
KGB 459-461; vezi şi Ceka; MVD; NKVD; OGPU
Kiev: Babi Iar, masacrul de la (1941) 450-451; cucerit de germani (1941) 315; Fabrica de Tancuri Gorki 419; recucerit (1943) 341
Kipling, Rudyard 229
Kirov, Baletul 508
Kirov, Hakasin, mină 109
Kirov, Serghei 156, 174, 180, 185, 189, 206-207, 226-227
Kirsanov, Semion 325
Kliueva, Nina 394, 403
Kogan, Rebekka 84
Kogan, Rita 338
Kolceak, Aleksandr, amiral 37, 200
Kolcina, Klavdia 248
Kolibin, Pronia 1260
Kolîma, câmpuri aurifere 74, 118, 186
Kolîma, lagăre de muncă 73, 184, 196, 227, 230, 239, 327 n., 352, 448, 450, 455, 474, 499-500, 509

Kolobkov, Veaceslav 211
Kolțov, Mihail 229, 389
Komi, lagăre de muncă 110-111, 478, 510
Komsomolskaia Pravda 152, 413-414
Kondratiev, Nikolai 197-199, 198
Kondratiev, Veaceslav 338, 349-350, 361, 485
Kondratieva, Elena („Aliona”) 197-199, 198
Kondratieva, Evghenia 197
Konev, mareșal 339, 374
Konstantinov, familie 267-269, 269, 300, 449, 449
Kopelev, Lev 100, 173, 455, 476
Korceaghin, Ivan 494-495, 495
Korceaghin, Pavel 65 n.
Korenkov, Konstantin 59
Korneiciuk, Aleksandr 397, 466
Kornilov, Vladimir 63
Korsakov, Vladimir 508
Kosariov, Aleksandr 308
Kosior, Stanislav 215
Kosîghin, Aleksei 146
Kosterina, Nina 255
Kostikova, Antonina 68
Koșeleva, Galina 280
Kotlas, lagăre de muncă 106, 111, 215, 280, 343-344
Kovaci, Nikolai 281, 284, 434
Krasnaia zvezda 313, 323-324, 326, 340, 404
Krasnodar 333, 367, 420, 430, 506
Krasnoe Selo 218, 447
Krasnoiarsk 348
Krasnokamsk, fabrică de cărămidă 455

Krasnokamsk, fabrică de hârtie 343, 353
Krasnovișersk 118-119; fabrică de hârtie 190
Kremenciug 79, 128
Krestî, închisoare 248
Kriviţki, Aleksandr 413, 491
Krivko, Anna 253
Kronstadt, revolta de la (1921) 38, 43
Kropotina, Valentina 99, 99, 384-385, 385
Kruglov, familie 219
Krujkov, Vladimir 414
Krupskaia, Nadejda 37, 50, 54, 200, 204
Kuibîșev: guvernul evacuat la (1941) 319; hidrocentrala electrică 375; informatorii 223
Kurgan, regiune 98, 108
Kurin, Leonid 337
Kursk 499; bătălia de la (1943) 341; dezechilibrul numeric dintre sexe după război 367
Kuzmin, Kolea 90-92, 101-103, 462
Kuznețov, Aleksei 374

„lagăre de filtrare” 376-377, 423
lagăre de muncă 114-118; ca întreprindere economică 118-119, 185, 343-348, 455; casele de copii din 298-300, 472; căsătoriile 447-451; condițiile 106, 109-111, 116-117, 119, 294, 298, 411-412, 421, 423-424; corespondența 108, 196, 275, 296-297, 302, 459-460, 496; creșterea populației 116, 185, 205; crimele (1937-1938) 205; „culacii răuvoitori” trimiși în 93, 96-97; deținuții eliberați 425-430, 437-453; efectul asupra deținuților 438-444, 446, 451-452; gardienii 375-376, 493-496; grevele și protestele (1953-1954) 420-424;

informațiile despre 353-354; justificarea legală pentru 184; mândria patriotică 360; muncitorii voluntari 189-191, 376, 448, 455; „oamenii de încredere” 297; penale 115-116; prietenii 447-452; rata mortalității 192, 344; recompensele materiale 177, 376-377; relațiile sexuale în 298-300; și moartea lui Stalin 420-424; și „reeducarea” 106, 118, 177, 184; tăcerea victimelor 443, 446-447, 471-477; tortura în 255; vezi și Gulag, sistemul
Lagărul cu destinație specială Solovețki (SLON) 92, 114-116, 118, 121, 194, 272, 281, 289, 307, 317; eficiența 114-115; laudele lui Gorki 175
Laskin, Boris 481
Laskin, familie 80-84, 312, 332, 360, 389, 408, 410, 425, 428, 427-428, 481-482; și Simonov 412-413, 481
Laskin, Iakov 312
Laskin, Mark 238, 417
Laskin, Moisei 81
Laskin, Samuil 80-81, 360, 410, 425, 427-428, 428; afacerea cu pește 80-81, 88, 408; în exil 85, 88; originea evreiască 80-81, 83-84, 411
Laskina, Berta 81, 83, 83, 88, 321, 360, 408-409, 410, 411, 425, 428, 481, 483
Laskina, Evghenia (Jenia) 80-83, 88, 332, 360, 397, 410, 412, 482; căsătoria cu Simonov 178, 303-304, 304, 309, 321, 326-327; la Moskva 481, 489; și Simonov 303-304, 329, 408-411, 481
Laskina, Fania 81-83, 83, 88, 141, 141, 144, 321, 360, 408, 411, 413, 428
Laskina, Sonia 80-82, 83, 88, 321, 332, 360, 410, 412, 428; eliberarea de la Vorkuta 425, 452, 453; la Uzina Stalin 408,

427-428; la Vorkuta 411-412, 448; și Simonov 410-411
Lazarev, Lazar 350-351, 354-355, 484, 490-491
Lealea, „așezare specială” în Urali 129
Lebedev, Evgheni 79, 135
Lebedeva, Elena 267, 269, 271, 449
„legalitate socialistă” 427
„Lenin și straja” (Zoșcenko) 391
Lenin, V.I. 36; adepții lui 547; despre bolșevici 57; și economia mixtă 85; și NEP 38-40, 86; și revoltele (1921) 37-38; și supravegherea 60
Leningrad: Academia Comunistă 161, 183, 185; antisemitismul 407-408; apartamentele la comun 160, 162, 165-167, 169; apărarea 358; apărarea populară 340; arestările în masă (1934) 206; asediul (1941-1944) 274, 278, 311-312, 315-317, 340, 358, 508; Biblioteca Publică 222, 278, 358, 372, 461; Casa Pionierilor 274; Casa Sovietului 248; condițiile locative (1929) 120-121; conducerea partidului 374-375; epurarea nobilimii și burgheziei 174; Ermitaj 317; Fabrica Kirov 289; fabrica Triunghiul Roșu 181; Facultatea Muncitorilor 285; Hotelul Astoria 44, 174; importanța simbolică 315; Institutul de Inginerie Electrică 445; Institutul de Mine 59; Institutul de Pediatrie 352, 511; Institutul de Tehnologie 222; Institutul Politehnic 285, 370, 379, 383, 432; Institutul Smolnîi 35, 37, 42, 65, 66 n., 73-74, 288, 300, 348; Muzeul Apărării 374; Muzeul de Etnografie 420; Observatorul Pulkovo 300, 383; penuria de locuințe 407-408; persecutarea intelighenției 390-394; postbelic 370; sentimentul antimoscovit 370, 374; sentimentul antisovietic (1941) 314; și Stalin 390-391; viața la 91-92; Voluntarii Poporului 275

Leningrad, revistă 391
Leningrad-Murmansk, calea ferată 117
Leninskaia smena, ziar 495
Leonhard, Wolfgang 137, 172-173, 223
Lesgaft, Piotr 50
letoni: arestările postbelice 375-376; văzuți ca spioni 210
Letonia, invazia sovietică (1939) 305-306
Levanevski, Sigizmund 314
Levidova, Ada 349, 355
Levin, Daniil 450
Levin, familie 450, 471, 509
Levitan, Iuri 370
Liberman, familie 506-508
libertate de expresie: în timpul războiului 353-355, 357-359; postbelică 369; și „dezghețul” 470-471
Lihaciov, Ivan 358
Lileev, Nikolai 478
Lilina, Zlata 40
lipsa locuințelor 105, 368
lipsuri: cronice 38-39, 158-159; în anii 1920 81-82, 86; în timpul războiului 354; și comerțul privat 158-159
lișenții 62 n., 82, 87
literatură: „grupurile antipatriotice” 395-396, 398-399, 401; sarcinile 174; și „dezghețul” 465-466
Literaturnaia gazeta 387, 413-414, 465-466
Lituania, invazia sovietică (1939) 305-306
lituanieni, arestările postbelice 375-376
Liubcenko, Oleg 248
Lîsenko, Trofim 390
Lobaceva, Olga 346-347, 448

Lobova, Tatiana 441
locuințe individuale 144
locuirea la comun 32, 70, 144, 155, 159-170, 162, 164
Loghinov, Evgheni 245, 262
loialitate: etalarea 61; și recompensele materiale 44, 145, 149, 154, 227
Loputina-Epștein, Olga 407-408
„lucrător de șoc” (udarnița) 150 n., 189
Lugovskoi, Vladimir 180, 230-231, 331-332, 390, 428
Lukaci, general vezi Zalka, Máté
Lukonin, Mihail 307
Lunacearski, Anatoli 40, 48

Maestrul și Margareta (Bulgakov) 488-489
Magadan, lagărele de muncă 166, 190, 239, 267, 281, 362, 389, 418, 442, 459, 496
Magadan, oraș 300, 500
magazine de stat 159, 277
Magnitogorsk 114, 144, 159-160, 345
Mahnacea, Maria 310-311, 380
Mahnaci, Leonid 155, 310-311, 380
Mahnaci, Vladimir 153, 155, 311, 446-447
Mai-Guba, fabrică de cherestea 186
Maiakovski, V. 45, 391, 491
Makedonov, Adrian 129
Maksimov, familie 116, 117, 473-474
Malenkov, Grigori 390 n., 398-399, 405; ca președinte al Consiliului de Miniștri 426-427; exclus din partid 475; inspectează filiala de partid din Leningrad 374; și Afacerea Leningrad 426-427; și Gulagul 376

Malîghin, Ivan 228
Malțev, Orest (Rovinski) 413
mame muncitoare 42-43
Mamlin, Evgheni 162
Manciukuo 210, 304
Manciuria, ocupația japoneză 206, 304-306
Mandelștam, Nadejda 88, 160, 172-173, 348, 418, 463-464, 488
Mandelștam, Osip 172, 219, 325, 488; denunțarea 239
manipularea identității de clasă 132-140
Mankov, Arkadi 147, 158, 220, 222
Mannheim, Karl 170
Marea Britanie: politica de temperare (a lui Hitler) 305; declară război Germaniei (1939) 305; negocierile cu Uniunea Sovietică (1939) 305
„Marea Cotitură” (1928-1932) 94, 132, 145, 150
Marea enciclopedie sovietică 118
Marea Teroare (1937-1938) 60, 87, 146, 192, 205-229, 232; ca crimă în masă 205; comunicarea în timpul 217-222, 263; dezicerile (retractările) în timpul 230; epurările din armată 208, 313, 342, 483; ignorarea 235-236; justificarea 208-209, 232, 235; opiniile despre 232-239; opoziția față de 239-241; originile 205-207; participarea la 182, 228-229; propaganda 225, 233; răspunderea colectivă a familiei 215-216, 253-259; și încrederea în familie 251-263; și loialitatea 173; și numărul de orfani 278; victimele și moartea lui Stalin 421-422; vezi și arestări; epurări; execuții; informatori; lagăre de muncă; „operațiunea culacii”; „procese-spectacol”
„Marele Război pentru Apărarea Patriei” 511; comemorarea 485-487; în memoria colectivă 499; vezi și al Doilea Război Mondial

Marian, familie 127
Mariupol, atacul germanilor de la (1942) 318
Markelova, Galina 169
Martinelli, familie 438-439
Marx, Karl 40, 372
Matveev, Vladimir 345
Mazina, Antonina 362-363
Mănăstirea Spaso-Evfimeev, Suzdal 197
mărturisire publică 58
mărturisiri, obținerea 233-234
Măsurile de Urgență (1928) 93
Meacin, Ivan 227
mecanisme de supraviețuire 473; reprimarea amintirilor 475; strategia conformismului 236, 379-383
Medvedev, familie 125-126
Medvejiegorsk, lagăr de muncă 176
Meir, Golda 394
Mejrabpomfilm, studiouri de film 156, 176, 178, 301, 442
membri de partid: arestarea (anii 1930) 208, 233, 275, 468; aroganța 320; austeritatea 44-47, 55-56, 149, 151; autobiografiile 59; ca soți și tați 42; calificările 57-60; chestionarele 59; comportamentul/convingerile personale 58, 60; copiii 57-58; „culacii” nu au acces în partid 292-293; cultul luptei 86; denunțarea (criticarea) 60, 257; devotamentul altruist față de partid 35-38, 40-41; elita vîdvijenții 146-147, 150; epurarea (1933) 148; evreii 82; influențele occidentale asupra 357; inginerii 145; inspecția și controlul 59-63; în timpul războiului 314; îndatoririle 58-59; îngrijirea copiilor 67-68; înlăturarea suspiciunilor 512; personalitatea ascunsă în cadrul partidului 58-59;

promiscuitatea sexuală 42; reabilitarea 456-458; respectarea practicilor religioase 68; salariile 46-47; și arestările în masă 239; și discursul lui Hrușciov (1956) 470; și viața de familie 151; viața dublă 61-62; vezi și elită (sovietică)
memorii 497-500
menajere 42
menșevici 37 n., 47, 52, 62, 193
Merridale, Catherine 477, 499-500
Mesunov, Anatoli 114
Meșalkin, familie 510-511, 510
Metropol 491-492
Meyerhold, Vsevolod 238
MGB 373, 395, 410, 414-415, 420, 426, 430, 446-447; vezi și Ceka; KGB; NKVD; OGPU
„mica burghezie”: eradicarea obiceiurilor 45; familia ca 48; impuritatea socială 132
„mica teroare” postbelică 400
Mihaladze, familie 300
Mihoels, Solomon 83, 394-395, 397, 426
Mikoian, Anastas 132, 370, 427-428
Miller, Henry 398
Miłosz, Czesław 379
Minciuna (Afinoghenov) 221
minorități: arestările postbelice 375-376; deportarea și executarea (1937-1938) 210-211
Minsk: armata germană cucerește 312; frontul 334; preluarea puterii (1917) 153; recucerirea (1944) 356
Minusova, Vera 52, 53, 54, 504, 504, 509
Mironov, Mihail 274

Mirski, Dmitri 174, 176
mișcarea nazistă 60; propaganda 340; propaganda antisemită 406
modă 149
Moghiliov: bătălia de la (1941) 493; închisoarea 183-184
Moiseenko, Mitrofan 166
Moiseev, familie 219-220
Mojaisk 247, 296
Molostvov, Mihail 506
Molotkov, Boris 227
Molotov (V.M. Skriabin) 310, 386, 416; și Beria 426; și Hrușciov 427, 475; și Marea Teroare 209, 216; și Peatnițki 203-204
Mongolia: ambițiile imperialiste ale Japoniei 304-305; sub influență sovietică 304-305
MOPR vezi Societatea Internațională a Ajutorului Proletar
moralitate: comunistă 212; subordonată nevoilor Revoluției 57
Morozov, Pavlik 122-125, 127, 225; cultul 122-125, 127, 152, 251, 253, 255, 282-283
Moscova: alimentele 158-159, 319; apartamentele la comun 160-163; apărarea civilă 340; Arbat, cartierul 141, 142, 248, 408; Avtozavod, stația de metrou 144, 144; bătălia pentru (1941) 274, 314, 319-322, 340; Bolotnaia, piața 81; Butîrki, închisoarea 88, 191, 216, 225, 241, 259-261, 270, 321; ca simbol al utopiei socialiste 172; Casa a Treia a Sovietelor 163, 167; Casa de pe Chei 152, 193-194, 201, 210, 217, 251, 270; Catedrala Sfântul Vasile Blajinul 142; Comitetul Orășenesc al Artiștilor Plastici 248; creșterea populației (anii 1930) 143; Dinamo 423 n.; distrugerile din timpul războiului 368; Eliseev, magazinul (Alimentara nr. 1) 148; Energia 190; Gorki, strada 142, 148, 387, 398, 478; Hotel Lux

156; hotelul Cominternului 156; informatorii 222-223; Institutul de Arhitectură 191; Institutul de Drept Sovietic 182; Institutul de Economie și Statistică 509; Institutul de Inginerie Electrică 445; Institutul de Literatură Gorki 178, 180, 223, 229, 303, 307, 331, 389-390, 428; Institutul de Stat pentru Cinematografie (VGIK) 380, 446; Institutul Electromecanic 383; Institutul Pedagogic 407; lagărele de muncă forțată 143; Lefortovo, închisoarea 260-261, 410; Lenin, mausoleul 142, 320, 360; lipsa locuințelor (anii 1930) 120, 141-142, 144-145, 159; locuințele personale 145, 150-151; Lubianka, închisoarea 301, 476; Maiakovski, stația de metrou 143, 144; Marele Plan de Reconfigurare 142-143, 172; Mănăstirea Danilov, centrul de detenție 262, 279, 284, 301; Meșceanskaia, strada 81; Muzeul Politehnic 391; Palatul Sovietelor 143-144; parada de Ziua Revoluției (1941) 320; Piața Roșie 142; populația evreiască 82; preluarea puterii de către bolșevici (1917) 407; procesele-spectacol (1937-1938) 202-203; propaganda 142; rețeaua metroului 142-144, 375; Reabușinski, conacul 175; salariile 159; sărăcia (anii 1930) 120-121; sărbătorirea victoriei 360, 373 n.; Societatea Literar-Istorică 498 n.; Societatea Memorial 462, 498 n.; spațiul locativ 159; Spitalul Kremlin 414; Sretenskaia, strada 81; Studiourile de Film Gorki 454; Suharevka, piața agroalimentară 80-81; sursele de energie 154; Școala nr. 19 251; Școala Experimentală (MOPȘ) 251; și NEP 38-39, 81; Tânăra Gardă, editura 279; Teatrul Bolșoi 81, 152; Teatrul Comsomolului Leninist 307; Teatrul Evreiesc 394-395, 397, 410, 426; Teatrul Idiș de Stat 83; Teatrul Kamernîi 307; Teatrul Sovietic 479; Tverskaia, strada

(ulterior Gorki) 65, 142, 171; Uzina Stalin 144, 358, 408, 410, 425-428; Zubov, piața 85, 88, 141, 309, 408-409, 411, 428
Mosgaz 154, 310-311, 446
Moskva, revistă 481, 489
Motoviliha, oțelărie 243-244
muncă forțată 114, 143, 375-377; vezi și munca de sclavi
muncă silnică 114, 375-376, 502-503; vezi și deținuți; lagăre de muncă
muncitori: nemulțumirile 145-146, 170; protestele postbelice 369-370; recompensele 145, 149-151; sentimentul antisovietic (1941) 314; spațiul locativ 159-160
Muravski, Valentin 430, 431
Murmansk, cale ferată 280
Muzeul de Stat de Artă Modernă Occidentală 393
Muzeul Forțelor Armate 486
Muzeul și Centrul Andrei Saharov 498 n.
MVD 389, 408, 434-435; crimele 394; Departamentul Politic 452; gardienii din lagărele de muncă 376; înființarea (1946) 373; minte rudele deținuților executați 459-460; sinuciderea unui înalt funcționar 463; vezi și Ceka; KGB; NKVD; OGPU

Narkomfin, clădire, Moscova 41, 44
naționalism: „evreiesc” 399, 405-407, 461; musulman 246-247; ruso-sovietic 390, 406; xenofob 390, 394
„naționaliști”, arestările postbelice 375-376
Neiman, Iulia 350
Nekrasov, Viktor 486 n.
neneț, populație 186
NEP vezi Noua Politică Economică

Nesterova, Maria 420
Netto, Igor 423 n.
Netto, Lev 376, 421-424, 457
Nevskaia, Veronika 269-270, 270
New York Times 470
Nicolae al II-lea, țar 152
Nijni-Novgorod 81, 85, 88, 213, 226
Nikitin, familie 243-244
Nikolaev, Mihail 124, 283, 443
Nikolina Gora 152, 242
Niva-GES, hidrocentrală 262-263
Nizovțev, Piotr 42, 68, 226
NKVD (Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne) 191, 348, 441-442, 495; administrația Gulagului 185, 344, 495; asasinatele Troțki 215; avansarea în carieră 185, 240; coloniile de muncă pentru copii 274; corupția 240; fabricarea unor dovezi 203, 205-207; folosirea torturii 255, 346-347; fuziunea cu OGPU 115; în troici 240; masacrul de la Katyń (1939) 306; Mănăstirea Danilov, centrul de detenție 262, 279, 284, 301; nemulțumirile 369; opoziția față de arestări 240; pasivitatea victimelor 211; recrutarea informatorilor 146, 223, 225, 282, 343, 383; reorganizarea (1946) 373; și copiii fugari 284; și dezacordul studenților 371; și familiile „dușmanilor” 264; și Marea Teroare (1937-1938) 209-211; și munca în timpul războiului 343-344; terenurile de recrutare 282; unitatea de partizani 376; „unități de blocare” 335; vezi și Ceka; KGB; MVD; OGPU
Nomonhan (Halhîn Gol), incidentul de la 304, 306
Nordul Îndepărtat, lagărele de muncă forțată din 114-115, 123, 294, 298, 411

Norilsk, complexul de lagăre de muncă forțată 262 n., 272, 345-348, 435, 447; condițiile 345-346, 347; epoca post-Gulag 500-502, 501; forța de muncă 272, 346, 348, 375-377; Gorlag, închisoarea 421-424; revolta (1953) 421-424, 457; rezervele de minereuri 272, 345; salariile 377
Norkina, Maia 274-275
Noua Politică Economică (NEP) 38-39, 88, 357, 374; anularea 85-88, 197; campania împotriva 85-88; colhozurile 94; dreptul de proprietate asupra locuinței 85; introducerea (1921) 38-39, 101; mecanismul pieței 38, 81, 94; nemulțumirile clasei muncitoare 82, 405; războiul de clasă oprit de 60; sprijinul 145-146; și cultura „burgheză” 39, 45, 148; și familia 40-41; și penuria de cereale (anii 1920) 86; și țăranii 71, 96
Novikova, Minora 163, 166, 169
Novîi mir, revistă 387-389, 391, 393, 397, 399-400, 465, 467, 483
Novoselțeva, Roza 234, 354
Nu numai pâine (Dudințev) 467, 483
nume sovietice 42 n., 56

O istorie a filosofiei europene (Aleksandrov) 393
O zi din viața lui Ivan Denisovici (Soljenițîn) 476
obiceiuri de Anul Nou 139 n., 152
Obolenskaia, Aleksandra vezi Ivanișeva, Aleksandra
Obolenskaia, Daria („Dolly”) 78, 181-182, 453
Obolenskaia, Liudmila (ulterior Tideman) 78, 181-182, 453
Obolenskaia, Sonia 78, 181-182, 453
Obolenski, familie 74-76, 180-181, 453
Obolenski, Leonid 74
Obolenski, Nikolai 78

Obrucev, Vladimir 43
Obuhovo, sat 70-71, 89-92, 95, 102, 105, 121, 462, 512-513; colhozul 89, 101, 140
OGPU (poliție politică) 57-58, 92-93, 114, 176, 191, 288; „așezările speciale” 101, 106; cotele de „culaci” 97, 138; despre țărani 94-95; perchezițiile 79, 135-136; recrutarea informatorilor 62, 137-138; Secția pentru Cultură și Educație 178; și lagărele de muncă 114-118; și turul Canalului Marea Albă (1933) 174-175; unirea cu NKVD 115; vezi și Ceka; KGB; MVD; NKVD
Oklander, Sofia 448
Okorokov, familie 112-113
Okudjava, Bulat 486
Okunevskaia, Tatiana 327
Olghino, orfelinat 281-282
Olghino, stațiune de daci 74, 186, 189
Oliṭkaia, Ekaterina 67-68
Omsk 240, 292, 317, 369, 418, 494; greva de la Fabrica nr. 174 369; Institutul de Agricultură 292
Oparino, orfelinat 280
„operațiunea culacii” (1937-1938) 205, 209, 240, 280
„operațiuni naționale” 206, 210, 220, 224-225
opoziția de dreapta (anii 1930) 146, 202
opoziția de stânga (anii 1920) 146, 202
„opoziția din Leningrad” 207
Opoziția Unită 86, 207
Orahelașvili, Ketevan 300, 300
orașe: distrugerile în timpul războiului 368; epurarea 105; lipsa locuințelor 120, 159-161; migrația către (anii 1930)

105, 120-122, 124-126; muncitorii și NEP 39; și foametea (anii 1930) 105
Ordjonikidze, Sergo 229
Orenburg 180-182, 267, 453
orfani: grupurile de ajutor reciproc 282; munca 283; numărul 105, 274, 278; numele schimbate 124, 264, 272, 283; terorizați, bătuți 266, 278-279, 281-282; vezi și case de copii, orfelinate
Organizația Contrarevoluționară Transpacifică 275
organizații de cercetași 52
Orlov, Vladimir 414
Orlova, Liubov 442
Orlova, Raisa 171
Orlova, Vera 162
Orșa 80-81, 312
Ortenberg, David 340, 404
ortodocși de rit vechi 68 n., 191, 211, 226-227
Osipenko, Polina 308
Osipovici, Belarus 110-111, 224
Osorghin, familie 219
Ostrovski, Nikolai 65 n.
Ozemblovski, familie 53, 62, 110, 111, 224

Pactul Ribbentrop-Molotov (1939) 305-307, 311
Palcinski, Piotr 177 n.
Panova, Vera 488
Panteleev, Aleksei 43
Paramonova, Nina 163, 165
Partidul Comunist (Bolșevic): acceptarea judecării 232-233; bolșevicii percepuți ca evrei 340; ca izvor al adevărului

173; ca izvor al dreptății 232; ca un colectiv care autodisciplinează 61; campania împotriva religiei 83, 125; căința și unitatea 212; conducerea colectivă 426, 468; congresele 42: (1925) 60, (1927) 86, (1934) 175, (1956) 454, 467-471, 482-483, 506, (1961) 427; credința în 58; dobândirea puterii (1917) 37; epurarea liderilor 208, 373-374; etica muncii și disciplinei 156; etosul dominant 57; fuga de armata germană (1941) 311; funcționarii superiori ca slujitori ai NKVD-ului 226; identitatea 58; influența slăbită în timpul războiului 341, 349, 351-359; în troici 240; înfățișat ca o „mare familie” 152; moralitatea 57-58; neîncrederea în țărani 93; numărul de membri 37; Plenara (1953) 426; politica de „concentrare” 41, 161; politica privind educația 48-52; politicile agrare 191; politicile privind familia 40-41, 150-154; schimbul de putere între funcționari 341, 349; sistemele de control 59-63; și aspectul indivizilor 149; și Marea Teroare 232-233; și NEP 85-86; și țăranii 70-71, 90, 94-96; vezi și Comitetul Central; membri de partid; regimul sovietic
Partidul Democrat (Norilsk) 423
Partidul Socialist-Revoluționar 61 n., 62, 67, 193, 197
„Partmaximum” 46-47, 64
Pasternak, Boris 172, 230, 349, 388, 467
pașapoarte interne 105, 109, 113, 129, 133, 142, 233
Patoliceov, Nikolai 171
patriotism 335-336, 340, 487; local 320, 339-340, 500; și poezia 326, 336-337
Pavlov, Dmitri, general 333
părinți: ascunderea trecutului 319, 507, 510, 512; pierderea 266; renegarea 249, 284-285, 288; reuniți cu copiii 111, 362-

365, 432-447, 451; rolul 152
Peatakov, Gheorghi 208, 278
Peatakov, Iuri 58, 177
Peatnițkaia, Iulia 200-202, 204-205, 216-217, 244-245, 258-263
Peatnițki, familie 201-202, 244-245
Peatnițki, Igor 201, 216, 263; arestarea 258-261; denunțarea 203-204; procesul 261-262; și arestarea lui Osip 204, 258
Peatnițki, Osip 201-202, 212-213, 216; arestarea 200, 204, 216, 244, 258, 261; la Comintern 201-204; torturarea 269-261
Peatnițki, Vladimir 201-202, 203 n., 210, 216, 251, 259; se predă 262; și arestarea lui Osip 258; terorizat 245
penurie vezi lipsuri
Peredelkino 221, 327 n., 387, 400-401
perekovka vezi „reeducare”
Perekovka, revistă 176
Perepecenko, Elizaveta 434
Perm (Molotov) 218-219, 243, 255, 264-266, 292-293, 511; arestarea „troțkiștilor” (1936) 458; Institutul Pedagogic 381; în perioada postbelică 366, 368; penuria de alimente (1941) 266-267
permis de ședere 105, 452-453, 511-512
persoane de culoare 168
Pestovo 105, 121
Petropavlovsk-Kamceatski, închisoare 275
Petrov-Vodkin, Kuzma 387
Petrozavodsk, lagăr de concentrare 281
Petru cel Mare 390
piață neagră 159, 211
piloți 308-309, 337
Pilsudski, Jozef, mareșal 210

pionieri, organizație de 48, 52-55, 62, 66; ca familie 124; excluderea din 53, 136, 140; funcția 127; în lagărele de muncă forțată 296; încrederea în sine 67, 124; militarismul 338; „planurile de activități” 53; „rapoartele” 53; scopul 53; și dezicerea 253; și sentimentul acceptării 282-284, 288
Pirojkova, Vera 353
planuri cincinale 38, 86; argumentele pentru 86-87; „atacul” producției 170; creșterea capitalului 159; programul de industrializare 447; „realizările” 144, 170, 174-175; speranțele pentru 179; stabilirea scopurilor 170, 503; (1928-1932) 80, 82, 93, 337: ascetismul 149, cererea de specialiști 145, FZU 145, lansarea 133, normele 94, 114, 145, plângerile cu privire la dificultăți 145, proiectele de construcție 114, 144, promisiunile 113, propaganda 100-101, 113, 116, 128, ratele creșterii economice 114, vîdvijenții 146; (1933-1937) 148: lozinca 150, scopul eficienței 150 n.; (1946-1951) 373: proiectele de construcție 373-374, propaganda 373, stabilirea țelurilor 373; (1971-1975) 502
Podlubnîi, Stepan 137-138
poezie: în timpul războiului 322-326; realist-socialistă 323, 325; și patriotismul 326, 336-337
Politburo: conducerea colectivă 426; decretul împotriva lucrării O istorie a filosofiei europene 393; epurarea (1933) 146; leningrădenii în 374-375; sistemul pașapoartelor interne 105; și „culacii” 96-97, 101; și Jukov 373; și munca forțată 115, 118
politica de „concentrare” 41, 161
Pollitt, Harry 201
polonezi: arestările postbelice 375-376; considerați spioni 210

Polonia: distrugerile din timpul războiului 366 n.; ezitarea de a primi trupe sovietice 305; invadarea Rusiei 153-154, 210; invadarea Ucrainei 210; invazia germană (1939) 305; invazia sovietică (1939) 305-306; revolta (1862-1864) 73
Polovik, Vasili 307
Poloz, familie 193-197
Popov, Evgheni 491
Popovkin, Evgheni 489
portarii ca informatori 165
Portugalov, Valentin 230, 389
Potapov, Piotr 212
Potma, lagăre de muncă 275, 362, 407, 444, 451, 471, 509
Potupcik, Ivan 123
Povestiri cu partizani (Zoșcenko) 393
Povestiri din Kolîma (Șalamov) 118, 477
Pozern, Boris 277
Pravda 94, 101, 137-138, 149, 173, 193, 200, 323, 327 n., 337, 351, 392, 395-397, 412, 416, 420, 466
Preobrajenski, familie 73
preoți: arestarea 96, 115, 287-288; excluderea socială 132-133; în regimul sovietic 73
Priestley, J.B. 386
„Primăvara de la Praga” 489
Primul Război Mondial (1914-1918) 70, 161, 200, 207, 393
Prișvin, Mihail 217-218, 220-222, 239, 355
prizonieri de război: germani 375; lagărele americane 422; „lagărele de filtrare” 376, 422; sovietici 376-377, 422; țările Axei 375
procese-spectacol 82, 203, 206, 208, 213, 215, 233-235
procuratura sovietică 240, 425-428

producție de aur 115, 118, 186
producție de oțel 345-346
profesori omenoși 248-251
Programul de Împrumut și Închiriere 333, 357
Prokofiev, Serghei 393
„proletariat”: diluarea 132; zugrăvit ca o „mare familie” 152
Proletarii Sionului 84
propagandă 113-115, 128, 233-235, 282
proprietate privată: atitudinile față de 156-157; desființarea 38, 40-41; pierderea de către țărani 104; revenirea la (mijlocul anilor 1930) 148
pseudonime utilizate de scriitorii evrei 413-414
Pudovkin, Vsevolod 65, 155, 176, 220
Puhova, Nadejda 120-121
Pușkarev, Lev 336
Puterile Axei, amenințarea 206-207, 305, 375

Racikovaia, Maria 269
Radcenko, familie 37 n., 50, 51, 87, 154
Radek, Karl 208, 214
RAPP vezi Asociația Rusă a Scriitorilor Proletari
rata natalității, declinul (anii 1930) 150
raționalizare 38, 62, 148, 342, 419
Razgon, Lev 260, 494
Razumihina, Zina 74
răspundere penală, vârsta pentru 105, 274, 301
război de clasă 87; oprit de NEP 78; rural 90, 123
Războiul Civil (1918-1920) 37, 43, 47, 57, 59, 61, 73, 75, 180, 510; campaniile împotriva „culacilor” 59, 97; comerțul particular considerat ilegal 81; invazia poloneză 153-154,

210; lipsurile 39, 86; ostaticii 75; războaiele țărănești 101; războiul de clasă în zona rurală 90; rechiziționarea grânelor 69, 86; relațiile întâmplătoare în timpul 42; romanțarea 77, 87, 100, 337
Războiul Civil din Spania 180, 202, 207, 229, 306, 308
Războiul Rece 373, 386; cerințele militare 386; și apărarea culturii sovietice 390, 398; și frica de străini 394
reabilitare 455-458; nevoia de 456-457; procesul de 456; și compensații 458-459
realism socialist 171, 174, 221, 465-466
Reazan 67, 69, 76, 78, 180-181, 248, 389; Școala Militară de la 76
Redens, Stanislav 241
„reeducare” (perekovka) 183-185, 188-191; a copiilor de „culaci” 291; eșecul 184-185; importanța în sistemul Gulagului 106, 118; și scriitorii 175-178, 180
reformă monetară (1947) 375
refusenik 506
regimul sovietic: ateismul 67, 69; birocrația 57, 170; ca deviere de la principiile marxiste 423; caracterul urban al 125; complicitatea cu 173, 228-229, 235, 401; conduita în război 483, 485-486; consolidarea 93, 149; controlul sferei private 444; criticile din timpul războiului la adresa 351, 353-354, 356-359; criticile la adresa 314, 368-373; cultura denunțării 60; dezvăluirea crimelor 468, 474-475; „dușmanii” 128, 190, 205-206, 209, 234, 358, 373; elita 145, 147, 149, 227, 517; etosul Comsomolului 56; glasnost 511; haosul 205-206; justificarea 485; loialitatea față de 78, 90, 134, 145, 292-293, 296-297, 320; metafora familiei 152; minoritățile etnice ca țapi ispășitori 340; moștenirile 506; „munca-șoc” 150 n.;

opoziția față de 145-146, 180, 224-225, 240, 314, 344, 370-372, 375-376, 421, 471-472; prăbușirea (1991) 459, 473, 493, 503, 511; propaganda 124, 282-283, 326, 358; punerea sub semnul întrebării 354, 358; reforma monetară (1947) 375; relaxarea din timpul războiului 349, 351-361; „revoltele sclavilor” 414-415; specialiștii 59, 74, 189; sprijinul lui Simonov pentru 77, 80, 135, 178, 182, 231, 330, 332-334, 405-407, 484, 488-489, 490-491; supravegherea reciprocă 227; și clasa de mijloc educată 377-379, 382; și comercianții 88; și dansul 149; și evreii 340, 394, 483; și femeile 153; și foametea 104; și Gulagul 114, 421-422, 424; și inteligheția din Leningrad 391; și Norilsk 345; și planurile cincinale 93, 113-114, 159; și scriitorii 221, 231, 465; și țăranii 93, 101, 105; și valorile familiei 150-152; și victoria în război 485-486; valorile 169-170, 485
Reifșneider, familie 163, 166, 167
religie: campania împotriva 38-39, 82-83, 125-126; conflictul familial cu privire la 66-67; practicată în secret 67-68, 78; relaxarea controlului asupra 351-356; transmiterea 66-67; vezi și Biserica Ortodoxă Rusă; preoți
Republica Șkid (Belîh) 43
„revoltele sclavilor” 414-415
Revoluția din 1905 36
Revoluția din 1917: cultura ascetică 149; internaționalismul 82; obiectivul fundamental 37; proiecțiile utopice 170; și evreii 81; și inteligheția 467
Revoluția din Februarie (1917) 36
Revoluția din Octombrie (1917) vezi Revoluția din 1917
Revoluția trădată (Troțki) 148
Riutin, N.N. 146

Rîkov, A.I. 146, 177, 202, 208-209, 354
Rodak, Maia 236
Rodcenko, Aleksandr 175
Rokossovski, Konstantin, general 321-322, 374
Romașkin, Vasili 54-55, 501, 502
Roskin, Gregori 394
„Roșiii și Albii”, joc de copii 52
ROVS vezi Uniunea Generală Militară Rusă
Rubina, Liubov 359
Rubliov, familie 99, 108, 109, 419
ruptură între generații (anii 1920) 67

„sabotori”, arestarea 115
sacrificiu militar, ca ideal 390
sacrificiu personal: cultul 337; patosul 337-338; postbelic 375; și Revoluția 55-56, 149
Sagațki, Aleksandr 435-437, 436
Saharov, Andrei 429 n.
Saharov, Nikolai 227
Salisbury, Harrison 394
Salîn, Eduard 240
Saltîkov, Leonid 382, 503-504, 504
samizdat 476, 497-498, 507
samoezi 186
Samoilov, David 337, 358
Sankt-Petersburg (ulterior Petrograd și Leningrad) 36, 47, 300, 348
Saratov 61, 68, 79-80, 134-136, 219, 372, 448
Sartre, Jean-Paul 398
Sazonov, familie 161, 168

sărăcie: după arestări 205, 216-217, 266, 329, 446; egalitatea în 166; ierarhia 159; postbelică 368; și socialismul 149; urbană 39
sărbători 43, 67, 149, 151-152
Sbitneva, Svetlana 418
scrierea jurnalelor 217-222, 238, 259
sector cooperatist 374 n.
Semașko, Nikolai 44
Semionova, Anna 237
Serebreanîi Bor 154
Serov, Anatoli 308-309
Serova, Valentina 307-309, 308, 386-387; alcoolismul 327, 478; căderea nervoasă 479; divorțul de Simonov 478-480; și Simonov 308-309, 308, 321-323, 326-327, 328, 479; și Stalin 321-322
Severnaia Zemlea 189, 235
Shaw, G.B. 386
Siberia: ambițiile imperialiste ale Japoniei 304; antisemitismul 340; Campania Pământurilor Nedesțelenite 431; „culacii” 93, 97, 105-106, 111-112; exilul (deportarea) în 73, 97, 99, 102, 126, 190, 288, 343, 431, 439-440; grânele 93; lagărele de muncă 97, 101, 106-107, 114-115, 118, 184, 276-277, 288, 294, 348, 380-381, 474; „operațiunea culacii” 209; resursele minerale 114-115, 185; zvonurile despre invazia japoneză 210
Simonov, Aleksei 303-304, 309, 326, 330, 360, 408-411, 410, 425, 428-429, 466, 480, 485; opiniile politice 483-484; relația cu Simonov 408-410, 482-483; sănătatea 329, 408-409
Simonov, Kiril (Konstantin) 77, 176-182, 179, 330, 331, 332, 337, 357, 387, 393, 396, 402, 404, 466, 492; arhiva din timpul

războiului 487 n.; atacul asupra scriitorilor liberali 465-467; autocenzura 404; autocritica 230, 404; ca deputat sovietic 368; ca părinte 408-409, 481-482; ca un conservator moderat (1956-1964) 484; campania de denigrare împotriva lui 414; cariera 179-180, 228, 231; căsătoria cu Jenia Laskina 178, 303-304, 304, 309, 411-412; căsătoria cu Larisa Jadova 478, 480; căsătoria cu Natalia Tipot (Sokolova) 178, 303; căsătoria cu Valentina Serova 326-327, 478-479; cenzura 488; condamnarea lui Dolmatovski 230-231, 303; conștiința 401; copilăria 76-80, 78; corespondent de război 304-305, 312-313, 321, 324, 330-334, 360; criticile mamei 327-329; disciplina politică 236-237, 401-405, 413, 481; educația 134-135, 178-180; exercitarea patronajului 388-390, 412-413, 453-454; identitatea proletară 177-178, 181; importanța în timpul războiului 326; în conducerea Uniunii Scriitorilor 386-387, 391; înfățișarea 179, 332, 387, 404-405; la Literaturnaia gazeta 387, 413-414, 465; la Novîi mir 387-389, 391, 393, 397, 399-400, 465, 467, 483; liberalizarea 488-492; moartea 492-493; munca în fabrică 134-136, 482; opere: A plecat un soldat (film) 487, Așa va fi 361, „Bătălia gheții” 231, „Canalul Marea Albă” 176, Cei patru „Eu” 492-493, „Cinci pagini” 303, Cu tine și fără tine 325, Dacă ți-e dragă casa ta (film) 488, Diverse zile de război 488, „Fotografia” 304, Fumul patriei 402-403, „Generalul” 180, Nimeni nu se naște soldat (film) 488, O sută de zile de război 488, „Odă lui Stalin” 466, „Omoară-l!” 336-337, „Orizont” 178, „Parada” 231, „Pavel Ciornî” 178, Poporul rus 337, Prin ochii unui om din generația mea 493, „Să m-aștepți” 309, 322-328, 361, 386, Să m-aștepți (film) 323, „Scrisoare deschisă unei femei din orașul Viciug” 325,

„Tancurile” 305, „Tatăl” 76, Umbra străină 403, Un flăcău din orașul nostru 306-307, 309, „Un toast de Anul Nou” 180, Vii și morți 313, 334, 482-484, 488, Zile și nopți 339, 386; operele interzise 488; originea socială 74-75, 77-80, 134-136, 177-179, 230; precauția 389-390; presat să fie informator 229-231; reciclarea poeziilor de dragoste 303, 309; relațiile distruse 479-480; remușcările 488-491, 493; sentimentul datoriei publice 401; spionat 223; sprijinul pentru regim 77, 80, 135, 178, 182, 231, 330, 332-334, 405-407, 484, 488-489, 490-491; stilul de viață 387-388; succesul 326, 337, 386-387; și Ahmatova 392-393; și arestarea unei rude 236; și Borșceagovski 397-400; și campania „anticosmopolită” 397-399, 401, 405-406, 413, 420, 464, 490; și Canalul Marea Albă 176-177; și „dezghețul” (1956-1964) 483-484; și familia Laskin 481; și intelectualii care au evitat „lupta” 392-393; și Ivanișev 76-77; și „Jdanovșcina” 390, 392-393, 404; și Koșcenko 392-394; și manipularea urii 336; și Marea Teroare 228-229, 231-232; și moartea lui Stalin 415-417; și Pactul Ribbentrop-Molotov 306; și Pasternak 387-388; și „reeducarea” 177-178; și revizuirea arestărilor 238; și Serova 307, 309, 321-323, 326-328, 328, 479; și Stalin 228, 314, 332-334, 397, 401-403, 465-469, 480, 483, 487-488, 490-491; talentul literar 178-179, 230; vizitele în străinătate 386-387

Simonov, Mihail 75

Simonova, Aleksandra (fiică) 480-481, 491-492

Simonova, Aleksandra (născută Obolenskaia, ulterior Ivanișeva) 74-76, 135-136

Simonova, Maria (Mașa) 327, 478-480

sinagogi, închiderea 83

Sineavski, Andrei 476
Sinilov, K.R. 320
Sinkevici, Zinaida 479
sionism 84, 425
Skacikov, Piotr 67
Skacikova, Maria 67
Skacikova, Nadejda 160
Slavin, familie 84-85, 85
Slavin, Ilia 84-85, 182-183, 184; arestarea 213, 248; moartea 459-460; și perekovka 183-185
Slavin, Isaak 84
Slavina, Esfir 85, 85, 248, 296-297, 439-440, 440
Slavina, Ida 215, 429, 440, 440, 459-460; arestarea părinților 213-215, 234, 248-250, 396; copilăria 54, 84-85, 85, 183-184; la școală 50, 248-250, 286, 286, 396-397
SLON vezi Lagărul cu destinație specială Solovețki
Sluțki, Boris 511
Smeliakov, Iaroslav 389, 421
Smidovici, Sofia 59
Smirnov, Fiodor 423
Smirnov, I.N. 146
Smirnov, Ivan 215
Smith, Hedrick 349, 351
Smolensk 131-131, 256; bombardarea 368; cucerirea de către germani 313, 315, 346; Institutul Pedagogic 129
Sobolev, Ivan 121
Societatea Internațională a Ajutorului Proletar (MOPR) 80
Societatea Memorial 462, 498 n.
Sofronov, Anatoli 396
Sokolova (Tipot), Natalia 178, 303, 398

Sokolovskaia, Aleksandra 215
soldați: amintirile 487-488; așteptările cu privire la viitor 355-356; batalioanele penale 335; camaraderia 340-342; criticile și dezbaterile 351, 354-358; curajul 333-342; execuțiile în timpul războiului 335-336; femeile ~ 339-340; hotărârea de a lupta 333-337; influențele occidentale 355-357; întoarcerea acasă 361-362; medaliile acordate 342; puterea pe câmpul de luptă 350; răniții 361, 366; și fidelitatea soțiilor 323-326, 361
Soljenițîn, A. 242, 476, 491, 497-498
Solomein, Pavel 124
Solț, Aron 45, 57, 61, 244
soții: arestarea 256; denunțarea ~ nedorite 227; presiunile pentru a renunța la soți 256-257
Sovietul din Moscova 262; politica de „comasare” 161; și reconstruirea orașului 142
Spania, guvernul Frontului Popular (1936) 202
spațiu locativ: abolirea proprietății personale 87; austeritatea 44-48, 108, 151; criza postbelică 368; drepturile de proprietate, NEP 85; interdicția pentru lișenții 87; locuințele familiale personale 145, 150-152, 156; lupta pentru 160; modificarea politicii (anii 1930) 144-145; naționalizarea 87; penuria (anii 1930) 120-121, 159, 161; politica de „condensare” 41, 161; urban 159; vezi și apartamente la comun; evacuare
„specialiștii burghezi” 64, 73, 86, 115, 145
Spitalul de Psihiatrie Preajka, Petrograd 73
Stahanov, Aleksei 150 n.
stahanovism 150, 337, 345-346, 348, 375, 502

Stalin, Iosif Vissarionovici: ascensiunea 85; birocrații 147-148; campania „anticosmopolită” 395-401, 405-406, 413-415, 491; campania împotriva influențelor occidentale 390-391; căderea nervoasă (1941) 314; conducerea destabilizată (mijlocul anilor 1930) 145-147; conducerea în timpul războiului 313-315, 319-320, 322, 333-335, 341-342, 476, 483-484, 486; copiii 151 n.; credința în 234-235, 253, 370; criticile la adresa lui 146, 224-225, 359, 370; cultul lui 151, 231, 236, 250, 350-351, 371, 420; Cursul scurt 147, 292, 407; despre altruism 36; despre comuniști 57; despre cultura burgheză 39-40; despre Kondratiev 197; despre proprietatea privată 149; despre socialism 149; despre vinovăția tatălui 249-250; dezvăluirea crimelor 427, 454-469, 483-484, 507; evacuează guvernul la Kuibîșev (1941) 319; execuțiile 205, 208-209, 215, 260-261; importanța rușilor 389-390; industrializarea forțată 93-94, 113, 115, 117, 345, 447; în calitate de „contrarevoluționar” 457; în calitate de comisar al Apărării 315, 341-342; înăsprirea situației politice postbelice 373-375, 390; jocurile 405; lipsa de pregătire pentru invazia germană 311-314; loialitatea copiilor față de 253, 255, 282-285; „Marea Cotitură” 94; moartea (1953) 396, 415-421, 417, 434; nostalgia după 502-505; opoziția față de 177, 193, 201-202, 207-208, 219, 226-227, 370-372, 437; Ordinul nr. 227 („Nici un pas înapoi!”) 335-336; Ordinul nr. 270 333; Pactul Ribbentrop-Molotov (1939) 305-307, 311; părerea despre politică 206; politica agricolă 93-95, 101, 446; politica economică 38, 86-87; politica externă (anii 1930) 201-203, 206-207; politica privind familia 151 n., 152; răsplătirea loialității 44, 145, 149, 154, 227; războiul împotriva „culacilor” 93-97, 209;

reputația 476; sprijinul pentru Moscova (1941) 320; susținerea pentru 290, 333-334, 350, 372, 381-382, 384, 404, 444; și Afinoghenov 221; și Ahmatova 391; și Buharin 86-87; și Canalul Marea Albă 115; și Cominternul 202-203, 205; și Complotul Doctorilor 414; și Comsomolul 56, 308; și consumerismul 149-150; și EAK 395; și evreii 394, 410, 413-414; și împotrivirea față de comunism 173; și Japonia 206, 304; și Jukov 373; și Kosariov 308; și Leningradul 374, 391; și „lupta" 86-87, 123, 173; și munca silnică 114-115, 375; și NEP 86-87, 405; și Peatakov 58; și Peatnițki 203-204; și polonezii 209-210; și Războiul Civil din Spania 202, 207; și reconstrucția Moscovei 141-143; și „reeducarea" 174; și responsabilitatea colectivă a familiei 215-216; și satira 391; și „Să m-aștepți" 326; și scriitorii sovietici 174; și Serova 309; și Simonov 228, 314, 332-334, 397, 401-403, 465-469, 480, 483, 487-488, 490-491; și sistemul Gulagului 375-376, 418-419; și țăranii 94-95; și uciderea lui Kirov 207; și victoria 360; și virtuțile din Războiul Civil 86; teama de război (1937-1939) 206-207, 304-305; teama paranoică de „dușmani" 146, 206-207; trupul neînsuflețit scos din Mausoleul lui Lenin 475; umilirea din Războiul Civil 210; verificarea arestărilor în masă (1939) 238; victimele nevinovate 234, 237, 471-472; vezi și Marea Teroare (1937-1938)

Stalingrad (ulterior Volgograd): bătălia de la (1942) 334-335, 338-339; ca loc de omagiu 487; contraofensiva sovietică 339; dezechilibrul numeric dintre sexe după război 367

Stalinsk 113

Starostin, Andrei 423 n.

state occidentale: influența 356-357; relațiile Uniunii Sovietice cu 201-202, 206-207, 304-305
Statele Unite: alierea Israelului cu 394-395; evreii văzuți ca aliați ai 406; lagărele cu prizonieri de război 422; Programul de Împrumut și Închiriere 333, 357; vizitele lui Simonov (1946) 386-387; vezi și Războiul Rece
Stavski, Vladimir 229-231, 238-239, 305
Stepan Razin (Zlobin) 405
străini: contactul cu 396, 442; frica de 394
Streleți, Dmitri 97-98, 108, 235, 250, 291, 293
Streleți, familie 108
Streleți, Iuri 316, 383
Streleți, Nikolai 98
Stroikov, familie 191-192, 247
studenți: ca informatori 383-385; dezacordul postbelic 370-373; dezicerile 230; extinderea postbelică 378
Subbotniki 54 n.
Suhobezvodnî, lagăr de muncă 289
superioritatea culturală/politică a rușilor 390
supraveghere: nivelul de 223; reciprocă 59-61, 165; sistemul de 58-63, 161, 165, 226-227, 314, 373, 476; vezi și informatori
Surkov, Aleksei 336, 404, 414
Suslov, Mihail 486, 491
Suzdal, lagăr special de detenție cu izolare 61
Sverdlov, Iakov 37
Sverdlovsk 321; Institutul de Mine 292; Universitatea din 352

Șalamov, Varlam 118, 448, 477, 498
Șaltîr, „așezarea specială” de la 106-107, 121, 138, 513
Șaporina, Liubov 210

Șcerbakov, Aleksandr 326
Șcerbova-Nefedovici, Irina 315
Școala Industrială Sokolniki, Moscova 82
școli sovietice: „colțurile leniniste” 49-51; exmatricularea 62, 135, 230, 253, 274, 287, 406; populația 378; profesorii omenoși 248-251; programa școlară 48-49; progresiste 50; propaganda 233-234; rolul marxismului 46; rolul principal al 48-49, 51; și copiii de „culaci” 136-139; și schimbarea valorilor copiilor 57, 125; țăranii în 124-125
Școlile de Muncă Unitare 49-50
școlile de ucenici pe lângă fabrici (FZU) 79-80, 19, 134, 145
Șerbakova, Irina 462, 498
Șklov, cucerirea de către germani a (1941) 312
Șklovski, Viktor 175-176
Șolohov, Mihail 414
șomaj 354
Șostakovici, Dmitri 393, 396 n.
Șreider, Mihail 240-241, 295
Ștakelberg, Iuri 461
Ștein, Galina 435, 436
Ștern, Evghenia 352
științe: măsurile represive contra „elementelor antisovietice” 393; realizările sovietice 390-391
Șuvalova, Elena 371
Șweițer,Viktoria 443

Taghirov, familie 246, 247
Taisina, Razeda 218
Taișet, lagăr de muncă 348
Tambov, revolta din (1921) 61

Tatlin, Vladimir 488
tăcere: a copiilor 219; a foștilor deținuți 443, 447-448, 471-478; perpetuarea traumelor 477-478
tătari 246, 340, 343
Tânăra Gardă (Fadeev) 370 n., 403
Tbilisi (Tiflis) 151 n., 272, 289, 300, 316, 319, 383, 432-433, 506
Tbilisi, Universitatea din 437
teatru sovietic 395-396; criticii de teatru criticați 396, 398
Teatrul Armatei Roșii 399
Tell, Vilghelm 220
Temnikovski, lagăr de muncă 272, 294, 442
teroarea industrială (1928-1932) 145
„teroarea lui Ejov” 238
Teroarea Roșie (1918) 38, 75
terorizare 320, 420; în orfelinate 266, 279, 282; la școală 245, 258, 278, 288, 338, 408; la universitate 288, 291
Tetiuev, familie 62-63, 63, 287-288
Ticina, Pavlo 364
Tideman, Liudmila 453-454
Tideman, Maximilian 180
Tihanov, Aleksandr 279
Tihanova, Valentina 45
Timașuk, Lidia 414
Timoșenko, S.K., mareșal 315
Timur și băieții lui (Gaidar) 338
tineretul rural 124-127
Tipot, Natalia vezi Sokolova, Natalia
Tito, Iosip 327 n.
Tolmaciov, V.N. 115, 146
Tolmaciovo, orfelinat 281

Tolstoi, Aleksei 175
Tolstoi, Lev 43, 355, 423 n.
Tomsk, lagăr de muncă 294
Tomski, Mihail Pavlovici 177
Torcinskaia, Elga 255, 358, 419
Torgsin, magazine 159
tortură, folosirea 136, 208, 215, 233, 241, 255, 260-261, 377, 395, 415, 420, 438, 478
tribunale organizate la locul de muncă 184
Tribunalele Poporului 84
troici 240, 256
Troțki, Aleksandr 215
Troțki, familie 215
Troțki, Lev 76, 83, 166, 376; adepții persecutați 190, 196, 207, 236, 469; despre eșecul familial 42; despre rolul femeilor 153; despre schimbarea politicii (mijlocul anilor 1930) 150; excluderea 56; înfrângerea 85; opoziția de stânga 146, 193, 201-202, 207; politicile sexuale ale familiei 153; Revoluția trădată 148; și industrializarea 86; și revolta de la Kronstadt 38
Trubin, familie 474-475, 475
Trustul Lemnului din Orientul Îndepărtat 245
Tuhacevski, M.N., mareșal 208-209, 213, 232, 236, 251, 308, 503
Turkin, familie 218, 243-244, 255, 457-458
Tvardovski, Aleksandr 129-131, 416, 465
Tvardovski, familie 129-131

țărani: arestarea 93; ca „familie” 70-71; ca meșteșugari și mici comercianți 71; ca „mică burghezie” 93; ca muncitori în industrie 105, 159; ca proletariat rural 93; clasa socială a

90; comerțul în timpul războiului 375; emanciparea (1861) 71, 90; eradicarea fermelor familiale 93-96, 101-102; etica muncii 71-72, 96; foametea (1921) 38; forță de muncă angajată 96; grevele 356; impozitele impuse asupra 96, 102; individualismul 70; măcelărirea șeptelului 101, 103; migrația urbană 104-105, 120-121, 125-126, 159; nemulțumirile 145-146; obștile 71; prăpastia culturală/intergenerațională 125; procentul din populație 70; puterea de cumpărare 375; rata alfabetizării 125; războiul partidului împotriva 94-96; revoltele (1921) 38-39; revoluția (1917) 92, 100-101; și colectivizarea 89-90, 93-104, 126-127; și NEP 39, 96; și piața cerealelor 86, 93; și prețurile 86; și proprietatea privată 95, 102, 104; tradiționalismul 70, 72, 89-90, 94, 96, 124-125; uniunea cu 86; vârsta 125; vezi și „culaci”
țările baltice: invazia sovietică (1939) 306; stăpânirea sovietică 420
Țelmerovsk, Lev 253
ținută personală 45-46, 149

Uborevici, general 208
Ucraina: antisemitismul 406; conducerea sovietică 192-193; foametea postbelică 368; în timpul războiului 339-340, 345-346; organizația de pionieri 450; partizanii naționaliști 345; rata mortalității (1930-1933) 104; și Hitler 315
ucraineni: arestările postbelice 375-376
Uglițkih, Ivan 119, 119, 438, 455
Ulbricht, Walter 470
Ungaria, Revoluția din (1956) 454, 483-484
Uniunea Arhitecților Contemporani 41, 145

Uniunea Generală Militară Rusă (ROVS) 209
Uniunea Scriitorilor 221, 229-230, 238-239, 391; antisemitismul 395-401, 413-414; primirea în 389; Primul Congres (1934) 171; reorganizarea (1946) 386-387; tabăra de pionieri 429
Uniunea Sovietică: amenințarea internațională (1937-1938) 205-206; antisemitismul 340, 359, 395-396, 404-403, 413-414, 419, 491; aviația militară 308; conducerea colectivă 426; conflictul cu Japonia privind frontiera 304; distrugerile din timpul războiului 366-368; fragmentările etnice 340; intrarea în Liga Națiunilor (1934) 201; invadarea Cehoslovaciei (1968) 429 n.; invadarea Finlandei (1939) 310; invadarea Poloniei (1939) 310; invadarea țărilor baltice (1939) 305-306; negocierile cu Marea Britanie (1939) 305; politica externă (anii 1930) 201-202, 206; Programul de Împrumut și Închiriere 357; rapiditatea schimbării (începutul anilor 1930) 172; rezervele de zăcăminte 115, 272, 344-345, 424, 500; superioritatea culturală/politică 390; și Aliații 357; unitatea națională în timpul războiului 340-341, 355; vezi și regimul sovietic; Rusia
Universitatea din Leningrad 278, 372, 374, 433, 435, 461, 506
Universitatea din Moscova 197, 352, 380, 383, 407, 476, 508
universități: admiterea în 352-353, 379, 406; dezvoltarea postbelică 378; excluderea copiilor de „culaci” 136, 138, 253
Urali: „așezările speciale” 101; lagărele de muncă 96-98
Ustiujna 91-92
utopie comunistă 170-172

Vaigaci, expediția (1931) 186-189
Vaigaci, lagăr de muncă 73

valori: schimbarea în timpul războiului 349, 355; și școlile 57-58
Vavilov, Nikolai 401
Vavilov, Serghei 401
Vdovicenko, Viktor 397
Veatka, lagăr de muncă 407, 421, 477
Venevitinov, Dmitri 201
Verhneuralsk, închisoare 194, 196
verighete 151
Verjbițki, N.K. 314, 319-320
Vesnin, frații: firma de arhitectură 141-144
Vetlag Gulag, complex 289
Vetuhnovskaia, Roza 314-315
VGIK vezi Institutul de Stat pentru Cinematografie
viață de familie: influențele asupra 68-69; și deținuții 191-192, 194-199
viață personală: încurajarea ideii de 150; sacrificată 56, 149
viață privată 39; în vizorul public 58-63, 150, 167, 380; respingerea ideii de 150; subordonarea față de partid 35-37, 40-41, 47-48
Viață și destin (Grossman) 333, 486
vigilență: ca virtute sovietică 96-97, 137, 227, 239, 413; lipsa 127, 209, 216, 223, 225, 229
Virág, Teréz 506 n.
Vișlag, combinat de celuloză și hârtie 118-119, 190
Vișneakova, Nina 55
Vișnevski, Vsevolod 357
vite, număr de 101
Vitkevici, Maria 477
Vitkovski, Dmitri 116

Vittenburg, familie 73-74, 75, 192
Vittenburg, Pavel 73-74, 115, 185, 187-188, 187, 188, 235
vîdvijenții 146, 378
Vîșinski, Aleksandr 206
Vladivostok, Siberia 73, 275-276
Vlasov, Vladimir (Zikkel) 380-381
Vlasova, Olga 380
„vlăstarele lui Octombrie” 49
Voitinski, familie 47
Volkonskaia, Elena 66 n.
Vologda, regiune 71-72, 91, 106
Volovici, Hava 298
vorbitul în șoaptă 62-63, 65-66, 66 n., 113, 168, 185, 202, 219, 226-227, 248-249
Vorkuta, lagăre de muncă 215, 269, 274, 411, 421, 425, 452; prieteniile 412, 448; revolta de la (1953) 421
Vorobiov, familie 272-274, 273
Voronej 88; Comsomolul 125; dezechilibrul numeric dintre sexe după război 367; pierderea (1942) 333
Voroșilov, Kliment 90, 203, 426-427, 468
Voșcinski, Mihail 141, 141, 144
Voznesenski, Aleksandr 372, 374
Voznesenski, Nikolai 374
Werth, Aleksandr 337
Wolf, Christa 404

xenofobia postbelică 390, 394, 461

Zaboloțki, Nikolai 388
Zaidler, Ernst 408

Zalka, Máté (generalul Lukaci) 180
Zalkind, A.B. 53
Zamiatin, Evgheni 41, 391
Zapregaeva, Olga 104
Zaslavski, David 395-396, 396 n.
Zaveneaghin, Avraam 345
Zinoviev, Gregori 86, 203, 207, 215; deziceri (1934) 177
„zinovieviști” 207-208
Ziua Victoriei 486
Zlobin, Stepan 405
Znamea, revistă 403, 486
Znamenski, Gheorghi 511
Zona de Rezidență 34, 69, 81-82, 84-85, 406-407
Zoșcenko, Mihail 175, 391-393, 399 n.
Zuevka, orfelinat 280
Zvezda, ziar 391

Numărul paginilor cu ilustrații este notat cu italice.

* Numărul paginilor se referă la ediția tipărită a cărții și la ediția digitală în format PDF.